

‘Vrije Rijksheerlijkheden’ in Limburg (1500-1800)

Citation for published version (APA):

Weinberg, H. G. (2019). ‘Vrije Rijksheerlijkheden’ in Limburg (1500-1800): Deconstructie van een mythe. [Maastricht University]. Uitgeverij Boekenplan. <https://doi.org/10.26481/dis.20191122hw>

Document status and date:

Published: 01/01/2019

DOI:

[10.26481/dis.20191122hw](https://doi.org/10.26481/dis.20191122hw)

Document Version:

Publisher's PDF, also known as Version of record

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the “Taverne” license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.umlib.nl/taverne-license

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

repository@maastrichtuniversity.nl

providing details and we will investigate your claim.

'Vrije Rijksheerlijkheden' in Limburg
(1500-1800)
Deconstructie van een mythe

© 2019 Harry Weinberg

ISBN 978 90 8666 492 4 paperback

ISBN 978 90 8666 493 1 gebonden

Uitgeverij Boekenplan, Maastricht

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige ander manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor het overnemen van gedeelten uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (Artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

'Vrije Rijksheerlijkheden' in Limburg
(1500-1800)
Deconstructie van een mythe

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR AAN DE UNIVERSITEIT MAASTRICHT
OP GEZAG VAN DE RECTOR MAGNIFICUS, PROF. DR. RIANNE M. LETSCHERT
VOLGENS HET BESLUIT VAN HET COLLEGE VAN DECANEN
IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN OP
VRIJDAG 22 NOVEMBER 2019 OM 14.00 UUR
DOOR

HENRICUS GERARDUS WEINBERG

Promotores

prof. dr. A.M.J.A. Berkvens

prof. dr. B. van Hofstraeten

Beoordelingscommissie

prof. mr. C.H. van Rhee (voorzitter)

prof. mr. B.C.M. van Erp-Jacobs (Universiteit van Tilburg)

prof. mr. G.R. de Groot

prof. dr. G.G.G.M.M. Martyn (Universiteit Gent)

INHOUDSOPGAVE

1	Inleiding	11
1.1	Deconstructie	11
1.2	<i>Reichsromantik</i> en de term ‘vrije rijksheerlijkheid’	12
1.3	Historiografie van VRH	13
1.4	Terminologie: De aanduiding VRH en verwante termen	15
1.5	Het gebruik van de term VRH	17
1.6	Tendensen in relevant buitenlands historisch onderzoek	23
1.6.1	Historiografie met betrekking tot de algemene geschiedenis van het HRR	23
1.6.2	Historiografie met betrekking tot de geschiedenis van kleine territoria en VRH	25
2	Probleemstelling	27
2.1	Algemeen	27
2.2	Afbakening van het onderzoeksgebied	28
2.3	De gekozen invalshoeken	30
2.4	Structuur	38
2.5	Twee kaarten	39
	Eerste deel	41
	Inleiding	41
3	Eerste beschouwingen	43
3.1	Onderzoeksvragen	43
3.2	Het Rijk als administratieve organisatie en de te onderzoeken VRH	43
3.2.1	De kennis over VRH op centraal niveau	44
3.2.2	Administratie in verband met financiële bijdragen	47
3.3	Criteria voor rijksonmiddellijkheid en de juridische theorie	50
3.4	Rijksstandschap en rijksonmiddellijkheid	54
3.5	De graaf van Horn	58
3.5.1	De periode tot 1567	59
3.5.2	De periode vanaf 1567	65
3.6	Rekem in de rijks- en kreitsmatrikel	68
3.7	Samenvatting en conclusies	72
4	RKG en RHR: kwantitatieve analyses	74
4.1	Inleiding en onderzoeksvragen	74
4.2	De stand van het onderzoek	76
4.3	Het RKG: een kwantitatieve analyse	77
4.4	Bemoeienis van RHR en keizer	84
4.5	Samenvatting en conclusies	89

5	De schepenstoel van Aken	91
5.1	Onderzoeksvragen	91
5.2	Ontwikkelingen in de rol van de SvA als <i>Oberhof</i>	92
5.3	De stand van het onderzoek	92
5.4	Bronnen	93
5.5	Hoofdvaart en <i>Oberhöfe</i>	94
5.6	Lering en ‘appel’ bij de SvA tot het midden van de zestiende eeuw	98
5.7	De praktijk van de SvA als hoofdvaartgerecht	100
5.8	De SvA in ontwikkeling naar een appelinstantie	103
5.9	De SvA: een kwantitatieve analyse	108
5.10	Bijzondere bevoegdheden en de competentie in niet-civilrechtelijke zaken	114
5.11	Geschillen met de ondergerechten over de competentie van de SvA	117
5.12	De achttiende eeuw	119
5.13	Een aantal VRH en hun relatie met de SvA	122
5.13.1	Wijlre	123
5.13.2	Gronsveld en Slenaken	130
5.13.3	Rijckholt	137
5.13.4	Stein	147
5.13.5	Rekem	148
5.13.6	Pietersheim	151
5.13.7	Obbicht	153
5.13.8	Leut	156
5.13.9	Terblijt	157
5.13.10	Weert, Nederweert en Wessem	159
5.13.11	Stevensweert	161
5.13.12	Breust	162
5.13.13	Mesch	164
5.13.14	Sint-Pieters-Voeren	165
5.14	Samenvatting en conclusies	165
5.14.1	Conclusies over de achteruitgang van de SvA als <i>Oberhof</i> en appelinstantie	165
5.14.2	De staatsrechtelijk betekenis van een band met de SvA	168
6	Cartils	173
6.1	Inleiding en onderzoeksvragen	173
6.2	Algemene historische gegevens	174
6.3	De aanleiding tot het geschil en het begin van de procedures	178
6.4	Tussenvonnissen van de SvA	180
6.5	De eerste bemoeienis van de RHR en het appel bij het RKG	183
6.6	Het RKG als rechter in eerste instantie en diverse juridische schermutselingen	184
6.7	Hervatting van de strijd bij het RKG	188

6.8	Een mandatum van het RKG: Hoen definitief in het gelijk gesteld?	191
6.9	Beoordeling van het mandatum van 1717	195
6.10	Samenvatting en conclusies	198
Tweede deel		203
	Inleiding	203
7	Stein, Pietersheim, Leut en Breust	205
7.1	Inleiding en onderzoeksvragen	205
7.2	Stein: zestiende en zeventiende eeuw	206
7.3	Stein: de achttiende eeuw	215
7.4	Pietersheim	222
7.5	Leut	229
7.6	Breust	238
7.7	Conclusies	239
8	Elsloo	242
8.1	Inleiding en onderzoeksvragen	242
8.2	Iets over de heerlijkheid en de heren (tot het begin van de zeventiende eeuw)	243
8.3	Leenbanden	245
8.4	Onder Karel de Stoute	249
8.5	Elsloo en de beden van het Land van Valkenburg	251
8.6	Processen: de zestiende eeuw	254
8.7	Nieuwe heren: Van Gaveren-Fresin en Van Arberg	259
8.8	De SvA als instantie van hoger beroep voor Elsloo in de zeventiende eeuw	261
8.9	Diverse processen in de eerste helft van de zeventiende eeuw	264
8.10	Meer bemoeienis van de Staten-Generaal en de Raad van Brabant in Den Haag	267
8.11	Bemoeienis van de keizer, RKG, RHR en de Kreits	272
8.12	Spaanse versus Staatse aanspraken in de tweede helft van de zeventiende eeuw	276
8.13	De confiscatie van Elsloo in 1684	279
8.14	Restitutie van de heerlijkheid	284
8.15	Processen in het eerste kwart van de achttiende eeuw	285
8.16	Interne tegenstellingen	289
8.17	De kwestie De Lambermont	292
8.18	De rest van de achttiende eeuw tot het Verdrag van Fontainebleau	295
8.19	Elsloo en de gevolgen van het Verdrag van Fontainebleau	297
8.20	Samenvatting en conclusies	301
9	Wittem in de periode 1639-1700	305
9.1	Inleiding en onderzoeksvragen	305

9.2	Wittem tussen Spaanse Kroon en Rijk	306
9.3	Het bestuur van Wittem door de graven van Waldeck	309
9.4	‘Lotharingers en Condeesche’	310
9.5	Het functioneren van de NWK en mislukte plannen voor een ‘Kreisdefension’	315
9.6	De Katholieke Liga of Keulse Alliantie	318
9.7	Kandidaat-leden voor de Alliantie	321
9.8	De winter van 1655-1656	323
9.9	De periode 1656-1659	325
9.10	Nieuwe inkwartieringen en diplomatieke activiteit	329
9.11	Het inschakelen van het RKG	335
9.12	Argumentaties pro en contra	337
9.13	Verlegging van de rechtsgang vanuit Wittem in hoger beroep	339
9.14	De Spaanse Kroon ziet af van alle aanspraken op Wittem	342
9.15	Samenvatting en conclusies	344
10	Eys	347
10.1	Inleiding en onderzoeksvragen	347
10.2	De oudste geschiedenis	348
10.3	Leenrechtelijk	350
10.4	Rechtsgang	353
10.5	De effecten van inkwartieringen en contributie-eisen	357
10.6	Juridische strijd om Eys en de gevolgen: Eys bijna een <i>Unterherrschaft</i> van Gulik	360
10.7	Waldeck contra Trips	364
10.8	De kwestie Beijens en het einde van de directe Gulikse aanspraken	368
10.9	De schepenstoel van Aken	372
10.10	Eys in de achttiende eeuw	375
10.11	Samenvatting en conclusies	377
11	Limbricht	379
11.1	Inleiding en onderzoeksvragen	379
11.2	Algemeen	380
11.3	Leenbanden (1)	382
11.3.1	Limbricht en Brabant (I)	383
11.3.2	Limbricht en Loon	384
11.3.3	Limbricht en Valkenburg	385
11.3.4	Limbricht en Heinsberg (I)	388
11.4	Limbricht in het bezit van het geslacht Scheiffart van Merode	391
11.5	Leenbanden (2)	392
11.5.1	Limbricht en Brabant (II)	392
11.5.2	Limbricht en Heinsberg (II)	393

11.6	Rechtsgang	395
11.7	De Gulikse <i>Unterherrschaften</i>	399
11.8	<i>Unterherrschaften</i> en financiële bijdragen	404
11.9	Limbricht in de eerste helft van de Tachtigjarige Oorlog	407
11.10	Conflict van de heer met zijn onderdanen	409
11.11	Gulik contra Brabant (en de Staten-Generaal)	412
11.12	Samenvatting en conclusies	420
12	Kessenich	423
12.1	Inleiding en onderzoeksvragen	423
12.2	Leenbanden	423
12.3	Geschil tussen Gulik en Brabant	426
12.4	Kessenich een <i>terre franche</i> ?	428
12.5	De achttiende eeuw	438
12.6	Gulikse aanspraken op Dalenbroek en andere VRH	443
12.7	Samenvatting en conclusies	446
13	Thorn	448
13.1	Inleiding en onderzoeksvragen	448
13.2	Literatuur	450
13.3	Was de abdis van Thorn een oude rijksstand?	451
13.4	Beden en bijzondere landsheerlijke rechten	457
13.5	Thorn en het lidmaatschap van de Kreits in de zestiende eeuw	463
13.6	Muntrecht, Kreits en <i>Türkensteuer</i>	469
13.7	Thorn en de relatie met het Hof van Gelre in de zestiende eeuw	475
13.7.1	Geschil met de Luikse officiaal	475
13.7.2	De kwestie Neeroeteren	476
13.7.3	St. Elisabethsdal	477
13.7.4	Geschil met de graaf van Horn	478
13.7.5	Geschil met de bisschop van Roermond	479
13.7.6	Een onderzoekscommissie	479
13.8	De periode van de Tachtigjarige Oorlog	480
13.9	Van Staufen contra Van Löwenstein	489
13.10	De tweede helft van de zeventiende eeuw	493
13.11	De hertog van Gelre als oppervoogd	500
13.12	Rechtsgang op Gelderse hoven	507
13.13	De relatie van Thorn met het RKG en de RHR	516
13.14	Het Gelderse standpunt inzake Thorn	521
13.15	De relatie met de prins-bisschop van Luik	526
13.16	Was de abdis van Thorn een vorstin en Thorn een vorstendom?	531
13.17	Oppositie en verzet van de standen en inwoners	540
13.18	Geschil met de koning van Pruisen	545

13.19	Samenvatting en conclusies	548
14	Conclusies	550
14.1	De relatie van VRH met het Rijk	550
14.2	Leenbanden en leenrecht	553
14.3	Landsheerlijke ambities en bedreigingen	555
14.4	Rechtsgang in hoger beroep en het belang van ressort	559
14.5	De betekenis van de heren van VRH voor de staatkundige status	564
14.6	Rijksonmiddellijkheid	566
14.7	Tot slot	568
	 Bijlage: Voorbeelden van de aanduidingen gebruikt voor VRH	570
	Samenvatting	574
	Zusammenfassung	585
	Summary	596
	Valorisatie-addendum	607
	Dankwoord	612
	Afkortingen voor de belangrijkste geraadpleegde archieven	613
	Onuitgegeven bronnen	615
	Gepubliceerde bronnen	620
	Literatuurlijst	622
	Curriculum vitae van de auteur	641

1 INLEIDING

1.1 Deconstructie

Het onderwerp van deze studie is de staatkundige of staatsrechtelijke status in de vroegmoderne tijd van (een deel van) de vaak als ‘vrije rijksheerlijkheden’ aangeduide gebiedjes binnen de grenzen van de huidige provincies Nederlands en Belgisch Limburg.

Eén visie op historiografie is dat deze in wezen altijd een verhaal vertelt, en dat het de vraag is of het mogelijk is om *het* verhaal te schrijven.¹ Bestaande ‘verhalen’ moeten periodiek kritisch worden gezien. Coherentie en één bepaalde ordening kunnen zijn opgelegd waar ook alternatieve interpretaties mogelijk zijn. Een bestaand historiografisch verhaal kan zelfs zo weinig op feiten gebaseerd blijken te zijn, zozeer het karakter van literaire fictie hebben, dat het tot mythe moet worden verklaard. Kossman schrijft in zijn nawoord bij *De Lage Landen* dat vroegere historici veronderstelden dat woorden als ‘volk’ en ‘natie’ verwezen naar ‘iets in de werkelijkheid van het verleden dat een definieerbare identiteit bezat’ en dat ‘de moderne ironische historicus’ dergelijke begrippen niet meer op dezelfde wijze kan en wil gebruiken.² Met betrekking tot de term ‘vrije rijksheerlijkheid’, hoewel van een heel ander niveau, zou hetzelfde gezegd kunnen worden. Hij is, en wordt nog steeds, gebruikt alsof hij een vóór 1800 bestaande werkelijkheid aanduidt, een identificeerbare categorie van heerlijkheden met specifieke staatsrechtelijke eigenschappen. De term heeft daarnaast ook een gevoelswaarde met vage connotaties en vormt de kern van een ‘verhaal’ dat aan kritische herziening toe is.

‘Deconstructie’ wordt hier gebruikt als aanduiding voor een analytisch proces, een kritische ontmanteling, het aan het licht brengen van bestaande, maar vooral impliciete vooronderstellingen (aannames vooraf die niet meer ter discussie worden gesteld).³ De vooronderstellingen betreffen de aard van ‘vrije rijksheerlijkheden’, maar ook de wijze waarop het Heilige Roomse Rijk was gestructureerd en hoe het functioneerde wat rechtspraak, belastingheffing en besluitvorming betrof. De expliciet gemaakte vooronderstellingen

¹ Een vaak geciteerde prikkelende stelling, afkomstig van de Amerikaanse historicus Hayden White, luidt: ‘historical narratives (...) are verbal fictions, the contents of which are as much invented as found and the forms of which have more in common with their counterparts in literature than they have with those in the sciences.’ White, *Text*, 82.

² ‘Geschiedschrijvers hebben echter de ambitie om de feitelijke gegevens die zij over het verleden kennen, op zo’n manier te ordenen en te interpreteren dat zij op basis daarvan een begrijpelijk en samenhangend verhaal kunnen samenstellen. Om die ordening tot stand te brengen hebben zij uitgangspunten nodig. Wanneer zij de geschiedenis van een “land” beschrijven, veronderstellen zij om te beginnen dat een “volk”, een “staat”, een “natie”, een “gemeenschap”, iets in de werkelijkheid van het verleden was dat een definieerbare identiteit bezat.’ Kossman, *Lage Landen I*, 367-386.

³ Een recent algemeen overzicht van de stand van zaken in de geschiedfilosofie, met veel aandacht voor ‘deconstructionist history’, biedt: Munslow, *Deconstructing*.

moeten vervolgens worden onderzocht op hun realiteitsgehalte, en op de beschrijvende en verklarende waarde. Naast mogelijke destructie van een mythe moet dit ook resulteren in constructie van een ander beeld, dat misschien minder coherent en eenduidig is dan het oude, maar beter recht doet aan een complex verleden.

1.2 *Reichsromantik* en de term ‘vrije rijksheerlijkheid’

In de negentiende eeuw bestond in Duitsland een neiging om het verleden, de periode van het Heilige Roomse Rijk (hierna: ‘Rijk’ of HRR), dat in 1806 had opgehouden te bestaan, te idealiseren. Dit wordt als *Reichsromantik* betiteld, een houding die met name sterk was in de eerste helft van de negentiende eeuw. Daarbij hoorde ook de *Kaisermithos*, het idealiseren van de rol van de middeleeuwse keizer in het Rijk.⁴ Maar ook in de Duitse geschiedschrijving van een groot deel van de twintigste eeuw komen nog ‘romantische sympathieën’ voor met betrekking tot Rijk en keizer.⁵ Een mythische kijk op het Rijk is niet nieuw. Het Rijk werd vanaf de elfde eeuw in oorkonden aangeduid als ‘Rooms’ (Romeins), dus als een voortzetting van het Romeinse Rijk, en vanaf de twaalfde eeuw als ‘Heilig’, een door god gewild christelijk rijk.⁶ De koning betitelde zich vanaf het begin van de twaalfde eeuw als Rooms-Koning.⁷

In veel van de specifiek op Nederlands en Belgisch Limburg betrekking hebbende heem- en geschiedkundige publicaties over de periode vóór 1806 is ook sprake van een ‘romantische’ houding. Het sterkst was deze in de tweede helft van de negentiende eeuw, maar zij leeft tot op de dag van vandaag voort in niet-wetenschappelijke publicaties.⁸ Het verleden werd gezien als rijk aan curieuze, maar ook aantrekkelijke bijzonderheden. Schrijvers waren gefocust op het ontdekken en beschrijven van deze curiositeiten, niet op nuances en ontwikkelingen in de tijd. Dat een aantal dorpen die later bescheiden plattelandsgemeenten vormden zich ooit met de titel ‘graafschap’ mochten sieren, is een feit. Maar de heren van allerlei dwergterritoria zouden in het verleden ‘niemand dan de keizer boven zich’ hebben gehad. Binnen de grenzen van de huidige beide provincies Limburg zou al sinds de middeleeuwen een miniatuur-vorstendom (Thorn) hebben bestaan.⁹ Naast miniatuur-graafschappen (Gronsveld, Rekem, Wittem) zouden ook miniatuur-heerlijkheden (zoals Cartils, Rijckholt, Breust) juridisch altijd even onafhankelijk zijn geweest binnen rijksverband

⁴ Puschner, *Reichsromantik*; Kroll, *Kaisermithos*.

⁵ Moraw, *Probleme*, 98.

⁶ Moraw, *Verfassung*, 151. Vanaf de zestiende eeuw is de officiële aanduiding ‘Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation’. De toevoeging kwam in gebruik in het laatste kwart van de vijftiende eeuw.

⁷ Keller, *Begrenzung*, 210.

⁸ Zo is op het internet te lezen dat de abdis van Thorn en de graaf van Rekem over eigen legertjes zouden hebben beschikt. De fiscale draagkracht van deze gebiedjes stond dat eenvoudigweg niet toe. Alleen de grootste rijksstanden konden een staand leger op de been houden.

⁹ In het geval van Thorn heeft men er duidelijk genoeg in geschept de naam van dit dorp te verbinden met het woord ‘vorstendom’ en steeds te spreken van de ‘abdis-vorstin’. Zie bijvoorbeeld de inventaris van het archief Thorn van Habets (Habets, Archieven I).

als veel grotere rijksstanden. Voor zover dit beeld correct is, neemt men daarbij in feite vooral het achttiende-eeuwse Rijk als uitgangspunt, met zijn titelinflatie en vele historisch gegroeide staatkundige curiositeiten, die in een toen betrekkelijk stabiele omgeving konden voortbestaan. Maar dit beeld werd en wordt geëxtrapoleerd naar eerdere eeuwen. Zelfs de houding van de onderdanen ten opzichte van het hoogste gezag werd geromantiseerd. De bevolking zou er trots op zijn geweest om de rijkslasten te mogen dragen.¹⁰

De veelgebruikte term 'vrije rijksheerlijkheid' (hierna, enkel- en meervoud, inclusief aanhalingstekens: VRH¹¹) is belast met deze romantische kijk. Het (Limburgse) romantische beeld van de VRH is dat van een praktisch onafhankelijk territorium, waarvan de heer een rechtstreekse lijn naar de keizer had, dat financiële bijdragen betaalde aan het Rijk, en dat juridisch alleen onderworpen was aan de hoogste rechten van het Rijk. Het Rijk als een soort Verenigde Naties *avant la lettre*, waar ook een staatkundige dwerg het woord mocht voeren op de rijksdag. Belangrijke valkuilen voor auteurs waren (en zijn voor een deel nog steeds) enerzijds de vaak veronderstelde continuïteiten vanuit de tijd vóór 1500, en anderzijds het al genoemde, veelal impliciete, terugredeneren vanuit de latere (met name achttiende-eeuwse) situatie. De rond 1500 gecreëerde nieuwe juridische en institutionele kaders maakten echter ook in de zestiende en zeventiende eeuw nog belangrijke ontwikkelingen door vóór in de achttiende eeuw een stabiele status werd bereikt. Een studie die als VRH aangeduide heerlijkheden betreft, vereist daarom een confrontatie met, en een kritische herbezinning op deze term.

1.3 Historiografie van VRH

De geschiedenis van de VRH in het gebied van de huidige Nederlandse provincie Limburg is nog niet geschreven. Dat geldt zowel voor de meeste individuele VRH als voor de (niet gedefinieerde) groep van VRH als geheel, en de situatie is vergelijkbaar wat Belgisch Limburg betreft. Het fundament ontbreekt zelfs nog. Voor de meeste van deze VRH bestaan, naast artikelen over allerlei specifieke deelaspecten van de historie, slechts summiere, vaak eerder heemkundige beschrijvingen van hun geschiedenis, gebaseerd op zeer beperkt archiefonderzoek, en vaak al oud en verouderd. Recentere publicaties over de historie van VRH vóór 1800 zijn in veel gevallen grotendeels een soort bloemlezing, waarvoor gebruik is gemaakt van het werk van heemkundig-historische pioniers, zonder dit oude werk kritisch te toetsen door archiefonderzoek en bredere literatuurstudie, en zonder de 'romantische'

¹⁰ Mosmans schrijft over Wittem: 'Deze overtuiging [dat Wittem rijksgebied was] bezielde ook (...) de inwoners van Wittem.' Mosmans, Heeren, 114.

¹¹ De term VRH zal hier worden gebruikt voor alle gebiedjes met, op enig moment in de onderzoeksperiode, een zekere mate van onafhankelijkheid van landsheerlijk gezag, ongeacht of zij op enig moment de status van graafschap bereikten, zoals Gronsveld, Rekem en Wittem. De aanduiding 'territorium' wordt alleen gebruikt voor (erkende) rijksstanden.

benadering die veel oudere publicaties kenmerkt kritisch te herzien.¹² Waar archiefonderzoek heeft plaatsgevonden, beperkt dat zich meestal tot de Nederlandse archieven, soms aangevuld met Brusselse. Alle archieven, maar vooral de Duitse (en binnen de Duitse met name het 'Niederrheinisch-Westfälische Kreisarchiv' in Duisburg¹³), zijn onvolledig benut. Van de Boel, in 1988 schrijvend over de geschiedschrijving van Weert, sprak van verstarring op het peil van 1892.¹⁴ Zo extreem was de situatie toen al niet meer in alle gevallen, en is zij nu zeker niet meer, maar voor veel VRH kan nog steeds van verstarring gesproken worden.¹⁵ Als recentere literatuur over de staatkundige status van VRH die de oudere literatuur wel kritisch toetst en steunt op nieuw archiefonderzoek en recentere literatuur, zijn bijvoorbeeld te noemen het proefschrift over Gronsveld van Van Rensch (2015), artikelen over Thorn (verschillende artikelen van Berkvens 1998-2005 en 2015) en over Wittem (Weinberg 2010). Wat Belgische Limburg betreft, is te noemen een artikel over Kessenich (Berkvens 1986).¹⁶ Ondanks de veelheid aan historische en heemkundige publicaties in de afgelopen halve eeuw, is de staatkundige status van VRH verder echter niet het onderwerp van recentere literatuur. Voor zover daarover (meestal zijdelings) nog is geschreven, is er veel onkritisch herhaald dat ooit door andere auteurs op papier is gezet.¹⁷

Naast het kritisch toetsen van de bestaande publicaties, moet het verzamelen van nieuwe gegevens uit bronnen, ook uit minder evidente archieven, daarom een belangrijk onderdeel zijn van verder onderzoek. Er is nog veel beschrijvend werk nodig als grondslag voor verdere analyse. Het is onvermijdelijk om casuïstiek te behandelen en zo een basis te leggen voor (voorlopige) bredere conclusies.

¹² Op het internet zijn collages van niet-geverifieerde beweringen, stellingen en hypothesen te vinden, voor een deel ontleend aan allerlei oude publicaties. 'Omstreeks 1150 werd de heerlijkheid Rijckholt afgesplitst van de heerlijkheid Wittem.' 'In de 13e of 14e eeuw verkreeg Thorn rijksvrijheid. Ten laatste in 1310 werd de abdis soeverein vorstin; deze status werd vastgelegd in 1348. Het voogdijschap werd rond deze tijd opgeheven.' 'In 950 verleende Otto de Grote stadsrechten aan *Casallum*. Kessenich werd zo een vrijgebied: de rijksheerlijkheid Kessenich.' (Voorbeelden uit Wikipedia, december 2016) 'Een vrije rijksheerlijkheid ontstond doordat de Keizer bepaalde gedeelten van zijn gebied aan begunstigde personen in leen gaf en de rechtspraak aan zichzelf (dan wel door hem ingestelde keizerlijke rechtbanken) voorbehield. Het ontstaan van dergelijke vrije rijksheerlijkheden gaat terug tot voor de 11e eeuw' (www.plaatsengids.nl m.b.t. Terblijt, januari 2018). 'Een deel van Eys was een Vrije Rijksheerlijkheid en viel rechtstreeks onder de Duitse keizer. Het was voor het overige gedeelte leenplichtig aan Wittem' (www.plaatsengids.nl m.b.t. Eys, januari 2018).

¹³ Dit is de aanduiding die in het LNRW in Duisburg wordt gebruikt. Eigenlijk bestaat er geen echt archief van de Kreits als organisatie. Het is het voor een belangrijk deel het archief van de hertog van Gulik als 'kreissausschreibender Fürst'.

¹⁴ '(...) de weinige schrijvers over de geschiedenis van Weert (...) sloten zich kritiekloos aan bij de gevestigde mening en daardoor is de geschiedschrijving van Weert blijven staan op het standpunt dat Eversen en Meulleners al in 1892 hadden ingenomen. (...) Men kan zeggen dat de geschiedschrijving van Weert verstarde is op het peil van 1892.' Van de Boel, Facetten 1988, 129-130.

¹⁵ Als jaren van publicaties die gevolgd werden door langdurige verstarring zijn bijvoorbeeld te noemen 1887 voor Obbicht, 1888 voor Elsloo (beide Meulleners) en 1923 voor Wittem en Eys (Mosmans).

¹⁶ Er is een monografie gewijd aan Rekem (1972), maar deze is heemkundig van aard en gekleurd door de 'romantische' kijk op VRH: Verbois, Geschiedenis.

¹⁷ Zie bijvoorbeeld de bijdrage van Boeren in *Limburg's Verleden* (1968) en van Munsters over Stein en Wittem ('Rijksonmiddellijkheid en Kammerzieler', 1975).

1.4 Terminologie: De aanduiding VRH en verwante termen

De aanduiding VRH een ‘begrip’ te noemen zou te veel eer zijn. Een ‘begrip’ vereist een definitie, een inhoud, terwijl VRH een uitermate slecht gedefinieerde term is. Ook de betekenis van de elementen ‘vrij’, ‘rijks’ en zelfs ‘heerlijkheid’ is niet zonder meer duidelijk en eenduidig.

De aanduiding ‘freie Reichsherrschaft’ is met name in de 18de-eeuw in zwang geraakt.¹⁸ In de rijksmatrikel van 1521 komt een dergelijke aanduiding nog helemaal niet voor. In de zeventiende eeuw duikt zij al vaker op, maar pas in de achttiende wordt zij algemeen gebruikt, zonder echter in het Duitstalige gebied de overheersende term te worden. Gezaghebbende achttiende-eeuws juridische auteurs als J.J. Moser¹⁹ en J.S. Pütter²⁰ gebruiken de term niet of nauwelijks.

Opvallend is dat de term na het einde van het Rijk populairder is in het Nederlandse taalgebied dan de overeenkomstige term in het Duitse, waar ‘freie Reichsherrschaft’ wel wordt gebruikt, maar in mindere mate. Zoeken met Google geeft een indicatie: ‘vrije rijksheerlijkheid’ (of het meervoud) gaf 450 treffers.²¹ ‘Freie Reichsherrschaft’ (Nominativ, Genitiv, Plural) gaf 375 treffers, maar daarvan had alleen al een vijftigtal betrekking op de heerlijkheid Schauen en een veertigtal op het in het huidige Nederland gelegen Rimburch. Rekening houdend met de omvang van het Duitse taalgebied, is het Duitse aantal klein te noemen. Ter vergelijking: ‘Reichsunmittelbare Herrschaft’ gaf circa 900 treffers, ‘rijksnimmiddellijke heerlijkheid’ slechts een vijftigtal. Minder frequent vóórkomend in Duitse teksten op internet zijn de aanduidingen ‘unmittelbare Reichsherrschaft’ (circa 120 treffers)²², ‘Reichsfreihererschaft’ (circa 75 treffers) en ‘immediate Reichsherrschaft’ (slechts een dozijn treffers). Kijkend naar het aantal treffers voor de term VRH gekoppeld aan specifieke Limburgse heerlijkheden, bleek Limbricht de meeste treffers te geven (een dertigtal), gevolgd door Kessenich met

¹⁸ Zie de bijlage met voorbeelden van de aanduidingen gebruikt voor VRH voor een indicatie van de ontwikkelingen hierin.

¹⁹ Bij Moser komt de term bijna alleen in citaten voor. Moser heeft een groot aantal boeken gepubliceerd, maar deze conclusie is gebaseerd op enkele werken. In zijn *Historisch- und rechtlicher Beweis in Possessorio & Petitorio, daß die Reichs-freye Herrschafft Homburg an der Marck keine Zugehör der Reichs-Graffschafft Sayn, mithin auch kein Chur-Pfälzisches Lehen, sondern eine Reichs-freye allodiale Herrschafft (...) seye* (Wetzlar 1751) komt ‘freye Reichsherrschaft’ alleen eenmaal in de inleiding voor. In *Von denen Teutschen Reichs-Ständen, der Reichs-Ritterschafft, auch denen übrigen unmittelbaren Reichs-Glidern* (Frankfurt 1767), het vierde deel van de serie *Neues teutsches Staatsrecht*, spreekt Moser meestal van ‘unmittelbare Herrschaft’. In *Von der Teutschen Reichs-Stände Landen, deren Landständen, Unterthanen, Landes-Freyheiten, Beschwerden, Schulden und Zusammenkünften* (Frankfurt en Leipzig 1769) komt wel vier maal de term ‘Reichs-Herrschaft’, zonder ‘frey’, voor (onder andere gebruikt voor Rijckholt en Wickrath). Een reeks van zijn werken is in digitale vorm beschikbaar via de site: https://de.wikisource.org/wiki/Johann_Jacob_Moser (januari 2017).

²⁰ Pütter gebruikt wel ‘Reichsherrschaft’ en ‘Reichsunmittelbare Herrschaft’. Zie bijvoorbeeld zijn *Historische Entwicklung der heutigen Staatsverfassung des Teutschen Reichs* (3 delen) (Göttingen 1786-1787) en *Unpartheyisches rechtliches Bedenken über die zwischen der Krone Böhmens und den Herren von Zedtwitz wegen Mittelbarkeit oder Unmittelbarkeit der Herrschaft Asch obwaltende Streitigkeit* (Göttingen 1772).

²¹ Medio 2015. Dit is het gefilterde resultaat. Google geeft eerst het totale aantal treffers, maar filtert dan automatisch soortgelijke treffers weg.

²² Het woord *Reichsherrschaft* wordt ook gebruikt in de betekenis ‘rijksheerschappij’.

circa 25. De grootte van het taalgebied verklaart waarschijnlijk waarom Rimburch met de aanduiding 'freie Reichsherrschaft' 40 treffers geeft en gekoppeld aan de term VRH slechts drie, en waarom de heerlijkheid Schauen met 50 treffers als 'freie Reichsherrschaft' alle andere VRH overtreft. In het geval van Rimburch speelt een belangrijk Duitstalig boek over deze heerlijkheid ook een grote rol.²³

'Freie Reichsherrschaft' komt in moderne Duitse teksten voor (met een dertigtal treffers via Google), maar het is nu eerder een 'batavisme', slechts gebruikt met betrekking tot Lontzen, Wickrath en een aantal Nederlandse heerlijkheden.²⁴ De term kwam in achttiende-eeuwse Duitstalige teksten wel voor (zeker in Aken en het grensgebied) en is ook nog gebruikt door sommige Duitse auteurs, zoals Walter Schwabe in zijn publicaties (1926-1928) over de Schepenstoel van Aken (hierna: SvA²⁵) en door Guido Rothhoff (1953).²⁶

In het Frans is er geen specifiek op de VRH toe te passen aanduiding. De Franse term 'terre d'Empire' komt al in zeventiende-eeuwse teksten vaak voor, maar wordt niet specifiek gebruikt voor de kleine gebiedjes die later als VRH worden aangeduid. 'Terre d'Empire' is vooral een aanduiding gebruikt vanuit het perspectief van Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden, zonder onderscheidend te zijn voor de status van een gebied binnen het Rijk. Zoeken via Google laat verder zien dat 'Seigneurie libre' (circa 130 treffers) en 'libre seigneurie' (circa 85 treffers) met betrekking tot VRH vóórkomen, maar met een groot aandeel (40%) van drie heerlijkheden: Breust, Hermalle en Argenteau. 'Seigneurie libre d'Empire' gaf niet meer dan acht treffers. De aanduiding 'Seigneurie libre et impériale' geeft alleen treffers door de titel van een geschrift van Poswick waarin hij Argenteau zo aanduidt.²⁷ Enkele andere in dit kader relevante termen zijn:

- Rijksonmiddellijk: vaak geïmpliceerd met de aanduiding VRH. Het is een begrip dat in relatie tot de VRH nadere behandeling behoeft en deze hierna ook zal krijgen.
- Zonneleen: Deze term wordt gekoppeld aan een aantal VRH. Het is een term die, net als 'rijksonmiddellijk', bijzondere eigenschappen suggereert, positieve onderscheidende kwaliteiten, terwijl hij met name het ontbreken van een leenband aanduidt. Hoewel al vanaf de zestiende eeuw gebruikt, is het woord daarom nu ook als een 'romantische' term te beschouwen.²⁸
- Baanderheerlijkheid: Een baanderheer mocht ooit in de slag een afdeling onder zijn eigen banier aanvoeren. Dit recht raakte verbonden met heerlijkheden. De term suggereert

²³ Hanssen, Rimburch.

²⁴ *Reichsherrschaft* is wel een Duits woord, maar het duidt in het huidige gebruik de macht van het Rijk aan, niet een heerlijkheid. Daarnaast wordt *Herrschaft* of *Häuptlingsherrschaft* gebruikt als specifieke aanduiding voor de soms in vergaande mate onafhankelijk, door de adel bestuurde gebieden die in het graafschap Ostfriesland bestonden.

²⁵ Een ingeburgerde afkorting voor de Schepenstoel bestaat nog niet. Nève gebruikt 'SL'.

²⁶ Rothhoff, Studien.

²⁷ Poswick, Histoire.

²⁸ Een 'zonneleen' is uiteraard ook geen rijksleen, en de keuze voor deze betiteling is dus strijdig met de hypothese van een in oorsprong nauwere (leen)band tussen VRH en keizer en Rijk.

een hogere status en had zeker een bepaald prestige, maar heeft staatsrechtelijk geen betekenis. Binnen landsheerlijke territoria zoals Brabant, Gelre en Luik had hij wel een betekenis.²⁹ De heren van Pietersheim uit het geslacht Van Merode voerden deze titel graag. Hij is soms ook gebruikt voor andere heren (Elsloo, Wijlre).

- ‘Nicht-eingekreiste Territorien’: Deze aanduiding neemt de organisatie van de kreitsen als criterium en gaat dus uit van een situatie die pas in de laatste drie eeuwen van het HRR bestond. De term fungeert als een vergaarbak en heeft geen andere dan een negatieve inhoud, dat wil zeggen het niet behoren tot de categorie kreitsstanden. Een lijst van ‘nicht-eingekreiste Territorien’ in het gebied van de voormalige Pruisische *Rheinprovinz* en in Nederlands Limburg geeft Fabricius.³⁰
- Territorium: wordt wel als synoniem voor ‘gebied’ gebruikt (zoals ook bij ‘nicht-eingekreiste Territorien’), maar kent ook een nauwere, staatsrechtelijke definitie. Het Nederlandse woord territorium zal alleen in deze zin gebruikt worden.³¹
- ‘Unterherrschaft’: de in het Rijnland veel voorkomende zelfstandige heerlijkheid die toch onderworpen was aan een zeker landsheerlijk gezag.
- ‘Reichsritterschaft’: De term is alleen van toepassing op de situatie in bepaalde zuidelijkere regio’s van het Rijk, waar een specifieke ontwikkeling leidde tot een groep adellijken met een nauwe band met de keizer en een rijksonmiddellijke status. De term is niet van toepassing op de situatie in de noordelijke helft van het Rijk.

Een aantal van deze termen zal hierna nog nader aan de orde komen.

1.5 Het gebruik van de term VRH

Wat het gebruik van de term VRH in publicaties (en daarvan afgeleid: op het internet) betreft, kunnen wij spreken van een sjabloon. Op zijn best zouden wij kunnen spreken van een ideaaltypische benadering, waarbij de aanduiding VRH als etiket dient. Volgens dit sjabloon waren er talrijke van oudsher bestaande VRH, waarvan een deel in latere eeuwen de lang verdedigde vrijheid verloor. Er wordt daarmee een lineaire ontwikkeling verondersteld met een gevestigde middeleeuwse status als uitgangspunt. De specifieke historische context waarin een VRH in latere eeuwen bestond, wordt alleen waargenomen wanneer deze op enig moment tot het verlies van de veronderstelde status van VRH dreigde te leiden. Als aspecten of criteria die in dit sjabloon gekoppeld worden aan de term VRH, zijn te noemen:

²⁹ Het prinsbisdom Luik kende 32 ‘seigneuries banneresses’. Het hertogdom Brabant vijftien tot twintig baanderheerlijkheden. Binnen het hertogdom Gelre werden de baanderheren onderscheiden van de ridderschap. Zie wat de sociale status in het hertogdom Brabant betreft: Damen, Heren met banieren.

³⁰ Fabricius, *Erläuterungen*, 490 e.v.

³¹ ‘Der Begriff dient heute vorzugsweise der Kennzeichnung staatlicher Einheiten unterhalb der Ebene souveräner Staaten.’ Willoweit, *Territorium*, kolom 149.

- ‘Alleen onderworpen aan de keizer’ of ‘niemand dan de keizer boven zich’. Dit zijn veelgebruikte frasen, vaak ook gekoppeld aan een aanwezig geachte directe leenband met de keizer. Het lijkt een parafrasering van het begrip rijksonmiddellijkheid;
- Rechtsgang op de SvA en het Rijkskamergerecht (hierna: RKG), en eventueel ook op de Rijkshofraad (hierna: RHR), wordt als belangrijk criterium of als aanwijzing voor deze ‘vrije’ status gezien;
- Het betalen van ‘rijksbelastingen’ wordt verondersteld;
- Bescherming door keizer en Rijk wordt aangenomen.

Incidentele voorbeelden van rechtsgang op RKG of SvA, of een dergelijke rechtsgang gedurende een heel beperkte periode, zijn al voldoende om de conclusie te trekken dat er sprake was van een (rijksonmiddellijke) VRH. Hetzelfde geldt voor een sauvegarde verstrekt door de keizer, betalingen aan keizerlijke troepen, of een betaling van *Kammerzieler*, de bijdragen voor het RKG.

In de relevante literatuur blijkt bijzonder weinig energie te zijn gestoken in het geven van een definitie of het plaatsen van de term binnen een theoretisch kader. De term lijkt eenvoudigweg overgenomen conform de achttiende-eeuwse usance, die dezelfde tekortkomingen kende. Vaak geven auteurs niet meer dan een lijst van VRH. In de negentiende-eeuwse jaargangen van de *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* (PSHAL) en *De Maasgouw* lijkt de term al gewoon. Meulleners is een voorbeeld van een auteur die al vroeg het ‘rijkse’ karakter van VRH als Obbicht, Leut en Elsloo verdedigde, met slechts een beperkte theoretische onderbouwing.³²

De volgende auteurs hebben de VRH als een groep of categorie behandeld (in chronologische volgorde van publicatie):

De Wit en Flament (1911) behandelen 33 ‘wereldlijke vrije Rijksheerlijkheden’, vijf ‘geestelijke heerlijkheden’ en negen ‘geannexeerde kerkelijke heerlijkheden’.³³ Zij geven geen definitie van ‘vrije Rijksheerlijkheden’, maar noemen muntrecht en appel op Aken als mogelijke criteria. Hun opsomming blijft beschrijvend en inventariserend.³⁴ Flament gaf in 1915 een andere lijst met negentien ‘vrije rijksheerlijkheden’.³⁵

Panhuysen (1953) gaf als rijksarchivaris een lijst van achttien ‘Vrije Rijksheerlijkheden’ in Nederlands Limburg.³⁶

Boeren (1967) wil de ontstaansgeschiedenis centraal stellen en komt daarom als een van de weinige auteurs tot een theoretische beschouwing. Hij meent dat ‘voor een bepaling van het wezen der vrije rijksheerlijkheid’ noch rijksonmiddellijkheid, muntslag of rechtsgang op

³² Meulleners, *Bladzijden* (1887) en *Legertochten* (1888). Meulleners spreekt in dat kader van een door hem ontwikkelde theorie inzake het belang van leenbanden voor de status van een VRH, een theorie die zich ‘uit de objectief behandelde feiten aan den onbevooroordeelden beoefenaar opdrong’ (Meulleners, *Legertochten*, 11).

³³ Slechts twee van de vermelde heerlijkheden, Kessenich en Tweebergen, liggen in het huidige Belgisch Limburg.

³⁴ De Wit, *Vorming*.

³⁵ Flament, *Rechtsbedeeling*, 57-64.

³⁶ Graswinckel, *Rijksarchieven*, 750-753.

de SvA en de rijksgerichten, noch aanspraak op het zijn van zonneleen, als onderscheidende criteria kunnen worden gebruikt. Hij kiest een puur historische verklaring en stelt: 'Een vrije heerlijkheid was een domaniale eenheid, die uit het grafelijke gerecht (landrecht) was losgemaakt. (...) Wanneer nu zulk een vrije heerlijkheid ontstond uit koningsdomein (hetgeen al in de 11e eeuw voorkwam), sprak men van een vrije rijksheerlijkheid. (...) Bij de oorspronkelijke exemptie kwamen zich licht andere rechten voegen (als muntslag e.d.), want de analogie met de territoriale staat speelde in de verdere ontwikkeling een rol'. Boeren geeft een lijst van vijftien 'vrije rijksheerlijkheden' in Nederlands Limburg, naar de situatie zoals deze volgens hem rond 1500 zou zijn geweest. Hij ziet het veelvuldig voorkomen van dergelijke heerlijkheden in deze (Limburgse) streken onder andere als een gevolg van het van oudsher grote aantal koninklijke domeinen in dit gebied.³⁷ Hij hangt dus de theorie aan van een oorsprong als rijksgoed.

Nève (1972) onderscheidt rijksnonmiddellijkheid in leenrechtelijke zin (rijksvazalliteit) en in staatsrechtelijke zin (sovereiniteit binnen rijksverband). Voorbeelden van de eerste verschijningsvorm onder de VRH zijn in de Nederlanden schaars. Over de tweede verschijningsvorm zegt hij: 'Vooral in de Maasvallei zullen we vele heerlijkheden ontmoeten, die op de rand van het Rijk leven, niet alleen geografisch, doch ook staatsrechtelijk (...)'. Hij gebruikt de term 'quasi-rijksstanden' voor de, vaak allodiale, kleine landsheerlijkheden die 'buiten de kreitsindeling bleven' en niet voorkwamen in de matrikels van het Rijk. Hij spreekt van 'de kiezelstenen die de ruimten tussen de rotsblokken der keurvorstendommen en vorstendommen opvulden. (...) de geestelijke en wereldlijke miniatuur-landsheerlijkheden, geregeerd door abten en abdissen, graven en vrije rijksheren. Voor de meesten hunner gold de onderworpenheid aan de rechtsmacht van de beide hoogste rijksgerichten als symbool van, en bewijs voor, soevereiniteit binnen het rijksverband; het contact met de Akense Schepenstoel vervulde veelal een vergelijkbare functie'. Uiteindelijk gebruikt Nève ook de aanduiding VRH: 'Als blijvend rijksnonmiddellijk kunnen we beschouwen Eijs, Gronsveld, Leut, Petersheim, Rekem, Rijckholt, Slenaken, Stein, Tignée, Virneburg, Wittem, Wijlre alsmede (...) Thorn en Sint-Truiden; waarschijnlijk mogen we Kessenich en Cartiels aan deze reeks toevoegen. Voor al deze vrije rijksheerlijkheden (...)'³⁸

Alberts (1972) maakt melding van het bestaan van talrijke 'rijksheerlijkheden' in de zuidelijke helft van de tegenwoordige Nederlandse provincie Limburg. Hij ziet in de elfde eeuw al de vage omtrekken ontstaan van de territoria, ook van deze 'rijksheerlijkheden'. Hij spreekt van 'vrije Rijksheerlijkheden', waarvan hij een tiental voorbeelden noemt, en daarnaast van 'andere kleine heerschappijen, wier bezitters aanspraak maakten op soevereiniteitsrechten en met zelfstandige leenbanden aan het Duitse Rijk verbonden waren'.³⁹ Voorbeelden van dat laatste geeft hij echter niet.

³⁷ Boeren, Rechtsinstellingen, 69-71.

³⁸ Nève, RKG, 97 en 519-520.

³⁹ Alberts, Geschiedenis, 41 en 125.

Tien jaar later (1982) definieert hij 'Vrije Rijksheerlijkheid' als: 'een hoge heerlijkheid, die van het rijk in leen gehouden wordt en een afzonderlijk en zelfstandig territoir vormt. De Duitse koning is er leenheer, maar de bezitter van de "Vrije Rijksheerlijkheid" oefent er de vrijwel volledige souvereiniteit uit. (...) In vele gevallen vormt de "Vrije Rijksheerlijkheid" een zelfstandige – zij het kleine – landsheerlijkheid'.⁴⁰ Als indicaties voor deze status noemt hij het zijn van rijksleen, deel uitmaken van het ressort van het Hofgerecht van de koning, later van het RKG, zitting hebben in de Rijksdag en, 'van groot belang en veelal beslissend', het bezit en de uitoefening van de 'regalia maiora' zoals het recht van gratie en remissie, het muntrecht, tolrechten en het onbeperkt recht van wetgeving. Als voorbeelden noemt hij uitsluitend gebiedjes buiten de huidige provincie Limburg, zoals Dyck en Wickrath.

Janssen de Limpens (1974) geeft een lijst van 44 'Maaslandse Rijksheerlijkheden', waarvan er 27 in het huidige Nederlands Limburg, 13 in Belgisch Limburg en vier elders in België lagen, zonder een definitie te geven en zonder de criteria te noemen waarop deze lijst is gebaseerd.⁴¹

Van Ermen (1985) stelt dat het in de beide Limburgen, in tegenstelling tot de rest van de Nederlanden, wemelde van 'vrije rijksheerlijkheden'. 'Dit zijn kleine gebieden, vaak niet groter dan een dorp, die aan de inlijving door de naburige vorstendommen ontsnapt zijn en waarvan de heer "rijksonmiddelaar" was, dat wil zeggen dat hij rechtstreeks van de keizer afhing. De meeste rijksheerlijkheden ontstonden uit oude koninklijke domeinen.' Hij voegt een lijst toe van 44 'vrije rijksheerlijkheden', waarvan 25 in Nederlands Limburg en 19 in Belgisch Limburg, naar de situatie zoals die zou zijn geweest in de eerste helft van de zestiende eeuw.⁴²

Berkvens (1986, 1990) heeft duidelijke criteria geformuleerd en tracht als enige om heerlijkheden in bredere zin te categoriseren. Hij benadert dit vanuit het perspectief van de landsheerlijke aanspraken, op basis van belastingheffing, rechtspraak en andere vormen van gezagsuitoefening (zoals het uitvaardigen en doen publiceren van plakkaten) en het onderdeel vormen van de 'standen' van een landsheerlijk territorium.⁴³ In zijn bijdrage aan *Limburg. Een geschiedenis* (2015) spreekt hij van 'rijksheerlijkheden, in de zin van territoria, toebehorend aan een rijksonmiddellijke heer'.⁴⁴

De Win e.a.: een kaart (1989) met de staatkundige indeling van het gebied van de huidige beide provincies Limburg in 1543, gebaseerd op gegevens van J.Th.H. de Win, vermeldt 34

⁴⁰ Alberts, Overzicht II, 183-184.

⁴¹ Janssen de Limpens, Laathoven, 279-280. In zijn ongepubliceerde aantekeningen zijn wel criteria te vinden. Hij noemt bij de behandeling van Breust als criteria een leenverhouding met het Rijk, volledige politieke onafhankelijkheid, ondergeschiktheid aan de rijksgerechten (waaronder de SvA), het bezit der volledige jurisdictie, en eventueel ook het bezit der volledige *secularis potestas* met de *regalia maiora*. RHCL, Nalatenschap Janssen de Limpens, inv.nr. 1.

⁴² Van Ermen, Limburg, 16-17.

⁴³ Berkvens, Plakkatenlijst I, 87. Berkvens bouwt voort op Nève en een deductie uit 1549. Berkvens, Kessenich, 149-150.

⁴⁴ Berkvens, Geschiedenis, 33. Berkvens plaats de geschiedenis van VRH na 1500 in een institutioneel kader, met name van de Nederrijns-Westfaalse Kreits.

‘vrije rijksheerlijkheden’, waarvan zeventien in Nederlands en zeventien in Belgisch Limburg. In de ‘Verklaring van termen’ staat ‘Vrije (rijks)heerlijkheid: zie Rijksonmiddellijk’ en bij Rijksonmiddellijk: ‘zowel personen als zaken, die vóór de Franse Revolutie in het Duitse Rijk rechtstreeks aan de keizer ondergeschikt waren’.⁴⁵

Ubachs (2000) spreekt van ‘kleinere soevereiniteiten’ die zich ‘al dan niet terecht sierden met de naam van vrije rijksheerlijkheden of vrijheerlijkheden’. Hij geeft een lijst van 44 ‘Rijksheerlijkheden in Limburg’, overgenomen van Van Ermen, en stelt: ‘Hun rechtspositie was (...) onduidelijk en dus omstreden. Dat zou zo blijven tot het einde van het Ancien Régime.’ Verder meent hij ‘dat in deze juridische mist wel vage onderscheidingen, maar geen scherpe scheidingen mogelijk zijn’.⁴⁶

Hupperetz (2005) gebruikt alleen de term ‘vrije heerlijkheden’, waarvan er in de zestiende eeuw in het gebied van de huidige provincie Nederlands Limburg nog negentien over zouden zijn geweest. Zij waren rijksonmiddellijk, ‘dat wil zeggen dat men een rechtstreekse leenverhouding had met de keizer’, maar ‘in de praktijk kwam het er vooral op neer dat men wat betreft rechtspraak redelijk zelfstandig was’.⁴⁷

Van Rensch (2015 en 2017) noemt ‘vrije rijksheerlijkheid’ een vaag begrip en beschrijft de met het gebruik ervan gecreëerde categorie ‘vrije rijksheerlijkheid’ als ‘een vergaarbak’. Hij spreekt zelf van ‘kleine territoria’ en ‘kleine maar niet vertegenwoordigde, rijksonmiddellijke gebieden’. Hij betitelt Gronsveld, Wijlre, Rijckholt, Wittert en Thorn als ‘sterk met het Rijk verbonden plaatsen’.⁴⁸

In het recente driedelige boekwerk *Limburg. Een geschiedenis* (2015) komen de VRH in de periode vóór 1500 niet specifiek aan bod, wat de periode daarna betreft alleen in de al genoemde bijdrage van Berkvens.

Met uitzondering van de Belg Van Ermen, lijkt het onderwerp VRH met name Nederlandse auteurs te hebben beziggehouden. In de lijsten opgesteld door Nederlandse auteurs overheersen VRH in Nederlands Limburg, alleen bij Van Ermen komt het Belgisch-Limburgse aantal in de buurt van het Nederlands-Limburgse. Van de Franstalige Belgische literatuur wijdt alleen Stengers-Limet enige aandacht aan het ontstaan, en aan verklaringen voor het zelfstandig voortbestaan, van gebiedjes zoals VRH, zonder een standpunt in te nemen.⁴⁹ Verder lijkt er geen Belgische literatuur te bestaan met een meer algemene beschouwing over VRH.

In het Duitse taalgebied zijn te noemen:

⁴⁵ Kaart van de ‘Staatkundige indeling van het grondgebied van de “beide Limburgen” in 1543’, In: J.H.M. Wieland ed., *Kleine atlas voor de geschiedenis van beide Limburgen* (Leeuwarden/Maastricht 1989) 9 en 102-103 (Verklaring van termen).

⁴⁶ Ubachs, Handboek, 168-169.

⁴⁷ Hij noemt Breust, Cartils, Eckelrade, Eys, Grevenbicht, Gronsveld, Limbricht, Mesch, Obbicht-Papenhoven, Rimburch, Rijckholt, Slenaken, Stein, Terblijt, Wittert en Wijlre in Zuid-Limburg, Meijel, Hunsel en Pol en Panheel in de rest van de provincie. Hupperetz, Kastelen, 21.

⁴⁸ Van Rensch, Zonneleene, 24-30.

⁴⁹ Stengers-Limet, Terres.

Schwabe (1925) verdeelt de *Untergerichte* van de SvA in vijf groepen, waaronder voor VRH relevant zijn de categorieën ‘bezittingen van kloosters’ (Schwabe noemt onder andere Bemelen⁵⁰ en Breust) en de groep die door hem wordt aangeduid als ‘freie Reichsherrlichkeiten’, volgens hem achttien in getal en gelegen in Nederland (12), Duitsland (3), en België (3).⁵¹

Gabel (1995) geeft als omschrijving: ‘(...) jene Herrschaftsgebilde (...), die im Umfeld der rheinischen Fürstentümer sowie in Reliktlage [als geïsoleerd overblijfsel] ihre kleinstaatliche Selbständigkeit behaupten oder gar neu ausbilden konnten. Gemeint sind reichsunmittelbare Kleinstterritorien wie die Grafschaften Kerpen-Lommersum und Reckheim, die Herrschaften Millendonk, Stein und Wickrath, das Stift Thorn und die Abtei Kornelimünster’.⁵² Gabel wil zich dus beperken tot territoria.⁵³

Köbler (1995) is verantwoordelijk voor het *Historisches Lexikon der deutschen Länder* (eerste editie 1988). Dit werk is encyclopedisch van aard en behandelt circa 5000 ‘Einheiten’. De oorspronkelijke intentie om uitsluitend rijksonmiddellijke ‘Länder’ op te nemen is opgegeven en een restcategorie ‘sonstige Herrschaften’ biedt ruimte voor de ‘zahlreiche nicht reichsunmittelbare, politische Einheiten (...) vielfach den reichsunmittelbaren Gebilden in vielen Zügen recht ähnlich’.⁵⁴ Hij meent dat de *Reichsritterschaft* 1500 tot 1700 ‘Territorien’ omvatte, ‘eigene, dem Reich unmittelbar verbundene Herrschaftsgebiete’. Wat de beide Limburgen betreft, worden, naast de VRH die rijksstanden werden, alleen Rijckholt en Wijlre vermeld, aangeduid als ‘reichsunmittelbare Herrschaften’, zonder theoretische onderbouwing.⁵⁵

Resumerend kunnen wij, op zoek naar indicaties van het wezen van VRH, concluderen dat met name Nève en Berkvens beschouwingen wijden aan onderscheidende criteria. Van de overige auteurs vindt een aantal de ontstaansgeschiedenis uit rijksgoed belangrijk en een aantal noemt een rechtstreekse leenband met de keizer. Als onderscheidende criteria met andere heerlijkheden (niet-VRH) worden rechtsgang in hoger beroep en het bezit van *regalia* verschillende malen vermeld.⁵⁶

⁵⁰ Met Bemelen bedoelt Schwabe de St. Antoniusbank.

⁵¹ Schwabe, Oberhof (47), 101. Hij noemt in Nederlands Limburg: Cartils, Elsloo, Grevenbicht, Gronsveld, Borgharen, Mheer, Obbicht, Rijckholt, Stein, Wijlre en Wittem. In Belgisch Limburg: Kessenich en Rekem. In Duitsland: Dyck, Elsen (bij Grevenbroich) en Schleiden. Verder nog Megen in Noord-Brabant en Tignée in Wallonië.

⁵² Gabel, *Widerstand*, 39.

⁵³ Gabel betitelt *Unterherrschaften* als ‘prototerritorial’, en definieert deze als ‘eigene Landesherrschaften im kleinen, ausgestattet mit den zentralen Attributen staatlicher Gewalt’. Gabel, *Widerstand*, 37 en 413.

⁵⁴ Köbler, *Lexikon*, xxiii.

⁵⁵ Als bron verwijst hij naar Wolff (C. Wolff, *Die unmittelbaren Theile des ehemaligen römisch-deutschen Kaiserreiches nach ihrer früheren und gegenwärtigen Verbindung* (Berlijn 1873)), die deze twee VRH samen met Stein (door Köbler niet vermeld) heeft opgenomen in een lijst van 42 ‘nicht eingekreiste kleinere Gebietsteile’ in het HRR. Wolff baseert zich hiervoor op Büschings *Neue Erdbeschreibung* uit 1770.

⁵⁶ Aan aspecten van landsheerlijkheid zoals *regalia* (bijvoorbeeld muntrecht of asielrecht) zal hierna weinig aandacht worden besteed. De staatsrechtelijke betekenis daarvan voor VRH na 1500 lijkt onbeduidend.

1.6 Tendensen in relevant buitenlands historisch onderzoek

Wat de stand van het relevante historisch onderzoek buiten Nederland betreft, zijn te onderscheiden het onderzoek met betrekking tot het HRR in het algemeen, en het onderzoek naar de kleinere en kleinste gebieden binnen het Rijk met enige mate van zelfstandigheid. Gezien de enorme diversiteit binnen het Rijk qua politieke, sociale en economische omstandigheden, de verschillen in het tijdstip van aanvang van veranderingen en het tempo daarvan, moet bij alle literatuur de vraag gesteld worden in hoeverre zij van toepassing is op het hier relevante geografische onderzoeksgebied, dat hierna ruwweg te definiëren zal zijn als Zuid-Limburg en omgeving.

1.6.1 Historiografie met betrekking tot de algemene geschiedenis van het HRR

Er zal hier geen poging worden gedaan een beeld te schetsen van de talloze Duitse publicaties over de geschiedenis van het HRR, maar alleen van de zich ontwikkelende onderzoeksrichtingen en van de moderne benadering van deze geschiedenis door historici.⁵⁷ De Duitse historici Peter Moraw en Volker Press constateerden in 1975 in een gezamenlijk artikel dat de Duitse en Midden-Europese geschiedschrijving van de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd (*Frühe Neuzeit*) achterliep ten opzichte van Franse en Angelsaksische historici, die grote vorderingen hadden gemaakt in de bestudering van de geschiedenis van met name Zuid- en West-Europa in deze periodes. Duitse historici begonnen pas geleidelijk weer meer de aandacht op de geschiedenis van het HRR te richten. De beide auteurs betreurden onder andere het gebrek aan integratie van politieke, sociale en economische geschiedenis met de rechtshistorische benadering, die traditioneel de meeste aandacht had gekregen. Zij pleitten voor een structuuranalyse van het HRR, die zich zou moeten richten op de elementen gekenmerkt door relatieve stabiliteit (processen op middellange en lange termijn en relatief gelijkblijvende factoren). Achterhaalde terminologie zou kritisch moeten worden getoetst op bruikbaarheid. Met name sociale geschiedenis en rechtshistorie zouden tot een synthese moeten komen. Zij identificeerden een tiental onderzoeks(deel)gebieden die systematisch zouden moeten worden aangepakt. Geen daarvan heeft echter specifiek betrekking op de kleinere territoria binnen het Rijk.⁵⁸ Moraw is ook een pleitbezorger van prosopografie, ook wel historische sociografie genoemd. Prosopografie beschrijft en analyseert gemeenschappelijke kenmerken van een groep, een collectiviteit van personen, bijvoorbeeld degenen die in een bepaalde periode aan een koninklijk hof verbonden waren. Ernst Schubert pleitte er in 1996 voor om zich minder sterk op de territoria zelf als object van onderzoek te concentreren en ook de rol van het adellijke huis, de dynastie, te onderzoeken.⁵⁹ Dit vindt navolging, ook met betrekking tot kleinere Duitse territoria. Een

⁵⁷ Voor verwijzingen naar diverse overzichten van literatuur over het HRR zie: Van Rensch, Zonneleer, 26-27.

⁵⁸ Moraw, Probleme, 95-96.

⁵⁹ '(...) ein neuer Forschungsansatz, der die Fixierung auf das Territorium preisgibt und die Rolle des Hauses, der Dynastie hervorhebt (...)' Schubert, Herrschaft, 100.

nieuwe benadering vertegenwoordigt ook Barbara Stollberg-Rilinger met *Ritualforschung* en aandacht voor rituelen, ceremonieel en symbolen in het HRR.⁶⁰

De Duitse historiografie richt zich minder op het HRR als geheel, maar kiest graag *Landesgeschichte* en *Regionalgeschichte* als benadering. Het concept 'Raum' speelt daarbij een rol, waarmee de huidige, maar ook de vroegere territoriale en bestuurlijke grenzen minder van belang worden geacht. Ook wordt in dat kader vaak een regionale 'identiteit' verondersteld. In verband met de vele en grote regionale verschillen concentreert men zich op een deel van het HRR dat geacht wordt historisch een bepaalde samenhang te hebben gehad, ook al blijft in de praktijk de huidige indeling in *Bundesländer* vaak het uitgangspunt. De universiteit Duisburg-Essen kent een 'Institut für niederrheinische Kulturgeschichte und Regionalentwicklung (InKuR)' met een 'Abteilung für Landesgeschichte der Rhein-Maas-Region'. Het bestaan van een oude *Kulturlandschaft* tussen Rijn en Maas wordt als uitgangspunt genomen, maar deze 'Raum' wordt wel als 'prinzipiell offen' gezien, al richt het onderzoek zich nog met name op het Duitse gebied dat tegenwoordig als *Niederrhein* wordt aangeduid, maar wel aangevuld met aangrenzende Nederlandse gebieden. Sinds 2010 wordt jaarlijks het *Zeitschrift Rhein-Maas. Studien zur Geschichte, Sprache und Kultur* uitgegeven, waarin soms artikelen verschijnen die ook Zuid- of Midden-Limburg raken.⁶¹ Angelsaksische historici leveren in de laatste decennia belangrijke bijdragen aan de (middeleeuwse) geschiedschrijving van het HRR, soms met controversiële en revisionistische stellingen. Timothy Reuter bestreed met succes het voorheen bijna algemeen aanvaarde concept van een *Reichskirchensystem* in de middeleeuwen.⁶² Susan Reynolds heeft een frontale aanval gedaan op bestaande opvattingen over de feodale periode en de aard van het leenstelsel, maar een aantal van haar conclusies is zeer omstreden.⁶³ De bereidheid en durf van deze auteurs om bestaande concepten radicaal te heroverwegen verdient bewondering.

⁶⁰ Zij spreekt van een nieuwe 'verfremdende, quasi-ethnologische Sichtweise auf die eigene Vergangenheit'. B. Stollberg-Rilinger, *Rituale* (Frankfurt 2013), 243. Dezelfde, *Des Kaisers alte Kleider. Verfassungsgeschichte und Symbolsprache des Alten Reiches* (München 2008).

⁶¹ Bijvoorbeeld H. Kersken, 'Memoria zwischen Wunsch und Wirklichkeit. Überlegungen zum spätmittelalterlichen Memorialwesen im Frauenstift Thorn', in: *Rhein-Maas. Studien zur Geschichte, Sprache und Kultur* (Band 3) (2012) 35-49.

⁶² Reuter, *Church System*, 347-374.

⁶³ Reynolds, *Fiefs*.

1.6.2 Historiografie met betrekking tot de geschiedenis van kleine territoria en VRH

De rechtshistorische benadering belemmerde lang de aandacht voor de kleine zelfstandige gebiedjes. De visie van historici die de kleine territoria en VRH beschouwden als 'overblijfsels', ontkomen aan annexatie of mediatisering⁶⁴ door grote landsheren die bezig waren met de ontwikkeling van hun territoria tot 'moderne' staten, is ontstaan vanuit een negentiende-eeuws perspectief, waarin de vorming van staten centraal stond. De fragmentatie binnen het HRR is denigrerend als *Kleinstaaterei* betiteld en de aandacht voor de *Kleinterritorien* was gering. Voor zover deze gebiedjes al enige relevantie zouden hebben voor de bestudering van de ontwikkeling van staten, zou het gaan om 'defizitäre frühmoderne Staaten'. Het behoud van zelfstandigheid wordt vaak toegeschreven aan toevallige omstandigheden, en gezien als een achterblijven in oude structuren. Kleine territoria en nog kleinere zelfstandige gebieden zonder rijksstandschap, zijn in het HRR echter tot het einde toe een geaccepteerd en vanzelfsprekend fenomeen geweest.

Er is door Duitse historici gesproken over de wenselijkheid van een *Perspektivenwechsel* die tot meer aandacht voor het *Forschungsfeld Kleinstaat* zou moeten leiden, omdat kleine territoria in het HRR talrijk waren.⁶⁵ Deze kleinere rijksstanden worden als 'Sonderform von Staatlichkeit' benaderd. Men meent dat systematische vergelijkende *Kleinstaatenforschung* een belangrijke bijdrage zou kunnen leveren aan de geschiedenis van 'vormoderne Staatlichkeit', waarbij economische, maatschappij- en cultuurgeschiedenis geïntegreerd zouden moeten worden. Maar 'seinen Historiografen hat der Kleinstaat bis heute nicht gefunden', volgens Peter Blickle.⁶⁶ Volgens sommige Duitse historici hebben de kleine territoria een afwijkende ontwikkeling gekend en is er sprake van eigen kenmerken die mogelijk 'Alternativen zur frühmodernen Staatsbildung begünstigen' (Blickle). Tobias Busch stelt dat dergelijke territoria op hun eigen manier goed konden functioneren en erin slaagden aan de behoeften van de heren en hun onderdanen te voldoen.⁶⁷ Voor zover er misschien sprake is geweest van succesvolle strategieën om te overleven tussen de grotere landsheerlijke gebieden, de 'Strategien der Kleinen im Kontext der Großen', bestaat daar nog geen duidelijk beeld van. Er is ook door Duitse historici nog maar een begin gemaakt met de bestudering van kleinere territoria en de met VRH vergelijkbare andere zelfstandige gebiedjes, zoals *Unterherrschaften*.

Men kiest voor onderzoek *Kleinstaaten* (heerlijkheden of graafschappen) met een stabiele dynastie (Anholt, Solms-Rödelheim⁶⁸), waarbij vernieuwend is dat de dynastie zelf in het onderzoek wordt betrokken (zoals door Schubert gepropageerd), dus een rechtshistorische aanpak gecombineerd met een sociaalwetenschappelijke invalshoek. In lijn met de door

⁶⁴ Mediatisering: het onder een vorm van landsheerlijk gezag komen van een voorheen staatkundig gezien zelfstandige entiteit. 'Immediat' betekent rijksonmiddellijk, rechtstreeks aan het Rijk onderworpen.

⁶⁵ Schnettger, *Kleinstaaten*.

⁶⁶ Blickle, *Alternativen*.

⁶⁷ Busch, *Herrschen*.

⁶⁸ Het graafschap Solms-Rödelheim was qua inwonertal te vergelijken met de heerlijkheid Wittem.

Schubert geuite wens, stelt Iris Kwiatkowski in de inleiding van haar proefschrift over Anholt en het geslacht Van Bronckhorst-Batenburg, dat bij de kleine territoria geldt dat de geschiedenis ervan niet is te scheiden van de geschiedenis van de regerende familie. Rechtshistorie en sociale geschiedenis (geschiedenis van de adel) liggen hier dicht bijeen. De nadruk op rechtshistorie die bij onderzoek naar grotere territoria gebruikelijk was en nog is, voldoet hier niet. Er is volgens haar daarom sprake van een eigen paradigma.⁶⁹ In het algemeen is er sprake van een toenemende belangstelling voor de lagere rijksonmiddellijke adel, waarbij integratie van verschillende wetenschappelijke disciplines plaatsvindt: 'Im Zentrum neuer Arbeiten stehen ebenfalls Probleme der wirtschaftlichen Basis und die Beziehungen zum sozialen und politischen Umfeld'.⁷⁰ Stephan Laux spreekt van de wenselijkheid van een *Paradigmenwechsel* wat de bestudering van de adel betreft.⁷¹ Hij wil daarin ook de 'adelige Kleinstherrschaften' binnen territoria betrekken.

Er is tegenwoordig ook aandacht voor interne verhoudingen binnen de onderzochte territoria. De inspraak van de boeren in kleine territoria heeft voor het Zuidwesten van Duitsland al aandacht gekregen.⁷² Gabel heeft het verzet van de boerenstand en de 'politische Kultur' in diverse *Kleinterritorien* in het Rijn-Maasgebied onderzocht.⁷³

Voor de aanpak van het onderwerp VRH kan ook modern Duits onderzoek maar beperkt als voorbeeld dienen. De aandacht richt zich op de gebiedjes die nog als *Kleinstaat* of *Mikrostaat* zijn te betitelen, de kleinere rijkstanden.⁷⁴ Rijksonmiddellijkheid is in de Duitse studies geen problematisch begrip.⁷⁵ Het is in de bestudeerde Duitse gevallen meestal ook geen direct bedreigde status, of hoogstens een nog te bereiken erkenning, in de betekenis van rijkstandschap.⁷⁶ Dat de door Duitse historici onderzochte territoria tot het Rijk behoorden, was niet omstreden. Dit als niet-problematisch ervaren van het begrip is mede het gevolg van de bij voorkeur gekozen onderzoeksperiode (zeventiende en achttiende eeuw), de ligging (niet aan de grens van het Rijk) en van de grafelijke status van de betreffende dynastie.

⁶⁹ Kwiatkowski, *Herrschaft*.

⁷⁰ Hechberger, *Adel*, 111.

⁷¹ 'Dieser sollte grundsätzlich von der konventionell, das heißt: hermetisch nach innen gewendeten, dynastischen und Besitzgeschichte weg führen und die Dimension der aktiven wie passiven Einbindung des Adels in das Herrschafts- und Sozialgefüge des Alten Reichs eröffnen. Eine solche handlungsorientierte Vorgehensweise (...)' Laux, *Gravamen*, 159.

⁷² Blickle, *Landschaften*.

⁷³ Gabel, *Widerstand*.

⁷⁴ Rudolf Endres stelde zelfs: 'Hier im niederrheinisch-westfälischen Raum gab es keinen reichsunmittelbaren niederen Adel, wie auch nicht in Niedersachsen. Es gab neben den zu den Reichsständen zählenden Reichsgrafenfamilien nur landsässigen bzw. mediatischen Adel.' Endres, *Adel*, 35.

⁷⁵ Vergelijk ook de eerder aangehaalde omschrijving van Gabel voor 'reichsunmittelbare Kleinstterritorien' en de door hem genoemde voorbeelden.

⁷⁶ In het geval van Anholt was de status wel enige tijd omstreden.

2 PROBLEEMSTELLING

2.1 Algemeen

In het gebied van de huidige provincie Nederlands Limburg en de nabije omgeving daarvan kenden de meeste VRH (als wij de aan de aanduiding VRH gekoppelde impliciete aannames verwerpen) lange tijd een onduidelijke en hybride status. Slechts enkele wisten na 1500 de erkende status van rijksstand te bereiken. De aard en het gewicht van historische ‘externe’ rechten (van landsheren), zoals leenbanden en ressort, waren, mede door de excentrische ligging ten opzichte van landsheerlijke territoria en het bestaan van concurrerende landsheren, onvoldoende om al vóór de vroegmoderne tijd één landsheer erin te laten slagen zijn macht over deze VRH te vestigen. Uniek is deze constellatie niet, hoogstens is het aantal VRH uitzonderlijk groot. In noordoost Brabant lag ook een cluster van heerlijkheden met wisselende en omstreden status, in een gebied waar Brabantse, Gelderse en Kleefse invloedssferen elkaar raakten.⁷⁷ In de rest van Nederland lagen wat verspreide enclaves.⁷⁸ In Zuid-Limburg besloegen de VRH circa 20% van de oppervlakte.⁷⁹ De Limburgse VRH lijken onbeduidende agrarische gebiedjes zonder grote strategische waarde, politiek, economisch of militair. Hun onafhankelijkheid dan wel mediatisering door een landsheer bleef zonder betekenis in een ruimer historisch kader. Als zij het rijksstandschap bereikten, waren zij in de Rijksdag van verwaarloosbaar gewicht in de besluitvorming. Maar ook als wij het belang van bestudering van VRH als zodanig beperkt zouden achten, leren de relaties van VRH met de relevante omgeving ons iets over deze omgeving. Bestudering van VRH kan ons een beeld geven van het functioneren van het Rijk in dit grensgebied met de Bourgondische Kreits, en van de politiek van landsheren met betrekking tot deze gebiedjes.

Het onderwerp van deze studie is de staatkundige of staatsrechtelijke status in de vroegmoderne tijd (zestiende tot en met achttiende eeuw) van (een deel van) de vaak als VRH aangeduide gebiedjes in het gebied van de huidige provincies Nederlands en Belgisch

⁷⁷ Ree-Scholten, Grensgebieden. De Brabantse heerlijkheid Bokhoven bij ‘s-Hertogenbosch, een Luiks leen, sinds 1499 baronie en in 1640 door de keizer tot graafschap verheven, lijkt nauwelijks aandacht te krijgen als staatkundige bijzonderheid. Bokhoven wordt nooit als ‘(vrije) rijksheerlijkheid’ aangeduid.

⁷⁸ Thomassen noemt binnen de invloedssfeer van de Republiek negen ‘vrije heerlijkheden, heerlijkheden die onmiddellijk in leen werden gehouden van de keizer’ (een twijfelachtige kwalificatie), te weten: Leerdam, Buren, Culemborg, Acquoy, IJsselstein, Tienhoven, Vianen, Ameland en (vanaf 1742) Borculo (Thomassen, *Instrumenten*, 144-145). De recente bundel *Heerlijkheden in Holland* (Lantink, *Heerlijkheden*) heeft slechts marginale aandacht voor banden van heerlijkheden met het HRR en geen aandacht voor bijvoorbeeld de status van de graaf van Egmont als rijksstand.

⁷⁹ Op basis van de oppervlakte van de negentiende-eeuwse gemeenten die hun bestuurlijke opvolgers waren. Zuid-Limburg wordt hier gedefinieerd conform de nu gebruikelijke bestuurlijke indeling, dat wil zeggen met de gemeente Sittard-Geleen als noordelijkste deel. Daarbij zijn als VRH beschouwd: Berg en Terblijt, Breust, Cartils, Eckelrade, Elsloo, Eys, Gronsveld, Heer, Limbricht, Mesch, Obbicht, Rijckholt, Slenaken, Stein, Wijlre en Wittem.

Limburg. Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw is een bepaald beeld gecreëerd van de status van VRH. Deze traditionele opvattingen van Limburgse historiografie over de staatsrechtelijke positie van VRH zijn weliswaar niet geheel onweersproken gebleven (zie met name het werk van Berkvens), maar hebben toch nog een overheersende invloed op de populaire weergave van dit aspect van de geschiedenis van VRH, terwijl de meeste historici het onderwerp lijken te mijden. Het nog steeds overheersende onkritische gebruik van de aanduiding VRH wijst op stagnatie. Wezenlijke en in feite basale vragen, zoals de vraag of VRH bijdragen aan het Rijk betaalden, en de vraag of zij exclusief aan de hoogste gerechten van het Rijk onderworpen waren, zijn niet of slechts in beperkte mate onderzocht. Van nieuwe relevante Duitse literatuur werd niet, of niet breed, kennis genomen. Specifiek voor VRH relevant ouder werk, zoals dat van Schwabe, heeft geen kritische revisie ondergaan. Wat de aanpak van dit onderzoek betreft, kan de jongere Duitse historiografie (met name die van na 1970) enige handreikingen bieden voor, en richting geven aan, een vernieuwing in de benadering van het onderwerp, al zal de rechtshistorische invalshoek blijven overheersen. Kwantitatieve analyses worden toegepast, naar het voorbeeld van Ranieri en Baumann. Een door de sociale wetenschappen geïnspireerde invalshoek betekent dat er aandacht is voor de heren en de geslachten waartoe zij behoorden. De sociologie inspireert ook mede tot een meer op relaties (in brede zin) gerichte benadering, waarbij deze als complexer, veranderlijker en meer beïnvloed door verschillende belangen en verschillende belanghebbenden worden gezien dan in de rechtshistorische benadering gebruikelijk is. Algemene ambities van deze studie zijn het zo volledig mogelijke benutten van archieven (ook buitenlandse), mede om de weg voor verder onderzoek te effenen, en de benutting van vooral ook recentere en met name Duitse literatuur over de geschiedenis van het HRR die relevant is voor de historie van VRH.

2.2 Afbakening van het onderzoeksgebied

Er heeft in het gebied van Nederlands Limburg en omgeving een heel scala aan heerlijkheden bestaan, binnen en buiten de landsheerlijke invloedssferen, met verschillende status en privileges, eigen vormen van lokaal bestuur en bijzonderheden van rechtsmacht.⁸⁰ Ook de heerlijkheden binnen de grote landsheerlijke territoria, dus de Luikse, Gulikse, Gelderse heerlijkheden en de heerlijkheden binnen de Landen van Overmaas, passen niet in een

⁸⁰ Zoals Ubachs zegt: 'Het zou echter onjuist zijn te veronderstellen, dat langs de Maas binnen de grotere gebieden overheerst door Habsburg-Bourgondië, Luik, Gulik en Kleef, overal eenheid en gelijkheid heersten. Ook die gebieden waren verbrokken wat rechten en gewoonten betrof, want elk had bij de komst van de hogere heer zijn particuliere in de middeleeuwen verworven voorrechten behouden. Veeleer had elke stad, elk dorp met die opperheer een particuliere band, los van de band die omliggende steden en dorpen hadden' (Ubachs, Handboek, 168). En Janssens zegt over het lokale bestuur in de Zuidelijke Nederlanden: 'De edelen (...) blijven de heerlijkheden beheersen, die de kern van de plattelandsadministratie vormen. (...) het groeiend succes van het absolutistisch centralisatieproces (...) geldt uitsluitend voor de financiële voogdij, die het centraal bestuur over de steden weet te vestigen. Het platteland daarentegen wordt aan de grondheren overgelaten. (...) (Janssens, Evolutie, 121).

sjabloon. De Gulikse *Unterherrschaften* en de Luikse allodiale heerlijkheden, heerlijkheden binnen een landsheerlijke invloedssfeer maar met een bijzondere juridische status, bemoeilijken het trekken van scherpe grenzen met VRH verder.⁸¹

Een diepgaand onderzoek naar alle, of zelfs maar naar de meerderheid van de op enig moment als VRH aangeduide gebiedjes is in het kader van deze studie niet mogelijk. Diverse auteurs hebben al geconcludeerd dat er eigenlijk van alle VRH grondige detailstudies in de vorm van een monografie nodig zouden zijn, als basis voor overkoepelende analyses.⁸² Zelfs specifieke detailstudies alleen gericht op de staatsrechtelijke status kunnen in het kader van dit proefschrift maar beperkt worden uitgevoerd. Als uitgangspunt wordt genomen dat een definitie van het begrip, en een afbakening van het fenomeen VRH, bij deze stand van het onderzoek naar VRH niet mogelijk, maar voor deze studie ook niet nodig zijn. Er is nog te weinig bekend over het ontstaan en het voortbestaan, de precieze status en de ontwikkelingen daarin gedurende de tijd van deze restcategorie van niet, dan wel pas laat volledig in de grotere landsheerlijke invloedssferen geraakte heerlijkheden. Kwalificaties als 'rijks' of 'rijksonmiddellijk' zijn voor VRH blijvend, of gedurende lange periodes van hun bestaan, problematisch, evenals uitspraken over het al dan niet behoren tot een ressort van landsheerlijke of rijksgerichten.⁸³ Alles wat nu kan worden gezegd, is dat VRH op enig moment in de vroegmoderne tijd een zekere mate van zelfstandigheid hebben gehad op het gebied van justitie, belastingen en externe politiek. Slechts enkele werden erkende rijksstanden, maar de in de achttiende eeuw bereikte status kan niet terug worden geprojecteerd op de eeuwen daarvóór, zodat de feitelijke status in de periode ervóór evengoed object van onderzoek zou moeten zijn als bij VRH die nooit rijksstand werden. De term VRH (zoals eerder gezegd, inclusief aanhalingstekens) wordt daarom hierna weliswaar als aanduiding gebruikt, maar moet worden beschouwd als een heuristisch hulpmiddel, een term met een instrumentele functie, geen gedefinieerd begrip.⁸⁴

Er wordt evenmin geprobeerd om een lijst te geven van VRH, of om zelfs maar enige schifting aan te brengen in de door diverse auteurs gepubliceerde lijsten. De twee auteurs met de meest uitgebreide lijsten (Janssen de Limpens en Van Ermen) geven elk 44 VRH, maar de lijsten verschillen onderling aanmerkelijk en bevatten in totaal 57 verschillende VRH. In Nederlands Limburg benoemen zij er respectievelijk 27 en 25 (31 verschillende). De lijsten bevatten een zeer gemêleerd gezelschap dat talloze vragen oproept over de aard en de gemeenschappelijke kenmerken van deze VRH. Elke heerlijkheid die in de lijsten als VRH wordt aangeduid, zou nader onderzoek verdienen naar de exacte status en de

⁸¹ Bormans vermeldt 62 allodiale heerlijkheden en 27 allodiale goederen waarvoor het *Cour Allodiale* van de Luikse prins-bisschop competent was (Bormans, *Seigneuries*, 37-39). Zie inzake *Unterherrschaften* de hoofdstukjes 11.7 en 11.8.

⁸² Zie bijvoorbeeld: Van Rensch, *Zonneleen*, 25.

⁸³ Zelfs de aanduiding 'heerlijkheid' is niet zonder meer te gebruiken voor alle VRH. Of Cartils bijvoorbeeld een heerlijkheid genoemd kan worden, zal in hoofdstuk 6 worden onderzocht.

⁸⁴ Zo zegt Stephan Laux over de door hem gebruikte term 'adlige Kleinstherrschaften': 'der Begriff sollte aus heuristischen Gründen als offene, nicht als verfassungsrechtliche Kategorie verstanden werden'. Laux, *Gravamen*, 160.

ontwikkelingen daarin. Zonder dit brede onderzoek is schifting niet mogelijk, zodat een poging daartoe achterwege blijft.

De afbakening van een onderzoeksgebied op basis van andere dan globale geografische criteria is nauwelijks realistisch. De problemen die 'Limburg', 'de beide Limburgen' of zelfs het Maas-Rijngebied als op geografische of historische criteria gebaseerde afbakeningen van een mogelijk onderzoeksgebied geven, zijn recent nog besproken door Knotter.⁸⁵ Het bestaan van een qua historie samenhangend gebied zoals dat met de Duitse term 'Raum' wordt aangeduid, waarin de te behandelen VRH te plaatsen zouden zijn, is daarom geen uitgangspunt. De kring der in de beschouwing te betrekken VRH zal per onderzoeksvraag kunnen verschillen en slechts voor bepaalde aspecten een brede selectie van VRH in de beide Limburgen omvatten.⁸⁶ Dit betekent dat voor algemene thema's, zoals de rol van RKG, RHR en SvA, de beide provincies Limburg de globale geografische grenzen bepalen, en dat VRH in dit gedeelte van het onderzoek betrokken worden voor zover zij een relatie met deze instellingen hadden. Wat diepgaandere behandeling van individuele VRH betreft, zal er sprake zijn van een feitelijke concentratie op Zuid-Limburg zoals dat tegenwoordig bestuurlijk vaak wordt gedefinieerd (met de gemeente Sittard-Geleen als noordelijkste deel), aangevuld met Thorn (en in beperkte mate Horn en Weert) en een aantal aan de Maas gelegen VRH in Belgisch Limburg (Rekem, Pietersheim, Leut, Kessenich).

2.3 De gekozen invalshoeken

Van Rensch heeft, in zijn proefschrift over het graafschap Gronsveld in de vroegmoderne tijd, een onderzoeksmodel beschreven voor de bestudering van kleine territoria, gebaseerd op de bestaande (vooral Duitse) literatuur.⁸⁷ Naar zijn mening zouden 'idealiter tenminste de volgende thema's aan bod moeten komen':

- . de vorming van een gebied als staatkundige eenheid;
- . de mate van soevereiniteit en onafhankelijkheid in juridisch en fiscaal opzicht, binnen de kaders van het HRR.
- . de adellijke heren, hun stand en sociale netwerk;
- . de binnenlandse organisatie van wetgeving, bestuur en rechtspraak;
- . de 'economie' als bron van inkomsten en instrument om gezag uit te oefenen;
- . de onderdanen als collectief (en soms ook individueel) en hun verhouding tot de landsheer.

Hoewel al deze thema's in dit proefschrift in meer of mindere mate aan de orde komen (waarbij het tweede de meeste aandacht krijgt), is dit onderzoeksmodel voor het onderwerp

⁸⁵ Knotter, Inleiding.

⁸⁶ Dit is conform een door Flügel geformuleerde stelling, dat de vraagstelling bepalend moet zijn, dat 'Untersuchungsräume entsprechend der jeweiligen Fragestellungen zu konstituieren [seien]', dus een instrumentele bepaling van een 'Raum', gerelateerd aan de invalshoek van het (deel)onderzoek. Flügel, Räume.

⁸⁷ Van Rensch, Zonneleer, 27-28.

van deze studie niet bruikbaar. Rijksstandschap, rijksonmiddellijkheid, zelfstandigheid en het behoren tot het HRR waren in het geval van Gronsveld niet omstreden, terwijl zij in dit proefschrift als problematisch worden benaderd. Het onderwerp van deze studie is de staatkundige of staatsrechtelijke status van VRH als probleem.

Voor de vertaling van dit onderwerp naar de onderzoeksrichtingen of invalshoeken, wordt als algemeen object van onderzoek 'relatie' benoemd. De banden en relaties tussen VRH enerzijds en de keizer en het Rijk anderzijds, zijn veelal benaderd vanuit een abstract en voornamelijk juridisch schema, waarbij de situatie in de achttiende eeuw als uitgangspunt diende. Ook in deze studie wordt aandacht besteed aan formele banden, zowel met het Rijk, zijn organen en instanties en de keizer, als met grote landsheren en hun bestuurs- en rechtscolleges, maar 'relatie' wordt breder benaderd dan op basis van de zuiver formele (veronderstelde) staatsrechtelijk relevante banden. En de belangstelling gaat niet uit naar een 'finishfoto' (de status aan het eind van de achttiende eeuw), maar met name naar de periode(s) waarin de status van een VRH onduidelijk, hybride, onzeker was.⁸⁸ Aangezien maar enkele VRH feitelijk rijks- en kreitsstand werden (of bleven), en daarmee buiten twijfel rijksonmiddellijk, en anderzijds maar weinig VRH aan veel van de door Berkvens geformuleerde criteria voor het onderworpen zijn aan landsheerlijke macht voldoen, moeten voor de meeste behandelde VRH andere criteria in de beschouwing worden betrokken. Een uitsluitend rechtshistorische benadering is daarvoor niet adequaat. De vraag staat daarom centraal, wat na 1500 de werkelijke interactie was of kon zijn tussen Rijk en VRH, en tussen landsheren en VRH. Onderzocht worden de mogelijke raakvlakken, de contactpunten, en de concrete betekenis van formele banden. Rechtshistorische en politieke invalshoeken blijven overheersend, maar met oog voor relativeringen, en met aandacht voor het tijdelijk hebben of definitief bereiken (binnen de periode van het HRR) van een staatsrechtelijke status als een niet-lineair en lange tijd zeer dynamisch proces. Bij alle vormen van relatie verdient dus het aspect duurzaamheid aandacht. Uitgangspunt zal zijn dat een incidentele rechtsgang op het RKG of een incidenteel beroep op de keizer heel weinig zegt over de status van een VRH. Het onderzoek naar 'relatie' in brede zin vertaalt zich naar een aantal aandachtsgebieden of invalshoeken:

Een kernvraag is wat het Rijk en zijn organen in dit voor het Rijk perifere gebied concreet betekenden voor VRH. Gemakkelijk gebruikte aanduidingen als 'rijks' en 'rijksonmiddellijk' lijken met betrekking tot de meeste VRH, veel meer dan elders in het Rijk, problematische begrippen, juist door de (nader te onderzoeken) banden met diverse landsheren en doordat de beide Limburgen de facto een grensgebied van het Rijk werden. Vanuit het perspectief van het HRR is de vraag welke betrokkenheid keizer en RHR, Rijksdag en Nederrijns-Westfaalse

⁸⁸ Daarom is bijvoorbeeld wat Wittem en Limbricht betreft de achttiende eeuw staatkundig nauwelijks interessant, wat Eys betreft de tweede helft van die eeuw.

Kreits (hierna: NWK of 'Kreits') met betrekking tot deze marginale gebieden toonden.⁸⁹ Vanuit het perspectief van de VRH is de vraag welk beroep zij deden op deze organen en bestuurlijke instanties van het Rijk, zowel kwantitatief als kwalitatief. In hoeverre waren NWK, keizer en Rijk op enig moment daadwerkelijk aanspreekpunten, hulp en steun bij in- en externe bedreigingen en geschillen, en beschermer van VRH en hun onderdanen? De administratieve structuren van het HRR, voor zover relevant voor VRH, worden daarbij in het onderzoek betrokken. Anderzijds wordt ook onderzocht op welke bestuurlijke instanties van landsheren feitelijk een beroep werd gedaan, en de context waarin dat gebeurde. Alleen zo ontstaat een beeld van het gewicht van de verschillende relaties.

De status van erkend kreits- en rijksstand kon onderdeel zijn van de 'relatie' met het Rijk. Onderzocht wordt voor welke VRH deze status bereikbaar was en welke betekenis hij had voor VRH, hun heren en hun onderdanen. De status zal worden benaderd als een mogelijkheid, een optie voor een aantal VRH, niet als iets waar zij door hun (veronderstelde) staatsrechtelijke status in de middeleeuwen later recht op hadden, en ook niet als een vanzelfsprekend streven, de kroon op het (veronderstelde) 'rijks' zijn. Bij Thorn speelt een specifiek staatsrechtelijk aspect: de status van de abdis en de vraag of zij een vorstin was.

De relatie van VRH met de NWK, als het, in elk geval geografisch, meest nabije orgaan van het Rijk, zou intensiever kunnen zijn geweest dan die met de keizer en de Rijksdag. Naast het formele aspect van lidmaatschap, krijgt ook de concrete invulling van de relatie aandacht, zoals de mate waarin vergaderingen werden bijgewoond en aanslagen werden betaald, en de rol die het muntrecht speelde, vanwege de toezichthoudende taak van de Kreits op dit gebied. Belangrijke vragen zijn verder welke bescherming en steun de Kreits daadwerkelijk bood aan zijn leden, en of de Kreits ook aanspreekpunt en beschermer was voor niet-standen, de 'niet-ingekreiste Territorien'. Speciale aandacht is er daarnaast voor het karakter van een de Kreits overstijgende alliantie van rijksvorsten in 1654, en de betekenis daarvan voor een aantal VRH.

De keizer werd na de Dertigjarige oorlog weer een belangrijke politieke kracht binnen het Rijk.⁹⁰ Volgens Volker Press zochten de kleinere rijksstanden, die in hun zelfstandigheid werden bedreigd door de grote landsheren, steun bij de keizer en vormden zij een clientèle waarop de keizer kon steunen: 'Die mittleren und kleineren Reichsstände sahen sich bedroht und somit existenziell auf Kaiser und Reich angewiesen.' Press constateert rond 1700 een nieuwe 'kwaliteit' van de keizerlijke invloed binnen het Rijk.⁹¹ De RHR had een centrale rol

⁸⁹ Het in 1654 opgerichte *Niederrheinisch-Westfälische Reichsgrafenkollegium*, dat niet of nauwelijks functioneerde gedurende de zeventiende eeuw, gevolgd door een beperkt functioneren in de achttiende, zal maar weinig aandacht krijgen.

⁹⁰ Gotthard, Reich, 117-118; Auer, Role, 72-74.

⁹¹ De daarbij ingezette specifieke middelen van keizerlijke politiek waren volgens Press: het in stand houden van het Rijk als *Lehnsverband*, waarin de keizer de top van de piramide vormde; het bieden van emplooi aan een groep adellijken ('Die Versorgung nachgeborener adliger Söhne im kaiserlichen Heer'); 'Standeserhöhungen zur Intensivierung der Klientelbeziehungen und gleichzeitig zur Stärkung der kaiserlichen Position auf dem Reichstag';

in deze keizerlijke politiek en vormde volgens Press het 'Instrument kaiserlichen Einwirkens in die Territorien'. Verder speelde in deze politiek de relatie met de adel een grote rol. Of wij sporen van deze ontwikkelingen en van de keizerlijke politiek terugzien in de relatie van de VRH en hun bezitters met de keizer, wordt onderzocht. Dit 'Einwirken' van de keizer zou zich op het niveau van de VRH, ook als zij geen rijksstand waren, kunnen manifesteren in belangstelling voor het opbouwen van een clientèle in deze streken, naar analogie van de *Reichsritterschaft*, onder andere door het verlenen van keizerlijke gunsten (zoals functies en titels), en bij de adellijke heren van VRH in een oriëntatie op de keizer in de zin van het in keizerlijke dienst zijn, als militair, bestuurder of diplomaat.

De term 'rijksonmiddellijk' wordt, ook wanneer er geen sprake was van rijks- en kreitsstandschap, vaak op VRH toegepast, voornamelijk op basis van (al dan niet vermeend) ressort, dat wil zeggen een zichtbaar beroep op, en in die zin het onder de competentie vallen van, het RKG, de RHR en/of de SvA. Onderzocht wordt of deze benadering van ressort als doorslaggevend criterium, en deze interpretatie van een geconstateerd beroep op gerechtshoven, recht doen aan de realiteit. 'Ressort' wordt echter niet eenzijdig benaderd vanuit RKG en RHR. Geprobeerd wordt om voor de uitgebreid behandelde VRH de complexiteit van het rechterlijk landschap en de invloed van wisselende oriëntatie en relaties van individuele VRH zo volledig mogelijk in kaart te brengen. Onderzocht wordt in hoeverre er sprake was van een duidelijke scheiding tussen de ressorten van landsheerlijke hoven en die van het Rijk, en van continuïteit en exclusiviteit in het beroep op de hoogste gerechten van het Rijk. Naast de indrukwekkende inventarisatie van Nève met betrekking tot het RKG en het bescheidenere werk van Schwabe met betrekking tot de SvA, zouden brede inventarisaties wenselijk zijn van het belang in de praktijk voor VRH van de Raad van Brabant in Brussel, de Raad van Brabant in Den Haag, de Gulikse Hofraad in Düsseldorf, de Luikse hoven, het Hof van Gelre⁹² en van de verschillende leenhoven, zodat incidenten of fases op het punt van ressort niet als algemeen geldend worden gezien en ontwikkelingen zichtbaar worden. Daar wordt in deze studie op bescheiden schaal invulling aan gegeven, in elk geval voor de hierna uitgebreid behandelde heerlijkheden.⁹³

Waar mogelijk worden ook kwantitatieve analyses gemaakt van rechtsgang en worden de bevindingen grafisch gepresenteerd.

Onderzocht wordt in hoeverre de heren, de onderdanen en externe partijen op het gebied van rechtsgang keuzes wilden en konden maken (incidenteel dan wel structureel) en wat deze keuzes bepaalde. Daarbij kunnen de voorkeuren en motieven van adellijke heren, die

'Eine verstärkte Adels- und Bistumspolitik'; 'Ausbau des kaiserlichen Gesandtschaftswesens'; 'Vermehrung des Einflusses auf die Reichskreise und den Reichstag'. Press, Stellung, 59-67.

⁹² Hier gebruikt als collectieve aanduiding voor het oorspronkelijke Hof in Arnhem voor het nog verenigd Gelre (Hof van Gelre en Zutphen) en zijn Spaanse, Staatse, en Pruisische rechtsopvolgers in Roermond, Arnhem en Geldern.

⁹³ Daarbij kan gebruik worden gemaakt van de digitale ontsluiting van de archieven van de Raad van Brabant in Den Haag, die bewaard worden in het BHIC in Den Bosch, en de inventaris van de archieven van het Hof van Gelder te Roermond van Venner.

belangen konden hebben ver buiten een specifieke VRH, anders zijn geweest dan de keuzes en motieven daarvoor van hun onderdanen.

Een belangrijke vraag in dit kader is verder wat de feitelijke acceptatiegraad en de feitelijke rechtsmacht waren van externe hoven, landsheerlijk of van het Rijk, de werkelijke gezagsuitoefening waarin hun bemoeienis resulteerde, dat wil zeggen of er uitvoering werd gegeven aan vonnissen en of dit door executoriale maatregelen kon worden afgedwongen.

Tussen rijksonmiddellijkheid van VRH en de rechtsgang op de SvA wordt vaak een verband gelegd. In de zeventiende en achttiende eeuw is het bestaan van deze rechtsgang ook regelmatig als argument voor rijksonmiddellijkheid gebruikt. De rol die de SvA in de praktijk na 1500 vervulde en de feitelijke interactie tussen SvA en VRH worden onderzocht. Formeel beschikte de SvA over zekere tamelijk vage, maar in principe door de keizer bekrachtigde bevoegdheden, als verleend privilege. Maar is de SvA wel te beschouwen, en door de VRH beleefd, als een instituut van het Rijk? Ook de opvattingen van de SvA over de eigen functie en bevoegdheden worden onderzocht. Het optreden van de SvA reflecteert mede de eigen ambities van de SvA in relatie tot de VRH. De SvA krijgt dus niet alleen vanuit rechtshistorisch perspectief aandacht, maar ook vanuit een politiek perspectief, als een instelling met eigen ambities, geen 'neutraal' instituut dat in het leven was geroepen door hogere instanties, maar een onderdeel van het regionale krachtenspel, waarbij er specifieke aandacht is voor geschillen met VRH over de competentie van de SvA.

Een langdurige juridische strijd over de status van Cartils, die geleid heeft tot een hele reeks processen, wordt behandeld in een apart hoofdstuk. Dit is de enige 'Limburgse' casus waarin de vraag naar de status van een VRH expliciet aan de hoogste rechtsinstanties werd voorgelegd. Bij de behandeling van deze casus komt niet alleen de status van Cartils aan de orde, maar vooral ook het functioneren van SvA, RKG en RHR, de verschillende processoorten, en het gebruik en misbruik van rechtsmiddelen. Er worden daarna nog vele processen van deze instanties behandeld, maar slechts betrekkelijk beknopt en voornamelijk inventariserend. Een beeld van de werkelijkheid van dergelijke processen is gewenst om de relaties met deze instanties en de mogelijkheden die zij boden concreet te maken en de ook in andere casus voorkomende rechtsmiddelen en processtappen te verduidelijken.

De betekenis van leenbanden als bedreiging voor de (blijvende) onafhankelijkheid van de VRH is een belangrijk onderwerp van deze studie. De meeste VRH waren door leenbanden (of in het geval van Thorn, voorgedij) met landsheren verbonden.⁹⁴ Het leenrecht had na de hoge middeleeuwen zijn belang zeker nog niet volledig verloren.⁹⁵ Mitteis betitelt het

⁹⁴ Meervoudige leenbanden zijn wel als een strategie voor onafhankelijkheid van VRH en hun heren in de feodale periode gezien. Mitteis stelt: 'Die Doppelvasallität ist die juristische Form der Neutralität geworden'. Mitteis, Staat, 172. Deze stelling kan bij een aantal hierna te behandelen VRH getoetst worden.

⁹⁵ Zie ook Stollberg-Rilinger, Reich.

leenrecht in de late middeleeuwen als ‘Teil der öffentlichen Rechtsordnung’ en hij stelt dat het leenrecht binnen de zich ontwikkelende territoria in het HRR consoliderend heeft gewerkt. Schubert wijst eveneens op het historische belang van het leenrecht voor de vorming en stabilisering van territoria, ook in de late middeleeuwen. Het leenhof kon een instrument voor de leenheer zijn, ‘Mittel der Herrschaft über Personenverbände’.⁹⁶ Press benadrukt de belangrijke functie die het hof van een leenheer kon hebben als ‘Zentrum adeligen Zusammenlebens’, zelfs nog in de zestiende eeuw.⁹⁷ Het leenrecht behield een grote praktische betekenis tot het einde van het HRR toe voor met name de adel door de erfrechtelijke betekenis ervan. Het leenhof had bovendien, zoals Mitteis het formuleert, *Disziplinargerichtsbarkeit* over de vazallen, met felonie als meest ernstige vergrijp en het aan de leenheer vervallen verklaren van een leen als zware straf.⁹⁸ Verder bleef ook het aan het leenrecht ontleende ‘Schutz und Schirm’, het geven van bescherming, van belang voor landsheerlijke aanspraken. Toch wordt de staatsrechtelijke betekenis van leenbanden in de laatste eeuwen van het HRR vaak ontkend (en werd door juristen al in de zeventiende en achttiende eeuw ontkend). Ook leenbanden zijn een vorm van relatie, en leenhoven waren bestaande instituties waarvan de rol, en de betekenis voor de status van VRH na 1500, worden onderzocht.

Bij alle uitgebreide behandelen VRH was er openig moment sprake van directe bedreigingen van de zijde van grote landsheren voor de bestaande mate van onafhankelijkheid. Deze bedreigingen worden in kaart gebracht, waarbij een vraag is op welke momenten en om welke redenen de landsheerlijke belangstelling toenam. Het strategische belang van VRH lijkt marginaal, maar het ligt voor de hand om de wens tot afronding van territorium door het opslokken van enclaves (zoals Limbricht of Terblijt) aanwezig te achten, of de wens om in elk geval de ambities van een andere landsheer te dwarsbomen. Het beheersen van wegen over land of water wordt als een normale territoriale ambitie gezien. De vele kleine VRH langs de Maas, kasteel Wittem aan de belangrijke weg tussen Maastricht en Aken, het lijken toch (bescheiden) strategische puzzelstukjes. Zij konden ook een, weliswaar klein, fiscaal potentieel vormen voor de landsheren. Maar speelden dergelijke motieven in de praktijk een rol? Hoe groot was de belangstelling van landsheren voor mediatisering van VRH? Verdedigden landsheren mogelijk slechts een (al dan niet vermeende) rechtspositie, en niet concrete belangen?

Onderzocht wordt of er voor VRH sprake kon zijn van een eigen externe ‘politiek’, en of er strategische keuzes voor de lange termijn werden gemaakt, of dat korte termijn-invloeden juist bepalend waren. Mogelijk konden VRH een zekere neutraliteit en onafhankelijkheid

⁹⁶ Schubert, Herrschaft, 71.

⁹⁷ (Over de zestiende eeuw:) ‘Nach wie vor bedeutete der Hof des jeweiligen Lehensherrn ein Zentrum adeligen Zusammenlebens. Dem Adel ist es dann sehr schwergefallen, ohne die Mitte des Hofes sich zu konsolidieren. Ja, bei allen Bestrebungen der Ritter, sich zu organisieren, spielten gemeinsame Lehensbande eine nicht zu unterschätzende Rolle.’ Press, Kaiser, 21.

⁹⁸ Zie over het leenstrafrecht ook: Heirbaut, Heren, 268-277.

bewaren door gebruik te maken van een machtsevenwicht tussen landsheren, en konden zij de verschillende partijen tegen elkaar uitspelen om bedreigingen voor de bestaande mate van zelfstandigheid af te weren, en om fiscale en militaire lasten te ontgaan of te verminderen.

Voor de diepgaander te behandelen VRH geldt dat de bestudering van Limbricht, Kessenich en Eys licht werpt op de Gulikse ambities. In verband daarmee, maar ook als onderdeel van het spectrum aan verschijningsvormen van VRH, wordt het fenomeen (Gulikse) *Unterherrschaften*, die ook een soort hybride status hadden, behandeld, voor zover relevant voor de positie van de genoemde VRH. De bestudering van Wittem, Eys, Limbricht, Kessenich en Thorn werpt licht op (Brabantse en Gelderse) ambities van de Spaanse, later Oostenrijkse Zuidelijke Nederlanden, alsook op de inmenging van de Staten-Generaal als rechtsopvolger in delen van de Landen van Overmaas en het hertogdom Gelre, en op Pruisische bemoeienis in het geval van Thorn. De rol van de Staten-Generaal komt verder met name nog aan de orde bij de behandeling van Elsloo, Leut en Stein. Landsheerlijke ambities van de prins-bisschop van Luik spelen vooral met betrekking tot Stein en Pietersheim.

Wat de adellijke heren (en vrouwen) van VRH betreft, kan men stellen dat een 'Limburgs' karakter bij de na 1500 heersende 'dynastieën' ontbreekt. De eigendom van de VRH wisselde vaak. Familie- en verwantschapsbanden van de adel reikten tot op grote afstand van de regio en brachten VRH door vererving in het bezit van geslachten uit soms ver verwijderde gebieden. De VRH waren vaak niet het kernbezit van een geslacht, niet het centrum van hun bezit en macht (Wittem, Limbricht en Wijlre zijn daar voorbeelden van). Dat maakt de individuele dynastie als zelfstandig object van onderzoek daarom van minder belang voor de staatkundige historie van de meeste VRH, maar dynastieke aspecten (zoals wisselingen van eigenaar en erfrechtelijke problemen, maar ook de status van de eigenaren binnen of buiten het Rijk), zijn dat wel. Waar de bronnen dat mogelijk maken, en waar daar sprake van is, zal er aandacht zijn voor de relaties van de heren zelf met de keizer en met landsheren. Hetzelfde geldt voor hun belangen en voor de keuzes die zij maakten qua rechtsgang (civiel- en leenrechtelijk) als het om hun persoonlijke en familiebelangen ging. Het wordt vaak vanzelfsprekend geacht dat de heren voor hun VRH de rijksonmiddellijke status nastreefden en de VRH tot het ressort van het RKG wilden laten behoren. Onderzocht wordt in hoeverre dit werkelijk het geval was.

De houding van de onderdanen van VRH en de eventuele mogelijkheid de (staatsrechtelijk relevante) keuzes van hun heren en van derden te beïnvloeden, zouden onderdeel kunnen zijn van de bijzondere kenmerken van VRH.⁹⁹ Wat de houding van de onderdanen betreft,

⁹⁹ Volgens Gabel kwamen conflicten in het gebied tussen Maas en Rijn tussen het gezag en (boeren-) onderdanen juist in de kleine territoria en de Gulikse *Unterherrschaften* voor, niet in de grote landsheerlijke territoria. Gabel spreekt van 'bäuerlicher Widerstand' die gedragen werd door de 'Gemeinde'. De lokale notabelen, de geslachten waaruit de schepenen voortkwamen, stonden niet altijd voluit aan de kant van de rest van de gemeente. In de *Unterherrschaften* vloeiden de conflicten volgens Gabel voort uit grondheerlijke rechten (zoals herendiensten), in

zijn in de Duitse literatuur enkele zeer positieve oordelen te vinden over de relatie tussen *Kleinstaat* en Rijk in de laatste twee eeuwen van het HRR. Thomas Schwarze stelt dat juist de kleine territoria sterk 'in die Instanzen des Reiches integriert' waren en het Rijk als 'Grundsicherung' beleefden. En Volker Press ziet in de tijd na 1650 'das erstaunliche Reichsbewusstsein der Untertanen, vor allem kleinerer Herrschaften'.¹⁰⁰ Hij meent zelfs dat de beschermende rol van keizer en Rijk bij de onderdanen van *Kleinterritorien* ('mogelijk') tot 'Begeisterung für Kaiser und Reich' zou hebben geleid.¹⁰¹ Deze uitspraken zijn gedaan over territoria (al is Schwarze niet duidelijk of hij alleen rijksstanden bedoelt) en, wat Press betreft, in het kader van een studie over de (rijksonmiddellijke) *Reichsritterschaft*.

Er wordt daarom aandacht gegeven aan vormen van inspraak en het uitoefenen van invloed door de onderdanen, of bepaalde groepen van onderdanen. De onderdanen konden bescherming zoeken tegen derden, maar ook tegen de mogelijke willekeur van hun heren. De vraag is of de onderdanen van VRH het Rijk steeds als hun natuurlijke beschermer zagen, dan wel of ook landsheren een beschermende rol konden en wilden vervullen. In dat kader is ook de houding van de onderdanen belangrijk met betrekking tot de extra lasten die het rijksstandschap met zich meebracht, of het alternatief, landsheerlijke belastingen. Het belang van dit onderwerp voor deze studie is echter alleen de betekenis van interne conflicten voor externe relaties en daarmee samenhangende keuzes.

Dit alles resulteert in een eigen onderzoeksmodel dat 'relatie' en de betekenis daarvan voor de staatsrechtelijke status als algemeen thema benoemt, en dit vertaalt naar een zestal invalshoeken:

1. De concrete relaties van VRH met de keizer, het Rijk en zijn organen;
2. De feitelijke rechtsgang en rechtsmacht in hoger beroep;
3. De betekenis van leenbanden met landsheren, van het leenrecht, van 'Schutz und Schirm' en (wat Thorn en Breust betreft) van voogdij;
4. Landsheerlijke ambities en de daaruit voortvloeiende bedreigingen voor de zelfstandigheid van VRH;
5. De betekenis van de positie en de oriëntatie van de heren van VRH;
6. De houding en invloed van de onderdanen.

de 'reichsunmittelbare Kleinterritorien', zoals Rekem en Thorn, uit landsheerlijke rechten (accijns, tol) en uit rijks- en kreitsbelastingen (Gabel, *Widerstand*, 413-415). Volgens Berkvens werden conflicten tussen onderdanen en hun heren in de heerlijkheden binnen de Gelderse invloedssfeer door de Soevereine Raad te Roermond beslecht (Berkvens, *Plakkatenlijst I*, 98-107).

¹⁰⁰ Press, *Stellung*, 73.

¹⁰¹ 'Für die Kleinterritorien aber ist festzuhalten, dass die Balancierung der politischen Verhältnisse durch Kaiser und Reich möglicherweise das Bewusstsein der Untertanen sehr tief geprägt hat, ihnen doch bei aller Begrenztheit ihres Horizonts ein Gefühl für einen Freiraum gegeben hat, der sie vor der Allgewalt und der finanziellen Unersättlichkeit der Bürokratie geschützt hat. (...) Sicher ist auch, dass für die Untertanen deutscher Kleinterritorien die Begeisterung für Kaiser und Reich keine bloße romantische Utopie war, sondern der Ausdruck höchst realer Interessen.' Press, *Bauernrevolten*, 112.

Elke VRH vraagt deels om een specifieke benadering, bepaald door eigenheden, maar ook door de beperkte beschikbaarheid van archivalische bronnen, waardoor sommige aspecten en sommige periodes voor een bepaalde VRH diepgaand kunnen worden onderzocht, andere nauwelijks of niet. Elk schema van aanpak stuit op praktische beperkingen.

2.4 Structuur

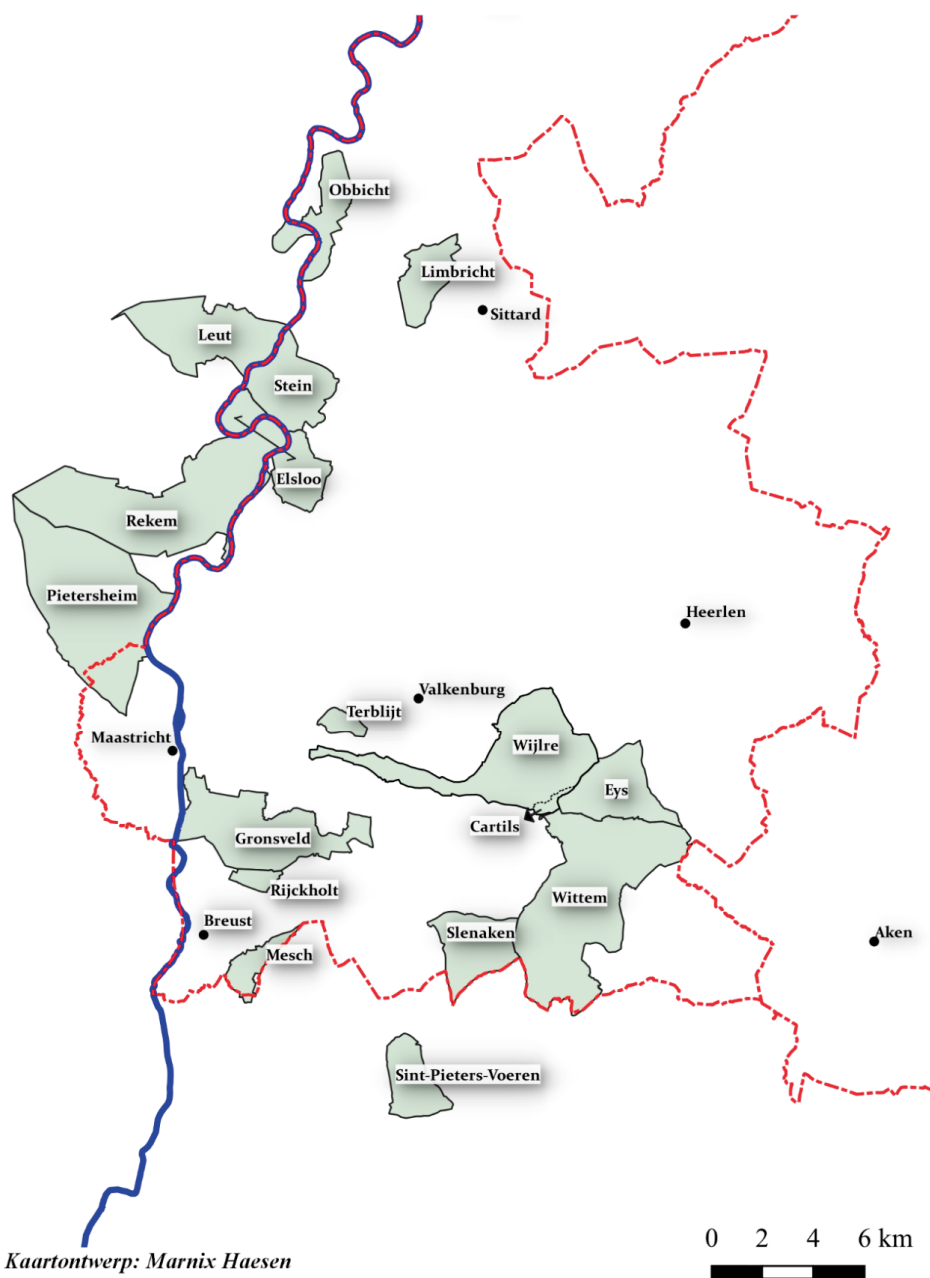
Het vervolg bestaat uit twee (hoofd)delen die in totaal elf hoofdstukken omvatten. Het is niet mogelijk de genoemde invalshoeken tot leidraad te maken voor een indeling in afzonderlijke hoofdstukken. De noodzakelijke beschrijving van de historische feiten gebeurt voor een groot deel in hoofdstukjes of hoofdstukken per VRH. Alleen zo blijven de onderlinge samenhang en het verband met de omstandigheden zichtbaar.

Het eerste deel, vier hoofdstukken omvattend, benadert 'relatie' primair vanuit het perspectief van het Rijk en vanuit overkoepelende instituties. Het tweede deel omvat zeven hoofdstukken waarin individuele VRH worden behandeld. In het vijfde hoofdstuk is de (verdere) behandeling van een aantal VRH geclusterd, vooral op basis van het bestaan van aanspraken of bemoeienis van de zijde van de prins-bisschop van Luik (hun relatie met de SvA is al in het derde hoofdstuk behandeld). Daarna volgen zes hoofdstukken die aan individuele VRH zijn gewijd (Elsloo, Wittem, Eys, Limbricht, Kessenich en Thorn) en deze uitgebreid behandelen voor de periode waarin de status nog in geschil was.

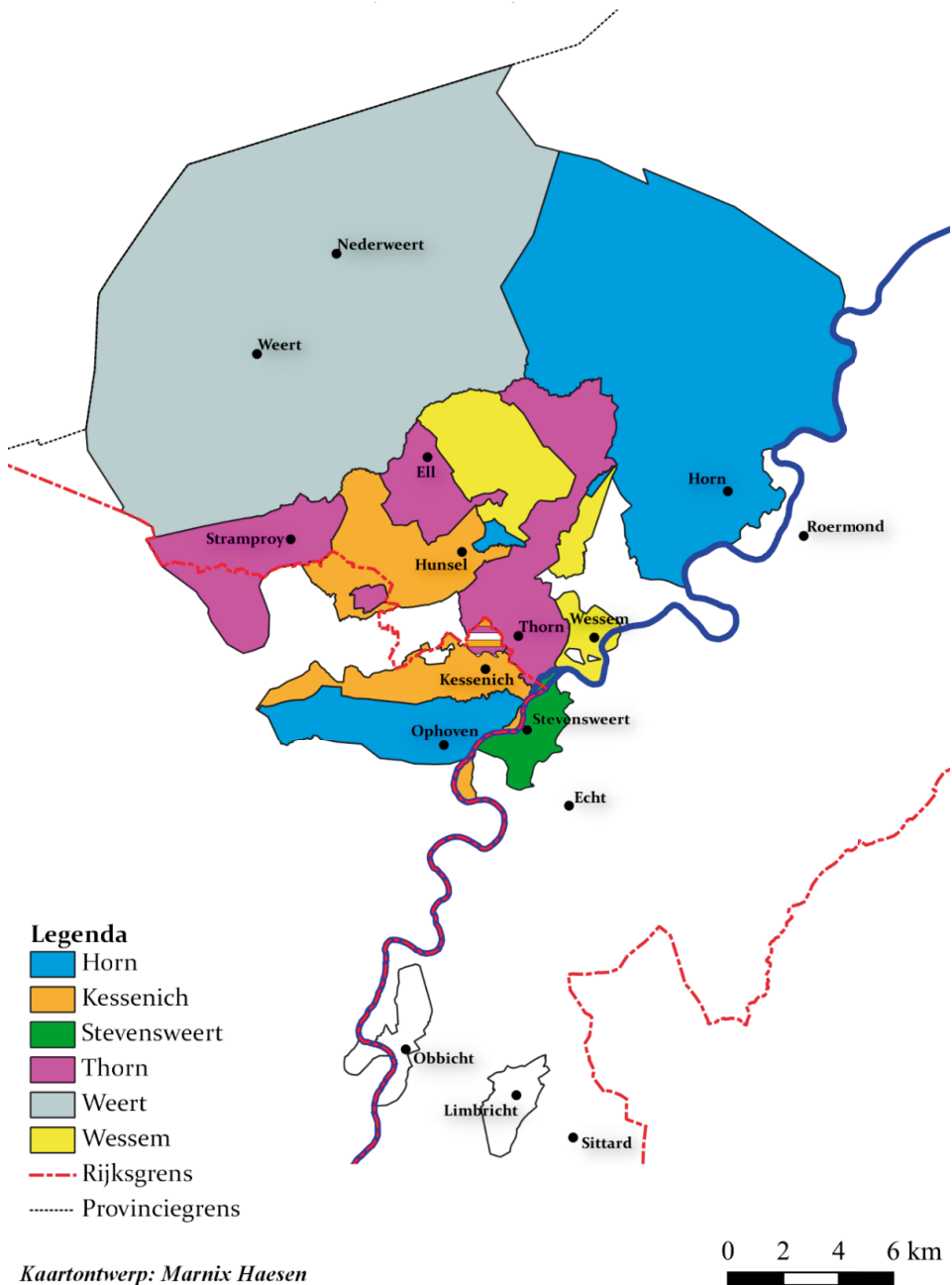
Na de algemene conclusies volgt nog een bijlage die met voorbeelden de ontwikkeling in de aanduidingen voor VRH illustreert.

2.5 Twee kaarten

De behandelde zuidelijke heerlijkheden

De behandelde noordelijke heerlijkheden

EERSTE DEEL

INLEIDING

In dit eerste deel, dat uit vier hoofdstukken bestaat, wordt de ‘relatie’ tussen VRH en het Rijk primair benaderd vanuit het perspectief en vanuit de overkoepelende instituties van het Rijk. In de vijftiende eeuw waren ontwikkelingen begonnen die uitmondde in de *Reichsreform*. Belangrijke aspecten daarvan zijn de Rijksdag met collectieve besluitvorming door de standen (en specifieke stemrechten verbonden aan rijksstandschap), de introductie van fiscaliteit, en de nieuwe inrichting van de hoogste rechtspraak. Daarmee ontstonden, naast het oude criterium van een directe leenband met het Rijk, nieuwe toetsingscriteria voor de aard van de relatie van de geledingen van het HRR met het Rijk en dus voor de staatsrechtelijke status van die geledingen. Volgens Willoweit werd in 1471 een eerste algemeen criterium voor rijksonmiddellijkheid gecreëerd door een formeel besluit dat landsheren de mogelijkheid bood de rijkslasten (in soldaten of in geld) op hun onderdanen af te wentelen. Dat impliceerde dat wie bijdragen aan het Rijk verschuldigd was en het recht had deze rechtstreeks aan het Rijk af te dragen, voldeed aan dit criterium voor rijksonmiddellijkheid. Een belangrijke codificering met betrekking tot rijksstandschap vormde de rijksmatrikel van 1521, die Willoweit betitelt als ‘einen im wesentlichen anerkannten Katalog der reichsunmittelbaren Territorien’. De criteria voor rijksstandschap en rijksonmiddellijkheid moesten in de zestiende eeuw echter nog verder worden ontwikkeld.¹⁰²

Als eerste punt van onderzoek naar een mogelijke concrete ‘relatie’ van VRH met het HRR richt hoofdstuk 3 zich op de mate waarin VRH vanuit het Rijk gezien ‘in beeld’ waren, de mate waarin men zich op centraal niveau bewust was van hun individuele bestaan, aan VRH een staatsrechtelijke status kon toekennen, en er administratief (en met name ook fiscaal) greep op had. Omdat VRH ook zonder erkende status aan criteria voor rijksonmiddellijkheid

¹⁰² Willoweit, lemma ‘Reichsunmittelbarkeit’ in: HRG (IV) kol. 800-801. Willoweit spreekt van de ‘im späten 16. Jh. erreichten, alsbald auch von der Reichspublizistik gebilligten Rechtszustand’. Willoweit noemt als rijksonmiddellijk, naast de standen, wel allerlei ‘Territorialsplitters’, maar niet de kleine heerlijkheden die hier object van onderzoek zijn.

zouden kunnen hebben voldaan, wordt onderzocht wat de ontwikkeling van de criteria voor rijksstandschap en rijksonmiddellijkheid in de zestiende eeuw was.

Hoofdstuk 4 onderzoekt het hoger beroep op de hoogste rechtsinstanties van het Rijk in de vorm van een overkoepelende kwantitatieve analyse van de relatie met RKG en RHR voor het gebied van de beide provincies Limburg en met name voor alle VRH. Wat de RHR betreft, wordt ook de omvang van de niet-rechterlijke activiteit in relatie tot VRH onderzocht.

In hoofdstuk 5 wordt vervolgens de rol van de SvA als hogere rechtsinstantie uitgebreid behandeld, eerst overkoepelend en kwantitatief voor het totaal, waarna de meeste 'Limburgse' VRH die rechtsgang kenden op de SvA worden behandeld (voor zover zij niet uitgebreid aan de orde komen in het tweede deel). Waar de beschikbaarheid van gegevens dit mogelijk maakt, worden kwantitatieve analyses uitgevoerd met betrekking tot de relatie met de SvA. Een belangrijke vraag is in hoeverre de SvA als een instituut van het Rijk kan worden gezien, als onderdeel van de nieuwe structuur na de *Reichsreform*, en in hoeverre een relatie met de SvA dus als toetsingscriterium voor rijksonmiddellijkheid kan worden gebruikt. Bij de behandeling van VRH staat de relatie met de SvA centraal, maar andere aspecten die relevant zijn voor de onderzoeksdoelstellingen worden ook behandeld, met name de relatie met grote landsheren en hun hoogste rechtsinstanties.

Dit eerste deel wordt in hoofdstuk 6 afgesloten met de casus Cartils. Deze is bijzonder omdat het de enige casus is waarin een van de hoogste rechtsinstanties van het Rijk een uitspraak deed over de omstreden staatsrechtelijke status van een VRH. Onderzocht wordt welke indicaties er zijn voor door het RKG toegepaste criteria. De talrijke processen in deze casus bieden ook zicht op het functioneren in de praktijk van SvA, RKG en RHR. Daarmee worden tevens de meer technische aspecten van de rechtsgang verduidelijkt, zoals opties qua instanties, processorten, juridische instrumenten en procesgang, kennis die het begrip ondersteunt van de vele processen die in de latere uitgebreide behandeling van individuele VRH aan de orde komen.

3 EERSTE BESCHOUWINGEN

3.1 Onderzoeksvragen

Vaak wordt de status van VRH in de eerste helft van de zestiende eeuw (ook als zij later gemediatiseerd werden) als rijksonmiddellijk verondersteld, redenerend vanuit een status die zij vóór 1500 zouden hebben gehad, en op basis waarvan zij in de nieuwe structuur van het Rijk in de zestiende eeuw een vanzelfsprekende plaats zouden hebben ingenomen. Dit roept twee vragen op.

Een 'relatie' van een VRH met het Rijk en, als mogelijk onderdeel daarvan, het hebben van een erkende status, impliceren de aanwezigheid van kennis aan de zijde van het Rijk. Zolang die kennis ontbrak, kon er nog geen sprake zijn van een feitelijke staatsrechtelijke status, gezien vanuit het Rijk. Eerst wordt daarom de vraag gesteld in hoeverre keizer en rijksorganen over kennis beschikten met betrekking tot individuele VRH in het te onderzoeken gebied en met betrekking tot hun status, zowel wat de uitgangshouding rond 1500 als wat de verdere ontwikkeling in deze kennis betreft. Een belangrijk aspect voor de periode na 1500 is het al dan niet fiscaal in beeld zijn van VRH.

Als tweede punt wordt onderzocht of er in de zestiende eeuw (of mogelijk al daarvoor) een theoretisch raamwerk bestond voor de beoordeling van rijksstandschap en rijksonmiddellijkheid. Deze vraag wordt mede gezien in het kader van de toepassing van het Verdrag van Augsburg.

De nadruk ligt in dit hoofdstuk op de zestiende eeuw, toen de nieuwe formele structuur van het Rijk naar de praktijk moest worden vertaald. Op de toen gemaakte keuzes en daarvan gemaakte vastleggingen werd in de twee eeuwen daarna steeds gesteund. Na algemene beschouwingen worden de oude rijksstand Horn en de nieuwe rijksstand Rekem als voorbeelden specifiek onder de loep genomen wat hun rijks- en kreitsstandschap, en de bij Rijk en Kreits aanwezige kennis betreft.

3.2 Het Rijk als administratieve organisatie en de te onderzoeken VRH

Als wij het HRR niet alleen benaderen als politieke en staatsrechtelijke structuur waarbinnen VRH een formele plaats hadden (of in principe konden hebben), maar als een potentiële bestuurlijke eenheid met een organisatiestructuur, taken, verkrijging en beheer van middelen, en voor dat alles relevante regelgeving, dan kunnen wij met een modern begrip de vraag stellen wat de administratieve organisatie van het Rijk was. Bestond er een vorm

van ambtelijke organisatie, die de kennis had, de schriftelijke vastleggingen maakte en de georganiseerde processen kende om de keizer en later de Rijksdag de mogelijkheid te bieden om het Rijk in al zijn geledingen te kennen en te beïnvloeden? Toegespitst op de probleemstelling: hadden keizer en rijksorganen zicht en greep op het Rijk tot op het niveau van individuele VRH in het noordwesten van het Rijk?

3.2.1 De kennis over VRH op centraal niveau

Wat de situatie rond 1500 betreft, mogen wij niet veel verwachten van de toen op rijksniveau beschikbare informatie. Ambtenarij associëren wij met papier, correspondentie, dossiers. De middeleeuwse kanselarijen waren bijzonder klein geweest wat personele bezetting betreft.¹⁰³ Vanaf het begin van de veertiende eeuw zijn er aanwijzingen voor het bestaan van eerste registraties van activiteit van de koning/keizer, vervaardigd door zijn kanselarij. De bewaard gebleven vastleggingen van de veertiende en vijftiende eeuw zijn min of meer chronologische registraties van belangrijke opgestelde documenten, soms naar hun aard in gescheiden boeken geregistreerd.¹⁰⁴ Er werden aantekeningen gemaakt van stukken zoals uitgevaardigde oorkonden en belangrijke uitgaande brieven, vaak in regestvorm, soms ook als afschriften. Systematische vastleggingen werden door de kanselarijen vóór 1500 weinig gemaakt.¹⁰⁵ Door de gebrekkige archiefvorming waren zelfs de beperkte oudere vastleggingen niet meer compleet beschikbaar na 1500. Overdracht van deze registraties bij een wisseling van regerend geslacht bleef herhaaldelijk achterwege, een van de redenen voor grote lacunes in de latere archieven van de keizers, ook nog voor de zestiende eeuw.¹⁰⁶ Dat systematische overzichten in de middeleeuwen niet vanzelfsprekend waren, laat ook het voorbeeld van de SvA zien. Toen deze in de zestiende eeuw zijn positie bedreigd zag, moest er in moeizame arbeid op basis van oude (onvolledig bewaard gebleven) archiefstukken een lijst worden samengesteld van schepenbanken die ooit hoofdvart op Aken hadden gehad. Oude fonetische schrijfwijzen zorgden daarbij voor verwarring en fouten. Het typeert de zeer gebrekkige vastleggingen van vóór 1500.

Voor de 'relatie' van de koning/keizer met delen van het Rijk waren lang nog diens persoonlijke aanwezigheid en directe interactie met personen van groot belang. De koning/

¹⁰³ Rond het midden van de vijftiende eeuw beschikte de Keulse keurvorst, toch een van de voornaamste van het Rijk, over een kanselarij bezet met twaalf man en kan men spreken van een (bescheiden) bureaucratie. Schubert, Herrschaft, 29-30.

¹⁰⁴ Het Österreichische Staatsarchiv, waar zich de meeste van de bewaard gebleven registers bevinden, spreekt van *Reichsregisterbücher*. Voorheen werden zij ook *Reichsregistraturbücher* genoemd.

¹⁰⁵ Pas aan het eind van de vijftiende eeuw is er bijvoorbeeld sprake van de vorming van dossiers (samenhangende verzamelingen van stukken over een kwestie). Schubert, Herrschaft, 30.

¹⁰⁶ Met betrekking tot de overlevering van de *Reichsregisterbücher* is op de website van het Österreichische Staatsarchiv te lezen: 'Beträchtliche Lücken bestehen für die Zeit Karls V., einige Bände waren schon beim Zug gegen Algier [1541] zugrunde gegangen. Die kurrenten Bände wurden von der Kanzlei auf Reisen mitgenommen und waren dadurch den üblichen Fährnissen von Ortsveränderungen ausgesetzt. Teilweise verblieben Reichsregisterbände auch in den Aktennachlässen der Sekretäre.' www.archivinformationssystem.at (januari 2018).

keizer moest reizen en zijn hof reisde mee.¹⁰⁷ Karel V reisde nog zeer veel. De keizers na hem bleven vooral in Wenen, maar een hoofdstad heeft het Rijk nooit gehad. Belangrijke functies van het Rijk werden in de structuur na 1500 niet in het excentrisch gelegen Wenen uitgeoefend. De Rijksdag vergaderde daar nooit. Het RKG kreeg zijn zetel in Speyer en later in Wetzlar. De aartsbisschop van Mainz beheerde als *Erzkanzler* van het Rijk in Mainz een belangrijk archief inzake rijksdagen en rijksaangelegenheden.¹⁰⁸ De landsheerlijke hoven vormden aparte, decentrale machtscentra.

Welke kennis had een keizer dan concreet van het Rijk in al zijn uitgestrektheid en complexiteit? Over welke informatie beschikte degene die formeel aan het hoofd van het Rijk stond, met zijn hof en kanselarij? Vóór 1500 zal deze kennis in elk geval minimaal zijn geweest.¹⁰⁹ De algemene kennis van het Weense hof met betrekking tot verder weg gelegen delen van het Rijk verbeterde pas door de Dertigjarige Oorlog, met zijn militaire operaties en politieke verwickelingen tot in alle uithoeken van het Rijk.¹¹⁰ De keizer beschikte lange tijd niet over een netwerk van diplomaten binnen het Rijk. Pas na 1648 werden geleidelijk aan keizerlijke vertegenwoordigers aan de belangrijkste landsheerlijke hoven benoemd en *Residenten* in de voornaamste rijkssteden. Brussel heeft in de Spaanse periode geen permanent vertegenwoordiger van de keizer gehad.¹¹¹ Permanente vertegenwoordigers van de keizer bij de kreitsen kwamen er pas na 1745.¹¹² Ook buiten het Rijk was het netwerk lang onvolledig: Den Haag had vanaf 1658 een keizerlijke resident. Dat de Spaanse Nederlanden in 1714 Oostenrijks werden, vergrootte de belangstelling van de keizer voor het noordwesten van het Rijk en leidde tot een versterking van banden met adellijken daar.¹¹³ Maar dit zijn dus relatief late ontwikkelingen, die pas in de laatste anderhalve eeuw van het HRR plaatsvonden.

Ook twee belangrijke instituties, de RHR (als rechterlijke en bestuurlijke organisatie) en het RKG, beschikten vaak over weinig algemene of specifieke feitenkennis, als die feiten niet door partijen werden aangedragen. Volker Press constateert op basis van dossiers van RHR-processen een 'erstaunlich geringer Informationsgrad der Reichshofräte in der Sache selbst'. Dat kon soms worden goedge maakt door het delegeren van onderzoek aan commissies in de regio van het geschil.¹¹⁴

¹⁰⁷ 'Den Hof des Spätmittelalters muss man sich als einen reisenden Hof vorstellen. (...) Der Reiseweg zeigt die vom König zu König wechselnden Schwerpunkte der Regierungstätigkeit und gibt wertvolle Hinweise auf ihren Wirkungsbereich. Mit dem Hof reiste die königliche Verwaltung.' Moraw, *Verfassung*, 173.

¹⁰⁸ Over de status van archieven in het Rijk en de waarde die zij gaven aan daar bewaarde stukken zie: Friedrich, *Alte Reich*.

¹⁰⁹ Met betrekking tot de Franse koning in het begin van de veertiende eeuw is deze vraag gesteld door Fawtier (*Fawtier, Roi de France*). Hij constateert dat de kennis van de koning over zijn koninkrijk minimaal zal zijn geweest. Tot in de zestiende eeuw bestond er zelfs geen rudimentaire kaart van het koninkrijk.

¹¹⁰ Press, *Stellung*, 63.

¹¹¹ Bittner, *Repertorium*, 153.

¹¹² Press, *Stellung*, 64-66.

¹¹³ *Ibidem*, 75.

¹¹⁴ *Ibidem*, 71.

De oudste vastleggingen van een directe 'relatie' tussen de koning/keizer en sommige individuele VRH zouden wij mogen verwachten inzake rijkslenen. Maar wanneer de koning/keizer over een mogelijk rijksleen in een uithoek van het Rijk moest beslissen, kon hij niet beschikken over een systematisch geordend archief waaruit hij gegevens kon putten. Een register van alle rijkslenen bestond niet.¹¹⁵ Beslissen moest hij vooral op ad-hocbasis. Hoewel verheffingen van VRH als rijksleen in de veertiende en vijftiende eeuw meestal worden geïnterpreteerd als bewijs voor een oude status, is het niet aannemelijk dat de keizer zich daarbij op historische gegevens kon baseren. Hij kwam tegemoet aan een verzoek. Het initiatief lag bij de verzoeker, die zich als leenman presenteerde. Diens motieven kunnen uit de actuele situatie zijn voortgekomen en hoeven geen historische werkelijkheid te reflecteren.¹¹⁶ Iemand kon ook om strategische redenen allodiaal bezit in een rijksleen willen veranderen, zoals veel allodiaal bezit aan landsheren in leen is opgedragen. Voorbeelden van leenverheffingen of leenbevestigingen van VRH als rijksleen in de veertiende en vijftiende eeuw zijn uitermate schaars. In 1362 bevestigde keizer Karel IV de lenen die de graaf van Loon van de keizer zou houden. Het is (voor zover documenten beschikbaar zijn om dit te beoordelen) een incident, zonder precedent of vervolg, en waarschijnlijk met politieke motieven verbonden (de strijd met de bisschop van Luik over de Loonse erfenis). De omschrijving van wat in leen werd gehouden is vaag en moeilijk te interpreteren.¹¹⁷ De nieuwe heer van Pietersheim werd in 1456 door de keizer met Pietersheim beleend, eveneens een eenmalige gebeurtenis, die door dynastieke politiek gemotiveerd lijkt.¹¹⁸ De algemene omschrijving van hetgeen van het Rijk in leen zou worden gehouden, conflicteert met bestaande (wel vastgelegde) oude Loonse leenbanden. Het derde voorbeeld is Rekem. De leenband van Rekem met het Rijk, die in 1356 al eens zou zijn bevestigd (een oorkonde of registratie is echter niet bekend), werd in 1442 bekrachtigd door de keizer.¹¹⁹ Pas daarna volgden meer (aanvankelijk nog onregelmatige, later frequente) beleningen en Rekem ging als erkend rijksleen de laatste eeuwen van het HRR in.

De gegevens van deze weinige voorbeelden van rijkslenen zijn niet afkomstig uit Weense archieven, maar uit die van de leenmannen zelf of uit andere regionale archieven, wat weer bewijst dat men er administratief zelfs leenrechtelijk geen greep op had. Wanneer in de zestiende of zeventiende eeuw een beroep werd gedaan op de keizer vanuit een VRH, waren er niet alleen geen oude gegevens over leenverhoudingen beschikbaar, maar zal ook de overige in Wenen aanwezig kennis over die VRH minimaal of nihil zijn geweest. Bij de behandeling hierna van de aandacht van het Rijk vanaf 1471 voor de abdis van Thorn als

¹¹⁵ Op het gebied van lenen had elke kanselarij zijn eigen werkwijze. Onder koning Ruprecht (1400-1410) werden er aparte *Lehenbücher* bijgehouden voor leenrechtelijke zaken, onder Friedrich III (1440-1493) gebeurden deze registraties niet afzonderlijk. Seeliger, Registerführung.

¹¹⁶ Zo bleek keizer Ferdinand II in 1636 en 1637 bereid, in een strijd tussen verschillende rechthebbenden, om Ameland als rijksleen uit te geven, historisch een volstrekt novum. Nève, RKG, 208-209.

¹¹⁷ Oorkonde d.d. 23 december 1362. Bormans, Cartulaire IV, nr. MDLXXXIII, en Cartulaire VI, 361-363 (annexe 83).

¹¹⁸ Bijna tegelijkertijd bekrachtigde de keizer het huwelijkscontract tussen Richard (III) van Merode en Isabella van Bastogne. Richardson, Geschichte, 213 (nr. 252 en 253).

¹¹⁹ De oorkonde van 1442 in: Wolters, Notice Reckheim, 141-142.

potentiële rijksstand zal blijken hoe weinig kennis men bezat van dergelijke kleine gebiedjes of personen, en over hoe weinig middelen men beschikte om die kennis te verzamelen.

3.2.2 Administratie in verband met financiële bijdragen

Potentiële raakvlakken tussen Rijk en VRH vóór 1500 zouden het bijeenroepen van het rijksleger en het vaststellen van bijdragen aan het Rijk kunnen zijn. Het oproepen van het rijksleger was in de middeleeuwen geen bureaucratisch gebeuren, zodat dit proces pas laat administratieve sporen heeft achtergelaten.¹²⁰ De eerste rijksmatrikel dateert van 1422 en bevat nog bijdragen in soldaten.¹²¹ De eerste matrikel in geld dateert van 1486.¹²² Maar in de matrikels werden uitsluitend de rijksstanden geregistreerd. De eerste poging tot een systeem van belastingheffing dat niet gebaseerd was op de bijdragen van alleen de rijksstanden, was het opleggen van een algemene persoonlijke rijksbelasting, de *Gemeiner Pfennig*, in 1495. Er bestond echter geen organisatie voor de inning daarvan. Men nam het besluit, maar moest gewoon afwachten wat er aan bijdragen binnen zou komen. Men had geen idee wat deze 'aanslag' zou moeten opbrengen en wie er (naast de standen) daadwerkelijk betalingen zouden moeten doen. Er was geen register of matrikel van (potentiële) belastingplichtigen en er bestond eenvoudigweg onvoldoende kennis van het Rijk om een dergelijk register te kunnen opstellen. Deze poging van 1495 resulteerde in teleurstellende opbrengsten. Uit het noordwesten van het Rijk kwam zelfs helemaal niets binnen. Niet alleen de hele Nederlanden, maar ook het hertogdom Gulik en de stad Aken voldeden niets.¹²³ En in de rest van het Rijk, waaruit wel tot op zekere hoogte betalingen werden ontvangen, droegen de kleinere adellijke standen, de graven en heren, nauwelijks iets af. In de zestiende eeuw werd nog een aantal keren geprobeerd tot aanslagen op basis van een *Gemeiner Pfennig* te komen, maar de weerstanden bleken te groot. Het Rijk ging daarna definitief verder met het systeem waarin alleen van de standen bijdragen werden gevraagd.¹²⁴ Maar ook voor deze beperkte groep bleef de rijksmatrikel in de zestiende eeuw slechts een zeer gebrekkige vastlegging van de standen en hun verplichtingen, en was inning van de aanslagen een

¹²⁰ Voor de vijftiende eeuw is de situatie als volgt beschreven: 'Das Aufgebot des Reiches für ein größeres Kriegsunternehmen wurde auf einem Treffen zwischen dem König und den interessierten Fürsten ausgehandelt und den Reichsstädten auferlegt. Die Lehnleute waren prinzipiell zum Heeresdienst verpflichtet. Aber wie schon in Staufischer Zeit [twaalfde tot midden dertiende eeuw] war weder eine vollständige Gefolgschaft der Reichsglieder erreichbar, noch konnte man größere Truppenmengen ohne Soldzahlung zusammenhalten.' Moraw, Verfassung, 167-168.

¹²¹ 'Im Reich brachten die Hussitenkriege erste bemerkenswerte, jedoch nur kurze Zeit wirksame Anstöße zur Organisation des für die Staatsbildung so wichtigen Steuerwesens mit sich.' Moraw, Verfassung, 169.

¹²² Von Senckenberg, Neue Sammlung I, 271-272. Ter vergelijking: in het hertogdom Gulik werd in 1447 de eerste algemene *Landessteuer* geheven. In de jaren 1427-1428 had de hertog geprobeerd een belasting te heffen voor de strijd tegen de Hussieten, maar dat was mislukt door het verzet van de onderdanen. Von Below, Geschichte, 61.

¹²³ Schmid, Pfennig, 421-426, 521, 558-565.

¹²⁴ 'Die Vollendung des Matrikelsystems auf dem ersten Reichstag Karls V. 1521 stellt geradezu die endgültige Ausschaltung der Finanzfrage aus der Verfassungsbewegung dar und verweist durch diese Formalisierung der Reichshilfen die finanziellen Regelungen in den Bereich des politischen Übereinkommens zwischen Kaiser und Ständen.' Angermeier, Reichsreform, 248.

moeizaam proces.¹²⁵ Toen de kreitsen in de loop van de zestiende eeuw eigen aanslagen aan de standen gingen opleggen, worstelden zij evenzeer met de samenstelling van de matrikel en met onwillige betalers. Ook deze kreitsbijdragen bleven beperkt tot de standen.¹²⁶

De daadwerkelijke ontvangst van de financiële bijdragen aan het Rijk bleef in de zestiende eeuw centraal georganiseerd. De kreitsen speelden daarin geen rol. Wel werden zij een aantal keren ingeschakeld om delen van de troepenmacht voor de strijd tegen de Osmanen op de been te brengen, dus de bijdragen in soldaten.¹²⁷ Verder heeft de keizer de Rijksdag in de periode 1594-1606 en opnieuw in 1631 gepasseerd en een rechtstreeks beroep gedaan op de kreitsen (dat wil dus zeggen de kreitsstanden) voor *Türkenhilfe*.¹²⁸ Voor de gewone rijksbijdragen in geld gold echter steeds dat deze door de standen zelf rechtstreeks moesten worden betaald aan de rijkspenningmeesters in daartoe aangewezen *Legstetten* (een aantal grote steden in het zuiden van het Rijk, soms aangevuld met Keulen). Deze geldstroom liep dus niet via de kreitsen. Pas de *Reichsdefensionalordnung* van 1681 bracht daar verandering in, omdat de standen vanaf toen per kreits vastgestelde bijdragen (in principe in soldaten) aan het rijksleger dienden te leveren. De verdeling van, en controle op de afdracht van deze rijkslasten gebeurden vanaf toen binnen de kreitsen.

Frequentere maar onregelmatige financiële bijdragen werden van VRH die geen rijksstand waren alleen geëist (vanaf de zeventiende eeuw) door militaire commandanten uit het Rijk, wanneer zij met hun troepen in de omgeving kwamen. Voor de inning werden dan ad hoc lijsten opgesteld, zonder veel consideratie voor de precieze status van een gebiedje. Het leidde niet tot het blijvend administratief in kaart brengen van VRH. Na de vrede van Praag van 1635 kende het Rijk de mogelijkheid van een *Reichsarmee*. In de periode 1635-1648 werden door de Rijksdag herhaaldelijk grote sommen hiervoor goedgekeurd, die volgens het oude systeem van de matrikels aan de standen werden opgelegd. De zo gefinancierde troepen stonden onder commando van door de keizer benoemde commandanten. De inning van deze gelden werd niet bij de penningmeester van de NWK belegd, want vanaf 1630 tot in 1647 was in de NWK steeds een door de keizer benoemde *Generalkommissar* actief, die verantwoordelijk was voor het onderhoud van de troepen en de geldstroom naar de militaire commandanten. Hij hoefde geen verantwoording af te leggen aan de Kreits.¹²⁹ De financiële bijdragen van de standen, die gebaseerd waren op besluiten van de Rijksdag en/of de Kreits, werden aangevuld met contributie-eisen in geld en in natura en het opleggen

¹²⁵ Een aanmaningsbrief van de keizer aan de graaf van Horn in 1564 wegens achterstallige betalingen van rijksaanslagen vanaf 1559 is gedateerd 27 juli en werd ontvangen op 5 september. Zo traag verliep de aanmaning, en zo slecht waren de communicatiemogelijkheden. Gemeentearchief Weert, Oud-administratief archief van Weert, inv.nr. 114.

¹²⁶ Er wordt wel anders beweerd, maar het NWKA bevat geen sporen van dergelijke belastingheffing van de niet-standen. Toch stelt bijvoorbeeld ook Schneider ten onrechte: 'Der Besteuerung unterlagen nicht nur die dem Kreis unmittelbar angehörigen Stände, sondern auch diejenigen, die zwar dem jeweiligen Kreis Steuern zahlten, jedoch weder Sitz noch Stimme im Kreistag besaßen.' Schneider, Kreis, 64.

¹²⁷ Hartung noemt 1530, 1532 en 1542 als jaren waarin 'die Ausrüstung von Türkenhilfen' aan de kreitsen werd gedelegeerd. Hartung, Verfassungsgeschichte, 52.

¹²⁸ Schulze, Reich, 191-201. Wat het jaar 1631 betreft: NWKA, inv.nr. V.7.

¹²⁹ Zie voor deze periode: Salm, Armeefinanzierung.

van inkwartieringen.¹³⁰ Daarmee werden ook niet-standen tot betalingen en leveringen gedwongen, maar militaire commandanten deden dit altijd al in oorlogstijd in het gebied waar hun troepen zich bevonden. De *Generalkommissare* deden dat alleen structureler en over de hele Kreits, maar zonder een andere juridische grondslag dan hun algemene, door de keizer verleende opdracht. Wij zullen zien dat ook de VRH hierdoor werden geraakt, maar het bleven incidentele bijdragen in een beperkte periode, overeengekomen op basis van onderhandelingen met de *Generalkommissar* of met individuele militaire commandanten. De VRH die geen rijksstand waren bleven dus fiscaal op rijks- en kreitsniveau buiten beeld. Als er geprobeerd zou zijn naast de standen ook de vele 'kiezelstenen' (Nève) aan de gebrekkige rijks- en kreitsmatrikels toe te voegen, zou de administratieve chaos niet te overzien zijn geweest.¹³¹ Slechts eenmaal, in 1664, toen de nood bijzonder hoog was, zijn ook de niet-standen aangeslagen voor een vorm van *Türkenhilfe* (zie diverse casus hierna). Keizerlijke commissarissen onderhandelden toen regionaal met de niet-standen onder de VRH over de hoogte van hun bijdrage. Het heeft niet geleid tot een matrikel van niet-standen of tot verdere bijdragen.¹³²

Ook voor de in 1548 geïntroduceerde *Kammerzieler*, die dienden om de kosten van het RKG te dekken, werden lange tijd alleen de standen aangeslagen. De betaling liep niet via de kreitsen, want de bijdragen moesten aan een penningmeester van het RKG worden afgedragen. De inning bleef tot in de achttiende eeuw een probleem dat het Rijk niet in de greep kreeg, opnieuw een voorbeeld van het gebrek aan administratieve effectiviteit.¹³³ Het algemene beeld is dat, als er geen grote druk werd gezet, er niet werd betaald, en druk zetten ging zeer moeizaam en was vaak de geringe opbrengst niet waard, waardoor zeker degenen die kleine bijdragen zouden moeten betalen, als zij al in beeld waren, aan de greep ontsnapten. Pas toen in de tweede helft van de achttiende eeuw ook niet-standen die van het RKG gebruik maakten werden aangeslagen, kwamen enkele van dergelijke VRH (alleen Wijnre en Stein) in het vizier. Een in 1786 uitgegeven gedrukt overzicht laat zien hoe gebrekkig zelfs toen nog de administratieve greep op de kleine VRH was.¹³⁴ De lijst bevat de 'Neue

¹³⁰ Ook de standen betaalden vaak niet. Zo droegen in de periode juli 1644 tot september 1645 Thorn, Rekem, Witten en Gronsveld, maar ook het prinsbisdom Luik, niets bij. Salm, *Armeefinanzierung*, 118-119.

¹³¹ Bouveroux meent dat de gebiedjes en heerlijkheden die van Spaanse zijde in de zeventiende eeuw als *terre franche* werden beschouwd, hun verplichtingen jegens het Rijk niet meer nakwamen: 'Een rijksheerlijkheid die haar verplichtingen tegenover het rijksgedebiet niet meer nakwam, dus niet meer bijdroeg in de [rijks-]beden, werd door de Spaanse regering "une terre franche" genoemd' (Bouveroux, Kessenich, 90). Hij veronderstelt blijkbaar dat er een algemene financiële verplichting, een soort 'bede van het Rijk', zou hebben bestaan en dat dergelijke kleine niet-rijksstanden bijdroegen in de lasten van het Rijk. Er bestond in de middeleeuwen wel een bede van de koning, maar deze betrof de *Hausmacht*-bezittingen, het rijksgoed, de rijkslenen van de hogere geestelijkheid, en de joden (Isenmann, *Reichssteuerverzeichnis*). De stelling van Bouveroux is mogelijk gebaseerd op een onjuiste lezing van een uitspraak van Meulleners: 'Wanneer, na lang geknoei, zulk buitenleen [van Valkenburg, Loon of Gulik] van het Keizerrijk eindelijk was losgescheurd, noemde de Spaansche regeering het *une terre franche*, die niet in de beden bijdroeg, maar *rationsgelden* betaalde (...)' (Meulleners, Bladzijden, 72). De hier bedoelde beden zijn de landsheerlijke beden, niet beden van het Rijk.

¹³² De administratie van de in het gebied van de NWK met de inning belaste commissaris is niet bewaard gebleven.

¹³³ De enige 'Limburgse' stand in deze eerste aanslag voor de *Kammerzieler* was de graaf van Horn. Zie 3.5.

¹³⁴ LNRW_R, Kurköln, inv.nr. 1286.

Usual Matricul' voor de *Kammerzieler* en geeft de betaling en openstaande bedragen op de aanslagen vanaf 1775. De lijst vermeldt 65 betalingsplichtigen binnen de NWK, waarvan er echter elf worden aangeduid als 'Ganz ungangbare Posten', waarvoor geen gegevens worden vermeld. Daartoe behoren Thorn, Rijckholt en Horn.¹³⁵ Slenaken wordt vermeld met een aanslag, maar met een grote betalingsachterstand.¹³⁶ Naast Gronsveld en Rekem worden ook de niet-standen Stein en Wijlre vermeld met forse betalingsachterstanden. Alleen Witten had grotendeels betaald.¹³⁷

Wij moeten concluderen dat er rond 1500 geen informatie over individuele VRH beschikbaar was voor keizer en rijksorganen, maar dat ook na 1500 de kennis op het hoogste bestuurlijke niveau met betrekking tot de kleinere geledingen van het Rijk zeer beperkt bleef. VRH die geen rijksstand waren, waren feitelijk meestal *terra incognita* voor keizer, RHR en rijksorganen, waren lange tijd op geen enkele wijze administratief in beeld, en zelfs aan het eind van de achttiende eeuw hoogstens zeer gebrekkig.

3.3 Criteria voor rijksonmiddellijkheid en de juridische theorie

Peter Moraw heeft gewezen op het gevaar van de verbinding van het voorvoegsel 'rijks' met begrippen, wat de middeleeuwse periode betreft.¹³⁸ De rijkskanselier, de rijkskanselarij, het rijkshofgerecht en zelfs de Rijksdag bestonden toen eigenlijk nog niet.¹³⁹ Er was alleen een koning/keizer met zijn hof, als nauw met hem verbonden 'organisatie', ook in de late middeleeuwen nog 'die einzige Verwaltungsstelle des Königs'.¹⁴⁰ Pas in de loop van de vijftiende eeuw begint er een institutioneel 'Rijk' te ontstaan, met organen van het Rijk naast de koning/keizer en zijn hof. De aanduiding 'rijks' is besmet met het beeld van de structuur van het achttiende-eeuwse HRR en zelfs met associaties van het concept van de moderne staat, en suggereert een organisatiegraad die vóór 1500 niet bestond. De ontwikkeling van het fenomeen VRH wordt soms gezien als een voortschrijdend verval, van een groot aantal 'zelfstandige' en 'rijksonmiddellijke' heerlijkheden in de middeleeuwen naar een uiteindelijk sterk gereduceerd aantal in de achttiende eeuw. Dit is gebaseerd op het veronderstelde bestaan van een historische 'rijksonmiddellijkheid' in de periode vóór 1500.

¹³⁵ De overige zijn Schönau, Kerpen-Lommersum, Anholt, Reichenstein, Dyck, Knipphausen, enkele heerlijkheden van de abdij Echternach en het graafschap Oostfriesland.

¹³⁶ In 1788 betaalde de Graaf Von Goldstein, heer van Slenaken, onder dreiging van executie door de Kreits, het toen openstaande bedrag van 147 rijksdaalders. NWKA, inv.nr. II.C.15 fol. 74.

¹³⁷ Wat de problemen met inning van bijdragen van Wijlre en Stein betreft, zie 5.13.1 en 7.3.

¹³⁸ Moraw, *Personenforschung*, 9-10.

¹³⁹ Er vonden wel 'hofdagen' plaats, maar de hofdag was met name een instrument van de koning/keizer. De voornaamsten van het Rijk konden er wel invloed uitoefenen, maar het was geen georganiseerd overleg voor inspraak van de standen.

¹⁴⁰ 'Verwaltung war in erster Linie dynastische Verwaltung. Das heißt: Viel wichtiger als irgendeine Behörde im neueren Sinne war der Hof als die Emanation königlich-hochadelig-dynastischen Seins.' Moraw, *Verfassung*, 156.

‘Rijksonmiddellijk’ als aanduiding voor een bijzondere staatsrechtelijke status is een lastig begrip. Eigenlijk kan het pas op de situatie vanaf het eind van de vijftiende eeuw als een bruikbaar staatsrechtelijk begrip worden toegepast.¹⁴¹ Na 1500 vormen de Rijksdag, de daar vastgestelde rijksmatrikels, het RKG, de RHR en de kreitsen een institutioneel kader dat toetsingscriteria biedt wat een directe relatie met de hoogste instanties van het Rijk, en daarmee wat rijksonmiddellijkheid betreft. Voor de middeleeuwse periode is het alleen mogelijk te spreken van ‘rijksonmiddellijkheid’ in leenrechtelijke zin, dat wil zeggen de aanwezigheid van een directe leenband met de keizer door het houden van een rijksleen.¹⁴² Veel moest in de nieuwe structuur van het Rijk ook na 1500 nog verder worden ingevuld en de criteria voor rijksonmiddellijkheid moesten verder worden ontwikkeld. Een onveranderlijk gegeven was de rijksonmiddellijke status niet. Rijksonmiddellijkheid was een status die na 1500, los van wat daarvoor de status was geweest, nog verworven kon worden. En zelfs in de achttiende eeuw konden rijksonmiddellijkheid en rijksstandschap nog verloren gaan.¹⁴³ Maar directe relaties met de keizer en met de genoemde organen en instanties van het Rijk zouden in principe de conclusie van rijksonmiddellijkheid moeten wettigen.

De staatsrechtelijke positie van VRH, en dus de aard van hun relatie met het Rijk en hun mogelijke rijksonmiddellijkheid, komen in de hierna te behandelen casus uitgebreid aan de orde. Is er vooraf al iets te zeggen over relevante algemene theorie? De twee uitersten van het spectrum zijn in te vullen. Enerzijds is er de status van erkend rijksstand, die rijksonmiddellijkheid impliceerde. Voor het beoordelen van het al dan niet behoren tot een landsheerlijk territorium heeft Berkvens criteria geformuleerd.¹⁴⁴ Maar welke status had een VRH die (in een bepaalde periode) niet aan die criteria voldeed en ook geen erkend rijksstand was, zoals geldt voor de meeste VRH? Drie mogelijke criteria voor rijksonmiddellijkheid zijn hier te noemen: ressort, (structurele) bijdragen aan Rijk en Kreits dan wel aan een landsheer, en leenbanden, zowel die met het Rijk (als positief criterium) als die met landsheren (als negatief criterium).

Het belang dat gewoonlijk wordt gehecht aan ressort, het rechtstreeks competent zijn van de hoogste rechtbanken van het Rijk, voor het aanwezig zijn van een rijksonmiddellijke status, is theoretisch zonder meer verdedigbaar. Onderdeel zijn van een ressort kan worden gedefinieerd als het behoren tot een rechtsgebied of het onderworpen zijn aan de rechtsmacht van een rechtbank. Landsheren dwongen de rechtsgang naar hun hoven af. De

¹⁴¹ Willoweit, *Reichsunmittelbarkeit*.

¹⁴² Moraw, *Verfassung*, 69. Nève, RKG, 97. Van een staatsrechtelijk rijksonmiddellijke adel is in de middeleeuwen geen sprake. Men kan spreken van ‘nabijheid’ tot de koning/keizer, zoals van bepaalde bisschoppen gedurende bepaalde periodes, maar volgens Willoweit is juist bij de (hoge) adel deze ‘nabijheid’ tot de koning/keizer moeilijk grijpbaar. Willoweit, *Reichsunmittelbarkeit*.

¹⁴³ Enkele als *Rezessherrschaften* aangeduide heerlijkheden kwamen toen door overeenkomst (*Rezess* genoemd) als territorium onder landsheerlijk gezag, terwijl hun heren de rijksonmiddellijke status behielden (maar geen rijksstanden meer waren). Dit gold voor het graafschap Stolberg-Wernigerode dat in 1714 onder Pruisisch landsheerlijk gezag kwam, en voor de zogenaamde ‘schönburgische Herrschaften’ die in 1740 onder het landsheerlijk gezag van de keurvorst van Saksen kwamen. Nève, RKG, 97; Schröder, *Lehrbuch*, 932.

¹⁴⁴ Berkvens, *Plakkatenlijst* I, 87.

rechtsgang naar RKG of RHR vormt voor een VRH dan een ontkenning van landsheerlijke rechtsmacht. Van hun kant lijken deze instanties met het in behandeling nemen van een zaak hun competentie en rechtsmacht te bevestigen. Maar de betekenis van een hoger beroep door een individuele partij moet niet worden overschat. Relevant is de structurele houding van de heer van de VRH, de schepenen, inwoners én externe partijen. In veel gevallen blijkt een structurele rechtsgang op RKG en RHR bij VRH niet te hebben bestaan. En rechtsinstanties waren niet selectief in het in behandeling nemen van zaken en interpreteerden de omvang van hun ressort meestal ruim. De realiteit van 'ressort', in de zin van werkelijk onderworpen zijn aan (rechts)macht, wordt bij alle hierna nog te behandelen VRH verder onderzocht.

Het opgenomen zijn in een matrikel en aanslagen opgelegd krijgen door Rijk en Kreits wordt vaak als indicatie voor structurele bijdragen beschouwd. Hoewel dit voor Horn al langer, voor Thorn, Witten vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw het geval was, is het ook bij dit aspect nodig het realiteitsgehalte te toetsen. Welke betekenis heeft het opgenomen zijn in een rijks- of kreitsmatrikel als er niet werd betaald en de verplichting misschien zelfs werd ontkend? Van de zijde van het Rijk werd veel gewicht toegekend aan het precedent dat vermelding in een matrikel vormde. Maar tegenover deze neiging stond Brusselse scepsis, omdat men zich daar goed bewust was van de gebrekkige kwaliteit van de rijksmatrikel, en vermelding in een matrikel daarom als onvoldoende bewijs voor rijksstandschap beschouwde. De in dat verband rond het midden van de zestiende eeuw geformuleerde criteria op basis waarvan reëel rijksstandschap zou kunnen worden vastgesteld, zijn door Nève beschreven.¹⁴⁵ Het zijn toetsen wat betreft de feitelijke uitoefening van de met rijksstandschap verbonden rechten (zoals aanwezig of vertegenwoordigd zijn op rijksdagen), en het voldoen aan de met rijksstandschap verbonden plichten (betalen van rijks- en kreitsbijdragen).

Contributies betaald aan militaire commandanten uit het Rijk, die vooral in de zeventiende eeuw vaak voorkwamen, zijn aangevoerd als bewijs voor betalingsverplichtingen aan het Rijk.¹⁴⁶ Militaire commandanten moesten hun geldbehoefte dekken en beschikten over middelen om dwang uit te oefenen. Zoals al beschreven, incasseerden zij rechtstreeks en de Kreits speelde daarbij geen rol. Het is daarom de vraag hoe bijdragen zonder een structureel karakter en zonder basis in een matrikel zijn te wegen als indicatie van het 'rijks' en rijksonmiddellijk zijn.

Een leenband met het Rijk is een (positief) criterium voor rijksonmiddellijkheid, maar, zoals al aangegeven, zijn er maar heel weinig gevallen waarin leenbanden met het Rijk bij VRH een rol speelden en is het structurele karakter zelf dan soms twijfelachtig. Het ontbreken van een leenband met het Rijk werd als een verzwakking van de argumentatie voor het bestaan van rijksonmiddellijkheid gezien, want VRH die een rijksonmiddellijke status verdedigden, wekten graag de suggestie rijksleen te zijn, ook al ontbrak elk bewijs daarvoor. Leenbanden met landsheren hadden historisch gezien geen belemmering gevormd voor rijksstandschap.

¹⁴⁵ Nève, RKG, 163.

¹⁴⁶ De term contributies wordt hier gebruikt voor bijdragen die zonder juridische grondslag werden geheven, 'eine Abgabe, die nicht rechtlich normiert ist' (Salm, *Armeefinanzierung*, 23).

Belangrijk is echter het daarmee verbonden leenrechtelijk ressort. Leenrecht en de rechtsmacht van leenhoven blijken in de zestiende en zeventiende eeuw in diverse hierna te behandelen casus een rol te spelen. Nève behandelt de specifieke vraag hoe het Verdrag van Augsburg op leenverhoudingen inwerkte en welke bevoegdheden leenhoven daarna nog hadden over de grenzen tussen de Bourgondische Kreits en de rest van het Rijk heen, de jurisdictie van leenhoven over zogenaamde buitenlenen.¹⁴⁷ Hij citeert Meulleners, die van mening was dat na 1548 slechts van 'blote leenroerigheid' sprake kon zijn met betrekking tot VRH die een leenband hadden met 'Bourgondische' leenhoven.¹⁴⁸ Nève laat de vraag of het Verdrag de 'rijkslanden' (niet tot de Bourgondische Kreits behorende gebieden) bevrijdde van de rechtspraak van de Bourgondische (leen)gerechten onbeantwoord. Hij constateert dat de leenbanden met leenmannen buiten de Bourgondische Kreits bleven bestaan, maar hij meent dat het beslechten van geschillen over 'Bourgondische' buitenlenen door 'Bourgondische' leenhoven in strijd zou zijn met het Verdrag. Hierna komt in diverse casus aan de orde in hoeverre het Verdrag van Augsburg in de praktijk enige betekenis had voor leenrechtelijke jurisdictie.

Wat rijksonmiddellijkheid zonder rijksstandschap betreft, is de *Reichsritterschaft* interessant. Deze groep werd als rijksonmiddellijk erkend in de zeventiende en achttiende eeuw, maar was geen rijksstand, noch individueel, noch als collectief.¹⁴⁹ De *Reichsritterschaft* heeft relatief laat, in de institutionele fase van het Rijk na 1500, een bijzondere staatsrechtelijke status weten te verkrijgen.¹⁵⁰ In het zich nog aan mediatisering hebben kunnen onttrekken is er een overeenkomst met de positie van VRH rond 1500, maar in het Rijn-Maas-gebied is geen *Reichsritterschaft* tot ontwikkeling gekomen. De meest waarschijnlijke verklaring hiervoor lijkt de geografische afstand tot de keizer, die te groot was om individueel of als collectief structureel steun bij hem te zoeken. Mogelijk waren de heren ook al te sterk in landsheerlijke invloedssferen geraakt of waren hun persoonlijke belangen al verweven met

¹⁴⁷ Nève, RKG, 364-366.

¹⁴⁸ Meulleners ontkent dat leenbanden enige betekenis hadden voor de door hem als 'immediate rijksheerlijkheden' gekwalificeerde gebiedjes. Leenbanden hadden in zijn visie slechts betekenis voor de leenman, als contractuele verplichting, niet voor het gebied, en deze persoonlijke verplichting was na de middeleeuwen gereduceerd tot een soort successierecht. Meulleners meent ook, dat het Verdrag van Augsburg aan elke jurisdictie over de grens van de Bourgondische Kreits heen een eind had gemaakt, ook van leenhoven. Meulleners verwijst voor zijn standpunt naar: K.F. Eichhorn, *Deutsche Staats- und Rechtsgeschichte* (II. Teil) 371. Hij geeft niet aan van welke van de verschillende edities van dit werk hij gebruik heeft gemaakt. Meulleners, Bladzijden, 68-69.

¹⁴⁹ Voorheen werd aangenomen dat de wortels van de *Reichsritterschaft* in de hoge middeleeuwen zouden zijn te zoeken, waarbij het om afstammelingen van (rijks)ministerialen zou gaan, dus een continuïteit van *Königsnähe*. Uit recent onderzoek blijkt dat deze ridders niet of nauwelijks uit de ministerialiteit voortkwamen. Deze groep lagere adel ontwikkelde zich pas in de zestiende en zeventiende eeuw tot de rijksonmiddellijke *Reichsritterschaft*. In Franken, Schwaben en de Elzas vormde de *Reichsritterschaft* zich na 1540 uit families die zich nog aan de landsheerlijke invloed hadden weten te onttrekken (Moraw, *Verfassung*, 75). 'Damit erscheint die Reichsritterschaft eher als Ergebnis der gescheiterten Einbindung in eine landständische Verfassung denn als Bewahrung einer althergebrachten rechtlichen Stellung' (Hechberger, Adel, 113).

¹⁵⁰ Dat de *Reichsritterschaft* zich heeft ontwikkeld in gebieden waar de koning in de middeleeuwen (mede) had gesteund op de ministerialiteit en daaruit voortgekomen lagere adel, is wel een aanwijzing voor een zekere historische *Königsnähe* van het gebied, maar de staatsrechtelijke status van de leden van de *Reichsritterschaft* is gebaseerd op een clientèleverhouding tot de keizer die zich pas later ontwikkelde. Zie Hechberger, Adel, 41.

die van landsheren. In het Rijnland vinden wij het fenomeen van de talrijke *Unterherrschaften*, waarvan de heren een individuele band met een landsheer als beschermheer hadden. Ook dat waren clientèleverhoudingen.

Wat juridische theorievorming betreft, is een in de zeventiende eeuw ontwikkelde theorie nog interessant, die relevant is geacht voor de beoordeling van rijksonmiddellijkheid en de betekenis van leenbanden. De theorie onderscheidt twee soorten 'territorium'. Er waren delen van het Rijk waar een of enkele grote territoria dominant aanwezig waren. Andere delen waren versplinterd en zonder overheersende landsheer. Hiervoor werden de begrippen *territorium clausum* en *territorium non clausum* (gesloten of niet-gesloten territorium) gebruikelijk. 'Territorium' is hier de vertaling van *Landschaft* en duidt een niet strikt afgebakend, maar wel te onderscheiden gebied aan. Het bestaan van een (om haar rijksonmiddellijke status vechtende) *Reichsritterschaft* in sommige gebieden van het Rijk, terwijl de leden van de ridderschap in andere delen onderdanen waren geworden van een landsheer, werd met behulp van dit onderscheid verklaard. Op basis van dit onderscheid zou voor een *territorium clausum* (zoals Beieren en Nedersaksen) het juridisch vermoeden gelden van landsheerlijkheid, zeker in geval van leenbanden (dat wil zeggen: bij twijfel onderdaan) en moesten onafhankelijkheid en rijksonmiddellijkheid worden bewezen, terwijl dit niet gold voor een *territorium non clausum* (zoals Franken, Zwaben en het Rijnland). Men ging niet zo ver binnen een *territorium non clausum* in geval van twijfel uit te gaan van het vermoeden van rijksonmiddellijkheid, maar de landsheer zou bewijs moeten leveren voor zijn gepretendeerde rechten.¹⁵¹ Het onderscheid zou de primaire bewijslast dus bepalen.¹⁵² De theorie lijkt een verlegenheidsoplossing, een poging om voor de diverse werkelijkheid een historische verklaring te vinden.

Er is dus weinig staatsrechtelijke theorie en veel onduidelijkheid met betrekking tot criteria voor rijksonmiddellijkheid. Een concretere invalshoek zijn de ex- of impliciete criteria die werden toegepast bij de beoordeling van rijksstandschap. Daar zijn de volgende drie hoofdstukjes aan gewijd.

3.4 Rijksstandschap en rijksonmiddellijkheid

Het karakter van rijks- en kreitsstandschap was in de zestiende eeuw nog volop in ontwikkeling. Wat de criteria waren, wie de standen waren, of het territoria of personen betrof, en welke aanslagen zij dienden te betalen, stond nog maar gedeeltelijk vast. In

¹⁵¹ Willoweit, Rechtsgrundlagen, 286-291.

¹⁵² Deze theorie werd versterkt door het eind zeventiende, begin achttiende eeuw opkomende nieuwe beeld van de geschiedenis. Leibnitz meende dat de Germaanse stammen en hun vorsten oorspronkelijk vrij waren geweest, en later pas leenbanden aangingen met de Frankische/Duitse koningen. De oorsprong van *Herrschaft*, dus van machtsuitoefening, lag volgens hem in de territoria, niet in de keizerlijke almacht. Binnen deze eens door machtige vrije heren geregeerde territoria zouden dan historisch gezien geen zelfstandige enclaves hebben bestaan. Willoweit, Rechtsgrundlagen, 159; Leibnitz, De jure, Cap. XIV, 54.

1521 werd weliswaar een belangrijke stap gezet door het vaststellen van een lijst van de rijksstanden en hun aanslagen die veel uitgebreider en gedetailleerder was dan eerdere pogingen daartoe, maar hij was gebaseerd op oude en slechts impliciete uitgangspunten.¹⁵³ De rijks- en kreitslasten stegen in de zestiende eeuw snel, zowel door de toenemende hoogte van de aanslagen als door de frequentie ervan. Oorzaken waren wat de rijkslasten betreft met name de steeds frequentere en intensievere oorlogen op de Balkan tegen de Osmanen, en wat de kreitslasten betreft de hoge kosten van het optreden tegen verstoorders van de vrede binnen het Rijk. Dit maakte standschap in de ogen van veel zittende en potentiële standen onaantrekkelijk, zodat een deel van hen aan deze status probeerde te ontkomen. Degenen die stand wilden of moesten blijven, probeerden vaak om hun aanslagen te laten verminderen. Deze 'vlucht' voor de financiële lasten van rijksstandschap zette het systeem onder druk. Een stroom van bezwaren tegen het aangeslagen worden, en van verzoeken om vermindering, bracht de noodzaak met zich mee van duidelijkere criteria voor het bepalen van rijksstandschap en van draagkracht.

Vóór 1500 (en nog tenminste een halve eeuw daarna) was rijksstandschap een persoonlijke status, niet die van een territorium. Draagkracht was gebaseerd op alle (persoonlijke) inkomsten en bezittingen van een stand (persoon), waar deze ook binnen het Rijk gelegen waren. Bepalend was welke bijdrage (in manschappen) een stand aan het rijksleger kon geven. Dat de rijksstanden als personen na 1500 rijksonmiddellijk kunnen worden genoemd, is duidelijk, maar wat hun bezittingen betreft, zijn daarover niet gemakkelijk uitspraken te doen (tenzij in de eerdergenoemde leenrechtelijke zin). In de loop van de zestiende eeuw werd rijksstandschap in toenemende mate territoriaal geïnterpreteerd en begon men eisen te stellen aan de staatsrechtelijke kwaliteit van de bezittingen, in elk geval voor nieuwe standen. Vanaf de zeventiende eeuw was het standschap gekoppeld aan een territorium en kon één eigenaar door het bezit van verschillende territoria meerdere malen rijksstand en in verschillende kreitsen kreitsstand zijn.

Wat maakte iemand (en later: een territorium) tot rijksstand? De aanwezigheid van leenbanden had rijksstandschap traditioneel niet in de weg gestaan. De voornaamste bezittingen van de graaf van Horn waren leengoederen. De heerlijkheid Wittem was vóór 1689 geen rijksleen of allodium, maar de eigenaar was een graaf. Uiteindelijk lijkt de besluitvorming met betrekking tot rijksstandschap vooral te steunen op het moeilijk grijpbare criterium van adellijke 'stand'. En op precedent en een onwrikbaar vasthouden aan door eerdere generaties genomen besluiten, ook al was er geen letter van de argumentatie op papier gezet. Geen sterke staatsrechtelijke theoretische basis dus.

¹⁵³ 'Bei dieser Version von 1521 handelte es sich ja keineswegs um ein realistisches, gründlich recherchiertes Verzeichnis, sondern, wie bei allen vorhergehenden Versuchen, um ein ad hoc-Verzeichnis (...)' Maar desalniettemin ontwikkelde de matrikel van 1521 zich '(...) zu dem grundlegenden Verzeichnis der Reichszugehörigkeit, das für die Frage der Reichsstandschaft, für die Reichstagssession und für die fiskalische Gerichtsbarkeit als maßgebend anerkannt wurde.' Schulze, Reich, 339 en 311.

Draagkracht was tot op zekere hoogte ook een criterium, want wie geen minimale aanslag kon dragen van één ruiters (12 gulden *Römermonat*), kon geen rijksstand zijn.¹⁵⁴ Maar hoe draagkracht feitelijk werd vastgesteld, is onduidelijk. Het werd nog onduidelijker toen het gebruikelijk werd om de lasten op de onderdanen af te wentelen. Moest draagkracht worden bepaald op basis van de inkomsten van de landsheer (waaronder de landsheerlijke bede) of, al meer territoriaal benaderd, op basis van de fiscale draagkracht van de onderdanen?¹⁵⁵ De Rijksdag van 1548 stelde een procedure vast voor de behandeling van de talrijke verzoeken om vermindering van aanslagen, de *Moderationsordnung*.¹⁵⁶ Stonden die het met de hoogte van hun aanslag niet eens waren, konden uiteindelijk, na het doorlopen van de *Moderations*-procedure, in appel gaan bij het RKG. Er werden veel van dergelijke processen gevoerd, die vaak weinig vorderingen maakten. In 1559 verzocht het RKG om daarvan bevrijd te worden en de besluitvorming bij de Rijksdag te leggen. Het RKG had ervaren dat het vaak niet om juridische problemen draaide, en dat het voor het RKG bijzonder moeilijk was om de relevante feiten vast te stellen, terwijl onderzoek daarnaar in het voortraject vaak niet had plaatsgevonden.¹⁵⁷ Het ontbreken van duidelijke normen zal de zaak niet gemakkelijker hebben gemaakt. De Rijksdag wilde deze taak echter niet overnemen, zodat het RKG ermee bleef worstelen. De keizer oefende regelmatig invloed uit op de *Fiskal* bij het RKG, uit politieke motieven, en sloot compromissen over oude aanslagen, wat ook niet bevorderlijk was voor heldere normen.¹⁵⁸

Vanwege de onduidelijkheden en de onrust rond rijksstandschap in de zestiende eeuw, kwam op rijksdagen herhaaldelijk de vraag aan de orde welke standen in de matrikel opgenomen moesten blijven, dan wel er alsnog in opgenomen moesten worden. Een tussentijds beeld van de stand van zaken en de theorievorming biedt de rijksdag van 1548 te Augsburg. De vertegenwoordigers van de standen boden gezamenlijk een betoog over de

¹⁵⁴ In 1471 was een keer als uitgangspunt geformuleerd dat voor elke 1.000 gulden aan inkomsten uit vermogen (op jaarbasis) één ruiters moest worden bijgedragen aan het rijksleger, een belasting van 10 procent: '(...) auf den zehenden Pfennig solcher Zintz, Gult und Nuzung angeslagen und allewege von tausent Gulden solcher Zintz und Nuzung ein gewapneter zu Ross, oder zweene werliche Mann zu Fuss auf ein Jahr wider die Türcken zu kriegen bestellt werden.' Von Senckenberg, *Neue Sammlung I*, 252 e.v.

¹⁵⁵ Volgens Schulze was het probleem dat de matrikel 'niemals aufgrund einer realistischen Bewertung der einzelnen Stände gefertigt worden ist, so dass sich etwa eine Relation zwischen Einwohnerzahl bzw. den realen Einkünften und Steueranschlag herstellen ließe. Auch die Moderationen gaben hierüber keinen Aufschluss. Die Moderationsvorschriften gingen im Wesentlichen von dem Fall aus, dass ein Stand „von etlichen Landen und Leuten gekommen oder ihm vielleicht das Sein genommen wäre (...)“ Zwar wurden diese Besitzveränderungen oder Unglücksfälle von den Kreisinquisitoren genau recherchiert (...) Ihnen [= de individuele aanslagen] fehlte zudem jede Beziehung zur Belastung andere Stände.' Schulze, Reich, 347.

¹⁵⁶ Zie: Weinberg, Wittern, 90-91.

¹⁵⁷ 'Dieweill dan dises ain solh werckh, so in facto also unvolkhomen furbracht unnd (...) vermög gemainer geschribenen recht nit wol zudecidieren, sonnder durch die jenigen vil besser zuverrichten, so des Reichs unnd denselbigen zugehörigen chur- und furstenthumben unnd herrschafften, uf welche die anschleg gerichtet, erfarn, khundig, so hallten chamerrichter unnd beisitzer darfur, das solhs durch andere weg, alls villeicht auf einer gemainer reichsversammlung oder dessen sonnderlichen darzu verordneten ausschuss zuerörtern unnd irer (...) damit pillich zu verschonen sey.' Leeb, Kurfürstentag, 1479-1483.

¹⁵⁸ Schulze, Reich, 357-359.

rijksmatrikel aan de keizer aan.¹⁵⁹ De matrikel van 1521 werd in het stuk als uitgangspunt genomen.¹⁶⁰ Het grootste probleem vormden echter bestaande standen die uit de matrikel zouden moeten worden geschrapt. Er waren standen die zelf ‘ausgezogen’ of ‘eximirt’ wilden worden omdat een ander hun aanslag wilde gaan betalen, of (meestal) omdat zij zich al in diens aanslag begrepen achtten. Zij wensten dus niet (meer) zelfstandig in de matrikel te worden opgenomen en gaven daarmee in feite hun rijksonmiddellijkheid op. Leenbanden werden daarvoor meestal als argument aangevoerd. Wanneer leenheer en leenman het daarover eens waren en de leenman het bestaan van landsheerlijke rechten erkende, kon leenroerigheid (volgens het betoog uit 1548) dus als argument dienen om niet als rijksonmiddellijk te worden gezien en van een aanslag te worden bevrijd (‘ausgezogen’). Tegen dergelijke vrijstellingen bestond bij de vertegenwoordigers van de standen in principe geen bezwaar, mits het Rijk financieel niets te kort kwam, maar er werd vaak geprobeerd dit ‘sine onere’ te doen, dus zonder verhoging van de aanslag van degene die, als landsheer van de voortaan vrijgestelde, wel een aanslag betaalde. Er waren ook standen die beweerden al ‘ausgezogen’ te zijn, maar waar niemand iets voor betaalde. En er waren standen waar anderen landsheerlijke macht over pretendeerden (vooral op basis van leenbanden) en die zij daarom wilden ‘ausziehen’, terwijl die standen dat zelf niet wilden.¹⁶¹ In het aan de keizer aangeboden stuk worden de standen opgenoemd waarvan de afgevaardigden op de rijksdag hadden begrepen dat deze ‘auszuziehen’ waren, dus waarover overeenstemming bestond dat hun aanslag begrepen was, of zou worden, in die van een andere stand. Wat de Bourgondische Kreits betreft worden slechts genoemd: de graaf van Nassau (voor Breda-Dillenburg)¹⁶², de graaf van Egmont, en de markies van Bergen-op-Zoom, een minimale positie die zeker niet overeenstemde met wat Karel V beoogde.¹⁶³ Met betrekking tot de betekenis voor rijksstandschap van het al dan niet aanwezig zijn van leenbanden met het Rijk bepaalde de Rijksdag in 1548 dat het feit dat niets in leen werd gehouden van het Rijk een geldig argument was om niet als rijksstand te worden aangemerkt.¹⁶⁴ Wat de criteria voor rijksstandschap betreft, wilde men rijksonmiddellijkheid

¹⁵⁹ HHStA, Mainzer Erzkanslerarchiv, Reichsmatrikelmoderationen, inv.nr. 1b. De daarin opgenomen standpunten zijn ook verwerkt in het *Abschied* van deze rijksdag, d.d. 30 juni 1548 (Von Senckenberg, Neue Sammlung II, 527-550).

¹⁶⁰ Van een tiental standen in die matrikel had men echter geen idee meer wie er bedoeld werd (‘Unbekandte Ständt’). Aan de met een grote aanslag vermelde ‘Herzog von der Maas’ kon men bijvoorbeeld geen persoon of territorium meer koppelen.

¹⁶¹ Een voorbeeld hiervan zijn de landgraven van Hessen. Zij wilden de graven van Waldeck, die hun leenmannen waren, als onderdanen beschouwen en daarom begrepen zien in de aanslag voor Hessen. Daarmee zouden de graven van Waldeck het rijksstandschap verliezen. De graven van Waldeck hebben zich pas na vele processen bij het RKG en de RHR in de zeventiende eeuw definitief tegen deze aanspraken weten te verweren en hun rijksstandschap weten te behouden.

¹⁶² Breda en Dillenburg waren vóór 1504 in één hand geweest en werden in de matrikel van 1521 gezamenlijk vermeld als ‘Graf Heinrich von Nassau zu Bredau, Graf Wilhelm von Nassau zu Tilnberg, 30 zu Fuss und 135 zu Ross’. Ook later werden zij in de matrikels soms nog gezamenlijk genoemd, met één aanslag, zoals hier in 1548.

¹⁶³ Het Verdrag van Augsburg dateert van 26 juni 1548, het aan de keizer aangeboden stuk zal van eerdere datum zijn.

¹⁶⁴ ‘Wann auch ein ausgezogener oder ausziehender Stand, so er sich in unsers Kayserl. Fiscals Klag ersehen, und sein gebührlichen Bedacht darauf gehabt, sich so bald in Recht anbieten würde, (...) die Possession *vel quasi*

dus in principe interpreteren als het iets in leen hebben van de keizer, een plaats direct onder de top in de (theoretische) feodale piramide, dan wel het ontvangen hebben van belangrijke rechten (zoals *regalia*) van Rijk of keizer. Het was in de praktijk een lastig criterium.¹⁶⁵ Eenvoudiger was de in de praktijk geldende vuistregel dat de graventitel (of hoger) verbonden was met rijksstandschap. De standen waren op de rijksdag van 1548 van mening dat de matrikel diende te worden aangevuld met diverse graven, maar ook vrijheren en heren, die tot dan toe aan de aandacht waren ontsnapt. Dit diende te geschieden ‘in recognitione preeminentiae, so sie von Röm. Kaysern und Königen entpfangen’, dus omdat zij hun positie aan de keizer ontleenden.¹⁶⁶ Toch bleven vrijheren en heren eerder uitzonderingen in de matrikel, terwijl graven zonder problemen (en ook als zij tegenstribbelden) werden toegevoegd.

Wat criteria voor rijksstandschap en rijksonmiddellijkheid betreft, springen twee punten in het bovenstaande eruit: het gewicht dat aan het ontbreken van een leenband met het Rijk kon worden toegekend en het gewicht dat aan een leenband met een landsheer kon worden toegekend. Het leenrecht (leenbanden met derden) was na 1500 potentieel een verstorende factor voor de nieuwe structuren en bestaande machtsverhoudingen in het Rijk. In de zeventiende eeuw werd het leenrecht (leenbanden met derden) door juristen in het kader van het zich ontwikkelende staatsrecht gezien, en in de staatsrechtelijke theorie onschadelijk gemaakt en van ondergeschikt belang verklaard.¹⁶⁷ Maar dat was theorie. Leenbanden met derden zijn nooit een hard juridisch criterium geworden dat rijksonmiddellijkheid per definitie verhinderde, maar wij mogen hun potentiële betekenis niet onderschatten.

3.5 De graaf van Horn

De graaf van Horn vormt een goede casus ter adstructie van de juridische, bestuurlijke en administratieve problemen waarmee in de zestiende eeuw werd geworsteld met betrekking tot rijksstandschap, rijksonmiddellijkheid, de bepaling van de aanslagen en de consequenties

libertatis ausführen wolt, also dass er, der Ausgezogen, den ausziehenden Stand ohn Mittel unterworfen, nicht Stimm und Stand in Reichs-Versammlungen, auch keine Lehen vom Reich hätte, und dagegen wider ihn nicht darbracht werden möcht (...)' Von Senckenberg, Neue Sammlung II, 537-538.

¹⁶⁵ Dat dit criterium in de praktijk werd toegepast, toont het voorbeeld van het RKG-proces in 1549 tegen de stad Lemgo en de graaf van Lippe, in wiens graafschap de stad gelegen was. Lemgo wilde geen rijksstand meer zijn. De fiscaal voerde aan dat Lemgo in oude matrikels werd vermeld en dat de stad al haar rechten van de keizer had ontvangen. De argumentatie was mager, bewijs voor de keizerlijke verlening van rechten ontbrak, maar het RKG stelde de fiscaal in het gelijk. Vajen, Durchsetzung.

¹⁶⁶ HHStA, Mainzer Erzkanzlerarchiv, Reichsmatrikelmoderationen, inv.nr. 1b fol. 17.

¹⁶⁷ De juridische auteurs tot en met de zeventiende eeuw waren theoretici. Zij werkten met ideaaltypische concepten, schematisch, abstract. Pas het werk van Moser (1701-1785), als publicist op zijn hoogtepunt in de jaren '70 van de achttiende eeuw, zou daarin een (laat) keerpunt vormen. 'Mosers Abhandlungen (...) galten dem Erweislichen und Brauchbaren. Im Sammeln des Nützlichen, im praktikablen Denken, nicht im Spekulieren und Rasonieren, sah er nach eigenem Bekenntnis seine Aufgabe.' HRG III kol. 704.

van de oprichting van de Bourgondische Kreits (hierna: BK). Als er één adellijke heer in theorie al vroeg administratief in beeld zou moeten zijn geweest bij keizer en Rijk, dan is dat de al in de matrikel van 1422 als rijksstand vermelde (toen nog) heer van Horn, die tot en met de eerste helft van de zestiende eeuw de enige 'Limburgse' rijksstand bleef.¹⁶⁸ In de matrikel van 1521 staat de graaf vermeld met een (basis)aanslag (één *Römermonat*) van '3 zu Ross und 22 zu Fuss' (124 gulden). Het Verdrag van Augsburg compliceerde de positie. Diverse auteurs hebben geconstateerd dat de graven van Horn in de zestiende eeuw in de matrikels zowel als behorend tot de BK, als behorend tot de NWK worden vermeld. De gebrekkige vastleggingen maken het niet eenvoudig om duidelijkheid te krijgen over de positie van de graaf. De matrikels vormen belangrijke aanwijzingen, maar zij zijn verwarrend.

3.5.1 De periode tot 1567

De voornaamste bezittingen van de graven van Horn hadden leenbanden: Horn was een leen van Loon, terwijl Weert, Nederweert en Wessem Gelderse lenen waren. Dat had het rijksstandschap niet in de weg gestaan. Toen er een indeling in kreitsen werd ingevoerd, werd de graaf van Horn ingedeeld bij de vanaf 1512 bestaande BK.¹⁶⁹ Zoals hiervoor beschreven, werd in de loop van de zestiende eeuw leenroerigheid, anders dan aan het Rijk, vaak als argument aangevoerd (en geaccepteerd) om rijksonmiddellijkheid te ontkennen. Leenbanden vormden ook in het Verdrag van Augsburg het uitgangspunt voor de landsheerlijke aanspraken van Karel V op daardoor met zijn erflanden verbonden delen van de Nederlanden, waaronder de bezittingen van een aantal rijksstanden, zoals Nassau Breda en de graaf van Egmont.¹⁷⁰ Voor de graaf van Horn waren er daarmee staatkundige opties, wat door het Verdrag van Augsburg nog werd versterkt.

Filips van Montmorency (1524-1568), vanaf 1540 graaf van Horn, die Horn erfde van zijn stiefvader Jan van Horn, zat steeds om geld verlegen en zijn financiële draagkracht was zeer beperkt. De rijksaanslag die in 1548 te Augsburg werd vastgesteld bedroeg voor Horn 744 gulden. Deze aanslag werd op 22 april 1550 betaald.¹⁷¹ Het zou de laatste betaling gedurende

¹⁶⁸ In deze eerste matrikel van het Rijk wordt 'der herre von Hurne' vermeld met een bijdrage van twee 'gleven' (een 'gleve' is een basis-gevechtseenheid rond een ridder). Op basis waarvan hij voor deze status in aanmerking kwam, is onbekend. Er waren niet veel 'gewone' heren rijksstand. De graventitel van 1450 kunnen wij als een bevestiging zien van een blijkbaar al bijzondere status. Nève noemt de verschijning van de heer en later graaf op de rijksmatrikel 'een vergissing' omdat hij sterke aanwijzingen ziet voor onderworpenheid van Horn aan de graaf van Loon (Nève, 335-343). Een dergelijke conclusie is echter gebaseerd op de pas in de zeventiende en achttiende eeuw geldende regel dat een nieuwe rijksstand over een rijksonmiddellijk territorium diende te beschikken.

¹⁶⁹ Dit was mogelijk op basis van een geografisch criterium. De NWK omvatte 'die Nederland hinab bis an die Mass', zodat Utrecht en Gelre tot de NWK werden gerekend. Luik, dat ook tot de NWK behoorde, voldeed echter niet aan dat geografische criterium.

¹⁷⁰ Het Verdrag spreekt van de erflanden en de daartoe behorende vazallen: 'unsere land sambt allen derselbigen zugehörigen fursten, prelaten, graven und vasallen' (Dotzauer, Reichskreise, 565-569). Nève zegt van Breda en Bergen-op-Zoom dat deze 'met de [Brabantse] hertogelijkheid slechts door de leenverhouding verbonden' waren. In de praktijk stond de landsheerlijke macht van de hertog van Brabant echter buiten twijfel en deze werd in 1548 bevestigd.

¹⁷¹ NWKA, inv.nr. IX.12 fol. 58 en 137. Betaling was gebeurd in Speyer.

vele jaren blijken.¹⁷² In 1551 werd opnieuw een aanslag van 744 gulden opgelegd. Uit een brief van de keizerlijke fiscaal bij het RKG aan de NWK d.d. 18 augustus 1554 blijkt dat deze aanslag toen door de graaf van Horn nog niet was betaald en dat de fiscaal tegen hem procedeerde.¹⁷³ In 1548 was aan de graaf ook een aanslag voor de *Kammerzieler* opgelegd van 31 gulden per jaar.¹⁷⁴ Deze was evenmin betaald. Ook daarover procedeerde de fiscaal tegen de graaf.¹⁷⁵ Wij kennen de argumenten niet die de graaf aanvoerde. Vocht hij alleen de hoogte van de aanslag aan, of wilde hij ook gedeeltelijk vrijgesteld worden als behorend tot de nieuwe BK? De graaf verzette zich in elk geval intussen ook langs de reguliere weg van *Moderation* tegen de hoogte van de aanslag.

Het Verdrag van Augsburg liet veel onduidelijk. In het Verdrag werd weliswaar globaal gedefinieerd wat de BK zou gaan omvatten, maar er werd geen lijst opgesteld van deze gebieden of personen. Het graafschap Horn zelf kon, omdat het geen leen was van een van de erflanden van Karel V, geen onderdeel meer zijn van de nieuwe BK, maar Weert, Nederweert en Wesseme konden daar, als Gelderse lenen, sinds de inlijving van Gelre door Karel V in 1543 wel toe behoren. Dat blijkt ook het Spaanse standpunt. Namens de landvoogdes schreef een jurist in 1549 een brief aan het RKG.¹⁷⁶ Aanleiding waren aanmaningen die door het RKG op verzoek van de fiscaal waren gezonden aan standen die hun aanslagen niet hadden betaald, met de dreiging van processen door de fiscaal. De schrijver geeft namen van degenen die, in de visie van de landvoogdes, na 1548 tot de BK zouden behoren en noemt ook de graaf van Horn (onder het kopje 'hertogdom Gelre') vanwege Weert en andere Brabantse, Hollandse en Gelderse lenen die hij van Karel V hield.¹⁷⁷ Daarbij stelt de schrijver expliciet dat de door hem genoemde standen (als personen) ook bezittingen buiten de erflanden konden hebben en dat hun aanslag in het Rijk voor dat deel gewoon in stand zou moeten blijven. Nassau Breda/Dillenburg wordt als voorbeeld genoemd.¹⁷⁸ Het was blijkbaar de bedoeling een derde van de totale oude (rijks)aanslag van Nassau Breda/Dillenburg aan de NWK toe te

¹⁷² De betaling van de volledige aanslag, bijna twee jaar na de totstandkoming van het Verdrag van Augsburg, zou kunnen worden geïnterpreteerd als een aanwijzing dat de graaf zich aan de door Karel V gewenste consequenties van het Verdrag wilde onttrekken, maar dat lijkt onwaarschijnlijk. Het zou in theorie mogelijk zijn dat de graaf volledig voor de NWK had gekozen, het Verdrag van Augsburg niet voor zijn bezittingen wilde laten gelden, en dus ook zijn Gelderse lenen, tegen de wens van Karel V in en ten koste van een hoge aanslag, buiten de nieuwe BK wilde houden.

¹⁷³ NWKA, inv.nr. IX.12 fol. 79.

¹⁷⁴ Dit was de aanslag op jaarbasis, voor de eerste vier jaar verhoogd met 25%. De aanslag lijkt te zijn berekend als 25% van een *Römermonat*. Deze vuistregel blijkt in elk geval te gelden voor diverse standen. De *Römermonat* van 124 gulden voor Horn gaf in 1548 dus een aanslag voor de *Kammerzieler* (met 25% tijdelijke verhoging) van 31 gulden, terwijl de normale aanslag circa 24 gulden bedroeg.

¹⁷⁵ Zoals onder andere blijkt uit een brief van de fiscaal uit 1555 (NWKA, inv.nr. IX.11 fol. 478 en 484). In een lijst uit 1549 van de fiscaal werd Horn al vermeld (Gross, Urkunden II, 2-3 (nr. 448)).

¹⁷⁶ Alleen een concept is bewaard gebleven. De schrijver was Georg Sigmund Seld (1516-1565), sinds 1547 in keizerlijke dienst en vanaf 1550 *Reichsvizekanzler*.

¹⁷⁷ 'Graf von Horn, von wegen der herrschaft Werd und ander Brabendischen, Hollandischen und Gelderischen lehen.' Gross, Urkunden II, 8-13.

¹⁷⁸ 'Und ob wol sonst etlich aus berürten stenden sein möchten, die auch im hail. Reich treffentlich begütet, als der prinz von Orangen mit seinem anteil der grafschaft Nassaw, Catzenellenbogen und dergleichen (...) so begert man doch dises tails solcher güter halben dieselben mit nichten zu vertreten oder dem hail. Reich ichts zu entziehen oder irrig zu machen, sonder mag leiden, dass sie bei dem anschlag solcher güter (...) gelassen werden, allain

rekenen en twee derde aan de BK.¹⁷⁹ Voor de eveneens in deze brief als (beoogd) lid van de BK vermelde graaf Diederik van Manderscheid, die in 1546 een overeenkomst had gesloten met Karel V, zou dan, naar analogie van het voorbeeld Nassau, moeten gaan gelden dat wat hij in leen hield van Karel V (als hertog van Luxemburg) nu tot de nieuwe BK ging behoren, terwijl de NWK, waarin hij altijd als stand opgenomen was geweest, hem alleen voor andere bezittingen (allodiaal, of leengoederen van andere leenheren) nog een aparte aanslag zou kunnen opleggen.¹⁸⁰

Deze lijn volgend, zouden wij kunnen concluderen dat ook de bezittingen van de graaf van Horn moesten worden gesplitst: wat hij van Karel V in leen hield (dus met name Weert, Nederweert en Wessem als Gelderse lenen), zou tot de nieuwe BK moeten worden gerekend, en daarvoor hoefde de graaf dan geen aanslag meer te betalen aan het Rijk. Het graafschap Horn zelf, een Loons leen, bleef 'rijks' en moest dus voortaan worden ingedeeld bij de NWK. De NWK was er voortvarend mee Horn in de Kreits op te nemen. Of dit op verzoek van de graaf gebeurde of een initiatief was van de Kreits zelf, is onduidelijk. Het nieuwe lid werd, in de persoon van de moeder van de nog jonge graaf, al uitgenodigd voor de kreitsdag van februari 1549, en zij zond er ook een zware delegatie heen bestaande uit drie vertegenwoordigers.¹⁸¹ De NWK had niet de bevoegdheid een aanslag vast te stellen voor het nieuwe lid, want dat moest formeel op rijksniveau gebeuren, maar kon wel een voorstel daartoe doen. Intussen procedeerde de fiscaal bij het RKG, over deze wijzigingen waarschijnlijk niet geïnformeerd, gewoon verder tegen de graaf van Horn over niet betaalde oude aanslagen.¹⁸² Hoewel Karel V eerder de verdediging van de meeste van de door hem als lid van de BK beschouwde standen bij het RKG op zich had genomen, gold dat blijkbaar niet voor de graaf van Horn, die zich zelfstandig moest verdedigen.¹⁸³

Op de rijksdag van 1550/1551 verzocht de graaf van Horn in januari 1551 om vermindering van zijn aanslag en stopzetting van het proces van de fiscaal bij het RKG tegen hem. Het verzoek werd afgewezen omdat de Rijksdag deze problematiek niet zelf wilde behandelen.

das hinwiderumb der kais. Mt. in dem, so under ire erbland unwidersprechlich als obgemelt gehörig, wie pillich verschont werd.' Ibidem, 12.

¹⁷⁹ De verschillende matrikels geven een verwarrend beeld, maar de aanslag voor Nassau Dillenburg in de NWK lijkt '10 zu Fuss und 45 zu Ross' te hebben bedragen, terwijl Nassau 'Breda' met '20 zu Fuss und 90 zu Ross' binnen de BK viel. Deze verdeling bestond al eerder (en was waarschijnlijk voor betalingsdoeleinden overeengekomen), want in een gedrukte versie van de matrikel van 1532 wordt zij al toegepast.

¹⁸⁰ Zie inzake de overeenkomst tussen de graaf van Manderscheid en Karel V: Weinberg, Wittem, 83.

¹⁸¹ Lijsten van 'Stende so uff den 15 Febr. 1549 ghen Collen beschrieben' en 'Stende so uff den 15 Febr. 1549 ghen Collen beschrieben und erschienen' (NWKA IX.11 fol. 93 en 100). Anna van Egmont had testamentair het vruchtgebruik van de bezittingen van de graaf en was voogdes van Filips. Hoewel de 'graaf van Horn' de kreitsstand was, komen wij in de stukken van de Kreits ook later nog alleen de gravin-moeder tegen.

¹⁸² Een deel van de oude aanslagen zou moeten vervallen als Weert en Wessem inderdaad tot de BK moesten worden gerekend. Op basis van het Verdrag van Augsburg zouden alle vorderingen van het Rijk op leden van de BK wegens achterstallige betalingen nietig worden verklaard. Nève, RKG, 126.

¹⁸³ Een lijstje uit 1548 van standen waarvoor de keizer zich bij het RKG 'rechtlich eingelassen' had tegen de fiscaal vermeldt de graaf van Horn niet. De lijst vermeldt: 'Abt zu Echternach, Graf zu Brunckhorst, Grave Oswaldis von Bergen seliger Sohn und Erben, Inhaber der Herrschaft Sombrefte, Graf Dietrich von Manderscheid, Inhaber der Herrschaft Predau, ist der Prinz von Oranien, Grave von Egmond und Eysselstein, Herrn von Bergen und Walen, Inhaber der Herrschaft Virnberg, Graf zu Reifferscheidt.' Gross, Urkunden II, 3.

De graaf werd naar de *Moderationstag* verwezen, die later in 1551 plaatsvond.¹⁸⁴ De graaf was nauw verbonden met Karel V en de Habsburgse elite in de Nederlanden, en hoopte steeds om nog ooit financiële compensatie te krijgen voor de grote sommen die hij in dienst van Karel V had uitgegeven. De financieel zwakke graaf kon de aanslagen weliswaar door zijn onderdanen laten betalen, maar dat beperkte zijn mogelijkheden van beden om zijn eigen kas te vullen. Elke verlaging of vrijstelling zal dus welkom zijn geweest. De graaf kreeg zijn zin op de *Moderationstag*. In de daar opgestelde lijst bedroeg de basisaanslag slechts 56 gulden, minder dan de helft van de 124 gulden als basisaanslag in de eerste helft van de zestiende eeuw.¹⁸⁵ Waarschijnlijk heeft men de totale aanslag wel iets willen verlagen, maar werd de helft van de resterende aanslag aan de BK en de andere helft aan de NWK toegerekend, conform de lijn beschreven in de brief uit 1549. In de NWK werd de graaf in elk geval voortaan aangeslagen voor dit lage bedrag. Of de graaf ook met eenzelfde bedrag (pro forma) moest worden opgevoerd in de BK, is onduidelijk. In sommige matrikels wordt zijn naam nog met een aanslag van 56 gulden onder de BK vermeld. In de rijksmatrikel zoals deze door de *Moderationstag* in 1557 werd vastgesteld, staat de 'Inhaber der Gft. Hoorn' slechts eenmaal vermeld, met een aanslag van '2 zu Ross und 8 zu Fuss' (56 gulden).¹⁸⁶ In de matrikel van de *Moderationstag* in 1567 wordt Horn zowel in de BK als in de NWK vermeld met een aanslag van 56 gulden.¹⁸⁷ De hoogte van de aanslag in de NWK zou overigens toch nog verder worden aangevochten door de graaf. Problematisch bleef ook de aanslag voor de *Kammerzieler*. Een deel van de bezittingen van de graaf werd, als onderdeel van de BK, aan de competentie van het RKG onttrokken, zodat alleen voor het graafschap Horn zelf nog een betalingsverplichting zou bestaan. In een overzicht van de rijkspenningmeester uit 1559 staat Horn in de categorie 'ungewiss' vermeld met een openstaand bedrag van 240 gulden aan *Kammerzieler*.¹⁸⁸

Van de fiscaal bij het RKG was de graaf na de *Moderation* van 1551 nog niet verlost. In verband met de lopende procedure(s) richtte de advocaat van de graaf bij het RKG, Hoechell, in mei 1555 een brief aan de rijkskanselarij in Mainz. Hij stelde dat de aanslag van de graaf in 1551 was verminderd, maar meer wist hij niet en hij had geen stukken. Tegen de graaf werd bij het RKG door de fiscaal nog steeds geprocedeerd op basis van de oude aanslagen. Hoechell verzocht daarom om een officieel afschrift van het besluit dat in 1551 op de *Moderationstag* was genomen, om het in de procedure te gebruiken. De kanselarij

¹⁸⁴ De vertegenwoordiger van de aartsbisschop van Keulen stelde bij de behandeling in de *Supplikationsrat* dat dit verzoek eerder op de kreitsdag was gedaan en dat de graaf toen ook naar de *Moderationstag* was verwezen. Omdat alleen de NWK kreitsdagen hield en de BK niet, impliceert dit dat het verzoek de aanslag in de matrikel van de NWK betrof. Eltz, Reichstagsakten 20, 1425 en 1493.

¹⁸⁵ 'Inhaber Graffschafft Horn 2 zu Ross und 8 zu Fuss.' Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (Berlijn), I. HA Geheimer Rat, Rep. 11 Auswärtige Beziehungen, Akten Nr. 5289 fol. 65.

¹⁸⁶ Leeb, Reichstag 1556/57, 1263.

¹⁸⁷ Bij de vermelding in de BK staat een aantekening dat de graaf in 1567 een betaling had gedaan in de NWK. Gross, Urkunden II, 155-156.

¹⁸⁸ Leeb, Kurfürstentag, 1693. De hoogte van het openstaande bedrag is niet aan te sluiten met de in 1548 vastgestelde aanslag, tenzij het om tien jaar à 24 gulden zou gaan en er geen rekening is gehouden met de verhoging van 25% in de eerste vier jaren.

bleek echter niet bereid of in staat om een dergelijk afschrift te verstrekken en verwees naar de kennisgevingsprocedure die in 1551 was gevolgd. De graaf zou een formele kennisgeving hebben ontvangen van de Kreits.¹⁸⁹ Hoe het proces van de fiscaal tegen de graaf verder verliep, is onbekend.

Het enthousiasme van de graaf en gravin-moeder voor de NWK was niet erg groot. Nadat Horn in februari 1549 op de kreitsdag vertegenwoordigd was geweest, komt het daarna jarenlang niet meer voor in de lijsten van aanwezige standen.¹⁹⁰ De aandacht van de kant van de Kreits was ook beperkt. In de lijsten van genodigden, in de matrikels, en in de lijsten van standen met en zonder betalingsachterstanden komt Horn maar zelden voor. Toch lijkt de graaf zich niet tegen het lidmaatschap als zodanig te hebben verzet. Horn wordt (als het vermeld wordt) steeds vermeld onder de 'ungehorsame' standen (ongehoorzaam wat betaling betrof), niet onder de 'ungewisse' (onzeker of zij tot de Kreits behoorden). Het lidmaatschap van de NWK achtte de Kreits dus niet betwist.

In een in juni 1559 op de rijksdag gepresenteerd overzicht van achterstallige bedragen van de rijksaanslag van 1557 staat Horn vermeld onder de BK.¹⁹¹ Naast de rijksaanslagen stonden begin 1559 twee kreitsaanslagen voor Horn open.¹⁹² De Kreits besloot de 'seumige Stend' te vervolgen bij het RKG voor de twee oudste aanslagen.¹⁹³ Horn is een van de vele standen die zo werden aangepakt.¹⁹⁴ Een *mandatum*¹⁹⁵ (gerechtelijk bevel) en *monitorialbrief* (aanmaning) d.d. 15 april 1561 werd begin september door de bode van het RKG in Weert

¹⁸⁹ In de kreitsen werden voorbereidende bijeenkomsten gehouden waar standen hun klachten en bewijsmateriaal konden indienen. Afgevaardigden van een kreits presenteerden deze klachten en bewijs op de *Moderationstag* van het Rijk, waar een besluit werd genomen. Dit namen de afgevaardigden mee terug en vervolgens deelde de *Kreisdirektor* de standen de uitslag mee. HHStA, Mainzer Erzkanzlerarchiv, Reichsmatrikelmoderationen, inv.nr. 4 fol. 539-540.

¹⁹⁰ Niet vermeld onder de genodigden voor 1 april 1551 (een vergadering die met name muntslag betrof) en niet vermeld in de lijst van de daar vastgestelde te betalen bijdragen in de kosten van een naar Neurenberg te zenden deputatie. Uitgenodigd voor een vergadering op 6 februari 1552, maar niet verschenen. Niet uitgenodigd in juni 1554 en ook niet vermeld in de daar opgestelde matrikel. Niet uitgenodigd in oktober 1554. Niet opgenomen in een lijst van standen uit februari 1555. NWKA, inv.nr. IX.11, respectievelijk fol. 108 en 118; fol. 147-148 en 178; fol. 214 en 228; fol. 364; fol. 411.

¹⁹¹ De betalingsachterstand bedroeg 896 gulden (16 *Römermonate* à 56 gulden). Alleen 'Burgund' en Horn worden onder het kopje Bourgondische Kreits vermeld (Leeb, Kurfürstentag, 1637). De te betalen aanslag kan echter alleen de aanslag in de NWK zijn. De graaf was in goed gezelschap want in 1559 was van de rijksaanslagen voor de jaren 1548-1554 nog maar 56% ontvangen, en 23% van het totaal gold als 'ungewiss' (ibidem, 1749-1755).

¹⁹² In totaal 616 gulden, en eind 1559 was dit opgelopen tot 728 gulden. Het waren de kosten van het optreden van de Kreits tegen de graaf van Rietberg in 1557 (negen *Römermonate*) en een aanslag van twee *Römermonate* in 1558 om de kas van de Kreits te vullen ('Vorrat'). NWKA, inv.nr. IX.14 fol. 76 en 151.

¹⁹³ De Rijksdag had de kreitsen toestemming gegeven om 'mit Mandaten c.c. [cum clausula] zu citieren und gegen sie zu prozessieren'. Leeb, Kurfürstentag, 1892.

¹⁹⁴ De lijst die de Kreits aan de fiscaal zond van standen met betalingsachterstanden waartegen geprocedeerd moest worden, bevatte ook nog alle (voormalige) standen die volgens de Spaanse visie tot de BK waren gaan behoren. In 1564, 16 jaar na het Verdrag van Augsburg, besloot de Kreits niet meer aan te dringen op een proces van de fiscaal vanwege Utrecht, maar Utrecht wel in de matrikel van de NWK te blijven opnemen (NWKA, inv.nr. IX.14 fol. 207 verso). Zie ook: Weinberg, Wittern, 95-98.

¹⁹⁵ De talrijke Latijnse juridische termen worden bij de eerste vermelding cursief, daarna in standaard lettertype weergegeven.

bezorgd.¹⁹⁶ Het proces, dat in februari 1562 begon, maakte geen grote vorderingen, maar de druk werd door de Kreits in de jaren daarna opgevoerd door de dreiging met beslaglegging op bezittingen van de schuldenaar. Toen de Kreits in juli 1563 in een crisissituatie aan alle leden bevel gaf om een aantal soldaten ter beschikking te stellen, wilde de gravin-moeder daar wel gedeeltelijk aan voldoen, maar zij verzocht om het gevraagde aantal te halveren.¹⁹⁷ En op 5 augustus 1563 betaalde de gravin-moeder in Keulen een bedrag van 300 gulden, onder protest en onder voorbehoud.¹⁹⁸ De gravin stelde dat zij eigenlijk helemaal niets verschuldigd zou zijn, omdat zij het graafschap Horn met alles wat daartoe behoorde slechts in vruchtgebruik had. De aanslagen zouden te hoog zijn vastgesteld, omdat de bezittingen minder waren dan voorheen. Maar zij verklaarde ook gehoorzaam te willen zijn en aanslagen van een redelijke hoogte te zullen betalen. De Kreits handhaafde de aanslagen echter. Voor bezwaren werd zij naar de *Moderationstage* verwezen.¹⁹⁹ In 1564 kreeg de graaf een keizerlijke aanmaning wegens het niet betalen van de rijksaanslagen over de jaren 1557-1559.²⁰⁰ Er werd niets betaald. Horn was wel vertegenwoordigd met twee ruiters bij een in 1565 in Düsseldorf gehouden troepenschouw van de Kreits.²⁰¹ De graaf van Horn verkreeg in 1562 het muntrecht van de keizer.²⁰² Uitoefening daarvan was alleen in het Rijk mogelijk, niet binnen de Bourgondische Nederlanden, gezien de pogingen van de autoriteiten daar om muntslag, anders dan door de landsheer zelf, onmogelijk te maken. De graaf werd vanwege de muntslag ook 'muntlid' van de Kreits, die een functie had in het toezicht op muntslag. Toch vestigde de graaf zijn munt in Weert. Een bewijs dat Weert tot de NWK en het Rijk behoorde, is hier niet in te zien. Het is een bewijs van de verregaande nonchalance en het gebrek aan inzicht in de juridische situatie bij zowel de graaf, de NWK als de Brusselse autoriteiten. Er werden slechts van 1563 tot 1566 munten geslagen, omdat het muntrecht al in 1566 door het Rijk werd gesuspenseerd. Voor opheffing van die suspensie zou de graaf in eerste instantie verantwoording moeten afleggen op *Münzprobationstage* van de Kreits, die vanaf 1567 werden gehouden.

¹⁹⁶ Daarin wordt het bedrag van 616 gulden genoemd. NWKA, inv.nr. IX.14 fol. 120 (tekst van het mandatum) en 135 (betekening op het kasteel in Weert).

¹⁹⁷ De Kreits riep soldaten op vanwege de inval van hertog Erich von Braunschweig in het stift Münster.

¹⁹⁸ Brieven van de gravin aan de Kreits d.d. 22 juli en 5 augustus 1563. NWKA, inv.nr. IX.14 fol. 172 en 180.

¹⁹⁹ Aantekening van de behandeling van haar protest op 6 augustus 1563. Ibidem, fol. 192.

²⁰⁰ Het openstaande bedrag was 1.717 gulden. Brief d.d. 27 juli 1564. Gemeentearchief Weert, Oud-administratief archief van Weert, inv.nr. 114. De Win schrijft: 'Bij schrijven van keizer Maximiliaan II aan Philips van Montmorency d.d. 17 juli 1564 (...) zijn diens landen, als behorende tot de Westphaalse Kreits, onder keizerlijke bescherming genomen' (De Win, Facetten 1958, kol. 17). Hij baseert zich op een zeventiende-eeuwse deductie, die stelt dat de keizer de bezittingen van de graaf onder zijn bescherming had geplaatst, maar daarvoor geen bewijs aanvoert anders dan de aanmaning van 27 juli 1564.

²⁰¹ Schneider, Kreis, 138.

²⁰² Haanen, Bijdragen, 58-123.

3.5.2 De periode vanaf 1567

Plotseling kwam er een omslag in de houding ten opzichte van Rijk en Kreits. In een overzicht met betrekking tot de kreitsaanslagen van 1567 en 1568 staat Horn vermeld met een aanslag van 392 gulden (zeven *Römermonate*) en een betaling van 224 gulden, die op 6 september 1567 was gedaan. Ook op de rijksaanslagen werd blijkbaar een betaling gedaan.²⁰³ Alva was op 22 augustus in Brussel gearriveerd. De graaf van Horn werd op 9 september gearresteerd. Of geprobeerd was de banden met de Kreits weer aan te halen vanwege de komst van de hertog, of vanwege de suspensie van het muntrecht in 1566, is niet te zeggen. Maar na de arrestatie van haar zoon richtte de gravin zich volledig op Kreits en Rijk voor steun. In november 1567 was de gravin vertegenwoordigd op de kreitsdag.

Toen Alva de bezittingen van de graaf van Horn na diens executie voor zover mogelijk wilde confisqueren, wist men in Brussel niet wat de status was van Horn en Weert. Alva liet het Hof van Gelre in het voorjaar van 1569 een onderzoek instellen. Dat Weert, Nederweert en Wessem Gelderse lenen waren, kon men aan de hand van de registers vaststellen. Maar meer informatie bevatten de Gelderse archieven blijkbaar niet. Dus greep men naar het middel dat vaak werd gebruikt om het gebrek aan vastleggingen te compenseren: getuigenverhoren. De bevindingen van het onderzoek op basis daarvan zijn voorzichtig geformuleerd: 'Weerd't zoude Rijcx gront sijn, contribuerende totte steur des Turx', Wessem 'soude onder 't Rijk gehooren'.²⁰⁴ De Gelderse leenband gaf in Brussel echter de doorslag (al had Alva graag bewijs van uitoefening van rechtsmacht gezien) en in juli 1569 gaf Alva opdracht tot confiscatie van Weert, Nederweert en Wessem. De gravin betoogde in 1570 in een brief aan de Rijksdag dat Horn, Weert en Wessem 'in den Westphalischen krais gehorig (...) und sunsten mit dem Burgundischen krais nichts zu thun gehabt'.²⁰⁵ Keizerlijke gezanten brachten deze klacht, met vele andere, over aan Alva. In zijn antwoord was Alva heel stellig: Weert en Wessem waren 'under der kun. Mt. [Filips II] hocheit und jurisdiction gelegen', met Horn had de vorst nooit enige bemoeienis gehad.²⁰⁶ Dit was in lijn met het al in 1549 van Spaanse zijde geformuleerde standpunt. In hun reactie wisten de gezanten alleen algemeenheden te berde te brengen.²⁰⁷ Alle kennis ontbrak. In de crisissituatie na 1568 lijkt er bij niemand duidelijkheid te hebben bestaan over de aard van de kreitsstand 'Horn'. Naast de gravin-moeder wendden zich ook andere rechthebbenden op (een deel van) de nalatenschap van de graaf tot de keizer.²⁰⁸ Dit is niet als een bewijs te zien voor de

²⁰³ In een overzicht van de rijkspenningmeester uit 1602 staat dat de graaf in 1567 1.400 gulden had betaald. Gross, Urkunden II, 407.

²⁰⁴ Van Veen, Onderzoek.

²⁰⁵ Gross, Urkunden II, 186-187.

²⁰⁶ Brief d.d. 15 juni 1571. Ibidem, 238-249 [246-247].

²⁰⁷ 'Betreffend die grävin zu Horn (...) je und alwegen für stend des reichs erkent, in dessen matricul begriffen (...) appellationes an das kais. Cammergericht gegangen (...) unzweifelich in des heil. Reichs hoch- und oberkait gelegen.' Ibidem, 249-252 [251].

²⁰⁸ In de jaren 1568-1574 zijn er diverse rekestten gericht aan de keizer, zowel door de collectieve erfgenamen als individueel door Peter van Mansveld (zwager van de graaf van Horn), Anna van Egmont (moeder van de graaf), Herman van Neuenahr (zwager) en Adolf van Neuenahr (tweede echtgenoot van de weduwe van de graaf).

rijksonmiddellijkheid en het tot de NWK behoren van Weert, Nederweert en Wessem. Men was wanhopig op zoek naar een rechtsingang tegen de Spaanse confiscatie, die gebaseerd was op het leenrecht. Er werd in 1572 ook een poging gedaan om Horn als een rijksleen te verheffen, om het uit de handen van de prins-bisschop van Luik te houden.²⁰⁹

In een overzicht uit 1602 van alle 'Mängel, Stritt und Irrungen' in de rijksmatrikel, opgesteld door de fiscaal, wiens voorgangers toch decennialang tegen de graaf van Horn hadden geprocedeerd over rijks-, kreits-, en RKG-aanslagen, staat bij Horn vermeld: 'wie es mit dieser herrschaft beschaffen, ist beim fiscalamt nichts nachrichtiglich zu finden, vielleicht die craisständ bessere anzaig tun könnten'.²¹⁰ Maar bij de Kreits was het niet beter gesteld met de aanwezige kennis en met de kwaliteit van het archief.

Wat in 1549 ook de overwegingen waren geweest bij de opnemings van de graaf van Horn in de NWK, overeenstemming kon er alleen hebben bestaan over de indeling van het graafschap Horn zelf in de NWK.²¹¹ Nadat het graafschap Horn in 1570 aan de graaf van Loon als leenheer was vervallen, zou de bisschop van Luik de aanslag voor Horn in de NWK hebben moeten betalen, maar dat gebeurde niet.²¹² De administratieve verwarring werd er alleen maar groter door. In de matrikel van de NWK bleef 'Horn' als kreitsstand met een aanslag opgevoerd worden, maar op de aanslagen is nooit meer iets betaald. In 1653 werd 'Horn' door de Kreits opgenomen in een lijst van standen die tot de NWK hadden behoord.²¹³ Men bleef daarna nog tenminste zestig jaar aanslagen voor 'Horn' in de kreitsmatrikel opnemen. In 1713, bijna anderhalve eeuw na de dood van de laatste graaf, werd 'Horn' opgenomen in een 'Rectificierte matricula des NWK' en kwam het voor in de lijsten van niet betaalde aanslagen.²¹⁴ Niemand kwam op het idee dat de prins-bisschop van Luik daarvoor geheel of gedeeltelijk moest worden aangesproken, men dacht alleen aan Weert, Nederweert en Wessem als het territorium van de rijks- en kreitsstand 'Horn'.²¹⁵ In 1713, toen Weert, Nederweert en Wessem bezet werden gehouden door de Staten-Generaal

<http://www.RHRdigital.de>, respectievelijk: /altepragerakten.2.2042, /altepragerakten.3.2959, /antiqua.2.352, /altepragerakten.3.3275 en /altepragerakten.3.3274.

²⁰⁹ Maximiliaan van Horne, uit een zijtak van het huis Horn, had indertijd het legaat al aangevochten waarmee Jan van Horn zijn bezittingen had nagelaten aan Filips van Montmorency. Maximiliaans kleinzoon Filips, en vervolgens diens broer Joris, procedeerden in de jaren 1572-1577 bij de RHR tegen de bisschop van Luik omdat zij (als erfgenamen in de mannelijke lijn) beleend wilden worden met Horn, als zijnde een rijksleen. Zij verloren dit proces. <http://www.RHRdigital.de/antiqua.2.351>.

²¹⁰ Gross, Urkunden II, 404-405.

²¹¹ Het ziet ernaar uit dat alle onderdanen van de graaf bijdroegen in de aanslag, waarbij Weert en Nederweert de ene helft van de lasten droegen en Horn en Wessem de andere helft. De Win, Facetten, kol. 17.

²¹² Luik wordt in de matrikel van 1521 vermeld met '60 zu Fuss und 190 zu Ross'. In 1551 werd deze aanslag verlaagd tot '50 zu Fuss und 170 zu Ross', en in 1577 was dat nog steeds de aanslag. Verpandingen hadden tot gevolg dat de prins-bisschop van Luik nog lange tijd de inkomsten van Horn niet genoot.

²¹³ 'Stenden so in den Niederr.-Westf. Kreis, vermög der Reichs Matricul vom Jahr 1521, gehörig undt sich nach und nach von dem selben separirt.' NWKA, inv.nr. VIII.13 fol. 32.

²¹⁴ NWKA, inv.nr. VIII.40 fol. 804.

²¹⁵ In een overzicht van de *Kammerzieler* uit 1786 komt de 'Graffschaft Horn' nog voor, hoewel als 'Ganz ungangbarer Posten' (LNRW_R, Kurköln, inv.nr. 1286). Nève noemt echter een RKG-proces uit 1791: 'keizerlijke fiscaal te Wetzlar contra bisschop en standen van Luik, inzake betaling van "Kammerzieler" en andere rijkslasten voor het rijksgraafschap Horn'. Nève, RKG, 348.

(zoals al sinds 1702 het geval was), zond de Kreits zelfs een brief aan de Staten-Generaal, dat 'Horn' en Batenburg altijd tot de Kreits hadden behoord en dat men 'von Reichs und Creis wegen nicht zusehen kann, dass sothane beide Creisglieder vom Reich und diesem Creise lenger abgehalten werden'.²¹⁶ Een brief die geen enkel effect sorteerte.

Kunnen wij spreken van rijksonmiddellijk bezit van de graven van Horn? Nève vraagt zich af voor welke bezittingen de heren van Horn in 1422 op de rijksmatrikel verschenen, Horn, Wessems, Weert of alle drie?²¹⁷ Die vraag wordt gesteld vanuit territoriale benadering van rijksstandschap, die pas in de zeventiende eeuw echt ging gelden. Het is moeilijk de status van de bezittingen van de graaf van Horn gedurende de zestiende eeuw te bepalen. Tot 1548 zouden wij alle bezittingen als rijksonmiddellijk kunnen beschouwen, zonder dat dit vrijheid van leenbanden impliceert. De graaf als persoon was zonder meer rijksonmiddellijk, zijn bezittingen waren in de praktijk in principe rechtstreeks onderworpen aan het RKG. Als de hiervóór gegeven interpretatie van de gebeurtenissen vanaf 1548 juist is, zouden Weert, Wessems en Nederweert na 1548 moeten worden beschouwd als deel uitmakend van de nieuwe BK. Het Rijk en de NWK zouden geen aanslagen meer hebben mogen opleggen voor deze gebieden. De rijksonmiddellijke status zou verloren zijn gegaan, zoals verschillende voormalige rijksstanden in de Nederlanden de facto hun (in elk geval op papier) ooit rijksonmiddellijke status door de oprichting van de nieuwe BK verloren. De BK werd door het Verdrag losgemaakt uit de jurisdictie van het RKG. Als Weert, Nederweert en Wessems tot de BK waren gaan behoren, dan waren zij dus ook losgemaakt van de competentie van het RKG. En als het Verdrag van Augsburg tot een strikte scheiding van alle juridische ressorten tussen BK en de rest van het Rijk zou moeten hebben geleid (de stelling van Meulleners), dan zou dat niet alleen op het RKG maar ook op de SvA van toepassing moeten zijn geweest en kon de SvA in die strikte visie niet meer competent zijn. In Weert koesterde men echter de traditie en bleef men tot het midden van de zeventiende eeuw via Wessems en Aken naar het RKG gaan.²¹⁸ Niemand maakte zich druk over staatsrechtelijke complicaties en niemand beschikte over het overzicht en de juiste gegevens om daar conclusies over te kunnen trekken. De historicus kan bedenken wat logisch en consequent zou zijn geweest, de praktijk was uitermate slordig en inconsequent.

Na de confiscatie in 1568 was de Spaanse Kroon *de facto* soeverein over Weert, Nederweert en Wessems. Zij was later bereid deze bezittingen aan erfgenamen van de onthoofde graaf terug te geven, echter zonder de landsheerlijke macht op te geven. De BK hoefde daarvoor niet als argument te worden aangevoerd, het leenrecht was voldoende. In 1570 kwam het graafschap Horn in het bezit van de bisschop van Luik, ook op basis van het leenrecht, en kan niet meer als rijksonmiddellijk worden beschouwd. Het rijksstandschap van de graaf van Horn had daarmee zijn feitelijke betekenis verloren voor de voormalige bezittingen van de graaf, maar er bleef een administratieve voetafdruk achter, een juridische onduidelijkheid

²¹⁶ Brief d.d. 10 oktober 1713. NWKA, inv.nr. VIII.40 fol. 667.

²¹⁷ Nève, RKG, 505.

²¹⁸ Nève, RKG, 509.

met een potentieel dat men op enig moment kon proberen te reactiveren. Eigenaren van Weert hebben later geprobeerd het gegeven dat 'Horn' nog in de matrikel van de NWK voorkwam, te benutten om op grond van het bezit van Weert kreitsstandschap te claimen.²¹⁹ Een claim op basis van een misverstand. Weert heeft, als de hier geschetste hypothese juist is, formeel nooit tot de NWK behoord. En een claim gebaseerd op een territoriale benadering van kreitsstandschap, terwijl 'de graaf van Horn', als aanduiding van een stand, uit een andere periode stamde met een andere benadering van rijks- en kreitsstandschap. De conclusie moet zijn dat in 1570 de rijksstand Horn verdween. De graaf van Horn en zijn broer waren dood. De bezittingen van de graaf hadden hun rijksonmiddellijke status verloren (al reflecteerde de rechtsgang op SvA en RKG vanuit Weert en Wessem dat lange tijd niet). Toch bleef 'Horn' op papier als stand voortbestaan in matrikels en registers. De onduidelijkheden van het Verdrag van Augsburg, de onduidelijke besluitvorming van Rijk en Kreits, de zeer gebrekkige vastleggingen, het typeert de situatie in de zestiende eeuw.²²⁰ In de zeventiende eeuw ging men op een zeer smalle basis voort het bestaan van een kreitsstand 'Horn' aan te nemen. Als over een rijksstand al zo weinig in de archieven was te vinden, hoeven wij niet te verwachten dat, toen de keizer en het Rijk in de zeventiende eeuw door diverse kleine VRH werden benaderd met de stelling dat zij rijksonmiddellijk waren, er in Wenen (keizer), Mainz (*Reichskanzlei*), Düsseldorf (Kreits) of Speyer (RKG en fiscaal) een administratieve basis was om conclusies op te baseren.

3.6 Rekem in de rijks- en kreitsmatrikel

Op wat voor rommelige wijze een VRH een plaats in de matrikels en onder de rijks- en kreitsstanden kon vinden, laat het voorbeeld Rekem zien.²²¹ Rekem werd al in 1551 in de rijksmatrikel genoemd en rond 1568 door de Kreits als lid behandeld, maar pas 60 jaar later was Rekem op de vergaderingen van de NWK vertegenwoordigd en werden de bijdragen betaald.

Rekem wisselde in de zestiende eeuw erg vaak van eigenaar. Nadat de heerlijkheid gedurende de hele vijftiende eeuw in het bezit van het geslacht De Sombreffe was geweest, waren na 1504 de twee zonen van Heinrich von Pirmont twee decennia lang de eigenaren, gevolgd door Robert I en Robert II van der Marck, en rond 1545 door Jan van Hennin, graaf van Bossu, die Rekem in 1553 weer verkocht aan Willem van Vlodrop, die het een kleine tien jaar later overdroeg aan zijn schoonzoon Johan Quadt. Daarnaast meenden ook de

²¹⁹ Dit werd vanaf circa 1670 geprobeerd ten behoeve van Ernest Alexander Dominique de Croy, prins van Chimay, hertog van Arenberg, graaf van Beaumont en heer van Weert (1663-1686), ridder van het Gulden Vlies, die rijks- en kreitsstandschap blijkt als begerenswaardig zag voor iemand van zijn stand. Berkvens, Plakkatenlijst I, 85-86 en 121-124.

²²⁰ De situatie met betrekking tot de status van de heerlijkheid Wittem was vergelijkbaar.

²²¹ Zie voor algemene gegevens: Verbois, Rekem en Hasquin, Gemeenten II, 898-899, 1113-1114, en I, 126 (Boorse).

graven van Manderscheid enige tijd aanspraken te hebben, reden om in de eerste helft van de zestiende eeuw de titel 'Herr von Reckheim' te voeren. In 1590 kwam Rekem in het bezit van het geslacht Van Lynden (vanaf 1676 Aspremont-Lynden), dat twee eeuwen eigenaar zou blijven.

De heren van Pirmont waren rijksstand en worden al in de matrikel van 1521 vermeld. Maar toen waren rijksstanden nog personen en Rekem werd niet met name genoemd. In 1532, toen de NWK actief werd, was het geslacht Van Pirmont uitgestorven. De Kreits kende de opvolgers niet en vermeldde als kreitsstand de 'Inhaber weylent von Pirmont Gueter'.²²² Na de *Moderationstag* van 1551 vinden wij in de matrikels de toevoeging 'und Reckheim' bij de aanduiding van de rijks- en kreitsstand.²²³ De aanslag bleef ongewijzigd, 28 gulden. Blijkbaar was langzaam doorgedrongen dat Pirmont en Rekem in één hand waren geweest, maar een kwart eeuw te laat. Dat Pirmont en Rekem intussen verschillende eigenaren hadden, was een ontwikkeling die Kreits en Rijk niet konden volgen. In een in 1553 door de kanselarij in Brussel voor de keizer opgestelde lijst van standen die uitgenodigd moesten worden voor de rijksdag komt Rekem plotseling zelfstandig voor, weer gekoppeld aan een persoon: 'Johann Haine von Bussu, Herr zu Recken, ritter unsers ordens des Gulden Vellies, unserm obersten stalmaister'.²²⁴ Jan van Hennin was door zijn status en graventitel weliswaar een logische kandidaat voor rijksstandschap, maar hij was nog niet als zodanig erkend en zelf had hij blijkbaar geen belangstelling, want hij verkocht Rekem in datzelfde jaar 1553. De kanselarij in Brussel die de lijst in opdracht van Karel V opstelde, was beter op de hoogte van de actuele situatie dan de kanselarijen van het Rijk en de Kreits. In een lijst die betrekking heeft op de aanslagen van 1566 en 1567 vinden wij weer vermeld de 'Inhaber der herschaft Viermundt und Recken' [sic, = Pirmont en Rekem].²²⁵ Rekem was intussen (rond 1562) in het bezit gekomen van Johan Quadt, heer van Wickrath, door zijn huwelijk met de dochter van Willem van Vlodrop.²²⁶ Hij werd vervolgens door de Kreits aangeslagen in de jaren 1564 en 1566 als 'Johan Quat von Wickenratt inhaber der herrschafft Virmundt und Recken'.²²⁷ De heren van Wickrath waren nooit lid van de Kreits geweest, zodat het de verkrijging van Rekem

²²² Weinberg, Wittem, 80 en 127.

²²³ 'Des Heijligen Römischen Reichs Anschlege, durch die verordneten Moderatores Anno 1551 zu Wormbs bedacht' (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (Berlijn), I. HA Geheimer Rat, Rep. 11 Auswärtige Beziehungen, Akten Nr. 5289 fol. 65). Schneider stelt (Schneider, Kreis, 232): 'Reckheim 1521 Reichsstand, aber nicht eingekreist, 1541 in der Kreismatrikel', beweringen die zijn gebaseerd op de periode dat Rekem en Pirmont in één hand waren en op vermeldingen van Rekem na 1551. Rekem komt als zodanig niet voor in de rijksmatrikel van 1521, wordt niet expliciet vermeld in de eerste lijst van standen van de NWK uit 1532 en evenmin in de aanslagen van 1541 (Rijk) en 1548 (Kreits) (in beide wel de 'Inhaber' van de 'Pirmont gueter'). Zie voor de laatste twee: NWKA, inv.nr. IX.2 fol. 78 (1541), 262 en 268 (1548).

²²⁴ Aulinger, Reichstagsakten I, 153.

²²⁵ NWKA, inv.nr. IX.1 fol. 195 verso.

²²⁶ Oedinger vermeldt in zijn overzicht van verwijzingen naar VRH in het NWKA o.a. 'Rekheim Münze 1560' (Oedinger, Bedeutung, 59). In het NWKA bevindt zich een omslag met het opschrift 'Einige Correspondenz wegen der Münz 1560-1561'. Daarin bevindt zich een 'Ordnungh und Instruction von der Müntzen meiner Edeler Frauen Annen geb. von Flodrop, frawen douageir zu Reckheim' (z.d.). NWKA, inv.nr. IX.8 fol. 19-24.

²²⁷ NWKA, inv.nr. IX.1 fol. 199. In 1566 is Rekem ook als rijksleen verheven van de hertog van Gulik, die de keizer vertegenwoordigde.

was die de aandacht van de Kreits op Johan had gevestigd, hoewel Pirmont (of de familie Van Pirmont) de eigenlijke rijksstand was geweest. De aanslag was nog steeds de 28 gulden die in 1521 voor Pirmont gold en die in 1551 voor Pirmont en Rekem samen was vermeld. Johan Quadt accepteerde echter niet dat de Kreits hem als lid wilde beschouwen. In juli 1567 constateerden de afgevaardigden naar de kreitsvergadering, die intussen wel hadden begrepen dat Johan geen eigenaar was van Pirmont, dat de heer van Rekem (Wickrath wordt nog steeds niet genoemd) al diverse malen voor de kreitsdag was uitgenodigd, in de matrikel van de Kreits was opgenomen en herhaaldelijk was aangemaand zijn bijdragen te betalen, maar dat hij niet was verschenen en nog niets had betaald. Hem werd duidelijk gemaakt dat, mocht hij niet aan zijn verplichtingen voldoen, de Kreits hem ook geen bijstand zou verlenen wanneer hij daarom zou verzoeken.²²⁸ De heer van Rekem bleef blijkbaar allerlei bezwaren opwerpen. Zowel in de verslagen van de vergaderingen van november 1567 als van januari en april 1568 wordt correspondentie met de heer van Rekem vermeld, die de afgevaardigden echter onbevredigend achtten. De hoogte van de te betalen bijdrage lijkt in de ogen van de Kreits centraal te staan, niet de vraag van het lidmaatschap, maar de heer van Rekem dacht daar waarschijnlijk anders over.²²⁹ Een lijst van 'Angemaste exempten Stende' uit mei 1568 vermeldt 'Reckheim und Wilkenraidt' [= Wickrath].²³⁰ In feite was er nu administratief een nieuwe rijksstand ontstaan, de bezitter van Rekem en Wickrath, twee heerlijkheden die nooit zelfstandig in de matrikels waren opgevoerd. De ontwikkeling liep van 'Pirmont' via 'Pirmont en Rekem' naar 'Rekem en Wickrath'. Wij kunnen constateren dat de NWK de heer van Rekem rond 1568 op basis van het bezit van Rekem als lid van de Kreits wilde aanmerken, en alleen over de hoogte van de aanslag nog met hem in discussie wilde gaan. Rekem was op indirecte wijze als kreitsstand aangemerkt, op basis van een situatie die tijdelijk had bestaan aan het begin van de zestiende eeuw (toen kreitsstandschap nog volledig aan een persoon was gebonden). Maar in de tweede helft van de zestiende eeuw voldeed Johan Quadt, als heer van Rekem, ook volledig aan de toen toegepaste theorie over standschap. Hij was houder van drie rijkslenen: Rekem, Wickrath en het muntrecht te Rekem (het muntrecht kon als een rijksleen worden beschouwd). Het ontbreken van de graventitel was op dat moment geen bezwaar.

De situatie veranderde weer volledig toen Johan Quadt in oktober 1568 plotseling overleed. Zijn kinderen uit twee huwelijken ruzieden jaren over de erfenis, en Rekem en Wickrath zouden in verschillende handen komen. In de zo ontstane chaotische situatie verdween het lidmaatschap van de Kreits naar de achtergrond. De heer van Wickrath, in het nauw gebracht door Gelderse aanspraken, zou in 1597 nog een poging doen voor Wickrath als lid te worden toegelaten, maar zonder succes.²³¹ Dat Wickrath een rijksleen was, bleek toen voor de Kreits niet meer voldoende.

²²⁸ NWKA, inv.nr. IX.49 fol. 24. Johan vroeg om goedkeuring van in Rekem geslagen munten, die niet werd gegeven.

²²⁹ Ibidem, fol. 31 en 44, en inv.nr. IX.1 fol. 6 verso en fol. 69 en 74.

²³⁰ NWKA, inv.nr. IX.1 fol. 390 verso.

²³¹ NWKA, inv.nr. IX.76 fol. 52.

In 1597, dertig jaar na de dood van Johan Quadt, staat Rekem plotseling weer vermeld in een lijst van standen die voor een kreitsdag moesten worden uitgenodigd.²³² De heer van Rekem was echter niet geïnteresseerd en stuurde geen vertegenwoordiger. Herman van Lynden was in 1590 door ruil in het bezit gekomen van Rekem. Herman vervulde belangrijke functies binnen het prinsbisdom Luik, vooral als militair. Dat Herman een bevestiging van het muntrecht kreeg van de keizer en ook munten liet slaan in Rekem, was mogelijk de reden voor de uitnodiging door de Kreits. Het zou nog een kwart eeuw duren voor Rekem werkelijk kreitsstand werd. Ook Ernest van Lynden (vanaf 1603 heer) had aanvankelijk blijkbaar geen interesse voor het kreitslidmaatschap. Dat veranderde in de jaren twintig van de zeventiende eeuw. Ernest streefde naar een hogere status, waar blijkbaar ook het rijksstandschap toe behoorde. Op verzoek van Ernest viel in 1620 in Wenen het besluit Rekem tot graafschap te verheffen. De officiële akte werd in 1623 uitgevaardigd.²³³ In deze periode vonden geen kreitsdagen plaats, alleen *Münzprobationstage*. Rekem was voor het eerst in een dergelijke vergadering vertegenwoordigd in oktober 1627.²³⁴ Een formeel besluit tot toelating als lid van de Kreits is niet bekend. De graaf kon in feite een sluimerend lidmaatschap activeren.²³⁵ Toen in 1631 weer voor het eerst sinds lang een kreitsdag plaatsvond, was de graaf van Rekem vertegenwoordigd en liet hij meteen een uitgebreide klaagzang indienen, omdat het onmogelijk zou zijn de aanslagen te betalen.²³⁶

Resumerend:

Rekem werd op basis van de persoonlijke benadering van rijksstandschap in de matrikel van 1551 vermeld (als bezitting van een veronderstelde rijksstand). Mede door de toenemende mate territoriale benadering werd Johan Quadt aangemerkt als rijksstand, alleen vanwege het bezit van Rekem. Bezwaren konden worden verworpen op basis van een toen geldende formele theorie (de houder van een rijksleen was in principe rijksstand). Maar doordat de heren van Rekem bezwaar maakten tegen het lidmaatschap en geen aanslagen betaalden, had het kreitsstandschap decennialang geen betekenis. Rond 1630 stond niets het kreitsstandschap in de weg, gezien de oude vermeldingen in matrikels, de gravenstand, het ontbreken van aanspraken van grote landsheren, en de wil van de graaf van Rekem om rijks- en kreitsstand te zijn.

²³² 'Anleitung zu ausfertigung der creisbriefe.' Ibidem, fol. 100-102. De secretaris van de heer van Rekem tekende op 9 juli voor ontvangst van de uitnodiging voor de vergadering eind van die maand.

²³³ Wolters, *Notice Reckheim*, 180-181.

²³⁴ NWKA, inv.nr. XII.34 fol. 191 verso.

²³⁵ De aartsbisschop van Keulen, tevens bisschop van Luik en van Münster en als zodanig 'ausschreibender Fürst' van de NWK, verklaarde in 1629 dat Rekem 'ab immemoriali tempore' in de matrikel van het Rijk was opgenomen (Wolters, *Notice Reckheim*, 197). Curieus is dat de bisschop van Luik in 1689 in een brief aan de Kreits protesteerde tegen de rijksonmiddellijkheid van Rekem: 'Wie nun die herrschafft Reckem eine appertinens dieses unsers Stifts Lüttig gewesen und dafür allerzeit gehalten worden (...)' Het is onbekend wat de basis en de aanleiding was voor deze plotselinge landsheerlijke aanspraak, die ook geen gevolg kreeg. Brief d.d. 18 oktober 1689. LNRW_R, Kleve-Mark, Akten, inv.nr. 3691 fol.2.

²³⁶ NWKA, inv.nr. V.7 (Band III) fol. 93.

3.7 Samenvatting en conclusies

Wat de uitgangspositie rond 1500 betreft, blijkt er maar heel beperkt sprake te zijn geweest van een vorm van administratieve organisatie van het Rijk. Op VRH betrekking hebbende administratieve vastleggingen ontbraken grotendeels. Leenbanden met het Rijk werden slecht geadministreerd en waren voor VRH hoge uitzondering. De zeer geringe kennis van kleinere rijksstanden betrof de personen die rijksstanden waren, zodat de keizer van het bestaan van een graaf van Horn kon weten, zonder de aard van zijn bezittingen te kennen. VRH waren *terra incognita* voor de keizer.

Ook de geleidelijke introductie van de fiscaliteit bracht daar nauwelijks verandering in. Financiële bijdragen aan het Rijk werden pas aan het eind van de vijftiende eeuw ingevoerd en werden toen, en nog zeker een eeuw daarna, gevorderd van personen als standen, niet van territoria. Het Rijk kende in de late middeleeuwen, maar ook in de vroegmoderne tijd, geen organisatie die het mogelijk zou hebben gemaakt financiële bijdragen te innen van alle geledingen, niet alleen van de rijksstanden, maar ook van de houders van kleinere rijkslenen en van de heren van kleine allodiale bezittingen ('vrije rijksheren'). De kennis en de administratieve middelen die daarvoor nodig waren, ontbraken eenvoudigweg. Een algemene rijksbelasting bleek in de zestiende eeuw niet haalbaar en werd definitief opgegeven. In fiscale zin bleven de standen tot het einde toe de enige groep die structureel bijdragen betaalde, en waar het Rijk enigszins zicht, en administratief een klein beetje (maar zeer gebrekkig) greep op had.

Matrikels, hoe gebrekkig ook, vormden een administratief houvast. Rekem kon, op basis van zestiende-eeuwse vastleggingen (en geholpen door de graventitel), in de zeventiende eeuw moeiteloos tot de NWK worden toegelaten. Een heer van Weert deed aan het eind van de zeventiende eeuw een poging om als rijksstand te worden erkend, eveneens op basis van zestiende-eeuwse vastleggingen. Het staatsrechtelijke belang van het als stand vermeld worden in de rijksmatrikel was echter omstreden: van de zijde van het Rijk en de Kreits werd er groot gewicht aan toegekend, in de Spaanse visie gold het realiteitsprincipe: de beoordeling op basis van uitoefening van relevante rechten en voldoen aan relevante verplichtingen.

Wat het bestaan van een concrete relatie met VRH vanuit het perspectief van het Rijk betreft, moet dus worden geconcludeerd dat deze in bestuurlijke en administratieve zin ook in de zestiende eeuw alleen bestond met de weinige standen en kandidaat-standen, maar dat kennis slechts heel beperkt en met name bij de NWK aanwezig was. De Kreits probeerde standen toe te voegen en de band met de standen of kandidaat-standen te versterken, en had met een aantal VRH directe bemoeienis door het toezicht op het muntwezen. De voorbeelden van de graaf van Horn en van de heren van Pirmont en Rekem laten zien hoe chaotisch en gebrekkig de administratieve vastleggingen van het Rijk en de NWK waren, zelfs met betrekking tot een rijksstand. Het voorbeeld van Weert laat zien dat de beoordeling van de al dan niet rijksonmiddellijke status van een gebied zeer gecompliceerd kan zijn, zeker als

het Verdrag van Augsburg een rol speelt. In de overgangsfase van persoonlijk naar territoriaal geïnterpreteerd rijksstandschap is deze beoordeling extra moeilijk. Met betrekking tot de niet-rijksstanden tastte men, toen er in de zeventiende eeuw geschillen over de status van VRH ontstonden, aan de zijde van het Rijk volledig in het duister. Kennis moest moeizaam worden opgebouwd, meestal ad hoc. De inning van de *Kammerzieler* zou later nog enkele VRH die geen rijksstand waren administratief in beeld brengen op rijksniveau, maar pas aan het eind van de achttiende eeuw.

Wat criteria voor standschap en rijksonmiddellijkheid betreft, leek het houden van een rijksleen zich in de zestiende eeuw tot een hard criterium te ontwikkelen, zodat ook niet-grafelijke heren van VRH op basis daarvan standschap konden bereiken, maar die ontwikkeling zette uiteindelijk niet door. Er zijn op basis van dit hoofdstuk geen duidelijke algemeen toepasbare criteria aan te wijzen voor rijksonmiddellijkheid bij niet-standen (ressort wordt hierna onderzocht). Leenbanden van VRH met derden (landsheren) konden heel verschillende staatsrechtelijke consequenties hebben, mede afhankelijk van het aanwezig zijn van consensus tussen leenheer en leenman op dit punt. Het potentiële staatsrechtelijke belang van leenbanden mag, ondanks zeventiende- en achttiende-eeuwse staatsrechtelijke theorie, niet genegeerd worden. Het Spaanse standpunt was dat leenbanden als een hard criterium konden worden gebruikt om vast te stellen welke gebieden op basis van het Verdrag van Augsburg tot de Spaanse Nederlanden konden worden gerekend.

Ressort is in dit hoofdstuk al genoemd als een mogelijk criterium voor een rijksonmiddellijke status. In het volgende hoofdstuk wordt een begin gemaakt met de behandeling van deze belangrijke vorm van mogelijke relatie, de rechtsgang in hoger beroep.

4 RKG EN RHR: KWANTITATIEVE ANALYSES

4.1 Inleiding en onderzoeksvragen

In het laatste kwart van de vijftiende eeuw vonden belangrijke ontwikkelingen plaats in de structuur en de instituties van het Rijk. Deze *Reichsreform* leidde onder andere tot de oprichting van het RKG in 1495 als een van de hoogste rechtsinstanties van het HRR. De keizer wist zijn traditionele bevoegdheid als hoogste rechter (*Oberster Gerichtsherr*) echter te behouden en bleef deze naast het RKG uitoefenen. Aan de bevoegdheid van de keizer gaf zijn hofraad, later de RHR, uitvoering. In de nieuwe ordening vormden RKG en RHR, in principe naast elkaar, de hoogste rechterlijke instanties van het HRR. Leenrechtelijk was alleen de RHR competent voor rijkslenen. Hoewel de RHR vaak als onderdeel van de *Reichsreform* wordt betiteld, was hij het resultaat van het vasthouden van Maximiliaan aan de oude *Gerichtsherrschaft* van de koning/keizer.²³⁷

Het duurde nog enkele decennia voor het RKG werkelijk voor het gehele rijk als appelinstantie functioneerde. Voor de RHR duurde dit veel langer, maar het jaar 1497 wordt toch als startpunt van de RHR beschouwd (Moraw noemt dit een 'Forschungsvereinbarung').²³⁸ Het is de *Hofordnung* uit de jaren 1497-1498 van Rooms-Koning Maximiliaan I die als formeel startpunt voor de RHR wordt gezien, al was het eerder een reorganisatie van de bestaande hofraad.²³⁹ De adviserende en bestuurlijke taken van de hofraad stonden voorop, en de hofraad diende Maximiliaan niet alleen als Rooms-Koning en (vanaf 1508) als keizer, maar ook als landsheer van zijn erflanden. Een vaste zetel werd niet beoogd, de hofraad bleef Maximiliaan op zijn reizen volgen. Van een stabiele organisatie was onder Maximiliaan nog geen sprake.

Ook Maximiliaans opvolger Karel V was nog een reizende keizer, en de zijn hofraad reisde met hem mee. Karels broer Ferdinand, vanaf 1521 aartshertog van Oostenrijk, had zijn eigen hofraad voor de erflanden. In afwezigheid van Karel (en diens hofraad) waren Ferdinand en zijn eigen hofraad ook verantwoordelijk voor rijksaangelegenheden. Ferdinand reorganiseerde zijn hof in 1526 en vaardigde in 1541 een nieuwe *Hofratsordnung* uit. Met het aftreden van Karel in 1555 verdween diens hofraad, en bleef alleen de hofraad van

²³⁷ Angermeier spreekt van een 'Paukschlag Maximilians (...) diese Hofratsordnung bedeutete nichts anderes, als die Institutionalisierung der königlichen Gerichtsgewalt neben Reichstag und Kammergericht. Sie sicherte die persönliche Gerichtsbarkeit des Königs in einer konkurrierenden Reichsbehörde und entzog mit dieser Verdopplung der Reichsgerichtsinstitutionen das Königtum dem verfassungspolitischen Zugriff der Stände.' Angermeier, *Reichsreform*, 191.

²³⁸ Voor de historie van de RHR tot 1560 zie: Moraw, *Reichshofrat*; Von Gschliesser, *Reichshofrat*, 1-8; Wiesflecker, *Kaiser*, 306-311; Angermeier, *Reichsreform*, 160, 174-175, 181 en 191-193.

²³⁹ Respectievelijk d.d. 13 december 1497 en 13 februari 1498.

Ferdinand actief. Als startpunt voor een werkelijk centraal als hoogste rechterlijke instantie naast het RKG functionerende RHR wordt de *Reichshofratsordnung* van 1559 beschouwd, die gebaseerd was op de *Hofratsordnung* van 1541 voor de 'Ferdinandeische Hofrat'.²⁴⁰ De keizers resideerden vanaf nu meestal in Wenen, al maakte keizer Rudolf II, keizer van 1576 tot 1612, Praag tot zijn residentie (en dus zetel van de RHR).

Rijksstanden hadden vanaf de zestiende eeuw een structurele relatie met het Rijk door rechtsgang in hoger beroep, door het recht op participatie in de rijksorganen (Rijksdag en kreitsen) en door de verplichting tot regelmatige financiële bijdragen aan Rijk en kreitsen. Voor de VRH die geen rijksstanden waren, lijkt rechtsgang in hoger beroep de meest wezenlijke en structurele factor in de potentiële relatie met het Rijk. Daarnaast speelden alleen incidentele zaken zoals militaire lasten in oorlogstijd, keizerlijke sauvegardes, verlening van privileges, en allerlei rekesten aan de keizer. Belening door de keizer was voor de te onderzoeken VRH alleen bij Rekem aan de orde, als rijksleen.²⁴¹ Het belang van ressort en de keuze van beroepsinstanties, kwantitatief benaderd, staan daarom in dit hoofdstuk centraal. De RHR was echter, zoals al beschreven, naast rechtsinstantie tevens een adviescollege voor de keizer, en een bestuursorgaan. De relatie van VRH met de RHR wordt hierna ook wat deze niet-rechterlijke activiteiten betreft in beeld gebracht. De verschillende activiteiten en bevoegdheden zijn niet altijd goed te scheiden.²⁴² Het kopje van het daarop betrekking hebbende hoofdstukje hierna spreekt daarom van 'bemoeienis van RHR en keizer'.

De rechtsgang in hoger beroep wordt meestal gezien als een bruikbaar criterium om de staatkundige status te toetsen. Vaak wordt op basis van voorbeelden van directe rechtsgang op RKG en RHR geconcludeerd dat er sprake was van rijksonmiddellijkheid. Nève, schrijvend over 'de kieselstenen die de ruimten tussen de rotsblokken der (...) vorstendommen opvulden (...), de geestelijke en wereldlijke miniatuur-landsheerlijkheden', stelt: 'Voor de meesten hunner gold de onderworpenheid aan de rechtsmacht van de beide hoogste rijksgerichten als symbool van, en bewijs voor, souvereiniteit binnen het rijksverband; het contact met de Akense Schepenstoel vervulde veelal een vergelijkbare functie. Het is daarom mogelijk, de politieke lotgevallen van de kleinere "landjes" af te lezen aan de hand van de keuze der beroepsinstanties'.²⁴³ Nève veronderstelt dus een landsheerlijke en rijksonmiddellijke status die gekoppeld was aan (een keuze voor) 'onderworpenheid aan

²⁴⁰ Moraw noemt dit 'das wirkungsgeschichtlich wohl wichtigste Dokument der RHR-Historie'. Moraw, *Reichshofrat*, 632.

²⁴¹ Grote rijksstanden moesten zich in Wenen laten belenen of op een rijksdag. Uit het jaar 1566 is een voorbeeld bekend van de manier waarop dit voor Rekem kon gebeuren. De keizer delegerde de taak aan de hertog van Gulik, die de belening van Wilhelm Quadt met Rekem en Wickrath verrichtte. NWKA, inv.nr. VIII.14 (Band VI) fol. 695m ('Memorial', pag. 13).

²⁴² 'Forschungsvereinbarung ist auch das traditionelle Hervorheben der gerichtlichen Funktionen des RHR; denn die umfassende Beratung des Herrschers (zahlreiche wichtige RHR-Gutachten) und Regierungs-/Verwaltungsaufgaben mit stark politischem Akzent am nach wie vor entscheidenden Herrschaftszentrum des Hofes waren schwerlich weniger bedeutsam. Diese Allzuständigkeit des mittelalterlichen Hofrats wirkte bis mindestens ins frühere 17. Jahrhundert fort, die Aufgabe als "Staatsrat" wohl bis 1806. Eine strenge Abgrenzung solcher erst in der Moderne getrennt gesehenen Bereiche ist kaum möglich.' Moraw, HRG IV, 630-631.

²⁴³ Nève, RKG, 519-520.

de rechtsmacht' van het RKG en de RHR en aan 'contact' met de SvA. Wat de relatie met RKG en RHR betreft, kan de redenering van Nève in principe worden gevolgd. RKG en RHR waren onderdeel van de nieuwe structuren, hadden vastgelegde bevoegdheden en, in elk geval in principe, een afgebakend ressort. Toch is in het gebied van het huidige Zuid-Limburg en omgeving, grensgebied tussen Bourgondische en Nederrijns-Westfaalse Kreits, in veel gevallen nog lang onduidelijk tot het ressort van welke hoven een VRH behoorde en wat de feitelijke status op enig moment was. Het uitsluitend in kaart brengen van de rol van het RKG geeft een eenzijdig beeld. Hierna wordt als uitgangspunt genomen dat incidentele gevallen van rechtsgang geen basis kunnen zijn voor conclusies over de status van een VRH. Men kan een theoretische algemene structuur van het Rijk schetsen, maar de vraag moet zijn wat de werkelijke betekenis daarvan was voor de onderzochte regio, in concrete gevallen en over een lange periode. Voor de beantwoording daarvan zijn kwantitatieve gegevens van belang, maar de bestaande literatuur bevat geen of weinig relevante kwantitatieve gegevens specifiek voor de regio. Dergelijke gegevens kunnen een belangrijke basis zijn voor verdere analyses en vraagstellingen.²⁴⁴ De onderzoeksvragen van dit hoofdstuk zijn daarom kwantitatief van aard: hoe intensief was de relatie van VRH met de twee hoogste rechtsinstanties van het Rijk, het RKG en de RHR en welke ontwikkelingen zijn daarin zichtbaar? Een vergelijking met de intensiteit van de feitelijke bemoeienis van concurrerende hoven, zoals de Raad van Brabant in Brussel, zal pas later aan de orde komen.

4.2 De stand van het onderzoek

De studie van Nève geeft veel informatie over de rechtsgang vanuit de Nederlanden naar het RKG. Nève heeft voor de periode 1495-1550 ook een cijfermatig beeld gegeven van de uit de Nederlanden afkomstige RKG-appellaken.²⁴⁵ De ver gevorderde inventarisatie van RKG-processen heeft gezorgd voor gedrukte en digitale inventarissen waarvan gebruik kan worden gemaakt voor het verzamelen van gegevens.

De Duitse auteur Filippo Ranieri heeft een 'historisch-quantitative Untersuchung' uitgevoerd met betrekking tot het totaal van de RKG-dossiers uit de zestiende eeuw.²⁴⁶ In de onderbouwing van zijn benadering plaatst Ranieri de formele bevoegdheid van het RKG tegenover de *Rechtswirklichkeit* en concludeert dat er in de historische literatuur sprake is van 'Überbewertung der formalen Geltung von Normensystemen'. Hij wil daarom de 'reale

²⁴⁴ Gabel spreekt van de 'wichtige Denkanstöße' en 'ungewohnte Arbeitshypothesen' waartoe het werk van Ranieri aanleiding heeft gegeven. Voor zijn eigen artikel met kwantitatieve analyses formuleert hij als aanpak: 'Auf der Grundlage der solchermaßen gewonnenen Basisinformationen ist anschließend die Diskussion der Bedingungsfaktoren der territorialen Inanspruchnahme des Reichskammergerichts vorgesehen (...)' Gabel, *Beobachtungen*, 146-147.

²⁴⁵ Nève, RKG, en dezelfde, *Opmerkingen*, 165-167.

²⁴⁶ Ranieri, *Recht*.

territoriale Wirksamkeit' van het RKG onderzoeken door met name kwantitatieve analyses.²⁴⁷ Op te merken is dat zijn conclusies voor het Rijk als geheel en voor de afzonderlijke kreitsen wel interessant zijn, maar niet geldig hoeven te zijn voor het specifieke gebied van de beide Limburgen, ook niet als hij gegevens over de NWK presenteert.²⁴⁸ Een andere Duitse auteur, Anette Baumann, sluit bij Ranieri aan met een ook sterk kwantitatieve analyse van de activiteit van het RKG in de zeventiende en achttiende eeuw.²⁴⁹ Gabel, steunend op Ranieri, heeft een kwantitatieve analyse gemaakt voor de ontwikkelingen binnen de NWK, en specifiek voor de ontwikkelingen in het hertogdom Gulik.²⁵⁰ Over het belang van de RHR voor het gebied van de Nederlanden bestaat nog geen specifieke literatuur. Ruwet heeft geprobeerd een inventarisatie te maken van de relevante dossiers in het archief in Wenen.²⁵¹ De stand van ontsluiting van het archief van de RHR-dossiers in Wenen heeft tot gevolg dat er in de literatuur met betrekking tot de RHR nog maar weinig kwantitatieve gegevens beschikbaar zijn. Wat kwantitatieve analyse betreft, heeft Ehrenpreis een eerste aanzet gegeven met een analyse voor de periode 1576-1612.²⁵²

4.3 Het RKG: een kwantitatieve analyse

Het totale aantal bewaard gebleven RKG-dossiers wordt op circa 80.000 geschat. Een deel is verloren gegaan, wat ook geldt voor 'Limburgse' processen.²⁵³ In de kwantitatieve analyse van RKG-processen afkomstig uit het gebied van de beide huidige provincies Limburg zijn 451 RKG-processen betrokken.²⁵⁴ Deze bevinden zich in verschillende archieven. Het

²⁴⁷ '(...) Tendenz der rechtshistorische Forschung (...) die Analyse des formalen, rechtstechnischen Aspekts von Normensystemen forschungspragmatisch zu privilegieren und die Frage nach der Rechtswirklichkeit, nach der Umsetzung und nach der Wirkung von Normen in der jeweiligen sozialhistorischen Realität eher zu vernachlässigen.' Ranieri, *Recht I*, 156-158 en 196.

²⁴⁸ Voor een kritische beschouwing over de door Ranieri toegepaste methode en de vraag of de door Ranieri gekozen steekproef in alle opzichten representatief is, zie: M. Hörner, 'Anmerkungen zur statistischen Erschließung von Reichskammergerichtsprozessen', in: Baumann, *Prozessakten*, 69-81. Hörner heeft twijfels of de door Ranieri bepaalde aandelen van de kreitsen in het totaal van de processen betrouwbaar zijn.

²⁴⁹ Beknopt: A. Baumann, 'Die Quantifizierende Methode und die Reichskammergerichtsakten', in: Baumann, *Prozessakten*, 55-67. Uitgebreid in: dezelfde, *Gesellschaft*.

²⁵⁰ Gabel, *Beobachtungen*.

²⁵¹ Ruwet, *Archives*. De door Ruwet vermelde processen zijn niet altijd terug te vinden in de moderne inventarissen van de RHR in het Österreichische Staatsarchiv in Wenen.

²⁵² Ehrenpreis, *Gerichtsbarkheit*.

²⁵³ In de onderzochte archieven komen stukken uit, en verwijzingen naar RKG-processen voor waarvan zich geen dossiers meer in de diverse (deel)archieven van het RKG bevinden. Een voorbeeld is een RKG-proces met betrekking tot Wittem, begonnen in 1561, hervat in 1568, in 1665, in 1691 en in 1713, waarvan alleen voor de laatste fase een dossier bewaard is gebleven (RHCL_RKG, inv.nr. 70). (Zie voor de gebruikte afkortingen voor die archieven waarnaar veel wordt verwezen de lijst in een bijlage. De aanduiding voor de bewaarplaats (archief als locatie) wordt gevolgd door een afkorting voor het archief (fonds), verbonden door een 'underslash'.)

²⁵⁴ Dit aantal is zeker niet gelijk aan het aantal gevoerde processen. Ranieri schat de verliezen vóór de verspreiding van het RKG-archief in de negentiende eeuw op 5-10% (Ranieri (I), 79). Ook daarna zijn er dossiers verloren gegaan, zoals sommige dossiers die zich in Luik bevonden en in de Tweede Wereldoorlog vernietigd zijn.

grootste aantal relevante dossiers, 283 'Limburgse' processen, bevindt zich in het RHCL.²⁵⁵ Deze zijn aangevuld met 36 procesdossiers die zich nu in Duisburg bevinden (LNRW_R, Abteilung Rheinland).²⁵⁶ Verder met 30 dossiers in het Stadtarchiv Aachen, één proces in Münster (LNRW, Abteilung Westfalen) en 28 processen in het 'Untrennbarer Bestand' (nu in Berlijn).²⁵⁷ Deze 378 procesdossiers in archieven zijn nog verder aangevuld met 61 door Nève beschreven 'Luikse' processen²⁵⁸, en twaalf processen vermeld in de lijsten van Goecke en Veltman van 'Aachener Prozesse', waarvan de huidige verblijfplaats onbekend is.²⁵⁹ In totaal dus een dataset van 451 processen uit de beide Limburgen. Daartoe behoren ook processen uit de steden (Maastricht, Sittard, Weert, Hasselt, Sint-Truiden, Tongeren) en leenrechtelijke processen (onder andere Leenzaal van Kuringen).

In grafiek 1 wordt de spreiding in de tijd van deze 451 'Limburgse' dossiers zichtbaar gemaakt (weergegeven als kolommen voor periodes van tien jaar). De grafiek laat zien hoeveel processen bij het RKG werden gestart (schaal op de linkeras). Ter vergelijking is een lijn opgenomen die de ontwikkeling in het totale aantal nieuwe processen (*Geschäftsanfall*) van het RKG weergeeft (schaal op de rechteras).²⁶⁰

²⁵⁵ Het RHCL bewaart ook een aantal processen uit andere gebieden, zoals processen uit de Noordelijke Nederlanden, een proces uit Oost Friesland, enkele processen uit Guliks gebied (nu Duitsland) en processen uit Luik die op Waals gebied betrekking hebben. Er zijn daarom negentwintig van de 312 RHCL-dossiers geëlimineerd als zijnde niet-Limburgs. Dit zijn de inventarisnummers 22, 35, 42, 59, 64, 129, 131, 140, 172, 173, 194, 212, 213, 228, 231, 239, 240, 244, 251, 252, 268, 275, 278, 289, 300, 301, 302, 310 en 312.

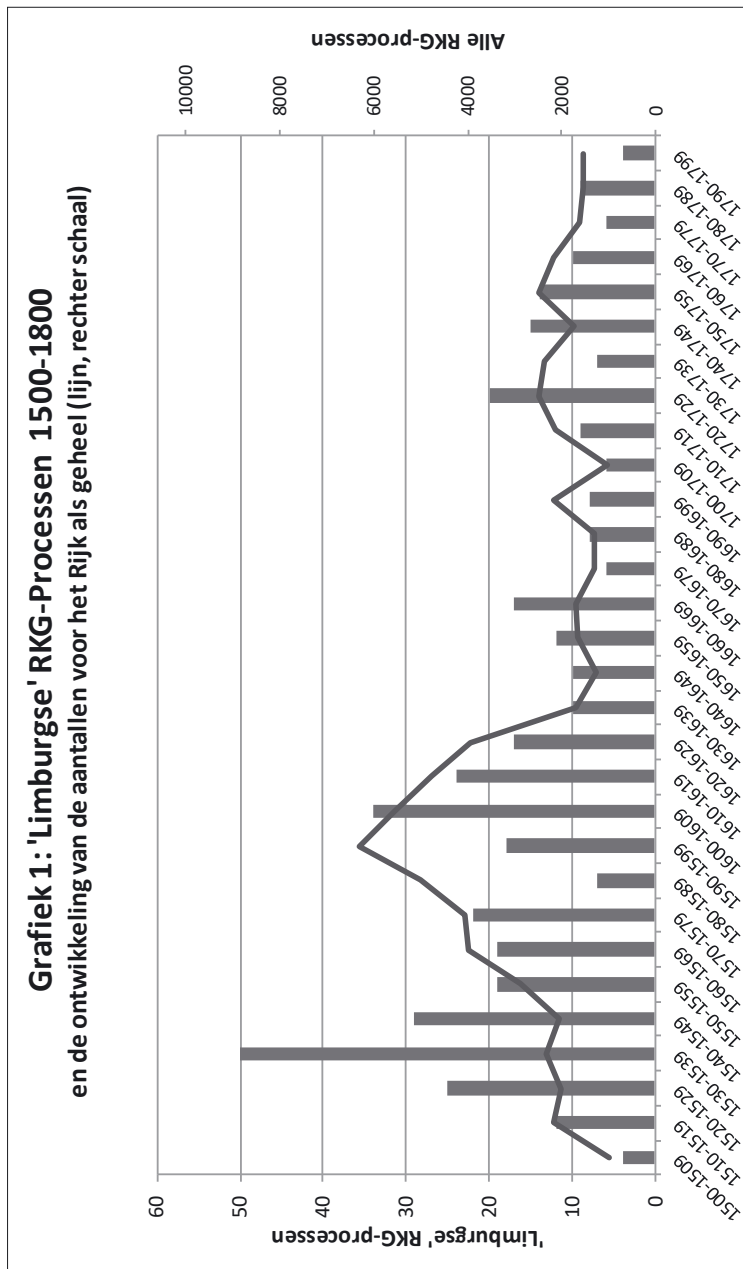
²⁵⁶ Er zijn 37 'Limburgse' dossiers in het LNRW geselecteerd, waarvan er één niet is meegenomen in de analyse omdat dit RKG-proces in 1495 begon en buiten de onderzoeksperiode valt. Het betreft: LNRW_RKG, inv.nr. 1820 (een proces uit Sittard). Inventarissen: Antweiler e.a., Hauptstaatsarchiv.

²⁵⁷ Naast procesdossiers bevinden zich in het in het Staatsarchiv Berlin-Lichterfelde ook *Urteilsbücher* van het RKG. Deze verzameling vonnissen voegt echter nagenoeg niets toe aan een inventarisatie van RKG-processen. Er is een zeer beperkt aantal vonnissen uit de jaren 1573-1683 bewaard gebleven. Voor de jaren 1684-1688 en 1693-1806 zijn de bewaard gebleven vonnissen talrijker, maar ook onvolledig. Veel van deze vonnissen zijn slechts tussenvonnissen. Er bevinden zich vonnissen uit niet meer dan een twaalfstal RKG-processen met betrekking tot VRH in deze *Urteilsbücher*, processen die al uit bewaard gebleven procesdossiers bekend zijn. Zie voor een lijst van, op basis van de digitale zoekfunctie, geraadpleegde inventarisnummers de bijlage 'Onuitgegeven bronnen'. Inventaris procesdossiers in Berlijn: Hüllbüsch, Reichskammergericht; inventaris Münster: Aders, Staatsarchiv.

²⁵⁸ De bij benadering circa 3.000 RKG-dossiers die in de negentiende eeuw vanuit Duitsland naar Luik zijn overgebracht (2.780 volgens Nève), zijn in 1944 bij een bombardement deels vernietigd, deels ernstig beschadigd. Slechts 30-40% van de stukken resteert. Er loopt een project van restauratie, inventarisatie, en valorisatie door publicaties. (Zie de website van het Rijksarchief in België, www.arch.be.) De beschrijving door Nève is gebaseerd op negentiende-eeuwse registers. Nève, RKG, 74 en 244-247.

²⁵⁹ Respectievelijk Nève, RKG; Koser, Repertorium; Goecke, Prozesse; Veltman, Prozesse.

²⁶⁰ De aantallen voor het RKG als geheel zijn gebaseerd op Ranieri en Baumann. De 451 'Limburgse' processen vormen 0,56% van het (geschatte) totaal van 80.000 bewaard gebleven procesdossiers. Dit is 1/177 deel van het totaal. De op de linker y-as weergegeven aantallen moeten daarom, wat de schaal van de lijn betreft die de totale aantallen weergeeft, met 177 worden vermenigvuldigd. In het laatste decennium van de zestiende eeuw bereikte het (geschatte) aantal nieuwe processen voor het Rijk als geheel een hoogtepunt met ruim 6.300 in dat decennium gestarte processen (niveau 36 in de grafiek).

Van de 451 'Limburgse' processen is 45% (205 processen) gestart in de zestiende eeuw, voor het RKG als geheel is dat volgens Ranieri circa 40%.²⁶¹ Tegenover de na 1540 sterk dalende trend in de Limburgse processen in de zestiende eeuw staat een sterke stijging

²⁶¹ Ranieri, Recht II, 298-299. Baumann berekent voor de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw een verdeling van respectievelijk 42, 33 en 25%. Baumann, Gesellschaft, 18 en 133-135.

vanaf 1550 voor het Rijk als geheel. Het beeld voor de zestiende eeuw wijkt dus af wat de beide Limburgen betreft, terwijl de algemene trend na 1600 vergelijkbaar is voor het Rijk als geheel en voor de processen uit de beide Limburgen. In de zestiende eeuw springen twee afwijkende periodes er duidelijk uit. In de jaren 1520-1550 kenden de 'Limburgse' processen een grote piek, terwijl de lijn voor het RKG als geheel vlak blijft, op een nog relatief laag niveau. In de jaren 1580-1600 kenden de 'Limburgse' processen een duidelijk dal. Voor dit dal lijkt een voor beide Limburgen zéér instabiele periode in de Tachtigjarige Oorlog een redelijke verklaring. Het is een afwijking van de daarvóór nog relatief hoge niveaus, die na 1600 weer snel (maar niet voor lange tijd) werden bereikt. Het gemiddelde niveau voor zowel het Rijk als de beide Limburgen was en bleef vanaf het tweede kwart van de zeventiende eeuw relatief laag, met wat fluctuaties. Van de 91 RKG-processen in de achttiende eeuw die betrekking hadden op VRH was meer dan de helft (47) afkomstig uit, of had betrekking op de vier territoria die toen rijksstanden waren (Gronsveld, Thorn, Rekem en Wittem, met Eys en Slenaken). Het graafschap Wittem is in die eeuw koploper met achttien processen.

Ranieri constateert een 'Eindringen der Reichsjustiz in West- und Norddeutschland' na de oprichting van het RKG. Hij richt zijn analyse op de geografische gebieden van de kreitsen en trekt dus een grens door de beide Limburgen.²⁶² In de jaren 1497-1499, beginjaren van het RKG, kwam van de processen slechts 4,1% (tien processen) uit het gebied van de latere NWK. Aan het eind van de jaren twintig van de zestiende eeuw begon dit flink toe te nemen, waardoor het percentage voor de jaren 1520-1539 op 28,7% uitkwam. In de door hem in detail onderzochte jaren 1527-1529 kwam de stijging volgens zijn analyse nog vooral uit Jülich-Berg en uit Aken.²⁶³ Daarna volgden de rest van de NWK en het overige noordwesten van het Rijk deze trend.²⁶⁴ De nabije omgeving van Nederlands Limburg had dus een belangrijk aandeel in deze stijging. In de jaren 1527-1529 waren burgers van de stad Aken partij in 25 van de 82 uit de NWK afkomstige processen en vijftien verdere processen kwamen uit de niet zo verre omgeving.²⁶⁵

Op basis van grafiek 1 zouden wij kunnen concluderen dat dit 'Eindringen' in de beide Limburgen vroeg en op spectaculaire wijze geschiedde. Wanneer wij de piek in de 'Limburgse' processen in de periode 1520-1549 nader analyseren, dan vallen twee factoren direct op. De eerste is het aandeel van processen uit de steden Maastricht, Sittard en

²⁶² Hoe Ranieri de scheidslijn tussen NWK en Bourgondische Kreits heeft getrokken, is niet duidelijk. In de jaren 1527-1529 rekent hij negen processen (waarvan zes uit Maastricht) aan de Bourgondische Kreits toe, in de jaren 1587-1589 twee processen. Deze periodes gebruikt hij als steekproeven, waarop zijn verdere conclusies zijn gebaseerd. Ranieri, Recht II, 358 en 450.

²⁶³ Gabel constateert voor het hertogdom Gulik een snelle toename in de jaren 1520-1540. De steden Jülich en Düren hadden daarin een groot aandeel. Het hertogdom Berg leverde in deze periode nog geen grote bijdrage. Als een verklarende factor voor Gulik ziet hij de 'veraltete Justizorganisation', die nog geen mogelijkheid van appel binnen Gulik kende. Gabel, Beobachtungen, 153-155 en 172.

²⁶⁴ Ranieri, Recht I, 163 en 175.

²⁶⁵ Het betreft twee processen waarin inwoners van Burtscheid partij waren en zes met inwoners van Düren, drie van Aldenhoven en vier van de stad Jülich. Ter vergelijking: burgers van Keulen waren in deze periode slechts in vijf processen partij. Ranieri, Recht II, 360.

Roermond met respectievelijk negen, drie en twee processen.²⁶⁶ Zij vormen 18% van de in deze periode begonnen 'Limburgse' processen.²⁶⁷ De tweede factor is het hoge aandeel van leenrechtelijke beroepszaken, die met achttien processen 23% van het totaal vormen. Daarvan neemt het leenhof van het kapittel van Sint-Servaas de eerste plaats in met tien RKG-appelprocessen.²⁶⁸ Het RKG bood in leenrechtelijke zaken een mogelijkheid tot hoger beroep waar voorheen geen beroep mogelijk was geweest. Een verdere analyse van het door Ranieri geconstateerde en door bovenstaande grafiek bevestigde opvallende regionale fenomeen valt buiten het kader van het hier beoogde onderzoek. Maar wij kunnen constateren dat vooral Aken en omgeving de nieuwe mogelijkheden die het RKG bood, vroeg en enthousiast omarmden.

Volgens de analyse van Baumann werd in de zeventiende en achttiende eeuw het relatieve belang van de NWK in het totaal van de nieuwe RKG-processen groter. Uit de NWK kwamen toen relatief gezien de meeste processen van alle kreitsen. In de periode 1620 tot 1669 vormden zij 30 tot 50% van het totaal, in de rest van de zeventiende eeuw meer dan 50%, met nog eens een piek in de periode 1693-1699.²⁶⁹ Deze relatief hoge aantallen zien wij niet wat de 'Limburgse' processen in de zeventiende eeuw betreft, behalve in de jaren 1650-1670. In de jaren 1720-1729, toen bijna 55% van de nieuwe processen bij het RKG uit de NWK afkomstig was, laat grafiek 1 voor de 'Limburgse' processen weliswaar een piek zien, maar in de decennia ervoor en erna zijn de aantallen juist relatief laag. De 'Limburgse' aantallen zijn dus eerder gemiddeld te noemen en volgen niet de ontwikkelingen in de NWK als geheel. Na het tweede decennium van de achttiende eeuw daalde het aandeel van de NWK in het totaal van het Rijk, uiteindelijk naar een derde in de jaren 1780-1789.²⁷⁰ Ook voor de Limburgse processen zijn de aantallen aan het eind van de achttiende eeuw laag. Het RKG was niet alleen appelinstantie, maar ook rechter in eerste instantie (*Mandatsprozesse* en *Zitationsprozesse*).²⁷¹ De ontwikkeling in de aantallen van deze drie voornaamste processoorten binnen de 'Limburgse' RKG-processen voor de gehele periode 1500-1799 geeft het volgende beeld:²⁷²

²⁶⁶ Van deze negen processen uit Maastricht waren er zes afkomstig van het Brabants hooggerecht, één van het Luiks hooggerecht, één van het laaggerecht en één van (het graafschap van) de Vroenhof.

²⁶⁷ Dit past bij de bevindingen van Ranieri voor het Rijk als geheel, die constateert dat in de eerste vier decennia van activiteit van het RKG meer dan de helft van de processen uit de steden afkomstig was (Ranieri, *Recht I*, 191-192). Ranieri heeft zijn analyse gebaseerd op de herkomst van de partijen, niet op de voorafgaande instantie. De hier gepresenteerde analyse voor de beide Limburgen is gebaseerd op de voorafgaande instanties. Een analyse gebaseerd op de herkomst van procespartijen zou waarschijnlijk een hoger 'stedelijk' percentage opleveren voor de beide Limburgen, omdat veel grondbezitters (personen en instellingen) daar woonachtig waren.

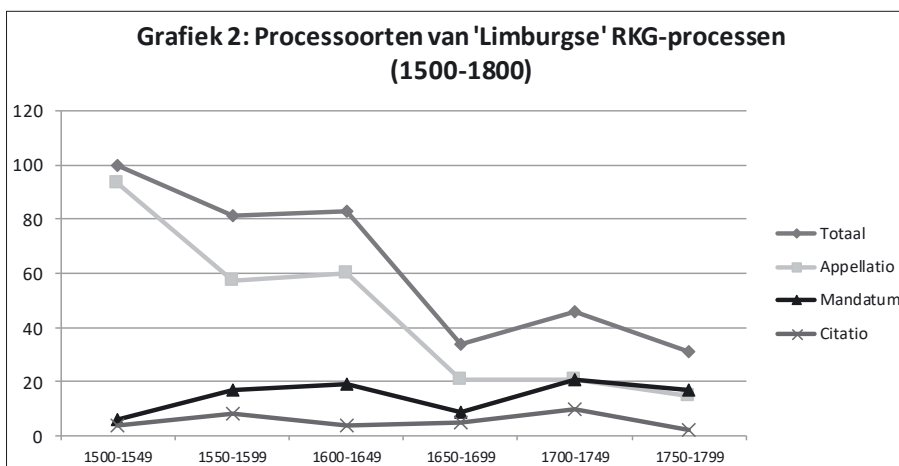
²⁶⁸ De overige processen kwamen op vanuit Thorn (3x), Gronsveld (2x), Heer (laathof), Kessenich, Rekem en Born. Het leenhof van Sint-Servaas kwam in 1519 pas na langdurig overleg tot de conclusie dat van een vonnis in beroep kon worden gegaan bij het RKG. Geurts, *Ons stad*, 108.

²⁶⁹ Baumann, *Gesellschaft*, 35-36.

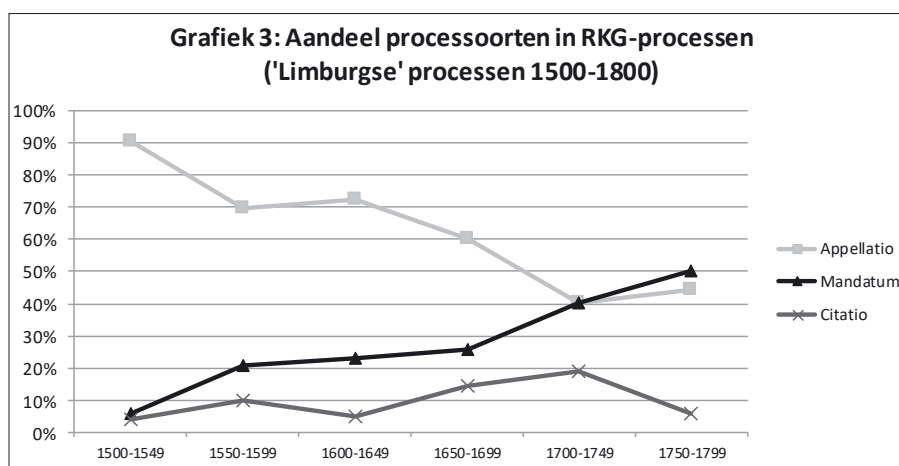
²⁷⁰ *Ibidem*, 36.

²⁷¹ *Zitationsprozess*: een regulier proces in eerste instantie. *Mandatsprozess*: een verkorte vorm van proces in eerste instantie. Zie hoofdstuk 6 Cartils voor een uitgebreide toelichting.

²⁷² Gebaseerd op 371 'Limburgse' processen waarvan de processoort kon worden vastgesteld op basis van inventarissen (RHCL en LNRW), bestudering van dossiers (SAA) en de beschrijving van Koser (*Untrennbarer Bestand*).

De sterke daling in RKG-processen vanuit de beide Limburgen, met name in de tweede helft van de zeventiende eeuw, was al zichtbaar gemaakt in grafiek 1. Binnen de algemene trend gaan echter ontwikkelingen schuil die beter zichtbaar worden door het weergeven van het procentuele aandeel van de drie processoorten in het totaal:

Sommige procesdossiers combineren twee processoorten (appellatio en mandatum, citatio en mandatum), wat in veertien van de dossiers het geval is.

De processen in eerste instantie, en met name de mandaten en mandaatsprocessen (een verkorte vorm van proces), vormen een stijgend deel van het totaal.²⁷³ In de achttiende eeuw vormen de appelprocessen minder dan de helft van het totaal en overtreffen de mandaatsprocessen de appelprocessen, die nog in belang blijven afnemen lang nadat de effecten van het Verdrag van Augsburg en van appelprivileges zichtbaar zijn geworden.

De stijging van de mandaatsprocessen als aandeel in het totaal is spectaculair.²⁷⁴ Vanwege de relatief kleine aantallen (vooral na 1650) zou het in principe gevaarlijk zijn om aan deze cijfers conclusies te verbinden. Gegevens voor het Rijk als geheel bevestigen echter deze ontwikkeling. Ranieri constateert dat in het Rijk als geheel al in de tweede helft van de zestiende eeuw sprake is van een relatief sterke toename van de mandaatsprocessen, terwijl de appelprocessen toen in relatief belang (maar niet in absolute aantallen) terugliepen. Volgens Ranieri vormden appelprocessen in de eerste decennia van de zestiende eeuw nog meer dan 70% van de processen uit het Rijk als geheel (voor de 'Limburgse' processen is dat 90%). In de tweede helft van de zestiende eeuw verdubbelde het aandeel van de mandaatsprocessen tot meer dan 40% en aan het eind van die eeuw vormden de processen in eerste instantie (*Mandatsprozesse* en *Zitationsprozesse*) samen meer dan de helft van de bij het RKG aangebrachte processen. Ranieri meent dat appelprivileges (die zeker effectief waren) deze afname in de zestiende eeuw van het aandeel van de appelprocessen in het totaal niet volledig kunnen verklaren. Het RKG onderging volgens hem een *Funktionswandel*: '(...) dass sich das RKG während des 16. Jahrhunderts – zumindest tendenziell – von einer Berufungs- und Kontrollinstanz der territorialen Gerichte zu einer Gerichtsinstanz für die Reichsstände und für den reichsunmittelbaren Adel entwickelte'. Het RKG werd 'Steuerungsinstrument des den damals erstarkenden Territorialisierungsvorgängen innewohnenden Konfliktpotentials'. Er gingen zich dus andere partijen tot het RKG wenden. Aan het begin van de zestiende eeuw waren de procespartijen nog in overgrote meerderheid privépersonen. Aan het eind van die eeuw zijn de adel en territoria als procespartijen sterk opgekomen.²⁷⁵ Gabel constateert dezelfde trend binnen het hertogdom Gulik.²⁷⁶ In deze door Ranieri geschetste ontwikkeling zou men de geschillen tussen de SvA en de heren

²⁷³ Geteld zijn feitelijk niet de mandaatsprocessen maar de door het RKG verleende mandata. Te onderscheiden zijn eigenlijk het verzoek om een mandatum, het verlenen van een mandatum en het proces over het mandatum. Een afgewezen verzoek heeft niet tot een RKG-dossier geleid omdat de zaak dan *extrajudicial* werd afgedaan, zodat deze gevallen onzichtbaar blijven bij een evaluatie van de procesdossiers. Indien aan het mandatum werd gehoorzaamd, volgde er geen proces. Processen werden alleen gevoerd wanneer er verzet was tegen het mandatum. P. Oestermann, 'Die Rekonstruktion der reichskammergerichtlichen Rechtsprechung des 16. und 17. Jahrhunderts als methodisches Problem', in: Baumann, *Prozessakten*, 15-54 [38].

²⁷⁴ Mandata boden veel speelruimte aan RKG en RHR. Er kon snel worden opgetreden, zodat mandata een instrument van rechtsbescherming konden zijn. Appelprivileges hadden bij mandaatsprocessen geen effect omdat zij alleen de bevoegdheid in tweede instantie van RKG en RHR beperkten.

²⁷⁵ Ranieri, *Recht I*, 202-207 en *Recht II*, 395. Ranieri spreekt van de toenemende betekenis van het RKG voor de 'Erledigung von Konflikte der Territorialgewalten untereinander'.

²⁷⁶ '(...) tritt im zunehmenden Masse der jüliche Landadel mit den ihm eigenen Problemen am Reichskammergericht in Erscheinung. (...) wobei der hohe Anteil der erstinstanzlich gegen den eigenen Landesherrn oder kleinere benachbarte Reichsstände eingeleiteten Verfahren sowie die Vielzahl der gegen Standesgenossen und konkurrierende Familienlinien geführten Appellationsprozesse ins Auge fällt.' Gabel, *Beobachtungen*, 163.

van VRH over de competentie van de SvA kunnen plaatsen (27 RKG-processen, waarvan zeventien mandaatsprocessen en één *Zitationsprozess*) en de geschillen over Cartils (twaalf RKG-processen, waarvan elf mandaatsprocessen), geschillen die hierna behandeld worden. Een steekproef bevestigt dit: van de 66 mandaatsprocessen of gecombineerde processen die in het RHCL worden bewaard, is in twee derde van de gevallen tenminste één ‘heer’ procespartij.²⁷⁷

Binnen de door Ranieri beschreven trend voor het Rijk als geheel kan de verhouding appellatio – mandatum – citatio sterk verschillen per kreits of per regio. Ranieri geeft geen aparte cijfers voor de NWK in de zestiende eeuw wat deze ontwikkeling betreft. Uit grafiek 3 blijkt dat ook voor de Limburgse processen in de zestiende eeuw al sprake is van een stijging in de mandaatsprocessen, hoewel niet tot hetzelfde niveau als voor het Rijk als geheel: van 6% in de eerste helft naar 22% in de tweede helft van de zestiende eeuw.²⁷⁸ Voor de zeventiende en achttiende eeuw geeft Ranieri wel gegevens met betrekking tot de NWK. Ten opzichte van het gemiddelde voor het Rijk kwamen toen uit de NWK relatief minder mandaatsprocessen. In deze periode is de verhouding appellatio – mandatum – citatio van de processen uit de NWK respectievelijk 71% – 20% – 6%, relatief veel appelprocessen dus.²⁷⁹ Voor de hier onderzochte ‘Limburgse’ dossiers uit de zeventiende en achttiende eeuw is de verhouding appellatio – mandatum – citatio respectievelijk 57% – 33% – 10%. Dat betekent relatief veel mandaatsprocessen. De gestage daling van het aantal appelprocessen zet wat de ‘Limburgse’ processen betreft ook in de eerste helft van de achttiende eeuw nog door, terwijl de processen in eerste instantie in aantal en aandeel blijven stijgen.

Het is moeilijk om aan deze kwantitatieve constatering nog verdere conclusies te verbinden voor de beide Limburgen. Er zou daarvoor een analyse in detail van procespartijen en geschilpunten nodig zijn. De sterke daling in het aantal appelprocessen blijft een opvallend verschijnsel. Of er andere factoren zijn aan te wijzen dan het Verdrag van Augsburg, appelprivileges en mediatisering, zal hierna nog nader worden onderzocht, mede in samenhang met de rechtsgang in hoger beroep op de SvA vanuit Limburgse VRH.

4.4 Bemoeienis van RHR en keizer

De ontsluiting van de archieven van de RHR is veel minder ver gevorderd dan de ontsluiting van de procesdossiers van het RKG.²⁸⁰ Het aantal overgeleverde processen wordt op 70.000

²⁷⁷ De elf mandaatsprocessen rond Cartils zijn hierin niet begrepen omdat de dossiers niet in het RHCL bewaard worden.

²⁷⁸ Sommige dossiers behoren tot twee categorieën.

²⁷⁹ Baumann, 141. (De overige 3% is een restcategorie.) Drie kreitsen hadden in de zeventiende en achttiende eeuw percentages mandaatsprocessen boven de 50%. Het rekenkundig gemiddelde bedroeg 36%.

²⁸⁰ Het archief van de RHR is al toegankelijker geworden door een digitale inventaris en door het (lopend) project om de akten van de RHR digitaal en in druk beschikbaar te maken. Online databank: ‘Die Akten des Kaiserlichen Reichshofrats’, www.rhrdigital.de.

geschat, wat slechts de helft zou zijn van het geschatte totaal aan begonnen processen.²⁸¹ Daarnaast kende de RHR diverse andere activiteiten (zie hierna).²⁸² De RHR kende twee pieken in de rechterlijke activiteit: in het derde decennium van de zeventiende eeuw en in de periode 1705-1740.²⁸³ In delen van het Rijk werd de RHR als appelinstantie in de loop van de zeventiende eeuw een grote concurrent voor het RKG en in de achttiende eeuw werd het RKG zelfs overvleugeld door de RHR.²⁸⁴

Het aantal appelprocessen dat vanuit VRH in de beide Limburgen in civiele zaken in drie eeuwen naar de RHR ging, blijkt heel gering.²⁸⁵ Voor de hier onderzochte VRH is dus geen sprake van een overvleugeling van het RKG door de RHR als opperste rechter. Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw worden wel de appellen van vonnissen van de Loonse Leenzaal van Kuringen op de RHR relatief talrijk (in totaal 24 appellen), maar deze betreffen op een na niet de hierna behandelde VRH.²⁸⁶ Op civielrechtelijk gebied behield het RKG, wat de VRH in de beide Limburgen betreft, feitelijk het monopolie in appelmaken. Iets talrijker dan appellen zijn de mandata uitgevaardigd door de RHR.²⁸⁷ De overige activiteiten van de RHR zijn niet goed te scheiden van de activiteiten van de keizer. Daarom, en om tot relevante aantallen te komen voor een algemeen beeld, zijn diverse bemoeienissen van keizer en RHR met VRH in de beide Limburgen samengenomen en weergegeven in onderstaande grafiek. Naast de rechterlijke activiteit (appel, mandata) zijn diplomatieke tussenkomst, het verlenen van sauvegardes en de behandeling van rekestes van de heren of de onderdanen van VRH opgenomen. Ook het verlenen en bevestigen van privileges is verwerkt. Andere activiteiten van de keizer die van belang kunnen zijn voor VRH en hun heren zijn niet meegenomen. Zo was een belangrijke bevoegdheid van de keizer het verheffen in de adelstand of het verhogen van de adellijke rang. De keizer creëerde vrijheerlijkheden (zoals Wittem) en vrijheren, graafschappen (zoals Gronsveld, Rekem en Wittem) en graven. De rol van de keizer als leenheer was in theorie belangrijk, maar bij VRH speelde deze nauwelijks een rol. Van de behandelde VRH was alleen Rekem een rijksleen, dat voor de keizer moest worden verheven.²⁸⁸ Verder waren er in keizerlijke en rijksdienst

²⁸¹ Ehrenpreis, *Gerichtsbareit*, 20 en 23.

²⁸² Op basis van de *Reichshofratsprotokolle* voor de periode 1576-1612 (de regeringstijd van keizer Rudolf II) was het aantal overige te behandelen kwesties waarover door de RHR werd beraadslaagd 6 à 7.000 op een totaal van 14.000 (waarvan dus 7 à 8.000 processen). Ibidem, 29.

²⁸³ Ibidem, 23-34.

²⁸⁴ Vanaf het begin van de zeventiende eeuw werd de rol van de RHR als concurrent voor het RKG belangrijker (Ranieri, *Recht I*, 181). Rond het midden van de achttiende eeuw kwamen er bij de RHR wekelijks 50 nieuwe processen binnen, bij het RKG drie tot zeven (Aretin, Reich, 61).

²⁸⁵ Twee appelmaken in de zeventiende eeuw (Elsloo en Stein), vier of vijf appelmaken in de achttiende eeuw (twee uit Thorn, twee uit Gronsveld en mogelijk één uit Rijckholt).

²⁸⁶ Van deze 24 appelmaken hebben er zeventien betrekking op Loonse lenen in Belgisch Limburg, zes op Horn, en één op Stein. Diverse andere appelmaken tegen vonnissen van de Leenzaal van Kuringen met betrekking tot Stein werden bij het RKG aanhangig gemaakt, niet bij de RHR.

²⁸⁷ Over mandata en de RHR zie: Ehrenpreis, *Gerichtsbareit*, 41-45.

²⁸⁸ De keizer kon zijn taak delegeren. Rekem werd in 1566 in opdracht van de keizer voor de hertog van Gulik verheven. NWKA, inv.nr. VIII.14 (Band 6) fol. 695.

militaire en andere carrières mogelijk, en keizerlijke benoemingen.²⁸⁹ Tot slot had de keizer ook bepaalde benoemingsrechten met betrekking tot geestelijke instellingen (bijvoorbeeld in Thorn, zie hoofdstukje 13.3).

De grafiek wil slechts een globale indruk geven van de intensiteit van de bemoeienis van de keizer en de RHR. Er zijn 120 activiteiten van de keizer of het RHR in deze grafiek opgenomen. Er bestaan ongetwijfeld meer casus die aan de gekozen uitgangspunten voldoen, maar een grote hindernis bij het in kaart brengen van de activiteit van de RHR is dat er in de Weense archieven nauwelijks voor VRH relevante procesdossiers bewaard zijn gebleven. Inventarissen van andere (waaronder regionale) archieven bieden ook maar beperkte mogelijkheden. Om toch verder zicht te krijgen op aard en omvang van de feitelijke activiteiten van de RHR, zijn gegevens deels op onsystematische wijze verzameld, uit documenten die over allerlei archieven en dossiers verspreid zijn.

De grafiek is gebaseerd op:

- De digitale toegang (online inventaris) tot de archivalia in het Österreichische Staatsarchiv in Wenen;²⁹⁰
- De digitale toegang tot de databank van het digitaliseringsproject ‘Die Akten des Kaiserlichen Reichshofrats’;²⁹¹
- De digitale toegang (online inventaris) van het archief van de Leenzaal van Kuringen in het Rijksarchief Hasselt;²⁹²
- De in diverse geraadpleegde literatuur en in de onderzochte archiefstukken aangetroffen verwijzingen naar bemoeienis (soms niet meer dan één stuk of zelfs één regel). De juistheid daarvan kon meestal niet getoetst worden.

Gezien het relatief grote aantal dat de appellen van vonnissen van de Leenzaal van Kuringen binnen het totaal vormen, zijn deze onderscheiden van de overige door weergave in een grijs tint. (N.B.: de schaal is niet gelijk aan die van de grafiek met de aantallen RKG-processen.)

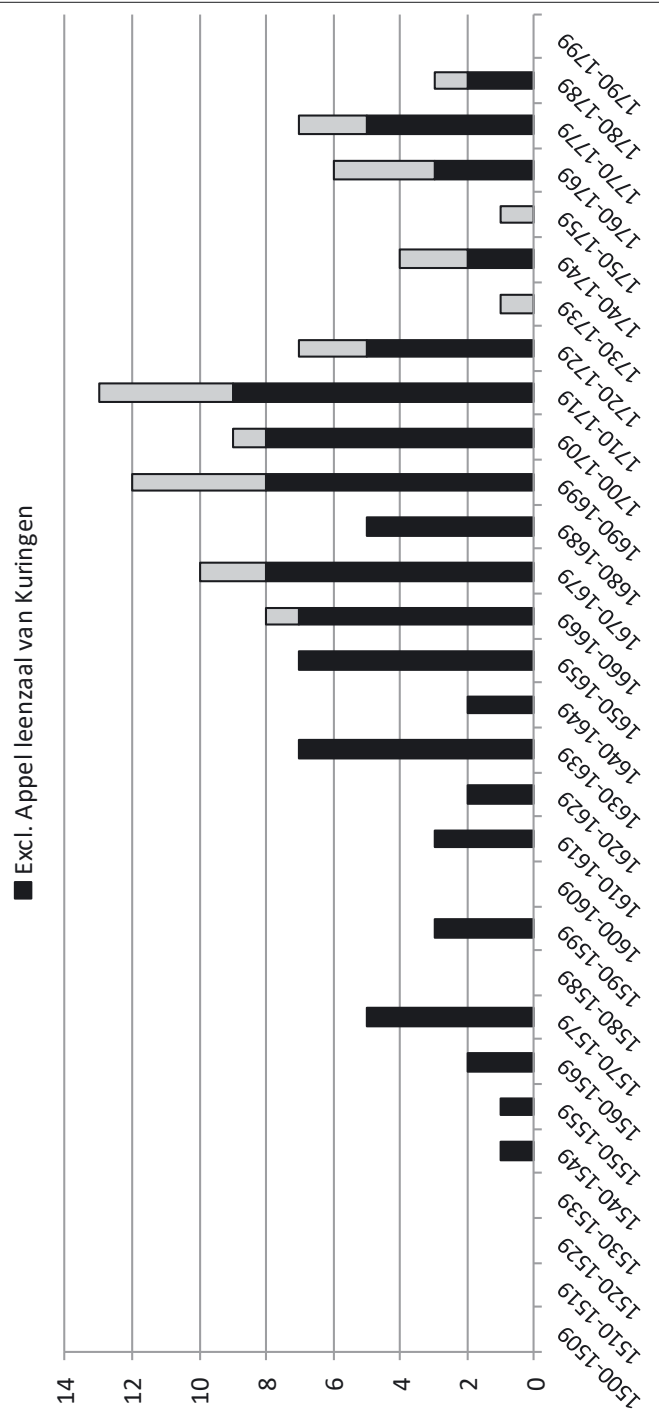
²⁸⁹ Zoals die van twee graven van Gronsveld, Joost Maximiliaan (1598-1662) en zijn zoon Johan Frans (1639-1719).

²⁹⁰ www.oesta.gv.at

²⁹¹ www.rhrdigital.de

²⁹² Coppens, Inventaris.

Grafiek 4: Bemoeienis keizer en RHR in de beide Limburgen 1500-1799

Tegenover 451 RKG-processen in drie eeuwen staat dus een veel kleiner aantal (120, als voorlopige tussenstand) bemoeienissen van keizer en RHR.²⁹³ Van deze RHR-activiteiten is 48% rechterlijk van aard (processen). Wanneer de 24 appelprocessen van de Leenzaal van Kuringen buiten beschouwing worden gelaten, resteren in totaal 96 activiteiten, waarvan slechts een derde het fungeren van de RHR als hoogste rechtsinstantie betrof (appelprocessen en mandata). Het aantal appelprocedures in deze 96 activiteiten bedroeg slechts zes. De mandata zijn talrijker.²⁹⁴ Acht van de overige activiteiten betreffen keizerlijke sauvegardes, vier zijn privilegebevestigingen. In tien gevallen betreft het diplomatieke interventies bij andere mogendheden. Het vaakst vertegenwoordigd zijn Thorn (20 activiteiten), Elsloo (14), Gronsveld (10) en Rekem (10), samen goed voor 56% van het totaal voor de VRH.

In de grafiek valt een kleine piek in de jaren zestig en zeventig van zestiende eeuw op. Deze relatief grote mate van activiteit wordt veroorzaakt doordat opstandige heren door de maatregelen van Alva in het nauw werden gedreven en hun bezittingen geconfisqueerd zagen, zoals de graaf van Culemborg (Wittem) en de erfgenamen van de graaf van Horn (Weert, Nederweert en Wessems), en zich tot de keizer wendden. Zeer bijzondere omstandigheden dus. Voor het overige is de activiteit van keizer en RHR in de zestiende eeuw nog zeer gering en de rechterlijke activiteit zelfs nihil. De jaren 1630-1730 vormen het hoogtepunt van activiteit van keizer en RHR met betrekking tot de VRH in de beide Limburgen.²⁹⁵ De benoeming van een vaste keizerlijke vertegenwoordiger in 's-Gravenhage in 1658 zal zeker hebben bijgedragen aan het in de tweede helft van de zeventiende eeuw steeds relatief hoge niveau van keizerlijke bemoeienis.²⁹⁶ In de achttiende eeuw is de lage activiteit in de jaren 1730-1760 opvallend. De algemene ontwikkelingen qua aantallen in het onderzochte gebied lijken niet samen te vallen met de, ook nog in de achttiende eeuw, toenemende betekenis van de RHR voor het Rijk als geheel.²⁹⁷

Hierna worden tot slot de gegevens van RKG en RHR voor de VRH in één grafiek weergegeven. Uit de RKG-processen zijn de dossiers van de steden en van de tot het graafschap Loon behorende heerlijkheden geëlimineerd.²⁹⁸ Uit de 451 RKG-processen van de eerste grafiek zijn er zo 36 geschrapt, waardoor er 415 RKG-processen met betrekking tot VRH resteren. De gegevens zijn samengevat in periodes van 50 jaar. De grafiek geeft niet meer dan een indicatie van activiteit, als zichtbare intensiteit van de 'relatie'. De aard en het staatkundig belang van de hier samengevatte activiteiten verschilt enorm. Dat geldt niet alleen in de

²⁹³ De bemoeienis van RHR en keizer met het prinsbisdom Luik en met de stad Aken was overigens veel groter dan die met de heerlijkheden in de beide Limburgen.

²⁹⁴ De precieze aard van een activiteit is niet altijd goed vast te stellen op basis van de soms zeer beperkte gegevens, maar het aantal mandata is tenminste zestien.

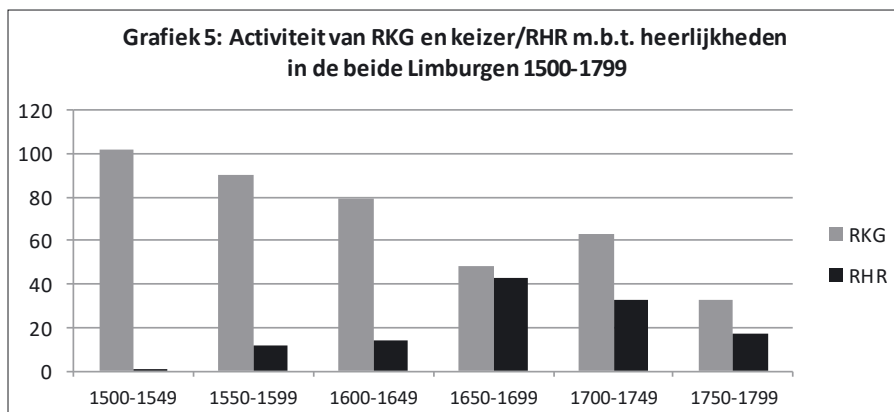
²⁹⁵ De Dertigjarige Oorlog bracht Limburgse adellijken nauwer in contact met de keizer doordat zij in de keizerlijke legers dienden. De belangstelling van de keizer voor het noorden en noordwesten van het Rijk nam toe door militaire campagnes en diplomatieke contacten. Deze factoren kunnen hebben bijgedragen aan een stijging van het beroep op, en bemoeienis door keizer en RHR vanaf 1630.

²⁹⁶ Zie diverse casus hierna.

²⁹⁷ In het jaar 1583 werden er 1.291 processen en supplieken afgehandeld, in 1767 waren dat er 2.000 en in 1779 zelfs 3.388. Moraw, HRG IV, 635.

²⁹⁸ Weert wordt hier als een heerlijkheid beschouwd.

vergelijking tussen RKG en RHR, maar ook binnen de activiteiten van deze instanties. Een diplomatieke interventie van de keizer in Brussel of Den Haag ten behoeve van een VRH heeft staatkundig meer belang dan een civiel proces bij het RKG over een erfenis. Maar hetzelfde geldt voor een mandaatsproces bij het RKG tegen een landsheer die de zelfstandigheid van een VRH bedreigde.

Dat de RHR als rechterlijke instantie nauwelijks betekenis heeft gehad voor VRH, was al aangegeven. Ook als alle activiteit van RHR en keizer tegen de alleen rechterlijke activiteit van het RKG wordt afgezet, blijkt het RKG puur kwantitatief voor de onderzochte heerlijkheden veel belangrijker te zijn geweest dan de RHR en de keizer.

4.5 Samenvatting en conclusies

Het RKG kende in de beide Limburgen een explosieve start, gevolgd door een snelle daling van de aantallen processen. Vanaf het midden van de zeventiende eeuw is het beroep dat op het RKG werd gedaan eerder bescheiden te noemen. Daarmee ligt de ontwikkeling in de beide Limburgen in de zeventiende en achttiende eeuw in lijn met de ontwikkelingen in het Rijk als geheel. De stijging van het aandeel van de mandaatsprocessen in het dalende totaal is een opvallend fenomeen, waar de nog te behandelen casus verder licht op kunnen werpen. De stijging wijst op een veranderende functie van het RKG en nieuwe partijen die het RKG benutten. Het RKG als appelinstantie in civiele processen voor gewone burgers verloor steeds meer aan belang.

De RHR is als rechterlijke instantie voor de onderzochte VRH nauwelijks van belang geweest, behalve in leenrechtelijke zaken voor de heerlijkheden die Loonse lenen waren. In het Rijk als geheel won de RHR als rechterlijke instantie in de achttiende eeuw nog aan belang ten koste van het RKG, een trend die in de beide Limburgen niet zichtbaar is. Het relatieve

belang dat de verschillende andere vormen van bemoeienis van de keizer en de RHR in de tweede helft van de zeventiende eeuw voor VRH bereikten, verdween weer grotendeels in de loop van de achttiende.

Zichtbare bemoeienis betekent nog geen effectieve bemoeienis. Voor beide instanties geldt dat uit de hierna behandelde casus moet blijken of hun vonnissen en mandaten ook effectief waren en tot executie konden worden gebracht. Ook moet hun relatieve belang blijken ten opzichte van de bemoeienis van landsheerlijke hoven. De vraag naar de effectiviteit van bemoeienis geldt ook voor de niet-rechterlijke activiteiten van keizer en RHR.

De activiteit van de SvA komt hierna aan de orde, primair als onderdeel van het onderzoek naar de betekenis van ressort. De SvA als hoofdvaart- en appelgerecht overtreft de bemoeienis van het RKG kwantitatief, behalve in de tweede helft van de achttiende eeuw. Op het RKG werd in de eerste helft van de zestiende eeuw (het hoogtepunt van zijn activiteit voor het gebied van de beide Limburgen) gemiddeld 2,1 keer per jaar een beroep gedaan vanuit de onderzochte VRH, en in de tweede helft 1,9 keer. Op de SvA werd in de jaren 1503-1517 vanuit VRH gemiddeld achtentwintig keer per jaar een beroep gedaan en in de jaren 1559-1602 circa vijf keer per jaar.²⁹⁹

²⁹⁹ Er zijn onvoldoende gegevens met betrekking tot de SvA bewaard gebleven om voor de hele zestiende eeuw gegevens te presenteren. Voor de genoemde periodes zijn gegevens beschikbaar.

5 DE SCHEPENSTOEL VAN AKEN

5.1 Onderzoeksvragen

In dit lange hoofdstuk staat de Schepenstoel van Aken (SvA) centraal, die specifiek voor de regio van bijzonder belang is. De aantallen leringen en processen bij de SvA vormen een veelvoud van de zaken bij het RKG. De kernvraag is of de eerder aangehaalde stelling van Nève, de relatie van VRH met de SvA als symbool en bewijs voor soevereiniteit binnen rijksverband, bevestigd kan worden. Er wordt getoetst of aan de rechtsgang op de SvA dezelfde staatsrechtelijke betekenis kan worden toegekend als aan de rechtsgang op het RKG en de RHR. De SvA was een instantie binnen het Rijk, maar was de SvA ook een instantie van het Rijk? Onderzocht wordt welke concrete rol de SvA in de zestiende tot en met de achttiende eeuw speelde, met name voor de relevante VRH. De SvA was een al lang bestaande institutie, die zich in de zestiende eeuw wist te ontwikkelen tot appelinstantie. De oude rol als hoofdvaartgerecht wordt behandeld, omdat deze nog tot ver in de zestiende eeuw bleef bestaan, relevant is voor de beoordeling van de (veronderstelde) historische functie van de SvA als schakel tussen de VRH en het Rijk, en later als mogelijk historisch argument in het kader van ‘symbool en bewijs’ diende. De oude rol is ook relevant voor de kwantitatieve en kwalitatieve beoordeling van de latere ontwikkelingen.

De SvA ging in de zestiende eeuw een plaats innemen in de *Instanzenzug*.³⁰⁰ Hoe snel en in hoeverre was de SvA in staat onderdeel te zijn van de vernieuwingen, institutioneel en van het recht? Hoe verliep deze ontwikkeling en wat betekende dit concreet voor de rechtspraktijk? Riep de ontwikkeling naar appelinstantie ook weerstanden op omdat de SvA daardoor nieuwe bevoegdheden ging uitoefenen? En was deze ontwikkeling relevant voor de door Nève genoemde betekenis als ‘symbool en bewijs’?

Naast het onderzoeken van de ontwikkeling in de rol van de SvA, zijn een ruimere beschrijving en een diepgaandere analyse nodig van de achteruitgang in de relatie tussen de SvA en de tot zijn ressort behorende (Limburgse) VRH. De SvA zag zijn oude en nieuwe rechterlijke functies vanaf de zestiende eeuw verloren gaan voor een groot aantal schepengerechten waarvoor de SvA zich competent achtte. Dit verlies aan ressort is bekend, evenals een belangrijke oorzaak daarvan, de politiek van landsheren gericht op territorialisering van de rechtspraak door een *Instanzenzug* op landsheerlijke hoven en door het verkrijgen van

³⁰⁰ De *Instanzenzug*, die gekenmerkt wordt door een hiërarchie van rechtsinstanties, staat tegenover de *Rechtszug*, die gekenmerkt wordt door advies of lering. HRG IV, kol. 431.

appelprivileges. Dit is echter slechts één verklaring.³⁰¹ De achteruitgang moet scherper in beeld worden gebracht, qua periode waarin deze plaatsvond en qua snelheid van dit proces. Daarna kan geprobeerd worden de oorzaken beter te analyseren. De achteruitgang van de rol van de SvA vond ook plaats wat VRH betreft waar de ontwikkeling niet door grote landsheren werd bepaald, VRH die in de zeventiende eeuw vaak hun banden met het Rijk juist wilden aanhalen. Hoe is dit te rijmen met het veronderstelde belang van de relatie met de SvA als ‘symbool en bewijs’? In hoeverre werd er in de onderzochte periode door VRH en hun heren daadwerkelijk staatsrechtelijk belang toegekend aan het behoren tot het ressort van de SvA?

Dit hoofdstuk bestaat uit twee delen. Het eerste deel beschrijft de historie van de SvA als *Oberhof* en de algemene ontwikkelingen in deze rol in de zestiende eeuw. Er wordt een kwantitatieve analyse uitgevoerd met betrekking tot de achteruitgang in het ressort van, en het beroep op de SvA. In het tweede deel wordt de geschiedenis van de relatie van een aantal individuele heerlijkheden met de SvA onder de loep genomen, met speciale aandacht voor de conflicten, om andere oorzaken van de achteruitgang dan landsheerlijk ingrijpen in beeld te brengen.

5.2 Ontwikkelingen in de rol van de SvA als *Oberhof*

5.3 De stand van het onderzoek

Over de SvA bestaat al de nodige literatuur, maar deze is grotendeels van oudere datum.³⁰² Daarin worden slechts in zeer beperkte mate kwantitatieve gegevens gepresenteerd en geanalyseerd. Aan het werk van Schwabe is niet te ontkomen bij een bespreking van de rol van de SvA.³⁰³ Ook een recente Duitse publicatie steunt daar nog volledig op, zeker als het om de omvang van het ressort van de SvA gaat.³⁰⁴ Schwabe heeft nuttig werk gedaan, maar zijn benadering van de rol van de SvA is verouderd en de gepresenteerde gegevens zijn niet altijd juist.³⁰⁵ Schwabe wil het grootse verleden van Aken beschrijven en heeft minder aandacht voor de periode van achteruitgang. Dat de SvA zich tot appelinstantie ontwikkelde,

³⁰¹ De opkomst van appelcommissarissen (als keuze van heren van VRH) is een parallele ontwikkeling, geen verklaring voor de teruggang van de SvA.

³⁰² Overzichten van relevante literatuur over de SvA en zijn functie als *Oberhof* zijn te vinden bij: Kraus, Aachen, 37 (noot 10) en Pohle, Schöffenhstuhl, 53.

³⁰³ Schwabe, *Oberhof*.

³⁰⁴ Pohle, Schöffenhstuhl, 46-53.

³⁰⁵ Een klein voorbeeld is de vermelding van een ondergerecht ‘Ortern’, nummer 117 in zijn lijst (Schwabe, *Oberhof* (48/49), 97), welke plaats hij niet weet te identificeren. Hij baseert zich op oude registers. ‘Ortern’ was in een van de oudste lijsten een kop (na de ‘steden’ volgen de ‘plaatsen’), die, in latere afschriften, zelf als ‘plaatsnaam’ is overgenomen (ook door Franquinet).

ziet hij alleen als een modernisering. Het teloorgaan van de rol van de SvA beschouwt hij als juridisch onrecht, een inbreuk op privileges. Zijn analyse van de achtergronden van deze ontwikkelingen is beperkt. Andere auteurs hebben zich vooral gericht op het beschrijven van de omvang van het ressort van de SvA en presenteren lijsten van schepengerechten die ooit hoofdvaart op de SvA hebben gekend of die door de SvA op enig moment als *Untergerichte* zijn beschouwd.³⁰⁶ Ook deze lijsten zullen kritisch moeten worden gezien wat de relevante VRH betreft. Van Rensch heeft recent het hoger beroep vanuit Gronsveld en Slenaken behandeld, waarbij de relatie met de SvA veel aandacht krijgt en waarbij ook de relatie van Rijckholt met de SvA aan de orde komt.³⁰⁷

Nève heeft in zijn werk over het RKG deels ook de mate geïnventariseerd waarin de SvA voorafgaande instantie van het RKG was, maar de ontwikkelingen in de rechtsgang naar de SvA zijn geen onderwerp van zijn studie. Als recentere Nederlandse literatuur over de algemene historische ontwikkeling van hoofdvaart zijn te noemen Van Hall (2011) en Venner (1989).³⁰⁸ Venner behandelt in zijn bijdrage over het hoofdgerecht Roermond de (met name Duitse) literatuur over het ontstaan en de betekenis van *Oberhöfe*, waaronder die van Aken. Belangrijke nieuwe Duitstalige literatuur van recente datum is met name het werk van Krey (2015), waaruit hierna geput zal worden voor de algemene middeleeuwse geschiedenis van *Oberhöfe*.³⁰⁹

5.4 Bronnen

Onderzoek naar de SvA wordt bemoeilijkt door betrekkelijk schaars bronnenmateriaal, zeker in de periode vóór het midden van de zeventiende eeuw. De grote stadsbrand van Aken in 1656 heeft de relevante oudere archieven van de SvA grotendeels vernietigd. Oude archieven van de Nederlandse schepenbanken die een band hadden met de SvA zijn er nauwelijks en, voor zover bewaard, niet of onvoldoende ontsloten. Er zijn echter 135 dossiers bewaard gebleven van RKG-processen waarin de SvA voorafgaande instantie was, en deze bevatten veel relevante stukken. Wat de procesgang betreft, vormen de *acta priora* in RKG-dossiers belangrijk materiaal. Dat zijn de stukken die de SvA en de schepenbanken aan het RKG verstrekten over de procesgang in eerste en tweede instantie. Voor de periode 1525-1625, waarin de transformatie van de SvA naar appelinstantie zijn beslag kreeg, zijn de volledige *acta priora* van een twintigtal processen in de RKG-dossiers bewaard gebleven, zodat het procesverloop in detail is te volgen.³¹⁰ In een aantal RKG-processen wordt de

³⁰⁶ Loersch, Schöffentstuhl, 347 e.v. (2. Beilage); Franquinet, Appels; Meulleners, Bladzijden, 165-166. Voor de Luikse en Loonse gebieden: Paquay, Juridiction.

³⁰⁷ Van Rensch, Zonneleer, 356-361.

³⁰⁸ Van Hall, Eijdsen, 166-177; Venner, Hoofdgerecht, 65 en 69-70.

³⁰⁹ Krey, Praxis.

³¹⁰ Het betreft leringen en processen die werden afgrond in of rond de jaren 1526, 1541, 1543, 1553 (2x), 1554, 1557, 1562, 1564, 1565, 1572, 1574 (2x), 1585, 1608, 1611 (2x), 1614 (2x) en 1618, zodat er sprake is van voldoende

bevoegdheid van de SvA om, naast de rol als instantie van hoofdvaart, als appelinstantie op te treden expliciet ter discussie gesteld, wat verdere gegevens oplevert over de veranderingen. Daarnaast bevatten RKG-dossiers waarin de acta priora ontbreken nog veel afschriften van leringen, mandata, tussenvonnissen en eindvonnissen die door de SvA zijn gegeven. Deze stukken uit de RKG-dossiers vormen het voornaamste materiaal voor het onderzoek naar de ontwikkeling van de SvA tot appelinstantie. Andere bronnen zijn benut voor zover beschikbaar.

Wat kwantitatieve gegevens over hoofdvaart en appel vóór 1656 betreft, zullen de, naast de RKG-procesdossiers, beschikbare bronnen hierna, voorafgaand aan de analyse, worden beschreven. De aantallen RKG-dossiers van processen waarin de SvA voorafgaande instantie was, vormen een kwantitatief gegeven dat zal worden benut, maar in enkele gevallen bieden RKG-processtukken uit de periode vóór 1656 ook nog kwantitatieve gegevens over eerdere hoofdvaart en appel vanuit enkele specifieke VRH. Voor de kwantitatieve ontwikkelingen in de tweede helft van de zeventiende en in de achttiende eeuw bieden met name de registers van uitgaande brieven (*Missivale*) van de SvA gegevens, al zijn zij niet volledig voor het laatste kwart van de achttiende eeuw. Deze bron is daarom aangevuld met gegevens uit de registers van de SvA getiteld 'Protocollum Appellationis', die voor die periode volledig bewaard zijn gebleven.³¹¹

5.5 Hoofdvaart en *Oberhöfe*

Vormen van hoofdvaart hebben zeker al in de late elfde en in de twaalfde eeuw bestaan. Geestelijke bezittingen en steden zullen daarin voorop hebben gelopen.³¹² Maar instituten zoals de SvA, *Oberhöfe* met een omvangrijk netwerk, maar zonder landsheerlijke gezagsverhoudingen, zijn van latere datum.³¹³

spreiding over deze periode.

³¹¹ In het Protocollum Appellationis zijn alle juridische handelingen van partijen in een appelproces vastgelegd. De activiteit van de SvA is echter niet volledig geregistreerd. Tussenvonnissen zijn vastgelegd, eindvonnissen niet. Niet alle mandata zijn vermeld. Uitgaande brieven ontbreken volledig. Het Protocollum is daarom minder informatief dan de Missivale voor een kwantitatieve analyse van processen, vonnissen en mandata, en is alleen aanvullend gebruikt.

³¹² Zie: Hermesdorf, Hoofde, 308-310 (voor oude Vlaamse voorbeelden); Nève, Appellation, 354-357 (Maastricht en Sint-Truiden); Van Hall, Eijdsen, 170 (Luiks gebied).

³¹³ Werkmüller, Oberhöfe. Nève stelt echter met betrekking tot de SvA: 'het netwerk waarin de Akense schepenstoel fungeerde als een "hoofdgerecht" of "Oberhof" voor andere schepenbanken was reeds rond 1140 ontstaan (...) de dorpen van Sint Servaas maakten waarschijnlijk circa 1210 reeds deel uit van het Akense rechtsgebied.' Nève, Vroenhof, 256.

De meest actuele stand van het onderzoek naar de oorsprong van *Oberhöfe* biedt Alexander Krey.³¹⁴ Hij bevestigt dat het om een laatmiddeleeuwse ontwikkeling gaat, niet eerder beginnend dan in de tweede helft van de dertiende eeuw, en met name in de veertiende eeuw te plaatsen.³¹⁵ Van continuïteit met de rechtspraak in keizerlijke *Pfalzgerichte* is geen sprake geweest.³¹⁶ Het (vroeger) aanwezig zijn van een keizerlijke *Pfalz* kan later alleen als *Reputationsfaktor* geholpen hebben bij de ontwikkeling tot *Oberhof*.³¹⁷ Schriftelijke aanwijzingen voor het aanwezig zijn van een functie als *Oberhof* dateren voor Frankfurt uit het midden van de veertiende eeuw, terwijl de functie in het geval van Ingelheim waarschijnlijk in die periode pas ontstond. Krey gaat uit van een evolutie, het groeien van de verhouding schepengerecht – hoofdvaartgerecht, waarbij er niet één uniforme verklaring is voor dit ontstaan. Vaak bestonden er wel al contacten, die bijdroegen aan het tot ontwikkeling komen van deze relatie. De aanduiding *Reichsgericht* is een ‘spätmittelalterliche Begriffsneuschöpfung’ en komt niet voort uit een eeuwenoude status, maar ‘Nähe zu Kaiser und Reich’ kon wel een zekere rol spelen.³¹⁸

Hoofdvaart berustte in oorsprong voor de meeste schepengerechten op vrijwilligheid, het inwinnen van advies (*Rechtsauskunft*), zonder het bestaan van een gezagsverhouding.³¹⁹ In hoeverre en door wie de SvA is ‘gekozen’, is niet te zeggen. Vanwege de soms onpraktisch grote afstand tot de stad lijkt dit in elk geval niet in alle gevallen waarschijnlijk (bijvoorbeeld de rechtsgang vanuit Nijmegen op Aken). Maar dat maakt de hypothese van onder andere Loersch en Schwabe over herkomst van *Untergerichte* uit koningsgoed nog geen algemene waarheid. Het relatief late ontstaan van schepengerechten in de niet-geestelijke heerlijkheden en het relatief vroege verdwijnen van het meeste koningsgoed maken continuïteit van een relatie van VRH met Aken die tot de status van koningsgoed terug zou gaan, in elk geval bij VRH in de meeste gevallen onwaarschijnlijk. De historie van ressort is in een aantal gevallen duidelijk verbonden met leenrechtelijke banden (Wittem-Baelen, Eys-Wittem) of met voogdij (Thorn-Echt). De invloed van een leenheer of machtig heer kon

³¹⁴ Krey heeft de historie van de *Oberhöfe* Frankfurt, Gelnhausen en Ingelheim diepgaand onderzocht.

³¹⁵ Wat het schepengerecht van Roermond betreft, neemt Venner aan dat dit zich ook pas in de veertiende eeuw tot hoofdgerecht ontwikkelde. Venner, Hoofdgerecht, 69.

³¹⁶ De oude hypothese van een vorm van continuïteit, gebaseerd op een functie van de Palts van Aken als (verondersteld) bestuurlijk centrum van rijksgoed in de wijde omgeving, is al door Venner verworpen, op basis van de studie van Flach (Flach, Untersuchungen). Ibidem.

³¹⁷ ‘Im Ergebnis scheint es allenfalls noch denkbar, (...) in der ehemaligen Pfalzfunktion des jeweiligen Ortes eine sich aus der Vergangenheit speisende Autorität der Urteiler zu sehen. Dies erscheint als möglicher Reputationsfaktor für auswertige Urteiler sehr plausibel.’ Krey, Praxis, 188.

³¹⁸ Krey, Praxis, 190. De SvA werd later als één van de vier *Reichsoberhöfe* betiteld (naast Dortmund, Frankfurt en Ingelheim).

³¹⁹ Werkmüller, Oberhöfe, kol. 1136/37. Twee voorbeelden uit een heel andere regio laten zien dat de vrijheid betrekkelijk groot kon zijn. De schepenen van Amsterdam mochten van de bisschop van Utrecht rond 1300 te hoofde gaan in de stad Utrecht, dan wel ‘daer sijs best wijs moghen werden binnen den Ghestichte [het Sticht Utrecht]’. De bisschop bood dus een keuze, maar wel binnen ‘zijn’ Sticht. De schepenen van de stad Montfoort (Utrecht) mochten in 1540 van hun heer te hoofde gaan ‘daert hen by horen eede goetduncken zal sulcx wijs te mogen worden’. Hermesdorf, Hoofde, 320 en 323.

in de middeleeuwen dus de keuze van het gerecht van hoofdvaart beïnvloeden.³²⁰ Maar de invloed van de graaf van Loon ten oosten van de Maas was blijkbaar te gering, of de weg te onpraktisch, om de hoofdvaart van daar gelegen VRH met oude Loonse leenbanden (Stein, Limbricht, Elsloo) naar zijn rechtbanken te leiden. De SvA bood misschien ook een 'neutrale' optie, indien er meervoudige leenbanden bestonden. Dat heren die geen lands- of leenheerlijke invloed op hun schepengerechten wensten de SvA als een veilige optie zagen, kan een van de redenen zijn geweest om de SvA te kiezen.³²¹ Geestelijke instellingen kunnen om dezelfde reden de voorkeur hebben gegeven aan de SvA voor hun bezittingen (zoals Sint-Pieters-Voeren), zeker als de instelling zelf in Aken gevestigd was (het *Marienstift* als bezitter van de heerlijkheid Mesch).

Hoe de koningsgoed-hypothese ook geleerden op het verkeerde been kan zetten, laat het voorbeeld Argenteau zien. Deze VRH prijkt in de gepubliceerde lijsten van ondergerechten van de SvA, terwijl er geen spoor van bewijs is voor hoofdvaart op de SvA. Uit een oorkonde van het jaar 1070 blijkt dat het 'castrum quod dicitur Argenteau' toen koningsgoed was, of dat in elk geval geweest was. Voor de adepten van de koningsgoed-hypothese moest dit betekenen dat de hoofdvaart naar de SvA ging. In 1873 publiceerde Franquinet zijn lijst van hoofdvaart op de SvA, in hoofdzaak gebaseerd op de toen nog niet gepubliceerde gegevens van Loersch, maar met eigen aanvullingen. Hij nam Argenteau daarin op, als nummer 77 en laatste in een verder alfabetische lijst, een duidelijke aanvulling dus. Hij motiveert deze keuze niet. Aangezien Argenteau niet voorkomt in de vijftiende- en zestiende-eeuwse gegevens waar Loersch zijn eigen lijst in hoofdzaak op baseerde, kan de toevoeging niet gebaseerd zijn op Loersch. In datzelfde jaar publiceerde Loersch de uitkomsten van zijn onderzoek.³²² Loersch, een aanhanger van de koningsgoed-hypothese, nam Argenteau op in zijn lijst, waarschijnlijk alleen op basis van Franquinet. In 1905 verscheen een geschiedenis van Argenteau, van de hand van Poswick.³²³ Poswick constateerde dat uit de beschikbare documenten blijkt dat de hoofdvaart in 1288 al naar de schepenen van Luik ging, en kon geen bewijs vinden voor hoofdvaart op Aken. Overtuigd van de oude status van Argenteau als 'terre libre d'Empire', stelde hij eenvoudigweg dat de heren van Argenteau op enig moment vóór 1288 hun onderdanen hadden toegestaan de hoofdvaart naar Aken te staken en deze naar Luik te verleggen, om praktische redenen (de afstand, en Luik behoorde toch ook tot het Rijk). Zo kon de koningsgoed-hypothese overeind blijven. Schwabe was terughoudend over Argenteau en constateerde dat de bronnen ons 'keine sichere Auskunft' geven over hoofdvaart op Aken. Hij nam, op gezag van Franquinet, wel aan dat de hoofdvaart via de Vroenhof liep. Franquinet meende dat al de zogenaamde 'dorpen van redemptie' hoofdvaart op de Maastrichtse Vroenhof hadden. Hoewel Franquinet over Argenteau niet expliciet is,

³²⁰ Oude (Brabantse) voorbeelden dateren van de late dertiende en vroege veertiende eeuw. Het oudste voorbeeld met betrekking tot hoofdvaart op Roermond dateert van het midden van de veertiende eeuw. Venner, *Hoofdgerecht*, 67-68. Zie ook: Van Hall, *Eijsden*, 169-170.

³²¹ Zie ook: Van Hall, *Eijsden*, 168-169.

³²² Loersch, *Schöffenstuhl*.

³²³ Poswick, *Histoire*.

zou op basis van zijn lijst geconcludeerd kunnen worden dat Argenteau via de Vroenhof hoofdvaart op Aken had, wat vóór 1288 (toen de hoofdvaart immers naar Luik verlegd zou zijn) het geval zou moeten zijn geweest. In 2018 kunnen wij daarom nog lezen dat Argenteau hoofdvaart op de SvA heeft gehad via de Vroenhof. Intussen kan een respectabel aantal literatuurverwijzingen worden gegeven voor stellingen die elke basis in documenten missen, maar wel passen in het beeld van de koningsgoed-hypothese en daarom onkritisch worden overgenomen.

Een basale oude vorm van hoofdvaart bestond na de middeleeuwen nog voort tussen het hoofdgerecht Roermond en de schepenbanken die daar ‘ten hoofde’ gingen. Deze rechtsgang ontwikkelde zich niet tot hoger beroep.³²⁴ In Zuid-Limburg bestond de basale vorm van hoofdvaart in de zestiende eeuw bijvoorbeeld nog tussen de schepenbanken van Mechelen en Epen in de heerlijkheid Wittem en hun hoofdgerecht Baelen in het hertogdom Limburg. Rond het midden van de zestiende eeuw ontstond er wrijving omdat Baelen zich als appelinstantie begon te gedragen. In 1560 werd deze ontwikkeling een halt toegeroepen door de heer van Wittem. In een overeenkomst werden de oude gebruiken vastgelegd en werd afwijking daarvan uitdrukkelijk uitgesloten.³²⁵ De oude gewoonten hielden in dat de schepenen konden besluiten om voor lering naar Baelen te gaan, maar dat partijen dat niet konden eisen en ook geen beroep konden instellen na een vonnis. De schepenen van Baelen moesten naar het landrecht van de heerlijkheid Wittem oordelen.³²⁶ Zij hadden niet de bevoegdheid bevelschriften uit te vaardigen. Hoofdvaart was dus een recht van de schepenen, nooit een plicht. De landsheerlijke rechten werden hierdoor op geen enkele wijze aangetast, evenmin als de bevoegdheden van de lokale schepenbank.

De SvA groeide dus in de middeleeuwen uit tot een belangrijk hoofdvaartgerecht.³²⁷ In 1356 werd deze functie niet alleen bevestigd, maar door keizer Karel IV tot een algemeen keizerlijk privilege gemaakt, in principe zelfs geldend voor het hele Rijk ten noorden van de Alpen (wat nooit de praktijk is geworden).³²⁸ Diverse latere Rooms-Koningen en keizers hebben dit privilege daarna bevestigd. Karel V deed dat in 1520.³²⁹ Een andere te noemen bevestiging is die van keizer Leopold in 1660, na de grote stadsbrand van Aken in 1656.

³²⁴ Venner, Hoofdgerecht.

³²⁵ Weinberg, Wittem, 106-108.

³²⁶ Werkmüller ontkent dat die mogelijkheid bestond: ‘Die Oberhöfe belehrten und urteilten ausschließlich nach ihrem eigenen Recht’ (Werkmüller, Oberhöfe, kol. 1140). Janssen de Limpens gaat er als vanzelfsprekend vanuit dat de schepenen van Baelen bij hoofdvaart uit Wittem oordeelden op basis van het recht van het Hertogdom Limburg (Janssen de Limpens, Rechtsbronnen, LXXVIII).

³²⁷ Gegevens over de omvang van het ressort zijn pas uit de vijftiende eeuw beschikbaar.

³²⁸ ‘(...) in imperio ab ista parte citra alpes (...) legitime provocari contingeret’ (Schwabe, Oberhof (47), 92). De oorkonde spreekt van de bevestiging van het privilege. Als oudste grondslag voor dit privilege beriep Aken zich op verlening door Karel de Grote, maar de daarop betrekking hebbende oorkonde wordt inmiddels als een twaalfde-eeuwse vervalsing beschouwd (Buchner, Privileg). Zowel Aken als Dortmund maakten er (op basis van keizerlijke privileges) aanspraak op de hoogste rechtbank van het Rijk ten noorden van de Alpen te zijn. In een Maastrichtse oorkonde uit 1269 worden de schepenen van Aken al vermeld als ‘caput cis Alpes’ (Doppler, *PSHAL* (1930) 313-314).

³²⁹ ‘(...) als Königlich haubt und obrist gericht entweder zu ihrer unterweisung oder auff belieben eins oder beijder streittiger partheijen zu appelliren und sich zu beruffen pflegen, so confirmiren und bestättigen wir solche unsers

Schwabe spreekt van een ‘Machtbereich des Oberhofs’ in de vijftiende eeuw. Dit is een miskennis van de positie van de SvA vóór de ontwikkeling tot appelgerecht en rechter in eerste instantie. De SvA als hoofdvaartgerecht was een juridische autoriteit, geen schakel in de machtsuitoefening door de keizer. Voor de uitoefening van zijn invloed was de SvA volledig afhankelijk van de medewerking van de lokale justitie en van de heren en landsheren.

Wat was de kwaliteit van de leden van de SvA als juristen? De SvA bestond in principe uit veertien schepenen, waarvan er twee, de *Schöffmeister*, als *primi inter pares* fungeerden. Eén van hen was voorzitter bij hoofdvaart- en appelprocedures.³³⁰ De schepenen werden gekozen door coöptatie en werden voor het leven benoemd. De functie was vooral *ehrenamtlich* en het kostte soms moeite voldoende kandidaten te vinden. Hun inkomsten waren beperkt tot presentiegelden en wat ontvangsten in natura.³³¹ Het was een college van adellijken en patriciërs, waarvan een deel wel rechten had gestudeerd.³³² De schepenen werden gerekruteerd uit de inwoners van de stad met volledig burgerrecht. In 1682 werd vastgelegd dat het op prijs werd gesteld als kandidaten voor het schepenenambt twee of drie jaren rechtenstudie hadden doorlopen. Tenminste de helft van de plaatsen in het college zou moeten worden ingenomen door schepenen uit Akense geslachten, de andere helft kon gerekruteerd worden uit personen die het burgerrecht hadden verworven. Van de zeven uit oude Akense geslachten afkomstige schepenen dienden er tenminste twee ervaren juristen te zijn.³³³ Deze bepaling wijst erop dat het aantal geschoolde en ervaren juristen in het college toen nog steeds beperkt was.

5.6 Lering en ‘appel’ bij de SvA tot het midden van de zestiende eeuw

Voor de praktijk van hoofdvaart op de SvA in de eerste helft van de zestiende eeuw biedt een proces uit Slenaken een voorbeeld van de oude gewoonten. In 1526 besloten de schepenen van Slenaken tijdens dat proces om de schepenen van Gronsveld, als hoofdgerecht van de schepenenbank Slenaken, te raadplegen. Het (eerste) vonnis dat de schepenen van Slenaken uitspraken, op basis van de lering door de schepenen van Gronsveld, was echter onaanvaardbaar voor een der partijen, die ‘appelleerde’. Daarop gaf de SvA op zijn beurt een lering. Van het op basis daarvan door de schepenen van Slenaken uitgesproken (tweede) vonnis ging de verliezende partij in appel bij het RKG (in dit geval de vierde betrokken

Königlichen Stuls hochheit und praerogatio hiemit ewiglich (...) Cölln am 5 Novembris 1520.’ RHCL_RKG, inv.nr. 100 fol. 127-130.

³³⁰ Grass, Schöffenstein, 6.

³³¹ Ibidem, 19-23.

³³² In de korte biografische en genealogische beschrijvingen van schepenen door Coels is maar zelden vermeld dat een schepen aan een universiteit rechten had gestudeerd (Von Coels, Schöffenstein). Uit de oude matrikels van universiteiten als Keulen of Orléans zijn slechts enkele gevallen van latere Akense schepenen als student af te leiden.

³³³ Grass, Schöffenstein, 6.

instantie).³³⁴ Partijen hadden dus de mogelijkheid om, door te ‘appelleren’, de schepenen te verplichten alsnog een lering te vragen. Er vond in deze vorm van hoger beroep geen formeel proces plaats.³³⁵ De SvA oordeelde op basis van de vastleggingen gemaakt door de schepenen van Slenaken en van Gronsveld (‘ex eisdem actis’), die in Aken werden voorgelezen. De partijen zelf werden in Aken niet gehoord. Er kon niet opnieuw bewijs worden ingebracht. Het oordeel van de SvA werd in dit geval gegeven op de dag dat de schepenen van Slenaken de stukken naar Aken overbrachten en werd later in Slenaken door de schepenen bekend gemaakt aan partijen, waarmee het rechtskracht kreeg. De SvA sprak geen vonnis uit en de lering had geen zelfstandige rechtskracht.³³⁶

De termen ‘Berufung’ en ‘berufen’ werden een groot deel van de zestiende eeuw gebruikt voor zowel de zuivere lering als voor lering nadat een partij het vonnis van de lokale schepenen niet acceptabel vond.³³⁷ Een rechter (*Assessor*) van het RKG constateerde rond 1554 in een proces waarin de SvA voorafgaande instantie was geweest en een lering had gegeven vóór het vonnis, dat er daarbij sprake was van ‘berueff ohne appellation’.³³⁸ ‘Appel’ was tot het midden van de zestiende eeuw een term voor lering op initiatief van een der partijen, zonder dat dit enig aspect van de latere appelprocedures inhield.³³⁹ De term was dus al gebruikelijk, toen de SvA nog uitsluitend lering kende. De schepenen van Wijlre gebruikten hem in 1526 in een brief aan het RKG over de rechtspraktijk.³⁴⁰ Het gerecht van de Vroenhof in Maastricht

³³⁴ De drie betrokken schepencolleges stuurden ieder zelfstandig hun *acta priora* naar het RKG. RHCL_RKG, inv. nr. 95.

³³⁵ Van ‘technische Appellation’ is volgens de definitie van het HRG sprake ‘wenn der Zug unter Beachtung der Formen und Fristen des gelehrten Rechts zu einem verfahrensbeendenden, das Urteil des Unterrichters in vollem Umfang ersetzenden Spruch des Obergerichts führt.’ HRG IV, kol. 442.

³³⁶ Wanneer de schepenen van Aken als *Oberhof* fungeerden, was de *Vogt*, de persoon die gewone rechtszaken in Aken leidde en formeel een vonnis moest uitspreken, daarbij niet aanwezig (Schwabe, *Oberhof* (47), 140). De *Vogt* vervulde gewoonlijk de rol die de schout had bij schepenbanken en de *Kammerrichter* bij het RKG. Toen de SvA in de zeventiende eeuw soms zelf vonnissen in appel uitsprak, fungeerde een van de beide *Schöffenmeister* als een soort voorzitter. In een stuk uit 1648 wordt de *Schöffenmeister* als ‘Appellation Richter’ aangeduid (RHCL_RKG, inv. nr. 57 Q8).

³³⁷ Schwabe stelt *Berufung* centraal en ziet lering bij de SvA als een vorm van *Berufung*, niet omgekeerd. Schwabe meent ook dat alsnog ‘appel’ op de SvA zelf mogelijk was tegen een vonnis op basis van lering door de SvA (Schwabe, *Oberhof* (47), 146 en noot 4). Schwabe noemt een proces uit 1436 waarin dit het geval zou zijn geweest. Een dergelijke dubbele rechtsgang op de SvA lijkt vóór het ontstaan van het echte appelproces niet zinvol, aangezien de SvA op basis van dezelfde stukken opnieuw zou moeten oordelen (tenzij de lering slechts betrekking had gehad op een deelaspect). Voor hoger beroep op het RKG was een voorafgaande lering voldoende, omdat dit als rechtsgang in twee instanties werd beschouwd. Toen het appelproces tot ontwikkeling was gekomen, meende de SvA dat na voorafgaande lering toch een appelproces bij de SvA diende plaats te vinden vóór appel bij het RKG. Zie het voorbeeld uit Elsloo in 1628 in hoofdstukje 5.6.

³³⁸ Hij noteerde deze opmerking in de kantlijn van de *acta priora*. RHCL_RKG, inv. nr. 55 fol. 50.

³³⁹ Deze mogelijkheid dat partijen ‘in appel’ gingen van een vonnis, bestond voor het ressort van de SvA al vroeg, zoals blijkt uit een brief uit het jaar 1433 van de SvA gericht aan de stad Nijmegen, waar de SvA hoofdvaartgerecht voor was. Hieruit blijkt dat partijen het recht hadden op het ‘tzo Hooffde beroeffen’. De term ‘appellatie’ wordt in deze brief gebruikt als synoniem voor *Berufung* door een partij (N.N., *Handvesten*, 253-254). Schwabe betoogt op basis van deze brief dat *Lehrung* en *Berufung* al in 1433 scherp werden onderscheiden door de SvA. Dat suggereert een betekenis in het onderscheid die er niet was. De gang van zaken bij de SvA was namelijk identiek en de uitkomst was in beide gevallen een lering. Zie voor een vroeg voorbeeld van het gebruik van de term ‘appellare’ (in 1291): Van Hall, *Eijsden*, 172.

³⁴⁰ ‘Wanne auch eyliche der partheyen so vur uns zu recht stehen unse urtheyle oder rechtsprechung sich beswert beduncken oder beyfnden, sie selbigen sampt, oder eyliche van in besonder, moegten alle tzeit darvon appelliren

gebruikte in 1554 in de tekst van een gegeven 'houftleringe' de aanduidingen 'appellant' en 'appellaet'.³⁴¹ Deze mogelijkheid van 'appel' (de aanhalingstekens blijven noodzakelijk) heeft in het HRR al tamelijk vroeg op diverse plaatsen bestaan.³⁴² Schwabe stelt dat *Berufung* door partijen (de term wordt door hem steeds geïnterpreteerd als 'appel') in de tijd rond 1500 de *Normalfall* was en veel vaker voorkwam dan lering op initiatief van de schepenen.³⁴³ Dat lijkt juist. Van 50 RKG-processen uit de beide Limburgen in de eerste helft van de zestiende eeuw waarin de SvA voorafgaande instantie was, was maar bij circa een derde sprake van lering op initiatief van de schepenen van de ondergerechten.³⁴⁴ In de tweede helft van die eeuw was dat 22%, in het eerste kwart van de zeventiende eeuw nog maar 10% (drie leringen). De laatste lering van de SvA voor de schepenen van een VRH die gevolgd werd door een proces bij het RKG werd in 1628 gegeven aan de schepenen van Elsloo.³⁴⁵ De laatste lering die blijkt uit de Missivale werd in 1661 gegeven aan de schepenen van Obbicht.³⁴⁶

5.7 De praktijk van de SvA als hoofdvaartgerecht

De SvA oordeelde in principe 'nae den Rycks Recht', dus niet conform de costumen van de lokale schepenbank.³⁴⁷ De uitspraken van de SvA moeten een zekere uniformering in de lokale rechtspraak hebben gestimuleerd. Een materie waarvoor vaak een lering werd gevraagd, was het erfrecht. Hier weken oude lokale bepalingen nogal eens af van wat het rijksrecht inmiddels bepaalde.³⁴⁸

und sich irre besuernisse an den Koenigl. Stul und Statt Aiche (als unser wytzylich oberhoff) berouffen.' LNRW_RKG, inv.nr. 3461 fol. 48.

³⁴¹ RHCL_RKG, inv.nr. 15 fol. 63.

³⁴² 'Die Appellation hat sich schon vor der Rezeption des übrigen römisch-kanonischen Prozeßrechts in Deutschland eingebürgert. Im Trierer Bezirk kommt sie bereits in der Mitte des 15. Jahrhunderts vor. In anderen Teilen Deutschlands wird sie noch früher angewandt. Da sie die Anrufung des höheren Richters gegen ein End- oder Beurteil bedeutet, hat sie viele Ähnlichkeiten mit der Urteilsschelte des deutschen Rechts. Auch diese ging in späterer Zeit stets an dasselbe Gericht, das deshalb als übergeordnet empfunden wurde. Die Übernahme der Appellation ist durch ihre Ähnlichkeiten mit der Urteilsschelte sehr erleichtert und ihr Aufkommen kaum als Eindringen eines fremden Rechtsinstituts empfunden worden.' (Marquardt, Prozessordnungen, 66-67.) De standaardformule bij *Berufung* door een partij omvatte in de onderzochte dossiers de frase 'behelten Scholtis und Scheffen hunner ehren', waarmee dus werd aangegeven dat er geen sprake was van een aanval op de rechters.

³⁴³ Schwabe, Oberhof (47), 136. Hij geeft voorbeelden uit de eerste helft van de zestiende eeuw.

³⁴⁴ Hoewel het woord niet in Van Dale staat, wordt de term 'ondergerecht' hier gebruikt voor het Duitse woord *Untergericht*.

³⁴⁵ De lering werd gegeven als een decretum van de SvA d.d. 11 april 1628. De tegenpartij ging in appel, niet in Aken maar bij het RKG, tot ongenoegen van de SvA, die de schepenen van Elsloo instrueerde om het appel, als zijnde 'frivool' en in strijd met de Akense privileges, niet toe te laten. Bij het RKG werd door de verdediging betoogd dat dit appel 'per saltum' en onrechtmatig was. RHCL_RKG, inv.nr. 123.

³⁴⁶ SAA_Mis, 1656-1662 fol. 132 verso.

³⁴⁷ Volgens Schwabe kon wel verzocht worden om een oordeel op basis van het recht van de lering vragende schepenbank. Hij noemt Nijmegen en Weert als voorbeelden (Schwabe, Oberhof (47), 123). In de onderzochte *acta priora* is daar geen voorbeeld van aangetroffen.

³⁴⁸ In 1518 verzocht de landdag van Gulik de hertog om in het erfrecht het *Repräsentationsrecht* voor kleinkinderen in te voeren, omdat het RKG in appel vonnissen op basis van het in Gulik bestaande recht steeds verwierp. Horbach, Privatrecht, 9.

De schepenen die processtukken (*acta priora*) overbrachten moesten verklaren dat deze volledig waren. Dit werd als ‘gestentenisse’ aangeduid. Hoeveel schepenen van het ondergerecht de gang naar Aken maakten, kon verschillen. Hoeveel schepenen van Aken de zaak behandelden en uitspraak deden (lering gaven), blijkt niet uit de stukken. Schwabe noemt voorbeelden uit de vijftiende eeuw met zeven en met tien aanwezige schepenen.³⁴⁹ Een stuk zonder datum getiteld ‘Extract des alden gebruychs der banck Wijlre’, dat uit de tweede helft van de zestiende eeuw moet dateren, beschrijft de oude rechtsgebruiken rond hoofdvaart.³⁵⁰ Conform hetgeen hiervóór al is beschreven, worden de termen ‘beroepen’ en ‘lering’ gebruikt voor de gang naar Aken zowel vóór het uitspreken van een vonnis in Wijlre (op initiatief van de schepenen), als na een vonnis in Wijlre (op initiatief van partijen). De term ‘appellatie’ wordt vooral (maar niet helemaal consequent) gebruikt voor het ‘sich beswert vinden’ door partijen (na een vonnis). In Aken werd volgens het stuk in alle gevallen een ‘lering’ verkregen. De volgende aspecten van de traditionele praktijk worden genoemd:

- De procedure in Aken was altijd gelijk: ‘yss oych ny onderscheyt gewest inder appellatien, uff beroep oeder belerong’;
- Er werd niet schriftelijk geprocedeerd. De processtukken uit Wijlre werden in Aken voorgelezen door de secretaris van de schepenbank van Wijlre: ‘alsdan dar zynde, dy processen aen gedrayghen unde upgelesen durch onssen secretaris’;³⁵¹
- Het kwam voor dat de beide procespartijen in Aken aanwezig waren, maar zij werden niet gehoord en konden mondeling noch schriftelijk nieuw bewijs inbrengen;³⁵²
- Het uitvaardigen van bevelschriften (‘dwanck breven’) door de SvA aan het ondergerecht was onbekend;
- Het vonnis werd schriftelijk en verzegeld overhandigd (‘myt gegeven sonder virtraecht’), naar Wijlre gebracht en daar geopend en voorgelezen in een zitting van de schepenen van Wijlre, die daarmee het vonnis rechtskracht gaven.

³⁴⁹ Schwabe, Oberhof (47), 140.

³⁵⁰ RHCL_Wijl, inv.nr. 104. Het stuk is een afschrift zonder datum. Handschrift en spelling vertonen overeenkomsten met die van *acta priora* welke in 1554 door de schepenbank van Wijlre aan het RKG werden gezonden (RHCL_RKG, inv.nr. 55).

³⁵¹ Andere plaatsen kenden misschien andere gebruiken. Bij twee hoofdvaarten vanuit Limbricht in de jaren 1555-1556 lijkt er sprake van overbrengen van de stukken door de gerechtsbode en toezenden van de uitspraak door de SvA. Zie 11.6.

³⁵² ‘(...) upgelesen (...) sonder parthyen tzo hoeren. Yss oych wayll geboirt, soe parthyen beyde tgegenwerdydch waeren unde beyde begerdt hayffen dy processen hoerren aendrayghen, hayven oych parthyen somtytz konden [mondeling bewijs aandragen] aldair begerdt aldair tzo leyden. Yss honne al tyt aeff erkandt unde ny geboirt noych tzo gelaethen (...) ny konden noych voirden besceyt in tzo bryngen tzo gelayssen.’ Een bijzonderheid die blijkt uit twee dossiers die betrekking hebben op hoofdvaart vanuit Wessem zijn de ‘naekonden’ bij ‘appel’, de mogelijkheid om na het uitspreken van het vonnis door de lokale schepenbank aldaar nog verder bewijsmateriaal aan te dragen en vast te laten leggen, dat tot de processtukken ging behoren zoals die naar Aken werden gebracht (RHCL_RKG, inv.nr. 199 (1562) en 269 (1572)). Daarbij bleef het vaststellen van de feiten dus zaak van de rechter in eerste instantie, maar oordeelde de rechter in tweede instantie op basis van meer feiten dan waarop het vonnis was gebaseerd. Of andere ondergerechten dan Wessem deze mogelijkheid ook kenden, blijkt niet uit de procesdossiers. In de rechtsgang vanuit Thorn op Echt was het toegestaan na het vonnis in Thorn nog nadere memories in te dienen, die tot de processtukken gingen behoren zoals die naar Echt werden gebracht (Van Rensch, Inventaris).

Alles zou traditioneel in goede verstandhouding en met wederzijds respect zijn verlopen. Het initiatief lag bij de schepenen van het ondergerecht. In 1556 beschrijft een schepen van Aken hoe de SvA omging met ondergerechten die geen uitvoering gaven aan een door de SvA gegeven lering, hetgeen dus blijkbaar voorkwam. De SvA zond dan diverse 'Manungsbrieffe', maar als daaraan geen gevolg werd gegeven, restte de klager slechts de gang naar het RKG.³⁵³

Er lijkt geen sprake te zijn geweest van een algemeen drempelbedrag bij de SvA, beneden welke 'appel' niet werd toegestaan. Uit de onderzochte dossiers blijkt dit in elk geval niet. Er waren waarschijnlijk alleen lokale gewoontes, geen regel van de SvA. In een appelzaak opgekomen in Wijlre werd in 1597 gesteld dat tegen het vonnis van de schepenen van Wijlre geen appel mogelijk was, omdat het in geschil zijnde bedrag minder was dan 100 gulden.³⁵⁴ De SvA nam het appel echter in behandeling.

Ondanks de gewoonte van de SvA om meestal al op de dag van het aanbrengen van de acta priora door de schepenen van het ondergerecht de lering te geven, waren de totale doorlooptijden voor alle instanties samen niet echt kort. De RKG-dossiers bieden een aantal voorbeelden van de rechtsgang vanuit Pietersheim, in tweede instantie op de Maastrichtse Vroenhof, in derde instantie op de SvA.³⁵⁵ Van een op 14 november 1553 door de schepenen van Pietersheim uitgesproken vonnis werd, na leringen in 'appel' door achtereenvolgens de Vroenhof en door de SvA, op 16 augustus 1554 het oordeel van de SvA in Pietersheim bekendgemaakt. Een totale doorlooptijd van negen maanden. In drie latere processen was dit elf tot vijftien maanden. De belangrijkste vertragende factor was de tijd die de schepenen namen om 'ten hoofde' te gaan. Het duurde drie tot zes maanden voor de schepenen van Pietersheim de stukken bij de Vroenhof afleverden, en na het vonnis op basis van het oordeel van de Vroenhof nog eens even lang tot het proces in Aken werd aangebracht. De Vroenhof oordeelde toen al niet meer op dezelfde dag, maar nam een tot vier weken voor een besluit. De SvA besloot vaak op dezelfde dag en anders meestal binnen een maand. In twee voorbeelden uit Wesseme, van waaruit rechtstreeks op de SvA werd geappelleerd, waren de totale doorlooptijden twee en acht maanden. Het duurde respectievelijk twee en vijf maanden vóór de schepenen naar Aken togen. In het eerste voorbeeld (1562) kregen zij nog dezelfde dag een oordeel mee (dat vier dagen later in Wesseme werd uitgesproken), in het tweede (1572), een proces met trekken van een appelprocedure, duurde het 3 maanden.³⁵⁶

³⁵³ De SvA legde blijkbaar al boetes op, maar om deze af te dwingen moest de fiscaal bij het RKG worden ingeschakeld: '(...) so lassen die scheffen vonn Aich manungsbrieff ein, zwey, dritte mael an solicher clegeren, scholtiss unnd scheffen auf ein bestimmte peen in iren privilegien begriffen aussgehn (...) aldae [=RKG] der fiscael uff die peen gegen die ongehorsamen vorter procedert.' Stuk uit 1556. Schwabe, Oberhof (47), 144-145.

³⁵⁴ SAA_RKG, inv.nr. B 4301 Q27.

³⁵⁵ RHCL_RKG, inv.nr. 15 (1553-1554), inv.nr. 188 (1562-1563), inv.nr. 91 (1564-1565), inv.nr. 249 (1571-1572) en inv.nr. 286 (1574).

³⁵⁶ RHCL_RKG, inv.nr. 199 en 269.

5.8 De SvA in ontwikkeling naar een appelinstantie

De SvA heeft zich in de tweede helft van de zestiende eeuw ontwikkeld van een hoofdvaartgerecht tot een instantie van hoger beroep (appel in de moderne zin). Schwabe meende dat de ontwikkeling van lering naar het formele appelproces ('gemeinrechtliche Appellationsverfahren') rond 1560 inzette (hij spreekt van het *Hauptwendepunkt*). Hij veronderstelt dat de SvA daarbij werd beïnvloed door de gang van zaken bij het RKG en de regelgeving voor het RKG, met name de nieuwste *Reichskammergerichtsordnung* (RKGO) van 1555, die als leidraad zou zijn genomen. Hij veronderstelt daarmee dus een door de SvA geïnitieerde omschakeling in de rechtspraktijk. De betekenis van de RKGO voor de praktijk van de SvA is niet gemakkelijk vast te stellen.³⁵⁷ Toch zal hierna een poging worden gedaan deze stellingen, over het tijdstip van, en de prikkel tot de ontwikkeling te toetsen, enerzijds door een analyse van de algemene procespraktijk van de SvA in de tweede helft van de zestiende eeuw, anderzijds door enkele specifieke onderdelen van de RKGO tegen de praktijk bij de SvA aan te houden.

Dat de SvA zijn eigen gebruiken kende en niet zonder meer het RKG kopieerde, blijkt uit de wijze waarop de eerste stap werd gezet in de behandeling van een zaak. Bij het RKG kon de klager de acta priora aanleveren of vragen om een bevelschrift, een 'offen compulsorialis oder zwenckprief', aan de voorafgaande instantie(s) om de acta priora te verstrekken. Het eerdergenoemde proces uit Slenaken biedt al een voorbeeld van dat laatste uit 1527.³⁵⁸ De SvA kende dit gebruik nog lange tijd niet en het jaar 1555 was daarin geen omslagpunt. Een eerste voorbeeld van een 'dwangbrief' of *compulsoriales*³⁵⁹ uitgevaardigd door de SvA biedt in de onderzochte dossiers pas een procedure uit 1587.³⁶⁰ Compulsoriales zijn een belangrijke indicatie voor de relatie tussen lagere en hogere rechter. Klagers moesten bij appel op het RKG weliswaar bij de voorafgaande instantie te kennen geven in appel te gaan, maar vervolgens wendden zij zich rechtstreeks tot het RKG, dat het appelproces in behandeling nam en compulsoriales kon doen uitgaan. Bij hoofdvaart 'appelleerde' de klager bij de lagere rechter, die vervolgens beoordeelde of hij het 'appel' toelaatbaar achtte en die daarna de gang naar de SvA maakte. Er was eigenlijk geen concrete relatie tussen 'appellant' en hoofdvaartgerecht. Dat in de onderzochte dossiers de SvA pas in het laatste kwart van de zestiende eeuw compulsoriales deed uitgaan, wijst dus op het nog na 1555 voortbestaan van oude gewoonten waarbij er alleen een directe relatie was tussen de schepenen van het ondergerecht en de SvA. De schepenen van het ondergerecht kozen ook het moment om naar de SvA te gaan en de acta priora over te brengen.

Toch was er rond het midden van de zestiende eeuw wel sprake van veranderingen. De eerste wijziging die opvalt, is de standaardformulering waarmee uitspraken van de

³⁵⁷ Het RKG zelf schijnt zich in de praktijk ook niet altijd aan de RKGO te hebben gehouden. Ranieri, *Recht I*, 196.

³⁵⁸ 'Keyserliches compulsorial mandat' aan de schepenen van Gronsveld, Slenaken en Aken. RHCL_RKG, inv.nr. 95 charter 5.

³⁵⁹ 'Literae compulsoriales' of dwangbrief, een bevel van een hogere gerechtelijke instantie aan een lagere.

³⁶⁰ RHCL_RKG, inv.nr. 76.

SvA begonnen. Dit was traditioneel ‘Op aensprach, antwort und kontschaff, vort alle vurbrachten bescheyde (...) inhalt des process nae gestentenisse der scheffen offerbracht’ (1548).³⁶¹ Deze frase werd bij lering na een vonnis (dus op initiatief van partijen) vervangen door ‘In appellationssachen (...) appellanten (...) gegen (...) appellaten (...)’, en bij lering vóór een vonnis (op initiatief van de schepenen) door ‘In consultationssachen (...)’. Voorbeelden van uitspraken van de SvA in zaken uit Rekem laten de periode van de overgang zien. In 1553 begint een uitspraak nog met ‘Up ansprach undt antwort’, in de voorbeelden uit de jaren 1556-1560 is de aanhef ‘In streitiger sachen’, en vanaf 1561 ‘In der appellation sachen’.³⁶² Het is echter vooral een cosmetische wijziging, met een duidelijker onderscheid in de lering van de SvA tussen ‘lering’ en ‘appel’.

Voor de SvA waren mogelijk de wijzigingen van het landrecht in Gulik-Berg belangrijker dan de nieuwe RKG. Er waren banden met Gulik, alleen al doordat de hertog van Gulik de voorgdij van de stad in handen had en er de *Vogtmajor* benoemde, formeel de voorzitter van het schepencollege. In 1555 werd de ‘jülich-bergische Reformation’ gepubliceerd, die in 1564 werd herzien.³⁶³ De *Reformation* schreef een duidelijk onderscheid voor tussen lering en appel. Zij gaf uitleg over het verschil tussen *Konsultation* en *Appellation*. Dit heeft de SvA, in elk geval in de terminologie van de uitspraak, overgenomen. Of de wens om zich aan te passen aan het RKG en de formeel voorgeschreven *Instanzenzug* via twee voorafgaande instanties daarbij voor de SvA een rol speelden, is niet duidelijk, maar lijkt minder waarschijnlijk. De noodzaak was er niet. Het RKG heeft als rechtbank in derde (of zelfs vierde) instantie ook processen geaccepteerd waarbij in het voortraject alleen sprake was geweest van lering zonder ‘appel’. In de praktijk deed het RKG niet moeilijk over het principe dat het RKG pas in derde instantie oordeelde. Een vonnis op basis van lering werd toch beschouwd als een vonnis in tweede instantie, zodat het RKG een appel daartegen in behandeling kon nemen. In die zin was er dus zelfs geen noodzaak voor de SvA om de gebruikte terminologie aan te passen. Ook de invloed van de eerdere *Reichskammergerichtsordnungen* op de genoemde *Reformation* en op andere *Gerichtsordnungen* in omringende gebieden, zoals die van de keurvorstendommen Trier (1537) en Keulen (1538), was beperkt.³⁶⁴ Dat de SvA wel sterk beïnvloed zou zijn door de RKG van 1555, ligt daarmee minder voor de hand. De SvA lijkt conservatief, een conservatisme dat hij met de ondergerechten zal hebben gedeeld. Er waren geen standen (zoals in het hertogdom Gulik) die aandrongen op uniforme rechtspraak en voorschriften voor de schepenenbanken. Er was geen centraal landsheerlijk gezag over de ondergerechten dat de lokale gebruiken ter zijde kon schuiven.

³⁶¹ LNRW_RKG, inv.nr. 2624 Q25.

³⁶² SAA_SP, inv.nr. 4-73. Een voorbeeld voor Wijlre is een oordeel van de SvA in 1557: ‘In streitiger sachen (...)’. LNRW_RKG, inv.nr. 544 fol. 57.

³⁶³ In het voorwoord van de versie van 12 Juni 1555 wordt dit stuk betiteld als ‘Reformation gerichtlichen Prozesses samt Erklärung etlicher [erbrechtlicher] Fälle’. Aan de hertog van Gulik-Berg was door de keizer in 1530 een appelprijs verleend, maar onder de voorwaarde dat de hertog de rechtsgang in tweede instantie binnen zijn territoria organiseerde. In 1555 was er nog geen *Hofgericht*. Er kon tot 1564 alleen aan bepaalde schepenenbanken worden geappelleerd. Stölzel, *Entwicklung*, 245.

³⁶⁴ Marquardt, *Prozessordnungen*, 9-10.

Het uitspreken van het vonnis bleef ook na 1555 de verantwoordelijkheid van de lokale schepenen.³⁶⁵ Slechts in uitzonderingsgevallen deed de SvA zelf uitspraak, op verzoek van partijen.³⁶⁶ In een appelprocedure waarin Aken op 4 oktober 1611 tot een oordeel kwam dat op 11 oktober in Wijlre bekend werd gemaakt, ontstond discussie over de vraag of de termijn van tien dagen voor verder appel bij het RKG op 4 dan wel op 11 oktober begon te lopen. Het RKG accepteerde dat dit de datum van bekendmaking in Wijlre was, niet de datum waarop de SvA tot een besluit was gekomen.³⁶⁷

Bestudering van bewaard gebleven processtukken uit de tweede helft van de zestiende eeuw laat, naast de veranderende terminologie, geleidelijk aan ook verdere wijzigingen zien. De SvA stond procedurele gebruiken uit appelprocedures toe die elders al gewoonte waren geworden, maar legde deze niet op. Niets wijst op het bestaan van een eigen *Gerichtsordnung* van de SvA vóór de achttiende eeuw.³⁶⁸ De lokale traditie van schepenbanken en het kennisniveau van de (vaak lokale en niet universitair geschoolde) juridisch vertegenwoordigers van partijen waren nog lange tijd bepalend. Er is geen sprake geweest van een abrupte breuk met het verleden. In een geleidelijke ontwikkeling werden gebruiken die bij het RKG en andere appelinstanties bestonden, ook geïntroduceerd bij de SvA. Voorbeelden van afwijkingen ten opzichte van de oude rechtsgewoonten zijn:

- Het optreden van advocaten van partijen voor de SvA;
- Het indienen van een schriftelijke, uitgebreid gemotiveerde klacht (*gravamina*);³⁶⁹
- Het indienen van nieuwe processtukken door partijen bij de SvA;
- Het uitvaardigen van bevelschriften door de SvA, procedureel (zoals *compulsoriales*, *inhibitiones*) en als rechter in eerste instantie (*mandata*).

Het eerdergenoemde stuk getiteld 'Extract des alden gebruychs der banck Wijlre' uit de tweede helft van de zestiende eeuw bevat een protest tegen de veranderingen ('neuwerynge'). Het proces dat aanleiding gaf tot deze klacht werd gevoerd door een kapittel in Aken (vermeld wordt 'den momber des Capytels oeder der geystlycher heren'), dus door een kapitaalkrachtige partij die zich kon laten vertegenwoordigen door een professionele advocaat. Deze probeerde blijkbaar nieuwe procedurele gebruiken te introduceren, gebruiken die bij het RKG of bij landsheerlijke hoven al *usance* zullen zijn geweest maar voor de schepenen van Wijlre een ongewenste breuk met de traditie waren.

³⁶⁵ Zelfs in 1725 stuurde de SvA bijvoorbeeld nog een vonnis verzegeld naar Nijmegen, 'hetwelck aan partijen behoorlijck kan worden geopent ende kondt gedaan'. Appelprocedure Van der Linden contra Van Zeller. SAA_Mis, 1714-1725 fol. 172 verso (9 juli 1725).

³⁶⁶ Een voorbeeld uit 1572 in: RHCL_RKG, inv.nr. 269.

³⁶⁷ RHCL_RKG, inv.nr. 254 fol. 115-116.

³⁶⁸ In 1766 is sprake van 'unsere letztere reformirte process-ordnung'. SAA_PA, 1760-1773 fol. 180.

³⁶⁹ Partijen volstondden echter nog vaak met een verwijzing naar de *acta priora* voor hun standpunt en argumenten. Dit was bij het RKG ook toegestaan, maar was in de praktijk hoogst ongebruikelijk.

Een appelproces uit 1587 laat een van de uitersten van het spectrum in deze overgangperiode zien. Dit proces tussen de gravin van Esneux en de graaf van Gronsveld, in eerste instantie gevoerd voor de schepenenbank van Gronsveld, lijkt een volwaardig appelproces.³⁷⁰ De gebruikte Latijnse terminologie en de processtappen stemmen overeen met de gewoonten bij het RKG. De appellante vroeg om compulsorials waarmee de schepenen van Gronsveld bevel kregen tot het overbrengen van de akten en diende ‘articulata gravamina’ in, een in genummerde stellingen verdeeld verzoekschrift. Daarop reageerde de tegenpartij met de stelling dat het proces niet aanhangig was geworden bij de SvA (‘exceptiones non devolutionis’). De schepenen eisten daarop ‘artikulierte Exceptiones’ om deze stelling te onderbouwen. Er volgden *replica*, *duplica* en *triplica*, en een verzoek om verdere acties te verbieden (‘supplicatio pro inhibitione’). In 1593 sprak de SvA een tussenvonnis (*interlocutio*) uit over de door de verdediging aangevoerde stelling dat het appel nietig was (*nullitas*). Bij elke stap vroeg de advocaat van de tegenpartij om een kopie van het ingediende stuk en een termijn om dit te bestuderen en erop te reageren. Het proces duurde negen jaar (1587-1596), maar het bracht het geschil niet tot een oplossing. Dat het twee kapitaalkrachtige partijen betrof die bekwame, universitair geschoolde advocaten konden inschakelen, had waarschijnlijk invloed op de wijze van procederen in dit concrete geval. Want in dezelfde periode bleven ook processen plaatsvinden waarin geen spoor van vernieuwing is te ontdekken. Waarschijnlijk hebben advocaten dus een belangrijke rol gespeeld in het overgaan van de SvA op de procedurele gewoonten van andere appelinstanties. De SvA introduceerde geen vernieuwing en legde deze niet op, maar ging mee in de door advocaten geïnitieerde vernieuwingen.³⁷¹ Waarschijnlijk was er sprake van een geleidelijk en natuurlijk proces en ging de SvA mee in de ontwikkeling, terwijl ook de ondergerechten en de juridisch vertegenwoordigers daarin geleidelijk meegingen. Verschillende vormen bestonden nog geruime tijd naast elkaar.

Met het wijzigen van de procedurele mogelijkheden nam de doorlooptijd snel toe. Daarmee verloor de rechtsgang op de SvA een belangrijk aspect van zijn aantrekkelijkheid. Van een appelprocedure in 1573 was de totale doorlooptijd vijftien maanden.³⁷² Daarvan nam het proces in Aken bijna acht maanden in beslag. Een lering van de SvA waar de schepenen van Wijlre in 1614 om verzochten, werd door de SvA en de advocaten van de beide adellijke partijen behandeld als elke andere rechtszaak en had een doorlooptijd van meer dan vijf jaar.³⁷³ Er had een totale ommekeer plaatsgevonden: lering onderscheidde zich procedureel

³⁷⁰ RHCL_RKG, inv.nr. 76.

³⁷¹ Ook in de toepassing van recht is de invloed van de geleerde advocaten zichtbaar. Recht was bezig *Gelehrtenrecht* te worden, waarbij het Romeins-canonieke recht bepalend werd. ‘Was dem fremden Rechte den Weg bahnte, [war nicht das Reichsgericht, sondern] waren die namens der Parteien an die rechtsgelehrten Räte der Kanzlei gelangenden Prozessschriften, deren rechtsgelehrte Verfasser das fremde Recht zur Stütze ihrer Ausführungen heranzogen.’ Stölzel, *Entwicklung*, 250.

³⁷² RHCL_RKG, inv.nr. 286.

³⁷³ Overbrengen van de *acta priora* door de schepenen van Wijlre op 17 juni 1614. Vonnis d.d. 24 september 1619. RHCL_RKG, inv.nr. 46.

niet meer van een appelproces en moet daarmee ook zijn aantrekkelijkheid hebben verloren voor de schepenen van de ondergerechten.

In tegenstelling tot de heer van Wittem, die in 1560 een halt toeriep aan de ontwikkeling die de schepenen van Baelen meer bevoegdheden dreigde te geven dan zij traditioneel hadden gehad, lieten de heren van verschillende Limburgse heerlijkheden in de tweede helft van de zestiende eeuw een vergelijkbare ontwikkeling in de relatie van hun schepenbanken met de SvA gebeuren. De SvA eigende zich daarmee sluipenderwijs nieuwe bevoegdheden toe. Dat zou in de zeventiende eeuw tot talrijke conflicten leiden.

Zoals gezegd, meende Schwabe te mogen concluderen dat vanaf circa 1560 de RKGO van 1555 maatgevend werd voor de procedures bij de SvA. Hij hecht geloof aan de in 1607 in een proces bij het RKG door de SvA aangevoerde stelling 'dass es beym Scheffenstul zu Aachen eben die gelegenheit gleich an diesem hochlöbl. Kays. Cammergericht hat'.³⁷⁴ Namens de tegenpartij (Rekem) werd in dat proces beweerd dat de besluiten van de SvA, zoals die als *Oberhof* in het verleden werden gegeven, eigenlijk geen vonnissen in tweede instantie waren. Toch lijkt na 1600 de ontwikkeling naar formeel appelproces afgerond en zou men kunnen zeggen dat de praktijk bij de SvA inhoudelijk in belangrijke mate overeenstemde met de praktijk bij het RKG.³⁷⁵ Dat geldt zowel voor de (gepretendeerde) bevoegdheden, de procesgang als de Latijnse terminologie. Maar deze overeenstemming kan zijn voortgekomen uit de algemene gebruiken in de rechtspraktijk, zonder directe referentie aan de RKGO. Van een volledig volgen van de RKGO is ook dan geen sprake. Dat geldt voor het niet in Aken vonnis spreken, maar eveneens wat betreft het niet toepassen van het strikte *Terminsystem* dat bij het RKG in principe moest worden gevolgd. En anderzijds waren de bevoegdheden die de SvA zich toekende zelfs ruimer dan die van het RKG.

Wat de toepassing van de RKGO van 1555 betreft, is een bijzondere vorm van civiel proces in eerste instantie relevant, het smaadproces 'ex lege diffamari'. Dit was een zogenaamde *Provokationsklage*, die de beklaagde dwong bewijs te leveren als was hij klager, en dus omkering van de bewijslast impliceerde. De beklaagde kon veroordeeld worden tot 'eeuwig stilzwijgen': hij zou zijn beweringen, als hij ze in het proces niet juridisch liet toetsen, nooit meer juridisch in kunnen brengen. De bedoeling was om iemand daarmee te dwingen tot een regulier proces voor de in het eigenlijke geschil competente rechter. Vanwege de omkering van bewijslast en het misbruik waartoe deze vorm van proces aanleiding gaf, was de toepassing door de RKGO in 1555 beperkt tot enkele ernstige gevallen.³⁷⁶ Bovendien

³⁷⁴ Schwabe, *Oberhof* (47), 157.

³⁷⁵ Opvallend is dat de toenmalige Akense syndicus in een lijst uit 1629 van processen opgekomen uit Elsloo de aanduiding 'hoofdvaart' gebruikt voor alle leringen en processen vóór 1600, en voor de processen daarna onderscheid maakt tussen hoofdvaart (lering), appel en consultatie (een juridisch advies op verzoek van een der partijen). BHIC_RvB, inv.nr. 395.

³⁷⁶ In de RKGO van 1555 (II, XXV) wordt de reikwijdte als volgt omschreven: 'daß lex diffamari an dem cammergericht verstanden und gebraucht werden soll in friedbrüchigen, schmach- und andern dergleichen sachen, in denen sollich diffamation gefehrlicher, betrieglicher weiß oder in ander wege dem andern theyl zu nachtheil und beschwerung beschehen'. De RKGO bepaalde verder dat 'cammerrichter und beysitzer, ehe und zuvor sie sollich

moest de klager rijksonmiddellijk zijn.³⁷⁷ Bij het RKG was een zorgvuldige beoordeling van de klacht voorgeschreven, vóór deze werd geaccepteerd. Ook zou de zaak, volgens de bij het RKG geldende regels, zodra de beklaagde bereid bleek over het geschil te procederen, aan de gewone competente rechter moeten worden overgedragen. Met deze bijzondere voorwaarden schijnt de SvA geen rekening te hebben willen houden. Uit niets blijkt dat de SvA op dit punt de RKG als leidraad gebruikte. In de hierna in hoofdstuk 6 te behandelen casus Cartils nam de SvA tot viermaal toe een dergelijke klacht in behandeling.

5.9 De SvA: een kwantitatieve analyse

Zoals al aan het begin van dit hoofdstuk gezegd, zijn gegevens over de mate waarin een beroep werd gedaan op de SvA als *Oberhof* relatief schaars door het verloren gaan van een groot deel van het oude schepenarchief van Aken. Door deze schaarste aan gegevens en het vaak fragmentarische karakter ervan, is het onmogelijk hier steeds kwantitatieve gegevens te presenteren voor dezelfde groep objecten van onderzoek en voor gelijke en aaneengesloten periodes. Soms worden gegevens gepresenteerd per periode van tien jaar, in andere gevallen per periode van 50 jaar. Soms hebben de gegevens betrekking op de ‘beide Limburgen’, dan weer op bepaalde groepen van VRH of op individuele VRH. Dit wordt bepaald door de beschikbaarheid van gegevens. Alles wordt echter gepresenteerd om bij te dragen aan het totaalbeeld.

De oudste kwantitatieve gegevens biedt een lijst (hierna: ‘lijst Beusdael’) uit de tweede helft van de zeventiende eeuw, gebaseerd op de ‘Liste Kemp’, een (nu verdwenen) register dat betrekking had op de periode 1400-1461 en de inkomsten bevatte van de SvA uit hoofdvaaarten. Op basis van dat register is een lijst met het aantal hoofdvaaarten per ondergerecht opgesteld. In deze lijst zijn in totaal 1318 hoofdvaaarten van 105 ondergerechten begrepen, dus gemiddeld circa 21 hoofdvaaarten per jaar.³⁷⁸ In de lijst worden 28 schepenbanken in de beide huidige provincies Limburg vermeld. De volgende VRH zijn met meer dan tien hoofdvaaarten (in 62 jaar) vertegenwoordigd.³⁷⁹

process erkennen, der diffamation halben durch schriftlich oder ander glaublich urkundt und anzeig informirt und bericht sein’, omdat te veel van dergelijke zaken ‘anhengig gemacht und darnach auf ihnen selbst ruhen bleyben’.

³⁷⁷ Van de ruim 300 RKG-processen bewaard in het RHCL hebben er maar twee een klacht bij het RKG op basis van de lex diffamari als uitgangspunt: RHCL_RKG, inv.nr. 61 en inv.nr. 235. Klagers waren respectievelijk de abdis van Essen en de abdis van Thorn, dus rijksonmiddellijke (of als zodanig beschouwde) partijen.

³⁷⁸ De lijst is gemaakt door, of in opdracht van, W.A. von Eys gen. Beusdael, schepen van Aken van 1672 tot 1729. Deze lijst is gepubliceerd door Meulleners in: *PSHAL* (XXIV) (1887) 163-165.

³⁷⁹ Weggelaten is Mheer (‘Meer in dem landt von Dalleim’), dat vermeld wordt met elf hoofdvaaarten. Mheer behoorde tot het graafschap Dalhem en is niet als VRH te beschouwen. Het komt niet meer voor in de zestiende-eeuwse *Urteilsbücher* en ook de *Missivale* (na 1656) zwijgen erover.

Hoofdvaart op de SvA in de periode 1400-1461

Rekem en Boorse ³⁸⁰	66	(54+12)
Grevenbicht en Obbicht ³⁸¹	53	
Stein	42	
Wijlre	35	
Gronsveld	34	
Wessem	27	
Pietersheim ³⁸²	23	
Kessenich	23	
Elsloo	19	
Mesch	16	

Er zijn in die periode dus opmerkelijke verschillen in de intensiteit van de gang naar de SvA vanuit verschillende VRH, die niet alleen door verschillen in grootte verklaard kunnen worden. Wat afzonderlijke Limburgse schepenbanken betreft, staat Rekem (zonder Boorse) met 54 hoofdvaarten bovenaan.³⁸³ Pietersheim en Kessenich (zevende en achtste) halen niet eens de helft daarvan, met 23 hoofdvaarten (dus ongeveer eens in de drie jaar). Waarom had Elsloo maar 19 hoofdvaarten en het aangrenzende Stein meer dan het dubbele aantal?³⁸⁴ En het minuscule Mesch nauwelijks minder dan het veel grotere Elsloo? Vijftien van de Limburgse VRH in de lijst hadden minder dan tien hoofdvaarten in de genoemde 62 jaar. Sommige maar een of twee. Wat zeggen die lage aantallen hoofdvaarten over de 'relatie' met de SvA en met het Rijk? Zij zeggen in elk geval iets over het vrijwillige en vrijblijvende karakter, waarbij lokale tradities waarschijnlijk een grote rol speelden. In een aantal gevallen was de relatie mogelijk ook niet exclusief en bestond de optie om zich tot andere hoofdvaartgerechten te wenden.

Wat de zestiende eeuw en de eerste helft van de zeventiende betreft, zijn er voor specifieke VRH enkele lijsten bewaard gebleven die door de SvA in RKG-processen over de eigen competentie van de SvA zijn gepresenteerd. Loersch heeft daarnaast diverse oude lijsten verzameld (zestiende eeuw en later), waaronder enkele lijsten getrokken uit de (verdwenen) oude *Urteilsbücher* van de SvA, die gegevens bieden voor delen van de zestiende eeuw.³⁸⁵

³⁸⁰ De heerlijkheid Rekem omvatte de schepenbanken van Rekem en van Boorse.

³⁸¹ De oude heerlijkheid 'Bycht' wordt als zodanig nog in de lijst vermeld, naast afzonderlijke vermeldingen van de zelfstandig geworden delen Grevenbicht en Obbicht. Obbicht wordt vijf keer afzonderlijk vermeld.

³⁸² De heerlijkheid Pietersheim omvatte de schepenbanken van Pietersheim en van Lanaken, maar Lanaken wordt niet apart vermeld in de lijst.

³⁸³ In de totaalijst staat Lontzen met 73 hoofdvaarten bovenaan, gevolgd door Burtscheid met 66 en staat Rekem op plaats drie. Rekem was een rijksleen, maar deze band met het Rijk kan geen verklarende factor zijn, want dit feit kan de behoefte aan lering van de schepenen niet verhoogd hebben.

³⁸⁴ De heerlijkheid Stein was wat groter dan de heerlijkheid Elsloo, maar niet meer dan een kwart.

³⁸⁵ SAA_NHL, inv.nr. 6. Daarnaast bevat deze verzameling ook een lijst, gebaseerd is op de *Urteilsbücher* voor de jaren 1415-1425 en getiteld 'Catalogus sententiarum in causis appellationum sedis regalis scabinalis Aquisgranensis 1415-1425'. Deze lijst vermeldt slechts 34 hoofdvaarten op de SvA. Gemiddeld dus circa drie per jaar, terwijl de lijst Beusdael gemiddeld 21 hoofdvaarten per jaar geeft. Wijlre, Gronsveld, Stein en Rekem, plaatsen die in de lijst

Deze lijsten hebben betrekking op hoofdvaart in de periodes 1503-1517, 1531-1539 en 1559-1602. Alleen de lijst voor de periode 1503-1517 lijkt bruikbaar als indicatie voor de mate van activiteit van de SvA. De tweede lijst is waarschijnlijk onvolledig, de laatste lijst is dat zeker.³⁸⁶ In de periode 1503-1517 is het gemiddelde aantal hoofdvaarten op de SvA circa achtentwintig per jaar, een stijging met een derde ten opzichte van de lijst Beusdael.³⁸⁷ Er worden 63 ondergerechten vermeld, een duidelijke daling ten opzichte van de 105 die voorkomen in de lijst Beusdael. De gegevens met betrekking tot individuele VRH geven een verwarrend beeld. Rekem, al koploper in de lijst Beusdael, laat nog een sterke stijging zien in de periode 1503-1517 (meer dan een verdubbeling) ten opzichte van de periode 1400-1461, en ook voor Stein is er sprake van een stijging. Maar Wijlre, Gronsveld en Pietersheim laten een achteruitgang zien (bijna een halvering).

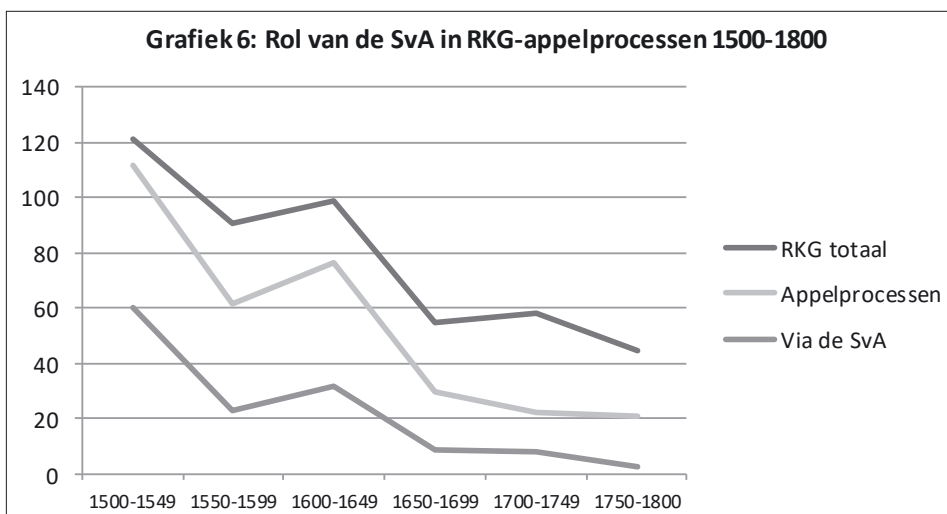
De enige bron die ons een indicatie kan verschaffen wat de ontwikkelingen over de hele periode van de zestiende tot en met de achttiende eeuw betreft, zijn de RKG-dossiers waarin de SvA als voorafgaande instantie voorkomt. In de eerder beschreven verzameling van 451 RKG-processen zijn 135 processen geïdentificeerd waarin de SvA als voorafgaande instantie een rol heeft gespeeld.³⁸⁸ Gezien de beperkte aantallen processen wordt voor de volgende analyse uitgegaan van periodes van 50 jaar. De grafiek laat de aantallen bewaard gebleven RKG-procesdossiers uit de beide Limburgen zien tussen 1500 en 1800, de totalen en het aantal appelprocessen daarbinnen, en het aantal appelprocessen waarin de SvA als voorafgaande instantie voorkomt:

Beusdael zeer vaak voorkomen, ontbreken. Omdat het aannemelijk is dat deze lijst voor de periode 1415-1425 onvolledig is, wordt er in deze kwantitatieve analyse geen gebruik van gemaakt.

³⁸⁶ Wanneer er van een plaats meer dan drie of vier hoofdvaarten in de *Urteilsbücher* voorkwamen, is na de vermelding van enige folionummers van vindplaatsen volstaan met 'et aliis' of 'et sequentibus'. In de lijst voor de jaren 1531-1539 komen maar 34 ondergerechten voor. VRH zoals Gronsveld, Wijlre en Stein ontbreken volledig.

³⁸⁷ Van de lijst gebaseerd op de *Urteilsbücher* voor de jaren 1503-1517 bestaan twee versies, die in belangrijke mate afwijken (met in totaal respectievelijk 251 en 418 *Urteile*). De versie met het hoogste aantal is hier als uitgangspunt genomen. De afwijkingen in de andere versie zijn te verklaren uit een werkwijze die hiervóór is beschreven voor de lijst van de periode 1559-1602.

³⁸⁸ Uit het RHCL 85 processen, het LNRW achttien, het SAA zestien, zeven Luikse processen, 'Untrennbarer Bestand' vier, Goecke/Veltman, nu onvindbaar, vijf.

Het aandeel van de SvA als voorafgaande instantie in RKG-appelprocessen daalde van 54% in de eerste helft van de zestiende eeuw naar 30% in de tweede helft van de zeventiende eeuw en 14% in de tweede helft van de achttiende eeuw, toen nog maar drie RKG-processen de SvA als voorafgaande instantie hadden (twee uit Pietersheim en één uit Leut).³⁸⁹

Zoals al eerder getoond, verloor het RKG duidelijk aan ressort én aan populariteit, maar de teruggang van de SvA was veel sterker. De betrekkelijk scherpe daling, vooral van appel, in de tweede helft van de zestiende eeuw zal gedeeltelijk te wijten zijn aan de troebelen van de Tachtigjarige Oorlog, waardoor de regio zwaar werd getroffen. Dit zou de inzinking, gevolgd door een zekere heropleving in de eerste helft van de zeventiende eeuw, kunnen helpen verklaren. De eerste decennia van de zeventiende eeuw waren voor de regio een periode van economisch herstel. Maar de opleving wat de gang naar de SvA betreft in de eerste helft van de zeventiende eeuw, was voornamelijk te danken aan twee ondergerechten, die van Wijlre en Wessem. Gezien het kleine aantal procesdossiers kunnen lokale bijzonderheden, zoals het geschil tussen de heer van Wijlre en de eigenaren van het huis Cartils, waaruit in de periode 1600-1649 vijf processen voortkwamen, de uitkomst sterk beïnvloeden. In de tweede helft van de zeventiende eeuw zag de SvA haar positie als instantie van hoger beroep snel afbrokkelen en grotendeels verloren gaan. Gegevens uit de Missivale zullen hierna nog worden gebruikt om dit in beeld te brengen. Opnieuw kunnen periodes van oorlogsomstandigheden een zekere rol hebben gespeeld in de scherpe daling, maar in de achttiende eeuw was er dit keer geen sprake van herstel.

Het verlies van ressort is een belangrijke factor. Hoe sterk het aantal ondergerechten van waaruit bij de SvA in appel werd gegaan in de periode 1500-1800 terugliep, blijkt uit de

³⁸⁹ In deze periode bedroeg het aantal door de SvA in appel uitgesproken vonnissen twaalf.

volgende gegevens. De lijst Beusdael bevat er nog 105.³⁹⁰ De in de tweede helft van de zestiende eeuw door de SvA opgestelde *Matrikel* bevat 77 ondergerechten.³⁹¹ Een lijst uit de eerste helft van de zeventiende eeuw geeft het aantal van 27.³⁹² Een lijst uit de jaren zeventig van de zeventiende eeuw, opgesteld door syndicus Schröder, komt al niet verder meer dan vijf steden en zestien 'freij- ende heerlijgheden'. Als Nederlands-Limburgse 'stad' wordt alleen Wessem genoemd en als Nederlandse VRH worden vermeld Gronsveld, Stein, Elsloo, Wijlre, Rijckholt, Mesch en Obbicht. Als Belgische VRH Kessenich, Pietersheim en Sint-Pieters-Voeren.³⁹³ Op dat moment was deze lijst nog redelijk realistisch, zoals hierna zal blijken op basis van de Missivale. Schwabe schat het aantal ondergerechten in 1656 op circa 40, een te optimistische schatting, en in 1794 op twaalf.

De SvA werd natuurlijk niet gesteund door landsheerlijk gezag, dat de autoriteit van andere appelinstanties versterkte, en ook maar in beperkte mate door het Rijk. Hij 'ontbeerde een stevige verankering in de politieke structuur'.³⁹⁴ De SvA verkreeg weliswaar herhaaldelijk een bevestiging van keizerlijke privileges, en RHR en RKG boden enige steun, maar dit was onvoldoende om het verval tot staan te brengen. Karel V had in 1520 als Rooms-Koning het privilege van Aken bevestigd, maar hij schakelde de SvA daarna wel uit als instantie van hoofdvraag en hoger beroep voor de gebieden waarvan hij zelf landsheer was. Dat geldt bijvoorbeeld voor de hoven van Maastricht.³⁹⁵

Maar ook los van ressort daalde het beroep op de SvA. Appelprivileges en het ingrijpen van de belangrijke landsheren kunnen de grote daling van de rechtsgang op de SvA in de zestiende eeuw niet volledig verklaren. Onderstaande grafiek toont de aantallen RKG-processen uit de beide Limburgen via de SvA, en het aandeel daarin van de ondergerechten die door de belangrijke landsheren in de loop van de zestiende eeuw aan het ressort van de SvA werden onttrokken.³⁹⁶

³⁹⁰ Volgens Schwabe bedroeg het aantal ondergerechten ooit meer dan 200 (Schwabe, Oberhof (47), 101). Zijn overzicht telt 179 nummers (Schwabe, Oberhof (48/49), 65-111).

³⁹¹ 'Verzeichnis der Undergerichter.' SAA_NHL, inv.nr. 6.

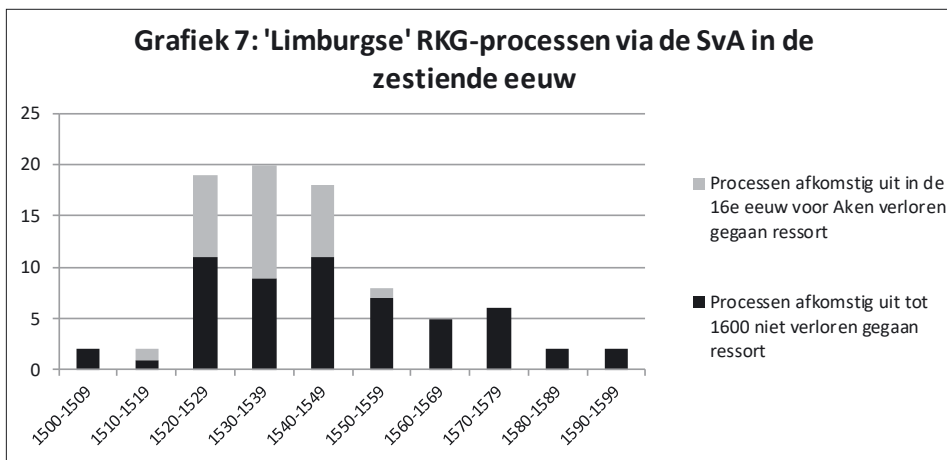
³⁹² In een kopie van de oudere matrikel zijn kruisen gezet bij de ondergerechten die nog appelleerden op de SvA. Daartoe behoren echter gerechten zoals Stevensweert en Rekem, die toen al op zijn minst zeer twijfelachtig waren. Deze 'Matricula appellationum Aquisgranum' is door notaris en stadsschrijver A. von Collen vervaardigd. Ibidem.

³⁹³ Verder nog drie in Wallonië en drie in Duitsland. RAB_CF, Correspondance, inv.nr. 509 fol. 257.

³⁹⁴ Nève, Opmerkingen, 176.

³⁹⁵ In 1547 schreef de Raad van Brabant aan de stad Aken dat de SvA ervan af diende te zien nog appellen in behandeling te nemen van de Vroenhof te Maastricht (Paquay, Appels, 184). Van Rensch schrijft: 'Zo maakte de instelling van het college van commissarissen-deciseurs voor Maastricht in 1545-1547 een einde aan het appel op Aken. In de daaropvolgende decennia sloten met Maastricht gelieerde gerechten (Elf Banken van Sint-Servaas, de Vroenhof) zich daarbij aan.' Van Rensch, Zonneleën, 357, en dezelfde, Rechtspraak, 39-62.

³⁹⁶ Het betreft met name de Maastrichtse gerechtshoven, de banken van Sint-Servaas en de schepenbank van Sittard, terwijl Weert, Nederweert en Wessem als (nog) niet verloren ressort zijn beschouwd.

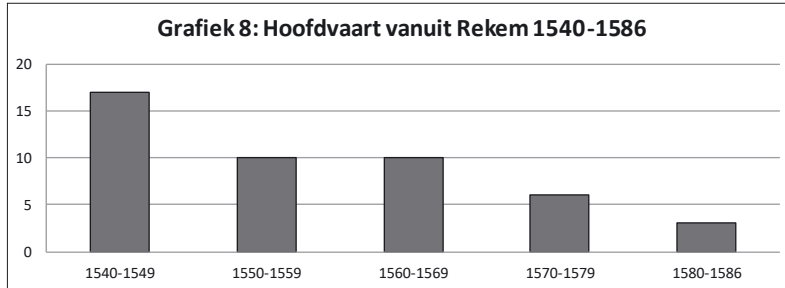
Van de 61 processen uit de beide Limburgen die via de SvA bij het RKG eindigden in de eerste helft van de zestiende eeuw, kwam circa 45% uit de later die eeuw aan het ressort van de SvA onttrokken ondergerechten. Zoals uit de grafiek blijkt, daalde het aantal processen uit het niet verloren gegane ressort van circa één per jaar in de periode 1520-1559 naar één per vijf jaar in de laatste decennia.³⁹⁷ Een daling met 80% dus in het aantal RKG-processen uit schepengerechten die tot het ressort van de SvA bleven behoren. Als deze aan RKG-processen ontleende gegevens een indicatie zijn voor de algemene ontwikkeling in hoofdvaart en appel op de SvA, dan kan de daling van het aantal processen bij de SvA maar voor een deel worden verklaard uit het verlies aan ressort.

Wat de tweede helft van de zestiende eeuw betreft, kan Rekem een indicatie bieden van de trend. De SvA heeft in een RKG-proces een lijst overgelegd met betrekking tot de periode 1540-1586. Vanuit Rekem is in deze periode van 47 jaar in 46 processen sprake geweest van hoofdvaart of appel.³⁹⁸ Het hoogste aantal in één jaar is vier (1541). In de jaren 1540-1549 waren er achttien hoofdvaarten, in de twee decennia na 1569 nog maar negen hoofdvaarten/appellen. De trend was dus dalend.³⁹⁹ De daling had duidelijk al ingezet vóór de oorlogsomstandigheden (met name het beleg van Maastricht in 1579), die als verklarende factor zouden kunnen worden aangevoerd, al zijn er na 1576 wel acht jaren geweest zonder enige hoofdvaart.

³⁹⁷ De populariteit van het nieuwe RKG in de eerste helft van de zestiende eeuw zou de gang naar de SvA, als een, in geval van beoogd appel op het RKG, noodzakelijke tussenstap in de *Instanzenzug*, gestimuleerd kunnen hebben, ook bij partijen die zich anders niet tot de SvA zouden hebben gewend.

³⁹⁸ Volgens twee lijsten uit het begin van de zeventiende eeuw. SAA_SP, inv.nr. 4-73 Q8 en Q19. Ook in: SAA_RKG, inv.nr. A 74. Gegevens voor dezelfde periode zijn ook opgenomen in een lijst die zich in het HHStA in Wenen bevindt en die is opgemaakt door de Akense syndicus Georg Stuckger (rond 1630). Er zijn echter verschillen met de eerdergenoemde lijsten waarop de grafiek gebaseerd is. Een afschrift van de Weense lijst bevindt zich in: SAA_NHL, inv.nr. 8. Deze lijst is nummer drie in de door Schwabe genoemde *Verzeichnisse* (Schwabe, Oberhof (48/49), 62).

³⁹⁹ Rekem is een bijzonder geval omdat de heren van Rekem in 1545 appelprivileges verkregen (zie 5.13.5). Dit heeft de traditionele rechtsgang op de SvA echter niet direct beëindigd.

Een belangrijke conclusie is dat de rechtsgang naar de SvA in de loop van de zestiende eeuw zeer sterk daalde, ook los van het verlies van ressort. De daling zette al in vóór de Tachtigjarige Oorlog, vóór de confessionele machtsstrijd in Aken (vanaf circa 1580) en ook vóór de overgang van lering naar het formele appelproces werkelijk inzette.⁴⁰⁰

5.10 Bijzondere bevoegdheden en de competentie in niet-civielrechtelijke zaken

De competentie van het RKG was tussen rijksstanden en keizer overeengekomen. De SvA met zijn functie als *Oberhof* was een relict uit de middeleeuwen en bezat geen enkel statuut anders dan keizerlijke privilegeverleningen en -bevestigingen. De SvA had niettemin de pretentie om, op basis van de letter van die middeleeuwse keizerlijke privileges, een van de hoogste rechtsinstanties van het Rijk te zijn.⁴⁰¹

Zoals beschreven, verliep de overgang van lering naar formeel appelproces geleidelijk en kan zij als een verdere ontwikkeling worden gezien van een bestaande praktijk. Anders lag dat met het mandaatsproces. Dit was een proces in eerste instantie, iets dat bij lering niet bestond. RKG en RHR hadden deze bevoegdheid.⁴⁰² De in dat kader afgegeven mandata waren bevelschriften die ook rechtstreeks konden ingrijpen in de bevoegdheden van de heer en de schepenen van een VRH. De keizer, het RKG (met gedelegeerde keizerlijke

⁴⁰⁰ Volgens Stölzel was het laatste decennium van de zestiende eeuw voor de Brandenburgse *Schöppenstuhl*, die gesteund werd door de landsheer, juist een bloeiperiode, met meer dan 500 leringen per jaar uit heel Brandenburg. Ook andere *Oberhöfe* kenden volgens hem in deze periode een bloei (Stölzel, *Entwicklung*, 306-308). Op basis van de lijsten uit de *Urteilsbücher* moet geconcludeerd worden dat de SvA nooit een dergelijk aantal leringen of appellen per jaar heeft gekend.

⁴⁰¹ Schwabe meent, zonder dit te motiveren, dat de competentie van Aken als *Oberhof* oorspronkelijk onbeperkt was en dus naast civiele, ook leen- en strafrechtelijke zaken bestreek, wat zeer onwaarschijnlijk is. Schwabe, *Oberhof* (47), 125.

⁴⁰² Mandata als start van een proces waren in de tweede helft van de vijftiende eeuw bij het koninklijk *Kammergericht* al een gebruikelijke vorm van proces geworden: '(...) kannte das Kammergericht in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts eine besondere Prozessart, die neben dem ordentlichen Verfahren, an dessen Beginn die Ladung stand, praktiziert wurde. (...) dass das königliche Kammergericht den Ort bildet, an dem auf höchster Gerichtsebene im Heiligen Römische Reich Deutscher Nation der Mandatsprozess zum ersten Mal zur Anwendung kam.' Uhlhorn, *Mandatsprozess*, 37 en 41.

bevoegdheid) en landsheerlijke gerechten konden op die manier bevelen, maar kon de SvA dit ook?⁴⁰³ In hoeverre en vanaf wanneer er bij de SvA mandaatsprocessen zijn gevoerd met betrekking tot *Untergerichte* is niet duidelijk. De SvA vaardigde weliswaar veel *decreta* en mandata uit, maar dit waren lange tijd nog vooral de gebruikelijke bevelen en tussenvonnissen in het kader van appelprocessen, zoals de *inhibitio*. In 1589 was sprake van een bevel tot vrijlating van een gevangene, gericht aan heer en schepenen van Wijlre, maar dit was feitelijk een *inhibitio* en het proces bleef een appelproces.⁴⁰⁴ In 1605 gaf de SvA in een appelproces afkomstig uit Rekem ook bevel een gevangene vrij te laten.⁴⁰⁵ De gegevens tot 1656 zijn verder schaars.⁴⁰⁶ Maar vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw zijn de mandata talrijk.⁴⁰⁷

De SvA achtte zich ook bevoegd om een vorm van rechterlijk toezicht uit te oefenen op de ondergerechten. Toen de SvA instantie van hoofdvaart was, was alleen bij rechtsweigeren een direct beroep op de SvA mogelijk. Een klacht gericht aan de SvA in 1490 uit Maastricht had daarop betrekking, maar gezien het ontbreken van een dossier is niet bekend hoe de SvA in deze kwestie optrad.⁴⁰⁸ Een ander vroeg voorbeeld, een zaak uit 1524 uit Wijlre, biedt meer zicht op de toen toegepaste werkwijze van de SvA. Iemand had een vordering op de heer van Wijlre, maar deze blokkeerde diens pogingen zijn recht te halen bij de schepenen van Wijlre. De benadeelde partij wendde zich tot de SvA, maar deze was zeer terughoudend in zijn optreden, en beperkte zich tot een vermanende brief.⁴⁰⁹ Van enig bevelschrift of van dreiging met boete of straf was geen sprake. Later, in elk geval vanaf de zeventiende eeuw, achtte de SvA zich ook competent om bij rechtsweigeren of een slepend proces de zaak naar zich toe te trekken (*evocatio* of *avocatio*). Daar ging een vermaning (*promotoriales*) aan het ondergerecht aan vooraf. Als die werd genegeerd, kon de *evocatio* volgen en probeerde de SvA het proces over te nemen en als rechter in eerste instantie te oordelen.⁴¹⁰ Een beklagde kon de lokale schepenen ook afwijzen als rechters, bijvoorbeeld wegens partijdigheid. Dit gebeurde door het inroepen van het 'remedium fori declinatorium'. Als zijn standpunt niet evident was, kon het afleggen van een eed gevraagd worden, een zogenaamd *juramentum*

⁴⁰³ Schwabe behandelt uitsluitend lering en appelprocedures, en maakt niet duidelijk of de mogelijkheid van *Zitationsprozesse* of *Mandatsprozesse* bestond. Volgens Grass kende de SvA wel het mandaatsproces, maar hij vermeldt dit bij de behandeling van de bevoegdheden binnen de stad en binnen het omringende Rijk van Aken. Grass, Schöffentstuhl, 73.

⁴⁰⁴ 'Mandatum de relaxando, restituendo et non amplius offendendo.' RHCL_RKG, inv.nr. 51 fol. 21.

⁴⁰⁵ 'Mandatum de relaxando captivo.' SAA_RKG, inv.nr. A70.

⁴⁰⁶ De oudste voorbeelden uit RKG-processen van mandata van de SvA waartegen in appel werd gegaan, zijn een 'mandatum poenale' uit 1657 (RHCL_RKG, inv.nr. 77) en een 'mandatum de dimittendo bona vendita et non turbando s.c.' uit 1669 (RHCL_RKG, inv.nr. 305).

⁴⁰⁷ In de periode 1656-1749 vermelden de Missivale 136 mandata, waarvan er 43 herhalingen zijn. Van de 93 unieke mandata zijn er 23 'sine clausula'.

⁴⁰⁸ Schwabe, Oberhof (47), 129. Hij geeft als bron 'Stadtarchiv Maastricht, Urkunde nr. 128'.

⁴⁰⁹ LNRW_RKG, inv.nr. 3461 fol. 54.

⁴¹⁰ Dit was conform de bevoegdheid die de RKGO van 1555 het RKG had gegeven in het hoofdstuk 'XXVI. Von sachen, die durch versagt oder verzogen recht an das cammergericht erwachsen'. In de periode 1656-1749 vermelden de Missivale zeven 'mandata avocatoria' van de SvA.

perhorrescentiae, alvorens evocatio kon plaatsvinden. Zoals hierna nog uit voorbeelden zal blijken, waren er bij de ondergerechten meestal grote weerstanden tegen evocatio.

Wat leenrechtelijke zaken betreft, kende de SvA zichzelf daarin als hoofdgerecht voor VRH aanvankelijk blijkbaar geen competentie toe. In een poging tot hoger beroep vanuit Rekem in 1540 oordeelde de SvA nog 'dat dat gutt lehengutt ist, (...) so haffen wir des lehengutt nitt zu urtheilen' en verwees de zaak terug naar de heer van Rekem.⁴¹¹ Maar deze houding veranderde.⁴¹² In de zeventiende eeuw zijn er herhaaldelijk klachten dat de SvA inbreuk maakte op het exclusieve recht van een heer in geschillen met betrekking tot diens leengoederen, met name vanuit Gronsveld (zie hoofdstukje 5.13.2).

In strafrechtelijke zaken had de SvA in principe geen competentie. Ook Schwabe erkent dat de SvA daarin over het algemeen niet (of in zijn visie: niet meer) competent was in de periode waaruit wij documenten hebben. Hij noemt een aantal voorbeelden van processen waarin de ondergerechten bezwaar maakten tegen pogingen van de SvA in strafzaken op te treden.⁴¹³ Deze zijn aan te vullen met een reeks protesten waarin de SvA ervan werd beschuldigd zich in strafrechtelijke zaken te mengen zonder dat de bevoegdheid daartoe bestond.⁴¹⁴ Deze kwesties worden hierna (in 5.11 en 5.13) behandeld in de beschrijving van de juridische strijd tussen de SvA en ondergerechten over zijn competentie. Schwabe suggereert dat het vooral om pogingen ging de competentie van de SvA te ontwijken door een zaak als strafrechtelijk te betitelen.⁴¹⁵ Deze bewering is niet zonder grond, maar te algemeen gesteld. Overigens was de SvA blijkbaar ook bereid te erkennen dat in echte strafzaken in principe geen appel mogelijk was, maar de SvA wilde een zaak niet snel als crimineel proces zien. Bovendien zag de SvA zich ook in criminele processen als toezichthouder en achtte hij zich competent om corrigerend op te treden in geval van fouten in de plaatselijke rechtspleging, zoals verzuim of weigering om recht te spreken, het rekken van de rechtsgang en nietigheid.⁴¹⁶ Het RKG had die bevoegdheid ook (in elk geval vanaf 1555).

In de zeventiende eeuw lijkt de SvA geen enkele terughoudendheid meer te kennen als het om de eigen competentie gaat. De SvA wilde niet alleen appelinstantie zijn in civiele zaken, met bijzondere bevoegdheden als rechter in eerste instantie, maar achtte zich ook competent in leenrechtelijke zaken, en in veel strafrechtelijke zaken door ontkenning van het strafrechtelijk karakter ervan of als toezichthouder op de procesgang. De SvA zag er ook

⁴¹¹ SAA_SP, inv.nr. 4-73 Q19.

⁴¹² De SvA voerde onder andere aan dat er zes leenhoven in haar matrikel van ondergerechten waren opgenomen.

⁴¹³ De voorbeelden betreffen Wijlre, Elsloo, Rekem, Rijckholt en Dyck. Schwabe, Oberhof (47), 126.

⁴¹⁴ In de RKG van 1555 werd bepaald dat het RKG bevoegd was in geval van rechtsweigering, en dat het een *Nullitätsklage* in behandeling mocht nemen in geval van grove vormfouten. Na nietigverklaring van een vonnis werd de zaak weer terugverwezen naar de competente eerste instantie. Nève, RKG, 238.

⁴¹⁵ Schwabe, Oberhof (47), 126.

⁴¹⁶ 'Es ist aber auch rechtens, dass pfals der unterrichter sein ampt hierinfals verabsaumet, nullitates committirt oder justitiae administrationem protrahirt, alsdan den oberrichter zu imploriren erlaubt seije.' 'Mandatum arctius' gericht aan Gronsveld d.d. 17 augustus 1724. SAA_Mis, 1714-1725 fol. 153 recto.

geen bezwaar in om klachten over het opleggen van belastingen in behandeling te nemen, wat de heren van VRH als 'ius collectandi' tot hun exclusieve bevoegdheden rekenden. De in dergelijke geschillen onvermijdelijke beslagleggingen bij weigerachtigen, boden de SvA de mogelijkheid appel daartegen als civiele zaak in behandeling te nemen.

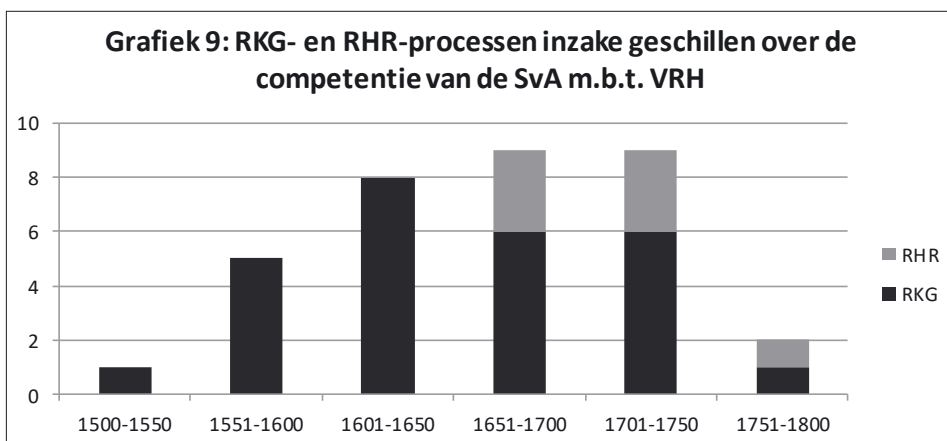
5.11 Geschillen met de ondergerechten over de competentie van de SvA

In de zeventiende eeuw is een sterke toename te zien van geschillen tussen de SvA en ondergerechten over de omvang van de competentie van de SvA. De zestiende eeuw laat echter al de eerste voorbeelden zien. Schwabe noemt onder andere RKG-processen van de SvA tegen Beaufort (1525), Sint-Truiden (1548), Herstal (1574 en 1584), Schleiden (1585), en in de zeventiende eeuw Dyck (1624).⁴¹⁷ Wat Limburgse VRH betreft, opent Elsloo de rij met een RKG-proces begonnen in 1550. Het tweede proces dateert van 1589 (Wijlre). Daarna steeg het aantal snel.

Onderstaande grafiek geeft een beeld van processen bij het RKG en de RHR met betrekking tot 'Limburgse' VRH waarin de competentie van de SvA in geschil was. Het betreft dus niet geschillen van de SvA met landsheren die een heerlijkheid binnen hun invloedssfeer aan het ressort van de SvA wilden onttrekken, maar directe geschillen met (de heren van) VRH. Het is vooral een fenomeen van de jaren vanaf circa 1590 tot het midden van de achttiende eeuw. Pietersheim sluit de rij met een RHR-proces begonnen in 1762. Er zijn tenminste 27 RKG- en zeven RHR-processen gevoerd die geheel of gedeeltelijk de competentie van de SvA met betrekking tot 'Limburgse' VRH betroffen.⁴¹⁸ Zowel de SvA als de heren van de VRH hebben daartoe het initiatief genomen.

⁴¹⁷ Schwabe, Oberhof (47), 109.

⁴¹⁸ Ook op dit vlak is de RHR, wat VRH betreft, in een beperkte periode populair en overtreft de rol van het RKG steeds die van de RHR.

Van de 27 RKG-processen komen er alleen al twaalf voor rekening van Wijlre en zes voor rekening van Gronsveld en Slenaken. De overige betreffen Rekem (3), Stein (2), Elsloo, Rijckholt, Eys en Pietersheim. De zeven RHR-processen betreffen Gronsveld, Slenaken, Rekem, Elsloo, Rijckholt, Eys en Pietersheim.⁴¹⁹

Als voornaamste geschilpunten die aanleiding gaven tot deze processen zijn te noemen: bevoegdheid in criminele zaken (acht RKG-processen), bevoegdheid in fiscale geschillen (zes RKG-processen en één RHR-proces) en het optreden van de SvA als rechter in eerste instantie (twee RKG-processen). Over optreden in leenrechtelijke zaken wordt herhaaldelijk geklaagd, maar dit leidde niet tot een RKG-proces, misschien ook omdat de SvA dit zelf uiteindelijk niet op de spits dreef. In breder verband, ook buiten deze specifieke processen, blijken vooral de door de SvA uitgevaardigde mandata, de bevelen aan de lokale justitie, veel weerstand te hebben opgeroepen. Met name wanneer de belangen van de heren van de VRH direct werden geraakt (financieel of in hun bezitsrechten als heer), leidde dit snel tot geschillen met de SvA. Het volledig verwerpen van de competentie van de SvA is daarbij lang uitzondering, de strijd ging meestal over de vraag hoe ver deze competentie zich uitstreckte. Maar een voor een probeerden de meeste heren hun heerlijkheden volledig aan de competentie van de SvA te onttrekken. Voor het volledig verwerpen van de competentie van de SvA werden gewijzigde omstandigheden als argument aangevoerd, zoals de oprichting van het RKG en het verkrijgen van de status van rijks- en kreitsstand.

Naast juridische middelen, heeft de SvA zijn positie diverse malen proberen te verdedigen door het inzetten van militaire macht. Drie RHR-processen hadden betrekking op optreden van Aken 'met de sterke hand' tegen ondergerechten. Slenaken, Gronsveld, Wijlre, Eys, Stein, Rijckholt en Rekem zagen in de loop van de zeventiende en vroege achttiende eeuw door Aken gezonden soldaten binnen hun grenzen verschijnen om bevelschriften van de SvA

⁴¹⁹ Ruwet noemt behalve de hierna behandelde processen nog twee RHR-processen van de SvA tegen niet geïdentificeerde partijen, uit respectievelijk 1716 (tegen 'perturbateurs de la juridiction impériale') en 1721 ('tegen 'réfractaires' wegens 'violation de ressort'). Ruwet, Archives, 3.

kracht bij te zetten en de executie van vonnissen af te dwingen. Deze acties zullen hierna worden beschreven bij de behandeling van de individuele VRH. Hier kan al een voorval in het jaar 1713 worden beschreven in Wittem, dat nooit een *Untergericht* van de SvA was geweest, wat voor de SvA geen beletsel vormde om ook hier met militairen op te treden. Op 3 december verscheen een dozijn soldaten uit Aken in Wittem, onder commando van een vaandrig, die te kennen gaf namens de SvA te handelen en opdracht te hebben een executoriale actie uit te voeren in verband met een schuld van de gemeente. De soldaten installeerden zich in het Wijnhuis in Mechelen (waar de schepenen vergaderden) en gaven aan niet eerder te zullen vertrekken dan nadat de inwoners hun schulden aan burgers van Aken hadden voldaan. De drossaard kwam naar het Wijnhuis, waar een handgemeen ontstond tussen inwoners en soldaten, en een inwoner een vinger werd afgehakt.⁴²⁰ Na enkele dagen wist men de zaak blijkbaar op te lossen, zonder het RKG in te schakelen. Het afwijzen van de SvA ging samen met de opkomst van ‘appelcommissarissen’. De kleine heren schiepen op deze wijze hun eigen appelinstantie. Rekem liep voorop. Daar bestonden in 1603 al appelcommissarissen (zie hoofdstukje 5.13.5). In de heerlijkheid Wittem (die geen relatie had met de SvA) werden appelcommissarissen in 1684/1690 geïntroduceerd.⁴²¹ In Gronsveld rond dezelfde tijd.⁴²² Wijlre volgde in de achttiende eeuw.⁴²³ De Maastrichtse commissarissen-deciseurs konden als voorbeeld dienen, maar in territoria in het huidige Duitsland kwamen *Appellationskommissare* ook voor. In Keurkeulen was in 1653 een ‘Appellations-Commissariat’ als beroepsinstantie voor het gehele stift in het leven geroepen. Het graafschap Moers kende in het midden van de zeventiende eeuw *Appellationskommissare*.⁴²⁴ Schwabe vermeldt Dyck als Duitse heerlijkheid die voorheen op de SvA appelleerde, maar waar later (circa 1675) appelcommissarissen beroepsinstantie werden.⁴²⁵

5.12 De achttiende eeuw

De volgende grafiek is gebaseerd op vastleggingen in de Missivale van de SvA in de periode 1660-1750 (en wat brokstukken voor de jaren 1750-1799).⁴²⁶ Voor de laatste halve eeuw zijn gegevens uit het Protocollum Appellationis voor de jaren 1750-1793 toegevoegd inzake verzoeken ingediend bij de SvA om een appelprocedure te starten (‘Introductio

⁴²⁰ RHCL_Wit, inv.nr. 1005.1.

⁴²¹ Een in 1684 gepubliceerd reglement van hoger beroep, dat gold voor Epen en Mechelen, bepaalde dat de raden van de graaf van Waldeck in Culemborg als beroepsinstantie werden aangewezen. In 1690 werden twee personen als appelcommissarissen aangewezen. Zie het hoofdstuk over Wittem.

⁴²² Van Rensch suggereert 1684 (Van Rensch, Zonneleer, 363).

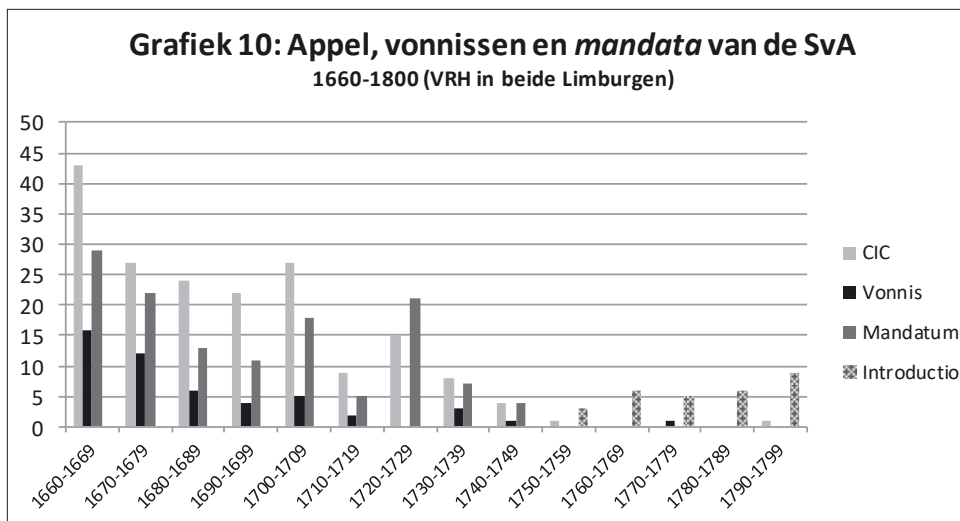
⁴²³ Evenals Thorn, dat echter niet tot het ressort van de SvA behoorde.

⁴²⁴ In 1671 stuurde de prins van Oranje zijn ‘Conseiller et Commissaire des Appels de la Comté de Moers’ als gezant naar de NWK. NWKA, inv.nr. VIII.15.1 fol. 616.

⁴²⁵ Schwabe, Oberhof (48/49), 72-73.

⁴²⁶ Voor de jaren 1751-1755, 1758-1772 en 1781-1789 zijn er geen Missivale bewaard gebleven.

appellationis').⁴²⁷ Alle mandata vermeld in de Missivale zijn verwerkt, dus ook de processuele. Er hoeft geen sprake te zijn geweest van een mandaatsproces.

Wat het doen uitgaan van ‘compulsoriales, inhibito et citatio’ (CIC) betreft, de eerste stap in een appelzaak, zijn de aantallen tot circa 1710 nog relatief hoog. Maar de aantallen uitgesproken vonnissen dalen al na 1660 snel tot onbetekenende niveaus, wat mede wijst op een gebrek aan medewerking van de ondergerechten. De mandata dalen aanvankelijk snel in aantal, laten in het begin van de achttiende eeuw een opmerkelijke stijging zien (echter met sterke fluctuaties), maar na 1730 neemt ook deze activiteit snel af. De ‘leegte’ in de jaren na 1750 kan voor een deel worden veroorzaakt door het ontbreken van gegevens, maar de trend was al duidelijk aanwezig in de decennia daarvóór. Na 1750 blijkt uit de bewaard gebleven Missivale alleen nog activiteit van de SvA met betrekking tot Stein (CIC), Pietersheim (CIC) en Leut (één vonnis). Het Protocollum Appellationis bevat na 1750 verzoeken om appel te mogen instellen uit Pietersheim (13), Stein (7), Kessenich (5), Sint-Pieters-Voeren (2), Gronsveld en Mesch (elk één). Daarnaast nog drie verzoeken om mandata (uit Leut, Pietersheim en Stein). Na 1750 komen geen uitgevaardigde mandata meer voor.

Eén derde van de mandata van de SvA was ‘arctius’ of ‘ulterius’ en dus uitgebracht omdat niet aan een eerder bevel was voldaan. Het duidt op een stroeve relatie met veel van

⁴²⁷ Het Protocollum Appellationis bevat wel de verzoeken aan de SvA om appel in te mogen stellen en verzoeken om mandata, maar aan deze verzoeken werd niet altijd tegemoetgekomen met het daadwerkelijk uitvaardigen van ‘compulsoriales, inhibito et citatio’ of van een mandatum, welke alleen in de Missivale werden vastgelegd. Het Protocollum Appellationis bevat geen uitgaande vonnissen. Voor de laatste halve eeuw zijn de opgenomen gegevens dus niet vergelijkbaar met de voorafgaande periodes.

de ondergerechten, waar blijkbaar al in de zeventiende eeuw sprake van was.⁴²⁸ De SvA lijkt zich echter als rechterlijke instantie geleidelijk aan minder autoritair op te stellen en liet bij pogingen tot appel de steeds dreigender getoonzette brieven om toezending van de processtukken, waarmee vooral in de tweede helft van de zeventiende eeuw kwistig was gestrooid, steeds vaker achterwege. Er werd eerst een 'Schreiben um Bericht' aan het ondergerecht gezonden alvorens aan appellanten het appel toe te staan, een praktijk die al in de zeventiende eeuw begon. Brieven aan ondergerechten werden nu ook in het Nederlands geschreven. Het mocht echter niet baten: de SvA verloor snel verder aan belang.

De achttiende eeuw zag als algemene ontwikkeling de wederopleving van (een vorm van) lering: het inwinnen van juridische opinies bij juristen werd populair.⁴²⁹ Daaraan waren geen bedreigingen voor de zeggenschap van de heren en hun schepenenbanken verbonden, want juristen vaardigden geen mandata uit. Aan de SvA lijken dergelijke opinies niet te zijn gevraagd.⁴³⁰ Waarschijnlijk was de duur van het proces bij het vragen van adviezen van juristen ook veel korter. De SvA zelf constateerde in 1766 dat er klachten waren over de trage procesgang, en besloot de termijnen te verkorten.⁴³¹ Het mocht echter niet meer baten.

Aken en de SvA kregen in de achttiende eeuw wel een nieuwe, uitvoerende rol in dienst van het RKG. De SvA en de *Magistrat* van Aken werden ingeschakeld om vonnissen en besluiten van het RKG tot uitvoering te brengen. Enkele voorbeelden daarvan zijn:

- In Gronsveld was in de eerste decennia van de achttiende eeuw een bestuurlijke en juridische chaos ontstaan. In 1728 verklaarde het RKG een vonnis van de schepenen van Gronsveld nietig waarmee een man in 1726 was vrijgesproken van doodslag. Op bevel van het RKG moest uit de schepenen van Aken een commissaris worden aangewezen onder wiens leiding het proces over moest worden gedaan.⁴³² Hij diende ook voor andere juridische kwesties die in Gronsveld speelden de verantwoordelijkheid te nemen.
- In 1740 stelde de stad Aken op verzoek van het RKG soldaten ter beschikking om twee door het RKG aangewezen commissarissen te ondersteunen bij het herstellen van de

⁴²⁸ De percentages voor de jaren 1660-1699 (31% van 75 mandaten) en 1700-1749 (36% van 55 mandaten) laten slechts een beperkte stijging zien in de decennia na 1700. Het relatief hoge aantal van 21 mandata in de jaren 1720-1729 is vooral te wijten aan de geschillen met Rijckholt (7x), Gronsveld (4x) en aan een zaak in Terblijt (3x in dezelfde kwestie).

⁴²⁹ Hoe vaak het vragen van *Gutachten* bij de rechtenfaculteiten van vooraanstaande Duitse universiteiten voorkwam, is onduidelijk. Een voorbeeld uit Wittem is een advies van de universiteit Mainz in een civiel proces in 1750 (RHCL_ W inv.nr. 1189).

⁴³⁰ De *Missivale* bevatten er geen voorbeelden van.

⁴³¹ Besluit van de SvA d.d. 24 januari 1766: '(...) verschiedene unter unseren Untergerichter sich befindende einwohner beschwerde geführet haben, dass die dahier in causis per viam appellationis ad nos pertinentibus übliche termini gar zu langwierig wären und nur zur sachen aufenthalt abzwecken, nachdermahlen es fünf bis sechs monathen, wo nicht länger, in betrachtung der vielfältigen resp. decretorum et repetitionum andauern dörrfte, ehebevor ein theil auf des anderen übergebener handlung einkommen müste, oder in causa ferner zu handlen concludirt wäre, dahero aber viele den recursus ad iudices superiore und sonst ihnen zustehendes gerechtsam fahren liessen'. De SvA besloot de gebruikelijke standaardtermijn van veertien dagen tot acht dagen te verkorten. Verder werd verwezen naar 'unsere letztere reformirte process-ordnung'. SAA_PA, 1760-1773 fol. 180.

⁴³² Hiertoe werd in eerste instantie aangewezen A.T. von Oliva (1691-1667), schepenen en raadslid van Aken. Na diens benoeming tot burgemeester van Aken werden zijn taken in 1729 overgenomen door L.R. Altorff als 'commissarius subdelegatus'. Van Rensch, Zonneleer, 269-273 en 391-394.

orde in Pietersheim.⁴³³

- In 1742 velde het RKG een vonnis tegen de inwoners van Rekem en droeg de executie op aan de Kreits, daarbij aangevend dat de bisschop van Luik of de stad Aken ‘umb nötige mannschafft’ zou kunnen worden verzocht. De opdracht werd in dit geval echter aan de bisschop van Luik gegeven.⁴³⁴
- In 1755 kreeg de SvA opdracht van het RKG om in de lopende zaak tussen de onderdanen van Slenaken en jonker Couven getuigen te horen.⁴³⁵ In 1758 gaf het RKG aan de SvA opdracht tot uitvoering van de executie van een tussenvonnis in een appelzaak tegen een vonnis van het leenhof van het graafschap Wittem met betrekking tot een leengoed in Slenaken. Na het definitieve vonnis in 1774 werd de SvA belast met de financiële afwikkeling.⁴³⁶
- In 1786 wees het RKG de raad van de stad Aken aan om een commissie te vormen voor het bewaren van de orde in Stein: ‘Zur Aufrechterhaltung der Ordnung in der Herrschaft Stein wird der Magistrat der Stadt Aachen mit der Manutenenz-Kommission betraut.’⁴³⁷

Deze taken waren echter meer verbonden met de status van Aken als Rijksstad en rijks- en kreitsstand dan met een bijzondere status van de SvA.

Resumerend:

De algemene lijnen van de ontwikkelingen in de rol van de SvA zijn hiermee beschreven. Het karakter van de traditionele hoofdvaart en van de daarbij behorende relatie tussen *Oberhof* en *Untergericht* zijn geschetst. Lering, ‘appel’ (lering op initiatief van partijen) en appelproces zijn onderscheiden. Geconstateerd is dat de ontwikkeling naar formeel appel organisch verliep in een overgangsfase van een halve eeuw. In tegenstelling tot wat de gebruikte terminologie suggereert, zet de formele appelprocedure bij de SvA pas laat in de zestiende eeuw door. Het proces van neergang is kwantitatief geanalyseerd, waarbij sprake blijkt van verschillende fases. De toename van geschillen over de competentie is geconstateerd.

Het tweede deel van dit hoofdstuk richt zich op individuele VRH, als concrete casus van relaties met de SvA.

5.13 Een aantal VRH en hun relatie met de SvA

De relatie van een zeventiental individuele VRH met de SvA wordt in dit hoofdstuk beschreven. Zeven andere komen nog in latere hoofdstukken aan bod. Aandachtspunten zijn de intensiteit en stabiliteit van de historische banden met de SvA, de ontwikkeling in de

⁴³³ NA_S-G, inv.nr. 1065.

⁴³⁴ NWKA, inv.nr. I.R.10.

⁴³⁵ SAA_PA, 1731-1759 fol. 172 verso.

⁴³⁶ RHCL_RKG, inv.nr. 124.

⁴³⁷ RHCL_RKG, inv.nr. 121.

relatie vanaf de zestiende eeuw, de bronnen van conflicten en de reactie van de SvA op de zich manifesterende wens zich te onttrekken aan zijn ressort. De meeste aandacht gaat in dit hoofdstuk uit naar een zevental VRH die voor het merendeel traditioneel een duidelijke band hadden met de SvA, hun zelfstandigheid uiteindelijk behielden, maar in conflict raakten met de SvA en de SvA op enig moment uit eigen beweging als beroepsinstantie vaarwel wilden zeggen. Daarna wordt een zevental heerlijkheden behandeld die door landsheerlijke invloed van de SvA vervreemdden. Tot slot worden nog kort drie kleine VRH behandeld die in het bezit van geestelijke instellingen waren.

Bij de behandeling van de meeste van deze VRH is er aandacht voor het optreden van andere externe rechtsinstanties en voor verdere aspecten die al dan niet op rijksonmiddellijkheid zouden kunnen wijzen. De VRH Stein, Pietersheim, Leut en Breust worden hier alleen behandeld wat hun relatie met de SvA betreft, en voor het overige in een gezamenlijk apart hoofdstuk, vanwege de banden met de bisschop van Luik en de daarmee samengaande landsheerlijke invloed en aanspraken. De relatie met de SvA van de VRH Cartils, Elsloo, Wittem, Eys, Limbricht, Kessenich en Thorn wordt behandeld in de aan die VRH gewijde aparte hoofdstukken.

5.13.1 Wijlre

De heerlijkheid Wijlre kende geen leenbanden, waardoor een aangrijpingspunt ontbrak voor landsheerlijke aanspraken.⁴³⁸ De heren van Wijlre waren eeuwenlang afkomstig uit Duitse (Rijnlandse) adellijke geslachten, waardoor de banden met de Nederlanden op dit niveau zwak waren. Zij verbleven zelden in Wijlre en de heerlijkheid kende waarschijnlijk lange tijd zelfs geen kasteel of huis van de heer.⁴³⁹ Wijlre was economisch meer verbonden met Aken dan met Maastricht. De mate waarin grootgrondbezitters in de heerlijkheid in Aken gevestigde instellingen en daar woonachtige personen waren, behorend tot adellijke en schepengeslachten, zal de aantrekkelijkheid van de SvA als instantie van hoofdvaart en appel hebben versterkt, en ook de bereidheid tot een gang naar het RKG. Deze factoren zorgden voor een oriëntatie op het Rijk.

Wijlre was geen lid van de NWK. In 1581 schreef de hertog van Gulik op verzoek van Van Binsfeld, als heer van Wijlre, een brief aan de landvoogd in Brussel over de voortdurende Spaanse militaire doortochten en vorderingen. De hertog betitelt zich daarin als 'Kreis ausschreibenden und sein landtfürsten'. Deze brief had alles te maken met de positie van Van Binsfeld als onderdaan van Gulik en in dienst van de hertog van Gulik, en niets met een

⁴³⁸ Wilhelm van Binsfeld nam de heerlijkheid in 1643 in bezit. In de eedsformule was opgenomen dat hij de heerlijkheid ontving 'an Gott dem almechtigen undt der heiliger Sonnen'. RHCL_Wijl, inv.nr. 11.

⁴³⁹ Als voorbeeld is de tweede helft van de vijftiende eeuw te nemen. In 1458 erfde Gerard Scheiffart van Merode Wijlre van zijn vader. Gerard verbleef meestal elders. Van 1469-1483 was zijn moeder Margaretha van Hamal vruchtgebruikster. Gerard verkocht de heerlijkheid in 1489 en overleed kort daarna. In de rekening van de rentmeester voor 1484-1485 wordt geen huis of kasteel vermeld en voor het opslaan van de ontvangen erfpacht in natura moest de rentmeester twee 'sulder' huren in het dorp. Wanneer de heer een bezoek aan Wijlre bracht, at (en verbleef?) hij blijkbaar in een herberg in Gulpen. Onderhoudskosten van een huis of kasteel of kosten van personeel worden in de rekening niet vermeld. Janssen de Limpens, Bescheiden.

relatie van Wijlre met de Kreits.⁴⁴⁰ Latere pogingen vanaf 1631 om het kreitsstandschap te verkrijgen, zijn steeds mislukt.⁴⁴¹

Uit de eerder gepresenteerde kwantitatieve gegevens blijkt een tamelijk intensieve band met de SvA in de vijftiende eeuw. In de zestiende eeuw was er sprake van een teruggang, en in de tweede helft van die eeuw worden de eerste wrijvingen zichtbaar. Al genoemd is de zaak uit 1524, toen de heer van Wijlre iemands poging blokkeerde langs juridische weg in Wijlre zijn recht tegen hem te halen. Na een klacht bij de SvA beperkte deze zich tot een vermanende brief aan de justitie van Wijlre. Het protest uit Wijlre tegen de introductie van nieuwe gebruiken bij de geleidelijke overgang naar appel is ook al behandeld. Vanaf het eind van de zestiende eeuw verslechterde de relatie duidelijk en ontstond er strijd over de competentie van de SvA. Wijlre heeft met twaalf processen een groot aandeel in de eerder vermelde 27 RKG-processen over de competentie van de SvA. Vooral de strijd over de status van Cartils (in hoofdstuk 6 afzonderlijk te behandelen) heeft vanaf 1589 tot frequente bemoeienis van de SvA en strijd over de competentie van de SvA geleid. Hoewel fel gevoerd, leidde deze strijd lange tijd niet tot een volledige breuk met de SvA. Men bleef bereid de SvA als beroepsinstantie te erkennen, maar de reikwijdte van de competentie was steeds weer een bron van conflicten.

Twee kwesties uit het einde van de zestiende eeuw die niet op Cartils betrekking hebben, raken de competentie van de SvA. In 1589, toen het geschil over Cartils al was begonnen, waren er twee andere bedreigingen voor het gezag van de heer van Wijlre, Kuno van Binsfeld. De eerste was een schuldeiser die probeerde de heerlijkheid, die onderpand vormde voor een rente die de heer hem verschuldigd was, in bezit te nemen. De tweede werd gevormd door inwoners die zich verzetten tegen de opgelegde bijdragen in militaire lasten. In beide gevallen trad Van Binsfeld hard op. Hij zette de schuldeiser gevangen en bracht hem voor de schepenen van Wijlre, die een vonnis tegen hem velden. De schepenen weigerden vervolgens diens zaak in appel door de SvA te laten behandelen, omdat het een crimineel proces zou zijn. De beide inwoners die het aangedurfd hadden het gezag van de heer te tarten als het om schatheffing ging, werden als criminelen vervolgd, gevangengezet en aan tortuur onderworpen. Zij wisten echter te vluchten en begonnen te procederen bij de SvA. Ook in dit geval werd in Wijlre de competentie van de SvA ontkend omdat het om een crimineel proces zou gaan. De notaris die in deze kwestie de door de SvA uitgevaardigde 'compulsorial und citation' in Wijlre probeerde te presenteren, kreeg van schout en schepenen te horen dat hen niet alleen was verboden 'noch einige Mandata der Herrn von Aachen anzunehmen', maar dat zij van de heer van Wijlre opdracht hadden een brenger van

⁴⁴⁰ NWKA, inv.nr. VIII.14 (Band 6) fol. 717.

⁴⁴¹ Heren van Wijlre deden pogingen tot de Kreits te worden toegelaten in 1631, 1653, 1667, 1671, 1682, 1697, 1703, 1706 en 1708, maar steeds zonder succes. Als factoren die dit mogelijk veroorzaakten zijn te noemen: het niet zijn van rijksleen, de niet-grafelijke stand van de eigenaren, de geringe omvang van de heerlijkheid en verzet van de stad Aken tegen toelating (zie hierna). NWKA, inv.nr. V.7 fol. 135 (1631); VIII.13 (Band I) fol. 406-407 en 511-512, (Band II) fol. 423 (1653); VIII.15 fol. 794 (1671); VIII.22 fol. 346 (1667-1682 en 1697); VIII.31 fol. 589 (1703); VIII.34 fol. 194 (1706) en VIII.36 fol. 404 (1708).

dergelijke stukken te verdrinken. De notaris die een week later de volgende processtap, de *Inhibition*, in Wijlre wilde presenteren, werd bedreigd en bijna een week gevangengezet. De heer van Wijlre zou hem persoonlijk hebben gevraagd of hij kon zwemmen. Een notaris die enkele dagen later weer een mandatum van de SvA wilde presenteren, dit keer in het proces van de schuldeiser, werd op de terugweg naar Aken ingehaald door de heer van Wijlre, die met getrokken zwaard op hem afstormde, waarop de notaris in paniek van zijn paard viel en 'schlag und stich' moest ondergaan.⁴⁴² In de zaak van de twee inwoners wendde de SvA zich tot het RKG en verkreeg een 'mandatum sine clausula' tegen Van Binsfeld en schout en schepenen van Wijlre, waarmee hen werd bevolen appelprocessen toe te staan en notarissen niet in de uitoefening van hun functie te hinderen.⁴⁴³ Daarop werden de acta priora in deze zaak op 1 maart 1589 door de schepenen van Wijlre naar Aken gebracht. Op 14 april diende Van Binsfeld zijn reactie bij het RKG in. Deze bestond uit een *documentum paritionis*, een verklaring dat aan het mandatum was voldaan door het overbrengen van de acta priora, en daarnaast diende zijn advocaat 'exceptiones sub- et obreptionis' in, een betoog dat het mandatum door een onjuiste voorstelling van zaken was verkregen en dus ongeldig moest worden verklaard. De heer van Wijlre ontkende geweld te hebben gebruikt tegen de notarissen van de SvA. Hij verklaarde bereid te zijn de privileges van de SvA te respecteren, als de SvA zijn privileges als heer van Wijlre respecteerte. Hij bestreed dat de SvA ooit de bevoegdheid had gehad om bevelschriften uit te vaardigen en zijn schepenen in Wijlre tot iets te dwingen. De gang naar Aken was vrijwillig. En in een strafzaak kon er geen sprake van zijn van bemoeienis van de SvA.⁴⁴⁴ Het mandaatsproces bij het RKG lijkt hiermee tot stilstand te zijn gekomen. In het appelproces bood de SvA de klagers wel gelegenheid stappen te zetten, maar vanuit Wijlre kwam geen medewerking. Toen de SvA een tussenvonnis velde in deze zaak, begon de heer van Wijlre in 1589 bij het RKG een proces wegens nietigheid, vreemd genoeg niet tegen de SvA zelf gericht, maar tegen de appellanten.⁴⁴⁵ Dit proces kwam al snel tot stiltand omdat Van Binsfeld geen verdere actie meer ondernam. De zaak bloedde dood.

Kwantitatieve gegevens over de rechtsgang op de SvA in de eerste helft van de zeventiende eeuw ontbreken. Maar de relatie met de SvA was slecht, vooral door de kwestie Cartils. Aken heeft in 1653 in de NWK bezwaren opgeworpen tegen een verzoek van Wijlre om als lid in de Kreits te worden opgenomen, zodat een besluit werd uitgesteld, volgens de heer van Wijlre omdat aan de rijksonmiddellijkheid werd getwijfeld, 'allein wegen der stadt Aach gemachtes einwerffen, dass von meinem gerichts zu Weiler die Appellationes ahn den

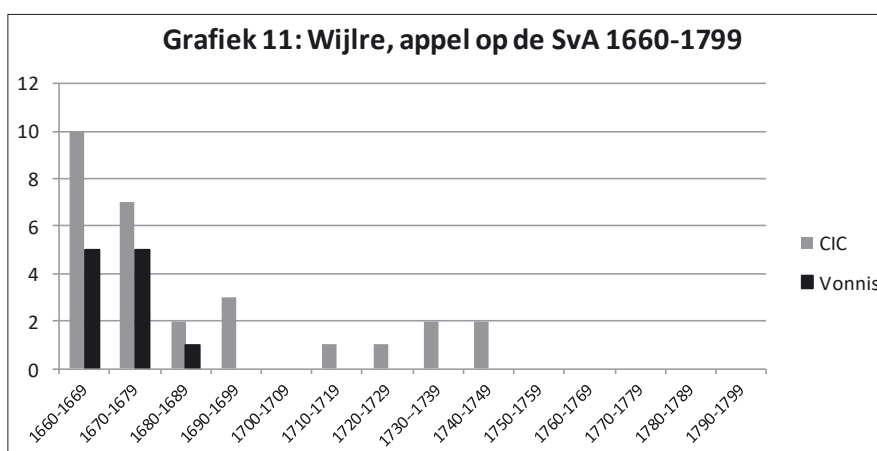
⁴⁴² SAA_RKG, A 70 Q9-11.

⁴⁴³ D.d. 25 januari 1589. Ibidem, Q2.

⁴⁴⁴ '(...) das achische Schoffen khein Compulsoriall noch Inhibitiones seine Scheffen und Herlichkeit Weiler erkennen noch ausgehen lassen, sonder das dieselbe freiwillig und ungezwungen, da von einen endturtheill appellirt worden, die acta (...) wie von alters üblich (...) überbringen soltenn. Wie dan im gleichen alten brauch Deutscher Nation ist (...) der ordnung zuwider (...) das in peinlichen sachen appellation zugelassen, viel weniger einige Compulsorial und Inhibitiones erkandt werden sollen.' Ibidem, Q4.

⁴⁴⁵ Van Binsfeld contra Huyn en Thonis. LNRW_RKG, inv.nr. 502.

Königl. Stuhl Aach devolviren'.⁴⁴⁶ Uit de Missivale blijkt dat het beroep op de SvA in de tweede helft van de zeventiende eeuw snel achteruitging. Mogelijk speelden in die sterke daling ook de pogingen van de SvA een rol om, na een RKG-vonnis in 1660 in de kwestie Cartils, grote schadevergoedingen in te vorderen van de gemeenschap in Wijlre (zie hoofdstuk 6). De oorlogen, vooral in het laatste kwart van de zeventiende eeuw, kunnen tijdelijk een effect hebben gehad op de rechtsgang, maar er volgde in de achttiende eeuw geen herstel. Of een heer van Wijlre zijn schepenen al in de zeventiende eeuw heeft verboden om mee te werken aan appel op de SvA, blijkt niet uit de stukken.⁴⁴⁷ Onderstaand diagram geeft de ontwikkeling vanaf 1660 weer, met de aantallen uitgaande 'compulsoriales, inhibitio et citatio' (CIC), de eerste stap van de SvA in een appelproces, en de aantallen uitgesproken vonnissen.⁴⁴⁸

Uit dit diagram wordt duidelijk dat partijen zich in snel afnemende mate tot de SvA wendden, en dat de procedures die gestart werden vaak verzandden. Na 1681 is er geen sprake meer van vonnissen in appelprocedures. Wat snelheid betreft, was procederen bij de SvA niet erg aantrekkelijk. De gemiddelde doorlooptijd van de wel met een vonnis afgeronde appelprocedures in de jaren 1660-1679 was bijna negen jaar. De kortste doorlooptijd was drie jaar en twee maanden.⁴⁴⁹ Op te merken is dat in de eerste decennia van de achttiende eeuw nog vier procedures bij de SvA zijn gevoerd die geen appelprocedures waren, waaronder één door de heer van Wijlre zelf, Theodor von Bodden. In de strijd over de erfenis waar

⁴⁴⁶ Brief van Van Wachtendonck aan de Kreits uit oktober 1653 (NWKA, inv.nr. VIII.13 (Band I) fol. 511-512). Een verklaring van de SvA in 1633 lijkt ook al twijfels te bevatten over de rijksonmiddellijkheid van Wijlre. Zie hoofdstuk 6 Cartils.

⁴⁴⁷ De laatste appelprocedure waarvan stukken in het archief van Wijlre bewaard zijn gebleven, dateert van de jaren 1690-1692. RHCL_Wijl, inv.nr. 141.

⁴⁴⁸ Na de grote stadsbrand van Aken in 1656 kwam de rechtsgang na 1660 weer op gang. Gegevens van vóór 1656 zijn grotendeels vernietigd in de brand.

⁴⁴⁹ Gebaseerd op de gegevens uit een processtuk uit 1734. LNRW_RKG, inv.nr. 550 Q 25.

Wijlre onderdeel van uitmaakte, wendde hij zich in 1731 rechtstreeks tot de SvA en verkreeg een gerechtelijk besluit (*decretum*) waarin werd verklaard dat zijn echtgenote Catharina van Binsfeld en hijzelf rechtmatige erfgenamen van de heerlijkheid Wijlre waren.⁴⁵⁰ Er zijn door Aken blijkbaar zelfs soldaten gezonden om het bezit van de heerlijkheid voor Von Bodden veilig te stellen.⁴⁵¹

Tot de volledige breuk met de SvA gaf een nieuw strafrechtelijk proces aanleiding. In 1734 nam de SvA een appel uit Wijlre in behandeling terwijl het om een crimineel proces zou gaan. De pachter van een hoeve die eigendom was van het *Marienstift* in Aken was door de schepenen van Wijlre, wegens het illegaal kappen van bomen (*Waldfrevel*) en wegens gewelddadigheden en bedreiging van de fiscaal van de heer, veroordeeld tot boetes en wilde in appel gaan in Aken.⁴⁵² Dit werd hem niet toegestaan in Wijlre, omdat hij strafrechtelijk was vervolgd. En Von Bodden, die kort daarvoor de steun van de SvA had gezocht om heer van Wijlre te worden, wilde nu helemaal geen appel op de SvA meer toestaan, wat volgens hem conform de lijn van zijn voorgangers was. Hij wilde, net als andere heren in de omgeving, appelen door appelcommissarissen laten behandelen die hij zelf benoemde.⁴⁵³ Hij verwees naar een (hierna in 6.6 nog te behandelen) vonnis van het RKG uit 1637, toen het RKG de SvA op de vingers had getikt over de reikwijdte van de competentie. De SvA vaardigde in de zaak Frosch toch bevelschriften uit, waaraan in Wijlre niet werd gehoorzaamd. Op 12 februari 1734 veroordeelde de SvA de schepenen van Wijlre tot een boete van 300 goudgulden.⁴⁵⁴ Vervolgens besloot de SvA tot militaire executie. Op 27 maart 1734 vielen 60 tot 70 door Aken gezonden soldaten de heerlijkheid Wijlre binnen. Zij voerden een achttal paarden en achttien stuks vee, eigendom van twee van de schepenen van Wijlre, mee naar Aken, waar deze openbaar werden verkocht.⁴⁵⁵ Von Bodden had kort daarvoor nog een brief aan de SvA geschreven, waarin hij verzocht de executie uit te stellen en in het geschil klaarheid te brengen door het overleggen van relevante documenten door beide partijen. Von Bodden wendde zich na de executie tot het RKG en verkreeg een 'mandatum sine clausula' tegen de SvA d.d. 12 mei 1734.⁴⁵⁶ Het vervolg in dit proces is niet bekend. In

⁴⁵⁰ Ibidem, Q20 (fol. 72) en Q26.

⁴⁵¹ In september 1731 verzocht Von Bodden de SvA om de ingekwartierde soldaten terug te trekken. De kwestie was intussen bij het RKG aanhangig en er was al een mandatum uitgevaardigd door het RKG. SAA_PA, 1731-1759 fol. 1.

⁴⁵² LNRW_RKG, inv.nr. 550.

⁴⁵³ 'Vous savez messieurs, que mon predecesseur ne vous at jamais voulu reconnoître pour juges d'appelle (...) et que selon qu'on m'a dit, il at toujours esté dans une possession tranquille et continuelle de mettre quelques commissaires d'appellation lorsque parties le demandoient et se trouvoient lesées par les sentences de ma ditte justice. Vous savez aussi que plusieurs autres Seigneuries de l'Empire voisines à la mienne sont dans la même possession et jouissent de ce droit, vobis scientibus et patientibus, et vous ne pouvez ignorer que la chambre imperial de Speir vous at défendu il y at plus de cent ans passés de prendre connaissance d'une certaine cause d'appelle qu'on avoit voulu introduire chez vous (...)' (Dit laatste is een verwijzing naar een keizerlijk mandatum tegen de SvA uit het jaar 1637. Zie hierna.) LNRW_RKG, inv.nr. 550 Q15.

⁴⁵⁴ SAA_PA, 1731-1759 fol. 25 verso.

⁴⁵⁵ LNRW_RKG, inv.nr. 550 Q15-17 en Q20.

⁴⁵⁶ Ibidem, Q2.

januari 1736 vaardigde de SvA in een andere kwestie weer een mandatum uit.⁴⁵⁷ Gezien de daarop volgende reeks herhaalde verzoeken van de klagers aan de SvA, werd dit bevel in Wijlre genegeerd. Er werd daarna in de jaren 1744-1752 nog een zestal pogingen gedaan om bij de SvA in appel te gaan.⁴⁵⁸ Maar na 1752 zwijgen de registers van de SvA volledig over Wijlre.⁴⁵⁹ In de tweede helft van de achttiende eeuw fungeerde voor Wijlre een door de heer benoemd appelcommissaris, die aan het hoofd stond van een appelgerecht. De oudste bewaard gebleven appelzaak die door dit appelgerecht werd behandeld, dateert uit 1749-1750. In 1749 protesteerde de SvA nog eens tegen het functioneren van deze commissaris (op dat moment een jurist uit Aken) als hoofd van een appelrechtbank voor de heerlijkheid, maar tevergeefs.⁴⁶⁰

Wijlre staat duidelijk bovenaan wat de heftigheid van de juridische strijd over de competentie van de SvA betreft (gemeten aan het aantal RKG-processen over de competentie). Militaire actie door de SvA bleef tot één optreden beperkt. De feitelijke rol van de SvA was aan het eind van de zeventiende eeuw al minimaal geworden, maar het duurde tot het midden van de achttiende eeuw voor de banden met de SvA volledig werden doorgesneden.

Er lijkt in Wijlre geen sprake te zijn geweest van pogingen van onderdanen zich tot gerechtshoven buiten het Rijk te wenden. De Raad van Brabant in Brussel oefende hier nooit de aantrekkingskracht uit die hij in Wittem en Eys een tijd lang had. Maar er is wel sprake geweest van enige inmenging door de Raad van Brabant in Brussel en de Raad van Brabant in Den Haag als gevolg van beroep op deze Raden door Brabantse onderdanen. Gedurende enkele decennia was deze inmenging betrekkelijk intensief, en men ontkwam er in Wijlre niet aan zich in diverse processen ook te verweren en daarmee de competentie van deze gerechtshoven tot op zekere hoogte te accepteren.

In 1631 (toen ook een eerste poging werd gedaan om als lid tot de NWK te worden toegelaten) klaagde de vrouwe van Wijlre bij de Kreits dat inwoners van de Landen van Overmaas vrijgesteld meenden te zijn van schat die geheven werd voor het betalen van bijdragen aan keizerlijke troepen. Zij meldde dat vanuit Maastricht daarover in Brussel een procedure was aangespannen.⁴⁶¹ In een latere opsomming is ook sprake van een procedure bij de Raad van Brabant in Brussel, aangespannen door de proost van het klooster Sint-Gerlach (vanwege zijn pachter op de hoeve Ransdaal), samen met inwoners van Schin op Geul, en van procedures aangespannen door inwoners van Klimmen en door de Landcommandeur van Alden Biesen. In 1631 werd de vrouwe van Wijlre gedaagd om voor commissarissen van de Raad van Brabant te verschijnen inzake een geschil over een graf in de kerk van

⁴⁵⁷ 'Mandatum de relaxando corporali arresti', met betrekking tot acht inwoners die gevangen waren gezet. SAA_PA, 1731-1759 fol. 44 verso.

⁴⁵⁸ Ibidem, fol. 88 verso, 100, 111 recto en verso, 113 en 135.

⁴⁵⁹ De (onvolledige) gegevens van de Missivale kunnen voor de jaren 1760-1773 worden aangevuld met gegevens uit het Protocollum Appellationis. Wijlre komt daar in deze jaren niet in voor.

⁴⁶⁰ De la Haye, Inventaris, 20-21.

⁴⁶¹ NWKA, inv.nr. V.7 fol. 25 en 135.

Wijlre.⁴⁶² Men verzette zich wel tegen deze toenemende neiging tot procederen in Brussel. In 1639 verbood het RKG, op verzoek van de heer van Wijlre, aan Hoen van Cartils, die voor de Raad van Brabant in Brussel een proces aanhangig had gemaakt tegen schepenen en inwoners van Wijlre, om daar verder te procederen.⁴⁶³ Rond 1640 durfden gerechtsboden geen stukken meer in Wijlre te betekenen namens de Raad, omdat zij met arrest werden bedreigd.⁴⁶⁴ Het proces tegen de proost werd door Wijlre gewonnen, al werd er in 1646 nog gestreden over de proceskostenvergoeding. In 1643 ging Hoen van Cartils bij de Raad van Brabant in Brussel in beroep van een vonnis van het leenhof van Wijlre. De Raad velde in deze zaak in 1655 een vonnis, bij verstek.⁴⁶⁵ Dit alles speelde in een periode toen vanuit de aangrenzende heerlijkheden Wittem en Eys de gang naar de Raad van Brabant in Brussel nog gebruikelijk was.

Het geschil met Maastrichtse burgers werd, na de val van Maastricht, vanaf 1639 voortgezet voor de Raad van Brabant in Den Haag.⁴⁶⁶ Het begon met een klacht ingediend door de Maastrichtse hoogschouten, burgemeesters en schepenen tegen schout en schepenen van Wijlre. Zij verkregen een 'mandement poenael', en daarmee het bevel executie in Wijlre op te schorten.⁴⁶⁷ De status van Wijlre als rijksgebied was als zodanig niet in geschil. Namens Wijlre werd een poging gedaan de competentie van de Raad af te wijzen, maar toen deze die stelling verwierp, werd er daarna bijna tien jaar in Den Haag geprocedeerd zonder dat er enige poging werd gedaan de rijksinstanties in te schakelen. Aan de opschorting van executie door de Raad werd gehoorzaamd.⁴⁶⁸ Wijlre diende zelfs een tegenklacht in bij de Raad. In december 1646 velde de Raad vonnis in het voordeel van Wijlre. Toen in juli 1647 het graan gerijpt was, ging men in Wijlre over tot executie van de vorderingen van de schattheffers. Het graan op de percelen van Maastrichtse burgers werd geoogst en in beslag genomen. De reactie was gewelddadig: een burger van Maastricht, Hubrecht Fabri, organiseerde een inval in Wijlre met een twintigtal ruiters van het garnizoen van Maastricht. Degenen die met hun karren het graan vervoerden, werden mishandeld, gevangengenomen en naar Maastricht gebracht. Drie man en zes paarden bleven in Maastricht in arrest en zouden pas worden vrijgelaten tegen teruggaaf van het in Wijlre in beslag genomen graan. Wijlre wendde zich tot de Raad van Brabant in Den Haag en verkreeg een 'mandement poenael'

⁴⁶² SAA_RKG, inv.nr. B 4304 Q3.

⁴⁶³ 'Mandatum Caesareum contra Hoen' d.d. 2 februari 1639. LNRW_RKG, inv.nr. 2622 Q82.

⁴⁶⁴ 'Eulx de Wijlre presument de prendre et menacer de prison eulx qui apportent des ordonnances de la Courte de Brabant, comme ils ont fait naguere à certain Matthijs Hoets de Faucemont.' Brief van de proost aan zijn advocaat in Brussel d.d. 12 december 1640. Alleen van het proces van de proost zijn processtukken bewaard gebleven. RHCL_Wijl, inv.nr. 252.

⁴⁶⁵ LNRW_RKG, inv.nr. 4846 fol. 52.

⁴⁶⁶ RHCL_Wijl, inv.nr. 253.

⁴⁶⁷ Maastrichtse burgers wilden vrijstelling genieten van alle 'personele lasten'. In 1606 was nog een akkoord gesloten dat dit bevestigde. Maar Wijlre had nu niet allen zwaar te lijden onder de doortochten van Staatse en Spaanse troepen, maar ook onder de contributie-eisen van keizerlijke troepen in de omgeving. Wijlre betoogde dat op grond van een Spaans reglement uit 1625 en latere vonnissen van de Raad van Brabant in Brussel al deze lasten als 'reële lasten' mochten worden omgeslagen over alle grondbezit.

⁴⁶⁸ '(...) die van Wijlre geproponereert exceptie van renvoije voor hunnen competenten richter, alsoo sij sustineerden rijcx off imperiaels ende eene neutraele plaetse te sijn.' RHCL_Wijl, inv.nr. 253.

d.d. 29 augustus 1647, met het bevel de gevolgen van de inval ongedaan te maken. Wijlre liet dit mandement in eerste instantie betekenen aan de hoogschouten, burgemeesters en schepenen van Maastricht, die op 2 augustus nog een brief aan Wijlre hadden geschreven met het dreigement dat de paarden zouden worden verkocht als het graan niet werd teruggegeven. Deze Maastrichtse bestuurders wezen echter alle verantwoordelijkheid voor de inval af. Daarop werd het mandement betekend aan Fabri c.s. Deze verklaarden dat zij zich alleen aan de Maastrichtse gerechten onderworpen achtten en weigerden aan het mandement uit Den Haag te gehoorzamen. Wijlre deed daarna weer een beroep op de Raad van Brabant, terwijl van Maastrichtse zijde een rekest werd ingediend bij de Staten-Generaal. De Raad verzocht de Staten-Generaal om dit en toekomstige soortgelijke rekestten aan haar te 'renvoijeren'. De Staten-Generaal bekrachtigden op 20 november 1648 het vonnis van de Raad uit 1646. Of de Maastrichtenaren zich daarna schikten in hun verlies, blijkt niet uit de stukken. De bemoeienis van Spaanse en Staatse gerechtshoven met Wijlre lijkt daarmee te zijn geëindigd.

Wijlre is nooit rijksstand geworden, maar in 1664 is Wijlre vanwege het Rijk aangeslagen in een (eenmalige) *Türkenhilfe*. Wijlre kreeg een aanslag voor '1 zu Fuss'.⁴⁶⁹ Verder speelden alleen de *Kammerzieler* nog een rol. Hoewel er met enige regelmaat processen vanuit Wijlre door het RKG werden behandeld, lijkt Wijlre (evenals Stein) tot ver in de achttiende eeuw aan enige betaling van *Kammerzieler* te zijn ontkomen. Maar in 1782 is Wijlre toch een keer aangeslagen. Omdat er niet werd betaald, vroeg de keizerlijke fiscaal bij het RKG in 1783 een decretum van het RKG tegen de vrouwe van Wijlre. Wijlre wordt daarin betiteld als 'unmittelbare Reichsherrschaft' en 'dem Niederrheinisch Westphälischen Kreijs gehörig'. De vrouwe van Wijlre kreeg op 27 februari 1783 van het RKG nog twee maanden de tijd om de aanslag, groot twaalf rijksdaalders (twee termijnen), te betalen. Pas in december 1784 werd er bij het RKG aangetoond dat er daadwerkelijk was betaald.⁴⁷⁰ Andere aanwijzingen voor de (jaarlijks verschuldigde) betaling van *Kammerzieler* ten behoeve van Wijlre zijn er niet, zodat deze incidentele betaling waarschijnlijk de enige is geweest gedurende de twee-en-een-halve eeuw waarin de *Kammerzieler* bestonden.⁴⁷¹

5.13.2 Gronsveld en Slenaken

De heren van Gronsveld, tot in de achttiende eeuw tevens heren van Slenaken, waren in de middeleeuwen lang (tot het begin van de vijftiende eeuw) trouwe dienaren van de Brabantse hertogen, zonder dat dit met betrekking tot Gronsveld in een leenband werd uitgedrukt.⁴⁷² Daarna waren de heren afkomstig uit het huis Van Bronckhorst en was er een

⁴⁶⁹ Ibidem, fol. 723.

⁴⁷⁰ RHCL_Wijl, inv.nr. 5.

⁴⁷¹ In de eerdergenoemde gedrukte lijst inzake *Kammerzieler* uit 1786 staat Wijlre vermeld met een basisaanslag van zes rijksdaalders en een betalingsachterstand van 36 rijksdaalders per 31 december 1786. De betaling van twaalf rijksdaalders is daarin blijkbaar niet verwerkt. LNRW_R, Kurköln, inv.nr. 1286.

⁴⁷² Zij hielden wel andere goederen in leen van de Brabantse hertog. Zie Van Rensch, Zonneleen, 70-78.

tijd lang sprake van een oriëntatie op de hertogdommen Kleef en Gelre.⁴⁷³ In Gronsveld kwamen zij maar zelden. Voor een andere bezitting, Rimburch, moesten zij Karel V in 1544 als leenheer erkennen, maar Gronsveld bleef vrij van leenbanden. Gronsveld was het grootste deel van de zestiende eeuw nog geen lid van de NWK. Het werd tot de Kreits toegelaten nadat de heren in 1586 door de keizer in de gravenstand en de vrijheerlijkheid tot graafschap waren verheven.⁴⁷⁴ Gronsveld onderhield deze relatie. Het was een redelijk trouwe bezoeker van de vergaderingen van de Kreits en diende er geregeld klachten in, al kon de Kreits in de praktijk geen bescherming bieden tegen militaire overlast van strijdende partijen. Het kreitslidmaatschap leidde tot nieuwe lasten, waar de burgers van Maastricht met grondbezit in Gronsveld niet aan mee wilden betalen.⁴⁷⁵ Al in 1597 schreef de Kreits twee brieven aan de Spaanse landvoogd, nadat de Maastrichtenaars een proces voor de Raad van Brabant waren begonnen, en verzocht om 'der Maastrichtischen bürger unfug' te stoppen en het *ius collectandi* van de graaf niets in de weg te leggen.⁴⁷⁶ Problemen met de burgers van Maastricht bleven echter spelen.⁴⁷⁷

Tussen de SvA en de graven van Gronsveld is er sprake geweest van een lang slepend conflict over de bevoegdheden van de SvA als beroepsinstantie voor het schepengerecht en het leenhof van Gronsveld en voor het schepengerecht van Slenaken (dat hoofdvaart had op de schepenen van Gronsveld).⁴⁷⁸ De verslechtering van de verhoudingen lijkt te beginnen met een zaak die een lange voorgeschiedenis had, de zaak 'Esneux'. De procedures begonnen rond 1585 en betroffen het niet voldoen van een rente door de heer/graf van Gronsveld.⁴⁷⁹ De graaf werd door zijn eigen schepenen in het gelijk gesteld, maar de verliezende partij ging in 1587 in appel bij de SvA. Na een vonnis van de SvA in het nadeel van de graaf, appel door de graaf bij het RKG en terugverwijzing naar de SvA lag de zaak lang stil, tot de SvA in 1639 een vonnis bij verstek uitsprak tegen de graaf van Gronsveld. Die toonde geen enkele bereidheid om aan dit vonnis uitvoering te geven, waarna hij door de SvA werd veroordeeld tot een boete van 300 goudgulden.⁴⁸⁰ Vervolgens werd de curieuze stap gezet om de Spaanse landvoogd in Brussel, Ferdinand van Oostenrijk, als 'prince d'Empire', om hulp te vragen. De SvA en de klager verzochten hem in 1641 om deurwaarders van de

⁴⁷³ Van Rensch, Zonneleen, 221 en verder.

⁴⁷⁴ Toch vonden de graven van Gronsveld het blijkbaar raadzaam de rijksonmiddellijke status van Gronsveld in het begin van de zeventiende eeuw nog door de aartshertogen Albert en Isabella te laten bevestigen (Nève, RKG, 317). Nève verwijst als bronnen naar Wouters en Chestret de Haneffe, die respectievelijk 1609 en 1608 als jaar aangeven voor de bevestiging door de aartshertogen, zonder bronvermelding.

⁴⁷⁵ Over de door de Maastrichtenaars gepretendeerde belastingvrijheid, ook in andere plaatsen, zie: Van Rensch, Zonneleen, 553-555.

⁴⁷⁶ Brief d.d. 2 augustus 1597, met verwijzing naar een eerdere brief d.d. 3 mei. NWKA, inv.nr. IX.76 fol. 215.

⁴⁷⁷ Zie ook: Weinberg, Veucht, 87-88.

⁴⁷⁸ Zie ook: Weinberg, Veucht, 100-105 en Van Rensch, Zonneleen, 358-370.

⁴⁷⁹ RHCL_RKG, inv.nr. 76 en 77. Zie ook: Van Rensch, Zonneleen, 361-362.

⁴⁸⁰ De graaf, financieel aan de rand van de afgrond, kon waarschijnlijk ook niet aan het vonnis voldoen. Rimburch werd in 1640 verkocht. In de jaren 1640-1643 onderhandelde de graaf met Alexander von Velen over de verkoop van het graafschap Gronsveld. LNRW_W, inv.nr. 33700.

Raad van Brabant tot executie van het vonnis van de SvA in Gronsveld over te laten gaan.⁴⁸¹ De landvoogd droeg de verzoeken over aan de Raad en deze stuurde een bevel aan de drossaard van Gronsveld de vonnissen van de SvA tot uitvoering te brengen, met de dreiging anders verdere maatregelen te zullen nemen. Het was een vreemde aanmatiging van bevoegdheden in een gebied dat toch geacht mocht worden buiten het ressort van de Raad te liggen. Dat er actie werd ondernomen, is niet waarschijnlijk. Gronsveld protesteerde bij het RKG tegen de 'Gewaltthaten und manifesta nullitates von dem Scheffenstuell zu Aachen in der Esseneuischer sachen begangen'. De competentie in appenzaken werd niet ontkend, maar 'gebühret ihnen aber durchaus nit, dergleichen scharffe ungereimpte mandata poenalia contra status immediatos imperij, die ihnen selbst auf reichs und craysdagen vorsitzen, auszufertigen'.⁴⁸² In 1657 vaardigde de SvA nog eens een mandatum uit tegen de graaf.⁴⁸³ De processen bij het RKG over deze zaak zouden zich tot 1732 voortslepen en zonder eindresultaat tot stilstand komen.⁴⁸⁴

Een kwestie in Slenaken verziekte in de jaren vijftig de verhoudingen verder. Jonker Couven, eigenaar van het huis Hees (een leen van Gronsveld) in de heerlijkheid Slenaken, verzette zich in 1648 tegen een aanslag in verband met militaire lasten. Hij meende dat zijn landgoed vrijgesteld was, en kon verwijzen naar een in 1638 met de graaf van Gronsveld gesloten compromis.⁴⁸⁵ Daarin was de gemeenschap van Slenaken echter geen partij geweest. De aanslag werd gevolgd door beslaglegging, de beslaglegging door verzet in een procedure voor de schepenbank, waarna Couven in appel ging in Gronsveld en vervolgens bij de SvA.⁴⁸⁶ Deze besliste in zijn voordeel. Slenaken ging in appel bij het RKG. Ondanks de aan de SvA betekende dagvaarding en inhibitio van het RKG, gaf de SvA opnieuw bevel het eerdere vonnis uit te voeren. Toen daaraan geen gevolg werd gegeven, trad de SvA hard op. In augustus 1652 deed een dertigtal soldaten uit Aken een overval op Slenaken en voerde een aantal gevangenen mee terug naar Aken, die daar meer dan een jaar werden vastgehouden. De inwoners van Slenaken wendden zich tot het RKG en vroegen een onvoorwaardelijk bevel tot vrijlating, dat in februari 1653 werd verleend, maar Aken gehoorzaamde niet.⁴⁸⁷ De graaf van Gronsveld had zich al in september 1652 tot de RHR gewend, die op 1 oktober 1652 een mandatum uitvaardigde.⁴⁸⁸ Aken protesteerde daartegen en gehoorzaamde niet. In maart en juni 1653 volgden nieuw bevelen van de RHR. Pas op 12 september 1653

⁴⁸¹ '(...) escript lettres requisitoriales à sadite Alteze, comme Prince d'Empire, et protecteur de leurs privileges Imperiaux, affin de faire mettre leur sentence en deue et enthiere execution.' RHCL_RKG, inv.nr. 76 fol. 32-33.

⁴⁸² 'Facti species loci gravaminum' (z.d.). SAA_NHL, inv.nr. 6. Het 'Vorsitzen' verwees naar de rangorde op rijks- en kreitsdagen, waar de steden na de graven en heren kwamen.

⁴⁸³ Mandatum en requisitoriales, beide d.d. 10 april 1657. SAA_Mis, 1656-1662 fol. 33 verso en 34 verso.

⁴⁸⁴ SAA_RKG, inv.nr. B 5974 en RHCL_RKG, inv.nr. 76.

⁴⁸⁵ Compromis d.d. 24 juni 1638. SAA_RKG, inv.nr. S 3265 (Band II) Q17.

⁴⁸⁶ Een uitgebreide beschrijving bij Van Rensch, Zonneleen, 360-361.

⁴⁸⁷ 'Mandatum de relaxandis captivis s.c.' SAA_RKG, inv.nr. S 3266 Q1.

⁴⁸⁸ Eveneens een 'mandatum de relaxandis captivis s.c.' Dit stuk bevindt zich niet in de dossiers, maar de reactie uit Aken is bewaard gebleven (SAA_RKG, inv.nr. S 3266 Q5). De heerlijkheid Slenaken was van 26 juni 1638 tot 3 november 1658 verpand aan Johan Adolf van Imstenrath, heer van Mheer (Doppler, Verpanding). Van enige bemoeienis in deze kwestie blijkt echter niets.

verklaarde de SvA dat aan het bevel tot vrijlating was voldaan.⁴⁸⁹ De strijd bij het RKG over de belastingheffing in Slenaken werd pas in 1772 [sic] afgerond.⁴⁹⁰

Een belangrijke bron van geschillen vormde de door de SvA gepretendeerde competentie als appelinstantie voor het leenhof van Gronsveld.⁴⁹¹ Onderdeel van het eerdergenoemde compromis met jonker Couven in 1638 was dat deze een appelprocedure bij de SvA tegen een vonnis van het leenhof zou staken. Een volgende leenrechtelijke appelprocedure bij de SvA betrof kasteel Oost, een leen van Gronsveld dat niet binnen het Gronsveldse territorium lag.⁴⁹² Na 1639 weigerden de eigenaren het kasteel en andere bezittingen als lenen van Gronsveld te verheffen.⁴⁹³ In 1648 veroordeelde het leenhof de leenhouder wegens felonie en verklaarde de leengoederen vervallen aan de leenheer. Begin 1656 liet de graaf van Gronsveld het huis en de overige leengoederen daadwerkelijk in beslag nemen, waarna alsnog een compromis werd gesloten.⁴⁹⁴ Dit hield niet lang stand en in 1657 sprak het leenhof een nieuw vonnis uit ten nadele van de toenmalige eigenaar, Van Hoensbroeck, die in appel wilde gaan. De SvA verklaarde bij navraag competent te zijn en Van Hoensbroeck diende zijn appel in.⁴⁹⁵ De graaf liet daarop Van Hoensbroeck gevangenzetten. De SvA kwam nu buiten spel te staan. Omdat Oost tot het graafschap Dalhem behoorde, wendde Van Hoensbroeck zich tot de Raad van Brabant in Brussel, die bevel gaf tot zijn vrijlating en een boete oplegde. Deurwaarders van de Raad legden ter inning daarvan beslag op bezittingen van de graaf in gebied dat de Spaanse Kroon controleerde. De graaf wendde zich in 1659 om hulp tot de Kreits. De hertog van Gulik zond tweemaal een brief aan de Raad van Brabant, die zich daar niets van aantrok.⁴⁹⁶ Maar na het Partageverdrag kon de Raad in Brussel zich niet meer competent achten. In 1666 verklaarde het leenhof van Gronsveld de leengoederen weer vervallen aan de leenheer. Van Hoensbroeck zocht nu zijn heil bij de Raad van Brabant in Den Haag, die een 'mandement van attentaat poenaal' uitvaardigde tegen de graaf van Gronsveld. De graaf overleed in 1662 en zijn weduwe voerde in de tien jaar daarna het bestuur. Zij zette de harde lijn voort. De Raad legde de partijen in 1667 een compromisvoorstel voor, dat de gravin van Gronsveld afwees. Daarop sprak de Raad dit voorstel als vonnis uit in 1668. Van Hoensbroeck kreeg bescherming van de Staten-Generaal en kon kasteel Oost ongestoord bewonen. In 1670 deed de gravin van Gronsveld

⁴⁸⁹ 'Mandatum poenalis s.c.' d.d. 7 maart 1653. 'Documentum paritionis' van de SvA d.d. 22 april. Bevel van de RHR (na het stellen van cautie door de graaf van Gronsveld) tot onmiddellijke vrijlating van de gevangenen d.d. 24 juni 1653. 'Documentum paritionis' van de SvA d.d. 12 september 1653. Ibidem, Q6-8.

⁴⁹⁰ Vonnis d.d. 27 april 1772. SAA_RKG, inv.nr. S 3265 (Band XI).

⁴⁹¹ Zie over het Gronsveldse leenhof: Van Rensch, Zonneleen, 376-377.

⁴⁹² Janssen de Limpens, Geschiedenis; Van Rensch, Zonneleen, 168, 238, 362 en 377.

⁴⁹³ De graaf van Gronsveld had in 1639 de heerlijke rechten over Oost verkocht aan de eigenaar van kasteel Oost. Hij meende dat de leenband daardoor niet verbroken was, de koper meende van wel.

⁴⁹⁴ Compromis d.d. 20 april 1656. HHStA, RHR, Miscellanea Gratialis, Lateinische Expedition, inv.nr. 42.

⁴⁹⁵ De zaak liep snel dood. De Missivale vermelden alleen het doen uitgaan van compulsorials op 8 augustus 1657 (SAA_Mis, 1656-1662 fol. 25 verso).

⁴⁹⁶ Rekest van de graaf aan de NWK d.d. 18 okt. 1659 met diverse bijlagen. Brieven van de hertog van Gulik namens de Kreits aan de Raad van Brabant uit november 1659 en juni 1660. NWKA, inv.nr. III.29.

daarover haar beklag bij de keizer.⁴⁹⁷ Pas in 1683 zouden partijen zich verzoenen met een finaal akkoord.⁴⁹⁸ De kwestie had tot de bemoeienis van verschillende externe hoven geleid, echter zonder bedreigingen voor de soevereiniteit van het graafschap. Het geschil over de leenrechtelijke competentie van de SvA had ook deze keer nog niet tot een confrontatie met de SvA geleid. Civielrechtelijke zaken waarbij vanuit Gronsveld een beroep werd gedaan op de SvA waren er in de jaren zestig en zeventig nauwelijks meer. Een poging tot appel in 1663, een mandatum in 1668 en een mandatum in 1672.⁴⁹⁹ Deze processen lijken geen vorderingen te hebben gemaakt.

De SvA kreeg echter nieuwe kansen in leenrechtelijke kwesties. In 1670 daagde de SvA het leenhof van Gronsveld op grond van rechtsweigering en vertraging. Het betrof het proces Coemans contra het klooster Sinnich.⁵⁰⁰ Vanuit Gronsveld kwam er geen reactie. In 1671 nam de SvA een appel in behandeling in een andere leenrechtelijke zaak, aangespannen door de heer van Rijckholt.⁵⁰¹ In 1679 werd de zaak tegen het klooster Sinnich weer opgepakt door een neef van de oorspronkelijke klager, die in appel ging tegen een vonnis van het leenhof. De SvA vaardigde compulsoriales uit.⁵⁰² Toen de SvA een uiteenzetting namens de gravin over het niet competent zijn in leenrechtelijke zaken negeerde, was de maat vol. De SvA ontving een brief waarin de gravin verklaarde dat zij een einde wilde maken aan alle appellen op de SvA vanuit Gronsveld.⁵⁰³ De gravin gaf in haar brief als standpunt dat de SvA in principe bevoegdheid had gehad in civiele kwesties, maar nu de SvA deze bevoegdheid al herhaaldelijk had misbruikt door zijn competentie op te rekken, deelde de

⁴⁹⁷ De gravin herinnerde toen ook aan een onopgelost geschil met de Staten-Generaal dat sinds 1638 speelde. In 1638 werden door soldaten van het garnizoen van Maastricht 5.000 eikenbomen gekapt in de bossen van Gronsveld. Klachten leidden tot niets. De graaf van Gronsveld wendde zich tot de keizer, die aan maarschalk Piccolomini, die met keizerlijke troepen in de buurt van Aken verbleef, opdracht gaf tot represailles. Omdat Piccolomini kort daarna met zijn troepen moest vertrekken, bleef dit zonder gevolg. In 1662 werd er namens de graaf van Gronsveld nogmaals hierover geklaagd en de keizerlijke resident in Den Haag kreeg opdracht de klacht van de graaf bij de Staten-Generaal te ondersteunen, echter zonder resultaat. HHStA, RHR, Miscellanea Gratialis, Lateinische Expedition, inv.nr. 42.

⁴⁹⁸ Janssen de Limpens, Geschiedenis, 108.

⁴⁹⁹ Appel in de zaak Von den Diesch contra Dumens (1663); 'mandatum c.c. ad instantiam Claessen [schepen van Rijckholt] contra Gronsfeldt' (1668); proces erfgenamen Chr. Lamberts contra gravin (1672). SAA_Mis, 1662-1673 resp. fol. 4 verso, 132 verso -134, en 200.

⁵⁰⁰ 'Citatio super denegata et protracta justitia.' Ibidem, fol. 167 verso.

⁵⁰¹ Het betrof het gewelddadige optreden van stadhouder en leenmannen met betrekking tot Gronsveldse leengoederen in Rijckholt. Ibidem, fol. 189-191.

⁵⁰² Compulsoriales inzake het proces Lindelauff contra Sinnich in: SAA_Mis, 1673-1681 fol. 209, 216 en 229. Zie over deze zaak ook: Van Rensch, Zonneleen, 362-363.

⁵⁰³ 'Es ist uns kurtz verwichener tage zu ohren kommen das irgentwohe in unserer Graffschafft casualiter ein abermahliges Mandatum in causa feudali Lindenhoff [=Lindelauff] contra Sinnich gefunden seijn solle, wobei die herren sich unsers vorhin erstatteten gründlichen berichts unerachtet, jetz zum anderen mahl nit geschewet, uns dergestalt zu gebiethen und zu befehlen, als wan wir gleichfals ihre unterthanen wären.' Brief d.d. 5 juni 1679 van de gravin van Gronsveld aan de schepenen van Aken. RHCL_RKG, inv.nr. 1 fol. 75-76.

gravin mede dat appel op de SvA volledig werd stopgezet.⁵⁰⁴ Er werden vervolgens blijkbaar appelcommissarissen voor het graafschap benoemd.⁵⁰⁵

In 1688 schreef graaf Otto van Bronckhorst (zaakwaarnemer voor zijn broer Johan Frans, die sinds 1672 het graafschap in handen had) een brief aan de SvA. Het betrof een poging die was gedaan om bij de SvA een proces te beginnen tegen de schattheffer van Eckelrade over een opgelegde aanslag.⁵⁰⁶ Het zou gaan om *Türkensteuer*, dus een bijdrage aan het Rijk. De graaf verwees naar het volgens hem schandalige optreden van de SvA tegen Slenaken in 1652 en gaf aan dat de SvA zich verdere moeite kon besparen, omdat Gronsveld zich, gelijk andere rijksstanden, aan de gepretendeerde bevoegdheden van de SvA onttrok.⁵⁰⁷ Een jaar later, toen weer een poging werd gedaan om bij de SvA in appel te gaan, verklaarden drossaard en schepenen van Gronsveld dat de graaf hen had verboden om gevolg te geven aan bevelschriften van de SvA.⁵⁰⁸ De SvA bestookte Gronsveld met de gebruikelijke compulsorials en mandata en legde een boete op ten gunste van de klager.⁵⁰⁹ Maar toen reactie uitbleef, vroeg de SvA aan de raad van de stad Aken om middelen teneinde hard op te treden.⁵¹⁰ Aken huurde soldaten in van haar grote bureu. Op 2 oktober 1690 viel een honderdtal soldaten Slenaken en Gronsveld binnen.⁵¹¹ De overval was een poging om iedereen die in Gronsveld en Slenaken bij de uitoefening van de justitie betrokken was, gevangen te nemen en naar Aken weg te voeren, maar werd geen succes. De aanwezigheid van de soldaten werd te snel ontdekt, en de schutters van het graafschap werden opgetrommeld, waarop de soldaten zich terugtrokken. De SvA koos tegelijkertijd ook de juridische weg en wendde zich in oktober 1690 tot het RKG met verzoeken om een mandatum en een dagvaarding. In de verkregen dagvaarding werd gedreigd met een straf van tienduizend

⁵⁰⁴ 'Gleich wie sie nun vor diesem dergleichen mehr wiederrechtlich attentirt und sich der in meris civilibus allein, mit nichten aber in feudalibus et criminalibus von unserm hoffgericht ohne nachtheil erlaubter provocationen, zum öffteren obbesagter gestalt misbraucht. Also haben die herren uns umb destoweniger zu verdencken, dass wir (...) besagte provocationes gestollet, gestalten damit allen fernerer usurpationibus und besorgenden eingriffen den weg völlig abzuschneiden, in hoffnung, die herren werden uns künfftig mit dergleichen zumuthungen und befehlen einhalten, damit entübriget bleiben mögen, uns deswegen bei hoher hand zu beschwären und uns beidertheils dadurch ungelegenheit zu machen. (...) Actum Gronsfelt den 5 Junij 1679.' RHCL_RKG, inv.nr. 1 fol. 75.

⁵⁰⁵ Zie ook: Van Rensch, Zonneleen, 362-364.

⁵⁰⁶ De Mombrison contra schattheffer. SAA_Mis, 1681-1697 fol. 147 verso en 152-154; Van Rensch, Zonneleen, 363.

⁵⁰⁷ Brief d.d. 9 augustus 1688: 'Da sie doch das allgeringste gesagh weder über Schlenacken, weder über Eckelrath, als welche nur blose ondergerechter seint des hoffgerichts Gronsfelt, nit haben, zu geschweigen dass sich fast alle reichsständt von ihren ressort eximirt, also können Ew. Woled. Hr. (...) deren gleichen mehr freij spahren, seithermalen unsere Graffschafft Gronsfelt eben selbiger natur und condition ist als wie Stablo, Cornelijmünster, Reckem undt andere reichsständt mehr.' RHCL_RKG, inv.nr. 1 fol. 27-28.

⁵⁰⁸ Brief aan de SvA d.d. 31 juli 1689. Ibidem, fol. 29.

⁵⁰⁹ Meijs contra Dupuis en Meijs contra Gronsveld. Volgens de klager probeerde men in Gronsveld de rechtsgang in hoger beroep te frustreren door hoge kosten in rekening te brengen, en de SvA wilde deze klacht onderzoeken. SAA_Mis, 1681-1697 fol. 170-172, 178 en 180. Van Rensch, Zonneleen, 363.

⁵¹⁰ 'Requisitoriales an Hr. Bürgemeistern, Scheffen und Ratt hieselbst in sachen Meijs contra Gronsfeldt' d.d. 23 september 1690. SAA_Mis, 1681-1697 fol. 179.

⁵¹¹ Een inwoner van Slenaken legde later een verklaring af over hun optreden: '(...) dass im Jahr 1690, in meine wohnbehausung seindt kommen eingefallen ungefehr 60 man aachischer soldaten, welche (...) in meinung jemandt von den Gronsfeldischen beampten daselbst, weil es eine gerichtversamblung währe, zu finden, undt gefänglich mit auff Aachen zu bringen (...).' RHCL_RKG, inv.nr. 1 fol. 65; Weinberg, Veucht, 100-103.

goudgulden als men in Gronsveld appel op de SvA zou blijven belemmeren.⁵¹² Op 31 oktober volgde een nieuwe inval van soldaten in Gronsveld.⁵¹³ De graaf van Gronsveld vroeg op zijn beurt aan het RKG een mandatum tegen de SvA, dat in september 1691 werd verleend.⁵¹⁴ Aken bleef echter jacht maken op functionarissen uit Gronsveld. Begin januari 1692 volgde een nieuwe inval, waarbij schepen De Beij gevangen werd genomen en naar Aken gebracht. Twee jaar later is er sprake van twee schepenen van Gronsveld die in Aken gevangen werden gehouden. De graaf wendde zich tot de RHR, waarop de gevangenen door Aken moesten worden vrijgelaten.⁵¹⁵

Het door de SvA bij het RKG aangespannen proces werd met name gevoerd in de jaren 1693-1694, maar lijkt nooit tot een vonnis te hebben geleid.⁵¹⁶ De appellen vanuit Gronsveld en Slenaken op Aken zijn gestopt en de SvA heeft hierin moeten berusten. In 1707 is nog een laatste poging gedaan, in wat waarschijnlijk een leenrechtelijke zaak was.⁵¹⁷ En in 1726 moest Aken zich voor het RKG verdedigen tegen een aanklacht van *Rechtsverweigerung*. De klager, wiens broer in Gronsveld was gedood en die geen vrede kon hebben met de rechtsgang daar, had bij de SvA een klacht ingediend en eiste dat deze actie ondernam.⁵¹⁸ De SvA stelde ook toen nog dat zijn privilege als appelinstantie onverminderd bestond en was bereid de zaak in behandeling te nemen, maar voerde het gebrek aan medewerking van de justitie in Gronsveld als excuus aan voor het gebrek aan voortgang in de procedure in Aken. De SvA overlegde een lijst van de zaken vanuit Gronsveld na het jaar 1656. De lijst (zonder jaartallen) bevat elf processen, waaronder één uit Slenaken.⁵¹⁹ In maart 1726 vaardigde de SvA nog een decretum uit waarmee aan de drossaard van Gronsveld werd opgedragen de stukken van de juridische stappen in de zaak aan de SvA over te leveren. De drossaard antwoordde dat hij dat niet mocht doen gezien zijn eed aan de graaf.⁵²⁰

Het RKG bepaalde in 1728 dat de graaf van Gronsveld, hangende het proces voor het RKG over de bevoegdheid van de SvA in appelzaken, een of twee appelcommissarissen mocht benoemen als appelinstantie voor Gronsveld. De graaf benoemde in 1729 Herman Franz

⁵¹² 'Citatio contra Johan Frantzen Graffen zu Gronsvelt und consortes', d.d. 17 oktober 1690. RHCL_RKG, inv.nr. 1 fol. 5-16.

⁵¹³ Van Rensch, Zonneleer, 363-364.

⁵¹⁴ 'Mandatum de reparandis attentati, amplius non turbando, nec via facti sed juris procedendo.' RHCL_Wit, inv. nr. 215.

⁵¹⁵ Passage in een verweerschrift van de SvA ingediend bij het RKG in 1726: '(...) die inhafftirte krafft conclusi Viennensis ergo praestitam realem cautionem des arrests erlassen worden.' RHCL_RKG, inv.nr. 176 fol. 43.

⁵¹⁶ De stukken zijn niet 'quadrangulirt' en het 'Protokoll' is een afschrift van latere datum, met een vermelding 'Completum 1808'. De bewaard gebleven *Urteilsbücher* in Berlin-Lichterfelde bevatten geen enkele verwijzing naar dit proces.

⁵¹⁷ De Loë, heer van Mheer, tegen de abdis van Sinnich. SAA_Mis, 1706-1714 fol. 18 en 24 verso.

⁵¹⁸ Admodiator Gauthoy wendde zich in dezelfde kwestie met klachten over drossaard Lebens tot de RHR, die een brief zond aan de graaf met het bevel over de gebeurtenissen te rapporteren. Afschrift van de brief van de RHR aan de graaf d.d. 28 juni 1725 in: RHCL_RKG, inv.nr. 176 Q19.

⁵¹⁹ Ibidem, Q14. Uit de Missivale is op te maken dat er na 1656 tot en met 1724 dertien zaken zouden hebben gespeeld (appel en mandatum), waarvan er tenminste vijf leenrechtelijk waren. In geen van de appelzaken schijnt de SvA tot een vonnis te zijn gekomen. Tussen de genoemde lijst en de Missivale is geen volledige aansluiting te leggen.

⁵²⁰ Ibidem, Q20 en Q21. SAA_Mis, 1766-1748 fol. 1-2.

Braumann, oud-burgemeester van Aken.⁵²¹ De SvA stond daarmee formeel slechts voorlopig, in de praktijk echter definitief buitenspel. Er is in de rest van de achttiende eeuw eigenlijk geen activiteit meer van de SvA als appellinstantie voor Gronsveld. In de Missivale en het Protocollum Appellationis is slechts één laatste uitzondering te vinden. In 1781 gingen de vertegenwoordigers van de onderdanen, de 'burgemeesters', in appel bij de SvA. Tegenpartij waren drossaard, schepenen en een grafelijk beambte. De SvA stuurde een 'Schreiben um Bericht', maar daar kwam blijkbaar geen reactie op en de registers van de SvA zwijgen verder over deze kwestie.⁵²²

De heerlijkheid Slenaken werd in 1728 gekocht door graaf Von Plettenberg en bestuurlijk samengevoegd met zijn graafschap Wittem, waar hij één rechtscollege had gecreëerd, waar ook Slenaken onder ging vallen. In 1731 wilde de SvA een appel vanuit Slenaken in behandeling nemen. De gebruikelijke compulsoriales werden gericht aan drossaard en schepenen van Wittem, maar dat was blijkbaar het enige wat in deze poging tot appel gebeurde.⁵²³ Ook Slenaken was voor de SvA definitief verloren.⁵²⁴ Zoal eerder beschreven, werd de SvA in de tweede helft van de achttiende eeuw wel betrokken bij de executie van RKG-vonnissen.

De SvA heeft de strijd tegen de graven van Gronsveld zeer fel gevoerd, met veel militair optreden en andere dwangmiddelen. Juridisch was er met drie RKG- en twee RHR-processen minder activiteit dan in het geval van Wijlre. Aan het eind van de zeventiende eeuw was de SvA de facto al buitenspel gezet, in 1728 bevestigde het RKG deze bestaande status quo, zonder ooit een formele uitspraak te doen. Van pogingen zich vanuit Gronsveld tot gerechtshoven buiten het Rijk te wenden was eigenlijk geen sprake (behalve in de leenrechtelijke kwestie over het buiten Gronsvelds territorium gelegen Oost en in het geschil met de burgers van Maastricht).

5.13.3 Rijckholt

Rijckholt was een heerlijkheid van niet meer dan 122 hectare en 150 inwoners, te klein voor een eigen kerk.⁵²⁵ Er stond wel een huis of kasteel van de heer. Rijckholt was niet leenroerig aan enig leenheer en is ook als zonneleen betiteld.⁵²⁶ Rijckholt was geen lid van de NWK en betaalde geen bijdragen aan het Rijk. Rijckholt heeft zelfs nooit *Kammerzieler* betaald,

⁵²¹ Van Rensch, Zonneleen, 391.

⁵²² 'Introductionem appellationis' d.d. 11 oktober 1781 en indienen van een 'appellations-justification' d.d. 19 november 1781 (SAA_PA, 1773-1782 fol. 111 en 113), gevolgd door een 'Schreiben um bericht' (z.d.) (SAA_Mis, 1782-1792 fol. 1).

⁵²³ 'Processus in sachen Jo. Couven contra Bour' d.d. 19 juli 1731. SAA_Mis, 1726-1748 fol. 64 verso.

⁵²⁴ In 1771 kocht de graaf van Goldstein Slenaken en werd de heerlijkheid weer zelfstandig, zonder dat de rechtsgang op de SvA werd hersteld.

⁵²⁵ Te klein ook voor een schepencollege van inwoners, want in 1623 waren van de zeven schepenen er maar drie woonachtig in Rijckholt, de rest woonde in Maastricht. De functie van schout kon alleen als nevenfunctie worden vervuld.

⁵²⁶ In een verklaring van de schepenen, die uit 1469 zou dateren (wat twijfelachtig is), wordt verklaard: '(...) dass das hauss und herschaeff Richolt niemants lehn rurich sonder ejn freij herschaeff und wort das lehn ahn der sonnen ontfangen.' SAA_RKG, inv.nr. B 5666 Q75. Zie ook: Van Rensch, Zonneleen, 121.

ook niet toen sommige niet-rijksstanden in de tweede helft van de achttiende eeuw wel werden aangeslagen, al was de naam Rijckholt toen wel bekend bij de penningmeester van het RKG.⁵²⁷

Rijckholt heeft een ingewikkelde en onduidelijke historie qua ressort.⁵²⁸ Oorspronkelijk zou de rechtsgang via drie tussenstappen de SvA als laatste instantie hebben gehad.⁵²⁹ Hoe vaak deze moeizame rechtsgang daadwerkelijk de SvA bereikte, is onduidelijk. Bij zuivere lering moesten vier schepencolleges dan tot de conclusie komen zelfstandig geen oordeel te kunnen geven. De doorlooptijd moet bijzonder lang zijn geweest. In de lijst Beusdael, betrekking hebbend op de periode 1400-1461, wordt Rijckholt vermeld met vier hoofdvaarten op de SvA.⁵³⁰ Daarbij is niet duidelijk of deze de lange weg via drie tusseninstanties hadden gevolgd. Rijckholt wordt met één hoofdvaart vermeld in een uittreksel uit de *Urteilsbücher* van de SvA voor de periode 1503-1517. Maar daarna in de zestiende eeuw niet meer.⁵³¹ Dat Karel V in 1539 de rechtsgang vanuit Rijckholt op de SvA verbood, heeft blijkbaar effect gehad.⁵³² In een in Aken opgestelde lijst van ondergerechten uit 1584, gebaseerd op de toen beschikbare archieven, komt Rijckholt wel voor, evenals in de daarna lang gebruikelijke en vaak gekopieerde standaard *Matrikel* met 77 ondergerechten.⁵³³ Maar praktijk was de rechtsgang toen blijkbaar niet meer.

In 1704, toen de heer van Rijckholt (De Bounam) een ernstig geschil had met de SvA, schetste hij in een brief zijn, in elk geval deels op archiefstukken gebaseerde, beeld van de historie van het ressort, in 1705 nog eens op vergelijkbare wijze in een overeenkomst beschreven.⁵³⁴ Rijckholt had volgens deze schetsen traditioneel hoofdvaart op het vijftien kilometer zuidelijker gelegen Bolland (over verdere hoofdvaart vanuit Bolland wordt niets gezegd).⁵³⁵ In 1581 werd Rijckholt geconfisqueerd door de Spaanse Kroon en bij het graafschap Dalhem gevoegd, waarbij de rechtsgang in hoger beroep werd verlegd naar 's-Gravenvoeren. Maar in 1586 werd de confiscatie opgeheven (samen met die van Leut, zie hoofdstukje 7.5). Er ontstond in de periode daarna verwarring over de rechtsgang. Er

⁵²⁷ In het eerdergenoemde gedrukte overzicht uit 1786 van de *Kammerzieler* staat Rijckholt vermeld, maar zonder aanslag en als 'Ganz ungangbarer Posten'. LNRW_R, Kurköln, inv.nr. 1286.

⁵²⁸ Als literatuur is te noemen: De Wit, Toestanden, 174; Nève, RKG, 469-472; Van Rensch, Zonneleen, 357-358.

⁵²⁹ Vanuit Rijckholt zou de rechtsgang via Bolland, Herstal en de Maastrichtse Vroenhof naar de SvA zijn gegaan. Relevant voor de relatie met Bolland is mogelijk dat Bolland en Rijckholt in de dertiende eeuw dezelfde heer hadden (Nève, RKG, 469). De rechtsgang vanuit Herstal op de SvA eindigde in de jaren zeventig van de zestiende eeuw.

⁵³⁰ Meulleners, Bladzijden, 164. Het qua inwonertal waarschijnlijk vergelijkbare Sint-Pieters-Voeren komt met twaalf hoofdvaarten voor in deze lijst.

⁵³¹ Zoals eerder beschreven, zijn er uittreksels uit de *Urteilsbücher* bewaard gebleven voor de jaren 1503-1517, 1531-1539 en 1559-1602. SAA_NHL, inv.nr. 6.

⁵³² Oorkonde d.d. 3 febr. 1539. Karel bepaalde dat een reeks heerlijkheden voor appel naar Dalhem (dat wil zeggen de schepenbank van 's-Gravenvoeren) diende te gaan en niet naar Aken of Luik. Als heerlijkheden binnen de huidige Nederlandse grenzen worden genoemd Rijckholt, Oost, Breust en Mesch. Afschrift in: BHIC_RvB, inv.nr. 392. Nève vermeldt een (herhaald) edict d.d. 4 juli 1540. Nève, RKG, 300-301.

⁵³³ 'Verzeichnis der Undergerichter.' SAA_NHL, inv.nr. 6.

⁵³⁴ Brief van De Bounam, heer van Rijckholt, aan zijn drossaard te Rijckholt d.d. 17 juni 1704 (RHCL, Schepenbank Rijckholt, inv.nr. 13). Akte d.d. 24 januari 1705 (RHCL, Archief De Bounam de Rijckholt, inv.nr. 484).

⁵³⁵ De heer van Rijckholt beweerde in zijn brief uit 1704 dat hij beschikte over de stukken van een (zestiende-eeuws?) appelproces op de schepenen van Bolland.

vonden appellen plaats op de schepenen van 's-Gravenvoeren, maar ook rechtstreeks op de Raad van Brabant, naast pogingen om rechtstreeks bij de SvA in appel te gaan.⁵³⁶ De schepenenbank van 's-Gravenvoeren zou Rijckholt nog tenminste tot in 1625 als behorend tot zijn ressort hebben beschouwd. Om aan de verwarring een eind te maken, zou een heer van Rijckholt 'commissarissen-deciseurs' hebben benoemd voor het behandelen van appel.⁵³⁷ Tot zover deze schets van de historie door De Bounam. De rol van de SvA wordt in deze schets dus grotendeels genegeerd.

In een geschil over het bezit van de heerlijkheid werd in 1600 in eerste instantie geprocedeerd bij de Luikse *Conseil Privé*, gevolgd door appel bij het RKG.⁵³⁸ Dat de klager, Herman van Lynden, lid was van deze Luikse Raad verklaart de keuze, maar het is ook een voorbeeld van de algemene neiging van adellijken om dergelijke geschillen niet voor de SvA, maar bij voorkeur voor meer gezaghebbende rechtbanken te brengen.

Sporen van rechtsgang op de SvA zijn er weer in het tweede decennium van de zeventiende eeuw. Op 12 juni 1614 velden de schepenen van Rijckholt een vonnis waartegen de verliezende partij appeleerde, maar waar in appel moest worden gegaan was blijkbaar onduidelijk, zodat hij de schepenen formeel om een lering vroeg aan welke instantie het appel gericht moest worden. Het duurde tot 25 september voor de schepenen deze lering gaven (dus evident kan het antwoord niet zijn geweest): het appel moest naar de SvA gaan, 'zoe van outs gewoonlijck'. Het was waarschijnlijk vooral een keuze tégen 's-Gravenvoeren. Op 23 oktober werden de compulsoriales van de SvA ontvangen en stelden de schepenen een dag vast waarop zij naar Aken zouden gaan ('gedecerneert dach totter hueftvaerte').⁵³⁹ Hoewel de SvA dus, zoals in een schriftelijk gevoerd appelproces gebruikelijk, de acta priora opvroeg door middel van compulsoriales, wilden de schepenen nog zelf naar Aken gaan, zoals bij hoofdvaart gebruikelijk. Een aanwijzing dat er al enige tijd geen ervaring was opgedaan met de SvA, zodat de ontwikkeling richting appelprocedure, elders al ver gevorderd, door de schepenen van Rijckholt nog gemaakt moest worden.

In januari 1615 speelde een volgend appel en zowel de appellant als de schepenen schijnen nog zoekende te zijn geweest wat formaliteiten betreft, en met name over de kosten bestond onduidelijkheid. De appellant bood aan 'met den buydel' mee te gaan naar Aken, wat volgens hem elders ook gebruikelijk was.⁵⁴⁰ Een jaar later, in februari 1616, speelde dit twistpunt opnieuw.⁵⁴¹ Verdere gegevens over appel in deze jaren ontbreken.

⁵³⁶ Herstal had in het laatste kwart van de zestiende eeuw geen hoofdvaart meer op de SvA, zodat de oude keten van hoofdvaart ook verbroken was. Vanaf 1596 was de eigendom van de heerlijkheid 25 jaar lang omstreden, wat niet zal hebben bijgedragen aan stabiele toestanden.

⁵³⁷ Het jaartal 1614 wordt genoemd, wat echter onwaarschijnlijk is gezien de hierna te beschrijven gebeurtenissen in dat jaar.

⁵³⁸ RHCL_RKG, inv.nr. 67.

⁵³⁹ RHCL, Schepenenbank Rijckholt, inv.nr. 18.

⁵⁴⁰ Zij eisten vooruitbetaling van een bedrag van 21 goudgulden, nog te verhogen met 'schrijffgelt ende collationeergelt'. 'Genachtinge 15 Jan. 1615.' Ibidem.

⁵⁴¹ 'Vaechtgedinge 4 Febr. 1616.' RHCL, Schepenenbank Rijckholt, inv.nr. 19.

Stabiel werd de situatie wat hoger beroep betreft blijkbaar niet en de pretenties van de schepenen van 's-Gravenvoeren moesten nog steeds worden afgeweerd. De keuze voor de SvA als 'directe' beroepsinstantie was blijkbaar niet definitief en de optie Bolland bleef bestaan. De schepenen van Bolland stuurden in 1621 een uitgebreide verdediging van hun positie als hoofdvaartgerecht voor Rijckholt naar Brussel.⁵⁴² In 1624 werd Bolland door de drossaard van Rijckholt expliciet als instantie van hoger beroep aangewezen.⁵⁴³

Rond 1620 was de heer van Rijckholt, Otto Hendrik van Vlodrop, overleden. Er waren meerdere kandidaten voor de erfenis, die in processen verwickeld raakten. In 1623 werd Rijckholt opnieuw door de Spaanse Kroon geconfisqueerd. De kandidaat-erfgenamen protesteerden niet.⁵⁴⁴ Op 26 juni van dat jaar legden de schepenen, eveneens zonder protest, voor de procureur-generaal van de Raad van Brabant de eed van trouw af aan de Spaanse koning. De schout deed dat enkele dagen later.⁵⁴⁵ Alle bezittingen van wijlen Otto Hendrik van Vlodrop (waaronder ook de heerlijkheid Leut) werden door deze confiscatie getroffen. Rijckholt wordt aangeduid als 'gelegen in het Land van Dalhem'. Aangezien Rijckholt geen leenband had met de Spaanse Kroon, zou de competentie van de Raad van Brabant alleen gebaseerd kunnen worden op het behoren tot Dalhem. De Spaanse rentmeester der domeinen voor Valkenburg en Dalhem inde in elk geval de opbrengsten van de heerlijkheid ten behoeve van de Spaanse Kroon.⁵⁴⁶

De confiscatie gaf de bestaande pretenties van schepenen van 's-Gravenvoeren waarschijnlijk steun. Dat zal de reden zijn geweest waarom de schepenen van Bolland in 1624 door de drossaard van Rijckholt expliciet als instantie van hoger beroep werden aangewezen. In maart 1628 werd de confiscatie weer opgeheven.⁵⁴⁷ De belangstelling aan Spaanse zijde lijkt daarna verdwenen.⁵⁴⁸ Had de SvA in de eerste decennia daarna nog een rol? Waarschijnlijk niet of nauwelijks. Het is opvallend dat Rijckholt in de nieuwe registers (Missivale) van na de stadsbrand van Aken (1656) pas na twaalf jaar, vanaf 1668, wordt vermeld. Er werd toen een mandatum uitgevaardigd, maar het is onbekend of daaraan ook werd gehoorzaamd. Het bovenstaande en de beschikbare literatuur leiden tot het volgende globale beeld: gedurende een groot deel van de zestiende eeuw was Bolland waarschijnlijk hoofdvaartgerecht voor Rijckholt. In hoeverre na het verbod van 1539, nog hoofdvaart naar

⁵⁴² De Ryckel, Histoire, 179.

⁵⁴³ 'U hadde mij (...) geseijt dat wij onse appellatien nijet meer en souden dirigeren op Aken dan op Bollant.' Brief van Guillaume van Gouthoven, secretaris van de schepenbank, aan de drossaard van Rijckholt. RHCL, Archief De Bounam de Ryckholt, inv.nr. 457.

⁵⁴⁴ Adriaan Balthasar van Vlodrop protesteerde wel toen de procureur-generaal beslag wilde leggen op pachtopbrengsten van landerijen binnen Eckelrade, omdat deze tot het graafschap Gronsveld behoorden en dus in rijksgebied lagen buiten het ressort van de Raad van Brabant. De competentie van de Raad over Rijckholt vocht hij niet aan. Notariële vastlegging van een protest d.d. 1 juli 1623. RAB_OF, inv.nr. 6921.

⁵⁴⁵ Ibidem.

⁵⁴⁶ Twee rekeningen van de ontvanger der domeinen in: ARA_CdC, inv.nr. 20203-20204. Meulleners, die deze stukken niet kende, weigerde te geloven dat er sprake was van een confiscatie in deze periode.

⁵⁴⁷ Op basis van een in 1627 gesloten compromis werd Van den Bongart eigenaar. BHIC_RvB, inv.nr. 788.1374.

⁵⁴⁸ Rijckholt komt later voor in de rekeningen van de Spaanse *terres franches*, maar van Spaanse pogingen daadwerkelijk rationsgelden te innen, is niets bekend.

de SvA plaatsvond, al dan niet via Bolland, Herstal en de Vroenhof, is onbekend, maar voor zover de *Urteilsbücher* van de SvA bewaard zijn gebleven (1559-1602), komt Rijckholt daar niet meer in voor. Na de confiscatie in 1581 werd 's-Gravenvoeren als hoofdvaartgerecht aangewezen, maar nadat deze confiscatie in 1587 was beëindigd, probeerden de heren van Rijckholt zich al snel weer aan 's-Gravenvoeren te ontworstelen. Bolland en ook rechtstreekse rechtsgang op de SvA waren alternatieven, maar op enig moment, misschien al in de eerste helft van de zeventiende eeuw, zijn appelcommissarissen benoemd. Stabiël werd de rechtsgang in hoger beroep echter niet.

In de tweede helft van de zeventiende eeuw komt de SvA weer in beeld. Na het genoemde mandatum van 1668 was de volgende activiteit van de SvA met betrekking tot Rijckholt een brief van begin 1671, waarmee aan de schepenen van Rijckholt informatie werd gevraagd over een proces.⁵⁴⁹ Dit vormde misschien de prikkel om duidelijkheid te scheppen wat de relatie met de SvA betrof, want op 21 juli 1671 bepaalde de heer van Rijckholt dat hoger beroep diende plaats te vinden op een tweehoofdig 'tribunal commissorial'.⁵⁵⁰ Volgens het besluit was dit geen nieuwigheid, maar slechts het doen herleven van een al door zijn voorgangers in het leven geroepen instituut.⁵⁵¹ De twee commissarissen worden daarna aangeduid als commissarissen-deciseurs, een aanduiding die ontleend zal zijn aan het Maastrichtse voorbeeld.⁵⁵² Vreemd genoeg riep de heer van Rijckholt kort daarna, in september 1671, de hulp in van de SvA tegen de gravin van Gronsveld en het Gronsveldse leenhof, maar een andere mogelijke beroepsinstantie van dit leenhof was niet bekend.⁵⁵³ Vreemd is ook dat het besluit over het beëindigen van hoger beroep vanuit Rijckholt op de SvA niet aan de SvA werd gecommuniceerd. Het zou daardoor nog meer dan tien jaar duren voor er een protest kwam van de SvA. In 1672 nam de SvA nog gewoon een appel uit Rijckholt in behandeling.⁵⁵⁴

Het ging de SvA echter opvallen dat door de schepenen van Rijckholt geen medewerking meer werd gegeven. Vanaf 1678 liepen de spanningen snel op. In een in 1678 bij de SvA aanhangig gemaakt appelproces mochten ook de 'ulteriores compulsoriales' niet baten, er kwam geen reactie uit Rijckholt. In 1679 vaardigde de SvA een 'mandatum sine clausula' uit, waaraan geen gevolg werd gegeven. Pas een brief van de heer van Rijckholt d.d. 19 april 1681 maakte de SvA duidelijk welk besluit er tien jaar eerder door hem was genomen. De SvA constateerde dat Rijckholt door een 'anmasslich und zwar annoch

⁵⁴⁹ SAA_Mis, 1662-1673 fol. 168 verso.

⁵⁵⁰ Heer was sinds 1666 Dietrich Adolf Hermann von Wylich zu Winnenthal. Rijckholt was rond 1640 door huwelijk met een Van den Bongart in het bezit gekomen van het geslacht Von Wylich zu Winnenthal, dat behoorde tot de ridderschap van het hertogdom Kleef. Het huis Winnenthal ligt bij Xanten. Een beknopte genealogie bij: Strange, *Beiträge*, 1-4.

⁵⁵¹ '(...) de faire revivre un tribunal commissorial à Maastricht ainsi qu'il a esté autrefois institué par mes ancestres.' RHCL, Archief De Bounam de Ryckholt, inv.nr. 462.

⁵⁵² Benoemd werden de heren 'Hellevoort ende Hieronimus Stas'. De laatste is te identificeren als Jérôme Stas (1632-1696), J.U.L., drossaard van Breust en schepen van Maastricht in 1658. Habets, *Généalogie*, 238.

⁵⁵³ Hij klaagde over een reeks schendingen van de Rijckholtse soevereiniteit ('turbationes et invasiones') door Gronsveldse functionarissen. SAA_Mis, 1662-1673 fol. 189-191.

⁵⁵⁴ *Ibidem*, fol. 211 verso.

ausser Reichs zu Maastricht ahngeordneten Commissariat dem Römischen Reich und unser obergerichtsbahrkeit zugleich wolle entzogen werden'. De SvA meende echter dat dit besluit door de heer van Rijckholt op basis van verkeerde adviezen was genomen en verzocht hem om aan de verwarring een eind te maken, de oude toestand te herstellen en de schepenen van Rijckholt te laten voldoen aan de laatste compulsoriales.⁵⁵⁵ Dat gebeurde niet. De heer van Rijckholt overleed in juni 1681, maar zijn weduwe zette de gekozen lijn voort en zond in november 1681 een brief aan de commissarissen en aan schout en schepenen van Rijckholt waarin zij deze houding bevestigde.⁵⁵⁶ De commissarissen functioneerden echter blijkbaar niet voor iedereen naar tevredenheid, want er bleven zich partijen tot de SvA wenden. In 1681 werden twee appelprocessen bij de SvA aanhangig gemaakt, wat werd gevolgd door compulsoriales, in de jaren daarna vervolgens door 'artiores' en 'ulteriores' en enkele mandata.

In september 1683 werd de heerlijkheid gekocht door de Luikse ondernemer De Bounam.⁵⁵⁷ De SvA stuurde hem gelukwensen met deze aankoop en wees hem er beleefd maar dringend op dat er 'sinds kort' problemen waren. Volgens de SvA kon de door zijn voorganger gekozen weg ertoe leiden dat Rijckholt zijn status als deel van het Rijk, 'le droit de sa liberté Impériale', zou verliezen. Een afschrift van het keizerlijk privilege voor de SvA werd bijgevoegd.⁵⁵⁸ Het maakte geen indruk op De Bounam, die niet eens de moeite nam te antwoorden. In december schreef de SvA hem opnieuw een brief.⁵⁵⁹

Hoewel pogingen tot appel bij de SvA onveranderlijk zonder effect bleven omdat de justitie in Rijckholt niet meewerkte, werden in 1685 en 1688 verdere appelprocessen gestart bij de SvA.⁵⁶⁰ De commissarissen werden dus nog steeds niet door iedereen geaccepteerd. Deze onduidelijke situatie duurde enige tijd voort. Een volgend proces, dat het geschil op de spits zou drijven, was de zaak tegen Jan Hendrik Brocken. De in Eijsden woonachtige Brocken kreeg een conflict met de rentmeester van de heer, die een proces tegen hem begon. Brocken verloor dit, maar ging in 1697 in appel bij de SvA. Het bevel tot overbrenging van de stukken werd in Rijckholt weer genegeerd. In 1698 verscheen De Bounam voor de schepenen van Rijckholt en liet een verklaring vastleggen dat hij definitief een einde wilde maken aan 'al die frivole ende incompetente Acken-appellatiën'.⁵⁶¹ In 1700 begon de schout van Rijckholt een strafrechtelijk proces tegen Brocken. De beschuldigingen waren doodslag, brandstichting, afpersing en belediging van de heer. Een deel van de beschuldigingen had in elk geval betrekking op gebeurtenissen in het verleden, waarvoor Brocken eerder gratie

⁵⁵⁵ Brief van de SvA d.d. 2 mei 1681. SAA_Mis, 1673-1681 fol. 268.

⁵⁵⁶ Brief d.d. 21 november 1681. De Wit, Toestanden, 172.

⁵⁵⁷ De familie De Bounam (Bonhomme), die rijk was geworden door de fabricage van glas, was oorspronkelijk niet van adel. Jean Maximilian de Bounam, die Rijckholt kocht, werd in 1691 door de keizer in de adelstand verheven. Keyser-Schuurman, Inventaris, 10.

⁵⁵⁸ Brief d.d. 1 maart 1684. SAA_Mis, 1681-1697 fol. 70 verso.

⁵⁵⁹ Brief d.d. 6 december 1684. Ibidem, fol. 84 verso.

⁵⁶⁰ Ibidem, fol. 88 en 150.

⁵⁶¹ RHCL, Archief De Bounam de Rijckholt, inv.nr. 478.

zou zijn verleend door de toenmalige vrouwe van Rijckholt.⁵⁶² Brocken werd gearresteerd en aan tortuur onderworpen. Hij probeerde de behandeling van zijn zaak aan de schepenen van Rijckholt te onttrekken door het afleggen van een eed waarmee hij de schepenen van Rijckholt als rechters afwees ('juramentum perhorrescentiae') en wendde zich tot de SvA. Deze erkende weliswaar dat men in een crimineel proces niet in appel kon gaan op de SvA, maar in Rijckholt waren volgens de SvA dusdanige juridische misstappen begaan dat de SvA, in zijn functie als toezichthouder op de uitoefening van justitie en rechtspraak, tussenbeide mocht komen.⁵⁶³ Er volgde een juridisch gevecht van vijf jaar tussen de SvA en de heer van Rijckholt en zijn schepenen. De SvA zond een reeks brieven aan de schepenen en aan de heer, en vaardigde het ene na het andere mandatum uit, maar in Rijckholt werd dit alles genegeerd. Brocken werd aanvankelijk in Maastricht gevangengehouden, en de SvA probeerde de gevangene daar opnieuw te laten arresteren en onder de verantwoordelijkheid van de SvA te brengen. Daartoe werden de beide Maastrichtse hoogschouten benaderd. Daarop liet De Bounam de gevangene in september 1701 naar Visé overbrengen. De SvA stuurde brieven aan de Luikse *Conseil Privé* en aan de prins-bisschop van Luik om hetzelfde te bereiken als eerder in Maastricht was gepoogd, maar weer zonder succes.⁵⁶⁴ In november 1701 werd Brocken veroordeeld. Hij werd voor eeuwig verbannen, veroordeeld in de proceskosten en zijn bezittingen in Rijckholt werden verbeurd verklaard. De SvA reageerde met de veroordeling van de schepenen van Rijckholt tot een boete van 600 goudgulden. Inning daarvan was echter niet mogelijk, al werd de justitie van Gronsveld om bijstand gevraagd tegen twee schepenen van Rijckholt die daar bezittingen hadden. In maart 1704 vroeg de SvA aan de raad van de stad Aken om militaire middelen in te zetten, maar de raad ging niet akkoord.⁵⁶⁵ In mei 1704 wist men in Aken een schepen van Rijckholt, Haesen, te arresteren. Hij zwoer een eed dat hij zijn deel van de opgelegde boete zou betalen en werd daarop vrijgelaten. Haesen was woonachtig in Keer en onderdaan van de Staten-Generaal, wat de SvA voorzichtig maakte. Betalen deed Haesen niet. In juli 1705 vaardigde de SvA nog een dagvaarding tegen hem uit, een 'edictalis citatio'. Daarna gaf men de moed blijkbaar op hem te kunnen aanpakken.

De SvA had zich intussen tot de RHR gewend om zijn ressort te verdedigen.⁵⁶⁶ Deze vaardigde in november 1704 een mandatum uit aan de heer en de schepenen van Rijckholt met het bevel het ressort van de SvA te erkennen, dreigend met een grote boete. Tegelijkertijd

⁵⁶² Dit moet in de jaren 1682-1683 gespeeld hebben, tussen het overlijden van De Wylich en de verkoop van de heerlijkheid aan De Bounam.

⁵⁶³ 'Cum vero de jure quidem a processu criminali provocare neque appellare liceat nisi notoriae nullitates commissae fuerint.' Brief van de SvA aan de justitie van Rijckholt d.d. 16 april 1701. SAA_Mis, 1697-1706 fol. 71 verso.

⁵⁶⁴ Brieven aan de *Conseil Privé* d.d. 8 en 22 oktober 1701 in: AEL_CP, inv.nr. 2854.

⁵⁶⁵ 'Requisitoriale ahn alhiesigem Magistrat' d.d. 14 maart 1704. SAA_Mis, 1697-1706 fol. 130 verso.

⁵⁶⁶ Schwabe (Oberhof (47), 109) vermeldt in een lijstje van RKG-processen een proces van de SvA tegen Rijckholt met aanduiding 'Signatur 2304/6 u.', dat zich in het SAA zou bevinden. Dit proces is daar niet te vinden. Aangezien er een crisis was bij het RKG, waarvan de activiteiten zeven jaar stillagen (1704-1711), is een RKG-proces niet erg waarschijnlijk. Dat de SvA zich in dit geval voor het eerst in de geschillen met ondergerechten tot de RHR wendde en niet het RKG, is verklaarbaar omdat het op dat moment de enige beschikbare optie was.

deed de RHR een dagvaarding uitgaan wegens mishandeling van de bode van de SvA.⁵⁶⁷ Deze was in Rijckholt ernstig toegetakeld door de heer en zijn broers. In januari 1705 werd de boete waarmee in het mandatum van november 1704 was gedreigd, door de RHR opgelegd.⁵⁶⁸ Blijkbaar heeft de SvA soldaten een inval laten doen in de heerlijkheid ter executie van de eerder door de SvA zelf opgelegde boete, al is niet duidelijk wanneer dit precies is gebeurd. Er werden paarden weggevoerd en verkocht.⁵⁶⁹ In 1708 bevestigde de RHR het bevel tot erkenning van de competentie van de SvA.⁵⁷⁰ En op 10 april 1710 ging een keizerlijk 'rescriptum executivum' uit aan de keurvorst van Pfalz-Neuburg, hertog van Gulik en Berg, aan wie commissie werd verleend om de vonnissen van de RHR uit 1705 en 1708 tot uitvoering te brengen. Onder druk daarvan gaf de heer van Rijckholt uiteindelijk toe en erkende hij in juni 1710 formeel de bevoegdheid van de SvA in civiele zaken.⁵⁷¹ Maar in een brief werd betoogd dat de zaak Brocken strafrechtelijk was, zodat appel door Brocken op de SvA nooit mogelijk was geweest, en ook als toezichthouder zou de SvA geen reden tot bemoeienis hebben gehad. Voor het proces tegen Brocken waren drie onafhankelijke juristen uit Luik aan het schepencollege in Rijckholt toegevoegd, en het besluit de tortuur toe te passen (een punt waarin de SvA reden tot ingrijpen zag) was door dit versterkt college genomen. De door de SvA in de zaak Brocken opgelegde boetes wilde de heer van Rijckholt daarom niet betalen.⁵⁷² Blijkbaar heeft de SvA daarin berust. De rechtsgang op de SvA kwam daarna weer op gang. Vanaf 1714 zijn er diverse appellen aanhangig gemaakt bij de SvA, het eerste in een proces tegen de heer van Rijckholt zelf.⁵⁷³ Maar de relatie bleef gespannen. In een proces in 1728 van de heer van Rijckholt, De Bounam, tegen een zekere Gauthoy over een geldschuld werd van het vonnis in Rijckholt geappelleerd bij de SvA.⁵⁷⁴ Daar verloor de heer van Rijckholt, maar hij ging in appel bij het RKG.⁵⁷⁵ De mandata van de SvA om de gevangengehouden Gauthoy vrij te laten, werden door De Bounam genegeerd.⁵⁷⁶ Daarop

⁵⁶⁷ D.d. 26 november 1704.

⁵⁶⁸ 'Wir Leopold (...) Johann Max. Boname, herren zu Rickolt, (...) in puncto juris ressortus (...) ansuchen (...) fundirt befunden und dahero unterm 26 Nov. vorigen jahrs unser Kaijs. Mandatum de agnoscendo judicio scabinali in puncto ressortus et non amplius ejus jurisdictionem turbando ut et cassando et restituendo s.c. poenalia una cum citationem super injurijs et damno (...) erkannt. Wien 8 Jan 1705.' LNRW_RKG, inv.nr. 550 Q34.

⁵⁶⁹ De weggevoerde paarden brachten 113 rijksdaalders op, waarvan Brocken er 70 ontving.

⁵⁷⁰ Mandatum d.d. 27 juli 1708. RHCL_RKG, inv.nr. 117 Q28.

Ruwet vermeldt een RHR-proces van de inwoners van Rijckholt tegen de schepenen van Aken in de jaren 1707-1710. Dat is in de online inventaris van de RHR niet te traceren. Ruwet, Archives, 70.

⁵⁷¹ Notariële akte d.d. 2 juni 1710. NWKA, inv.nr. I.A.8 fol. 114 verso.

⁵⁷² Brief d.d. 25 juni 1710 (aan de keurvorst van Pfalz-Neuburg?). Ibidem, fol. 15.

⁵⁷³ 'Jr. Rickels, nu den heer Deecken ende Capittel van St. Merten binnen Luijck contra den heer van Richolt.' SAA_Mis, 1706-1714 fol. 181 (zie ook 5.13.12). De Wit noemt ook een appelproces in 1711, maar zowel de Missivale als het Protocollum Appellationis zwijgen daarover.

⁵⁷⁴ Jean Gauthoy (Gathoye). In 1723 werd hij admodiator (pachter) van het graafschap Gronsveld. Van Rensch, Zonneleen, 383 e.v.

⁵⁷⁵ 'Bonam toparchae in Rijcholt Appellant contra Joannem Gauthoije.' SAA_RKG, inv.nr. B 5666.

⁵⁷⁶ 'Mandatum de relaxando captivo Gauthoije' d.d. 9 februari 1728, 'Mandatum poenale s.c.' d.d. 17 februari en 'Mandatum arctius' d.d. 21 februari. SAA_Mis, 1726-1748 fol. 33 verso en 34 verso.

vielen in maart 1728 soldaten uit Aken de heerlijkheid binnen. Zij verschaften zich met geweld toegang tot het huis van de heer en bevrijdden Gauthoy.⁵⁷⁷

Intussen had ook een andere zaak zich ontwikkeld tot een RKG-proces. In 1724 vond een inbraak plaats in het huis van de heer.⁵⁷⁸ Twee mannen, Van Oostenrijck en Le Roy genaamd, werden daarna gearresteerd, gefolterd en ter dood veroordeeld. Op aandringen van de vrouw van Van Oostenrijck probeerde de SvA nog tussenbeide te komen met een mandatum en een 'Advertenz' aan de schepenen.⁵⁷⁹ Maar de beide mannen werden op 30 april 1725 opgehangen. De heer van Rijckholt zond daarna een brief aan de SvA waarin hij de procedure in Rijckholt ('le just procédé de ma justice') verdedigde en de SvA er op wees dat deze alleen bevoegdheid had in civiele zaken.⁵⁸⁰ De SvA reageerde eind mei 1725 met een dagvaarding.⁵⁸¹ De SvA eiste de verslagen van het onderzoek tegen de verdachten op en wilde de vonnissen nietig verklaren. In Rijckholt ging men verder met vervolgingen. De zus van Le Roy werd in augustus 1725 als medeplachtige veroordeeld tot geseling en verbanning. In 1726 volgden twee mandata van de SvA met het bevel tot overbrenging van de stukken.⁵⁸² Omdat de SvA zich de zaak van de beide weduwen van de veroordeelden bleef aantrekken, wendde de heer van Rijckholt zich tot het RKG. Hij vroeg om een mandatum, dan wel een appelproces tegen de dagvaarding van de SvA. Het werd een appelproces tegen de SvA, de beide weduwen van de gehangenen en de zus van Le Roy, dat tientallen jaren zou duren.⁵⁸³ In 1730 bleek dat de diefstal niet door de gehangenen was gepleegd, wat 'le just procédé' in een heel kwaad daglicht plaatste.⁵⁸⁴

Intussen speelden ook nog andere zaken. De klacht bij de RHR van de in 1704 in Rijckholt ernstig mishandelde bode van de SvA had in 1705 wel geleid tot het opleggen van een boete door de RHR, maar deze straf was nooit tot executie gebracht. Zijn erfgenamen wendden zich in 1730 tot de SvA, die de RHR inschakelde.⁵⁸⁵ Op 9 februari 1731 gaf de keizer aan de keurvorst van Pfalz-Neuburg opdracht de kwestie af te handelen. Beklaagde diende nog een termijn van twee maanden te krijgen om zich te verweren. Indien zijn verweer onvoldoende was, dan zou de veroordeling in de straf van 10.000 goudgulden definitief worden en diende

⁵⁷⁷ Een brief van de SvA aan de commandant van Maastricht betreft deze actie (SAA_Mis, 1726-1748 fol. 38 verso). De Wit, die uit een beschrijving van deze overval citeert dat hij werd uitgevoerd door 'soldaeten van Aken ende andere opgeraapte personen', meent nog dat het uitgesloten zou zijn dat de soldaten door Aken zouden zijn gezonden (De Wit, Toestanden, 156-157).

⁵⁷⁸ Zie ook de beschrijving door De Wit, Toestanden, 157-169.

⁵⁷⁹ SAA_Mis, 1714-1725 fol. 167-168.

⁵⁸⁰ De Wit, Toestanden, 168-169. De 'Constitutio Criminalis Carolina' van 1532 (artikel 219) schreef voor dat in strafprocessen de schepenen, indien zij enige twijfel hadden, hun hoofdgerecht moesten raadplegen.

⁵⁸¹ 'Citatio ad videndum deduci nullitates Oostenrijck contra Richolt' d.d. 30 mei 1725. SAA_Mis, 1714-1725 fol. 171.

⁵⁸² 'Mandatum compulsoriale c.c.' d.d. 10 oktober en 'mandatum arctius de transmittendis actis' d.d. 20 november 1726. SAA_Mis, 1726-1748 fol. 14 en 16.

⁵⁸³ SAA_RKG, inv.nr. B 5667.

⁵⁸⁴ Een man die in Leuven wegens een andere misdaad ter dood was veroordeeld, bekende dat hij een van de daders was geweest en verklaarde dat de veroordeelden er niet bij betrokken waren geweest. Ibidem, Q27.

⁵⁸⁵ Brief van de SvA aan de keizer (z.d., maar met de aantekening 'Pres. 17 aug. 1730'). NWKA, inv.nr. I.A.8 fol. 130.

de keurvorst executiemaatregelen te nemen. Het dossiertje bevat nog twee stukken uit 1733, maar de zaak liep blijkbaar dood.⁵⁸⁶

In 1734 sprak de SvA voor het laatst een vonnis uit in een appelzaak uit Rijckholt. In 1738 werd voor het laatst een appelproces aanhangig gemaakt bij de SvA. Maar in 1741 mengde de SvA zich opnieuw in een strafrechtelijke zaak in Rijckholt. Een zekere Nelissen was veroordeeld tot drie jaar verbanning en zijn (minderjarige) dochter tot geseling.⁵⁸⁷ De SvA vroeg om informatie en decreteerde een *inhibition*. Nu wendden schout en schepenen van Rijckholt zich tot het RKG.⁵⁸⁸ Het is niet duidelijk of het gevraagde mandatum werd verleend, maar de bemoeienis van de SvA hield in elk geval op. Na 1741 zwijgen de Missivale en ook het Protocollum Appellationis over Rijckholt.

Het in 1729 begonnen RKG-proces ging intussen voort. In 1735 gaf de SvA nog een ‘paspoort’ af voor de weduwen, omdat zij naar Wetzlar wilden reizen om hun zaak persoonlijk bij het RKG te bepleiten.⁵⁸⁹ Op 19 september 1735 overleed De Bounam en de zaak kwam enige jaren tot stilstand. In 1738 werd door het RKG een ‘citatio ad reassumandum’ uitgevaardigd en in 1739 opnieuw. Op 20 juni 1757 kwam het RKG tot een vonnis. De veroordelingen in Rijckholt werden nietig verklaard en aan de nabestaanden van de beide gehangenen werd een schadevergoeding van 6.000 rijns gulden toegekend. Aan de schepenen van Rijckholt werd bevolen om in zaken waarin tortuur of lijfstraf aan de orde was, voortaan altijd de akten voor advies aan een onpartijdige rechtenfaculteit op te sturen. Over de bevoegdheid van de SvA deed het RKG geen uitspraak, daarover zou verder geprocedeerd moeten worden.⁵⁹⁰ Er werd daarna nog ruim dertig jaar geprocedeerd over de hoogte van de kostenvergoeding en over de rechthebbenden van de schadevergoeding, maar de SvA heeft de zaak wat de eigen bevoegdheid betreft blijkbaar laten rusten.

Tegenover de historisch gezien stabiele en tamelijk intensieve relatie van Wylre en Gronsveld met de SvA staat een onduidelijke en, zeker vanaf de zestiende eeuw, instabiele relatie in het geval van Rijckholt. De in de vijftiende eeuw in elk geval op papier bestaande weg naar de SvA over drie tusseninstanties kan alleen maar moeizaam zijn geweest. Staatsrechtelijk is hij eigenlijk niet te duiden. Na het verbod van Karel V in 1539 bleef de rechtsgang gedurende anderhalve eeuw instabiel. Twee confiscaties versterkten dit. Opeenvolgende heren zagen de instantie van hoger beroep als iets dat zij zelf konden bepalen. De SvA was een optie, maar viel al snel weer af, en lijkt in de zeventiende eeuw geruime tijd buiten beeld te zijn geweest.

⁵⁸⁶ Ibidem, fol. 120.

⁵⁸⁷ Procesdossier Rijckholt: RHCL, Schepenbank Rijckholt, inv.nr. 48 ‘Officier tegen Claes Nelissen en dochter Joanna, diefstal van veldvruchten’. ‘Rescriptum nacher Richolt in causa Nelissen contra Judicem ibidem’ d.d. 13 juni 1741: SAA_Mis, 1726-1748 fol. 146.

⁵⁸⁸ SAA_RKG, inv.nr. B 5667 Q70-Q73.

⁵⁸⁹ D.d. 25 juni 1735. SAA_Mis, 1726-1748 fol. 96 verso.

⁵⁹⁰ SAA_RKG, inv.nr. B 5667 Q111.

De SvA heeft zijn pretenties als beroepsinstantie en toezichthouder met name in de achttiende eeuw fel verdedigd. Men kan sympathie voelen voor het idee dat de SvA stond voor betere kwaliteit van rechtspraak (iets waarvan De Wit duidelijk overtuigd was), vooral in criminele zaken. Maar de SvA eigende zich een functie toe waarvoor hij het gezag ontbeerde. Tegen eigenzinnige heren en hun invloed op de lokale schepenen, moest de SvA uiteindelijk het onderspit delven. Daar kon het twee keer inzetten van soldaten ook niets aan veranderen. De inschakeling van de RHR had in 1710 wel tot een formele erkenning van de bevoegdheid in civiele zaken geleid, maar heeft Rijckholt niet voor het ressort van de SvA kunnen behouden. Na 1741 was de rol van de SvA definitief uitgespeeld.

5.13.4 Stein

Stein wordt in hoofdstuk 7 nog verder behandeld wat de staatsrechtelijke status betreft. Hier komt alleen de relatie met de SvA aan de orde.

Er is een aanwijzing voor hoofdvaart vanuit Stein op de SvA in de tweede helft van de veertiende eeuw.⁵⁹¹ Wat de periode vóór 1656 betreft, zijn er naast de al eerder gepresenteerde gegevens uit de vijftiende en zestiende eeuw, nog gegevens met betrekking tot de jaren 1575-1605 (vijf vonnissen van de SvA in dertig jaar).⁵⁹² De relatie met de SvA was dus relatief intensief.

De rechtsgang op de SvA verloor in de tweede helft van de zeventiende eeuw snel aan betekenis. In de jaren vijftig probeerden partijen soms om de Raad van Brabant in Brussel als appelinstantie te kiezen (zie 7.2 hierna), waartegen de SvA zich steeds verzette. Deze rol van de Raad van Brabant was na het Partageverdrag grotendeels voorbij, maar het belang van de rechtsgang op de SvA liep toch sterk terug. In 1676 vroeg de vrouwe van Stein het RKG om een mandatum tegen de SvA, omdat deze zijn competentie zou overschrijden.⁵⁹³ Tussen 1660 en 1757 werden vanuit Stein nog zeventien appelprocessen begonnen, maar de Missivale vermelden nauwelijks vonnissen in deze processen: alleen in 1673, 1702 en 1746.⁵⁹⁴ In 1741, toen de status van Stein in geschil was, gaf de SvA nog een *Zugehörigkeitszeugnis* af.⁵⁹⁵ Maar ook in Stein werd definitief afstand genomen van de SvA. In 1747 bepaalde de heer van Stein, Von Kinsky, in een reglement dat appel niet mogelijk was bij een belang van

⁵⁹¹ In de beschrijving uit 1635 van een oude oorkonde staat dat er in Stein ooit een geschil was geweest over de verplichting tot bijdragen van een leengoed (het huis Ter Bruggen). De heer van Stein zat op dat moment gevangen en moest worden vrijgekocht, wat doet vermoeden dat het de slag bij Baesweiler in 1371 betreft, waarin de heer inderdaad gevangen was genomen. Men wendde zich voor lering tot de SvA, die verklaarde dat het leengoed vrij was van alle bijdragen. RAH_LvK, inv.nr. 638.

⁵⁹² Ontleend aan een 'Extractus authenticus einiger Urtheilen welche ahn hiesigen scheffengericht ergangen und ahn Schulteis und Scheffen zu Stein als unterrichteren remittirt worden. Geben Ach den 12 Marty 1605.' RHCL_RKG, inv.nr. 117 fol. 137.

⁵⁹³ Volgens Goecke vanwege 'Eingriffe in die Jurisdiktion über die Herrlichkeit Stein durch einen beim Schöffenhstuhl über den Nachlass eines von Kamp anhängig gemachten Prozesses' (ZAGV 10, 64). Waar dit procesdossier zich thans bevindt, is niet bekend.

⁵⁹⁴ Een 'Extractus prothocollorum (...) ab Anno 1656' noemt voor de jaren 1656-1743 het aantal van 22 zaken. RHCL_RKG, inv.nr. 117 fol. 133-134.

⁵⁹⁵ D.d. 9 okt. 1741. NWKA, inv.nr. I.K.5 fol. 299.

minder dan 200 gulden (Maastrichts), waarbij hij nog in het midden leek te laten of appel bij de SvA of bij door hem benoemde appelcommissarissen zou moeten geschieden.⁵⁹⁶ Maar in datzelfde jaar begon hij een mandaatsproces bij het RKG tegen de SvA. Aanleiding waren een civiel en een strafproces tegen een inwoner van Stein. Deze was van het vonnis in het civiele proces in appel gegaan bij de SvA, die daarop bevel had gegeven ook het strafproces stil te leggen. De heer van Stein ontkende bij het RKG de competentie van de SvA, niet alleen in strafzaken, maar volledig.⁵⁹⁷ De SvA kon daar veel voorbeelden uit het verleden van (aanhangig gemaakte) appelprocessen uit Stein op de SvA tegenoverstellen. Het RKG-proces kwam na 1747 zonder vonnis tot stilstand. In de jaren vijftig werden nog drie pogingen tot appel bij de SvA gedaan, daarna zijn nog pogingen tot appelprocedures bij de SvA bekend uit 1765 en 1791. Maar vanuit Stein kwam geen medewerking meer.⁵⁹⁸ Na 1757 eindigde ook het uitvaardigen van mandata door de SvA. Hoewel de heren van Stein na het midden van de zeventiende eeuw de status van Stein als 'rijks' steeds meer gingen benadrukken, werd de relatie met de SvA daarvoor duidelijk niet meer van belang geacht.

5.13.5 Rekem

Rekem was tot 1623 een heerlijkheid en daarna een graafschap. Het omvatte de schepenenbanken Rekem en Boorseme, die beide traditioneel behoorden tot het ressort van de SvA, waar zij in de vijftiende eeuw opvallend vaak lering zochten. In 1545 verkreeg Jan van Henin, heer van Boussu en Rekem, appelprivileges voor Rekem van keizer Karel V. Deze privileges 'de non evocando' en 'de non appellando' betekenden dat de heer, zijn beampten en onderdanen voor geen ander vreemd gerecht konden worden gedaagd dan het RKG of de RHR. Bovendien werd een ondergrens vastgesteld voor het belang waarover men in appel kon gaan. Deze privileges werden in 1630 door keizer Ferdinand II bekrachtigd en uitgebreid met het privilege 'de non arrestando'. In 1715 bevestigde keizer Karel VI deze privileges nog eens.⁵⁹⁹

Het privilege van 1545 is misschien niet aan de lokale schepenen medegedeeld, of zij beschouwden dit niet van toepassing op lering, want de rechtsgang op de SvA ging nog een halve eeuw door.⁶⁰⁰ Hiervóór, bij de kwantitatieve analyse, is de lijst beschreven van rechtsgang op de SvA in de periode 1540-1586. De SvA heeft verklaard nooit te zijn geïnformeerd over het bestaan van het privilege. In de RKG-processen die vanaf 1607 tegen de SvA moesten worden gevoerd, werd van de zijde van Rekem (waarschijnlijk bewust) vaag gedaan over het moment waarop voor het eerst appelcommissarissen waren aangesteld. Er

⁵⁹⁶ Habets, Reglement.

⁵⁹⁷ RHCL_RKG, inv.nr. 117.

⁵⁹⁸ SAA_PA, 1731-1759 fol. 130 (1751), 144 (1752) en 202 (1759); idem, 1760-1773 fol. 59 (1765); idem, 1788-1793 fol. 36 (1791).

⁵⁹⁹ Zie voor de precieze inhoud van de privileges: Nève, RKG, 462-463.

⁶⁰⁰ Wat het RKG betreft, was het privilege mogelijk wel effectief. In 1549 en 1551 zijn er weliswaar nog appelprocessen bij het RKG aanhangig gemaakt, maar of het belang de ondergrens overschreed, is niet duidelijk. In de jaren 1552-1606 ontbreken appelprocessen uit Rekem bij het RKG volledig, terwijl er in de eerste helft van de zestiende eeuw zeven appelprocedures uit Rekem (via de SvA) bij het RKG waren opgekomen.

werd slechts gezegd dat de inwoners, nadat hun heer de appelprivileges had verkregen, in appel konden gaan bij de heer of diens commissarissen. Waarschijnlijk was de heerlijkheid in de tweede helft van de zestiende eeuw door de eigenaren verwaarloosd.⁶⁰¹ Het beleg van Maastricht in 1579 zorgde voor de verwoesting van de heerlijkheid. Nieuwe heren, uit het geslacht Van Lynden, begonnen in 1597 met de bouw van een nieuw kasteel en besloten daarna waarschijnlijk de appelprivileges te gaan toepassen. In 1603 waren er in elk geval appelcommissarissen in functie.⁶⁰²

In 1605 weigerde een inwoner van Rekem de molendwang van de heer te erkennen. Hij werd door de schepenen veroordeeld en gevangengezet. Daarop ging hij in appel in Aken. De SvA nam de zaak in behandeling en gaf Rekem opdracht de gevangene vrij te laten, hangende het appelproces, maar daar werd in Rekem geen gevolg aan gegeven. Daarop begon de SvA in 1607 bij het RKG een proces tegen de vrouwe en de justitie van Rekem en verkreeg een mandatum tegen de vrouwe van Rekem.⁶⁰³ Of hieraan werd gehoorzaamd, is niet bekend. Een vonnis lijkt in dit proces niet te zijn geveld.

In 1606 nam de SvA opnieuw een appel uit Rekem in behandeling en vaardigde compulsorials en een inhibitio uit. De vrouwe van Rekem wendde zich tot het RKG, beriep zich op de privileges, en verkreeg een 'mandatum cassatorium s.c.' tegen de SvA. Er werd daarna zeven jaar geprocedeerd, maar van een vonnis blijkt niets uit het dossier.⁶⁰⁴ In een in 1712 begonnen RKG-proces (zie hierna) kon de SvA alleen voorbeelden van vonnissen in appelprocessen op de SvA aanhalen uit de zestiende eeuw, die al in de in de hierboven genoemde RKG-processen over de competentie waren aangevoerd. Daaruit is te concluderen dat de RKG-processen die in 1607 waren begonnen geen wijziging hadden gebracht in de door de eigenaren van Rekem gekozen lijn, zoals, gezien de bevestiging van de privileges in 1630, ook niet te verwachten zou zijn. Na 1606 zijn er in de eerste helft van de zeventiende eeuw waarschijnlijk geen appelprocedures meer bij de SvA aanhangig gemaakt.⁶⁰⁵

In 1658 begon het kapittel van Sint-Dionysius in Luik, dat bezittingen had binnen Rekem, een appelproces bij de SvA tegen een schatheffer van Rekem. In 1659 en 1667 volgden nog twee appelprocedures van dit kapittel, die echter geen van alle tot vonnissen leidden.⁶⁰⁶ Daarna was het lange tijd weer stil wat processen betreft. In 1682 gaf de SvA wel een verklaring af ten behoeve van de pastoor van het aan Rekem grenzende Opgrimbie, dat Rekem tot

⁶⁰¹ '(...) der grave von Bossu ist weit von dannen gewesen und Kaiser Carls hof gefolgt' (SAA_RKG, inv.nr. L 1991 Q18). De heerlijkheid werd in 1553 verkocht en wisselde in 1564 nogmaals van eigenaar.

⁶⁰² 'Commissarii judices et revisores causarum appellationum', volgens een verklaring uit 1616 over een vonnis uit 1603. SAA_RKG, inv.nr. A 74. Hetzelfde proces in: SAA_SP, inv.nr. 4-73 Q13.

⁶⁰³ 'Mandatum executoriale s.c.' d.d. 13 april 1607. SAA_RKG, inv.nr. A 74.

⁶⁰⁴ SAA_RKG, inv.nr. L 1991. Goecke vermeldt ten onrechte dat het proces betrekking zou hebben op de vraag of het om een appel bij de SvA 'unter dem Betrag der appellabeln Summe' zou gaan. Deze ondergrens gold voor appel bij het RKG, appel op de SvA was door het privilege volledig uitgesloten.

⁶⁰⁵ Een eerdergenoemde lijst, die rond 1630 is opgemaakt door de Akense syndicus Georg Stuckger, vermeldt wat Rekem betreft de hier behandelde appelprocedures die in 1605 en 1606 aanhangig waren gemaakt, maar daarna was er volgens de lijst geen activiteit. SAA_NHL, inv.nr. 8.

⁶⁰⁶ SAA_Mis, 1656-1662 fol. 52 en 73; 1662-1673 fol. 115 en 117 ('arctiores compulsorials').

het ressort van de SvA behoorde en dat er een proces over de competentie bij het RKG aanhangig was.⁶⁰⁷

In 1712 kwam het geschil toch opnieuw tot uitbarsting. Een persoon die vanaf 1705 in Rekem al drie instanties had doorlopen (schepenen, appelcommissaris en een verzoek om herziening aan de graaf), wilde van dit laatste (afwijzende) besluit in 1710 appelleren op de SvA. Deze nam het appel in behandeling, betitelde de commissarissen als ‘angemasste appellations Richter’ en ‘angemasste Revisions Rätthe oder Commisarien’ en vaardigde in 1710 en 1711 een reeks compulsoriales en dagvaardingen uit die in Rekem werden genegeerd.⁶⁰⁸ Uiteindelijk veroordeelde de SvA Rekem tot een boete en stelde deze ter executie. Na een serie schijnbaar loze dreigementen, zette de SvA in 1712 militaire middelen in. Op 10 maart 1712 vielen soldaten uit Aken (volgens Aken 35, volgens Rekem 60 tot 70 man sterk) het graafschap Rekem binnen. Zij verschaften zich met geweld toegang tot het huis van schepenen Caenen en voerden zijn roerende goederen af. Bij secretaris Delwayde werd het vee meegenomen. De opbrengst diende om de door de SvA opgelegde boete te innen. In Aken werd de grafelijke rentmeester gearresteerd en pas weer vrijgelaten nadat hij had verklaard de processtukken, die op basis van de door de SvA uitgevaardigde compulsoriales naar Aken moesten worden gebracht, niet onder zijn beheer te hebben.⁶⁰⁹ Na de overval werd vanuit Rekem geprobeerd de aanstichters in Maastricht juridisch aan te pakken. De SvA stuurde daarom brieven naar Maastricht om te benadrukken dat het om een actie van de SvA ging en niet een door particulieren georganiseerde overval.⁶¹⁰

De SvA wendde zich in mei 1712 ook tot de RHR, met een klacht tegen schepenen en secretaris van Rekem. Volgens de SvA waren de ooit verleende appelprivileges ‘auffgehoben und vernichtigt’, maar de SvA onderbouwde dit niet. Er werd gesteld dat de SvA ‘mit viellen ansehentlichen privilegijs contra inobediente et refractarios via executioni verfahren zu mögen begnädigt’ zou zijn en dus volledig bevoegd was om op te treden tegen ‘widerspenstige’, zoals in dit geval was gebeurd. De RHR kwam niet tot een besluit of vonnis.⁶¹¹ De gravin van Rekem begon in september 1712 op haar beurt een procedure bij het RKG en vroeg een ‘mandatum de restituendo et non amplius turbando’, dat werd verleend. In het daaropvolgende proces werd namens de SvA gesteld dat deze ‘kaijs. gewalt und macht habe’, niet alleen om ‘solche judices der untergerichteten aus kaijs. macht durch execution und zwangsmitteln zue ihrer schuldigkeit zu bringen, sonderen auch (...) eorum Dominos temporales cuiuscunque demum dignitatis aut status sint, zu invadiren, mit straffen zu belegen und zum gehorsamb zu zwingen’.⁶¹² De SvA zou dus niet alleen tegen de

⁶⁰⁷ ‘Attestatio ad instantiam Hr. Petit wegen Reckum’ d.d. 29 juli 1682. De SvA verklaarde ook dat er in 1658, 1659, 1667 en 1668 mandata waren uitgevaardigd. Volgens de Missivale betrof het echter in alle gevallen processuele mandata, geen mandaatsprocessen. SAA_Mis, 1681-1697 fol. 37 verso.

⁶⁰⁸ SAA_Mis, 1706-1714 fol. 77 verso (compulsoriales), 80 (arctiores compulsoriales), 83 (fortior citatio) en 86 (fortissime, cum ulteriori citatio, d.d. 27 april 1711).

⁶⁰⁹ SAA_RKG, inv.nr. R 962 Q3 en Q4.

⁶¹⁰ SAA_Mis, 1706-1714 fol. 108 en 113.

⁶¹¹ HHStA, RHR, Judicialia Decisa, inv.nr. 12.

⁶¹² SAA_RKG, inv.nr. R 962, ‘Duplica’, fol. 5 recto.

justitie, maar ook tegen de heren zelf met alle middelen mogen optreden. Wat de uitkomst van de procedure was, blijkt niet uit het dossier.⁶¹³ Van een succes van de SvA kan geen sprake zijn geweest, want de Missivale zwijgen daarna over Rekem. De SvA had de moed blijkbaar opgegeven.

Rekem, met zijn appelprivileges, is een bijzonder geval onder de VRH. Het wekt verbazing hoe hardnekkig de 'keizerlijke' SvA weigerde de keizerlijke privileges voor Rekem te accepteren en hoe agressief de SvA nog in de achttiende eeuw te werk kon gaan.

5.13.6 Pietersheim

Ook Pietersheim wordt in een volgend hoofdstuk behandeld wat de staatsrechtelijke status betreft. Hier komt alleen de relatie met de SvA aan de orde.

Vanuit de heerlijkheid Pietersheim vond traditioneel hoofdvaart op de SvA plaats, met de Maastrichtse Vroenhof als tusseninstantie. Ook nadat het appel voor het eigen ressort van de Vroenhof op de SvA door de Spaanse Kroon was verboden, bleef de rechtsgang vanuit Pietersheim via de Vroenhof naar de SvA nog geruime tijd functioneren.⁶¹⁴ In de jaren 1563-1570 is in elk geval nog een vijftal zaken uit Pietersheim door de Vroenhof behandeld, die via de SvA uiteindelijk bij het RKG werden aangedragen.⁶¹⁵ Over de tachtig jaren daarna is weinig bekend. Er bereikten geen civiele processen uit Pietersheim het RKG. Dat de heer van Pietersheim zijn schepengerecht in 1587 onderworpen verklaarde aan het Loonse gerecht van Vliermaal (zie 7.4), was misschien enige tijd effectief. Maar de gang naar de Vroenhof en naar de SvA is waarschijnlijk niet volledig beëindigd.

De Missivale bieden ons na 1656 weer gegevens. De SvA blijkt bezig met een poging rechtstreekse appelinstantie te worden en de Vroenhof uit te schakelen. In 1657 kwam er blijkbaar een appel vanuit Pietersheim rechtstreeks naar de SvA.⁶¹⁶ Toen de Vroenhof in 1659 een appel uit Pietersheim in behandeling nam, protesteerde de SvA.⁶¹⁷ In 1670 protesteerde de SvA opnieuw bij de Vroenhof omdat deze een appel uit Pietersheim had behandeld. In deze zaak was in derde instantie door de Maastrichtse commissarissen-deciseurs uitspraak gedaan.⁶¹⁸ In 1678 nam de SvA een appel in behandeling tegen een door de Vroenhof uitgesproken vonnis in hoger beroep.⁶¹⁹ In 1696 behandelden de Maastrichtse commissarissen-deciseurs een zaak uit Pietersheim in appel van een vonnis van de Vroenhof.⁶²⁰ Na 1678 wordt de Vroenhof echter niet meer vermeld in de Missivale.

⁶¹³ Het 'Protokoll' heeft een aantekening 'Complectum' d.d. 14 juli 1714. De bewaard gebleven *Urteilsbücher* van het RKG bevatten geen vonnis in dit proces.

⁶¹⁴ Nève noemt verboden met betrekking tot de rechtsgang van de Vroenhof naar de SvA uit 1530, 1537, 1539 en 1547 (Nève, RKG, 423). Zie ook: Van Rensch, Rechtspraak, 42-44, 46 en 53-54.

⁶¹⁵ RHCL_RKG, inv.nr. 188 (1563), inv.nr. 91 (1565), inv.nr. 249 (1572), inv.nr. 286 (1574) en inv.nr. 33 (1574) (de jaartallen verwijzen naar het jaar waarin het hoger beroep bij de SvA aanhangig werd gemaakt).

⁶¹⁶ SAA_Mis, 1656-1662 fol. 30 verso.

⁶¹⁷ Ibidem, fol. 88.

⁶¹⁸ SAA_Mis, 1662-1673 fol. 170.

⁶¹⁹ SAA_Mis, 1673-1681 fol. 201 verso.

⁶²⁰ Van Rensch, Rechtspraak, 53 (met name noot 46).

In de jaren 1660-1699 werden vanuit Pietersheim achttien appelprocessen begonnen bij de SvA, waarvan er zes tot een vonnis leidden. In deze periode vormde de rechtsgang via de Vroenhof op de Maastrichtse commissarissen-deciseurs mogelijk steeds een alternatief voor inwoners van Pietersheim.

Na 1700 ging de relatie van Pietersheim met de SvA snel achteruit. In de eerste helft van de achttiende eeuw werden nog maar zes appelprocessen begonnen, het laatste in 1741.⁶²¹ Twee daarvan leidden tot een vonnis. In deze periode werd maar één mandatum uitgevaardigd door de SvA, terwijl dat er in de jaren 1660-1699 nog zeven waren geweest. Er is verder, in 1740, door de SvA nog een *Zugehörigkeitszeugnis* afgegeven met betrekking tot Pietersheim, niet in een geschil met een landsheer, maar ten behoeve van de onderbouwing van de *Stiftsmässigkeit* van de eigenaren.⁶²²

In 1760 bracht een niet-inwoner van Pietersheim de zaak weer in beweging, toen hij van een vonnis van de schepenen van Pietersheim in appel wilde gaan bij de SvA.⁶²³ Het geschil betrof een aan de heer verschuldigde afdracht (keurmede) en de rentmeester van de heer was de tegenpartij in dit proces. De zaak lag dus gevoelig. Het vonnis was gebaseerd op een uitgebreid advies van een Maastrichts jurist, een praktijk die blijkbaar ook hier de gang naar de SvA had vervangen. De schepenen van Pietersheim gaven geen gevolg aan het bevel van de SvA om de acta priora naar Aken te sturen, ook niet na een 'mandatum arctius'. Uiteindelijk ontving de SvA in maart 1761 een brief van de heer van Pietersheim, Van Merode. Daarin sprak hij er zijn verbazing over uit dat de SvA zich enige bevoegdheid aanmatigde over zijn, volgens hem, rijksonmiddellijke heerlijkheid.⁶²⁴ Bijgevoegd was een kopie van een ordonnantie van de heer, gericht aan drossaard en schepenen van Pietersheim, waarmee hij hen verbood enige bevoegdheid van de SvA te erkennen.⁶²⁵ Voor appel diende men zich rechtstreeks tot het RKG te wenden. Er was dus geen sprake van het benoemen van appelcommissarissen, die elders al de rol van de SvA hadden overgenomen.

⁶²¹ SAA_Mis, 1714-1725 fol. 71, 104 en 126-127.

⁶²² '(...) ein beglaubtes zeugnis, gestalten sich dessen zu erforderlicher qualification auff welt geistliche Reichs Stifften zu bedienen nötig seije. Dannenhero beurkunden hiemit, das besagte herrlichkeit Petersheim, eben wie dortig benachbarte graf- und herrschaft Gronsfeldt, Reckheim, Elsloe, Stein und mehr andere, dem Heiligen Römischen Reich ohnmittelbar unterwürffig seij (...) zu hiesigen Kön. Scheffenstuhl die appellationes dirigirt worden und annoch (...) werden (...) Geben zu Aach den 15 December 1740.' SAA_NHL, inv.nr. 6. De eisen van voldoende adellijke afstamming om tot de voorname adellijke stiften te worden toegelaten, de *Stiftsmässigkeit*, werden in de zeventiende en achttiende eeuw steeds verder aangescherpt.

⁶²³ 'Wevelinckhoven contra de Westerloo, Supplicatio pro Appellationis' d.d. 7 jan. 1760. SAA_PA, 1760-1773 fol. 1.

⁶²⁴ '(...) quod par in parum non habet imperium (...) und dass dergleichen schreiben umb bericht, Inhibitiones und Mandata aut Decreta eine subjectionem nothwendig praesupponiren, worahn es dahier offenbahrllich fehlet.' Brief aan de SvA d.d. 8 maart 1761. RHCL_RKG, inv.nr. 250 fol. 49-50.

⁶²⁵ 'Wir Johann Wilhelm Augustin des HRR Graf von und zu Merode, Marquis zu Westerloo, herr der ohnmittelbahrer freijer Reichs herrlichkeit Petershem und Lanacken etc, haben mit vieler befrembdung vernehmen müssen (...) einer Obergerichtsbarkeit zu arrogiren. (...) wegen unserer hiesiger Reichsherrschaft kundbahrer Immedietaet allerdings nul und nichtig ist (...) Wir befehlen so forth Euch unserem Drossarden und Gericht, dass ihr auf solches Rescribir- Inhibir- und Mandiren des Aacher Schöffensteinhs keineswegs reflectiren noch dergleichen fremdbden ge- und verbotten annehmen, sondern den oder die jenigen, welche oder welche euch solcher zu insinuiren sich unterstehen, zurückzuweisen und allenfals derenselben persohnen euch versichern sollet. (...) Geben auff unserem schloss Petershem, den 8 Martij 1761. Ibidem, fol. 51-52.

De SvA leek machteloos en de klager, die het slachtoffer dreigde te worden van een geschil over competentie, wendde zich in augustus 1761 rechtstreeks tot het RKG, zonder echter de competentie van de SvA in twijfel te trekken.⁶²⁶ De SvA begon eind oktober 1761 een proces bij de RHR tegen de heer van Pietersheim.⁶²⁷ Het gevraagde 'mandatum sine clausula' werd op 23 maart 1762 door de RHR uitgevaardigd, maar er werd niet aan voldaan. Van Merode was in januari 1762 overleden en opgevolgd door zijn broer. De SvA bleef steeds bij de RHR aandringen op een vonnis in het mandaatsproces. In 1767 leken partijen tot een compromis te komen. Van Merode was bereid het *ius resortus* van de SvA te erkennen, maar niet voor hemzelf als persoon en voor zijn rechten en bezittingen binnen de heerlijkheid.⁶²⁸ Het door onderhandelaars uitgewerkte compromis werd echter door partijen niet geratificeerd. In 1767 probeerde opnieuw iemand bij de SvA in appel te gaan.⁶²⁹ De SvA bleef bij de RHR aandringen op een veroordeling van Van Merode wegens het niet voldoen aan het mandatum. Pas in 1771, tien jaar na de start van het proces, ging de RHR hier eindelijk toe over, waarna de NWK opdracht kreeg tot executie van het vonnis. Nu besloot Van Merode toe te geven. In een brief aan drossaard en schepenen van Pietersheim gaf hij in augustus 1771 opdracht de bevoegdheid van de SvA als appelinstantie te erkennen. Dit bevel schijnt te zijn nageleefd. In 1772 werden weer twee appelprocessen begonnen bij de SvA.⁶³⁰ In de jaren 1774-1791 werd er nog een tiental appelprocessen gestart.⁶³¹ In 1792 werd het laatste appelproces bij de SvA aanhangig gemaakt.⁶³²

Pietersheim is een van de weinige ondergerechten die door de SvA weer in het gareel konden worden gedwongen. In Pietersheim ontbraken de geschillen over bevoegdheid in leen- en strafrechtelijke zaken, die elders de zaak op de spits dreven.

5.13.7 Obbicht

Een goede indicatie voor de geringe omvang van de heerlijkheid is dat de latere gemeente Obbicht en Papenhoven slechts 484 hectare groot was. Wel vier keer zo groot als Rijckholt, dus. Obbicht telde in 1761 slechts 64 huizen.⁶³³ Obbicht had leenbanden met zowel Gelre als Loon.⁶³⁴ Obbicht had traditioneel hoofdvaart op de SvA, maar kwam in de tweede helft van de zeventiende eeuw in de Gelderse invloedssfeer en werd een Gelderse *terre franche*, zoals is beschreven door Berkvens.⁶³⁵ Daarom worden hier alleen wat aanvullingen gegeven

⁶²⁶ Ibidem.

⁶²⁷ HHStA, RHR, Judicialia Decisa, inv.nr. 16. Zie ook: Uhlhorn, Mandatsprozess, 175-177.

⁶²⁸ 'Person und Jura Dominicalia, fort rhenten und gefällen des Hr. zu Petersheim betreffende sachen nicht einverstanden und begriffen.'

⁶²⁹ Verzoek om een appelproces d.d. 20 juni 1767. SAA_PA, 1760-1773 fol. 99.

⁶³⁰ SAA_PA, 1760-1773 fol. 170 en 173. Eén hiervan resulteerde in 1776 in een appelproces bij het RKG (SAA_RKG, inv.nr. B 2433).

⁶³¹ SAA_PA, 1773-1782 fol. 9 verso, 39, 64 verso en 94; 1782-1788 fol. 20 verso, 51, 61 verso en 97 verso; 1788-1793 fol. 11 en 27.

⁶³² SAA_Mis, 1782-1792 fol. 40 verso.

⁶³³ Volgens een rekest van de inwoners uit dat jaar. Stengers-Limet, Terres, 433.

⁶³⁴ Nève, RKG, 443-444; Berkvens, Plakkatenlijst I, 467.

⁶³⁵ Berkvens, Plakkatenlijst I, 116-118 en 467-470.

die de rol van de SvA in de laatste fase van de relatie belichten. Uit de Missivale blijkt dat de SvA in 1657 nog twee vonnissen velde in appelprocessen uit Obbicht, en in 1661 nog een lering gaf.⁶³⁶ Daarna begon de strijd met het Hof van Gelre te Roermond over het ressort. Vanaf de jaren zestig groeide de neiging zich tot het Hof van Gelre te wenden.⁶³⁷ In 1663 verzetten twee externe partijen zich tegen het belasten van hun bezittingen binnen Obbicht.⁶³⁸ Zij gingen in beroep bij het Hof van Gelre. Schout en schepenen van Obbicht als gedaagden wezen de competentie van het Hof af ('exceptio fori') en verzochten de SvA om steun. Deze schreef een brief aan het Hof van Gelre waarin de eigen competentie werd verdedigd.⁶³⁹ De afloop is niet bekend.

Zoals een reeks andere gebiedjes met onduidelijke status, werd ook Obbicht in 1664 door een keizerlijke commissaris aangeslagen in een (eenmalige) *Türkenhilfe*. Deze ongewone last leidde tot verzet bij sommige grondeigenaren, waaronder de weduwe Berlo, die weigerde te betalen. Haar klacht werd in behandeling genomen door het Hof van Gelre. Schepenen en inwoners van Obbicht begonnen daarop in 1668 een proces tegen de weduwe bij het RKG en vroegen een mandatum wegens schending van de jurisdictie van het Rijk, maar het mandatum is blijkbaar niet verleend.⁶⁴⁰

In 1668 ging het klooster Nieuwenhof in Maastricht, dat bezittingen in Obbicht had, in beroep bij het Hof van Gelre tegen een besluit van de schepenen van Obbicht. Op verzoek van schout en schepenen schreef de SvA weer een brief aan het Hof van Gelre.⁶⁴¹ Een afschrift ging naar de heer van Obbicht, die zich blijkbaar actief wilde verzetten tegen de gepretendeerde competentie van het Hof.⁶⁴² Vervolgens wendden de SvA en Obbicht zich gezamenlijk tot de RHR en verkregen een mandatum met een verbod om buiten het Rijk te procederen.⁶⁴³ Drie jaar later, in 1671, verklaarde de keizer, op verzoek van de heer van Obbicht, in een brief aan de Spaanse landvoogd dat Obbicht weliswaar een 'buitenleen' van Gelre was, maar tot het ressort van de SvA behoorde en dat het Hof van Gelre er geen rechtsmacht had.⁶⁴⁴ Berkvens spreekt van 'achterhoedegevechten in een vergeefse strijd om incorporatie in Spaans Gelre te ontgaan'.

De SvA werd vanaf de jaren zeventig nauwelijks meer benaderd, terwijl de processen bij het Hof van Gelre toenamen. De SvA vaardigde in 1677 nog één en in 1699 twee mandata uit, maar daar staan in de jaren 1669-1699 tenminste vijftien processen bij het Hof van Gelre tegenover, waarin vaak de 'regeerders', de gemeenschap of de heer betrokken zijn.⁶⁴⁵ Ook

⁶³⁶ SAA_Mis, 1656-1662 fol. 20 (toezending van twee vonnissen) en 132 verso (lering).

⁶³⁷ Berkvens geeft ook al een voorbeeld uit 1609. Berkvens, Plakkatenlijst I, 467.

⁶³⁸ Het betrof Johan Willem van Cortenbach, erfvoogd van Roermond, en het kapittel te Susteren.

⁶³⁹ SAA_Mis, 1662-1673 fol. 18 verso.

⁶⁴⁰ Nève, RKG, 444; Berkvens, Plakkatenlijst I, 116; RHCL_RKG, inv.nr. 189.

⁶⁴¹ SAA_Mis, 1662-1673 fol. 138-140.

⁶⁴² RHCL_HvG, inv.nr. 880.

⁶⁴³ 'Mandatum cassatorium et de non evocando' d.d. 8 mei 1668. HHStA, RHR, Judicialia Decisa, inv.nr. 11.

⁶⁴⁴ Brief d.d. 20 november 1671. HHStA, RHR, Judicialia Decisa, inv.nr. 11. Gedrukt in: Meulleners, Bladzijden, 104-105.

⁶⁴⁵ RHCL_HvG, Processen, inv.nr. 1067, 1493, 1508, 1863, 1942, 2058, 2603, 2813, 2853, 2900, 2927, 2963, 3044, 3045, 3284.

met klachten en rekestten wendde men zich vanuit Obbicht nu tot het Hof van Gelre. In 1690 gaf de SvA op verzoek van de inwoners van Obbicht nog een verklaring af over de status van Obbicht als 'rijksheerlijkheid' behorend tot het ressort van de SvA.⁶⁴⁶ Waar deze voor bestemd was, is onbekend. In 1699 wendde een inwoner van Obbicht zich tot de SvA met een klacht tegen de schout, die bij het Hof van Gelre tegen hem procedeerde, en verkreeg een mandatum (dat blijkbaar geen effect sorteerde).⁶⁴⁷ De keizer schreef in datzelfde jaar weer een brief aan de Spaanse landvoogd inzake Obbicht en de bemoeienis van het Hof van Gelre.⁶⁴⁸ In 1708 accepteerde de SvA nog eens een appelprocedure vanuit Obbicht (die niet tot een vonnis leidde).⁶⁴⁹

Toch kwam er nog een laatste felle opflakking van het verzet tegen de Gelderse aanspraken. In 1712 werd de druk vanuit Roermond opgevoerd om in Obbicht te komen tot een nieuwe verdeling van de Gelderse lasten. De meestgeërfden verzetten zich echter daartegen. Daarop begon de procureur-generaal van het Overkwartier een proces bij het Hof van Gelre tegen 'schepenen ende regeerders'. In juni 1713 schreven de meestgeërfden een rekest aan de SvA met het verzoek de bemoeienis vanuit Roermond te verbieden en om 'inhibitionem zu erkennen dass niemandt von Obicht sich mehr nacher Ruremondt in appellatorio begeben solle'.⁶⁵⁰ De SvA voldeed daaraan met een brief aan het Hof van Gelre over de status van Obbicht als onderdeel van het Rijk.⁶⁵¹ Blijkbaar had het Hof ook de schepenen van Aken gedaagd vanwege een poging tot inmenging. Deze dagvaarding werd in Obbicht in het openbaar aangeslagen, een publieke belediging voor de SvA. De nieuwe heer van Obbicht, een net van de voogdij van zijn tante bevrijde Van Bentinck, verzette zich fel tegen de Gelderse pretenties. Maar vanuit Roermond werd dit niet getolereerd. Toen de schout van Obbicht in 1714 de publicatie van twee pamfletten weigerde, werd hij voor het Hof van Gelre gedaagd. Hij verscheen niet, maar werd veroordeeld tot een boete, met dreiging van 'prise de corps'. Ook de heer van Obbicht, als opdrachtgever van de schout, werd aangepakt. Op zijn bezittingen werd door het Hof 'arrest' gelegd. Vervolgens werden uit Roermond soldaten naar Obbicht gestuurd om de schout gevangen te nemen. Hij wist echter te ontsnappen, waarna de soldaten de voorhof van het huis van de heer plunderden en een bediende die zich verzette als gevangene naar Roermond afvoerden, waar hij werd veroordeeld tot een verbanning van drie jaar. De heer van Obbicht besloot daarna dat hij niet meer veilig was in zijn heerlijkheid en week uit naar elders.⁶⁵² De SvA vroeg de RHR om een mandatum tegen het Hof van Gelre. De RHR liet het besluit daarover aan de keizer ('votum ad Imperatorem' d.d. 4 juli 1714), maar ondanks herhaald aandringen van de SvA werd het

⁶⁴⁶ 'Attestatum ad instantiam der gemeinden zu Obicht ratione juris resortus.' SAA_Mis, 1681-1697 fol. 177 verso.

⁶⁴⁷ SAA_Mis, 1697-1706 fol. 45.

⁶⁴⁸ Brief d.d. 24 maart 1699. HHStA, RHR, Judicialia Decisa, inv.nr. 11.

⁶⁴⁹ SAA_Mis, 1706-1714 fol. 45, 46 en 56 (proces Houben contra Demandt).

⁶⁵⁰ SAA_PA, 1691-1717 fol. 202 verso.

⁶⁵¹ Brief d.d. 21 augustus 1713. SAA_Mis, 1706-1714 fol. 146.

⁶⁵² HHStA, RHR, Judicialia Decisa, inv.nr. 11.

mandatum niet verleend.⁶⁵³ Aangezien de Zuidelijke Nederlanden, inclusief Roermond, met de Vrede van Utrecht in 1713 de Oostenrijkse Nederlanden waren geworden, hoeft dit niet te verbazen.

Het verzet was nu blijkbaar definitief gebroken. Uit de Missivale blijkt geen enkel beroep op de SvA vanuit Obbicht, of activiteit van de SvA met betrekking tot Obbicht meer na 1714.

5.13.8 Leut

Ook Leut wordt in hoofdstuk 7 nog verder behandeld wat de staatsrechtelijke status betreft. Hier komt alleen de relatie met de SvA aan de orde.

De hoofdvaart vanuit Leut ging traditioneel naar Susteren en dan verder naar Sittard en uiteindelijk de SvA. In de lijst Beusdael en in de *Urteilsbücher* van de SvA uit de zestiende eeuw komt Leut niet voor, maar het kan schuilgaan onder de hoofdvaart vanuit Sittard. Leut is wel opgenomen in de zestiende-eeuwse matrikel van de SvA. Wat er gebeurde toen de hertog van Gulik in het midden van de zestiende eeuw een einde maakte aan de rechtsgang vanuit Susteren en Sittard naar de SvA, is niet bekend, maar mogelijk ging de hoofdvaart vanuit Leut naar Susteren gewoon door, want in 1649 gaf de heer van Leut bevel dat voor hoofdvaart en appel niet meer naar het Gulikse Susteren mocht worden gegaan, maar dat de SvA appelgerecht was.⁶⁵⁴ Oude gewoontes veranderden echter niet gemakkelijk. In 1656 gingen er twee appellen naar de SvA, maar ook één naar Susteren. De SvA steunde de heer van Leut en stuurde een mandatum aan de schepenen van Leut om de rechtsgang op Susteren te verbieden. De kwestie bracht echter jarenlange diplomatieke verwickelingen met Gulik. In 1657 schreef de SvA een brief aan de hertog van Gulik om het eigen (directe) ressort te verdedigen.⁶⁵⁵ In 1660 speelde de kwestie nog steeds. Blijkbaar waren er van Gulikse zijde ook landsheerlijke pretenties, met de ambitie om van Leut een *Unterherrschaft* van Gulik te maken. De SvA gaf de heer van Leut advies hoe hij zich zou moeten opstellen en probeerde hem gerust te stellen wat Gulikse dreiging betrof. Indien van Gulikse zijde met executiemaatregelen zou worden gedreigd, zou de SvA zich samen met de heer van Leut tot de RHR moeten wenden.⁶⁵⁶ In Susteren zou men volgens de SvA over weinig stukken beschikken om de eigen rechten te onderbouwen. De SvA benadrukte ook het verschil in lasten voor de onderdanen tussen een (Gulikse) onderheerlijkheid en een 'rijksheerlijkheid'. De druk ging echter blijkbaar van de ketel, want de correspondentie stopt. In 1661 sprak de SvA vonnis in een van de in 1656 gestarte procedures en in 1662 kwam er een nieuwe appelzaak naar de SvA.⁶⁵⁷ Na 1662 zwijgen de Missivale lang over Leut. In dat jaar was er een harde aanvaring tussen de Staten-Generaal en de hertog van Gulik over Leut (zie 7.5). Waar het hoger beroep in de decennia daarna heen ging, is onbekend. Pas in 1699 was er weer

⁶⁵³ Ibidem.

⁶⁵⁴ Meulleners, Bladzijden, 160.

⁶⁵⁵ Brief d.d. 16 januari 1657. SAA_Mis, 1656-1662 fol. 90.

⁶⁵⁶ Brief d.d. 29 januari 1660. Ibidem, fol. 93.

⁶⁵⁷ SAA_Mis, 1656-1662 fol. 128 verso en 174.

bemoeien van de SvA, in een geschil tussen de inwoners van Leut en die van Meeswijk.⁶⁵⁸ Het betrof de grens tussen deze twee heerlijkheden en het recht om schat te heffen op bepaalde percelen. De inwoners van Meeswijk verkregen een mandatum van de (Loonse) schepenen van Vliermaal (de beroepsinstantie voor Meeswijk). De SvA vaardigde een mandatum uit waarmee de schepenen van Leut werd verboden om te gehoorzamen aan het mandatum uit Vliermaal en om 'extra Imperium' te procederen.⁶⁵⁹

In de eeuw daarna was er nog incidenteel sprake van activiteit van de SvA. De Missivale bevatten de start van appelprocessen in 1705 en in 1731, een verklaring van de SvA in 1707 dat Leut tot het Rijk behoorde en tot het ressort van de SvA, mandata in 1721 en in 1739, en een aantal brieven aan de schepenen van Leut in de jaren 1728-1738.⁶⁶⁰ In 1752 werd de SvA om een mandatum verzocht in een crimineel proces.⁶⁶¹ In 1771 zond de SvA nog een vonnis in een appelproces naar Leut.⁶⁶² Er volgde appel op het RKG.⁶⁶³ Het betrof een erfrechtelijke kwestie tussen twee partijen uit Stein over goederen in Leut, Stein en Elsloo, waarbij het erfrecht van Stein van toepassing was, partijen uit een heerlijkheid waar de rechtsgang op het RKG gewoonte was. Maar de band met de SvA is dus nooit helemaal verbroken.

5.13.9 Terblijt

Terblijt was een minuscule heerlijkheid zonder kerk, kasteel of huis van de heer. In 1840 omvatte de buurtschap Terblijt 27 huizen met 130 inwoners.⁶⁶⁴ De SvA was traditioneel hoofdvaartgerecht voor Terblijt.

Terblijt werd van Valkenburgse zijde vanaf de zestiende eeuw als een leen van Valkenburg beschouwd. De schepenen van Terblijt verklaarden in 1548 echter dat Terblijt een zonneleen zou zijn en dat zij geen andere leenband kenden.⁶⁶⁵ Zij verklaarden verder dat er weliswaar al enkele malen bijdragen waren gevorderd vanuit Valkenburg, en dat er ook, hoewel onder protest, was betaald, maar dit zou slechts zijn gedaan 'uijt liefdde ende gunsten tot Keijs. Ma.'⁶⁶⁶ Deze verklaringen zijn opgenomen in een reactie van de schepenen aan de Raad van Brabant. Wilhelm van den Bongart wilde toen de heerlijkheid in bezit nemen, maar

⁶⁵⁸ De heren van Leut bezaten ook het aangrenzende Meeswijk.

⁶⁵⁹ SAA_Mis, 1697-1706 fol. 37, 39 en 42.

⁶⁶⁰ Ibidem, fol. 174 (appel 1705); 1706-1714 fol. 127 (*attestatum*); 1714-1725 fol. 80 en 85 (mandatum); 1726-1748 fol. 40, 63 verso, 70, 113 verso, 125 verso en 126.

⁶⁶¹ 'Anwaldt des unschuldig eingezogen und torquirten schuts-Juden in der Reichsherrschafft Leuth, Isaac Joseph, übergibt contra den herren Drossard und Scheffen daselbst anzeig mit bitt pro Mandato (...)' SAA_PA, 1731-1759 fol. 143 verso.

⁶⁶² SAA_Mis, 1748-1775 fol. 42 verso.

⁶⁶³ RHCL_RKG, inv.nr. 256.

⁶⁶⁴ Veel algemene informatie over Terblijt is te vinden in: Claessens, Berg en Terblijt.

⁶⁶⁵ Een nieuwe heer zou, in aanwezigheid van schout schepenen en inwoners, de volgende ceremoniële handeling verrichten: 'wanneer ein her von der Heiden die herlicheit van der Blijt ontfangen wilt, so plueckt [hij] aff ein groene blat ende kiert sich totter sonne ende ontfanckt die herlicheit in deren ende, ende in proeve darmit'. Reactie van de schepenen van Terblijt aan de Raad van Brabant d.d. 2 mei 1548. LNRW_R, Paffendorf, Akten, inv.nr. 5,20.

⁶⁶⁶ Toch staat Terblijt in een lijst van ontvangsten van de bede, gedateerd 10 maart 1549, opgenomen onder de 'Seigneuries qui en ces taxes et aydes n'ont ny contribués ny donnez'. BHIC_RvB, inv.nr. 393; Habets, Leenen Valkenburg (1885), 326.

de schepenen werkten daar blijkbaar (nog) niet aan mee. Van den Bongart (die zich als toekomstig heer blijkbaar geen zorgen maakte over de precedentwerking hiervan) wendde zich tot de Raad van Brabant en betoogde dat deze competent was omdat Terblijt tot het Land van Valkenburg zou behoren ('contribuabel ende alsoo resorterende ende onder dem Land van Falckenborch'). De Raad beval de schepenen om op het rekest te reageren. Het vervolg op het antwoord van de schepenen is niet bekend.

Wilhelm van den Bongart (zoon van de hiervoor genoemde), heer van Heiden en Terblijt, besloot in de tweede helft van de zestiende eeuw munten te gaan slaan in Terblijt. Hij volgde daarmee het voorbeeld van een aantal andere heren van kleine VRH.⁶⁶⁷ De slechte kwaliteit van de munten van Terblijt leidde snel tot klachten. De NWK probeerde ertegen op te treden, maar was niet erg effectief. Vanuit Brussel werd krachtdadiger ingegrepen. Op bevel van de procureur-generaal van de Raad van Brabant werden in 1567 de muntmeester (die in 1566 was aangesteld) en zijn knecht in Terblijt gevangengenomen en naar Brussel gebracht, waar zij voor de Raad van Brabant terecht moesten staan. De Kreits protesteerde formeel wegens schending van de grenzen en jurisdictie van het Rijk, en vroeg om uitlevering van de gevangenen, maar zonder effect. Een jaar later, in november 1568, klaagde de knecht er bij de Kreits over dat hij en de muntmeester nog steeds gevangen zaten. Hij stelde dat zijn activiteiten in Terblijt, 'als ressorterende onder Aken ende alsoo onder t'Rijck', alleen door rechters van het Rijk mochten worden behandeld. In Brussel negeerde men deze redenering en voor de Kreits was deze klacht geen aanleiding om nog iets te ondernemen.⁶⁶⁸ De hertog van Gulik pakte intussen Van den Bongart zelf aan. Hoewel Terblijt niet onder de jurisdictie van de hertog viel (Heiden was wel een Gulikse *Unterherrschaft*), werd een strafrechtelijk proces tegen Van den Bongart begonnen voor de rechtbank in Jülich. Van den Bongart ging door het stof. Als hij iets fout had gedaan, stelde hij in een brief aan de hertog, dan door 'einfaldt' (onnozelheid). Het zou ook niet de bedoeling zijn geweest de munten in het Rijk in omloop te brengen, maar in het Oostzeegebied. Hij verklaarde geen munten meer te willen slaan en vroeg de hertog om genade.⁶⁶⁹

Deze voorbeelden maken duidelijk hoe weinig 'vrij' Terblijt in de praktijk was. De Raad van Brabant gedroeg zich al als competente instantie. Met juridische argumenten was niet aan de invloed van machtige burens te ontkomen. Terblijt werd tot betaling van bijdragen aan het Land van Valkenburg gedwongen. In de jaren '20 van de zeventiende eeuw werd blijkbaar nog geprobeerd zich weer aan de greep van Valkenburg te onttrekken, en werd er daarover geprocedeerd bij de Raad van Brabant in Brussel.⁶⁷⁰ Maar dit heeft geen succes gehad. Bij de onderhandelingen voor het Partageverdrag werd Terblijt behandeld als een onderdeel van het Land van Valkenburg en het kwam na 1661 de facto onder de soevereiniteit van de Staten-Generaal.⁶⁷¹

⁶⁶⁷ Zie Claessens, Berg en Terblijt, 96-97 en 101 (noot 14).

⁶⁶⁸ NWKA, inv.nr. IX.1 fol. 706.

⁶⁶⁹ Diverse stukken z.d. LNRW_R, Paffendorf, Akten, inv.nr. 5,20a.

⁶⁷⁰ ASH, inv.nr. 4774_4_map3 fol. 87.

⁶⁷¹ Nève, RKG, 481-482.

Wat de rechtsgang op de SvA betreft: in de lijst Beusdael (1400-1461) komt Terblijt met vijf hoofdvaarten voor. In de *Urteilsbücher* alleen in de periode 1559-1602, en wel met vier hoofdvaarten. Na 1660 was er nog wat activiteit van de SvA tot en met 1739. In 1669 gaf de SvA een verklaring af, op verzoek van de vrouwe van de heerlijkheid, dat Terblijt rijks was en tot het ressort van de SvA behoorde.⁶⁷² Er werden nog appelprocessen vanuit Terblijt bij de SvA gestart in 1686, 1703, 1718, 1727 en 1736, maar alleen in dat laatste proces kwam de SvA tot een vonnis (in 1739).⁶⁷³ In de jaren 1720-1721 vaardigde de SvA een drietal mandata uit in een geschil over aanspraken op de heerlijkheid tussen de families Van Leerodt en Van den Bongard.⁶⁷⁴ Dit is een van de schaarse voorbeelden van het inschakelen van de SvA in geschillen over het bezit van een VRH. Na 1739 is er nauwelijks activiteit meer van de SvA. In 1770 probeerde nog iemand steun te vinden bij de SvA in wat vanuit Terblijt als een crimineel proces werd aangeduid, zodat er geen medewerking werd verleend.⁶⁷⁵ In 1772 klaagde het Leenhof van Valkenburg bij de Staten-Generaal dat in Terblijt de bevoegdheid van het Leenhof in appel niet werd erkend, zoals die in het hele Land van Valkenburg gold.⁶⁷⁶ Dat kreeg niet direct een vervolg. Maar in 1779 wilde een inwoner van Bemelen bij het Leenhof van Valkenburg in appel gaan tegen een vonnis van de schepenen van Terblijt. De schepenen wilden dit niet toestaan en stelden dat de SvA appelinstantie was, maar zij wezen de soevereiniteit van de Staten-Generaal niet af en gehoorzaamden aan een bevel om de executie van hun vonnis op te schorten. Een rekest van de veroordeelde aan de Staten-Generaal leidde ertoe dat deze de beslissing over de rechtsgang in hoger beroep overliet aan de Raad van Brabant in Den Haag. De SvA verdedigde haar positie nog in een brief aan de Raad d.d. 16 juli 1779, maar de Raad besliste in december 1779 dat het Leenhof van Valkenburg appelinstantie was voor Terblijt. De Staten-Generaal deden een overeenkomstig bevel uitgaan aan schout en schepenen van Terblijt.⁶⁷⁷ Terblijt had dus lang rechtsgang op de SvA kunnen behouden terwijl het fiscaal al tot het Land van Valkenburg behoorde en de facto zijn onafhankelijkheid al lang had verloren.

5.13.10 Weert, Nederweert en Wessem

Zoals eerder vermeld waren Weert, Nederweert en Wessem Gelderse lenen, terwijl het graafschap Horn zelf een leen was van Loon. Nève constateert dat de schepenen van het dorp Weert eind dertiende eeuw nog de schepenbank van het Loonse Vlijtingen als hoofdgerecht hadden.⁶⁷⁸ Hij oppert dat de heren van Horn de rechtsgang vanuit Weert en Nederweert mogelijk naar Wessem hebben verlegd om hun bezittingen meer op het

⁶⁷² SAA_Mis, 1662-1673 fol. 142 verso.

⁶⁷³ Respectievelijk: SAA_Mis, 1681-1697 fol. 119 verso; 1697-1706 fol. 114 verso; 1714-1725 fol. 36 verso; 1726-1748 fol. 31, fol. 104 verso en 132 verso.

⁶⁷⁴ SAA_Mis, 1714-1725 fol. 63 verso, 83 en 87-88. Zie over het ontstaan van dit geschil: Claessens, Berg en Terblijt, 96.

⁶⁷⁵ SAA_PA, 1760-1773 fol. 136 en 156.

⁶⁷⁶ RHCL_LvO, inv.nr. 9990 pagina 170.

⁶⁷⁷ Ibidem, pagina 170-171 en inv.nr. 9991 pagina 404-409.

⁶⁷⁸ Nève, RKG, 504.

Rijk en minder op Loon te oriënteren. Weert, Nederweert en Wessem worden vermeld in de zestiende-eeuwse matrikel van de SvA. In de beschikbare gegevens met betrekking tot de vijftiende eeuw (lijst Beusdael) komt alleen Wessem voor, met 27 hoofdvaarten in de jaren 1400-1461, maar Weert en Nederweert kunnen daarin schuilgaan omdat Wessem als tusseninstantie fungeerde. Dat zaken uit Weert schuilgaan in de vermeldingen van Wessem geldt in elk geval voor de zestiende eeuw.⁶⁷⁹

Opvallend, zeker voor een plaats met een stedelijk karakter (stadsrechten had Weert niet), is dat hoger beroep vanuit Weert op het RKG praktisch ontbreekt. In de zestiende eeuw is slechts één RKG-proces bekend, in de zeventiende eeuw nog drie.⁶⁸⁰ Weert leverde geen bijdrage aan de eerder geconstateerde piek in RKG-processen in de eerste helft van de zestiende eeuw, waarin Limburgse steden een belangrijk aandeel hadden.⁶⁸¹

Berkvens heeft de positie behandeld van de Gelderse lenen Weert, Nederweert en Wessem na de confiscatie in 1570.⁶⁸² Aan Spaanse zijde bestond de neiging de rechtsgang naar de SvA te stoppen. Toch werd toegegeven aan de wens uit Weert om deze rechtsgang weer toe te staan. De conclusie is gewettigd dat er van Spaanse zijde geen groot staatsrechtelijk belang aan werd gehecht, zodat op dit punt kon worden toegegeven aan de lokale wensen.⁶⁸³

Er was soms sprake van weerstand tegen de rechtsgang naar Wessem (en daarmee ook naar de SvA). In 1603 wilde iemand van een vonnis van de schepenen van Nederweert in appel gaan in Wessem. Daartegen protesteerde de tegenpartij bij het Hof van Gelre en verzocht om de schepenen van Nederweert te verbieden de akten naar Wessem over te brengen. Het Hof kwam aan het verzoek tegemoet, zonder een absoluut verbod uit te spreken. Het verbod de schepenen van Wessem het appel in behandeling te nemen, tenzij zij redenen 'ter contrariën' konden geven.⁶⁸⁴ In een andere zaak ging de schout van Weert in 1605 aanvankelijk in appel naar Wessem, maar hij bedacht zich en vroeg het Hof van Gelre om het

⁶⁷⁹ Dit blijkt uit de volgende gegevens. Er zijn uit de periode 1540-1605 stukken van 35 hoofdvaarten op de schepenen van Wessem bewaard gebleven. Daarvan waren er 24 afkomstig uit Weert, vijf uit Pol, drie uit Nederweert, twee uit Beegden en één uit Ophoven. In vier van de zaken uit Weert, alle van na de confiscatie in 1570, werd van de uitspraak van de schepenen van Wessem in appel gegaan bij de SvA (in 1576, 1603 (2x) en 1605), in één geval vaardigde de SvA een mandatum uit aan Weert (1595). De uittreksels uit de *Urteilsbücher* voor de jaren 1559-1602 vermelden echter Nederweert eenmaal, en verder alleen Wessem. De vier zaken uit Weert zijn dus niet als zodanig zichtbaar.

⁶⁸⁰ LNRW_RKG, inv.nr. 2742 (1569) en 3506 (1608); RHCL_RKG, inv.nr. 125 (1651); lijst Veltman nr. 1610 (780/2542) (1608).

⁶⁸¹ In 1562 verzocht de graaf van Horn de keizer om verlening van een appelprivilege ('de non appellando') voor Horn en Weert met een drempelbedrag van 400 gulden, maar er zijn geen aanwijzingen dat dit privilege ook is verleend. HHStA, RHR, Gratialis et Feudalia, Confirmationes privilegiorum (Duitse expeditie), 89; Haanen, Muntgeschiedenis, 83.

⁶⁸² Berkvens, Plakkatenlijst I, 118-124.

⁶⁸³ Ter vergelijking: in 1574 werd door de Spaanse koning aan de inwoners van de Elf Banken van Sint-Servaas het recht verleend te appelleren op de Brabantse commissarissen-deciseurs in Maastricht, zonder de rechtsgang naar Aken of op het RKG expliciet te verbieden (Van Rensch, Rechtspraak, 56). In 1673 bepaalde de Geheime Raad in Brussel nog eens dat vanuit Weert zowel de traditionele rechtsgang naar de SvA (via Wessem) als die naar het Hof van Gelre in Roermond geoorloofd zou zijn tot er definitief over de status van Weert beslist zou worden door de Grote Raad van Mechelen (Berkvens, Concurrentie, 51).

⁶⁸⁴ RHCL, Wessem, inv.nr. 97.

proces naar zich toe te trekken of tenminste Wessem te verbieden de zaak te behandelen.⁶⁸⁵ De feitelijke rechtsgang op Wessem liep in de zeventiende eeuw snel terug, wat ook zijn invloed zal hebben gehad op de gang naar Aken.⁶⁸⁶ Toch bleef er sprake van activiteit van de SvA. In de jaren 1656-1700 heeft de SvA nog dertien vonnissen in appel uitgesproken in processen vanuit Wessem. In 1704 werden er nog twee appelprocessen uit Wessem in behandeling genomen.⁶⁸⁷ De laatste juridische handeling van de SvA dateert van februari 1707, toen er een mandatum werd uitgevaardigd. Maar dat was een laatste poging om een vonnis van de SvA tot executie te brengen, na een executoriaal mandatum van de SvA d.d. 11 april 1702 en twee eerdere herhaalde mandata.⁶⁸⁸ In 1714 begon de SvA weliswaar bij de RHR nog een proces tegen het Hof van Gelre te Roermond wegens verstoring (*turbatio*) van het *ius resortus* van de SvA, maar de rol was uitgespeeld.⁶⁸⁹

Wat het RKG betreft constateert Berkvens: ‘Tegenover deze talrijke blijken van Spaans-Gelderse bestuurs- en rechtsmacht in het Land van Weert sedert 1570 staan in feite slechts incidentele blijken van de rechtsmacht van het Rijkskamergerecht, die een aanwijzing zouden kunnen vormen voor het rijksonmiddellijke karakter van deze heerlijkheid in de zeventiende eeuw.’

5.13.11 Stevensweert

Stevensweert was een Gelders leen. In 1428 wordt het leen aangeduid als ‘dat huys Weerde’, in 1444 als ‘huys ende herlicheit’.⁶⁹⁰ Het is volledig in de Gelderse invloedssfeer geraakt, maar wanneer dit precies gebeurde, is niet duidelijk. Aan het feit dat er in Stevensweert in de jaren 1580-1582 en 1616-1631 munten werden geslagen, is staatsrechtelijk geen enkele betekenis toe te kennen.⁶⁹¹

Toen het Hof van Gelre in 1569, in opdracht van Alva, de rechtsgebruiken in criminele processen inventariseerde, werd ook Frederik van den Bergh, als heer van Stevensweert, aangeschreven. Het Hof beschouwde Stevensweert toen blijkbaar al als behorend tot het hertogdom Gelre.⁶⁹² Frederik van den Bergh antwoordde zonder protest en betitelde de

⁶⁸⁵ Hij schreef dat de zaak betrekking had op soevereine rechten en daarom niet de rechtsgang via Wessem naar Aken kon volgen. RHCL, Wessem, inv.nr. 97.

⁶⁸⁶ Zie in algemene zin: Hanssen, Inventarissen. Op internet is het volgende te vinden: ‘De hoofdvaart op Wessem verdween echter in de loop van de 17e eeuw. Vanaf 1700 is het aantal processen zeer klein. In eerste helft van de 17e eeuw waren er circa 180 processen, in de tweede helft 91 processen. In de eerste helft van de 18e eeuw nog maar 32 zaken en in de tweede helft slechts zes. Alleen de schepenbank Beegden en die van Pol en Panheel deden blijkbaar nog een beroep op Wessem.’ E. Dubois, <http://genwiki.nl/node/8127> (januari 2017).

⁶⁸⁷ SAA_Mis, 1697-1706 fol. 131 en 133.

⁶⁸⁸ ‘Mandatum nacher Wessem in sachen Pollarts contra Costerium’ d.d. 23 februari 1707 (SAA_Mis, 1706-1714 fol. 20 verso). Het betrof een vonnis in appel van de SvA uit 1692, waarvan op het RKG was geappelleerd. In 1701 verklaarde het RKG dit appel ‘desert’ en verwees de zaak terug naar de SvA. Zie ook: RHCL_RKG, inv.nr. 277.

⁶⁸⁹ HHStA, RHR, Judicialia Decisa, inv.nr. 11.

⁶⁹⁰ Sloet, Register, 77.

⁶⁹¹ Tangelder, Munt, 286-287 en 302-303.

⁶⁹² De lijst van aan te schrijven heerlijkheden draagt de titel: ‘Verclaringe van alle die baenneriën ende hooge heerlicheyden gelegen in den Furstendomme Gelre ende Zutphen’. A.J. Maris, ‘De lijst van bannerheerlijkheden en andere hoge heerlijkheden in Gelre en Zutphen van 1569, ‘In: *Bijdragen en mededelingen Gelre* (68) (1974/75) 143-159.

koning van Spanje als ‘onze allergenadigste heer’. Hij voegde een brief van de schepenen bij, waarin deze verklaarden dat Stevensweert hoofdvaart op de SvA had, en dat de schepenen ook in strafprocessen lering in Aken konden halen. Appel in strafprocessen was niet mogelijk.⁶⁹³ Zowel de heer als de schepenen ontweken de beantwoording van de door het Hof gestelde vragen.

In 1570 en 1571 verzetten de inwoners zich tegen Gelderse aanslagen.⁶⁹⁴ Ook in 1597 protesteerde de vrouwe van Stevensweert er nog tegen dat Stevensweert werd aangeslagen in de bede van het Overkwartier, omdat de heerlijkheid daar niet toe zou behoren.⁶⁹⁵ In 1661 was het bijdragen in de bede van het Overkwartier echter een geaccepteerd gegeven.⁶⁹⁶ De aanwezigheid van een Spaans fort met een groot garnizoen vanaf 1633 moet het einde hebben betekend van elke aanspraak op zelfstandigheid.

Stevensweert komt in de vijftiende- en zestiende-eeuwse registers met hoofdvaarten en appellen op de SvA voor, al zijn deze niet talrijk.⁶⁹⁷ In 1688 werd door de SvA nog een verklaring gegeven dat de heerlijkheid tot het ressort van de SvA behoorde, maar waarvoor deze werd gebruikt, is onbekend.⁶⁹⁸ Het is de enige activiteit na 1656 die blijkt uit de Missivale en het Protocollum Appellationis van de SvA. Er is geen RKG-proces uit Stevensweert bekend.⁶⁹⁹

Tot slot zijn er nog drie kleine VRH te behandelen die in het bezit van geestelijke instellingen waren.

5.13.12 Breust

Zie voor de algemene historie en de positie van Breust ten opzichte van de bisschop van Luik de inleiding tot de inventaris van de schepenbank van Breust van Van Hall.⁷⁰⁰ Volgens Van Hall werd in Breust, naast het bankrecht, ook het Luikse landrecht algemeen toegepast. Hij vermeldt geen rol voor de SvA. Breust wordt vermeld in de ordonnantie van Karel V uit 1539 (zie bij Rijckholt) waarmee hij rechtsgang binnen het graafschap Dalhem (op de schepenen van 's-Gravenvoeren) voorschreef. Dit lijkt geen effect te hebben gehad.

⁶⁹³ GA_HGZ, inv.nr. 4346 fol. 192-193. Zie ook F. Keverling Buisman, ‘Rapportages over de criminele rechtspraak in het Overkwartier uit 1569, met name in de ambten’, in: Liber Amicorum Berkvens, 138-171.

⁶⁹⁴ GA_HGZ, inv.nr. 1055 regesten 4119, 4140, 4143 en 4273.

⁶⁹⁵ GA_HGZ, inv.nr. 870.

⁶⁹⁶ GA_HGZ, inv.nr. 1658.

⁶⁹⁷ ‘Werdt ahn der Maessen’ wordt met zes hoofdvaarten vermeld in de lijst Beusdael, in de *Urteilsbücher* voor de jaren 1503-1517 tweemaal, voor de jaren 1531-1539 driemaal, voor de jaren 1559-1602 niet.

⁶⁹⁸ In de bewaard gebleven dossiers van het Hof van Gelre te Roermond is Stevensweert (in de vorm van schout, schepenen, schatheffers en geërfden als partijen) pas vanaf 1667 met processen zichtbaar. RHCL_HvG, inv.nr. 982.

⁶⁹⁹ Toen de inwoners van Stevensweert zich in 1570 verzetten tegen een aanslag van Gelderse zijde, zou er overwogen zijn een mandatum van het RKG te vragen. Brief van Frederick van den Berg aan het Hof van Gelre in Arnhem d.d. 21 juli 1570. GA_HGZ, inv.nr. 1055 (regist 4140).

⁷⁰⁰ Van Hall, Breust.

In de lijst Beusdael, in de lijsten uit de *Urteilsbücher*, evenals in de zestiende-eeuwse lijsten van ondergerechten van de SvA komt Breust niet voor. Toch wordt Breust als ondergerecht vermeld in de lijst van Franquinet.⁷⁰¹ Janssen de Limpens is in zijn ongepubliceerde aantekeningen heel stellig dat Breust oorspronkelijk hoofdvaart had op de SvA, maar meent dat deze rechtsgang rond 1400 zou zijn verbroken.⁷⁰² Schwabe behandelt Breust, maar gaat niet zo ver Breust zelf als ondergerecht aan te merken. Volgens Schwabe had de SvA wel een ondergerecht in de buurt van Breust, namelijk een 'Latenhof Sint-Geertruide bei Brust, der später zu Eysden gehörte' en die eigendom was van de abdij Hocht.⁷⁰³ Deze laathof had echter niet de SvA, maar de schepenen van Breust als hoofdgerecht.⁷⁰⁴ Schwabe maakt niet duidelijk waar hij zijn stelling op baseert, maar is misschien op het verkeerde been gezet door twee RKG-dossiers in het SAA die, volgens de beschrijving door Veltman, processen uit 'St. Gertruden/St. Gertrauden' zouden betreffen.⁷⁰⁵ Mogelijk baseerde Schwabe hierop, en op een *Zugehörigkeitszeugnis*, zijn hypothese. Onderzoek van de RKG-dossiers leert echter dat het in beide gevallen de stad Sint-Truiden betreft. Het bedoelde *Zugehörigkeitszeugnis* is in 1707 afgegeven door de SvA. Daarin wordt 'Brust' vermeld, samen met Gronsvelt en Leut, als behorend tot het ressort van de SvA.⁷⁰⁶ Gezien de onbetrouwbaarheid van *Zugehörigkeitszeugnisse* moet deze vermelding ter zijde worden geschoven.

In 1714 wendde het kapittel van St.-Martin zich als heer van Breust tot de SvA, maar vanwege de competentie in Rijckholt, waar een belastingaanslag was opgelegd voor personele belastingen aan de weduwe Rickels, terwijl haar huis volgens het kapittel in Breust stond, 'unter die protection des Bisschoffen zu Luttitg sortirende'.⁷⁰⁷

Breust heeft het RKG zelfs een keer afgewezen als competente instantie (in eerste aanleg). In 1764 probeerde een inwoner van Aken terugbetaling van een lening af te dwingen die hij aan de gemeenschap van Breust had verstrekt. Hij wendde zich rechtstreeks tot het RKG en daagde drossaard, schepenen en andere functionarissen van Breust, volgens hem een 'vrije rijksheerlijkheid'. De beklaagden verweerden zich met 'declinatio fori', het afwijzen van de competentie van het RKG. Zij overlegden een besluit van de bisschop van Luik uit 1662

⁷⁰¹ Franquinet, Appels.

⁷⁰² 'Voor (...) aarzeling bestaat o.i. geen enkele grond, daar alle beschikbare gegevens er duidelijk op wijzen, dat Breust van begin af aan als *reichsunmittelbare Herrschaft* moet worden aangemerkt.' De leenverhouding met het Rijk zou alleen ontbreken omdat Breust een spleetleen van Luik zou zijn. RHCL, Nalatenschap Janssen de Limpens, inv.nr. 1.

⁷⁰³ Schwabe, Oberhof (48/49), 68-69. Schwabe verwijst alleen naar Habets (Limburgsche Wijsdommen, 338), die echter niets zegt over rechtsgang op de SvA vanuit deze laathof. Van Hall noemt het bestaan van zeker vijftien laathoven binnen de gemeenschappelijke buitengrens van de heerlijkheden Breust en Eijsden, waaronder de laathof van Hocht te Sint Geertruid.

⁷⁰⁴ Zoals blijkt uit een 'Memorie van procederen voor die Laathoven, neemende hunne ressort voor Schouteth ende Schepenen tot Bruest als hoofdscheepenen' (afgedrukt in: *De Maasgouw* (44) (1879) 170-171). Zie ook: Janssen de Limpens, Laathoven, 194-195.

⁷⁰⁵ SAA_RKG, inv.nr. S 5324 uit 1536 (lijst Veltman nr. 2430) en H 4618 uit 1537 (lijst Veltman nr. 1202).

⁷⁰⁶ 'Nos scabino-magistri et scabini (...) ex parte domini de Goer nobis sub 28 Maij 1707 ad prothocollum factam petitionem (...) attestamur, quod comitatus in Gronsfeldt dominiaque Brust et Leuth cum ap- et dependentijs suis sint terra Sacri Romani Imperij et sub nostri iudicij scabinali ressortu (...) 25 Junij 1707.' SAA_NHL, inv.nr. 6; SAA_Mis, 1706-1714 fol. 27.

⁷⁰⁷ 'Libellus Gravaminum' namens het kapittel. RHCL_Wit, inv.nr. 275.1

waarmee deze een geschil tussen het kapittel van St. Martin in Luik en het schepengerecht van Luik over de verdeling van de bevoegdheden als appelinstanties voor Breust had bijgelegd.⁷⁰⁸ De klager zou zijn recht dus in Luik moeten zoeken, niet bij het RKG.

5.13.13 Mesch

Met een oppervlakte van 265 hectare en zelfs in het midden van de negentiende eeuw nog niet meer dan 250 inwoners, was Mesch als heerlijkheid een dwergje. Het *Marienstift* in Aken was de eigenaar. De heer van Valkenburg bezat de voogdij. Ook Mesch wordt in 1539 vermeld in het edict van Karel V waarmee hij de rechtsgang van diverse heerlijkheden op de SvA verbood en Dalhem als hoofdvaartgerecht aanwees.⁷⁰⁹ In 1545 vond er toch een hoofdvaart op de SvA plaats, gevolgd door appel bij het RKG.⁷¹⁰ In de *Urteilsbücher* voor de jaren 1559-1602 komt Mesch nog maar eenmaal voor. Voor de eerste helft van de zeventiende eeuw ontbreken gegevens. In het Partageverdrag van 1662 werd Mesch door de partijen als Valkenburgs buitenleen behandeld en aan de Staten-Generaal toegewezen, 'waarmee de poort voor Staats annexionisme wijd werd geopend', aldus Nève.⁷¹¹ De Staatse belangstelling bleek echter beperkt.

Mesch komt na 1656 nog in de Missivale voor met gestarte appelprocessen in 1662, 1667, 1675, 1678 en 1707.⁷¹² Er werd slecht één vonnis uitgesproken, in 1668. In het eerste kwart van de achttiende eeuw zond de SvA nog een aantal brieven naar Mesch. In 1728 werd geprobeerd een proces door middel van een 'mandatum avocatorium s.c.' naar de SvA te trekken, waarop blijkbaar geen vervolg kwam.⁷¹³ In 1746 gaf de SvA, op verzoek van de advocaat van het *Marienstift* in Aken een verklaring af dat Mesch weliswaar een leen van Valkenburg zou zijn, maar toch 'eine freie neutrale Reichsherrschaft', behorend tot het ressort van de SvA.⁷¹⁴ In 1759 en 1765 werden er nog appelprocessen bij de SvA gestart vanuit Mesch.⁷¹⁵ In 1775 weigerde de proost van het *Marienstift* om Mesch als leen van Valkenburg te verheffen. Toen pas constateerde het Valkenburgs leenhof dat er na 1683 geen verheffingen meer hadden plaatsgevonden, waaruit blijkt hoe gering de aandacht van Staatse zijde voor Mesch was.⁷¹⁶ Van Staatse zijde bestond er wel de bereidheid op te komen voor Mesch wanneer er militaire contributies werden geëist door buitenlandse troepen.⁷¹⁷ De status van Mesch was dus omstreden en onduidelijk, maar de SvA speelde in de achttiende eeuw eigenlijk geen rol meer als appelinstantie.

⁷⁰⁸ SAA_RKG, inv.nr. E 2000 Q12.

⁷⁰⁹ Nève, RKG, 300.

⁷¹⁰ RHCL_RKG, inv.nr. 280.

⁷¹¹ Nève, RKG, 448; Hasquin, Gemeenten II, 1034-1036.

⁷¹² SAA_Mis, 1656-1662 fol. 154; 1662-1673 fol. 104; 1673-1681 fol. 190; 1706-1714 fol. 24.

⁷¹³ SAA_Mis, 1726-1748 fol. 40 verso.

⁷¹⁴ SAA_Mis, 1726-1748 fol. 168 verso.

⁷¹⁵ SAA_PA, 1731-1759 fol. 217 verso en 1760-1773 fol. 54.

⁷¹⁶ Habets, Leenen Valkenburg (1885), 291-292.

⁷¹⁷ In 1713 kreeg de ambassadeur van de Staten-Generaal in Parijs opdracht om bezwaar te maken tegen eisen aan Mesch van Franse troepen, en in 1759 gebeurde dit opnieuw. RHCL_LvO, inv.nr. 9990 pagina 172 en 192.

5.13.14 Sint-Pieters-Voeren

Sint-Pieters-Voeren, een mini-heerlijkheid, was een bezitting van de Duitse Orde.⁷¹⁸ Het wordt in de vijftiende en zestiende eeuw met hoofdvaarten op de SvA vermeld, in de lijst Beusdael zelfs met twaalf hoofdvaarten, een relatief groot aantal voor zo'n kleine heerlijkheid (vergelijk de vier hoofdvaarten van Rijckholt). Ook Sint-Pieters-Voeren wordt genoemd in het eerder aangehaalde edict van Karel V uit 1539, dat rechtsgang op de SvA wilde verbieden voor het Land van Dalhem, inclusief enclaves. Dit lijkt geen (blijvend) effect te hebben gesorteerd. In de periode 1559-1602 vonden volgens de *Urteilsbücher* twee hoofdvaarten plaats. In de Missivale voor de jaren 1698-1733 komt Sint-Pieters-Voeren voor. Er werden vijf appelprocessen gestart, een vonnis werd niet gegeven. In 1733 gaf de SvA een verklaring af dat Sint-Pieters-Voeren tot het ressort van de SvA behoorde.⁷¹⁹ In 1775 en 1778 werden er nog appelprocedures gestart.⁷²⁰ De SvA lijkt dus competent te zijn gebleven, al was er weinig activiteit.

5.14 Samenvatting en conclusies

5.14.1 Conclusies over de achteruitgang van de SvA als *Oberhof* en appelinstantie

Welke verklaringen zijn er voor het gedurende twee eeuwen (1550-1750) steeds verder afnemend beroep op de SvA in zijn functie van *Oberhof*, anders dan de inbreuken die belangrijke landsheren op zijn ressort maakten vanaf de zestiende eeuw? Rekem is de enige VRH die op basis van verkregen appelprivileges voor de SvA verloren ging. Bij een aantal VRH die niet onder landsheerlijk gezag kwamen, was het een keuze die uiteindelijk de heer, maar daarvoor feitelijk vaak al de schepenen, inwoners en externe partijen maakten. Want allereerst is te constateren dat het kwantitatieve beroep op de SvA ook daalde wanneer het ressort (nog) bleef bestaan. De kwantitatieve analyse heeft laten zien dat de SvA, nadat waarschijnlijk het hoogtepunt in zijn activiteit was bereikt in de eerste helft van de zestiende eeuw, wat de schepenbanken betreft die nog tot zijn ressort bleven behoren al aan populariteit begon in te boeten rond het midden van die eeuw. Over de verklaring daarvoor kan alleen gespeculeerd worden. Misschien steeg de kwaliteit van de lokale schepenen en van hun vonnissen, zodat de behoefte aan hoofdvaart afnam. Op dat moment kende de SvA nog uitsluitend hoofdvaart met het geven van lering (ook bij 'appel' op initiatief van partijen). Hoofdvaart bood snel duidelijkheid tegen relatief geringe kosten. Hoofdvaart bood ondersteuning aan de lokale schepenen die slechts beperkte juridische kennis en ervaring

⁷¹⁸ De oppervlakte van de huidige deelgemeente is slechts 512 hectaren en het inwonertal ligt rond de 250.

⁷¹⁹ 'Attestatum juris resortus wegen St Petersfouren ad instantiam freijh. Von Schellard' d.d. 3 juli 1733. SAA_Mis, 1726-1748 fol. 82 verso.

⁷²⁰ SAA_PA, 1773-1782 fol. 24 en 56 verso.

hadden en zou dus zowel voor partijen als voor schepenen relatief aantrekkelijk moeten zijn geweest.

Vanaf het midden van de zestiende eeuw bleef de trend lang dalend. De laatste decennia van de zestiende eeuw kenden nieuwe factoren, tijdelijke en structurele, die van invloed kunnen zijn geweest. De belangrijkste zijn oorlogsomstandigheden, de confessionele strijd binnen Aken in de jaren 1580-1614, en de ontwikkeling tot appelinstantie. Tegen deze transformatie tot appelinstantie bestonden weerstanden, zoals het behandelde protest uit Wijlre laat zien, maar deze heeft de SvA blijkbaar overwonnen, dan wel zijn deze overwonnen door de algemene ontwikkeling in de praktijk van het recht, waardoor appel algemeen geaccepteerd raakte. Wat de ontwikkeling naar het formele appelproces betreft, is aangetoond dat de term 'appel' in de rechtsgang op de SvA tot en met de eerste helft van de zestiende eeuw een specifieke betekenis had en alleen aanduidde dat de rechtsgang, die in feite nog steeds hoofdvaart was, op initiatief van een partij plaatsvond, na het vonnis van de lokale schepenen. Alle andere kenmerken van formeel appel ontbraken nog in de rechtsgang. Oude tradities en nieuwe gewoonten in procesvoering konden in de tweede helft van de zestiende eeuw naast elkaar bestaan, blijkbaar zonder dat de SvA zelf daar invloed op wilde uitoefenen. De ontwikkeling naar appel vond niet plaats op initiatief van de SvA en was niet gebaseerd op toepassing van de RKG door de SvA. De ontwikkeling naar het appelproces kan gepaard zijn gegaan met afnemende aantrekkelijkheid van de SvA. Dezelfde redenen kunnen worden aangevoerd die voor de teruggang van het hoger beroep op het RKG worden genoemd: hoge kosten, lange procesduur, vaak moeilijk te executeren vonnissen.

Er was sprake van een zekere opleving in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Deze kan het gevolg zijn geweest van economisch herstel en beperkte krijgshandelingen in de regio in de eerste decennia. Maar de geschillen met belangrijke ondergerechten en hun heren, meestal nog over de omvang van de competentie van de SvA en niet over ressort als zodanig, waren al begonnen. De SvA reageerde daarop met een combinatie van processen (vooral bij het RKG) en (vanaf het midden van de zeventiende eeuw) militair optreden, maar kon de neergang niet stoppen. Al vóór veel heren van VRH besloten om definitief afscheid te nemen van de SvA, was het gezag van de SvA tanende en liep het aantal appelprocedures verder terug, zoals de gegevens met betrekking tot Wijlre en Gronsveld laten zien. De algemene factoren die de daling van het aantal processen veroorzaakten, zijn ook voor deze fase niet bekend, al kan een voorkeur voor het inwinnen van juridisch advies van rechtsgeleerden er één zijn geweest.⁷²¹ Het inwinnen van dergelijk advies was een soort hoofdvaart, relatief goedkoop, zonder bemoeienis van advocaten, zonder ruimte voor formele processuele slimmigheden en vertragingstactieken. De lokale schepenen konden hun vonnissen door het inwinnen van juridisch advies meer status geven en de toegevoegde waarde van een

⁷²¹ Een ontwikkeling in een naburig territorium is misschien van algemene relevantie. In Gulik namen in de zeventiende eeuw de buiten-judiciële procedures sterk in belang toe. De drossaards stimuleerden vormen van arbitrage (scheidsrechterlijke uitspraken). Stölzel, *Entwicklung*, 310-315.

vonnis van de maar deels uit geschoolde juristen bestaande SvA werd daardoor misschien minder. Bovendien boden deze adviezen transparantie wat juridische argumentatie betreft, terwijl vonnissen van SvA of RKG geen enkele motivering gaven.

De SvA was weliswaar succesvol geweest in de transformatie naar appelinstantie en had zich bijna geruisloos nieuwe bevoegdheden toegeëigend, maar de pretentie uit 'keizerlijke macht' te kunnen handelen op een breed scala aan rechtsterreinen bracht de SvA daarna toch in conflict met de kleine landsheren (en ook met de inwoners van VRH). In het bepalen van zijn competentie lijkt de SvA niet de RKG, maar een interpretatie van de eigen, ruim geformuleerde, privileges als leidraad te hebben genomen. De conflicten met de heren vanaf het eind van de zestiende eeuw vloeiden vooral voort uit de inmenging van de SvA in criminele, leenrechtelijke en fiscale zaken en uit de pretenties als rechter in eerste instantie. Daarmee joeg de SvA in elk geval de heren zelf tegen zich in het harnas, maar in de geschillen over belasting en militaire contributies tevens de lokale gemeenschappen. Zoals ook hierna nog zal blijken, was de SvA (evenals het RKG) in de praktijk vaak een juridisch instrument van adellijke personen om werkelijke of gepretendeerde privileges te verdedigen tegen de wens van gemeenschappen tot belasting naar draagkracht.

De heren van VRH die afscheid wilden nemen van de SvA konden oude gewoontes van rechtsgang niet altijd met een pennenstreek wijzigen. De door de heren aangewezen appelcommissarissen genoten geen vanzelfsprekend gezag, in elk geval niet direct bij iedereen (zie bijvoorbeeld Rijckholt). Maar tegen de wil van de heer, gesteund door zijn schepenen, stond de SvA uiteindelijk machteloos. De SvA wist alleen Pietersheim weer in het gareel te krijgen, en Rijckholt tijdelijk. Verder bleek het verval niet te stoppen. In het laatste kwart van de achttiende eeuw kunnen alleen Pietersheim, Mesch en Sint-Pieters-Voeren als onbetwist tot het ressort van de SvA behorende VRH worden beschouwd. De relatie met Cartils, Kessenich (beide nog te behandelen) en Leut was in de achttiende eeuw eerder incidenteel en niet onomstreden. Breust en de (hierna nog te behandelen) VRH Thorn, Wittem en Eys hebben eigenlijk nooit tot het ressort van de SvA behoord. Limbricht (zie 11.6), Rekem en (waarschijnlijk) Stevensweert waren al in de zestiende eeuw afgevalen, al bleef de SvA nog lang strijden wat Rekem betreft.

Appelcommissarissen vervingen de SvA als beroepsinstantie in diverse VRH die zelfstandig bleven. De heer van Rijckholt probeerde in de loop van de zeventiende eeuw eigen appelcommissarissen aan te stellen. Gronsveld en Slenaken volgden rond 1690, eveneens met een nasleep van strijd met de SvA. Weert, Nederweert, Wessem, Obbicht en Elsloo (zie hierna) vielen definitief af in het eerste decennium van de achttiende eeuw, Rijckholt (na een lange periode van geschillen), Stein en Wylre rond het midden van de achttiende eeuw, en Terblijt in 1780. Maar lang vóór deze verschillende einddatums was de rechtsgang op de SvA al sterk teruggelopen, waren er vaak concurrerende (landsheerlijke) hoven van appel, en was de rol van de SvA meestal slechts een rol in civiele procedures voor de onderdanen van de heerlijkheden. De heren hadden, zoals wij in diverse te behandelen casus nog zullen zien, voor hun persoonlijke en familiebelangen altijd al liever hoven met meer status opgezocht.

Dat een heel andere ontwikkeling mogelijk was, bewijst de Brandenburgse *Schöppenstuhl*. Deze heeft zijn werkzaamheid steeds beperkt tot lering, en wist met deze bescheidenheid tot in de achttiende eeuw een rol te vervullen, waarbij lering uiteindelijk overging in het geven van deskundige opinies, *Gutachten*, zoals ook universiteiten deden.⁷²² Voor een rol in het geven van *Gutachten* of juridische adviezen waren de schepenen van Aken misschien te weinig rechtsgeleerden en te zeer stedelijke notabelen. Het volgende hoofdstuk zal nog verder licht werpen op de juridische kwaliteiten van de SvA.

Aken zette hoog in, en verloor. RKG en RHR hadden onvergelijkbaar meer gezag en staatsrechtelijke status, maar ook op die instanties werd maar in beperkte en afnemende mate een beroep gedaan. In de tweede helft van de achttiende eeuw naderden de activiteit en effectiviteit van de SvA met betrekking tot Limburgse VRH, zeker wat vonnissen en tot executie gebrachte vonnissen en bevelschriften betreft, het nulpunt.

Men kan een zekere sympathie voelen voor de SvA. De SvA was dan misschien niet altijd de nobele en deskundige rechter die bijvoorbeeld De Wit erin wil zien, de SvA probeerde toch een tegenwicht te zijn tegen de willekeur en de partijdige justitie waar vaak sprake van was als de belangen van de heren zelf in het geding waren. Maar de SvA had nu eenmaal beperkte bevoegdheden, en de macht van heren was een gegeven in de bestaande structuren, ook al meende de SvA over gedelegeerde keizerlijke bevoegdheden te beschikken.

5.14.2 De staatsrechtelijk betekenis van een band met de SvA

Allereerst is te constateren dat de al behandelde en nog te behandelen VRH die op enig moment rechtsgang op de SvA kenden, geen homogene groep vormen. De meeste kenden leenbanden met landsheren (of voogdij), sommige één exclusieve leenband, andere meervoudige (zoals Stein, Obbicht en de nog te behandelen VRH Limbricht en Kessenich). Slechts één was een rijksleen (Rekem), enkele waren allodiale heerlijkheden (Gronsveld, Wijlre, Rijckholt, Slenaken). De frequentie van de traditionele hoofdvaart op de SvA, en dus de intensiteit van de historische relatie met de SvA vóór 1550, verschilde sterk (voor zover bewaard gebleven gegevens daar een beeld van geven). Een deel had oorspronkelijk slechts een indirecte band met de SvA.

De vraag welke betekenis aan de rechtsgang op de SvA kan worden toegekend wat de staatsrechtelijke status betreft van een VRH, moet eerst worden beantwoord voor de periode vóór 1550, de periode van pure lering en van ‘appel’, als een vorm van lering. De SvA was een middeleeuws instituut met een status als hoofdvaartgerecht die in de late middeleeuwen was gegroeid, en gebaseerd was op gewoonterecht. De rol van *Oberhof* voor een scala aan VRH was bekrachtigd door keizerlijke privileges, maar had zich los daarvan ontwikkeld, waarschijnlijk vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw. Er is naar alle waarschijnlijkheid geen monocausale historische verklaring voor banden van ondergerechten met de SvA. In

⁷²² De *Schöppenstuhl* is door de Brandenburgse keurvorst in deze rol lange tijd ondersteund. De *Schöppenstuhl* kostte de keurvorst of de standen niets en ontlastte de door de keurvorst in het leven geroepen *Hofrat*. De snelheid van oordelen was een belangrijke kwaliteit. Stölzel, *Entwicklung*, 295-296 en 594.

veel gevallen zal de hoofdvaart naar de SvA een keuze zijn geweest, mede bepaald door specifieke omstandigheden. De 'koningsgoed'-hypothese (zoals onder andere Schwabe die aanhing) moet als algemene verklaring voor deze relatie met VRH worden verworpen. De SvA bood een zekere *Königsnähe*, maar meer door imago (stad van Karel de Grote, kroningsstad) dan staatsrechtelijk. De op het punt van ressort extreem ruim geformuleerde privileges die door middeleeuwse keizers aan de SvA waren verleend, maakten de SvA op papier tot een optie voor grote delen van het Rijk, waar echter slechts beperkt gebruik van is gemaakt. De keizers schiepen daarmee geen hoogste rechtbank voor het Rijk, zij bevestigden met fraai geformuleerde privileges een bestaande, vooral regionale functie, die zij misschien hoopten te versterken. De rechtsgang op de SvA schiep geen relatie met de keizer, en de SvA was geen plaatsvervanger van de keizer. Keizerlijke rechtspraak was niet raadgevend, zoals die van de SvA vóór 1550, en daarmee van een heel andere orde.

Een belangrijke conclusie over de aard van de rechtsgang is dat, ondanks het gebruik van termen als 'beroep' en 'appel', de rechtsgang op de SvA in de zestiende eeuw nog lang het karakter van hoofdvaart behield. Dat partijen het recht hadden om na een vonnis alsnog lering bij de SvA te kunnen eisen, betekent niet dat deze rechtsgang het karakter had van een formeel appelproces. Dit 'appel' op initiatief van partijen hield dus niet in dat er sprake was van een *Instanzenzug*.

Historisch gezien was lering feitelijk een dienst. Wat de periode vóór 1550 betreft, is er aan hoofdvaart op de SvA daarom geen conclusie te verbinden met betrekking tot de staatsrechtelijke status van een ondergerecht. Daarvoor was het scala aan verschijningsvormen (de mate van landsheerlijke invloed op de VRH, directe/indirecte hoofdvaart, incidenteel of structureel) veel te breed en te complex. Er waren VRH die al lang volledig binnen de invloedssfeer van een landsheer waren gekomen, maar pas in de zestiende eeuw aan het ressort van de SvA werden onttrokken. Wat daarna resteerde waren vaak VRH met een (nog steeds) onduidelijke en omstreden status, nog aan mediatisering door grote landsheren ontkomen. Zij brachten geen gevestigde status mee uit de periode vóór 1550 en de rechtsgang op de SvA was geen bewijs of symbool van een dergelijke status. Dat ondergerechten binnen een landsheerlijke invloedssfeer (zoals diverse Maastrichtse hoven en de schepenbank van Sittard) hun rechtsgang op de SvA pas in de zestiende eeuw moesten beëindigen door landsheerlijke beslissingen, is een bewijs dat de band met de SvA tot op dat moment geen staatsrechtelijke betekenis had gehad voor de juridische status van deze ondergerechten. De wil van de landsheer was bepalend voor het afscheid nemen van de SvA, en de oude relatie met de SvA vormde geen belemmering voor diens keuzes.

Circa 60% van de ondergerechten van de SvA die Schwabe in zijn inventarisatie heeft vermeld, hadden geen rechtstreekse hoofdvaart op de SvA.⁷²³ Van de al behandelde en nog te behandelen VRH waren dat er zeven (Rijckholt, Leut, Pietersheim, Slenaken, Weert,

⁷²³ Als wij dertien door hem niet geïdentificeerde namen weglaten, vermeldt Schwabe 178 ondergerechten (voor een deel niet meer dan kleine laathoven), waarvan bij 103 (60%) de hoofdvaart op de SvA volgens hem via een of meerdere tussenschakels verliep.

Nederweert, Limbricht). In de oudste vorm van hoofdvaart, toen dat alleen een keuze van de schepenen was, was de vraag of er uiteindelijk advies werd ingewonnen bij de SvA voor deze VRH dus afhankelijk van de keuze in elke tussenschakel. Dit betekent dat de 'band' met de SvA effectief alleen bestond als de schepenen van de tussenschakel(s) dat opportuun achtten. Daartoe behoorden in veel gevallen ook schepenen van banken die al onder landsheerlijke invloed stonden. Hoofdvaart over verschillende schakels is daarom staatsrechtelijk niet te duiden. Alleen voor de laatste schakel hoeft er een historische verklaring te zijn voor de band met de SvA, voor de schepenbanken lager in de keten kan de (indirecte) band met de SvA alleen een afgeleide zijn. Het is niet te verdedigen dat hoofdvaart op tussenschakels in een landsheerlijke invloedssfeer geen betekenis zou hebben voor de status, en de indirecte hoofdvaart op de SvA, als niet meer dan potentiële eindschakel, wel. De ontwikkeling van 'appel' (hoofdvaart op initiatief van partijen) en vervolgens van formeel appel, maakte het mogelijk deze ketens van hoofdvaart te presenteren als een *Instanzenzug*, hoewel de werkelijke gerechtelijke hiërarchie altijd had ontbroken.

Terwijl de grote landsheren het appel op het RKG al snel wilden indammen, blijken zij vaak maar een beperkt belang te hebben gehecht aan hoofdvaart en 'appel', of zelfs aan appel op de SvA voor hun positie als landsheer. Nijmegen (sinds 1247 Gelders) bleef tot in de achttiende eeuw op de SvA appelleren. De hoofdvaart vanuit de Maastrichtse Vroenhof (al in 1202 door de keizer aan de hertog van Brabant geschonken) mocht naar de SvA blijven gaan tot het midden van de zestiende eeuw. Leut had hoofdvaart op Susteren, Susteren op Sittard, Sittard op de SvA. Daar is geen historische relatie tussen Leut en de SvA uit af te leiden. Elke schakel is misschien historisch verklaarbaar, maar de gehele keten lijkt eerder toeval. Dat Susteren en Sittard sinds 1400 Guliks waren, belemmerde de hoofdvaart vanuit deze plaatsen op de SvA lange tijd niet. De hertog van Gulik verbood in 1559 appel op rechtbanken buiten zijn territorium, maar niet hoofdvaart. Aan het inwinnen van juridisch advies (Iering) waren geen consequenties verbonden voor de eigen (onafhankelijke) status van de schepenbanken en heerlijkheden. Karel V verbood hoofdvaart op de SvA voor een reeks kleine heerlijkheden die hij tot het graafschap Dalhem wilde rekenen, maar dit werd vervolgens niet afgedwongen. De Spaanse Kroon stond in 1579 de rechtsgang op de SvA als optie toe voor de niet lang daarvoor geconfisqueerde heerlijkheden Weert, Nederweert en Wessems (de facto Gelders) en bleef dit tot in het begin van de achttiende eeuw tolereren. Zoals hierna wordt beschreven, werd Elsloo al in de zestiende eeuw gedwongen mee te betalen in bede en lasten van het Land van Valkenburg, maar het verleggen van de rechtsgang in hoger beroep naar het Leenhof van Valkenburg bleef niet meer dan een wens van dit Leenhof. De Staten-Generaal tolereerden in de tweede helft van de zeventiende eeuw de rechtsgang vanuit Elsloo op de SvA, terwijl zij bedreigingen voor hun potentiële soevereiniteitsaanspraken niet wensten te dulden. Het zijn voorbeelden van bereidheid tot acceptatie van een rol van de SvA zonder daar staatsrechtelijke consequenties aan te willen verbinden.

Het Verdrag van Augsburg maakte een einde aan de competentie van het RKG in de Bourgondische Kreits. Over de competentie van de SvA werd in dat Verdrag niets geregeld, hoewel de rechtsgang in appel van de SvA naar het RKG ging. Als het Verdrag van Augsburg een strikte scheiding van ressorten tussen Bourgondische Kreits en de rest van het Rijk zou hebben beoogd (een stelling van Meulleners), dan zou wat voor het RKG gold ook op de SvA van toepassing moeten zijn geweest.⁷²⁴ Dat betekent bijvoorbeeld, dat als Weert tot de Bourgondische Kreits behoorde, wat de Spaanse Kroon toch duidelijk meende, de SvA, als tussenstap naar het RKG, niet meer competent zou hebben mogen zijn na 1548. Maar ook hierin wordt duidelijk dat het staatsrechtelijk belang dat aan de rechtsgang naar de SvA werd gehecht, niet groot was.

Toch werd de traditionele rechtsgang in hoger beroep op de SvA na 1548 vaak als juridisch argument gebruikt bij het zich verdedigen tegen aanspraken van landsheren of bij militaire dreiging. Met name in de zeventiende en achttiende eeuw werd herhaaldelijk een beroep gedaan op de SvA om verklaringen te verstrekken waarmee moest kunnen worden onderbouwd dat een VRH tot het Rijk behoorde. Met deze *Zugehörigkeitszeugnisse* verklaarde de SvA dat een heerlijkheid voor hoofdvaart en appel altijd tot het ressort van de SvA had behoord en nog behoorde. Deze bewijsvoering was gebaseerd op het veronderstelde bestaan van een *Instanzenzug* voor appel. Het bestaan van tussenschakels werd genegeerd, om de verbondenheid met de SvA groter te doen lijken. De *Zeugnisse* waren een product waar vraag naar was, en dat de SvA leverde, maar dat weinig indruk lijkt te hebben gemaakt als juridisch bewijs voor rijksonmiddellijkheid. Het belang dat men probeerde toe te kennen aan rechtsgang op de SvA is een fenomeen van de zeventiende en achttiende eeuw, en vooral juridische theorie. Het was een verweer vanuit het perspectief van de VRH, die argumenten zochten voor de verdediging van hun zelfstandigheid. Toen hoger beroep aan soevereiniteit werd gekoppeld, kon geprobeerd worden ook de rechtsgang op de SvA te interpreteren als een aspect van soevereiniteit of rijksonmiddellijkheid. Op te merken is, dat twee van de VRH die rijksstandschap bereikten, Wittem en Thorn, geen traditionele band hadden met de SvA, en dat die band in het geval van Rekem door appelprivileges werd verbroken.

Zelfs de heren van VRH met onduidelijke en omstreden status die graag tot het Rijk wilden behoren, kozen er niet altijd voor om de rechtsgang in hoger beroep naar de SvA te koesteren, of appellen er actief heen te leiden. Wittem zou, toen het in de tweede helft van zeventiende eeuw streed om los te komen van de Spaanse Kroon, alsnog voor Aken hebben kunnen kiezen, maar deed dat niet. Een aantal sterk in hun zelfstandigheid bedreigde VRH lijkt de band met de SvA te hebben willen behouden (al behandeld zijn Obbicht, Terblijt, Wesseem, Weert, Nederweert, nog te behandelen Elsloo en Kessenich). Rijckholt deed dat alleen in een beperkte tijd, toen 's -Gravenvoeren een bedreiging vormde. Pietersheim voelde zich in de tweede helft van de achttiende eeuw veilig genoeg om de band te willen verbreken. Bij niet direct in hun zelfstandigheid bedreigde VRH werd de SvA voor de relatie

⁷²⁴ Meulleners, Bladzijden, 68-69. Nève behandelt deze interpretatie van Meulleners, zonder daarin een standpunt in te nemen. Nève, RKG, 364.

met het Rijk blijkbaar als overbodig ervaren, behalve als historisch argument. Aan het eind van de zeventiende eeuw hadden ook de meeste heerlijkheden met rijksonmiddellijke status of pretenties in Zuid-Limburg en omgeving de SvA de facto grotendeels buiten spel gezet. De (potentiële) rijksstanden hadden de mogelijkheid zich bij bedreigingen tot Kreits, keizer en Rijksdag te wenden en het RKG of de RHR rechtstreeks in te schakelen. De SvA was in verhouding daartoe maar een armzalig instituut, zonder veel gezag.

De conclusie is dat zowel de theoretische als de feitelijke staatsrechtelijke betekenis van een band met de SvA als hoofdvaart- en appelgerecht voor VRH als gering moeten worden beschouwd.

6 CARTILS

6.1 Inleiding en onderzoeksvragen

Onderwerp van dit hoofdstuk is de omstreden status van het adellijk huis Cartils en het optreden van de hoogste rechtsinstanties in het geschil. Het ‘romantische’ beeld in de meeste bestaande publicaties is duidelijk: het huis Cartils is een eeuwenoude VRH geweest. Men is gecharmeerd van het bestaan van een ministaatje, een staatkundige anomalie in het op dat gebied toch al zo kleurrijke HRR. In 1919 heeft Maessen, pastoor te Wijlre, in *De Maasgouw* de toon gezet: ‘De schepenbank van Aken bij ieder vonnis dat zij streek in deze aangelegenheid, zegt dat Cartiels eene vrije heerlijkheid is, niet gelegen op het grondgebied van Wylre, noch een leengoed van Wylre, “sed nobile allodiale dominium et bonum, pago Wyller antiquius” [een adellijke vrije heerlijkheid, ouder dan het dorp Wijlre].⁷²⁵ Dat Cartils een VRH zou zijn geweest, werd daarna algemeen geaccepteerd.⁷²⁶

De status van dit adellijk huis was in de zeventiende eeuw echter felomstreden. De heer van Wijlre, en met hem ook de inwoners, hebben zich lange tijd hevig verzet tegen de pretenties van de eigenaren van Cartils. Drie personen vonden de dood in verschillende gewapende confrontaties. Vanaf 1587 is er twee eeuwen lang (met tussenpozen) geprocedeerd, eerst bij de SvA en daarna bij het RKG, maar ook bij de RHR en zelfs bij de Raad van Brabant in Brussel. In totaal een twintigtal processen. Toen het Ancien Régime eindigde, waren de procedures bij het RKG nog steeds niet volledig afgesloten en was er geen definitief vonnis over de status.

Hierna wordt eerst onderzocht of er gegevens van vóór de aanvang van de processen zijn die op een bijzondere status wijzen, ouder dan wat in de processtukken in de dossiers van het RKG is aan te treffen. Daarna worden de belangrijkste processen behandeld. Een geschil over de status van een huis zou als zodanig maar enkele pagina’s verdienen, maar dit is de enige casus waarin de staatsrechtelijke status van een VRH expliciet aan de orde werd gesteld bij de hoogste rechtsinstanties, en waarin het RKG tot een uitspraak daarover kwam. Omdat het geschil tot intense juridische activiteit leidde, bieden de processen ook een beeld

⁷²⁵ Maessen, Cartiels. Maessen doet het voorkomen alsof de hier geciteerde Latijnse tekst een uitspraak van de SvA weergeeft, maar deze is afkomstig uit een stuk uit 1717 (RHCL_Wijl, inv.nr. 4), een verzoekschrift dat de argumenten herhaalt die al sinds 1615 steeds door de eigenaren van Cartils waren gebruikt. Deze eenzijdige en gekleurde weergave van de feiten lijkt door Maessen als enige bron te zijn gebruikt. Ook de bewering van Maessen dat de SvA de eigenaren van Cartils steeds in het gelijk zou hebben gesteld, is het kritiekloos overnemen van een stelling van een advocaat.

⁷²⁶ Schwabe (1928), Oberhof (48/49), 70; De Crassier (1937), Dictionnaire 1937, 327-328; Nève (1972), RKG, 291-293; Janssen de Limpens (1974), Laathoven, 195-196; Nolden (1981), Besitzungen, 122; Notten (1981), Geschiedenis, 57-59; Belonje (1982), Cartils; Hupperichs, Geschiedenis (2018). Alleen De la Haye volgt deze consensus niet (De la Haye, Inventaris, 26-27).

van de praktijk van hogere rechtspraak in een randgebied van het Rijk, inclusief de rol van de SvA. Het is niet de bedoeling alle procedurele finesses te schetsen. In de behandeling van de juridische strijd staan steeds twee vragen centraal: wat leren de procedures ons over de competentie en het functioneren van de hogere rechtsinstanties en wat kunnen zij ons vertellen over de staatsrechtelijke status van Cartils en het juridische denken over een dergelijke kwestie?

6.2 Algemene historische gegevens

Cartils ligt in het dal van de Geul, even ten oosten van dit riviertje, niet ver van de plaats waar de Eyserbeek in de Geul uitmondt, aan de voet van een heuvel met de naam Bisberg. Ooit stroomde de Eyserbeek waarschijnlijk langs het huis, nu iets ten zuiden ervan. Het huis gaf zijn naam aan het adellijk geslacht Hoen van Cartils, dat er eeuwenlang eigenaar van was. Volgens Nolden behoorde Cartils tot de rijksgoederen (waaronder ook Gulpen) die keizer Heinrich II in de elfde eeuw aan het *Marienstift* te Aken schonk, maar deze zouden later verloren zijn gegaan aan een voogd van dat stift.⁷²⁷ De oudste vermelding van Cartils in een oorkonde dateert uit 1257.⁷²⁸ De parochie Wijlre is kort daarna, in 1263, afgesplitst van de oudere parochie Gulpen.⁷²⁹ Er bestond, ondanks de geschillen over de status van Cartils, in later tijd geen twijfel dat het huis Cartils tot de parochie Wijlre behoorde. De familie Hoen van Cartils had er grafmonumenten in de kerk.⁷³⁰

Cartils lag op het snijpunt van vier jurisdicties, de heerlijkheden Wijlre, Eys, Wittem en Gulpen. De precieze grenzen waren in de zeventiende eeuw nog reden voor geschillen. De eigenaren van Cartils hadden veel bezittingen en rechten in Wijlre en Eys, in mindere mate ook in Gulpen en Wittem. Rond 1650 lagen binnen Wijlre 72 bunder (circa 56 hectare) die tot de kasteelhoeve van Cartils behoorden.⁷³¹ Verder was er sprake van bezittingen en rechten verspreid over de hele heerlijkheid.⁷³² Volgens Notten ressorteerden onder het leenhof van Wijlre de 'Cartilser bossen', onderdeel van het bos van Wijlre.⁷³³ Ten oosten van Cartils, stroomopwaarts aan de Eyserbeek, ligt Rode Cartils, voorheen een of twee hoeven omvattend die traditioneel bezit waren van de eigenaren van Cartils.⁷³⁴ De boerderijgebouwen van Rode Cartils lagen binnen de heerlijkheid Wittem, de landerijen

⁷²⁷ Nolden, *Besitzungen*, 34 (noot 51), 118 en 121-122.

⁷²⁸ Polak, *Oorkondenboek*, 212-213. Dat Cartils in die oorkonde wordt aangeduid als *villa*, niet als *castrum*, zou als aanwijzing kunnen worden gezien dat een militaire functie nog ontbrak.

⁷²⁹ De ontstaansgeschiedenis van de heerlijkheid Wijlre ligt volledig in het duister.

⁷³⁰ Belonje, *Cartils*, 51; Hupperichs, *Geschiedenis*, 63.

⁷³¹ LNRW_RKG, inv.nr. 4846 fol. 70.

⁷³² Een achttiende-eeuws cijsregister van Cartils vermeldt onder andere rechten op percelen bij de pastorie in Wijlre, in Elkenrade, Etenaken en in het Gerendal. RHCL_Wijl, inv.nr. 469.

⁷³³ Notten, *Geschiedenis*, 42. Volgens de oudste kadastergegevens bezat de eigenaar van Cartils een perceel van ruim 3,5 hectare in de bossen van Wijlre.

⁷³⁴ Belonje schrijft ten onrechte dat 'Rode Cartils' de aanduiding zou zijn geweest voor de hoeve bij het huis Cartils. Belonje, *Cartils*, 55.

in Eys en in Wittem.⁷³⁵ Wat Eys betreft, blijkt uit een lijst uit 1652 dat de bezittingen van de eigenaren van Cartils toen 18,5% van het totale voor de 'schat' belaste grondbezit in de heerlijkheid Eys vormden.⁷³⁶ Een deel daarvan was leen- of cijnsplchtig aan de heer van Eys. Bij het huis Cartils lag dus een relatief kleine kern van aangrenzend grondbezit, terwijl talrijke verdere rechten en bezittingen verspreid lagen in de omgeving. Het is de structuur van de bezittingen van een adellijk huis met een laathof, niet van een heerlijkheid.

De aanduiding 'heer' (*dominus*) voor een drager van de naam 'de Cartils' zoeken wij vergeefs in de oudste oorkonden, en zelfs in stukken tot 1600.⁷³⁷ In het jaar 1367 vond een 'paelinge' plaats in Wittem, het afgaan van de grenzen van de heerlijkheid om deze formeel vast te stellen. In het verslag is slechts sprake van 'huijs ende hooff van Cartijs', niet van een heerlijkheid of 'gerichte'.⁷³⁸ Een ander oud document is het huwelijkscontract van een Hoen van Cartils uit 1487. Ook daarin is geen sprake van een heerlijkheid.⁷³⁹ Een oude vastlegging van de 'limieten' van Wijlre beschrijft hoe de grens vanaf de Eyserheide de Bisberg naar beneden liep tot aan de Eyserbeek en vandaar tot de plaats waar de Eyserbeek in de Geul stroomt. Dit sluit Cartils dus in bij de heerlijkheid Wijlre.⁷⁴⁰ Een verklaring van de schepenen van Eys uit 1505 beschrijft de grenzen tussen Wijlre, Gulpen, Wittem en Eys in de nabijheid van Cartils, maar noemt geen heerlijkheid Cartils.⁷⁴¹ In diverse processen over de erfenis van Hendrik Hoen van Cartils, die vanaf 1572 voor het RKG werden gevoerd, wordt Cartils nooit aangeduid als heerlijkheid en de eigenaren nooit als heren van Cartils. Cartils zelf wordt eenvoudigweg als huis betiteld.⁷⁴²

Was Cartils allodiaal (zoals in het eerder aangehaalde Latijnse citaat wordt beweerd) of een leengoed? De schout van Wijlre verklaarde in 1587 voor de SvA dat Cartils van de heer van Wijlre in leen werd ontvangen. In 1549 zou Willem Hoen, namens zijn broer Johan, 'Haus und Hoff von Cartils' als leengoed hebben verheven.⁷⁴³ In de processen werden verder twee oude documenten overgelegd. In een *Erbrentenbrief* uit 1449 is sprake van twee leden van

⁷³⁵ Gulpen maakte lang aanspraak op een strook vanaf de Geul tot en met Rode Cartils. Pas in 1840 bereikten de gemeenten Wittem en Gulpen een akkoord dat 'de bouwhof Rood Cartiels c.a.' (tegen compensatie elders) definitief aan Wittem toewees. RHCL, Archieven van het Provinciaal Bestuur, inv.nr. 12379.

⁷³⁶ Berekend op basis van het belaste 'bundertal'. RHCL_Wit, inv.nr. 278.

⁷³⁷ Een voorbeeld is een oorkonde van 12 juni 1386, waarin Ywan van Cartils ('Ywaen van Kortyls, knape van wapen') een onder Gulpen gelegen weide als onderpand stelt voor een verschuldigde rente (Doppler, Schepenbrieven, 329-330 (nr. 309)). De Crassier vermeldt een ridder 'Thierry de Cartils' die rond 1250 leefde en die hij al aanduidt als 'seigneur de Cartils'. Hij gebruikt deze titel 'seigneur de Cartils' ook voor andere leden van het geslacht Hoen van Cartils in de eeuwen daarna, maar dit is niet gebaseerd op de tekst van een oorkonde.

⁷³⁸ De 'paelinge' begon 'opter Guelen in de straesse bij Cartils' en ging eerst 'totden gerichte van Eyse'. Afschrift in: RHCL_Wit, inv.nr. 291. Afgedrukt in: *De Maasgouw* (1979) 31.

⁷³⁹ De bruidegom bracht in de huwelijksgemeenschap het volgende in: hof, erf en goed van Cartils en hof, erf en goed van Rode Cartils; 25 mud rogge aan erfpacht, 80 kapoenen en 3 gulden errente in de heerlijkheid Wijlre; 2 mud rogge aan erfpacht in de bank Gulpen en nog erfpachten in het Land van Valkenburg en het Luikerland. Schleicher, Oidtmann 8, Mappe 626.

⁷⁴⁰ RHCL_Wijl, inv.nr. 7.

⁷⁴¹ 'Guert van Corttyls', schepenen van Wittem zowel als van Eys, had tweemaal deelgenomen aan het bepalen van de juiste grens. RHCL_Wit, inv.nr. 57.

⁷⁴² SAA_RKG, inv.nr. C 292 (1572), B 5745a en B 5745b (beide 1575).

⁷⁴³ SAA_RKG, inv.nr. B 4301 Q27.

het geslacht Hoen van Cartils als leenmannen van de heer van Wijlre.⁷⁴⁴ In het contract waarmee de heerlijkheid Wijlre in 1489 werd verkocht, staat Johan Hoen van Cartils als eerste getuige vermeld en wordt hij betiteld als leenman van de heer van Wijlre.⁷⁴⁵ Cartils en Rode Cartils worden ook vermeld in de leenboeken van de heer van Eys.⁷⁴⁶ Maar omdat er in deze documenten alleen sprake is van 'de goederen van Cartils', staat daarmee niet vast dat de verklaring van 1587 juist is en het huis zelf een leengoed was. Diverse bezittingen in Wijlre en Eys waren dat met zekerheid wel.

Een belangrijke vraag is of tot Cartils een schepenbank of slechts een laatbank behoorde. Janssen de Limpens meent (op basis van hetzelfde stuk waar Maessen zich op baseerde) dat er sprake was van een laatbank die ook de hoge justitie uitoefende.⁷⁴⁷ De la Haye is kritisch wat de gepretendeerde schepenbank betreft.⁷⁴⁸ Aangezien het kerngebied van Cartils niet meer omvatte dan het kasteel met de bijbehorende hoeve, lijkt het moeilijk zich voor te stellen hoe hier een schepenbank zou hebben kunnen functioneren.⁷⁴⁹ Voor zover er een schepenbank van Cartils heeft bestaan, lijkt deze pas later in het leven te zijn geroepen, toen de eigenaren van Cartils zich als heren gingen beschouwen en de juridische realiteit wilden aanpassen aan de status die zij wilden verdedigden.⁷⁵⁰ Zelfs in het eerder genoemde verzoekschrift uit 1717, dat een eenzijdige weergave is van het standpunt van de eigenaren van Cartils, is nog uitsluitend sprake van een laathof ('curiam censalem sive Latthoff') die echter volledig bevoegd zou zijn, terwijl Cartils een 'zonneleen' zou zijn ('in jurisdictionem superiorem nullum recognoscens preter Solem et Lunam'). De vraag is wel over wie een dergelijke schepenbank of laatbank dan deze hoge justitie kon uitoefenen? Behalve de bedienden in het huis en de pachter van de kasteelhoeve met zijn personeel, waren er geen 'onderdanen' die de bereidheid zullen hebben gehad zich als persoon, of wat hun goederen in de omliggende jurisdicties betreft, aan deze schepenbank te onderwerpen.⁷⁵¹

⁷⁴⁴ 'Wir Gilles van Eynatten, momber, ende man[nen] van leen der Herligheyt van Wijlre (...) doen kund (...) dat vur ons kommen is gewest Librecht Hoen van Cartils, och leenmann (...) ende hat opgedragen in handen van den stadthalder (...). alle alsulche 66 Rhijnsche gulden erffrenten, so van die renten synd op den leengoede van Cartils (...) tot urbar ende in behoeff Johann Hoenen van Cartils, och man van leen, (...) synes ehligen broeders ende synen erfen (...) 1449 den 20 dag July.' LNRW_RKG, inv.nr. 2622 (Band III) fol. 116-122.

⁷⁴⁵ Ibidem, fol. 124-129.

⁷⁴⁶ RHCL_Wit, inv.nr. 1035 fol. 1.

⁷⁴⁷ 'De kleine rijksheerlijkheid Cartils bezat geen schepenbank doch wel een laatbank, die tot de gehele rechtspraak bevoegd was.' Janssen de Limpens, Laathoven, 195-196.

⁷⁴⁸ De la Haye, Inventaris, 26-27.

⁷⁴⁹ Toch functioneerde voor de bezittingen van de Commanderij in het nabije Mechelen, die juridisch een separate status hadden binnen de heerlijkheid Wittern en eveneens bestonden uit een klein samenhangend kerngebied en allerlei verspreid liggende percelen, een schepenbank.

⁷⁵⁰ Een bewaard gebleven 'protocol van genachtingen van schepenen en laten' van Cartils heeft betrekking op de periode 1719-1729. Hierin wordt Cartils als heerlijkheid aangeduid. RHCL_Wijl, inv.nr. 468.

⁷⁵¹ In het 'protocol van genachtingen' blijken de voornaamste activiteiten een proces tegen een (voormalige) pachter van de kasteelhoeve en wat problemen met personeel. Toen in 1719 de gerechtsbode van Cartils een stuk aan een inwoner van Wijlre wilde betekenen, werd hij ernstig bedreigd en gedwongen onverrichter zake terug te keren. Hupperichs, Geschiedenis, 27.

Schwabe heeft Cartils opgenomen in zijn lijst van *Untergerichte* van de SvA.⁷⁵² Hij noemt Cartils ook expliciet een ‘Freie Reichsherrlichkeit’, maar stelt dat het qua rechtbank waarschijnlijk een laatbank was. Bij kritische beschouwing van het beschikbare bewijsmateriaal kan de stelling dat Cartils traditioneel een *Untergericht* van de SvA was echter niet in stand blijven. In drie door Schwabe aangehaalde *Zugehörigkeitszeugnisse* van de SvA (één uit 1677 en twee uit 1700) verklaarde deze dat Cartils tot het ressort van de SvA behoorde. Maar de schepenen lieten daarbij in het midden of Cartils een zelfstandige jurisdictie was. Cartils werd er respectievelijk in aangeduid als ‘noble maison’ en twee maal als ‘castrum de Cartijs’, niet als heerlijkheid.⁷⁵³ In een verklaring van 30 maart 1641, afgegeven door de SvA ten behoeve van schout en schepenen van Wijlre, verklaarde de SvA expliciet dat Cartils niet voorkwam in de ‘Appellation Matricul’ (lijst van appellerende rechtbanken) van de SvA en dat zij niet anders wisten dan dat ‘besagtes haus Carthiels under der Herlichkeit Wijler mitgehörig jederzeit gewesen und noch seije’.⁷⁵⁴ De SvA heeft vanaf de zestiende eeuw ijverig gespeurd in zijn oude archieven om elk *Untergericht* te identificeren dat ooit hoofdvlaar op de SvA had gehad. Cartils komt in geen van de opgestelde lijsten voor.⁷⁵⁵ Niet alleen heeft het ‘schepengerecht’ van Cartils dus tot en met de zeventiende eeuw geen sporen achtergelaten bij de SvA, maar de SvA was er, ondanks de vele (hierna te behandelen) neutrale juridische uitspraken in geschillen rond Cartils, van overtuigd dat Cartils onderdeel vormde van de heerlijkheid Wijlre, zoals in 1641 werd verklaard.

Namens de eigenaren van Cartils werd er in de procedures eigenlijk geen bewijs aangedragen voor de stellingen over de status. Een van de weinige stukken die werden aangevoerd, was een *sauegarde* van de keizer gedateerd 1 maart 1632. Deze had echter betrekking op ‘Henrich Hoen von und zu Cartils, sambt desselben Weib, Kinder, Diener, Gesindt (...) mit aller ihrer Leibhaab undt Güther (...) insonderheit aber seinem Haus Carthyls sambt desselben Vorhoff’. Van een heerlijkheid Cartils is in dit stuk dus geen sprake.

Resumerend kan worden gesteld dat de gegevens schaars zijn, maar dat er geen aanwijzingen zijn te vinden voor het bestaan van een heerlijkheid Cartils met een eigen jurisdictie, anders dan een laatgerecht. De hierna te behandelen procesdossiers voegen niet veel toe wat de historische status van Cartils betreft. De hier geformuleerde tussenconclusie zal daarom ook de eindconclusie zijn: Cartils was historisch gezien geen heerlijkheid, maar onderdeel van de heerlijkheid Wijlre.

⁷⁵² Onder de ‘Freie Reichsherrlichkeiten oder solche die diese Stellung beanspruchten.’ Schwabe, Oberhof (47), 101 en (48/49), 70.

⁷⁵³ SAA_Mis, 1673-1681, 9 maart 1677 (folio 159); SAA_Mis, 1697-1706, 16 januari 1700 (folio 47 recto) en 11 maart 1700 (folio 50 verso).

⁷⁵⁴ LNRW_RKG, inv.nr. 4846 fol. 46.

⁷⁵⁵ Dat geldt voor de door Schwabe zelf als ‘Das amtliche Verzeichniss der Aachener Untergerichte’ betitelde zestiende-eeuwse lijst (Schwabe, ZAGV (48/49), 118-120; SAA_NHL, inv.nr. 6); voor de ‘lijst Beusdael’, betrekking hebbend op periode 1401-1461; voor de lijsten getrokken uit de *Urteilsbücher* (periodes 1503-1517, 1531-1539 en 1559-1602); en tot slot voor een matrikel d.d. 3 oktober 1662, getiteld ‘Extractum Protocolli Privelegiorum’, opgesteld door de syndicus van de stad Aken (gepubliceerd in: PSHAL (XXIV) (1887) 165-166).

6.3 De aanleiding tot het geschil en het begin van de procedures

Het conflict was niet alleen, en zelfs niet primair, een strijd tussen de heren van Wijlre en de adellijke eigenaren van Cartils. De inwoners van Wijlre, de 'gemeijne naeburen', waren er partij in en hun directe belang vormde de aanleiding ertoe. In oorlogstijd werden de militaire lasten omgeslagen over alle grondbezitters in de heerlijkheid. De eigenaren van Cartils wensten daar, in elk geval vanaf 1587, niet of nauwelijks aan bij te dragen, wat een ernstige lastenverzwaring betekende voor de inwoners van Wijlre. Een sociaaleconomisch geschil dus. Zoals de schout van Wijlre het formuleerde: 'wanneer die rijcken solden frey sein, soe moeten die armen heel und zu mall verdorven werden'.⁷⁵⁶ De frequente en hoge militaire lasten die de Tachtigjarige Oorlog veroorzaakte, ook voor in principe niet betrokken grensgebieden van, en enclaves binnen de Spaanse Nederlanden, zoals de heerlijkheid Wijlre, waren dusdanig, dat oude privileges onder druk kwamen te staan.⁷⁵⁷ Adellijke trots en status zullen een belangrijke rol hebben gespeeld in de hardnekkigheid waarmee door de eigenaren van Cartils werd geprocedeerd. De familie Hoen van Cartils behoorde in deze eeuwen tot de voornaamste adellijke geslachten van het prinsbisdom Luik. Johan Hoen van Cartils, heer van Rummen, werd in de eerste helft van de zeventiende eeuw in de gravenstand verheven.⁷⁵⁸ Cartils diende herhaaldelijk als erfdeel van jongere zoons. De tot deze familie behorende eigenaren van Cartils waren in staat de hoge proceskosten te dragen. Hun opponenten waren in de eerste fase heren van Wijlre uit het geslacht Van Binsfeld. Vader Kuno van Binsfeld (overleden 1601) en zijn zoon Johan (overleden 1627) waren beiden als drossaard en in andere functies in dienst van de hertog van Gulik. Ook voor hun opvolgers, uit het geslacht Van Wachtendonck, lag het zwaartepunt van hun bezittingen en activiteiten in Gulik.

Op 5 mei 1587 verscheen de rentmeester van de weduwe Hoen voor de schepenen van Wijlre.⁷⁵⁹ Er was door de schatheffer beslag gelegd op enkele koeien en een paard in verband met het niet betalen van de gevorderde bijdrage in de lasten. De rentmeester bood aan een bedrag te betalen voor enkele recent door de familie Hoen binnen Wijlre verworven goederen, maar verder vormden Cartils en alles wat daartoe behoorde volgens hem 'frey Guettern'. De inwoners van Wijlre verklaarden dat er, zoals voorheen volgens hen al was geschied, moest worden bijgedragen en dat op de hoeve van Cartils inkwartiering diende te worden geaccepteerd. De schepenen oordeelden dat de beslaglegging rechtmatig was

⁷⁵⁶ SAA_RKG, inv.nr. B 4301 Q27.

⁷⁵⁷ Dezelfde strijd over adellijke privileges werd ook in de omringende gebieden gevoerd. In het Land van Valkenburg was al in 1571 besloten dat de adellijken zowel over hun allodiale goederen als leengoederen zouden bijdragen in de militaire lasten, maar de adellijke huizen zelf met bijbehorende hoeve (als die niet verpacht was) werden vrijgehouden van inkwartiering. Zie: Weinberg, Corruptie.

⁷⁵⁸ Over deze verheffing in de gravenstand zijn geen gegevens bekend. In het testament van Heinrich Hoen van Cartils uit 1635 wordt Johan Hoen van Cartils nog aangeduid als 'baron zu Rummen' en niet als graaf. LNRW_RKG, inv.nr. 5658 Q17.

⁷⁵⁹ De weduwe was Anna van Goor. Haar echtgenoot Ivo Hoen van Cartils was in 1578 te Aken overleden. E. Rosenkrantz, 'Bijdrage tot de geschiedenis der Graven van Kessel', in: *De Maasgouw* (1901) 56.

en zou blijven voortduren tot aan de eisen van de 'naeburen' was voldaan. De rentmeester verklaarde daarop dat hij in appel ging. Nog diezelfde dag liet hij zijn klacht notarieel vastleggen. In deze akte wordt gesteld dat het geen pas gaf om Cartils '(...) gleich hausmans unfreye guetter mit kriegslasten und bellittiren [inkwartiering] zu beladen (...) zu abbruch desselben hauses und ghuetter herbrachter freyheyte, exemption und gerechtigkeit (...)'. De stelling dat Cartils niet tot de heerlijkheid Wijlre behoorde, wordt hier nog niet ingenomen. Van een heerlijkheid Cartils is evenmin sprake.⁷⁶⁰ Het is slechts een beroep op een privilege van een adellijk huis binnen de heerlijkheid en de jurisdictie van Wijlre.

Op 22 mei 1587 verscheen de advocaat van de weduwe Hoen (*Prokurator* Lenhenrich, doctor in de rechten) voor de SvA om de zaak tegen 'Statthalter und Schöffen und sembliche Nachbar der Herrlichkeit Wiler' aanhangig te maken.⁷⁶¹ De inzet werd door deze geschoolde jurist duidelijk verhoogd. Ten eerste beschreef hij Cartils met alles wat ertoe behoorde als een zonneleen.⁷⁶² Op welke juridische status voor Cartils daarmee precies aanspraak werd gemaakt, is niet duidelijk. Het zonneleen als (gepretendeerde) bijzondere categorie van allodiaal bezit blijft moeilijk te plaatsen en juristen worstelden er in de zeventiende en achttiende eeuw al mee.⁷⁶³ Het begrip past niet in het leenstelsel. Het is waarschijnlijk geen reëel fenomeen van grote ouderdom, maar een juridische fictie.⁷⁶⁴ In de omgeving zijn ook de adellijke huizen Schönau (bij Aken) en het huis Vaalsbroek als zonneleen betiteld.⁷⁶⁵ De bezitters van het huis Schönau wilden daarmee de status van rijksonmiddellijke heerlijkheid onderbouwen. De eigenaren van Vaalsbroek leken er slechts bepaalde privileges aan te willen ontleenen, met name het niet onderworpen zijn aan de lokale schepensbank.⁷⁶⁶ Als met de aanduiding 'zonneleen' gesuggereerd werd dat Cartils een rijksonmiddellijke heerlijkheid was, dan moest eigenlijk de vraag worden gesteld of de SvA wel competent kon zijn in een geschil tussen twee rijksonmiddellijke partijen. Dat door Hoen bij de SvA en niet bij het RKG of de RHR werd geprocedeerd, zou geïnterpreteerd kunnen worden als een erkenning van het feit dat Cartils binnen de heerlijkheid Wijlre lag.

⁷⁶⁰ De stukken met betrekking tot deze eerste fase van de procedures bevinden zich als retroacta in: SAA_RKG, inv. nr. B 4301 en LNRW_RKG, inv.nr. 2622.

⁷⁶¹ SAA_RKG, inv.nr. B 4301 Q27.

⁷⁶² 'Haus Cartyls, sambt landereijen, benden und was sunsten von althers darzu gehört, ein alth, freies adelich sonnen lehengut, welches von sonn und mondt mit aufwerffung dreyer herren münzt jederzeit empfangen worden (...)' Het is de vraag of dit curieuze ritueel werkelijk traditioneel had plaatsgevonden, waarbij de nieuwe heer munten moest opwerpen, alsof een betaling aan de zon werd gedaan, zoals het 'heergewaad' aan een leenheer moest worden afgedragen.

⁷⁶³ De jurist Gottlob August Jenichen biedt in *Gedanken Vom Sonnen-lehen* (Giessen 1749) een overzicht van wat eerdere juristen over het onderwerp hadden geschreven. Joseph Hansen (1884) heeft in de Duitstalige literatuur van vóór dat jaar dertien zonnelenen weten te vinden. Hansen, Beiträge, 84.

⁷⁶⁴ Volgens de Nederlandse rechtsgeleerde De Monté ver Loren was het zonneleen een juridische fictie, bedacht om het bestaan van allodiaal goed een plaats te geven in het feodale systeem. De Monté ver Loren, Hoofdpijnen, 62.

⁷⁶⁵ Verder zijn de heerlijkheden Gronsvelt, Wijlre, Rijckholt en Terblit als zonneleen betiteld.

⁷⁶⁶ Wat de status van Vaalsbroek als zonneleen betreft, zie: Oppenhoff, Vaalsbruch en Van Rensch, Zonneleen, 161-163. De eigenaar van Vaalsbroek stelde 'das von sachen die vor meijer und scheffen von Vaelsbroich oder Eenraede ausgemacht, nach dem hooghgerichte des lants von 's Hertogenraedt appelliren müssen'. Hij wilde dus wel onderworpen zijn aan de centrale rechtbank van het Land van 's-Hertogenrade, maar niet aan de schepensbank van Vaals of Holset. 'Remonstracion' d.d. 10 oktober 1713. RHCL_Eys, inv.nr. 516a.

Lenhenrich had nog een juridische verrassing: naast het appel diende hij een aanklacht in op basis van de eerder behandelde 'lex diffamari', dat wil zeggen wegens smaad. Daarmee wendde hij zich tot de SvA als rechter in eerste instantie en was er eigenlijk sprake van twee dagvaardingen en twee processen.⁷⁶⁷ In Wijlre was alleen een vonnis met betrekking tot een beslaglegging gevelde en daar was geen klacht wegens smaad ingediend. De advocaat was misschien bang dat het appel niet ontvankelijk zou worden verklaard omdat het in geschil zijnde bedrag te laag was, zoals van de zijde van Wijlre ook werd betoogd, en probeerde zo een rechtsingang veilig te stellen.⁷⁶⁸ Zoals al vermeld, schijnen de vragen of de SvA wel competent was als rechter in eerste instantie in een proces 'ex lege diffamari' en of de klager rijksonmiddellijk was (zoals de RKGO voorschreef), de SvA niet bezig te hebben gehouden.

6.4 Tussenvonnissen van de SvA

Een dag na het verschijnen van de *Prokurator* vaardigde de SvA een dagvaarding (*citatio*) uit en een verbod voor de partijen om buiten de rechtszaal nog iets in de zaak te ondernemen (*decretum inhibitionis*).⁷⁶⁹ Aan dit bevel gaf men in Wijlre niet lang gevolg. Het proces vorderde niet en de militaire lasten bleven. Een nieuwe beslaglegging leidde een jaar later tot een klacht bij de SvA. Op 1 juli 1588 volgde een (tussen)vonnis van de SvA met betrekking tot deze *attentata* en werd aan de inwoners van Wijlre bevolen om wat in beslag was genomen te restitueren. Anderhalf jaar later, op 22 december 1589, volgde weer een dergelijke uitspraak, omdat in Wijlre niet was gehoorzaamd. De SvA verwees naar zijn uitspraak van 1 juli van het jaar daarvoor, en droeg schout, schepenen en inwoners van Wijlre op om deze na te leven, met de toevoeging dat partijen nog 'in der Hauptsachen zu procediren schuldich' waren.⁷⁷⁰ Er was opnieuw slechts sprake van een tussenvonnis. Over de kern van het geschil moest dus nog worden geprocedeerd, en de schepenen wilden alleen de status quo herstellen, zolang de zaak hangende was. Verder was men na twee en een half jaar procederen nog niet gekomen.

De SvA dook weg voor de juridische complicaties. De vraag of het in geschil zijnde bedrag te laag was voor appel, werd eenvoudigweg niet behandeld. Hetzelfde geldt voor de klacht 'ex lege diffamari', waar men zich blijkbaar ongemakkelijk bij voelde, en die dus werd weggemoffeld. De SvA wilde terugkeren naar het vertrouwde appelproces. Deze procedures kwam daarna blijkbaar tot stilstand en zouden nooit worden hervat. De stukken van de behandeling door de SvA zouden echter in diverse latere procedures worden ingebracht als *acta priora*, en de tussenvonnissen zouden als successen voor Hoen worden gepresenteerd.

⁷⁶⁷ '(...) Anna von Goer, wittib Ivan Hoen de Cartils (...) Citatio ex [doorgehaald en vervangen door 'juxta'] lex diffamari gegen euch gepetten (...) LNRW_RKG, inv.nr. 2622 (Band II) fol. 480.

⁷⁶⁸ De 'naeburen' hadden gesteld dat appel niet mogelijk was omdat het bedrag lager was dan 100 gulden en het bovendien om beslag op roerende goederen ging.

⁷⁶⁹ LNRW_RKG, inv.nr. 2622 (Band II) Q40.

⁷⁷⁰ SAA_RKG, inv.nr. B 4301 Q27.

In het hoofdstukje Wijlre is al behandeld dat in deze periode een andere kwestie speelde, over competentie van de SvA in een strafrechtelijke zaak, waarin de SvA zich tot het RKG wendde. De onderlinge verhoudingen werden er ernstig door verstoord. Misschien droeg dit ook in de kwestie Cartils bij aan de stilstand. Maar belangrijker voor de voortgang inzake het geschil rond Cartils is waarschijnlijk dat in Aken een machtsstrijd werd gevoerd tussen katholieken en protestanten, waardoor onder andere het benoemen van nieuwe schepenen werd bemoeilijkt, terwijl diverse schepenen uit de stad werden verbannen. Dit leidde tot vergaande passiviteit van de SvA. De interne strijd eindigde pas in 1616 door ingrijpen van de keizer.⁷⁷¹ Met betrekking tot Cartils gebeurde er in elk geval van 1590 tot 1613 voor de SvA niets dat men in de latere procedures het vermelden waard vond. De bewaard gebleven stukken geven ons daarom geen informatie over deze periode.⁷⁷²

Op 23 maart 1613 meldde Heinrich Hoen van Cartils aan het gerecht van Wijlre dat het 'frey adlich Haus Carthiels' door zijn moeder aan hem was overgedragen en dat hij nu de lopende processen voort zou zetten.⁷⁷³ Met de komst van Hoen ging het conflict een nieuwe fase in. Heinrich Hoen was niet van plan nog enige gezagsuitoefening door of namens de heer van Wijlre te accepteren. Hoen huurde een privélegertje in van soldaten en knechten, 'lichtfartige leuth' volgens de Wijlrenaren, waaronder een 'Turk' en een 'Oberlender' (blijkbaar ook een twijfelachtige mensensoort).⁷⁷⁴ Deze tot de tanden gewapende knokploeg trad agressief op in Wijlre. Zij trokken herhaaldelijk door het dorp, intimideerden de inwoners en bedreigden de schout, die ze zelfs zijn staf afnamen, het symbool van zijn autoriteit. De schepenen die als leenhof fungeerden werden mishandeld. Van Binsfeld durfde zijn heerlijkheid alleen nog te bezoeken met een tien man sterk gewapend escorte. Hoen liet de doorgaande weg langs Cartils blokkeren, zelfs aan de processie geen doorgang verlenend. Toen in opdracht van Van Binsfeld werd geprobeerd om de versperring weg te halen, werden de mannen vanuit Cartils beschoten. Bij de Geul vonden schermutselingen plaats omdat Hoen het de knechten van Van Binsfeld onmogelijk liet maken te vissen in een gedeelte waar hij zelf het visrecht meende te hebben. In 1616 vielen zelfs twee doden. Volgens Hoen waren het twee bedienden die het slachtoffer waren geworden van een hinderlaag, waarbij van de zijde van Wijlre 40 man onder leiding van de schout betrokken zouden zijn geweest. Ook op hemzelf zou men het hebben gemunt. Volgens de Wijlrenaren waren twee door Hoen in dienst genomen soldaten bij de schermutselingen uit zelfverdediging gedood ('defensive erlegt').⁷⁷⁵ In diverse verklaringen liet Hoen bij een notaris protesten vastleggen tegen juridische acties van schepenenbank, leenhof en schout. Hij betitelde de schepenen daarin

⁷⁷¹ Grass, Schöffentstuhl, 132-139.

⁷⁷² In een inventaris uit 1755 wordt vermeld 'Ein Convolut Cartilscher Nachrichten de annos 1600 bis 1610', maar deze stukken zijn niet bewaard gebleven. LNRW_RKG, inv.nr. 2622 (Band II) Q131.

⁷⁷³ In de praktijk zou er bij de SvA echter ook verder op naam van zijn moeder worden geprocedeerd. De in 1573 geboren Heinrich Hoen van Cartils, oudste zoon van Ivo en van Anna van Goor, huwde in 1617 Maria Schluch von Niederhoven. Het paar bleef kinderloos. Schleicher, Oidtmann 8, Mappe 626.

⁷⁷⁴ De beschrijving van de toestand is ontleend aan een vertoogschrift van de advocaat van Van Binsfeld (SAA_RKG, inv.nr. B 4301 Q21), en aan RHCL_Wijl, inv.nr. 1.

⁷⁷⁵ SAA_RKG, inv.nr. B 4301 Q17.

als 'öffentliche thodtschlegere, verbrecheren, dieb, falsarien und dergleichen uebeltetern', waaruit wel blijkt hoe de verhoudingen waren.⁷⁷⁶

De juridische strijd werd door de partijen ook heropend. In 1614 daagde Van Binsfeld Hoen voor de SvA met, op zijn beurt, een aanklacht op basis van de *lex diffamari*.⁷⁷⁷ Hij stelde dat de schepenen van Wijlre competent waren om deze klacht te behandelen, maar dat hij vreesde dat Hoen deze rechtbank zou afwijzen op grond van partijdigheid ('*declinatio fori*'). Alleen daarom meende hij zich rechtstreeks tot de SvA te moeten wenden. Op 14 juni 1614 gaven de schepenen een *Bescheidt*: zij herhaalden de eerdere dagvaarding van 6 mei en dreigden Hoen met de straf van 'eeuwig stilzwijgen', die de veroordeelde partij in een dergelijk proces kon worden opgelegd.⁷⁷⁸ De rollen waren omgekeerd. De advocaat van Hoen vocht nu de competentie van de SvA aan, omdat er geen sprake was van appel.⁷⁷⁹ Hoewel op 14 juni aan Hoen een termijn van drie weken was gegeven, en de advocaat van Van Binsfeld stelde dat er sprake was van verzuim (*contumacia*) en een vonnis bij verstek wilde, velde de SvA geen vonnis. Er wordt in de latere procedures in elk geval geen eindvonnis aangevoerd. Aken werd kort daarna, op 26 augustus 1614, bezet door Spaanse troepen. Keizerlijke commissarissen namen de leiding in het herstellen van de (katholieke) orde.

In 1615 daagde de weduwe Hoen op haar beurt Van Binsfeld voor de SvA 'ex lege diffamari'. Op 1 juni 1615 vaardigde de SvA in deze nieuwe procedure weer de gebruikelijke *inhibitio* uit, die op 5 juli werd herhaald en op 26 juli nog eens bevestigd.⁷⁸⁰ Namens Van Binsfeld werd dit keer bezwaar gemaakt tegen het feit dat de SvA dit proces 'ex lege diffamari' als rechter in eerste instantie in behandeling nam.⁷⁸¹ De competentie van de SvA, alsook de bevoegdheid van de klagster tot het indienen van de klacht, werden ontkend. Op 8 mei 1618 volgde een tussenvonnis, maar de SvA bekrachtigde slechts de eerdere *inhibitio* en herhaalde *inhibitio*, zonder enige inhoudelijke uitspraak te doen, laat staan een uitspraak over de privileges en de status van Cartils.⁷⁸² De SvA lijkt weer geen raad te hebben geweten met een proces 'ex lege diffamari' en met het door Van Binsfeld ingediende bezwaar tegen de bevoegdheid van de SvA. Van Binsfeld ging tegen het laatste tussenvonnis in appel bij het RKG, omdat dit tussenvonnis impliceerde dat de SvA zich competent achtte de zaak te behandelen.

⁷⁷⁶ SAA_RKG, inv.nr. B 4302 Q25.

⁷⁷⁷ Supplicatio d.d. 5 mei 1614, citatio van de dag erna. SAA_RKG, inv.nr. B 4303 Q16 en Q18.

⁷⁷⁸ 'Ist abermahlige Citatio ad effectum primae citationis sub poena perpetua silenty und zeit dreier wochen erkandt.' SAA_RKG, inv.nr. B 4302 Q17.

⁷⁷⁹ 'Exceptionum non fundatae jurisdictionis sub- et obreptionis' d.d. 21 oktober 1614. LNRW_RKG, inv.nr. 4846 Q9.

⁷⁸⁰ SAA_RKG, inv.nr. B 4301 Q3 en LNRW_RKG, inv.nr. 4846 fol. 48.

⁷⁸¹ 'Exceptiones incompetetiae sub- et obreptionis ac litispententiae itemque nonqualificationis personae supplicantis.' SAA_RKG, inv.nr. B 4301 Q4.

⁷⁸² Dat het om tussenvonnissen ging, blijkt ook uit het gebruik van de aanduidingen *Dekret* en *Bescheidt*, niet *Urteil*.

6.5 De eerste bemoeienis van de RHR en het appel bij het RKG

Een half jaar eerder, in de herfst van 1617, had Van Binsfeld zich tot de RHR gewend, die toen in Praag was gevestigd.⁷⁸³ De RHR en het RKG waren beide competent in eerste instantie met betrekking tot rijksonmiddellijke territoria en personen. Daarnaast waren beide appellinstantie. Ten opzichte van het RKG, dat een strenge formele *Prozessordnung* kende en vaak zeer traag werkte, onderscheidde de RHR zich door een meer pragmatische, flexibele benadering gericht op ‘den gemeinen Nutzen und die Förderung der heilsamen Justiz’, waardoor de RHR vaak veel sneller werkte dan het RKG.⁷⁸⁴ Ook probeerde de RHR vaak om een akkoord tussen de partijen te bewerkstelligen. Van Binsfeld had ervaring met de RHR als keizerlijk bestuursorgaan omdat hij zich in 1595 en 1612 tot de RHR had gewend met klachten over het optreden van de strijdende partijen, en met name over de Spanjaarden, die de rijksonmiddellijke status van de heerlijkheid Wijlre negeerden en deze met contributies en inkwartieringen belastten.⁷⁸⁵

Van Binsfeld vroeg de RHR om een mandatum tegen Heinrich Hoen vanwege diens gewelddadig opreden in Wijlre. De voortvarendheid en het pragmatisme van de RHR blijken uit de reactie op dit verzoek. De partijen werden niet uitgenodigd tot het schriftelijk indienen van standpunten, maar een keizerlijk decreet van 3 november 1617 wees de aartsbisschop van Keulen en de abt van Kornelimünster aan om ter plaatse onderzoek te laten doen en te rapporteren ‘über Gestalt und Beschaffenheit der Sachen’.⁷⁸⁶ In januari 1618 wezen de beide prelaten voor de uitvoering twee juristen aan als *Subdelegirte* en deze tweehoofdige commissie ging aan de slag. Hoen werd opgeroepen om op 14 mei 1618 op het stadhuis van Aken voor de commissie te verschijnen, maar hij wenste aan deze oproep geen gehoor te geven. Zijn advocaat wees erop dat de kwestie bij de SvA onder de rechter was en stelde dat de *inhibitio* van de SvA het Hoen belette om medewerking te verlenen aan de activiteiten van de commissie. De commissie zette haar werk ook zonder zijn verschijnen voort, door de advocaat van Hoen steeds bestookt met *Protestschriften*. De commissie toog naar Wijlre om getuigen te horen, maar dat was volgens Hoen onaanvaardbaar omdat de inwoners van Wijlre partij waren in het geschil. Een ‘belijdt’ van de grenzen rond Cartils vond ook geen genade in zijn ogen.⁷⁸⁷ De *Subdelegirte* antwoordden in diplomatieke bewoordingen dat men

⁷⁸³ In de bewaard gebleven archieven van de RHR lijken zich geen stukken inzake deze kwestie te bevinden (raadpleging van de digitale toegang www.rhrdigital.de, augustus 2017). Relevante stukken in: SAA_RKG, inv.nr. B 4301 en LNRW_RKG, inv.nr. 2622.

⁷⁸⁴ Volgens de *Reichshofratsordnung* van 1654 moest de RHR de in de RKG begrepen ‘Ueberfluss und Verzüglichkeit abschneiden’ en niet aan ‘unnöthige Gerichts-Solemnia’ gebonden zijn.

⁷⁸⁵ Dit had in 1595 geresulteerd in een brief van de keizer aan de Spaanse landvoogd en in 1612 in een bevelschrift van de keizer in de vorm van een open brief gericht aan de officieren van de strijdende partijen. HHStA, RHR, Alte Prager Akten, inv.nr. 325 (1595) en 326 (1612). Korte beschrijvingen op de website: www.rhrdigital.de (januari 2017).

⁷⁸⁶ De Raad van Brabant in Brussel paste ook graag deze benadering toe door ‘commissarissen’ te sturen die ter plekke onderzoek deden, getuigen hoorden en de authentieke oorkonden raadpleegden, om vervolgens te rapporteren aan de Raad.

⁷⁸⁷ ‘Protestation’ d.d. 29 mei 1618. SAA_RKG, inv.nr. B 4301 Q21.

meer respect verwachtte voor een keizerlijke commissie. Hoewel deze onderzoekscommissie rapport heeft uitgebracht, ontbreekt een vervolg van de zijde van de RHR. Misschien was het uitbreken van de Dertigjarige Oorlog hier debet aan.

Zoals al vermeld, was Van Binsfeld in 1618 van een tussenvonnis van de SvA in appel gegaan bij het RKG. Hij stelde dat het tussenvonnis nietig was (*nullitas*).⁷⁸⁸ Appel bij het RKG tegen een tussenvonnis was in principe niet mogelijk, tenzij het tussenvonnis de veroordeelde benadeelde op een manier die in het eindvonnis niet recht te zetten was.⁷⁸⁹ Dat er van dergelijk nadeel sprake was, betoogde de advocaat van Van Binsfeld. De SvA had door het laatste tussenvonnis aangegeven de zaak te willen blijven behandelen, daarmee de stellingen van Van Binsfeld dat de SvA niet competent was en de klagster niet bevoegd, impliciet afwijzend. De dagvaarding van het RKG dateert van 29 mei 1618.⁷⁹⁰ Van de eerste fase van dit appelproces zijn maar weinig stukken bewaard gebleven. Uit het *Protokoll* blijkt dat het proces zeer langzaam vorderde. In de jaren 1621-1623 werd gestreden over de benoeming van commissarissen voor een onderzoekscommissie. In 1625 kwam het proces volledig tot stilstand. In 1628 en opnieuw in 1631 vroeg de advocaat van de weduwe Van Binsfeld om het uitvaardigen van een bevel aan de tegenpartij het proces voort te zetten ('*citatio ad reassumandum*'). Deze werden beide keren verleend. Een vervolg ontbreekt lange tijd, maar het proces, dat door obstructie van Heinrich Hoen was verzand, zou in 1658 weer worden hervat op initiatief van een andere Hoen, met groot succes voor Hoen.

6.6 Het RKG als rechter in eerste instantie en diverse juridische schermutselingen

Van de elf RKG-processen die betrekking hebben op de geschillen rond Cartils, is er maar één een appelprocedure. De overige zijn processen waarbij het RKG als rechter in eerste instantie optrad. Het RKG kende twee soorten processen in eerste instantie: het ('ordentliche') *Zitationsverfahren* en het ('außerordentliche' of 'summarische') *Mandatsprozess*. Bij de vraag wanneer het RKG in eerste instantie competent was, speelde het al dan niet rijksonmiddellijk zijn van een of beide partijen meestal een rol, maar in een beperkt aantal gevallen was dat niet van belang. Dat het RKG klachten van de eigenaren van Cartils in behandeling nam, is

⁷⁸⁸ De RKG van 1555 nam de 'Sachen der nullitet wider process und urtheyl' op onder de 'summarische Prozesse', maar een *Nichtigkeitsklage* moest altijd worden gecombineerd met appel. Dick, *Kameralprozess*, 90 en 209-210; W. Sellert, lemma 'Nichtigkeitsklage, Nichtigkeitsbeschwerde', in: HRG III, kol. 974-978.

⁷⁸⁹ RKG 1555, II, 32 § 15.

⁷⁹⁰ De dagvaarding, en de compulsorials aan de SvA waren in één oorkonde opgenomen, gericht aan de SvA, maar de weduwe Hoen werd gedagvaard. De omschrijving van de klacht heeft echter betrekking op het feit dat de SvA een proces 'ex lege diffamari' als rechter in eerste instantie in behandeling had genomen: '(...) so hattet Ihr doch kein ius superioritatis über ihme, noch seine underthanen und sonderlich in prima instantia, und da die jurisdiction per viam appellationis zuvors nit fundiert, dessen angesehen hattet Ihr (...) auf unbefugtes suppliciren Annen von Goer zu Cartheils (...) in prima instantia eine vermeinte Citation gegen ihme abgehen lassen (...)' Betekend te Aken op 17 september 1618. SAA_RKG, inv.nr. B 4301 Q2.

als zodanig dus geen indicatie dat het RKG Cartils impliciet als rijksonmiddellijk beschouwde. Het was voldoende dat de beklaagde rijksonmiddellijk was of dat de aard van de klacht een rechtstreeks beroep op het RKG rechtvaardigde. Naast het appelproces, waarvan de eerste fase al is behandeld, zijn alleen mandaatsprocessen voor het vervolg van belang. Een verzoek om een mandatum was in principe een eenzijdige zaak, waarbij de tegenpartij vóór het uitbrengen van het mandatum niet werd gehoord. Een 'mandatum cum clausula justificatoria' (mandatum c.c.) gaf de ontvanger de mogelijkheid tot verweer vóór hij eraan hoefde te voldoen. Tegen een 'mandatum sine clausula justificatoria' (mandatum s.c.), dat een onvoorwaardelijk rechterlijk bevel was, bestond geen verweer, behalve wanneer het mandatum door een onjuiste voorstelling van zaken was 'erschlichen' (op slinkse wijze verkregen). Dit verweer heette de 'exceptio(nes) sub- et obreptionis'. De dagvaarding die het mandatum vergezelde, was in het geval van een mandatum s.c. in principe slechts een dagvaarding om aan te tonen dat het bevel was opgevolgd en dat de boete waarmee werd gedreigd niet hoefde te worden opgelegd.⁷⁹¹ Het uitgangspunt was dat urgentie deze uitzonderlijke eenzijdigheid rechtvaardigde en dat de effecten van het mandatum zo nodig in een regulier proces alsnog teniet konden worden gedaan.⁷⁹² Het was niet de bedoeling dat in de fase waarin een mandatum s.c. kon worden aangevochten alle argumenten van een gewoon proces aan de orde kwamen, maar uitsluitend het aspect 'erschlichen', dus onjuistheden in de concrete voorstelling van zaken. In de praktijk blijkt toch vaak langdurig en met allerlei argumenten te zijn geprocedeerd in deze fase. Het geschil over Cartils heeft tot een reeks mandata van het RKG geleid, veelal 'sine clausula', maar pas vanaf 1620 kozen partijen dit middel.⁷⁹³

Heinrich Hoen had zich in 1631 nog met een nieuwe klacht op basis van de *lex diffamari* tot de SvA gewend, die op 24 oktober 1631 een dagvaarding had doen uitgaan aan de weduwe Van Binsfeld.⁷⁹⁴ Deze wendde zich echter tot het RKG, dat een mandatum s.c. deed uitgaan waarmee het de SvA werd verboden om als rechter in eerste instantie klachten tegen klaagster en tegen Wijlre in behandeling te nemen wanneer de SvA daartoe niet bevoegd was.⁷⁹⁵ De SvA had, volgens het mandatum, op verzoek van Hoen, 'eine schlechte Citation ausgehen lassen'. Aan de SvA werd, onder dreiging van een geldboete, bevolen 'supplicantin

⁷⁹¹ Dick, Kameralprozess, 94.

⁷⁹² 'Der Mandatsprozess verschaffte dem RKG eine erstinstanzliche Ausnahmeständigkeit für kritisch zugespitzte Konfliktsituationen.' M. Hinz, lemma 'Mandatsprozess' in: HRG III, kol. 232-240.

⁷⁹³ Volgens Baumann is een verklarende factor voor de mate waarin mandaatsprocessen voorkwamen ten opzichte van appelprocessen, de dichtheid van *Herrschaftsträger* in een gebied. Hoe talrijker deze waren, hoe meer geschillen ontstonden die door middel van mandaatsprocessen werden uitgevochten. De mandaatsprocessen rond Cartils zouden als een bevestiging hiervan kunnen worden beschouwd, in zoverre dat Hoen in elk geval zelfstandige *Herrschaft* ambieerde. Baumann, Gesellschaft, 63.

⁷⁹⁴ SAA_RKG, inv.nr. B 4303 Q8.

⁷⁹⁵ Mandatum s.c. d.d. 12 november 1631. LNRW_RKG, inv.nr. 550 fol. 235. In dit bevelschrift wordt Cartils omschreven als 'das in derselben herlichkeit [Wijlre] gelegene haus und gütter zu Carthils', maar in mandata werd gewoonlijk de tekst uit het verzoekschrift overgenomen, zodat dit geen oordeel van het RKG impliceert.

nit zu molestiren'. De SvA verklaarde in januari 1632 dat aan dit bevelschrift was voldaan.⁷⁹⁶ Dit gebeurde echter tandenknarsend, want toen Hoen de SvA op 23 mei 1633 herinnerde aan zijn aanklacht, reageerde de SvA met een verklaring. Daarin werd gesteld dat de weduwe Van Binsfeld zich tot het RKG had gewend 'gleich were sie immediate imperio'. De SvA wilde de rijksonmiddellijkheid van Wijlre blijkbaar in twijfel trekken.⁷⁹⁷ De SvA gaf aan zelf niets te kunnen ondernemen, maar suggereerde dat Hoen bij het RKG actie kon ondernemen, ten behoeve waarvan de SvA verklaarde dat de heren van Wijlre zich in het verleden in gewone processen in eerste instantie ('in causis simplicis querela') herhaaldelijk tot de SvA hadden gewend, als voorbeeld alleen de aanklacht van Van Binsfeld 'ex lege diffamari' tegen Hoen uit 1614 memorerend.⁷⁹⁸ Van Binsfeld had, als rijksonmiddellijke heer van Wijlre, echter een andere status dan Hoen. Zoals eerder vermeld, konden rijksonmiddellijke partijen bij het RKG op basis van de lex diffamari een klacht indienen, niet-rijksonmiddellijke niet. Indien dit naar analogie zou worden toegepast bij de SvA, zou Van Binsfeld daartoe dus wel het recht hebben, Hoen niet. Maar dergelijke bepalingen uit de RKGO waren aan de SvA blijkbaar niet besteed.

Heinrich Hoen week in 1632, vanwege het beleg en de inname van Maastricht, van Cartils naar Keulen uit.⁷⁹⁹ Hij overleed daar begin 1635. Hoen had geen kinderen. Daarop verscheen Hieronymus van Berge gen. Trips, met volmacht van zijn vrouw Isabella Hoen van Cartils en haar zus Salomé, nichten van de overledene, voor de schepenen van Wijlre (die tevens als leenhof fungeerden) om Cartils met alles wat daartoe behoorde juridisch voor deze erfgenamen in bezit te nemen. Hij deed dit op basis van een testament uit 1623 van Heinrich Hoen, waarin deze aan de (toen nog drie) in leven zijnde kinderen van zijn oom Willem Hoen, te weten Johan, Isabella en Salomé, een derde van zijn bezittingen naliet. De actie van deze erfgenamen was een erkenning van de heer van Wijlre als leenheer en van de schepenbank als bevoegde instantie inzake het huis Cartils. Van het bestaan van een 'heerlijkheid' Cartils waren deze erfgenamen zich in elk geval niet bewust en het testament van Heinrich Hoen maakte daarvan ook geen melding.⁸⁰⁰ Of Van Berge gen. Trips optrad voor de wettige erfgenamen zou lange tijd omstreden blijven tussen de kinderen van Johan (heer van Rummen) en de afstammelingen van Isabella (zie hierna). De processen inzake Cartils werden echter voortgezet door Johan en vervolgens door zijn zoons.

⁷⁹⁶ 'Documentum declaratio et paritionis' d.d. 23 januari 1632. SAA_RKG, inv.nr. B 4303 Q2.

⁷⁹⁷ Zie ook hiervoor over de bezwaren van Aken in 1653 tegen het kreitslidmaatschap van Wijlre. In een mandaatsproces inzake beslaglegging binnen Eys betoogde de advocaat van Hoen dat Wijlre niet rijksonmiddellijk was maar 'dem Scheffengericht Aach immediate', staatsrechtelijk een curieuze stelling. SAA_RKG, inv.nr. B 4302 Q4.

⁷⁹⁸ SAA_RKG, inv.nr. B 4303 Q14.

⁷⁹⁹ Ibidem, Q5.

⁸⁰⁰ Hij omschrijft Cartils in dit testament d.d. 1 augustus 1623 als 'Haus Cartils mit beiden vorhoven', dat 'mein neef Johan Hoen von Cartils zu Rummen oder seine erben wegen stand und nahmens ahn sich moegen behalten vor 2000 reichsthaler'. LNRW_RKG, inv.nr. 5658.

In 1637 volgde weer een tussenvonnis van de SvA met betrekking tot door Wijlre ondernomen acties tegen Cartils.⁸⁰¹ Daarnaast nam de SvA een zaak in behandeling van Otto von Streithagen, schepen van Aken, die bezittingen had in Wijlre en zich verzette tegen de hoogte van een daar opgelegde aanslag voor contributies en het in verband daarmee gelegde beslag. Hij ging in appel en verkreeg een dagvaarding en een mandatum van de SvA.⁸⁰² Een kwestie die veel parallellen had met de start van het geschil inzake Cartils. De vrouw van Wijlre verkreeg opnieuw een mandatum s.c. van het RKG tegen de SvA.⁸⁰³ Zij had gevraagd 'dass die jurisdictiones nicht confundirt, niemant für einen fremden und incompetenten richter gezogen werde'.⁸⁰⁴ Bovendien werd de schepenen van Aken in het mandatum verweten dat zij, of sommigen van hen, als grondeigenaren in Wijlre belanghebbenden waren en dus partij in het geschil, maar zich toch als rechter opwierpen ('partes et iudices'), en de competentie van het RKG aantastten.⁸⁰⁵ Het RKG gebod de SvA het proces van Von Streithagen stop te zetten en geen bevelschriften meer te doen uitgaan aan Wijlre. Ook werd herinnerd aan het eerdere soortgelijke mandatum uit 1631.⁸⁰⁶ De SvA was dus opnieuw op de vingers getikt vanwege het overschrijden van zijn competentie. In 1639 verkreeg de fiscaal, de keizerlijke aanklager bij het RKG, ongetwijfeld op instigatie van Van Binsfeld, een mandatum tegen Hoen.⁸⁰⁷ Hoen was een proces begonnen voor de Raad van Brabant in Brussel, maar het mandatum verbood hem om de schout, schepenen en inwoners van Wijlre 'vor fremde Gerichte zu berufen'. Er ging ook een keizerlijke brief uit aan de landvoogd in Brussel, met het verzoek de dagvaarding van schepenen en inwoners van Wijlre door de Raad van Brabant te herroepen.⁸⁰⁸ De weduwe Van Binsfeld verkreeg daarnaast eind 1639 bij de RHR een bevel aan Hoen ('citatio ad reassumandum') tot hervatting van het proces over de in 1617 bij de RHR aanhangig gemaakte klacht.⁸⁰⁹ Een vervolg ontbreekt echter in dit proces. Blijkbaar was de obstructie opnieuw effectief. Heinrich Hoen van Cartils had kort voor zijn dood in 1635 een nieuw testament gemaakt waarin hij zijn neef Johan Hoen een groter deel van de erfenis toekende, ten koste van diens

⁸⁰¹ Vonnis van 16 oktober 1637 'in causa collectionis, Hoen zu Cartils contra Statthalter und Schöffen zu Wijlre'. LNRW_RKG, inv.nr. 507.

⁸⁰² 'Inhibition, Citation und Compulsorialbrief', alsook 'Mandatum poenale' d.d. 15 september 1637. LNRW_RKG, inv.nr. 508 Q2.

⁸⁰³ Mandatum s.c. d.d. 10 november 1637. LNRW_RKG, inv.nr. 508 Q3.

⁸⁰⁴ Omdat de aanslag diende om de door keizerlijk veldmaarschalk Piccolomini geëiste contributies te betalen, en er bovendien werd verwezen naar de door de NWK (waar Wijlre toen lid van probeerde te worden) in deze tijd op te brengen bijdrage aan de keizer, raakte het verzet tegen de aanslag direct de keizerlijke belangen.

⁸⁰⁵ '(...) einen vermeinten Appellation process, in praejudicium hujus nostri supremi tribunalis.'

⁸⁰⁶ Het dossier bevat geen verklaring dat aan het mandatum was voldaan.

⁸⁰⁷ Mandatum d.d. 2 februari 1639 (LNRW_RKG, inv.nr. 2622 (Band II) Q82). De respectievelijke leden van het geslacht Hoen die nu de procedures voortzetten, zullen hierna niet altijd worden onderscheiden, maar vaak eenvoudigheid halve worden aangeduid als 'Hoen'. Voor een gedetailleerde genealogie zie: Hupperichs, Geschiedenis, 47-91.

⁸⁰⁸ Beide stukken bevatten verwijzingen naar de keizerlijke onderzoekscommissie uit 1618, die rapport zou hebben uitgebracht inzake Cartils.

⁸⁰⁹ Gedateerd 4 november 1639. LNRW_RKG, inv.nr. 4846 Q28.

zussen Isabella en Salomé.⁸¹⁰ De kinderen van Isabella⁸¹¹ (aan wie de ongehuwd gebleven Salomé haar deel had overgedragen) erkenden dit testament niet en kregen op 20 januari 1643 voor het leenhof (de schepenen) van Wijlre bevestiging dat hun moeder in 1635 op rechtmatige wijze in het bezit van Cartils was gekomen.⁸¹²

In deze jaren leek 'Wijlre' het geschil in zijn voordeel te beslechten. Het huis Cartils was in handen van personen die zowel de juridische competentie van de schepenen als de leenroerigheid erkenden. De SvA was door mandata van het RKG voorzichtiger geworden in zijn bemoeienis. Er was geen reden voor de heer van Wijlre om de appelprocedure bij het RKG voort te zetten of aan te dringen op voortzetting van het RHR-proces.

Vanaf 1639 procedeerde Hoen bij de Raad van Brabant in Brussel ook tegen de heer van Eys en tegen 'schepenen ende regeerders' van Eys. Hij stelde dat Cartils een heerlijkheid was, dat de eigenaren het jachtrecht toekwam op al hun bezittingen, ook voor zover die binnen Eys waren gelegen, en dat hun bezittingen aldaar niet mochten worden aangeslagen. Een figuratieve kaart van Cartils, Eys en omgeving is waarschijnlijk voor dit proces gemaakt.⁸¹³ In 1654 verwierp de Raad deze standpunten.⁸¹⁴

Johan Hoen overleed in 1647. In 1652 stierf Willem Arnold van Binsfeld, de laatste heer van Wijlre uit dit geslacht. Hij had geen kinderen en zijn erfgenaam was Johan Arnold van Wachtendonck, die al snel met nieuwe juridische stappen van de zijde van Hoen werd geconfronteerd.

6.7 Hervatting van de strijd bij het RKG

Johan Hoen was tegen het in bezit nemen van Cartils namens zijn zussen en tegen de uitspraak van het leenhof van Wijlre in 1643, in datzelfde jaar een proces begonnen bij de Raad van Brabant in Brussel.⁸¹⁵ Naast de erfgenamen Trips, die de competentie van de Raad betwistten, waren schout en schepenen van Wijlre mede gedagvaard, maar zij negeerden dit. Na twaalf jaar procederen door Johan en zijn erfgenamen volgde in 1655 een vonnis bij verstek, waarbij de Raad van Brabant de uitspraak van het leenhof in Wijlre nietig verklaarde.⁸¹⁶ François Hoen, zoon van Johan, liet daarop in 1655 in de kerk van Wijlre

⁸¹⁰ Johan Hoen van Cartils, zoon van Willem (oudere broer van Ivo) en van Maria de Baillet. Johan was gehuwd met Maria van Gulpen. Schleicher, Oidtmann 8, Mappe 626.

⁸¹¹ Johan, Adam Christoph en Anna Salomé van Berge gen. Trips van Neerlinter.

⁸¹² LNRW_RKG, inv.nr. 4846 Q16.

⁸¹³ 'Landt und Limiten Caert int processe ende rubrique Breill ende Eijs contra Cartiels.' RHCL, Kaartencollectie, kaart K647.

⁸¹⁴ Rekest d.d. 20 juni 1639. Vonnis van de Raad van Brabant d.d. 3 december 1654. RHCL_Eys, inv.nr. 516a en RHCL_Wit, inv.nr. 1013.

⁸¹⁵ De Raad kon zich competent achten omdat de leden van de familie Hoen zich presenteerden als Brabantse onderdanen. Adellijken hadden het recht zich rechtstreeks tot de Raad te richten.

⁸¹⁶ Vonnis Raad van Brabant d.d. 24 Juli 1655. De Raad gebood de familie 'hen te verdraeghen', maar de nakomelingen van Isabella wendden zich tot het RKG. LNRW_RKG, inv.nr. 4846 fol. 52.

bekendmaken dat alle gebruikers van tot Cartils behorende gronden nu hun pachten en cijnzen aan hem dienden te voldoen.⁸¹⁷ In reactie op het vonnis van de Raad wendde de heer van Wijlre zich tot het RKG en verkreeg begin 1656 opnieuw een mandatum, inhoudende een verbod gericht aan Hoen om voor vreemde hoven te procederen en een gebod aan de schepenen van Wijlre om de uitspraak van de Raad van Brabant te negeren.⁸¹⁸

François Hoen hervatte daarna de strijd bij het RKG. Hij begon met een verzoek om een mandatum tegen de heer van Wijlre, stadhouder en schepenen en de ‘ganze Gemeinde’ omdat zij, hangende het appelproces, actie tegen hem hadden ondernomen. Naast de belemmering in het uitoefenen van zijn rechten (inning van pachten en cijnzen) had er ook weer inning van aanslagen plaatsgevonden door beslagleggingen bij de pachter van de hoeve van Cartils. Het gevraagde mandatum werd door het RKG op 1 december 1656 uitgevaardigd.⁸¹⁹ Een veroordeling wegens *attentata* was gevaarlijk voor de heer van Wijlre omdat het tot gevolg kon hebben dat zijn appel *desert* werd verklaard en zijn klacht daarmee afgewezen. De tweede fase van het mandaatsproces begon in april 1657. Diverse verzoeken van Hoen om een boete op te leggen werden nog afgewezen en de beklaagden kregen bij herhaling een kans om aan te tonen dat aan het bevel van het RKG was voldaan. Aangezien de later door Hoen geëiste schadevergoeding geen posten van na 1655 bevat, heeft men in Wijlre blijkbaar toch afgezien van het verder beletten van betalingen aan Hoen. Dit mandaatsproces zou na 1662 tot stilstand komen. Het RKG had intussen echter, in 1658, op verzoek van Hoen, in de appelzaak zelf een bevel tot hervatting aan Van Wachtendonck uitgebracht.⁸²⁰ Hoen bracht nu in het proces ook de stukken in van de procedures bij de SvA in de jaren 1587-1589. Twee jaar later, op 5 oktober 1660 deed het RKG uitspraak. Van Wachtendonck werd niet ontvankelijk verklaard en de zaak werd terugverwezen naar de SvA (een ‘sententia remissoria’).⁸²¹ De terugverwijzing was op formele gebreken gebaseerd. Over de door van Binsfeld gestelde nietigheid werd met geen woord gerept. Het appel in 1618 was gericht tegen een tussenvonnis in een proces ‘ex lege diffamari’ tegen Van Binsfeld, die de competentie van de SvA had ontkend. In 1631 had het RKG hem in een mandaatsproces over de competentie van de SvA in het gelijk gesteld. Van een inhoudelijke beoordeling door het RKG was nu geen sprake.

Dat het appelproces 30 jaar van stilstand had gekend (afgezien van enkele eerdere mislukte pogingen het te doen herleven door een ‘citatio ad reassumandum’), is verklaarbaar vanuit de werkwijze van het RKG. Het RKG kende in principe strakke procedurele voorschriften voor de eerste fase van een appelproces, die geregeerd werd door een *Terminsystem* (al werd

⁸¹⁷ Deze mededeling in de vroegmis werd in de daaropvolgende hoogmis al gevolgd door een verbod namens de heer van Wijlre om iets te voldoen aan Hoen.

⁸¹⁸ ‘Mandatum de cassando et amplius non evocando.’ LNRW_RKG, inv.nr. 4846 Q17.

⁸¹⁹ ‘Mandatum de cassando et pendente lite non amplius attentando sine [clausula], de restituendo vero cum clausula.’ Ibidem, Q1.

⁸²⁰ Gedagtekend 18 juni 1658. SAA_RKG, inv.nr. B 4301 Q26.

⁸²¹ ‘In angemaster appellations sachen wijlandt Von Binsfeld contra widwe von Goer (...) ist erkannt, das solche sach durch vorgenohmen appellation ahn dies Keys. Cammergericht nicht erwachsen (...)’ LNRW_RKG, inv.nr. 2622 (Band II) Q121.

er in de praktijk vaak en lang uitstel verleend). In deze fase bleef een dossier los zand: de stukken werden opgeborgen op basis van de datums van *Audienzen* waarin alle *Prokuratoren* hun activiteiten ontplooiden. Wanneer partijen om een vonnis vroegen, werd het dossier verzameld en gesloten (voorzien van de aantekening *completum*), en begon de fase van interne geheime beoordeling.⁸²² Zonder actie van (en betaling door) tenminste een van de partijen, gebeurde er echter niets en liet het RKG behandeling achterwege. Een dossier kon vele jaren en zelfs eindeloos rusten.⁸²³

Het vonnis van het RKG was (zoals gebruikelijk) niet gemotiveerd. Betrokkenen konden slechts speculeren. De SvA meende dat er een vormfout was gemaakt met betrekking tot de betekening van de klacht in Aken.⁸²⁴ Volgens de advocaat van Hoen had Van Binsfeld nagelaten de (voor het laatst in 1631) door hem verkregen 'citatio ad reassumandum' op correcte wijze aan Hoen en de SvA te laten betekenen en was de procedure daarmee opgegeven, *desert* geworden.⁸²⁵ Wat ook de werkelijke motivering van het vonnis moge zijn, door dit vonnis bleef een inhoudelijke behandeling van het geschil over de status van Cartils, die door de SvA nooit was gebeurd, ook bij het RKG achterwege. Na in totaal 73 jaar van procederen hielden de SvA en het RKG alleen hun eigen voorlopige voorzieningen (decreta en mandata) overeind, die slechts gericht waren op handhaving en herstel van de status quo (*Stillhalteverpflichtung*).

Het vonnis zorgde ook voor veel onduidelijkheid wat het vervolg bij de SvA betreft. Het tussenvonnis van de SvA uit 1618 waartegen Van Binsfeld in appel was gegaan, was een uitspraak in de in 1615 door de weduwe Hoen begonnen procedure tegen Van Binsfeld als heer van Wijlre. In de procedure tegen schout, schepenen en inwoners van Wijlre uit de jaren 1587-1589 was door de SvA nooit een eindvonnis geveld, maar tegen de tussenvonnissen in dat proces was niet geappelleerd. Hoen had de stukken over deze periode in 1658 als acta priora ingebracht in de appelprocedure en meende nu op basis van het vonnis van het RKG en dat van de SvA uit 1618 ook restitutie te kunnen eisen van alles wat vanaf 1587 in Wijlre aan bijdragen was gevorderd. De advocaat van de heer van Wijlre weersprak dit, omdat het om een andere procedure bij de SvA en andere beklaagden ging. Nu de zaak uit 1615 was terugverwezen naar de SvA, moest volgens hem het nooit afgeronde proces 'ex lege diffamari' uit 1615 door de SvA worden hervat. De advocaat vroeg de SvA om de dagvaarding van Van Binsfeld uit 1615 in die zaak te vernietigen, waarbij hij inmiddels kon steunen op diverse mandata van het RKG inzake de competentie van de SvA. De SvA negeerde deze stellingen en richtte zich alleen op de executie van de ooit door de SvA uitgevaardigde

⁸²² Het 'Protokoll' kent in de eerste tien jaren vier 'completum'-aantekeningen, maar het betreft steeds procedurele besluiten.

⁸²³ Fuchs, Sollicitatur.

⁸²⁴ De SvA omschrijft de reden voor het vonnis als '(...) effluxo fatali introducenda appellationis ohne das diesem gericht von oberhaupt ichts [= etwas] insinuirt et sic appellatione deserta, (...) non devolutiora ergangen.' ('Decretum in executionssachen' d.d. 30 jan. 1663. LNRW_RKG, inv.nr. 2622 (Band II) Q22.) Maar de betekening van de oorspronkelijke 'citatio cum compulsoriales' in Aken was door de bode van het RKG vastgelegd.

⁸²⁵ '(...) citationem ad reassumandum (...) reproducere neglexit (...) ex capite desertionis (...)'. RHCL_Wijl, inv.nr. 4 fol. 11.

tussenvonnissen, ook die uit de jaren 1587-1589. De SvA eiste dat alles wat ten nadele van Hoen was gedaan, zou worden hersteld. Alleen de executie van het recente mandatum van het RKG uit 1656 wees de SvA af, omdat hij zich daartoe niet gemachtigd achtte. De SvA kwam daarna echter twee jaar lang niet verder dan het doen uitgaan van aanmaningen en het vaststellen van nieuwe termijnen. Hoen verkreeg daarop eind 1662 een 'mandatum de exequendis' van het RKG, een bevel tot uitvoering gericht aan de SvA.⁸²⁶ In januari 1663 meldde de SvA in een 'Anzeig facta paritione' aan het RKG dat het dossier door de vele tegenwerpingen van de zijde van Van Wachtendonck een grote omvang had bereikt en dat de behandeling veel tijd kostte.⁸²⁷ De SvA vaardigde nog decreten uit in 1663, 1667, 1672, 1673 en 1676 en veroordeelde de beklagde tot diverse boetes.⁸²⁸ Het was machteloos gespartel. De restitutie en schadevergoeding die Hoen eiste, werden niet voldaan. Een belangrijk effect van het RKG-vonnissen was wel dat in Wijlre blijkbaar geen pogingen meer werden gedaan om iets te innen van de eigenaren van Cartils.⁸²⁹ Hoen had bereikt dat het privilege van vrijstelling waar hij aanspraak op maakte, de facto werd gerespecteerd en dat de justitie van Wijlre bemoeienis met Cartils achterwege liet. Er volgde een lange periode waarin wat processen betreft tussen 'Wijlre' en Hoen niets gebeurde. De erfgenamen Hoen en Trips bleven intussen wel in processen verwickeld over de erfenis, inclusief Cartils.⁸³⁰ Verder was het lange tijd rustig in het geschil tussen Wijlre en Cartils.

6.8 Een mandatum van het RKG: Hoen definitief in het gelijk gesteld?

Meer dan een halve eeuw na het RKG-vonnissen in de appelzaak, ontstonden in het jaar 1715 opnieuw problemen tussen Wijlre en Cartils. De aanleiding was gering. Loslopende beesten van de eigenaar van Cartils kwamen op het knollenveld van een boer in Wijlre en veroorzaakten daar schade. De boer hield de beesten vast als zekerheid voor een schadevergoeding en verkreeg daarvoor toestemming van het gerecht in Wijlre.⁸³¹ Daarop verscheen Hoen met een groep gewapende bedienden bij de boer om zijn dieren terug te halen. Er vielen klappen, het vee werd uit de stal gehaald en de boer werd meegevoerd naar Cartils. Op 29 september 1715 verscheen de weer vrijgelaten boer voor de schepenen van Wijlre en klaagde Hoen aan. Het optreden van Hoen betekende hoe dan ook een schending van de jurisdictie van Wijlre. De schout van Wijlre, Andreas Putz, trok de volgende dag met

⁸²⁶ LNRW_RKG, inv.nr. 2622 (Band II) Q19.

⁸²⁷ Ibidem, Q27.

⁸²⁸ Ibidem, Q22-Q26. Zowel in 1672 als in 1673 stelde de advocaat van Van Wachtendonck dat hij in appel ging van een decreet van de SvA, maar daarvan ontbreekt verder elk spoor.

⁸²⁹ De lang daarna (in de achttiende eeuw) gemaakte berekeningen van de geëiste schadevergoeding, die beginnen met de inbeslagneming van 1587, voeren voor de periode na 1655 alleen rente op. Ibidem, Q99 en Q122.

⁸³⁰ Onder andere: LNRW_RKG, inv.nr. 5658.

⁸³¹ Een dergelijk 'arrest' op goederen, na een rechterlijke beschikking, was een gewone juridische mogelijkheid.

een 25-tal gewapende mannen op naar weilanden bij Cartils om opnieuw beesten in beslag te nemen. Hoen werd gewaarschuwd en ging op de Wijlrenaren af, gevolgd door zijn zwager Horion en een groep gewapende bedienden. De groep van Putz loste de eerste schoten, Hoen en de zijnen schoten terug. Er was slechts één slachtoffer: Andreas Putz was dood. Hoen wendde zich op 12 oktober inzake de weggehaalde beesten en tegen hem gepleegde gewelddadigheden rechtstreeks tot de SvA en verkreeg een mandatum s.c., gericht tegen de heer van Wijlre en alle betrokken inwoners van Wijlre.⁸³² De SvA trad daarmee opnieuw op als rechter in eerste instantie, maar nu in de vorm van een mandatum (waarop een mandaatsproces diende te volgen), geen decretum of mandatum als tussenvonnissen. Toen dit mandatum niet werd opgevolgd, vroeg Hoen de SvA om een strenger geformuleerd bevel, maar op 4 december bepaalde de SvA dat Hoen eerst een 'juramentum perhorrescentiae' moest afleggen, een eed dat hij ervan overtuigd was dat hem door de schepenen in Wijlre geen recht zou worden gedaan en dat hij zich daarom rechtstreeks tot de SvA mocht wenden.⁸³³ De SvA leek dus op zijn schreden terug te keren en zorgvuldiger te willen handelen. Hoen c.s. werd door het gerecht van Wijlre gedaagd wegens de dood van Putz, maar negeerden deze en twee volgende dagvaardingen. Van Wachtendonck probeerde te verhinderen dat Hoen verder bij de SvA zou kunnen procederen. Op 16 januari 1716 ging vanuit Wijlre een 'Anzeig und Imploration' uit aan de RHR, met het verzoek om de SvA tot de orde te roepen. De RHR voldeed daaraan met een *Reskript* (op 4 april in Aken betekend).⁸³⁴ Aan dit bevel werd waarschijnlijk voldaan, gezien het ontbreken van aanwijzingen voor enige verdere activiteit van de SvA.

Van Wachtendonck kreeg lucht van plannen van Hoen om zich tot het RKG te wenden en reageerde in maart 1716 met een zogenaamde 'Praeventional Anzeig' aan het RKG.⁸³⁵ Om competentiestrijd tussen RKG en RHR te voorkomen, was de regel dat de instantie waar een zaak het eerst aanhangig was gemaakt voorrang kreeg. Aangezien de zaak al bij de RHR aanhangig was, diende het RKG volgens Van Wachtendonck wegens 'Praevention' terug te treden. Het RKG wenste het beroep van Van Wachtendonck op de RHR echter te beschouwen als beperkt tot het optreden door, en de dood van Putz en nam het verzoek van Hoen in behandeling.⁸³⁶ Het RKG zag in deze tijd veel klagers de voorkeur geven aan de RHR, en zal deze zaak niet graag hebben afgestaan.

⁸³² Mandatum s.c. d.d. 17 oktober 1715, verleend wegens 'verübter öffentlicher gewalt'. LNRW_RKG, inv.nr. 550 Q25.

⁸³³ '(...) dass er vor dem untergerichtet der reichsherrlichkeit Wijlre unpartheiisches recht zu erlangen sich nicht getrauet.' LNRW_RKG, inv.nr. 2622 (Band II) Q2 fol. 10.

⁸³⁴ Ibidem, Q2 (fol. 10-11) en Q6. De RHR deed aan rijksstanden *Reskripte* uitgaan in plaats van mandata. Een *Reskript* was op minder gebiedende toon geformuleerd en bevatte geen dreiging met straf. Verder kwam de procedure echter overeen met een mandaatsproces. Uhlhorn, Mandatsprozess, 117-118; Ehrenpreis, Gerichtsbarkeit, 51.

⁸³⁵ LNRW_RKG, inv.nr. 2622 (Band II) Q54.

⁸³⁶ De bij de RHR aanhangig gemaakte zaak wordt 'der jüngere fiscalische process' genoemd en er wordt verwezen naar de vanaf 1587 spelende geschillen die bij het RKG in behandeling zouden zijn. Besluiten van 3 oktober 1716 en 6 augustus 1717. Ibidem, Q54.

Hoën werkte zorgvuldig aan zijn verzoek aan het RKG om een mandatum. Hij gaf een advocaat in Aken (Henrot) opdracht een concept op te stellen. Deze zond het echter direct naar een *Prokurator* bij het RKG, die het op 27 juni 1716 indiende, zonder door Hoën gemachtigd te zijn. Dit verzoek (met tien bijlagen) werd door het RKG niet toegekend (op 3 november), omdat de stelling van ‘*possessionem immediatis des Hauses Cartijls sampt ahn- und zugehörten*’, dus van rijksonmiddellijkheid, onvoldoende was onderbouwd.⁸³⁷ Hoën liet een nieuwe versie opstellen door een andere advocaat (Limpens) en koos een andere *Prokurator*, die de tweede versie van het verzoek op 12 april 1717 indiende (met dertig bijlagen).⁸³⁸ Op 17 april werd het mandatum verleend.⁸³⁹ Op 6 augustus werd de stelling van ‘*Praeventio*’ definitief afgewezen en het mandatum, nu met dreigendere toon, herhaald (mandatum arctior). Het mandatum was veelomvattend: een onvoorwaardelijk bevel (aan de NWK) eerdere vonnissen tot executie te brengen en de rechten van de klager te handhaven; een bevel aan beklaagden om verdere rechtshandelingen jegens klager achterwege te laten, beslagleggingen op te heffen en eerdere rechtshandelingen ongedaan te maken; dreiging met veroordeling van beklaagden tot een boete wegens landvredebreuk, en tot slot een veroordeling tot het vergoeden van de schade (over de hoogte waarvan beklaagde nog weerwoord mocht geven). Dit laatste onderdeel was het enige dat een *clausula* had gekregen, alle andere bevelen waren onvoorwaardelijk. Naast de heer en de schepenen van Wijlre, noemde het mandatum ook alle mannen die gehoor hadden gegeven aan de oproep van Putz bij naam, in totaal 27 personen in Wijlre. Eenvoudige schutters die door de schout waren opgetrommeld, zagen zich persoonlijke gedagvaard door de gerechtsbode van het RKG, omdat zij de landvrede zouden hebben verstoord.

Het gewapenderhand wegvoeren van beesten van Hoën was dus als een ernstige verstoring van de landvrede gepresenteerd, een gewapende inval in een ander territorium. Hoën wist Wijlre als agressor neer te zetten, terwijl het toch om het optreden van een schout binnen zijn eigen jurisdictie ging. De advocaat van Hoën verzweeg de actie van Hoën tegen de boer in Wijlre en de rechtsgang van Hoën op de SvA. De historie vanaf 1587 werd nog eens geschetst, waarbij alle verkregen (tussen)vonnissen werden neergezet als erkenningen van de zelfstandigheid van Cartils, als evenzovele bevestigingen dat ‘*denen von Weijler keine die geringste Jurisdiction gebühret*’ over Cartils (dat qua grenzen niet werd gedefinieerd). Aan de aartsbisschop van Keulen, als bisschop van Luik en vertegenwoordiger van de NWK, was door het RKG in het mandatum opdracht gegeven om de eerder gevelde oordelen ‘*zu ihren völligen effect durch zulängliche zwangs- und executions mittel zu bringen*’. Op 26

⁸³⁷ Ibidem, Q43.

⁸³⁸ Ibidem, Q13. Het stuk waar Maessen in 1919 zijn stellingen over de status van Cartils op baseerde (RHCL_Wijl, inv.nr. 4) is waarschijnlijk een concept van dit verzoek. Dit concept dateert in ieder geval van na 23 oktober 1716, een datum die erin wordt vermeld. Het vertoont veel gelijkenis met de ingediende *supplicatio* (in het Duits gesteld), maar is daaraan niet identiek.

⁸³⁹ ‘*Mandatum de exequendo et manutenendo s.c. nec non Citationem ad videndum se incidisse et declarari in poeneam fractae pacis publicae, uti et Mandatum inhibitorium et de releuando arresto sine, cassatorium vero et restitutorium c.c.*’ LNRW_RKG, inv.nr. 2622 (Band II) Q12.

januari 1718 verscheen voor het RKG een advocaat namens de aartsbisschop, die verklaarde dat de opgedragen executiemaatregelen waren genomen.⁸⁴⁰ De executie lijkt zich echter te hebben beperkt tot het rechtzetten van de handelingen vanaf 1715.⁸⁴¹

In december 1717 was de tweede fase van het mandaatsproces begonnen, waarin Van Wachtendonck zich mocht verweren. Hij bracht uiteraard 'exceptiones sub- et obreptionis' in en betoogde dat het mandaatsproces over de inbeslagname van beesten niets van doen had met de status van Cartils. In 1718 was er redelijk wat juridische activiteit, daarna werd het snel minder. In 1720 probeerde de RHR nog tussenbeide te komen met het uitvaardigen van een nieuw bevel aan Hoen tot hervatting in de door Van Binsfeld in 1617 begonnen zaak, waarin nooit vonnis was gevelde.⁸⁴² Daarmee kreeg de stelling van *Praeventio*, voorrang voor de procedure bij de RHR, weer meer gewicht. In juni 1721 overlegde de advocaat van Van Wachtendonck een verklaring ('vorläufige paritional anzeig') dat aan het RKG-mandatum was voldaan. Daarna kwam de procedure bij het RKG tot stilstand en na 1722 was er geen activiteit meer, tot de zaak in 1756 weer werd heropend, in 1763 weer tot stilstand kwam, in 1773 werd heropend en in 1790 definitief tot stilstand kwam. Maar in deze twee latere periodes van activiteit werd alleen geprocedeerd over de schadevergoeding. De status van Cartils is geen onderwerp meer geweest. Hoewel het RKG in 1717 door het mandatum formeel slechts een voorlopige voorziening had getroffen, heeft de rechtsstrijd over de status van Cartils in 1722 een einde gevonden. Dat de heer van Wijlre en de inwoners van Wijlre de zelfstandige status van Cartils daarmee nog niet erkenden, spreekt eigenlijk vanzelf.⁸⁴³ De SvA was echter bereid om Cartils nu als *Untergericht* te erkennen. In 1726 nam de SvA een zaak in behandeling en vaardigde een mandatum uit tegen Hoen van Cartils, die met geweld was opgetreden tegen een pachter.⁸⁴⁴ In 1729 was er zelfs sprake van een appel bij de SvA van een vonnis van de schepenen van Cartils. De dagvaarding was gericht aan 'Scholtheis und Scheffen der Reichs Herrlichkeit Cartijls, so dan euch Herren Maximilian graffen von Hoen, Herren dhaselbsten'.⁸⁴⁵ De SvA erkende dus toen de door de eigenaren van Cartils gepretendeerde status. Er zijn geen stukken bewaard gebleven van na 1729 waaruit activiteit blijkt van de 'schepenbank' van Cartils, die in elk geval actief was in de jaren 1719-1729. De pretenties werden echter niet opgegeven. In een pachtcontract uit 1761 werd uitdrukkelijk

⁸⁴⁰ LNRW_RKG, inv.nr. 2622 (Band I) fol. 4.

⁸⁴¹ Hoen overlegde voor het RKG een specificatie van de door hem gevorderde schadevergoeding, te beginnen met de inbeslagneming in 1587 en, met rente en kosten, in totaal 107.079 rijksdaalders bedragend.

⁸⁴² 'Citatio ad reassumandum' d.d. 31 oktober 1720. Op 22 april 1721 op Cartils betekend door een notaris. LNRW_RKG, inv.nr. 2622 (Band II) Q89.

⁸⁴³ In 1739 werd in Wijlre nog vastgelegd dat 'die Erben von Cartils, durch allen rechtsmitteln angetrungen [sollen] werden umb die verlauffene so wohl als künfstige schatzungen beizutragen'. 'Project zum neuen reglement für die Reichsherrschaft Wijlre.' RHCL, Hoog-Cruts, inv.nr. 781.

⁸⁴⁴ Mandatum d.d. 24 januari 1727. SAA_Mis, 1726-1748 fol. 18.

⁸⁴⁵ Brief van de SvA d.d. 11 juni 1729. SAA_Mis, 1726-1748 fol. 45 verso.

vastgelegd dat de pachter zich niet tot enige 'naburige justitie' mocht wenden. De nieuwe pachter, die schepen was in Wijlre, diende dit ambt op te geven.⁸⁴⁶

6.9 Beoordeling van het mandatum van 1717

Wat waarheidsvinding betreft was het RKG lijdelijk: het nam slechts kennis van wat partijen inbrachten en nam daarin zelf geen initiatief. Het hoorde geen getuigen en stelde geen vragen, maar beoordeelde wat partijen schriftelijk aandroegen.⁸⁴⁷ Ook in een mandaatsproces diende de klager enig bewijsmateriaal voor zijn stellingen aan te dragen. De tegenpartij kon in de eerste fase niet weerspreken, maar het RKG diende het door de klager aangedragen bewijs wel te beoordelen. Het mandatum van 1717 roept vragen op, ook als wij rekening houden met dit eenzijdige karakter van de procedure, waarbij de beklaagde in het nadeel was.

Wie kennisneemt van de tekst van de voorafgaande rechterlijke uitspraken, de tussenvonnissen (decreta) van de SvA en de diverse mandata en het 'sententia remissoria' uit 1660 van het RKG, kan niet tot de conclusie komen dat er ooit enige rechterlijke uitspraak was gedaan over de status van Cartils, laat staan dat de *Independenz* door vele vonnissen zou zijn bevestigd. Het mandatum van 1717 stelde echter dat Hoen 'im ruhigen Besitz seiner durch so vielfältige Judicata bestätigte Independenz' moest worden gelaten. Deze tekst was weliswaar ontleend aan het verzoekschrift van Hoen, maar waarom ging het RKG mee in de gesuggereerde voorstelling van zaken en accepteerde het, na aanvankelijk meer bewijs te hebben gevraagd, deze tussenvonnissen als voldoende bewijs, in elk geval van rijksonmiddellijkheid? Het oordeel van het RKG is daarom onbegrijpelijk.⁸⁴⁸

Het RKG was competent in eerste instantie wanneer de beklaagde rijksonmiddellijk was, en ook wanneer een ernstige verstoring van de landvrede had plaatsgevonden of dreigde, zoals door 'sich eigenmächtig Recht verschaffen durch Besitzentziehung unter Gewaltanwendung'.⁸⁴⁹ Dit zich met geweld toe-eigenen van andermans goederen wist Hoen wel aannemelijk te maken, als schout Putz tenminste verondersteld werd actief te zijn geweest buiten het gebied waar hij bevoegd was. Maar was de urgentie groot genoeg om een mandatum s.c. te rechtvaardigen? Voor iets dat anderhalf jaar eerder was gebeurd? Terwijl Hoen de tijd nam om twee versies van zijn verzoekschrift in te dienen? Het RKG gaf met het mandatum een reeks onvoorwaardelijke bevelen. Het mandatum s.c., dat de beklaagde ook

⁸⁴⁶ Hupperichs, *Geschiedenis*, 24-25.

⁸⁴⁷ Het RKG kende in reguliere procedures wel onderzoekscommissies (lokaal ingeschakelde commissarissen) die ter plaatse onderzoek konden doen, maar deze werden uitsluitend benoemd op basis van een verzoek van een procespartij en hun taken werden vooraf in detail vastgelegd, bijvoorbeeld de te ondervragen getuigen en de te stellen vragen, waarmee beide partijen het eens moesten zijn.

⁸⁴⁸ Het Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde bewaart *Judizialsenatsprotokolle* van het RKG uit de periode 1711-1806 (Bestand AR 1-I). Deze kunnen inzicht geven in de besluitvorming. Er is een onlinedatabase die toegang geeft tot deze archiefstukken. Helaas geven 'Cartils' of de namen van de procespartijen als zoektermen geen resultaat, zodat de conclusie moet zijn dat er geen *Judizialsenatsprotokoll* van dit proces bewaard is gebleven.

⁸⁴⁹ RKG 1555, II, IX.

in de tweede fase van het proces op achterstand plaatste, zou volgens regelgeving voor het RKG de uitzondering moeten zijn, het mandatum c.c. de regel.⁸⁵⁰ Misschien dat de 'recidive' van de beklaagden hier de doorslag gaf, of irritatie bij de rechters omdat de eerder door het RKG bevolen executie niet tot veel resultaat had geleid. Opvallend is ook dat nu zonder veel uitstel tot executie werd bevolen. In vergelijking met de eerdere mandata, waar het bij woorden bleef, was de voortvarendheid van het RKG deze keer groot.

Op deze plaats moet een bijzonderheid in het functioneren van het RKG aan de orde worden gesteld. Het RKG worstelde gedurende zijn hele bestaan met een gebrek aan middelen en een overvloed aan processen, waarvoor de rechterlijke capaciteit ontoereikend was. In veel aanhangig gemaakte processen is nooit een definitief vonnis uitgesproken. Wanneer partijen zelf geen actie ondernamen, bleef een proces rusten. Wanneer zij actie ondernamen, kwam het RKG wel in beweging, maar kon de geheime interne beraadslaging van het RKG toch nog jaren of soms zelfs tientallen jaren duren, meestal zonder dat duidelijk was waarom. In deze situatie van een enorme achterstand in de afdoening van zaken en ondoorzichtigheid van de voortgang na de eerste fase, werd het bij het RKG gebruikelijk dat de procesgang tegen betaling kon worden bespoedigd en dat zaken dus voorrang konden krijgen. Dit algemeen geaccepteerde gebruik heette *Sollicitatur*.⁸⁵¹ In de zeventiende en achttiende eeuw gold zelfs dat alleen behandeling plaatsvond indien er werd betaald. Het financieel voordeel kwam rechtstreeks toe aan de personen die de taken en bevoegdheden hadden binnen het RKG om deze versnelling mogelijk te maken, met de name de *Kammerrichter* (het hoofd van het RKG), de twee *Präsidenten* (die ook als voorzitter van een *Senat*, een aan een zaak toegewezen college van rechters, optraden), de aangewezen *Referent* (die het dossier van een zaak samenvatte en een voorstel voor een vonnis opstelde) en de *Assessoren*, de overige leden van een *Senat*. Dat Hoen heeft moeten betalen om zijn verzoeken met enige spoed te laten behandelen, staat dus vast. Het proces van *Sollicitatur* ging echter soms verder dan het toen als legitiem ervaren doel, de bespoediging van de procesgang, en richtte zich ook op beïnvloeding van de rechters, zoals door beïnvloeding van de keuze van de *Referent* (door de *Kammerrichter*) en van de samenstelling van het college van rechters (de *Senat*) in een specifiek proces. Formeel bestond er een *Referentengeheimnis* en was de naam van de betrokken *Referent* geheim. In de praktijk werd dit niet altijd nageleefd en waren *Referenten* dus ook benaderbaar. Er is een aantal gevallen van ernstige corruptie bij het RKG aan het licht gekomen.⁸⁵² Het is zeker niet uit te sluiten dat Hoen erin is geslaagd de uitkomst van zijn mandaatsproces met andere dan juridische middelen te beïnvloeden. Toen de zaak van Hoen speelde, had het RKG net een crisis doorstaan. De activiteiten hadden zeven jaar stilgelegen (1704-1711) en er was een visitatiecommissie actief geweest (1707-1713). In 1711 waren de werkzaamheden hervat met maar zes *Assessoren*.⁸⁵³ De RHR

⁸⁵⁰ RKG 1555, II, XXIII. Het mandatum s.c. zou moeten worden beperkt tot vier specifieke gevallen.

⁸⁵¹ Fuchs, *Sollicitatur*.

⁸⁵² Ibidem, 177-200; Baumann, *Affäre*.

⁸⁵³ Smend, *Reichskammergericht I*, 218-222.

trok toen toch al veel meer klagers aan dan het RKG. De periode van crisis zal dit alleen maar hebben versterkt. De financiering van het RKG en de regelmatige betaling van de *Assessoren* moesten nodig worden verbeterd. Extra inkomsten uit *Sollicitatur* of anderszins zullen dus welkom zijn geweest.

Op zoek naar minder negatieve verklarende factoren, kan hier nog worden gewezen op de mogelijke invloed van keizerlijke privileges voor de *Reichsritterschaft*. De keizer had in 1688, en opnieuw in 1700, de hoogste rechtsinstanties van het Rijk opdracht gegeven de *Reichsritterschaft* bijzondere bescherming te geven. Door middel van het mandaatsproces moesten zij snel en effectief bescherming kunnen zoeken tegen machtige landsheren die hun rechten bedreigden.⁸⁵⁴ De advocaat van Hoen sprak in 1717 nadrukkelijk van de *Rittersitz* Cartils, waar voorheen steeds sprake was van een 'frey adlig haus', en benadrukte dat de eigenaar lange tijd afwezig was geweest in krijgsdienst. Veel *Reichsritter* dienden de keizer als officier.

Los van de totstandkoming van het mandatum, moeten de feitelijke inhoud en de reikwijdte van het vonnis worden beoordeeld. Ook al herhaalde het RKG (zoals gebruikelijk was) formuleringen uit het verzoek van Hoen in het mandatum, welke status van Cartils had het RKG in gedachten met het zelfgekozen woord *Independenz*? In de literatuur is Cartils tot 'rijksheerlijkheid' gemaakt, maar dat woord, in de achttiende eeuw toch heel gebruikelijk, is in het mandatum niet te vinden. Duidelijk is wel dat er met *Independenz* rijksonmiddellijkheid werd bedoeld, de 'possessio immediatis' waar het RKG bij de afwijzing van de eerste versie van het verzoek meer bewijs voor had gevraagd. Voor een verdere interpretatie van *Independenz* moeten wij misschien naar een andere categorie kijken dan heerlijkheden. Het Rijk kende een speciale groep van rijksonmiddellijke personen zonder territoriale zelfstandigheid, de al genoemde *Reichsritterschaft*. De ridders bezaten meestal alleen de lagere rechtspraak over hun onderdanen, maar hadden wel het recht belasting te heffen. Zelf waren zij (als persoon) rijksonmiddellijk en dus niet onderworpen aan de gerechtshoven van landsheren, en zij waren vrij van belastingen en van inkwartiering. Deze ridders genoten de bijzondere bescherming van de keizer, maar waren niet vertegenwoordigd op de rijksdagen.⁸⁵⁵ Het is een groep die voor het RKG en de RHR veel heeft geprocedeerd om de eigen rijksonmiddellijke status en het recht om belasting te heffen te verdedigen tegen diverse landsheren. Mogelijk beoogde het RKG een vergelijkbare status voor Cartils en zijn eigenaren met het woord *Independenz*. Het voorbeeld van de *Reichsritterschaft* impliceert ook, dat een samenhangend territorium binnen duidelijke grenzen geen vereiste

⁸⁵⁴ Het ging echter met name om het heffen van belasting, het *ius collectarum*. De *Reichsgerichte* kregen van de keizer de aanwijzing bij 'Eingriff oder Vorenthalt der Steuer' aan de *Reichsritterschaft* 'fürdersame Prozess und erspriesliche Hülff' te geven en '[mit Hilfe des] Mandatsprozess jederzeit executive hülffliche Hand' te bieden. De *Reichsgerichte* dienden onnodige vertragingen in de processen te voorkomen. Er moest 'summarisch' worden gewerkt en tegenwerpingen zouden in een regulier proces behandeld dienen te worden. Uhlhorn, Mandatsprozess, 19-26.

⁸⁵⁵ Vanaf 1577 waren zij ingedeeld in drie *Ritterkreise*, die weer waren onderverdeeld in *Ritterkantone*. Tot de *rheinische Ritterkreis* behoorde het *Ritterkanton Niederrhein*. Het betreffende gebied was echter niet de Neder-Rijn maar reikte naar het Noorden slechts tot in de Moezelstreek.

was voor deze vorm van rijksonmiddellijkheid en dat het ontbreken daarvan in het geval van Cartils geen argument hoefde te zijn tegen rijksonmiddellijkheid van de eigenaar. De eigenaar hoefde dus niet de hoge justitie over onderdanen te bezitten, hij hoefde zelfs geen onderdanen te hebben.⁸⁵⁶ Zijn bezittingen waren vrij van landsheerlijke belastingen.

Een vergelijkbaar geschil speelde rond het al als ‘zonneleen’ genoemde Schönau. Schönau ligt bij Richterich, ten noorden van Aken. De procedure voor het RKG over de status startte in 1597 en kwam na vijf jaar tot stilstand, rustte 150 jaar lang, en werd vanaf 1752 weer voortgezet. Het huis was in 1396 in leen opgedragen aan Gulik en het (kern)grondgebied omvatte niet meer dan een kasteel en enkele huizen. In het midden van de achttiende eeuw probeerde de eigenaar, Johann Gottfried von Blanche, om voor Schönau erkenning te krijgen van de rijksonmiddellijke status en zelfs die van ‘Reichsherrschaftliches Haus’, dus een huis als heerlijkheid. Volgens de heer van de heerlijkheid Heyden, een *Unterrherrschaft* van Gulik, behoorde Schönau tot zijn jurisdictie en probeerden de eigenaren hun laatgerecht op te waarden tot een schepengerecht. In 1754 bevestigde het RKG de rijksonmiddellijke status, maar Von Blanche belandde daarna in Gulikse gevangenschap tot hij de hertog van Gulik als landsheer erkende.⁸⁵⁷

6.10 Samenvatting en conclusies

Eén appelprocedure en vier processen in eerste instantie bij de SvA (waarvan drie op basis van de *lex diffamari* en één mandaatsproces), één appel- en nietigheidsprocedure en een dozijn mandaatsprocessen bij het RKG, twee mandaatsprocessen bij de RHR, twee processen bij de Raad van Brabant. Een rijke oogst aan juridische activiteit rond Cartils. Over de staatsrechtelijke status van Cartils leren de processen ons echter weinig. Over het functioneren van deze instanties in het algemeen, kunnen deze processen slechts een indicatie geven. Over hun functioneren in dit geschil, zijn conclusies te trekken.

Traagheid, besluiteloosheid, onduidelijkheden over competentie, onbegrijpelijke vonnissen en vooral onvermogen om het geschil op te lossen, kenmerken in deze casus de rechtsgang binnen het HRR. In twee eeuwen van procederen bleek het onmogelijk om van RKG, RHR of de SvA enig definitief vonnis te verkrijgen over de kern van het geschil. Deze rechtsinstanties produceerden alleen een regen van voorlopige voorzieningen, waaronder ook het mandatum van 1717. Tussenvonnis werd op tussenvonnis gestapeld, steeds gericht op *inhibitio* en herstel van de status quo, maar de kernvraag kwam niet aan bod. De uitspraak van het RKG in 1660 in de appelprocedure (het ‘sententia remissoria’) is uitermate onbevredigend, evenals de manier waarop de SvA met dit vonnis omging. In geen van de mandaatsprocessen werd in de tweede fase een vonnis uitgesproken over de door de beklaagde ingebrachte bezwaren tegen het uitgevaardigde mandatum. Uitsluitend

⁸⁵⁶ Bundschuh, Versuch.

⁸⁵⁷ Hansen, Schönau.

het mandaatsproces tegen de SvA in 1637 werd afgerond, en dat alleen omdat de SvA zich niet verzette. Over de door Hoen na het mandatum van 1717 geëiste schadevergoeding werd nooit beslist. De voorlopige voorzieningen belemmerden de rechterlijke activiteit in Wijlre soms lange tijd of blijvend. Het strafproces over de dood van Putz in 1715 kwam tot stilstand door het mandatum van het RKG en kreeg geen vervolg. De familie Hoen, die bereid was haar gepretendeerde rechten met geweld te verdedigen, kon haar gang gaan en voor voldongen feiten zorgen, beschermd door de rechterlijke instanties.

Bij de eerdere kwantitatieve analyse is als algemene ontwikkeling geconstateerd dat de mandaatsprocessen bij het RKG sterk toenamen ten opzichte van de appelprocessen. Deze casus laat zien hoe mandata (veelal 'sine clausula') gebruikt werden om snel juridische actie te ondernemen tegen onwettig handelen van een derde. Het enige RKG-appelproces was feitelijk een proces over nietigheid en over de competentie van de SvA. Mandata waren niet altijd effectief, maar waren een instrument dat snel kon worden toegepast en op zijn minst een zeker intimiderend effect had.

Feiten speelden in de rechterlijke behandeling van het geschil, wat de kern ervan betrof, een ondergeschikte rol. Geen van de vele dossiers bevat een kaart of een enigszins exacte geografische beschrijving. Rechters in het verre Speyer of Wetzlar oordeelden zonder enige geografische kennis van de situatie rond Cartils. De commissie van het RHR deed op dit punt beter werk, maar het rapport bleef, mogelijk door bijzondere omstandigheden, zonder vervolg. Geen van beide partijen bracht in de procedures veel stukken in van vóór de zeventiende eeuw, waarschijnlijk omdat zij niet meer over de archieven beschikten om uit te putten. De verklaring van de schepenen van Aken dat zij Cartils als onderdeel van de heerlijkheid Wijlre beschouwden, legde blijkbaar geen gewicht in de schaal bij het RKG. De procedures kregen het karakter van het steeds herhalen van stellingen over de status van Cartils en concentreerden zich verder op de overtredingen van de gerechtelijke *inhibitio*, zoals met name door de invorderingsmaatregelen van de zijde van Wijlre. De *inhibitiones* die de situatie voorlopig moesten bevriezen, waren algemeen geformuleerd. Welke concrete handelingen moesten worden nagelaten of teruggedraaid, was daarmee onduidelijk. Moest de heer van Wijlre de inwoners van Wijlre beletten contributies om te slaan als tegen hem als leenheer werd geprocedeerd met als uitgangspunt het al dan niet leengoed zijn van Cartils? Moest Van Binsfeld alle goederen van Hoen ongemoeid laten als het om rechten als leenheer ging, of alleen het huis? De cumulatieve 'ongehoorzaamheid' van Wijlre en de heer van Wijlre op het punt van acties tegen Hoen, en het niet voldoen aan de mandata van SvA en RKG, raakten waarschijnlijk een gevoelige snaar bij de rechters en is 'Wijlre' mogelijk fataal geworden.

De heer van Wijlre had enig succes met klachten tegen de SvA, wanneer deze als rechter in eerste instantie wilde optreden. Het RKG corrigeerde de SvA twee keer (1631 en 1637) voor het te ruim opvatten van zijn bevoegdheden, de RHR deed dat één keer (1716). De SvA gehoorzaamde, maar trok geen lering uit deze tikken op de vingers. De SvA reageerde in 1631 vooral gepikeerd. Na het 'sententia remissoria' van het RKG in 1660 bleek dat de SvA

niets had geleerd wat een proces 'ex lege diffamari' betreft en zich simpelweg competent bleef achten de klacht verder te behandelen.

De regelgeving voor het RKG wilde toepassing van bijzondere vormen van proces, zoals het mandatum s.c., in principe tot uitzonderingsgevallen beperken. In de praktijk werd er geen scherpe grens getrokken. Verzoeken om mandata s.c. waren regel.⁸⁵⁸ Vervolgens blijkt in de fase van de citatio, waarin nauwelijks verweer mogelijk zou moeten zijn (behalve de 'exceptiones sub- et obreptionis'), weer eindeloos te worden geprocedeerd, zonder dat tot een vonnis kon worden gekomen.

In het algemeen kende de SvA weinig terughoudendheid wat de interpretatie van de eigen competentie betreft. De SvA produceerde met gemak voorlopige voorzieningen. Zo werd (in elk geval op papier) de activiteit van de lokale justitie stilgelegd. Een ideale mogelijkheid voor klagers om uitstel te krijgen en zaken te traineren. De SvA wilde zich alle bevoegdheden aanmatigen die het RKG bezat, ook in eerste instantie, maar liet zich daarin zelfs niet beperken door de voorschriften van de RKG. Uiteindelijk was de SvA een praktisch machteloze instantie omdat hij geen executie van zijn vonnissen wist af te dwingen. Of de SvA de Kreits had kunnen inschakelen voor executie, zoals het RKG kon doen, is niet duidelijk. Voorbeelden daarvan zijn niet bekend, en het steeds weer zelf inzetten van soldaten wijst daar niet op. Ook in de executie van een RKG-vonnissen slaagde de SvA niet.

De RHR is te prijzen voor zijn initiële aanpak, met actieve waarheidsvinding ter plaatse door een commissie. Opvallend is dat Hoen zich nooit tot de RHR wendde. Van Binsfeld en later Van Wachtendonck wedden met hun voorkeur voor de RHR uiteindelijk toch op het verkeerde paard, omdat de RHR niet tot een vonnis kwam.

De Raad van Brabant in Brussel was in de zeventiende eeuw nog lange tijd competent voor Eys (en Wittem). Hij achtte zich blijkbaar eveneens competent voor Cartils, en zelfs voor zaken die binnen Wijlre speelden, als de klagers inwoners van de Spaanse Nederlanden waren (zoals de erfgenamen Hoen). De Raad is de enige instantie die in dit geschil reguliere vonnissen produceerde. De werkwijze, met commissarissen die ter plaatse onderzoek verrichtten, dwingt bewondering af in vergelijking met de lijdelijkheid van het RKG en de SvA.

Wat was de staatsrechtelijke status van Cartils na het mandatum van 1717? Het RKG betitelde Cartils in 1717 niet als heerlijkheid, maar blijkbaar achtte het RKG Cartils wel rijksonmiddellijk. Deze rijksonmiddellijkheid moet echter waarschijnlijk geïnterpreteerd worden als van een bijzondere soort, een status gelijk aan die van de *Reichsritterschaft*, wat impliceert dat men niet van een territorium kan spreken, dat er geen sprake kon zijn van rijks- of kreitsstandschap of lidmaatschap van een *Grafenkollegium*, en dat er geen rijksaanslagen werden opgelegd (ook niet voor de *Kammerzieler*). Een objectieve beoordeling op basis van de eerder aangehaalde feiten, ondersteund door de stellige verklaring van de SvA hierover,

⁸⁵⁸ Dit is een algemene trend. De RHR vaardigde in de achttiende eeuw zelfs geen mandata c.c. meer uit (Uhlhorn, Mandatsprozess, 9). Bij het RKG lag het aandeel van de mandata s.c. in het totaal aan het eind van de achttiende eeuw op grofweg 80% (Wiggenhorn, Reichskammergerichtsprozess, Tabelle I).

moet ons echter doen concluderen dat Cartils historisch gezien onderdeel was van de heerlijkheid Wijlre. De eigenaren mochten zich alleen door de vreemde kronkelwegen van de rechtspraak enige tijd rijksonmiddellijk, en zelfs heren van een kleine heerlijkheid voelen.

TWEEDE DEEL

INLEIDING

In het voorgaande is 'relatie' behandeld vanuit het Rijk en vanuit overkoepelende instituties. Kwantitatieve gegevens over 'relatie' zijn in beeld gebracht vanuit deze instituties bezien. Bij de behandeling van individuele VRH stond de relatie met de SvA centraal. In het hoofdstuk Cartils was het functioneren van SvA, RKG en RHR mede een belangrijk thema. Afrondende (tussen) conclusies, anders dan de aan het eind van elk hoofdstuk geformuleerde conclusies, zijn nog niet mogelijk. Daarvoor is eerst een diepgaande behandeling van een aantal casus vereist, waarbij zowel de relatie met het Rijk als met landsheren wordt onderzocht. Hierna wordt de historie van een tiental VRH diepgaand behandeld. Elke VRH heeft een geschiedenis met eigen, unieke aspecten, maar de behandeling werpt steeds licht op de onderzoeksvragen.

Eerder is een zestal invalshoeken benoemd:

1. De concrete relaties van VRH met de keizer, het Rijk en zijn organen;
2. De feitelijke rechtsgang en rechtsmacht in hoger beroep;
3. De betekenis van leenbanden met landsheren, van het leenrecht, van 'Schutz und Schirm' en (wat Thorn en Breust betreft) van voogdij;
4. Landsheerlijke ambities en de daaruit voortvloeiende bedreigingen;
5. De betekenis van de positie en de oriëntatie van de heren van VRH;
6. De houding en invloed van de onderdanen.

In de voorafgaande hoofdstukken lag de nadruk op de eerste twee onderzoeksvragen. De balans ligt in de volgende hoofdstukken anders. Er is een veel grotere rol voor landsheerlijke invloeden. De verschillende aspecten van de relatie met landsheren (zoals leenbanden, rechtsgang en bescherming) worden onderzocht. Staatsrechtelijk belangrijke keuzes en de rol van de heren en de onderdanen daarin, worden belicht. De aandacht voor de specifieke relatie met het Rijk, met keizer, Kreits, RHR en RKG blijft daarnaast bestaan.

De structuur van dit tweede deel (zeven hoofdstukken) is als volgt:

Het eerste hoofdstuk neemt een aantal VRH onder de loep waarbij die prins-bisschop van Luik op enig moment landsheerlijke invloed uitoefende of probeerde uit te oefenen. Dan

volgen twee heerlijkheden (Elsloo en Wittem) met sterke Spaanse invloed, die in het geval van Elsloo later verdrongen werd door Staatse bemoeienis. Eys, waarvan de historie nauw met die van Wittem verbonden is, volgt op Wittem, maar is ook de eerste VRH van een drietal (Limbricht en Kessenich volgen) waar de hertog van Gulik landsheerlijke ambities toonde. Tot slot wordt Thorn behandeld. Spaanse invloed was hier lange tijd sterk. Thorn kent echter zoveel specifieke aspecten (een zeer moeizame relatie met de NKW, muntslag, voogdij, vorstelijke titel) dat het als laatste wordt behandeld.

7 STEIN, PIETERSHEIM, LEUT EN BREUST

7.1 Inleiding en onderzoeksvragen

De relatie van Stein, Pietersheim en Leut met de SvA, en het ontbreken daarvan in het geval van Breust, zijn al beschreven. In dit hoofdstuk wordt de relatie van deze VRH met verschillende landsheren en hun hoven behandeld. Op dat gebied hebben zij deels gemeenschappelijkheden. Leenbanden en ressort zijn daarbij belangrijke thema's. Onderzocht wordt de betekenis van leenbanden voor landsheerlijke aanspraken en landsheerlijke inmenging, maar ook de opties die leenbanden aan de heren van VRH (en soms ook aan derden) konden bieden. De rechtsgang op landsheerlijke hoven enerzijds, en op RKG en RHR anderzijds, wordt onderzocht. Daarbij is er specifieke aandacht voor de mogelijkheid tot het uitoefenen van feitelijke (rechts)macht door deze instanties en voor de door de heren van VRH gemaakte keuzes op het gebied van rechtsgang, met de redenen daarvoor.

De rol van de bisschop van Luik is een belangrijk thema van dit hoofdstuk. Stein en Pietersheim hadden leenbanden met het graafschap Loon en daardoor banden met het prinsbisdom Luik. Breust had geen leenbanden, maar de voogdij van de bisschop van Luik vormde de basis voor aanspraken van de bisschop. Bij de VRH die in de volgende hoofdstukken behandeld worden, speelt de bisschop alleen nog een (beperkte) rol bij Thorn, terwijl Spaanse, Staatse en Gulikse bemoeienis nog in diverse casus voorkomt. Het is makkelijk om de bisschop te negeren in het krachtenspel tussen de grote landsheren, en tussen VRH en landsheren. Militair was hij steeds de mindere van Bourgondische, Spaanse en Staatse militaire macht, en was hij vooral defensief ingesteld. Hij was lid van de NWK, maar gedurende een groot deel van de Tachtigjarige Oorlog was Luik alleen formeel nog lid en stond het eerder aan de zijlijn.⁸⁵⁹ Wat territoriale ambities betreft, lijkt de bisschop betrekkelijk passief. Het graafschap Horn viel de bisschop als leenheer in 1572 in de schoot (samen met de voogdij over Thorn).⁸⁶⁰ Er bestonden leenbanden met Limbricht (dat als Loons leen is verheven tot en met 1617), maar daar ontbreekt, zoals wij in een later hoofdstuk zullen zien, elke Luikse

⁸⁵⁹ Er is gesteld dat Luik, na jaren van beperkte belangstelling, in 1615 zijn banden met de NWK zou hebben verbroken en pas in de achttiende eeuw de relaties zou hebben hersteld (Kupper, *Institutions*). Volgens stukken in het NWKA vreesde de Kreits pas in 1639 dat Luik zich geheel aan de Kreits en aan het Rijk wilde onttrekken (*Kreisabschied* 1639. NWKA, inv.nr. V.8, Band VII). Nadat de stad Luik zich in 1649 aan bisschop Ferdinand van Beieren had moeten onderwerpen, was de bisschop van Luik vanaf 1653 weer vertegenwoordigd op de vergaderingen en opgenomen in de matrikels van de Kreits (*Protokoll* 1653, NWKA, inv.nr. VIII.13).

⁸⁶⁰ De aanspraken van anderen (erfgenamen en verwanten) konden met juridische middelen worden afgewend.

bemoeienis.⁸⁶¹ Onderzocht wordt of het algemene beeld van passiviteit en het ontbreken van landsheerlijke ambities met betrekking tot VRH juist is.

Stein en Leut waren buitenlenen van Valkenburg, en bij beide zien wij Spaanse bemoeienis. Vóór 1632 was dit optreden zeer assertief. Bij Stein en Leut zien wij later bemoeienis van de Staten-Generaal, maar ook bij Pietersheim was er bemoeienis, ondanks het ontbreken van een leenrechtelijke band. De rol die de Staten-Generaal speelden bij deze drie VRH verschilt sterk, wat de vraag oproept naar de redenen daarvoor. Landsheerlijke ambities van de hertog van Gulik spelen in dit hoofdstuk alleen bij Leut een rol.

7.2 Stein: zestiende en zeventiende eeuw

Stein was voor een klein deel (de 'Witte Poort' van het kasteel, waarschijnlijk alleen een toren) een leen van Valkenburg. Het was ook, en voor een belangrijker deel, een leen van Loon.⁸⁶² In de loop van de zestiende eeuw geven documenten ons zicht op bemoeienis van de prins-bisschop van Luik met Stein. In het midden van die eeuw was er een geschil tussen de heer van Stein en de heer van Elsloo over het aanleggen van dijken langs de Maas. De prins-bisschop werd door beide partijen als scheidsrechter ingeschakeld (de heer van Elsloo was ook vazal van de bisschop, niet voor Elsloo, maar wel voor andere leengoederen) en deed uitspraak in het geschil, maar de heer van Elsloo was daarover niet tevreden en wendde zich tot de Raad van Brabant in Brussel, waar hij 'brieven van cassatie' verkreeg waarmee deze scheidsrechterlijke uitspraak nietig werd verklaard. De bisschop van Luik schreef daarop in 1552 een brief aan de heer van Elsloo waarin hij hem gebood zich aan zijn scheidsrechterlijke uitspraak te houden.⁸⁶³ De heer van Elsloo procedeerde echter verder voor de Raad van Brabant tegen de heer van Stein. In 1554 schreef de prins-bisschop twee brieven aan de kanselier van de Raad.⁸⁶⁴ Hij betoogde dat Stein tot het graafschap Loon behoorde en Elsloo tot het graafschap Valkenburg, en dat de Raad zich niet eenzijdig de competentie in het geschil mocht aanmatigen, 'au prejudice de ma jurisdiction et droict'. De bisschop deelde verder mee dat hij de heer van Stein, die hij betitelde als zijn onderdaan, had verboden de competentie van de Raad te erkennen. De procureur van de bisschop voegde zich in de zaak voor de Raad met de heer van Stein en bestreed de competentie van de Raad. Hoe dit proces afliep, is niet bekend. Hier blijkt duidelijk dat de bisschop over Stein

⁸⁶¹ Een verschil is dat in Limbricht het kasteel geen Loons leen was, in Stein en Pietersheim wel. De ligging (omringd door Guliks territorium) maakte Limbricht in feite onbereikbaar voor Luiks militair optreden, tenzij men een confrontatie met de hertog van Gulik wilde aangaan. De heren van Limbricht hebben niet geprocedeerd voor de Leenzaal van Kuringen, en de aandacht zo niet op zich gevestigd. De leenverheffingen bleven een formaliteit. Mogelijk waren de banden van de in Limbricht heersende geslachten met Luik ook te gering.

⁸⁶² Zie Nève, RKG, 477-478. De Loonse leenverheffingen zijn tot en met de achttiende eeuw gecontinueerd.

⁸⁶³ '(...) dat gij naer inhalt des voors. appointemente uch regulierte zonder den heere van Steijn in zijn begonst werck eenich letsel off belet te doen.' BHIC_RvB, inv.nr. 411. Zie over het verdere verloop van dit geschil: Van Mulken, Gegevens, 17-19.

⁸⁶⁴ Brieven d.d. 24 oktober en november 1654. RAB_OF, inv.nr. 6882.

een zekere landsheerlijke macht wilde uitoefenen, de heer van Stein meende te kunnen gebieden, aanspraak maakte op jurisdictie en concurrerende jurisdictie bestreed. In 1566 wilde de bisschop de pastoor van Stein voor een commissie laten verschijnen 'pour y rendre raison de sa doctrine en foy', dus om zich te verantwoorden wat zijn geloofsovertuiging betrof. De vrouw van Stein verzette zich daar blijkbaar tegen, maar de bisschop herinnerde haar eraan dat hij niet alleen een geestelijke verantwoordelijkheid had, maar dat er ook een leenrechtelijke band bestond die hem bevoegdheden gaf.⁸⁶⁵ In 1577 had de bisschop intensieve bemoeienis met een geschil tussen Petronella van Praet, weduwe van Herman van Bronckhorst, heer van Stein, en haar schoondochter Erica van Manderscheid, weduwe van haar zoon Willem.⁸⁶⁶ Luikse bemoeienis was dus niet slechts incidenteel.

Dat de bisschop zich als belanghebbende zag wat de status van Stein betrof, bleek ook toen Willem van Bronckhorst in 1568 een verzoek deed aan de NWK om Stein samen met Batenburg als lid tot de Kreits toe te laten. Zijn poging strandde wat Stein betreft op bezwaren van de zijde van de bisschop als leenheer, zodat hij alleen voor Batenburg als lid werd toegelaten, hoewel hij tevens om 'schutz, schirm und verthedigung' voor Stein had verzocht.⁸⁶⁷ Rijks- en kreitsstandschap wist Stein ook na 1568 nooit te bereiken. In de beginjaren van de Opstand kozen de heren van Stein (tevens heren van Batenburg) duidelijk de zijde van Willem van Oranje. Dat Batenburg door Alva werd geconfisqueerd, is bekend. Stein zou niet zijn geconfisqueerd, wat is toegeschreven aan de rijksonmiddellijke status van Stein. Toch lijkt ook Stein te zijn bezet, maar Juridisch vormde de tweede leenheer een complicatie voor Spaanse confiscatie, niet een rijksonmiddellijke status.⁸⁶⁸ Stein is waarschijnlijk tijdelijk bezet door Spaanse troepen, maar vervolgens in beheer overgedragen aan de bisschop van Luik. Bij de benoeming in 1574 van een nieuwe kastelein door de bisschop wordt vermeld dat er onduidelijkheid bestond over erfgenamen en eigenaren.⁸⁶⁹ Twee jaar eerder, in 1572, had de bisschop de Spanjaarden verzocht om Stein te verschonen van inkwartiering. Hij duidde Stein in zijn brief aan als 'mon païs et mon fief', duidelijk een leenrechtelijke én een territoriale aanspraak.⁸⁷⁰

De Loonse Leenzaal van Kuringen achtte zich zonder meer competent voor alle leenrechtelijke aangelegenheden die Stein betroffen. De lenen van de heer van Stein werden

⁸⁶⁵ Brief van de bisschop d.d. 11 mei 1566 aan 'Madame de Batembourg' (waarschijnlijk Petronella van Praet, weduwe van Herman van Bronckhorst). AEL_CP, inv.nr. 101 fol. 282. Over de calvinistische voorkeuren van deze Van Bronckhorsten en van Petronella van Praet, zie Bax, *Protestantisme*, 135 en 230-232.

⁸⁶⁶ AEL_CP, inv.nr. 104 fol. 136v, 139v, 142v, 187r, 210r, 248v, 282r en 460v.

⁸⁶⁷ 'Dieweil aber der (...) Bischoff zu Lüttig von wegen der herrlichkeit Stein interesse praetendirt (...)' (NWKA, inv. nr. IX.1 fol. 181). Zie ook: Weinberg, Wittern, 82.

⁸⁶⁸ In een stuk getiteld 'Déduction Succincte' uit 1741 wordt gesteld dat: 'Le Roi d'Espagne confisqua la Sr. de Steyn et y mit Garnison, à cause que Guillaume et Charles de Bronckhorst avoient suivi le parti du Prince d'Orange, pendant la Révolution. L'an 1593, Herman Theodor de Bronckhorst, fils de Guillaume, rédimait la Sr. de Steyn du Roi d'Espagne comme Duc de Brabant' (NA, Collectie Fagel, inv.nr. 1742). Herman Diederik, zoon van Willem, verhiel Stein voor het Valkenburgs leenhof in 1596, terwijl zijn vader al sinds 1573 dood was en zijn oom Karel sinds 1580 (Habets, *Leenen Valkenburg* (1884), 249), wat het verhaal lijkt te bevestigen over het weer in het bezit van Stein gesteld worden in 1593.

⁸⁶⁹ AEL_CP, inv.nr. 103 fol. 41 verso.

⁸⁷⁰ AEL_CP, inv.nr. 102 fol. 328 verso.

als onderlenen beschouwd. In 1613 kwam de heer van Stein in conflict met de heer van Leut over de heerlijkheid Meeswijk, een bezitting van de heer van Leut en volgens de heer van Stein een leen van Stein, wat de heer van Leut ontkende.⁸⁷¹ De heer van Leut weigerde hierover te procederen voor het leenhof van Stein, dat daarop de heerlijkheid Meeswijk, wegens het niet verheffen ervan, aan de leenheer vervallen verklaarde. De heer van Leut wendde zich tot de Leenzaal van Kuringen, die hij competent achtte. De Leenzaal deelde blijkbaar zijn mening en vaardigde een viertal bevelschriften uit tegen de heer van Stein, die de jurisdictie van de Leenzaal in de kwestie echter ontkende. De Leenzaal verklaarde daarop het vonnis van het leenhof van Stein nietig en wilde de zaak aan zich trekken (evocatie). Tegen een tussenvonnis van de Leenzaal in 1614 ging de heer van Stein in appel bij het RKG, en vervolgens ook tegen het eindvonnis in 1615.⁸⁷² Het hoger beroep op het RKG vloeyde in dit geval niet voort uit de staatsrechtelijke status van Stein, maar uit de status van de Leenzaal van Kuringen, waarvoor RHR en RKG beroepsinstanties waren. Een eindvonnis in deze RKG-processen is niet bekend.

In 1598 probeerde Gerard van Luxemburg, heer van Hollogne⁸⁷³, wiens echtgenote Elisabeth van Bronckhorst recht had op een rente waarvoor goederen in de heerlijkheid als onderpand dienden, betaling af te dwingen en begon een proces voor de schepenen van Stein. Beklaagde was zijn zwager, Herman Diederik van Bronckhorst, heer van Stein. Niet geheel verrassend, werd de heer van Stein door zijn schepenen in het gelijk gesteld, en de klager ging in 1599 in beroep bij de SvA. In 1599 en 1600 volgden vonnissen van de SvA in het voordeel van de heer van Hollogne, waar Van Bronckhorst echter gevolg aan weigerde te geven. De klager verzocht de SvA om *executoriales*, op basis waarvan hij in 1600 aan de bisschop van Luik, als leenheer (graaf van Loon), om ondersteuning vroeg bij de executie van de vonnissen van de SvA.⁸⁷⁴ De bisschop achtte zich daartoe competent en kwam aan het verzoek tegemoet, maar een door de drossaard van het Loonse Stokkem georganiseerde inval in Stein in juni 1600 liep uit op een smadelijke vlucht toen de schutters van Stein in actie kwamen om de indringers te verdrijven.⁸⁷⁵ Steun van de justitie in Maastricht door het daar onder arrest plaatsen van inwoners van Stein had aanvankelijk meer succes, maar deze aanpak moest, mede door bemoeienis van de Raad van Brabant, worden opgegeven.⁸⁷⁶ Begin april 1602 overleed Herman van Bronckhorst, heer van Stein. Hij had geen testament gemaakt en had geen directe erfgenamen. Kandidaten waren zijn zus Elisabeth, gehuwd met de heer van Hollogne, en een neef, Maximiliaan van Bronckhorst, heer van Barendrecht.⁸⁷⁷ De Loonse drossaard van Stokkem zond na het overlijden manschappen om kasteel Stein te bezetten, in afwachting van duidelijkheid over de erfopvolging, in feite een sekwestratie van

⁸⁷¹ Zie over leenroerigheid van Meeswijk: Nève, RKG, 363 (noot 431) en 480 (noot 1079).

⁸⁷² RAH_LvK, inv.nr. 603. RHCL_RKG, inv.nr. 23 en 24.

⁸⁷³ Hollogne-aux-Pierres ligt ten westen van Luik.

⁸⁷⁴ 'Literas subsidiarias & requisitoriales' van de SvA d.d. 7 maart 1600. BBL_P, inv.nr. 36 Q4.

⁸⁷⁵ SAA_RKG, inv.nr. B 5985 Q15 en Q16.

⁸⁷⁶ BBL_P, inv.nr. 36 Q3.

⁸⁷⁷ Maximiliaan wordt tot circa 1615 heer of vrijheer genoemd, vanaf 1615 graaf.

Stein door de bisschop van Luik. Een advocaat van de overledene meldde zich op 10 april in Luik en verzocht om hemzelf en de rentmeester van Stein als sekwesters aan te wijzen. Dit werd toegestaan en na het afleggen van een eed mochten zij het kasteel ten behoeve van de bisschop beheren. De soldaten uit Stokkem werden teruggetrokken. Toen de echtgenoot van Elisabeth zich daarna meldde en het kasteel in bezit wilde nemen, werd hem dit geweigerd, onder verwijzing naar de sekwestratie door de bisschop. Op 17 april meldde Maximiliaan van Bronckhorst zich op zijn beurt als erfgenaam in Stein, en nu droegen de sekwesters het kasteel aan hem over, zonder enige verwijzing naar de sekwestratie en zonder daarvoor door de bisschop te zijn gemachtigd. Op 27 april werd Maximiliaan als nieuwe heer van Stein gehuldigd en legden schepenen, beambten en inwoners de eed van trouw aan hem af. Maximiliaan weigerde vervolgens gehoor te geven aan Luikse bevelen om het kasteel weer aan een nieuwe, door de bisschop benoemde sekwesters over te dragen. Hij verhief Stein voor het Valkenburgs leenhof en stelde het kasteel open voor een klein Spaans garnizoen. De bisschop verzocht de Spaanse landvoogd om dit garnizoen terug te trekken, wat ook gebeurde. Maar Van Bronckhorst bleef weigeren het kasteel aan een Luikse sekwesters over te dragen.⁸⁷⁸ Na meer dan een jaar van blijkbaar voortdurende Luikse druk, wendde Maximiliaan zich tot het RKG en verkreeg een mandatum om het besluit van de bisschop tot sekwestratie te doen vernietigen.⁸⁷⁹ Hij bestreed de rechtmatigheid van de sekwestratie en de competentie van de Luikse *Conseil Privé*. Van Luikse zijde werden de 'exceptiones sub- et obreptionis' aangevoerd. De leenverhouding met Loon rechtvaardigde volgens de Luikse visie de sekwestratie en gaf de bisschop de bevoegdheid daartoe. Het RKG-proces zou zich voortslepen tot 1608 en kwam daarna tot stilstand.

Op 27 februari 1603 gaf de *Conseil Privé* van de bisschop bevel aan de Luikse beambten om opnieuw medewerking te verlenen aan de executie binnen Stein van de eerdere vonnissen van de SvA inzake debiteuren van de heer van Hologne.⁸⁸⁰ Van Bronckhorst reageerde meteen: in april 1603 verkreeg hij een mandatum van het RKG gericht tegen deze medewerking door de bisschop van Luik aan executie.⁸⁸¹ Zo wist hij executie te voorkomen. In de tot nu toe gestarte processen was niet aan de orde gesteld wie de rechtmatige eigenaar was van de heerlijkheid Stein, en de Luikse sekwestratie was niet formeel beëindigd. Van Bronckhorst begon in juni 1604 een procedure bij de Raad van Brabant in Brussel over het bezit, daarbij de leenband met Valkenburg als argument voor de competentie van de Raad aanvoerend.⁸⁸² Hij verzocht om weer formeel in het bezit van het kasteel te worden gesteld ('redintegratie', herstel van de toestand van vóór het geschil). In oktober 1604 schreef de

⁸⁷⁸ Gedetailleerde beschrijving van de gebeurtenissen in een processtuk uit 1603. BBL_P, inv.nr. 37 Q4.

⁸⁷⁹ 'Mandatum cassatorium et inhibitorium s.c.' d.d. 3 september 1603. Ibidem, Q1. Volgens Koser zouden dit proces en inv.nr. 37 (Koser nr. 52 en 53) beide betrekking hebben op 'Kassation des vom Schöffenstuhl Aachen in einer Appellationssache (...) gefällten Urteils', maar daar hebben deze mandaatsprocessen geen betrekking op. Er liep een separaat appelproces bij het RKG, waarvan het dossier niet bewaard is gebleven.

⁸⁸⁰ AEL_CP, inv.nr. 107 fol. 86 verso.

⁸⁸¹ 'Mandatum cassatorium et inhibitorium' d.d. 13 april 1603. BBL_P, inv.nr. 36.

⁸⁸² RAH_LvK, inv.nr. 808.

bisschop van Luik een brief aan de aartshertogen met het verzoek om de Raad van Brabant te verbieden zich in de kwestie Stein te mengen. In de brief wordt Stein aangeduid als ‘fief et territoire de ma Conté de Looz’, een soortgelijke formulering als in 1572 was gebruikt. De bisschop stelde dat de Raad op geen enkele wijze competent was voor Stein. Deze brief sorteerde geen effect aan Spaanse zijde.⁸⁸³

In april 1605 nam de zoon van de heer van Hollogne het recht in eigen hand. Hij wist kasteel Stein bij verrassing in te nemen. Hij zou daarvoor Staatse troepen hebben ingehuurd die, op een strooptocht tegen de Spanjaarden, in de omgeving van Maaseik lagen. In juni 1605 verklaarde de heer van Hollogne, daartoe gemaand door de Spaanse landvoogd, dat hij kasteel Stein openstelde voor Spaanse soldaten en er geen Staatse troepen op zou legeren.⁸⁸⁴ Maar in augustus 1605 werd hem door de Raad van Brabant bevolen Stein hangende het proces weer in het bezit van Maximiliaan te stellen. De ‘reintegratie’ was dus toegekend. Toen daaraan niet werd gehoorzaamd, namen Spaanse troepen kasteel Stein in en voerden de zoon van de heer van Hollogne als gevangene af.⁸⁸⁵ Stein bleef echter ook nu niet bezet door Spaanse troepen, maar werd overgedragen aan de prins-bisschop, die weer een sekwester aanwees.

Hoewel van Spaanse zijde de positie van de bisschop als leenheer dus tot op zekere hoogte werd gerespecteerd, bleef het Spaanse optreden en het zich aanmatigen van rechtsmacht en soevereiniteit over Stein toch een bron van wrijving. In 1615 vond in Maastricht een conferentie plaats tussen Spaanse en Luikse vertegenwoordigers over een hele reeks onderlinge geschillen. In de slotverklaring wordt ook Stein genoemd als bestaand geschilpunt. Er zou nader onderzoek worden gedaan, en in de tussentijd zou de status quo in stand blijven.⁸⁸⁶ Dit heeft echter geen vervolg gekregen.

In 1614 probeerde de heer van Hollogne de juridische strijd over het bezit van Stein bij de Leenzaal van Kuringen, waar hij de heerlijkheid in 1602 immers had mogen releveren, aanhangig te maken door een klacht op basis van de *lex diffamari*, maar dat had geen succes.⁸⁸⁷ In Brussel viel wel een besluit. Na diverse tussenvonnissen, velde de Raad van Brabant in 1617 het definitieve vonnis in het proces over het bezit van Stein. Maximiliaan van Bronckhorst werd in het gelijk gesteld. De heer van Hollogne werd vanwege de gepleegde

⁸⁸³ AEL_CP, inv.nr. 107 fol. 129 verso.

⁸⁸⁴ BBL_P, inv.nr. 36.

⁸⁸⁵ Een uitgebreide beschrijving van de gebeurtenissen is opgenomen in het eindvonnis van de Raad van Brabant d.d. 2 december 1617 (NWKA, inv.nr. II.K.5 fol. 159-173). Zie ook: Drubbers, *Geschiedenis*, 118, en Koser, *Repertorium I*, 14-15.

⁸⁸⁶ ‘Concordat fait à Maestricht l’an 1615 entre les Deputez de Liege & ceux de Sa Majesté Catholique (...) § 55 (...) les Commissaires de Brabant (...) ont prins terme de trois mois prochains en deans lequel ledit Procureur General de Brabant envoie à celui de Liege ses réponses (...) & seront consequenment lesdits differens instruits de trois mois en trois mois jusques à Duplique inclusivement sans plus de dilay. § 56 Pareille instruction se fera dans les mêmes termes du different touchant la Terre & Seigneurie de Steijn sur Meuse, dont ledit Procureur General de Liege a aussi exhibé l’escrit de ses pretensions en ladite Conference avec plusieurs pieces y appliquées. (...) § 58 Pendant lesquelles instructions & jusqu’à ce que lesdits differens ou aucuns d’iceux soient assoupiez par voie amiable ou autrement, chacune des parties demeurera en telle possession comme elle est à present.’ Louvrex, *Recueil I*, 154.

⁸⁸⁷ RAH_LvK, inv.nr. 604.

‘violentie publicq’ veroordeeld tot een boete van 3.000 gulden. Daar de gewelddadigheden in Stein waren begaan, kon de Raad een dergelijke boete alleen opleggen indien Stein als landsheerlijk territorium werd beschouwd, met de leenband als basis. Over de proceskosten werd daarna nog tot 1620 geprocedeerd.

In 1622 gaf de landvoogdes nog eens aan mede te willen beslissen over de eigendom van Stein. Zij verbood de voogd van Valkenburg enige medewerking te verlenen aan een overdracht van de heerlijkheid Stein (bedoeld zal zijn: voor het Valkenburgs leenhof) zonder haar uitdrukkelijke toestemming.⁸⁸⁸ In 1624 gaf zij haar formele toestemming aan Maximiliaan om Stein in het huwelijkscontract van zijn dochter Anna met Floris van Merode als erfenis aan zijn dochter toe te zeggen.⁸⁸⁹

De Raad van Brabant had formeel allen bepaald wie rechtmatig bezitter was van de heerlijkheid Stein, maar ook de eigendom bleef daarna onbetwist. Het RKG was door Van Bronckhorst alleen maar ingeschakeld om acties van de SvA, de prins-bisschop van Luik en de heer van Hologne te blokkeren. Bij het RKG werd niet geprocedeerd over de (erfrechtelijke) kern van de zaak. De heer van Hologne was gedwongen de procedure voor de Raad van Brabant te voeren en zich bij de uitkomst neer te leggen. Zoals was gebleken, kon de Spaanse militaire macht hem voor voldongen feiten plaatsen. Na het vonnis van 1617 kwamen alle procedures (met uitzondering van de procedure over de proceskosten) in dit geschil met de heer van Hologne tot stilstand.

Wat de competentie van de Raad van Brabant betreft, bleef Van Bronckhorst opportunistisch. Hij procedeerde in de jaren 1617-1622 voor de Raad tegen zijn verwanten uit de familie Van Palland.⁸⁹⁰ Toen hij in 1622 zelf werd aangeklaagd door een Brussels advocaat die nog een grote vordering op hem meende te hebben, en de Raad aan de klager arrest op de heerlijkheid Stein toestond, werd namens Van Bronckhorst gesteld dat de Raad van Brabant in het geheel niet competent was, aangezien Van Bronckhorst woonachtig was in het Rijk (in Batenburg) en geen bezittingen had binnen Brabant of de Landen van Overmaas. Toen een deurwaarder van de Raad in juli 1622 de door de klager verkregen ‘open brieven van daeghsele’ wilde betekenen, durfde hij dat niet in Stein te doen, maar publiceerde hij deze ‘bij openbaer edicte’ in Beek (Land van Valkenburg) en stuurde een bode met een afschrift naar het kasteel van Stein. Het belang van de leenband met Valkenburg werd door Van Bronckhorst nu gebagatelliseerd, ‘die Witte Port wesende maer eenen simpelen booge gemaect van witte steijnen’. Stein was ‘gelegen onder het Rijk’, met appel op de SvA en het RKG en rechtsgang op de Leenzaal van Kuringen in zaken die Stein als leengoed betroffen. Pogingen van verschillende andere klagers om voor de Raad tegen hem te procederen, zouden al zijn mislukt. Het dossier vertelt ons niet hoe de zaak verder verliep.⁸⁹¹

⁸⁸⁸ ‘Nous vous faisons cette afin de ne permettre ou passer aucune desheritance, heritance, change ou alienation de la terre de Steijn, sans notre sceu et participation’. Brief aan de voogd d.d. 22 maart 1622. BHIC_RvB, inv.nr. 394.

⁸⁸⁹ RAB_RvB, Processen van de adel, eerste reeks, inv.nr. 928.

⁸⁹⁰ RAB_RvB, Processen van de adel, eerste reeks, inv.nr. 152.

⁸⁹¹ RAB_RvB, Processen van de adel, eerste reeks, inv.nr. 267.

In Stein werd de Raad van Brabant na 1617 zeker niet als competente instantie in civiele zaken beschouwd. Toen in 1624 een burger van Maastricht er niet in slaagde om een debiteur in Stein tot betaling te dwingen, verzocht en kreeg hij tot drie keer toe een brief van de Raad met aansporingen aan schout en schepenen van Stein hem aan zijn recht te helpen, maar zonder enig effect. Men weigerde in Stein dergelijke brieven in ontvangst te nemen en bedreigde de deurwaarder. De schout van Stein stelde dat 'het waer daer al rijcx'. In 1624 vroeg de schuldeiser (die zelf Stein ook als 'rijcx' betitelde) de Raad om als dwangmiddel arrest op inwoners van Stein en hun eigendommen binnen Maastricht toe te staan. Of de Raad dit toestond, blijkt niet uit de stukken.⁸⁹²

In 1638 leidde een nieuw geschil tot nieuw Luiks ingrijpen. Dirk van Kessel, een Luiks koopman, had in 1633 een leengoed genaamd 'Bruggen' verworven in Stein. Hij weigerde daarover de 'schat' te betalen en rechten zoals lammertienden en cijzen, waarna er executie van de vorderingen plaatsvond.⁸⁹³ Een klacht bij de schepenen van Stein in 1635 werd afgewezen. Van Kessel procedeerde daarop in de jaren 1637-1638 voor de Leenzaal van Kuringen, waar hij 'mandementen van maintenue' verkreeg tegen de schatheffers van Stein.⁸⁹⁴ Van Kessel wendde zich ook tot een Luikse rechtbank, het 'Tribunal des XXII'. Deze rechtbank was competent voor het hele territorium van het prinsbisdom, en rekende Stein blijkbaar tot dat territorium.⁸⁹⁵ Van Kessel klaagde de heer van Stein, de drossaard, de leden van het leenhof, de schatmeesters en alle verdere betrokkenen in Stein aan. Het Tribunaal stelde hem in het gelijk, maar bevelen van deze rechtbank werden in Stein genegeerd. De *Conseil Privé* van de bisschop stond daarop executie toe. Onder leiding van de drossaard van Stokkem vond in maart 1638 een inval in Stein plaats. Het was blijkbaar de bedoeling om de beklaagden te arresteren, maar alleen de zoon van een van hen werd gevangengenomen en afgevoerd naar Stokkem. Begin oktober vond een nieuwe inval plaats, waarbij 150 Luikse soldaten zouden zijn ingezet. Huizen werden doorzocht, maar alle betrokkenen wisten weer te ontkomen.⁸⁹⁶ De heer van Stein vroeg en verkreeg in december 1638 bij het RKG een dagvaarding wegens landvredebreuk en een mandatum tegen Van Kessel, het Tribunaal, de drossaard van Stokkem en 'die Lüttische Regierung'.⁸⁹⁷ De invallen stopten daarna, maar Van Kessel bleef een beroep doen op het Tribunaal, terwijl de heer van Stein de competentie bleef ontkennen. In de stukken van zijn advocaat wordt Stein steeds aangeduid als 'die dem Heijligen Röm. Reich immediate ondergehörige freije herrschafft Stein'. In maart 1640

⁸⁹² RAB_RvB, Processen van particulieren, tweede reeks, inv.nr. 1169.

⁸⁹³ Hij betitelde het leengoed als 'vrij ridderleen'. Het huis had een bijzondere status, met zekere heerlijke rechten. Het (nu verdwenen) huis wordt ook aangeduid als 'Het Slotje' of 'Ter Bruggen'. Zie Hupperetz, Kastelen, 294; De Crassier, Dictionaire 1934, 211-212.

⁸⁹⁴ RAH_LvK, inv.nr. 638.

⁸⁹⁵ Zie over de omstrede competentie van deze rechtbank: Hansotte, Institutions, 188-196.

⁸⁹⁶ In juli 1639 sloegen de inwoners nog eens massaal op de vlucht omdat er een kolonne van 150 soldaten op weg leek naar Stein. Het bleken echter geen Luikse troepen maar een eenheid Spaanse soldaten op weg naar Stevensweert. RHCL, Archief van de Vrije Rijksheerlijkheid Stein, inv.nr. 11.

⁸⁹⁷ 'Citationis uff den landtfrieden cum Mandato de relaxando et non offendo sine et restituendo cum clausula' d.d. 29 december 1638, opgenomen in het 'Instrumentum Relationis'. BBL_P, inv.nr. 38 Q3.

werd Van Bronckhorst voor de Leenzaal van Kuringen aangeklaagd wegens felonie, maar in dit proces kwam het niet tot een vonnis.⁸⁹⁸ In augustus 1640 velde het Tribunaal een definitief vonnis ten gunste van Van Kessel. Dit vonnis, bekrachtigd door een 'apostille' van de bisschop, werd in september 1640 door een Luiks trompetter op de deur van de kerk van Stein aangeslagen. De heer van Stein werd veroordeeld tot 30 reizen naar Compostella, de andere beklagden tot 70 reizen, alles af te kopen door een schadevergoeding te betalen aan Van Kessel. Voor alle veroordeelden dreigde arrestatie in Luiks gebied indien zij niet aan het vonnis gehoorzaamden. Tegen dit vonnis ging Van Bronckhorst in beroep bij het RKG, maar hij vroeg ook opnieuw een mandatum van het RKG, dat werd verleend.⁸⁹⁹

Tegen de Luikse dreiging was dus enerzijds het RKG ingeschakeld, anderzijds werd ook nu weer steun gezocht bij de Spanjaarden. De drossaard van Stein blijkt in deze jaren intensief contact te onderhouden met de Spaanse commandant op kasteel Leut. In augustus 1638 werd deze ingeschakeld om te proberen druk uit te oefenen voor de vrijlating van de in maart gevangengenomen inwoner van Stein, die nog steeds gevangen zat in Stokkem. Begin oktober 1638 presenteerde de drossaard een rekest om hulp aan de Spaanse landvoogd in het net door de Spanjaarden heroverde Roermond. Er werden enkele soldaten als Spaanse sauvegarde op kasteel Stein gelegerd. In maart 1639 vroegen de inwoners van Stein, 'als leen van Brabant', de Spaanse landvoogd om bescherming tegen de eisen van keizerlijke militaire commandanten, en om de legering van een Spaans garnizoen op het kasteel.⁹⁰⁰ Er werden inderdaad weer enkele Spaanse soldaten op kasteel Stein gelegerd, maar dit 'Spaanse garnizoen' maakte geen indruk op de keizerlijke commandanten, die hun vorderingen handhaafden. Vanuit Stein bleef men Spaanse hulp zoeken. In december 1640 gaf de landvoogd weer een sauvegarde af voor Stein.⁹⁰¹ Stein probeerde dus, ondanks de stelling 'rijks' te zijn, met Spaanse hulp te ontkomen aan betalingen die van de zijde van het Rijk werden opgelegd.

Een kostendeclaratie van de drossaard voor de jaren 1638-1641 geeft een beeld van de militaire lasten waarmee de heerlijkheid van alle zijden werd geconfronteerd.⁹⁰² Spaanse, Staatse en keizerlijke eisen stapelden zich op. Officieren in Leut (Spaans), Stevensweert (Spaans), Sittard (keizerlijk) en Maastricht (Staats) moesten steeds gunstig worden gestemd. De keizerlijke troepen speelden vanaf het eind van de jaren twintig een rol. Zij behandelden Stein als rijksgebied en eisten bijdragen.⁹⁰³ De drossaard reisde regelmatig af naar Keulen voor onderhandelingen. In 1638 waren er ook Franse troepen in de omgeving, als bondgenoten van de Staten-Generaal, die contributies eisten. Op 12 april 1638 overvielen

⁸⁹⁸ RAH_LvK, inv.nr. 644. Het dossier bevat stukken tot en met juni 1641.

⁸⁹⁹ 'Mandatum cassatorium et inhibitorium sine clausula' d.d.7 november 1640. BBL_P, inv.nr. 38.

⁹⁰⁰ RAB_CF, Correspondance, inv.nr. 501 fol. 13-14.

⁹⁰¹ RHCL, Stein, inv.nr. 11.

⁹⁰² Ibidem.

⁹⁰³ Op de kreitsdag van 1631 klaagde de heer van Stein dat de heerlijkheid volkomen geruïneerd en uitgeput was door de inkwartieringen van Spaanse en keizerlijke zijde. Het aantal inwoners zou tot één derde zijn gedaald. NWKA, inv.nr. V.7 fol. 170.

Franse soldaten de heerlijkheid en voerden karren en een aantal inwoners af als drukmiddel. Stein werd gedwongen hen 50 rijksdaalders contributie te betalen. Na de mislukte poging in 1639 om met een 'Spaans garnizoen' aan betalingen aan de keizerlijke commandanten te ontkomen, werd in augustus 1639 in Keulen een akkoord bereikt: Stein moest 2.600 rijksdaalders betalen. Dit gebeurde misschien niet snel genoeg, of de inwoners bleken niet in staat dit grote bedrag te lenen, want in het voorjaar van 1640 lag er een compagnie keizerlijke soldaten in Stein.

Maximiliaan van Bronckhorst overleed in juni 1641. Bij het RKG kregen noch het appel, noch de mandata een vervolg. Het felonie-proces bij de Leenzaal van Kuringen kwam tot stilstand. Van verdere bemoeienis door het 'Tribunal des XXII' met Stein is niets bekend. Deze hele juridische strijd lijkt na 1641 tot stilstand te zijn gekomen. Maximiliaan was tweemaal gehuwd geweest, maar van de talrijke kinderen waren de meeste al overleden. Zijn dochter Anna (uit het eerste huwelijk) erfde Stein, conform het huwelijkscontract uit 1624. Zij was al sinds 1638 weduwe van Floris van Merode, heer van Pietersheim. De verdeling van de erfenis leidde echter tot onenigheid. De stiefmoeder, weduwe van Maximiliaan, en haar zoon Maximiliaan junior (uit het tweede huwelijk) vochten de erfenis van Stein aan en eisten 'redintegratie' in het bezit van de heerlijkheid. In 1649 werd er voor de Raad van Brabant over Stein geprocedeerd tussen deze erfgenamen uit de twee huwelijken.⁹⁰⁴ Zijn weduwe en zoon zagen Brussel nog steeds als de plaats waar beslist moest worden over de eigendom van Stein. Anna was intussen overleden en haar zoon, heer van Pietersheim, wees elke bevoegdheid van de Raad van de hand. Hij betoogde dat het eerdere proces, dat in 1617 tot een vonnis had geleid, slechts betrekking had gehad op de Witte Poort, twaalf voet in het vierkant, en niet op de heerlijkheid. Het ingrijpen van Spaanse soldaten in oorlogstijd had alleen militaire redenen gehad en zou verder geen betekenis hebben. Hij verzocht om de zaak naar de Leenzaal van Kuringen te verwijzen. Gesteld werd dat de heer van Stein uitnodigingen zou ontvangen voor, en zitting zou hebben in, de vergaderingen van het Rijk, zoals andere 'liberi Barones'. De uitkomst van dit proces is niet bekend, maar Stein bleef in elk geval in handen van Van Merode.

De Raad van Brabant in Brussel bleef geneigd om soms ook in Stein zelf jurisdictie uit te oefenen.⁹⁰⁵ Daartegen verzetten men zich in Stein niet altijd. In 1644 gaf de Raad aan een deurwaarder een bevel inzake executie van een vonnis van de Raad ten gunste van Willem Maes, drossaard van Stein, tegen de ingezetenen.⁹⁰⁶ Eind december 1649 maakte de drossaard van Stein gebruik van in Elsloo gelegerde Lotharingse soldaten om een vonnis van

⁹⁰⁴ RAB_RvB, Processen van de adel, eerste reeks, inv.nr. 928.

⁹⁰⁵ In de eerdergenoemde verhandeling uit 1741 getiteld 'Déduction Succincte' wordt als bemoeienis van de Raad van Brabant met Stein genoemd: een geschil met de heer van Elsloo in 1555 (hiervóór beschreven), het proces in 1604 tegen de heer van Hollogne, een proces in 1613 tegen de heer van Leut (mogelijk in het eerdergenoemde geschil over Meeswijk), een proces in 1647 tegen Johan Maes, en een proces in 1655 tegen een wijnhandelaar uit Leuven. De vonnissen zouden steeds zijn gevolgd door executie.

⁹⁰⁶ Het betrof mogelijk een proces vanwege zijn kostendeclaratie. RHCL, Stein, inv.nr. 14.

de Raad in Stein tot executie te brengen.⁹⁰⁷ In 1651 zou de SvA bij de keizer een klacht hebben ingediend tegen de inmenging van de Raad van Brabant in Stein.⁹⁰⁸ In 1657 protesteerde de SvA er, na een klacht van de schepenen van Stein, bij de Spaanse landvoogd tegen dat de Raad een appel uit Stein in behandeling had genomen, en in 1658 volgden enkele brieven aan de Raad.⁹⁰⁹ Zelfs in 1679 protesteerde de SvA nog eens bij de Spaanse landvoogd en bij de Raad van Brabant tegen de bereidheid van de Raad een blijkbaar decennia eerder begonnen appelproces uit Stein weer voort te zetten.⁹¹⁰

In 1655, toen de overlast van de troepen van de hertog van Lotharingen op zijn hoogtepunt was, heeft Stein geprobeerd zich onder de bescherming te plaatsen van een alliantie van keurvorsten (waartoe ook de bisschop van Luik behoorde), maar zonder succes.⁹¹¹ Misschien zaten de aanspraken van de bisschop hier weer in de weg.

Bij het Partageverdrag werd de Valkenburgse leenband met Stein, evenals die met Elsloo, toebedeeld aan het Staats leenhof van Valkenburg.⁹¹² Dat maakte een einde aan Spaanse aanspraken. De Staten-Generaal toonden daarna wel interesse voor Elsloo (dat volledig een leen van Valkenburg was), maar lange tijd weinig of geen voor het aangrenzende Stein (dat slechts een beperkte leenband had), behalve gedurende een korte periode in de jaren veertig van de achttiende eeuw. Maar daartoe zou een direct beroep van geïnteresseerde partijen op de Staten-Generaal de aanleiding vormen.

In de jaren 1665-1666 speelde in Stein een geschil tussen de heer en zijn onderdanen over de kosten van de aanleg van dijken. De onderdanen weigerden mee te betalen. Er werd geprocedeerd voor de SvA, maar de heer schakelde ook de keizer in. Deze wees zijn broer, de Spaanse landvoogd, als gedelegeerd commissaris aan in de kwestie. De onderdanen gingen van een besluit van de SvA in appel bij de RHR.⁹¹³ In dit geschil was Stein dus plotseling uitermate 'rijks' in zijn keuze van rechtsorganen en beroep op de keizer. In 1667 verkreeg de heer van Elsloo van het RKG een mandatum tegen de heer van Stein, in het slepende grensgeschil over gronden langs de Maas.⁹¹⁴ In 1670 wees het RKG, op verzoek van de heer van Stein, een commissie aan die dit geschil zou moeten oplossen.⁹¹⁵

⁹⁰⁷ RHCL, Stein, inv.nr. 55.

⁹⁰⁸ Vermeld in een verhandeling uit 1741 getiteld: 'Fundamentalis deductio' (NWKA, inv.nr. I.K.5 fol. 265-266).

⁹⁰⁹ Partijen waren Willem Maes en de erfgenamen Van Batenburg. SAA_Mis, 1656-1662 fol. 20 verso en 47-48.

⁹¹⁰ Het betrof een proces van Johan en Willem Maes(sen) tegen drossaard en schepenen van Stein. SAA_Mis, 1673-1681 fol. 214.

⁹¹¹ Zie hoofdstukje 9.6.

⁹¹² Er is niets bekend over de onderhandelingen wat de verdeling van de buitenlenen van Valkenburg betreft. Haas, Verdeling, 284 noot 431.

⁹¹³ NWKA, inv.nr. I.K.5 fol. 300-301.

⁹¹⁴ De heer van Stein stelde dat een geschil tussen twee rijksonmiddellijke vrijheren voor een *Austrägalgericht* (bestaande uit door beide partijen gekozen scheidsrechters van gelijke stand als de partijen) moest worden gevoerd en niet voor het RKG. RHCL_RKG, inv.nr. 58.

⁹¹⁵ RHCL_RKG, inv.nr. 270.

7.3 Stein: de achttiende eeuw

Over het bezit van de heerlijkheid werd vanaf 1689 opnieuw lang geprocedeerd, nu tussen de familie Van Merode (graven van Westerloo) en de familie Von Kinsky.⁹¹⁶ Deze juridische strijd begon in 1689 voor de Leenzaal van Kuringen.⁹¹⁷ Von Kinsky had Stein voor het leenhof van Valkenburg verheven, maar daar werd geen proces gevoerd.⁹¹⁸ In hoger beroep van het vonnis van de Leenzaal van Kuringen werd lange tijd geprocedeerd voor het RKG, dat in 1735 uiteindelijk vonnis wees ten gunste van de familie Von Kinsky.⁹¹⁹ De NWK werd vervolgens ingeschakeld om tot executie van dit vonnis te geraken.

Beide partijen probeerden de Kreits gunstig te stemmen. Van Merode schreef een brief aan de keurvorst van Pfalz-Neuburg, lid van het *Direktorium* van de NWK, en herinnerde eraan dat hij als bezitter van de *Unterrherrschaft* Merode, een leen van Gulik, vazal van de keurvorst was.⁹²⁰ Maar Van Merode woonde in de Zuidelijke Nederlanden en zijn band met het Rijk was zwak. Zijn opponenten, de gebroeders Von Kinsky hadden betere papieren. Zij waren in dienst van de koning van Pruisen (ook lid van het *Direktorium*) en waren Pruisische onderdanen.⁹²¹ De koning van Pruisen heeft zich, zoals uit het vervolg zal blijken, actief voor hen ingezet.

Het Leenhof van Valkenburg kreeg lucht van de dreigende executie van het RKG-vonnis en stuurde een waarschuwendende brief aan de beampten en de inwoners van Stein, dat rechtsgeldige executie in Stein, als 'groot leen van Valkenburg' niet mogelijk zou zijn zonder 'brieven van attache'. Elke medewerking aan executiemaatregelen van de Kreits werd verboden, op straffe van vervolging op basis van felonie.⁹²² Op 12 januari 1740 werd een Von Kinsky echter met steun van soldaten van de Kreits in het bezit van de heerlijkheid gesteld.⁹²³ Het Leenhof van Valkenburg berichtte dit aan de Staten-Generaal en stelde dat deze executie zonder tussenkomst van het Leenhof strijdig was met de (volgens het Leenhof bestaande) soevereiniteit van de Staten-Generaal over Stein. Het Leenhof had in Stein plakaten laten aanslaan waarin werd gewezen op 'het territoriaal gesagh en jurisdictie' van

⁹¹⁶ De hier relevante (protestantse) tak van dit in oorsprong Boheemse geslacht mocht zich vrijheer noemen en vestigde zich aan het eind van de zestiende eeuw in Moers. In de achttiende eeuw waren de mannelijke leden van dit geslacht meest in Pruisische dienst, als officier of beampte. Andere (katholieke) takken verkregen in de zeventiende en achttiende eeuw de graventitel en de vorstentitel. E. von Fehrentheil und Gruppenberg heeft een stamboom gepubliceerd in: *Jahrbuch des Heraldisch-genealogischen Vereines Adler in Wien* (1875) 240.

⁹¹⁷ RAH_LvK, inv.nr. 808.

⁹¹⁸ Op 22 september 1689. NWKA, inv.nr. II.K.5 fol. 202.

⁹¹⁹ Het RKG sprak zich er niet over uit hoe de rechten op Stein intussen door vererving binnen de familie Von Kinsky verdeeld waren geraakt.

⁹²⁰ Brief d.d. 28 dec. 1739. NWKA, inv.nr. II.K.5 fol. 16.

⁹²¹ De oudste, Moritz Wilhelm, was officier in Pruisische dienst en bekeerde zich later tot het katholieke geloof. Franz Friedrich was eigenaar van het huis Tervoort bij Moers. Hij was Pruisisch *Regierungspräsident* in Moers. Hun vader Burchard Wilhelm had in 1702, na de dood van stadhouder-koning Willem III, als drossaard van Moers zijn onvoorwaardelijke steun gegeven aan de (omstreden) inbezitneming van het graafschap Moers door de koning van Pruisen.

⁹²² 'Waarschouwinghe' d.d. 28 december 1739. NWKA, inv.nr. II.K.5 fol. 135-138.

⁹²³ Dossiers van de executie door de Kreits en de protesten daartegen: NWKA, inv.nr. I.K.5 en II.K.5.

de Staten-Generaal over Stein. De Staten-Generaal vroegen het Leenhof om een ‘deductie’ over de grondslag voor de Staatse soevereiniteit, en lieten het ontvangen rapport vervolgens beoordelen door een commissie.⁹²⁴

Zo’n twaalf jaar eerder had er ook een executie door de Kreits plaatsgevonden. In 1729 werd er beslag gelegd op de heerlijkheid op basis van een ‘mandatum de exequendo s.c.’ van het RKG. Johan Filip van Merode, Heer van Stein en Pietersheim, had in 1716 een appelproces bij het RKG verloren en was veroordeeld tot betaling van 33.000 rijksdaalders aan Gerhard van Horion.⁹²⁵ Omdat betaling uitbleef, verkreeg de eiser het genoemde mandatum, dat aan het *Direktorium* van de Kreits opdracht gaf tot executie van het vonnis op de heerlijkheden Pietersheim en Stein, als bezittingen van Van Merode binnen het Rijk. Na lang treuzelen van de door de directeuren van de Kreits benoemde commissarissen verkreeg de eiser op 25 april 1729 formeel ‘immissie’ in de heerlijkheid Pietersheim, een dag later ook in Stein. Het waren slechts formele handelingen. De opbrengsten zouden vanaf dat moment aan Van Horion moeten toekomen, maar de rentmeesters van de heerlijkheden werkten niet mee en de commissarissen van de Kreits traden daar niet tegen op. In 1730 eiste Van Horion, gesteund door een verder vonnis van het RKG, militair optreden om de opbrengsten van de heerlijkheden daadwerkelijk in te vorderen. Onder druk daarvan bereikten partijen een akkoord over betaling en kon het beslag worden opgeheven.⁹²⁶ Opvallend is het volledig ontbreken van Luikse of Staatse bemoeienis.⁹²⁷ Van Merode had zich in 1729 niet tot het Leenhof van Valkenburg of de Staten-Generaal gewend, zoals hij vanaf 1739 wel deed.

De erfgenamen Van Merode en hun voogd, de prins De Rubempré, legden zich in 1740 niet neer bij het verlies van Stein en de betaling van een schadevergoeding. Van Merode had, na het ongunstige vonnis van het RKG in 1735 en de dreigende executie, in december 1739 zijn contactpersoon in de Republiek ingeschakeld om de beslissingen van het Leenhof van Valkenburg en van de Staten-Generaal te beïnvloeden.⁹²⁸ In juni 1740 bood Van Merode aan om allerlei stukken uit zijn archief te overleggen, maar dat moest geheim blijven omdat hij niet openlijk tegen de belangen van het Rijk in wilde gaan.⁹²⁹ Het RKG had aan de Von Kinsky’s een grote financiële schadevergoeding toegewezen voor gederfde inkomsten uit Stein in de jaren 1701-1739. De executie van die vordering moest nog plaatsvinden. In een brief van 3 augustus 1741 verzochten de Staten-Generaal de NWK om verdere executie op te schorten totdat de Staten-Generaal de kwestie zouden hebben onderzocht.

⁹²⁴ RHCL_LvO, inv.nr. 9990 pag. 186-192.

⁹²⁵ LNRW_RKG, inv.nr. 2756. De strijd draaide oorspronkelijk om erfelijke rechten op de heerlijkheid Odenkirchen.

⁹²⁶ NWKA, inv.nr. I.H.15.

⁹²⁷ Om de passieve commissarissen onder druk te zetten dreigde het RKG wel om de prins-bisschop van Luik bevel te geven om de beslaglegging van Von Horion op Pietersheim effect te doen sorteren: ‘(...) wirdt denen subdelegirten hiemit nochmahlen anbefohlen Von Horion beij der beschehenen immission (...) zu manuteniren, oder widrigen fals (...) dem herrn Bisschoff zu Luttig solch manautenentz aufgetragen werdt’. Ibidem, fol. 450.

⁹²⁸ Hij correspondeerde met J. van den Bergh (1664-1755), een man die in Leiden en in de Republiek vele functies had vervuld. NA, Archief Van den Bergh, inv.nr. 2375.

⁹²⁹ J’exhiberaij lesdits documents en cas de besoin, en secret cependant si faire se peut, afin que l’on ne me reproche pas en Empire de travailler contre leurs droits.’ Brief d.d. 22 juni 1740 aan Van den Bergh in Leiden. Ibidem.

De Raad van Brabant oordeelde op 15 september 1741 dat Stein, onder de benaming 'de Witte Porte van Stein', bij het Partageverdrag aan de Staten-Generaal was toegewezen en dat daarmee de 'superioriteit, souverainiteit, territoriaal gesagh en jurisdictie' van de hertog van Brabant waren overgegaan op de Staten-Generaal. Het RKG-vonnis in het voordeel van de familie Von Kinsky zou voor 'incompetente rechters' zijn verkregen. Alleen voor zover er binnen Stein lenen van Loon zouden bestaan, kon daarover bij de Leenzaal van Kuringen worden geprocedeerd, maar voor executie van een daar, of in hoger beroep bij het RKG, verkregen vonnis zouden altijd 'letteren requisitoriaal en van attache' nodig zijn van óf het Leenhof van Valkenburg, óf de Raad van Brabant in Den Haag, zodat executie door de Kreits van een RKG-vonnis zonder dergelijke toestemming illegaal was. De Raad gebod Von Kinsky daarom bij mandement tot restitutie van alles wat hij zich had toegeëigend en daagde hem voor de Raad. Dit 'mandement van spolie' werd op 29 september 1741 in Stein aangeslagen, maar al snel weer afgescheurd. De deurwaarder van het Leenhof werd bedreigd. Daarop bepaalden de Staten-Generaal dat de deurwaarder een volgende keer steun zou krijgen van 'de sterke hand' van het Maastrichts garnizoen. De deurwaarder die daarna een 'mandement van arrest' van de Raad in Stein ging betekenen, kreeg een escorte van soldaten.

De maand daarop presenteerde een buitengewoon gezant van de koning van Pruisen aan de Staten-Generaal namens de Kreits een 'memorie', samen met een 'deductie' over Stein namens Von Kinsky.⁹³⁰ Een week later verzocht hij om opschorting van het proces voor de Raad van Brabant. In november gaf de koning van Pruisen aan zijn gezant in Den Haag opdracht te protesteren tegen de 'übereilte incompetente Verfügungen' van Staatse zijde.⁹³¹ Namens Van Merode werd in november 1741 nog een stuk met de titel 'Déduction Succincte' in Den Haag ingediend om zijn zaak te bepleiten. Dat er al sinds 1689 werd geprocedeerd en dat hij zich nu pas tot de Staten-Generaal wendde, verklaarde hij door het belang van de leenband met Loon te bagatelliseren, geheel in lijn met het oordeel van de Raad van Brabant. Deze leenband zou slechts een klein gedeelte van Stein betreffen, het grootste deel zou leenroerig zijn aan Valkenburg. Het RKG zou zijn competentie dan ook ver hebben overschreden door het vonnis over het bezit van de gehele heerlijkheid. In zijn *Déduction* wees Van Merode op de Spaanse confiscatie van Stein van 1568 tot 1583. Hij somde alle bemoeienis op die de Raad van Brabant in Brussel sinds 1555 met Stein had gehad.⁹³²

In het proces bij de Raad van Brabant inzake het 'mandement van spolie' werd op 8 november 1741 nog een eerste 'default' verklaard, omdat niemand namens de gedaagden was verschenen. De familie Von Kinsky zocht steun bij het RKG en vroeg om een mandatum met een verbod aan Van Westerloo zich tot een rechtbank buiten het Rijk te wenden en een

⁹³⁰ Een gedrukte brochure getiteld: 'Fundamentalis deductio caesareae ac S.R. Imperii supremae jurisdictionis immediate in castro & dominio de Stein pro parte DD Baronum de Kinsky.' NWKA, inv.nr. I.K.5 fol. 289-302.

⁹³¹ Brief d.d. 24 november 1741 aan gezant Von Raesfeld in Den Haag. NWKA, inv.nr. II.K.5 fol. 49.

⁹³² Zie noot 905.

bevel aan de NWK om bescherming en steun.⁹³³ Het RKG was terughoudend en verleende alleen een 'mandatum de manutenendo' gericht aan de Kreits, d.d. 18 januari 1742. Van Merode kreeg van het RKG bevel zijn beroep op de Raad van Brabant te motiveren, zonder dat er al een verbod werd uitgevaardigd.⁹³⁴

De zaak lijkt daarna tot stilstand te zijn gekomen. De Raad van Brabant, tot dan toe heel stellig in het verdedigen van de soevereiniteit van de Staten-Generaal over Stein, kreeg blijkbaar een (informele) aanwijzing tot terughoudendheid. Van Merode probeerde een tweede (en derde) constatering van 'default' te verkrijgen in het proces, wat tot een definitief vonnis bij verstek zou hebben geleid, maar tot zijn ongenoegen hield de Raad de zaak steeds aan, terwijl de Staten-Generaal een verzoek van hem om de Raad een bevel tot actie te geven in beraad hielden. De Kreits zette van zijn kant geen stappen meer in de executie. In 1743 kwam de zaak echter onder druk van het RKG weer in beweging. In mei zond de Kreits een uitgebreid betoog aan de Staten-Generaal (formeel als reactie op de ontvangen brief d.d. 3 augustus 1741). Van Merode, die was gedaagd om in juli voor commissarissen van de Kreits te verschijnen, drong bij de Staten-Generaal nog eens aan op een besluit. Op 27 juli 1743 meldde de Staten-Generaal aan de Kreits dat zij een 'deductie' hadden ontvangen, die ter beoordeling aan gedelegeerd commissarissen was gegeven, maar daarna zwijgen de dossiers.⁹³⁵ In 1747 sloten de over Stein twistende partijen een dading, die zij door het RKG lieten bekrachtigen. Daarna was de familie Von Kinsky definitief in het bezit van Stein. Niemand had er meer belang bij het geschil over soevereiniteit op de spits te drijven. Hoewel het Leenhof van Valkenburg, de Raad van Brabant en de door de Staten-Generaal ingestelde commissies steeds tot de conclusie waren gekomen dat de Staten-Generaal soeverein waren en dat de omschrijving van het leen als 'de Witte Poort van Stein' toch moest worden uitgelegd als betrekking hebbend op de gehele heerlijkheid, wilden de Staten-Generaal deze lijn duidelijk niet volgen. De betrokkenheid van de koning van Pruisen, als een van de 'ausschreibende Fürsten' van de NWK (in wiens dienst de Von Kinsky's stonden en wiens onderdanen zij waren), maakte de Staten-Generaal misschien voorzichtiger. Maar ook het gebrek aan eerdere feitelijke bemoeienis met Stein na 1661 zal van belang zijn geweest. En misschien vonden zij de Valkenburgse leenrechtelijke aanspraken toch te zwak tegenover de Loonse.⁹³⁶

De conflicterende soevereiniteitsaanspraken waren echter niet definitief opgelost en een belanghebbende partij kon proberen deze weer ten eigen voordeel te benutten. Binnen de familie Von Kinsky ontstond al snel een geschil en in juni 1749 bezette de in 1746 door

⁹³³ Verzoek d.d. 17 november 1741 om een 'mandatum poenale s.c. de desistendo a recursu ad extraneam Potentiam sumpto et respective manutenendo et arrestando annexam Citationem ad videndum (...)' NWKA, inv.nr. I.K.5 fol. 265-266.

⁹³⁴ '(...) recursum in haec causam ad Curiam Hollando-Brabantinam feudalem sumptum justificare.' Ibidem.

⁹³⁵ Besluit tot het zenden van een brief aan de 'Directoriale raden' van de NWK. Eerste Minuten d.d. 27 juli 1743. NA_S-G, inv.nr. 1100.

⁹³⁶ In het geval van Elsloo bestond dergelijke leenrechtelijke onduidelijkheid niet, zoals wij zullen zien. Dat verklaart misschien mede het verschil in optreden.

zijn (intussen overleden) vader ontferfde oudste zoon Maurits kasteel Stein met een groep soldaten.⁹³⁷ Hij had daarvóór 'de Witte poort van Stein' verheven bij het leenhof van Valkenburg. Zijn jongere broer Gerard Willem (militair in Pruisische dienst) maakte echter aanspraak op de heerlijkheid. Hij wendde zich tot de Leenzaal van Kuringen en verkreeg een bevel tot ontruiming. Maurits vroeg daarop van de Raad van Brabant in Den Haag een 'mandement van arrest en maintenuë', dat op 2 juli 1749 werd verleend. Zijn broer verkreeg van het RKG een 'mandatum sine clausula' tegen Maurits. In september werd Maurits verjaagd door Pruisische soldaten, blijkbaar als executie van het mandatum van het RKG. Maurits had de Staten-Generaal in augustus nog om militaire bescherming gevraagd, maar die werd niet verleend.⁹³⁸ In een 'memorie' gevoegd bij zijn rekest had hij aangegeven de soevereiniteit van de Staten-Generaal te willen erkennen. Hij verwees naar een resolutie van de Staten-Generaal uit 1741, die door zijn vader zaliger toen niet was geaccepteerd. Hijzelf was 'van andere gedagten'. De Staten-Generaal zouden ook het recht hebben 'te vorderen contributie in de gewoone lasten en schattingen, tot verval van de gemeene saake dienende'.⁹³⁹ De Staten-Generaal lijken echter opnieuw hun vingers niet te hebben willen branden aan deze kwestie. Zij hadden eerst een rapport gevraagd en verwezen de kwestie vervolgens door naar de Raad van Brabant. Hoewel het Leenhof van Valkenburg nog bij de Staten-Generaal klaagde over 'attentatoire onderneemingen' en schending van de rechten van de Staten-Generaal, hebben deze de zaak blijkbaar willen laten rusten.⁹⁴⁰ Nu Staatse aanspraken niet meer werden verdedigd, werd Stein, nadat eerder Luikse aanspraken waren afgeweerd en Spaanse aanspraken in 1661 waren vervallen, daarmee de facto als 'rijks' erkend.

Uit die status konden verplichtingen voortvloeien. Stein was geen rijksstand en betaalde geen rijks- of kreitsaanslagen, maar het werd in 1779, na meer dan twee eeuwen buiten beeld te zijn gebleven, aangeslagen voor de *Kammerzieler*. De weigering van de inwoners van Stein om deze voor hen nieuwe lasten te betalen, leidde in 1783 tot een proces bij het RKG.⁹⁴¹ De inwoners betoogden dat de *Kammerzieler* alleen door rijksstanden verschuldigd waren, en Stein was nooit een rijksstand geweest. Het RKG veroordeelde de inwoners in 1786 echter tot betaling.⁹⁴²

Dat de heren van Stein aan het eind van de achttiende eeuw hun rijksonmiddellijke status koesterden, blijkt uit een kwestie die in 1788 speelde. Het RKG had een vonnis gevelde ten nadele van de erfgenamen Von Kinsky en gaf de prins-bisschop van Luik opdracht tot executie ervan. Daartegen protesteerden de eigenaren van Stein, vanwege mogelijk 'höchst

⁹³⁷ Zie Drubbers, Stein, 28 en N.N., Grafkelder.

⁹³⁸ NA, Archief Raadpensionaris Van der Heim, inv.nr. 518.

⁹³⁹ Rekest om sauvegarde uit augustus 1749. NA_S-G, inv.nr. 12548.494.

⁹⁴⁰ Brief van het Leenhof van Valkenburg d.d. 17 september 1749 (NA_S-G, inv.nr. 5680). Er volgde nog een langdurig proces tussen partijen en hun erfgenamen bij het RKG (RHCL_RKG, inv.nr. 116).

⁹⁴¹ RHCL_RKG, inv.nr. 219. Munsters, Rijksonmiddellijkheid, 198-215.

⁹⁴² In het al eerdergenoemde gedrukte overzicht uit 1786 van de *Kammerzieler* staat Stein vermeld met een basisaanslag van vijf rijksdaalders en een betalingsachterstand van 75 rijksdaalders (een van beide bedragen is mogelijk onjuist). LNRW_R, Kurköln, inv.nr. 1286.

praejudicirlicher folgen', bij de 'ausschreibende Fürsten' van de Kreits, die door het RKG gepasseerd waren. Door de executie niet aan de Kreits op te dragen (die dan eventueel de prins-bisschop als lid van de NWK voor de uitvoering zou kunnen inschakelen), zou de indruk kunnen worden gewekt dat Stein niet rijksonmiddellijk was en dat de leenband met Loon staatsrechtelijke betekenis had. Op verzoek van de keurvorst van Pfalz-Neuburg werd het 'mandatum de exequendo' van het RKG alsnog aan de Kreits gericht.⁹⁴³

Wat de rol van het RKG betreft, met een dertigtal RKG-processen die Stein raken, lijkt de relatie met deze instantie bijzonder hecht, maar een nadere analyse is op zijn plaats. Ten eerste is de verdeling in de tijd opvallend: slechts twee processen in de zestiende eeuw (1555 en 1556, met dezelfde klager, geen inwoner van Stein). Van een traditie van hoger beroep op het RKG vanuit Stein kan men dus niet spreken. Slechts zes processen zijn gewone appelzaken waarbij de schepenen van Stein eerste instantie waren. Zes andere processen zijn leenrechtelijke zaken, maar slechts twee daarvan hadden het leenhof van Stein als eerste instantie, de overige vier de Leenzaal van Kuringen.⁹⁴⁴ Twaalf zaken waren mandaatsprocessen, op twee na geïnitieerd door de heer van Stein. In drieëntwintig van de zaken was de heer of diens familie partij, waarvan eenentwintig keer als klager. Er zijn duidelijke pieken in activiteit in de eerste helft van de zeventiende eeuw (geschil met de heer van Hollogne en Luikse bemoeienis) en de eerste helft van de achttiende eeuw (geschil Merode-Kinsky). Het RKG was dus vooral een instrument voor de heren, en slechts in zeer beperkte mate een instantie voor de inwoners.

Resumerend:

Zowel de bisschop van Luik als de Spaanse Kroon zagen Stein aan het begin van de zeventiende eeuw als binnen hun invloedssfeer gelegen. Leenbanden vormden daarvoor de basis, maar de bemoeienis ging veel verder dan het uitoefenen van leenrechtelijke jurisdictie. De Raad van Brabant in Brussel heeft zich in de eerste helft van de zeventiende eeuw competent geacht voor Stein. Toch lijkt de Spaanse landvoogd te hebben willen respecteren dat de bisschop van Luik ook rechten had. Er was geen verzet van Spaanse zijde tegen Luikse sekwestraties. Van Luikse zijde achtte men zich duidelijk bevoegd tot gezagsuitoefening, iets dat al in de zestiende eeuw zichtbaar is en dat verhinderde dat Stein in 1568 als rijksonmiddellijk werd erkend. De Spaanse invloed leek echter de overhand te krijgen, vooral bepaald door militaire macht en door de keuze van Maximiliaan van Bronckhorst. Maar Van Bronckhorst nam, als dat zo uitkwam, de stelling in dat Stein 'rijks' was. Met het Partageverdrag gaf de Spaanse Kroon in 1661 haar aanspraken op. Dit blijkt een cruciaal moment voor de status van Stein.

⁹⁴³ NWKA, inv.nr. I.K.6. In de beschrijving van het proces in de inventaris van RKG-processen in het RHCL (Wiech, Hauptstaatsarchiv, inv.nr. 116) wordt gesteld dat de Kreits wegens 'Exekutionsverweigerung' door de bisschop van Luik de opdracht tot uitvoering van de executie kreeg.

⁹⁴⁴ In 1722 ging het beroep van een vonnis van de leenzaal van Stein over het leengoed Bruggen rechtstreeks naar het RKG, terwijl in 1738 het appel in een leenrechtelijk proces over Bruggen nog naar de Leenzaal van Kuringen was gegaan. Het betreft proces O 796 (zie Nève, RKG, 480).

De Staten-Generaal, rechtsoptvolgers met betrekking tot de Valkenburgse leenband, hebben lang geen interesse getoond. Hoewel de positie als buitenleen van Valkenburg in de Staatse partage oppervlakkig gezien vergelijkbaar was met de hierna te behandelen VRH Leut en Elsloo, die in de Staatse invloedssfeer kwamen, is van aanspraken op soevereiniteit vanwege de Staten-Generaal eigenlijk geen sprake. Aandacht voor Stein was er alleen toen betrokken partijen in de achttiende eeuw een direct beroep deden op de Staten-Generaal en de Raad van Brabant, of wanneer het Leenhof van Valkenburg aan de bel trok. Zelfs toen de ambities van het Leenhof van Valkenburg, de Raad van Brabant in Den Haag en diverse commissies van advies van de Staten wel naar soevereiniteitsaanspraken tenderden, bleven de Staten-Generaal terughoudend. Er was toen tegenspel van de NWK (met de koning van Pruisen), en de Staten-Generaal toonden weinig ambitie om de zaak op de spits te drijven.

Qua rechtsgang op hogere instanties was de positie van Stein lang ongedefinieerd. Diverse rechtbanken werden door partijen gekozen, deels op basis van de leenband met Loon en veronderstelde Luikse landsheerlijke macht, deels opportunistisch. De Raad van Brabant in Brussel achtte zich tot 1661 in principe competent, zonder dat de verhoudingen tot de Leenzaal van Kuringen of andere instanties werden gedefinieerd. Het RKG was lange tijd vooral een instrument in de strijd van de heren, gebruikt om onwelgevallige acties van anderen te blokkeren, maar niet aangeroepen om de onderliggende geschillen over erfrecht en eigendom op te lossen. Pas in de achttiende eeuw mocht het RKG over de eigendom beslissen, als appelinstantie voor de Leenzaal van Kuringen.

Stein ontkwam eerder door toeval dan door beleid of door de bescherming van het Rijk aan de invloed van verschillende landsheren, en kon in de tweede helft van de achttiende eeuw als rijksonmiddellijk gelden.

7.4 Pietersheim

Het geslacht Van Merode was vanaf 1456 in het bezit van Pietersheim (de heerlijkheden Pietersheim en Lanaken omvattend). Zoals eerder vermeld, liet de nieuwe heer van Pietersheim zich toen door de keizer met Pietersheim belenen, wat door dynastieke politiek gemotiveerd lijkt.⁹⁴⁵ Er bestonden oude leenbanden met Loon en de algemene omschrijving van hetgeen van het Rijk in leen zou worden gehouden, conflicteert daarmee. In 1626 verleende de Spaanse kroon de titel van markies van Westerloo aan Filips van Merode, toen

⁹⁴⁵ Bijna tegelijkertijd bekrachtigde de keizer het huwelijkscontract tussen Richard (III) van Merode en Isabella van Bastogne (Richardson, *Geschiede*, 213 (nr. 252 en 253)). In 1473 lieten vier broers Van Merode de status van rijksbaronnen bevestigen door de keizer (waarbij de leenverheffing van Pietersheim in 1456 echter niet expliciet wordt vermeld). Er speelde toen een geschil met de Karel de Stoute. Begin mei 1474 zette Johan (I) van Merode een formeel protest op papier tegen een besluit van de Grote Raad van de Brabantse hertog waarmee Pietersheim werd verplicht bij te dragen in de bedden van de hertog (Richardson, *Geschiede*, 227-228 (nr. 318 en 319)). Voor de volledige tekst van de oorkonde uit 1473 zie: Miraeus, *Opera* I, 461-462.

heer van Pietersheim. Van 1641 tot 1740 waren de heerlijkheden Stein en Pietersheim in één hand.

De Luikse landsheerlijke aanspraken werden gebaseerd op leenbanden met Loon. Dit leidde tot een open conflict toen de prins-bisschop van Luik in 1569 een belasting oplegde aan zijn onderdanen, en ook de inwoners van Pietersheim werden aangeslagen.⁹⁴⁶ De heer van Pietersheim, Johan van Merode, verbood betaling daarvan, waarna er door Luikse soldaten als executiemaatregel paarden uit Pietersheim werden weggevoerd. Van Merode verkreeg in 1570 bij het RKG een 'mandatum sine clausula' tegen deze actie en de bisschop moest de schade in eerste instantie vergoeden, maar procedeerde verder. Dit mandaatsproces over de status van Pietersheim liep echter dood.

Van Merode had intussen ook een geschil met de Leenzaal van Kuringen over de omvang van het Loonse leengoed. Volgens hem betrof de leenband alleen het huis Pietersheim, volgens de Leenzaal de gehele heerlijkheid, een standpunt dat Van Merode's vader en grootvader bij de verheffing nog hadden geaccepteerd. Omdat Van Merode weigerde het leen te verheffen met de ruime formulering, werd hij in 1575 aangeklaagd voor de Leenzaal. In 1576 gaf een vonnis van de Leenzaal hem nog een termijn van 40 dagen voor de geëiste verheffing, anders zou de procedure in gang worden gezet om hem wegens felonie van het leen vervallen te verklaren. Daartegen ging Van Merode in beroep bij het RKG, een proces dat geen vorderingen maakte. In 1579 werd Pietersheim bij het beleg van Maastricht door de Spanjaarden bezet en vervolgens, op grond van de leenband, aan de bisschop van Luik in sekwester gegeven. Het appelproces bij het RKG werd in dat jaar 'desert' verklaard en de zaak werd in feite terugverwezen naar de Leenzaal van Kuringen. Van Merode deed nog een poging het RKG tot andere gedachten te bewegen, maar in 1584 werd zijn verzoek om 'restitutio in integrum contra sententiam desertionis' door het RKG afgewezen. Daarmee was de hoop om nog iets bij het RKG te bereiken definitief de grond in geboord en dreigde de veroordeling wegens felonie en het verlies van zijn bezittingen. Pietersheim had nog steeds een Luikse bezetting. Van Merode besloot eieren voor zijn geld te kiezen en onderwierp zich in 1587 aan de prins-bisschop van Luik, als graaf van Loon. Hij erkende dat de heerlijkheid Pietersheim een leen van het graafschap Loon was, maar ook dat Pietersheim in hoger beroep aan de Loonse gerechten onderworpen was. Bovendien werd een geschil bijgelegd met de abdis van het binnen Pietersheim (in Lanaken) gelegen klooster Hocht, waarvan de bisschop zich als beschermheer zag.⁹⁴⁷ Op 27 december 1587 gaf de prins-bisschop bevel om het kasteel en de heerlijkheden Pietersheim en Lanaken aan Van Merode terug te geven. In de decennia daarna, in elk geval tot en met 1613, verscheen de heer van Pietersheim op de vergaderingen van de Luikse *État noble*, een erkenning dat Pietersheim tot het Luikse territorium behoorde en een erkenning van de landsheerlijke macht van de

⁹⁴⁶ De beschrijving van het geschil van 1569 tot 1587 is in hoofdzaak gebaseerd op: Schweders, *Theatrum*, 788-797. Aanvullend zijn stukken uit enkele procesdossiers van de Leenzaal van Kuringen gebruikt.

⁹⁴⁷ Afschrift van het akkoord d.d. 24 december 1587 in: RAH_LvK, inv.nr. 740. Zie ook Nève, RKG, 454-455. De dossiers van de beide RKG-processen uit 1570 en 1576 waren bewaard gebleven, maar zijn waarschijnlijk aan het eind van de Tweede Wereldoorlog in Luik verloren gegaan.

prins-bisschop.⁹⁴⁸ Johan van Merode werd in 1601 opgevolgd door zijn zoon Filips. In 1611 verklaarde de bisschop van Luik in een brief aan aartshertog Albrecht dat Pietersheim ‘pur pais et territoire de Liège’ was en betitelde hij de inwoners als zijn onderdanen.⁹⁴⁹ Maar er ontstonden snel weer geschillen. Al vanaf 1595 probeerden de heer en de inwoners van Pietersheim onder de Luikse belastingen uit te komen, met een beroep op een vrijstelling (dus op een privilege, niet op een rijksonmiddellijke status). Dit werd afgewezen.⁹⁵⁰ Hoewel het akkoord van 1587 een verklaring van de heer van Pietersheim bevatte ‘dat wij oock (...) contribuieren sullen met die andere eedelheeren ende vasallen’, voldeed de heer van Pietersheim vanaf 1620 niet meer aan deze verplichting als lid van de *État noble*. In 1622 verscheen hij in de vergadering en werden hem bewijzen van betalingen door zijn voorgangers getoond, maar het geschil duurde voort en er werd diverse malen bevel gegeven tot parate executie. In 1640 protesteerde de weduwe van Floris Van Merode (die vanaf 1627 tot 1638 heer van Pietersheim was geweest) tegen executoriale maatregelen, stellend dat Pietersheim ‘exempte et libre de toute sorte de contributions et taxes’ zou zijn.⁹⁵¹ Toch verhiel Maximiliaan van Merode, zoon van Floris, in 1646 voor de Loonse Leenzaal ‘die Baronnie ende heerlijkheden van Petershem ende Steijn’, dus zonder de oude stelling in te nemen dat alleen het huis Pietersheim een leen van Loon zou zijn.⁹⁵² Nève stelt, op basis van brieven gepubliceerd door Richardson,⁹⁵³ dat Pietersheim in de jaren 1630-1667 volwaardig lid van de NWK zou zijn geweest.⁹⁵⁴ In het NWKA zijn echter geen sporen van lidmaatschap te vinden en de conclusie moet zijn dat Pietersheim nooit lid is geweest van de Kreits.⁹⁵⁵ Gezien de aanspraken van de bisschop van Luik was dat ook onmogelijk, zoals ook Stein geen toegang tot de NWK wist te krijgen. Pietersheim droeg

⁹⁴⁸ ‘Extraits du registre de l’etat des nobles des pais de Liège et Comté de Looz’ uit de periode 1591-1613, met vermeldingen van de aanwezigheid van de heer van Pietersheim in 1591, 1601, 1611 en 1613. RAH_LvK, inv.nr. 740.

⁹⁴⁹ Brief d.d. 29 juni 1611 aan aartshertog Albrecht (ARA_Aud, inv.nr. 1498). De door de heer van Pietersheim ontslagen drossaard had zich tot de Raad van Brabant gewend en brieven van maintenu verkregen, met een verbod de justitie in Pietersheim zonder hem uit te oefenen. De justitie lag daardoor al een half jaar stil. De bisschop verzocht om de inmenging door de Raad van Brabant te beëindigen. In het eerder vermelde ‘Concordat’ van 1615 tussen de bisschop en de Spaanse landvoogd wordt Pietersheim niet als geschilpunt vermeld.

⁹⁵⁰ Het betrof de ‘contribuciones sexagesimi, vigesimi et peculij’, dus onder andere de ‘soixantième’ die geheven werd bij de in- en uitvoer van goederen naar en vanuit Luiks gebied. Zie daarover: Hansotte, *Institutions*, 145.

⁹⁵¹ Extracten met betrekking tot de jaren 1620-1640 in: RAH_LvK, inv.nr. 740.

⁹⁵² ‘Extract uijt den leenregister des leenhoffs van Curingen’ d.d. 12 mei 1646. Ibidem.

⁹⁵³ Richardson, *Geschiede*.

⁹⁵⁴ Nève, RKG, 456. De door Richardson in dit verband weergegeven brieven zijn alle afkomstig uit de verhandeling ‘Dilucida iurium’ waarmee Van Merode in 1673 zijn rijksonmiddellijkheid wilde onderbouwen. Zij betreffen meest de betaling van contributies aan keizerlijke troepen in de omgeving, die geen bewijs zijn voor kreitslidmaatschap. Bijzonder is echter een brief die een uitnodiging voor een kreitsdag zou zijn, geschreven door een keizerlijk gevolmachtigde (Richardson, *Geschiede* II, 321 (nr. 748)). Alleen de ‘Kreisausschreibende Fürsten’ van de Kreits waren echter bevoegd uitnodigingen te doen uitgaan. De bedoelde brief dateert van december 1630, de eerste kreitsdag sinds vele jaren vond pas in oktober 1631 plaats (NWKA, inv.nr. V.7). De authenticiteit van deze uitnodiging is dus twijfelachtig.

⁹⁵⁵ Pietersheim komt in geen enkele matrikel van de Kreits voor, noch in de in de literatuur in druk verschenen matrikels, noch in die in het NWKA. Het was niet vertegenwoordigd op de kreitsdagen in de genoemde periode (zoals die van 1631 en 1642). Het was ook onmogelijk lid te worden van de Kreits als een zittend lid zich daartegen verzette. Het verzet van de bisschop van Luik tegen het opnemen van Stein in de Kreits was in 1568 voldoende om de poging tot lidmaatschap te blokkeren.

in 1664 wel bij in de uitzonderlijke (eenmalige) *Türkenhilfe* die toen van alle heerlijkheden werd gevraagd die als 'rijks' konden worden bestempeld.⁹⁵⁶ Hetzelfde geldt voor de betaling van contributies wanneer er keizerlijke troepen in de omgeving waren. In de loop van de zeventiende eeuw gingen de Van Merode zich echter steeds meer gedragen alsof Pietersheim rijksonmiddellijk was. In 1663, en opnieuw in 1664, deed Maximiliaan van Merode een beroep op de keizer. De Staten-Generaal wilden de grenzen tussen Pietersheim en de Maastrichtse Vroenhof exact gaan vaststellen, en de heer van Pietersheim vreesde dat hij in de onderhandelingen geen partij zou zijn voor de machtige Staten-Generaal. Hij betitelde Pietersheim in zijn rekest als zonder twijfel onderworpen aan het Rijk (zonder zich expliciet rijksonmiddellijk te noemen) en stelde dat het daarom de grenzen van het Rijk betrof. Dat het in de ogen van de bisschop van Luik ook de grenzen van het Luikse territorium betrof, negeerde hij dus. Hij verzocht de keizer om enkele commissarissen af te vaardigen om aan de onderhandelingen deel te nemen.⁹⁵⁷ Of dat ook gebeurde, is onbekend. In 1666 had Pietersheim een geschil met de stad Maastricht over het belasten van bezittingen van Maastrichtse burgers. Van Maastrichtse zijde werd gesteld dat het 'personele' lasten betrof, het afkopen van inkwartiering van keizerlijke troepen, geen rijksbijdragen (waaraan als 'reële lasten' door alle grondeigenaren moest worden bijgedragen). Als vergeldingsmaatregel tegen executoriale maatregelen in Pietersheim werd de drossaard van Pietersheim in Maastricht gegijzeld. Weer werd de keizer te hulp geroepen. Keizerlijk resident Friquet wendde zich tot de Staten-Generaal.⁹⁵⁸ In een uiteenzetting gericht aan de Staten-Generaal namens de stad Maastricht werd verbazing uitgesproken over de bemoeienis van Friquet, omdat Pietersheim niet rijksonmiddellijk zou zijn, maar Luiks.⁹⁵⁹

Honderd jaar na de start van het eerste conflict werd de strijd over de status van Pietersheim in 1670 weer acuut. De heren van Pietersheim hadden, ondanks het akkoord van 1587, voortdurend geschillen met het klooster Hocht.⁹⁶⁰ Toen de pastoor van Lanaken een geschil kreeg met het klooster, wendde hij zich tot de Luikse officiaal.⁹⁶¹ Deze nam een beslissing ten gunste van het klooster, waarna de pastoor in appel ging bij het RKG, terwijl de heer van Pietersheim zich met hem in de procedure voegde.⁹⁶² Van Merode stelde bij het RKG dat Pietersheim rijksonmiddellijk was. Dat was in flagrante contradictie met de onderwerping

⁹⁵⁶ Richardson, *Geschiede II*, 337 (nr. 831).

⁹⁵⁷ Brieven van de heer van Pietersheim aan de keizer d.d. 22 oktober 1663 en 3 november 1664. HHStA, RHR, *Miscellanea Gratialis*, Lateinische Expedition, inv.nr. 4.

⁹⁵⁸ Jean Friquet (1593-1667), keizerlijk resident in Den Haag van 1659 tot 1667.

⁹⁵⁹ '(...) pretens interest der vrijheerlijckheijdt van Petershem, die nochtans immediaetelijck onder 't Rijck niet en gehoort, maer wel onder 't Graefschap van Loon, deel des stifts van Luijck.' 'Bericht voor den Magistraeten der Stadt Maestricht tegens den Drossaert ende regenten der Vrije Heerlijckheijdt Petershem.' NA_S-G, inv.nr. 5838.

⁹⁶⁰ Eerdere fasen van de geschillen met het klooster zijn beschreven in: De Crassier, *Histoire*, 102-103, 107-112.

⁹⁶¹ De Luikse officiaal, die namens de bisschop de geestelijke rechtsmacht uitoefende op basis van het canonieke recht, was tevens een bijzondere instantie naast de gewone rechtbanken. Hij oefende wereldlijke rechtsmacht uit in civiele en criminele zaken. Dit gebeurde 'bij preventie', dat wil zeggen dat hij competent was als de zaak eerst bij hem aanhangig werd gemaakt. Zie Hansotte, *Institutions*, 182-185.

⁹⁶² Nève vermeldt de dossiers M2306 uit 1668, een proces van de pastoor en Maximiliaan van Merode tegen de Luikse officiaal, en W2369 (Luiks 2751) uit 1670, een proces tussen Maximiliaan van Merode enerzijds en de officiaal van het bisdom Luik en de abdis van Hocht anderzijds. Nève, RKG, 455.

van 1587, en aanleiding om hem in 1670 wegens felonie voor de Leenzaal van Kuringen te dagen. Op 16 juni 1670 vonniste de Leenzaal en verklaarde Van Merode van zijn leen vervallen.⁹⁶³ Van Merode verkreeg echter tegen alle betrokken partijen en instanties een mandatum van het RKG, waarin Pietersheim als ‘liberum, francum, allodium dominicale (...) immediate Imperio subjectum’ wordt betiteld. Hij ontkende elke Luikse jurisdictie.⁹⁶⁴ Van Merode voelde zich in 1670 dusdanig bedreigd van Luikse zijde dat hij kasteel Pietersheim begon te versterken en 80 soldaten inhuurde voor de werkzaamheden en ter verdediging. Dit wilden de Staten-Generaal niet tolereren, omdat het kasteel slechts een vijftal kilometers van de vesting Maastricht verwijderd lag. De gouverneur van Maastricht had een gesprek met Van Merode, die aangaf eigenlijk geen bezwaar te hebben tegen Staats ingrijpen, als de Staten-Generaal hem bescherming boden tegen Luik. Conform een resolutie van de Staten-Generaal werd het kasteel van Pietersheim op 23 juni 1670 bezet door een vijftigtal Staatse musketiers. Tegelijkertijd boden de Staten-Generaal aan om als bemiddelaar op te treden tussen de partijen, waar ook van Luikse zijde op werd ingegaan.⁹⁶⁵ Al snel werd een akkoord bereikt.⁹⁶⁶ De vestingwerken rond het kasteel werden gesloopt, de Staatse troepen werden teruggetrokken. De bisschop van Luik zegde toe geen geweld te gebruiken tegen Pietersheim en de kwestie voor het RKG uit te zullen vechten. Het RKG-proces ging daarna nog enige tijd voort. In 1673 werd namens Van Merode een uitgebreide verhandeling bij het RKG gepresenteerd waarin de rijksonmiddellijke status van Pietersheim werd verdedigd.⁹⁶⁷ In 1687 werd er nog steeds geprocedeerd.⁹⁶⁸ Maar daarna kwam het proces tot stilstand. Dat betekende dat de effecten van het vervallen verklaren van het leen opgeschort bleven, en dat Van Merode zich steeds kon beroepen op het feit dat zijn geschil met de prins-bisschop ‘sub iudice’ was en hij niet aan de in geschil zijnde verplichtingen hoefde te voldoen. In 1689 heeft de bisschop in een brief aan de Kreits nog eens gesteld dat Pietersheim ‘eine appertinens dieses unsers Stiffts Lüttig’ zou zijn.⁹⁶⁹ Wrijvingen bleven bestaan, en in 1696 leidde dit tot een Luikse inval. Het begon met het aanhouden en in beslag nemen van karren met goederen door Luikse tolheffers op 18 mei,

⁹⁶³ ‘(...) aengemerckt die notoire contraventie aen die transactie van het jaer 1587 (...) declareren den Marquis de Westerloo als Baron van Peetersheijm vervallen te sijn van sijn recht ende gratie hem geaccordeert deur die selve transactie (...) ende hierom wijsen dat Sijn Gen. behoort te worden geredintegreert in die possessie van het casteel ende heerlijkheijt van Peetershem. (...) geconciepeert op genachten den 10 Junij 1670 ende gepronuntieert den 16 Junij 1670.’ RAH_LvK, inv.nr. 740.

⁹⁶⁴ ‘Mandatum cassatorium, inhibitorium et de non trahendo ad forum incompetens (...) sine clausula’, gericht tegen ‘Officiali Leodiensi nec non Abbattissae de Hocht, praetereae Consiliariis Consilii Privati Leodiensis (...) ac Paribus Curiae Feudalis Comitatus Lossensis in Aula Curingiana, insuper Viginti-duum Viris’ d.d. 7 mei 1670 (AEL_CP, inv.nr. 2995). Een RKG-dossier van het proces dat volgde is niet bewaard gebleven.

⁹⁶⁵ Behandeling in de vergadering van de Staten-Generaal: NA_S-G, inv.nr. 3239 fol. 371, 377 en 388; inv.nr. 3240 fol. 10, 14, 23 en 65-66. Brieven van de gouverneur van Maastricht, de commissarissen-deciseurs en van Luikse zijde: NA_S-G, inv.nr. 11139 fol.328, 347-350, inv.nr. 11140 fol. 523, 535, 557, 579, 616, 625 en 649-650.

⁹⁶⁶ Dit akkoord d.d. 11 juli 1670 is afgedrukt in: Wolters, Notice Steyn, 173-174.

⁹⁶⁷ ‘Dilucida iurium S.R.I. in dominio et Baronatu de Petersheim, expositio pro P. Maximil. de Merode.’ De inhoud is geparafraseerd in: Schweders, Theatrum.

⁹⁶⁸ Ibidem, 797 en 790 (noot).

⁹⁶⁹ LNRW_R, Kleve-Mark, Akten, inv.nr. 3691.

wegens het niet voldoen van een Luikse heffing, de 'soixantième'. Dat zou op het territorium van Pietersheim zijn gebeurd. In 1691 was een soortgelijk voorval nog in overleg opgelost. Maar de heer van Pietersheim reageerde nu anders. Het Luikse tolkantoor in Neerharen werd een dag later 's nachts overvallen en de karren en paarden werden teruggebracht naar Pietersheim. Een van de tolheffers werd als gevangene vastgezet in Pietersheim. Op 22 mei eiste de *Conseil Privé* de onmiddellijke invrijheidstelling van deze Luikse beambte, maar de drossaard van Pietersheim gehoorzaamde niet. Op 31 mei overvielen Luikse soldaten Pietersheim, drongen het kasteel binnen (er werd geen verzet geboden), voerden karren en paarden weg, en namen de drossaard en een aantal inwoners gevangen. De heer van Pietersheim wendde zich tot de Staten-Generaal, het akkoord van 1670 aanhalend. De commissarissen-deciseurs werden ingeschakeld om de kwestie op te lossen en de zaak werd blijikbaar in der minne geschikt.⁹⁷⁰

Binnen Maastricht gaf de onduidelijke status van Pietersheim problemen met betrekking tot de jurisdictie van de rechtbanken van de stad over personen geboren in Pietersheim. De vraag was of zij als van Luikse nativiteit moesten worden beschouwd, wat consequenties had voor hun juridische status.⁹⁷¹ Naar aanleiding van een geschil tussen het Luikse en het Brabantse hooggerecht werd in 1723 bepaald dat, hangende het RKG-proces tussen de bisschop en de heer van Pietersheim, nieuwkomers uit Pietersheim konden kiezen of zij als burgers van Luikse of Brabantse nativiteit wilden worden beschouwd, terwijl voor bestaande burgers hun ooit gekozen registratie ongewijzigd zou blijven.⁹⁷²

In 1738, werd van Luikse zijde nog eens geprobeerd om het RKG-proces nieuw leven in te blazen door om een 'citatio ad reassumandum' te verzoeken. Het bij het RKG beschikbare procesdossier bleek echter onvolledig, dan wel verdwenen.⁹⁷³ De tegenpartij stelde zelf ook niet meer over de stukken te beschikken en reageerde met een verzoek om 'redintegrationem actorum', het herstel van het procesdossier. Na onderzoek in Luik en bij de Leenzaal van Kuringen moest eind 1739 worden geconcludeerd dat er in de Luikse archieven maar heel weinig processtukken te vinden waren.⁹⁷⁴ Brieven over deze zoekactie vormen de laatste stukken die het dossier van de Leenzaal van Kuringen bevat. Er zijn geen aanwijzingen dat het proces daarna nog voortgang heeft geboekt. Pietersheim lijkt in de achttiende eeuw geleidelijk aan de aandacht van Luikse zijde te zijn ontsnapt. Dat Johan Filip van Merode (1674-1732) een vooraanstaand man was die de titel van veldmaarschalk droeg, heeft in de eerste decennia van de achttiende eeuw misschien voor terughoudendheid gezorgd. Het vragen van een citatio aan het RKG in 1738, jaren na zijn dood, was slechts een laatste opflakking van Luikse ambities.

De heer van Pietersheim mocht zich in de achttiende eeuw dan wel als rijksonmiddellijk willen beschouwen, maar Pietersheim was geen rijksstand. Pietersheim heeft ook nooit

⁹⁷⁰ AEL_CP, inv.nr. 2995.

⁹⁷¹ Zie daarover: Van Rensch, Rechtspraak, 40.

⁹⁷² J. Scheltus e.a. ed., *Groot Placaatboek* (Deel VI) ('s-Gravenhage 1746) 656.

⁹⁷³ Er lijkt ook geen RKG-dossier bewaard te zijn gebleven.

⁹⁷⁴ Correspondentie uit 1739 tussen de Leenzaal van Kuringen en de *Conseil Privé*. RAH_LvK, inv.nr. 740.

Kammerzieler betaald. In overzichten uit de jaren zeventig en tachtig van de achttiende eeuw, toen het RKG toch ook een aantal niet-rijksstanden begon aan te slaan, komt het nog steeds niet voor.⁹⁷⁵ Omdat het niet als rijksstand werd beschouwd, is Pietersheim aan het eind van de achttiende eeuw ontkomen aan de Franse confiscatie die wel Rekem, Gronsveld en Wittem trof.⁹⁷⁶

Uit het voorgaande blijkt al dat de Staten-Generaal een gebied rond Maastricht als een soort veiligheidszone beschouwden, waar zij, ongeacht de formele grenzen en staatkundige verhoudingen, invloed wilden uitoefenen. Andere landsheren waren zich daarvan bewust. Maar ook economische belangen werden verdedigd. In dit kader is het naburige Rekem interessant.⁹⁷⁷ De graven van Rekem hebben diverse malen geprobeerd tol te heffen op het verkeer op en langs de Maas, op basis van een keizerlijk privilege uit 1442.⁹⁷⁸ Dit stuitte elke keer op ernstig verzet van zowel de zijde van de bisschop van Luik als van de Staten-Generaal, en de graaf werd steeds gedwongen zijn poging op te geven. Eén keer, in 1728, leidde dit tot hard ingrijpen. De graaf had in 1725 een keizerlijke bevestiging van het tolprivilege verkregen en probeerde dit weer eens te effectueren.⁹⁷⁹ Na protesten van de prins-bisschop van Luik en van de Staten-Generaal, die in Rekem werden genegeerd, organiseerden de Staten-Generaal in 1728 een strafexpeditie. Infanterie en cavalerie van het garnizoen van Maastricht, 225 man sterk, trok Rekem binnen en vernielde alles wat met de tol te maken had of ernaar verwees.⁹⁸⁰ De grote buur kon men, ook als rijksstand, niet ongestraft negeren. Een klacht bij de RHR over dit optreden had geen enkel effect.⁹⁸¹

Een ander voorbeeld van optreden door de Staten-Generaal speelde in 1740. In de jaren rond 1740 was het in Rekem bijzonder roerig. De bevolking was opstandig en een groot aantal inwoners weigerde sinds 1738 om de rijkslasten te betalen. De graaf vroeg de NWK om militairen om het verzet de kop in te drukken. De Kreits opereerde zeer voorzichtig en er werd uitdrukkelijk gevraagd of de belangen van de Staten-Generaal in het spel waren en of het ook Maastrichtse burgers raakte. Bij de gouverneur van Maastricht werd geïnformeerd of er bezwaren bestonden tegen een dergelijk militair optreden, wat niet het geval was. De soldaten zouden zelfs vanuit Gulik via Elsloo naar Maastricht mogen reizen.⁹⁸² Blijkbaar

⁹⁷⁵ NWKA, inv.nr. II.C.15 fol. 74 (1777) en LNRW_R, Kurköln, inv.nr. 1286 (1787).

⁹⁷⁶ Nève, RKG, 455-456.

⁹⁷⁷ In de jaren 1695-1698 werd de graaf van Rekem geconfronteerd met opstandige onderdanen die geen herendiensten wilden verrichten en de 'schat', die was opgelegd in verband met de bijdragen aan de Kreits, weigerden te betalen. De graaf vroeg de Kreits om militaire bijstand. De Kreits was daartoe bereid, maar vond wel dat 'wegen der Holländischen nachbarschaft alle nötige circumspection gebraucht werden mögt'. LNRW_R, Kleve-Mark, Akten, inv.nr. 2996.

⁹⁷⁸ In de stukken worden genoemd de jaren 1649-1651, 1680-1681, 1728 en 1749.

⁹⁷⁹ AEL_CP, inv.nr. 2998.

⁹⁸⁰ Rapport aan de Staten-Generaal d.d. 19 maart 1749. NA_S-G, inv.nr. 5860.

⁹⁸¹ Een door de graaf van Rekem bij de RHR ingediende klacht leidde niet tot een keizerlijk besluit. In 1786 probeerde de graaf de RHR weer in beweging te krijgen. AEL_CP, inv.nr. 2998.

⁹⁸² NWKA, inv.nr. I.A.11.

veranderden de Staten-Generaal daarna echter van mening. Zij besloten zelf een detachement soldaten ter beschikking te stellen aan de drossaard van Rekem, 'tot inteugeling van het tumultueuse volk aldaer'.⁹⁸³ De onrust was daarmee echter niet voorbij. Een jaar later, begin augustus 1740, arriveerden twee door het RKG aangewezen commissarissen, die opdracht hadden de lokale geschillen op te lossen. Deze commissarissen gingen eerst naar Maastricht en kregen daar te horen dat hun van Staatse zijde niets in de weg zou worden gelegd. Zij meldden echter niet dat er ook soldaten uit Aken naar Rekem zouden komen om hen bij te staan. Toen deze dertig soldaten zich in Rekem legerden en verzorging van de inwoners eisten, vroeg de drossaard van Rekem aan de commandant van Maastricht om in te grijpen. Deze zond direct een detachement van 100 man. Na korte onderhandelingen trokken de soldaten uit Aken weer af, na gedwongen te zijn om te betalen voor wat zij verteerd hadden.⁹⁸⁴ Militaire actie van de zijde van het Rijk werd twee jaar later weer wel getolereerd door de Staten-Generaal. Al eerder is vermeld dat de Kreits in 1742 in opdracht van het RKG een executoriale actie uitvoerde in Rekem.

Net als met betrekking tot Pietersheim, achtten de Staten-Generaal zich dus met betrekking tot Rekem belanghebbende en voelden zij zich gerechtigd om op te treden, ongeacht status en rijksgrenzen.

Resumerend:

De bisschop van Luik leek Pietersheim in 1587 aan zijn landsheerlijke gezag te hebben onderworpen. Dat het RKG-proces toen slechts op formele gronden was gewonnen, zonder een inhoudelijk vonnis over de status, zou in 1670 betekenen dat de heer van Pietersheim alle mogelijkheden had het RKG weer in te schakelen met de stelling dat Pietersheim rijksonmiddellijk was. De heren van Pietersheim bleven zich na 1587 steeds weer verzetten tegen landsheerlijke machtsuitoefening. Dat hun adellijke status in de Zuidelijke Nederlanden hoog was, onder andere blijkend uit de titel van markies, zal zeker een rol gespeeld hebben in hun houding.

Met betrekking tot Pietersheim wilde de bisschop aan het eind van de zeventiende eeuw, zoals ook gebeurd was aan het eind van de zestiende eeuw, zijn aanspraken als landsheer bevestigen, opnieuw de aanklacht van felonie als instrument gebruikend. De Staten-Generaal en het RKG verhinderden toen echter militair optreden, en er was blijkbaar onvoldoende interesse van Luikse zijde om het proces bij het RKG energiek voort te zetten.

Pietersheim stond na 1670 feitelijk onder protectie van de Staten-Generaal tegen Luiks militair optreden, maar kon zich dankzij deze beschermheer rijksonmiddellijk voelen, zonder dat er sprake was van een formele erkenning van deze status.

⁹⁸³ Resolutie van de Staten-Generaal d.d. 24 augustus 1739, vermeld in een resolutie van 8 augustus 1740. NA_S-G, inv.nr. 1065.

⁹⁸⁴ Eerste minuten d.d. 8 aug. 1740 (Ibidem). Het gebeuren wordt als volgt beschreven: '1740, 6 aug. is met kennis van H.Ed.Mog. een commando van 100 man infanterie voorzien van kruit en loot uit Maastricht na Reekhem gemarcheert om een Akense commando daar zijnde te delogeren, dog dese d'onse gewaar wordende zijn uitgemarkheert.' 'Chroniek van Maastricht', in: *De Maasgouw* (1880) 243-244.

7.5 Leut

Het op de westelijke oever van de Maas gelegen Leut was een buitenleen van Valkenburg. Andere leenbanden zijn niet bekend. De heren van Leut bezaten ook de aangrenzende heerlijkheden Meeswijk en Eisden, dat in 1553 bij Leut was gevoegd.⁹⁸⁵ Met betrekking tot Meeswijk bestonden er zekere Luikse aanspraken.

Leut werd in 1581, samen met alle andere bezittingen van Willem van Vlodrop (waaronder Rijckholt), door de Spaanse landvoogd geconfisqueerd omdat de heer van Leut partij zou hebben gekozen voor de Prins van Oranje. Volgens Meulleners zou de heerlijkheid in 1585, na tussenkomst van de keizer, zijn teruggegeven.⁹⁸⁶ Nève acht de rijksonmiddellijkheid van Leut daarmee bewezen. Er zijn echter vraagtekens te plaatsen bij de beweringen van Meulleners over keizerlijke interventie. De door Meulleners aangehaalde bronnen die betrekking hebben op de confiscatie noemen de keizerlijke bemoeienis niet.⁹⁸⁷

Afschriften van documenten uit 1586 maken duidelijk wat er werkelijk gebeurde. Willem van Vlodrop wendde zich in 1586 tot landvoogd Alexander Farnese met het verzoek om restitutie van zijn bezittingen en verzoening met de Spaanse koning. Hij betoogde dat hij nooit actief was geweest tegen de Spaanse Kroon. Al sinds zijn jeugd was hij meestal in Guliks of Keuls gebied geweest, niet in de Nederlanden. Hij zou zich weliswaar hebben laten misleiden door Willem van Oranje en zijn medestanders ('par les ruses et finesses de Guillaume de Nassau'), maar zou verder passief zijn gebleven. Wel was hij in 1578 het leger van Willem van Oranje gevolgd naar de Nederlanden, maar alleen om zijn bezittingen veilig te stellen, niet als militair. Kwaadsprekers hadden hem daarna zwart gemaakt bij de Spaanse landvoogd. Farnese gaf in juni 1586 (tijdens de belegering van Venlo) bevel de bezittingen terug te geven en in december werd de heer van Leut weer als trouw vazal van de Spaanse koning in genade aangenomen.⁹⁸⁸ De confiscatie van Leut was gebaseerd op het leenrecht en de teruggave was gebaseerd op genade, niet op erkenning van een rijksonmiddellijke status. In geen van beide documenten uit 1586 is sprake van een rol van de keizer. Andere voorbeelden van confiscaties op basis van het leenrecht (Weert, Wittem) tonen ook dat als er sprake zou zijn geweest van keizerlijke bemoeienis, die van Spaanse zijde genegeerd zou zijn. De verhouding met de Spaanse landvoogd was goed, en in 1594 plaatste deze Leut zelfs onder zijn bescherming. De heerlijkheid betaalde mee voor het onderhoud van het

⁹⁸⁵ Zie voor algemene gegevens: Hasquin, Gemeenten I, 227-228, 569-570 en 654.

⁹⁸⁶ Meulleners, Bladzijden, 106-107. Meulleners noemt 1585 als jaar van teruggaaf, omdat hij een vertegenwoordiger van de heer dan ziet optreden voor de schepenbank van Leut.

⁹⁸⁷ De confiscatie wordt vermeld in een brief van veldmaarschalk Tilly, geschreven ten behoeve van baron Von Leerodt, inzake Leut d.d. 10 december 1623 (De Villermont, Tilly, 293-294) en in de behandeling van een rekest inzake Leut door de Staten-Generaal d.d. 31 mei 1664 (Van Aitzema, Saken V, 322).

⁹⁸⁸ Akte van *mainlevée* d.d. 23 juni 1586 en akte van verzoening d.d. 14 december 1586. In de laatste akte is er sprake van dat de heer van Leut, die verwanten heeft en een persoon van aanzien is in het hertogdom Gelre, een rol kan spelen bij het terug onder Spaans gezag brengen van Gelre: '(...) comme il est parent et allié en consanguinité aux nobles et de pouvoir et autorité au païs du duché de Gheldres avecq ung extreme desir de s'employer en sorte pour le service de sad. Ma., soit à la reduction d'icelluij païs qu'aultrement'. RAB_OF, inv.nr. 6921.

garnizoen van Maastricht, en werd daarom vrijgesteld van inkwartieringen en contributies.⁹⁸⁹ Als teken van deze sauvegarde mochten de wapenschilden van de Spaanse koning en van de landvoogd aan alle toegangswegen worden opgesteld.⁹⁹⁰

In 1619 of 1620 kwam de heer van Leut, Otto Hendrik van Vloderp, in Luxemburg om het leven.⁹⁹¹ Zijn enige nog in leven zijnde broer, Adriaan Balthasar (mede ten behoeve van diens zoon Adriaan Gustaaf) en zijn zwager Werner van den Bongart (ten behoeve van diens zoon Willem) maakten beiden aanspraak op de volledige erfenis.⁹⁹² Er was een testament uit 1616, maar volgens Adriaan Balthasar, die onbekend was met dit document, was het een vervalsing.⁹⁹³ Het testament was zeer ongunstig voor Adriaan Balthasar, die waarschijnlijk een slechte relatie had met zijn broer. Otto Hendrik liet alle Luxemburgse bezittingen na aan Willem van den Bongart, vanwege de vele goede diensten die diens vader hem had bewezen. Zijn neef Adriaan Gustaaf zou alleen Leut en Rijckholt erven, maar onder de strikte voorwaarde dat hij katholiek werd opgevoed.⁹⁹⁴ De kanselier van de Raad van Brabant, Pecquius, werd aangewezen om het financiële beheer te verzorgen van de inkomsten. Hij zou in de opvoeding van de jongen zelfs na zijn vijftiende verjaardag zeggenschap hebben en financieel nog jaren de touwtjes in handen blijven houden. Adriaan Balthasar, die een persoon van aanzien zou worden in de Verenigde Nederlanden, was echter protestant en zou zijn zoon ook protestant opvoeden. Als niet aan de voorwaarden van Otto Hendrik werd voldaan, zouden ook Leut en Rijckholt op grond van het omstreden testament toekomen aan Willem van den Bongart.

In januari 1621 wendde Adriaan Balthasar zich tot het Leenhof van Brabant en verkreeg een dagvaarding tegen vader en zoon Van den Bongart en tegen Adam Dries.⁹⁹⁵ Hij stelde dat hij 'ab intestato', dus omdat Otto Hendrik geen geldig testament had nagelaten, enig erfgenaam was van zijn broer. Dit proces was eind 1623 nog niet afgerond. Hoewel namens Adriaan Balthasar voor het Leenhof van Brabant werd gesteld dat het proces geen betrekking had op goederen die in het Rijk gelegen waren, schakelde hij ook het RKG in.⁹⁹⁶ In 1621 verkreeg hij

⁹⁸⁹ In het laatste decennium van de zestiende eeuw, toen de bede nog geen vast jaarlijks gegeven was, werd het Land van Valkenburg ook aangeslagen voor de kosten van het 'inlandsche garnisoun'.

⁹⁹⁰ Sauvegarde d.d. 1 december 1594. RAB_OF, inv.nr. 6921.

⁹⁹¹ Of hij werkelijk dood was, bleef lang onduidelijk. Hij was in 1617 voor het laatst in Leut en Rijckholt geweest. Volgens een getuigenverklaring bezocht Adam Dries, drossaard van Leut en Rijckholt, ten einde raad in Keulen een soort medium, een 'nigromancien, den welken hem verclaert hadde dat hij den heere van Leuth inde werelt nerghens en wiste te vinden, dan dat den nigromancien hem denselven heere hadde verthoent in eenen spiegel becleet met een doot cleet'. RAB_CF, Procès, inv.nr. 1698.

⁹⁹² Zie voor een beschrijving van de gebeurtenissen in 1621-1622: Meulleners, Bladzijden, 106-123.

⁹⁹³ Als kwade genius zag hij Adam Dries, die testamentair niet alleen een absolute garantie kreeg dat hij zijn functies zou mogen behouden, maar diens zoon zou bovendien als legaat een hoeve krijgen.

⁹⁹⁴ Bij de confiscatie van Leut in 1623 werd een inventaris opgemaakt van de goederen in het kasteel. In een kamer met een 'kapelleken' werden een kazuifel, een vergulde zilveren kelk en twee altaarkleden aangetroffen. 'Relaas van arrest van de meubelen tot Luth.' RAB_OF, inv.nr. 6921.

⁹⁹⁵ Hij had van de aartshertogen toestemming gekregen d.d. 30 januari 1621 om het proces rechtstreeks bij het Leenhof van Brabant aan te mogen spannen, in plaats van de weg via de diverse betrokken subalterne leenhoven te moeten volgen. Het procesdossier bevindt zich in: RAB_CF, Procès, inv.nr. 1698.

⁹⁹⁶ Dupliek d.d. 3 juli 1621. Ibidem

een mandatum tegen het gewelddadig optreden van Van den Bongart. Het daaropvolgende proces bij het RKG leidde evenmin tot een vonnis als dat bij het Leenhof.

Leut werd in juni 1623 echter door de Spaanse Kroon geconfisqueerd.⁹⁹⁷ Alle bezittingen van wijlen Otto Hendrik van Vlodrop werden door deze confiscatie getroffen, die geschiedde op verzoek van de procureur-generaal van de Raad van Brabant in Brussel. Wijlen Otto Hendrik werd blijkbaar in Luxemburg van een misdaad beschuldigd en er werd in Luxemburg door de procureur-generaal aldaar een proces gevoerd tegen de executeurs van de nalatenschap van Otto Hendrik.⁹⁹⁸ Leut wordt in de stukken van Spaanse zijde aangeduid als 'gelegen in den Lande van Valckenborg', dus het werd op basis van de leenband toegerekend aan Valkenburg.⁹⁹⁹ Adriaan Balthasar betoogde later dat hij door de confiscatie onder druk was gezet om een compromis te sluiten dat gunstig was voor de katholieke Van den Bongart. De Spaanse Kroon zou niet eerder een opheffing van de confiscatie (*mainlevée*) hebben willen verlenen.¹⁰⁰⁰ Partijen sloten in 1627 een akkoord, dat Leut toebedeelde aan Adriaan Balthasar, en Rijkholt en de Luxemburgse bezittingen aan (de zoon van) Van den Bongart.¹⁰⁰¹ In maart 1628 werd de confiscatie opgeheven. Van 1647 tot 1663 zouden Adriaan Balthasar en Van den Bongart echter opnieuw procederen over de verdeling van de erfenis, nu voor de Raad van Brabant in Den Haag.¹⁰⁰²

Adriaan Balthasar had ook een probleem met zijn andere zwager, Johan van Virmond, die meende (namens zijn echtgenote) een grote vordering te hebben, waarvoor Leut als onderpand diende. In april 1626 (dus tijdens de confiscatie) sloten partijen een akkoord en bekrachtigden dit door 'vrijwillige condemnatie' door de Raad van Brabant in Brussel. In 1628 wendde Van Vlodrop zich echter tot de Raad en wist opschorting van het compromis te bewerkstelligen.¹⁰⁰³ Daarna volgde een langdurig proces, dat Meulleners ook uitgebreid heeft beschreven.¹⁰⁰⁴

⁹⁹⁷ Twee rekeningen van de ontvanger der domeinen in: ARA_CdC, inv.nr. 20201 en 20202.

⁹⁹⁸ In een inventarisatie van de bezittingen van Otto Hendrik staat het volgende: 'Tous lesquels biens sont saisis par les Conseillers et Procureurs Generaux du Roy de ces duchez de Brabant et de Luxembourg, tant pour crime imposé audit Otto, qu'on soustient estre damnable apres sa mort et au Curateur donné à son corps mort, qu'aussij pour crime de rebellion commis par son père pendant les troubles passées (...)' 'Declaration des biens ayans appartenu à Otto Henry de Flodorff au Pays d'Oultremeuse et alentour de Maestricht' d.d. 8 oktober 1623. RAB_OF, inv.nr. 6921.

⁹⁹⁹ Er was blijkbaar wel sprake van enige (zwakke) tegenspraak, want er werd gesteld '(...) que Meeswijck, Eijsden, avecq les biens appartenans, et aussij les biens de Luth, seroient de l'Empire, de la Comté de Loon, et de Thor. Le procureur general de Brabant maintient au contraire qu'ils sont du territoire et pays du Roy'. Ibidem.

¹⁰⁰⁰ '(...) dat men van deselve geen Mainlevée heeft konnen becomen, soo uijt oorsaecke vande Religie ende dat de hr. Requirant altijt hadde gehouden de partije van desen Staet.' BHIC_RvB, inv.nr. 788.1374.

¹⁰⁰¹ Afschriften van de in 1627 gesloten akkoorden: ibidem. Zie ook RHCL_RKG, inv.nr. 68.

¹⁰⁰² Adriaan Balthasar vroeg de Raad om 'maintien van het recht van gequalificeerde ingesetenen ende leden van desen Staet tegens de onbehoorlijcke suppressien, deselve uijt haet vande Religie ende vande Regeringe van desen Staet overgecomen.' Vertoogschrift uit 1660. BHIC_RvB, inv.nr. 788.1374.

¹⁰⁰³ 'Brieven van daeghsele' verkregen op 1 augustus 1628. Het proces moet lange tijd stil hebben gelegen. Bewaard zijn stukken uit de jaren 1628-1629 en 1650-1655. RAB_RvB, Processen van adel, eerste reeks, inv.nr. 325.

¹⁰⁰⁴ Meulleners, Bladzijden, 123-159. Meulleners was er rotsvast van overtuigd dat Leut tot het Rijk behoorde, zodat alle bemoeienis van Spaanse en Staatse zijde volgens hem gebaseerd moest zijn geweest op juridische onwetendheid en machtsmisbruik.

Leut heeft tijdens de Tachtigjarige Oorlog gedurende lange periodes een Spaanse bezetting gehad, en werd behandeld als Spaans territorium. In de campagne van Frederik Hendrik die leidde tot de inname van Maastricht in 1632, werd Leut enige tijd door Staatse troepen bezet.¹⁰⁰⁵ Maar al snel namen de Spanjaarden er weer bezit van. Leut, het fort Navagne en kasteel Rimburch vormden toen Spaanse militaire steunpunten aan de randen van de Landen van Overmaas.¹⁰⁰⁶ Er was ook sprake van andere Spaanse bemoeienis. In 1643 werd de openbare verkoop van Leut aangekondigd, op basis van een vonnis van het Hof van Gelre en brieven van attache van het Leenhof van Brabant in Brussel, een verkoop die blijkbaar kon worden afgewend.¹⁰⁰⁷ Vanuit Leut hieven de Spanjaarden tol op de Maas. In 1644 namen in Leut gelegeerde Spaanse soldaten het marktschip van Elsloo in beslag.¹⁰⁰⁸

Leut wordt expliciet vermeld in het vredesverdrag van 1648.¹⁰⁰⁹ De heer van Leut was toen een man van enige importantie binnen de Republiek, zodat hij ervoor kon zorgen dat zijn persoonlijk belang in het Verdrag werd meegenomen. De ontruiming was ook dit keer geen erkenning van rijksonmiddellijkheid, maar slechts de restitutie van een bezitting, zonder een uitspraak over soevereiniteit.

Toen er in 1655 eindelijk een vonnis werd geveld door de Raad van Brabant in Brussel, en wel in het voordeel van Van Virmond, ging deze op zoek naar mogelijkheden tot executie van zijn vordering. Hij wendde zich tot de Raad van Brabant in Den Haag voor 'brieven van attache', die hij in 1657 ook verkreeg. Met dergelijke brieven kon een vonnis van een andere (in het territorium niet competente) rechter tot executie worden gebracht. Het geeft aan dat Van Virmond meende dat Leut niet alleen een leen van Valkenburg was, maar onder Brabantse jurisdictie viel, en dat concrete militaire macht ter plaatse niet door het Rijk, maar door de Staten-Generaal kon worden uitgeoefend. Op dat moment lagen er echter troepen in Spaanse dienst in Leut.¹⁰¹⁰ Maar het succes van Van Virmond in Den Haag was van korte

¹⁰⁰⁵ In januari 1633 vroeg de heer van Leut de Staten-Generaal toestemming om de predikant op het kasteel te onderhouden op kosten van de geestelijke goederen in de heerlijkheid. NA, Collectie Fagel, inv.nr. 1742.

¹⁰⁰⁶ Volgens Haas zetelde na het verlies van Valkenburg het Spaanse gerecht voor het Land van Valkenburg in Leut. Haas, Verdeling, 47.

¹⁰⁰⁷ De bekendmaking werd op 11 oktober 1643 in Leut aangeslagen. De verkoop zou geschieden ten behoeve van Anna Maria gravin van Styrum, vrouwe tot Well. RHCL, Kasteel Well: aanwinsten uit de nalatenschap van A.F. van Beurden, inv.nr. 25.

¹⁰⁰⁸ Zie hoofdstukje 8.10.

¹⁰⁰⁹ Vredesverdrag van Münster, art. 73: 'Aengaende de pretensie vande Graeff van Flodroff, om de restitutie aen hem te doen van het huijs Leut, met de goederen die daervan mogen dependeren, en alle andere goederen en dorpen, die hem daer omtrent mogen toecomen en gesaiseert sijn van wegen den voors. heere Coninck; de voors. restitutie is hem toegestaan, gelijck mede van het Huijs; voorbehouden dat tussen het besluit van dit tegenwoordige tractaet, en de ratificatie vandien, over het onderhoud van garnisoen van wegen den voors. heere Coninck, ofte over de demolitie van nieuwe fortificatien gemaect sedert de besettinge van't Huijs sal worden gedisponeert.'

¹⁰¹⁰ Van Vlodrop had de Staten-Generaal in februari 1658 verzocht om soldaten op kasteel Leut te legeren, 'tot vrijheid van de commercie, als van de passage van en na Maestricht'. Blijkbaar waren er toen troepen van de prins van Condé (in Spaanse dienst) in Leut ingekwartierd. Over het vertrek van soldaten in Spaanse dienst werd daarna nog een jaar gecorrespondeerd met de Spaanse landvoogd (NA, Collectie Fagel, inv.nr. 1742). Volgens Stengers-Limet komt Leut later voor in de lijsten van Spaanse *terres franches*, maar altijd als P.M.-post. Rationsgelden zouden nooit zijn betaald. De inwoners konden vóór 1662 een beroep doen op een in 1640 verleende vrijstelling. Stengers-Limet, Terres, 105, 122, 268 en 471.

duur, want zijn tegenstander wist in 1659 opschorting van de werking van de brieven van attache te bereiken. Aan partijen werd de verplichting opgelegd opnieuw te procederen, nu voor de Raad van Brabant in Den Haag. Dat wilde Van Virmond voorkomen en in een poging om toch tot executie van het Brusselse vonnis te komen, wendde hij zich tot het RKG, dat bereid bleek de uitkomst van het proces in Brussel te accepteren en de executie daarvan te ondersteunen. In 1662 droeg het RKG de uitvoering van de executie op aan de NWK. De hertog van Gulik, als een van de directeuren van de Kreits, nam de taak op zich en soldaten van de hertog bezetten in augustus 1662 het kasteel Leut.¹⁰¹¹

De leenrechtelijke band van Leut met Valkenburg was kort daarvoor bij het Partageverdrag aan de Staten-Generaal toegewezen. De vertegenwoordiger van de keizer in Den Haag had weliswaar de Staten-Generaal vooraf geïnformeerd over de executie en daarbij de status van Leut als rijksgebied verdedigd, maar de Staten-Generaal wensten geen bezetting van Leut door troepen van de hertog van Gulik te dulden.¹⁰¹² Een rapportage met advies aan de Staten-Generaal kwam tot de conclusie dat niet was gebleken dat Leut rijksgebied was en kende groot gewicht toe aan de leenverheffing voor het Leenhof van Valkenburg. Hoewel zowel de keizerlijke resident Friquet als een vertegenwoordiger van de hertog van Gulik verklaarden dat er geen intentie bestond tot het versterken van kasteel Leut en dat de bereidheid bestond de bezetting tot een minimum te reduceren, besloten de Staten-Generaal tot militair ingrijpen. Vanuit Maastricht trokken Staatse troepen naar het noorden. Zij bezetten eerst Urmond in Guliks gebied, dat gedwongen werd aan de soldaten onderdak en verzorging te bieden, en belegerden vervolgens Leut. Na een korte beschieting capituleerden de Gulikse soldaten. Kasteel Leut kreeg een Staatse bezetting. De Staten-Generaal hadden geen enkel respect getoond voor de Gulikse grenzen en Gulikse belangen, en eisten zelfs vergoeding van de zelf geleden schade. De hertog van Gulik kon deze vernedering slechts ondergaan en een klagende brief aan de keizer richten. De les was duidelijk: met de Staatse militaire macht viel niet te spotten en de Staten-Generaal bepaalden eenzijdig of zij militaire aanwezigheid van derden wilden dulden in gebied waarop de Staten-Generaal enige aanspraak geldend konden maken.

Van Guliks ingrijpen in Leut op basis van de eerder beschreven rechtsgang op Susteren en daarop stoelende Gulikse pretenties, kon daarna geen sprake meer zijn. Wie zich wel even in de kwestie mengde, was de Franse koning. Hij had een bondgenootschap gesloten met een aantal rijksvorsten, en deze zaak leidde tot diplomatieke interventie in Den Haag ten behoeve van het Rijk.¹⁰¹³

De Staten-Generaal gingen na het Partageverdrag over tot maatregelen tegen de katholieke geestelijkheid in alle met het Verdrag definitief verkregen gebieden, waartoe zij ook Leut

¹⁰¹¹ Van Virmond was in Gulikse dienst.

¹⁰¹² Resolutie van de Staten-Generaal d.d. 16 augustus 1662. HHStA, RHR, Miscellanea Gratialis, Lateinische Expedition, inv.nr. 42.

¹⁰¹³ In een brief d.d. 26 oktober 1662 aan de Franse koning betoogden de Staten-Generaal: 'Il est bien facile de dire que la terre de Leuth est du territoire de l'Empire, mais jusques icy cela n'a pas été prouvé par les agents de M. le Duc de Neubourg et du Baron de Vyrmont.' NA, Collectie Fagel, inv.nr. 1742.

rekenden. Er werden in 1663 in Leut plakكاتen aangeslagen, zoals ook in het Staatse deel van de Landen van Overmaas gebeurde, waarmee de katholieke geestelijken werden uitgewezen. Dit leidde tot een protest van de resident van de keizer in Den Haag, Friquet. De Staten-Generaal antwoordden dat hun niet was gebleken dat Leut tot het Rijk behoorde. De uitvoering van de plakكاتen werd echter opgeschort.¹⁰¹⁴

Van Vlodrop steunde nu volledig op de Staten-Generaal als beschermheer. In 1664 richtte hij een rekest aan de Raad van Brabant in Den Haag met het verzoek om verlening van een 'mandement van attentaten poenael' tegen de fiscaal van het RKG, die een dagvaarding tegen hem had verkregen wegens landvredebreuk. De Raad van Brabant trad in overleg met de Raad van State en het gezamenlijke oordeel was dat de Raad van Brabant bevoegd was in deze kwestie, maar dat het verstandiger zou zijn de diplomatieke weg te kiezen. Er werd een rapport uit 1662 inzake Leut gememoreerd, waarvan de conclusie was dat de tegenpartij van de heer van Leut 'in het minste niet hadde konnen aenwijzen dat het Huys en de Heerlijkheijt van Leuth soude leggen ofte ghesitueert zijn op het territoir van 't Rijck'. De Staten-Generaal constateerden opnieuw dat het RKG 'geenerhande judicature over de voorschreven goederen kon competeren' en zond een brief aan de fiscaal van het RKG met de tekst van een in 1662 genomen resolutie, teneinde hem dat duidelijk te maken.¹⁰¹⁵ Daarna keerde de rust rond Leut langzaam terug. In de jaren na 1664 komt Leut nauwelijks meer aan de orde in de vergaderingen van de Staten-Generaal. Toen de hertog van Gulik in 1666 een bijdrage aan het Rijk wilde vorderen van de heerlijkheden Eisden en Meeswijk (Leut als zodanig wilde men blijkbaar ontzien), en er een 'memorie' werd overgelegd met de stelling dat dit rijksgebieden waren, werd dit in een advies aan de Staten-Generaal van de hand gewezen.¹⁰¹⁶ Het geschil met Van Virmond werd intussen opgelost. Eind augustus 1666 berichtte de heer van Leut dat er een compromis was bereikt.¹⁰¹⁷ Op 3 september 1666 werd het Staatse garnizoen van Leut weggetrokken.¹⁰¹⁸

Dat de Staten-Generaal daarmee geenszins een 'vrije rijksheerlijkheid' wilden ontruimen, blijkt uit een kwestie die speelde in 1670. In Leut was een krib in de Maas aangelegd. Volgens de maasschippers hinderde deze het scheepvaartverkeer ernstig en werd de stroom erdoor verlegd. Bovendien waren op de oever hindernissen aangebracht waardoor het lijnpad niet meer gebruikt kon worden. Een zestigtal schippers diende hierover een klacht in bij de Staten-Generaal en vroeg om ingrijpen, zo nodig door het garnizoen van Maastricht. De Staten-Generaal kwamen volledig aan het verzoek tegemoet en vaardigden een bevel uit aan de heer van Leut dat de krib binnen veertien dagen verwijderd moest zijn. Indien na deze

¹⁰¹⁴ Resolutie d.d. 24 mei 1663. Ibidem.

¹⁰¹⁵ Van Aitzema, Saken V, 322-323.

¹⁰¹⁶ Advies van 'Hoogschout Burgemeester Schepen ende Raden van Brabantsche sijde binnen Maestricht' d.d. 14 mei 1666 (NA_S-G, inv.nr. 5838). In het 'memorie' was gesteld dat Meeswijk een leen van Stein zou zijn. Wat de aard was van de gevorderde bijdrage aan het Rijk is niet duidelijk.

¹⁰¹⁷ '(...) sal in alle onderdaenigheijt U HoMo ordres in reguard van't Guarnisoen, gelijk oock in alle andere voorvallen, afwachten ende gehoorsaemelijk naekomen.' Brief Van Vlodrop d.d. 31 aug. 1666. NA_S-G, inv.nr. 5838.

¹⁰¹⁸ NA, Collectie Fagel, inv.nr. 1742.

termijn niet aan het bevel zou zijn voldaan, zouden de Staten-Generaal zelf maatregelen nemen tot het verwijderen.¹⁰¹⁹ Van een verzoek was dus geen sprake, de Staten-Generaal achtten zich duidelijk soeverein en bevoegd om te bevelen.

De positie van de heren van Leut in de zeventiende en de eerste helft van de achttiende eeuw heeft zeker bijgedragen aan de Staatse invloed. Adriaan Balthasar van Vlodrop was als militair in dienst van de Staten-Generaal en ging door zijn huwelijk tot de adel van Gelderland behoren. Zijn kinderen trouwden met adel uit de Noordelijke Nederlanden.¹⁰²⁰ Zijn zoon Adriaan Gustaaf, de laatste van zijn geslacht in de mannelijke linie, was eveneens als militair in dienst van de Staten-Generaal. Leut was slechts een van hun bezittingen. Zij verbleven gewoonlijk op het huis Dorth, op de grens van Gelderland en Overijssel.¹⁰²¹

In maart 1706 droeg Adriaan Gustaaf Van Vlodrop, die geen eigen kinderen had, de heerlijkheid Leut over aan Carl Philip von Wartensleben, de echtgenoot van zijn geadopteerde dochter.¹⁰²² Von Wartensleben had bij zijn huwelijk 'Flodorff' aan zijn naam toegevoegd en ging voortaan door het leven onder de naam Flodorff-Wartensleben.¹⁰²³

Odilia van Vlodrop, zus van Adriaan Gustaaf, en Jacob van Wassenaar, heer van Obdam, schoonzoon van wijlen diens zus Amadea van Vlodrop, waren niet bereid deze regeling te accepteren. In 1707 begonnen zij een proces bij het Leenhof van Valkenburg, dat jarenlang duurde.¹⁰²⁴ Vervolgens werd er geprocedeerd bij de Raad van Brabant in Den Haag.¹⁰²⁵ Er werd in deze kwestie geen beroep gedaan op het RKG. Uiteindelijk zou Carl Philip in het bezit van Leut blijven. Ook de Von Flodorff-Wartensleben werden door de geërfde bezittingen deel van de Noord-Nederlandse adel.

In 1739 werd de aandacht van de Staten-Generaal weer op Leut gevestigd. De heer van Leut had een geschil met de bisschop van Luik over de jurisdictie in Meeswijk. Aanleiding waren klachten van inwoners over de administratie van de gemeentelijke financiën en de 'schat'. De inwoners hadden zich gewend tot de Luikse *Conseil Privé*, die in de kwestie bevelen had uitgevaardigd die in Meeswijk als plakaten waren aangeslagen. De heer van Leut wendde zich tot de Staten-Generaal om steun tegen deze, volgens hem, ongeoorloofde inmenging. Het geschil verergerde doordat er in 1739 vanuit Meeswijk twee appelprocedures werden begonnen bij de schepenen van Vliermaal, de appelinstantie van het graafschap Loon.¹⁰²⁶ De

¹⁰¹⁹ Resolutie d.d. 7 januari 1670. NA_S-G, inv.nr. 3239 fol. 19-20.

¹⁰²⁰ Von Oidtman, Herren, 139-142.

¹⁰²¹ Andere dan zuiver genealogische literatuur over dit geslacht is schaars. Een artikel over het huis Dorth bevat nauwelijks informatie over het geslacht (J. de Graaf, 'Het huis Dorth en zijne bewoners', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* (15) (1912) 493-511).

¹⁰²² Volgens Von Oidtman zou hij al in 1688 zijn overleden, wat onjuist is. Adriaan Gustaaf en zijn echtgenote maakten op 20 december 1707 hun testament (Von Cramer, *Observationes*, 482).

¹⁰²³ Carl Philip was een zoon van graaf Alexander Hermann, Pruisisch veldmaarschalk.

¹⁰²⁴ Voor de periode 1707-1711 zie: RHCL_LvO, inv.nr. 4039.

¹⁰²⁵ Er is geen procesdossier bewaard gebleven. Enkele tussenvonnissen uit de jaren 1713-1714 in: BHIC_RvB, inv. nr. 823.

¹⁰²⁶ RAH_LvK, inv.nr. 1525 en 1526. Curieus is dat de drossaard van Leut in enkele akten zijn principaal aangeduidt als 'vrijheere der Rijxse heerlijckheden Leuth, Meeswijk enden Eisden', terwijl de heer van Leut de Staten-Generaal om steun benaderde.

resident van de prins-bisschop in Den Haag overhandigde in december 1739 een memorie waarin de rechten van zijn heer met betrekking tot Meeswijk werden verdedigd.¹⁰²⁷ De heer van Leut liet in december 1739 een bekendmaking aanslaan in Meeswijk met een verbod nog enig beroep te doen op Luikse hoven. In april 1740 gaven de Staten-Generaal aan een aantal gecommitteerden opdracht over de kwestie te rapporteren. De Luikse argumenten maakten geen indruk. In het rapport, dat in augustus 1740 werd gepresenteerd, wordt gesteld dat Meeswijk een ‘annex’ van Leut was, een oud allodium dat ooit aan het kapittel van Sint-Servaas had behoord en daarmee rechtstreeks onderworpen was geweest aan het Rijk. Alle rechten van het Rijk waren overgegaan op de hertog van Brabant. En hoewel de soevereiniteit van de Staten-Generaal over Meeswijk mogelijk niet ‘buiten alle contestatie’ zou kunnen zijn, concludeerde de commissie toch dat de Staten-Generaal het recht hadden zich in de kwestie te mengen op basis van de (niet eens ter discussie gestelde) soevereiniteit over Leut.¹⁰²⁸ De Staten-Generaal besloten op basis van dit rapport om aan de resident van de prins-bisschop een betoog te zenden, waarin werd geconcludeerd dat de soevereiniteit over Meeswijk aan de Staten-Generaal toekwam en dat de bisschop in het geheel geen rechten had. De prins-bisschop negeerde deze resolutie. Na ontvangst van een rekest van de inwoners van Meeswijk, vaardigde hij op 5 september 1740 een plakkaat uit, waarin hij de inwoners van Meeswijk als zijn onderdanen betitelde en hen verbood enige andere jurisdictie dan de zijne te erkennen.¹⁰²⁹ Daarop werd nog diezelfde maand een afdeling Staatse soldaten naar Meeswijk gezonden om de positie van de Staten-Generaal kracht bij te zetten.¹⁰³⁰ Wat hierna gebeurde, is niet bekend. Het verschil met de terughoudendheid in de ook in deze jaren spelende kwestie Stein is opvallend.

De Raad van Brabant in Den Haag bleef in de achttiende eeuw de belangrijkste instantie als het om het bezit van de heerlijkheden Leut, Meeswijk en Eisdien ging. In 1752 bevestigde een vrijwillig verkregen vonnis van de Raad de rechten (inclusief alle heerlijke rechten) en verplichtingen verbonden aan Leut, in verband met de verkoop aan Willem van Mewen.¹⁰³¹ Er is daarin sprake van de ‘vrije heerlijkheden Leuth, Meeswijk en Eijsden’, niet van een rijksheerlijkheid of van rijksonmiddellijkheid.

De Staten-Generaal hebben de rijksonmiddellijkheid van Leut nooit erkend en zijn de soevereiniteit blijven opeisen. Leut bleef staatsrechtelijk tot op zekere hoogte in een hybride positie, maar om Leut een vrije rijksheerlijkheid te noemen, is niet verenigbaar met

¹⁰²⁷ Uitgebreide instructie van de *Conseil Privé* aan resident Van Hulft d.d. 14 december. De resident moest de Staten-Generaal er onder andere op wijzen dat de heer van Leut zich ook in appel tot de keizer zou hebben gewend. AEL_CP, inv.nr. 71 fol. 111 verso – 114 verso.

¹⁰²⁸ Eerste minuten d.d. 11 augustus 1740 (NA_S-G, inv.nr. 1065). Afschrift van de resolutie van de Staten-Generaal van dezelfde datum in: RAH_LvK, inv.nr. 1526.

¹⁰²⁹ Ibidem.

¹⁰³⁰ RHCL_LvO, inv.nr. 9990 pagina 173-185.

¹⁰³¹ ‘Sententie in cas van purge civil of willig decreet’ d.d. 20 december 1752. Habets, Leenen Valkenburg (1884), 268. BHIC_RvB, inv.nr. 826.

de feiten. Eén enkel RKG-appelproces in de achttiende eeuw in hoger beroep van een vonnis van de schepenen van Leut is daarvoor onvoldoende bewijs.

Resumerend:

Ook in het geval van Leut was de leenband de juridische basis voor landsheerlijke bemoeienis, zowel van Spaanse zijde als van de Staten-Generaal. De hertog van Gulik lijkt even ambities te hebben gehad op basis van de rechtsgang op Susteren, maar was kansloos tegen de Staten-Generaal.

De Staten-Generaal traden met betrekking tot Leut zeer assertief op, ook nog in de achttiende eeuw. De hertog van Gulik (en de NWK) in de zeventiende eeuw, en de bisschop van Luik in de achttiende eeuw, waren geen opponenten die respect afdwongen. De banden van de (protestantse) heren met de Noordelijke Nederlanden zullen zeker een rol hebben gespeeld bij de bereidheid van de Staten-Generaal tot interventie.

Rijksonmiddellijk kan Leut niet genoemd worden. De Staten-Generaal en de Raad van Brabant in Den Haag bezaten autoriteit en oefenden gezag uit op een wijze die daarmee onverenigbaar is.

7.6 Breust

Breust had onduidelijke grenzen, door vermenging met het gebied van Eijsden. Wat de status van Breust betreft, kan voornamelijk verwezen worden naar beschouwingen van Nève en Van Rensch.¹⁰³² Van Rensch is sceptisch over de Breust vaak toegedichte rijksonmiddellijkheid. Nève stelt dat Breust een ondergerecht was van de Luikse schepenenbank. Enkele aanvullingen kunnen hier nog worden gegeven wat de bemoeienis van de bisschop van Luik betreft.

Toen in 1701 een geschil speelde tussen de inwoners van Breust en de Maastrichtse burgers met bezittingen aldaar over vrijheid van belastingen, wendde het kapittel van St. Martin, eigenaar van de heerlijkheid, zich tot de prins-bisschop van Luik en vroeg om diens tussenkomst. Breust stond volgens het kapittel onder de bescherming van de bisschop.¹⁰³³

Ook aan Maastrichtse zijde lijkt er toen geen twijfel te hebben bestaan aan de positie van de bisschop. De *Conseil Privé* achtte zich bovendien competent om de juridische procedure over belastingvrijheid weg te halen bij de schepenen van Breust en naar zich toe te trekken (evocatie). Dit werd aangeboden aan de vertegenwoordigers van de stad Maastricht.¹⁰³⁴

In 1708 procedeerde een kapittel uit Visé (Luiks gebied) voor de schepenen van Breust over een grondrente tegen de baron De Ryckel, heer van Moelingen en Navagne. Deze laatste zocht steun bij de Staten-Generaal, die hij verzocht om een algemeen besluit over een

¹⁰³² Nève, RKG, 379-383; Van Rensch, Zonneleen, 120.

¹⁰³³ '(...) de nous vouloir accorder Sa protection Souveraine'; '(...) Bruijst, qui depuis une ancienneté impenetrable est sous l'honneur de la protection des Princes de Liege.' Brieven van 10 februari en 4 augustus 1701. AEL_CP, inv.nr. 2854.

¹⁰³⁴ Brief d.d. 6 augustus 1701 aan de Indivieze Raad. Ibidem.

vermindering van grondrenten vanwege de oorlogsomstandigheden, en tegelijkertijd om een verbod aan het kapittel om de procedure in Breust voort te zetten in afwachting van dat besluit.¹⁰³⁵ De Staten-Generaal zonden zijn rekest door aan de Raad van Brabant. Daar wisselden partijen repliek en dupliek, maar in november 1708 diende de resident van de bisschop van Luik in Den Haag een 'memorie' in bij de Staten-Generaal.¹⁰³⁶ Hij betoogde dat de Raad van Brabant zich een oordeel meende te kunnen aanmatigen over de status van Breust, en daarmee inbreuk maakte op de rechten van de bisschop als voogd. Hij verzocht de Staten-Generaal om aan de Raad van Brabant verdere bemoeienis te verbieden, en een eventueel verschil van mening over de status van Breust, dat hij betitelde als 'terre de l'Empire sous l'avouerie de l'Evesque et Prince de Liège' aan commissarissen voor te leggen. De Staten-Generaal vroegen de Raad van Brabant om een reactie, en deze kwam begin december. De Raad stelde dat hij zich op geen enkele wijze bevoegdheden had aangemattigd, omdat de baron onderdaan was van de Verenigde Nederlanden, terwijl de in geschil zijnde percelen niet tot Breust maar tot Eijsden zouden behoren. De Raad ging echter verder en betoogde dat Breust weliswaar niet was genoemd in het Partageverdrag, maar dat er nog geen bewijs was geleverd dat Breust Luiks of rijks was. Het zou goed kunnen dat Breust ten tijde van het Verdrag als 'ap- en dependentie' van Eijsden was beschouwd en dus tot het territorium van de Verenigde Nederlanden behoorde. Als de Staten-Generaal de Raad niet zouden toestaan de procedure verder te behandelen, zou niet alleen erkend worden dat Breust niet tot het territorium van de Verenigde Nederlanden behoorde, maar ook dat de in geschil zijnde percelen niet tot Eijsden maar tot Breust behoorden.¹⁰³⁷ De Raad zette dus de deur open voor soevereiniteitsaanspraken door de Staten-Generaal, maar deze lijken niet te hebben toegehaapt. Of de procedure voor de Raad werd voortgezet, is niet bekend. Dat de Staten-Generaal geen soevereiniteitsaanspraken wilden maken, blijkt uit een resolutie uit 1711. De Raad van State bepaalde toen dat de 'omliggende Rijk en vrije heerlijckheden' rond het Staatse deel van de Landen van Overmaas moesten bijdragen in de lasten van passerende troepen uit het Rijk. In de opsomming wordt ook Breust vermeld.¹⁰³⁸ Op basis van de op voogdij gebaseerde Luikse aanspraken zou Breust dus wel als 'rijks', maar niet als rijksonmiddellijk kunnen worden beschouwd.

7.7 Conclusies

Leenbanden vormden in drie van deze casus steeds het uitgangspunt voor landsheerlijke aanspraken. De vazal werd gemakkelijk als een onderdaan beschouwd, en het leenrecht bood een juridische basis voor ingrijpen.

¹⁰³⁵ Resolutie van de Staten-Generaal d.d. 17 juli 1708, met het rekest van de baron. BHIC_RvB, inv.nr. 149.

¹⁰³⁶ Resolutie van de Staten-Generaal d.d. 19 november 1708, met de 'memorie' van resident Norf. Ibidem.

¹⁰³⁷ BHIC_RvB, inv.nr. 314 bladzijde 467-477.

¹⁰³⁸ Resolutie van de Raad van State d.d. 24 november 1711. SAA_NHL, inv.nr. 6.

Ook de bisschop van Luik heeft territoriale ambities gehad met betrekking tot enkele VRH. Hij toonde op basis van zijn leenrechtelijke positie als graaf van Loon actieve bemoeienis met Stein en Pietersheim, maar Spaanse militaire macht in het geval van Stein, en Staatse militaire macht in het geval van Pietersheim, en de tussenkomst van het RKG, vormden ernstige belemmeringen voor het effectueren van de landsheerlijke aanspraken van de prins-bisschop. Hij had zijn wil in 1587 nog aan de heer van Pietersheim kunnen opleggen, later lukte hem dat niet opnieuw.

De aanklacht van felonie, die een uitermate sterk instrument van machtsuitoefening kon zijn indien een leenrechtelijk vonnis met militaire macht kon worden geëffectueerd (zoals hierna ook nog in het geval van Elsloo zal blijken), was voor de bisschop van Luik in het geval van Stein en (in tweede instantie) van Pietersheim niet effectief. Het RKG bood een beroepsmogelijkheid tegen de vonnissen van de Leenzaal van Kuringen die in het geval van Spaanse (of Staatse) confiscaties niet bestond. Tegen vonnissen van de hoogste Brusselse of Haagse instanties bestond geen mogelijkheid van beroep.

Het verschil tussen de belangstelling van de Staten-Generaal voor Leut en voor Stein is groot, terwijl de juridische basis gelijk was (Valkenburgse buitenlenen). Waarom de belangstelling van de Staten-Generaal voor Stein zo gering was, terwijl er tot 1662 een sterke Spaanse invloed had bestaan, is niet eenvoudig te verklaren. Stein vestigde lange tijd niet de aandacht op zich door acties van concurrerende landsheren of jurisdictiegeschillen tussen landsheerlijke hoven. Verder zal van belang zijn geweest dat de heren van Stein in de relevante periode geen banden hadden met de Noordelijke Nederlanden. Toen zich in de achttiende eeuw nog een gelegenheid voordeed om de soevereiniteit op te eisen, was de belangstelling nog steeds beperkt en lijken de NWK en de koning van Pruisen respect te hebben afgedwongen. Wat Pietersheim betreft, bestond er geen juridische basis voor landsheerlijke aanspraken en waren de Staten-Generaal alleen geïnteresseerd in het militair neutraliseren van deze heerlijkheid.

De leenband kon gebruikt worden om de steun en bescherming van de leenheer te mobiliseren, zoals Van Bronckhorst in het geval van Stein deed tegen zijn zwager. De heer van een VRH kon daarnaast ook voordeel hebben van het zijn van onderdaan of van andere banden met een landsheer (zoals het in diens militaire dienst zijn), omdat hij op nog grotere welwillendheid kon rekenen (de protestantse heren van Leut, de Von Kinsky van Stein).

De keuze van hogere rechtsinstanties werd voor de heren zelden door staatsrechtelijke overwegingen bepaald, behalve in defensieve zin (zoals de afwijzing van de Luikse rechtbanken door de heer van Pietersheim). Verder bepaalden tactische overwegingen de wisselende keuzes voor landsheerlijke hoven of rijksgerechten. Tegen de Staten-Generaal en de Spaanse Nederlanden was het RKG in de zeventiende eeuw een machteloze instantie (Leut), maar tegen een rijksstand of tegen de onwelgevallige vonnissen van de SvA kon het RKG een nuttig instrument zijn voor de heren. In de zeventiende eeuw werd het RKG daarom door de heer van Stein wel gebruikt voor voorlopige voorzieningen en het lamleggen van de acties van de tegenpartij, maar niet om geschillen over de eigendom van Stein te beslechten.

Wat de mogelijkheid tot executie van vonnissen betreft, staan in de zeventiende eeuw in het geval van Stein de Luikse mislukkingen tegenover het Spaanse succes (vóór de val van Maastricht), het Staatse optreden met betrekking tot Leut tegenover de mislukking van executie door het Rijk (in de persoon van de hertog van Gulik). In de achttiende eeuw konden RKG-vonnissen met betrekking tot Stein wel tot uitvoering worden gebracht door of namens het Rijk, mede door de sterkere positie van de NWK en de koning van Pruisen ten opzichte van die van Gulik in de zeventiende.

Stein en Pietersheim kunnen als de facto rijksonmiddellijk worden beschouwd in de tweede helft van de achttiende eeuw. Leut was dat zeker niet. De landsheerlijke bemoeienis van Staatse zijde met Leut was toen echter gering en er werd geen belasting gevraagd, zodat Leut zich, net zo goed als Stein, als een 'vrijheerlijkheid' kon beschouwen. De zelfstandigheid van Breust werd niet bedreigd door landsheren, maar het ontbreken van directe banden met het Rijk en het bestaan van de Luikse voogdij betekenen dat Breust niet als rijksonmiddellijk kan worden beschouwd.

8 ELSLOO

8.1 Inleiding en onderzoeksvragen

De heerlijkheid Elsloo wordt in de (hierna te noemen) literatuur vaak betiteld als ‘vrije rijksheerlijkheid’. ‘De Heeren van Elsloo hebben zich ten allen tijden als leden van het duitsche rijk bekend, in weerwil der pretentiën van de hertogen van Brabant en der latere Staten der Vereenigde Nederlanden’, aldus Habets in 1884.¹⁰³⁹ ‘Elsloo was zonder twijfel een rijksheerlijkheid’, schreef Janssen de Limpens in 1974.¹⁰⁴⁰ Toch bestonden er al vanaf het midden van de zestiende eeuw geschillen over de status van de heerlijkheid en de verhouding tot het Land van Valkenburg. Wat de tweede helft van de zestiende eeuw betreft, heeft Meulleners het geschil (in 1888) beschreven als een rechtvaardige strijd van de tot dan toe volledig onafhankelijke heerlijkheid tegen ongefundeerde Valkenburgse pretenties.¹⁰⁴¹ Over de ontwikkelingen in de zeventiende en achttiende eeuw is de bestaande literatuur betrekkelijk vaag. Na 1632 waren er aanspraken van de Staten-Generaal op Elsloo, als leen van Valkenburg. Nève stelt echter dat Elsloo ‘de jure’ een vrije rijksheerlijkheid bleef tot aan het einde van het ancien régime.¹⁰⁴² Volgens Janssen de Limpens bleef de SvA appellinstantie voor Elsloo tot 1785, wat zou betekenen dat de Raad van Brabant in Den Haag geen jurisdictie uitoefende in civiele zaken.

De hier te behandelen overkoepelende onderzoeksvraag is, wat de status van Elsloo was, enerzijds ‘de jure’ (voor zover daarvan gesproken kan worden) en anderzijds gezien vanuit de verschillende perspectieven van de betrokkenen. Daaruit vloeien diverse deelvragen voort, over de status vóór de geschillen begonnen, over de betekenis van leenbanden, over de betrokkenheid van Rijk en Kreits na 1548 (Verdrag van Augsburg). Hoe onafhankelijk was Elsloo in de praktijk? Hoe manifesteerden de aanspraken van de Staten-Generaal zich na 1632 concreet? Nadat enige algemene gegevens over de heerlijkheid en haar heren tot circa 1600 zijn gegeven, wordt met de onderwerpen leenbanden en bedden, en vervolgens de beschrijving van een aantal processen in de zestiende eeuw, de uitgangssituatie geschetst vóór de zeventiende eeuw. Daarna richt de aandacht zich uitgebreid op de zeventiende en achttiende eeuw. Onderzocht wordt wat de daadwerkelijke bemoeienis met Elsloo was van verschillende partijen, door middel van hogere rechtsinstanties, door middel van diplomatieke stappen en door militaire macht, en wat tot deze concrete bemoeienis aanleiding gaf. De betekenis van de persoonlijke status, de achtergrond en houding van

¹⁰³⁹ Habets, Leenen Valkenburg (1884), 255.

¹⁰⁴⁰ Janssen de Limpens, Laathoven, 196.

¹⁰⁴¹ Meulleners, Legertochten.

¹⁰⁴² Nève, RKG, 305.

de verschillende heren van Elsloo krijgt daarbij aandacht, evenals de opstelling van de onderdanen.

8.2 Iets over de heerlijkheid en de heren (tot het begin van de zeventiende eeuw)

De heerlijkheid Elsloo en de qua gebied grotendeels daaraan gelijke latere gemeente, omvatten het dorp Elsloo en de gehuchten Catsop en Meers.¹⁰⁴³ De gemeente had in de negentiende eeuw een oppervlakte van 807 hectare en had rond 1865 1.225 inwoners. Elsloo grensde in het noorden aan de heerlijkheid Stein, in het oosten aan Beek en in het zuiden aan Geul (beide behorend tot het Land van Valkenburg). Afhankelijk van hoe de soevereiniteit over de Graetheide werd geïnterpreteerd, grensde Elsloo in het noordoosten ook aan Guliks gebied. Aan de overzijde van de Maas waren de heerlijkheden Rekem en Mechelen buren. Tot de heerlijkheid behoorden ook gronden aan de westzijde van de Maas, die later niet meer tot de gemeente behoorden. De heren van Elsloo hadden verder, als leenheer, een aantal buitenlenen, gelegen in de gebieden van naburige heerlijkheden.¹⁰⁴⁴ Er heeft een oude familie (of families) met dragers van de naam 'Van Elsloo' bestaan.¹⁰⁴⁵ Maar wat de status was van *Arnulfus de Eleslo*, die in een oorkonde uit 1111 wordt genoemd en volgens Hardenberg in 1122 op een hofdag van keizer Hendrik V in Aken aanwezig was, en of er toen al sprake kan zijn geweest van een heerlijkheid, is onduidelijk.¹⁰⁴⁶ In de dertiende eeuw worden heren van Elsloo als *dominus* in oorkonden vermeld en mogen wij aannemen dat er een heerlijkheid bestond.¹⁰⁴⁷ Het oude geslacht van de 'Van Elsloo' stierf al eind dertiende eeuw uit in de mannelijke lijn. De heren van Elsloo in de met name te behandelen periode (16^e – 18^e eeuw) kwamen uit de geslachten Van Gaveren en (vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw) Van Arberg.¹⁰⁴⁸ Voor beide geslachten was Elsloo slechts een van hun bezittingen.

De Van Gaverens waren een oud en voornaam, in oorsprong Vlaams, adellijk geslacht, dat zich in verschillende linies had vertakt. Johan van Gaveren, uit de linie Gaveren-Herimez, huwde rond het midden van de vijftiende eeuw Maria van Schönau-Schönforst (Schoonvorst), die

¹⁰⁴³ Een smalle strook langs de Maas verbond het kerngebied met een tot de heerlijkheid behorend stuk ten noordwesten ervan, waar het gehucht Meers ligt. Deze strook dreigde door de Maas steeds meer weggespoeld te worden. Catsop wordt in oorkonden uit de veertiende eeuw nog als afzonderlijke heerlijkheid aangeduid.

¹⁰⁴⁴ In 1574 gaven de schepenen van Elsloo een verklaring af dat Elsloo 'Rijcx ende den Ryckschen Leen bewant' [verwant] was, 'liggende allen die leenguederen als in den lande van Gulick, aen dese syde van der Maesen, ende in den lande van Rekem, over die Maese, onder desen Leenhoff sorterende, ten Rycxen gronde ende bodem'. Meulleners, Legertochten, 347-348. Het goed Materberg binnen de Valkenburgse heerlijkheid Geul was ook een leen van Elsloo.

¹⁰⁴⁵ Voor een poging tot een stamboom zie: Schwennicke, Stammtafeln XXVI, Tafel 111.

¹⁰⁴⁶ Thimister, Cartulaire, 3 (oorkonde uit het jaar 1111); Hardenberg, Divisions, 372.

¹⁰⁴⁷ De Crassier, Dictionnaire 1931, 78-81.

¹⁰⁴⁸ Zie voor (zeker niet volledige of foutloze) stamboom: Schwennicke, Stammtafeln VII, Tafel 93 (Les Gavre-Herimez in Diepenbeck und Elsloo).

onder andere de heerlijkheden Elsloo en Diepenbeek (bij Hasselt) in zijn bezit bracht. Zijn afstammelingen worden daarom de tak Van Gaveren-Diepenbeek genoemd. Hun jongere zoon Adriaen (I) erfde Elsloo en Diepenbeek. De connectie met de Maasregio werd geleidelijk sterker. De oudste zoon van Adriaen, Adriaen (II), huwde Mathilde Huyn van Amstenrade, en een dochter huwde Rikalt van Merode, heer van Pietersheim. Een andere dochter, Maria, huwde Jan Crummel van Eynatten. Van de volgende generatie huwde Adriaens (II) derde zoon, Conrard (I), heer van Elsloo, Catharina van Richtergeren (of Rechtergem), dochter van Nicolaus van Richtergeren, een vermogend koopman uit Aken.¹⁰⁴⁹ Conrards zwager Erasmus Schets (gehuwd met Ida van Richtergeren) was een uit Maastricht afkomstig koopman.¹⁰⁵⁰ Conrard was Brabants schout te Maastricht in de jaren 1516-1527.¹⁰⁵¹ Liebrecht van Hulsberg gen. Schaloen was een andere zwager. Wolter, heer van Hoensbroek, die als Conrards neef wordt betiteld, was later gehuwd met de al genoemde Mathilde Huyn van Amstenrade, weduwe van Conrards broer Adriaen. De Van Gaverens bezaten in de zestiende eeuw een huis in Maastricht, de 'Poort van Gaveren' genaamd.¹⁰⁵² Ook toen Conrard geen schout meer was, bleef de band met Maastricht bestaan. In 1539, toen er grote onrust was in de stad, werd Conrard samen met Wolter van Hoensbroeck door de raad van de stad geraadpleegd.¹⁰⁵³ In 1542 werd hij, samen met zijn neef Hendrik van Merode (zoon van zijn zus Maria) en Willem van Hoensbroeck (broer van Wolter) naar Maastricht gezonden om de verdediging te helpen organiseren tegen een Gulikse dreiging.¹⁰⁵⁴ Een jongere zoon, Reinier, was kanunnik in Aken (vanaf 1541) en Antwerpen.¹⁰⁵⁵ Twee van zijn dochters, Adriane en Catharina, waren non in de abdij Herkenrode (bij Hasselt) en Catharina (overleden in 1585) werd er abdis.¹⁰⁵⁶ De verwerving van de heerlijkheid Geul door Conrard in 1560 past in dit beeld van verankering in de regio. Eén van zijn zoons, Conrard (II), was bestemd voor de geestelijke stand, maar erfde uiteindelijk Elsloo door het overlijden van zijn broers. Deze Conrard was vanaf 1556 proost van het kapittel van Saint-Martin in Luik en vanaf 1594 tevens proost van Saint-Lambert in Luik.¹⁰⁵⁷ Conrard (II) was de laatste van deze zijlinie van de Van Gaverens, heren van Elsloo. Hij overleed in 1602.

¹⁰⁴⁹ Nicolaus van Richtergeren was onder andere actief in het importeren van specerijen naar Duitsland via Portugal en Antwerpen, en was mede-eigenaar van de zinkertsmijnen bij Aken. Wijnroks, *Handel*, 82.

¹⁰⁵⁰ Erasmus Schets vestigde zich in Antwerpen. Hij was een zeer succesvol koopman en financier, die ook de letterkunde beoefende en (voornamelijk zakelijk) correspondeerde met de (toevallig dezelfde voornaam dragende) humanist Erasmus van Rotterdam. Conrard van Gaveren wees in 1561 drie neven, zonen van Erasmus Schets, als executeurs van zijn testament aan. Meulleners, *Bankier*, 313 en 315-316.

¹⁰⁵¹ Hij werd in 1527 uit zijn functie ontheven wegens gebrek aan daadkracht in een toen roerige stad. Doppler, *Namen*, 67-69; Geurts, *Ons stad*, 115 en 121.

¹⁰⁵² Volgens Geurts en Eversen waren zij (of in elk geval Conrard) buitenburgers van de stad. Ubachs noemt alleen de heren van Pietersheim, Neerharen, Gronsveld, Hoensbroek en de familie Van den Berghe gen. Trips als buitenburgers. Eversen, *Lijst*, 103; Ubachs, *Burgerboeken*, 36.

¹⁰⁵³ Geurts, *Ons stad*, 244.

¹⁰⁵⁴ Slanghen, *Markgraafschap*, 154.

¹⁰⁵⁵ Teichmann, *Aachener*, 298.

¹⁰⁵⁶ Blok, *Woordenboek* 9, 265-266.

¹⁰⁵⁷ Ridderikhoff, *Livres*, 500.

8.3 Leenbanden

Gegevens over leenbanden vóór 1300 zijn schaars en onzeker. Mogelijk was Elsloo al in 1228 een leen van de graaf van Gulik. Volgens een oorkonde (alleen in afschrift bewaard) zou de graaf in dat jaar aan Arnoldus van Elsloo, die hij als een bloedverwant betitelde, toestemming hebben gegeven om diens recht op een deel van de tiende te Elsloo over te dragen aan de abdij van Floreffe. Vermeld wordt dat niet alleen de tiende, maar ook het kasteel (*domum*) en alles wat de heer van Elsloo bezat, leen van de graaf was. Het is echter twijfelachtig of dit stuk authentiek is.¹⁰⁵⁸ Een eeuw later is opnieuw sprake van Elsloo als leen van Gulik. In 1329 droeg Oyst, heer van Elsloo, een deel van zijn rechten in Elsloo (en nog andere bezittingen buiten Elsloo) in leen op aan de graaf van Gulik. Van het kasteel werd toen echter alleen de voorburcht in leen opgedragen.¹⁰⁵⁹ In de oorkonde wordt een uitzondering gemaakt voor (niet gespecificeerde) al aan de graaf van Loon in leen opgedragen goederen, al is niet duidelijk of en in hoeverre die passage ook betrekking heeft op Elsloo.¹⁰⁶⁰ Deze Oyst stierf al in 1337. Twee oorkonden uit 1361 bevestigen de leenband met Gulik.¹⁰⁶¹ Een volgende Gulikse leenverheffing is nog in 1399 geregistreerd, maar daarna zwijgen de Gulikse registers over Elsloo.¹⁰⁶²

Hoewel in 1329 dus een voorbehoud was gemaakt met betrekking tot Loonse lenen, mogelijk ook wat Elsloo betreft, en hoewel wij heren van Elsloo als leenman van de graaf van Loon tegenkomen in diverse oorkonden, komt de heerlijkheid Elsloo niet voor in de bewaard gebleven Loonse leenregisters, in tegenstelling tot het naburige Stein.¹⁰⁶³ Toch werd Elsloo in

¹⁰⁵⁸ '(...) domum et villam suam de Elsloo cum feodis, subfeodis, terris cultis et incultis, molendinis, aquis, pratis, silvis, aquariis, piscariis, denariis seu redditibus, censualibus et appenditiis suis quibuscumque a me tenet in feodum et hommagium.' Dit stuk is in de zeventiende en achttiende eeuw vaak als bewijsmateriaal aangevoerd om de betekenis van de leenband met Valkenburg af te zwakken. Een afschrift is opgenomen in een brief van de luitenant-stadhouder van het Leenhof van Valkenburg uit 1786 (NA_S-G, inv.nr. 5876). In de Gulikse archieven is deze oorkonde (of een afschrift daarvan) niet bewaard gebleven. Het stuk vermeldt een graaf Gerard van Gulik, maar van 1142 tot 1278 was er sprake van een lange reeks graven met de naam 'Wilhelm'. Vanaf 1219 tot 1278 regeerde Wilhelm IV. De genoemde transactie uit 1228 (met de abdij van Floreffe) is ook uit een andere oorkonde bekend, waarmee de feitelijke overdracht van (een deel van) de tiende plaatsvond, maar daarin wordt geen toestemming van een leenheer vermeld. Zie voor dit laatste stuk: Eversen Gemeentewapens, 127-128.

¹⁰⁵⁹ 'Vorbürg des Schloss Elsloo und das dorff Elsloo, Item das haus zu der Wardin, das dorff zu Brugele, das dorff zu Erpekeim und was darzu gehört mit Gericht hohe und nider mit mannen mit der herlicheide und allem das darzu gehört, es sei nass oder drueg nichts ausgescheiden, sonder Boichholt, und das man von dem Graven von Loen zu Lehen helt (...).' LNRW_R, Jülich-Berg, Lehen, Generalia, Akten, inv.nr. 15 fol. 195.

¹⁰⁶⁰ Gläser is van mening dat van de genoemde bezittingen alleen Bocholt een Loons leen was.

¹⁰⁶¹ Oorkonden d.d. 20 mei en 7 oktober 1361. Franquinet, Schoonvorst, 300-307.

¹⁰⁶² In 1787 liet de keurvorst van Pfalz-Neuburg, vanwege een geschil over de Graetheide, onderzoeken wat de juridische status van Elsloo en van de Graetheide was, en of hij als hertog van Gulik leenrechtelijke aanspraken geldend kon maken op Elsloo. Hij hoopte misschien zo zijn aanspraken op de Graetheide te versterken. In de Gulikse archieven waren alleen de genoemde twee vermeldingen van Elsloo als Guliks leen te vinden, uit 1329 en 1399. Het advies aan de hertog was dat een laatste vermelding uit 1399, gevolgd door drie eeuwen stilzwijgen in de Gulikse registers, geen basis meer kon vormen voor aanspraken op Elsloo.

¹⁰⁶³ Volgens Hardenberg was Elsloo een achterleen van het Rijk, omdat de graaf van Loon Elsloo in leen zou hebben ontvangen van de keizer, of in oorsprong koningsgoed, waarvan de latere eigenaren door de graven van Loon onder hun invloed waren gebracht (Hardenberg, Divisions, 372). Baerten bestempelt Elsloo als Loons leengoed (op basis van de vermelding in 1362), maar spreekt ook van het lijnpad langs de Maas als het rijksleen, en niet de heerlijkheid

1362 vermeld in een bekrachtiging door keizer Karel IV van alles wat de graaf van Loon van het Rijk te leen hield.¹⁰⁶⁴ Was Elsloo dus een rijksleen, zoals in de zeventiende en achttiende eeuw mede op basis van deze oorkonde is betoogd? Behalve de genoemde vermelding in 1362 is daar geen enkel bewijs voor te vinden. Als er sprake was van een rijksleen, dan was dat mogelijk alleen het koninklijke lijnpad langs de Maas, waarvan verschillende heren langs de Maas via de Loonse graaf delen in (achter-)leen hielden van het Rijk.¹⁰⁶⁵ Per saldo dus een verwarrend beeld van de middeleeuwse leenrechtelijke verhoudingen.

In 1452 ontstond een volkomen nieuwe situatie doordat Conrard van Schoonvorst, heer van Elsloo, de gehele heerlijkheid, met alle rechten die hij daar had, tot een leen van Valkenburg maakte (en dus Philips de Goede, hertog van Brabant en graaf van Valkenburg tot zijn leenheer).¹⁰⁶⁶ De betekenis van een dergelijke leenopdracht voor de onafhankelijkheid van de heerlijkheid is niet eenvoudig te bepalen. Elsloo was in de relatie met Valkenburg een *feudum oblatum*, een eigen goed dat in leen was opgedragen, in tegenstelling tot bijvoorbeeld een ander Valkenburgs leen, de heerlijkheid Hoensbroek, die in 1388 door de hertog van Brabant aan de leenman was geschonken (*feudum datum*). Juristen waren in later eeuwen van mening dat aan een *feudum oblatum* minder rechten voor de leenheer verbonden waren. Het Brusselse Leenhof van Brabant maakte dat onderscheid in 1658 in een advies over Kessenich.¹⁰⁶⁷ De schepenen van Aken maakten in 1712 dit onderscheid niet, maar gaven de toen geldende algemene leer correct weer, toen zij (in verband met Elsloo) stelden dat het algemeen bekend was dat ‘feudum non dat jurisdictionem’, dus dat een leenband geen onderworpenheid aan de hoven van de leenheer met zich meebracht, anders dan leenrechtelijk.¹⁰⁶⁸

Met niet meer dan bovenstaande gegevens als basis, werd in de zeventiende en achttiende eeuw geprobeerd Elsloo niet alleen als ‘rijks’ maar als een rijksleen te presenteren. Dat leidde niet tot een overtuigend verhaal. Men moest zich in bochten wringen om tegenstrijdigheden te verhullen. Er werd toen veel nadruk gelegd op de oude leenband met Gulik, maar die leenband kon alleen vanuit de situatie na het Verdrag van Augsburg als een indicatie worden gezien voor het ‘rijks’ zijn, in de zin van niet tot de Bourgondische Kreits behoren. En hoe waren de leenopdrachten aan Gulik te rijmen met de status van rijksleen? Er zou dan sprake moeten zijn geweest van het in onderleen ontvangen door de hertog van Gulik, waarvoor weer geen aanwijzingen bestonden. Meervoudige leenopdrachten waren

zelf (Baerten, graafschap Loon, 23 en 107). In een eerder artikel stelde hij echter dat Elsloo een Loons leen was, dat de graven van Loon in leen hielden van de keizer, terwijl hij de hypothese opperde dat separaat daarvan het lijnpad een Loons en keizerlijk leen was (Baerten, Graven, 20).

¹⁰⁶⁴ ‘(...) infrascripta feuda, videlicet nobiles feudales ad comitatum lossensem pertinentes dominos de Horrne, de Born, de Dyest, de Steyne, de Eltzloy (...) et alios omnes vasallos dictos de Mosalant (...)’ Oorkonde van keizer Karel IV d.d. 23 december 1362. Bormans, Cartulaire, 361-363 (annexe 83).

¹⁰⁶⁵ ‘(...) de vazallen, die de koninklijke goederen en koninklijke rechten – o.a. het lijnpad – in leen hielden’ (Baerten, graafschap Loon, 23). Zie inzake Elsloo ook: Nève, RKG, 302-303.

¹⁰⁶⁶ Habets, Leenen Valkenburg (1884), 255. De volledige tekst van de overeenkomst is afgedrukt in: *PSHAL* (XV) (1878) 535-537.

¹⁰⁶⁷ Advies van het Brabants leenhof d.d. 8 november 1658. RAB_CF, Correspondance, inv.nr. 505 fol. 226-227.

¹⁰⁶⁸ Conceptbrief van de schepenen aan de keizerlijke resident in Den Haag. RHCL_LvO, inv.nr. 4077.

niet ongebruikelijk, maar dan voor onderscheiden delen van de rechten en bezittingen van een persoon, niet voor een en hetzelfde goed. Zo waren eventuele Loonse en Gulikse leenbanden nog met elkaar in overeenstemming te brengen (waarbij dan in beide gevallen sprake zou moeten zijn van een onderleen), maar hoe om te gaan met de leenopdracht van het gehele bezit aan Valkenburg in 1452? Die probeerde men weg te redeneren door te stellen dat deze onwettig was geweest. De keizer als (veronderstelde) leenheer had daar immers geen toestemming voor gegeven. Overtuigend kon de argumentatie dus niet zijn, al zou zij de keizer in 1643 blijkbaar wel overtuigen toen de heer van Elsloo zich tot hem wendde (zie 8.11).

Los van staatsrechtelijke interpretaties van het belang van leenbanden, zien wij de leenband met Valkenburg concrete effecten hebben. Het leenhof kon bijvoorbeeld een belangrijke rol spelen in het vastleggen van adellijke overeenkomsten. In 1515 beëindigden Conrard van Gaveren en zijn zwager Liebrecht van Hulsberg genaamd Schaloen een geschil over een rente waarvoor de heerlijkheid Elsloo als onderpand diende. Indertijd waren de huwelijksvoorwaarden tussen Van Hulsberg en zijn echtgenote, Conrards zus, geregistreerd voor het leenhof van Valkenburg. Het compromis werd in 1516 vastgelegd en bekrachtigd in de vorm van een vonnis uitgesproken door hetzelfde leenhof (vrijwillige condemnatie). Bij deze formele rechtshandeling waren niet minder dan veertien Valkenburgse leenmannen aanwezig, veel meer dan gebruikelijk bij gewone zittingen van het leenhof, waardoor het compromis als het ware ook een sociale bekrachtiging kreeg door de adel van het Land van Valkenburg.¹⁰⁶⁹

In 1537 moesten alle leenmannen van Karel V bij het Leenhof van Brabant in Brussel opgaaf doen van hun leengoederen en wat deze aan inkomsten opbrachten, duidelijk een inventarisatie met het oog op financiële bijdragen. Conrard (I) van Gaveren voldeed aan dit bevel, maar met een 'protestatie'. Hij verklaarde dat Elsloo was 'een vrije heerlicheijt op haer selven, gheen gemeijnschap, communicatie hebbende met den lande van Valckenborch,(...) tzij in dachvaerden, vergaederingen of settingen, schettinghen, schellinghen, contributien van blijde incompsten, van oorloghen, van brantschatten off van eenigherleije andere impositien, schuldich te houden, te contribueren off te geven'.¹⁰⁷⁰ Maar dit voorkwam niet dat Elsloo in 1546 werd opgenomen in de aanslag voor een bede voor Karel V (zie 8.5).

Het leenrecht was voor de leenman onder andere belangrijk omdat het ook ingreep in het erfrecht. Toen de rechtsgebruiken van het Valkenburgse leenhof in 1570 op schrift werden gesteld, was de heer van Elsloo een van de bezitters van heerlijkheden (Valkenburgse lenen, niet alleen buitenlenen) die bezwaar maakten omdat zij, wat vererving van hun heerlijkheden betrof, grotere rechten aan de eerstgeborene toegekend wilden zien.¹⁰⁷¹ Aan de wens van deze heren werd tegemoet gekomen, want in een verklaring uit 1570 werd de

¹⁰⁶⁹ Vonnis van het Leenhof van Valkenburg d.d. 24 februari 1516. BHIC_RvB, inv.nr. 411.

¹⁰⁷⁰ Verklaring d.d. 7 maart 1537. BHIC_RvB, inv.nr. 392.

¹⁰⁷¹ Volgens Habets waren het 'bijzonderlijk de heeren van Hoensbroeck, Schinnen en Elsloo'. Habets, Leenen Valkenburg (1884), 177.

uitzonderingspositie wat betreft het erfrecht erkend.¹⁰⁷² In datzelfde stuk beschreven de Staten van het Land van Valkenburg de heerlijkheid Elsloo als ‘naest bij ons landt gelegen’, en samen met onder andere Stein, Leut en Limbricht als heerlijkheden die ‘met ons als geligueerde, als in een verbondt, in goeden verdraege leven’. Zij duiden Elsloo dus niet aan als onderdeel van het Land van Valkenburg. De Staten verklaarden ook dat zij ‘souden wenschen dat die buijten leenen hen met ons (...) gedroegen en ons hielpen tot onsen gemeenen voordeel (...) Doch wij en hebben daerinne niet connen, noch derven doen, t’en sij dat wij van hoogher handt daerinne geholpen waeren’. Het ‘helpen tot gezamenlijk voordeel’ was in financiële zin echter al geëffectueerd (zie 8.5).

Hoewel de heren van Elsloo in de zeventiende eeuw volhielden dat er van hun leenhof, ondanks de leenband van de heerlijkheid met Valkenburg, geen hoger beroep mogelijk zou zijn, is dit enkele malen in geschil geweest. In 1540 velde het leenhof van Elsloo een vonnis met betrekking tot een van de lenen van de heer van Elsloo, gelegen in het land van Born, dus binnen Guliks gebied. Toen de verliezende partij in hoger beroep wilde gaan en vroeg waar hij dit kon indienen, verwees het leenhof hem niet naar het Leenhof van Valkenburg.¹⁰⁷³ De procureur-generaal van Brabant stelde daarop in 1545 een proces in bij de Raad van Brabant tegen stadhouder en mannen van leen van het leenhof van Elsloo. In de instructie voor de advocaten die bij Raad namens het leenhof van Elsloo moesten optreden, is geen sprake van een afwijzing van de competentie van de Raad in deze kwestie.¹⁰⁷⁴ In 1550 werd door de Raad van Brabant vonnis geveld: het hoger beroep van het leenhof van Elsloo diende naar het Leenhof van Valkenburg te gaan. In het vonnis is er sprake van dat de inwoners van Elsloo ‘ondersaeten’ van de hertog van Brabant waren en als zodanig niet ‘buijten lants’ voor de rechter mochten worden gedaagd, op basis van het (Brabantse) privilege van de Gouden Bulle.¹⁰⁷⁵ Een volgend geval deed zich voor in 1591, toen iemand in appel wilde gaan tegen een vonnis van het leenhof van Elsloo. De termijn daarvoor was door bijzondere omstandigheden verstreken, maar het leenhof van Elsloo wilden geen appel meer toestaan. De Raad van Brabant gebood het Leenhof van Valkenburg om het appel desondanks in behandeling te nemen. Het leenhof van Elsloo gaf echter geen gehoor aan twee verzoeken van het Leenhof van Valkenburg om de processtukken over te brengen.¹⁰⁷⁶ Dit proces zou men ook kunnen zien als een geschil over het aanhouden van termijnen, niet over competentie, maar die bleef in geschil. In 1612 vroegen een inwoner van Elsloo, Ghijsen Baeije, en ‘met hem geveught den heere van Elsloo’, de Raad van Brabant in Brussel om brieven van cassatie tegen degene die voor het leenhof van Valkenburg in beroep was

¹⁰⁷² Over het erfrecht verklaarden zij: ‘(...) hebbende in henre heerlijckheden besundere rechten die sij onderhouden tot beheltenisse vande Stam, waerdeur die Stamgoede gesamentlijck en gehielijck aenden altsten mansoir oft sijne altste sone comen alleen, sonder eenige smaldeelinge oft afsplijtinge’. Verklaring van de Staten van het Land van Valkenburg d.d. 2 juli 1570. Meulleners, Legertochten, 344-347.

¹⁰⁷³ Zij verwezen naar de Loonse Leenzaal van Kuringen, omdat er sprake zou zijn van (Loonse) Maaslenen. RAB_OF, inv.nr. 6884.

¹⁰⁷⁴ Stuk d.d. 7 augustus 1545. RHCL_Els, inv.nr. 222.

¹⁰⁷⁵ Vonnis van de Raad van Brabant d.d. 2 mei 1550. BHIC_RvB, inv.nr. 411.

¹⁰⁷⁶ Brief van de Raad van Brabant d.d. 1 augustus 1591. Ibidem.

gegaan tegen een vonnis van het leenhof van Elsloo. De Raad werd gevraagd om die persoon te verplichten 'hen te suecken coram iudice competente alwaer het goet waere gelegen', dat wil zeggen in Elsloo. De Raad wees het verzoek af.¹⁰⁷⁷ In de zeventiende eeuw zou de heer van Elsloo de competentie van het Leenhof van Valkenburg over het leenhof van Elsloo ter discussie blijven stellen. In de achttiende eeuw was daar echter geen sprake meer van.¹⁰⁷⁸

8.4 Onder Karel de Stoute

Elsloo was in 1452 in leen opgedragen aan Philips de Goede. Diens zoon Karel de Stoute volgde in 1467 zijn vader op. Karel voerde een agressieve expansiepolitiek. Als leenman zal de heer van Elsloo hebben moeten deelnemen aan, of tenminste mankracht ter beschikking stellen voor de vele oorlogen die de hertog voerde.

In 1473 werd in Maastricht een Raadkamer opgericht, die onder leiding stond van Guy de Brimeu, heer van Humbercourt, een vertrouweling van de hertog.¹⁰⁷⁹ Hij was stadhouder van het hertogdom Limburg, de drie Landen van Overmaas, van de Luikse gebieden en van het graafschap Loon, gebieden waarvoor de Raadkamer een centrale bestuurlijke en justitiële functie moest gaan vervullen. Daarnaast was De Brimeu stadhouder van het graafschap Namen en de facto ook bestuurder van het hertogdom Gelre. De Raadkamer heeft maar kort gefunctioneerd, want de vroege dood van de hertog in 1477 maakte een eind aan deze ambitieuze Bourgondische politiek. Maar in deze korte periode heeft de Raadkamer een proces behandeld en vonnis gesproken in een zaak die voor de schepenen van Elsloo was opgekomen. De beklagde, een zekere Pietershem, zou aan iemand anders hebben gesuggereerd om de gerechtsbode van Elsloo een arm of voet af te hakken. De schepenen wilden de beklagde aan tortuur onderwerpen, zonder de daarvoor vereiste voorafgaande procedurele stappen te hebben gezet. De beklagde deed een beroep op de Raadkamer (in het vonnis dat de Raadkamer zou uitspreken is sprake van 'appel'). De gevangene werd naar Maastricht overgebracht, en schout en schepenen van Elsloo werden gedaagd voor de Raadkamer. Zij verschenen echter niet, waarop de Raadkamer een vooronderzoek liet uitvoeren door een gedelegeerde. Vervolgens werden schout en schepenen opnieuw gedaagd. De schout liet weer verstek gaan, de schepenen (en de gerechtsbode) van Elsloo verschenen dit keer wel. De appellant werd in het gelijk gesteld en vrijgelaten. De heer

¹⁰⁷⁷ Vonnis van de Raad van Brabant d.d. 20 september 1612. Vermeld in een 'inventaris van stukken' uit 1616. BHIC_RvB, inv.nr. 395.

¹⁰⁷⁸ Een steekproef op de jaren 1708-1711 laat zien dat er toen drie processen in eerste instantie (tegen de heer van Elsloo) en vijf appelprocessen in leenzaken werden gevoerd voor het Leenhof van Valkenburg ('Rolle' van het leenhof, RHCL_LvO, inv.nr. 4039). Van Hall, die de periode 1681-1730 heeft onderzocht, vermeldt drie processen in eerste instantie voor het Valkenburgs leenhof (twee tegen de heer van Elsloo, één tegen zijn voormalig rentmeester) en vier (mogelijk meer) appelprocedures (1710 2x, 1713 en 1721) van vonnissen van het leenhof van Elsloo. Van Hall, Aspecten, 206-216.

¹⁰⁷⁹ Gorissen, Raadkamer.

van Elsloo ging van dit vonnis in beroep bij de Grote Raad van Mechelen.¹⁰⁸⁰ Hoewel de heer van Elsloo stelde dat hij mede namens schout en schepenen procedeerde, verklaarden deze blijkbaar uitdrukkelijk geen partij meer te willen zijn tegen Pietershem. De Grote Raad verwierp het appel in 1475.¹⁰⁸¹ Elsloo was dus even onderworpen aan landsheerlijke hoven, nog extra opmerkelijk omdat het een criminele zaak betrof. De heer van Elsloo zag een gevangene uit Elsloo weggevoerd worden en procedeerde bij twee Bourgondische hoven. Voor wie zou menen dat Elsloo toen een 'vrije rijksheerlijkheid' was met rechtsgang op de SvA en eventueel de keizer (omdat RKG en RHR toen nog niet bestonden), moet deze rechtsgang onbegrijpelijk zijn. De macht van de hertog (en de verbondenheid van de heer van Elsloo met de Bourgondische Nederlanden) bepaalden hier tot welk ressort de heerlijkheid feitelijk behoorde.

In dezelfde periode kwam Elsloo ook wat financiële bijdragen betreft in de Bourgondische invloedssfeer. De Staten-Generaal in Brussel kenden in 1472 aan Karel de Stoute een bede toe voor zes jaren. In de praktijk werden vervolgens ook allerlei dorpen en heerlijkheden aangeslagen die als enclaves in de door de hertog beheerst gebieden lagen. Ook Elsloo werd aangeslagen, maar gezien de leenband met Valkenburg waarschijnlijk niet als enclave. Elders was het verzet hertegen soms groot. Horn en Thorn weigerden te betalen en procedeerden bij de Grote Raad van Mechelen, maar Elsloo betaalde, evenals het aangrenzende Stein.¹⁰⁸² De dood van de hertog in 1477 maakte daaraan echter een abrupt einde.

Als de dood van Karel de Stoute de situatie niet zo snel had gewijzigd, dan was Elsloo ongetwijfeld opgegaan in de Bourgondische Nederlanden. De landsheerlijke hoven van een zo machtig heerser konden niet genegeerd worden, aan de druk tot financiële bijdragen was niet te ontkomen. Men kon zich beter schikken in het onvermijdelijke. De leenheer werd ook landsheer. Vergelijkbare omstandigheden zullen veel heerlijkheden in de invloedssfeer van een leenheer/landsheer hebben gebracht. Kende een krachtig heerser een lange regeerperiode of was er sprake van een stabiele dynastie, dan werd het toegeven onder druk van de omstandigheden een permanente situatie en leidden precedentes snel tot gevestigde landsheerlijke rechten. Nu bleef de status van Elsloo onduidelijk, maar zowel op het punt van financiële bijdragen als van rechtsgang zouden de ontwikkelingen in de zestiende eeuw dezelfde tendens blijven hebben.

¹⁰⁸⁰ Volgens Cools zou Johan van Gaveren (door hem alleen heer van Sint-Agatha-Rode genoemd) vanaf 1473 lid zijn geweest van de Raadkamer en in 1477 tot raadslid-kamerheer van Maximiliaan zijn benoemd. Gorissen noemt hem echter niet als lid van de Raadkamer, zodat dit gegeven hier niet als vaststaand wordt beschouwd, mede vanwege de houding van de schout en de heer van Elsloo in het proces. Cools, Mannen, 212.

¹⁰⁸¹ Vonnis van 3 juni 1475. Gorissen, Raadkamer, 297-300.

¹⁰⁸² Verklaring van George Duret, voorzitter van de Raadkamer en raad van de hertog, d.d. 6 juni 1475. ARA, Grote Raad van Mechelen, Processen in eerste aanleg, inv.nr. 3648.

8.5 Elsloo en de beden van het Land van Valkenburg

Het recht om een financiële bijdrage te vragen in de vorm van een bede is een aspect van landsheerlijke macht. Het Land van Valkenburg droeg bij in de beden van de Landen van Overmaas voor de hertog van Brabant. Dat de heer van Elsloo in 1537, zoals hiervoor vermeld, stelde dat Elsloo vrij was van alle beden en schattingen, voorkwam niet dat de heerlijkheid geleidelijk aan op dit punt onder druk kwam te staan. In 1546 werd Elsloo vanuit Valkenburg, samen met de heerlijkheden Hoensbroek, Wijnandsrade, Eckelrade, Terblijt en Vaesrade, aangeslagen om te contribueren in een bede voor Karel V, op te brengen door het Land van Valkenburg.¹⁰⁸³ De aanslag lijkt echter door Elsloo niet te zijn betaald.¹⁰⁸⁴ De ontwikkeling is vergelijkbaar met die in Gulik. De hertog van Gulik wist de heren van zijn *Unterherrschaften*, formeel vaak alleen door een leenband met hem verbonden, in de zestiende eeuw te bewegen tot financiële bijdragen, al werd er tegengestribbeld.

In 1560 werd Elsloo weer aangeslagen in de bede, nu ten behoeve van koning Filips II. Misschien speelde toen een rol dat Conrard van Gaveren, heer van Elsloo, in 1560 de heerlijkheid Geul had gekocht, geen buitenleen maar onderdeel van het Land van Valkenburg en van oudsher verplicht bij te dragen in de bede. Conrard behoorde vanaf dat moment niet alleen als houder van een buitenleen tot de adel van het Land van Valkenburg. Het was niet de heer van Elsloo die zich in deze situatie opwierp als verdediger van de oude privileges van de heerlijkheid, maar de direct in hun geldbuidel getroffen inwoners. Zij vroegen de SvA in 1560 om raad. Die adviseerde om een petitie aan de heer van Elsloo te richten.¹⁰⁸⁵ Daarop zonden de inwoners een rekest aan Van Gaveren, waarin zij hem verzochten hen in hun oude rechten te handhaven.¹⁰⁸⁶ Maar Conrard van Gaveren wilde de koning blijkbaar ter wille zijn. Omdat hij niets wilde ondernemen tegen de eisen van Valkenburgse zijde, legden de inwoners een formeel protest vast in een open brief. Van Gaveren voerde in zijn reactie zijn Brabantse belangen en de macht van de koning aan als redenen waarom hij zich niet kon verzetten tegen de aanslag.¹⁰⁸⁷ Begin januari 1561 kwam er een laatste waarschuwing vanuit Valkenburg en eind februari 1561 werden als executiemaatregel vier paarden weggevoerd, waardoor de inwoners zich gedwongen zagen 150 gulden te betalen.¹⁰⁸⁸ Elsloo was nu definitief in beeld voor financiële bijdragen, al was nog niet alle verzet verdwenen. Dat de heerlijkheid nu vaker gezien werd als zou zij onderdeel zijn van de Landen van Overmaas,

¹⁰⁸³ De aanslag bedroeg 200 gulden (op basis van 300 bunder land). RHCL_LvO, inv.nr. 622.

¹⁰⁸⁴ In een lijst van ontvangsten gedateerd 10 maart 1549 is Elsloo opgenomen onder de 'Seigneuries qui en ces taxes et aydes n'ont ny contribués ny donnez'. BHIC_RvB, inv.nr. 393; Habets, Leenen Valkenburg (1885), 326.

¹⁰⁸⁵ Rekest en antwoord d.d. 30 augustus 1560. Meulleners, Legertochten, 325-329.

¹⁰⁸⁶ Rekest d.d. 4 september 1560. Ibidem, 330-331.

¹⁰⁸⁷ Van Gaveren antwoordde: 'ne sca voit que dire avec cette affaire, ou comment s'opposer contre la requeste de Jean Koeckx de la part des commissaires de la Ma. Royale comme Duc de Brabant, touchant les tailles et contributions, veu que ses autres biens sont situéz en Brabant, et qu'il estoit en peine et soing que, par son opposition, ses biens ne luy seroient confisquéz, ou ostéz, veu aussy que sa Ma. Royale est si puissante et luy grèveroit de la sorte qu'il ne se pourroit opposer à icelle (...)'. Reactie beschreven in een protest van de inwoners van Elsloo d.d. 4 september 1560. Ibidem, 334-336.

¹⁰⁸⁸ Ibidem, 167 en 341-342.

blijkt ook uit het feit dat, toen in 1567 de geestelijke goederen in de Landen van Overmaas werden aangeslagen ten behoeve van de koning, de pastorie van Elsloo werd opgenomen in de lijst.¹⁰⁸⁹

Toen de Tachtigjarige Oorlog uitbrak, bleef Van Gaveren trouw aan de Spaanse Kroon. In deze crisissituatie was het praktisch onmogelijk zich te verzetten tegen contributies en inkwartieringen, en een uitzonderingspositie voor Elsloo wat de bedde betrof zou op weinig begrip hebben kunnen rekenen. In 1568 verkreeg Elsloo een sauvegarde van de hertog van Alva (waarvan de tekst niet bekend is), maar veel betekenis had deze sauvegarde niet, want Elsloo had in de jaren daarna regelmatig te maken met inkwartieringen.¹⁰⁹⁰ In 1570 werd Elsloo in de bedde aangeslagen voor 600 gulden (voor een periode van vier jaar). Het wordt vermeld samen met dezelfde vijf heerlijkheden die ook al in 1546 in de aanslag voorkwamen.¹⁰⁹¹ Elsloo betaalde nu, al ging het niet van harte.¹⁰⁹² In 1575 besloot de adel van het Land van Valkenburg voortaan bij te dragen in alle door de oorlog opgeroepen lasten en zich niet te beroepen op adellijke privileges. Elsloo wordt in het besluit vermeld.¹⁰⁹³ In de bedde van 1575 werd Elsloo weer aangeslagen, nu voor 180 gulden (voor een jaar).¹⁰⁹⁴ In de bedde van 1577 voor hetzelfde bedrag, dat volgens het register van de ontvanger ook werd betaald, hoewel nog 'onder proteste van (...) prejudicie'.¹⁰⁹⁵ Langzaam sleet het verzet en schikten de inwoners zich in het onvermijdelijke. Rond 1600 protesteerden de inwoners alleen nog eens tegen de hoogte van de bijdrage, niet meer tegen het principe. Elsloo zou meer dan 60 jaar ononderbroken bijdragen in de jaarlijkse aanslagen die aan het Land van Valkenburg werden opgelegd. Er zijn vele rekeningen en andere stukken waaruit dit blijkt.¹⁰⁹⁶ Maar in de zeventiende eeuw kwam er een omslag in de houding van de heren van Elsloo, misschien mede door het aantreden van een nieuwe tak van de Van Gaveren als heren van Elsloo in 1602. In 1611 zou er al een rekest zijn ingediend bij de aartshertogen met betrekking tot de bedde, dat echter zonder vervolg bleef.¹⁰⁹⁷ In 1621 klaagden schout, schepenen

¹⁰⁸⁹ 'Staet ende taxatie vande Geestelijcke goederen der Landen van Overmaese' d.d. 21 augustus 1567. BHIC_RvB, inv.nr. 392.

¹⁰⁹⁰ Meulleners, Legertochten, 184-186 (sauvegarde), 195 (leveranties aan het leger van Alva en verzorging van passerende soldaten in 1568), moeizame inning van de schat tot 1571 (218-219), inkwartieringen in 1572-1575 (234-248, 272-308).

¹⁰⁹¹ Op 1 september 1570 stemden de Staten in met een bedde van 22.000 gulden voor het Land van Valkenburg en op 11 september was er een bijeenkomst bij de kerk van Schimmert, waar de verdeling werd vastgesteld en waar commissarissen werden aangewezen die de uitvoering zouden bewaken. In de vastlegging wordt Elsloo als volgt vermeld: 'Hebben oock (naevolggende de gewoonte) de ses heerlicheijden met naemen Hoensbroeck, Elsloo, Wijnantsraidt, Vaisraidt, Blijt ende Eckelraidt hunnen taux gegeven'. BHIC_RvB, inv.nr. 411.

¹⁰⁹² De grondbezitters werden aangeslagen voor zes stuiver per bunder. Meulleners, Legertochten, 306-307.

¹⁰⁹³ Het besluit hield in dat de leengoederen van het Land van Valkenburg (inclusief zes heerlijkheden, waaronder Elsloo) een derde in het totaal van de lasten van het Land bijdroegen, zonder een beroep op vrijstelling van de zogenaamde personele lasten. Resolutie van het Leenhof van Valkenburg d.d. 12 juni 1575. ASH, inv.nr. 4816.

¹⁰⁹⁴ Meulleners, Legertochten, 314-315.

¹⁰⁹⁵ Extract uit het 'ontfanckregister' van de ontvanger van de leengoederen van het Land van Valkenburg voor de bedde die in 1577 was toegestaan. BHIC_RvB, inv.nr. 411.

¹⁰⁹⁶ In 1650 presenteerden de Staten van Valkenburg aan de Raad van Brabant in Brussel een pakket bewijsmateriaal waaruit een aaneengesloten reeks jaren van betalingen door Elsloo blijkt vanaf 1587. BHIC_RvB, inv.nr. 411.

¹⁰⁹⁷ Dit schrijft de stadhouder van lenen van het Land van Valkenburg in 1786. 'Consideratien' van A.L. Pelerin d.d. 6 november 1786. NA_S-G, inv.nr. 5876.

en inwoners van Elsloo bij de Raad van Financiën in Brussel. Zij betoogden dat Elsloo rijksgebied was en appelleerde op de SvA, maar vanuit Valkenburg tot betalingen in bede en contributies werd gedwongen. Het rekest lijkt echter gericht op verlaging van de lasten, niet op volledige vrijstelling. Gesteld werd dat Elsloo zwaarder zou worden aangeslagen dan het Land van Valkenburg, terwijl het bijzonder veel te lijden had van doortrekkende troepen op de weg van Maastricht naar het noorden. De betalingsachterstand was opgelopen tot 1.500 gulden en er werd om kwijtschelding van dit bedrag gevraagd. Het rekest werd voor advies doorgezonden aan de ontvanger-generaal van de Landen van Overmaas.¹⁰⁹⁸ Een vervolg ontbreekt.

Na het Twaalfjarig Bestand wist de heer van Elsloo in 1622 een sauvegarde van de Staten-Generaal te verkrijgen voor Elsloo, dat hij had gepresenteerd als zijnde neutraal en rijksgebied.¹⁰⁹⁹ Hij verklaarde daarna dat hij Elsloo niet meer wilde laten meebetalen aan de 'Hollandse contributie', de betalingen die het Land van Valkenburg aan de Staten-Generaal deed. De Spaanse bede werd niet genoemd. In 1624 diende hij een rekest in bij de Raad van Brabant tegen de Valkenburgse financiële eisen, waarin hij Elsloo 'terre neutre et imperialle' noemt.¹¹⁰⁰ De betalingen door de inwoners van Elsloo aan het Land van Valkenburg gingen echter door. In 1628 volgde een nieuw rekest aan de Raad van Brabant en begon een proces bij de Raad tegen de Staten van het Land van Valkenburg.¹¹⁰¹ De heer van Elsloo verklaarde in zijn rekest weer dat Elsloo 'terre neutre et imperialle' was. Hij wees de bede aan de koning echter nog steeds niet af, maar stelde niet te willen betalen aan de vijanden van de koning (de Staten-Generaal). Na de val van Maastricht wilde de heer van Elsloo een einde maken aan alle verdere betalingen. De Staten van Valkenburg begonnen daarom in 1633 op hun beurt een proces bij de Raad van Brabant in Brussel. Dit ontwikkelde zich tot een proces over de status van Elsloo, waarin ook de Geheime Raad werd ingeschakeld, en na 1643 zouden ook keizer, RKG en RHR in Brussel proberen te interveniëren. Er werd steeds gestreden over de opschortende werking van het lopend proces, zodat er soms jarenlang niet werd betaald en dan weer wel.¹¹⁰² Elsloo werd geconfronteerd met executiemaatregelen van zowel Spaanse als Staatse zijde. De inhoudelijke behandeling maakte in Brussel intussen weinig vorderingen, en na een (in 8.9 te behandelen) tussenvonnissen in 1650 lagen deze processen in Brussel lange tijd helemaal stil. De heren van Elsloo hadden het intussen over een andere boeg gegooid en stelden dat de Brusselse hoven niet competent waren om over

¹⁰⁹⁸ Rekest met apostille d.d. 22 september 1621. BHIC_RvB, inv.nr. 392.

¹⁰⁹⁹ Aantekening d.d. 23 mei 1622 uit het register van sauvegardes van de Raad van State in Den Haag voor 'Elsloo, gelegen onder t'Rijck opde Maeze, ende dat in forme als andere neutrale onder t'Rijck voordien tijt van een jaer'. BHIC_RvB, inv.nr. 392.

¹¹⁰⁰ RHCL_Els, inv.nr. 247.

¹¹⁰¹ Rekest d.d. 26 januari 1628 en processtukken uit 1629. BHIC_RvB, inv.nr. 392.

¹¹⁰² In 1633 opschorting verleend door de Raad van Brabant in Brussel, in 1637 beëindigd, in 1640 weer verleend, in 1643 weer opgeheven. In 1649 bepaalde de Raad van State in Den Haag, op verzoek van de Staten van Valkenburg, dat Elsloo zou moeten bijdragen in de bede en de overige lasten van het Land van Valkenburg, maar de mogelijkheid daartegen bezwaar te maken (met opschorting van betalingen) werd direct geboden, zodat dit besluit geen effect had (appointement d.d. 25 november 1649 op een rekest van de Staten van het Land Valkenburg, BHIC_RvB, inv.nr. 394).

de status van Elsloo te beslissen. Na 1684 zouden zij het proces desalniettemin weer tot leven proberen te wekken (zie 8.13), maar er is nooit een definitief vonnis geveld.

Bij het Partageverdrag van 1662 werd Elsloo nog niet aan een der partijen toegewezen, omdat dit proces bij de Raad van Brabant in Brussel niet was afgerond.¹¹⁰³ Men wist eigenlijk ook niet wat er te verdelen viel: alleen de leenrechtelijke verhouding of ook de soevereiniteit over Elsloo (of in elk geval een betalingsverplichting wat de bede betreft). Toch zou Elsloo daarna steeds meer in de invloedssfeer van de Staten-Generaal komen. Onder Staats gezag is Elsloo echter nooit aangeslagen in de lasten van het Land van Valkenburg (Staatse partage). De drossaard van Elsloo riep in 1724 opstandig en uitdagend: 'laet Haer HoMo eens bewijzen dat wij onder haer staen en dat sij ooit iets van Elslo hebben getrokken'.¹¹⁰⁴ Hij had gelijk dat er niet was betaald, en dat zou ook niet gebeuren. In een lijst van het aantal bunders waarop de verdeling van de bede van het land van Valkenburg was gebaseerd, waarschijnlijk daterend uit de tweede helft van de zeventiende eeuw, komt Elsloo niet voor.¹¹⁰⁵ Hetzelfde geldt voor een lijst uit 1754.¹¹⁰⁶ In *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden* van Tirion (1740), een beschrijving van de Verenigde Nederlanden, wordt gesteld dat Elsloo, ondanks uitdrukkelijke aanspraken op de soevereiniteit van de zijde van de Staten-Generaal, niet bijdroeg in enige bede of lasten van het land (van Valkenburg).¹¹⁰⁷ Elsloo is dus lange tijd aan betalingen ontsnapt, niet door erkenning van de status als 'rijks', maar eerder toevallig, door een slepende rechtszaak, door omstandigheden en door gebrek aan interesse bij de partijen die financiële eisen zouden hebben kunnen stellen.

8.6 Processen: de zestiende eeuw

Na deze behandeling van de Valkenburgse bede, kan de chronologische volgorde der gebeurtenissen weer worden opgepakt en moet de rechtsgang in de zestiende eeuw aan de orde komen. De gegevens over processen in die periode zijn relatief schaars en geven een wisselend beeld wat de potentiële competentie van landsheerlijke hoven betreft.

De schepenbank van Elsloo had traditioneel hoofdvaart op de SvA, zoals de schepenen van Elsloo in 1574 verklaarden.¹¹⁰⁸ In de bewaard gebleven gegevens uit registers van de SvA komt Elsloo in de periode 1400-1461 voor met 19 hoofdvaarten, in de jaren 1503-1517

¹¹⁰³ '(...) blijven onverdeelt de heerlijcheden van Elsloo uijt den lande van Valckenburch ende Bernauw uijt den lande van Daelem, over dewelcke proces tusschen de Staten der voors. twee landen ongedecideert is hangende voor den Rade van Brabant tot Brussel (...) ende geaccordeert, dat de expeditie van de voors. twee processen tot Brussel tot gemeenen costen met allen ijver sal werden gepousseert ende den uijtslach daarvan affgewacht, om, denselven gesien, nae vereijsch van saecken tot onderlingh contentement nader daerover te verdragen.' Haas, *Verdeling*, 310.

¹¹⁰⁴ Vonnis van de Raad van Brabant in 's-Gravenhage d.d. 27 juli 1724. BHIC_RvB, inv.nr. 412.

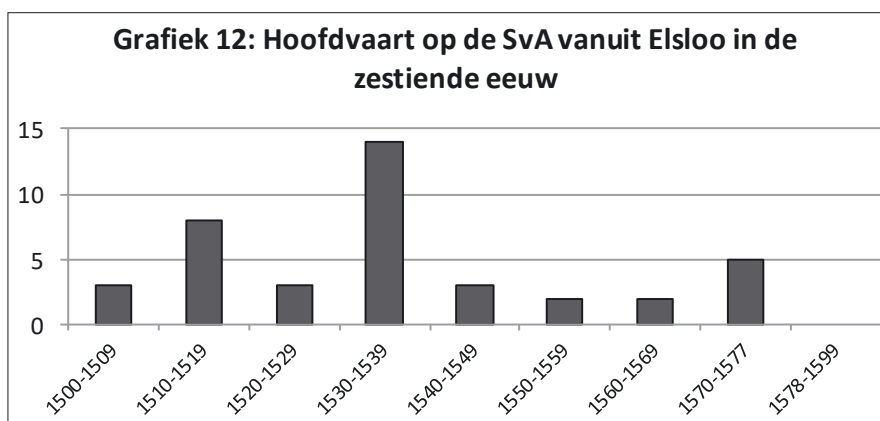
¹¹⁰⁵ Lijst (z.d.) met het 'boendertal'. NA_S-G, inv.nr. 12553.78.3.

¹¹⁰⁶ RHCL_LvO, inv.nr. 3881. Afgedrukt in: Dormans, *Verhoudingen*, 98.

¹¹⁰⁷ 'Ondertusschen draagt deeze Heerlykheid in geene Beden of andere Landslasten.' Tirion, *Staat II*, 380.

¹¹⁰⁸ Meulleners, *Legertochten*, 347-348.

met vijf. Het aantal in de jaren 1400-1461 is relatief bescheiden te noemen, bijvoorbeeld in vergelijking met het aangrenzende Stein (vermeld met 42 hoofdvarten), en ook de aantallen uit andere periodes wijzen niet op intensief contact met de SvA. Onderstaande grafiek geeft een beeld van de aantallen hoofdvarten in de zestiende eeuw:¹¹⁰⁹

De grote lijn is in overeenstemming met wat eerder is geconstateerd voor de SvA in algemene zin: een hoog niveau van activiteit in de eerste vier decennia van de zestiende eeuw, gevolgd door een dalende trend. Bijzonder zijn het dal in de jaren twintig, de abrupte daling na 1540 en de stijging in de jaren zeventig (tot de rechtsgang naar de SvA blijkbaar volledig stilviel na 1577). In de periode 1578-1607 zou geen enkele hoofdvart naar Aken hebben plaatsgevonden. Wist het Valkenburgse leenhof de gang naar de SvA in deze dertig jaren te blokkeren? Of richtte men zich in Elsloo toen op de Raad van Brabant? Dat laatste lijkt, gezien het vervolg, waarschijnlijker.

De Raad van Brabant ging in de zestiende eeuw in toenemende mate een rol spelen met betrekking tot Elsloo. Toen in 1515 een familiegeschil over de erfenis van Hendrik van Gaveren, zoon van Adriaen (I), (waartoe ook Elsloo behoorde) werd opgelost met een compromis, lieten partijen dit door de Raad van Brabant bekrachtigen in de vorm van een vonnis. Elsloo werd in het compromis toegewezen aan Hendriks broer Conrard.¹¹¹⁰

Een geschil tussen Elsloo en Stein over een door Stein aangelegde dijk langs de Maas leidde in 1549 zowel tot een RKG-proces als tot bemoeienis van de Raad van Brabant. Een inwoner van Stein werd in Elsloo aangeklaagd omdat hij binnen Elsloo 'berch ende dael zou [hebben] gemaect ende op eijnen dick gefoert', en vervolgens ook nog gewelddadig zou zijn geweest. De schout wilde hem daarvoor een boete opleggen en legde beslag op bezittingen van de

¹¹⁰⁹ De gegevens zijn ontleend aan een extract uit de *Urteilsbücher* van de SvA met betrekking tot Elsloo voor de jaren 1456-1627. BHIC_RvB, inv.nr. 395.

¹¹¹⁰ Vonnis van de Raad van Brabant d.d. 26 mei 1515, waarin opgenomen het compromis van dezelfde datum. BHIC_RvB, inv.nr. 788.1851.

beklaagde binnen Elsloo. De schepenen van Elsloo oordeelden dat de dijk gedeeltelijk op het grondgebied van Elsloo lag en gaven de beklaagde de kans om tegenbewijs te leveren. Daarop ging de beklaagde van dit tussenvonnis in 'appel' bij de SvA. Hoewel de schepenen van Elsloo hun vonnis 'niet beroepelijk' achtten, nam de SvA de zaak in behandeling en deed in oktober 1549 uitspraak (gaf een lering). De SvA bepaalde dat de beklaagde door het stellen van borg bevrijd kon worden van de beslaglegging, en wilde verder oordelen nadat de partijen in het grensgeschil (de heren van Elsloo en Stein) het door onderhandelen of procederen eens waren geworden over het verloop van de grens, iets waar de SvA zijn vingers blijkbaar niet aan wilde branden. De schepenen van Elsloo accepteerden de interventie van de SvA en spraken de lering als vonnis uit. Van dit vonnis ging de heer van Elsloo in appel bij het RKG. Hij stelde dat de SvA in deze kwestie geen bevoegdheid had omdat het een criminele zaak betrof, en concludeerde tot nietigheid van het na lering in Elsloo uitgesproken vonnis. In februari 1553, na 31 maanden procederen bij het RKG, berichtte de advocaat van de heer van Elsloo aan het RKG dat er een compromis was gesloten en dat de klager daarom zijn appel niet doorzette.¹¹¹¹ De heer van Elsloo wilde de kwestie met de SvA blijkbaar niet op de spits drijven. De zaak is echter een vroeg voorbeeld van geschillen over de competentie van de SvA. Er is slechts één verder RKG-proces vanuit Elsloo in de zestiende eeuw bekend, begonnen in 1554.¹¹¹² De partij die in appel ging bij het RKG was een burger van Maastricht. Er is dus geen RKG-proces in de zestiende eeuw bekend waarbij een inwoner van Elsloo in appel was gegaan van een vonnis van de schepenen van Elsloo, na lering door, of appel op, de SvA.

Het geschil tussen de heer van Stein en de heer van Elsloo duurde na 1553 voort. Zoals al eerder beschreven, werd de bisschop van Luik door beide partijen als scheidsrechter ingeschakeld. Hij deed uitspraak, maar de heer van Elsloo accepteerde die niet en wendde zich alsnog tot de Raad van Brabant. Hij had dus besloten de competentie van de Raad te erkennen en de Raad te benutten op een moment dat dit hem goed van pas kwam, terwijl hij ook had geprocedeerd bij het RKG. Het laat zien hoe flexibel er gedacht werd over ressort. De bisschop dreigde de heer van Elsloo, als zijnde zijn leenman (voor andere leengoederen), voor zijn leenhof aan te zullen klagen omdat hij een andere vazal van de bisschop voor een vreemde rechter had gedaagd.¹¹¹³ Hoe het proces voor de Raad van Brabant afliep, is niet bekend.

Een zekere Boesten zou in 1564 een proces bij de Raad van Brabant hebben aangespannen tegen de schepenen van Elsloo. Er zijn geen stukken van het proces bewaard gebleven, maar de Raad zou Elsloo hebben aangeduid als 'hors de notre paijs de Brabant' en publicatie van de dagvaarding hebben bevolen 'au lieu le plus voisin de leur residence', dus buiten Elsloo, wat lijkt te impliceren dat de Raad zou hebben erkend daar geen directe bevoegdheid te

¹¹¹¹ SAA_RKG, inv.nr. G 3.

¹¹¹² Partijen waren een burger van Maastricht (klager) en een inwoner van Elsloo. Vonnis van de schepenen van Elsloo in 1553 na lering van de SvA. RKG-proces in de jaren 1553-1566. RHCL_RKG, inv.nr. 100.

¹¹¹³ Brieven d.d. 24 oktober en november 1554. RAB_OF, inv.nr. 6882.

hebben, een interpretatie die hier in de zeventiende en achttiende eeuw in elk geval aan is gegeven door de heren van Elsloo.¹¹¹⁴ Andere voorbeelden van processen laten echter een dergelijke terughoudendheid van de Raad van Brabant niet zien.

In de laatste drie decennia van de zestiende eeuw werd de bemoeienis van de Raad van Brabant intensiever. Een zekere Jeronimus vanden Hove, die in 1574 getrouwd was met Maria, een onwettige dochter van Johan van Gaveren, heer van Elsloo, had als bruidsschat een rente gekregen, waarbij percelen van de heer in de heerlijkheid Elsloo en alle inkomsten als heer van Elsloo tot zekerheid werden gesteld. Door de oorlogsomstandigheden werd de rente niet betaald, zodat Vanden Hove in 1585 voor de Raad van Brabant procedeerde wegens achterstallige betaling van de termijnen sedert 1576 tegen Nicolaas van Gaveren (diens broer Johan was inmiddels overleden). In november 1585 bepaalde de Raad dat Vanden Hove recht had op betaling en bij niet-betaling tot executie over mocht gaan. Het proces ging echter nog jaren voort.¹¹¹⁵

In december 1585 bepaalde de Raad van Brabant in een proces tussen de broers Conrard en Nicolaas van Gaveren over de erfenis van hun overleden broer Johan, dat zij ieder de helft van de heerlijkheid Elsloo zouden verkrijgen, maar dat Conrard, als oudste van de twee, zou krijgen 'd'eene helft met den prerogatieve en praeeminentien vande hoogheijdt, jurisdictie en anderssints, als eenen oudsten broeder in successie collateraal is toestaende'.¹¹¹⁶

Rond 1590 verkreeg Peter Crijns, een inwoner van Elsloo, van de Raad van Brabant 'brieven van purge crimineel'.¹¹¹⁷ Omdat hij daarna voor de schepenen Elsloo geen actie ondernam met deze brieven, verzocht de schout van Elsloo de Raad om Crijns daartoe te verplichten, welk rekest de Raad toekende. Omdat de bode van de Raad niet van Maastricht naar Elsloo durfde te reizen vanwege de onveiligheid op de wegen, verzocht de schout van Elsloo de Raad om toestemming dit besluit aan Crijns te laten betekenen door de gerechtsbode van Elsloo.¹¹¹⁸ Zonder deze omstandigheden zag de bode van de Raad blijkbaar geen bezwaar tegen het betekenen van het bevel binnen Elsloo.

Conrard (II) van Gaveren moest zich (waarschijnlijk rond 1590) voor de Raad van Brabant verdedigen tegen Nicolaas van Blitterswijck gen. Passaert, die getrouwd was met Henrica van Renesse, weduwe van Nicolaas van Gaveren. Van Blitterswijck maakte aanspraak op de rechten op Elsloo die zijn zwager Nicolaas eerder met Conrard had gedeeld en vocht de

¹¹¹⁴ Er zijn geen processtukken bewaard gebleven. Het proces wordt slechts vermeld in een rekest van de graaf van Arberg uit 1786. NWKA, inv.nr. VIII.60a. (IX) fol. 2.

¹¹¹⁵ Vonnis d.d. 21 november 1585. Verdere processtukken uit 1587 en 1588. BHIC_RvB, inv.nr. 395.

¹¹¹⁶ Vonnis van de Raad van Brabant d.d. 17 december 1585. Het proces betrof ook de heerlijkheid Diepenbeek. BHIC_RvB, inv.nr. 788.1851.

¹¹¹⁷ Indien een gerechtsofficier beweerde een strafvordering tegen iemand in te kunnen stellen, zonder daadwerkelijk tot vervolging over te gaan, kon deze persoon zijn naam zuiveren door een 'lettre de purge criminelle' te vragen van de Raad. Broers, Beledigingszaken, 201.

¹¹¹⁸ Rekest z.d. van J. vanden Hove, die in 1587 als schout in Elsloo was aangesteld. De onveiligheid was dusdanig groot, dat Conrard van Gaveren in december 1590 een verzoek deed aan de bisschop van Luik om de schepenen van Elsloo binnen Maastricht te mogen laten vergaderen. BHIC_RvB, inv.nr. 395.

rechtmatigheid aan van de benoemingen van beambten die Conrard in Elsloo had gedaan.¹¹¹⁹ De Raad verbood de door Conrard benoemde beambten en schepenen hun functies uit te oefenen en bepaalde dat benoemingen in Elsloo, lopende het proces, door beide partijen gezamenlijk dienden te gebeuren. Als partijen het daarover niet eens werden, zou de Raad deze benoemingen doen.¹¹²⁰ De Raad achtte zich dus competent tot dergelijk vergaand ingrijpen in Elsloo, en de Van Gaverens erkenden deze competentie.

In een rekest aan de Spaanse landvoogd, een stuk zonder datum (waarschijnlijk eind zestiende eeuw), verklaarde Conrard van Gaveren, heer van Elsloo, dat hij door de Luikse fiscaal voor de *Conseil Privé* van de bisschop van Luik was gedaagd.¹¹²¹ Hij betoogde in dit rekest dat in de kwestie, die Elsloo betrof, uitsluitend de Brabantse hoven competent zouden zijn, omdat Elsloo een leen van de hertog van Brabant was. Tot deze hoven had hij zich al gewend en zij hadden al eerder decreten uitgevaardigd en brieven van cassatie verleend tegen Luikse dagvaardingen, maar de zaak werd in Brussel nu 'in surseance' gehouden. Hij verklaarde te willen blijven gehoorzamen aan de Raad van Brabant en de Geheime Raad, en verzocht om bescherming tegen de bisschop van Luik, die als strafmaatregel zijn bezittingen in Luiks gebied in beslag dreigde te nemen.¹¹²²

Rond 1590 speelde een kwestie waarin vanuit Elsloo zelf een beroep werd gedaan op de Raad van Brabant en op Brabantse privileges. De gerechtsbode van Elsloo, Dassen, had een geschil met een inwoner van Rekem. De inwoner van Rekem begon voor de schepenen aldaar een proces tegen Dassen, die veroordeeld werd tot een boete, en liet vervolgens beslag leggen op diens bezittingen binnen Rekem. Toen Dassen in Rekem kopieën van de processtukken wilde komen halen, werd hij gevangengezet om betaling van de boete af te dwingen. Vanuit Elsloo wendde men zich tot de Raad van Brabant en vroeg om brieven van cassatie voor Dassen, als Brabants onderdaan, die ook werden verleend. De schepenen van Rekem kregen daarmee bevel alles teniet te doen en Dassen in vrijheid te stellen. Als drukmiddel werd een inwoner van Rekem in Maastricht gearresteerd. De schepenen van Rekem voldeden daarna aan de brieven van de Raad.¹¹²³ In dit geval was dus gesuggereerd dat Elsloo 'Brabants' was om een inwoner van Elsloo van de Brabantse privileges gebruik te laten maken.

In 1595 ontsloeg Conrard van Gaveren de door hem in 1587 benoemde schout van Elsloo. De schout had zijn functie al enige tijd vanuit Maastricht uitgeoefend en kwam niet in de

¹¹¹⁹ De heerlijkheid Elsloo werd op 6 december 1589 gereleveerd namens Henrica van Renesse als weduwe van Nicolaas van Gaveren. Habets, Leenen Valkenburg (1884), 254.

¹¹²⁰ Rekest van Conrard van Gaveren aan de Raad van Brabant (z.d.). BHIC_RvB, inv.nr. 395.

¹¹²¹ Het moet hier gaan om Conrard (II), heer van Elsloo van 1585 (zie het eerder vermelde vonnis van de Raad van Brabant) tot 1602. Conrard richt zijn rekest niet aan de aartshertogen maar 'Au Roy', zodat het stuk van vóór 1598 zou moeten dateren. In de inventaris van het archief van de *Conseil Privé* komt Elsloo niet voor (Hansotte, Inventaire).

¹¹²² ARA_Aud, inv.nr. 1498.

¹¹²³ Vonnis van de Raad van Brabant d.d. 1 maart 1590 en een verklaring over deze kwestie d.d. 11 december 1636 van Lambrecht Vriente, voormalig burgemeester van Maastricht en voormalig drossaard van Rekem. BHIC_RvB, respectievelijk inv.nr. 395 en 411.

heerlijkheid. De schout vroeg de Raad van Brabant om 'brieven van maintenue' voor het behoud van zijn functie, die werden verleend. Daarna volgde een proces. Conrard stelde dat hij tot de ontdekking was gekomen dat de schout 'een Luijcker man' was en daarom ongeschikt om een dergelijke functie in het hertogdom Brabant te vervullen (waartoe hij Elsloo dus in dit geval rekende).¹¹²⁴

Resumerend:

In de zestiende eeuw fungeerde de Raad van Brabant in toenemende mate als competente instantie wanneer het om de familiebelangen ging van het geslacht Van Gaveren, ook als daaruit directe ingrepen in de rechten van de heer binnen Elsloo voortvloeiden. De Raad had het gezag (en de competentie over andere bezittingen van de familie binnen de Zuidelijke Nederlanden) om deze rol te vervullen. Het RKG of de SvA werden in die gevallen nooit ingeschakeld. Deze Van Gaverens behoorden in dit opzicht duidelijk tot de adel van de Nederlanden. Zij wendden zich alleen eenmalig tot het RKG om in appel te gaan tegen een onwelgevallige uitspraak van de SvA.

De Raad van Brabant achtte zich competent om direct in te grijpen in de heerlijkheid (zoals door ontslag of benoeming van functionarissen). In Elsloo plaatste men zich, wanneer dat zo uitkwam, graag onder de bescherming van de Raad, en maakte ook gebruik van de Brabantse privileges. Gegevens over de rechtsgang in hoger beroep in de periode na 1577, toen er geen hoofdvaart naar Aken plaatsvond, ontbreken grotendeels, zodat niet zeker is of de Raad van Brabant toen ook voor de inwoners van Elsloo als beroepsinstantie ging fungeren.

8.7 Nieuwe heren: Van Gaveren-Fresin en Van Arberg

De tweede hier relevante tak van de Van Gaverens (Gavre-Fresin genoemd), die nog geen vier decennia in het bezit zou blijven van Elsloo, had geen andere connecties met de regio dan Elsloo. Van huwelijken met de regionale adel was in hun geval geen sprake.¹¹²⁵ Maar zij maakten belangrijke keuzes wat Elsloo betreft. Deze Van Gaverens waren als militairen en bestuurders in dienst van de Spaanse Kroon en veel sterker verbonden met het machtscentrum in Brussel en daartoe behorende adellijke geslachten dan de eerste tak. Opvallend is dat deze tak, ondanks nauwe verbondenheid met de Spaanse Nederlanden, ook keizerlijke titels zocht en verkreeg en zo een zekere band met het Rijk had.

¹¹²⁴ Rekest met appointment d.d. 19 augustus 1595. BHIC_RvB, inv.nr. 395.

¹¹²⁵ Zie voor een (zeker niet volledige of foutloze) stamboom: Schwennicke, Stammtafeln VII, Tafel 92 (Les Gavre-Herimez II).

Charles van Gaveren ontving en erfde de bezittingen van Conrard (II), van wie hij slechts verre familie was.¹¹²⁶ Charles was in 1592 door de keizer tot graaf van het HRR verheven, als graaf van Fresin.¹¹²⁷ In 1597 maakte de Spaanse koning hem tot ridder en in 1602 werd de graventitel ook verleend door de aartshertogen.¹¹²⁸ Zijn zoon Jean Charles, onder andere gouverneur van Quesnoy (in Henegouwen) en hooggeplaatst militair, begon met de bouw van het nieuwe kasteel van Rixensart, ten zuidoosten van Brussel, een residentie die bij zijn status paste.¹¹²⁹ Hij overleed in 1629 en zijn zoon Pierre Ernest erfde Elsloo, waarmee hij in 1631 werd beleend. Ook Pierre Ernest was gouverneur van Quesnoy en een hooggeplaatst militair in Spaanse dienst.¹¹³⁰ Na zijn dood in 1637 werd Elsloo geërfd door zijn enige zoon Dominique François, die echter al snel overleed.¹¹³¹ Elsloo kwam nu aan zijn zus, Olympe van Gaveren. In 1641 werd Elsloo verheven namens haar echtgenoot, Nicolas de Valangin d'Arberg.¹¹³² Indirecte connecties van de Van Gaverens met keizer en Rijk waren er ook via een zus van Olympe, Théodore Maximilienne, die in 1642 Philippe van Arenberg huwde, uit een geslacht dat ook de Spaanse Habsburgers diende, terwijl er tevens titels verleend werden door de Oostenrijkse Habsburgers. In de zestiende eeuw waren de titels van rijksgraaf en rijksvorst al verkregen. Keizer Ferdinand III verhief op 9 juni 1644 het graafschap Arenberg tot hertogdom en Philippe François, neef van de genoemde Philippe, tot hertog. De zoon van Philippe, Ernest Alexandre Dominique, zou zich later inspannen om voor de heerlijkheid Weert een rijksonmiddellijke status erkend te krijgen, maar zonder succes.¹¹³³ Keizerlijke titels en het bezit van een rijksonmiddellijk territorium waren geen ongebruikelijke ambities in deze kringen van Zuid-Nederlandse adellijke geslachten. Met Nicolas de Valangin d'Arberg kwam Elsloo in het bezit van een oorspronkelijk uit Zwitserland afkomstig geslacht, dat tot de adel van de Zuidelijke Nederlanden was gaan behoren en in de zeventiende eeuw de Spaanse Kroon diende, maar eveneens een keizerlijke

¹¹²⁶ De gezamenlijke voorouder lag al vijf generaties terug. Charles ontving de heerlijkheden Elsloo, Diepenbeek en Peer van Conrard in 1591 als 'donatio inter vivos', onder voorbehoud van vruchtgebruik, zoals vermeld in het testament van Conrard d.d. 22 maart 1602, waarin hij deze rechtshandeling nogmaals bekrachtigde (ARA, Archief familie de Gavre, inv.nr. 71). De verheffing van Elsloo voor het Valkenburgs leenhof door Charles van Gaveren vond in 1593 plaats ('Extract uijt het sommair der leenen', NA_S-G, inv.nr. 5876; Habets, Leenen Valkenburg (1884), 254).

¹¹²⁷ Biografische gegevens over Charles van Gaveren: *Biographie nationale de Belgique* (Tome VII), 1880-1883, kol. 527-529. Fresin (Vorsen) ligt in het zuidwesten van de huidige Belgische provincie Limburg.

¹¹²⁸ Eveneens als graaf van Fresin (Vorsen). Duerloo, Wapenboek II, 132.

¹¹²⁹ Hij was (in eerste huwelijk) gehuwd met Elisabeth von der Marck. Haar vader Philipp had van de keizer de titel graaf van Schleiden verkregen. Het echtpaar kreeg een zoon en drie dochters.

¹¹³⁰ Guillaume, Histoire, 207. In enkele oorkonden wordt hij aangeduid als 'Riddere vande orden van St Jacques ende Edelman vande Camere van sijne Keijserlijcke Ma.' Hij was dus enerzijds lid van een Spaanse ridderorde, anderzijds kamerheer van de keizer. RAB_RvB, Processen van adel, eerste reeks, inv.nr. 818.

¹¹³¹ Dominique overleed in Spanje, zonder testament. Op basis van wensen die de ouders eerder hadden vastgelegd, zou Elsloo aan Olympe moeten komen, maar over de nalatenschap ontstond onenigheid. In een overeenkomst d.d. 5 februari 1641 namens de beide zussen werd het geschil bijgelegd en werd bekrachtigd dat Elsloo aan Olympe kwam. Vanaf Kerstmis 1640 kwamen alle inkomsten uit Elsloo aan haar toe. Ibidem.

¹¹³² In de jaren 1632-1662 bestonden er concurrerende Spaanse en Staatse leenhoven die beide de pretentie hadden voor alle Valkenburgse lenen competent te zijn. Habets, Leenen Valkenburg (1884), 220-223 en 254.

¹¹³³ Berkvens, Concurrentie, 51.

titel verkreeg.¹¹³⁴ Rond 1640 was Nicolas slechts ‘capitaine et sergeant mayor’ in een Spaans regiment.¹¹³⁵ In 1650 verleende Keizer Ferdinand III aan Nicolas en aan zijn broer Johann Jakob de titel van graaf van het HRR.¹¹³⁶ Johann Jacob was toen ‘kaiserlicher Oberstleutnant’. Nicolas bleef de Spaanse Kroon dienen. Door een zeer succesvolle huwelijkspolitiek zou dit geslacht alleen maar groeien in bezittingen en aanzien. Elsloo bleef ook in de achttiende eeuw in hun bezit.

8.8 De SvA als instantie van hoger beroep voor Elsloo in de zeventiende eeuw

Zoals al beschreven, vond in de periode 1578-1607 geen enkele hoofdvaart naar Aken plaats. In 1608 sprak de SvA echter, voor het eerst sinds dertig jaar, een vonnis uit in een appelzaak uit Elsloo.¹¹³⁷ Er volgden nog zes vonnissen van de SvA tot en met 1617. In het jaar 1623 werden er niet minder dan vijf vonnissen uitgesproken. Deze uitbarsting van activiteit moet het gevolg geweest zijn van in Elsloo gemaakte keuzes, ook politieke. Vast staat dat de nieuwe heren van Elsloo de relatie met de SvA in de zeventiende eeuw steeds gaan aanvoeren als argument voor de stelling dat Elsloo ‘rijks’ was. De nieuwe situatie blijkt ook uit de actieve houding van de SvA, die zich meteen bereid toonde zijn oude positie als beroepsinstantie tegenover derden te verdedigen en de nieuwe lijn in Elsloo te ondersteunen. Daarbij werd het met de waarheid niet zo heel nauw genomen. In 1611 verklaarde de SvA dat Elsloo leenroerig was aan het Rijk en er ‘Mitglied’ van zou zijn.¹¹³⁸ Het eerste was twijfelachtig, het tweede suggereerde een status als rijksstand die Elsloo nooit heeft gehad. Niet iedereen accepteerde de terugkeer naar de SvA, er bleven partijen procederen bij de Raad van Brabant, ook in eerste instantie. In 1612 schreef de SvA een brief aan aartshertog Albrecht in Brussel om te verdedigen dat Elsloo tot het ressort van de SvA behoorde.¹¹³⁹ In april 1614, toen een delegatie van de stad Aken in Brussel verbleef, probeerde de SvA deze in te schakelen om klachten over te brengen over de inbreuken van het Leenhof van Valkenburg en de Raad van Brabant op de bevoegdheid van de SvA in Elsloo.¹¹⁴⁰ Er kwam een vervolg, want op 20 augustus 1615 hielden vertegenwoordigers van de aartshertogen en van de

¹¹³⁴ Zie voor (zeker niet volledige of foutloze) stamboom: Schwennicke, Stammtafeln VII, Tafel 69 (Les Comtes d’Arberg de Valangin).

¹¹³⁵ Hij wordt als zodanig aangeduid bij de verheffing van Elsloo in zijn naam voor het Valkenburgs leenhof d.d. 26 april 1641. BHIC_RvB, inv.nr. 394.

¹¹³⁶ Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Adelsarchiv, Reichsadelsakten, inv.nr. 434.25. Duerloo, Wapenboek I, 140.

¹¹³⁷ In het eerdergenoemde extract uit de *Urteilsbücher* uit het jaar 1629 wordt alles wat vóór 1600 had plaatsgevonden als hoofdvaart aangeduid, terwijl de processen vanaf 1608 als appel worden betiteld, met daarnaast enkele ‘consultatien’. BHIC_RvB, inv.nr. 395.

¹¹³⁸ RHCL_Els, inv.nr. 247.

¹¹³⁹ Brief d.d. 20 september 1612. BHIC_RvB, inv.nr. 392.

¹¹⁴⁰ Brief d.d. 8 april 1614. BHIC_RvB, inv.nr. 392. Blijkbaar had de SvA al eerder soortgelijke klachten gericht aan de raad van de stad, niet alleen met betrekking tot Elsloo, maar had de raad zich niet tot de keizer gewend.

SvA een conferentie in Maastricht. De gedelegeerden namens de SvA presenteerden hun bewijsmateriaal dat Elsloo altijd tot het ressort van de SvA had behoord.¹¹⁴¹ Een besluit daarover van de landvoogd of een der hoogste Brusselse instanties bleef echter uit en de processen voor de Raad van Brabant gingen gewoon door.¹¹⁴² In de Brusselse archieven was later niets meer terug te vinden over deze bijeenkomst in Maastricht, waaraan men blijkbaar niet hetzelfde gewicht had toegekend als de vertegenwoordigers van de SvA.

De Raad van Brabant bleef zich competent achten voor Elsloo. Niet lang na deze conferentie constateerde de procureur-generaal van de Raad dat men zich in Elsloo verzette tegen de 'hoocheijt, overicheijt ende jurisdictie' van de aartshertogen. Deurwaarders van het hof werden in Elsloo in de uitoefening van hun functie gehinderd. Eén man, de eerdergenoemde Baeije, had het helemaal bont gemaakt. Nadat een vonnis van de Raad van Brabant in zijn nadeel was uitgevallen, weigerde hij de Raad te gehoorzamen. Hij mishandelde een bode die een bevel van de Raad kwam brengen en dwong hem dit stuk op te eten. De procureur-generaal vroeg de Raad in oktober 1615 om een machtiging om Baeije te doen arresteren en als gevangene naar Brussel te brengen. De Raad verleende daarvoor toestemming.¹¹⁴³ Of hieraan ook uitvoering is gegeven (wat gewapenderhand optreden binnen Elsloo zou impliceren), is niet bekend. Er lijkt daarna enige tijd weinig te zijn gebeurd in het geschil over ressort en de rechtsgang op de SvA raakte weer meer ingeburgerd.

Zoals al beschreven, zorgde de onwil om nog langer de bijdrage in de bedde van het Land van Valkenburg te betalen ervoor dat de vraag of Elsloo 'rijks' was vanaf 1633 (in elk geval impliciet) onderwerp was van een proces voor de Raad van Brabant in Brussel. Het proces, en bemoeienis van de zijde van de keizer, gaven aanleiding tot adviezen aan de landvoogd van andere instanties in Brussel. Ook de competentie van de SvA kwam daarbij aan de orde. Diverse vonnissen en besluiten waren niet ongunstig voor de SvA. Een vonnis van de Geheime Raad d.d. 3 juli 1643 bepaalde dat de SvA in civiele zaken tot nader order als beroepsinstantie mocht blijven fungeren.¹¹⁴⁴ Het vonnis legde de Raad van Brabant echter geen beperkingen op. In 1646 verstrekte de SvA op verzoek van de heer van Elsloo een verhandeling aan deze Raad met diverse stukken over de conferentie die in 1615 had plaatsgevonden.¹¹⁴⁵ Op 3 juli 1649 deed de Geheime Raad een uitspraak (een tussenvonnis) over hoger beroep vanuit Elsloo.¹¹⁴⁶ De SvA had in een verklaring gesuggereerd dat er in Aken een matrikel van het Rijk werd bewaard, die door keizer Karel IV in 1356 en Karel V in 1520 zou zijn bekrachtigd,

¹¹⁴¹ Verslag van de gedelegeerden van Aken over de conferentie van 27 tot 29 augustus 1615. BHIC_RvB, inv.nr. 392.

¹¹⁴² Op 29 augustus 1616 diende Vanden Hove een repliek in, waartegen de heer van Elsloo daarna een dupliek indiende. BHIC_RvB, inv.nr. 395.

¹¹⁴³ Verzoek van de procureur-generaal met appointement d.d. 13 oktober 1615. BHIC_RvB, inv.nr. 411.

¹¹⁴⁴ Vonnis van de Geheime Raad d.d. 3 juli 1643. BHIC_RvB, inv.nr. 413.

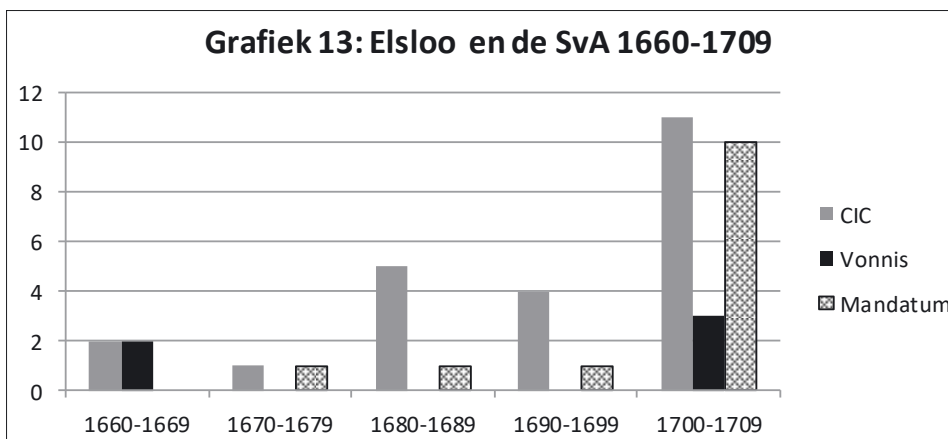
¹¹⁴⁵ Brief van de SvA d.d. 11 januari 1646. BHIC_RvB, inv.nr. 392.

¹¹⁴⁶ 'Declare que la Chambre Royale d'Aix, en laquelle les appels des sentences rendues par la Loy d'Elsloo s'interiecent, demeurera en sa possession quant au ressort, en matiere d'appellation des causes civiles non feodales, & sadite Majesté & ses subjects en toutes autres, selon qu'a esté observé cy devant. 3 Juillet 1649.' RHCL_Els, inv.nr. 134.

en waar Elsloo in zou voorkomen.¹¹⁴⁷ De Geheime Raad accepteerde het gepresenteerde bewijsmateriaal in zoverre dat de rechtsgang op de SvA in civiele zaken als gebruikelijk werd erkend, maar voor alle (niet nader omschreven) rechten van de koning werd een uitdrukkelijk voorbehoud gemaakt. Bovendien werd de eerder verleende opschorting van executie van vonnissen die de Raad van Brabant in het nadeel van de heer van Elsloo had gewezen, ongedaan gemaakt. Het proces voor de Raad van Brabant over het bijdragen in de bedde en over de status van Elsloo ging gewoon door. Aan de erkenning dat Elsloo traditioneel tot het ressort van de SvA behoorde, werd dus geen enkele conclusie verbonden over de status van de heerlijkheid ten opzichte van Valkenburg en van de Brusselse hoven, en het 'rijks' zijn. Onduidelijk is ook of en in hoeverre dit vonnis enige erkenning van rechtsmacht van het RKG over Elsloo impliceerde. De Geheime Raad en de Raad van Brabant in Brussel achtten zich nog steeds competent om te beslissen over de status van Elsloo. Dit geeft aan dat men in Brussel aan de competentie van de SvA als beroepsinstantie in civiele zaken weinig consequenties wilde verbinden wat jurisdictierechten en soevereiniteit over de heerlijkheid betreft. De positie van Elsloo is daarmee te vergelijken met die van Weert, waar procederen bij de SvA als optie was toegestaan.

Ook na 1632 bleven de Brusselse hoven dus lang de plek waar de juridische strijd over rechterlijke competentie en soevereiniteit werd gevoerd. De houding van de Staten-Generaal met betrekking tot de competentie van de SvA was lange tijd betrekkelijk onverschillig. Begin 1647 waren de Staten-Generaal zelfs bereid een civiele kwestie die speelde in Elsloo door de SvA te laten behandelen (zie 8.10).

Verdere gegevens over hoofdvaart op de SvA in de periode 1629-1656 ontbreken. Wanneer de Missivale ons na 1656 weer een beeld geven van de rechtsgang op de SvA, blijkt het niveau van activiteit laag. De volgende grafiek geeft een beeld voor de periode 1660 tot 1709:¹¹⁴⁸

¹¹⁴⁷ Zo vatten de Raad van Brabant en de Geheime Raad in Brussel verklaringen van de SvA en van het RKG op.

¹¹⁴⁸ 'CIC' staat weer voor 'compulsoriales, inhibito et citatio'.

In vergelijking met de eerder vermelde zes vonnissen in de jaren 1608-1617 en vijf vonnissen in het jaar 1623, is de activiteit van de SvA weer duidelijk teruggelopen. Na vonnissen in appelprocedures in 1663 en 1664, kwam de SvA lange tijd niet meer tot een vonnis. Er werden wel nog processen gestart met het doen uitgaan van ‘compulsoriales, inhibito et citatio’.

Een proces uit 1675 verdient nog behandeling. Een zekere Beijens, die een vordering had op de heer van Elsloo, probeerde voor de schepenen van Elsloo daarover te procederen, maar zijn vertegenwoordiger werd in Elsloo ‘übel tractirt’. In 1675 wendde hij zich daarom rechtstreeks tot de SvA. Hij verklaarde dat procederen voor de schepenen van Elsloo ‘suspect und beschwerlich’ was. In januari 1676 legde Beijens een ‘juramentum perhorrescentiae’ tegen de schepenen van Elsloo af, waarna de SvA hem toestond rechtstreeks bij de SvA te procederen.¹¹⁴⁹ Dit bewoog de heer van Elsloo ertoe om een aanbod van betaling te doen, waarop Beijens geen verdere stappen meer zette bij de SvA. Er volgden onderhandelingen en Beijens werd aan het lijntje gehouden. In 1680 hervatte hij echter het proces in Aken. De SvA vaardigde een dagvaarding uit. Nu reageerde de heer van Elsloo met een appel bij de RHR.¹¹⁵⁰ Hij betoogde dat hij als ‘Graff und des Keijs. Röm. Reichs freijbänderherr Ihro Kaijs. Maj. dero RHR und RKG immediate, mit nichten aber dem Kön. Scheffenstuhl der Statt Aachen in jure dicendo untergehörig’ was. Bovendien had de SvA weliswaar bevoegdheid in civiele zaken die in Elsloo opkwamen, maar volgens de graaf dienden uitsluitend leengoederen tot zekerheid voor de lening. Er was leenrechtelijk nog niet behoorlijk geprocedeerd in Elsloo. De dagvaarding van de SvA zou daarom nietig zijn. De advocaten van partijen streden drie jaar lang over formaliteiten en het proces liep blijkbaar dood.

Ook tijdens de confiscatie van Elsloo door de Staten-Generaal in de jaren 1684-1699 ging de rechtsgang op de SvA door. Het eerste decennium van de achttiende eeuw laat een explosie van activiteit zien. Daarbij speelden interne tegenstellingen in de heerlijkheid een belangrijke rol, zoals in 8.16 beschreven zal worden. Na 1700 was het echter gedaan met de tolerantie van de Staten-Generaal voor de positie van de SvA. In 1710 en 1711 stuurde de SvA nog een aantal brieven aan de schepenen van Elsloo, maar daarmee eindigde het optreden van de SvA als beroepsinstantie voor Elsloo.

8.9 Diverse processen in de eerste helft van de zeventiende eeuw

In de zeventiende eeuw raakten met name de heer van Elsloo, maar in een aantal gevallen ook inwoners van de heerlijkheid, verwickeld in processen bij andere instanties dan de SvA, zowel Spaanse als Staatse en (vanaf 1643) RHR en RKG. Het is een periode van concurrerende aanspraken op competentie van instanties die elkaars aanspraken grotendeels wilden negeren, of in elk geval de exclusiviteit ervan niet wilden erkennen.

¹¹⁴⁹ Inzake een ‘mandatum de dimittendo hypothecam’, waarmee hij zich op het onderpand zou kunnen verhalen.

¹¹⁵⁰ HHStA, RHR, Judicialia Decisa, inv.nr. 115.

De Brusselse rechtbanken bleven in de eerste helft van de zeventiende eeuw een belangrijke rol spelen. In 1604 begon de heer van Elsloo zelf een proces bij de Raad van Brabant in Brussel tegen de inwoners van de heerlijkheid Geul over de vraag of een stuk grond aan de Maas tot Geul of tot Elsloo behoorde. Dit proces (waarin later ook de heer van Geul partij zou worden) zou zich decennia voortslepen.¹¹⁵¹ Het was oorspronkelijk een grensgeschil, zodat de keuze voor de Raad als instantie niet noodzakelijkerwijs implicaties hoefde te hebben wat betreft erkenning van de rechtsmacht van de Raad in Elsloo. Maar aangezien het geschil ook gezien zou kunnen worden als een geschil over de grens van het Rijk (als Elsloo tot het Rijk behoorde), zou inschakeling van de RHR een optie zijn geweest. Maar zover was de heer van Elsloo nog niet in zijn keuze voor het Rijk.

Vanaf 1612 moest de heer van Elsloo zich voor de Raad van Brabant weer verweren tegen de eerdergenoemde Jeronimus vanden Hove. Deze wilde betaald worden in Brabantse guldens, terwijl de heer van Elsloo de schuld wilde aflossen in Luikse/Maastrichtse guldens, die veel minder waard waren. Een belangrijke vraag in het geschil was of de Brabantse plakaten (die betaling van renten in Brabants geld voorschreven) in Elsloo van toepassing waren. De nieuwe heer van Elsloo benadrukte in zijn verdediging dat vanuit Elsloo op de SvA werd geappelleerd en dat het rijksrecht in Elsloo van toepassing zou zijn en niet de Brabantse plakaten.¹¹⁵² Weliswaar procedeerde hij voor de Raad, en van een directe ontkenning van de competentie van de Raad van Brabant was (nog) geen sprake, maar er werd toch gesteld dat Elsloo 'ressort van het heijlich Rijk' was.¹¹⁵³ De uitkomst van dit proces is onbekend. Het RKG was voor de inwoners van Elsloo nauwelijks van betekenis. Alleen in 1629 gingen inwoners daar in appel van een vonnis van de schepenen van Elsloo, gegeven na lering van de SvA. Het is het enige voorbeeld van een RKG-proces uit Elsloo dat het resultaat was van een geschil tussen inwoners. Uiteindelijk oordeelde het RKG in 1641 dat het appel onrechtmatig was.¹¹⁵⁴

Een kwestie die begon in 1643 leidde tot een directe botsing tussen RKG en Raad van Brabant in Brussel. In Elsloo werd een crimineel proces gevoerd tegen een zekere Leenaerts. Deze wendde zich tot de Raad, die bevel gaf tot zijn vrijlating.¹¹⁵⁵ De heer van Elsloo wendde zich tot het RKG, dat in 1643 een mandatum uitvaardigde dat Leenaerts verbood verder in Brussel te procederen. Leenaerts negeerde dit, waarna het RKG het mandatum in 1644 bevestigde in een vonnis bij verstek.¹¹⁵⁶ De Raad van Brabant negeerde de bemoeienis van het RKG en kende Leenaerts een grote schadevergoeding toe voor zijn onrechtmatige gevangenschap. In 1646 verleende het RKG op zijn beurt weer een 'mandatum cassatorium'

¹¹⁵¹ Een beschrijving van het geschil met de inwoners en met de heer van Geul sinds 1604 is te vinden in een rapport uit 1659 van de Raad van Brabant aan de Staten-Generaal in: BHIC_RvB, inv.nr. 413.

¹¹⁵² BHIC_RvB, inv.nr. 395.

¹¹⁵³ Processtuk met appointement d.d. 22 sept. 1612. RAB_RvB, Processen van adel, eerste reeks, inv.nr. 818.

¹¹⁵⁴ RHCL_RKG, inv.nr. 123.

¹¹⁵⁵ Ordonnantie d.d. 15 januari 1643. BHIC_RvB, inv.nr. 411.

¹¹⁵⁶ 'Mandatum cassatorium et inhibitorium sine clausula.' RHCL_RKG, inv.nr. 56.

tegen dit vonnis van de Raad.¹¹⁵⁷ Diplomatieke protesten van de zijde van het Rijk zorgden ervoor dat de Spaanse landvoogd de Raad opdroeg om het proces voorlopig 'in surseance' te houden. Toen de Geheime Raad in 1649 in de eerder behandelde uitspraak de competentie van de SvA erkende, maar een voorbehoud maakte voor alle rechten van de Spaanse Kroon, meende Leenaerts beslag te mogen leggen op goederen van de heer van Elsloo in Geul om de door de Raad toegekende schadevergoeding zo te kunnen incasseren, maar het besluit van de landvoogd over opschorting van de procedure werd herhaald. Het RKG zond eind 1651 een nieuw mandatum naar Brussel, waarin werd verklaard dat de zaak Lenaerts aan het RKG was geëvoceerd en waarmee werd bevolen alles ongedaan te maken wat ten nadele van de heer van Elsloo was gedaan op basis van Brusselse vonnissen.¹¹⁵⁸ Het vervolg van deze zaak voor het RKG en de Raad van Brabant is niet bekend.

De heer van Elsloo heeft vanaf de jaren veertig dus duidelijk voor inschakeling van het RKG gekozen. Deze lijn, dat alleen de rijksgerechten competent waren, werd nu ook in Brussel gevolgd. In een rekest aan de Geheime Raad d.d. 22 oktober 1643 stelde de heer van Elsloo dat hij nooit de intentie had gehad zich aan de competentie van de Raad van Brabant in Brussel te onderwerpen, maar gedwongen was geweest zich daar soms te verdedigen. Hij wilde alleen de hoogste instanties van het Rijk als competent voor Elsloo erkennen. De Spaanse landvoogd was niet onder de indruk en gaf de Geheime Raad opdracht de vraag of Elsloo tot het Rijk behoorde dan wel onder Spaanse soevereiniteit viel, verder te behandelen. In het geschil tussen de Staten van het Land van Valkenburg en de heer van Elsloo over bijdragen in de bede en contributies, werd in 1645 een klacht ingediend bij de Spaanse landvoogd tegen de heer van Elsloo persoonlijk ('actionis personalis'). Hij zou de heer van Hoensbroeck en diens kinderen hebben beledigd en bedreigd. Omdat de heer van Elsloo als militair in Spaanse dienst was, bepaalde de landvoogd dat de krijgsraad in Brussel de competente instantie was. In 1648 werd het vonnis uitgesproken. De klagers werden in het ongelijk gesteld en veroordeeld tot een boete van 500 gulden en 600 gulden proceskosten.¹¹⁵⁹ Daarop vroeg de heer van Elsloo zogenaamde *requisitoriales* aan de Raad van Brabant in Brussel en probeerde daarmee, via het (Staats) Leenhof van Valkenburg en de Staten-Generaal, tot executie van dit vonnis te komen, maar dit verzandde door juridisch tegenspel van de zijde van de Staten van het Land van Valkenburg.

In maart 1650 gaf de Geheime Raad in Brussel een tussenvonnissen. In het geschil over de bede had de heer van Elsloo in 1649 een rekest ingediend, dat vergezeld ging van een brief van het RKG waarin werd geëist dat er niets ondernomen zou worden vanuit Valkenburg of door de Raad van Brabant, omdat het geschil aanhangig was gemaakt bij het RKG. De Geheime Raad negeerde dit schrijven, droeg aan beide partijen op bewijsstukken te overleggen voor

¹¹⁵⁷ Volgens het rekest van de graaf van Arberg aan de keizer d.d. 4 februari 1786. NWKA, inv.nr. VIII.60a (IX) fol. 2.

¹¹⁵⁸ Mandatum d.d. 13 december 1651, volgens het eerder aangehaalde rapport over in 1669 door de heer van Elsloo gepresenteerd bewijsmateriaal. NA_S-G, inv.nr. 12553.74.

¹¹⁵⁹ Vonnissen d.d. 1 augustus 1648. Beschrijving van het proces in een brief van de stadhouder van het Leenhof van Valkenburg aan de Staten-Generaal [z.d., 1649]. BHIC_RvB, respectievelijk inv.nr. 392 en 394.

hun standpunten en schortte zolang alle executiemaatregelen op die men in Valkenburg tegen Elsloo wilde nemen in verband met bijdragen in de bede.¹¹⁶⁰

8.10 Meer bemoeienis van de Staten-Generaal en de Raad van Brabant in Den Haag

De Staatse bemoeienis met Elsloo begon geleidelijk toe te nemen, niet door keuzes aan Staatse zijde, maar doordat derden in toenemende mate een beroep gingen doen op de Staten-Generaal en Staatse hoven. Spanje was aan het eind van de Tachtigjarige Oorlog ernstig verzwakt. Het wist zich weliswaar militair te handhaven in de omgeving, zodat het aanspraak kon blijven maken op de Landen van Overmaas, maar het bleef nog in oorlog met Frankrijk en sloot pas in 1659, totaal uitgeput, vrede met de Franse koning. Rijk en keizer konden in de regio militair alleen optreden via de NWK, waar ook het RKG afhankelijk van was indien vonnissen met dwang tot executie moesten worden gebracht (vergelijk het behandelde voorbeeld Leut). Maar de Kreits was ook zwak en functioneerde aan het eind van de Tachtigjarige Oorlog nauwelijks. Het prinsbisdom Luik had toen bijna afscheid genomen van het lidmaatschap van de Kreits. Gulik was verzwakt en verwickeld in een geschil met de keurvorst van Brandenburg over aanspraken op Kleef en Berg, dat pas in 1666 definitief werd opgelost. In deze situatie waren de Staten-Generaal, zeker in de eerste decennia na 1648, één of zelfs dé grote macht in de omgeving.

Vanaf 1648 verschenen troepen van de hertog van Lotharingen, bondgenoot van de Spanjaarden, voor hun winterkwartieren in de beide Limburgen. Ook in Mechelen-aan-de-Maas nestelden zich Lotharingers voor winterkwartieren. Hoewel de Staten-Generaal aanspraak maakten op de Elf Banken van Sint-Servaas, waartoe Mechelen behoorde, werd er pas in 1653 ingegrepen. Het sterke garnizoen van Maastricht was in staat om desgewenst hard op te treden.¹¹⁶¹ Met betrekking tot Elsloo, dat ook leed onder de Lotharingers, werd er echter niet ingegrepen van Staatse zijde. Gegevens zijn schaars, maar in de winter van 1649-1650 lagen de Lotharingers in elk geval in Elsloo en ook in die van 1654-1655.¹¹⁶²

Een bescheiden voorbeeld van ingrijpen door het garnizoen van Maastricht met betrekking tot Elsloo betrof het 'marktschip', dat wekelijks goederen vanuit Elsloo naar de markt in

¹¹⁶⁰ Besluit d.d. 3 maart 1650. RHCL_LvO, inv.nr. 4077.

¹¹⁶¹ '1653 Is een sterk commando uit de stad getrokken naer Mechelen [aan de Maas], drie uren van hier, alwaer den Rhijngaef gouverneur een jagthuys had. Er hield zich daer een regiment Lottheringsche cavallerie op, om de omliggende plaetsen onder contributie te zetten. Maer naer een hardnekkig gevecht, wurden totahler geslagen en den oversten gedood en het commando kwam weder naar de stad.' Uit: 'Kroniek der stad Maastricht, samengesteld door Ludovicus Franciscus Loyens', in: *De Maasgouw* (1887) 172.

¹¹⁶² Verklaring van een Lotharingse officier met betrekking tot de winter van 1649-1650 (RHCL, Stein, inv.nr. 55). In een brief van 29 april 1655 van de hertog van Lotharingen aan Nicolaas van Arberg-Valangin, naar aanleiding van klachten over de excessen in Elsloo begaan, verklaarde de hertog dat de in Elsloo ingekwartierde soldaten zouden worden teruggetrokken (Saint-Genois, *Mémoires* 2, 517).

Maastricht bracht.¹¹⁶³ Van Spaanse zijde werd herhaaldelijk geprobeerd belastingen te heffen op de vervoerde goederen. In 1654 begon de heer van Elsloo ten behoeve van de schippers een proces bij het Hof van Gelre in Roermond, dat zich jaren voortsleepte. Toen er eind 1656 vanuit Stevensweert weer een poging werd gedaan betalingen af te dwingen van de schipper, kwam de gouverneur van Maastricht tussenbeide. De gouverneur moest deze actie achteraf in Den Haag verantwoorden en daartoe werd een dossier gevormd. De schipper legde in januari 1657 voor de schepenen van Elsloo een verklaring af dat de paarden waarmee het schip werd voortgetrokken nergens Spaanse bodem gebruikten, maar alleen 'keijzersche ende neutraele plaetsen'. De schepenen betitelen zich in deze verklaring, die via Maastricht naar Den Haag werd gestuurd, als 'schepenen van de vrije ende libre Baronnie van Elsloo ghelegghen opde Maese ten Rijcxschenbodem'. Dit lokte in Den Haag geen negatieve reactie uit, men was daar duidelijk nog niet gespitst op aanspraken op de soevereiniteit over Elsloo. De heer van Elsloo stuurde een brief aan de gouverneur van Maastricht om hem te bedanken voor zijn optreden en 'très prudent jugement' in deze kwestie. Daarin duidde hij Elsloo indirect aan als rijksgebied en sprak de hoop uit dat de goede verstandhouding van de Staten-Generaal met 'het Rijk' zou worden gecontinueerd. Deze grote woorden liet men van Staatse zijde eveneens passeren. Na een klacht uit Brussel over het optreden van de gouverneur, keurden de Staten-Generaal dit optreden in februari 1657 goed, zonder daarbij enige uitspraak te doen over de status van Elsloo.¹¹⁶⁴ Dit laat zien dat de belangstelling voor Elsloo en de status van de heerlijkheid toen niet groot was.

In 1646 begon de heer van Elsloo een proces in Elsloo tegen voormalig rentmeester Cleijans, die gevangen werd gezet. Cleijans ging daartegen in appel bij de SvA, maar beriep zich er ook op dat hij militair van het garnizoen en burger van de stad Maastricht zou zijn. Als militair zou hij alleen door een krijgsraad kunnen worden gevonnist. De gouverneur van Maastricht zond daarop soldaten naar Elsloo, die Cleijans, zonder enige consideratie voor de justitie van Elsloo, uit zijn cel haalden en meenamen naar Maastricht. De heer van Elsloo protesteerde bij de Staten-Generaal. In Maastricht kwam men tot de conclusie dat Cleijans geen actieve militair was en niet onder de competentie van de krijgsraad viel. Cleijans terugzenden naar Elsloo wilde men blijkbaar niet en de Staten-Generaal kozen een andere oplossing: Cleijans werd eind januari 1647 naar Aken overgebracht, waar de SvA verder zou moeten beslissen. Cleijans koos in Aken voor wraking van de schepenen van Elsloo, die hij beschuldigde van partijdigheid. De SvA bepaalde dat Cleijans, tegen het stellen van borgtocht, kon worden vrijgelaten, terwijl de procedure tegen Cleijans bij de SvA zou kunnen worden voortgezet. Tegen dit besluit ging de heer van Elsloo in appel bij het RKG. Cleijans bestreed de rechtmatigheid van het appel. Tot een vonnis is het RKG niet gekomen.¹¹⁶⁵ Hoe de verdere procedure voor de SvA verliep, is niet bekend. Het feit dat de Staten-Generaal Cleijans naar Aken lieten overbrengen, is door de heer van Elsloo later als bewijs aangehaald

¹¹⁶³ Van Mulken, Marktschip.

¹¹⁶⁴ NA_S-G, inv.nr. 12553.48.

¹¹⁶⁵ RHCL_RKG, inv.nr. 57.

dat de Staten-Generaal de competentie van de SvA als beroepsinstantie voor Elsloo zouden hebben erkend.

Toen de heer van Elsloo in 1648, na het gewonnen proces tegen de Staten van Valkenburg, de hem toegewezen boete wilde incasseren via het Staatse Leenhof van Valkenburg, wogen de Staten-Generaal zorgvuldig af of er in de gevolgde juridische weg sprake was van enige Spaanse soevereiniteitsaanspraak met betrekking tot Valkenburgs gebied, maar kwamen tot de conclusie dat dit niet het geval was, zodat executie werd toegestaan.

In 1658 werd de vraag over status van Elsloo plotseling actueel en onderwerp van diplomatieke activiteit. Het eerdergenoemde grensgeschil met Geul was uitgedijd tot een fel conflict tussen Wolter van Hoensbroeck, heer van Geul, en de heer van Elsloo over grenzen tussen Elsloo en Geul in het gebied genaamd Materberg en over de rechten daar (tiende en jachtrecht). Een complicatie was, dat Materberg een leen was van de heer van Elsloo. In juni 1658 verkreeg Van Hoensbroeck bij de Raad van Brabant in Den Haag een 'mandement van maintenue' tegen de heer van Elsloo en een dagvaarding. De heer van Elsloo schreef aan de Staten-Generaal dat Elsloo tot het Rijk behoorde en dat de Raad van Brabant in het omstreden gebied, dat tot Elsloo zou behoren, niet competent was. In 1659 wendde hij zich tot de RHR en verkreeg een mandatum dat hem verbood gehoor te geven aan een dagvaarding van een rechtbank buiten het Rijk.¹¹⁶⁶ Daarmee had hij zich juridisch ingedekt in zijn afwijzing van de competentie van de Raad van Brabant. Op 23 december 1661 keurden de Staten-Generaal goed dat over het geschil tussen de heer van Elsloo en de heer van Geul door de commissarissen-deciseurs in Maastricht in onderhandeling mocht worden getreden met keizerlijke afgevaardigden. De stelling dat Elsloo 'rijks' was, werd dus niet zonder meer verworpen. Deze beoogde onderhandelingen vonden blijkbaar niet plaats. In juli 1662 besloten de Staten-Generaal, na ontvangst van 'memories' van de Spaanse ambassadeur en van de keizerlijke resident, en na advies te hebben gevraagd van de Raad van State, dat gedeputeerden van de Staten-Generaal in conferentie zouden treden met de resident.¹¹⁶⁷ Ook dat gebeurde echter niet. In 1664 wendde Van Hoensbroeck zich opnieuw tot de Raad van Brabant in Den Haag. Hij betoogde dat de heer van Elsloo hem nu ook op gebied dat onbetwist tot de heerlijkheid Geul behoorde in zijn rechten hinderde. De Raad stond daarop beslaglegging toe op de bezittingen van de heer van Elsloo binnen de heerlijkheid Geul en verbood verdere handelingen ten nadele van de heer van Geul.¹¹⁶⁸

Een andere kwestie die de Raad van Brabant in Den Haag bij Elsloo betrof, betrof een vordering van Frederik Beijens op de heer van Elsloo, al eerder genoemd in verband met een (latere) procedure bij de SvA. Beijens begon in 1668 bij de Raad (tevens het Leenhof) van Brabant in Den Haag een proces tegen de heer van Elsloo met een verzoek om een 'mandement van arrest'.¹¹⁶⁹ Er was sinds 1664 geen rente betaald op zijn vordering. Eind

¹¹⁶⁶ Mandatum d.d. 23 juli 1659. NA_S-G, inv.nr. 12553.74.

¹¹⁶⁷ Resolutie van de Staten-Generaal d.d. 4 juli 1662. BHIC_RvB, inv.nr. 413.

¹¹⁶⁸ Vonnis d.d. 19 juni 1664. NA_S-G, inv.nr. 12551.152 en BHIC_RvB, inv.nr. 788.1437.

¹¹⁶⁹ Beijens was in 1650 benoemd tot raad en rekenmeester van de rekenkamer van Gelre. Thomas, Visage, 36.

1668 gaf een gerechtsbode uit Maastricht in Elsloo een dagvaarding af van de Raad.¹¹⁷⁰ De eiser wilde zich verhalen op het goed Materberg, maar dit was (in elk geval deels) leengoed en de Raad kon geen rechter in eerste instantie zijn. De heer van Elsloo stelde daarom dat de Raad niet competent was, en werd in juli 1669 in het gelijk gesteld.¹¹⁷¹ Beijens probeerde daarna te procederen bij de SvA (zie hiervoor), maar liep daar ook vast. Beijens overleed in 1691, maar zijn erfgenamen zouden de juridische strijd nog hervatten.

Een kwestie die de aandacht van de Staten-Generaal in de jaren 1652-1669 regelmatig op Elsloo vestigde, was een grensgeschil met Mechelen-aan-de-Maas, een heerlijkheid ten noordwesten van Elsloo op de linker oever van de Maas, waarvan de proost van Sint-Servaas de heer was.¹¹⁷² De Staten-Generaal waren in Maastricht in 1632 rechtsopvolger geworden van de hertog van Brabant, en tot de daarmee verbonden rechten rekenden zij ook de soevereiniteit over de heerlijkheden en dorpen die bezit waren van het kapittel en de proost van Sint-Servaas, de 'Elf Banken'.¹¹⁷³ Nève betitelt deze dorpen als 'vrije rijksheerlijkheden' waar de Staten-Generaal zich 'handhaafden met de sterke arm'.¹¹⁷⁴ De werkelijkheid blijkt genuanceerder. In de zeventiende eeuw maakten drie opeenvolgende proosten in hun geschillen met derden een duidelijke keuze vóór de Staten-Generaal en de Raad van Brabant in Den Haag, terwijl zij bemoeienis van het Rijk juist afwezen.¹¹⁷⁵ Hoe nuttig de militaire macht van de Staten-Generaal kon zijn, is al gebleken in het eerder beschreven optreden van het garnizoen van Maastricht tegen de Lotharingers in Mechelen in 1653.¹¹⁷⁶ Maar ook in juridische strijd was de keuze aantrekkelijk. In een geschil met de graaf van Rekem had de proost al vóór 1632 steun gezocht bij de Raad van Brabant in Brussel, waar hij een vonnis tegen de graaf had verkregen. Als inwoner van Maastricht en Brabants onderdaan kon hij zich beroepen op het privilege van de Gouden Bulle. Na de inname van Maastricht wendde hij zich in dezelfde kwestie tot de Staten-Generaal en de Raad van Brabant in Den Haag. In 1655 spraken de Staten-Generaal in een resolutie een vonnis uit tegen de graaf. In oktober 1660, toen het geschil met Elsloo speelde, presenteerde de proost een 'deductie' aan de Staten-Generaal waarin hij uitgebreid beargumenteerde dat de Staten-Generaal en de Raad

¹¹⁷⁰ De drossaard van Elsloo tekende formeel protest aan dat dit zonder voorafgaande toestemming van de schepenen van Elsloo was gedaan door een persoon 'se disant sergent de la Haute Justice Brabanconne à Maestricht'. Protest d.d. 20 december 1668. RHCL_Els, inv.nr. 247.

¹¹⁷¹ Volgens een brief van de graaf van Arberg d.d. 26 september 1786. NA_S-G, inv.nr. 5876.

¹¹⁷² Stukken over deze kwestie in: BHIC_RvB, inv.nr. 392 en 413, NA_S-G, inv.nr. 12550.124, 12551.165 en 12553.74.

¹¹⁷³ Van de elf banken waren er in 1232 twee (Mechelen en Tweebergen) toebedeeld aan de proost, de overige negen aan het kapittel. Nève, RKG, 230.

¹¹⁷⁴ Nève, RKG, 431-432; Wouters, Maasdal, 260.

¹¹⁷⁵ Deze proosten zijn: de nog vóór de inname van Maastricht tot proost benoemde Nicolaas de Micault (proost van 1629 tot 1659), Oswald Willem van Brederode van Bolsward, een katholieke edelman uit de Noordelijke Nederlanden (in 1659 de eerste proost die benoemd werd door de Staten-Generaal), en diens broer Jan Adolf, die hem in 1664 opvolgde en deze functie tot 1702 zou vervullen. Doppler, Lijst, 229-230.

¹¹⁷⁶ Anderzijds was er in 1653 in Mechelen verzet tegen het publiceren van de plakaten van de Staten-Generaal. Maar de proost verklaarde 'geene kennisse gehad te hebben van het geval te Mechelen en nojd geene intentie gehad te hebben zig tegen haar HoMo placaten en Regelementen te opponeren'. Het lokale verzet was daarmee niet voorbij, want begin 1654 meldde de Staatse ontvanger 'zeer verregaende en zelfs met drijgementen vermengde resistentie der ingezetenen van Mechelen tegens de publicatie van haar HoMo placaten', waarop het garnizoen van Maastricht opdracht kreeg hem bij te staan 'met de sterke hand'. RHCL_LvO, inv.nr. 9990 pagina 292-293.

van Brabant voor Mechelen competent waren. Hij stelde dat 'notoir is dat de heerlijkheid van Mechelen onder de Jurisdicctie van haer HoMo gelegen is'. Geen spoor dus van een beroep op rijksonmiddellijkheid.¹¹⁷⁷ Toen de proost in november 1661 werd gedaagd om voor keizerlijke commissarissen te verschijnen, verzocht hij de Staten-Generaal om brieven van cassatie tegen deze dagvaarding, 'notoirlick sijnde teghens de privilegien den heere verthoonder als een inwoonder der stadt Mastricht competerende'.¹¹⁷⁸ Deze proosten gaven er dus steeds de voorkeur aan om een beroep te doen op hun Brabantse privileges en om de instanties van het Rijk buiten spel te zetten. Dit hardnekkig steun zoek bij de Staten-Generaal zorgde er in het grensgeschil met Elsloo voor dat de Staten-Generaal steeds geconfronteerd werden met de onduidelijke kwestie van de soevereiniteit over Elsloo.

Waarover ging het geschil? Mechelen grensde aan delen van de heerlijkheid Elsloo die, doordat de Maas zijn bedding had verlegd, op de linkeroever lagen. Het geschil ging over het bezit van een 'weerd' of griend, een stuk aangespoeld land aan de Maas. In augustus 1652 zond de proost een rekest aan de Staten-Generaal, die gedelegeerden aanwezen om de kwestie te behandelen. Op 3 september antwoordde de heer van Elsloo aan de gedelegeerden dat hij erop vertrouwde dat de Staten-Generaal niets wensten te doen '(...) au prejudice de la paix publicq, sur la Jurisdiction de l'Empire ou terres en dependantes, comme est ma Baronnie d'Elsloo'. Hij verklaarde uitdrukkelijk zich niet te willen onderwerpen aan de jurisdictie van de Staten-Generaal, maar de zaak werd door de Staten-Generaal in behandeling gegeven aan de Raad van Brabant. Deze droeg partijen op zich van handelingen in het geschil te onthouden, wat de heer van Elsloo negeerde.

Daarmee stond het patroon voor lange tijd vast. De zaak bleef aanhangig bij de Raad van Brabant. De heer van Elsloo wees de competentie van de Raad consequent af. In 1655 verklaarde hij 'niet te kennen den Raet van Brabant', omdat Elsloo 'Rijcxbodem' was. In 1659 klaagde hij in een brief aan de Staten-Generaal dat 'le Conseil de Brabant par des attentats continuels veut extendre sa jurisdiction sur ma terre et Baronnie d'Elsloo'. Het leidde niet tot een felle reactie van de Staten-Generaal, wat toch opvallend is, maar past bij de nog beperkte belangstelling van de Staten-Generaal voor Elsloo. De heer van Elsloo probeerde zich tegen de bevelen te verzetten, maar was gedwongen soms een beetje toe te geven. Hij ontkwam er ook niet aan zich bij de Raad en bij de Staten-Generaal te verweren. Er werden talrijke besluiten genomen door de Raad, de Staten-Generaal namen vele resoluties aan, soms ook na adviezen van de Raad van State. Elsloo vestigde des te meer de aandacht op zich doordat de heer van Elsloo vanaf 1661 de keizer, RHR en RKG inschakelde (zie het volgende hoofdstukje).

¹¹⁷⁷ Volgens de proost volgde uit de Gouden Bulle en de speciale keizerlijke privileges voor het kapittel van Sint-Servaas dat de Staten-Generaal nu de competente rechters waren en dat zij gehouden waren de rechten van het kapittel te beschermen. 'Corte deductie' (z.d.). BHIC_RvB, inv.nr. 392.

¹¹⁷⁸ Brief van de commissarissen d.d. 25 november 1661. NA_S-G, inv.nr. 12550.124.

8.11 Bemoeienis van de keizer, RKG, RHR en de Kreits

In het voorgaande is al enige malen sprake geweest van bemoeienis van de zijde van het Rijk. Deze moet nu vollediger geschetst worden. De eerste poging hulp van de keizer in te roepen was nog geen succes. In 1624 verzocht de heer van Elsloo de keizer om een brief aan de Spaanse landvoogd in verband met de Valkenburgse aanslagen voor de bede. Hij beschreef Elsloo als ‘terra Imperij’.¹¹⁷⁹ Daar kwam blijkbaar geen reactie op van de keizer.¹¹⁸⁰ Het verzoek kwam misschien op een ongunstig moment (de Dertigjarige Oorlog woedde). Keizerlijke militaire bevelhebbers en *Generalkommissare* hebben Elsloo in de jaren 1634-1643 regelmatig laten aanslaan voor contributies. Door de inwoners van Elsloo werden deze ongebruikelijke lasten slechts met grote tegenzin betaald, zodat er soms maatregelen werden toegepast om betaling af te dwingen, zoals het in gijzeling nemen van inwoners.¹¹⁸¹ Deze aanslagen vormden geen band met het Rijk, alleen overlast door militairen. Vanaf 1643 is er bemoeienis vanuit Wenen, die verhoudingsgewijs intensief was, wat tot circa 1687 zou voortduren. Dit valt samen met de periode waarin Claude Nicolas (I) van Arberg heer van Elsloo was (1638-1687). Daarna zou er alleen in 1712 nog een korte opflakking zijn.

De SvA heeft Elsloo in verklaringen als *membrum* van het Rijk aangeduid en de indruk gewekt dat Elsloo zou voorkomen op de rijksmatrikel of een te Aken bewaarde en door de keizers Karel IV en Karel V bekrachtigde matrikel van tot het Rijk behorende heerlijkheden in de omgeving van de stad.¹¹⁸² Elsloo is echter nooit een rijksstand geweest. Elsloo wordt niet vermeld in de belangrijke rijksmatrikel van 1521 en komt niet voor in de lijst van rijks- en kreitsstanden van het jaar 1532, op basis waarvan toen de eerste algemene vergadering van de NWK werd belegd. Het verbaast dat de keizer bijna net zo tegemoetkomend was als de SvA. De keizer heeft vanaf 1643 diverse stellige verklaringen afgegeven dat Elsloo tot het Rijk behoorde. Het is echter waarschijnlijk dat, toen de heer van Elsloo zich in 1643 tot de keizer wendde, er zich in de Weense archieven of die van de rijkskanselier in Mainz geen enkel document met betrekking tot Elsloo bevond. Alle vanaf dat jaar afgegeven stellige keizerlijke verklaringen over de status van Elsloo zullen gebaseerd zijn op de door de heer van Elsloo gedane beweringen en ter onderbouwing verstrekte stukken. Maar elke interventie van de keizer vormde nieuw bewijsmateriaal, dat in het vervolg gebruikt kon worden ter onderbouwing van de stelling dat Elsloo rijks was.

¹¹⁷⁹ Rekest aan de keizer d.d. 15 december 1624. HHStA, RHR Miscellanea Gratialis, Lateinische Expedition, inv. nr. 22.

¹¹⁸⁰ Als de keizer een brief had geschreven, zou deze later ongetwijfeld steeds zijn aangevoerd.

¹¹⁸¹ Aanslagen namens onder andere Piccolomini, Von Boymer, Hatzfeld en Blumenthal (‘Blommendael’), vanuit Aken, Düren, Sittard, Jülich en Keulen. BHIC_RvB, inv.nr. 395. Von Boymer (ook ‘Boeijmer’) was in de jaren 1630-1639 keizerlijk *Generalkommissar* in de NWK, Blumenthal in de jaren 1643-1647. Piccolomini kreeg door de keizer de NWK voor winterkwartieren aangewezen. Hatzfeld opereerde als militair commandant vanuit de NWK. Von Salm, *Armeefinanzierung*, 90-91.

¹¹⁸² ‘Attestation’ van de schepenen van Aken d.d. 25 sept. 1654. De SvA nam het niet zo nauw met de waarheid. De *matricula* die al sinds eeuwen in Aken bewaard zou worden en waarin Elsloo voor zou komen, zou in 1356 en 1520 bevestigd zijn door de keizers. Elsloo wordt door de schepenen ‘immediate subjectis’ aan het Rijk genoemd. RHCL_Els, inv.nr. 247.

Waarom is Elsloo door de NWK nooit als kandidaat voor het lidmaatschap gezien? De heren van Elsloo waren van de zestiende tot en met de achttiende eeuw graven. Het was voor graven gemakkelijk als nieuw lid tot de Kreits toegelaten te worden (zoals de graaf van Culemborg als heer van Wittem, de graaf van Rekem en de graaf van Gronsveld). Ondanks de strategie van de heren van Elsloo in de zeventiende eeuw die gericht was op het Rijk, is er geen poging gedaan om lid te worden van de Kreits of van het vanaf 1653 bestaande *Niederrheinisch-Westfälische Grafenkollegium*. Misschien werden de lasten verbonden aan lidmaatschap van Kreits of *Grafenkollegium* door de heren van Elsloo als bezwaar gezien. Waarschijnlijk was Elsloo ook te klein om de minimale aanslag te kunnen dragen.¹¹⁸³ Toch kon ook zonder lidmaatschap door kleine heerlijkheden soms op steun van de Kreits worden gerekend. Slechts eenmaal, in mei 1643, heeft Elsloo zich om hulp tot de Kreits gewend, maar zonder succes.¹¹⁸⁴ Juist in deze jaren (1641-1650) was de heer van Elsloo geen graaf. Het verzoek kwam in voor de Kreits moeilijke tijden, toen de Kreits maar beperkt functioneerde, maar het gebrek aan reactie van de Kreits is opvallend. De Kreits vroeg om bewijs voor de gepretendeerde rijksonmiddellijkheid, die blijkbaar niet vanzelfsprekend werd geacht, maar de daarna verstrekte stukken overtuigden blijkbaar niet, terwijl de keizer in datzelfde jaar bereid was Elsloo als rijksonmiddellijk te beschouwen. Volgens een aantekening in het kreitsarchief vroeg de heer van Elsloo die stukken in januari 1644 maar weer terug om elders zijn heil te zoeken.¹¹⁸⁵ De heer van Elsloo had zich toen rechtstreeks tot de keizer en de RHR gewend, waar hij wel gehoor vond.¹¹⁸⁶ Zijn bewijsmateriaal overtuigde daar blijkbaar wel. De heer van Elsloo heeft later ook nooit een poging gedaan zich tot de Rijksdag of de keurvorsten te wenden. Misschien ontbrak een politieke ingang, het netwerk binnen de hoge adel van het Rijk, of de steun van een rijksvorst die dit mogelijk zouden hebben gemaakt. Dit kan ook contacten met de Kreits bemoeilijkt hebben. Aan het keizerlijk hof bestond er blijkbaar wel een ingang.

Er is door de heren van Elsloo allereerst steun gezocht bij het Rijk in de geschillen met Valkenburg en met de Spaanse Nederlanden. De zichtbare keizerlijke bemoeienis begint in maart 1643, toen keizer Ferdinand III zogenaamde 'litteras patentes' afgaf waarin hij verklaarde dat Elsloo 'ab immemorale tempore' tot het Rijk had behoord en dat de appellen naar de SvA, en van daar naar het RKG gingen.¹¹⁸⁷ De eerste vermeldingen van optreden door RKG of RHR ten behoeve van de heer van Elsloo dateren ook van 1643. Het mandatum van het RKG tegen Jan Leenaerts is al behandeld. Het RKG vaardigde later in dat jaar een

¹¹⁸³ Met 807 hectare en 1.225 inwoners rond 1865 (toen de gemeentegrenzen nog de grenzen van de oude heerlijkheid benaderden) was Elsloo een stuk kleiner dan Gronsveld, dat, nog exclusief Slenaken gerekend, al 1443 hectare en (in hetzelfde jaar) 1675 inwoners telde.

¹¹⁸⁴ Brief namens de heer, de schepenen en de inwoners van Elsloo (z.d., begin mei 1643). NWKA, inv.nr. VIII.11 (Band I.6) fol. 1.

¹¹⁸⁵ Notitie d.d. Keulen, 30 januari 1644. Ibidem, fol. 3.

¹¹⁸⁶ RHR-proces graaf van Arberg, heer van Elsloo, tegen de Raad van Brabant in Brussel en tegen beampten en inwoners van het Land van Valkenburg wegens gewapenderhand afdwingen van contributies (1645-1655). Ruwet, Archives, 27.

¹¹⁸⁷ Volgens een rekest van de graaf van Arberg aan de keizer d.d. 4 februari 1786. NWKA, inv.nr. VIII.60a (IX) fol. 2.

‘mandatum advocatorium’ uit (d.d. 12 september), gericht aan de Spaanse landvoogd en de Raad van Brabant, waarmee werd gepoogd het geschil tussen Elsloo en Valkenburg aan de Raad van Brabant in Brussel te onttrekken. In november schreef de keizer een brief aan de landvoogd inzake het geschil van Elsloo met Valkenburg.¹¹⁸⁸ Verdere actie van het RKG was er in december.¹¹⁸⁹ In 1644 volgde opnieuw een brief van de keizer aan de landvoogd. In januari 1646 verbood de keizer de heer van Elsloo om voor andere rechtbanken dan die van het Rijk te procederen en zond weer een brief aan de landvoogd.¹¹⁹⁰ In Brussel was men niet geheel ongevoelig voor deze keizerlijke interventies, al trok men zich weinig aan van de pogingen tot interventie van het RKG. De banden tussen Oostenrijkse en Spaanse Habsburgers zullen nog een rol hebben gespeeld in de welwillendheid. Bijzonder waren de jaren van 1647 tot 1656, toen aartshertog Leopold Willem, broer van keizer Ferdinand III (keizer van 1637 tot 1657), de Spaanse landvoogd in Brussel was. Hij voerde het bevel over de troepen in de Spaans-Franse oorlog en de heer van Elsloo stond als militair onder zijn commando. De graventitel die de keizer in 1650 aan de broers Van Arberg verleende, is al behandeld. Zelfs voor een betrekkelijk onbelangrijke kwestie kon de keizer worden ingeschakeld. Toen de heer van Elsloo in 1651 een dijk wilde aanleggen en de inwoners daar hun medewerking aan weigerden te geven, werden zij ertoe verplicht door een keizerlijk bevel d.d. 24 maart 1651.¹¹⁹¹

Zoals eerder vermeld, was er sinds 1658 een keizerlijke *Resident* in Den Haag. Dat vergemakkelijkte diplomatieke bemoeienis van keizerlijke zijde, wat misschien verklaart waarom vanaf 1659 de keizer door de heer van Elsloo ook te hulp werd geroepen tegen de Staten-Generaal, eerst alleen in het geschil met Geul. Hoewel het geschil met Mechelen al sinds 1652 speelde, schakelde de heer van Elsloo pas in 1661 voor het eerst de RHR in. Hij verkreeg een mandatum tegen de proost.¹¹⁹² De keizer wees vervolgens twee commissarissen aan om de kwestie te behandelen, maar de proost wees hun bemoeienis af.¹¹⁹³ Resident Friquet presenteerde in oktober een memoriaal aan de Staten-Generaal met de stelling dat Elsloo en Mechelen rijks waren en een verzoek om de Raad van Brabant elke verdere bemoeienis te verbieden.¹¹⁹⁴ Dit verzoek werd voor advies aan de Raad van State doorgezonden.¹¹⁹⁵ Er volgde nog een hele reeks van dergelijke stukken.¹¹⁹⁶ In juni

¹¹⁸⁸ BHIC_RvB, inv.nr. 392.

¹¹⁸⁹ De Geheime Raad spreekt in 1649 van ‘lettres testimoniales et requisitionales de ceux de la Chambre Imp. de Spire du 16 de Dec. 1643’. BHIC_RvB, inv.nr. 413.

¹¹⁹⁰ Volgens het al genoemde rekest van de graaf van Arberg aan de keizer d.d. 4 februari 1786.

¹¹⁹¹ Volgens een brief van de graaf van Arberg d.d. 26 september 1786. NA_S-G, inv.nr. 5876.

¹¹⁹² ‘Mandatum relaxatorium, cassatorium, revocatorium, inhibitoriumque’, beschreven in een brief d.d. 20 juli 1661 aan de keizerlijke commissarissen. NA_S-G, inv.nr. 12551.165.

¹¹⁹³ Dit waren Ferdinand van Lynden, graaf van Rekem, en de jurist Peter Haeck. NA_S-G, inv.nr. 12550.124.

¹¹⁹⁴ ‘(...) c’est une chose notoire (...) que les seigneurs d’Elsloo et de Mechelen relèvent absolument de l’Empire, sans avoir jamais reconnu aucune autre juridiction. (...) le Conseil de Brabant ne pourroit pas faire executer une sentence qu’il auroit rendu, puisqu’il n’a aucune autorité dans le Territoire de Mechelen, ou Mess. les Etats n’ont aucune Jurisdiction.’ NA_S-G, inv.nr. 12551.165.

¹¹⁹⁵ Op 12 januari 1662 doorgezonden. NA_S-G, inv.nr. 12551.165.

¹¹⁹⁶ NA_S-G, inv.nr. 12551.152. De graaf van Arberg stelde in 1786 dat hij in zijn archief wel twintig van dergelijke ‘mémoires’ had die in de tweede helft van de zeventiende eeuw door residenten ten behoeve van heren van Elsloo

1662 presenteerde Friquet opnieuw een memoriaal aan de Staten-Generaal met dezelfde stellingen, maar nu stelde hij voor de kwestie door middel van een conferentie op te lossen.¹¹⁹⁷ De Raad van State adviseerde de Staten-Generaal om voor beide kwesties (ook de kwestie Geul was mede een grensgeschil) de conferentie met commissarissen van de keizer doorgang te laten vinden en alle executie van vonnissen zolang op te schorten.¹¹⁹⁸ Maar de conferentie vond niet plaats. In 1664 behandelden de Staten-Generaal opnieuw een memoriaal van resident Friquet en besloten weer dat er in conferentie getreden diende te worden. Een door de Raad van Brabant uitgevaardigde dagvaarding tegen de heer van Elsloo werd opgeschort.¹¹⁹⁹

Daarna gebeurde er blijkbaar enkele jaren niets. Een conferentie vond in elk geval niet plaats. Een nieuw rekest van de proost aan de Staten-Generaal in 1669 bracht de zaak weer in beweging. In februari 1669 gaven de Staten-Generaal (niet voor het eerst) opdracht tot beslaglegging op de 'vruchten' van de griend (meer dan hakhout was dat niet), zo nodig 'met de stercke hand'.¹²⁰⁰ Daarop verschenen in maart Staatse soldaten op de griend, kapten het hout en voerden dit af. Dit leidde tot een felle reactie van de heer van Elsloo aan de Staten-Generaal. Hij sprak van een 'tirranijcque entreprise' op het 'territoir van een ander souverain'.¹²⁰¹ De nieuwe keizerlijke resident in Den Haag, Kramprich¹²⁰², diende protesten in bij de Staten-Generaal. Deze vroegen weer diverse rapporten en adviezen. Een mandatum van de keizer d.d. 11 juli 1669 verbood aan Van Hoensbroeck weer om 'extra imperium' tegen de heer van Elsloo te procederen.¹²⁰³ De heer van Elsloo presenteerde een groot aantal relevante stukken ter inzage aan gedeputeerden van de Staten-Generaal, maar het verslag daarvan werd in Den Haag opgeborgen 'om in tijden ende wijlen te comen strecken ende dienen daer ende sulcx behoort'.¹²⁰⁴ Urgent achtte men de zaak duidelijk niet. Daarmee verdwijnt de kwestie ook uit beeld. Wat er verder gebeurde, is onbekend.

Er was nog wat bemoeienis van de zijde van het Rijk vóór de confiscatie van Elsloo weer tot grote activiteit leidde. In 1664 zou Elsloo 50 pattagons hebben bijgedragen in de bijzondere (en unieke) *Türkenhilfe* van dat jaar.¹²⁰⁵ Dat de heer van Elsloo in 1667 een mandatum van het RKG verkreeg tegen de heer van Stein, is al eerder vermeld. In verband met Spaanse pogingen om Elsloo als *terre franche* aan te slaan (zie 8.12), schreef de keizer in 1671 een brief aan de Spaanse landvoogd, waarin hij stelde dat de heer van Elsloo altijd onderdaan van het Rijk was geweest. Hij eiste dat Spaanse inkwartieringen of contributie-eisen achterwege

aan de Staten-Generaal waren gericht. Brief d.d. 26 september 1786. NA_S-G, inv.nr. 5876.

¹¹⁹⁷ Memoriaal van de resident d.d. 12 juni en resolutie van de Staten-Generaal d.d. 13 juni 1662. NA_S-G, inv.nr. 12551.152.

¹¹⁹⁸ Resolutie van de Staten-Generaal d.d. 4 juli 1662. Ibidem.

¹¹⁹⁹ Resolutie van de Staten-Generaal d.d. 24 juli 1664. BHIC_RvB, inv.nr. 394.

¹²⁰⁰ Resolutie van de Staten-Generaal d.d. 4 februari 1669. BHIC_RvB, inv.nr. 413.

¹²⁰¹ Diverse stukken in deze kwestie in: NA_S-G, inv.nr. 12553.74.

¹²⁰² Johann Daniel Kramprich von Kronenfeld, sinds 1667 keizerlijk resident in Den Haag.

¹²⁰³ Vermeld in een brief van Van Hoensbroeck aan de Staten-Generaal. Ibidem.

¹²⁰⁴ Rapport over de door de heer van Elsloo ter inzage gegeven documenten en resolutie van de Staten-Generaal d.d. 17 juli 1669. Ibidem.

¹²⁰⁵ Dit wordt gesteld in een brief van de graaf van Arberg d.d. 26 september 1786. NA_S-G, inv.nr. 5876.

zouden blijven.¹²⁰⁶ In de eerste maanden van 1675 droeg Elsloo 300 gulden bij in de kosten van winterkwartieren van keizerlijke troepen in Luiks gebied.¹²⁰⁷

De bemoeienis van de keizer met Elsloo was gedurende enkele decennia uitzonderlijk intensief geweest, een intensiteit die wij verder alleen met betrekking tot Wittem en Thorn zullen zien. In het geval van Elsloo hadden de Kreits en de Rijksdag daar geen deel aan, maar Elsloo was ook geen rijks- en kreitsstand. De strategie van de heren van Elsloo lijkt deze keizerlijke betrokkenheid primair te bepalen, maar keizerlijke welwillendheid was aanwezig. Wat de houding van de Staten-Generaal met betrekking tot Elsloo betreft in de eerste 35 jaar na de inname van Maastricht, is terughoudendheid kenmerkend. De Raad van Brabant in Den Haag twijfelde niet over de eigen competentie en wilde besluiten nemen en deze ook tot uitvoering laten brengen door executoriale maatregelen. De Staten-Generaal waren voorzichtig en wezen de stelling dat Elsloo tot het Rijk behoorde niet bij voorbaat af. De beweringen dat Elsloo tot het Rijk behoorde, en het afwijzen van de competentie van de Raad van Brabant liet men passeren zonder felle reactie. Er bestond bereidheid tot onderhandelingen met de keizer, al kwam daar in de praktijk niets van terecht. De soevereiniteitskwestie werd het liefst op de lange baan geschoven. De belangstelling voor Elsloo was eenvoudigweg beperkt. Alleen de geschillen, met name met de burens in de heerlijkheden Geul en Mechelen, brachten Elsloo periodiek onder de aandacht van de Staten-Generaal. Er bestond geen strategie van mediatisering of annexatie. Zelfs na het Partageverdrag van 1662 was er geen enkele vorm van protestantisering. Van een simultaneum (gezamenlijk gebruik van de kerk door katholieken en protestanten) was geen sprake, de kerk werd uitsluitend voor katholieke eredienst gebruikt.¹²⁰⁸ De bestuurders bleven katholieken. Ook toen de Staten-Generaal zich als soeverein gingen gedragen, bleef de belangstelling ontbreken om een protestants stempel op de heerlijkheid te drukken, bestuurlijk of anderszins.

8.12 Spaanse versus Staatse aanspraken in de tweede helft van de zeventiende eeuw

In de onderhandelingen die leidden tot het Partageverdrag kwamen de buitenlenen pas laat aan de orde, maar Elsloo werd blijkbaar als onderdeel van het Land van Valkenburg gezien en

¹²⁰⁶ Brief d.d. 9 januari 1671. RHCL_Els, inv.nr. 247.

¹²⁰⁷ Verklaring d.d. 11 april 1675. Ibidem.

¹²⁰⁸ In 1660 werd van protestantse zijde geconstateerd dat er protestanten in Elsloo woonden, maar dat deze gemakkelijk in Geulle ter kerke konden gaan. In 1662 werd van Spaanse zijde geconstateerd dat na het opgeven van Geulle de katholieke inwoners van dat dorp gemakkelijk in Elsloo ter kerke konden gaan. Munier, Simultaneum, 115-116 en 167.

in de diverse voorstellen soms aan de Spaanse, soms aan de Staatse partage toegerekend.¹²⁰⁹ Na de uiteindelijke verdeling in 1662 werd het kerngebied van de heerlijkheid Elsloo aan drie zijden omsloten door onderdelen van het Staatse deel van het Land van Valkenburg, de heerlijkheden Geul en Beek. Ten opzichte van de Spaanse partage vormde Elsloo na 1662 een geïsoleerd gebiedje. Tussen Elsloo en Maastricht was de oostelijke oever van de Maas geheel in Staatse handen. Leut, ten noorden van Elsloo, had geen Spaanse bezetting meer en stond onder protectie van de Staten-Generaal. Op basis van de ligging lag Staatse invloed meer voor de hand dan Spaanse.

Na 1632 bestonden een Staats en een Spaans leenhof van Valkenburg naast elkaar. In 1638 en 1641 vonden verheffingen van Elsloo nog voor het Spaanse leenhof plaats. Daarna lijkt Elsloo alleen maar voor het Staats leenhof te zijn verheven, de eerste keer in 1657.¹²¹⁰ In de akte waarmee de graaf zijn gevolmachtigde instrueerde en machtigde, die is opgenomen in het verslag van de verheffing, is de clause begrepen dat de verheffing geschiedde ‘sans prejudice des procedures pendantes indecises au Conseil Privé, Court Féodale de Brabant de Sa Ma. à Bruxelles, ou ailleurs’. Elsloo wordt door de graaf aangeduid als ‘franche et libre Baronnie’, de aanduiding ‘rijks’ wordt vermeden.¹²¹¹ In 1667 werd Elsloo weer gereleveerd bij het Staats leenhof, toen zonder enig protest of voorbehoud.

In principe stonden ook de Spaanse en Staatse rechtbanken als concurrenten tegenover elkaar. Kort na het sluiten van het Partageverdrag was men van Spaanse zijde tegenover de Staten-Generaal nog alert wat de eigen aanspraken betrof. Toen de Raad van Brabant in Den Haag zich in 1662 als competente rechter over Elsloo gedroeg, protesteerde de Spaanse ambassadeur daartegen.¹²¹² Later gebeurde dat alleen als de heer van Elsloo daar in Brussel om verzocht. Het proces voor de Raad van Brabant in Brussel over de status van Elsloo was al tot stilstand gekomen en is na 1662 niet actief hervat. Blijkbaar hechtten beide betrokken partijen er weinig belang aan, ondanks de in het Verdrag uitgesproken intenties over ‘expeditie’ van dit proces ‘met allen ijver’.

Een mogelijk financieel belang bracht Elsloo echter weer onder de aandacht in Brussel. In de tweede helft van de zeventiende eeuw probeerden de Spaanse landvoogden om van allerlei gebiedjes die een onduidelijke status hadden, maar waar een vorm van aanspraken op bestond, te laten bijdragen in de militaire lasten. Elsloo komt aanvankelijk niet voor in de

¹²⁰⁹ Volgens de kaartjes zoals weergegeven door Haas: in het Staatse voorstel van 4 december 1657 Staats, in de Spaanse voorstellen van 5, 11 en 19 december 1657 Spaans, in de Spaanse voorstellen van 8 februari en 4 april 1658 Staats, in het Spaanse voorstel van 2 maart 1661 Spaans en bij het traktaat van 26 december 1661 onverdeeld. Haas, Verdeling, (diverse kaarten).

¹²¹⁰ De verheffing namens de graaf vond op 10 mei 1657 plaats. Vanaf november 1656 werden alle leenhouders van Valkenburg door het Staatse leenhof onder druk gezet om hun lenen voor dit hof te releveren, desnoods met dreiging van executie. Habets spreekt van een ‘werkelijke jacht op beleningen’. Habets, Leenen Valkenburg (1884), 223.

¹²¹¹ ARA, Jointe des terres contestées, inv.nr. 518.

¹²¹² Missive van de ambassadeur aan de Staten-Generaal d.d. 10 juni 1662 (BHIC_RvB, inv.nr. 413). Zie voor het beleid van Spaanse en Staatse zijde in het optreden tegen degenen die zich tot de hoven van de tegenpartij wendden: B.C.M. Jacobs, ‘Voor vijand en rebel gehouden. Ten onrechte procederen voor de Raden van Brabant in Brussel en ‘s-Gravenhage’, in: Jacobs, Hoven, 103-119.

lijsten van deze zogenaamde *terres franches*. Het bleef twintig jaar buiten schot, maar wordt voor het eerst vermeld in een lijst van *terres franches* uit 1670, met een aanslag van tien in te kwartieren soldaten of overeenkomstige betaling in geld.¹²¹³ Begin 1674 richtten de inwoners van Elsloo zich met een rekest tot de Spaanse landvoogd. Aan de eerdere eisen tot betaling vanaf 1670 was niet voldaan, maar vanuit Roermond had de ontvanger sinds november 1673 nieuwe eisen gesteld. Achterstallige betalingen tot een bedrag van 8.572 gulden werden opgeëist.¹²¹⁴ Volgens een verklaring van de Spaanse commandant van Stevensweert nam hij in 1674 verschillende malen executiemaatregelen tegen de inwoners van Elsloo, tot hij in 1675 uit Brussel opdracht ontving dergelijke acties te staken, in afwachting van een uitspraak door de Geheime Raad in Brussel met betrekking tot de soevereiniteit over Elsloo.¹²¹⁵ In een rekening van de Spaanse ontvanger van de *terres franches* voor 1675-1676 wordt Elsloo vermeld onder de 'terres du côté de Maestricht et du pays de Liège', met een aanslag van tien 'rations'.¹²¹⁶

De landvoogd schortte de executiemaatregelen weer op en vroeg in 1675 advies aan de ontvanger Franssen en aan de Raad van Brabant. Het advies van de Raad dateert van 28 juni 1675. De Raad behandelde de argumenten die ontvanger Franssen in zijn advies aan de landvoogd had gebruikt om Elsloo als *terre franche* aan te merken. Franssen had gesteld dat Elsloo niet voorkwam op de rijksmatrikel, dat op basis van het Verdrag van Augsburg alle lenen van de Spaanse Kroon in de Nederlanden hun onafhankelijkheid hadden verloren, en dat Elsloo al sinds 1557 werd aangeslagen vanwege het Land van Valkenburg. De Raad hechtte belang aan de verklaringen van de SvA dat Elsloo wel op de rijksmatrikel voorkwam, verwees naar het voorlopige vonnis uit 1650 dat executie had opgeschort, wilde het Verdrag van Augsburg niet zo interpreteren als de ontvanger en constateerde dat de plicht tot bijdragen aan het Land van Valkenburg juridisch nog in geschil was. De Raad zag daarom geen basis om Elsloo als *terre franche* aan te merken en adviseerde om ofwel het proces over de status van Elsloo nieuw leven in te blazen, ofwel de kwestie door commissarissen van beide partijen (Spaanse Kroon en Rijk) in een conferentie te laten beslissen. De executiemaatregelen moesten opgeschort blijven.¹²¹⁷

Enkele jaren later herhaalde dit zich: hernieuwde eisen tot betaling leidden in 1679 tot een rekest van de heer en inwoners van Elsloo aan de Spaanse landvoogd. Deze vroeg weer om advies en gaf bevel de executiemaatregelen op te schorten.¹²¹⁸ Daadwerkelijke ontvangsten zijn er daarna blijkbaar nooit geweest, maar het duurde tot 1740 voor Elsloo ook definitief uit de rekeningen van de *terres franches* werd afgevoerd.¹²¹⁹

¹²¹³ ARA, Jointe des Administrations et des Affaires des Subsidies, inv.nr. 1291.

¹²¹⁴ RHCL_Els, inv.nr. 247.

¹²¹⁵ Van Mulken, Marktschip, 22. De auteur geeft geen bronvermelding.

¹²¹⁶ ARA_CdC, Comptes des Aides et subsides, Section X: Terres Franches, inv.nr. 17066.

¹²¹⁷ RHCL_Els, inv.nr. 247.

¹²¹⁸ De landvoogd spreekt in zijn verzoek om advies van 'la requête à nous présentée de la part des Seigneur et pauvres sujets de la terre imperiale d'Elsloo'. ARA, Jointe des Administrations et des Affaires des Subsidies, inv.nr. 1291.

¹²¹⁹ Stengers-Limet, Terres, 106 en 268.

In oorlogstijd was alles anders. Tijdens de Spaanse Successieoorlog (1701–1713) werd Elsloo door alle strijdende partijen in de omgeving belaagd met inkwartieringen, contributies en leveranties. In juli 1701 vergaderden de inwoners van Elsloo omdat de Spaanse gouverneur van Roermond contributies wilde eisen. De gravin van Daun voelde zich als vrouwe van Elsloo verantwoordelijk en door haar tussenkomst kwam het tot een akkoord met de gouverneur, waarvoor de inwoners haar in september 200 dukaten schonken. Maar uit het verslag van een vergadering van de inwoners in februari 1705 blijkt dat er toen ‘rations’ geleverd of betaald moesten worden ‘aende Spaensche’.¹²²⁰ Tegelijkertijd moesten ook leveringen aan de geallieerde troepen plaatsvinden. Elsloo sloot zich in 1705 aan bij een akkoord dat een groot aantal zichzelf als ‘vrije Rijk heerlijkheden op geen zijde vande Maese’ betitelende heerlijkheden sloot voor de verdeling van de te leveren ‘rations’. De drie landen van Overmaas, Spaanse en Staatse partage gezamenlijk, sloten een soortgelijk akkoord. Elsloo was dus niet begrepen in de bijdrage van het Land van Valkenburg.¹²²¹ In 1711 bepaalde de Raad van State in Den Haag dat de ‘Rijk en vrijheerligheden’ dienden bij te dragen in de militaire lasten van de Landen van Overmaas. Elsloo was opgenomen in de lijst.¹²²²

8.13 De confiscatie van Elsloo in 1684

De eerste stappen in het traject dat zou leiden tot de confiscatie van Elsloo, werden in 1668 gezet door twee schuldeisers van de heer van Elsloo, Reinier Josef van Meer, kanunnik van Sint-Servaas in Maastricht, en Claude Ernst de la Montaigne, Luiks hoogschout en inwoner van Maastricht.¹²²³ De heerlijkheid Elsloo en alle daartoe behorende rechten van de heer vormden onderpand voor hun vorderingen. In 1668 begonnen de schuldeisers processen bij het leenhof van Valkenburg tegen Van Arberg als heer van Elsloo wegens achterstallige betalingen. Zij vroegen om toestemming tot beslaglegging op een deel van het onderpand, het goed Materberg, volgens hen grotendeels gelegen binnen de heerlijkheid Geul en eigendom van de heer van Elsloo. Maar ook een leen van de heer van Elsloo, die betoogde dat het Valkenburgs leenhof niet competent was, maar zijn eigen leenhof. Het Valkenburgs leenhof verwierp deze stelling en bepaalde in 1671 in de procedures van beide schuldeisers dat de heer van Elsloo verplicht was in de zaak voor het leenhof te procederen. De heer van Elsloo wendde zich tot de Raad van Brabant in Den Haag (als beroepsinstantie van het Valkenburgs leenhof), stelde dat er sprake was van een ‘conflict van jurisdictie’ en vroeg om

¹²²⁰ RHCL_Els, inv.nr. 201.

¹²²¹ ‘Lijste vande vrije Rijk heerlijkheden op geen zijde de Maese die inde ratioens geconvenieert hebben den 20 junij 1705 bij provisie en sonder consequentie.’ Elsloo en Stein treden hierin samen op en zullen 124 van de 2100 *rations* leveren. Ook het Rijk van Aken en Kornelimünster behoren tot de partijen. RHCL_Els, inv.nr. 201.

¹²²² Het betrof de doormars van keizerlijke en andere rijkstroepen. De lijst bevat de volgende namen: Elsloo, Stein, Heer en Keer, Berneau, Breust en Maarland, Rijckholt, Sint-Pieters-Voeren, Gronsveld, Wittem, Wijlre en Mesch. RHCL_Wit, inv.nr. 299.

¹²²³ De la Montaigne had deze vordering, die al bij het eerder behandelde, in 1515 gesloten compromis was ontstaan, in 1668 verworven voor 900 gulden. Habets, Leenen Valkenburg (1884), 255-256.

reformatie en voorlopige opschorting van dit tussenvonnis van het leenhof.¹²²⁴ De Raad nam de zaak in behandeling en daagde de leden van het Valkenburgs leenhof als tegenpartij. In 1673 kwam de Raad tot een vonnis. De heer van Elsloo werd in het ongelijk gesteld.¹²²⁵ De procedures voor het leenhof van Valkenburg konden worden voortgezet.

In 1680 kwam de zaak in een stroomversnelling. De schuldeisers, en met name De la Montaigne, hadden hun pogingen tot uitwinning van onderpand voor het Leenhof van Valkenburg uitgebreid tot de heerlijkheid Elsloo zelf. De heer van Elsloo verweerde zich in 1680 met de stelling dat er met betrekking tot Elsloo sprake was van nietigheid. Elsloo was rijks en op geen enkele wijze afhankelijk van Valkenburg of onderworpen aan Valkenburgse jurisdictie. Van Arberg wendde zich ook tot de RHR, die aan de schuldeisers bevel gaf om hun procedures voor het Leenhof van Valkenburg inzake Elsloo stop te zetten.¹²²⁶ Dit mandatum van de RHR leidde tot grote activiteit. De resident van de keizer in Den Haag, Kramprich, presenteerde in januari 1681 een memorie over de kwestie aan de Staten-Generaal. De RHR delegeerde intussen de taak om de klagers te dwingen de procedures stop te zetten aan de aartsbisschop van Keulen (tevens bisschop van Luik) en aan de voogd van de (nog minderjarige) heer van Pietersheim. In maart probeerde de heer van Elsloo de *Conseil Privé* van de bisschop van Luik ertoe te bewegen als dwangmaatregel beslag te leggen op bezittingen van De la Montaigne in Luiks gebied. Kramprich richtte in maart opnieuw een brief aan de Staten-Generaal. Op 31 mei behandelde de RHR een bericht van de gezant van de Staten-Generaal in Wenen, die meldde dat hij in Den Haag had aangedrongen op het opschorten van de processen. Op 6 juni behandelde de RHR een verslag van Kramprich over de kwestie en in juli ontvingen de Staten-Generaal opnieuw een brief van hem.¹²²⁷ In mei 1682 schreef Kramprich weer aan de Staten-Generaal. Daarop besloten de Staten-Generaal commissarissen naar Maastricht te zenden om zich over de kwestie te laten informeren.¹²²⁸ In september 1682 werd de gezant van de Staten-Generaal aan het keizerlijk hof in Wenen onder druk gezet omdat men duidelijkheid wenste van de Staten-Generaal.¹²²⁹ Hij drong daarom in Den Haag aan op een besluit.¹²³⁰

¹²²⁴ Hij deed een beroep op artikel 59 van het 'Reglement, stijl ende maniere van procederen in de landen van Valckenborgh, Daelhem en 's-Hertogenrade, over-Maze' uit 1664. Rekest aan de Raad van Brabant d.d. 23 december 1671. BHIC_RvB, inv.nr. 788.1851.

¹²²⁵ Vonnis d.d. 8 december 1673, uitgesproken 21 december 1673. BHIC_RvB, inv.nr. 819 (vonnissnummer 4048 voor De la Montaigne en 4049 voor Van Meer). Zie over dit proces ook: Lindemann, Rechtspraak, 67. Het Valkenburgs leenhof had betoogd dat de heer van Elsloo niet tegelijkertijd leenheer en vazal kon zijn wat het leengoed de Materberg betrof, zodat de leenrechtelijke verhouding van de heer van Elsloo met zichzelf verdween door vermenging en de Materberg, zoals ook Elsloo, een leen van Valkenburg was.

¹²²⁶ Het archief van de RHR bevat hierover echter alleen een 'Votum Consilij Imp. Aul. Elsloo Baronia sive ab Arberg contra Montagne' (z.d.). HHStA, RHR, Miscellanea Gratiaia, Lateinische Expedition, inv.nr. 22.

¹²²⁷ RHCL_Els, inv.nr. 247.

¹²²⁸ Brieven van de resident aan de Staten-Generaal d.d. 30 mei en 3 juli 1682. RHCL_Els, inv.nr. 247.

¹²²⁹ Gerard Hamel Bruyninx (1616-1691), gezant van de Staten-Generaal in Wenen van 1670 tot 1690. De Pater, Gezant, 97-100.

¹²³⁰ Brief van Bruyninx d.d. 3/10 september 1682, met verwijzingen naar zijn eerdere missiven inzake Elsloo d.d. 8 juni en 7 december 1681. Resolutie van de Staten-Generaal d.d. 18 september 1682: besluit om advies te vragen aan onder anderen de gedeputeerden tot de zaken van de Landen van Overmaas. NA_S-G, inv.nr. 12553.78.3.

In april 1683 behandelden de Staten-Generaal rapporten van de gedeputeerden tot de zaken van de Landen van Overmaas en van de commissarissen-deciseurs over de kwestie Elsloo. Er was overleg geweest met resident Kramprich. De Staten-Generaal besloten dat de heer van Elsloo nog vier maanden de tijd kreeg om zijn schulden aan de crediteuren te voldoen en in de tussentijd wel zijn bezittingen executoriaal moest stellen om de eisers direct verhaal te bieden bij niet-nakoming. De Staten-Generaal verklaarden echter dat daarmee geen afbreuk zou worden gedaan aan eventuele rechten van de keizer: 'sonder prejuditie van het recht dat sijne Keijs. Ma. op de feodaliteit ende het territoriaal recht van de heerlijkheijt Elsloo soude mogen competeren'.¹²³¹ Het geschil over soevereiniteit zou men zo weer voor zich uit kunnen schuiven.

De keizer schreef een week later een brief aan Kramprich en herhaalde dat het geschil tussen de heer van Elsloo en De la Montaigne (zijn naam werd nu als enige genoemd) door de RHR zou moeten worden beslist. De opdracht aan de bisschop van Luik en de heer van Pietersheim tot het nemen van dwangmaatregelen werd door de keizer op 25 april 1683 nog eens herhaald. De heer van Elsloo, die zich blijkbaar sterk voelde door de steun uit Wenen, betaalde niet en stelde geen zekerheid, en de door de Staten-Generaal gestelde termijn van vier maanden verstreek. Binnen Luiks gebied werden er blijkbaar geen dwangmaatregelen genomen, maar begin 1684 werd er binnen de heerlijkheid Pietersheim beslag gelegd op inkomsten van De la Montaigne. Deze wendde zich tot de Staten-Generaal, met een beroep op de Gouden Bulle, als Brabants onderdaan. De Staten-Generaal constateerden dat 'onse superioriteit feudaal over de heerlijkheijt Elsloo de hoogste inbreuck was lijdende' en verleenden op 2 maart 1684 brieven van cassatie tegen de heer van Elsloo, van wie werd gevorderd het beslag binnen Pietersheim direct te doen opheffen en niets meer te 'attenteren' tegen de klager.¹²³² In maart 1684 protesteerde het Spaans Leenhof van Valkenburg er (nogal laat) tegen dat het Staats leenhof de procedure van De la Montaigne tegen de heer van Elsloo in behandeling had genomen, omdat de rechtsmacht alleen gezamenlijk zou kunnen worden uitgeoefend.¹²³³

Vanuit Wenen werd nu geprobeerd krachtdadig op te treden. Op 20 mei 1684 verleende de RHR een cassatiebrief tegen de door het Leenhof van Valkenburg uitgevaardigde decreten. Tevens werd aan de heer van Elsloo toestemming verleend om op alle bezittingen van De la Montaigne beslag te leggen totdat alles zou zijn hersteld wat in het nadeel van de heer van Elsloo was gebeurd.¹²³⁴ Een keizerlijke brief van dezelfde datum verbood de inwoners van Elsloo om iemand anders dan hun heer en het Rijk als soeverein over Elsloo te erkennen.¹²³⁵ Eveneens op 20 mei verleende de keizer aan de hertog van Gulik gedelegeerde

¹²³¹ Resolutie van de Staten-Generaal d.d. 17 april 1683. RHCL_Els, inv.nr. 247.

¹²³² Besluit van de Staten-Generaal d.d. 2 maart 1684. RHCL_LvO, inv.nr. 4077.

¹²³³ Akte van protest d.d. 20 maart 1684 (RHCL_LvO, inv.nr. 941). Het Spaans leenhof klaagde hierover ook bij de Raad van Brabant in Brussel (brief d.d. 11 april 1684, RHCL_LvO, inv.nr. 4077).

¹²³⁴ Vermeld in een brief van de graaf van Arberg d.d. 26 september 1786. NA_S-G, inv.nr. 5876.

¹²³⁵ Afschrift van dit keizerlijk 'mandement' d.d. 20 mei 1684 en van een verklaring van drossaard Theodorus van Kessel en drie schepenen van Elsloo dat dit stuk op 18 juni 1684 was gepubliceerd in Elsloo. Ibidem.

bevoegdheden in de kwestie Elsloo.¹²³⁶ De hertog van Gulik wees vervolgens op zijn beurt commissarissen aan om de taken uit te voeren. Deze daagden De la Montaigne om voor hen te verschijnen teneinde een minnelijke schikking in de zaak tegen de heer van Elsloo te bereiken. De la Montaigne weigerde echter te verschijnen en hield vast aan zijn eis tot betaling van zijn vorderingen. Er stonden dus twee partijen lijnrecht tegenover elkaar die vertrouwden op hun beschermheer: De la Montaigne voelde zich gesteund door de Staten-Generaal, de heer van Elsloo door de keizer.

Een zoon van de heer van Elsloo probeerde het 'mandatum cassatorium' van de RHR d.d. 20 mei persoonlijk aan de stadhouder van het Leenhof in Valkenburg te overhandigen. Deze weigerde de brief in ontvangst te nemen, waarop Van Arberg junior hem op een stadspoort van Valkenburg liet aanslaan. Dit affront, op het territorium van de Staten-Generaal, was de laatste druppel. Van Arberg had zijn hand overspeeld. Hij voelde zich sterk door de steun van de keizer, maar de keizer bezat noch het gezag, noch de middelen om zijn wil op te leggen. Op 12 juli gaven de Staten-Generaal de stadhouder van het leenhof opdracht Elsloo 'met de stercke hand' te confisqueren. Op 17 juli nam het leenhof formeel het besluit tot confiscatie wegens felonie van de leenman. Kramprich diende op 24 juli nog een uitgebreide beschouwing in bij de Staten-Generaal, maar het mocht niet meer baten.¹²³⁷ Op 27 juli rukten 50 man te voet en 30 te paard van het Maastrichts garnizoen Elsloo binnen. De graaf Van Arberg weigerde tot twee keer toe aan een vordering tot opening van de poort van het kasteel gevolg te geven. Daarop werd deze ingebeukt. Soldaten verschaften zich ook toegang tot de kerk en luidden de klokken om de bewoners te verzamelen voor een proclamatie. Op het kasteel en in het dorp werden daarna soldaten ingekwartierd.¹²³⁸ Elsloo zou vijftien jaar geconfisqueerd blijven en onder Staats bestuur.

De reacties in Brussel en Wenen bleven beperkt. In oktober schreef een lid van de Raad van Brabant in Brussel, na een rapportage van de fiscaal ontvangen te hebben, in een advies aan de landvoogd dat het beter zou zijn geen grote problemen te maken en alleen de ambassadeur in Den Haag een protest te laten indienen.¹²³⁹ In november 1684 schreef de keizer een brief aan de hertog van Gulik. Hij erkende dat alle inspanningen van de keizerlijke resident in Den Haag tot dan toe geen enkel resultaat hadden gehad. Hij verzocht hem om de resident toch nogmaals in te schakelen, nu ten einde bij de Staten-Generaal te bepleiten dat de kwestie aan keizerlijke commissarissen, dan wel aan de Kreits zou worden voorgelegd. Mochten de Staten-Generaal volharden, dan verzocht de keizer om advies hoe verder te handelen.¹²⁴⁰ In Wenen wist men zich duidelijk geen raad meer. Begin 1685 richtte

¹²³⁶ Commissiebrief d.d. 20 mei 1684. RHCL_Els, inv.nr. 247.

¹²³⁷ Vermeld in een brief van de graaf van Arberg d.d. 26 september 1786. NA_S-G, inv.nr. 5876.

¹²³⁸ Resolutie van de Staten-Generaal d.d. 12 juli, formele verklaring van confiscatie van het leenhof d.d. 27 juli en beschrijving van de feitelijke confiscatie (z.d.). RHCL_Els, inv.nr. 247.

¹²³⁹ 'Je suis du sentiment comme led. fiscal qu'il ne convient pas de diffculter au regard des dittes infractions, pour que cette diffcultation ne feroit qu'animer ceux desdits Estats à des entreprises plus dangereuses.' Advies van I. Heijmans d.d. 12 oktober 1684. ARA, Jointe des terres contestées, inv.nr. 518.

¹²⁴⁰ Brief d.d. 20 november 1684. RHCL_Els, inv.nr. 247.

de heer van Elsloo een brief aan de hertog van Gulik met een klaagzang en een verzoek om steun en advies. Hij presenteerde zich als slachtoffer en stelde dat zijn gehoorzaamheid aan keizerlijke bevelen de toorn van de Staten-Generaal had opgewekt.¹²⁴¹

In deze crisissituatie was ook de afwijzing van de competentie van de Brusselse hoven niet meer zo absoluut als voorheen. De heer en inwoners van Elsloo dienden in 1687 gezamenlijk een rekest in bij de Raad van Brabant in Brussel met het verzoek om een bevel dat alle gepleegde 'attentaten' van de zijde van de Staten-Generaal dienden te worden hersteld.¹²⁴²

De confiscatie was voor de heer van Elsloo ook reden het proces in Brussel over de status van Elsloo nieuw leven in te blazen, terwijl hij voorheen had betoogd dat alleen rijksgerichten daarover konden beslissen.¹²⁴³ In Brussel konden echter geen processtukken uit het verleden worden gevonden, zodat er weinig gebeurde. Onder druk van de herhaalde rekestten van de heer van Elsloo besloot de Geheime Raad in juli 1688 om nog eens diplomatieke stappen te zetten en er bij de Staten-Generaal op aan te dringen dat deze zich zouden onthouden van 'entreprises et actes de jurisdiction' met betrekking tot Elsloo tot er in Brussel een vonnis was gevelde.¹²⁴⁴ Maar deze actie in Den Haag leverde niets op. De heer van Elsloo stelde zich intussen bescheiden op en besloot zijn financiële belang voorop te stellen. Hij verklaarde begin 1690 in een rekest dat de soevereiniteit een kwestie was waar de drie betrokken machten maar over moesten beslissen, hij wilde alleen restitutie van zijn bezittingen.¹²⁴⁵ Hij stelde ook dat de Geheime Raad (en dus niet, of niet alleen de rijksgerichten) competent was in de geschillen betreffend 'la mouvance ou dependance de la terre et Baronnie d'Elsloo'.¹²⁴⁶ In december 1690 schreef de Geheime Raad nog aan de landvoogd dat de ambassadeur in Den Haag tot meer actie moest worden aangezet. Maar daarna zwijgen de Brusselse dossiers over de kwestie Elsloo, juridisch en diplomatiek.

Claude Nicolas van Arberg was in 1687 overleden, 69 jaar oud. Hij was in 1638 door huwelijk in het bezit gekomen van Elsloo. Als militair bracht hij het tot de rang van luitenant-kolonel van een regiment Duitse infanterie in Spaanse dienst. Met zijn dood in 1687 lijkt ook het intensieve beroep op de keizer, op de RHR en het RKG met betrekking tot Elsloo voorbij te zijn. Over zijn oudste zoon, Claude Nicolas (II), is weinig bekend. Hij procedeerde wel nog enkele jaren verder in Brussel over de status van Elsloo en zond nog rekestten, het laatste in december 1690. De allerlaatste activiteit in Brussel dateert van 1693. Er waren toen vanuit Valkenburg, bij wijze van executie van niet betaalde aanslagen, vier paarden in beslag genomen in Elsloo. De Raad van Brabant in Brussel gebod de teruggave daarvan en opschorting van betalingen.¹²⁴⁷ Het was een loos gebaar.

¹²⁴¹ Brief d.d. 22 januari 1685. Ibidem.

¹²⁴² Rekest d.d. 14 mei 1687. Ibidem.

¹²⁴³ Brief van de Raad van Brabant in Brussel aan de landvoogd d.d. 14 mei 1687. De Raad constateerde dat er nauwelijks nog stukken over Elsloo van vóór 1675 in de Brusselse archieven te vinden waren. Ibidem.

¹²⁴⁴ Besluit van de Geheime Raad d.d. 14 juli 1688. Ibidem.

¹²⁴⁵ Brief van februari 1690. ARA, Jointe des terres contestées, inv.nr. 518.

¹²⁴⁶ Rekest met appointment d.d. 13 januari 1690. BHIC_RvB, inv.nr. 395.

¹²⁴⁷ Processtukken van maart, april en juni 1693. Ibidem.

Claude Nicolas (II) is al vóór of in 1699 overleden. Elsloo kwam daarna in het bezit van een jongere broer, Albert Joseph (1655-1726). Deze heeft zich inzake Elsloo nooit tot de keizer en de instanties van het Rijk gewend, evenmin als zijn zoon Nicolas Maximilien (1681-1767). Het fiasco van de op het Rijk gerichte strategie van Claude Nicolas was een les die blijkbaar niet werd vergeten.

8.14 Restitutie van de heerlijkheid

Met een resolutie van 3 april 1699 restitueerden de Staten-Generaal de heerlijkheid Elsloo aan de familie Van Arberg. Er moest wel nog een bedrag van 7.000 gulden worden betaald. Elsloo was gedurende vijftien jaar bestuurd namens de Staten-Generaal en de inkomsten uit de heerlijkheid waren aangewend om de schuldeisers te voldoen. Albert-Joseph had zich tot de Staten-Generaal gewend met het verzoek dat Elsloo aan hem gerestitueerd zou worden.¹²⁴⁸ De heerlijkheid werd in eerste instantie ook aan hem gegeven, maar de weduwe van Claude Nicolas (II), Anna Theodora van Daun, kwam daartegen in bezwaar en eiste de heerlijkheid op ten behoeve van haar kinderen Claude Nicolas (III) en Olympe Hippolyte.¹²⁴⁹ Zij wendde zich met haar verzoek tot de Staten-Generaal, die de beslissing in deze kwestie overlieten aan de Raad van Brabant.¹²⁵⁰ De andere erfgenamen, onder leiding van Albert Joseph, verzetten zich aanvankelijk tegen de competentie van de Raad, maar deze wees bezwaren over de eigen competentie af en verplichtte de erfgenamen om voor de Raad over de eigendom van de heerlijkheid (en de rest van de erfenis van Claude Nicolas II) te procederen.¹²⁵¹ Deze procedure eindigde pas in 1708, toen Albert Joseph definitief in het bezit van Elsloo werd gesteld.

Albert Joseph heeft nooit steun gezocht bij het Rijk wat Elsloo betreft. Hij was door huwelijk in het bezit gekomen van de heerlijkheid Helmond, waar hij lange tijd woonachtig was. Helmond behoorde tot de Generaliteitslanden en daarmee werd Albert Joseph als onderdaan van de Staten-Generaal beschouwd. Een belangrijk verschil dus met de Van Arbergs die in de Zuidelijke Nederlanden woonden. Albert Joseph had ook in andere kwesties te maken met de Staten-Generaal en de Raad van Brabant. Sinds 1686 woedde er een juridische strijd over het bezit van Weert, Nederweert en Wessems tussen verschillende mogelijke erfgenamen van prins Dominique de Chimay. Aanvankelijk werd er geprocedeerd voor de Grote Raad van Mechelen. Ulrich van Arberg, jongere broer van Albert Joseph, was

¹²⁴⁸ Een eerste verzoek zou al d.d. 17 februari 1694 zijn gedaan door Albert Joseph. Dit werd door de graaf van Arberg in 1786 gesteld, zoals beschreven in een brief van Van Panhuys aan de Staten-Generaal d.d. 7 oktober 1786 (NA_S-G, inv.nr. 5876). Albert Joseph had ook een rekest gericht aan de keizer (stuk z.d., HHStA, RHR Miscellanea Gratia, Lateinische Expedition, inv.nr. 22).

¹²⁴⁹ In 1707 noemt de weduwe Daun in een rekest aan de RvB in Den Haag haar zoon Nicolaas 'Capitain ten dienste deser Landen'. Hij was een van de weinige leden van zijn geslacht in Staatse dienst. BHIC_RvB, inv.nr. 3 (resolutienummer 1079).

¹²⁵⁰ Resolutie van de Staten-Generaal d.d. 14 september 1699. BHIC_RvB, inv.nr. 412.

¹²⁵¹ Een belangrijk geschilpunt was de vraag of Elsloo als leengoed splitsbaar was. Zie: Lindemann, Rechtspraak, 70.

een van de pretendenden. In 1702 werden de genoemde heerlijkheden tijdens de Spaanse Successieoorlog bezet door Staatse troepen en in 1704 werden zij geconfisqueerd als eigendom van onderdanen van een vijandige staat (beide pretendenden waren in Spaanse/Franse dienst). Albert Joseph, die niet in Spaanse dienst was en nog steeds in Helmond woonde, presenteerde zich in 1703 bij de Raad van State in Den Haag, belast met het bestuur van de Generaliteitslanden, als rechthebbende van de heerlijkheden. Hij wilde er, samen met zijn broer, magistraten benoemen, maar zijn verzoek had geen succes bij de Raad. In 1712 droeg Ulrich de heerlijkheden over aan zijn broer, maar behield het recht van vruchtgebruik. In 1714, na de vrede van Utrecht, probeerden de gebroeders Van Arberg weer het benoemingsrecht uit te oefenen en deden eigenmachtig enkele benoemingen. Dit bracht Albert Joseph in conflict met de Raad van State, die aan de Raad van Brabant opdroeg de als onderdaan beschouwde Albert Joseph te vervolgen. Deze onttrok zich echter aan vervolging door naar Luiks gebied uit te wijken. In 1715 diende hij samen met zijn broer een rekest in rechtstreeks bij de Staten-Generaal, maar deze bevestigden de competentie van de Raad van Brabant in de criminele procedure tegen Albert Joseph en verwezen de civiele zaak over het bezit van de heerlijkheden terug naar de Raad van State. In maart 1716 gingen de heerlijkheden onderdeel uitmaken van de Oostenrijkse Nederlanden en eindigde de bemoeienis van Haagse instanties. De Grote Raad van Mechelen wees in 1716 slechts een negende van de rechten op de heerlijkheden toe aan de graven van Arberg.¹²⁵² In een andere erfkwestie procedeerde Albert Joseph in 1720 opnieuw voor de Raad van Brabant in Den Haag. Het betrof een erfenis binnen de familie Van Gaveren, waartoe de heerlijkheid Hamal behoorde, en waar Albert Joseph, als vijfdegraads neef, aanspraak op meende te kunnen maken. Hij verloor dit proces.¹²⁵³

8.15 Processen in het eerste kwart van de achttiende eeuw

De confiscatie van de heerlijkheid had nog geen volledige omslag gebracht in de rechtsgang in hoger beroep vanuit Elsloo. Soms gingen partijen nog steeds in beroep bij de SvA, maar de neiging om zich tot de Raad van Brabant in Den Haag of het Leenhof van Valkenburg te wenden, was duidelijk sterker geworden.¹²⁵⁴ Maar de Raad van Brabant bleek de bemoeienis van de SvA niet meer te willen dulden.

Op 30 juni 1703 verkreeg de drossaard van Elsloo een mandatum van de SvA tegen de admodiator (pachter) van de heerlijkheid, François Beaumont. Beaumont was 'Raed en Commissaris Instructeur tot Maestricht' en had zich tot de Raad van Brabant in Den Haag

¹²⁵² Haanen, Strijd 1, 27-49.

¹²⁵³ Lindemann, Rechtspraak, 73-75.

¹²⁵⁴ Zoals al eerder vermeld, werden er in de jaren 1708-1711 drie processen in eerste instantie (door crediteuren tegen de heer van Elsloo) en vijf appelprocessen in leenzaken gevoerd voor het Leenhof van Valkenburg ('Rolle' van het leenhof, RHCL_LvO, inv.nr. 4039). Van Hall noemt tenminste zes, en mogelijk tien appelprocedures van vonnissen van de schepenbank van Elsloo op het Valkenburgs leenhof in de jaren 1710-1730 (Van Hall, Aspecten).

gewend. De SvA zond in augustus een brief aan de Raad, waarin werd gesteld dat Elsloo zou zijn 'een membrum et dominium imperii, hebbende haer territoriaele jurisdictie ende gesagh onder het H.R.R. ende bij appel haer ressort naer onsen Conincklijcken Schepenstoel'.¹²⁵⁵ Beaumont verzocht de Raad in oktober van dat jaar om een 'mandement van cassatie' tegen de vonnissen en mandementen van de SvA. Het rekest werd door de Raad aan de advocaat fiscaal van de Raad doorgezonden 'ten eijnde het recht vande hooge overigheijt waer te nemen ende een provisie van justitie tot mainctien vande jurisdictie te lighen'.¹²⁵⁶ Twee dagen later ging een brief uit aan de SvA waarin protesten van de SvA tegen het zich competent achten van de Raad en tegen het optreden van de deurwaarder van de Raad in Elsloo kortweg van de hand werden gewezen. De drossaard werd ervan beschuldigd dat hij 'wel gaerne een conflict van jurisdictie soude susciteren' en de SvA zou zich niet voor diens karretje moeten laten spannen.¹²⁵⁷

In 1704 vroeg een zekere Hendricks, die de helft van de hof Catsop had geërfd, een leengoed in Elsloo, aan de Raad van Brabant in Den Haag een 'mandement van maintenue' tegen besluiten van leenhof en schepenen in Elsloo en vervolgens een 'mandement poenael' tegen een poging van de schout van Elsloo een criminele procedure tegen hem te voeren. Beide mandementen werden door de Raad verleend en op 30 juni 1704 door een deurwaarder van de Raad in Elsloo betekend. Caspar de Lambermont, rechterhand van de drossaard, nam de mandementen namens de drossaard in ontvangst, maar verklaarde: 'geeft mij de copijen, het is wel onder protestatie, dat ick bewijzen sal dat de Staten geen recht op Elsloo hebben, maer onsen keijser, waeraen ick mij referere, dat kunt gij seggen'.¹²⁵⁸ Johan Everardus Maes, kanunnik in Sittard, procedeerde in Elsloo over dezelfde hof Catsop. Tegen het voor hem nadelige vonnis in 1705 ging hij in beroep bij de Raad van Brabant in Den Haag. De schepenen van Elsloo zonden daarop een uitgebreid betoog aan de Raad om te verdedigen dat de SvA de competente instantie van beroep was. De SvA zond zelf een mandatum aan de schepenen van Elsloo, hen verbiedende appel van hun vonnissen elders dan op de SvA toe te staan. De Raad droeg de ontvangen stukken over aan het officie fiscaal. Toen de SvA eind 1706 aan Maes beval de procedure voor de Raad stop te zetten, onder dreiging van een boete van 600 gulden, deed het officie, met instemming van de Raad, in januari 1707 ernstige waarschuwingen uitgaan aan de schepenen van Elsloo en aan die van Aken, dat pogingen de SvA als appelinstantie in te schakelen 'souden strecken tot vilipendie [belediging] van den Raad van Brabant', een inbreuk op de rechten van soevereiniteit van de

¹²⁵⁵ Brief van de SvA d.d. 14 augustus 1703. De Raad antwoordde met een (niet bewaard gebleven) brief. BHIC_RvB, inv.nr. 2 (resolutienummer 945).

¹²⁵⁶ D.d. 10 oktober 1703. BHIC_RvB, inv.nr. 2 (resolutienummer 943).

¹²⁵⁷ Brief d.d. 12 oktober 1703. BHIC_RvB, inv.nr. 314 bladzijde 221-224.

¹²⁵⁸ Besluit van de Raad van Brabant d.d. 23 juli 1704, met een verklaring van de deurwaarder d.d. 30 juni. BHIC_RvB, inv.nr. 2 (resolutienummer 982).

Staten-Generaal zouden vormen en in strijd zouden zijn met de Gouden Bulle. Overtreding zou met een zware boete worden bestraft.¹²⁵⁹

De volgende casus betrof de erfgenamen van Frederik Beijens, die al eerder is genoemd als schuldeiser van de heer van Elsloo. Na zijn overlijden in 1691 raakten zijn erfgenamen onderling in een proces verwickeld over de vordering, in eerste instantie voor de schepenen van Elsloo. Zijn dochter Aldegonde, woonachtig in Maastricht, procedeerde tegen haar zwager Adriaan de Witte, schepenen van Aken. Op 15 februari 1707 spraken de schepenen van Elsloo een vonnis uit in het voordeel van De Witte. Aldegonde Beijens koos ervoor om van dit vonnis niet in appel te gaan bij de SvA (waar haar zwager schepenen was), maar bij het Leenhof van Valkenburg, de civiele beroepsinstantie voor het Land van Valkenburg. Mogelijk speelde de waarschuwing van de Raad van Brabant in de maand ervoor daarbij ook een rol. Daarop kwamen de schepenen van Aken in het geweer. Op 1 april 1707 zond de SvA een protestbrief aan het Leenhof van Valkenburg en een mandatum aan de schepenen van Elsloo, hen bevelend geen appel bij het Leenhof van Valkenburg toe te staan. Het Leenhof reageerde op 12 april in een brief aan de SvA met de stelling dat Elsloo niet alleen leenrechtelijk onder het Leenhof viel, maar dat het Leenhof ook de competente beroepsinstantie was voor allodiale goederen in Elsloo omdat vanuit Elsloo, 'gesitueert zijnde inden Lande van Valkenborgh, de appellen dijen aangaande van gelijken aan desen Leenhove moeten komen'.¹²⁶⁰ Het was de oude ambitie van het Leenhof van Valkenburg om ook voor beroep in civiele zaken competent te zijn in Elsloo, zoals binnen het Land van Valkenburg het geval was. De schepenen van Elsloo reageerden op brieven van het Leenhof d.d. 4 maart en 10 mei 1707 met verwijzingen naar het mandatum van de SvA en naar een resolutie van de Staten-Generaal uit 1669.¹²⁶¹ De SvA schreef op 13 juli 1707 opnieuw een brief aan het Leenhof. Verwezen werd naar conferenties gehouden in 1614 (Brussel) en 1615 (Maastricht) tussen vertegenwoordigers van de SvA en van de Spaanse landvoogd, en naar het gezamenlijk besluit van de Geheime Raad en de Raad van Brabant in Brussel van 3 juli 1649, dat de SvA competent had verklaard als appelinstantie in civiele zaken.¹²⁶²

Een tweede appel op het Leenhof van Valkenburg volgde in 1710. Op 1 december van dat jaar velden de schepenen van Elsloo een vonnis ten nadele van Andreas van Buuren, gewezen drossaard van de heerlijkheid. Deze ging in appel bij het Leenhof dat in februari

¹²⁵⁹ Besluit van de Raad d.d. 24 januari 1707 (BHIC_RvB, inv.nr. 2 (resolutienummer 1050)). Brieven van 30 januari (aan de schepenen van Elsloo) en 8 april 1707 (aan de SvA) (BHIC_RvB, inv.nr. 412).

¹²⁶⁰ Brief van het Leenhof van Valkenburg aan de SvA d.d. 12 april 1707. RHCL_LvO, inv.nr. 4077.

¹²⁶¹ Verwezen werd naar een resolutie d.d. 17 juli 1669. Deze betrof echter slechts de kennisneming van een rapport over Elsloo met de conclusie dat 'haer HoMo haer seer wel laten gevallen de communicatie, visie ende lecture die den voorn. heer van Elsloo heeft gedaen van soo veele ende verscheijdene stucken de voors. heerlijkheijt van Elsloo concernerende' en het besluit het rapport te archiveren. Volgens de schepenen werd in de resolutie bepaald 'dat den heere van Elsloo in personalibus nec realibus voor den hoogen Raede en Leenhove van Brabant niet en is convenibel'. Een dergelijk besluit is in de resolutie echter niet te vinden. Misschien wordt het eerdergenoemde vonnis van juli 1669 bedoeld inzake leenrechtelijke competentie in eerste instantie van de Raad van Brabant. Brief schepenen van Elsloo aan het Leenhof van Valkenburg d.d. 17 mei 1707 (RHCL_LvO, inv.nr. 4077). Resolutie van de Staten Generaal in: NA_S-G, inv.nr. 12553.74.

¹²⁶² Brief van de SvA aan het Leenhof van Valkenburg d.d. 13 juli 1707. Ibidem.

1711 'beschrijffbrieven' aan de schepenen van Elsloo zond, waarmee het procesdossier werd opgevorderd.

De SvA bleef zijn positie verdedigen, ook bij de Staten-Generaal. Begin november 1710 hadden de Staten-Generaal een brief van de SvA ontvangen over het eerste appel (Beijens), die voor advies werd doorgezonden aan het Leenhof van Valkenburg.¹²⁶³ De SvA, die op 3 februari 1711 nogmaals een brief aan de Staten-Generaal richtte, meende 'incontestabelijk' bewezen te hebben dat Elsloo tot het ressort van de SvA behoorde, hetgeen door de Raad van Brabant in Brussel in 1649 was bevestigd. Appel op de SvA was door de Staten-Generaal zelf ook nog toegestaan tijdens de periode van confiscatie. Na ontvangst van het advies van het Leenhof van Valkenburg besloten de Staten-Generaal echter op 31 augustus 1711 een brief te doen uitgaan aan de SvA met de mededeling 'dat Elsloo niet en is een Rijk-Heerlijkheijt, noch onder het Rijk gehooft, maer van alle oude tijden geweest een leen ende Territoir van Brabant gehorende onder Valckenburgh'.¹²⁶⁴ Daarop stuurde de SvA zijn syndicus Arnold de Limpens naar Den Haag, waar hij een uitgebreide verhandeling presenteerde. Deze actie sorteerte geen effect en de SvA diende in 1712 een protest in bij de keizerlijk gezant in Den Haag, Sinzendorf, en verzocht de keizer om tussenbeide te komen.¹²⁶⁵ Ook protesteerde de SvA bij de Spaanse landvoogd in Brussel tegen de pretenties van de Staten-Generaal.¹²⁶⁶

In 1712 wendde de eerdergenoemde kanunnik Johan Maes zich tot de Staten-Generaal. Hem was ten tijde van de confiscatie van Elsloo door de Staatse administrateur het 'beneficie vanden althaer van St. Catharina' in de kerk van Elsloo verleend. Al vanaf 1704, toen Albert Joseph van Arberg zeggenschap had in de heerlijkheid, werd er geprobeerd hem dit te ontnemen. Er was tot in hoogste kerkelijke instantie in Rome geprocedeerd, en Maes was in het gelijk gesteld. Maar nu probeerde de heer van Elsloo de prebende toch toe te kennen aan een gunsteling. De Staten-Generaal beslisten dat Maes in deze prebende gehandhaafd moest blijven.¹²⁶⁷ Zij meenden de heer van Elsloo dus te kunnen gebieden.

In de jaren 1711-1712 procedeerde de gewezen admodiator Beaumont bij de Raad van Brabant in Den Haag tegen de heer van Elsloo over openstaande vorderingen. De heerlijkheid was in 1700 (op basis van een overeenkomst met de weduwe van Claude Nicolas van Arberg) en opnieuw op 3 maart 1703 (overeenkomst met Albert Joseph van Arberg) aan Beaumont verpacht, met het recht op alle inkomsten gedurende twaalf jaar vanaf augustus 1700.¹²⁶⁸ In de jaren 1718-1722 procedeerde de heer van Elsloo nog tegen dezelfde Beaumont voor de Raad van Brabant ten behoeve van zijn in 1712 aangestelde rentmeester.¹²⁶⁹

¹²⁶³ Resolutie van de Staten-Generaal d.d. 5 november 1710. Ibidem.

¹²⁶⁴ Resolutie van de Staten-Generaal d.d. 31 augustus 1711. RHCL_LvO, inv.nr. 4077. Gedrukt in: *PSHAL* (1884) 256-257.

¹²⁶⁵ Conceptbrief (z.d.). RHCL_LvO, inv.nr. 4077. Philip Ludwig graaf van Sinzendorf (1671-1742), was in 1702 en in de jaren 1711-1712 keizerlijk gezant in Den Haag.

¹²⁶⁶ Volgens het rekest van de graaf van Arberg aan de keizer d.d. 4 februari 1786. NWKA, inv.nr. VIII.60a (IX) fol. 2.

¹²⁶⁷ Resolutie van de Staten-Generaal d.d. 1 november 1712. BHIC_RvB, inv.nr. 413.

¹²⁶⁸ RHCL_Els, inv.nr. 246.

¹²⁶⁹ Ibidem.

In 1720 verzocht de procureur-generaal bij de Raad van Brabant om een 'mandement van cassatie poenael' tegen drossaard en schepenen van Elsloo. Zij dienden uit de 'rolle' een passage te schrappen uit juni 1719, waarmee aan een landmeter, op basis van goedkeuring door de heer, toestemming werd gegeven zijn ambt binnen de heerlijkheid uit te oefenen, aangezien dit 'tegens het gesag etc. van desen Raede' zou zijn. De Raad verleende het mandement, verbood de drossaard en schepenen van Elsloo nog ooit een dergelijk besluit te nemen, en gaf tegelijkertijd aan de landmeter toestemming zijn functie uit te oefenen in Elsloo, nu 'geadmitteert tot landmeeter volgens commissie'.¹²⁷⁰

De eerste twee decennia van de achttiende eeuw laten dus een reeks processen bij de Raad van Brabant en het Staats leenhof van Valkenburg zien, het blokkeren van de rechtsgang op de SvA en toenemende neiging van Staatse zijde om daadwerkelijk soevereiniteit uit te oefenen over Elsloo.

8.16 Interne tegenstellingen

Na de opheffing van de confiscatie volgde een verwarde periode in Elsloo. De weduwe van Claude Nicolas enerzijds en diens jongere broer Albert Joseph anderzijds stredden lange tijd voor de Raad van Brabant in Den Haag om dit deel van de erfenis. De weduwe wilde een besluit van de Staten-Generaal aanvechten en de keuze om bij de Raad te procederen ligt daarom voor de hand. De Raad wees bezwaren van de zijde van Albert Joseph tegen de eigen competentie af. Aanvankelijk zag de weduwe zich door de Raad in het voorlopige bezit gesteld van Elsloo. De weduwe verpachtte de heerlijkheid (admodiatie) aan de al genoemde Beaumont en stelde in overleg met hem in 1700 een jurist uit Maastricht, Van Buren, als drossaard aan ter vervanging van de tijdens de confiscatie door de Staten-Generaal aangestelde administrateur.¹²⁷¹ Beide partijen hadden hun aanhangers binnen de heerlijkheid. Functionarissen werden door een van beide partijen aangesteld en vielen na een wisseling van de macht in ongenade. De aanspraken van de admodiator leidden tot geschillen. De financiële afwikkeling leidde tot allerlei processen.

Nadat Albert Joseph in 1708 door een vonnis van de Raad definitief in het bezit van de heerlijkheid was gesteld, nam de ontevredenheid over de door hem benoemde functionarissen in de tien jaar daarna snel toe. Er vormden zich twee partijen: de door Albert Joseph benoemde functionarissen en hun aanhangers, die ook voorstanders waren van Elsloo als 'rijks'. En hun tegenstanders, die de Staten-Generaal en de Raad van Brabant juist als een mogelijkheid zagen zich te verzetten tegen de heersende groep. Dit leidde tot verschillende processen voor de Raad van Brabant (waarvan echter betrekkelijk weinig stukken bewaard zijn gebleven). De SvA was in geval van beroepsprocedures of rekest

¹²⁷⁰ BHIC_RvB, inv.nr. 3 (resolutienummer 1797).

¹²⁷¹ BHIC_RvB, inv.nr. 788.3048.

een tandeloze instantie, de Raad van Brabant zou zijn wil zo nodig met militair optreden kunnen opleggen.

In 1715 verleende de Raad een 'mandement van maintenue' aan Elisabeth Bar, de zuster en huisgenote van de kort daarvoor overleden pastoor van Elsloo, waarmee zij het recht behield na de dood van haar broer nog een jaar ('jaar van gratie') de aan de pastorie verbonden inkomsten te genieten.¹²⁷² Degene die haar had geadviseerd zich tot de Raad van Brabant te wenden, haalde zich daarmee de woede op de hals van de nieuwe pastoor, pater Maquo, die daarom niet toestond dat een andere priester de man, als 'ketter', na een biecht de absolutie verleende. Maquo betitelde allen die contact hadden met de Raad van Brabant als 'geusen, ketters en ongelovighen'. Wie zich tot de Raad wende, was daarmee volgens Maquo geëxcommuniceerd en kon geen van de kerkelijke sacramenten meer ontvangen.¹²⁷³ Maquo liet in de kerk ook bidden opdat 'Godt dije mochte bekeren die door vremde recourssen de ghemeente in ketterie sochten te brengen'. Maar dit ontmoedigde niet iedereen. De gang naar de Raad van Brabant bleef aantrekkelijk voor de op dat moment onderliggende partij binnen Elsloo.

In 1715 uitte de ontevredenheid zich in een rekest van een groep inwoners aan de heer van Elsloo.¹²⁷⁴ Daarin werden ernstige klachten geuit tegen functionarissen en werd de heer verzocht daar iets aan te doen. Cruciaal was echter de toevoeging, dat, indien de heer zelf geen einde zou maken aan de misstanden, de inwoners zich tot de Staten-Generaal of de Raad van Brabant zouden wenden. Dit zette de interne tegenstellingen helemaal op scherp. De heersende groep was woedend en iedereen die het rekest had getekend, moest het ontgelden. De pastoor sprak zijn banvloeken uit en weigerde hen de sacramenten. Op 14 februari 1716 werden inwoners naar aanleiding van het rekest gehoord door gedeputeerden, waarschijnlijk gezonden door de heer. De drossaard, schepenen en Michiel Huberti (die de functies van schepenen, secretaris en rentmeester verenigde) waren daarbij aanwezig en intimideerden de getuigen.

Marte Paumen, gewezen dorpsmeester en een van de woordvoerders van de klagers, werd via de justitie aangepakt. Er werd een voorwendsel gevonden om hem een boete van 15 gulden op te leggen. Toen hij die, onder protest, in maart 1718 wilde neertellen, eisten de schepenen nog 15 gulden gerechtskosten. Paumen, die twee getuigen had meegebracht, weigerde dat en verklaarde dat hij in appel wilde gaan. De reactie was: 'naer Valckenborgh, niet waar?', waarop Paumen en de getuigen door de drossaard en Huberti met stokslagen de kamer uit werden geranseld. Een andere ondertekenaar van het rekest verklaarde dat hem op soortgelijke wijze 12 gulden als gepretendeerde gerechtskosten was afgeperst. De

¹²⁷² Brief van de Raad van Brabant aan de Staten-Generaal d.d. 23 september 1715. De resident van de bisschop van Luik in Den Haag wilde interveniëren en bestreed de competentie van de Raad, omdat een geestelijke rechtbank competent zou zijn (BHIC_RvB, inv.nr. 412). De Raad van Brabant betitelde Elsloo in zijn advies aan de Staten-Generaal als 'territoire van U HoMo' en wees de competentie van een geestelijke rechtbank van de hand (BHIC_RvB, inv.nr. 314 bladzijde 718-723).

¹²⁷³ Verklaring van J. de Lambermont. BHIC_RvB, inv.nr. 413.

¹²⁷⁴ Het rekest zelf is niet bewaard gebleven, maar verwijzingen ernaar komen in allerlei andere stukken voor.

partijen stonden als onverzoenbare vijanden tegenover elkaar. In augustus 1718 liep Huberti met een priester uit Luik door het dorp, luid besprekend dat de heer van Elsloo ervoor zou zorgen dat de ‘rebellens wederspanning’ of het ‘canaille’ zouden worden aangepakt door middel van ‘vangen, spannen, incarceneren en doen hangen’.¹²⁷⁵

In 1719 verzocht de heer van Elsloo de Raad van Brabant om een ‘mandement van maintenue’ tegen een groep van veertien inwoners van Elsloo, waaronder de gewezen dorpsmeesters Kreften en Paumen.¹²⁷⁶ Ook de heer van Elsloo zelf was dus bereid de rechtsmacht van de Raad te erkennen. De geërfden van de heerlijkheid procedeerden in 1719 bij de Raad tegen rentmeester Huberti, drossaard en schepenen, met name over het recht om betrokken te worden bij de vaststelling van de schat en bij de controle van de schatrekeningen.¹²⁷⁷ Huberti bood de Raad toen aan zijn positie als schepenen op te geven, maar wilde aan blijven in zijn andere functies.¹²⁷⁸

François Beaumont, gewezen admodiator van de heerlijkheid, diende in september 1719 een klacht in bij de Raad van Brabant. Hij was in een geschil verwikkeld over nog te vorderen bedragen en stelde dat er ‘falciteijten’ waren gepleegd door de justitie in Elsloo.¹²⁷⁹ Twee schepenen, de secretaris en de drossaard van Elsloo zouden hebben samengespannen om valse verklaringen te laten opstellen over door een vijftal inwoners zogenaamd afgelegde getuigenissen. Hij verzocht de Raad om het officie fiscaal onderzoek te laten instellen.¹²⁸⁰ Aan dit rekest werd tegemoetgekomen. Degenen die die getuigenissen zouden hebben afgelegd, werden gedaagd om in Den Haag te verschijnen. Vier van hen verschenen daar niet, maar de deurwaarder van de Raad ondervroeg hen daarop in Elsloo.¹²⁸¹ Uit het onderzoek bleek dat er getuigenverklaringen in de ‘rolle’ waren opgenomen op basis van een mondeling verslag van twee schepenen over wat de ‘getuigen’ zouden hebben verklaard. De getuigen waren niet formeel opgeroepen en de secretaris (als griffier) was bij het afleggen van de verklaringen niet aanwezig geweest. In september 1720 velde de Raad vonnissen. De gewraakte verklaringen dienden uit de rolle te worden verwijderd. De schepenen Frederiks en Boijen en secretaris Huberti werden ontslagen uit hun ambt en zouden deze functies nooit meer mogen vervullen.¹²⁸² De kwestie betekende ook het einde van de dominantie van de partij van Huberti binnen de heerlijkheid. Er kwam een wisseling van de wacht, inclusief een nieuwe drossaard.

Op 8 juni 1722 werd een compromis gesloten tussen de heer van Elsloo, vertegenwoordigd door zijn zoon Maximilien Nicolas, enerzijds, en de nieuwe drossaard De Lambermont,

¹²⁷⁵ Relevante stukken in: BHIC_RvB, inv.nr. 413 en 788.3313.

¹²⁷⁶ Tussenvonnissen d.d. 2 mei 1719 en 15 april 1720. BHIC_RvB, respectievelijk inv.nr. 823 (vonnisnummer 6084) en inv.nr. 824 (vonnisnummer 6286).

¹²⁷⁷ BHIC_RvB, inv.nr. 788.3048.

¹²⁷⁸ ‘Conclusie van antwoord en presentatie’ (z.d.). BHIC_RvB, inv.nr. 788.3313.

¹²⁷⁹ BHIC_RvB, inv.nr. 412 en inv.nr. 3 (resolutienummer 1728).

¹²⁸⁰ Rekest van Beaumont aan de Raad van Brabant met appointement d.d. 12 september 1719. BHIC_RvB, inv.nr. 412.

¹²⁸¹ BHIC_RvB, inv.nr. 516.

¹²⁸² Drie vonnissen d.d. 25 september 1720. BHIC_RvB, inv.nr. 823 (vonnisnummers 6146 - 6148).

schepenen en 'principaelste nabuijren en geërfdens' anderzijds.¹²⁸³ Partijen waren nog in processen verwickeld voor de Raad van Brabant, die, wat de heer betrof, zouden worden beëindigd. Het akkoord geeft ons zicht op geschilpunten die in de periode daarvóór hadden bestaan. De heer zag af van een omstreden herendienst (het maaien van het gras op zijn bezittingen door de inwoners). De inwoners beloofden de herendiensten verschuldigd 'volgens legael jaerboek' zonder morren te zullen verrichten. Over de door de graaf aangekochte en nog te kopen percelen zou de gewone schat verschuldigd zijn. De heer diende ervoor te zorgen dat functies niet tegelijkertijd werden vervuld door familieleden en verwanten. Voor zover daar toch sprake van was, diende de heer deze personen te vervangen. De heer verklaarde dat de inwoners nog herziening mochten vragen van de rekeningen van de schat vanaf het jaar 1708. Zij hadden ook het recht tegen de daarvoor verantwoordelijke functionarissen te procederen en 'restitutie te versoeken van 't geene haer ten onrechte in de voors. jaeren mogte sijn affgeperst'. Om het compromis te bekrachtigen zou de Raad van Brabant worden verzocht om het als vonnis (vrijwillige condemnatie) uit te spreken. Het stuk draagt een vijftigtal handtekeningen. Maar het duurde toch nog een jaar, en vergde de tussenkomst van commissarissen van de Raad van Brabant, voor er definitief een compromis werd gesloten met alle partijen. De eerdergenoemde procedure tussen de heer van Elsloo en de groep met de twee gewezen dorpsmeesters was blijkbaar voortgezet. Zij voelden zich nog niet gebonden door het compromis van 1722. Op 24 juni 1723 bekrachtigde de Raad het akkoord van 8 juni 1722, dat nu voor alle inwoners zou gelden. Alle lopende procedures tussen de heer en zijn onderdanen werden beëindigd. De genoemde groep behield zich echter het recht voor in de toekomst te procederen omtrent één resterend geschilpunt ('omtrent de leengoederen ende patrimoniale goederen').¹²⁸⁴

De Raad van Brabant in Den Haag had dus onbetwist een hoofdrol gespeeld in de geschillen en er was zowel door inwoners als door de heer een beroep op gedaan. De rol van de SvA was na 1711 uitgespeeld, ook al bleef de SvA nog enige tijd protesteren. Ook RKG en RHR waren volledig buiten beeld. De Raad was niet alleen opgetreden als beroepsinstantie, maar ook als de vertegenwoordiger van de soevereine macht, die rechtstreeks ingreep in de interne zaken van de heerlijkheid, functionarissen uit hun ambt zette, bemiddelde in geschillen en een compromis tussen heer en inwoners met zijn autoriteit bekrachtigde. Maar juist de nieuwe drossaard bleek zich nog niet neer te willen leggen bij deze verhoudingen.

8.17 De kwestie De Lambermont

In 1723 werd in Valkenburg en in Den Haag geconstateerd dat in Elsloo nooit de plakaten van de Staten-Generaal waren gepubliceerd. De procureur-generaal van de Raad van Brabant, die Elsloo beschreef als 'gehoorende onder het territoir van onsen Staet', berichtte dit aan

¹²⁸³ BHIC_RvB, inv.nr. 788.3383.

¹²⁸⁴ 'Verbael 24 Junij 1723, Grave van Arbergh Impetrant contra eenige inwoonders en geerfdens.' Ibidem.

de Staten-Generaal. Om een juridisch vacuüm te voorkomen, bepaalden de Staten-Generaal in een resolutie van 31 juli 1723 dat de publicatie van plakكاتen in Valkenburg voldoende was geweest om deze ook in Elsloo rechtskracht te geven.¹²⁸⁵ De substituut-drossaard van het Land van Valkenburg kreeg opdracht erop toe te zien dat plakكاتen voortaan ook in Elsloo werden gepubliceerd.

Bartholomeus de Lambermont ging daarna kort een hoofdrol vervullen. Hij was tot drossaard benoemd nadat de partij rond Huberti het onderspit had gedolven. Zijn naam staat al onder het in 1722 gesloten compromis tussen heer en inwoners. De familie De Lambermont speelde al langer een rol in Elsloo. Caspar Labeen de Lambermont (1665-1748) uit Visé, die in 1694 trouwde met een vrouw uit Elsloo, was waarschijnlijk de vader van de drossaard.¹²⁸⁶ Caspar oefende in Elsloo het ambt van notaris uit, werd al snel schepen (1694) en was tussen 1700 en 1708, toen de heerlijkheid lange tijd in het bezit was van de weduwe Daun, enige tijd schattheffer en plaatsvervangend drossaard. Hij tekende in de jaren 1715-1719 de talrijke verklaringen op van inwoners van Elsloo tegen Huberti en zijn kliek. Toch ontpopte zijn zoon, de drossaard, zich als een verdediger van de stelling dat Elsloo 'rijks' was. Droeg hij daarmee het standpunt van de heer van Elsloo uit? Of was dit het standpunt van zijn vader (zie de hiervoor aangehaalde verklaring van Caspar de Lambermont in 1704)?

Op 1 april 1724 werd door de gerechtsbode van Valkenburg aan de drossaard van Elsloo een plakkaat van de Staten-Generaal bezorgd. Het betrof de uitschrijving van een dank-, vast- en bededag op 4 april. Drossaard De Lambermont weigerde dit plakkaat formeel bekend te maken (te 'publiceren'), al was hij wel bereid het onder protest op de kerkdeur te bevestigen. Nog dezelfde dag riep hij de inwoners bijeen en probeerde de voornaamsten van hen ertoe te brengen een verklaring te ondertekenen, een formeel protest 'inhoudende dat denselven drossart voor sich en voor de gemeente van Elsloo declareerde en protesteerde dat Elsloo niet gehoorde onder haar HoMo, maar dat het selve Keijzers was'. Slechts een handjevol personen bleek bereid te tekenen. Twee schepenen die dat weigerden, kregen enkele dagen later van de drossaard te horen dat zij van hun functie waren ontheven. Op bevel van de drossaard moesten de inwoners op 4 april, de dag die door de Staten-Generaal was aangewezen als dank-, vast- en bededag, werkzaamheden verrichten aan de wegen in de heerlijkheid.¹²⁸⁷

Op 29 april bezorgde de gerechtsbode van Valkenburg opnieuw een plakkaat van de Staten-Generaal in Elsloo, dat de drossaard weer weigerde te publiceren, nu zelfs 'sonder affixie'.¹²⁸⁸ De substituut-drossaard van het land van Valkenburg rapporteerde in mei aan

¹²⁸⁵ Resolutie van de Staten-Generaal d.d. 31 juli 1723. BHIC_RvB, inv.nr. 412. Specifiek wordt een plakkaat van 9 maart 1714 genoemd, waarmee was gewaarschuwd dat notarissen, deurwaarders en landmeters hun functie alleen mochten uitoefenen mits daartoe door de Raad van Brabant toegelaten ('geadmitteerd'). De reden daarvoor zal de al beschreven kwestie rond de landmeter in 1719-1720 zijn.

¹²⁸⁶ Genealogische gegevens zijn op diverse sites op internet te vinden, met verwijzingen naar de DTB-registers van de kerk van Elsloo.

¹²⁸⁷ Verklaring van schepen Jan Broeders, afgelegd voor de procureur-generaal d.d. 26 juli 1724, over de gebeurtenissen. BHIC_RvB, inv.nr. 412.

¹²⁸⁸ Het betrof een plakkaat over de uitvoer van lompden die geschikt waren voor de papierfabricage.

de Staten-Generaal over de weigerachtigheid in Elsloo wat betreft het publiceren van, en gehoorzamen aan de plakaten.¹²⁸⁹ De twee afgezette schepenen schreven een brief over de gebeurtenissen aan de procureur-generaal van de Raad van Brabant en verzochten om weer in hun ambt te worden hersteld. Op 22 mei droegen de Staten-Generaal aan de Raad van Brabant op om de kwestie verder te behandelen en 'daarin te disponeren zoo als tot maintien van haar HoMo gerechtigheid en jurisdictie zullen vinden te behoren'. Op 31 mei vroeg de procureur-generaal de Raad van Brabant om toestemming om de drossaard te dagvaarden. De dagvaarding werd op 30 juni aan de drossaard overhandigd. Hoewel de drossaard eerst zelf niet durfde en zijn vader in zijn plaats naar Den Haag liet gaan, verscheen hij uiteindelijk toch voor de Raad. Op 27 juli 1724 werd het vonnis tegen De Lambermont uitgesproken: hij werd uit zijn ambt ontheven, ongeschikt en onwaardig verklaard om ooit nog enig ambt 'binnen het hertogdom van Brabant en Landen van Overmaze' te vervullen, veroordeeld tot een boete van 500 gulden en in de kosten van de procedure. Tot slot werd hij voor 50 jaar verbannen.¹²⁹⁰ Het vonnis van De Lambermont werd op 1 augustus 1724 aangeslagen op de kerkdeur van Elsloo, maar werd al snel afgescheurd. Op bevel van de Raad van Brabant werd een beloning van 100 rijksdaalders uitgelooft voor het aangeven van de schuldige.¹²⁹¹ In september werd het vonnis voor de verzamelde gemeente voorgelezen en opnieuw formeel aangeslagen.¹²⁹²

Na zijn veroordeling werd De Lambermont direct gevangengezet 'in de castellerije van het hof van Hollant' in Den Haag, tot hij de boete en proceskosten zou hebben betaald. In een brief aan de Raad van Brabant vroeg hij om clementie. Hij verklaarde pas afgestudeerd te zijn en in deze kwestie 'onnoosel' te zijn geweest en door anderen misleid. Met de grootste moeite had hij de te betalen gerechtskosten weten te lenen, de boete betalen was eenvoudigweg onmogelijk.¹²⁹³ Twee inwoners van Elsloo bleken daarna bereid zich borg te stellen. Hoe het met hem afliep, vermelden de stukken niet. Vanaf 1726 schijnt hij nog, samen met de SvA, bij de RHR te hebben geprocedeerd tegen de Staten-Generaal, maar stukken ontbreken.¹²⁹⁴

De Staten-Generaal bepaalden in juli 1724 dat voortaan een drossaard in Elsloo pas zijn functie zou mogen uitoefenen nadat hij een eed van trouw aan de Staten-Generaal had afgelegd. Aan de heer van Elsloo werd een afschrift gezonden, 'om sijn daarnaer praeciselijck te gedragen'.¹²⁹⁵ De graaf van Arberg schreef in september aan de Raad van Brabant dat hij, conform het bevel van 28 juli, een nieuwe drossaard had aangesteld en de beide op 3 april 1724 door de vorige drossaard ontslagen schepenen, Cornelis de Jong en Jan Broeren, in hun

¹²⁸⁹ Rapport d.d. 20 mei van Barth. Collart, behandeld in de vergadering van de Staten-Generaal van 22 mei 1724. BHIC_RvB, inv.nr. 412.

¹²⁹⁰ Ibidem.

¹²⁹¹ Ibidem.

¹²⁹² Verslag van de gerechtsbode van Valkenburg d.d. 21 september 1724. BHIC_RvB, inv.nr. 447.0181.

¹²⁹³ Ibidem.

¹²⁹⁴ 'Lambremont, soit la ville d'Aix-la-Chapelle contre États-Généraux des Provinces-Unies; violation de juridiction à Elsloo, 1726-1736.' Ruwet, Archives, 45.

¹²⁹⁵ Resolutie van de Staten-Generaal d.d. 28 juli 1724. BHIC_RvB, inv.nr. 412.

functie had hersteld. De graaf ondertekende als 'ootmoedigen en gehoorsaemen dienaar'.¹²⁹⁶ De nieuwe drossaard, Johan Caenen, was een katholiek, waartegen in de vergadering van de Staten-Generaal nog bezwaren werden geuit, maar hij werd geaccepteerd en legde de eed af aan de Staten-Generaal.¹²⁹⁷

Daarmee was het gedaan met de onduidelijke status van de heerlijkheid. De Staten-Generaal waren opgetreden als soevereine macht. De drossaard zou voortaan een eed van trouw aan de Staten-Generaal moeten afleggen, de Raad van Brabant was beroepsinstantie. De (beperkte) gegevens met betrekking tot de volgende 60 jaar van de achttiende eeuw bevestigen deze status, al lijkt de aandacht voor Elsloo ook weer te zijn verslapt (zeker wat het afleggen van de eed betreft).

8.18 De rest van de achttiende eeuw tot het Verdrag van Fontainebleau

De feitelijke bemoeienis van de Staten-Generaal en de Raad van Brabant in de volgende 60 jaar was beperkt. Er waren blijkbaar weinig redenen voor rekestten aan de Staten-Generaal en er werd slechts incidenteel een beroep gedaan op de Raad van Brabant. De volgende relevante activiteiten zijn te noemen:

In 1730 wees de Raad van Brabant het verzoek af van een schepen van Elsloo om een 'mandement van daechsele' te verkrijgen tegen drossaard en 'regenten' van Elsloo.¹²⁹⁸ De achtergronden zijn niet duidelijk.

In 1734 raakten Frankrijk en het Rijk in oorlog. De Staten-Generaal bleven neutraal. Een Franse intendant wilde Elsloo, als onderdeel van het Rijk, voor contributies aanslaan en beval de inwoners van Elsloo om onderhandelaars naar Metz te zenden om het bedrag te bepalen. De heer van Elsloo schreef een brief waarin hij betoogde dat Elsloo niet voorkwam op de rijksmatrikel, nooit enige bijdrage aan het Rijk had betaald, en sinds de confiscatie in 1684 beschouwd werd als 'sujetté à la protection' van de Staten-Generaal. Het zou daarom niet mogelijk zijn onderhandelaars naar Metz te sturen. Het Franse antwoord was dat de inwoners niet meer zouden worden lastiggevallen, als zijnde 'dans la dependance des Hautes Puissances'.¹²⁹⁹

In januari 1736 zorgde tussenkomst van de Staten-Generaal ervoor dat keizerlijke troepen die kwartieren in Elsloo hadden betrokken weer wegtrokken en hetzelfde gebeurde in 1757 toen Franse dragonders zich in Elsloo hadden genesteld.¹³⁰⁰

¹²⁹⁶ Brief d.d. 27 september 1724. BHIC_RvB, inv.nr. 412.

¹²⁹⁷ Bericht van de procureur-generaal aan de Raad van Brabant d.d. 12 september 1724. BHIC_RvB, inv.nr. 5 (resolutienummer 2138).

¹²⁹⁸ BHIC_RvB, Processen, inv.nr. 825 (vonnisnummer 6572).

¹²⁹⁹ Brief van de heer van Elsloo d.d. 22 mei en Frans antwoord d.d. 30 mei 1734. RHCL_Els, inv.nr. 247.

¹³⁰⁰ Vermeld in een brief van Van Panhuys aan de Staten-Generaal d.d. 7 oktober 1786. NA_S-G, inv.nr. 5876.

In een geschil in 1744 tussen de drossaard van Elsloo en een inwoner over het gebruik van een weg vroeg de inwoner een ‘mandement van maintenue poenael’ van de Raad van Brabant.¹³⁰¹ Meer is hierover niet bekend.

In 1753 beval de Raad van Brabant, op verzoek van de secretaris van de schepenbank van Elsloo, aan de erfgenaam van wijlen notaris De Lambermont om alle stukken die de uitoefening van het notarisambt door De Lambermont binnen Elsloo betroffen, over te brengen naar Elsloo.¹³⁰²

In 1762 lagen Staatse troepen in Elsloo. Een soldaat werd in een vechtpartij doodgeslagen. De schepenen rapporteerden met een brief d.d. 25 november 1762 aan de Raad van Brabant welke stappen zij hadden gezet, ‘waarmede verhopende tot dus verre soo veel mogelijk en nae behooren aen Haer HoMo Placaten voldaan te hebben’.¹³⁰³

In 1768 was er een geschil tussen onder andere Elsloo en de hertog van Gulik over rechten op de Graetheide. Er smeulde al lang een conflict over de verdeling van de tussen Born, Elsloo en Stein gelegen Graetheide met als partijen Gulik, de (Oostenrijkse) Zuidelijke Nederlanden, de Staten-Generaal voor Elsloo, en de heerlijkheid Stein, een conflict dat tot het eind van de achttiende eeuw niet zou worden opgelost. De drossaard van Elsloo rapporteerde in 1768 uitgebreid aan de Staten-Generaal, die hij als soeverein over Elsloo betitelde, en vroeg om instructies hoe te handelen. De Staten-Generaal namen vervolgens deel aan de diplomatieke onderhandelingen tussen de betrokken partijen. In 1775 vond een conferentie tussen deze partijen plaats in Sittard. De vertegenwoordigers van de Staten-Generaal waren de luitenant-voogd en de luitenant-drossaard van het Land van Valkenburg.¹³⁰⁴ De onderhandelingen leidden niet tot een akkoord. In 1778 gaven de Staten-Generaal eenzijdig toestemming tot het in cultuur brengen van een stuk van de Graetheide door inwoners van Elsloo.¹³⁰⁵

Tegen een inwoner van Elsloo werd door de drossaard in 1769 een crimineel proces aangespannen wegens diefstal van hout. De armlastige beklaagde verzocht de schepenen om geen gerechtskosten te hoeven betalen. Dat werd hem geweigerd en zijn stukken ter verdediging werden niet in behandeling genomen alvorens de kosten waren betaald. De beklaagde diende daarop een rekest in bij de Raad van Brabant om een ‘mandement van evocatie pro deo’. De Raad vroeg de advocaat fiscaal om rapport uit te brengen.¹³⁰⁶ Het vervolg is niet bekend.

In 1772 verzette Nicolaas Gijsen, een inwoner van Elsloo, zich tegen de executie van een vonnis van de schepenen tot beslaglegging. Diverse pogingen van de gerechtsbode, de drossaard alleen, en de drossaard met een aantal schutters, stuitten op het hardnekkige

¹³⁰¹ BHIC_RvB, Processen, inv.nr. 826 (vonnisnummer 6854).

¹³⁰² BHIC_RvB, Processen, inv.nr. 833 (vonnisnummer 9965).

¹³⁰³ BHIC_RvB, inv.nr. 366.0385.

¹³⁰⁴ Munsters, Soevereiniteit, 68-73.

¹³⁰⁵ Het betrof een stuk van 140 hectare. Vermelding van de resolutie van de Staten-Generaal d.d. 27 februari 1778 in een brief van Van Panhuys aan de Staten-Generaal d.d. 7 oktober 1786. NA_S-G, inv.nr. 5876.

¹³⁰⁶ BHIC_RvB, inv.nr. 447.0439.

verzet van Gijsen. Daarop verzocht de drossaard, De Limpens, de gouverneur van Maastricht om militaire assistentie. Op 27 juli 1772 kwamen er soldaten naar Elsloo en namen Gijsen en diens halfbroer, die een deserteur bleek te zijn uit een Staats regiment, gevangen. Toen de halfbroer op weg naar de gevangenis alsnog probeerde te vluchten, werd hij doodgeschoten.¹³⁰⁷

Op 8 november en 6 december 1773 werden in Elsloo 12 bokkenrijders opgehangen. Dit wordt door een tijdgenoot vermeld in een opsomming van de terechtgestelden in de Staatse partage van de Landen van Overmaas.¹³⁰⁸ De gevangenen uit Elsloo waren opgesloten in het Dinghuis in Maastricht, waar ook martelwerktuig beschikbaar was. In de vervolging van bokkenrijders in Elsloo, die praktisch parallel liep met de vervolging in de (overige) Staatse gebieden, speelde drossaard De Limpens een grote rol.¹³⁰⁹ In de tot het Rijk behorende gebieden (Gulik, Gronsveld, Wittem, Wijlre) was van een dergelijke vervolging geen sprake.¹³¹⁰

Het beeld in deze jaren is duidelijk. De Staten-Generaal werden als soevereine macht beschouwd en er bestond geen verzet daartegen. Ook van protesten van de zijde van de Oostenrijkse Nederlanden, wegens de formeel nog steeds 'onverdeelde' status, is geen spoor zichtbaar. Maar van een expliciete formele erkenning van de soevereiniteit van de Staten-Generaal was natuurlijk geen sprake geweest. Dat bood de laatste heer van Elsloo de mogelijkheid de oude stellingen over Elsloo als 'rijks' nog eens tot leven te wekken.

8.19 Elsloo en de gevolgen van het Verdrag van Fontainebleau

Voor een laatste opflakking van het geschil over de status van Elsloo was het Verdrag van Fontainebleau de aanleiding. Dit Verdrag werd op 8 november 1785 gesloten tussen keizer Jozef II, niet als keizer maar als landsheer van de Oostenrijkse Nederlanden, en de Republiek der Verenigde Nederlanden.¹³¹¹ Jozef II droeg met artikel 23 van dit Verdrag bestaande aanspraken op Elsloo over aan de Staten-Generaal. Dat kon hij eigenlijk alleen als hertog van Brabant doen, maar het Verdrag maakte dit niet expliciet.

¹³⁰⁷ BHIC_RvB, inv.nr. 466.0440.

¹³⁰⁸ De Stuers, Memorie, 270.

¹³⁰⁹ Johan Caspar Servaas de Limpens (1734-1817), zoon van J.D. de Limpens en Johanna Labeen de Lambermont. Hij was behalve drossaard van Elsloo ook drossaard van Rekem en van Mechelen-aan-de-Maas. Er werden in Elsloo in totaal 19 bokkenrijders geëxecuteerd. Neervoort, Familie 2, 6. Volgens de auteur hielden de schepenen van Elsloo voor deze processen ook zitting in het Dinghuis in Maastricht.

¹³¹⁰ Hovens, Justitie, 121 en noot 12.

¹³¹¹ Haas, Verdrag, 264-344. Enkele Oostenrijkse gebieden kwamen onder Staats bestuur: Obbicht en Papenhoven werden bij Staats-Opper-Gelre gevoegd, Schaesberg ging over naar Staats-Overmaas, en de redemptiedorpen gingen naar Staats-Brabant. Aanleiding tot het Verdrag was de zogenaamde Keteloorlog geweest. Voor een behandeling van de wijze waarop de bepalingen van dit Verdrag werden uitgevoerd met betrekking tot gebiedjes die in Staatse handen kwamen of waarop de hertog van Brabant zijn aanspraken definitief opgaf (waaronder Elsloo) en het verzet tegen de formele inbezitting, zie: Brands, Tractaat.

Nicolas Antoine van Arberg (1736-1813) was sinds 1767 heer van Elsloo en van Helmond.¹³¹² Hij was in 1785 een van de hoogste officieren in de Oostenrijkse Nederlanden. Sinds 1784 was hij tevens 'maître des cuisines', een van de hoogste functies aan het hof in Brussel. Hij droeg de titel kamerheer van de keizer (een titel waarmee de keizers overigens in de achttiende eeuw zeer kwistig strooiden). Hij was gehuwd met de twintig jaar jongere prinses Françoise de Stolberg-Gedern, die in 1784 hofdame was geworden van de echtgenote van de Oostenrijkse landvoogd.¹³¹³

Tot op dat moment had Nicolas Antoine zich niet druk gemaakt over de status van de heerlijkheid Elsloo, maar nu reageerde hij als door een wesp gestoken op wat volgens hem de verkwanseling was van zijn 'droits incontestables'. Hij protesteerde er begin 1786 in een brief aan de keizer tegen dat deze de 'terre libre et impériale d'Elsloo' aan de Staten-Generaal wilde afstaan. Hij stelde dat de keizer iets dat hij (als hertog van Brabant) niet bezat ook niet kon afstaan (Elsloo behoorde immers tot het Rijk).¹³¹⁴ Hij stelde verder dat de Staten-Generaal zich na 1662 wederrechtelijk meester hadden gemaakt van Elsloo en vroeg de keizer om Elsloo weer in zijn oude status als deel van het Rijk te herstellen. De graaf voegde een overzicht bij van eerdere bemoeienis van keizers en het RKG met betrekking tot Elsloo in de jaren 1643-1684.¹³¹⁵ De graaf hoopte blijkbaar dat er diplomatieke actie zou komen om Elsloo toch nog als rijksgebied erkend te krijgen, volkomen vrij van de Staten-Generaal. Uit de in verband daarmee opgestelde conceptstukken blijkt dat de graaf meende via de keizerlijke resident in Den Haag de Staten-Generaal te kunnen bewegen tot nieuwe onderhandelingen met de keizer. Die zouden ertoe moeten leiden dat de Staten-Generaal alle aanspraken op soevereiniteit over Elsloo zouden opgeven.

De Staatse rentmeester der Domeinen van het Land van Valkenburg, W.H. van Panhuys, aan wie in januari 1786 door de Staten-Generaal commissie was verleend tot inbezitneming van de door de keizer afgestane gebiedjes, stuurde in juli een eerste rapport aan de Staten-Generaal. Wat Elsloo betreft, constateerde hij dat de in functie zijnde drossaard en schepenen nooit de eed van trouw aan de Staten-Generaal hadden afgelegd, wat ook elders, zoals in Mechelen-aan-de-Maas, niet was gebeurd. Hij achtte het raadzaam om eerst in de bezittingen van het kapittel van Sint-Servaas de ceremoniële inbezitneming uit te voeren, inclusief het afleggen van de eed van trouw, omdat hij meende dat de heer van Elsloo door het kapittel tot verzet werd aangezet, terwijl de drossaard van Elsloo, De Limpens, ook drossaard van Mechelen was.¹³¹⁶ Van Panhuys berichtte in augustus echter dat drossaard De Limpens zich in Mechelen zeer coöperatief had opgesteld en dat de inbezitneming daar op

¹³¹² Voor een uitgebreide biografische schets (met bronvermeldingen) zie: Van den Abeele, Egalité, hoofdstuk 'La carrière bien remplie du comte d'Arberg'.

¹³¹³ Maria Christina van Oostenrijk (1742-1798), dochter van wijlen keizerin Maria Theresia, was gehuwd met Albert Casimir van Saksen-Teschen, landvoogd van de Oostenrijkse Nederlanden van 1780 tot 1793.

¹³¹⁴ 'Il est d'abord incroyable (...) que Sa Ma. veuille céder (...) une terre qui ne lui appartient pas et qui n'a jamais appartenu aux ducs de Brabant (...)' RHCL_Els, inv.nr. 247.

¹³¹⁵ Suppliek aan de keizer d.d. 4 februari 1786. NWKA, inv.nr. VIII.60a (IX) fol. 13.

¹³¹⁶ Brief van Van Panhuys aan de Staten-Generaal d.d. 5 juli 1786. NA_S-G, inv.nr. 5876.

3 augustus vlot en zonder problemen was verlopen. De soldaten die Van Panhuys voor de zekerheid had meegenomen, waren vriendelijk onthaald.

Deze activiteiten van Van Panhuys waren voor de heer van Elsloo aanleiding tot een tegenzet. Op 4 september gaf hij een notaris uit Sittard opdracht zich naar Elsloo te begeven met een al opgestelde 'Protestatie, Interdictie en Insinuatie' namens de heer. Dat gebeurde op 11 september. De inwoners werden door het luiden van de kerkklok bijeengeroepen. Zij werden herinnerd aan het keizerlijk bevel van 20 mei 1684, dat de onderdanen gebood geen andere soevereiniteit dan die van het Rijk te erkennen. Het afleggen van een eed aan de Staten-Generaal werd aan alle functionarissen en inwoners nadrukkelijk verboden. Verder diende er geprotesteerd te worden tegen elke poging tot 'acten van possessie' van Staatse zijde.¹³¹⁷ Drossaard De Limpens, die aangaf zelf bereid te zijn geweest tot het verlenen van medewerking aan Van Panhuys, verklaarde in een onmogelijke positie te zijn gekomen en legde zijn functie in Elsloo neer.¹³¹⁸ Eind september zond de heer van Elsloo een uitgebreide verdediging van de status van Elsloo als behorend tot het Rijk aan de secretaris van Elsloo, die een kopie aan Van Panhuys mocht verstrekken. Op 16 oktober werd aan de gezanten van de Staten-Generaal in Brussel namens het Oostenrijks bestuur een stuk overhandigd dat mede Elsloo betrof, maar de inhoud is niet bekend.¹³¹⁹

De Staten-Generaal vroegen om rapporten en ontvingen uitgebreide beschouwingen van zowel A.L. Pelerin, Luitenant-Stadhouder van het leenhof van Valkenburg, als van Van Panhuys.¹³²⁰ Beiden lieten weinig heel van de argumenten van de heer van Elsloo. Maar Pelerin neigde toch naar onderhandelingen en een 'equitable schikking' met de heer van Elsloo. Van Panhuys zag daarentegen geen mogelijkheid tot een compromis, vroeg zich af of de heer van Elsloo niet wegens felonie moest worden vervolgd, verbaasde zich over de toonzetting van diens stukken, en achtte onderhandelingen in strijd met 'de digniteit van Haar HoMo'.

Intussen won de graaf van Arberg advies in. Een advies dat de graaf had gekregen om zich tot de RHR te wenden, werd door een andere adviseur ontraden. Alleen de Rijksdag zou in de kwestie competent zijn, en alleen als de keizer bereid was zich onvoorwaardelijk achter de graaf op te stellen, was succes mogelijk.¹³²¹ Een notitie van de graaf De Mercy-Argenteau, die namens de keizer onderhandelaar voor, en ondertekenaar van het Verdrag van Fontainebleau was geweest en met wie de graaf van Arberg in contact was getreden, was diplomatiek, maar niet bemoedigend voor de graaf.¹³²² In de onderhandelingen waren de Staten-Generaal

¹³¹⁷ Verslag van de notaris. NA_S-G, inv.nr. 5876.

¹³¹⁸ Brief van de graaf van Arberg d.d. 26 september 1786. Ibidem.

¹³¹⁹ 'Memorie van het Gouvernement Generaal van Brussel aan de Heeren Hop en l'Estevenon, haar HoMo ministers aan het Hoff van Brussel, wegens de banken van St. Servaas en Elsloo, overgegeven in dato 16 okt. 1786.' Vermeld in een lijst van resoluties van de Staten-Generaal inzake Elsloo. RHCL_Els, inv.nr. 247.

¹³²⁰ 'Consideratien' van Pelerin d.d. 19 september en 6 november 1786; brieven van Van Panhuys d.d. 7 oktober en 27 november 1786. NA_S-G, inv.nr. 5876.

¹³²¹ Brief d.d. 11 oktober 1786 aan de graaf van Arberg. RHCL_Els, inv.nr. 247.

¹³²² Florimond-Claude de Mercy-Argenteau (1727-1794), Oostenrijks diplomaat. Ambassadeur aan het hof van Versailles.

volgens De Mercy-Argenteau heel stellig geweest over hun rechten op Elsloo. Hij wees er in zijn notitie op dat de keizer in het Verdrag weliswaar niet expliciet rechten van het Rijk inzake Elsloo had opgegeven, maar het afzien in het Verdrag van rechten op Elsloo was wel een ‘cession formelle’. De al lange tijd bestaande feitelijke uitoefening van de soevereiniteit door de Staten-Generaal zou daardoor nog minder gemakkelijk kunnen worden aangevochten. Bovendien waren de leenverheffingen in Valkenburg een onbetwistbaar feit. Eventueel optreden van de Staten-Generaal in Elsloo als soevereine macht had door de cessie toch een verdere juridische grondslag gekregen. Vooralsnog hadden de Staten-Generaal zich echter terughoudend opgesteld, zodat er geen mogelijkheid bestond tot formele klachten. Tot zover de mening van De Mercy-Argenteau.¹³²³ Eind november liet de heer van Elsloo toch stukken in Wenen afgeven over de recente gebeurtenissen rond Elsloo, maar hij koos de informele weg.¹³²⁴

Begin december 1786 gaven de Staten-Generaal aan bereid te zijn in overleg te treden met het bestuur in Brussel, maar de reactie was dat alleen het Rijk in de kwestie competent was. De graaf van Arberg verloor zijn aanvankelijk enthousiasme voor het verdedigen van de rijksonmiddellijkheid snel en had nu heel andere ideeën. Hij trad in contact met de gezant van de Staten-Generaal in Brussel, W. Lestevenon.¹³²⁵ De graaf gaf aan bereid te zijn zich te laten uitkopen door de Staten-Generaal. Een (anonieme) contactpersoon in Elsloo (secretaris Roemers?) bezwoer de graaf dit niet te doen en suggereerde om met de Staten-Generaal in onderhandeling te treden om juist de leenband af te kopen.¹³²⁶ De graaf hoorde echter van Lestevenon dat de Staten-Generaal daartoe in geen geval bereid zouden zijn en hun wil desnoods met geweld zouden opleggen.¹³²⁷ Dat betekende mogelijk een nieuwe confiscatie en een langdurig en kostbaar proces bij het RKG met onzekere uitkomst, waar de graaf weinig voor voelde.

Intussen was iemand anders zich met de zaak gaan bemoeien: Charles Alexandre van Arberg, broer van de heer van Elsloo en sinds 1786 bisschop van Ieper. In een stuk getiteld ‘Information pour Messieurs de la Communauté de la Baronnie d’Elsloo’ sprak hij zijn verbazing uit over de plannen van zijn broer om Elsloo te verkopen. Hij zette de functionarissen in Elsloo aan tot actie. Secretaris Roemers stelde een stuk op dat aan de keizer moest worden aangeboden, een ‘Plan général au sujet de la Terre d’Elsloo’. De Rijksdag

¹³²³ ‘Mémoire’ (z.d.). RHCL_Els, inv.nr. 247.

¹³²⁴ Een bundeltje stukken in het archief van de RHR draagt de aantekening: ‘Dieses ist den 28 Nov. 1786 vom Hr. Agenten Matteleij ad privatam notitiam übergeben worden.’ HHStA, RHR, Miscellanea Gratialis, Lateinische Expedition, inv.nr. 22.

¹³²⁵ Willem Anne Lestevenon (1750-1816), gevolmachtigd minister van de Staten-Generaal te Brussel, van 1784 tot 1787. Bron: http://www.parlement.com/id/vg09llviinui/w_a_lestevenon (januari 2018).

¹³²⁶ Er werden diverse concepten opgesteld, zoals een verklaring, te tekenen door de Staten-Generaal, dat Elsloo, tegen betaling van een bedrag, werd bevrijd van de leenband met Valkenburg en vrij werd verklaard van de soevereiniteit van de Staten-Generaal, en een brief door de resident in Den Haag te richten aan de Staten-Generaal, waarin hij verklaarde dat bij de onderhandelingen voor het Verdrag van Fontainebleau over het hoofd was gezien dat Elsloo feitelijk rijks was en voorstelde dat de Staten-Generaal twee commissarissen zouden aanwijzen om samen met twee van de keizer de aard van Elsloo te beoordelen. RHCL_Els, inv.nr. 247.

¹³²⁷ Brands, Tractaat, 54-58.

zou Elsloo tot vrije rijksheerlijkheid moeten verklaren om zo de Staten-Generaal onder druk te zetten. Graaf Nicolas Antoine leek bereid zich hierbij aan te sluiten, maar alleen als de gemeente bereid was de kosten te dragen van het proces bij het RKG en als hij financiële compensatie zou krijgen voor het niet doorgaan van de verkoop. Geen van de plannen kwam echter tot uitvoering. Blijkbaar gebeurde er van beide zijden niets meer. De graaf werd vanaf 1787 in beslag genomen door nieuwe verantwoordelijkheden en toenemende onrust in de Oostenrijkse Nederlanden. In 1789 viel hij in ongenade bij de keizer.

Dat Elsloo niet formeel in het gareel werd gedwongen, blijkt uit een kwestie die speelde in 1789. De Staten-Generaal hadden een verbod uitgevaardigd op de uitvoer van graan vanwege schaarste. Toen een deurwaarder dit plakkaat in oktober in Elsloo wilde afgeven, werd het geweigerd.¹³²⁸ Op 31 oktober werden in Beek twee zogenaamde 'kinkevoerders' aangehouden die met veertig vaten tarwe vanuit Elsloo op weg waren naar Clermont, buiten Staats gebied. Zij verklaarden dat het verbod niet van toepassing was omdat zij graan vervoerden vanuit de rijksheerlijkheid Elsloo, waarvoor zij de 'protestatie' van de graaf van Arberg uit 1786 als bewijs toonden. Onderzoek wees uit dat het graan oorspronkelijk afkomstig was uit Staats gebied en dat aan het transport naar Elsloo niets in de weg was gelegd omdat de Staatse beambten dit als Staats gebied beschouwden. De Staatse functionarissen wisten zich met de situatie niet goed raad. Het verbieden van uitvoer naar Elsloo zou de stelling van de heer van Elsloo bevestigen. Het graan werd in beslag genomen.¹³²⁹ De Staten-Generaal vaardigden op 4 november een resolutie uit die niet de uitvoer naar, maar de invoer van graan in Elsloo verbood. Publicatie van dit plakkaat werd in Elsloo weer geweigerd.¹³³⁰ De autoriteiten hadden daarna belangrijker zaken aan hun hoofd dan de kwestie Elsloo. In de Oostenrijkse Nederlanden was al opstand uitgebroken. De oude structuren zouden in de jaren daarna snel worden weggevaagd.

8.20 Samenvatting en conclusies

De leenband met Valkenburg betekende in 1452 een duidelijke keuze van de heer van Elsloo voor een band met de heersers van de Bourgondische Nederlanden. Deze leenband en oriëntatie bepaalden in belangrijke mate het verdere lot van Elsloo. De poging in de zeventiende eeuw om de gevolgen teniet te doen, bleek uiteindelijk kansloos tegen de militaire macht en de (leenrechtelijk) 'de jure' sterke positie van de Staten-Generaal. De leen- en landsheerlijke banden boden echter ook kansen op bescherming en een sterkere rechtspositie tegenover derden.

Elsloo was in de onderzochte periode nooit vrij van de invloed van grote landsheren. Op basis van de mate van landsheerlijke machtsuitoefening is de conclusie gewettigd dat de

¹³²⁸ Verklaring van de Luitenant-Drossaard van het Land van Valkenburg d.d. 12 oktober 1789. NA_S-G, inv.nr. 5877.

¹³²⁹ Rapport van Luitenant-Voogd Pelerin d.d. 3 november 1789. Ibidem.

¹³³⁰ Brands, Tractaat, 59-60.

heerlijkheid zelfs enkele malen volledig onderworpen raakte aan landsheerlijk gezag. Dat gebeurde in de vijftiende eeuw gedurende een korte periode onder Karel de Stoute, in het laatste kwart van de zestiende eeuw onder Spaans gezag en gedurende een groot deel van de achttiende eeuw onder Staats gezag. De uitoefening van competentie en feitelijke rechtsmacht door landsheerlijke hoven (leenhof en civiele hoven) en vooral rechtstreeks ingrijpen in de interne aangelegenheden zijn als relevante criteria voor deze conclusie te noemen. Permanent en definitief onomstreden werd deze vergaande landsheerlijke machtsuitoefening niet. Wanneer de landsheer verzwakte of wanneer diens aandacht gewoon verslaptte, kon Elsloo, wat de interne vrijheden betreft, weer een semionafhankelijke status krijgen. Van structurele financiële bijdragen aan een landsheer was slechts een beperkte periode sprake. Publicatie van plakaten bleef een onregelmatig iets.

Van een status 'de jure' als zelfstandige grootheid in rijksverband was nooit sprake. Elsloo duikt uit de historische mist van de middeleeuwen op als een gebiedje met een onduidelijke status, zonder een relatie van staatsrechtelijke betekenis met keizer en Rijk. Er is onvoldoende bewijs voor de stelling dat Elsloo ooit een leen van het Rijk was. De 'a contrario'-redenering dat het ontbreken van duidelijk en permanent landsheerlijk gezag vóór de zestiende eeuw in principe rijksonmiddellijkheid zou betekenen, past bij de juridische benadering van de achttiende eeuw (en dan nog alleen in een 'territorium non clausum'), maar kan voor de realiteit tot in elk geval de zeventiende eeuw geen betekenis hebben. Om dus aan het ontbreken van dergelijke landsheerlijke invloed in vroeger eeuwen de conclusie te verbinden dat Elsloo het (suggestieve) staatsrechtelijke predicaat 'vrije rijksheerlijkheid' verdient, of soeverein, onafhankelijk dan wel volledig zelfstandig kan worden genoemd, doet geen recht aan de feitelijke situatie.

De oude consultatieve rechtsgang op de SvA is ook in de casus Elsloo onvoldoende basis voor conclusies over de staatsrechtelijke positie. Wat rechtsgang in hoger beroep en ressort na 1500 betreft, bleef de situatie lang complex. Maar het RKG speelde in de zestiende eeuw nauwelijks een rol, de RHR geen enkele. Als het om de heerlijkheid zelf en de daaraan verbonden rechten ging, speelden zowel in de zestiende eeuw als daarna de verschillende landsheerlijke leenhoven en rechtbanken steeds een grote rol, niet de hoogste instanties van het Rijk zoals die na 1500 begonnen te functioneren.¹³³¹ De pogingen in de zeventiende eeuw om de beslissing over de status van Elsloo bij RKG en RHR te leggen, mislukten volledig. Los van dergelijke bewuste pogingen van de zijde van de heer van Elsloo, is het Rijk in termen van 'relatie' een factor van beperkte betekenis gebleven. In civiele zaken werd op RKG en RHR zelden een beroep gedaan. De SvA was in de zestiende en zeventiende eeuw een civiele rechtbank in hoger beroep voor de gewone inwoner, niet voor de heer en diens familie en verwanten.

In de zestiende eeuw raakten de heren van Elsloo door het aangaan van familiebanden en het vervullen van functies verbonden met de regio, terwijl de Brabantse hoven een steeds

¹³³¹ Zie voor een cijfermatige analyse en grafische weergave de algemene slotconclusies.

grotere rol speelden. In het laatste kwart van de zestiende eeuw was Elsloo op geen enkele manier 'rijks' te noemen. De heerlijkheid droeg bij in de bede en in alle contributies van het Land van Valkenburg, van rechtsgang op de SvA was toen geen sprake meer, en in alle belangrijke geschillen die de heerlijkheid raakten, werd de Raad van Brabant in Brussel ingeschakeld. Nieuwe heren brachten in de zeventiende eeuw een andere houding en een bewust op het Rijk gerichte strategie. Maar ook in de zeventiende en achttiende eeuw is er nooit sprake geweest van een strategie gericht op rijksstandschap. Heren en inwoners wilden een vorm van soevereiniteit binnen rijksverband, zonder de daaraan mogelijk verbonden lasten. Men wilde zich onttrekken aan de macht van derden, zonder daar een duidelijke positie binnen de structuur van het Rijk voor in de plaats te willen stellen. Voor de inwoners hield 'rijks' zijn vooral in dat men niet met vaste financiële lasten werd geconfronteerd, en dat men zich niet de wet hoefde te laten voorschrijven vanuit het nabije Valkenburg.

De houding van de Staten-Generaal na de inname van Maastricht was lange tijd voornamelijk reactief. Aan de leenrechtelijke band werden weinig consequenties verbonden. De Raad van Brabant in Den Haag achtte zich weliswaar zonder meer competent in geschillen van derden (particulieren) met de heer van Elsloo, maar de Staten-Generaal waren nog terughoudend en bereid tot diplomatiek overleg met het Rijk. Uit diverse adviezen aan de Staten-Generaal blijkt dat men in Den Haag in de zeventiende eeuw opzag tegen de processen en diplomatieke verwickelingen die een te intensieve bemoeienis met de interne zaken van Elsloo met zich mee zou kunnen brengen. Het sop was de kool niet waard. Men was wel altijd bereid voor de eigen (lange tijd niet exact gedefinieerde) aanspraken op te komen, maar zocht niet de confrontatie wat aanspraken van derden betrof. Met de status quo en het 'agree to disagree' had men in de zeventiende eeuw lang vrede. De periode van confiscatie betekende een omslag. Daarna namen Staatse functionarissen het woord soevereiniteit makkelijker in de mond en was de Raad van Brabant niet bereid om bemoeienis van de SvA nog te dulden. Maar pas in 1711 maakten de Staten-Generaal een expliciete keuze. Van het structureel handhaven van deze keuze was daarna nog steeds geen sprake. Na het optreden tegen drossaard De Lambermont verslaptte de aandacht weer snel, die er met name vanuit Valkenburg had moeten zijn om Elsloo definitief nauw met het Land van Valkenburg te verbinden. Ook in de achttiende eeuw was er, wat de interne aangelegenheden van de heerlijkheid betreft, voornamelijk sprake van *laissez faire*. Zolang Elsloo niet nadrukkelijk in beeld kwam door klachten of processen, liet men betijen. Zo kon Elsloo ruim anderhalve eeuw ontkomen aan het bijdragen in de bede van het Land van Valkenburg, werden de plakaten van de Staten-Generaal lange tijd niet gepubliceerd, en lijkt de rechtsgang in civiele kwesties in hoger beroep op het leenhof van Valkenburg nooit echt gebruikelijk te zijn geworden. De zelfstandigheid ten opzichte van het Land van Valkenburg bleef bestaan. De Staten-Generaal waren als soevereine macht voor de inwoners mede aanvaardbaar omdat zij in de praktijk geen bedreiging vormden voor het katholieke karakter van de heerlijkheid en geen financiële lasten oplegden. Als militair machtige partij in de regio

waren zij een aantrekkelijke beschermheer, ook voor inwoners tegen hun eigen heer en diens vertegenwoordigers. Keizer en Rijk waren verre en machteloze spelers.

De reactie van de heer van Elsloo op het Verdrag van Fontainebleau was die van een gepikeerde adellijke die zijn archief overhoop liet halen om – na bijna een eeuw van stilzwijgen – nog eens oude stellingen af te stoffen. Wat de facto al heel lang een gegeven was, kon ‘de jure’ nog eens worden aangevochten. De keizerlijke verklaringen uit de zeventiende eeuw, stellig maar zonder deugdelijke basis, konden in de strijd worden geworpen. De heer van Elsloo bracht daarmee de betrokken machten in verlegenheid, maar al snel reduceerde zijn belangstelling voor Elsloo zich tot het financiële aspect en was hij de heerlijkheid liever kwijt dan rijk.

Eigenlijk bleef Elsloo tot het einde toe een heerlijkheid waar beperkte belangstelling voor bestond van de zijde van landsheren. Of het nu de hertogen van Brabant of de Staten-Generaal betrof, er was geen sprake van een strategie van soevereiniteitsuitoefening of mediatisering, behalve in de periode onder Karel de Stoute. Het feitelijk ressort van externe rechtbanken wisselde en werd grotendeels situationeel bepaald, niet door de wil van de heer van Elsloo, maar door machtsverhoudingen tussen landsheren en door particuliere keuzes van partijen. Wanneer de machtspositie van een landsheer overheersend was, boog men mee, qua ressort en financiële bijdragen. Het meebuigen nam druk weg en schiep ruimte waarin aanspraken op zelfstandigheid niet definitief hoefden te worden opgegeven. Zodra de omstandigheden dat mogelijk maakten, konden deze aanspraken herleven en handelingsvrijheid bieden in gewijzigde omstandigheden. De gezochte vrijheid was echter de interne vrijheid binnen de grenzen van de heerlijkheid, niet een plaats onder de standen van het Rijk.

9 WITTEM IN DE PERIODE 1639-1700

9.1 Inleiding en onderzoeksvragen

De ontwikkelingen in de staatsrechtelijke status van de heerlijkheid Wittem worden hier slechts voor een beperkte, maar cruciale periode onderzocht. De belangrijke jaren tot circa 1640 zijn al elders behandeld.¹³³² Na 1700 zijn er geen veranderingen van betekenis meer in de staatsrechtelijke status binnen het Rijk (alleen de verheffing van de vrijheerlijkheid tot graafschap) en was er geen enkele dreiging voor de onafhankelijke status van de zijde van landsheren. De status van Wittem was toen onomstreden en daarmee is de achttiende eeuw niet interessant voor de in deze studie gestelde centrale onderzoeksvragen.

Wat de ontwikkeling betreft, is het contrast bij geen enkele VRH groter. In de eerste vier decennia van de zeventiende eeuw bevond Wittem zich duidelijk in de invloedssfeer van de Spaanse Nederlanden. Het was een Brabants leen en kende geen andere leenbanden. De Raad van Brabant in Brussel was onbetwist de hoogste rechtsinstantie voor de heerlijkheid. Van rechtsgang op de SvA of op het RKG was geen sprake, en was ook nooit sprake geweest. In de zestiende eeuw had de NWK Wittem als lid van de Kreits willen opnemen, maar aan het eind van de Tachtigjarige Oorlog, na een halve eeuw van niet verschijnen en niet betalen, beschouwde de NWK Wittem als verloren voor de Kreits. Aan het eind van de zeventiende eeuw was Wittem echter onbetwist rijks- en kreitsstand en waren alle banden met de Spaanse Nederlanden verbroken.

Onderzocht wordt hoe dit proces verliep. Het jaar 1639, het jaar van de dood van Floris II van Palant, graaf van Culemborg, die werd opgevolgd door de graven van Waldeck, wordt als beginpunt genomen. Het bestuur van Wittem en de besluitvorming, inclusief de rol van de inwoners daarin, komen aan de orde. Wat omgevingsfactoren betreft, krijgt vooral het decennium na het einde van de Tachtigjarige Oorlog aandacht: de door troepen in Spaanse dienst veroorzaakte problemen, het falen van de NWK in het organiseren van bescherming, de rol van een alliantie van een aantal rijksstanden, die bereid was ook niet-standen onder haar bescherming te nemen. De in het geschil ingezette diplomatieke en juridische middelen worden beschreven en de van beide zijden aangevoerde argumenten worden belicht.

¹³³² Weinberg, Wittem.

9.2 Wittem tussen Spaanse Kroon en Rijk

De jaren dertig van de zeventiende eeuw hadden veel onrust gebracht in de omgeving. In 1629 was Wittem voor het eerst geconfronteerd met contributie-eisen van keizerlijke militairen. Wittem reageerde met een ontkenning van de 'rijkse' status in een uitgebreid betoog over de historie van de heerlijkheid en de banden met het hertogdom Brabant. Dit maakte echter geen indruk op de militaire commandant.¹³³³ Een interventie van de Spaanse landvoogdes had wel effect, en de keizerlijke commandant verleende een sauvegarde.¹³³⁴ Het jaar daarop kwamen er echter opnieuw contributie-eisen. Daarop wendde de Spaanse landvoogdes zich rechtstreeks tot de keizer, ten behoeve van zowel Wittem als de eveneens aangeslagen Elf Banken van Sint-Servaas, en met succes.¹³³⁵ Na de inname van Maastricht kwamen er aanvankelijk vorderingen van de Staatse commandant, maar dankzij de positie van de graaf van Culemborg in de Republiek konden deze worden afgewend. De graaf stelde, nu het opportuun was de banden met Brabant en de Spaanse Nederlanden niet te benadrukken, dat het 'buiten alle dispuite' zou zijn dat Wittem 'immediate den Rijke is subject'.¹³³⁶

In 1638, na de komst van het keizerlijk leger onder Piccolomini naar de regio, wist de graaf, via de Staten-Generaal, de keurvorst van Keulen ertoe te bewegen de keizerlijke bevelhebbers te wijzen op de neutraliteit van Wittem.¹³³⁷ Maar in het voorjaar van 1638 werden er toch zonder pardon 50 keizerlijke soldaten op kasteel Wittem gelegerd, terwijl er plannen waren om nog eens 600 rekruten in de heerlijkheid te legeren. Drossaard Schwartzberg betoogde dat 'wij met het Rijck nijet te doen noch oijt gecontribueert hebbende tot onderhoudt van Keijs. Ma. volck, noch en dependeren van het Rijck, dan als een neutrale vrij heerlicheijt ende leenroerich vanden Hertoge van Brabant', maar de keizerlijke commandant in Aken was ongevoelig voor argumenten. Om de druk op te voeren, werden de drossaard en de rentmeester van Wittem enige tijd in Aken gevangengezet. Uiteindelijk betaalden Wittem en Eys samen 1800 rijksdaalders, hoewel tegen afgifte van een verklaring door de keizerlijke commandant dat betaling gebeurde 'in keinem prejuditz offt böse consequenz gegen ire privilegien'. De keizerlijke vorderingen waren daarmee niet ten einde. In de eerste helft van 1639 werden de inwoners van Wittem gedwongen om 40 in Aken ingekwartierde ruiters te onderhouden, wat de heerlijkheid 4.000 rijksdaalders kostte.¹³³⁸

Toch lijkt Wittem aan het eind van de Tachtigjarige Oorlog kwetsbaar voor mediatisering door de Spaanse Kroon. Dat men zich van die dreiging (of optie) bewust was, blijkt al uit diverse stukken uit de periode direct na de dood van Floris II op 6 juni 1639, die zonder

¹³³³ 'Klar und wollgegründt Deduction und bericht was massen die Herligkeidt Witthem und derselben underthanen und zugehorige ohnmittel in Brabandt und nit im Reich resortiren und gehorig.' RHCL_PW, inv.nr. 213a.

¹³³⁴ Sauvegarde van de keizerlijke commandant Johan van Nassau d.d. 12 april 1630. RHCL_Wit, inv.nr. 1195.

¹³³⁵ Brief van de landvoogdes aan de keizer d.d. 28 februari 1631. Ibidem.

¹³³⁶ Brief van de graaf aan de drossaard in Wittem d.d. 29 december 1632. RHCL_PW, inv.nr. 213b.

¹³³⁷ Brief van de graaf aan drossaard Van Belven d.d. 26 april 1638. RHCL_PW, inv.nr. 213a.

¹³³⁸ Diverse brieven van drossaard Schwartzberg, RHCL_PW, inv.nr. 213a en 525.

nakomelingen was gestorven. De nieuwe eigenaar, graaf Wolrad van Waldeck, moest door zijn beambten op de hoogte worden gebracht over de positie van Wittem, en zo wordt zichtbaar hoe er werd geredeneerd.¹³³⁹ In een brief van 9 juli 1639 aan de graaf bespreekt drossaard Schwartzenberg de situatie en de mogelijke opties en risico's.¹³⁴⁰ Schwartzenberg stelde dat Wittem een vrij Brabants leen was en nooit aan enige rijkslasten onderworpen was geweest. Nu had de keizerlijke *Generalkommissar* Von Boymer echter hoge contributie-eisen gesteld, 'hoech prejudiciabele neuwerongen' volgens Schwartzenberg. Schwartzenberg sprak de hoop uit dat de druk van keizerlijke zijde nu zou afnemen 'weillen onser gnedigster Herr ein neuterael Reichs Graven ist'. Wat Schwartzenberg betrof, was de keuze voor de graaf open. Hij kon de tussenpositie blijven koesteren, of kiezen voor Brabant dan wel het Rijk. Indien de graaf echter Wittem 'wollte kaijsers machen', dan moest hij wel rekening houden met te verwachten verzet daartegen vanuit Brussel. Schwartzenberg vreesde anderzijds dat de oude privileges als Brabants leen al onder druk stonden, gezien de financiële nood in Brussel. En als er eenmaal een precedent was geschapen van bijdragen, zou er daarna moeilijk meer aan te ontkomen zijn. Van beide zijden, Rijk en Spaanse Nederlanden, dreigden dus grotere financiële lasten.

Twee brieven aan de graaf uit december 1639 van de hand van Van Ghoor, juridisch adviseur van de graaf, geven opnieuw een schets van de situatie.¹³⁴¹ Hij geeft aan dat ook rekening moet worden gehouden met de opinie binnen de heerlijkheid. Wittem werd op dat moment geconfronteerd met eisen van twee zijden. De keizerlijken dreigden weer met inkwartieringen en er werd contributie geëist. Tegelijkertijd was er ook vanuit Limbourg een vordering gesteld: van Wittem werd een bijdrage in de bedde van de Landen van Overmaas geëist ter hoogte van 3.000 gulden.¹³⁴² Wittem kende geen landdag, maar de 'meestgeërfde' inwoners hadden een vergadering belegd en, ondanks verzet daartegen van de drossaard, een resolutie aangenomen om zich tot de Spaanse landvoogd te wenden teneinde bescherming tegen de vorderingen van keizerlijke zijde te verzoeken. Men wilde dus, gedwongen te kiezen tussen twee kwaden, eerder voor de (voorspelbare en relatief gelijkmatige) Spaanse eisen zwichten (hopend dat een beroep op privileges weer zou helpen) en zich tegen de (onvoorspelbare en al twee jaar hoge) eisen van keizerlijke militairen verzetten. Van Ghoor vreesde dat Wittem daardoor 'in eene perpetuelle slavernije ende serviteijt van schattingen, beeden ende diergelijcke lasten soude [worden] getrocken ende de neutraliteijt, met een goetd deel vande hoocheijt, verlooren [zou] gaen'. Maar van Ghoor was er na lang onderhandelen in geslaagd een akkoord te bereiken: de eisen van keizerlijke zijde konden met een betaling van 800 rijksdaalders aan de commandant worden afgekocht, weer 'zonder prejudicie'. De onderdanen moesten nu, zo mogelijk 'met soete middelen', van de uitvoering van het besluit van de vergadering worden afgehouden. Had dit geen

¹³³⁹ Wolrad van Waldeck was gehuwd met een nicht van Floris II, Anna van Baden, die Wittem erfde.

¹³⁴⁰ RHCL_PW, inv.nr. 525.

¹³⁴¹ Brief z.d. en brief d.d. 23 december 1639. RHCL_PW, inv.nr. 502 en 505.

¹³⁴² RHCL_PW, inv.nr. 505. Aangezien het hele Land van Valkenburg 20.571 gulden bijdroeg in de gewone bedde van de Landen van Overmaas, lijkt 3.000 gulden een extreme eis.

effect, dan zou de graaf een verbod moeten uitvaardigen: 'in cas van wederspannicheijt verbot doen van niet te doen tegens des keijzers mandaten ende bevelen ende altijd met commissarien vanden keijser t'accorderen'. Intussen moest men proberen van de Raad van Brabant in Brussel een verbod, een 'mandatum inhibitorium', tegen de eisen uit Limbourg te verkrijgen, met een beroep op de oude privileges. Op 24 december 1639 schreef de graaf van Waldeck een brief aan de 'Deputirte' te Limbourg, waarin naar de oude privileges werd verwezen en met stappen bij de landvoogd en de Raad van Brabant werd bedreigd. Schwartzenberg ging onderhandelen in Limbourg en vernam dat de suggestie of instructie om Wittem in de bede aan te slaan uit Brussel was gekomen en niet het initiatief was van de staten van het hertogdom Limburg. Hij kreeg daarom het advies om in Brussel te procederen. Het beroep op de privileges slaagde blijkbaar, want aan de eisen om bij te dragen in de bede is niet voldaan. Wittem kon nog blijven profiteren van zijn hybride status. Men bleef schipperen. De graaf van Waldeck had op dat moment wat Wittem betreft nog geen keuze gemaakt vóór of tegen het Rijk.

De militaire situatie veranderde ingrijpend na een nederlaag van de keizerlijke troepen bij Kempen in januari 1642. De vijanden van de keizer hadden daarna vrij spel. Eerst verschenen er Franse troepen in de omgeving van Aken, samen met eenheden uit Weimar. Zij probeerden ook kasteel Wittem te bezetten.¹³⁴³ Daarna waren het de (protestantse) Hessen die een dreiging vormden, in 1643 kasteel Wittem bezetten en ook contributies eisten. Tegen deze vorderingen van militairen uit het Rijk kon Wittem zich weer als 'Brabants' laten presenteren. De Spaanse commandant van Limbourg schreef een brief aan de commissaris van de Hessen waarin hij Wittem als tot het Spaans territorium behorende, geprivilegieerde vrijheerlijkheid beschreef.¹³⁴⁴

De Staten-Generaal waren sinds de inname van Maastricht in 1632 een belangrijke machtsfactor in de regio. Zij waren ook niet terughoudend in het inzetten van de militaire macht van het grote garnizoen van Maastricht. Omdat zij bereid waren ten behoeve van Wittem sauvegardes te verlenen en te interveniëren bij hun Hessische bondgenoten, bleef Wittem na 1643 gespaard tot het einde van de Tachtigjarige Oorlog.¹³⁴⁵ Floris II was, als vooraanstaand protestants adellijke in de opstandige provincies, tot zijn dood in 1639, een garantie geweest voor een welwillende houding van de Staten-Generaal ten opzichte van Wittem. Zijn opvolgers, de protestantse graven van Waldeck, werden door de Staten-

¹³⁴³ GA_C, inv.nr. 7703a, nr. 25.

¹³⁴⁴ RHCL_Wit, inv.nr. 291. Limbourg was in 1632 in Staatse handen gevallen maar al in 1635 door de Spanjaarden heroverd.

¹³⁴⁵ Brief van de Staten-Generaal aan de graaf van Solms, gouverneur van Maastricht: 'Watt wij sijn schrivende aen Bernardt Backer, Commissaris vande Hescche troppen binnen Neus in faveur vande vrijherlickheit Wittem ende appenderende heerlickheit Eyss (...) sall U.E. konnen sien uijt te hierneffens gaende copie (...) ordonneren, dat deselve sich sall opposeren tegen die Hescche en de andere troppes die eenige executie op die onderdaenen vande gemelde heerlickheden soudon willen voornemen, ende dieselve bie onse protectie ende sauvegarde voor soe veel moegelijk maintaineren ende defenderen. Actum 13 Nov. 1643' (RHCL_PW, inv.nr. 505). Eys had, volgens een lijst van 'Collecta Imperii', in 1641 contributie betaald aan de Hessen, en kreeg in 1642 een sauvegarde (waarschijnlijk tegen betaling) van de in Maastricht zetelende Hessische commissaris (RHCL_Wit, inv.nr. 269 en RHCL_Eys, inv.nr. 516a).

Generaal ook als onderdanen gezien vanwege hun vele geërfde bezittingen in het noorden. Georg Friedrich van Waldeck, gedurende twee periodes als militair in dienst van de Staten-Generaal (en tussentijds van het bevriende Brandenburg), mocht op extra welwillendheid rekenen. Omdat de heerlijkheid Wittem geen Limburgs maar een Brabants leen was, konden en wilden de Staten-Generaal er na de verovering van Maastricht geen aanspraak op maken als onderdeel van de Landen van Overmaas. De drossaards van Wittem onderhielden in deze periode steeds goede contacten met de gouverneurs van Maastricht (vanaf 1679 overigens Georg Friedrich zelf). Maastricht had belang bij het vrije verkeer tussen de stad en Aken, en de weg liep via Wittem. De inname van Maastricht had dus in deze omgeving, naast de Spaanse Kroon en het Rijk, een verdere, maar voor Wittem niet bedreigende, speler op het toneel gebracht, waar de heren van Wittem graag gebruik van probeerden te maken.

9.3 Het bestuur van Wittem door de graven van Waldeck

Ten opzichte van andere VRH was Wittem relatief groot. Van het aantal inwoners van de heerlijkheid vóór 1800 zijn geen exacte gegevens bekend. Volgens een inventarisatie die rond 1665 werd uitgevoerd, bevonden zich in de heerlijkheid toen 275 huizen.¹³⁴⁶ In 1776 werden in Wittem 455 hoofden van huishoudens geteld.¹³⁴⁷ Wittem is bijzonder ten opzichte van de meeste (nog) kleinere VRH in de omgeving omdat het slechts een van vele bezittingen van de eigenaren was, en zeker niet de belangrijkste. Wittem werd mede bestuurd vanuit Culemborg, waar de kanselarij gevestigd was die de talrijke bezittingen had beheerd van de Van Palant, graven van Culemborg. De graven van Waldeck, hun erfgenamen, handhaafden Culemborg als bestuurscentrum voor de Culemborgse erfenis, maar hadden vanaf 1650 in het graafschap Waldeck hun eigen kanselarij die ook een rol ging spelen.¹³⁴⁸

Er was na de dood van Floris II vijftien jaar lang geen stabiliteit wat regerend graaf betreft. Graaf Wolrad, de erfgenaam van Floris II in 1639, stierf al in 1640. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Philip Theodor, die in 1645 overleed. Diens broer Georg Friedrich werd regent ten behoeve van zijn minderjarige neef Heinrich Wolrad, zoon van Philip Theodor. Heinrich Wolrad overleed in 1664 en Georg Friedrich was zijn erfgenaam. Feitelijk regeerde Georg Friedrich Wittem van 1645 tot zijn dood in 1692, met een onderbreking in de jaren 1659-1664 toen zijn neef heer van Wittem was.

Georg Friedrich (1620-1692) was een sterke persoonlijkheid die een belangrijk man van zijn tijd zou worden. Hij was actief als militair en ambtenaar, eerst in dienst van de Staten-Generaal, daarna onder andere in dienst van de keurvorst van Brandenburg en vervolgens weer van de Staten-Generaal. Hij was vastberaden en vechtlustig, ook in de verdediging

¹³⁴⁶ Mechelen 118, Wahlwiller 43, Nijswiller 24, Epen 90. 'Specificatie der ingesetenen.' Hessisches Staatsarchiv Marburg, Waldeckische Ältere Kanzleien, inv.nr. 115.15.

¹³⁴⁷ 'Verzeichnis deren Unterthanen': Mechelen samen met Nijswiller 298, Epen 147 'onderdanen'. De inwoners worden vermeld met hun beroep en hun grondbezit. RHCL_Wit, inv.nr. 1021.

¹³⁴⁸ Menk, Waldeck, 74-75.

van zijn rechten en bezittingen. In de jaren na de vrede van 1648 stond hij aanvankelijk achterdochtig tegenover de keizer en probeerde hij binnen het Rijk protestantse coalities te smeden. Hij had als regent voor zijn neef, en later als erfgenaam van de Culemborgse goederen, weinig tijd voor de heerlijkheid, maar wenste wel zelf te beslissen. Het bezit van Wittem maakte hem tot leenman van de Spaanse Kroon, een katholieke grootmacht die hij diep wantrouwde. Het graafschap Waldeck behoorde tot de rijksstanden (lid van de *Oberrheinische Reichskreis*). In de persoon van Georg Friedrich had Wittem een heer met een niet onbelangrijke status binnen het Rijk, een groot netwerk en diplomatieke ervaring. Dat zou zijn neerslag krijgen in de wijze waarop diplomatie zou worden bedreven met betrekking tot Wittem.

De brieven van de Culemborgse stadhouder Guesont aan graaf Georg Friedrich in de jaren 1655-1657 bieden ons een blik achter de schermen van het bestuur, zoals dat voor Wittem van betekenis was.¹³⁴⁹ Wittem komt in deze brieven overigens slechts beperkt aan de orde. De financiën van de door Georg Friedrich beheerde erfenis verkeerden in een slechte toestand en een groot aantal processen vereiste aandacht. Wittem zou veel aandacht blijven vergen van de graaf en zijn kanselarijen. Toen Georg Friedrich, na de dood van zijn neef, in 1664 heer van Wittem was geworden, wilde hij de heerlijkheid het liefst door admodiatie laten renderen.¹³⁵⁰ Een Culemborgse raad schreef in 1670 dat Wittem van alle bezitting van de graaf de meeste problemen gaf.¹³⁵¹

9.4 ‘Lotharingers en Condeesche’

Vanaf 1647 verscheen er een nieuwe bedreiging op het toneel. Spanje en Frankrijk sloten geen vrede en bleven oorlog voeren, al waren beide partijen uitgeput en al woedde in Frankrijk een burgeroorlog. Spanje vond bondgenoten in de hertog van Lotharingen en (vanaf 1652) de prins van Condé.¹³⁵² Deze twee commandanten zouden met hun troepen een plaag worden voor het grensgebied van Spaanse Nederlanden en het eigenlijke HRR.¹³⁵³

¹³⁴⁹ GA_C, inv.nr. 923.

¹³⁵⁰ Zijn neef Wolrad had in de jaren 1662-1664 onderhandelingen gevoerd met graaf Alexander von Velen over verkoop van de heerlijkheid. LNRW_W, inv.nr. 33705 en 33701.

¹³⁵¹ ‘Il faut confesser que cette Baronnie est sujette à beaucoup de revolutions et qu’elle nous donne presque plus de soigne et de peine que toutes les autres terres appartenantes à Mon Seign., ce qui me fait souhaiter assez souvent que nous nous en puissions defuire à des conditions raisonnables, mais je trouve peu de disposition à cela dans l’esprit de S.Excell., qui voudroit bien conserver tout, cependant nous voyons nous attaquéz de tous costez.’ Brief van raad Etlin uit Culemborg d.d. 22 november 1670. RHCL_Wit, inv.nr. 230.

¹³⁵² Condé had de interne Franse machtsstrijd verloren en moest in september 1652 uit Frankrijk vluchten. Hij streed daarna aan Spaanse zijde met wat troepen die hem trouw waren gebleven en allerlei huurlingen.

¹³⁵³ Eind 1655 zouden er 25 regimenten van de Hertog van Lotharingen en 33 van de prins van Condé actief zijn geweest in Spaanse dienst (González de León, Rocroi, 356 noot 94). Dit aantal is moeilijk te verenigen met de 6 à 7000 man die in een brief aan de Spaanse koning worden genoemd (zie hierna), tenzij de regimenten compagnieën waren.

Karel IV (1625-1675), hertog van Lotharingen, had in de Dertigjarige Oorlog aan de zijde van de keizer en de Katholieke Liga gevochten nadat zijn hertogdom, dat tot het Duitse Rijk behoorde, in 1635 door de Fransen was bezet. De keizer had in 1648 vrede gesloten met Frankrijk zonder voor de hertog een regeling te treffen. De hertog hoopte Lotharingen terug te winnen en zette de oorlog tegen Frankrijk voort als bondgenoot van Spanje. Hij was in staat 6 à 7.000 man in het veld brengen.¹³⁵⁴ Een tijdgenoot noemde het een armzalige oorlog tussen de kroon van Spanje en de kroon van Frankrijk. De soldij werd vaak niet betaald, eenheden die regimenten werden genoemd waren eerder compagnieën en zowel officieren als soldaten leken bedelaars ('gueux'). De hertog trok zich vaak weinig aan van het Spaanse opperbevel en hield vooral zijn eigen belangen in het oog. Zijn troepen waren zijn enige kapitaal en hij stelde deze niet graag in de waagschaal in een grote veldslag.¹³⁵⁵ De hertog was meer een militair ondernemer dan een veldheer.¹³⁵⁶ Na de vrede van 1648 hielden zijn troepen nog enkele vestingen in het Rijk bezet en in 1653 vroeg hij een miljoen rijksdaalders voor de ontruiming daarvan.¹³⁵⁷ In 1651 bood hij steun aan de hertog van Gulik in de korte oorlog tegen Brandenburg over de Gulik-Kleefse erfenis. De aanduiding 'Lotharingers' moet men alleen zien als een aanduiding van hun bevelhebber, niet van de nationaliteit van de troepen. De hertog commandeerde een leger bestaande uit vele nationaliteiten, waaronder Schotten en Ieren. Hij wierf ook troepen in de omgeving van Aken en diverse officieren zijn duidelijk uit deze regio afkomstig.¹³⁵⁸

Het gevechtsterrein in Noord-Frankrijk was dusdanig verwoest dat de soldaten daar niet meer lang van het land konden leven. Voor hun winterkwartieren zochten zij streken op waar meer te halen viel. In de winter van 1646-1647 lagen er al Lotharingers in het hertogdom Limburg en moesten de Landen van Overmaas 110.000 gulden opbrengen voor hun onderhoud.¹³⁵⁹ Maar er werd ook contributie gevorderd van 'toutes les places, de terres neutre dependants de l'Empire voisines de Limborch', waaronder Wittem en Gronsveld.¹³⁶⁰ Of er toen al betaald is, is niet duidelijk. Vanaf 1648 zochten de Lotharingers de in het oostelijk grensgebied van de Spaanse Nederlanden gelegen VRH systematisch op voor contributies en winterkwartieren. Of het de Spaanse landvoogd of de hertog was die het besluit daartoe had genomen, is onduidelijk. Waarschijnlijk was het de hertog zelf, die zich, ook na de vrede van 1648, nog als keizerlijk generaal ('General des armes de Sa May. Imperial') betitelde en van mening lijkt te zijn geweest dat het Rijk hem nog iets verschuldigd was. In september 1648 gaf de hertog een hele reeks VRH in het gebied van

¹³⁵⁴ Dit aantal wordt genoemd in een brief van de landvoogd aan de Spaanse koning d.d. 7 maart 1654. Cuvelier, *Correspondance*, 447.

¹³⁵⁵ González de León, Rocio, 357.

¹³⁵⁶ Hij bood in 1648 ook aan troepen te leveren voor de Engelse koning tijdens de burgeroorlog. Alger, *Free-Lance*, 6.

¹³⁵⁷ Zijn broer Frans zou later genoeg nemen met 100.000 rijksdaalders afkopsom.

¹³⁵⁸ Te noemen zijn een kolonel Schnetter uit de familie die eigenaar was van kasteel Cortenbach en kolonel Waldenburg die het huis Waldenburg bij Kettenis (bij Eupen) liet bouwen.

¹³⁵⁹ Het Land van Valkenburg betaalde 31.342 gulden voor de periode van 14 december 1646 tot eind februari 1647. RHCL_LvO, inv.nr. 632.

¹³⁶⁰ Bevel d.d. 4 januari 1647. RHCL_W, inv.nr. 1106.

Aken tot Maastricht bevel om bij te dragen in het onderhoud van zijn troepen. Gronsveld, Wittem, Slenaken en Wijlre worden vermeld.¹³⁶¹ Drossaard Schwartzenberg vroeg de graaf van Waldeck in oktober 1648 om zijn contacten in de Verenigde Provinciën te gebruiken om te helpen dit af te wenden. De Lotharingers dreigden met strafmaatregelen, die in enkele plaatsen in de omgeving al tot uitvoering waren gekomen. De drossaard wilde een afgezant van Wittem naar Den Haag sturen om daar bescherming te bepleiten.¹³⁶² Dat gewapend verzet zonder militaire steun niet verstandig was, bleek in december 1648, toen het ten zuiden van Aken, bij Kaltherherberg, tot een gevecht kwam van de verzamelde schutters uit Kornelimünster en omgeving tegen Lotharingse troepen. Meer dan 150 schutters vonden de dood tegen de ervaren tegenstanders.

De geëiste contributie is door Wittem betaald. Inkwartieringen bleven nog beperkt. In januari 1649 berichtte de drossaard van Wittem aan de graaf, dat er vijf Lotharingse regimenten één dag in Wittem ingekwartierd waren geweest, maar met de steun van de gouverneur en de commandant van Maastricht waren zij ertoe bewogen verder te trekken. Twee Staatse soldaten waren als sauvegarde op kasteel Wittem gelegd.¹³⁶³ In het voor- en najaar van 1649 waren gedurende enige dagen opnieuw Lotharingse soldaten ingekwartierd in Wittem. Dit verliep echter in relatief goede orde. De Lotharingers waren altijd met geld af te kopen, en daar was het de hertog ook voornamelijk om te doen. De stad Aken was in 1649 gedwongen 12.000 rijksdaalders te betalen en proviand te leveren om de Lotharingers uit haar territorium te doen wegtrekken. De heerlijkheden in de wijde omgeving werden in oktober 1650 weer gezamenlijk aangeslagen. Tegen betaling van 6.000 gulden verkregen zij een sauvegarde van de hertog.¹³⁶⁴ Het stuk biedt een beeld van de vele kleine VRH in de wijde omtrek.¹³⁶⁵

In april 1652 meldde drossaard Schwartzenberg aan de graaf van Waldeck dat de Lotharingers de hele winter 1651-52 in de omgeving waren geweest, maar dat hij erin was geslaagd met hun officieren te onderhandelen, zodat alles in Wittem in goede orde was verlopen. Er waren slechts gedurende drie dagen een viertal 'regimenter' ingekwartierd. In

¹³⁶¹ 'Il est ordonné aux officiers et habitants des terres et seignories neutres du Rick d'Aix, de Bortschet, Staelberg, du Pays de St Cornelius Münster, de la signorie der Heijden, Witthem, du hameau de Schlenaken, Willer, Meijsch, Gronsfelt, St Pierre Fouron et de la Signorie de Bollandt, de contribuer à l'entretien et subsistance des officiers et soldats de notre garnison de la ville et chateau de Limbourg. Donné à Bruxelles, le 6 de Septembre 1648. Signé: Ch. Lorraine.' Een kopie van het bevel werd op 12 september 1648 door de commandant van Limbourg aan de drossaard van Wittem gezonden, met een uitnodiging de zaak te komen bespreken. RHCL_PW, inv.nr. 505.

¹³⁶² Brief Schwartzenberg aan de graaf van Waldeck d.d. 13 oktober 1648. RHCL_PW, inv.nr. 505.

¹³⁶³ Brief van drossaard Schwartzenberg d.d. 18 januari 1649. RHCL_Wit, inv.nr. 1196.

¹³⁶⁴ De heerlijkheid Eys droeg hier 150 patagons aan bij. RHCL_Eys, inv.nr. 516b.

¹³⁶⁵ Akte van sauvegarde van Karel van Lotharingen d.d. 15 oktober 1650: 'Nous promettons de tenir francs, libres et exempt de quartir et logement de nos troupes les terres libres imperiales neutres de Gronsveldt, Rijckel [Rijckholt], Mechelen [-aan-de-Maas ?], Mesch, St Pier Fouron, Wittem, Epen, Weyler [Wijlre], Bolandt, José [?], Steyn, Petersheim, Brust, Maerlant, Königswyler, St Gertruyden, Slenaken, Eys, Elslo, Leuth, Meswyck [Meeswijk bij Leut], Rechem [Rekem], Bich [Grevenbricht?], Limberch [Limbricht], avec leurs appartenances et dependances pendant le terme d'un an (...), veu le payement qu'elles ont fait pour l'entretien d'icelles en autre lieux de la somme de six mille florins brabant monaye courante a Bruxelles. Fait a Bruxelles le 15 octob. 1650. Signé: Charles de Lorraine.' RHCL, Archieven van het graafschap Gronsveld en de heerlijkheid Slenaken, inv.nr. 228.

de omgeving hadden de Lotharingers echter huisgehouden ('übel gehauset'). Ook Eys lijkt te hebben kunnen delen in deze relatieve rust.¹³⁶⁶

Geleidelijk verslechterde de situatie echter. Vanaf december 1652 waren de Lotharingers terug. De stad Aken was niet bereid opnieuw te betalen en het Rijk van Aken werd geplunderd. In december 1652 tekenden vertegenwoordigers van Wittem en Wijlre nog een overeenkomst met een kolonel d'Allemont, maar dat was slechts de opmaat¹³⁶⁷ Veilig was de omgeving daardoor niet, en de ligging aan de weg Aken-Maastricht vormde een extra risico. Het in beslag nemen en weer laten vrijkopen van vee en paarden behoorde tot de vaste routine van doortrekkende Lotharingse troepen. Jochem van de Beucken, pachter op de hof Lanterne in Wahlwiller, beschrijft de situatie in de winter van 1652-1653. Er waren Lotharingers bij hem ingekwartierd vanaf 7 december 1652 tot eind mei van het jaar daarop. Hij had zijn paarden in veiligheid gebracht op kasteel Wittem, maar durfde ze in het voorjaar niet te gebruiken om te ploegen. Hij schatte zijn schade op meer dan 200 gulden Brabants. Drossaard Schwartzberg schreef in maart 1653: 'Dass verderb so die regimenten welche nach der Eifel zu gemarchirt sein, deser endts in die Lande van Uebermaes gethan, ist nicht zu schreiben.'¹³⁶⁸

Nog in juni 1653 werden er opnieuw Lotharingse soldaten in Wittem ingekwartierd. De Lotharingers blijken nu dus niet alleen de wintermaanden door te brengen in deze omgeving, maar een groot deel van het jaar aanwezig te blijven ('in den 9den monat überzogen', volgens de drossaard, dus de inkwartieringen in Wittem hadden al negen maanden geduurd). Volgens het overzicht van de eerdergenoemde pachter Van de Beucken was in 1653 het aantal dagen inkwartiering op zijn hoogtepunt:

Jaar	Duur (in dagen)	
1648	1	
1649	6	
1650	5	(Zweedse troepen) ¹³⁶⁹
1651	83	
1652	26	
1653	280	

¹³⁶⁶ Eys betaalde in de jaren 1650-1652 respectievelijk 350, 600 en 400 pattachons voor Lotharingse sauvegardes, en moest slechts in de periode september-oktober 1651 gedurende zes weken inkwartiering van een zestal soldaten accepteren.

¹³⁶⁷ De inkwartiering in Eys duurde acht maanden en kostte Eys 2.010 pattachons voor 23 soldaten (à 18 stuivers per dag). Dit moest voor een deel met leningen worden gefinancierd. RHCL_Eys, inv.nr. 516b.

¹³⁶⁸ Brief van Schwartzberg aan raad Guesont in Culemborg d.d. 22 maart 1653. RHCL_Wit, inv.nr. 282.

¹³⁶⁹ Zweedse troepen trokken begin augustus via Wittem naar het westen, staken ten zuiden van Maastricht de Maas over en bezetten Luiks gebied om de betaling van aan Zweden verschuldigde gelden af te dwingen. Daris, Histoire, 290.

Wie zijn dieren niet in veiligheid bracht op het kasteel of in de steden Aken of Maastricht, omdat hij het land wilde blijven bewerken of omdat hij de stalkosten niet kon dragen, liep groot risico.

Van Wachtendonck, heer van Wijlre, richtte begin 1653 een smeekbede inzake de overlast van de Lotharingers aan de in Regensburg aanwezige leden van de NWK, via de graaf van Rekem, die in februari 1653 vanuit Regensburg antwoordde dat hij de inhoud aan de vertegenwoordiger van de Keulse keurvorst (Egon von Fürstenberg) van de bisschop van Münster had medegedeeld. Hijzelf en de graaf van Gronsveld hadden het onderwerp al herhaaldelijk aan de orde gesteld. Een gezant van de keizer aan de hertog van Lotharingen had niets bereikt.¹³⁷⁰ Ook Rekem had al zware schade geleden. De keurvorsten zouden bezig zijn een 'commune ligue défensive' te vormen. Meer dan hoop kon de graaf niet bieden. Het zou nog meer dan anderhalf jaar duren voor een dergelijk bondgenootschap binnen de NWK tot stand kwam.

Schwartzenberg schrijft eind augustus 1653 dat een Lotharingse kolonel van de hertog toestemming had gekregen om alle 'neutrale platzen' weer voor sauvegardes te laten betalen en om Stein, Wijlre en Wittem voor inkwartiering te gebruiken. Op kasteel Wittem lagen enkele soldaten die van de stad Aken waren gehuurd, om in elk geval te voorkomen dat de Lotharingers dit zouden innemen.¹³⁷¹

Op 25 februari 1654 werd de hertog van Lotharingen door de Spanjaarden gearresteerd. Het was niet het gedrag van zijn troepen dat hiervoor de doorslag had gegeven, of de regen van klachten, maar het feit dat hij van verraad werd verdacht: hij zou onderhandelingen hebben aangeknoopt met de Fransen. De Lotharingse troepen bleven echter in Spaanse dienst en zwoeren nu trouw aan zijn broer, Nicolas François van Lotharingen. Voor Wittem zou de winter van 1654-1655 de ergste beproeving tot nu toe worden. Gegevens over het jaar 1654 met betrekking tot Wittem zijn echter uitermate schaars. De bewaard gebleven correspondentie vertoont een grote lacune. In februari is er sprake van betalingen voor een sauvegarde, dus misschien heeft dit systeem nog eens gewerkt voor Wittem. Er wordt echter ook melding gemaakt van de verwoesting van een grote hoeve bij Mechelen, de *Herrenhof*. De pachter van de hoeve Lanterne hervat zijn opsomming van geleden schade aan het eind van het jaar 1654. Maar nu was hij voor het eerst zelf op de vlucht geslagen, en met hem vele anderen. Een ander verslag beschrijft hoe de Lotharingers dusdanig hoge eisen stelden, dat in Wittem besloten werd dat iedereen zijn huis zou ontruimen.¹³⁷² Sommige inwoners zochten toch hun toevlucht op het kasteel. Anderen vluchtten binnen de muren van Aken. De inwoners van de heerlijkheid Wittem voelden zich in de steek gelaten door hun heer. Ook vanuit Culemborg kwam er geen hulp. Het ambtelijke apparaat was te log en de schriftelijke communicatie te traag. Men was zich er in Wittem echter van bewust dat er onder een aantal rijksstanden ontwikkelingen gaande waren op het gebied van de 'Defension'. En men

¹³⁷⁰ Brief d.d. 24 februari 1653 van de graaf van Rekem. RHCL_Wijl, inv.nr. 410.

¹³⁷¹ Brief Schwartzenberg aan de graaf van Waldeck d.d. 31 augustus 1653. RHCL_Wit, inv.nr. 273.1.

¹³⁷² RHCL_Wit, inv.nr. 1119.2.

had zelf iemand in dienst genomen om goed geïnformeerd te zijn en om diplomatieke actie te kunnen ondernemen. Dat was Wilhelm Veucht, een jonge jurist, waarschijnlijk uit Wittem afkomstig en op dat moment als 'syndicus' (juridisch adviseur) in dienst van de abt van Kornelimünster.

9.5 Het functioneren van de NWK en mislukte plannen voor een 'Kreisdefension'

De Tachtigjarige Oorlog was voor de NWK een ramp geweest. De NWK stond machteloos tegenover de strijdende partijen die militair vaak hun gang gingen zonder zich veel van grenzen aan te trekken. Met de dood van de hertog van Gulik in 1609 zonder directe erfgenaam kwamen de toch al beperkte activiteiten helemaal stil te liggen gedurende twee decennia. Op aandringen van de keizer, die financiële steun wenste, vond in 1631 weer een kreitsdag plaats. De NWK wilde echter het liefst afzijdig blijven van de oorlogen en verklaarde zich in 1639 neutraal.¹³⁷³ De NWK was aan het eind van de Tachtigjarige Oorlog een instelling met een beperkt aantal feitelijke leden, geplaagd door confessionele tegenstellingen en wantrouwen jegens de keizer bij de protestantse leden. Brandenburg (lid vanwege Kleef) en Pfalz-Neuburg (lid vanwege Gulik en Berg) stonden nog vijandig tegenover elkaar en streden over de bezetting van het *Direktorium*, dat het gezamenlijk voorzitterschap vervulde. Het prinsbisdom Luik had zich praktisch losgemaakt van de Kreits. Uit een *Kreisabschied* van 11 januari 1639 blijkt wie de feitelijke leden van de NWK waren in het laatste decennium van de Tachtigjarige Oorlog.¹³⁷⁴ Dertig leden waren uitgenodigd ('beschrieben') voor de kreitsdag, waarvan er tweeëntwintig waren verschenen. Uit de beide Limburgen waren slechts twee leden afkomstig: Gronsveld en Rekem.¹³⁷⁵ Wittem en Thorn ontbraken.

De NWK had de graaf van Culemborg, als heer van Wittem, vanaf de jaren vijftig van de zestiende eeuw als kreitsstand willen beschouwen. De heer van Wittem had zich daartegen verzet, maar de confiscatie van zijn heerlijkheid door de Spaanse kroon in 1568 dreef hem in de armen van de Kreits. Op de kreitsdag van januari 1583 was Floris (I) van Palant als heer van Wittem vertegenwoordigd.¹³⁷⁶ Ook in de *Kreisabschiede* van 29 juni 1585 en december 1585 (beide kreitsdagen in Keulen gehouden) wordt de heer van Wittem vermeld. Floris van Palant verloor daarna blijkbaar de belangstelling voor Kreits en Rijk, die hem tegen het Spaans gezag geen hulp bleken te kunnen bieden. In een *Kreisabschied* van 14 november

¹³⁷³ Dotzauer, Reichskreise, 280.

¹³⁷⁴ NWKA, inv.nr. V.8 (Band VII) fol. 85-139.

¹³⁷⁵ De heerlijkheid Slenaken was in het bezit van de graven van Gronsveld, maar van 1638 tot 1658 verpand. Geografisch grensde zij niet aan Gronsveld, maar de graven van Gronsveld zagen Slenaken graag als integraal onderdeel van hun graafschap, waardoor het in hun ogen mede het lidmaatschap van de Kreits genoot.

¹³⁷⁶ NWKA, inv.nr. IX.60 fol. 98.

1598 (Dortmund) wordt de heer van Wittem niet meer vermeld.¹³⁷⁷ Floris I ontving in elk geval nog een uitnodiging voor de kreitsdag op 20 november 1603 en zijn zoon Floris II voor die van 6 december 1606.¹³⁷⁸ Wittem werd daarna als voor de Kreits verloren beschouwd.¹³⁷⁹ Helemaal vergeten was Wittem niet. In december 1651 probeerde de bisschop van Münster de 'Graaf van Culemborg' ertoe te bewegen om bij te dragen in het door de Kreits op te brengen aandeel in de lasten van de 'Frankenthaler Evakuation'.¹³⁸⁰

De bemoeienissen van de Kreits met niet-kreitsstanden waren altijd zeer beperkt. In 1568 was de Kreits alleen opgekomen voor degenen die zij als leden beschouwde, dus de graaf van Horn, de heer van Wittem en de heer van Batenburg, maar dan nog alleen voor zover de Kreits hun bezittingen als 'rijks' beschouwde. Er was geen enkele bemoeienis geweest met VRH die ook door de Spaanse Kroon geconfisqueerd werden, zoals Leut en Rijckholt. De heer van Wijlre zocht in 1595 en 1612 steun tegen de strijdende partijen bij de keizer, niet bij de machteloze NWK.¹³⁸¹ In 1631 vroeg Maximiliaan van Bronckhorst, heer van Stein, de Kreits om bescherming tegen de voortdurende Spaanse inkwartieringen. Tot meer dan een brief aan de landvoogdes was de Kreits niet in staat.¹³⁸² Kessenich deed gedurende de oorlog geen enkel beroep op de Kreits en wendde zich er pas aan het eind van de zeventiende eeuw een keer om hulp toe. Elsloo wendde zich in 1643 vergeefs tot de Kreits.

In 1643 begon een kreitsdag, gehouden in Keulen. Daar stond onder andere de 'Defension' van de Kreits op de agenda. De graaf van Gronsveld en de graaf van Holtzapfel verschenen samen in een vergadering.¹³⁸³ Zij betoogden dat de wens van de hertog van Gulik om neutraal te blijven in de Dertigjarige Oorlog de andere leden van de Kreits grote schade berokkende.¹³⁸⁴ De leden van de Kreits bleken echter in meerderheid vast te willen houden aan neutraliteit. In het voorjaar van 1644 besloot een deel van de standen tot een 'Kreisdefension', om zich te kunnen beschermen tegen militaire acties van derden. Er waren in verband daarmee ook contacten met de Staten-Generaal over de beoogde neutraliteit van de NWK.¹³⁸⁵ Deze 'Kreisdefension' bleef echter bij plannen.

¹³⁷⁷ De drie genoemde *Abschiede* in: GA_C, inv.nr. 378. De aanwezigheid van het *Abschied* van 1598 in het Culemborgs archief getuigt wel nog van een zekere belangstelling voor de Kreits.

¹³⁷⁸ GA_C, inv.nr. 6590.

¹³⁷⁹ Zie verder Weinberg, Wittem.

¹³⁸⁰ Brief van de bisschop van Münster d.d. 6 december 1651 (RHCL_PW, inv.nr. 505). De vesting Frankenthal in de Pfalz werd nog bezet gehouden door Spaanse troepen, die een afkoopsom moesten krijgen voor hun vertrek.

¹³⁸¹ RHRdigital, Alte Prager Akten Band 1 K. 17 AB I/16, fol. 24 recto en fol. 29 recto.

¹³⁸² NWKA, inv.nr. VIII.9 fol. 1-4.

¹³⁸³ Peter Melander (1589-1648), graaf van Holtzapfel. Hij was eerst militair commandant aan protestantse zijde geweest, maar was vanaf 1640 in keizerlijke dienst.

¹³⁸⁴ '[De graaf van Gronsveld] weitleuffig hatt exaggerirt wie hoch schadtlich es seije das Ew.D. auff der neutralitet beharren undt des würden die geringeren stende und dheren mittel mit den contributionen und sonsten ganz consumirt, die armen leuth in den grundt verderbt und gantzlich underdückt. (...) Die stende wolten darüber eine resolution geben, sonsten (...) müsste er graff zu Gr. auf andere wege gedenccken wie er sich und die seinige conserviren könnte.' Concept van een brief van de vertegenwoordigers van Gulik aan de paltsgraaf d.d. 5 november 1643 (NWKA, inv.nr. V.11 fol. 53). Het optreden van de beide graven bracht Gulik ertoe om informatie in te winnen bij de burgemeester van Keulen over 'allerhandt unverantwortliche und zu unserem nachtheil gemeinte reden in bijwesen Ewer Syndicorum' (Ibidem, fol. 75).

¹³⁸⁵ Dotzauer, Reichskreise, 280.

Na de vrede van 1648 biedt de kreitsdag van 1653 in Essen, wat de leden van de kreits betreft, een bijna ongewijzigd beeld ten opzichte van die van 1639. Volgens de lijst van een stemming waren er 27 standen vertegenwoordigd, waaronder Gronsveld en Rekem. Uit de instructies voor de vertegenwoordigers van Gulik blijkt dat 'Redintegration', het streven om voormalige leden weer voor Kreits en Rijk terug te winnen, op de agenda moest worden gezet. De bijgevoegde lijst, 'Designatio exemptorum', bevat 24 namen en is duidelijk gebaseerd op de situatie zoals die was in het midden van de zestiende eeuw. Als doelstelling is de lijst weinig realistisch, met kreitsstanden zoals Kamerijk (bisschop en stad), Deventer, Kampen, Zwolle en Amersfoort. Wat het huidige Nederlands en Belgisch Limburg betreft, vermeldt de lijst alleen de 'Fraw zu Horne' en de heerlijkheid Wittem.¹³⁸⁶ Behalve deze ooit tot de Kreits gerekende standen waren er ook diverse nieuwe kandidaten voor toetreding tot de Kreits, maar daarbij moesten volgens de instructie de belangen van de hertog van Gulik als landsheer goed worden bewaakt.¹³⁸⁷

Op de kreitsdag van 1653 stond het onderwerp 'Defension' opnieuw op de agenda. De plenaire vergaderingen begonnen op 9 september in Essen. De instructie voor de afgevaardigden van Gulik stelde de 'Defension' zelfs centraal: '[dass] dieser Crais sich in solche defension stelle, dass er aller unbilliger gewalt und hostilitäten selbst begegnen könne'. De *Reichsexecutionsordnung* uit 1555 werd gezien als juridisch kader voor een dergelijk verbond binnen rijksverband.¹³⁸⁸ De parate strijdmacht van de Kreits zou mogelijk uit 4.500 man infanterie en 1.500 man cavalerie moeten bestaan. De vertegenwoordiger van Gronsveld klaagde in de vergadering over 'das verderben des lands' door de aanhoudende inkwartieringen. Kornelimünster stelde dat de laatste winterkwartieren van Lotharingse troepen, die tot in juli waren gebleven, het landje 40 tot 50.000 rijksdaalders hadden gekost. Drossaard Schwartzberg van Wittem schrijft dat de 'neutrale quartieren' hemzelf en de drossaard van Stein in verband met het onderwerp 'Defension' naar de kreitsdag wilden afvaardigen.¹³⁸⁹ Uit de vergaderstukken blijkt echter niets van hun daadwerkelijke komst naar Essen.

¹³⁸⁶ NWKA, inv.nr. VIII.13.1 fol. 32-35.

¹³⁸⁷ De graven van Manderscheid zouden mogen toetreden, maar niet voor de territoria Blankenheim en Gerolstein, die Gulik als *Unterherrschaften* beschouwde, dus onderworpen aan Gulik als landsheer. Met betrekking tot Neuenahr en Moers bestonden ook bezwaren, op basis van leenbanden. NWKA, inv.nr. VIII.13.1 fol. 5-13.

¹³⁸⁸ De *Reichsexecutionsordnung* van 1555 bepaalde dat een kreits de bevoegdheid had op te treden tegen landvredebreuk en daarbij de hulp kon inroepen van maximaal vier naburige kreitsen. De keizer moest daarover geïnformeerd worden. Pas in geval van 'eine grosse Empörung' die zo niet te bedwingen was, zou het Rijk als geheel in actie moeten komen. Dit was echter oorspronkelijk bedoeld als een interne maatregel binnen het Rijk en niet gericht tegen bedreigingen van buiten het Rijk.

¹³⁸⁹ 'Die Nieder-Westfälische Creitz standt sein zu Essen convocirt, haben dehn hiebei eingelagten 5 puncten proponirt. Alle andere neutrale quarteren finden für goutt jemanntten dorthin zu deputiren undt haben mich undt den herrn Drossaard von Stein darzu fürgeschlagen, om zu annhören undt zu sehen, ob einige mittel mögten können gefonden werden im fall einig defensioens werck solle fürgenommen werden, das mir mit köntten provisionaliter einbegriffen werden, sonder onserne ouralten wollherbragten privilegien zu prejudiciren (...) Sorge auch, das zu langen lesten die noutrale quarteren endtweder per force oder durg armouutt sullen gezwongen werden partie zu erwerden undt wan eins oder das ander solle müssen geschehen, soe solle ons, sub correctione, das Reich am nutzligsten.' Brief d.d. 15 september 1653 van Schwartzberg aan raad Gressenich. RHCL_Wit, inv.nr. 273.2.

Op 16 september stemde een meerderheid voor het principe van een ‘bestendigen defension verfassung’. Er werd echter niet besloten tot een gezamenlijk gefinancierd staand legertje. De standen zouden ieder hun eigen contingent op de been brengen en in geval van nood onder gezamenlijk commando plaatsen van de *Kreisobrist*.¹³⁹⁰ Ook dit besluit leidde echter niet tot werkelijke actie. De kreitsdag werd gekenmerkt door onenigheid tussen katholieke en protestantse standen, waarbij het geschil over het al dan niet toelaten van Brandenburg als lid (voor het hertogdom Kleef) niet tot een oplossing kwam. Wat de ‘Defension’ betreft, was de kreitsdag mislukt.

9.6 De Katholieke Liga of Keulse Alliantie

Na het mislukken van de ‘Kreisdefension’ verlegde de aandacht van de voornaamste partijen zich naar een andere vorm van samenwerking, los van de Kreits. Een belangrijk fenomeen in het Duitse Rijk na 1648 was de vorming van allianties. Diverse defensieve bondgenootschappen werden gevormd, die vooral de vrede en de status quo wilden bewaren. De keurvorsten van Keulen, Mainz en Trier sloten in 1651 een dergelijke overeenkomst. Enkele protestantse standen vormden in 1652 de ‘Hildesheimer Allianz’ en onder leiding van Brandenburg (met een belangrijke rol voor Georg Friedrich van Waldeck) vormde zich een bredere alliantie van protestantse standen in noordwest Duitsland.

Op 5 december 1654 kwamen gezanten van de Keulse keurvorst, de bisschop van Münster, de hertog van Pfalz-Neuburg (tevens hertog van Gulik en Berg), de stad Aken en de abt van Kornelimünster in Keulen bijeen. Keurkeulen en Münster hadden onderling al een soort akkoord bereikt (‘Verfassung errichtet’).¹³⁹¹ Er werd geconstateerd dat op de kreitsdag niets tot stand was gebracht. Keurkeulen had een jaar daarvoor militaire hulp geboden aan Kornelimünster, dat eigenlijk Pfalz-Neuburg als zijn ‘größter Schutz’ zag en bereid was elk besluit van deze twee te volgen. Aken had een jaar eerder 200 man infanterie en 30 ruiters gezonden, maar verklaarde zich tot meer bereid. Na enige dagen van gesprekken vertrokken de afgevaardigden van Aken en Kornelimünster, maar de drie grote partijen onderhandelden vanaf 12 december verder en kwamen op 15 december tot een (concept) overeenkomst. Deze zou nog herhaaldelijk worden aangepast en veel details moesten nog worden uitgewerkt, maar de kern stond vast: de drie partijen zouden elk een strijdmacht op de been brengen en zegden toe elkaar met deze troepen te zullen steunen als een van hen werd aangevallen. Een aantal van grofweg 1200 man infanterie en 300 ruiters elk werd voor Münster en Pfalz-Neuburg genoemd, maar meer dan het drievoudige voor Keurkeulen. Münster had ook Brandenburg willen opnemen, maar dat werd door Pfalz-Neuburg

¹³⁹⁰ Dotzauer, Reichskreise, 283.

¹³⁹¹ Keurkeulen had in het kader van een ‘defension vergleichung’ al toegezegd Münster met 1200 man te voet en 300 ruiters te zullen steunen en Münster was in onderhandeling met Kurtrier over een soortgelijke overeenkomst. Ibidem, fol. 231-232 en 364.

geblokkeerd. Op 16 december werd samen met Trier als vierde partij een overeenkomst gesloten. Deze overeenkomst zou in principe voor twee jaar gelden.¹³⁹² De keizer was per brief van 15 december op de hoogte gebracht van de 'Defensions Verfassung', en hij antwoordde op 2 februari 1655 dat deze overeenkomst volledig in overeenstemming was met de vredesverdragen van 1648.¹³⁹³ Ook Aken en Kornelimünster ontvingen bericht. Aken meldde zich op 19 januari en gaf aan ervan uit te zijn gegaan dat de stad zou worden begrepen in de overeenkomst die de partijen zouden sluiten. Pfalz-Neuburg gaf drie dagen later aan daar geen bezwaar tegen te hebben. Ook Kornelimünster werd daarna opgenomen. De alliantie wordt aangeduid als de Katholieke Liga of Keulse Alliantie.¹³⁹⁴

Van het belang van deze ontwikkeling was men zich in enkele bedreigde Zuid-Limburgse VRH goed bewust. Hun (onofficiële) vertegenwoordiger was Wilhelm Veucht, die namens Kornelimünster bij de conferentie in Keulen aanwezig was en toen al in contact stond met de drossaard van Wittem. Hij probeerde voor Wittem en enkele andere VRH opnemings in de 'Defension' te bereiken, zoals blijkt uit een brief van 14 december. Veucht had in de bijeenkomst al de meningen gepeild van de vertegenwoordigers van Keurkeulen en Pfalz-Neuburg. De eersten hadden volgens Veucht praktisch ingestemd. Zij stonden in elk geval welwillend tegenover het idee. De vertegenwoordigers van Pfalz-Neuburg lagen dwars. Eén van hen, Goltstein, bleek er duidelijke meningen op na te houden over de status van Wittem en Eys, wat opnemings in de Alliantie onmogelijk leek te maken.¹³⁹⁵ Veucht reisde, na overleg met drossaard Schwartzberg en de schepenen van Mechelen en Epen, eind december naar Brussel om namens Wittem en enkele andere heerlijkheden een sauvegarde te vragen van de Spaanse landvoogd.¹³⁹⁶ Schwartzberg klaagde dat de graaf van Waldeck geen actieve steun gaf aan de poging in de Alliantie opgenomen te worden. Hij meldde dat Veucht, zodra hij uit Brussel was teruggekeerd, naar de hoven van Bonn en Düsseldorf zou worden gezonden om alsnog opnemings in de Alliantie te vragen.¹³⁹⁷ Veucht verkreeg in Brussel audiëntie bij de landvoogd (aartshertog Leopold), bij François van Lotharingen en andere hooggeplaatsten. Dit kostte tijd en geduld, maar hij keerde, tot verrassing van de

¹³⁹² Joachim, *Entwicklung*, 58 en 60.

¹³⁹³ NWKA, inv.nr. VIII.13.2 fol. 321.

¹³⁹⁴ Voor een korte historische beschrijving van deze alliantie zie: Petri e.a., *Geschichte*, 240-241.

¹³⁹⁵ '(...) Ihr Excell. Von Fürstenberg so viel als Ihre bewilligung geben (...) jedoch auff die pfaltznewburgische, welchen ebenmässig die sache (...) ad dreij mahl habe pittlich vorgetragen, aber keinen stärkeren (...) contradictoren gehabt als Hr. General Wachtmeister Goltstein, als welcher die situation und natur der sich anmeldenden herligkeiten ihm besten bewust ist. Dieser sagt expresse, das Eijs absolut königs und allein von der contribution, so man die bede nennet, exempt seije, gestalten das, wofern kein anderer bericht oder remonstration (...) hierüber geschickt, Eijs nit wirdt angenommen werden. Mit Wittem haben sie eben difficultirt, vorwendend es seij ein königs lehn, und das sie den königschen keinen eingriff, sich nemlich deroselben zu annehmen, nit thun könnten oder wolten. Hab replicirt das, wiewoll es ein königslehen ist, selbiges gleichwol reichs seije undt ein standt undt mitglitt des Westphalischen Craises (...) NB: Hr. Goltstein sagte Mechelen seij allein Reichs, das übrige aber königs oder ein königs lehn. Ich wolt gern die beschaffenheit wissen. (...) Brief Veucht aan Schwartzberg uit Keulen d.d. 14 december 1654. RHCL_Wit, inv.nr. 296.1.

¹³⁹⁶ Specificatie van gemaakte kosten. RHCL_PW, inv.nr. 500.

¹³⁹⁷ Brief Schwartzberg aan de raden d.d. 4 januari 1655. RHCL_Wit, inv.nr. 282.

drossaard, na 23 dagen in Brussel, terug met een sauvegarde van de landvoogd voor Wittem, Stein, Wijlre, Eys en Slenaken.¹³⁹⁸ Eind januari 1655 overleed drossaard Schwartzenberg.

De sauvegarde liet Veucht na zijn terugkeer direct kopiëren en bezorgen aan alle Lotharingse officieren, 'colonels, luitenant-colonels, capiteins ende ritmeesters'. Zijn succes bleek echter een papieren resultaat. De Lotharingse kolonel Waldenburg, wiens troepen onder andere in Wittem lagen en die zelf zijn intrek had genomen op kasteel Rimburch, deelde aan Veucht mede dat hij alleen op expliciet bevel van zijn heer, hertog François van Lotharingen, Wittem zou ontruimen en dat zijn heer het niet op prijs stelde dat Veucht bevelen meende te kunnen uitdelen. Het kwam erop neer dat de Lotharingers niet van plan waren zonder afkooptom te vertrekken en dat zij de sauvegarde van de Spaanse landvoogd negeerden. Zij voerden de druk op door toenemende vernielingen. Gebouwen werden gesloopt, zoals het huis van de *Herrenhof* in Mechelen. De ketel uit het 'panhuys', waarin het bier werd gebrouwen, moest de rentmeester terugkopen en in veiligheid brengen op het kasteel. De Lotharingers ploegden zelfs het op de akkers staande gewas onder. Het bleef wel bij materiële schade. Er wordt geen melding gemaakt van martelingen, moord, verkrachting of andere wandaden, waarvan de Lotharingers vaak zijn beticht en die elders misschien hebben plaatsgevonden. Intussen wilde de graaf van Waldeck toch in actie komen, op de wijze die een militair past. In de eerste maanden van 1655 was er sprake van een ambitieus plan. Soldaten zouden vanuit het Brandenburgse Kleef naar het zuiden marcheren om de Lotharingers 'par force te doen delogeren', niet alleen uit Wittem maar ook uit Wijlre en Eys. Aken had al toestemming gegeven om de troepen door haar gebied te laten marcheren.¹³⁹⁹ De brieven hierover werden gedeeltelijk in een cijfercode geschreven om bij onderschepping niet gemakkelijk leesbaar te zijn. Eind maart schreef Veucht nog dat de troepen elk moment in Wittem werden verwacht.¹⁴⁰⁰ Maar het plan vond uiteindelijk geen doorgang, volgens de Culemborgse raden omdat de heer van Eys niet akkoord durfde te gaan met dit militaire optreden.

Enkele samenwerkende heerlijkheden deden in februari alsnog een poging om in de Alliantie te worden opgenomen. Met een brief van 7 februari werd aan de Keulse keurvorst verzocht om audiëntie te verlenen aan twee afgevaardigden die namens Wittem, Wijlre, Slenaken en Eys (Stein wordt niet genoemd) naar de keurvorst werden gezonden. Het waren de schout van Wijlre en Wilhelm Veucht, die als 'agent' van de heerlijkheden wordt aangeduid. De brief was ondertekend door de heer van Eys, Van Breyll, en functionarissen uit de andere heerlijkheden. De afgevaardigden overhandigen de keurvorst een brief met het verzoek in de 'Liga' te worden opgenomen. Zij zegden toe een compagnie van 70 man

¹³⁹⁸ '(...) nous avons prins (...) dans la protection et sauvegarde especialle de Sa May. les Baronnies et Seigneuries de Witthem, Stein, Wijlre, Eijse, Slenacken, terres d'Empire (...)'. Sauvegarde van aartshertog Leopold d.d. 12 januari 1655. RHCL_Wit, inv.nr. 283.

¹³⁹⁹ Brief uit Xanten d.d. 28 februari 1655. RHCL_PW, inv.nr. 522. Het betrof Brandenburgse troepen die de graaf van Waldeck ter beschikking had gekregen. Commandant zou een 'Oberleutnant Hundebeck' zijn.

¹⁴⁰⁰ Brief Veucht aan de graaf van Waldeck d.d. 23 maart 1655. RHCL_PW, inv.nr. 505.

op de been te zullen brengen en daarnaast 400 schutters in te kunnen zetten.¹⁴⁰¹ Op 18 februari 1655 schreef de hertog van Pfalz-Neuburg aan Keurkeulen dat hij geen bezwaar zou hebben gehad tegen het opnemen in de Alliantie van Wittem, Wijlre, Eys, Slenaken en Stein (dat zich intussen blijkbaar ook weer had gemeld) als zij daar al bij de oprichting van de Alliantie om zouden hebben verzocht. Blijkbaar was hij zich niet bewust van de bezwaren die zijn eigen afgezanten in december in Keulen hadden gehad. Nu er echter al Lotharingers ingekwartierd waren, wilde de hertog deze heerlijkheden op termijn wel opnemen, maar pas nadat de Lotharingers zouden zijn vertrokken.¹⁴⁰² De Alliantie wilde dus geen militaire actie ondernemen tegen de Lotharingers.

Alles wat de hertog en de Keulse keurvorst nu deden, was een brief schrijven aan hertog François van Lotharingen, niet namens de Alliantie of de Kreits, maar als 'benachbarte Fürsten'.¹⁴⁰³ Daarmee reisde Veucht weer af naar Brussel. Het baatte Wittem echter niet. Alleen het tegemoetkomen aan hun financiële eisen kon de Lotharingers doen vertrekken. Na acht dagen onderhandelen tekenden Wittemse afgevaardigden op 14 april een overeenkomst met de Lotharingers. Van het geëiste bedrag deden de Lotharingers geen rijksdaalder af. Tegen betaling van 700 rijksdaalders wilden zij Wittem en het aangrenzende Slenaken ontruimen. Op 16 april 1655 trokken zij eindelijk weg. Voor Wittem was de winter van 1654-1655 een ramp geweest. 'Sollen wir nit in die Lige kommen und noch einmalen also überzogen werden, so muss das ganse quartir zu grundt gehen' meldt rentmeester Fischer na het vertrek van Lotharingers aan de raden in Culemborg en laat dit volgen door een smeekbede 'das doch die Hr. Raeden uns etwas wollen behulfflich sein mit dem Kreitzwesen, umb nun in die Lige acceptirt zu werden'. Veel was van het Culemborgse bestuursapparaat echter niet te verwachten. Schwartzenberg had al gemopperd dat Wittem wel in de Alliantie zou zijn opgenomen als hem de vrije hand was gegeven. Maar hij had gewacht op initiatieven en instructies uit Culemborg.

9.7 Kandidaat-leden voor de Alliantie

Intussen hadden zich meer kandidaten gemeld voor toetreding tot de Alliantie. Münster en Pfalz-Neuburg berichtten op 11 maart 1655 aan Keurkeulen dat de abdis van Thorn om opneming had verzocht. De Keulse keurvorst twijfelde echter. Ook tegen het verzoek van Rekem had de keurvorst bedenkingen.¹⁴⁰⁴

¹⁴⁰¹ Stein wordt niet vermeld in de brief of in het 'Memorial', wel in het begeleidend schrijven waarmee Keurkeulen deze stukken op 14 februari doorzendt aan Pfalz-Neuburg. NWKA, inv.nr. VIII.13.2 fol. 361 en 364.

¹⁴⁰² Conceptbrief Pfalz-Neuburg aan Keurkeulen d.d. 18 februari 1655. NWKA, inv.nr. VIII.13.2 fol. 365.

¹⁴⁰³ Brief van de keurvorst van Keulen en de hertog van Gulik aan François van Lotharingen d.d. 22 februari 1655, met het verzoek de heerlijkheden Wittem, Wijlre, Eys en Slenaken te ontruimen en hen voortaan van inkwartieringen en contributie-eisen verschoond te laten blijven. RHCL_Wit, inv.nr. 1034.

¹⁴⁰⁴ Joachim, Rheinbund, 48.

Het gezamenlijk optreden van de eerdergenoemde vier naburige heerlijkheden was niet van lange duur. Veucht meldde in juni 1655 dat er geen overeenstemming was te bereiken en dat Wittem verder alleen met Wijlre samen zou optrekken om in de Alliantie opgenomen te worden.¹⁴⁰⁵ Aken en Kornelimünster steunden het verzoek van Wittem. Veucht reisde weer diverse malen naar Bonn, Keulen en Düsseldorf en wist na lang onderhandelen de toezegging te krijgen dat Wittem onder de bescherming van de Alliantie zou worden geplaatst. Op 22 juli meldde Veucht dat hij had bereikt dat Keurkeulen en Pfalz-Neuburg akkoord gingen indien de andere leden van de Alliantie geen bezwaar hadden. Op een binnen afzienbare tijd te beleggen bijeenkomst in Frankfurt zou daarover formeel moeten worden beslist, evenals over het benoemen van een 'Capo' (militair bevelhebber). Veucht had aan de Keurkeulse kanselier Buschmann en de Gulikse vicekanselier Snell elk 50 rijksdaalders beloofd om hun medewerking te krijgen en om ervoor te zorgen dat de bijdrage van Wittem zo laag mogelijk zou worden vastgesteld. Bij de afgevaardigden van Pfalz-Neuburg bespeurde hij, ondanks de instemming van de hertog zelf, nog steeds weerstanden. Hij vreesde dat zij in Frankfurt 'distels zouden zaaien', maar was voornemens deze heren nog verder te bewerken.¹⁴⁰⁶ Op 5 augustus begon in Frankfurt de conferentie tussen vertegenwoordigers van de vier voornaamste leden van de Alliantie en van de keurvorst van Mainz.¹⁴⁰⁷ Het belangrijkste besluit dat hier werd genomen was de toetreding van Mainz tot de Alliantie. De toetreding van de kleine heerlijkheden stond echter niet op de agenda. Expliciet werd vastgelegd dat andere standen zonder confessioneel onderscheid lid konden worden in deze door katholieke vorsten gedomineerde alliantie.¹⁴⁰⁸ Deze overeenkomst wordt wel de 'Frankfurter Konvention' genoemd. De keurvorst van Mainz zou een leidende rol gaan spelen in deze grotere alliantie.

In september werd Veucht weer naar het Keurkeulse hof in Bonn gestuurd. Hij maakte zich zorgen, want het was zaak de toetreding af te ronden vóór er weer inkwartiering zou kunnen komen, 'bis wir das Unheil wider auf den hals haben'.¹⁴⁰⁹ Op 28 september meldde Veucht opnieuw zijn twijfels: 'Ich sehe den Witterschen untergang vor augen'. Het huis Eys was drie weken tevoren door troepen van Condé geplunderd. Alleen het feit dat de echtgenote van de Keurkeulse kanselier Buschmann het eerdergenoemde 'geschenk' voor haar man had aangenomen, gaf hem nog hoop.¹⁴¹⁰ Op 6 oktober meldde Veucht dat er een nieuwe bijeenkomst in Frankfurt zou plaatsvinden. Blijkbaar waren er nog steeds twijfels. Maar medio oktober viel dan toch eindelijk het positieve besluit. In een brief van de Keulse

¹⁴⁰⁵ 'Seul Wijlre m'accompagnera. Il semble que Slenacken aime l'esclavage lorainois, et que Mons. d'Eysse laisseroit rouler la boule ou elle voudroit (...) En conformité des ordres de Votre Seigneur je le comprenasse dans une traitté comme un vasal de Wittem.' Brief van Veucht d.d. 13 juni 1655. RHCL_Wit, inv.nr. 292.1.

¹⁴⁰⁶ Brief Veucht d.d. 23 juli 1655. Ibidem.

¹⁴⁰⁷ Joachim, Rheinbund, 58-61.

¹⁴⁰⁸ Ibidem, 60.

¹⁴⁰⁹ Brief Veucht d.d. 15 september 1655. RHCL_Wit, inv.nr. 231.

¹⁴¹⁰ Brief Veucht d.d. 28 september 1655. Ibidem.

keurvorst van 19 oktober aan Kornelimünster en Aken bevestigde deze de opneming van Wittem en Wijlre in de Alliantie en verzocht hun om Wittem zo nodig steun te geven.¹⁴¹¹

Ook voor Thorn en Rekem was er succes. Op 27 november 1655 stuurden de raden aan de hertog een brief ter ondertekening die namens hemzelf, de bisschop van Münster en de Keulse keurvorst aan de Spaanse landvoogd werd gericht en waarin de landvoogd werd medegedeeld dat Thorn, Rekem, Wittem en Wijlre in de Alliantie werden opgenomen.¹⁴¹²

Op 20 december meldde De Rougemont, de vertegenwoordiger (resident) van Pfalz-Neuburg aan het hof in Brussel, dat hij deze brief had ontvangen en aan de landvoogd zou overhandigen. Op 15 december 1655 schreef de Keulse keurvorst dat hij een officier met tien soldaten opdracht had gegeven om naar Wittem te gaan als sauvegarde.¹⁴¹³ Andere potentiële kandidaten hadden de boot gemist. De graaf van Gronsveld klaagde in een brief d.d. 20 december 1655 aan de bisschop van Münster over de nalatigheid van zijn beambten, die geen verzoek hadden gedaan om Gronsveld in de Alliantie te doen opnemen. Gronsveld lijkt er ook later niet in te zijn geslaagd om nog in de Alliantie te worden opgenomen.¹⁴¹⁴ Hetzelfde geldt voor Stein.

9.8 De winter van 1655-1656

De winter van 1655-1656 was de eerste test voor de effectiviteit van de Alliantie als bescherming voor de kleine VRH. De dreiging van Spaanse bondgenoten was nog steeds aanwezig, maar nu waren het niet de Lotharingers maar troepen onder commando van Condé. François van Lotharingen was in de herfst van 1655 met de hem trouwe troepen overgelopen naar de Fransen, zodat de Lotharingers niet meer terugkeerden. Op 20 december 1655 arriveerde Condé in de vestingstad Limbourg, wat voor grote onrust zorgde bij de 'geallieerden'. De leden van de Alliantie, wat Wittem betreft met name Aken, Kornelimünster, Luik en Rekem, onderhielden een intensief berichtenverkeer.¹⁴¹⁵ Meldingen van troepenbewegingen werden snel doorgegeven. Uit Aken kreeg Veucht het bericht dat Condé een troepenmacht van 3.200 man bij zich zou hebben.¹⁴¹⁶ Aken en Wittem vroegen

¹⁴¹¹ Brief van de keurvorst van Keulen aan de abt van Kornelimünster en aan de stad Aken. RHCL_Wit, inv.nr. 287.1.

¹⁴¹² Brief d.d. 27 november 1655. NWKA, inv.nr. VIII.13.2 fol. 175. De in de Alliantie opgenomen VHR zijn soms (onder andere door Joachim) als *Schirmverwandte* van de Alliantie betiteld. Deze term duidt echter een clientèle-relatie aan die niet bestond tussen deze kleine VRH en de oprichters van de Alliantie. De in het Verdrag van 15 december 1654 opgenomen clause om 'underthanen, landt und leudthe und Schirmverwandten (...) zu schützen' verwijst naar bestaande afhankelijkheidsrelaties. De VRH traden toe als leden van de Alliantie, met de verplichting een bijdrage te leveren ('gegen ableistung Irer schuldigkeit').

¹⁴¹³ RHCL_Wit, inv.nr. 1106.1.

¹⁴¹⁴ Joachim noemt Gronsveld verder niet. Ook het archief van de heerlijkheid Wittem bevat geen vermelding van Gronsveld als lid van de Alliantie. Van Rensch concludeert in algemene zin dat er sprake was van een politiek isolement van Gronsveld. 'Met andere rijksonmiddellijke territoria in de omgeving, al dan niet met de status van rijkstand, bestonden alleen incidentele contacten.' Van Rensch, Zonneleer, 606.

¹⁴¹⁵ Veucht correspondeerde met Roger Holtacker, de drossaard van Rekem.

¹⁴¹⁶ Brief van de burgemeester van Aken aan Veucht d.d. 24 december 1655. RHCL_Wit, inv.nr. 274.1.

direct om hulp in Luik, van waaruit op 26 december werd gemeld dat soldaten van de keurvorst bevel hadden gekregen via Visé naar Wittem en Aken te marcheren.¹⁴¹⁷

Rond kerstmis 1655 lagen er 35 man van de Keulse keurvorst in Wittem, en Kornelimünster en Aken hadden soldaten klaarstaan om assistentie te geven. Vanuit Gulik bleef versterking echter achterwege en Veucht verdacht de al eerdergenoemde Gulikse raad Goltstein ervan de oorzaak te zijn.¹⁴¹⁸ Veucht ging een persoonlijke confrontatie met Condé niet uit de weg en zocht hem op in Limbourg. Hij meldde op 28 december: 'bin dem Printz de Condé auf Limbourg unter augen gegangen, ihme die beschaffenheit der Baronie Wittem und Weijler bekantzumachen, damit seinerseits keine ignorantz künfftig mögte vorgewendet werden'.¹⁴¹⁹ In februari 1656 deed een groep soldaten van Condé vanuit het zuiden een inval in Wittems gebied. Zij roofden er zes paarden en twintig koeien en doodden een inwoner. Daarop wilden de geallieerden 600 man versterkingen sturen om een strafexpeditie te ondernemen. Veucht berichtte dat deze aanval op het laatste moment was afgeblazen omdat de stad Aken beducht was voor de mogelijke consequenties.¹⁴²⁰ Daarom werd er geen militaire tegenactie ondernomen. Verder bleef alles relatief rustig. Pas begin juni trokken de troepen van Condé weg uit de omgeving. Veucht meldde dat de Keurkeulse soldaten die op kasteel Wittem hadden gelegen weer waren teruggestuurd en dat de soldaten die Wittem zelf in dienst had genomen waren ontslagen.¹⁴²¹

In januari 1656 waren andere eenheden van Condé bij Stein over de Maas getrokken. Elsloo, Stein en Thorn werden bezet, evenals de heerlijkheid Dalenbroek. Op 26 januari ook Obbicht. Vanwege de dreiging die van Condé uitging, stuurden diverse leden van de Alliantie militaire hulp voor Pfalz-Neuburg.¹⁴²² Thorn werd verdedigd, maar na felle strijd toch ingenomen door Condé (zie 13.10). Een militaire tegenactie van de zijde van de Alliantie bleef daarna uit.¹⁴²³ Er werd wel actie ondernomen om de troepen van Condé eind januari te verdrijven uit Dalenbroek, dat de hertog van Gulik als een *Unterherrschaft* wilde beschouwen.¹⁴²⁴

¹⁴¹⁷ RHCL_Wit, inv.nr. 274.1 (brief) en 230 (kopie van het bevel aan een officier zich naar Wittem te begeven).

¹⁴¹⁸ 'Die defensions sach gehet. Allerdings ausgenommen das die Newbürgische regirung (authore Goltstein vermutlich) difficultirt haben succurs zu schicken.' Brief Veucht d.d. 28 december 1655. RHCL_Wit, inv.nr. 230.

¹⁴¹⁹ Brief Veucht d.d. 28 december 1655. Ibidem.

¹⁴²⁰ 'Aber da es auff die verrichtung hette muessen los gehen, hat man scrupulirt und in der execution gestutzt. Es hette nemblich dieser anschlag der statt von Aach einige schädliche consequentz gebähren sollen. Gemelte statt hette nit gern mitgespielt.' Brief Veucht d.d. 25 februari 1656. RHCL_Wit, inv.nr. 292.1.

¹⁴²¹ Brief Veucht aan de raden te Culemborg d.d. 9 juni 1656. RHCL_Wit, inv.nr. 230.

¹⁴²² Melding d.d. 21 januari dat troepen uit Münster in Kaiserswerth (bij Düsseldorf) waren gearriveerd, een dag later dat troepen uit Münster 'zu Ross und Fuss' in Düsseldorf waren gearriveerd. Op 24 januari melding uit Breisig (tussen Koblenz en Bonn) van de aankomst van 'Chur-Mainzische truppen', terwijl er nog 300 man vanuit Würzburg onderweg waren. NWKA, inv.nr. VIII.13.2 respectievelijk folio 161, 165 en 157.

¹⁴²³ Volgens Veucht had Condé zijn tegenstanders minachtend 'Federfechter' genoemd, mannen die met de ganzenveer vochten. 'Weil Thorn mit dem schwerdt gewonnen, so wol ers mit keiner federn verlihren.' Brief Veucht d.d. 8 februari 1656. RHCL_PW, inv.nr. 522.

¹⁴²⁴ Volgens Joachim 'ein ziemlich heftiges Gefecht' (Joachim, Rheinbund, 64). De status van Dalenbroek was al lang omstreken en zou nog lang omstreken blijven. Pfalz-Neuburg beschouwde de heerlijkheid als een leen van Gulik, de Spaanse landvoogd echter als een leen van Gelre, en beiden baseerden daar landsheerlijke aanspraken op. Ter Berg, Vrijheerlijkheid.

In september 1656 vergaderden in Keulen de voornaamste leden van de Alliantie, behalve Keurkeulen. Met betrekking tot de kleine leden werd besloten dat er geen nieuwe ‘geringe Stände’ in de Alliantie zouden worden opgenomen.¹⁴²⁵ Hun bijdrage tot de militaire kracht van de Alliantie was gering, de problemen die zij met zich meebrachten waren groot.

9.9 De periode 1656-1659

Het opnemen van Thorn in de Alliantie had direct een confrontatie opgeleverd vanwege Spaanse aanspraken, maar de status van de andere in de Alliantie opgenomen VRH als ‘rijks’ was nog evenmin erkend door de Spaanse landvoogd. Wat Wittem betreft liet de landvoogd al snel zien oude rechten te willen verdedigen, al was het nog niet met militaire middelen. Toen in februari 1655 het gerucht de ronde deed dat een protestant de opvolger van de overleden drossaard Schwartzenberg zou worden, waarschuwde schepen Merkelbach van Mechelen de raden in Culemborg dat daarvoor Spaanse toestemming nodig zou zijn. De tekst van het *mainlevée* van 1604, toen de heerlijkheid werd teruggegeven aan Floris II, liet deze benoeming niet toe. De graaf van Waldeck zette de benoeming echter door en er volgde dan ook een officieel Spaans protest. In een brief uit Brussel d.d. 13 oktober 1656 werd aan de inwoners van Wittem zelfs verboden om de nieuwe drossaard Pool, omschreven als ‘seker uytlandtsche persooene geboren fransman (...) ende wesende van de praetenselycke gereformeerde religie’ als drossaard ‘te aanvaarden, te kennen off te gehoorsamen’. De benoeming van een protestantse drossaard was een groot risico voor Wittem, omdat het de Spanjaarden een legitimatie kon geven voor een militaire bezetting, omdat de graaf als leenman niet voldeed aan de voorwaarden van 1604.

De winter van 1656-1657 bracht weer Spaanse troepen naar de regio. Veucht meldde dat troepen onder commando van Ravenel (Condé zelf wordt nu niet meer genoemd) bij Stein de Maas waren overgestoken en vooralsnog in Stein waren gebleven, hoewel Stein zich onder de bescherming van de gouverneur van Maastricht zou hebben geplaatst.¹⁴²⁶ Kort daarna blijkt ook Thorn weer bezet.¹⁴²⁷ Wittem en Wijlre stonden onder de bescherming van de Alliantie.¹⁴²⁸ Opnieuw lagen troepen van de Keulse keurvorst in de heerlijkheid als garnizoen, al wilde hun commandant nog een expliciete verklaring over de status van

¹⁴²⁵ Besloten was ‘die angenommenen zu behalten und weiter sich anmeldende abzuweisen’. Joachim, Rheinbund, 80 (noot 1).

¹⁴²⁶ ‘(...) unangesehen gemeltes Stein sich unter des herren Reingraffen salveguardt begeben.’ Brief van Veucht aan de raden te Culemborg (z.d.), RHCL_Wit, inv.nr. 230. De aanwezigheid van troepen van Spaanse bondgenoten in Stein hinderde het vrije scheepvaartverkeer op de Maas, zodat in de raadsnotulen van de stad Maastricht herhaaldelijk verzoeken aan de gouverneur en de Staten-Generaal worden vermeld vanwege deze overlast. Dyserinck, Gouverneurs, 128-130.

¹⁴²⁷ Joachim, Rheinbund, 87.

¹⁴²⁸ Een verklaring van 10 december 1656, ondertekend door veldmaarschalk Von Reuschenberg, bevelhebber van de geallieerde troepen, bevestigt dit. RHCL_PW, inv.nr. 522 en 505.

Wittem.¹⁴²⁹ Wittem hoefde zelf geen troepen in dienst te nemen, maar kon volstaan met een financiële bijdrage aan de Alliantie. Drossaard Pool klaagde in zijn brieven aan de graaf van Waldeck echter over de hoge kosten van de in Wittem gelegerde troepen. Pool, zelf als officier in Staatse dienst geweest, geloofde meer in bescherming door de Staatse gouverneur van Maastricht, hoewel de Staten-Generaal nooit eerder militaire bescherming hadden geboden.

De dreiging kwam dit keer meer vanuit het noorden dan uit Limbourg. Omdat Ravenel te kennen gaf dat hij de expliciete opdracht had om Wittem en Wijlre (en ook Limbricht) te bezetten, werden door de Alliantie extra troepen naar de omgeving gedirigeerd. Het bleef daardoor bij de dreiging. Eys werd wel bezet en het huis Cartils, vlakbij kasteel Wittem, werd met een list ingenomen, zoals Veucht aan de raden in Culemborg berichtte. Eys moest nu de gevolgen ervaren van het niet in de Alliantie opgenomen zijn. Nog in maart 1657 was Eys 'swaerlich gelogeert door de Condeische' en schoot de heer van Eys de noodzakelijke gelden voor aan de gemeenschap.¹⁴³⁰ In het late voorjaar verdwenen de Spaanse troepen weer uit de omgeving.

In augustus 1657 schreven de keurvorsten van Mainz, Keulen en Trier, de bisschop van Münster en de paltsgraaf gezamenlijk een brief aan de Spaanse landvoogd inzake 'kriegs- und quartirungs beschwerden' waarin zij expliciet Wittem, Wijlre, Thorn en Rekem noemden als 'in unser vereinigung begriffen Reichsstenden und gliedern'. Zij sloegen de landvoogd voor om een conferentie te beleggen in Aken of Maastricht.¹⁴³¹ Dat gebeurde echter niet.

In de twee verdere jaren tot de Spaans-Franse vrede van 1659 lijkt de situatie betrekkelijk stabiel. Veucht schrijft in december 1657 dat de heer van Eys hemel en aarde had bewogen om alsnog in de Alliantie te worden opgenomen, maar tevergeefs.¹⁴³² In de winter van 1657-1658 was weer sprake van de intussen gebruikelijke dreiging, maar deze kwam (behalve voor Thorn) pas laat, omdat de troepen van Ravenel tot in maart de Maas niet konden oversteken door de hoge waterstand. In Wittem lagen 80 man van de Alliantie en de bescherming was effectief. In mei trokken de troepen van Ravenel weer te velde.

In Wittem was men zich bewust van de complicatie die de leenband met Brabant vormde en de daaruit voortkomende militaire dreiging. Daarom werd in juni 1658 een rekest gezonden aan de Spaanse landvoogd, waarin de heer en inwoners van Wittem verzochten om bevrijd te worden van deze leenband. Zij betitelden zich als 'vrays subjects et territoire de l'Empire',

¹⁴²⁹ Brief d.d. 7 januari 1657 aan de Keurkeulse 'Lieutenant Colonel Simons' te Mechelen, die opdracht had Wittem en Wijlre te verdedigen tegen Ravenelle (RHCL_Wit, inv.nr. 278). Brief van Veucht aan de raden te Culemborg d.d. 12 januari 1657, waarin hij meldt dat er 70 man in Wittem en evenveel in Wijlre liggen. 'Ersucht genenter obrist leutnant einen schein, das Wittem aus der naturen eine freije Reichsherrschaft und nit aus der naturen hispanisch königs seije' (RHCL_Wit, inv.nr. 230).

¹⁴³⁰ Overeenkomst d.d. 3 maart 1657. RHCL_Eys, inv.nr. 515a.

¹⁴³¹ Brief d.d. 14 augustus 1657. NWKA, inv.nr. V.14 (Band IV) fol. 2.

¹⁴³² De heer van Eys had zich als leenman van Gulik gepresenteerd aan het hof te Düsseldorf en had daarop een brief aan de Spaanse landvoogd gekregen, waarin werd verzocht om Eys, als Guliks leen, van inkwartieringen vrij te stellen. Brief van Veucht aan de raden te Culemborg d.d. 20 december 1657. RHCL_Wit, inv.nr. 292.1.

en verklaarden zich bereid de leenband af te kopen.¹⁴³³ Ook de inwoners van Wittem wilden nu dus tot het Rijk behoren en niet langer een hybride status koesteren tussen HRR en Spaanse Nederlanden. Het rekest bleef onbeantwoord.

In april 1658 besloten de leden om de Alliantie met drie jaar te verlengen.¹⁴³⁴ Kort daarna vond een belangrijke ontwikkeling plaats, de vorming op 14 augustus 1658, na lange onderhandelingen, van een nieuwe grote alliantie, *Rheinische Allianz*, *Rheinischer Bund* of (eerste) *Rheinbund* genaamd, waarin de Keulse Alliantie opging. Tot dit defensieve verbond trad op 15 augustus ook Frankrijk toe. Zweden was eveneens lid voor zijn bezittingen in het Rijk. Het verbond, in eerste instantie voor drie jaar aangegaan, werd tweemaal verlengd en zou negen jaar blijven bestaan.¹⁴³⁵ De graaf van Waldeck had ook een onderhandelaar naar Frankfurt gestuurd om te bereiken dat zijn bezittingen Waldeck en Pyrmont in de nieuwe alliantie zouden worden opgenomen, maar er waren weerstanden.¹⁴³⁶

De winter van 1658-1659 bracht weer grote opwinding in Wittem. Het garnizoen van Keurkeulse troepen ontbrak nu. Men vond de kosten te hoog en had ook niet direct aansluiting gezocht bij de *Rheinischer Bund*. Op 6 januari 1659 verscheen er een honderdtal ruiters van Ravenel in Mechelen. Zij verschansten zich op het kerkhof. Alle weerbare mannen werden opgetrommeld en er werden schoten gewisseld. Een paard van de vijand werd gedood en een officier licht gewond. Na onderhandelingen trokken de soldaten zich terug naar Eys, maar men vreesde dat zij slechts op versterkingen wachtten om een nieuwe poging te doen. De dag erna werd Veucht weer op reis gestuurd naar de hoven van Bonn en Düsseldorf.¹⁴³⁷ Wittem was echter niet alleen door eigen treuzelen niet opgenomen in de nieuwe alliantie, want er bleken duidelijk weerstanden te bestaan. Zowel de Keulse keurvorst als de hertog van Pfalz-Neuburg klaagden over de last die Wittem de afgelopen jaren had opgeleverd. Geen heerlijkheid zou zoveel problemen hebben gegeven.¹⁴³⁸ Toch wist Veucht te bereiken dat Wittem ook weer onder de bescherming van deze nieuwe alliantie geplaatst zou kunnen worden.¹⁴³⁹ Na bezoeken aan Bonn en Düsseldorf keerde Veucht terug in Wittem met dit onderhandelingsresultaat, maar de schepenen twijfelden

¹⁴³³ RAB_CF, Correspondance, inv.nr. 505, fol. 170. De volledige tekst van het rekest is afgedrukt in: Mosmans, Heeren, 114.

¹⁴³⁴ Joachim, Rheinbund, 350.

¹⁴³⁵ Leden waren onder andere (jaar van toetreding tussen haakjes): Mainz, Keurkeulen, Pfalz-Neuburg, Zweden (voor Bremen-Verden), Braunschweig-Lüneburg, Hessen-Kassel en Frankrijk (1658), Hessen-Darmstadt (1659), Württemberg, Münster (1660), Trier (1662), Pfalz-Zweibrücken (1663), Brandenburg (1665).

¹⁴³⁶ Raad Guesont meldde op 22 januari uit Culemborg aan Veucht dat dit doel was bereikt, maar de brief is (waarschijnlijk door Veucht) voorzien van de kanttekening 'non est'. RHCL_Wit, inv.nr. 1122.

¹⁴³⁷ Declaratie Veucht. RHCL_PW, inv.nr. 500.

¹⁴³⁸ 'Ihr fürstl. Dhlt. zu Neuburg sagten unter andern, das mit keiner herligkeit in der voriger alliance so viel mühe und händell gehabt hetten als mit Wittem. Der Chur Cölnischer Cantzler sagte, das Ihr Churf. Dhlt. (...) mit dieser herschafft grossen undanck eingelegt und dero grossen last zu hals geladet hetten (...)'. Brief d.d. 20 januari 1659 van Veucht aan de raden te Culemborg. RHCL_Wit, inv.nr. 289.

¹⁴³⁹ Veucht onderhandelde met Keurkeulse vertegenwoordigers. Het door Wittem te betalen bedrag werd eerst bepaald op 250 rijksdaalders, maar verlaagd tot 200 rijksdaalders. Veucht verzocht om 'approbation oder reprobation' van de graaf van Waldeck met betrekking tot dit voorlopig akkoord. Brief Veucht aan de raden te Culemborg d.d. 25 januari 1659. RHCL_Eys, inv.nr. 512.

(mogelijk ook vanwege de lasten) en durfden deze overeenkomst niet te bekrachtigen zonder goedkeuring door de raden in Culemborg. In februari werd uit Culemborg gemeld dat Wittem in de nieuwe alliantie zou zijn opgenomen, wat echter niet het geval was.¹⁴⁴⁰ In april voerde Veucht met de Keurkeulse raad Frans Egon von Fürstenberg weer gesprekken over de eerder gesloten overeenkomst.¹⁴⁴¹ In juni werd er blijkbaar een nieuw (concept) akkoord gesloten. Daarin worden als verplichtingen een bijdrage van 'einem simplo [ad] 250 Reichstaler' genoemd, het werven van zes soldaten en het onderhoud van te hulp komende soldaten van de geallieerden. Er werd het voorbehoud gemaakt van goedkeuring door de graaf van Waldeck.¹⁴⁴² In september waren Wittem en Wijlre nog steeds niet definitief opgenomen.¹⁴⁴³ Er waren verdere complicaties op een hoger niveau, omdat Georg Friedrich, met steun van de Keulse keurvorst, ook het graafschap Waldeck zelf wilde laten toetreden tot de *Rheinischer Bund*, terwijl Hessen-Kassel (dat leenrechten over Waldeck claimde) zich daartegen verzette.¹⁴⁴⁴ Eind september 1659 was de toetreding van het graafschap Waldeck echter een feit. Van een zelfstandig opnemen van de heerlijkheid Wittem in de nieuwe alliantie was geen sprake en van militaire activiteit ter bescherming van Wittem blijkt niets meer. Of andere VRH die eerder tot de Keulse Alliantie hadden behoord, zoals Thorn en Rekem, er wel in slaagden om te worden opgenomen, is ook niet duidelijk, maar onwaarschijnlijk. Deze VRH waren al erg kleine partners geweest in de eerdere alliantie, in het grote diplomatieke spel van de *Rheinischer Bund* waren het onbeduidende en eerder lastige kruimels.

In het voorjaar van 1659 was er toch weer dreiging geweest van inkwartiering van Spaanse troepen.¹⁴⁴⁵ Of deze ook heeft plaatsgevonden, is onduidelijk, maar van Spaanse zijde werd Wittem zonder meer als gebied gezien waar inkwartieringen konden plaatsvinden, niet als 'rijks'. Daar hadden de jaren van bescherming door de Alliantie geen verandering in gebracht. Na jaren van onderhandelingen sloten Spanje en Frankrijk op 7 november 1659 eindelijk vrede (de Vrede van de Pyreneeën). Condé verzoende zich met de Franse koning en keerde in 1660 terug naar Frankrijk. Eind 1659 was er toch nog dreiging van de troepen van Ravenel. Wittem en Eys probeerden nu de bescherming van de gouverneur van Maastricht te krijgen, wat erop wijst dat de nieuwe alliantie geen bescherming bood.¹⁴⁴⁶ Stukken die ons iets meer over deze periode zouden kunnen vertellen, ontbreken echter.

¹⁴⁴⁰ Brief Guesont aan Veucht d.d. 21 februari 1659. RHCL_Wit, inv.nr. 1122.

¹⁴⁴¹ RHCL_PW, inv.nr. 500.

¹⁴⁴² Verklaring van de Keulse keurvorst d.d. 12 juni 1659. RHCL_Wit, inv.nr. 289.

¹⁴⁴³ Brief uit Frankfurt d.d. 19 september 1659. RHCL_Wit, inv.nr. 292.1.

¹⁴⁴⁴ Menk, Waldeck, 94. Menk spreekt van Waldeck als een 'assoziertes Mitglied des Rheinbundes'.

¹⁴⁴⁵ Het bevel daartoe was gedateerd 15 februari 1659. RHCL_PW, inv.nr. 505.

¹⁴⁴⁶ Brief en declaratie van Veucht. RHCL_Wit, inv.nr. 1122.

9.10 Nieuwe inkwartieringen en diplomatieke activiteit

De vrede tussen Frankrijk en Spanje in 1659 bracht geen rust voor Wittem. De Lotharingers en de troepen van Condé waren van het toneel, maar de financieel uitgeputte Spanjaarden zochten steeds gebieden om militaire lasten te laten dragen. In de winter van 1660-1661 lagen twee Spaanse compagnieën in Wittem en toen zij in februari vertrokken, bleven de transportwagens ('les bagages') met de daartoe behorende manschappen achter.

Veucht nam het initiatief tot actie. Hij fungeerde toen mede als assistent van de graaf van Gronsveld, op dat moment een van de *Direktoren* van het *Niederrheinisch-Westfälische Grafenkollegium*, dat sinds 1654 bestond.¹⁴⁴⁷ Deze schreef in april 1661 namens het *Kollegium* een protestbrief aan de Spaanse landvoogd met het verzoek de nog aanwezige soldaten terug te trekken.¹⁴⁴⁸ De graaf wendde zich ten behoeve van Wittem ook tot de Keulse keurvorst, die bereid bleek Wittem via de Kreits en de *Rheinischer Bund* steun te geven, maar ook kritiek had dat Wittem er niet voor had gekozen om eerder een klein garnizoen van de nieuwe alliantie te vragen en (op eigen kosten) te onderhouden, zoals enkele jaren daarvoor wel was gedaan.¹⁴⁴⁹ De protestbrief aan de landvoogd sorteerde geen effect. Eind mei berichtten de raden uit Culemborg dat zij zelf in Brussel ook niets hadden weten te bereiken. Veucht bleef echter zijn contact met de graaf van Gronsveld benutten. Deze had, op verzoek van de keizer, de graven van het *Grafenkollegium* in juni in Keulen voor een vergadering bijeengeroepen. Daar wist Veucht een mandaat te krijgen, waarmee hij in juli als vertegenwoordiger van het *Grafenkollegium* naar de landvoogd ging. Veucht presenteerde hem een uitgebreide verhandeling over de status van Wittem, met onderliggende bewijsstukken, waarin hij ook verwees naar een door het Leenhof van Brabant in 1658 gegeven advies over Kessenich (zie 12.4), op basis waarvan Veucht stelde dat 'le cas des logements au regard des fiefs est décidé'.¹⁴⁵⁰ De landvoogd was niet overtuigd, maar bleek bereid uit respect voor het *Grafenkollegium* de soldaten uit Wittem te doen vertrekken,

¹⁴⁴⁷ Begin 1654 was op de rijksdag, mede op initiatief van de graven van Gronsveld en Rekem, het besluit genomen om een nieuwe (vierde) *Grafenbank* in het leven te roepen, met leden uit het noorden en noordwesten van het Rijk. Op rijksdagen kreeg dit *niederrheinisch-westfälische Grafenkollegium* één zogenoemde *Kuriatstimme* in de *Fürstenkurie*. Uit de beide Limburgen behoorden alleen Gronsveld en Rekem in eerste instantie tot de leden, maar Wittem zou snel volgen. De graaf van Gronsveld was een drijvende kracht, maar na zijn dood in 1662 raakte het *Grafenkollegium* verlamd. Men slaagde er niet in nieuwe *Direktoren* te benoemen, met name door confessionele tegenstellingen. Vanaf 1663, toen de 'ständige Reichstag' begon, werd de *Kuriatstimme* door (protestantse) vorsten uitgeoefend die, op basis van één of meerdere graafschappen in hun bezit, ook lid waren van het *Grafenkollegium*. In 1698 vond de *Neugründung* plaats op een *Grafentag* in Keulen. Arndt, Reichsgrafenkollegium; Kesting, Geschichte, 181-184; Sagebiel, Archiv, inleiding vii; Weinberg, Veucht, 85-87. Wat de verlamming betreft en pogingen in 1664 tot activiteit, zie de correspondentie van de graaf van Rekem met de graaf van Velen in: LNRW_W, inv.nr. 33701.

¹⁴⁴⁸ Brief van de graaf van Gronsveld 'en qualité de Commissaire de Sa Majesté' en namens de 'Comtes en Barons de l'Empire du Cercle Westphalicque' aan de Spaanse landvoogd, de markies de Caracena, d.d. 17 april 1661. RHCL_Wit, inv.nr. 270.

¹⁴⁴⁹ Brief van Veucht aan de raden van de graaf van Waldeck d.d. 31 mei 1661. RHCL_Wit, inv.nr. 230.

¹⁴⁵⁰ 'Je sousigné, syndicque et envoij du College des Comtes et Barons du Cercle Westphalicque (...) W. Veucht' (RHCL_PW, inv.nr. 505). In 1658 had het leenhof in Brussel een vraag van de landvoogd inzake de heerlijkheid Kessenich beantwoord. De landvoogd wilde weten of een leenman verplicht was soldaten van zijn leenheer inkwartiering te bieden. Zie verder het hoofdstuk over Kessenich.

in afwachting van adviezen.¹⁴⁵¹ De landvoogd vroeg advies aan het Leenhof van Brabant en aan de Raad van Brabant.¹⁴⁵² Veucht schreef op 8 augustus uit Brussel aan de schepenen van Wittem dat het de zaak zou dienen hier en daar wat geld te geven, waarvoor hij 100 dukaten (200 rijksdaalders) vroeg.¹⁴⁵³ De adviezen van het Leenhof en de Raad van Brabant zijn niet bewaard gebleven. Maar op 19 september gaf de landvoogd een sauvegarde af voor Wittem, Eys, Wijlre, Slenaken en Stein, die hij als ‘terres d’Empire’ betitelde’.¹⁴⁵⁴ Drie maanden later gaf de bisschop van Münster, in overleg met Pfalz-Neuburg, op verzoek van de graaf van Waldeck, namens de Kreits een sauvegarde af voor Wittem, waarin wordt verwezen naar de blijkbaar nog steeds geldende Spaanse sauvegarde.¹⁴⁵⁵ Er schijnt een periode van rust te zijn gevolgd. In de jaren 1662-1663 worden er geen inkwartieringen gemeld. In 1663 leek er wel een dreiging dat van Spaanse zijde een tolkantoor zou worden gevestigd in Wittem aan de weg Aken-Maastricht. In april werd een wagen komend uit Aken binnen Wittem staande gehouden door Spaanse soldaten en gedwongen een deel van zijn lading als heffing en boete af te geven. Dit verontrustte ook de Staten-Generaal. In juli vroegen zij stukken bij Veucht op over de aard en status van de heerlijkheid Wittem.¹⁴⁵⁶ De commandant van Maastricht wendde zich tot de Spaanse ontvanger, die antwoordde dat hij geen bevel had gegeven tot de actie van de soldaten, maar dat hij van mening was dat de Spaanse koning wel het recht had een tol in Wittem op te richten.¹⁴⁵⁷

De situatie veranderde volledig in 1664. Aan Spaanse zijde werd een nieuwe harde lijn gekozen. Veucht constateerde dat de landvoogd ‘gegen uns grewlich verbittert ist’.¹⁴⁵⁸ Hij voelde zich misschien misleid door eerder gegeven voorstellingen van zaken. In februari van dat jaar gaf de landvoogd bevel om (onder andere) Wittem en Eys als *terres franches* met inkwartieringen te belasten.¹⁴⁵⁹ Dat zou structurele lasten betekenen. Hoewel Spaanse soldaten in andere VRH al vanaf tien jaar daarvoor op basis van de kwalificatie *terre franche* werden ingekwartierd, had de inkwartiering in Wittem in 1660-1661 niet onder die noemer

¹⁴⁵¹ ‘(...) qu’a maintenir et cultiver toute bonne correspondance avec les estats voisins, j’ai ordonné, neantmoins avec reserve et sans prejudice au interest de l’authorité et de la jurisdiction qui compete au Roy, (...) que le delogement pretendu soit incontinent faict au soulagement des inhabitants (...)’ (Afschrift z.d.) RHCL_PW, inv.nr. 504.

¹⁴⁵² Brieven van 3 augustus 1661. RHCL_PW, inv.nr. 506.

¹⁴⁵³ RHCL_Wit, inv.nr. 304.

¹⁴⁵⁴ RHCL_PW, inv.nr. 504. Waarom nu Wittem, drie burenen van Wittem en het verafgelegen Stein worden genoemd, is niet duidelijk. Dezelfde vijf heerlijkheden hadden zich in 1655 wel gezamenlijk bij monde van Veucht tot de Keulse Alliantie gewend.

¹⁴⁵⁵ Gedateerd 17 december 1661. RHCL_Wit, inv.nr. 270.

¹⁴⁵⁶ Brief van Veucht aan de raden in Culemborg d.d. 14 juli 1663. RHCL_Wit, inv.nr. 299.2.

¹⁴⁵⁷ Brief van drossaard Pool aan de raden in Culemborg d.d. 14 juli 1663. RHCL_Wit, inv.nr. 299.

¹⁴⁵⁸ Brief van Veucht aan kanselier Vietor d.d. 29 april 1664. RHCL_PW, inv.nr. 505.

¹⁴⁵⁹ Wittem zou achttien ‘places’ moeten dragen en Eys zes. Een soort klikbrief speelde een rol. Op zoek naar nieuwe kandidaten die belast konden worden, werd aan *terres franches* de mogelijkheid geboden om nieuwe *terres* aan te brengen, in ruil waarvoor zij een premie kregen in de vorm van een korting op hun eigen bijdrage. Zo waren nu onder andere Wittem en Eys aangegeven. Verder ook Heer en Keer, Bolland en Alsdorf. Het waren de dorpjes Hampteau (aan de Ourthe), Lignette (Henegouwen) en Virginal (Waals Brabant) die samen de ‘premie’ voor het aangeven van Wittem opstreken. De ‘aangiften’ zijn alle in hetzelfde handschrift, zodat er iemand met commerciële motieven actief lijkt te zijn geweest. Stengers-Limet, Terres, 158.

plaatsgevonden. Vreemd genoeg wordt Wittem in dit bevel ook betiteld als ‘neutre et indépendante’, een van Spaanse zijde gebruikelijke aanduiding voor deze *terres*, evenals ‘terre d’Empire’. Dit lijkt in strijd met de Spaanse aanspraken op volledige soevereiniteit over Wittem en de ontkenning dat Wittem tot het Rijk behoorde. De (fiscale) aanspraken op *terres franches* waren in veel gevallen gebaseerd op een beperkte leenband zonder landsheerlijke gezagsuitoefening.

In 1661 was de kwestie met ‘kleine’ diplomatie opgelost. Het initiatief lag toen voornamelijk bij Wittem en Veucht. Dit keer werden alle diplomatieke registers opengetrokken. Men wendde zich tot de keizer, de rijksorganen en tot de Staten-Generaal. De Staten-Generaal reageerden als eersten. Toen het bevel tot inkwartiering bekend werd, besloten de Staten-Generaal in februari 1664, na overleg met de steden Maastricht en Aken, om aan de gouverneur van Maastricht op te dragen voor Wittem een sauvegarde te geven tegen Spaanse inkwartieringen.¹⁴⁶⁰ De graaf van Waldeck verzocht de keizer om een protestbrief aan de landvoogd te schijven, wat in maart ook gebeurde. Toch verschenen op 5 april twaalf Spaanse ruiters in Wittem, maar aan inkwartiering werd geen medewerking verleend.¹⁴⁶¹ Eind april behandelden de Staten-Generaal een protest van de Spaanse ambassadeur in Den Haag tegen de bescherming die de Staten-Generaal aan Wittem boden.¹⁴⁶² Hij had er zijn verbazing over uitgesproken dat de Staten-Generaal, onder het voorwendsel van bescherming van de handel, ingrepen in een heerlijkheid waarover de soevereiniteit zonder twijfel aan de Spaanse koning toekwam. Dit had misschien enig effect, want pogingen van de zijde van de graaf van Waldeck om de Staten-Generaal tot militair ingrijpen te bewegen tegen Spaanse soldaten zouden mislukken. De Keulse keurvorst stelde namens de Kreits soldaten ter beschikking om een klein garnizoen op kasteel Wittem te leggen, maar daarmee was de rest van de heerlijkheid niet beschermd. Op de rijksdag in Regensburg werd geprobeerd de keurvorsten tot een protest te bewegen, wat toen echter niet lukte, volgens de (geïrriteerde) kanselier van de graaf omdat de juiste originele documenten niet beschikbaar waren.

Naast militaire machtsuitoefening van Spaanse zijde, was er intussen ook sprake van het uitoefenen van jurisdictie. Brusselse hoven zoals de Raad van Brabant konden niet alleen vonnissen vellen die Wittem betroffen, maar hun deurwaarders bleven ook rechtstreeks in Wittem actief om deze uit te voeren, zonder tussenkomst van de schepenenbanken. In juli 1664 volgde een nieuwe stap van Spaanse zijde. De graaf van Waldeck ontving een dreigende brief van het Leenhof van Brabant. De fiscaal bij het hof zou een proces wegens felonie gaan beginnen tegen de graaf als leenman, omdat hij de voorwaarden opgenomen in de akte van *mainlevée*, waarmee de geconfisqueerde heerlijkheid in 1604 was teruggegeven aan Floris

¹⁴⁶⁰ Resolutie van de Staten-Generaal d.d. 26 februari 1664. De gouverneur diende ook Spaanse inkwartieringen te verhinderen in Heer. RHCL_Wit, inv.nr. 268.

¹⁴⁶¹ Brief vanuit Wittem aan de graaf van Waldeck d.d. 7 april 1664. RHCL_PW, inv.nr. 505.

¹⁴⁶² Het door de ambassadeur gepresenteerde ‘memoriale’ werd ter beoordeling overgedragen aan een commissie. Resolutie van de Staten-Generaal d.d. 26 april 1664. NA_S-G, inv.nr. 12553.65.

van Palant, niet zou hebben nageleefd.¹⁴⁶³ Een van de daarin geformuleerde voorwaarden was het aanstellen van uitsluitend katholieke functionarissen in de heerlijkheid. Zoals eerder vermeld, had de graaf echter in 1654 Rochus Pool, een Franse protestant, als drossaard van Wittem aangesteld. Daar was van Spaanse zijde in 1656 al een waarschuwing tegen geuit. Als ultieme sanctie dreigde nu confiscatie van de heerlijkheid.¹⁴⁶⁴ Waarschijnlijk volgde in oktober een dagvaarding.¹⁴⁶⁵ De dreiging van confiscatie werd zeer serieus genomen. Georg Friedrich, die eerder in Brandenburgse dienst was geweest, verkreeg van de keurvorst van Brandenburg in december 1664 een aanbevelingsbrief voor de Brandenburgse afgezanten op de rijksdag in Regensburg, die de graaf daar steun moesten geven.¹⁴⁶⁶ In die maand stond het onderwerp ook op de agenda van de RHR, die besloot dat een brief namens de keizer aan de landvoogd zou worden gezonden.¹⁴⁶⁷ Indien dit geen effect zou sorteren, zou er een keizerlijk commissaris naar Brussel reizen. De graaf verzocht ook de *ausschreibende Fürsten* van de NWK om te interveniëren.¹⁴⁶⁸ Verder wist de graaf via Gaspar van Kinschot, pensionaris van Delft, te bereiken dat ook de Staten-Generaal zich ten behoeve van de graaf tot de landvoogd wendden. In augustus 1665 ging een brief uit aan de landvoogd met het verzoek om het proces voor het leenhof te staken.¹⁴⁶⁹ Het proces ging echter voort. De brief van de keizer in maart 1661 was aanleiding geweest voor de landvoogd om weer adviezen te vragen. De Raad van Brabant gaf zijn (niet bewaard gebleven) advies op 20 juli. De Geheime Raad volgde op 13 september 1664.¹⁴⁷⁰ In dit laatste advies wordt gesteld dat de keizer zeer onjuist zou zijn geïnformeerd door de graaf van Waldeck, die zou pogen door 'des intrigues et des allégations frivoles et peu véritables' Wittem aan de Spaanse Kroon te onttrekken. Wittem had volgens de Geheime Raad niet alleen een feodale band met de

¹⁴⁶³ Voor de tekst van deze akte van *mainlevée* zie: Weinberg, Wittem, 135-136.

¹⁴⁶⁴ 'Par le Roy. Estant venu a notre cognoissance que l'officier et recepveur qu'at mis en vre. Seign. de Witthem est de la religion pretendue reformée, directement contre l'Acte de mainlevée (...) nous vous avons bien voulu faire cette affin que vous conformiez selon l'ordre porté par lad. mainlevée, pour prevenir l'action que noz fiscaulx pourroient intenter pour vous faire perdre l'effect de lad. mainlevée (...) Bruxelles le 29 de Juillet 1664. Le Lieutenant et hommes de fieff de la Souveraine Cour feodale de Brabant.' RHCL_PW, inv.nr. 504.

¹⁴⁶⁵ Waarschijnlijk werd op 29 oktober 1664 een dagvaarding door een deurwaarder van het hof betekend in Wittem. Als (niet bewaard gebleven) bijlage bij een brief van 30 oktober werd dit stuk aan de graaf gezonden met de mededeling dat nu duidelijk was wat de Spanjaarden van plan waren. Er wordt ook gesteld dat het rekest van de fiscaal grove onjuistheden zou bevatten.

¹⁴⁶⁶ Brief d.d. 21 december 1664. '(...) klagte und beschwerden das (...) freije herrligkeit Wittum (...) dem Reich entzogen und von Brüssel aus mit contributionen und einquartirung belegt, ja gar confiscirt werden wollen.' RHCL_PW, inv.nr. 506.

¹⁴⁶⁷ 'Extractu Protocolli Mercurij 10 Dec. 1664 (...) pro rescripti dehortatorij an jetzigen Spanischen Gubernatoren zu Brüssel, (...) die delogirung der Spanischen reuteren undt völcker betr. (...) welcher gestalt nunmehr der kön. fiscal in Brabant (...) ex capite feloniae ihn Graffen zu Waldeck (...) herrschafft gar zu entziehen.' RHCL_PW, inv.nr. 502.

¹⁴⁶⁸ Brief d.d. 13 december 1664 van Schrimpf namens de graaf. Ibidem.

¹⁴⁶⁹ Brief van de raden van de graaf in Culemborg aan Thomas van Sasburg, de resident van de Staten-Generaal in Brussel, d.d. 10 augustus 1665, met verwijzing naar de brief aan de landvoogd (RHCL_Wit, inv.nr. 273.1). Anderhalf jaar later, in april 1667, schreven de Staten-Generaal opnieuw aan de landvoogd en stelden dat de verplichting katholieke beambten in Wittem te benoemen was opgelegd in tijd van oorlog en niet meer paste gezien de bepalingen van de Westfaalse vrede van 1648. Brief d.d. 28 april 1667 aan de landvoogd. Ibidem.

¹⁴⁷⁰ RHCL_PW, inv.nr. 504.

hertog van Brabant, maar er was sprake van 'souveraineté absolue et pouvoir suprême'. Dit bood geen enkele ruimte voor concessies.

Waarschijnlijk waren de Spaanse soldaten na de brief van de keizer intussen wel even uit Wittem teruggetrokken, maar in september 1664 kwam er bericht dat die winter twee compagnieën in Wittem inkwartiering zouden zoeken. Toen een Spaanse luitenant naar Wittem kwam om de inkwartiering te regelen, werd hem medegedeeld dat men weigerde de soldaten onderdak te geven en werden hem *sauvegardes* getoond van de alliantie van rijksvorsten en van de gouverneur van Maastricht, die ook enkele soldaten naar Wittem had gezonden. Maar eind september verschenen de Spaanse compagnieën toch in Wittem. De gouverneur van Maastricht had geen opdracht van de Staten-Generaal om militair in te grijpen. De Keulse keurvorst zond weer zes soldaten naar Wittem om een garnizoen te leggen op het kasteel en protesteerde bij de landvoogd.¹⁴⁷¹ De stad Maastricht schreef een brief aan de Staten-Generaal om de bedreiging voor de 'passagie ende negotie' nogmaals onder de aandacht te brengen.¹⁴⁷² Een verzoek aan de keizer leidde ertoe dat deze in december 1664 weer een brief aan de landvoogd stuurde.¹⁴⁷³ Op de rijksdag werden opnieuw pogingen ondernomen om de keurvorsten tot actie te bewegen. De vertegenwoordiger van de graaf op de rijksdag, Hagemeijer, deed daartoe inspanningen.¹⁴⁷⁴ Op 10 februari 1665 presenteerde hij aan het 'Reichs Collegium' (college van keurvorsten) een 'memoriale'. In maart werd er gesproken over het organiseren van een conferentie met de Spanjaarden in Aken. De keizer schreef een 'promotorial'-brief aan de landvoogd om deuren te openen voor een naar Brussel te zenden vertegenwoordiger van de graaf van Waldeck.¹⁴⁷⁵ Hagemeijer bleef corresponderen met alle belangrijke personen en hield direct contact met de keizerlijke vertegenwoordiger (*Prinzipalkommissar*) op de rijksdag.¹⁴⁷⁶ Uiteindelijk, in mei 1665, ging een brief van de keurvorsten uit aan de landvoogd.¹⁴⁷⁷ In november en december 1665 correspondeerde de Keulse keurvorst met de landvoogd over de kwestie Wittem. Begin januari 1666 meldde hij van de landvoogd een toezegging te hebben ontvangen dat inkwartieringen achterwege zouden blijven tot de al enige tijd beoogde conferentie zou hebben plaatsgevonden.¹⁴⁷⁸ In de winter van 1665-1666 bleef Wittem van inkwartieringen verschoond. Maar de conferentie vond niet plaats.

¹⁴⁷¹ Brief d.d. 13 oktober 1664. RHCL_Wit, inv.nr. 289.

¹⁴⁷² Brief van 'De Hoochschoutten, Borgemeesteren, Schepenen ende Raed der Stadt Maestricht' d.d. 14 oktober 1664. RHCL_PW, inv.nr. 506.

¹⁴⁷³ Stukken over de behandeling van het verzoek in de RHR in december 1664 in: RHCL_PW inv.nr. 502.

¹⁴⁷⁴ Diverse correspondentie: ibidem. Joachim Hagemeijer was 'Reichsgrfl. Wetteraw. Collegii rath und abgesandter'. De graven van Waldeck waren vanwege Waldeck lid van de *Wetterauer Grafenbank* (met één *Kuriatstimme* op de Rijksdag) en zullen van de diensten van deze persoon gebruik hebben gemaakt, los van zijn functie voor de *Grafenbank*.

¹⁴⁷⁵ Ibidem.

¹⁴⁷⁶ Guidobald graaf van Thun en Hohenstein (1616–1668), vanaf 1654 bisschop van Salzburg, vanaf 1662 *Prinzipalkommissar*.

¹⁴⁷⁷ 'Intercessionales' aan de landvoogd d.d. 6 mei 1665 van de 'Imp. Rom. Electorum ibidem [= in Regensburg] congregati consiliarij et legati'. RHCL_PW, inv.nr. 506.

¹⁴⁷⁸ Brief van de keurvorst van Keulen aan de graaf van Waldeck d.d. 2 januari 1666. Ibidem.

In de vijf jaar daarna was er eigenlijk sprake van een voortdurende herhaling van zetten.¹⁴⁷⁹ Aanvankelijk verschenen er periodiek Spaanse soldaten in de heerlijkheid, maar van 1669 tot en met 1671 waren er voortdurend Spaanse inkwartieringen. Daarop werd steeds gereageerd met protesten, waarvoor een beroep werd gedaan op de keizer, de NWK, de Rijksdag en de Staten-Generaal. Al deze protesten bleven zonder effect. Het idee van een conferentie werd diverse malen geopperd maar kwam nooit tot uitvoering. Een concrete actie was dat begin 1669 enige tijd een garnizoen van twaalf soldaten namens de NWK op kasteel Wittem werd gelegerd, op kosten van de inwoners.¹⁴⁸⁰

In april 1672 verklaarde de Franse koning de oorlog aan de Republiek der Verenigde Nederlanden. In mei sloeg een deel van het Franse leger, een korps van 40.000 man dat op weg was naar het noorden, zijn tenten op bij Gulpen. De aanvoerder, de prins van Condé, logeerde toen op kasteel Wittem. De heerlijkheid had zwaar te lijden van de Fransen, die namen wat zij nodig hadden, maar Condé trok snel verder naar Kaiserswerth aan de Rijn. Er bleven Franse troepen achter in Valkenburg en ten westen van de Maas. Een jaar later waren de Fransen in volle sterkte terug. Na de inname van Maastricht door de Fransen in juni 1673 werd ook Wittem onder contributie gesteld. Spanje was vanaf 1673 ook in oorlog met Frankrijk. De graaf van Waldeck was een belangrijk legeraanvoerder in Staatse dienst. Wittem kon dus hoe dan ook als vijandelijk gebied worden beschouwd.¹⁴⁸¹ Er zijn geen stukken waaruit blijkt dat Wittem geprobeerd heeft zich met het argument dat het rijksgebied was aan deze contributies te onttrekken. In de heerlijkheid en op kasteel Wittem lagen Franse soldaten, die onderhouden moesten worden. In 1678 werd de oorlog, voor zover het de Verenigde Nederlanden en Spanje betrof, beëindigd.

In 1675 had de keizer een bijzondere stap gezet. In april van dat jaar stuurde hij een brief aan zijn ambassadeur in Madrid, de graaf Von Harrach. Hij gaf hem opdracht om de kwestie Wittem op het hoogste niveau aan de orde te stellen, ook via de Spaanse koningin, Maria Anna, zus van de keizer.¹⁴⁸² Deze bijzondere keizerlijke inspanning zal waarschijnlijk te danken zijn aan de status van Wittem als rijksstand en de groeiende statuut van de graaf van Waldeck.

Er ontbreken berichten uit de jaren na 1678 over Spaanse inkwartieringen. Spanje was weer in oorlog met Frankrijk in de jaren 1683-1684, maar het was uitgeput en kon zich nauwelijks verzetten. In september 1683 werd Wittem door de Fransen aangeslagen voor contributies. Franse troepen hadden Luxemburg en de wijde omgeving daarvan bezet. Vanuit Dinant werd van Wittem, als zijnde 'dependant' van het hertogdom Limburg, een contributie

¹⁴⁷⁹ De bewaard gebleven stukken vertonen echter ook lacunes voor langere periodes.

¹⁴⁸⁰ Resolutie van de schepenen van Mechelen en Epen d.d. 12 februari 1669. RHCL_PW, inv.nr. 526.

¹⁴⁸¹ De graaf van Waldeck was daarentegen nu een hooggeplaatst legeraanvoerder van een bondgenoot van Spanje geworden. In de rekening van de ontvanger van de *terres franches* voor het jaar 1675-1676 (periode 1 februari tot 31 januari) staat vermeld dat de betalingsverplichting voor Wittem op bevel van de landvoogd is opgeschort 'omdat het eigendom is van de graaf van Waldeck'. ARA_CdC, inv.nr. 17066.

¹⁴⁸² '(...) damit Ihr daselbst (...) der königin meiner geliebten frau schwester undt den kön. ministris die sach dahin nachtrucklich repraesentiret (...)' (RHCL_PW, inv.nr. 503). Graaf Ferdinand Bonaventura von Harrach (1637-1706) was een Oostenrijks diplomaat.

geëist. Via de Franse resident in Luik werd namens de inwoners betoogd dat Wittem tot het Rijk behoorde, en dit keer had men succes. Wittem werd vrijgesteld.¹⁴⁸³ Vanaf 1688 woedde de Negenjarige Oorlog tussen Frankrijk en een grote coalitie van onder andere Spanje, een groot aantal rijksvorsten en de Verenigde Nederlanden. De Fransen plaatsten Wittem in 1689 onder contributie, maar nu als rijksgebied (hoewel als ‘neutraal’ betiteld) en dit keer vanuit Bonn, dat door de Fransen was bezet.¹⁴⁸⁴

9.11 Het inschakelen van het RKG

De graven van Waldeck hadden goede ervaringen met RKG en RHR. In de jaren 1618-1631 hadden RKG, RHR en de keizer, ondanks de Dertigjarige Oorlog en hoewel het een protestants gravengeslacht betrof, bescherming en steun gegeven aan deze kleine rijksstand.¹⁴⁸⁵ Graaf Georg Friedrich heeft van deze twee instanties ook gebruik willen maken in de kwestie Wittem. De verzoeken aan de RHR om keizerlijke brieven aan de landvoogd zijn al behandeld. In reactie op de Spaanse inkwartiering overwoog de graaf in 1665 om een proces aan te spannen bij het RKG. Er werd een concept aanklacht geschreven voor een mandaatsproces wegens landvredebreuk.¹⁴⁸⁶ Dit stuk werd echter nooit verzonden. Waarschijnlijk werd het felonie-proces tegen de graaf voor het Leenhof van Brabant als een te grote bedreiging gezien. Een leenman die een aanklacht tegen zijn leenheer indiende vanwege (in Spaanse ogen) rechtmatig handelen, zou daarmee nieuwe munitie bieden aan de aanklager bij het leenhof. Hoe kon de kwestie Wittem dan bij het RKG aanhangig worden gemaakt zonder dat de graaf van Waldeck als klager optrad? Daarvoor bleek een oplossing mogelijk.

Ruim een eeuw eerder, in 1561, was de keizerlijke fiscaal een reeks processen begonnen bij het RKG tegen standen die niet aan hun verplichtingen jegens het Rijk voldeden, waar toen ook Floris I van Culemborg als heer van Wittem toe behoorde. Het proces tegen Floris maakte geen grote vorderingen. In 1569, nadat Wittem door Alva was geconfisqueerd, was het proces hervat, toen meer gericht tegen de Spaanse landvoogd dan tegen de heer van Wittem. Maar in 1590 kwam het proces geheel tot stilstand, zonder dat er een vonnis was uitgesproken.¹⁴⁸⁷ In 1665 werd besloten dat dit proces een middel kon zijn tegen de

¹⁴⁸³ Verklaring van de Franse resident in Luik d.d. 18 oktober 1683. RHCL_Wit, inv.nr. 289.

¹⁴⁸⁴ Verklaring van de Franse ontvanger in Bonn d.d. 24 februari 1689 dat hem 3000 *escus* was betaald namens Mechelen, Epen, Nijswiller, Wijlre, en Eys. RHCL_Wit, inv.nr. 289.

¹⁴⁸⁵ De bezittingen van de graven van Waldeck waren in de eerste helft van de 15de eeuw in leen opgedragen aan de landgraven van Hessen. De graven van Waldeck eisten aan het begin van de 17de eeuw de rijksniddellijke status voor zich op en voerden daarover processen voor het Rijkskamergerecht, wat hen in conflict bracht met Hessen. In 1621 bezetten troepen van landgraaf Moritz van Hessen-Kassel het gebied van Waldeck om de leenheerlijke rechten kracht bij te zetten. De grafelijke familie moest vluchten. In de periode 1618-1631 werd voor het RKG en de RHR een dertigtal processen gevoerd, waaruit de graven van Waldeck uiteindelijk als overwinnaars tevoorschijn kwamen. Baumann, Nutzung.

¹⁴⁸⁶ ‘Acta supplicationis pro citatione super fractam pace juncto Mandato restitutorio, nemque Cassatorio et Inhibitorio.’ (Stuk z.d.) RHCL_PW, inv.nr. 504.

¹⁴⁸⁷ Zie: Weinberg, Wittem, 95-100.

aanspraken van de Spaanse Kroon.¹⁴⁸⁸ In juli van dat jaar verstrekte het RKG een open brief, waarin het eerdere verloop van dit proces werd beschreven.¹⁴⁸⁹ Het duurde nog meer dan een jaar tot, op verzoek van de graaf, op 5 oktober 1666 een ‘citatio ad reassumandum’ van het RKG uitging aan de heer van Wittem en aan de landvoogd van de Spaans Nederlanden als gedaagden.¹⁴⁹⁰ Veel gebeurde er daarna niet. In september 1667 vroeg de vertegenwoordiger van de graaf van Waldeck bij de RHR om een brief van de keizer aan het RKG om de afdoening te doen versnellen.¹⁴⁹¹

Nadat de keizer in maart 1665 al een brief aan de landvoogd had gestuurd inzake het felonie-proces voor het Leenhof van Brabant, herhaalde hij zijn waarschuwing in september 1667. Hij betitelde Wittem in deze brief als rijksonmiddellijk. Door de daartoe onbevoegde fiscaal van het Leenhof was de graaf van Waldeck ‘extra imperium’ gedaagd, en door attentata van Spaanse zijde was hij geschaad. De keizer verwees naar de dagvaarding door het RKG, en hangende dit proces zou de landvoogd alle actie achterwege dienen te laten.¹⁴⁹² Verdere gegevens ontbreken. Dit wijst erop dat ook het proces voor het Leenhof niet voortvarend is doorgezet.

De graaf van Waldeck schijnt zijn hoop te hebben gevestigd op het RKG-proces en op de diplomatie via de RHR en de Rijksdag. Veucht uitte in februari 1671 zijn twijfel of het geloof dat de graaf hechtte aan het proces bij het RKG als remedie voor het probleem Wittem wel terecht was. Hij betwijfelde of een vonnis van het RKG van Spaanse zijde erkend zou worden. En als men dacht dat de landvoogd aan het RKG zou gehoorzamen, waarom werd er dan niet al een mandatum gevraagd, een voorlopige voorziening van het RKG om de toen aanwezige inkwartiering in Wittem te doen beëindigen?¹⁴⁹³ Hij kreeg al snel gelijk, want van Spaanse zijde werd de uitkomst van het RKG-proces niet eens afgewacht. In 1671 diende de procureur-generaal bij de Raad van Brabant daar een rekest in. Hij vroeg de Raad om de graaf van Waldeck te bevelen het proces bij het RKG terstond te beëindigen en om over Wittem te procederen bij de Raad van Brabant, op straffe van een hoge boete. De procureur-generaal noemt Wittem ‘oudt patrimonium vande hertogh van Brabant’ en verwijst naar de traditionele rechtsgang op Baelen, dus naar het feit dat Wittem een ‘feudum datum’ zou zijn, en naar jurisdictie en ressort. De Raad kwam in november 1671 aan dit verzoek tegemoet

¹⁴⁸⁸ In een instructie van mei 1665 aan zijn vertegenwoordigers voor een beoogde conferentie met Spaanse vertegenwoordigers over de kwestie Wittem geeft de graaf van Waldeck aan dat bij een eventueel compromis een voorbehoud moet worden gemaakt met betrekking tot de ‘beijm RKG hängende litispindentz’. RHCL_Wit, inv.nr. 291.

¹⁴⁸⁹ Brief d.d. 6 juli 1665 ondertekend door Johann von Lautterburg als ‘Verwalter’. RHCL_Wit, inv.nr. 278.

¹⁴⁹⁰ ‘Citatio ad videndum se incidisse in poenam banni. (...) ohnlangst zu vernehmen kommen, was massen Ihr, Gubernator, namens des Königs von Spanien abermahls die vermeinte Jura superioritatis (...) zu exerciren, sondern auch die Reichs collecten per indirectum zu hemmen (...) Wittem (...) dem Hertzogtum Brabant einzuverleiben’ (gedrukte versie). Ibidem.

¹⁴⁹¹ ‘(...) ahn gedachtes Cammergericht zu rescribiren, dass diese sach auff das schleunigste abgethan werde.’

Uittreksel uit het *Protokoll* van de RHR d.d. 22 september 1667. RHCL_PW, inv.nr. 504.

¹⁴⁹² RHCL_PW, inv.nr. 526.

¹⁴⁹³ Brief van Veucht aan Firenschatz, advocaat voor Wittem in Brussel, d.d. 17 februari 1671. RHCL_Wit, inv.nr. 273.1.

en op basis van de door de Raad verstrekte 'open brieven van cassatie' werd de graaf door de procureur-generaal gedagvaard om in december voor de Raad te verschijnen.¹⁴⁹⁴ Ook dit proces maakte echter weinig vorderingen. Partijen hadden zo dus niet alleen diplomatiek maar ook juridisch een patstelling bereikt.

Nadat de Spaanse Kroon in 1689 van zijn rechten op Wittem had afgezien, werd het RKG daarover in 1691 geïnformeerd. Daarna ging een nieuwe 'citatio ad reassumandum' uit. De keizerlijke fiscaal had besloten Wittem, nu definitief bevrijd van Spaanse inkwartieringen, aan te klagen wegens het niet betalen van de bijdragen aan het RKG, de *Kammerzieler*. In 1698 werden de bezitters van Wittem veroordeeld tot betaling. Deze bleef echter achterwege. In 1713 volgde een nieuwe 'citatio ad reassumandum' en in 1715 en 1720 werd dit herhaald. Het dossier eindigt in 1722 zonder dat duidelijk is of er betaald was.¹⁴⁹⁵ Het RKG-proces werd dus herhaaldelijk tot leven gewekt met gewijzigde doelstellingen en kon anderhalve eeuw met lange tussenpozen en zonder vonnis gecontinueerd worden. Effectief kan deze rechtsgang niet genoemd worden.

9.12 Argumentaties pro en contra

In een stuk zonder datum van de hand van Veucht worden argumenten opgesomd vóór en tegen de stelling dat Wittem tot het Rijk behoorde.¹⁴⁹⁶ Als argumenten tégen worden onder andere genoemd dat Wittem een leen van Brabant was en dat het na de confiscatie alleen onder voorwaarden was gerestitueerd. Verder wordt de rechtsgang in appel via Baelen genoemd, en de de facto erkenning van de Raad van Brabant.¹⁴⁹⁷ Bovendien laat men in deze processen blijken de Brabantse plakaten te kennen en steunt men daar ook op in de eigen juridische argumentaties. De Brabantse deurwaarders treden op bevel van de Brusselse hoven rechtstreeks in de heerlijkheid op voor executie van vonnissen. Wat de jurisdictie van de Brusselse hoven betreft, is dit een beschrijving van de situatie zoals die in de eerste helft van de zeventiende eeuw was. Drie belangrijke argumenten voor de Spaanse zienswijze zijn daarmee genoemd: exclusieve leenbanden, rechtsgang in hoger beroep en feitelijke uitoefening van jurisdictie. De gebruikte argumenten kunnen wij verder ontleen aan drie documenten die al eerder zijn genoemd. Voor de stelling dat Wittem 'rijks' was een in 1661 aan de landvoogd gepresenteerd betoog en een gedrukte brochure uit 1666. Voor het Spaanse standpunt een advies van de Geheime Raad aan de landvoogd uit 1664.

De in augustus 1661 door Veucht aan de landvoogd gepresenteerde verhandeling voert als bewijs allereerst de matrikels van Rijk en Kreits aan, waarin Wittem wordt vermeld. Verder worden aangevoerd: de contributie-eisen van keizerlijke troepen vanaf circa 1630; de

¹⁴⁹⁴ 'Mandement' van de Raad van Brabant d.d. 20 november 1671. RHCL_Wit, inv.nr. 289.

¹⁴⁹⁵ RHCL_RKG, inv.nr. 70. De 'citatio ad reassumandum' van 1713 gericht aan Louise Anna van Waldeck, dochter van Georg Friedrich, als 'Inhaberin' van de heerlijkheid Wittem, ook in: RHCL_Wit, inv.nr. 1122.

¹⁴⁹⁶ RHCL_Wit, inv.nr. 282.

¹⁴⁹⁷ 'Das man zu Brüssel active und passive sine discrimine actionum zu recht steht.'

herhaalde bezetting van kasteel Wittem door keizerlijke soldaten, zonder dat er van Spaanse zijde verzet werd aangetekend; de opname in de Keulse Alliantie in 1655; de verheffing tot vrijheerlijkheid door de keizer; het feit dat Wittem niet bijdraagt in de bede voor de koning van Spanje. De rest van zijn betoog is een poging de leenband van ondergeschikt belang te verklaren en volledig gebaseerd op het advies van het Leenhof van Brabant inzake Kessenich uit 1658. Er wordt gesteld dat de leenband zou zijn ontstaan door het vrijwillig in leen opdragen aan de hertog (*feudum oblatum*). De poging de positie van Wittem naar analogie van die van Kessenich te presenteren, gaat zelfs zo ver dat beweerd wordt dat ook Wittem deels een leen van Gulik zou zijn. Dit laatste vereist enige toelichting. De leenrechtelijke historie van wat later de heerlijkheid Wittem was, is zeker niet helder. Historisch gezien was Wittem opgebouwd uit gedeelten die aan de hertog van Brabant rechtstreeks, of indirect in diens hoedanigheid als hertog van Limburg, leenplichtig waren geweest, maar die nu als geheel werden verheven voor het Leenhof van Brabant. Maar Mechelen was ooit een tijd voor de helft een leen van Monjoie (Monschau) geweest, dat toen in het bezit was van een zijtak van de hertogen van Limburg.¹⁴⁹⁸ Van dat gegeven werd gebruik gemaakt om twijfel op te roepen over het puur Brabantse/Limburgse karakter van de leenbanden. Monschau was in het bezit van de hertog van Gulik gekomen. Volgens de argumentatie zou Wittem daarmee in elk geval voor een gedeelte (net als Kessenich) leenrechtelijk 'rijks' en niet Brabants zijn.¹⁴⁹⁹

De twintig pagina's tellende brochure 'Kurtzer Bericht die Reichs Immedietät der Baronie Wiethem betreffent' werd rond 1666 samengesteld in opdracht van de graaf van Waldeck en in een oplage van 200 stuks gedrukt om de stelling te verdedigen dat Wittem tot het Rijk behoorde. De brochure is onder andere gepresenteerd op de kreitsdag van de NWK in oktober 1667.¹⁵⁰⁰ In 1670 is dit drukwerk ook aan de RHR gepresenteerd.¹⁵⁰¹ In de brochure wordt gesteld dat Wittem al eeuwen een rijksstand zou zijn, die al in de rijksmatrikels in de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw was opgenomen (wat niet juist is). Wittem zou al in de tweede helft van de zestiende eeuw vermeld worden in de lijst voor de *Kammerzieler* (wat juist kan zijn, maar betaald is er toen niet). Vermeld wordt dat Floris (I) van Culemborg op de rijksdag van 1570 hulp had gevraagd vanwege de confiscatie van Wittem door Alva en dat de keizer toen bij Alva had geprotesteerd tegen de confiscatie. Het zestiende-eeuwse RKG-proces wegens het niet betalen van rijksbijdragen, dat in 1666

¹⁴⁹⁸ Janssen de Limpens, *Ontwikkeling; dezelfde, Vierdel*.

¹⁴⁹⁹ In een brief uit 1624, geschreven namens Floris II als heer van Wittem, was deze stelling al eerder gebruikt. 'Inden eersten is te weeten dat het landt van Wetthem oever drij, vier ende vijff hondert jaeren is geweest een landt geheel gesepareert vande vier landen van Oevermaeze, roerende ende gereleveert zijnde vanden heere van Monjoie (...) nochtans soe is Monjoie (...) gebleven van het territoir des hertochdoms van Gulijck.' Brief z.d. (ca. 1624) namens de heer van Wittem, gericht aan de procureur-generaal van de Raad van Brabant te Brussel. RHCL_PW, inv.nr. 501.

¹⁵⁰⁰ 'Witthem'sch Memorial umb vorschriefften ad Imperatorem, ahns Kaijsersl. Cammergericht und Marquisen Castel Rodrigo, sambt beiliegendem bericht die Reichs immedietet der Baronie Wetthem betreffend sub 20 okt. 1667.' NWKA, inv.nr. VIII.14 (Band III) fol. 569.

¹⁵⁰¹ 'Extractus Protocolli 17 Junij 1670: Witem Reichsherrschaft. Jonas Schrimpff nomine des graffen von Waldeck producirt einen getruckten bericht über gedachter Reichsherrschaft immedietät.' RHCL_PW, inv.nr. 503.

was hervat, wordt genoemd. De RKG-dagvaarding, met niet-onderbouwde stellingen van de fiscaal over Wittem als oude rijksstand, is bijgevoegd. Erkend wordt dat de teruggave van de heerlijkheid in 1604 onder strenge voorwaarden was geschied, maar door het vredesverdrag van 1648 tussen Spanje en de Staten-Generaal zouden die voorwaarden nietig zijn geworden. Verder wordt een lijst gegeven van contributie-eisen van keizerlijke commandanten aan Wittem vanaf 1629. Brieven van de keizer aan de landvoogd d.d. 31 oktober en 10 december 1664 worden aangehaald. De stelling dat Wittem deels een Guliks leen zou zijn, komt in de brochure niet meer terug. De hele leenrechtelijke historie wordt vermeden. Het is een beperkte argumentatie en een allegaartje van 'bewijs', vooral gericht op het bewijzen van rijksstandschap.

Een argumentatie van Spaanse zijde, het advies van de Geheime Raad uit 1664, is een reactie op een brief van de keizer aan de landvoogd, die niet bewaard is gebleven. De Raad hecht weinig waarde aan het eventueel vóórkomen van Wittem op de matrikels van het Rijk (wat ook nog onvoldoende bewezen was), want die bevatten fouten, zoals blijkt uit het feit dat Breda, Bergen op Zoom en Egmont er ook nog op zouden voorkomen. Het niet bijdragen in de bedde is niet van belang. Vrijstelling van de bedde is geen vrijstelling van jurisdictie of soevereiniteit. De Raad stelt dat Wittem toch altijd is beschouwd als 'du territoire, jurisdiction et souveraineté du Roy'. In de akte van mainlevée in 1604 wordt de heer van Wittem als vazal én onderdaan betiteld. Dat men vanuit Wittem niet in beroep gaat naar de SvA, maar via Baelen naar de Raad van Brabant, vindt de Raad een sterk argument. Volgens de Raad is Wittem 'du vieu patrimoine des Ducqs de Limbourg et de Brabant', geschonken aan de heren van Wittem, dus een 'feudum datum'. Bij de schenking in 1355 bepaalde de hertog van Brabant dat zijn drossaard van Limburg de heer van Wittem moest beschermen ('Schutz und Schirm' dus). Dit zijn volgens de Raad 'marques infaillibles que leur dependance des Ducqs de Limbourg et de Brabant n'est pas seulement feodale ou de relief, ains [maar] d'une souveraineté absolue et pouvoir supreme de Prince', dus tekenen van de macht van een landsheer, een vorst. Het Verdrag van Augsburg, door het Hof van Gelre in de adviezen met betrekking tot Kessenich vanaf 1670 als argument gebruikt om op leenbanden soevereiniteit te baseren, wordt met betrekking tot Wittem van Spaanse zijde niet aangevoerd.

Deze argumentaties zijn geen indrukwekkende juridische verhandelingen. Verwijzingen naar de werken van geleerde juristen ontbreken. Wat staatsrechtelijke theorie of criteria voor rijksstandschap en rijksonmiddellijkheid betreft, voegen zij niets toe.

9.13 Verlegging van de rechtsgang vanuit Wittem in hoger beroep

De situatie in de eerste helft van de zeventiende eeuw wat de rechtsgang in hoger beroep op, en de toen bestaande (de facto) erkenning van de Brusselse hoven betreft, is al beschreven. Men werd zich daarna pas bewust van de risico's voor de status van de heerlijkheid. In de tweede helft van de zeventiende eeuw werden stappen gezet om hier verandering in te

brenghen. Het ressort blijkt iets dat tamelijk gemakkelijk gewijzigd kon worden door de wil van de heer van Wittem.

Op 11 juni 1651 vaardigde drossaard Schwartzenberg in Wittem het bevel uit dat de rechtsgang naar Baelen alleen nog op basis van de daarover in 1560 gesloten overeenkomst, het 'Accordt van Baelen' genoemd, mocht plaatsvinden.¹⁵⁰² Dat betekende: alleen lering, geen appel, en lering alleen op initiatief van de schepenen van Mechelen en Epen (dus geen 'appel'). Hoger beroep, al meer dan een halve eeuw ingeburgerd, werd met één pennenstreek afgeschaft. Een alternatief werd niet geboden, terwijl de behoefte aan hoger beroep natuurlijk bleef bestaan. Vooral in Epen lijkt men wat moeilijker afscheid te hebben genomen van de tradities. In 1656 probeerden twee inwoners van Epen toch in appel te gaan naar Baelen van een in Epen uitgesproken vonnis. Zij verkregen in Baelen 'mandementen ofte beschrijffbrieven', de eerste stap in een procedure in Baelen, inhoudende het bevel de processtukken naar Baelen over te brengen. Op 14 augustus wees Veucht als schout deze brieven af, 'mits uijt het landt van Wittem geene appellatie en valt naer de bancke van Baelen'. Hij voegde echter toe: 'Nochtans mits deese is eene saecke van consequentie sal daerover vergaderinghe gehouden worden'.¹⁵⁰³ In oktober schreef Veucht aan de raden in Culemborg dat hij, zoals afgesproken, de lering vanuit Epen naar de schepenen van Mechelen probeerde te leiden, die daarvoor op het kasteel bijeen zouden moeten komen, een voor hen ongebruikelijke plaats, en blijkbaar met gedelegeerde bevoegdheden van de graaf, maar de schepenen hadden moeite met deze breuk met de traditie.¹⁵⁰⁴ Er werd toen dus geprobeerd Baelen helemaal uit te schakelen, ook wat lering betreft.

In 1659 werd er weer een poging gedaan vanuit Epen naar Baelen in appel te gaan. Opnieuw werd in Baelen een 'mandement' verkregen en in Epen werd het appel ook nu niet toegestaan. De appellant, Jan Schijns, wendde zich met een rekest tot de Raad van Brabant, die de partijen verbood in de zaak nog iets te ondernemen, nu de kwestie 'sub iudice' was.¹⁵⁰⁵ Het Limburgs leenhof wendde zich in verband met dezelfde zaak in 1660 tot het Leenhof van Brabant.¹⁵⁰⁶ Het Limburgs leenhof stelde dat vanuit Wittem steeds geappelleerd was op Baelen, van Baelen op het leenhof van Limburg en vervolgens op het Leenhof van Brabant, maar dat dit nu in Wittem werd verhinderd, 'alles tot geenen anderen eijnde als om hun tribunal souvereyn te maecken, oft wel in materie van justitie hun t'onderwerpen aen 't rijck en t'exempteren van het hooftgericht van Baelen, van 't leenhoff van Limbourg en van desen souvereynen hove [Leenhof van Brabant]'. Het Limburgs leenhof verzocht om een bevel aan de 'officieren ende schepenen van Wetthem' om appellen naar Baelen toe

¹⁵⁰² RHCL_Wit, inv.nr. 281.2. Zie voor dit 'Accordt': Weinberg, Wittem, 106-108 en 129-131.

¹⁵⁰³ RHCL_Wit, inv.nr. 274.1.

¹⁵⁰⁴ Brief van Veucht aan de raden (z.d.). RHCL_Wit, inv.nr. 230.

¹⁵⁰⁵ Rekest met apostille d.d. 30 december 1659. RHCL_PW, inv.nr. 505.

¹⁵⁰⁶ 'Requeste voor de Mancamere des leenhoffs Limbourg tegens den heere Grave van Waldeck', met apostille d.d. 6 maart 1660. RHCL_Wit, inv.nr. 215.

te laten.¹⁵⁰⁷ De Raad van Brabant verbood op 17 maart 1660 aan de justitie van Epen en Mechelen om nog stappen te zetten in deze kwestie.¹⁵⁰⁸ Daarna gebeurde er lange tijd niets in deze zaak, tot de partij die het proces in Epen had gewonnen in 1668 de schepenen van Epen vroeg om uitvoering van het vonnis. De verliezende partij wendde zich weer tot de Raad van Brabant. De graaf van Waldeck voegde zich nu als belanghebbende in deze zaak met de beklaagde. In een 'Bericht' namens de graaf aan de Raad (zonder datum, circa 1668) wordt verwezen naar het lopend RKG-proces dat betrekking zou hebben op 'het punt van absolute independentie' van Wittem en wordt aan de Raad verzocht om de uitkomst daarvan af te wachten. Tevens wordt het 'Accordt van Baelen' van 1560 aangehaald, waarin de schepenen van Baelen hun beperkte bevoegdheden hadden erkend. Daarna gebeurde er weinig. Vijftien jaar later, in 1683, was dit proces voor de Raad van Brabant nog steeds niet formeel beëindigd.

In 1664 was er een zekere Schoonbrood die van een vonnis van de schepenen van Mechelen in appel wilde gaan in Baelen, maar de schepenen verklaarden dat appel van hun vonnis niet mogelijk was. Daarop diende hij, met ondersteuning van het Limburgs leenhof, een rekest in bij het Leenhof van Brabant om de schepenen te bevelen het appel toe te laten.¹⁵⁰⁹ Het enige bekende vervolg is een kennisgeving in december van dat jaar.¹⁵¹⁰

Wat de jaren zeventig betreft is het intermezzo van de Franse bezetting van de Landen van Overmaas te behandelen. De Fransen hebben in de jaren 1673-1678 voorzien in een beroepsinstantie ter vervanging van de Raad van Brabant in Brussel en de Raad van Brabant in Den Haag. Na de inname van Limbourg in 1675 werd te Maastricht een beroepshof in het leven geroepen, de 'Conseil souverain de Sa Ma. ordonné en Brabant, Duché de Limbourg et Pays d'Outre Meuse'.¹⁵¹¹ In 1677 werd in Mechelen een poging gedaan een proces tegen onder andere de schepenen van Mechelen aanhangig te maken bij deze 'Conseil'. De gedaagde schepenen verschenen niet, maar lieten wel een advocaat verklaren dat er nog geen vonnis was in het proces in Mechelen en dat er daar geen hoger beroep was ingesteld.¹⁵¹² Men deed dus geen poging de competentie van dit hof aan te vechten op grond van de stelling dat Wittem tot het Rijk zou behoren.

Of de intentie van de graaf in 1656 om de schepenen van Mechelen als instantie van lering of beroep te laten fungeren voor de schepenen van Epen ook praktijk werd, is niet duidelijk, maar wel aannemelijk. In deze periode werd het waarschijnlijk ook mogelijk

¹⁵⁰⁷ Dat er na een in Baelen verkregen uitspraak soms daadwerkelijk op het leenhof van Limburg werd geappelleerd, blijkt uit een processtuk uit 1612. Voor de schepenen in Epen werd toen een door het leenhof van Limburg gewezen vonnis in appel overgelegd. De schepenen van Epen weigerden om zelf een nieuw vonnis uit te spreken: '(...) verklaren Wij Scheppen dat die saeke uijt onse monde is ende daeromme op die saeke nijet sententieren' (RHCL_Wit, inv.nr. 1006.2). In de ordonnantie waarmee Karel V in 1550 de schepenbanken van het Hertogdom Limburg gebod alleen Baelen als hoofdvaartgerecht te erkennen, wordt uitsluitend beroep op de Raad van Brabant vermeld, niet op het Limburgs leenhof. Janssen de Limpens, Rechtsbronnen, 84-86.

¹⁵⁰⁸ 'Memoriael of eenig narigt' uit 1681 met een beschrijving van de zaak. RHCL_PW, inv.nr. 505.

¹⁵⁰⁹ Rekest met appointment d.d. 5 september 1664. RHCL_Wit, inv.nr. 274.1.

¹⁵¹⁰ RHCL_Wit, inv.nr. 1103.1.

¹⁵¹¹ Janssen de Limpens, Oppergerechten, 72-74.

¹⁵¹² RHCL_Wit, inv.nr. 1106.1.

zich tot de graaf te wenden als een vorm van hoger beroep. Het duurde lang tot de graaf een formele regeling trof met betrekking tot hoger beroep. Het is kenmerkend voor de geringe bestuurlijke aandacht voor Wittem. Op 26 maart 1684 werd een reglement van hoger beroep gepubliceerd, dat gold voor Epen en Mechelen.¹⁵¹³ De raden van de graaf in Culemborg werden als beroepsinstantie aangewezen. Er zijn enkele voorbeelden van dergelijke appelprocessen.¹⁵¹⁴ In 1690, nadat de Spaanse Kroon van haar rechten had afgezien, volgde een nieuw reglement.¹⁵¹⁵ In de preambule wordt gesteld dat inwoners soms nog in hoger beroep gingen bij Limburgse en Brabantse hoven, terwijl het RKG dit had verboden. De graaf verklaarde de competentie van de Brusselse hoven op generlei wijze te erkennen, onder verwijzingen naar de akten waarmee de Spaanse Kroon in 1689 had afgezien van alle aanspraken op soevereiniteit en leenrechtelijke macht over Wittem. Vanuit Epen en Eys diende men zich voor hoger beroep tot de hoofdbank Mechelen te wenden. De graaf zelf was de volgende beroepsinstantie. Appel in hoogste instantie op het RKG was toegestaan voor zaken met een belang van meer dan 200 rijksdaalders. De graaf bepaalde dat al deze procedures in hoger beroep in het Duits ('in hochteutscher Sprach') gevoerd moesten worden, wat appel op de hoogste rijksgerichten zou vergemakkelijken (de schepengerechten van Wittem bleven de Nederlandse taal gebruiken). In een afzonderlijk besluit van dezelfde datum delegeerde de graaf aan de Akense syndicus Dr. Gabriel Messen (raad van de graaf) en aan de drossaard van Wittem als commissarissen de bevoegdheid om in zijn plaats appellen te behandelen.¹⁵¹⁶

9.14 De Spaanse Kroon ziet af van alle aanspraken op Wittem

In januari 1681 gaf de Raad van Brabant een advies aan de landvoogd dat de Brabantse aanspraken op Wittem nog eens uitgebreid beargumenteerde.¹⁵¹⁷ In september 1684 bracht de *Conseil des Finances* in Brussel een advies uit aan de landvoogd. Daarin werden alle

¹⁵¹³ In het reglement van appel uit 1684 is wel sprake van het zenden van 'de stucken van de eerste als tweede instantie' naar de raden in Culemborg, die als appelinstantie fungeerden. Ook is sprake van de hoge kosten van appel op de graaf: 'Wij Georgh Frederik (...) doen te weten, alsoo ons te kennen is gegeven dat de procedures die in cas d'appel vande vonnissen, gewesen bij den gerichtsbancke van onse Baronnie van Wittem, aen ons gebragt worden, seer kostelick ende moeilijk soudon vallen (...)'. RHCL_Wit, inv.nr. 296.2.

¹⁵¹⁴ Bijvoorbeeld een proces in 1684-1685: '(...) vonnis, bij de hooftbanck Mechelen den 10 decembris 1684 gepubliceert (...) ende daernaer in appellatio den 21 septembris 1685 tot Cuijlenborgh geconfirmeert worden'. RHCL_Wit, inv.nr. 1102.1.

¹⁵¹⁵ Dit gold ook voor Eys. Reglement d.d. 14 juni 1690. RHCL_Wit, inv.nr. 296.2.

¹⁵¹⁶ Uit de ondertekening van een uitspraak van het 'Commissariatsgericht' d.d. 9 juni 1704 blijkt dat dit toen bestond uit de Akense juristen Messen en Fetmenger en de drossaard van Wittem, Cotzhausen, zodat de meerderheid der commissarissen op dat moment niet direct bij het bestuur van de heerlijkheid betrokken was. RHCL_Wit, inv.nr. 1110.

¹⁵¹⁷ Advies d.d. 15 januari 1681. RAB_CF, Correspondance, inv.nr. 510 fol. 13-17. Uitgebreid beschreven in: Mosmans, Heeren, 114-115.

argumenten van de graaf van Waldeck als onbewezen stellingen van tafel geveegd.¹⁵¹⁸ Het proces bij het RKG had geen vorderingen gemaakt. Het geschil leek onoplosbaar.

De graaf van Waldeck groeide intussen verder in statuur. In 1664 had hij de troepen van het Rijk aangevoerd in de oorlog tegen de Osmanen. In 1672 was hij weer in dienst van de Staten-Generaal getreden en door Willem III tot opperbevelhebber van de Staatse troepen in de oorlog tegen Frankrijk benoemd. Vanaf 1682 mocht hij zich rijksvorst noemen. Hij speelde een rol bij het ontzet van Wenen in 1683. De graaf gooide het nu over een andere boeg: niet de confrontatie, maar een verzoek om een gunst. En geen pogingen in Brussel, maar een verzoek rechtstreeks aan de Spaanse koning. In februari 1685 behandelde de 'Consejo de Estado' in Madrid een namens de graaf van Waldeck ingediende nadere onderbouwing van zijn verzoek.¹⁵¹⁹ De graaf had de Spaanse koning gevraagd om af te zien van zijn rechten op Wittem, op grond van de diensten die de graaf had bewezen aan 'het huis Oostenrijk'.¹⁵²⁰ Alle processen, zowel bij het RKG als aan Brusselse hoven, zouden dan kunnen worden beëindigd. Vanuit Madrid werd advies gevraagd in Brussel, waarop de graaf in augustus ook weer een betoog in Brussel presenteerde. In oktober van dat jaar schreef de agent van de graaf in Brussel aan de landvoogd dat er weinig schot zat in de behandeling van het rekest en vroeg hij om aandacht. Het duurde nog enige jaren, maar door een besluit van 16 juni 1689 werd Wittem door de Spaanse koning, als hertog van Brabant, bevrijd van Spaanse aanspraken: 'accordé (...) aud. G.F. de Waldeck sa souveraineté de la terre et Baronnie de Witthem'.¹⁵²¹ Het Leenhof van Brabant sputterde nog tegen, want op 6 oktober volgde een expliciet bevel uit Madrid aan het Leenhof om het besluit van 16 juni uit te voeren, ongeacht bezwaren die het Leenhof meende te zien. Op 16 januari 1690 werd het besluit van de koning formeel geregistreerd bij het Leenhof.¹⁵²²

Daarmee was de kwestie nog niet geheel ten einde. In 1697 wilde het Limburgs leenhof de heerlijkheid Wittem door de erfgenamen Waldeck voor dat leenhof laten verheffen. Ook hadden de Staten van Limburg een geschil met de schepenen van Epen voor de Raad van Brabant gebracht.¹⁵²³ De erfgenamen van de graaf wendden zich tot de Staten-Generaal, die

¹⁵¹⁸ RHCL_Wit, inv.nr. 281.

¹⁵¹⁹ Ibidem.

¹⁵²⁰ '(...) afin que (...) Witthem seroit déclaré par sa Ma. indépendante et libre du droict de vassalage (...) en consideration des bons services rendu et à rendre à l'Auguste Maison d'Austrice'. Op 18 augustus 1685 in Brussel ingediend verzoek, verwijzend naar het eerder verzoek aan de Spaanse koning. RHCL_PW, inv.nr. 503.

¹⁵²¹ 'Charles (...) Roy de Castille (...) ayans tres particulier esgard aux bons et fidels services que le Prince G.F. de Waldeck a rendu pendant plusieurs années à notre tres auguste maison d'Austriche et à ceux qu'il continue encor de rendre en la presente guerre. Et voulons les reconnoitre, nous avons par grace especeale accordé (...) aud. G.F. de Waldeck sa souveraineté de la terre et Baronnie de Witthem (...) Madrid, 15 de Juin 1689.' Bekrachtigd door de Raad van Financiën te Brussel d.d. 4 juli 1689. RHCL_Wit, inv.nr. 268.

¹⁵²² '(...) de se regler et conformer selon ce [het besluit van 16 juni], non obstant tous et quelquonques placards, mandements ou deffences qu'il y pourroit avoir au contraire.' Bevel aan het Leenhof van Brabant d.d. Madrid, 6 oktober 1689. Ibidem.

¹⁵²³ Het geschil betrof kasteel Beusdael. Dit lag in het gebied van het hertogdom Limburg, pal tegen de grens met Epen, maar er behoorde uitgebreid grondbezit toe in het territorium van Epen/Wittem. Dit grondbezit werd in Epen belast, waartegen vanuit Limbourg verzet kwam omdat Beusdael, als Limburgs leen, alleen aan het hertogdom lasten zou hoeven af te dragen. Rekest van 'les Estats Ecclesiastiques et Nobles du Duché de Limbourg' aan de Raad van Brabant, met apostille d.d. 20 maart 1693. RHCL_Wit, inv.nr. 291.

in juli 1697 een brief aan de Spaanse landvoogd zonden. Deze vroeg het Leenhof van Brabant om advies. Daar was de akte van 1689 bekend, maar het Limburgs leenhof bleek niet op de hoogte. Het Leenhof van Brabant stelde nu echter dat deze akte onvoldoende was om de Brabantse soevereiniteit over de heerlijkheid te beëindigen. Zonder de goedkeuring van de Staten van Brabant was het afstaan van Brabants territorium niet mogelijk. Het Leenhof adviseerde de landvoogd om de zaak aan de fiscaal van de Staten van Brabant voor te leggen. Twee jaar later schreef de resident in Brussel van de Staten-Generaal een brief aan de landvoogd omdat de procedures in Limbourg en bij de Raad van Brabant gewoon waren doorgegaan en vonnissen ter executie waren gesteld. De resident voegde een verhandeling over Wittem en Eys bij. Er werd onder andere aan herinnerd 'dat al te kennelijk is dat het recht van leen geene jurisdictie geeft'.¹⁵²⁴ Dit protest bracht de rechtsgang in Brussel niet volledig tot stilstand. Naast het proces inzake Beusdael liep er een proces over het bezit van de heerlijkheid Eys tegen de erfgenamen Waldeck (zie het volgende hoofdstuk), in elk geval tot 1717. In 1701 sloeg een deurwaarder van de Raad van Brabant op de deur van de kerk van Mechelen een kennisgeving aan dat hij, op basis van een vonnis van 5 september 1699, beslag had gelegd op het kasteel en het 'landeken' van Wittem met alle inkomsten van de gezusters Van Waldeck in de heerlijkheid, met het verbod nog enige betaling aan hun te doen.¹⁵²⁵ De Kreits behandelde op 16 juli 1701 een klacht van Wittem over deze handelwijze. Het geschil over het bezit van Eys zou pas in 1728 door een vonnis van het RKG worden beslecht.

9.15 Samenvatting en conclusies

De heerlijkheid Wittem, in de eerste helft van de zeventiende eeuw zonder meer in de Spaanse invloedssfeer, bewoog zich in de tweede helft van die eeuw naar het Rijk toe. Hoewel de heer van Wittem zich eerder had gedistantieerd van de Kreits, bereikte Wittem aan het eind van de zeventiende eeuw volwaardig, en ook door de Spaanse Kroon erkend, rijksstandschap, al duurde het lang voor de Spaanse Kroon haar aanspraken opgaf. Een samenstel van factoren kan voor deze omslag als verklaring worden gegeven.

De val van Maastricht in 1632 had een einde gemaakt aan de dominante Spaanse positie in de omgeving, terwijl de Dertigjarige Oorlog keizerlijke troepen naar de omgeving bracht, die vanaf het eind van de jaren dertig ook van Wittem daadwerkelijk contributie eisten. De Spaanse bescherming was daartegen niet meer effectief. Tegelijkertijd werd een neiging zichtbaar aan Spaanse zijde om Wittem te gaan belasten, een neiging die na het midden van

¹⁵²⁴ Brief van de Staten-Generaal aan de landvoogd d.d. 6 juli 1697. Advies van het leenhof z.d. Brief van de resident aan de landvoogd d.d. 30 oktober 1699. RAB_CF, Correspondance, inv.nr. 516 fol. 106-107, 141 en 283-288. Mosmans schrijft dat 'den erfgenamen van Waldeck door de Cour Féodale een proces [wordt] aangedaan.' Dit is ontleend aan de brief van de Staten-Generaal, maar een onjuiste interpretatie. Mosmans, Heeren, 116.

¹⁵²⁵ Verklaring van W. Canisius, 'deurwaarder van sijne Con. Ma. van Hispanien', over beslaglegging op 16 maart 1701. RAB_CF, Correspondance, inv.nr. 516 fol. 633.

de eeuw alleen maar sterker werd. De Brabantse privileges van de heerlijkheid, die hadden betekend dat er geen bede of contributies verschuldigd waren, verloren aan waarde. Er werd nog getwijfeld tussen twee kwaden, tot de extreme overlast van de Lotharingers en andere Spaanse bondgenoten Wittem in de armen van het Rijk dreef, dat (in de vorm van de Keulse Alliantie) bereid was en ook in staat bleek enige bescherming te bieden. De hybride positie tussen Spanje en het Rijk bood geen voordeel meer en was niet langer houdbaar. De Kreits, die de 'Redintegration' van verloren gegane vroegere leden als doelstelling had geformuleerd, was zonder meer bereid om Wittem weer als lid op te nemen, en was bereid om zich op het diplomatieke vlak voor Wittem in te zetten. Kort speelde ook het *Grafenkollegium* een rol.

De Keulse Alliantie, een van diverse allianties na 1648 in het westen van het Rijk, vormt een bijzondere episode. Terwijl het Rijk en de Kreits aan het eind van de Tachtigjarige Oorlog nog niet goed functioneerden, schiepen enkele rijksvorsten hun eigen collectief defensief systeem. Zij waren bereid kleine rijksstanden en zelfs niet-rijksstanden (zoals Wijlre) in de bescherming te laten delen. Echt betekenis had deze Alliantie met name voor Wittem, Wijlre en Thorn. De grote leden van de Alliantie kregen echter duidelijk spijt van de problemen die zij zich op de hals haalden met Wittem en Thorn. De militaire bescherming door de Keulse Alliantie was voor Wittem enkele jaren effectief, maar leidde niet tot erkenning van de status van rijksstand door de Spaanse Kroon. De dreiging van Spaanse zijde en de genoten bescherming van enkele rijksstanden leidden echter wel tot een definitieve keuze voor het Rijk.

De nieuwe heren van Wittem waren ook een belangrijke factor in deze keuze voor het Rijk. De graven van Culemborg hadden nauwelijks banden met het Rijk, anders dan een aantal kleinere bezittingen en vele verwanten. Door familiebanden waren zij vooral verbonden met de Zuidelijke Nederlanden, de graven van Waldeck helemaal niet. De nieuwe heren waren al rijks- en kreitsstand als graven van Waldeck, zij waren lid van de *Wetterauer Grafenbank*, die een stem had in de Rijksdag. Zij hadden positieve ervaringen met RKG en RHR, waar zij vele processen hadden gevoerd. Zij waren dus veel sterker met het Rijk verbonden dan de graven van Culemborg.

Het verschil tussen Wittem en bijvoorbeeld Kessenich (maar ook Limbricht) wat bemoeienis van het Rijk betreft, is groot. Er zijn, zoals wij nog zullen zien, nauwelijks sporen van diplomatieke steun voor Kessenich.¹⁵²⁶ In het geschil over Limbricht mengden zich alleen de partijen die er aanspraak op maakten (waaronder tijdelijk de Staten-Generaal). Wittem mocht daarentegen rekenen op steun van de Kreits, van de Keulse Alliantie, van de Keulse keurvorst, van de RHR, de keizer en van de Staten-Generaal. Wij zien met betrekking tot Wittem in de behandelde periode, in vergelijking met andere VRH waarvan de status omstreden was, een ongekende diplomatieke en juridische activiteit. Wittem kon, net als Thorn, een beroep doen op zijn eerdere erkenning als kreits- en rijksstand in de zestiende eeuw, terwijl Kessenich en

¹⁵²⁶ Alleen een brief van de bisschop van Luik aan de Spaanse landvoogd in 1658. Zie 12.4.

Limbricht deze erkenning misten en, mede vanwege de aanspraken van de hertog van Gulik, geen directe toegang tot de rijksorganen hadden. Maar Kessenich en Limbricht misten ook een heer van voldoende status. Met de graven van Waldeck had Wittem in de onderzochte periode heren uit een aanzienlijk geslacht met de nodige connecties in het Rijk, maar ook bij de Staten-Generaal. Het succes als militair van Georg Friedrich van Waldeck versterkte het aanzien en de connecties, vergrootte de Spaanse welwillendheid toen Spanje en de Staten-Generaal vanaf 1673 bondgenoten werden, en zou uiteindelijk de Spaanse weerstanden opheffen. In een adellijke wereld bleek status doorslaggevend, niet juridische argumenten. Er was gedurende enige jaren sprake van (pogingen tot) gezamenlijk optrekken van een aantal VRH. Wittem had een voortrekkersrol voor andere kleine heerlijkheden in de omgeving, zoals Eys en Wijlre. Deze samenwerking bleef een uitzondering. De toevallige beschikbaarheid van een man met diplomatieke gaven (Veucht), die toegang had tot, en ook gehoor vond bij de relevante hoven, en de drijvende kracht kon zijn in het steeds op de kaart plaatsen van een aantal VRH en hun belangen, was daarvoor belangrijk.

Het geschil bleek met diplomatieke of juridische middelen niet op te lossen. Partijen stonden steeds lijnrecht tegenover elkaar, de wederzijdse argumentatie leidde zelfs niet tot een begin van consensus of een opening voor onderhandelingen, waar men vreemd genoeg toch steeds over bleef praten. Wat juristen ook mochten beweren over de geringe betekenis van een leenverhouding, aan Spaanse zijde gaf de leenband (als 'feudum datum') de vaste overtuiging dat Wittem 'Brabants' was. Dat Wittem de facto tot het ressort van de Raad van Brabant behoorde, wordt ook als argument vermeld, maar werd eerder gezien als een uitvloeisel van de door de leenband gecreëerde (aanspraak op) soevereiniteit. Aan de zijde van het Rijk werd de status van Wittem als rijksstand daarentegen nooit in twijfel getrokken, nu het in de zestiende eeuw als zodanig was aangemerkt. Leenband en ressort werden genegeerd. Dat Wittem in de zestiende eeuw misschien op dubieuze gronden als rijks- en kreitsstand was aangemerkt, was niet meer bespreekbaar.

Militair hebben de Spanjaarden, na de periode van de Keulse Alliantie, lang hun gang kunnen gaan in Wittem. Vanuit het Rijk kwamen slechts machteloze protesten tegen inkwartieringen en de Staten-Generaal waren niet bereid hun diplomatieke steun uit te breiden tot militair ingrijpen. Maar Spanje verzwakte militair steeds verder. Het hoopte op de bereidheid tot betalingen als *terre franche*, hoe gering ook. Dat was gezien het felle verzet in Wittem niet haalbaar.

Uiteindelijk was dus het toeval doorslaggevend, in de vorm van de militaire carrière van Georg Friedrich van Waldeck en het in dezelfde bondgenootschappen terecht komen van Spanje, Staten-Generaal en Rijk. De beëindiging van het conflict over Wittem kwam in de vorm van een geschenk. Er was nooit enig zicht geweest op een andere wijze van oplossing ervan.

10 EYS

10.1 Inleiding en onderzoeksvragen

Eys was een kleine heerlijkheid, die in 1663 slechts 80 huizen telde, en 114 in 1797.¹⁵²⁷ Deze agrarische gemeenschap kon nauwelijks de kerk en een pastoor onderhouden. In de achttiende eeuw werd de 'schat' omgeslagen over circa 370 belastbare hectaren grond.¹⁵²⁸ De heerlijkheid heeft geen stabiele dynastie van heren gekend en is vaak van eigenaar gewisseld.

Over de geschiedenis van Eys als heerlijkheid is betrekkelijk vaak, maar toch betrekkelijk weinig geschreven. Schoolmeesters heeft een vroeg (1910) kort artikel over de oudste geschiedenis gepubliceerd.¹⁵²⁹ Janssen de Limpens heeft een bijdrage gewijd aan Eys als 'Het vierdel van Herle'.¹⁵³⁰ In het RHCL bevindt zich een niet gepubliceerd stuk van zijn hand met de titel 'Geschiedenis der Rijksheerlijkheid Eijs'.¹⁵³¹ Verder zijn te noemen korte bijdragen in werken van Mosmans, De Crassier en Nève.¹⁵³² Overigens bevat veel van deze literatuur voornamelijk herhalingen van wat eerdere auteurs hadden geschreven.

Eys wordt in de bestaande literatuur algemeen als 'vrije rijksheerlijkheid' betiteld en als rijksonmiddellijk beschouwd. Dit verdient echter nader onderzoek, omdat de daarvoor gegeven onderbouwing zwak is of geheel ontbreekt, en het ook de vraag is hoe stabiel de status van Eys was. Onderzocht wordt daarom hoe de feitelijke staatsrechtelijke positie van de heerlijkheid zich ontwikkelde. De betekenis van leenbanden en de vraag tot welk ressort Eys behoorde, vormen ook hier weer aspecten daarvan. Eys is bijzonder omdat het, naast de grote landsheren, te maken had met een kleine, maar voor de eigen zelfstandigheid toch bedreigende landsheer: de heer van Wittem. In de tweede helft van de zeventiende eeuw maakte een strijd om het bezit van de heerlijkheid tussen verschillende erfgenamen Eys kwetsbaar. Belangrijk blijkt ook de relatie met de hertog van Gulik in die periode, een tot nu toe onbelicht gebleven aspect. De oudste geschiedenis van de heerlijkheid wordt hier behandeld om te laten zien dat in het gebied waar de heerlijkheden Eys, Wijlre en Wittem ontstonden, complexe bezits- en machtsverhoudingen hebben bestaan, zonder continuïteit met koningsgoed, en zonder een vanzelfsprekende staatsrechtelijke status aan het eind van de middeleeuwen.

¹⁵²⁷ Bauduin, *Aspecten*, 42.

¹⁵²⁸ Aangeslagen werden 1696 'morgen'. Een morgen was 21 are en 79,71 centiare groot.

¹⁵²⁹ Schoolmeesters, Hanson, 61-63.

¹⁵³⁰ Janssen de Limpens, *Vierdel*, 99-110.

¹⁵³¹ RHCL, *Nalatenschap Janssen de Limpens*, inv.nr. 13.

¹⁵³² Mosmans, *Heeren* (met name 106-113); De Crassier, *Dictionnaire* 1937, 317-322; Nève, RKG, 305-307.

10.2 De oudste geschiedenis

De heren van Eys waren mogelijk ooit van wat groter belang dan zij na de middeleeuwen nog waren, maar zij zijn overvleugeld door de groeiende macht van de door de hertogen van Brabant begunstigde heren van Wittem. Midden in het dorp Eys liggen de restanten van een motte.¹⁵³³ In 1252, toen de heerlijkheid Wittem nog niet bestond, worden in Eys, toen aangeduid als 'Hanzon/Hanson', al een voogd, een ridder 'de Hanzon', die schout was, en een pastoor genoemd.¹⁵³⁴ Een in de zeventiende eeuw aangevoerde bewering, die gevonden zou zijn in een oud leenboek, 'dat die heerlicheijt Eijs een heerlicheijt geweest, ende eene erffvaedgije des heijligen Rijck, eer ende te bevorens die landen van Overmaze tot Brabant gecoomen sijn' (bedoeld zal zijn: vóór 1288), lijkt niet uit de lucht gegrepen.¹⁵³⁵ Het is in elk geval een uiting van de trots die men in Eys nog voelde en van het verzet tegen de latere pretenties van de grote buur Wittem. De kapel te Nijswiller (dat later was opgegaan in de heerlijkheid Wittem) was een dependance van de kerk van Eys en niet van die van Wahlwiller of Mechelen.

Het Sint-Pauluskapittel te Luik bezat het recht op de tiende in Eys. Het collatierecht van de parochiekerk, die gewijd was aan de H. Agatha, was, in elk geval in latere eeuwen, omstreden, maar het kapittel meende in de zeventiende en achttiende eeuw dit recht te delen met de heer en daarom bij toerbeurt de pastoor te mogen benoemen.¹⁵³⁶ Aan het bezit van de tiende was, zoals gebruikelijk, de verplichting gekoppeld tot het onderhoud van een deel van de kerk. Eys komt onder de naam 'Hanson' voor in een pauselijke oorkonde uit circa 1185, waarin diverse rechten van dit kapittel worden bevestigd. In 1193 verklaarde de aartsbisschop van Keulen dat hij het kapittel en de bezittingen ervan onder zijn bescherming plaatste. In de opsomming van bezittingen worden in deze oorkonde ook de 'bona de Hanzon et Villari' genoemd.¹⁵³⁷ Schoolmeesters citeert uit een oud register van het Sint-Pauluskapittel met betrekking tot het jaar 1344, waarin sprake is van 'Hanson alias Eys'. Daarmee staat vast dat 'Hanson' en Eys identiek zijn. Op basis van een afschrift uit de eerste helft van de zeventiende eeuw uit oude registers van het kapittel zijn aanvullingen te geven wat de oudste geschiedenis betreft.¹⁵³⁸ Het afschrift bevat een kopie van een oorkonde uit 1229 van Hendrik (IV), hertog van Limburg, waarin is vastgelegd dat Macharius, 'zoon van Macharius, ridder van Hanson', heeft verklaard af te zien van alle aanspraken die hij zou kunnen hebben op de aan het kapittel toekomende tiende van 'Villet, que pertinet ad Hanson'.¹⁵³⁹ 'Villet'

¹⁵³³ Hupperetz, Kastelen, 467-468.

¹⁵³⁴ Oorkonde d.d. 20 december 1252 met betrekking tot de overdracht van een perceel weiland in Gulpen door 'Gerardus advocatus de Hanzon'. Bormans, Cartulaire II, 31-32.

¹⁵³⁵ 'Extractu uijt seecker leeger boeck der gerechticheijt Eijs van 't jaer 1360.' RHCL_Wit, inv.nr. 269.

¹⁵³⁶ Volgens een opsomming van de rechten van de heer van Eys uit 1718 zou daartoe behoren: 'Das ius patronatus in der kirchen allda, wiewohl das Thumb Capittel zu Lüttig oder der Archidiaconus Hesbaniae die alternation darinnen praetendirt zu haben, worüber noch lis pendentis in Curia Romana.' RHCL_Eys, inv.nr. 515a.

¹⁵³⁷ Thimister, Cartulaire, 20-21.

¹⁵³⁸ RHCL_Wit, inv.nr. 1038.2.

¹⁵³⁹ Ook in 1287 wordt een 'Macharius de Eyse' vermeld (Mosmans, Heeren, 137).

hoorde op dat moment dus bij Hanson (Eys), al is niet duidelijk wat de band was. 'Villet' of 'Viller' is een 'Wilre' of Willer', maar welk van de aangrenzende dorpen met die naam bedoeld wordt (Wijlre, Wahlwiller, Nijswiller) is onzeker. Gezien de eerdergenoemde banden tussen Eys en Nijswiller, lijkt Nijswiller het meest waarschijnlijk.¹⁵⁴⁰ Uit de genoemde oorkonde kunnen wij, gezien de rol van de hertog van Limburg, ook afleiden dat Eys een leen van de hertog van Limburg moet zijn geweest, dan wel onder de bescherming van de hertog stond. Het afschrift bevat verder diverse passages met betrekking tot 'Hanson et Ville(r)/Villet', waarbij o.a. sprake is van 'ecclesia parochialis d'Eische seu alias de Hanson prope Gallopium' (de parochiekerk van Eys of Hanson bij Gulpen) en 'Villet de leis Hanson' (Willer bij Eys). Het kapittel bezat volgens het afschrift van een stuk uit 1362 de grote en de kleine tiende van beide plaatsen, Hanson en 'Villet'. Van goederen (*bona*) is dan geen sprake meer. In het afschrift wordt ook een passage vermeld over altaren in de kerk van Hanson gewijd aan de H. Nicolaas en aan Maria. De zijaltaren van de kerk van Eys waren inderdaad gewijd aan deze heilige en aan Maria.¹⁵⁴¹

Dat er wordt gesproken van voogden van Eys wijst erop dat Eys oorspronkelijk geestelijk bezit was. Het zich ontwikkelen van voogd tot eigenaar is veel voorgekomen. De heren van Eys worden echter tot in de vijftiende eeuw voogden genoemd, wanneer zij al lang onbetwist heren zijn geworden.¹⁵⁴² Het is waarschijnlijk slechts het vasthouden aan een oude traditie, hoewel de juridische werkelijkheid al was veranderd. De schepenen van Eys duiden de heerlijkheid in 1612 nog (mede) aan als 'erfvoogdij'.¹⁵⁴³ Op grond van het bovenstaande is aan te nemen dat het Sint-Pauluskapittel de vroegere eigenaar was en dat het bezit van de tienden slechts het restant was van voorheen grotere rechten en bezittingen.¹⁵⁴⁴

¹⁵⁴⁰ Als getuige wordt in de oorkonde echter onder andere 'Alexander de Villet' genoemd. Een Alexander van Wijlre komt in de eerste helft van de dertiende eeuw herhaaldelijk voor in oorkonden van de hertogen van Limburg en wordt gewoonlijk beschouwd als heer van Wijlre.

¹⁵⁴¹ Van Agt, Monumenten, 229.

¹⁵⁴² Hoewel in de oorkonde van 1365 sprake is van 'Gelís, die nu here zo Eyse is', wordt de 'heer' van Eys nog lang aangeduid als voogd van Eys. In 1451 wordt Gerard van Ghoor als 'erfvoogd tot Eys' betiteld in een akte van 'scheijdinge en slijchtinge' tussen de vrouwe van Wittem en de heer van Eys. RHCL_Eys, inv.nr. 512.

¹⁵⁴³ 'Wij schepenen der erffvaechtdije ende heerlicheijt van Eys (...)'. Verklaring d.d. 10 mei 1612. RHCL_Wit, inv. nr. 1033.

¹⁵⁴⁴ Janssen de Limpens heeft een andere eigenaar aangenomen. In zijn onuitgegeven 'Geschiedenis' interpreteerde hij de schenking en het in leen geven van een hoeve genaamd 'Hoiens' door de bisschop en het Sint-Lambertuskapittel van Luik aan de hertog van Limburg in 1213 als betrekking hebbend op Eys (deze schenkingsoorkonde in: Ernst, Histoire VI, 181). In zijn 'Vierdel' beschrijft hij een andere oorkonde: in 1266 droeg het Sint-Lambertuskapittel te Luik de 'villam nostram de Aisne iuxta Galopiam' over aan de scholaster van hetzelfde kapittel (Bormans, Cartulaire II, 167-169). Janssen de Limpens heeft dit (in navolging van Schoolmeesters) geïnterpreteerd als de overdracht van wat later de heerlijkheid Eys was, en geconcludeerd dat Eys ooit eigendom was van dit kapittel. Eigendomsrecht van het Sint-Lambertuskapittel lijkt moeilijk verenigbaar met het latere bezit van de tiende en het collatierecht door het Sint-Pauluskapittel. De aanduiding 'Aisne' komt verder niet voor in de archieven van het Sint-Lambertuskapittel. De interpretatie Aisne = Eys is uitsluitend gebaseerd op de klankgelijkenis en de ligging 'bij Gulpen'. In de eerder vermelde oorkonde uit 1252 van hetzelfde kapittel wordt de voogd van Eys echter aangeduid als 'advocatus de Hanzon'. In de stukken van het Sint-Pauluskapittel wordt Eys van de twaalfde tot de veertiende eeuw steeds aangeduid als 'Hanson' en komt 'Aisne' niet voor. De identificatie van 'Aisne' als Eys is dus dubieus.

In 1303 schonk de hertog van Brabant en Limburg een rente van jaarlijks vijf mark op de tol te Gulpen als leen aan 'Aegidius [Gillis] de Eyse', wegens zijn getoonde trouw als leenman van de hertog.¹⁵⁴⁵ Kwitanties van betaling in 1361 en 1363 van dit jaarlijkse bedrag aan een 'Gillis van Eyse' bewijzen dat de Van Eys dit geldleen toen nog steeds bezaten.¹⁵⁴⁶ Zij hielden meer lenen van de hertog van Brabant. Een 'Bolle [Remboldus] de Eyse' hield volgens het Latijnsboek (eerste helft veertiende eeuw) een molen bij Wahlwiller in leen. In 1353 verhief 'Egidius de Hyze' een tiende bij Mechelen, die zijn gelijknamige vader al vóór hem te leen had gehouden van de hertog.¹⁵⁴⁷ Maar pas in 1361 werd een Van Eys door koop eigenaar van de heerlijkheid waar zijn familie al eerder de naam van droeg.¹⁵⁴⁸ Er is bij de overdracht geen sprake van een kasteel, maar van een 'hof'. De hof van Eys, de grote hoeve die het belangrijkste bezit van de heer vormde, lag niet in het dorp maar ten westen ervan. Of deze identiek is aan de in 1361 verworven hof, of dat dit oud bezit van de 'Van Eys' was, is niet duidelijk. In diverse literatuur over Eys is de bewering te vinden dat in 1365, dus kort na deze verwerving in 1361, een kasteel te Eys, of het kasteel van Eys, werd verwoest, waar een 'Diederik van Eys' eigenaar van was.¹⁵⁴⁹ Deze bewering is onjuist en gebaseerd op de foutieve lezing van een (nu verdwenen) oorkonde.¹⁵⁵⁰

Op basis van het voorgaande kunnen wij concluderen dat de heerlijkheid Eys dus niet, of in elk geval niet rechtstreeks, is voortgekomen uit rijksgoed, wat soms als historie voor 'vrije rijksheerlijkheden' wordt verondersteld, maar is ontstaan doordat de voogd zich geestelijk bezit wist toe te eigenen. Er waren in elk geval persoonlijke leenbanden van het geslacht Van Eys met de Limburgse en daarna de Brabantse hertogen, maar deze banden hebben niet geleid tot het definitief opgaan in de Brabantse invloedssfeer, al werd Eys (behalve wat Wijlre betreft) grotendeels omringd door gebieden die daar wel toe gingen behoren.

10.3 Leenrechtelijk

De leenbanden van Eys hebben in de tweede helft van de zeventiende eeuw nog een grote rol gespeeld. Maar de historie daarvan is verwarrend. Het in 1334 als Limburgs leen genoemde

¹⁵⁴⁵ RHCL_Eys, inv.nr. 512.

¹⁵⁴⁶ Verkooren, Inventaire III, nr. 1897, en Inventaire IV, nr. 2042.

¹⁵⁴⁷ Mosmans, Heeren, 127.

¹⁵⁴⁸ Van een leenheer wordt in de op die overdracht betrekking hebbende oorkonde van 1361 overigens geen melding gemaakt. Mosmans, Heeren, 144.

¹⁵⁴⁹ Voorbeelden zijn Ernst (Ernst, Histoire V, 126) en De Crassier. De Crassier voert 'Thierry d'Eys le jeune' met het jaartal 1365 op als bezitter van Goedenraad bij Eys en laat het kasteel verwoest worden in 1369 (De Crassier, Dictionnaire 1937, 319-320).

¹⁵⁵⁰ De oorspronkelijke bron voor deze bewering is de achttiende-eeuwse Duitse auteur Meyer in zijn *Aachensche Geschichten*: '§ 36 (...) so ordentlich aber machte der junge Ritter Diederich von Eys seine Sachen nicht; der Schwarmgeist plagte ihn so heftig, dass er Ausschweifungen beging, wie sie ihm nur einfielen, und schor sich wenig um die Geschworene, oder Bunds-Verwante; auf einmahl aber bekannte er mit nassen Augen in einem Briefe vom Freytag nach St. Martin: dieselben hätten ihm sein Haus Eys abreissen, auch seine Land-Güter verheeren lassen, jedoch ihn auf vieles Bitten wieder zur Gnade aufgenommen (...)' (Meyer, Geschichten, 336-337). Het betreft echter een Van Oys (van kasteel Oost), geen Van Eys. Zie ook: Schrijnemakers, Codex, 109.

‘vierdel van Herle’ zou volgens Janssen de Limpens identiek zijn aan de heerlijkheid Eys.¹⁵⁵¹ Het recht als leenheer zou dan in 1288 aan de hertog van Brabant zijn gekomen, die dit in 1334 afstond aan Diederik (IV) van Valkenburg. Na diens dood in 1352 werd het recht (met andere rechten op Valkenburg) verkocht aan Reinoud van Schoonvorst, die het in 1356 doorverkocht aan hertog Willem van Gulik. Diens zoon Willem II beleende in 1365 de heer van Wittem met Eys.¹⁵⁵² De ‘handel’ in dit leenrecht toont overigens dat de leenband zijn persoonlijke karakter had verloren. In welke hoedanigheid Willem (II) van Gulik in 1365 de heer van Wittem met Eys beleende, staat niet vast. Het meest waarschijnlijk is, dat Willem dit als heer van Valkenburg deed, maar zekerheid kan daarover niet bestaan. Toen de heer van Eys, om de Spaanse druk te ontgaan, in de tweede helft van de zeventiende eeuw als argument aanvoerde dat Eys tot het Rijk behoorde, omdat het een Guliks (achter)leen was, en op basis daarvan bescherming zocht bij de hertog van Gulik, is men de leenband in Gulik als een feit gaan beschouwen, al was de oorkonde van 1365 niet bewaard in de Gulikse archieven en al ontbrak in de Gulikse leenregisters enige vermelding van Eys. In het archief van de heren van Wittem is niets te vinden over een leenverheffing van Eys van de hertog van Gulik na 1365, en evenmin van een Valkenburgse leenverheffing.¹⁵⁵³ Pas in de achttiende eeuw zijn de eigenaren van Wittem de heerlijkheid Eys in Düsseldorf als Guliks leen gaan verheffen.¹⁵⁵⁴

Er bestond een erkende leenband met Valkenburg, niet van de heerlijkheid maar van een deel ervan, doordat de hoeven Goedenraad en Vogelzang binnen Eys samen een groot leen van Valkenburg waren.¹⁵⁵⁵ Maar in de Valkenburgse archieven kwam Eys blijkbaar ook onder een andere titel voor. In het Partageverdrag van 1661 werd ‘de adellijcke sale ende hove tot Eijsch’, een buitenleen van Valkenburg, toebedeeld aan de Staten-Generaal. Wat met deze ‘adellijcke sale’ werd bedoeld, is onduidelijk en was partijen toen waarschijnlijk ook niet duidelijk.¹⁵⁵⁶ Er zijn geen oude verheffingen van dit leen bekend uit de Valkenburgse leenregisters. Volgens sommigen is ‘de adellijcke sale’ gelijk aan de hof Goedenraad, maar dat is niet erg aannemelijk, vooral omdat er vijftien leenmannen tot de ‘adellijcke sale’

¹⁵⁵¹ Dat de al aangehaalde oorkonde uit 1229 ook wijst op een leenband van Eys met het hertogdom Limburg, ondersteunt de hypothese van Janssen de Limpens. Alleen lijkt Eys te weinig omvangrijk om zelfstandig als ‘vierdel’ van Heerlen te kunnen worden betiteld, een gebied dat toen ook nog Schaesberg en Hoensbroek omvatte.

¹⁵⁵² De hertog noemt zich in de oorkonde ook ‘grave van Valkenborg ind here to Mongoije’ [Monschau]. Mosmans, Heeren, 145.

¹⁵⁵³ Toen Diederik van Palant eind 1465 als plaatsvervangend drossaard van Valkenburg met de leenmannen ten strijde trok voor de hertog van Bourgondië, behoorden daartoe wel ‘der vaight van Eysse’ en ‘Ghevert van Eysse’. GA_C, inv.nr. 1430.

¹⁵⁵⁴ In 1701 deden de dochters van de graaf van Waldeck dit. Ook in 1704, 1719 en 1725 werd Eys in Düsseldorf verheven door erfgenamen van de graaf van Waldeck, in 1733 door de graaf van Plettenberg en in 1739, 1744 en 1780 door zijn erfgenamen. LNRW_R, Jülich, Lehen, Spezialia, inv.nr. 63 oorkonden 1-8.

¹⁵⁵⁵ Habets, Leenen Valkenburg (1885), 266.

¹⁵⁵⁶ Habets noemt dit buitenleen bij de beschrijving van de inhoud van het Partageverdrag, maar behandelt het verder niet in zijn studie over de lenen van Valkenburg (Habets, Leenen Valkenburg (1884), 226). De verdeling van de buitenlenen kwam pas aan het eind van de onderhandelingen van het Partageverdrag aan de orde en inhoudelijk is daarover niets bekend. Haas, Verdeling, 284 noot 431.

zouden behoren.¹⁵⁵⁷ Mogelijk is dit hetzelfde leengoed waar de hertog van Gulik in 1365 leenheer van was.

Het leenrecht werd in de tweede helft van de zeventiende eeuw in stelling gebracht door de heer van Wittem om in het bezit te komen van Eys. Hij stelde zich op het standpunt dat de heerlijkheid, een manleen, bij gebrek aan mannelijke erfgenaam, zou zijn vervallen aan de leenheer. Daarbij werd genegeerd dat Eys al diverse malen eerder in de vrouwelijke lijn was vererfd: in 1450 aan Eva van Eys (gehuwd met Gerard van Ghoor), in 1535 aan Maria van Ghoor (gehuwd met Johan van Strijthagen), en in 1610 doordat Winand van Breyll de erfenissen van zijn moeder Maria van Strijthagen en haar drie zussen in één hand verenigde. Hoewel het leenhof van Wittem de verheffing in 1665 namens een kind van de dochter uit het eerste huwelijk van Winand van Breyll registreerde, was men daar vervolgens toch van mening dat alleen de enige mannelijke erfgenaam, Johan Reynart, de zoon uit het tweede huwelijk, als leenman kon verheffen. Aangezien hij kinderloos was, zou Eys na zijn dood aan de leenheer vervallen.

Het Leenhof van Brabant in Brussel heeft zich in de tweede helft van de zeventiende eeuw competent geacht met betrekking tot Eys, als leen van Wittem. Het Leenhof was beroepsinstantie voor het Witem's leenhof voor zover het Brabantse onderlenen betrof, maar maakte geen onderscheid wat Eys aanging, omdat het aanvankelijk onbekend was met de (gepretendeerde) status van Eys als onderleen van Gulik, en later deze status niet erkende.¹⁵⁵⁸ Bovendien was er eerder, in het tweede decennium van de zeventiende eeuw, voor het Leenhof van Brabant over het bezit van Eys geprocedeerd, zonder dat er door partijen een woord was gewijd aan een leenband met Gulik. En in 1641 procedeerde Floris Hoen van Cartils voor het Leenhof van Brabant tegen stadhouder en leenmannen van Eys. Deze ontkenden de competentie van het Leenhof van Brabant niet (zoals de schepenen van Eys in die periode ook de competentie van de Raad van Brabant erkenden), maar verdedigden zich gewoon in deze procedure, waarin een vonnis in hun voordeel werd gevelde.¹⁵⁵⁹

Kort na de inname van Maastricht meende men van Staatse zijde blijkbaar dat er rechten op Eys bestonden. Of men toen al een leenband met Valkenburg als basis daarvoor zag, is niet duidelijk. Een plakkaat van de Staten-Generaal d.d. 8 maart 1634 verbood de inwoners van

¹⁵⁵⁷ Janssen de Limpens lijkt te twifelen tussen de interpretatie dat het Goedenraad betrof, dan wel het leenhof van de heerlijkheid. Mosmans noemt een stuk waarin wordt gesteld dat het buitenleen genoemd 'de adellijcke sale' op slechts 37 bunders betrekking zou hebben (Mosmans, Sale, 33). Het stuk (RHCL_Wit, inv.nr. 269) is een brief van de Spaanse landvoogd aan de Staten-Generaal uit april 1687, een reactie op de eerdere stelling van de zijde van de Staten-Generaal dat de leenrechten met betrekking tot Eys in 1662 aan de Staten-Generaal waren afgestaan. Van Spaanse zijde wordt geargumenteerd dat er slechts leenrechten op een buitenleen (bedoeld zal zijn het Valkenburgse leen Goedenraad) zijn afgestaan, geen rechten op de heerlijkheid Eys, omdat Eys een leen is van Wittem.

¹⁵⁵⁸ Door een pauselijke bul van 1532 kreeg Karel V speciale toestemming om de geestelijkheid van zijn erflanden te laten bijdragen in de strijd tegen de Turken. Eys werd toen ook aangeslagen, omdat het een onderleen van Wittem was. De rekening voor de jaren 1534-1535 vermeldt: 'Die kercke ende cure van Eyse, achterleen vanden voirs. Heerlicheyt [Wittem].' ARA_CdC, inv.nr. 15809.

¹⁵⁵⁹ Vonnis van het Leenhof van Brabant d.d. 12 januari 1641. SAK_H, inv.nr. 263.

de Landen van Overmaas te procederen voor de Raad van Brabant te Brussel.¹⁵⁶⁰ De heer van Eys, Winand van Breyll, procedeerde op dat moment voor de Raad onder andere tegen zijn broer, de heer van Limbricht, over rechten op die heerlijkheid. Op basis van het plakkaat werd de heer van Eys in 1637 door ‘die Stadthouderen van de vier landen van Overmaze residerende tot Maestricht’ aangeklaagd. Er dreigde een boete van 100 gouden kronen. De heer van Eys voerde nu aan dat zijn heerlijkheid een leen van Wittem én onderleen van Gulik was. De stadhouders accepteerden daarop dat Eys ‘een puur uijtlandich leen geenclaveert inden Landen van Overmaese’ was en bevestigden dat Van Breyll het recht had de ‘processen te Brussel vrijelijck te mogen vervolgen’.¹⁵⁶¹ Met ‘uijtlandich’ werd mogelijk bedoeld dat Eys een buitenleen was, zonder zich uit te willen spreken over de leenband met Gulik.

In 1684 verhief Frans van den Berghe gen. Trips van Neerlinter voor het Staats leenhof van Valkenburg ‘het buijtenleen genaempt den Adelijcken Sael en Hove tot Eijs’.¹⁵⁶² Hij maakte aanspraak op de heerlijkheid Eys en wilde zijn positie zo versterken. In 1685 werd in opdracht van de Staten-Generaal onderzoek gedaan of Eys leenroerig zou zijn aan het Staats leenhof van Valkenburg. Daarna verklaarden de Staten-Generaal dat de heerlijkheid Eys leenroerig was aan het leenhof van Wittem en niet aan het leenhof van Valkenburg. De beslissing lijkt in belangrijke mate beïnvloed door de welwillende houding van de Staten-Generaal ten opzichte van de graaf van Waldeck, heer van Wittem. In andere gevallen waren de Staten-Generaal minder makkelijk in het afzien van mogelijke aanspraken. De belening die in 1684 was geschied, werd nietig verklaard.¹⁵⁶³ Daarmee deden de Staten-Generaal dus afstand van alle leenrechtelijke aanspraken, anders dan op Goedenraad.¹⁵⁶⁴ Wanneer dat zo uitkwam, bleven zij echter, zoals wij zullen zien, een leenrecht op Eys als argument aanvoeren om zich met de heerlijkheid te mogen bemoeien.¹⁵⁶⁵

Eys was dus zonder twijfel een leen van Wittem, maar of het een onderleen was van Gulik of van Valkenburg, was onduidelijk.

10.4 Rechtsgang

Eys zou volgens diverse auteurs de SvA en het RKG als hoogste rechtsinstanties hebben gehad. Nève constateert echter dat er geen enkel appel van een vonnis van de schepenbank van Eys

¹⁵⁶⁰ Habets, Leenen Valkenburg (1884), 210.

¹⁵⁶¹ RHCL_Wit, inv.nr. 1037.

¹⁵⁶² Afschrift van de leenverheffing d.d. 16 mei 1684 in: SAK_H, inv.nr. 195.b.

¹⁵⁶³ Resolutie van de Staten-Generaal d.d. 30 mei 1685. RHCL_Eys, inv.nr. 515a.

¹⁵⁶⁴ Van Spaanse zijde is in de jaren zeventig van de zeventiende eeuw aangegeven dat, mocht Maastricht weer in Spaanse handen komen (waar toen sprake van was), men aanspraak zou maken op Eys: ‘(...) ist zu mercken das Conte de St. Pierre, chef des finances, sich erklärt hat das (...) in der partage (...) 1661 (...) la noble salle et cense d’Eijss, das also wan Mastricht zum König einmahl wiederkehren solte, das derselb solchenfals darauf praetendiren möchte (...)’ RHCL_Wit, inv.nr. 1034.

¹⁵⁶⁵ Nève spreekt van een proces over Eys en een vonnis tegen “de Waldeck’s” bij de Raad van Brabant in Den Haag als Staats leenhof, maar daar zijn geen aanwijzingen voor te vinden. Nève, RKG, 307.

op het RKG bekend is. Hij noemt twee RKG-processen in eerste instantie in de achttiende eeuw over het bezit van Eys. Verder is er een mandaatsproces over belastingheffing.¹⁵⁶⁶ De bewering van Schwabe dat Eys van oudsher tot de *Untergerichte* van de SvA behoorde, is onjuist, al is de SvA zich op enig moment, zoals wij zullen zien, wel competent gaan achten.¹⁵⁶⁷ De schepenen van het nabije Mechelen waren instantie van hoofdvaart voor Eys vanaf 1369. In dat jaar, toen de heer van Eys de heer van Wittem formeel als leenheer erkende, verklaarde hij ook dat hoofdvaart vanuit Eys naar Mechelen zou gaan.¹⁵⁶⁸ Wat de situatie daarvoor was, is onbekend. Concrete voorbeelden van de rechtsgang op Mechelen zijn echter schaars.¹⁵⁶⁹ Het gezag van de schepenbank van Mechelen werd in de zeventiende eeuw nog krachtig verdedigd. Op 9 mei 1612 viel een vijftigtal gewapende mannen onder leiding van drossaard Van Belven van Wittem de heerlijkheid Eys binnen, waar op dat moment een ‘voochtgedinge’ werd gehouden. De schout van Eys werd als gevangene naar Wittem afgevoerd. Aanleiding waren twee niet betaalde ‘taxaeten van kosten’, in 1611 opgelegd door de schepenen van Mechelen in een appelzaak van een vonnis in Eys. De schout werd pas op 5 juni vrijgelaten, nadat garanties waren gegeven voor de betaling van de kosten.

In de eerste helft van de zeventiende eeuw was de hoogste rechtsinstantie voor de heerlijkheid onbetwist de Raad van Brabant in Brussel. Eys volgde hierin de ontwikkeling van Wittem. Ook over de inval van 1612 werd door de heer van Eys een proces begonnen voor de Raad van Brabant.¹⁵⁷⁰ De Raad bood de mogelijkheid de tussenstappen in de lange formele keten Eys – Mechelen – Baelen – Limburgs leenhof – Raad van Brabant eenvoudigweg over te slaan en zich rechtstreeks tot de Raad te wenden. Heren van Eys hebben zelf in de zeventiende eeuw zeer veel voor de Raad geprocedeerd, maar zij hadden ook bezittingen in de Landen van Overmaas, zodat niet al deze processen alleen de heerlijkheid Eys betreffen. Maar in de jaren 1609-1619 procedeerden erfgenamen over het bezit van de heerlijkheid, zowel voor de Raad van Brabant als het Leenhof van Brabant. Er werd toen gesteld ‘dat de heerlicheyt van Eijs was gehorende onder t’landt van Wittem, wesende een leen van de souvereine leenhove van Brabant’, zonder dat Gulik werd genoemd, en er werden juridische stellingen gebaseerd op zowel ‘de landtrechten van Overmaese’ als de ‘costumen vande leenrechten van Brabant’.¹⁵⁷¹ De positie van Eys werd in dit proces dus juridisch noch scherp van Wittem, noch van de Landen van Overmaas onderscheiden.

¹⁵⁶⁶ RHCL_RKG, inv.nr. 196; Nève, RKG, 305-307; LNRW_RKG, inv.nr. 1987.

¹⁵⁶⁷ Schwabe, Oberhof (48/49), 111.

¹⁵⁶⁸ Oorkonde d.d. 11 november 1369. RHCL_Wit, inv.nr. 1033.

¹⁵⁶⁹ In een verklaring van de schepenen van Mechelen uit 1716 worden vier procedures genoemd: ‘(...) das im jahr 1665 den 5 Marty sicherer Jacob Mees bürger zu Aachen contra Winand Hollants vor diesem hauptgericht eine appellation introducirt und selbige bis zum end erortert. Wie auch den 20 Nov. 1666 Johan Reiner von Breijll contra seinen eigenen pfächter des Hoffes Eijs (...) zu Witthem pro executione angestanden und solche auch zum effect bringen lassen. Item das Mechtildis Cascq contra Gertrud Zimmermans 1666 hieselbst appellirt. Sodan dass der herr Elison pastor zu Wijler contra Gerard von Cann im jahr 1707 den 26 Jan. appellirt und die sach usque ad Duplicam instruiert.’ RHCL_Wit, inv.nr. 227.

¹⁵⁷⁰ Het laatste bewaard gebleven stuk in dit proces dateert van 3 juli 1612. RHCL_Wit, inv.nr. 1033.

¹⁵⁷¹ RAB_OF, inv.nr. 6888.

Duidelijke voorbeelden van civiele geschillen in de heerlijkheid Eys die aan de Raad van Brabant werden voorgelegd zijn enkele processen tegen het Sint-Pauluskapittel in Luik over de tienden in de jaren 1613-1639. Er werd geprocedeerd door de heer van Eys, door de pastoor, en door 'Scholtis, Schepenen ende gemeyne innewoonderen'.¹⁵⁷² In 1620 procedeerde de voormalige secretaris van de schepenbank van Eys voor de Raad van Brabant tegen zijn ontslag.¹⁵⁷³ De heer van Wijlre en de eigenaar van Cartils waren het er in 1620 in een RKG-proces over eens dat Eys tot de 'Brabandische jurisdiction' behoorde, niet tot het Rijk.¹⁵⁷⁴ Vanaf 1639 procedeerden de eigenaren van Cartils voor de Raad van Brabant tegen de heer van Eys over het jachtrecht op, en het recht belasting te heffen van bezittingen van Cartils binnen Eys.¹⁵⁷⁵

In 1653 begon Winand van Breyll een proces voor de Raad van Brabant tegen een inwoner van Aken, dat resulteerde in de verlening van 'open brieven van cassatie' van de Raad, waarmee een vonnis in zijn nadeel van de SvA nietig werd verklaard en de tegenpartij gedaagd werd voor de Raad van Brabant. Van Breyll wordt in het vonnis betiteld als 'onse immediaet vassal'.¹⁵⁷⁶ Van Breyll beriep zich op de privileges van de ingezetenen van 'Brabant ende Overmase', op grond waarvan hij alleen in zijn woonplaats dan wel voor de Raad gedaagd zou mogen worden.¹⁵⁷⁷ Van Breyll presenteerde zich dus als Brabants onderdaan en beriep zich op de Gouden Bulle. Zoals al eerder gezien in het geval van Elsloo, was het verleidelijk een beroep te doen op Brabantse privileges.

Het proces voor de Raad van Brabant tegen de eigenaar van Cartils kreeg nog een staartje. De keizerlijke fiscaal bij het RKG klaagde na 1660 beide partijen aan omdat zij voor een gerechtshof buiten het Rijk hadden geprocedeerd, terwijl Eys en Cartils volgens hem beide tot het Rijk behoorden. Hij eiste dat een vonnis van de Raad van Brabant als nietig zou worden beschouwd.¹⁵⁷⁸ Het vervolg van dit proces is niet bekend. Groot was het effect niet

¹⁵⁷² RHCL_Wit, inv.nr. 1038.

¹⁵⁷³ RAB_OF, inv.nr. 6888.

¹⁵⁷⁴ Er was in Eys op verzoek van Hoen van Cartils 'arrest' gelegd op goederen van Van Binsfeld die van Wijlre naar Aken werden getransporteerd. SAA_RKG, inv.nr. B 4302.

¹⁵⁷⁵ Eerste rekest aan de Raad d.d. 20 juni 1639; vonnis van de Raad van Brabant d.d. 3 december 1654 (RHCL_Eys, inv.nr. 516a). Ook nadat zij dit proces verloren hadden, betaalden de eigenaren van Cartils niet en bleven zij van mening het jachtrecht te bezitten. Hoen zou later bij de Raad een 'Restitutio ad integrum' hebben weten te verkrijgen, die het vonnis weer tenietdeed (RHCL_Eys, inv.nr. 515a).

¹⁵⁷⁶ Vonnis van de Raad van Brabant uit december 1653. SAK_H, inv.nr. 267/1.

¹⁵⁷⁷ Rekest d.d. 16 augustus 1653: 'Aen mijn heere den Cancelier, Verthoenen reverentelijck Joncker Wijnand ende Johan Reiner van Breijll, respectie ouden ende jongen vrijheere van Eijs, dat alhoewel sij huijden tegens die notoire privilegien den ingesetenen van Brabant ende Overmase vergundt, ende die dispositie vande geschreven rechten, in personalibus elders [niet] en sijn convenibel als in loco domicilij off hier te hove als schiltborstich, vele min buijten landts, soo ist nochtans dat eenen Henrick Kauff, inwoonder der Rijcxstadt van Aken sich heeft vervoordert de huijsinge off goederen vande voors. tweeden suppl. binnen Aecken gelegen aen te spreken tot verhael van die voors. personaliteijt, alles nulliter'. RHCL_Wit, inv.nr. 1038.2.

¹⁵⁷⁸ 'Fiscalis contra Eys et Cartils. Unterthänigste supplication pro Mandato cassatorio et inhibitorio sine clausula una cum citatione ad videndum (...) in poenam violatæ jurisdictionij Imperij esse condemnari.' (Stuk zonder datum, maar er wordt in verwezen naar een vonnis van de Raad uit 1660. Het betrof misschien de door Hoen verkregen 'Restitutio ad integrum'.) RHCL_Eys, inv.nr. 514b.

van dit optreden door de fiscaal, want het RKG is niet ingeschakeld in de eerste kwart eeuw van processen over het bezit van Eys in het kader van het geschil dat in 1665 begon.

Was de rechtsgang In de eerste helft van de zeventiende eeuw dus duidelijk gericht op de Raad van Brabant, de situatie in de tweede helft was uitermate verward. De omslag wordt in 1666 zichtbaar. In dat jaar sloot Johan Reynart van Breyll als heer van Eys een akkoord met de 'principael geerfde ende gegooijde', een drietal heren met belangrijke bezittingen binnen Eys, over een reeks geschilpunten, met name met betrekking tot het verdelen van lasten en het inspraakrecht daarin. Een opvallend punt in het akkoord is dat expliciet wordt vermeld dat ernaar gestreefd zou worden de soevereiniteit van het Rijk over Eys te behouden.¹⁵⁷⁹

Twee van de 'geërfden', Frederik Beijens en Johan Schell, hadden respectievelijk vanaf 1662 en 1664 voor de Raad van Brabant geprocedeerd tegen de bestuurders van Eys.¹⁵⁸⁰ Eys bestreed in het proces tegen Schell de competentie van de Raad ('cum protestatione de non consentiendo in jurisdictionem'), een novum. Eys wordt in de stukken van de eigen advocaat nu steeds aangeduid als 'Rijcxvrijheerlicheijt' en Eys wordt gezegd 'niet te wesen vande jurisdictie van Sijne Ma. (...), sijnde vande jurisdictie du Cercle Inferieur de la Westphalie'.¹⁵⁸¹ Het was een totale omslag in de houding, na vele jaren van procederen voor de Raad van Brabant. De redenen daarvoor worden in het volgende hoofdstukje behandeld. De bewuste keuze voor een sterkere oriëntatie op het Rijk zien wij ook terug in de vastleggingen van de schepenenbank. In de 'rolle' voor de jaren 1662-1665 wordt Eys aanvankelijk steeds aangeduid als vrijheerlijkheid. Vanaf juni 1664 betitelen de schepenen zich echter vaak (maar niet consequent) als 'schepenen der Rijksvrijheerlijkheid Eijs'.¹⁵⁸² Zie ook het volgende hoofdstukje.

De onduidelijkheid over het ressort waartoe Eys behoorde werd zo groot dat een geschil begin jaren tachtig met het Sint-Pauluskapittel te Luik over het belasten van de tiende met de 'schat' van het dorp, niet door een rechter kon worden beslist. Het kapittel was weliswaar nog een proces begonnen voor de Raad van Brabant, maar die wilde men in Eys niet meer erkennen. Partijen sloten in 1682 een compromis, waarin werd vastgelegd dat, wanneer de jurisdictie eenmaal duidelijk zou zijn, partijen het recht zouden hebben om

¹⁵⁷⁹ '(...) partijen (...) contribuieren tot het gemeen welvaeren ende besten, in specie op dat point van souverainiteit des H. Roomschen Rijcx over dese Heerlicheijt mag worden geconserveert ende gemainteneert.' Akte d.d. 1 oktober 1666. RHCL_Wit, inv.nr. 296.2.

¹⁵⁸⁰ Tripliek in het proces van Frederik Beijens, raad en rekenmeester van het Hof van Gelre, tegen 'die schatheffers ende regeerders der heerlijckheijt Eijs' met appointement van de Raad van Brabant d.d. 3 juli 1662. Beijens, eigenaar van Goedenraad, was bereid bij te dragen in de 'dorpslasten', maar wilde rekening en verantwoording en accepteerde de hoogte van de bijkomende lasten niet, met name vergoedingen aan de heer van Eys voor zijn bemoeienissen. RHCL_Eys, inv.nr. 511a.

¹⁵⁸¹ Proces tegen 'seckere onbekende personen assumerende die qualiteyt van regierdere ende schatheffers der heerlicheijt van Eijs'. Schell meende dat de schatheffers naar het pijpen van de heer van Eys dansten en was het er niet mee eens dat de bezittingen van de heer niet werden aangeslagen. Processtukken 1664-1666. RHCL_Wit, inv.nr. 1038.

¹⁵⁸² RHCL_Eys, inv.nr. 502.

alsnog over het geschil te procederen, ook over de jaren waarover een voorlopig compromis was gesloten.¹⁵⁸³

In 1687 kwam plotseling de SvA in beeld als mogelijke instantie van appel. De heer van Eys gaf in dat jaar opdracht om aan de SvA te verzoeken om een verklaring dat Eys traditioneel in appel ging bij de SvA. Secretaris Henrot schreef aan de SvA dat deze 'ohnmittelbar obergericht' van Eys zou zijn, wat door oorlogsomstandigheden lang in vergetelheid zou zijn geraakt. De SvA gaf daarop een 'Documentum attestationis super iure ressortus der herlichkeit Eijs' af, waarin werd verklaard dat Eys tot het ressort van de SvA behoorde.¹⁵⁸⁴ De SvA baseerde zich daarbij op oude registers die verkeerd werden geïnterpreteerd, want Eys had nooit tot het ressort van de SvA behoord. In 1688 probeerde iemand vanuit Eys bij de SvA in appel te gaan (waarover later meer). Wat Johan Reynart van Breyll met dit verzoek aan de SvA beoogde, is een raadsel. Hij had de toekomst van Eys kort tevoren verbonden met de ambities van de graaf van Waldeck, die Mechelen zeker als eerste instantie van beroep zou willen handhaven. Van Breyll overleed korte tijd later, en de graaf van Waldeck beschouwde zich daarna als eigenaar van Eys. Hij was niet van plan aan de SvA enige bevoegdheid toe te staan. Maar de belangstelling van de SvA voor Eys was gewekt (waarover later meer).

Eys is opgenomen in het al behandelde appelreglement dat de graaf van Waldeck in 1690 voor Wittem uitvaardigde (in een eerder reglement uit 1684 was Eys nog niet vermeld).¹⁵⁸⁵ Het reglement schreef voor dat men zich vanuit Eys voor hoger beroep tot de hoofdbank Mechelen diende te wenden. Appel in hoogste instantie op het RKG was toegestaan voor zaken met een belang van meer dan 200 rijksdaalders. De graaf gedroeg zich hier als landsheer, die de weg van de rechtsgang in hoger beroep voor Eys kon bepalen. In de praktijk bleef de onduidelijkheid in de rechtsgang nog voortduren.

Vanaf de jaren zestig van de zeventiende eeuw was Eys dus decennialang 'zwevend' wat ressort betreft, zowel leen- als civielrechtelijk. Het zou veertig jaar duren vóór de situatie zich stabiliseerde.

10.5 De effecten van inkwartieringen en contributie-eisen

Net als Wittem, presenteerde Eys zich in de eerste helft van de zeventiende eeuw soms als 'rijks', soms ook niet. In het zicht van het einde van het Twaalfjarig Bestand vroeg de heer van Eys in 1621 uit voorzorg sauvegardes van de strijdende partijen. Van Staatse zijde verleende Prins Maurits deze in april en duidde Eys daarin aan als 'gelegen onder de Baronnie

¹⁵⁸³ Compromis d.d. 19 november 1682. Het kapittel zou jaarlijks 40 pattagons afdragen aan de gemeenschap. RHCL_Eys, inv.nr. 512.

¹⁵⁸⁴ 'Documentum attestationis super iure ressortus der herlichkeit Eijs' van de SvA d.d. 23 januari 1687. SAA_RKG, inv.nr. W 326 Q11. Ook in: SAA_Mis, 1681-1697 fol. 123 verso.

¹⁵⁸⁵ 'Entbiethen den jetzigen Ambtsman, Gerichten, samptliche unterthanen und eingesessenen unser Freijer herlichkeit Witthem und Eijs, und insonderheit denen gerichtzen zu Mechelen, Epen und Eijs (...)' Reglement d.d. 14 juni 1690. RHCL_Wit, inv.nr. 296.2.

van Withem', wat ongetwijfeld was overgenomen uit het rekest.¹⁵⁸⁶ De aartshertogen in Brussel gaven in mei eveneens een sauvegarde, en Eys wordt daarin als 'rijks' en neutraal betiteld. Dat was een nonchalante houding, omdat de in het rekest door Van Breyll gebruikte argumenten blindelings werden geaccepteerd.¹⁵⁸⁷ Aan de op dat moment de facto bestaande rechtsmacht van de Raad van Brabant en aan de leenband met het 'Brabantse' Wittem werden geen consequenties verbonden.

Net als Wittem, ontkwam Eys in de jaren dertig en veertig van de zeventiende eeuw niet aan contributie-eisen van keizerlijke troepen en Hessen, die Eys als rijksgebied behandelden.¹⁵⁸⁸ Een in 1637 verkregen keizerlijke sauvegarde had geen effect.¹⁵⁸⁹ Eys probeerde van de positie van Wittem te profiteren en was zelfs bereid de eigen onafhankelijkheid te ontkennen.¹⁵⁹⁰ De lasten bleven draaglijk en was er geen sprake van langdurige inkwartieringen. Dat veranderde in de jaren vijftig, toen de troepen van de hertog van Lotharingen en de prins van Condé voor extreme lasten zorgden.¹⁵⁹¹ Dit zou er ook in het geval van Eys toe leiden dat de onduidelijke status als nadeel werd ervaren en besloten werd zich volledig af te wenden van de Spaanse Nederlanden.

Winand van Breyll was in februari 1655 medeondertekenaar van een verzoek aan de Keulse keurvorst om audiëntie te verlenen aan twee afgevaardigden die namens Wittem, Wijlre, Slenaken en Eys naar de keurvorst werden gezonden. Zoals eerder beschreven, hadden de afgevaardigden geen succes en Eys haakte daarop af. Veucht meldde in juni 1655 dat hij, ondanks de passiviteit van de heer van Eys, zou proberen om Eys als leen van Wittem mee op te nemen in een eventueel te sluiten overeenkomst.¹⁵⁹² Begin september werd de hoeve Eys door soldaten van Condé geplunderd.¹⁵⁹³ Wittem werd eind 1655 opgenomen in de Alliantie, Eys echter niet. Eys moest ook in de jaren daarna blijven lijden onder zware

¹⁵⁸⁶ Sauvegarde d.d. 2 april 1621. RHCL_Eys, inv.nr. 512.

¹⁵⁸⁷ 'Salvanguardia Archducis Alberti 21 May 1621: (...) Winand de Breyll Sr. de Eyse nous at remonstré que combien sa Seign. d'Eyse, comme situé sur le fond libre du St. Empire, ne dependoit en aucune facon de nous nij des estats d'Hollande, pour ce est il que (...) nous le conservons (...), comme personne neutre, aupres de son ancien possession (...) prins lad. Seign. en notre sauvegarde (...)' RHCL_Wit, inv.nr. 1034.

¹⁵⁸⁸ Een overzicht geeft de volgende betalingen: '1636 Aen den oversten Breda gelegen hebbende tot Aecken (...) 300 daelders; 1637 Aen Jan de Werth gecontrib. 100 patt.; 1638 (...) Commissaris Nideggen (...) 200 patt.; 1639 Tot Aecken aenden Graeff Altony desselfs vijff ruijters onderhouden int winterquartier; 1640 Aan de keijsores tot Cuelen ende Gangolt in twee reijsen gecontrib. 540 patt; 1641 Aenden Commissaris der Hessen Nicolaes Meetsger maentlijcx 50 patt; 1643 Aenden Commissaris Blomendall maentlijcx 50 patt.; 1645 Aende magesinen der Keijserl. (...) tot Cuelen geleverd 10 malder roggen.' RHCL_Wit, inv.nr. 269.

¹⁵⁸⁹ 'Wijr Ferdinandt III (...) haus und herligkeit Eijs (...) Schutz und Schirmb (...) Regensburg 7 Jan. 1637.' RHCL_Wit, inv.nr. 1034.

¹⁵⁹⁰ In een verklaring d.d. 16 april 1638, toen er onderhandeld werd met keizerlijke officieren, stelde de heer van Eys dat de heerlijkheid '(...) altijd gehoord heeft ende noch tegenwoordich gehoerende is onder het territoir ende resort van die vrijheerlijkheijt Wittham'. RHCL_PW, inv.nr. 213a.

¹⁵⁹¹ Aanvankelijk waren de lasten van de Lotharingers nog beperkt, omdat zij zich lieten betalen voor sauvegardes. Eys betaalde in de jaren 1650-1652 respectievelijk 350, 600 en 400 pattagons voor Lotharingse sauvegardes, en moest slechts in september-oktober 1651 gedurende zes weken inkwartiering van zes soldaten dragen. RHCL_Eys, inv.nr. 516b.

¹⁵⁹² 'Seul Wijlre m'accompagnera. Il semble que Slenacken aime l'esclavage lorainois, et que Mons. d'Eysse laisseroit rouler la boule ou elle voudroit (...) En conformité des ordres de Votre Seigneure je le comprenasse dans une traitté comme un vasal de Wittem.' Brief Veucht d.d. 13 juni 1655. RHCL_Wit, inv.nr. 292.1.

¹⁵⁹³ Brief Veucht d.d. 28 september 1655. RHCL_Wit, inv.nr. 231.

inkwartieringen van de troepen van Condé. In de winter van 1656-1657 was Eys 'swaerlich gelogeert door de Condeische'.

De eigen strategie van de heer van Eys ging zich in deze noodsituatie op de hertog van Gulik richten. Gulikse steun was echter niet vanzelfsprekend. In december 1654 was een hoge Gulikse militair er nog van overtuigd dat Eys Spaans gebied was, en zich er niet van bewust dat Eys een onderleen van Gulik zou zijn. In november 1657 vroeg Van Breyll de hertog van Gulik om bescherming (blijkbaar een herhaald verzoek).¹⁵⁹⁴ Hij voerde aan dat Eys rijksgebied was ('Reichsboden' en 'im Reich enclavirt') en een achterleen van Gulik. Aangezien Wittem toen de bescherming van de Alliantie genoot, zou Eys als 'appendix' van Wittem beschermd moeten worden. Veel bereikte Van Breyll hiermee niet. De hertog van Gulik voelde toen niet veel enthousiasme meer voor het bieden van militaire bescherming aan kleine heerlijkheden met omstreden status en beschouwde Eys blijkbaar nog niet als potentiële onderheerlijkheid.¹⁵⁹⁵ Dat gebeurde pas tien jaar later. De hertog van Gulik stuurde alleen een brief aan de Spaanse landvoogd waarin werd verzocht om Eys, als Guliks leen, van inkwartieringen vrij te stellen.¹⁵⁹⁶

In 1664 kreeg Eys van een keizerlijk commissaris een (dwingende) uitnodiging om een vertegenwoordiger naar Keulen te zenden, waar op 22 april niet-rijksstanden bijeen werden geroepen om besluiten te nemen over het bijdragen in de strijd tegen de Turken.¹⁵⁹⁷ Het was een eenmalige aanpak, wegens de hoge urgentie, om ook niet-standen aan te slaan. De rijksstanden droegen toen bij in de vorm van soldaten. De graaf van Waldeck stuurde zijn eigen contingent naar Hongarije, waar ook Wittem aan bijdroeg. Van de niet-standen werd een financiële bijdrage gevraagd. Of alle 'niet-eingekreiste' heerlijkheden werden aangeslagen, is niet duidelijk. Eys ging akkoord met betaling op basis van een aanslag van één man te voet, wat in dit geval neerkwam op 153 rijksdaalders. Deze eenmalige betaling is daarna steeds als bewijs aangevoerd dat Eys tot het Rijk behoorde.

Eys had na het vertrek van de Spaanse hulptroepen enige jaren niets te duchten van Spaanse zijde, maar in februari 1664 bepaalde de Spaanse landvoogd dat Eys als een *terre franche* van de Spaanse Nederlanden werd beschouwd en de lasten van vier soldaten moest dragen ('rationsgelden'). Van Blitterswijk, de man die toen verantwoordelijk was

¹⁵⁹⁴ 'Abermahlig supplicatio umb protectorium' d.d. 16 november 1657. RHCL_Wit, inv.nr. 1037.

¹⁵⁹⁵ Volgens een stuk uit 1699 ('Libellus summarius caducitatis') gaf de hertog in 1657 wel opdracht onderzoek te doen naar het aan Gulik vervallen zijn van Eys als manleen door de dood van de graaf van Culemborg in 1639. RHCL_Eys, inv.nr. 512.

¹⁵⁹⁶ Brief Veucht aan de raden te Culemborg d.d. 20 december 1657. RHCL_Wit, inv.nr. 292.1.

¹⁵⁹⁷ 'Aen die innegesetene der heerlicheijt Eijs off die officianten ende Burgerm. (...) van Eijs. Naer vermoegen des Romischer keijs. Ma. (...) originele commission sijndt wij gevolmachticht ende geconstitueert (...) om die onderdaenen der heerlicheijt Eijs te beschrijven luidt keijserl. Ma. gen. intention (...) tegens den 23 deses monats Aprilis [1664] in der Rijcxstadt Coulen (...) door eenen gecommitteerden off selffs aldaer te erschijnen ende s'anderen daeghs te compareren ten cloister van die Predigheeren (...) om alsulcke propositie aen te hoiren (...) sal worden geresolveert (...) wordt bevolen, omdat door uijtblijven (...) wij nijet veroirsaeckt en worden andere middelen bij dese gelegenheijt aen de handt te nemen, hetselve te executeren, ende insonderheijdt den vaederlandt ende der deutscher nation sulcx requireert. Datum Coulen den 3 Aprilis 1664, Adrian vrijheer van Virmundt ende Nersen.' (RHCL_Wit, inv.nr. 1034.) De opdracht tot het innen van deze *Türkenhilfe* was door de keizer verleend aan de hertog van Gulik, die deze gedelegeerd had aan Van Virmond.

voor de Spaanse inkwartieringen en financiële eisen, gaf echter na protesten uit Eys een verklaring af, gedateerd 17 april 1664, dat hij kennis had genomen van de door de heer en de inwoners van Eys overgelegde bewijsstukken (dat Eys onderdeel was van de NWK) en dat de landvoogd op basis daarvan opdracht had gegeven de inkwartieringen of het eisen van rationsgelden te beëindigen.¹⁵⁹⁸ Deze vrijstelling schijnt lang effectief te zijn gebleven. In 1679 werd Eys echter door de in 1676 aangetreden nieuwe Brusselse ontvanger Adrien de Rougemont weer aangeslagen als *terre franche* voor de lasten van vier soldaten. In een protest van de inwoners werd verwezen naar de vrijstelling van 1664, en werd Eys als Guliks territorium betiteld.¹⁵⁹⁹ Daarop bepaalde de landvoogd opnieuw dat de rationsgelden niet gevorderd zouden worden.¹⁶⁰⁰ In juli 1701 ontving Eys nog eens een aanslag als *terre franche* vanuit Roermond, waarover toen door de vertegenwoordiger van de heer van Wittem op de kreitsdag werd geklaagd.¹⁶⁰¹ In een achttiende-eeuws overzicht van de ontvanger van de *terres franches* wordt geconstateerd dat Eys nooit iets had betaald, maar het bleef steeds vermeld in de lijsten.¹⁶⁰² De Spaanse aanspraken na 1660 waren dus beperkt.

10.6 Juridische strijd om Eys en de gevolgen: Eys bijna een *Unterherrschaft* van Gulik

Dat de heer van Eys eind 1657 de aandacht van de hertog van Gulik erop had gevestigd dat Eys als Guliks onderleen kon worden gezien, had toen geen gevolgen gehad. Dat zou echter veranderen in de decennia daarna.

Winand van Breyll, heer van Eys, had in 1613 in het huwelijkscontract van zijn eerste huwelijk vastgelegd dat aan de kinderen uit dit huwelijk het leengoed Eys (de heerlijkheid) en twee derde van zijn allodiale bezittingen zou toekomen, terwijl slechts een derde daarvan aan kinderen uit een eventueel volgend huwelijk zou kunnen toekomen.¹⁶⁰³ In 1635 droeg Winand, die in 1625 was hertrouwd, aan de (toen nog) twee dochters uit het eerste huwelijk het vruchtgebruik over van de hoeve Eys ten behoeve van hun levensonderhoud.¹⁶⁰⁴ Uit zijn tweede huwelijk was in 1626 een zoon geboren, Johan Reynart. Winand schonk hem in 1659 de heerlijkheid, een rechtshandeling waarvan de rechtsgeldigheid twijfelachtig was. Na de dood van Winand op 16 april 1665 werd Eys voor het leenhof van Wittem verheven voor Jean-François van Berghe gen. Trips van Neerlinter (hierna: Trips)¹⁶⁰⁵, zoon van Jean

¹⁵⁹⁸ RHCL_Wit, inv.nr. 275.

¹⁵⁹⁹ 'Wij Meyer, Borgerm. ende Schepenen der heerlicheijt Eijs territoir ende manleen van den hertoghe van Gulijck verclaeren (...) 7 april 1679.' ARA, Jointe des Administrations et des Affaires des Subsides, inv.nr. 1291.

¹⁶⁰⁰ Bevel van 18 juli 1680. Ibidem.

¹⁶⁰¹ Bevel d.d. 1 juli 1701. NWKA, inv.nr. VIII.25 fol. 632.

¹⁶⁰² ARA, Jointe des Administrations et des Affaires des Subsides, inv.nr. 1291.

¹⁶⁰³ RHCL_RKG, inv.nr. 196 Q6.

¹⁶⁰⁴ Verklaring d.d. 12 maart 1635. RHCL_Wit, inv.nr. 57.

¹⁶⁰⁵ Neerlinter ligt in Vlaams-Brabant en was de voornaamste woonplaats van deze familie, maar zij hadden ook bezittingen in (onder andere) Guliks gebied.

en van Odilia van Breyll, dochter uit het eerste huwelijk van de overledene en volgens het huwelijkscontract rechtmatig erfgename. Het leenhof accepteerde deze belening, maar wees er wel op dat de zoon uit het tweede huwelijk, Johan Reynart, al eerder had laten vastleggen dat alleen hij het (volgens hem) manleen Eys na de dood van zijn vader zou kunnen releveren. Op 19 september verscheen voor het leenhof een vertegenwoordiger van Johan Reynart, die toen eveneens werd beleend en protest aantekende tegen de volgens hem nietige belening van Trips.¹⁶⁰⁶ Toen een notaris met een aantal getuigen de hoeve Eys op 13 oktober 1665 formeel in bezit had genomen voor Trips, werd daarna de poort geforceerd door een groep gewapende mannen onder aanvoering van Johan Reynart. De notaris en zijn begeleiders werden hardhandig buiten gezet. Van Breyll vroeg daarna bescherming van de hertog van Gulik als zijn (indirecte) leenheer en er werden enkele Gulikse soldaten naar Eys gezonden.¹⁶⁰⁷ Er volgde een proces voor het leenhof van Wittem, waaruit Van Breyll in 1666 als overwinnaar tevoorschijn kwam. Trips ging in beroep bij het Leenhof van Brabant in Brussel, waar meer dan 25 jaar zou worden geprocedeerd. Deze juridische strijd hoeft hier niet in detail te worden beschreven, behalve voor zover de status van de heerlijkheid erdoor werd geraakt.¹⁶⁰⁸ Zowel het Leenhof van Brabant als (uiteindelijk) het RKG zouden Trips in het gelijk stellen.

Dat Winand van Breyll zich in oktober 1665 tot de hertog van Gulik had gewend en er nog eens de aandacht op had gevestigd dat Eys een onderleen van Gulik zou zijn, is een opmerkelijke keuze. Zijn broer Nicolaas, heer van Limbricht (overleden in 1655) en diens zoon Herman waren verwikkeld geweest in een langdurig geschil met de hertog van Gulik, die zich als landsheer van Limbricht beschouwde en Limbricht als een Gulikse *Unterherrschaft* wilde behandelen.¹⁶⁰⁹ Begin 1665 besloot Herman zich te onderwerpen en de hertog van Gulik als landsheer te erkennen.¹⁶¹⁰ Voor Johan Reynart, vanaf 1666 verwikkeld in langdurige en kostbare processen over het bezit van Eys, werd zijn neef een steunpilaar.¹⁶¹¹ In oktober 1669 schonk de toen 43 jaar oude, maar ongehuwde Johan Reynart (hij had alleen een onwettige dochter) de heerlijkheid Eys aan zijn neef Herman, onder de verplichting om jaarlijks 300 rijksdaalders aan de schenker te betalen.¹⁶¹²

Wat precies de aanzet daartoe gaf is niet duidelijk, maar in 1669 besloot de hertog van Gulik blijkbaar dat ook Eys tot de Gulikse *Unterherrschaften* moest worden gerekend. Het eerste bewaard gebleven teken hiervan dateert al van vóór de schenking, want in juni

¹⁶⁰⁶ Protocol van het leenhof van Wittem. RHCL_Wit, inv.nr. 57.

¹⁶⁰⁷ Bevel aan de ambtman van Millen d.d. 22 oktober 1665. RHCL_RKG, inv.nr. 196 fol. 144.

¹⁶⁰⁸ Zie: Mosmans, Heeren, 109-112.

¹⁶⁰⁹ Het fenomeen *Unterherrschaft* wordt hierna nog uitgebreid behandeld in het hoofdstuk Limbricht.

¹⁶¹⁰ Zie het hoofdstuk Limbricht.

¹⁶¹¹ Veucht, die ook enige tijd als advocaat voor Johan Reynart actief was, schrijft in een brief d.d. 12 februari 1670 dat de heer van Limbricht voor zijn neef Johan Reynart 'sein rath und eintziges refugium ist'. RHCL_PW, inv.nr. 504.

¹⁶¹² Akte d.d. 5 oktober 1669. Als motief wordt genoemd '(...) fürnemblich contemplatione augmentationis des hernach gesetzten herren Donatorij hohen adtlichen stammens'. In een aanvullende akte werd vastgelegd dat de schenker het recht had om na twaalf jaar ervoor te kiezen in plaats van de 300 rijksdaalders het vruchtgebruik van de heerlijkheid te genieten. RHCL_Wit, inv.nr. 1033.

1669 was een plakkaat van de hertog van Gulik naar Eys gezonden met het bevel dit te publiceren.¹⁶¹³ Een verplichting plakkaaten van een landsheer te publiceren is kenmerkend voor het onderworpen zijn aan landsheerlijk gezag. Er zou een lange periode van Gulikse aanspraken en bemoeienis volgen.

In 1670 en 1671 velde het Leenhof van Brabant diverse vonnissen in het voordeel van Trips, bij verstek ('in contumaciam') uitgesproken omdat Johan Reynart de competentie van dit leenhof over Eys niet wilde erkennen.¹⁶¹⁴ Van Breyll, bedreigd door het succes van de tegenpartij in het proces voor het Leenhof van Brabant, vroeg eind 1670 aan de hertog van Gulik om een aantal soldaten 'zu mehrer versicherung seines hauses'. De hertog stuurde hem acht man, waar de heer van Eys wel zelf de kosten van diende te dragen.¹⁶¹⁵ De resident van de hertog van Gulik in Brussel probeerde de landvoogd ertoe te bewegen om de vonnissen van het Leenhof niet ten uitvoer te laten brengen.¹⁶¹⁶ In januari 1671 gaf de hertog van Gulik expliciet bevel aan Van Breyll om niet voor het Leenhof van Brabant over Eys te procederen, maar 'vor uns als ordentlichen richtern zu recht zu stehen'.¹⁶¹⁷ Maar Van Breyll werd in 1671 geconfronteerd met de dreigende executie van een van de vonnissen van het Leenhof van Brabant. Van Breyll lijkt zich daarom helemaal overgeleverd te hebben aan de Gulikse bescherming en daarmee gepaard gaande Gulikse aanspraken. In 1671 zou men in Eys van plan zijn geweest de appelzaken voortaan naar Düsseldorf te leiden.¹⁶¹⁸ Van Gulikse zijde wilde men dit ook.¹⁶¹⁹ In een advies aan de hertog van een Guliks ambtenaar, wordt Eys als *Unterherrschaft* betiteld en wordt voorgesteld de heer van Wittem ter verantwoording te roepen wegens het niet verheffen van Eys als leen in Düsseldorf. Ook wordt gesuggereerd dat de hertog het 'ius collectandi' zou mogen gaan uitoefenen, waarbij een bedrag van 300 rijksdaalders als passende bijdrage voor Eys wordt genoemd.¹⁶²⁰ In september 1672 werden vanuit Gulik borden, beschilderd met het wapen van de hertog van Gulik, naar Eys gezonden om aan de grenzen op te stellen, 'dahe wir die Landtfürstliche Obrig-[keit], auch Schutz- und Schirmgerechtigkeit (...) praetendiren'. Op 26 september 1671 gaf de commandant van de vesting Gulik een vaandrig met een groep soldaten opdracht om zich naar Eys te begeven, dat volgens het schriftelijke bevel 'in Ihrer hochfürstlicher Dhlt. Territorio' was gelegen. In oktober 1672 werden vijf Gulikse musketiers vanuit Sittard naar Eys gestuurd. Begin juni

¹⁶¹³ Het betrof een plakkaat over de behandeling van niet-katholieke onderdanen. RHCL_Wit, inv.nr. 1034.

¹⁶¹⁴ Vonniss van het Leenhof in: RHCL_RKG, inv.nr. 196 Q11.

¹⁶¹⁵ Brief van de hertog van Pfalz-Neuburg d.d. 23 december 1679. RHCL_Wit, inv.nr. 57.

¹⁶¹⁶ 'Le resident du Sr. Comte Palatin du Rhin Ducq de Nieubourg at taché par deux fois de faire annuler nosdites sentences comme pretendement prejudiciales à la jurisdiction de son maistre et s'ayant a ceste effect présenté a son Exc. le Sr. Conte de Monterey (...)' RAB_CF, Correspondance, inv.nr. 509 fol. 253-254.

¹⁶¹⁷ Brief d.d. 22 januari 1671. SAK_H, inv.nr. 267/2.

¹⁶¹⁸ 'Auff Mechelen kommen von dannen [=Eys] keine appellationen mehr, sondern wollen nunmehr auff Düsseldorf gericht werden.' Brief van Veucht aan kanselier Vietor d.d. 13 april 1671. RHCL_PW, inv.nr. 504.

¹⁶¹⁹ In een stuk zonder datum dat uit deze periode moet stammen, een advies aan de hertog van Gulik van een Guliks ambtenaar, wordt ook gesuggereerd om de appelzaken uit Eys naar Düsseldorf te doen gaan. RHCL_Wit, inv. nr. 1034.

¹⁶²⁰ RHCL_Wit, inv.nr. 1034.

1673 werden deze even teruggetrokken als gebaar van goede wil, omdat de Spanjaarden hadden voldaan aan de Gulikse eis tot ontruiming van de heerlijkheid Dalenbroek, over de status van welke heerlijkheid deze partijen een geschil hadden en waarover zij een conferentie wilden houden.¹⁶²¹ In oktober 1673 lagen zij er nog. In de jaren daarna blijft er sprake van het organiseren van een conferentie tussen Gulik en de Spaanse landvoogd, waarbij Dalenbroek, Limbricht en Eys worden genoemd als de heerlijkheden waar de hertog van Gulik landsheerlijke rechten over opeiste, terwijl er ook van Spaanse zijde aanspraken bestonden.¹⁶²²

Vanaf 1672 waren er Franse troepen in de omgeving. Eys probeerde aan de Franse contributie-eisen te ontkomen door een verklaring van schout en schepenen dat Eys altijd uitsluitend aan Gulik had gecontribueerd en dat er al drie jaar een Guliks garnizoen lag. Zij betitelden Eys als 'eene onderherschap vande hertoge van Gulijck'.¹⁶²³ Dit had geen succes bij de Fransen, want in december 1673 sloot Eys, samen met Wittem en Wijlre, noodgedwongen een akkoord met een Franse officier die gelegerd was op kasteel Wittem over het onderhoud van zijn compagnie.¹⁶²⁴

De Gulikse soldaten die in Eys gelegerd waren, lieten zich blijkbaar in februari 1674 verrassen door mannen van Trips en raakten hun uniformen en geweren kwijt.¹⁶²⁵ Een Gulikse strijdmacht van 60 ruiters en 60 musketiers nam Eys daarna weer in.

In deze jaren was Herman van Breyll, heer van Limbricht, regelmatig het aanspreekpunt voor de Gulikse ambtenaren.¹⁶²⁶ De schout en rentmeester van Eys schrijft in zijn rekening van het jaar 1676 over 'unsern gnedigen herren von Limbricht' en droeg opbrengsten van de heerlijkheid aan hem af.¹⁶²⁷ Dit wijst erop dat de schenking was geëffectueerd.

In december 1677 verklaarde een Gulikse ambtenaar dat het Guliks 'Kriegs Commissariat' tot een akkoord was gekomen met Herman van Breyll over winterkwartieren en dat Eys daarom verder zoveel mogelijk gespaard zou blijven van contributies, ook van andere oorlogvoerende partijen.¹⁶²⁸ In maart 1678 kreeg Eys een Gulikse sauvegarde omdat het de geëiste bijdrage voor winterkwartieren had voldaan.¹⁶²⁹ In december 1679 kregen acht Gulikse soldaten opdracht zich naar Eys te begeven. Maar kort daarna overviel een groep door Trips ingehuurd mannen deze soldaten, om vervolgens alles in beslag te nemen en

¹⁶²¹ Brief van de Gulikse raden aan de Gulikse resident in Brussel d.d. 5 juni 1673 (LNRW_R, Jülich, Mannkammerlehen, inv.nr. 214 fol. 74). Omdat de Spanjaarden hun soldaten hadden teruggetrokken, maar vervolgens rationsgelden eisten in Dalenbroek, werden de Gulikse soldaten weer naar Eys teruggestuurd.

¹⁶²² '(...) la conference (...) au regard des terres réclamées par Son Alt. le Ducque de Nieuborgh, à scavoire Dalenbroeck, Eijs et Limbricht (...)' (brief z.d., RHCL_Eys, inv.nr. 512) ; '(...) de dorpen daer sijne Hooch. superioriteit in pretendeert, als is Eijs, Limbrich ende Dalenbroich' (brief d.d. 4 mei 1678, RHCL_Wit, inv.nr. 103).

¹⁶²³ Verklaring d.d. 24 november 1673. RHCL_Eys, inv.nr. 511a.

¹⁶²⁴ Akkoord d.d. 9 december 1675. Eys zou een kwart van de lasten dragen. RHCL_Eys, inv.nr. 514b.

¹⁶²⁵ Brief vanuit Jülich aan de heer van Limbricht d.d. 5 maart 1674. RHCL_Wit, inv.nr. 57.

¹⁶²⁶ Een uitnodiging voor een Gulikse *Unterherrentag* in Düsseldorf in december 1674 was echter gericht aan Johan Reynart. RHCL_Wit, inv.nr. 57 en 1034.

¹⁶²⁷ 'Rekening betr. die herligheidt Eijs.' RHCL_Eys, inv.nr. 515a.

¹⁶²⁸ Verklaring d.d. 11 december 1677 van vrijheer Von Spee. RHCL_Wit, inv.nr. 57.

¹⁶²⁹ Sauvegarde d.d. 2 maart 1678. SAK_H, inv.nr. 268.

weg te voeren waarop Trips aanspraak meende te kunnen maken.¹⁶³⁰ Eys leek niettemin op weg om blijvend in de Gulikse invloedssfeer te worden opgenomen. Maar nu kwam de graaf van Waldeck in actie.

10.7 Waldeck contra Trips

De graaf van Waldeck als heer van Wittem zag na de dood van Winand van Breyll in 1665 mogelijkheden om Eys op termijn in zijn bezit te brengen. Om dat te bereiken moesten de ambities van Trips gefrustreerd worden. Leenrechtelijk werd de stelling dat Eys een manleen was daartoe gebruikt. De verheffing van Eys door Trips in 1665 kon op grond daarvan niet rechtsgeldig zijn, zoals het leenhof van Wittem in 1666 bepaalde. Daardoor zou Eys na de dood van Johan Reynart van Breyll als een vervallen manleen aan de directe leenheer toekomen.

Vanaf 1679 was de graaf van Waldeck gouverneur van Maastricht, waardoor hij niet alleen van dichtbij aandacht kon geven aan de kwestie, maar ook over soldaten kon beschikken. In mei 1680 lagen twaalf soldaten van het garnizoen van Maastricht in Eys.¹⁶³¹ De Staten-Generaal hadden blijkbaar een sauvegarde gegeven. Johan Reynart had zijn oriëntatie op Gulik dus opgegeven. De schenking in 1669 aan zijn neef Herman komt niet meer ter sprake. De graaf van Waldeck zal deze, als leenheer, ook niet hebben willen erkennen. Hoe de graaf van Waldeck het bewerkstelligde is niet duidelijk, maar in 1685 droeg Johan Reynart zijn rechten op Eys over aan de graaf, onder voorbehoud van levenslang vruchtgebruik. De graaf beloofde hem bescherming.¹⁶³² Johan Reynart overleed in 1687. De graaf van Waldeck beschouwde zich daarna, zowel op basis van de stelling van vervallen manleen als op basis van het contract met Johan Reynart uit 1685, als rechtmatig eigenaar van de heerlijkheid. Na jaren van stilstand was er in 1680 weer beweging gekomen in de processen over Eys. Trips verkreeg toestemming tot executie van de vonnissen van het Leenhof van Brabant, die blijkbaar onder Gulikse druk niet eerder was verleend. De daaruit resulterende overval op Eys is al genoemd. Hij werd daarna echter geconfronteerd met de graaf van Waldeck als directe tegenstander, die bovendien de steun had van de Staten-Generaal. In 1686 wilde Trips weer eens proberen iets van zijn rechten in Eys uit te oefenen. Trips bezat het huis Crapoel bij Walhorn, in het hertogdom Limburg gelegen. Van daaruit werd een Brabantse deurwaarder met zestien man naar Eys gestuurd. Op 17 oktober 1686 overvielen zij de soldaten uit Maastricht die nog steeds in Eys lagen. Hun wapens werden in het water gesmeten. Vee en paarden van de pachters, die niet aan Trips hadden betaald, werden weggevoerd naar Crapoel. De graaf van Waldeck was niet in Maastricht, maar zijn plaatsvervanger Von Zobel reageerde direct. Een dag later werd Crapoel overvallen en geplunderd door een zeventigtal

¹⁶³⁰ Bevel d.d. 23 december 1679 en verklaring d.d. 24 februari 1680. RHCL_Wit, inv.nr. 57.

¹⁶³¹ Brief d.d. 31 mei 1680 namens het Leenhof van Brabant. RAB_CF, Correspondance, inv.nr. 509 fol. 253.

¹⁶³² Akte d.d. 15 september 1685. SAK_H, inv.nr. 261.

soldaten uit Maastricht. Daarbij werden twee knechten van Trips gedood. Trips werd als gevangene naar kasteel Wittem gevoerd. Dit optreden van Staatse troepen in Spaans gebied was natuurlijk ongehoord. De Staten-Generaal sanctioneerden de actie van Von Zobel echter achteraf en waren in eerste instantie ongevoelig voor protesten uit Brussel en de eis tot vrijlating van de Brabantse onderdaan Trips. In een brief aan de Spaanse landvoogd werd gesteld dat de Staten-Generaal bevoegd waren om Eys onder hun bescherming te plaatsen op grond van het Partageverdrag, waarin 'la noble sale d'Eijs' aan de Staten-Generaal was toebedeeld. Het optreden in Spaans gebied was toegestaan omdat een misdadiger 'op heterdaad' was betrapt en de minachting voor de Staatse sauvegarde door een particulier niet onbestraft kon blijven.¹⁶³³

De graaf van Waldeck besloot om Trips strafrechtelijk te vervolgen wegens landvredebeuk en 'raubereijen', voor een rechtbank samengesteld uit schepenen van Eys en Mechelen, aangevuld met twee daartoe speciaal aangetrokken juristen. De fiscaal (de aanklager) werd uit Waldeck naar Wittem gezonden. De schepenen van Eys weigerden echter hun medewerking. De graaf vernam dit 'mit sonderbahrem missfallen' en gaf opdracht de schepenen te straffen en zo snel mogelijk uit hun functie te zetten. De schepenen van Mechelen weigerden niet botweg, maar stuurden een beleefd en juridisch onderbouwd betoog met de conclusie dat zij geen enkele jurisdictie over Trips hadden. Daarop besloot de graaf eind 1686 om een speciale rechtbank op te tuigen in Maastricht, die volledig werd bezet met daartoe speciaal aangeworven juristen. De twee Maastrichtse hoogschouten werd om toestemming gevraagd. Trips werd naar Maastricht overgebracht en gevangengezet in de Sint-Pieterspoort. Hij zou daar conform 'der gemeinen kaijsерlichen rechten undt sonderlich die peinliche halsgerichtsordnung Caroli des V' gevonnist moeten worden. Trips weigerde deze rechtbank te erkennen en moest onder fysieke dwang door soldaten naar de rechtszaal worden gebracht. De aanklacht van de fiscaal betitelde Trips als 'Landfriedbrecher' die diverse malen met geweld de heerlijkheid Eys was binnengevallen, mensen had bedreigd en goederen had geroofd.¹⁶³⁴ Trips werd volledig geïsoleerd gehouden en mocht zelfs geen priester ontvangen om de biecht te horen, of een barbier om hem te scheren. Door de vrouw van de cipier om te kopen, wist hij echter enkele brieven naar buiten te laten smokkelen. In mei 1687 deed de graaf van Waldeck hem het aanbod zijn vrijlating te kopen tegen betaling van 2.000 rijksdaalders, waar Trips niet op inging.¹⁶³⁵ De diplomatieke druk van Spaanse zijde ten behoeve van hun onderdaan nam toe. Daarop besloten de Staten-Generaal om stadhouder Willem III als arbiter in de kwestie voor te stellen.¹⁶³⁶ De Spaanse landvoogd ging daarmee akkoord. Willem III bepaalde op 30 juni dat Trips moest worden vrijgelaten, na betaling van de kosten van zijn detentie en een derde van de kosten van het proces. Trips tekende op 9 juli een verklaring dat hij op geen enkele wijze wraak zou nemen op degenen

¹⁶³³ Resolutie van de Staten-Generaal d.d. 28 maart 1687. RHCL_RKG, inv.nr. 196 fol. 146.

¹⁶³⁴ Diverse stukken over dit proces in: RHCL_Wit, inv.nr. 57 en inv.nr. 1196.

¹⁶³⁵ Brief van verwanten van Trips aan de Spaanse landvoogd d.d. 27 mei 1687. SAK_H, inv.nr. 262.

¹⁶³⁶ Resolutie van de Staten-Generaal d.d. 2 juni 1687. SAK_H, inv.nr. 267/2.

die verantwoordelijk waren voor zijn gevangenneming, en werd, na betaling van de geëiste vergoeding, op 16 juli vrijgelaten.¹⁶³⁷

De graaf van Waldeck had van Gulikse zijde blijkbaar de vrije hand gekregen om zijn aanspraken op Eys met alle middelen door te zetten. Mogelijk waren de statuur van de graaf en de te verwachten steun voor hem van de Staten-Generaal redenen voor de hertog van Gulik om terughoudend te zijn, ondanks de aanspraken die in de jaren zeventig zo duidelijk waren geëtaleerd en die nog niet waren opgegeven. Van een bevel aan de graaf van Waldeck om over het bezit van Eys in Düsseldorf tegen Trips te procederen, zoals eerder aan Van Breyll was gegeven, was geen sprake. Er is wel onderhandeld over het verheffen van Eys als Guliks leen in Düsseldorf, maar de graaf wilde Eys niet als manleen verheffen, al was de oorkonde van 1365 er duidelijk over dat Eys een manleen was. Van zijn vier zoons was de laatste in 1678 overleden en de graaf wilde de erfenis voor zijn dochters veiligstellen. Eys is daarom zolang de graaf in leven was niet als Guliks leen verheven.

Eind 1690 begon de graaf van Waldeck bij het RKG een proces tegen Trips ‘ex lege diffamari’ (smaad), de eerste keer dat in het geschil een van de hoogste rechtsinstanties van het Rijk werd ingeschakeld.¹⁶³⁸ Trips wendde zich tot de Spaanse landvoogd om steun, teneinde dit proces te blokkeren, omdat Eys niet tot het Rijk zou behoren. In 1693 diende hij vervolgens een rekest in bij de Geheime Raad in Brussel met het verzoek de Raad van Brabant ertoe te bewegen het proces bij het RKG nietig te verklaren, en om brieven uit te doen gaan aan de keizer en aan de Spaanse ambassadeur aan het Weense hof.¹⁶³⁹ Deze brieven werden verzonden, maar zonder enig resultaat. In 1695 diende de advocaat van de dochters Van Waldeck een ‘schlussrecess’ in, waarin met name de vraag werd behandeld of Eys rijksterritorium was (wat Trips bestreed), maar een vonnis is in deze zaak niet geveld.¹⁶⁴⁰

Na de dood in 1692 van Georg Friedrich van Waldeck erfden zijn drie nog in leven zijnde dochters Wittem en Eys, die onverdeeld gezamenlijk eigendom bleven.¹⁶⁴¹ Dat de graaf als erfgenamen alleen dochters had, bood de hertog van Gulik een kans om Eys als vervallen manleen op te eisen. Daarover later meer. Van Gulikse zijde is Eys in de jaren 1694-1702 in elk geval administratief nog als *Unterherrschaft* behandeld. De landsheerlijke ordonnanties van de hertog van Gulik zijn aan de heer van Eys gezonden (er zijn er 25 bewaard gebleven) en de heer van Eys ontving uitnodigingen voor de *Unterherrentage* (waarvan er vier bewaard

¹⁶³⁷ Gedrukte brochure ‘Facti Species in Sachen Herrn Grafen von Plettenberg und Wittem contra Die verwittibte Frau Gräfinne zu Erbach, Gebohrne Fürstinne von Waldeck’ (1728). Universitäts- und Landesbibliothek Münster (online, urn:nbn:de:hbz:6-85659544108, juli 2017).

¹⁶³⁸ Er is geen RKG-dossier bewaard gebleven van dit proces.

¹⁶³⁹ SAK_H, inv.nr. 267/2.

¹⁶⁴⁰ Stuk d.d. 12 nov. 1695. Ibidem.

¹⁶⁴¹ Sophie Henriette (1662–1702) huwde Ernst, Hertog van Sachsen-Hildburghausen; Albertine Elisabeth (1664–1727) huwde Philipp Ludwig, graaf van Erbach-Erbach; Louisa Anna (1653–1714) huwde Georg IV, graaf van Erbach-Fürstenau.

zijn gebleven).¹⁶⁴² Hoewel Johan Reynart van Breyll in 1687 was overleden, is men deze brieven blijven adresseren aan zijn persoon.¹⁶⁴³

Nadat de Raad van Brabant in 1697 een eerder geveld vonnis in het voordeel van Trips ter executie had gesteld, wendden de erfgenamen van de graaf van Waldeck zich om steun tot de Staten-Generaal. Er volgden protesten in Brussel, en Eys werd weer onder sauvegarde van de Staten-Generaal geplaatst.¹⁶⁴⁴ Maar de procedures voor de Brusselse hoven gingen door. In 1699 begon Trips een nieuw proces bij de Raad van Brabant tegen de dames Van Waldeck. Hij eiste vergoeding van al zijn kosten in samenhang met zijn gevangenschap, en vervolgens ook nietigverklaring van alles wat uit zijn gevangenschap aan voor hem nadelige juridische gevolgen was voortgekomen. De resident van de Staten-Generaal in Brussel zond een verhandeling over Wittem en Eys aan de landvoogd. Hij wees erop dat, als er al Spaanse leenrechtelijke aanspraken op Eys hadden bestaan, deze bij het Partageverdrag aan de Staten-Generaal waren afgestaan. Hij eiste stopzetting van de procedures, maar zonder resultaat.¹⁶⁴⁵ Vonnissen van het Leenhof van Brabant en de Raad van Brabant in 1699 waren opnieuw in het voordeel van Trips. Door een vonnis van de Raad van Brabant van 7 november 1699 werd de overdracht van Eys door Van Breyll aan de graaf van Waldeck in 1685 niet rechtsgeldig verklaard. De erfgenamen dienden de heerlijkheid, en alle ten onrechte genoten inkomsten daaruit, aan Trips te restitueren. Op 18 april 1700 sprak de Raad van Brabant een (herhaald) vonnis uit dat het jagen in de heerlijkheid Eys verbood aan anderen dan Trips.¹⁶⁴⁶ In een vonnis van 16 juli 1700 werd aan Trips 16.000 rijksdaalders schadevergoeding toegekend.¹⁶⁴⁷

Trips zond in 1700 een aantal mannen naar Eys om de heerlijkheid in bezit te nemen. Door de inwoners, die in onmin leefden met de admodiator (pachter) van de heerlijkheid, Henrot (zie 10.5), werden zij met enthousiasme ontvangen. Henrot was afwezig, maar zijn zoon, die zich verzette tegen de overname van de macht door de vertegenwoordiger van Trips, kreeg klappen. De vrouw van Henrot werd met een stok op het hoofd geslagen. In de kerk werd de zetel van de heer verwijderd en de daar aangebrachte wapens van de tweede vrouw van Winand van Breyll en van Johan Reynart van Breyll werden overgeschilderd. Ondanks een expliciet verbod daartoe vanuit Wittem, werd het schuttersfeest gehouden, dat als een bevrijdingsfeest werd gevierd. Henrot diende later een lijst in van 36 mannen die hadden deelgenomen en zich daarmee allen strafbaar zouden hebben gemaakt, en van mannen die geholpen hadden vee weg te drijven dat werd verkocht ten behoeve van Trips. Het (volgens Henrot) 'Tripsische gesindte' (gepeupel) werd op 19 mei weer verdreven, en nu voor de laatste keer, door een sergeant met zestien soldaten van het garnizoen van Maastricht. De

¹⁶⁴² RHCL_Eys, inv.nrs. 513 en 516.

¹⁶⁴³ Gezien de staat waarin deze ordonnanties bewaard zijn gebleven (klein gevouwen, zoals zij als brief waren verstuurd) is er, zoals te verwachten, naar alle waarschijnlijkheid geen uitvoering aan gegeven.

¹⁶⁴⁴ Resolutie van de Staten-Generaal d.d. 6 juli 1697. SAK_H, inv.nr. 270.

¹⁶⁴⁵ Brief van de resident d.d. 30 oktober 1699. RAB_CF, Correspondance, inv.nr. 516 fol. 283-288.

¹⁶⁴⁶ NWKA, inv.nr. VIII.25 fol. 636.

¹⁶⁴⁷ RHCL_RKG, inv.nr. 196 Q15 (Leenhof), Q16 en Q17 (Raad van Brabant).

Spaanse landvoogd zond in juli een brief aan de Staten-Generaal met het verzoek om te bewerkstelligen dat deze soldaten weer zouden vertrekken en dat Trips in vredige possessie van zijn bezitting zou worden gelaten.¹⁶⁴⁸ De erfgenamen Trips zochten intussen verhaal (executoriaal) op goederen van de erfgenamen Waldeck te Simpelveld en Rurdorff, binnen Spaans gebied. De erfgenamen Van Waldeck dienden hierover, als eigenaren van Wittem, een klacht in op de kreitsdag van 1701.¹⁶⁴⁹ In 1702 werd er nog steeds geprocedeerd voor de Raad van Brabant in Brussel door de erfgenamen Trips en de erfgenamen Van Waldeck.¹⁶⁵⁰ Zelfs in 1717 verkregen de erfgenamen Trips bij de Raad van Brabant in Brussel nog een bevel tot beslag op goederen van de erfgenamen Van Waldeck, waaraan ook ‘wethouders en bewindhebber van Eijs’ zouden moeten gehoorzamen.¹⁶⁵¹

Ferdinand Adolf van Plettenberg kocht in 1723 de rechten van de erfgenamen Trips.¹⁶⁵² De juridische strijd over de eigendom van Eys zou pas worden beslist door een vonnis van het RKG, dat Trips als rechtmatige erfgenaam aanwees en Van Waldeck in het ongelijk stelde. Na 1728 mocht Van Plettenberg zich als eigenaar van Eys beschouwen, al werd er daarna nog een tiental jaren geprocedeerd bij het RKG door verre erfgenamen van Van Waldeck.¹⁶⁵³

10.8 De kwestie Beijens en het einde van de directe Gulikse aanspraken

De heerlijkheid Eys werd door de erfgenamen van de graaf van Waldeck verpacht (admodiatie) voor 575 rijksdaalders per jaar. De pachtopbrengst van de hof van Eys was 400 rijksdaalders. Zijn ‘winst’ moest de admodiator halen uit de overige opbrengsten. De admodiator aan het eind van de zeventiende eeuw, Hendrik Henrot, die eerder griffier en schout van Eys was geweest, wist zich bijzonder impopulair te maken bij de inwoners. In 1700 klaagde Henrot dat de inwoners al vijf jaar weigerden om herendiensten te verrichten. Hij had ook recht op een deel van de opgelegde boetes, maar de schepenen weigerden om nog boetes op te leggen. De problemen in Eys schijnen de justitie lam te hebben gelegd, want in 1696 waren er maar twee schepenen in functie, een te klein aantal om vonnissen uit te spreken.¹⁶⁵⁴

Lodewijk Beijens was eigenaar van de hof Goedenraad in Eys. Net als zijn vader, die de hof in 1656 had verworven, meende hij dat Goedenraad, als ‘vrij leen’ van Eys (en leen van

¹⁶⁴⁸ Brief d.d. 24 juli 1700. RHCL_Wit, inv.nr. 57.

¹⁶⁴⁹ NWKA, inv.nr. VIII.25 fol. 631-637.

¹⁶⁵⁰ Processtuk d.d. 14 januari 1702. SAK_H, inv.nr. 267/2.

¹⁶⁵¹ ‘Executorium’ d.d. 14 april 1717 en nader verzoek d.d. 7 mei. RHCL_Wit, inv.nr. 57.

¹⁶⁵² Ferdinand Adolf van Plettenberg (1690-1737) maakte carrière in dienst van de Keulse keurvorst tot hij in 1733 in ongenade viel. Daarna was hij nog in dienst van keizerin Maria Theresia. In 1724 werd hij in de gravenstand verheven, als graaf van Nordkirchen. In 1732 werd Wittem tot graafschap verheven zodat hij tevens graaf van Wittem werd.

¹⁶⁵³ RHCL_RKG, inv.nr. 196; Wiech, RKG, 238-239.

¹⁶⁵⁴ SAK_H, inv.nr. 266.

Valkenburg), privileges had, wat met name tot conflicten over het heffen van 'schat' leidde. In het laatste decennium van de zeventiende eeuw escaleerde dit. Beijens kwam in conflict met Henrot, de admodiator. Zijn verzet tegen het gezag, in een dorp waar de onvrede broeide, was aanleiding om hard tegen hem op te treden. Volgens de beambten van de dames Van Waldeck dreigde er opstand in de heerlijkheid. Er werden soldaten ingehuurd van het garnizoen van Maastricht, die, versterkt met schutters uit Wittem, op 9 april 1699 Goedenraad overvielen en Beijens als gevangene naar kasteel Wittem brachten, waarbij, in elk geval volgens Beijens, excessief geweld werd gebruikt. Beijens werd behandeld als een gewone crimineel en werd in een kerker geworpen, zonder dat zijn vrouw of anderen toegang tot hem kregen. De schepenen van Mechelen, versterkt met twee schepenen van Epen, werden als criminele rechtbank aangewezen. De namens de dames Van Waldeck aangestelde aanklager formuleerde allerlei beschuldigingen tegen Beijens. Hij zou 'rebellisch' zijn tegen de landsvrouwen, hun vertegenwoordiger Henrot met de dood hebben bedreigd en zelfs huurmoordenaars hebben betaald, zodat Henrot zich niet meer in Eys durfde te vertonen. Beijens zou ook de onderdanen van Eys tot opstand hebben aangezet, en volgens de fiscaal waren zelfs de schepenen van Eys medeverdachten.¹⁶⁵⁵ Uit een verklaring van schepenen De la Haye van Mechelen blijkt dat het proces tegen Beijens geheel vanuit Aken werd gedirigeerd door de raden en commissarissen van de dames Van Waldeck, terwijl de schepenen slechts formeel een rechtbank vormden.

Namens Beijens werd geklaagd bij de hertog van Gulik. Dat de drossaard van Wittem met soldaten uit Maastricht en schutters uit Wittem in Eys een man arresteerde, die de hertog als onderdaan van zijn *Unterherrschaft* zou kunnen beschouwen, en hem in Wittem gevangenzette, waarna hij voor een rechtbank in Wittem crimineel werd vervolgd, kon moeilijk verteerbaar zijn vanuit Guliks perspectief. Volgens de drossaard van Wittem gebruikten de landsvrouwen van Eys echter gewoon de middelen waarover zij als landsvrouwen van Wittem beschikten. In de kwestie Trips had de hertog van Gulik lijdzaam toegezien, maar dit keer protesteerde de hertog en dreigde met militair ingrijpen. Ook werd van Gulikse zijde de leenrechtelijke kwestie op scherp gezet. Op 25 juni 1699 behandelde het Guliks leenhof ('Lehn Commissariat') een stuk van de advocaat van de hertog met de stelling dat Eys als manleen aan de Gulikse leenheer was vervallen ('libellus summarius caducitatis'). Al door het overlijden van Floris II van Palant in 1639 zonder mannelijke erfgenaam zou de hertog van Gulik rechtstreeks leenheer zijn geworden van Eys en zou Eys geen onderleen meer zijn. Georg Friedrich van Waldeck had volgens dit stuk in 1676 aan de hertog verzocht het leen Eys van Gulik te mogen releveren als gewoon leen (terwijl Eys in de leenband met Wittem als manleen beschouwd zou blijven worden). Daarmee had de hertog niet ingestemd. Door de dood van Georg Friedrich in 1692 zonder mannelijke erfgenamen zou het leengoed Eys opnieuw aan de hertog van Gulik zijn vervallen. De dagvaarding ('Citatio ad comparandum für dem lehen Commissariat, recipiendum libellum') werd pas op 26 augustus in Eys

¹⁶⁵⁵ Het grootste deel van de relevante stukken in: RHCL_Wit, inv.nr. 297.1.

afgegeven.¹⁶⁵⁶ Op de afwijzende houding van de drossaard van Wittem, Cotzhausen, werd van Gulikse zijde gereageerd door beslaglegging op zijn eigendom binnen Guliks gebied en door beslag te leggen op het huis van zijn broer, schout te Kinzweiler, die uit zijn huis werd gezet en vervolgens een hoge cautie moest stellen om zijn huis weer te mogen betrekken. De dames Van Waldeck kregen steun van de Staten-Generaal, waarbij als reden werd gegeven de jurisdictie ('Gerechtsamb') van de Staten-Generaal over Eys. Dit zal weer gebaseerd zijn op de in het Partageverdrag genoemde 'adelijcke sale'.¹⁶⁵⁷ Een resolutie van de Staten-Generaal d.d. 8 september 1699 bepaalde dat de resident van de Staten-Generaal in Keulen, Hendrick van Bilderbeek, in Düsseldorf moest interveniëren zodat de kwestie 'in der minne geaccommodeert moge worden'.¹⁶⁵⁸ Van Bilderbeek reisde diverse malen als bemiddelaar en onderhandelaar naar Düsseldorf en diende daar in oktober een 'Memorial' in over de zaak. In november 1699 vond er een conferentie plaats in Düsseldorf van vertegenwoordigers van de Staten-Generaal, van de dames Van Waldeck en van de hertog van Gulik. Na drie dagen onderhandelen werd er op 25 november 1699 een voorlopig akkoord bereikt, inhoudende dat Beijens, na het stellen van cautie, zou worden vrijgelaten en dat het proces tegen hem voor onpartijdige rechters zou worden gevoerd. De hertog van Gulik zou de dames Van Waldeck als erfgenamen van Eys accepteren en zij zouden het leen Eys in Düsseldorf verheffen, maar alleen mannelijke erfgenamen zouden het leen in de toekomst kunnen verheffen. Zij dienden nog te verklaren of zij accepteerden dat Eys een *Unterherrschaft* was. De dames Van Waldeck moesten dit voorlopig akkoord nog ratificeren om het van kracht te laten worden, maar dat gebeurde vooralsnog niet. Beijens bleef gevangen en zijn behandeling verbeterde niet. De resident van de Staten-Generaal schreef op 2 januari aan drossaard Cotzhausen van Wittem dat men alles wat in Düsseldorf bereikt was niet teniet moest doen door halsstarrig te weigeren Beijens vrij te laten. Begin februari 1700 zond de hertog van Gulik een brief aan de drossaard van Wittem, verwijzend naar het voorlopig akkoord, en eiste de vrijlating van Beijens. Cotzhausen bleef herhalen dat hij Beijens niet vrij kon laten zonder expliciet bevel van de dames Van Waldeck. Bovendien had Beijens nog niet voldoende cautie gesteld en geen verklaring 'de non offendo' afgegeven. Op 16 februari schreef de hertog een laatste waarschuwing: als Beijens niet binnen acht dagen in vrijheid zou worden gesteld, zouden de bezittingen van de drossaard van Wittem in Guliks gebied verbeurd worden verklaard en zou diens broer, die een cautie van 1.000 rijksdaalders had moeten stellen, dit bedrag verbeuren. Begin april 1700 vond opnieuw overleg plaats in Düsseldorf, weer in aanwezigheid van de resident van de Staten-Generaal. Men kwam niet tot een volledig akkoord en beide partijen kregen drie maanden om bewijsmateriaal te verzamelen vóór of tegen de stelling dat Eys een *Unterherrschaft* van Gulik was, evenals met betrekking tot de van Gulikse zijde ingenomen stelling dat aan de

¹⁶⁵⁶ RHCL_Eys, inv.nr. 512.

¹⁶⁵⁷ In een stuk uit 1699 namens de Staten-Generaal gericht aan de Spaanse landvoogd wordt met betrekking tot Eys gesteld dat de Staten-Generaal geen aanslag kunnen tolereren 'au droit féodal d'une terre que leur at esté absolument cedée par l'acte de partage'. Brief d.d. 30 oktober 1699. SAK_H, inv.nr. 270.

¹⁶⁵⁸ RHCL_Wit, inv.nr. 57.

hertog het voogdijrecht over Eys zou toekomen. Verder werd van de zijde van de erfgenamen Van Waldeck voorgesteld om als onpartijdige rechters in de zaak Beijens twee schepenen uit Wijlre en twee uit Gulpen aan het college toe te voegen. Als de rechters niet tot een oordeel konden komen, zou de zaak aan rechtsgeleerden van een universiteit worden gestuurd en zou het ontvangen advies als oordeel gelden. Na dit overleg is Beijens blijkbaar vrijgelaten. Een beambte van de dames Van Waldeck schreef in 1700 dat men, achteraf gezien, met het arresteren van Beijens wel 'etwas zu hitzig' te werk was gegaan. Van een latere veroordeling van Beijens is niets bekend.

In juli, na de afgesproken drie maanden, kwamen de partijen weer bijeen. Van de zijde van de erfgenamen Van Waldeck werd betoogd dat de overdracht door Johan Reynart van Breyll aan zijn neef Herman slechts een schijnhandeling was geweest en dat Johan Reynart als heer van Eys was gestorven. Van Gulikse zijde kon men blijkbaar geen bewijs van enige betaling als *Unterherrschaft* overleggen. Van de zijde van de erfgenamen waren als tegenbewijs alle beschikbare gegevens verzameld over betalingen aan keizerlijke commandanten en de eerder beschreven bijdrage in de *Türkensteuer* van 1664.

Wat er precies overeen werd gekomen, is niet bekend, maar Eys is na deze bijeenkomst niet als een Gulikse *Unterherrschaft* behandeld. Weliswaar ging er nog een uitnodiging uit aan Eys voor de *Unterherrentag* van 21 januari 1702, maar dat lijkt een administratieve fout, gebaseerd op het nog vóórkomen op een lijst.¹⁶⁵⁹ De hertog van Gulik nam genoeg met de leenverheffing door de bezitters van Eys. De stelling dat Eys in de toekomst als een manleen beschouwd moest worden, heeft de hertog van Gulik laten varen, al werd er in de eerste leenverheffing nog naar verwezen. Op 21 januari 1701 werd Eys in Düsseldorf verheven voor de dames Van Waldeck.¹⁶⁶⁰ Er werd daarbij vermeld dat dit gebeurde 'unangesehen der Heimfälligkeit', dus zonder er rekening mee te houden dat het als manleen vervallen zou zijn, en het werd verheven als een 'feudum promiscuum', een leen dat zowel op mannelijke als vrouwelijke erfgenamen kon overgaan. Het enige restant van de stelling dat Eys een manleen zou zijn, is de clausule in de leenbrieven dat bij vererving 'jedoch den männlichen in alle Weg den Vorzug' zou toekomen.

In 1712 stond de al dan niet 'unterherrschaftliche qualität' van Eys blijkbaar nog eens kort ter discussie. Vanuit Düsseldorf werd toen een brief gestuurd aan de syndicus van de vergadering der Gulikse *Unterherren*, met het verzoek om bewijs te leveren uit het archief van de *Unterherren* dat Eys een *Unterherrschaft* was. De syndicus antwoordde dat er in de voorafgaande 70 of 80 jaar vanwege Eys nooit een cent aan de kas van de *Unterherren* was betaald, dat Eys zelfs niet voorkwam in enige matrikel van de aanslagen van de *Unterherren* en dat de heer van Eys nooit op enige *Unterherrentag* was verschenen.¹⁶⁶¹ In februari 1713 werd er nog een ordonnantie van de hertog van Gulik gezonden naar de 'Einhaber

¹⁶⁵⁹ De uitnodiging is gericht aan 'Freijherren von Briell zue Eijs'. RHCL_Eys, inv.nr. 516a.

¹⁶⁶⁰ LNRW_R, Jülich, Lehen, Spezialia, inv.nr. 63 Urkunde 1.

¹⁶⁶¹ LNRW_R, Jülich, Unterherrschaften, Akten III, inv.nr. 33.

der Unterherrlichkeit Eis'.¹⁶⁶² Daarna was het weer stil op dit front. Toch waarschuwde een adviseur van Van Plettenberg in 1729 dat men bij de belening op zijn hoede moest zijn voor Gulikse aanspraken op 'Gerechtsamb' over Eys.¹⁶⁶³

Uiterlijk nadat Johan Reynart van Breyll was overleden, was Eys geen leen meer van Wittem. De heer van Eys kon de heerlijkheid niet van zichzelf als heer van Wittem in leen houden. Daarmee was Eys een direct leen van Gulik geworden. In de Gulikse leenbrieven vanaf 1701 wordt ook niet vermeld dat Eys een onderleen zou zijn. Meestal blijft onvermeld dat de leenman heer van Wittem was. In een verklaring van de schepenen van Mechelen uit 1716 staat dat Eys 'ehediesem von dem alhiesigem haus Wittem lehnruhig gewesen' maar als vervallen manleen met Wittem 'consolidirt' was.¹⁶⁶⁴

De verhoudingen met Gulik bleven ondanks deze strubbelingen blijkbaar goed, zodat een beroep op de hertog kon worden gedaan. In juli 1701 werd de hertog van Gulik om steun gevraagd tegen eisen vanuit Roermond om Eys als *terre franche* rationsgelden te laten betalen, met terugwerkende kracht vanaf 1679. Er werden brieven van de hertog verkregen gericht aan de Spaanse landvoogd en aan de Spaanse gouverneur van Gelre.¹⁶⁶⁵ Ook de Kreits werd om hulp gevraagd, maar er zijn geen aanwijzingen dat de Kreits zelf iets ondernam, naast de brieven van de hertog van Gulik.¹⁶⁶⁶ Ook in de strijd met Trips gaf de hertog steun. In juli 1701 werd op verzoek van de dames Van Waldeck beslag gelegd op de goederen van Trips in Guliks gebied, omdat Trips bij de Raad van Brabant tegen de dames Van Waldeck bleef procederen en in Spaans gebied beslag had laten leggen op hun bezittingen. Eys wordt hierbij van Gulikse zijde aangeduid als de 'uns als hertzogen zu Gulich zu lehen gehende und unter unseren schutz und schirm gehörige herrschafft Eijs'.¹⁶⁶⁷ Hoewel 'Schutz und Schirm' van Gulikse zijde vaak als basis voor landsheerlijke aanspraken werd gebruikt, was daar in het geval van Eys blijkbaar geen sprake meer van. Eind 1701 en begin 1702 was de resident van de hertog van Gulik in Brussel opnieuw actief tegen de voortgaande juridische stappen van Trips aan Brusselse hoven.¹⁶⁶⁸

10.9 De schepenstoel van Aken

Zoals eerder beschreven, had de SvA in 1687 op verzoek van de heer van Eys een verklaring afgegeven dat Eys tot het ressort van de SvA behoorde. In maart 1688 begon de eigenaar van een hoeve in Simpelveld, die grond in Eys bezat, een proces in hoger beroep bij de SvA tegen een door de schepenen van Eys vastgestelde aanslag voor de 'schat'. De SvA deed

¹⁶⁶² Het pamflet dateert van 9 februari 1713. RHCL_Wit, inv.nr. 299.

¹⁶⁶³ Brief van Braumann aan de graaf d.d. 25 september 1730. RHCL_Wit, inv.nr. 227.

¹⁶⁶⁴ LNRW_RKG, inv.nr. 1987 Q51.

¹⁶⁶⁵ RHCL_Eys, inv.nr. 516a.

¹⁶⁶⁶ NWKA, inv.nr. VIII.25 fol. 632.

¹⁶⁶⁷ Bevel tot beslaglegging d.d. 6 juli 1701. RHCL_Eys, inv.nr. 512.

¹⁶⁶⁸ RHCL_Wit, inv.nr. 57.

‘citatio, inhibitio et compulsoriales’ uitgaan aan de schepenen van Eys. Een maand later volgden ‘arctiores compulsoriales’ met de dreiging van een hoge boete.¹⁶⁶⁹ Secretaris Henrot informeerde de raden van de graaf van Waldeck. Hij stelde dat het de eerste keer was sinds mensenheugenis dat een dergelijk bevel van de SvA werd ontvangen.¹⁶⁷⁰ Het spreekt vanzelf dat de graaf van Waldeck niet wilde toegestaan dat aan het bevel van de SvA werd voldaan. Het proces liep daarom dood door gebrek aan medewerking van de schepenen van Eys.

Na de dood van Johan Reynart van Breyll in 1687 begonnen Peter Fabri en Hendrik Henrot, respectievelijk gewezen schout en secretaris van de schepenbank van Eys, in 1688 bij de SvA een proces inzake de nalatenschap van Van Breyll, die in Aken had gewoond. Zij meenden recht te hebben op achterstallige betalingen van salaris en vergoedingen voor bijzondere diensten. Trips beschouwde zich echter niet als erfgenaam maar als schuldeiser van de overledene. Deze partijen sloten na jaren van procederen in 1694 een compromis.¹⁶⁷¹ Het proces in Aken was geen appelprocedure vanuit Eys en vormde dus geen bevestiging van de competentie van de SvA over Eys.

In het kader van het gesloten compromis droeg Trips een tot de nalatenschap behorende schuldvordering op de inwoners van Eys over aan Henrot en Fabri. In 1696 begonnen de ‘gemeijne ingesetenen’ van Eys bij de SvA een proces ‘ex lege diffamari’ tegen Trips. De inwoners bestreden het bestaan van de schuld. De SvA was bereid hier als eerste instantie op te treden en verleende een dagvaarding tegen Trips. De klagers hadden aangevoerd dat de schepenen van Eys mede partij waren in de kwestie en daarom zelf geen rechters konden zijn in dit proces. Ook werd aangevoerd dat het aantal schepenen in Eys, zoals eerder vermeld, te klein was om vonnissen te vellen. Trips wendde zich tot de Raad van Brabant en voeg om ‘brieven van cassatie’ tegen ‘eenighe hun noemende voorstaenders, geerfde ende gemeijntenaren van Eijs’. Dit leidde tot een proces waarin de inwoners van Eys de competentie van de Raad bestreden. Zij (of hun advocaat) duiden Eys aan als ‘vrije Rijcxheerlijkckheit’. In 1699 liep deze procedure nog.¹⁶⁷² Het proces voor de SvA liep nog in 1704, maar daarna wisten de functionarissen van de dames Van Waldeck te bereiken dat de zaak werd voorgelegd aan de appelcommissarissen van Wittem.¹⁶⁷³ In 1713 gingen de erfgenamen Beijens van een vonnis van de schepenen van Eys in appel bij de SvA, maar het proces maakte blijkbaar geen vorderingen.¹⁶⁷⁴

In 1715 trad de SvA hard op tegen de schout van Eys omdat deze de heerlijkheid aan de – volgens de SvA bestaande – jurisdictie van de SvA zou willen onttrekken. In een geschil binnen de heerlijkheid over in Eys opgelegde belastingen achtte de SvA zich na een klacht

¹⁶⁶⁹ Op 27 maart 1688 zond de SvA, op verzoek van een zekere Buretti, de gebruikelijke compulsoriales naar Eys, op 15 mei gevolgd door ‘ulteriores compulsoriales’. Daarna gebeurde er niets meer. RHCL_Eys, inv.nr. 503; SAA_Mis, 1681-1697 fol. 140 verso en 144.

¹⁶⁷⁰ RHCL_Eys, inv.nr. 503.

¹⁶⁷¹ SAK_H, inv.nr. 262.

¹⁶⁷² SAK_H, inv.nr. 267/1.

¹⁶⁷³ RHCL_Eys, inv.nr. 515a.

¹⁶⁷⁴ Het Protocolum Appellationis bevat alleen de vermelding van het aanhangig maken van dit appel. SAA_PA, 1691-1717 fol. 219 verso.

van een inwoner competent.¹⁶⁷⁵ Toen schout Henrot weigerde te gehoorzamen aan bevelen van de SvA, greep deze in met militaire middelen. Op 26 oktober 1715 deed een dertigtal soldaten uit Aken een inval in Eys. Zij omsingelden bij zonsopgang het huis van de schout, die echter niet thuis bleek te zijn. Zijn huis werd leeggeplunderd en de goederen werden in Aken openbaar verkocht.¹⁶⁷⁶ Nog geen week daarna vroegen inwoners van Eys de SvA om een mandatum tegen Henrot.¹⁶⁷⁷ Henrot, die al eerder, tijdens het geschil met Gulik, burger van Maastricht was geworden, had zich echter onder de bescherming van de Staatse gouverneur van Maastricht geplaatst en kreeg van hem militaire steun om de belastingen te doen innen, ondanks een verbod van de SvA. De SvA verzocht de raad van de stad Aken om opnieuw soldaten ter beschikking te stellen, maar de raad bleek nu zeer voorzichtig en kwam niet tot een besluit.¹⁶⁷⁸ Ook de juridische weg werd door beide partijen bewandeld. In december 1715 verkreeg de SvA bij de RHR een ‘mandatum s.c.’ tegen Henrot, als schout van Eys, waarmee aan Henrot werd verboden zich tot instanties buiten het Rijk te wenden.¹⁶⁷⁹ Daarop begon de vorstin van Waldeck, als vrouwe van Eys, in 1716 een proces bij het RKG en vroeg om een mandatum tegen de SvA.¹⁶⁸⁰ Het RKG verleende het gevraagde mandatum, waarmee de SvA werd bevolen het proces over de ‘schat’ in Eys te staken, van alle schendingen van de jurisdictie en het territorium van Eys (‘violationibus alienae jurisdictionis et territorij’) af te zien en de weggehaalde bezittingen van Henrot te restitueren. De SvA wilde vervolgens bij de RHR verder procederen over het ‘ius resortus’, maar de RHR verwees deze zaak wegens ‘Praevention’ in november 1717 naar het RKG. In het RKG-proces was de vraag of Eys rijksonmiddellijk was en daarom rechtstreeks bij het RKG mocht procederen, nadrukkelijk in geschil. Beide partijen hadden blijkbaar moeite om stukken te produceren die hun standpunten staafden. Wat appel van vonnissen in Eys op de SvA betreft, kon deze alleen naar twee pogingen daartoe uit 1688 en één uit 1713 verwijzen, waarin weliswaar ‘proces war erkandt’, maar blijkbaar geen vonnis was uitgesproken. De SvA overlegde verklaringen dat Eys niet in de matrikels van de NWK voorkwam en dat in de archieven van de rijkskanselarij in Mainz geen spoor van Eys was te vinden. Eys kon daar de eerder behandelde betaling van *Türkenhilfe* in 1664 tegenoverstellen en verder alleen betalingen van contributie aan keizerlijke militaire commandanten. Van appel op de schepenen van Mechelen in civiele kwesties kon slechts één voorbeeld uit 1616 worden gegeven. In 1722 verklaarde het RKG vreemd genoeg dat de zaak wegens ‘Praevention’ door de RHR moest worden behandeld. Het lijkt alsof de hete aardappel werd doorgespeeld. Verdere gegevens ontbreken. Er zijn geen aanwijzingen dat er in de rest van de achttiende

¹⁶⁷⁵ ‘Schreiben umb bericht cum inhibitione’ en dreiging met een boete van 300 goudgulden d.d. 2 oktober 1715. SAA_Mis, 1714-1725 fol. 7 verso.

¹⁶⁷⁶ SAA_RKG, inv.nr. W 326 Q8.

¹⁶⁷⁷ ‘Supplication und pitt pro mandato cassatorio inhibitorio et de non contraveniendo transactionu sine clausula.’ SAA_PA, 1691-1717 fol. 241.

¹⁶⁷⁸ SAA, Ratsprotokolle, respectievelijk 21, 25 en 30 oktober 1715.

¹⁶⁷⁹ ‘Mandatum s.c. in puncto recursus illiciti ad exteros’ d.d. 9 december 1715. HHStA, RHR, Judicialia Decisa, inv. nr. 12.

¹⁶⁸⁰ SAA_RKG, inv.nr. W 326.

eeuw nog van enige rechtsgang op de SvA sprake is geweest. Toen in 1769 een schepen van Aken, die eigenaar was van de hof Goedenraad in Eys, de SvA probeerde in te schakelen om getuigen te verhoren en een gerechtelijk verslag daarvan te verkrijgen, protesteerde de drossaard van het graafschap Wittem direct door middel van een notarieel vastgelegde 'Sedula protestationis'. Hij betitelde de SvA als 'subalternen richter' die geen bevoegdheid had in Eys.¹⁶⁸¹

10.10 Eys in de achttiende eeuw

Eys werd na 1700 vaak als rijksonmiddellijk betiteld en als 'freie Reichsherrschaft', maar het was zijn zelfstandigheid kwijt, met handen en voeten gebonden aan Wittem, en het had geen rechtstreekse toegang tot de hoogste rechtsinstanties van het Rijk. Het enige dat gezegd kan worden is dat Eys tot op zekere hoogte deelde in de rijksonmiddellijke status van Wittem.

Er is geen enkel hoger beroep ingesteld bij het RKG van een door de schepenen van Eys (tot de opheffing van de schepenbank in 1729) uitgesproken vonnis. In 1720 werd in een leenrechtelijke kwestie wel een beroep gedaan op de RHR, het enige voorbeeld van deze rechtsgang dat bekend is. Het leenhof van Eys, onder leiding van Hendrik Henrot, had in 1717 drie hoeven die leengoederen waren aan de landsvrouwe vervallen verklaard, wegens het niet releveren ervan voor het leenhof. De eigenaar, Schell, probeerde van dit vonnis in appel te gaan bij het leenhof van Wittem, maar Henrot weigerde de processtukken naar Wittem over te brengen, omdat het leenhof van Wittem niet competent zou zijn in hoger beroep. Aangezien Eys een rechtstreeks leen van Gulik was geworden, lijkt dit standpunt formeel correct. Schell wendde zich tot de RHR en vroeg een mandatum, dat ook werd verleend. Alleen dit mandatum met de dagvaarding door de RHR is bewaard gebleven en daaruit blijkt niet of Henrot het Guliks leenhof wél competent achtte als beroepsinstantie.¹⁶⁸² De RHR gaf het leenhof van Eys bevel de processtukken naar de RHR op te sturen en daagde Henrot en de twee andere leden van het leenhof om voor de RHR te verschijnen. Het vervolg is niet bekend. In de dagvaarding worden de hoeven, naar alle waarschijnlijkheid in navolging van het rekest, aangeduid als 'sub terra de Wettem in pago Eys', dus gelegen onder het land van Wittem in het dorp Eys. Door de zelfstandigheid van Eys te negeren, konden de klagers gebruik maken van de rijksonmiddellijke positie van Wittem en de RHR tot ingrijpen verleiden. Maar leenrechtelijk lijkt een rechtsgang op Düsseldorf formeel juist, of in elk geval een noodzakelijke tussenstap.

Ferdinand Adolf van Plettenberg kocht in 1722 de heerlijkheid Wittem en in 1723 de rechten van de erfgenamen Trips op Eys. In 1728 kocht hij bovendien de heerlijkheid Slenaken.

¹⁶⁸¹ D.d. 12 december 1769. RHCL_Wit, inv.nr. 291.

¹⁶⁸² 'Compulsoriales, Mandatum Caesareum attentatorium revocatorium et inhibitorium s.c. cum annexam Citatione' d.d. 9 september 1720. RHCL_Eys, inv.nr. 513b.

Hij had ook belangstelling voor de heerlijkheid Wijlre en het graafschap Gronsveld, maar onderhandelingen over de aankoop daarvan waren uiteindelijk niet succesvol. Na jaren van procederen over het bezit van Eys voor het RKG werd Van Plettenberg in 1728 in het gelijk gesteld, maar de executie van het vonnis vergde nog tijd. Op 3 september 1729 kon de heerlijkheid Eys namens Van Plettenberg eindelijk formeel in bezit worden genomen. Alle beambten werden direct ontslagen en de schepenbank werd opgeheven. Van Plettenberg wilde één bestuur en één justitie voor zijn bezittingen. De afzonderlijke schepenbanken werden opgeheven en er bleef slechts één schepenbank, die van Mechelen, waaraan Epen, Slenaken en Eys elk twee leden mochten bijdragen. De nieuwe eigenaar wees de twee schepenen aan die namens Eys zitting kregen in de hoofdbank Mechelen. De drossaard en de rentmeester van Witten waren voortaan mede verantwoordelijk voor Eys. Wittem, Eys en Slenaken worden gezamenlijk steeds als 'land' aangeduid. Vertegenwoordigers van Eys namen deel aan de lands- of bankvergadering in Mechelen, waar belangrijke besluiten werden geaccordeerd onder voorzitterschap van de 'Landtdrossardt'.¹⁶⁸³ Eys had alleen nog een eigen schattheffer en de vertegenwoordigers van de inwoners mochten zelf de verdeling van de aanslagen vaststellen waartoe in de landsvergadering was besloten. In naam bestond de heerlijkheid Eys nog, in bestuurlijke en justitiële zin was zij versmolten met Wittem. In de aanhef van vonnissen van de schepenbank werd gesproken van 'Wir Drossart und Scheffen des haubtgerichts der reichs Graffschafft Wittem, auch reichs Herrschafften Eijs und Schlenacken' of 'Wir Richter undt Scheffen der Reichsgraffschafft Wittem und Reichsherrschafften Eijs und Schlenacken'.¹⁶⁸⁴

De graaf van Waldeck had al na het in bezit nemen van Eys bepaald dat Eys een vierde moest bijdragen in alle buitengewone lasten die aan Wittem (met Eys) werden opgelegd. Daartoe behoorden de militaire contributies, maar ook de rijks- en kreitslasten, hoewel Eys zelf niet werd aangeslagen vanwege Rijk en Kreits, en de aanslag voor Wittem niet veranderde doordat de graaf in het bezit was gekomen van Eys, Dit bleef ook na zijn dood de regel. In 1703 protesteerden de inwoners van Eys tegen deze verdeelsleutel, die volgens hen de draagkracht van Eys niet juist woog. Maar de verdeelsleutel bleef vooralsnog van toepassing.¹⁶⁸⁵ Toen Slenaken meebetaalde, droeg Eys een vijfde van de lasten, maar de aanslag voor Wittem was verhoogd met een quotum voor Slenaken.¹⁶⁸⁶ Nadat Slenaken in 1771 was verkocht, droeg Eys 19% van de lasten voor Wittem.¹⁶⁸⁷

In de jaren 1754-1784 procedeerde vrijheer F. von Geyr, sinds 1746 eigenaar van Goedenraad en Vogelzang, voor het RKG tegen de graaf van Plettenberg over het inspraakrecht

¹⁶⁸³ LNRW_RKG, inv.nr. 1987 Q22.

¹⁶⁸⁴ RHCL_Wit, inv.nr. 1057 (Gedingregister 1745-1749).

¹⁶⁸⁵ Volgens het rekest d.d. 21 mei 1703 vormde het belastbare land in Eys nog geen 19% van het totaal voor Wittem en Eys samen, terwijl de kwaliteit in Eys lager was. RHCL_Eys, inv.nr. 503.

¹⁶⁸⁶ Bijvoorbeeld een aanslag voor de *Kammerzieler* in 1748 (LNRW_RKG, inv.nr. 1987 Q55). Een kwart van de oude rijks- en kreitsaanslag voor Gronsveld was na de verkrijging van Slenaken toegevoegd aan de aanslag voor Wittem (NWKA, inv.nr. II.P.3 fol. 1).

¹⁶⁸⁷ In 1783 was de verdeling tussen Mechelen, Epen en Eys: 54% - 27% - 19%. RHCL_Wit, inv.nr. 288.

van de meestgeërfden van Eys. In de landsvergadering van het graafschap hadden de meestgeërfden van Eys volgens hem een te geringe stem en Von Geyr wilde zich beroepen op het eerdergenoemde akkoord van 1666 met de toenmalige heer van Eys, op basis waarvan de goedkeuring van de meestgeërfden vereist was voor het opleggen van schat in Eys. Von Geyr moest daarom de zelfstandigheid van Eys benadrukken en betitelde Eys in zijn klacht als *Reichsherrschaft*. Het was een mandaatsproces, dus er waren geen tusseninstanties. Dit is het enige RKG-proces van een 'onderdaan' in Eys.¹⁶⁸⁸

10.11 Samenvatting en conclusies

Eys te betitelen als 'vrije rijksheerlijkheid' is moeilijk verdedigbaar, als de aanduiding tenminste rijksonmiddellijkheid moet impliceren. De heerlijkheid Eys had vóór 1600 eigenlijk geen duidelijke status. Eys was door de leenband en (in elk geval formeel) door rechtsgang gebonden aan Wittem. Van wie de heer van Wittem Eys in leen hield, was in vergetelheid geraakt. Van rechtsgang op het RKG of de SvA was geen sprake. Er waren geen contacten met de NWK. In tegenstelling tot Wijlre, met zijn sterke oriëntatie op de SvA en het RKG, volgde Eys de ontwikkelingen van Wittem en zijn oriëntatie op Brabant. In de eerste helft van de zeventiende eeuw behoorde Eys, net als Wittem, tot het ressort van de Raad van Brabant. De staatsrechtelijke status was echter niet duidelijk. In de ogen van derden behoorde Eys toen tot de Spaanse invloedssfeer, al waren de Spaanse landvoogden bereid Eys als neutraal gebied te zien. Na 1650 is aan deze situatie abrupt een einde gekomen, door bewuste keuzes. De enorme overlast van de troepen van Spaanse bondgenoten en de dreiging als *terre franche* te worden aangeslagen, hebben ertoe geleid dat de heer van Eys zich wilde onttrekken aan het Brabantse ressort en de Brabantse invloed. Dat Wittem zich toen naar het Rijk wendde, speelde daarbij zeker een rol. Nadat een poging om tot de Keulse Alliantie te worden toegelaten was mislukt, heeft de heer van Eys zich niet meer rechtstreeks tot het Rijk gewend. De hertog van Gulik en de heer van Wittem waren de mogelijke beschermheren, contacten met het Rijk waren er niet.

In de tweede helft van de zeventiende eeuw was de situatie wat rechtsgang in hoger beroep betreft uitermate verward. De Raad van Brabant en het Leenhof van Brabant bleven zich competent achten, het RKG speelde nauwelijks een rol. Rechtsgang naar Düsseldorf is overwogen en even leek er gekozen te worden voor de SvA. De SvA, die nooit competent was geweest voor Eys, bleek bereid Eys tot zijn ressort te rekenen, en de SvA heeft in de achttiende eeuw nog geprobeerd om Eys met inzet van militairen ook daadwerkelijk binnen zijn ressort te trekken.

Het bezit van Eys was vanaf 1666 heftig omstreden. De erfrechtelijke perikelen zorgden ervoor dat partijen steun zochten waar en in welke vorm zij deze maar konden krijgen, maar

¹⁶⁸⁸ LNRW_RKG, inv.nr. 1987.

dat was lange tijd niet bij de hoogste rechtsinstanties van het Rijk. Pas vanaf het eind van de zeventiende eeuw werd ook het RKG ingeschakeld om de juridische geschillen over het bezit van Eys te behandelen.

Het is opvallend hoe weinig betekenis ressort uiteindelijk had, hoe gemakkelijk er besloten werd om van ressort te wisselen, en hoeveel belang er daarentegen nog werd gehecht aan leenrechtelijke banden. Het ontbreken van directe leenrechtelijke banden beperkte de Spaanse ambities, de aanwezigheid van leenrechtelijke banden maakte de hertog Gulik en de heer van Wittem tot concurrenten met betrekking tot Eys. Hoewel de Staten-Generaal de mogelijkheid hadden leenrechtelijke aanspraken geldend te maken, is de status van Eys niet bedreigd door Staatse aanspraken, wat met name te danken lijkt aan de goede relaties van de heren van Wittem (de graaf van Waldeck en zijn erfgenamen) met de Staten-Generaal. De herontdekte (veronderstelde) leenband met Gulik bood ook een optie aan de heer van Eys. Zijn keuze, met name in de jaren zeventig, om steun te zoeken bij de hertog van Gulik heeft echter bijna tot gevolg gehad dat Eys een Gulikse *Unterherrschaft* werd. De leenband met Wittem, de status van de eigenaren van Wittem en de tussenkomst van de Staten-Generaal hebben dit uiteindelijk voorkomen.

Eys zou vanaf 1687, toen de graaf van Waldeck het bezit opeiste, als onderheerlijkheid van Wittem betiteld kunnen worden, met een afgeleide status, gebaseerd op de status van Wittem. Het droeg van toen af aan via Wittem bij in de rijks- en kreitslasten. Het mocht zijn eigen schepenbank nog 40 jaar behouden, maar had verder al nauwelijks zelfstandigheid. Nadat het RKG Eys in 1728 uiteindelijk had toegewezen aan Van Plettenberg, werd het geannexeerd en ging het onderdeel vormen van Wittem (vanaf 1732 graafschap). Slechts in naam bleef het de status van zelfstandige heerlijkheid behouden. Men kan dan eigenlijk niet meer van een heerlijkheid Eys spreken. Het had geen eigen schepenbank of eigen functionarissen. Rijksonmiddellijk was het slechts door deze versmelting met het rijksonmiddellijke Wittem.

11 LIMBRICHT

11.1 Inleiding en onderzoeksvragen

Limbricht wordt vaak als ‘vrije rijksheerlijkheid’ betiteld.¹⁶⁸⁹ In de tweede helft van de zeventiende eeuw zou deze lange tijd geheel onafhankelijke en rijksonmiddellijke heerlijkheid in de invloedssfeer van de hertog van Gulik zijn geraakt en vanaf 1665 (toen een overeenkomst werd getekend), dan wel vanaf de achttiende eeuw (na in het bezit te zijn gekomen van het geslacht Van Bentinck), onderworpen zijn geweest aan diens landsheerlijk gezag. Dit bestaande beeld van de oude staatsrechtelijke status van Limbricht en de Gulikse ‘annexatie’ is aan revisie toe.¹⁶⁹⁰ Met name bronnen in Duitse archieven zijn nog onvoldoende in de beschouwing betrokken.

Zoals ook in eerdere casus, wordt onderzocht of er sprake is geweest van een relatie met het Rijk en krijgt de rechtsgang in hoger beroep aandacht. Wat de relatie met grote landsheren betreft, is de historie van de complexe leenbanden een belangrijk onderwerp, en de betekenis daarvan na 1500. Specifiek wordt daarbij de vraag onderzocht of meervoudige leenbanden vóór 1500 een middel waren geweest om neutraliteit te behouden in de invloedssferen van verschillende landsheren.

In de voor de uiteindelijke staatsrechtelijke status cruciale zeventiende eeuw was er sprake van een botsing van Spaanse, Staatse en Gulikse aanspraken en bemoeienis, die in beeld worden gebracht. Tegelijkertijd speelden er grote interne tegenstellingen doorheen tussen de heer en zijn onderdanen, partijen die keuzes maakten in het zoeken van steun en van rechtsmiddelen, met potentieel staatsrechtelijke consequenties.

In dit hoofdstuk wordt het fenomeen van de Gulikse *Unterherrschaften*, heerlijkheden die een grote mate van autonomie kenden maar toch onder Gulikse soevereiniteit vielen of kwamen, diepgaander onderzocht. Hun positie vertoont parallellen met die van VRH. Aan het fenomeen is al kort geraakt in de casus Eys, en het speelt ook in het volgende hoofdstuk over Kessenich een rol, maar het vormt een duidelijke complicatie bij de beoordeling van de staatsrechtelijke status van Limbricht. In verband daarmee komt ook aan de orde wat de betekenis was van ‘Schutz und Schirm’, de bescherming door een leen- of landsheer, voor de

¹⁶⁸⁹ Zoals bijvoorbeeld in de aanduiding van het archief ‘01.180 Vrije Rijksheerlijkheid Limbricht, 1645-1793’ in het RHCL, en in het boek van Smeets over de historie van Limbricht (Smeets, Lembergh, 52). De overige relevante literatuur wordt hierna nog behandeld.

¹⁶⁹⁰ De belangrijkste literatuur van recentere datum over Limbricht is het boek Lembergh (1984), dat een uitgebreid en gedetailleerd overzicht geeft van de op dat moment bekende feiten, en een artikel van Van Luyn uit 2006 (Van Luyn, Vragen). Op de staatkundige status wordt in deze werken niet dieper ingegaan. Verder is er een artikel van Munsters uit 1985, dat een deelaspect van de vroege historie in detail behandelt (zie 11.3.3).

relatie met de hertog van Gulik. Als slot van dit hoofdstuk wordt er kort aandacht gegeven aan Gulikse landsheerlijke ambities met betrekking tot diverse VRH.

11.2 Algemeen

Limbricht ligt in een regio met een ingewikkelde geschiedenis, waar al in de middeleeuwen meerdere invloedssferen elkaar raakten. Door de concurrerende ambities van verschillende landsheren en het zich uiteindelijk niet ontwikkelen van één dominante macht, bleef een zekere territoriale versnippering bestaan.

In de dertiende en veertiende eeuw was de situatie in de omgeving nog instabiel. Kort voor het midden van de veertiende eeuw blijkt de concurrentie van verschillende machthebbers uit de stichting van Nieuwstadt door de hertog van Gelre, de verlening van stadsrechten aan Sittard door Walram II van Monschau (zoon van de hertog van Limburg) en het verlenen van stadsrechten aan Stokkem (zeven kilometer ten westen van Limbricht) door de graaf van Loon. De complexe geschiedenis van Sittard in het eerste deel van de veertiende eeuw illustreert dat verder.¹⁶⁹¹ Sittard was eerst in handen van het geslacht van de heren van Valkenburg, daarna korte tijd Brabants, in 1327 verpand aan Godfried van Heinsberg, om in 1334 weer aan het Valkenburgse huis te komen en tot het einde van die eeuw te blijven. De hertogen van Brabant leken zich in de dertiende en veertiende eeuw te ontwikkelen tot dominante machtsfactor. In de veertiende eeuw waren de heren van Stein, verwant met de heren van Limbricht, trouwe bondgenoten van de hertog van Brabant. Ook de heer van Heinsberg, die zijn invloed in de regio uitbreidde, was toen een Brabants bondgenoot. De door de Brabantse hertog verloren slag van Baesweiler in 1371 (waar de heer van Heinsberg niet aan deelnam) verminderde echter de Brabantse invloed. Reinald van Valkenburg, heer van Born en Sittard, verklaarde in 1395 zijn burchten Born, Susteren en Sittard tot open huizen voor de hertog van Gulik. Zijn neef en erfgenaam Johan van Salm verkocht in 1400 Sittard en Born aan de hertog van Gulik. Uit geldgebrek verpandde de hertog van Gulik echter Sittard en Born al in 1412, gevolgd door verdere verpandingen tot 1491. Dit betekent dat de Gulikse belangstelling in de vijftiende eeuw beperkt was en Gulikse invloed eigenlijk afwezig. Born zou pas vanaf 1494 effectief deel uitmaken van het hertogdom Gulik. De in de tweede helft van de vijftiende eeuw door Gulik verworven gebieden Heinsberg, Millen en Born hadden zelfs in de eerste decennia van de zestiende eeuw nog een aparte status binnen het hertogdom als 'jüliche Nebenländer'. Zij hielden toen nog eigen landdagen en betaalden, in elk geval tot 1536, hun belastingbijdrage afzonderlijk van de rest van het hertogdom Gulik.¹⁶⁹² Van een gesloten Guliks landsheerlijk territorium in de omgeving was

¹⁶⁹¹ Corsten, Herren, 88-95.

¹⁶⁹² Von Below, Geschichte, 1890 en 1892. Deze twee publicaties worden hierna aangeduid als 'Von Below (1)' en 'Von Below (2)'.

dus tot en met de vijftiende eeuw nauwelijks sprake. De zestiende eeuw bracht daarin verandering.

Nadat de grenzen rond Limbricht zich eind vijftiende eeuw hadden gestabiliseerd, grensde Limbricht in het noorden aan het Gelderse Nieuwstadt, in het oosten en zuiden aan het Gulikse Sittard en in het westen aan het Gulikse ambt Born. Limbricht en Nieuwstadt werden samen omsloten door Guliks gebied. In de zestiende eeuw werkten de hertogen van Gulik consequent aan versterking van hun landsheerlijke macht. Verpandingen werden afgelost. Er vond een 'innerterritoriale Konsolidierung' en een 'Territorialer Modernisierungsprozess' plaats.¹⁶⁹³ Het bestuur werd hervormd en de bestuurlijke centralisatie nam toe. Nieuwe wet- en regelgeving werden uitgevaardigd. Wij zullen zien dat ook Limbricht geraakt werd door de territoriale ambities van de hertog van Gulik.¹⁶⁹⁴

De in een groot deel van de literatuur gebruikelijke denkwijze over de staatsrechtelijke status van Limbricht, waarbij deze lang instabiele omgeving genegeerd wordt, vinden wij bijvoorbeeld bij Wouters (1970), die de heren van Limbricht, Stein en Wittem, als bezitters van 'vrije rijksheerlijkheden', 'echte souverainen' noemt, aanneemt dat deze heerlijkheden 'sterk op het Rijk georiënteerd' waren, en veronderstelt dat er sprake was van 'procesvoering uitmondend in het Rijkskamergericht'.¹⁶⁹⁵ Hij veronderstelt dus het bezit van landsheerlijke rechten, het zonder belang zijn van leenbanden met landsheren, oriëntatie op keizer en Rijk, en rechtsgang in hoger beroep die niet naar, of via, landsheerlijke gerechtshoven liep. Boeren (1967) herhaalt deze opvattingen en stelt met betrekking tot Limbricht zelfs, zonder een onderbouwing te geven, dat Limbricht bijdragen aan het Rijk betaalde, ook al weet hij niet te zeggen of Limbricht tot de Kreits behoorde.¹⁶⁹⁶ De Wit en Flament (1911) stelden met betrekking tot Limbricht, zonder enige onderbouwing: 'De heeren betitelden zich vrije Rijksheren'.¹⁶⁹⁷

Een eerste toetsing is het stellen van de vraag of Limbricht in zijn historie, vóór dat in de literatuur gebruikelijk werd, ooit werd aangeduid als vrijheerlijkheid of vrije rijksheerlijkheid en zijn eigenaar als vrijheer. In enkele vroeg-vijftiende-eeuwse oorkonden waarin Limbricht wordt vermeld, is daar in elk geval nog geen sprake van.¹⁶⁹⁸ De schepenen van Limbricht gebruiken eeuwenlang als aanhef van akten 'Wij schepenen gezamenlijk van de dingbank Limborch'.¹⁶⁹⁹ Ook in de zestiende en zeventiende eeuw zijn geen voorbeelden te vinden

¹⁶⁹³ Kloosterhuis, Erasmusjünger, 335-339.

¹⁶⁹⁴ Hierna wordt steeds gesproken over de hertog van Gulik, zonder verwijzingen naar de personele unie van Gulik met Berg (vanaf 1423) en Kleef (vanaf 1511, tot 1609).

¹⁶⁹⁵ Wouters, Grensland, 170-171.

¹⁶⁹⁶ 'Dezelfde onzekerheid [over lidmaatschap van de Kreits] bestaat voor Limbricht, dat wel bede aan het Rijk betaalde.' (Boeren, Rechtsinstellingen, 69, 73 en 126.) Nève neemt deze beweringen over (Nève, RKG, 368).

¹⁶⁹⁷ De Wit, Vorming, 47. Voorbeelden van het bestaan van een dergelijke aanduiding in het Latijn ('liber dominus Imperii?') of het Duits ('freier Reichsherr?') zijn onbekend.

¹⁶⁹⁸ Zie de hierna in 11.3.3 behandelde oorkonden uit de jaren 1422-1423.

¹⁶⁹⁹ Afschriften van schepenenakten uit 1452, 1453, 1461, 1482, 1510 en 1538 in: EHCS-G, Archief van de parochie H. Salvius te Limbricht (hierna: EHCS-G, Limbricht), inv.nr. 333 en 356. Een oorkonde uit 1510 in: SAK_H, Urkunde

van de aanduidingen 'vrij' of 'rijks'. In stukken uit twee RKG-processen gevoerd in de jaren 1525-1531 wordt slechts gesproken van 'Limbricht', zonder nadere kwalificatie.¹⁷⁰⁰ De schepenen van Nieuwstadt duiden Limbricht in een certificatie uit 1547 simpelweg aan als 'heerlijkheid'.¹⁷⁰¹ Pas in de achttiende eeuw is dit anders. In 1701 betitelt de schout zich als 'Schultheiss Gerichts freijer Herrligkeit Lijmbricht'.¹⁷⁰² In 1707 noemen de schepenen van Limbricht de heerlijkheid een 'Freijherrlichkeit'.¹⁷⁰³ Maar 'rijks' was Limbricht nooit genoemd en kon het in de achttiende eeuw zeker niet meer worden genoemd.

Een tweede toetsing is het muntrecht, een van de *regalia*, dat als belangrijke indicatie voor een oude landsheerlijke status wordt gezien. Er zijn munten uit de veertiende en vijftiende eeuw (één met het jaartal 1488) die aan heren van Limbricht zijn toegeschreven.¹⁷⁰⁴ Twee aan Limbricht toegeschreven munten uit de vijftiende eeuw dragen zelfs de naam 'Limborgh'. Op basis daarvan is betoogd dat de heren van Limbricht vanaf het eerste kwart van de veertiende eeuw tot omstreeks 1500 een eigen munt zouden hebben gehad.¹⁷⁰⁵ De oudste munten stammen echter uit de periode toen de heren van Stein tevens heren van Limbricht waren en kunnen met meer recht aan Stein dan aan Limbricht worden toegerekend. De vijftiende-eeuwse munten die de naam 'Limborgh' dragen, zijn bij nader inzien geen munten van de heren van Limbricht, maar behoren tot de talrijke munten die zijn geslagen te Broich en Hohenlimburg (beide ten oosten van de Rijn in Noordrijn-Westfalen) voor de (Duitse) graven van Limburg. De genoemde munt uit 1488 draagt het wapen met de dubbelstaartige leeuw van deze graven.¹⁷⁰⁶ Het is aan numismaten om hierin volledige duidelijkheid te brengen, maar de stelling dat er ruim anderhalve eeuw lang munten zouden zijn geslagen door de heren van Limbricht, heeft onvoldoende basis.

11.3 Leenbanden (1)

In het geval van Limbricht blijkt de situatie wat leenbanden betreft zeer complex. Er waren leenbanden met Loon, Valkenburg, Brabant en Heinsberg. De bronnen, zeker voor de middeleeuwen, zijn echter schaars, waardoor er veel onduidelijk blijft. Meervoudige leenbanden waren niet uitzonderlijk. Voorbeelden in de omgeving zijn de heerlijkheden

39a. In een verklaring uit 1630 betitelen schout en schepenen zich als 'Scholtis en semmentlijke Schepenen der herlijckheijt ende Jurisdiction van Lijmburg' (RAB_OF, inv.nr. 6956).

¹⁷⁰⁰ RHCL_RKG, inv.nrs. 5 en 178.

¹⁷⁰¹ Verklaring aangaande de grensscheiding tussen Nieuwstadt en Limbricht (1547). *De Maasgouw* (1918) 46.

¹⁷⁰² EHCS-G, Archiefbescheiden uit de collectie Smeets betreffende Limbricht, inv.nr. 4.

¹⁷⁰³ Verklaring van de schepenen van Limbricht d.d. 15 april 1707. LNRW_RKG, inv.nr. 311 fol. 60.

¹⁷⁰⁴ Van der Chijs, Munten Brabant, 304-309; Smeets, Lemborgh, 66-70. Habets meent, op basis van de aan de heren toegeschreven munten, dat de heren van Limbricht ooit de leeuw met dubbele staart als wapen voerden en zelfs dat de heren uit het geslacht Scheiffart van Merode dit ter herinnering aan hun voorgangers op de door hen geslagen munten opnamen. Dit is een omgekeerde redenering op basis van de (onterechte) overtuiging dat de munten door de heren van Limbricht zijn geslagen. Habets, Loonsche Leenen, 87 (noot 1).

¹⁷⁰⁵ Smeets, Lemborgh, 66-69.

¹⁷⁰⁶ Aders, Geschichte, 270-343.

Born, Stein, Obbicht, en (wat verder verwijderd) Kessenich. Born had leenbanden met Loon en Gelre gehad, maar kwam in 1400 in het bezit van de hertog van Gulik. Stein had leenbanden met Loon en Valkenburg. Obbicht had leenbanden met Loon en Gelre. Kessenich had leenbanden met Gulik en met Brabant.

De verhouding leenheer-vazal was oorspronkelijk een exclusieve relatie geweest met een sterk persoonlijk karakter. De leenverhouding werd later een juridische basisvorm voor niet-exclusieve relaties tussen partijen, een vorm van contract, waarbij de precieze omvang van rechten en verplichtingen nader kon worden gedefinieerd. Eén man kon meerdere leenheren hebben, elk voor een deel van zijn rechten en bezittingen. Hij hoefde elk van hen maar voor beperkte tijd als ridder te dienen en er werd een rangorde aangebracht om loyaliteitsconflicten te voorkomen. Diverse leenhoven kenden een 'groot leen' en een 'klein leen', met verschillende verplichtingen. Limbricht was een groot leen van zowel Loon als Valkenburg.¹⁷⁰⁷ De positie van leenman bracht niet alleen verplichtingen met zich mee. De leenheer bood bescherming. De relatie bood de leenman ook kansen in dienst van de leenheer, als raad, militair aanvoerder en in allerlei functies zoals drossaard en burggraaf. De leenman kon zo participeren in de macht en carrière maken. De leenheer kon hem belonen met het verlenen van nieuwe leengoederen. De oorlogen van de leenheer boden kans op geldelijk gewin en roem. Militair gezien was het cruciaal of de leenman zijn versterkte behuizing als 'open huis' voor de leenheer beschikbaar stelde, waarbij ook weer meerdere leenbanden (en een rangorde) mogelijk waren. De leenband en de daaruit voortvloeiende verplichting konden voor het geheel of voor een gedeelte (zoals alleen de voorburcht) van de versterking gelden.

11.3.1 Limbricht en Brabant (I)

De oudste bewaard gebleven vastleggingen van leenbanden betreffen verheffingen van het kasteel van Limbricht als Brabants leen.¹⁷⁰⁸ In 1318 verklaarde Herman (II) van Limbricht ('Hermannus dominus de Lymbourch') dat hij het kasteel, zoals zijn voorouders vóór hem, in leen hield van de hertog van Brabant en dat het een open huis was voor de hertog.¹⁷⁰⁹ In het zogenaamde Stootboek, een Brabants leenregister bijgehouden in de periode van circa 1349-1370, komen twee vermeldingen van het kasteel van Limbricht voor. Zij betreffen de erfgenamen van Herman, die zelf na 1336 niet meer in oorkonden wordt vermeld.¹⁷¹⁰ Zijn

¹⁷⁰⁷ Nève, RKG, 369.

¹⁷⁰⁸ De Crassier stelt dat Limbricht sinds 1273 Brabants leen was, omdat een zekere Gerlach dat zou hebben verklaard. Hij geeft daarvoor geen bron. De Crassier, *Dictionnaire* 1932, 244-245.

¹⁷⁰⁹ 'Nos Hermannus dominus de Lymbourch (...) nostrum castrum de Lymbourch tenemus in feodum (...) ligium et apertum (...)' (Habets, *Loonsche Leenen*, 90. Bron: ARA, *Registres de la Chambre des Comptes*, inv.nr. 1). In datzelfde jaar was er oorlog en nam de hertog van Brabant de stad Sittard in, zodat de positie ten opzichte van de hertog van directe betekenis zal zijn geweest (Van Luyn, *Vestingwerken*, 42-43).

¹⁷¹⁰ 'Li hoirs monsieur Herman de Lembourgh son chastel et sa maison de Lembourgh comme maison ouverte du duc, dont li dux a lettres ouvertes de monsieur Herman desus dit.' [De voorgaande passage is doorgehaald.] 'Her Arnt, here van Steyn, sine bouch te Lypourch, gelegen bi Sittart, dat her Herman te houden plach.' Augustus, *Lenen*, 57 en 75 (nrs. 64 en 309).

directe erfgename was Geertruid van Limbricht, echtgenote van Arnold (V) van Stein. Hun zoon Arnold (VI) van Stein streed in de slag bij Baesweiler in 1371 aan Brabantse zijde. Hij werd gevangengenomen en moest door zijn moeder en zijn echtgenote worden vrijgekocht. In 1381 verpandde Arnold (VI), heer van Stein, zijn bezittingen te Limbricht aan Daem (Adam) van Berghe.¹⁷¹¹ Een pandhouder trad in alle rechten en plichten van de pandgever en moest een leengoed ook verheffen. De transactie werd in zowel de Loonse als de Valkenburgse leenboeken geregistreerd. Een Brabantse vastlegging is niet bekend, mogelijk omdat de hertog toen definitief Valkenburg had verworven en een aparte Brabantse registratie niet nodig werd geacht. In de pandbrief worden wel leenrechten van de Brabantse hertog vermeld, maar het is onduidelijk of dit de Valkenburgse rechten zijn of ook directe Brabantse (open huis).¹⁷¹² Arnold van Stein stierf kort na 1381, zonder nakomelingen, maar een leenverheffing door een erfgenaam is in de Brabantse registers niet vastgelegd, die nog anderhalve eeuw zwijgen over Limbricht.

11.3.2 Limbricht en Loon

De oudste bewaard gebleven vastlegging van de leenband met het graafschap Loon dateert van circa 1380, maar deze band was waarschijnlijk al van veel oudere datum.¹⁷¹³ Rond het midden van de veertiende eeuw was de expansie van het graafschap ten einde door het uitsterven van het gravengeslacht, waarna het graafschap in 1366 door de bisschop van Luik werd geannexeerd. De Loonse leengoederen vermeld in de eerdergenoemde registratie van verpanding in 1381 betreffen alleen 'gronden, weiden en andere erfgoederen'. Ook bij een Loonse leenverheffing in 1426 is sprake van 'allen die landen, bembde en guede van Lymborch', niet van het kasteel. Maar in 1451 verheft een Scheiffart van Merode (de voornaam wordt niet genoemd) 'huis en heerlijkheid van Limbricht'.¹⁷¹⁴ Deze verheffing is geregistreerd in de Loonse leenboeken, maar zij vond plaats in het Heinsbergse kasteel van Millen. Het is de vraag of dit een Loonse leenverheffing was dan wel een Heinsbergse (waarover later meer). In 1457 verheft Wilhelm Scheiffart van Merode in het bisschoppelijk paleis van Luik weer alleen 'goederen, gronden en weiden'. Ook in 1515 worden alleen verheven 'die gueden toebehoorende den huysen van Lymborch, te weten landen, bembden, rechten, renten, ende myt allen synen toebehoirten'.

In de zestiende eeuw blijkt men in de Loonse leenzaal van Kuringen de omschrijving bij leenverheffingen toch te willen verruimen, mogelijk op basis van de registratie van 1451.

¹⁷¹¹ Voor de familie Van Berghe zie: Ramakers, Familie.

¹⁷¹² Habets, Loonsche Leenen, 90-92.

¹⁷¹³ Habets leidt uit de vastlegging in 1381 een voorafgaande verheffing van de Loonse leengoederen van Limbricht door Arnold (VI) van Stein rond 1378 af. Baerten vermeldt Limbricht vreemd genoeg niet. Baerten, graafschap Loon, 107.

¹⁷¹⁴ Verheven werden 'domum et dominium de Lymborch prope Borne' (Habets, Loonsche Leenen, 95-96). Bij de verheffing was de heer van Heinsberg aanwezig. Dit was Johan van Heinsberg, bisschop van Luik. Hij was een zoon van Johan (II). Hij zou in 1455 gedwongen worden af te treden als bisschop. Johan beheerde, na de dood van zijn broer Johan (III) in 1443 en diens zoon Johan (IV) in 1448, de Heinsbergse erfenis, die aan zijn nicht Johanna toekwam, de laatste van dit geslacht van de heren van Heinsberg. Hij overleed in 1459.

In 1542 zien wij als omschrijving ‘die heerlicheyt van Limburch metten toebehoirten’. In 1597 begon de Loonse leenstadhouder een proces tegen de eigenaren van Limbricht wegens ‘gebreck van verheffingen’ en omdat ‘genen leendrager in leven is’. De stadhouder wilde ‘huis en heerlijkheid’ laten verheffen, maar van de zijde van de eigenaren werd tegengeworpen dat het huis zelf een leen van Valkenburg zou zijn.¹⁷¹⁵ Toch luidde in 1617, bij wat de laatste Loonse leenverheffing zou blijken te zijn, de omschrijving ‘de heerlijkheid, goederen, landerijen en beemden van Limbricht’.¹⁷¹⁶ Daarna zwijgen de Loonse registers over Limbricht.

De Loonse leenrechten, vanaf 1366 in het bezit van de bisschop van Luik, hebben na de Middeleeuwen geen rol gespeeld in de strijd over invloedssferen. Voor de status van de heerlijkheid zijn zij dus slechts zijdelings van belang. Het beëindigen van de leenverheffingen voor de Loonse leenkamer lijkt een bewuste keuze van de nieuwe eigenaren vanaf 1619, het geslacht Van Breyll. In de formele onderwerping (de ‘Submission’) van de heer van Limbricht aan de hertog van Gulik in 1665 wordt de Loonse leenband niet meer vermeld, wel de Valkenburgse.

11.3.3 Limbricht en Valkenburg

De eigenaren van Limbricht waren in de dertiende eeuw al leenmannen van de heren van Valkenburg, in elk geval voor bezittingen te Beek, die aan het eind van die eeuw werden verkocht.¹⁷¹⁷ Hoe ver de leenband van Limbricht zelf met Valkenburg terugging, is niet bekend. De oudste bewaard gebleven vastlegging dateert van 1381. Toen werd voor het Valkenburgse leenhof verheven ‘dat voorbrogge [voorburcht] van den berch te Lemborch mitter Heerlicheyt, III marck en die mannen te Becke ende soe wat men van Lemborch te leen te Valckenborch helt’.¹⁷¹⁸ Dit ‘Becke’ zou Jabeek kunnen zijn, waar de heer van Limbricht in de achttiende eeuw nog leenmannen had.¹⁷¹⁹

In de zeventiende eeuw zijn de oude vastleggingen uit leenregisters helemaal ontleed in het dispuut tussen de hertog van Gulik en de Spaanse Kroon. De Gulikse interpretatie wilde in de tekst van 1381 een stevige komma zetten achter ‘Lemborch’, en ‘Heerlicheyt’ koppelen aan het vervolg, dus ‘te Becke’.¹⁷²⁰

¹⁷¹⁵ SAK_H, Urkunde 61. Eigenaar was Adolf van der Horst als echtgenoot van Maria Scheiffart van Merode, erfgename na het overlijden van haar broer in 1590. Van der Horst overleed in 1617, zijn eega in 1619.

¹⁷¹⁶ Habets, Loonsche Leenen, 95-96.

¹⁷¹⁷ Deze bezittingen zouden al rond 1280 volledig zijn verkocht. Van Luyn, Vestingwerken, 66-69.

¹⁷¹⁸ Habets, Leenen Valkenburg (1884), 239.

¹⁷¹⁹ Jabeek ligt ten zuidoosten van Sittard, in vogelvlucht op acht kilometer van Limbricht. In 1793 vond nog verheffing plaats ‘des so genanten Geis im panhaus lehen von Jabeck gross 10 bunder 200 ruthen’. In een ander stuk uit dat jaar is sprake van het ‘Denombrement des Geis ins Pannhaus Hemmersbacher/Limbrichter Leen’ dat bestond uit vier verspreid liggende delen, toen ‘cantons’ genoemd (EHCS-G, Archiefbescheiden uit de collectie Smeets betreffende Limbricht, inv.nr. 19 en 20). Het gehucht Jabeek behoorde vóór 1579 tot de parochie Gangelt en viel juridisch onder de schepenbank Brunssum. Een andere verklaring voor ‘Becke’ zou zijn dat het toch naar Beek of Neerbeek verwijst, maar dan zou de verkoop in 1280 niet volledig zijn geweest.

¹⁷²⁰ Op te merken is dat de combinatie van de (ten opzichte van het kasteel zelf militair ondergeschikte) voorburcht met de ‘heerlijkheid’ (met name de hoge justitie) misschien minder waarschijnlijk lijkt, wat het Gulikse standpunt zou kunnen ondersteunen.

Uit de vijftiende eeuw zijn geen Valkenburgse leenverheffingen van Limbricht bewaard gebleven. Er is slechts één mogelijke aanwijzing dat de leenband niet in vergetelheid was geraakt: in een lijst van leenmannen van Valkenburg uit circa 1454 komt een 'Henrick Scheyffart van Meroide' voor.¹⁷²¹ De oudste zoon van Johan Scheiffart van Merode, die toen in het bezit was van Limbricht, heette Hendrik (Heinrich).¹⁷²² Maar toen Dirk van Palant in 1465, als drossaard van Valkenburg, voor de hertog van Bourgondië een strijdmacht van Valkenburgse leenmannen aanvoerde in de oorlog tegen Frankrijk, bevond zich onder de 'mannen van wapen' geen lid van de familie Scheiffart van Merode.¹⁷²³ Hadden de eigenaren zich bewust van Valkenburg afgekeerd? Gedurende anderhalve eeuw zijn er geen gegevens van verheffingen. De Loons verheffingen werden wel gecontinueerd.

In de zestiende eeuw is vanaf 1530 weer een reeks verheffingen voor het Valkenburgse leenhof bekend. Het is mogelijk dat de macht van Karel V reden was om de leenband met Valkenburg weer te bevestigen (zie ook 11.5.1). De omschrijving van het leengoed wisselt. In 1530: 'die Herlicheyte van Limborch'. In 1532: 'den huysse, herlicheyte ind anders tot Lymmerich'.¹⁷²⁴ In 1537 verklaarde Johan (III) Scheiffart van Merode dat hij van Karel V als heer van Valkenburg in leen hield 'den voerhoff vorder borch zu Lymborch mytter herlycheyt und vyer marck und dij mannen van Beeck', zoals die in 1381 voor het Valkenburgs leenhof waren verheven.¹⁷²⁵ Hier werd dus nadrukkelijk teruggegrepen op de formulering van de verheffing in 1381. Deze heer van Limbricht deed geen poging de omvang van de Valkenburgse leenband te reduceren en verhieft ook de 'heerlijkheid'. In 1590 werd weer 'dat huys slot ende heerlicheyte' verheven.¹⁷²⁶ Limbricht werd echter niet gedwongen bij te dragen in de bede van het Land van Valkenburg. In een lijst van bijdragen van Valkenburgse leenhouders in een bede voor Karel V in het jaar 1546 komt Limbricht niet voor, zelfs niet in het lijstje van leenplichtige heerlijkheden die niet hadden bijgedragen. Ook in de Tachtigjarige Oorlog betaalde Limbricht niet mee aan de bede van de Landen van Overmaas.¹⁷²⁷

De leenband met Valkenburg werd blijkbaar als de voornaamste gezien, zodat voor het Leenhof van Valkenburg werd geprocedeerd over het bezit van de heerlijkheid, niet voor het Loonse. Vanaf 1559 gebeurde dat met als partijen Agnes Walraven van Kendenich, vrouwe van Hemmersbach en Limbricht, weduwe van Willem (II) Scheiffart van Merode enerzijds,

¹⁷²¹ Habets, *Leenen Valkenburg* (1885), 310.

¹⁷²² Hij was gehuwd met Margaretha van Wittem, wat hem een duidelijke band met Valkenburg en Brabant gaf. De heren van Wittem waren in deze periode drossaard van Valkenburg. Volgens Domsta was Heinrich van 1450 tot 1457 in het bezit van Limbricht (Domsta, *Geschiede I*, 148).

¹⁷²³ GA_C, inv.nr. 1430.

¹⁷²⁴ Habets, *Leenen Valkenburg* (1884), 174 en 239.

¹⁷²⁵ 'Extract genoemen uiten leenboeck des leenhoeffs Valckenborch' (SAK_H, Urkunde 13). Een afschrift bevindt zich in het archief van het Brabants leenhof (RAB_CF, Aveux et dénombrements, inv.nr. 5481), maar het betrof geen verheffing voor dit leenhof. Alle leenmannen van Karel V moesten toen opgaaf doen van hun leengoed en de waarde daarvan.

¹⁷²⁶ SAK_H, Urkunde 61.

¹⁷²⁷ Niet bijgedragen hadden in 1546 Elsloo, Hoensbroek, Wijnandsrade, Eckelrade, Vaesrade en Terblijt (Habets, *Leenen Valkenburg* (1884), 320-326). Later gingen deze zes wel bijdragen in het aandeel van de leengoederen in de bede, zoals in 1570 (RHCL, Archief Kasteel Terworm te Heerlen, inv.nr. 7).

en Johan van Strijthagen anderzijds. Laatstgenoemde eiste ontruiming en overdracht van kasteel Limbricht dan wel betaling van een grote som gelds.¹⁷²⁸ In hoger beroep werd vervolgens voor het leenhof van Brabant geprocedeerd in 1569. Nadat het geslacht Van Breyll in 1619 eigenaar was geworden van Limbricht, is deze oriëntatie op Valkenburg en Brabant gecontinueerd. De Loonse leenverheffingen zijn, zoals gezegd, beëindigd.

Na de verovering van Maastricht in 1632 maakten de Staten-Generaal aanspraak op alle rechten verbonden aan het Leenhof van Valkenburg. Daarmee ontstonden in principe ook aanspraken op Limbricht, als buitenleen van Valkenburg, maar van Staatse zijde is er toen geen actie ondernomen. Bij de verdeling van de Valkenburgse leenrechten tussen Spanje en de Staten-Generaal in het Partagetractaat van 1661, werden de leenrechten met betrekking tot Limbricht toegewezen aan Spanje.¹⁷²⁹

Nadat Limbricht in 1665 definitief een Gulikse *Unterherrschaft* was geworden, zijn de Valkenburgse leenverheffingen nog een halve eeuw doorgegaan.¹⁷³⁰ Zelfs in 1754 werd voor Adriaan Constant van Bentinck bij het leenhof nog opgaaf gedaan van 'het huis en de burg van Limborg of Limbricht' als Valkenburgs leen.¹⁷³¹ Er werd aan deze leenband dus geen betekenis (meer) toegekend wat landsheerlijke rechten betrof, zodat er slechts een administratieve handeling plaatsvond.

Resumerend, wat de Brabantse, Loonse en Valkenburgse en leenbanden betreft:

Het in leen opdragen gebeurde heel specifiek voor bepaalde goederen en rechten. Het kasteel zelf was in de veertiende eeuw, in elk geval tot de slag bij Baesweiler, een leen van Brabant en 'open huis' voor de Brabantse hertog. De voorburch was een leen van Valkenburg, maar de omvang van de verdere Valkenburgse leengoederen binnen Limbricht is onduidelijk. Veel van de overige bezittingen van de heer van Limbricht binnen de heerlijkheid vormden een leen van Loon. In de vijftiende eeuw lijken al deze leenbanden enige tijd te zijn verwaterd. Wij hebben gezien dat de verschillende leenhoven de neiging hadden de omschrijving van het leengoed op te rekken tot het hele kasteel en de hele heerlijkheid. De verschillende leenregisters bevatten daardoor conflicterende omschrijvingen van de leengoederen. Met deze leenrechtelijke complexiteit wist men later niet goed raad.

¹⁷²⁸ RAB_CF, Procès, inv.nr. 734 (nr. 982). Johan van Strijthagen, heer van Kerpen, Eys en Oud-Valkenburg, hield tot 1565 het ambt van stadhouder van lenen van Valkenburg in pand. Aan zijn echtgenote Maria van Ghoor was in 1540 door haar oom Willem (II) Scheiffart van Merode als 'donatio inter vivos' de heerlijkheid Limbricht geschonken, dan wel 20.000 gulden indien de schenking later vervallen zou worden verklaard. Van Strijthagen procedeerde tegen de weduwe van Willem (II) Scheiffart van Merode. Smeets, Lemborgh, 74-75.

¹⁷²⁹ Vermeld als 'de heerlijkheijt ende het huijs van Limbricht'. Haas, Verdeling, 308.

¹⁷³⁰ Habets vermeldt nog beleningen in 1679, 1684 en 1710 (Habets, Leenen Valkenburg (1884), 240). Een afschrift van de verheffing uit 1684 is te vinden in: ASH, inv.nr. 3349.

¹⁷³¹ Habets, Leenen Valkenburg (1884), 247.

De vierde leenheer, de heer van Heinsberg, komt nu aan de orde. Deze leenband is in de literatuur over Limbricht onderbelicht gebleven.

11.3.4 Limbricht en Heinsberg (I)

Toen het in de zeventiende eeuw tot een conflict kwam over landsheerlijke aanspraken, is van Gulikse zijde nooit betoogd dat Limbricht ooit een directe leenband met Gulik zelf zou hebben gehad.¹⁷³² Voor zover de hertog van Gulik zich toen leenheer achtte, betrof het de leenband met Heinsberg, dat in 1484 met Gulik was verenigd.

Volgens een oorkonde uit 1357 droegen Geertruid van Limbricht en haar zoon Arnold (VI) van Stein toen 100 bunder akkerland en de helft van de tiende van Limbricht in leen op aan Dirk (III), graaf van Loon en Chiny, heer van Heinsberg. Bovendien verklaarden zij het kasteel van Limbricht tot open huis voor de leenheer.¹⁷³³ Dat Limbricht ook open huis was voor de hertog van Brabant, hoefde geen problemen te geven, omdat de heer van Heinsberg in deze jaren een bondgenoot van Brabant was, al zou hij niet deelnemen aan de slag bij Baesweiler. De tekst van de oorkonde geeft geen aanwijzing in welke hoedanigheid Dirk de goederen in ontvangst nam en als leen weer uitgaf. Het ligt echter niet voor de hand dat hij dit als graaf van Loon deed. Goederen te Limbricht waren al een leen van Loon, en als graaf van Loon moest Dirk de bisschop van Luik als opperste leenheer erkennen. In latere Loonse registraties is geen sprake van 100 bunder of het zijn van open huis. Uit het vervolg zal blijken dat Dirk in deze oorkonde als heer van Heinsberg optrad. De oorkonde is niet expliciet over andere leenbanden, maar verklaart slechts dat daaruit voor Dirk geen schade zal mogen voortvloeien.¹⁷³⁴

Een betoog uit 1694 dat de positie van de hertog van Gulik verdedigt, haalt deze oorkonde uit 1357 als bewijs aan.¹⁷³⁵ Vervolgens wordt verwezen naar drie oorkonden van 65 jaar daarna, uit 1422 en 1423.¹⁷³⁶

Zoals eerder beschreven, was Limbricht in 1381 door Arnold van Stein in pand gegeven aan Daem van Berghe, die in 1415 en 1416 nog steeds als pandhouder van Limbricht wordt vermeld.¹⁷³⁷ Arnold stierf kort na 1381. Erfgenaam werd zijn neef Arnold van Merwede, die zich 'van Stein' noemde. Uit de drie oorkonden van 1422 en 1423 blijkt dat er een zeer complexe juridische situatie was ontstaan met vier belanghebbenden: de heer van Heinsberg enerzijds, en anderzijds Arnold van Merwede als juridisch eigenaar, Daem van

¹⁷³² De Crassier stelt dat Limbricht een leen van Gulik zou zijn geweest, maar geeft geen bron. De Crassier, *Dictionnaire* 1932, 243.

¹⁷³³ LNRW_R, Heinsberg, Urkunden, inv.nr. 153.

¹⁷³⁴ Omgekeerd wordt in de Loonse registratie van de verpanding in 1381 geen melding gemaakt van Heinsbergse leenrechten.

¹⁷³⁵ Brief d.d. 9 maart 1694 van F. Columbanus namens de Paltsgraaf aan het Officie Fiscaal te Brussel. RAB_OF, inv.nr. 6888.

¹⁷³⁶ Deze oorkonden bevinden zich nu nog in de archieven van de heerlijkheid Heinsberg in het LNRW, Abteilung Rheinland.

¹⁷³⁷ Habets, *Loonsche Leenen*, 93. Daem van Berghe (ca. 1340-1422) was (onder)pandheer van Millen, Gangelt en Waldfeucht in de jaren 1375-1396; kastelein van Millen 1396-1400; tot kastelein van Limburg en Rode benoemd in 1380; raadsheer van hertog Anton 1409-1410. Ramakers, *Familie*, 72-73.

Berghe als pandhouder, en diens schoonzoon Hendrick van Welckenhuysen, gehuwd met Agnes van Berghe, als (toekomstig) erfgenaam van Daem.

In de oorkonde uit 1422 verklaarde Daem van Berghe dat het huis Limbricht, 100 bunder land en een tiende aan Johan (II) van Loon-Heinsberg, als heer van Heinsberg en leenheer, waren vervallen omdat Daem niet aan zijn verplichtingen als leenman had voldaan.¹⁷³⁸ De omschrijving van de leengoederen komt grotendeels overeen met de leenverheffing van 1357. Met deze erkenning zou de heer van Heinsberg in dat deel van Daems rechten als pandhouder zijn getreden. Dit gebeurde in een periode van Heinsbergse expansie. In de omgeving was Grevenbicht al Heinsbergs bezit. Millen, Gangelt en Waldfeucht waren in 1420 door de hertog van Brabant aan de heer van Heinsberg overgedragen. Heeft de Brabantse hertog in 1420 of daaromtrent ook afstand gedaan van zijn leenrechten op Limbricht (als deze na Baesweiler waren blijven bestaan)? Zij vinden in deze oorkonde uit 1422 in elk geval geen directe vermelding.

De volgende oorkonde, gedateerd 10 februari 1423, betreft een overeenkomst van Arnold van Merwede met de heer van Heinsberg. Arnold (*Arnt van Steijn*) verkoopt, onder voorbehoud van levenslang vruchtgebruik, 'Sloss lant lude ind herlicheit mit deme gerichte hoge ind neder mit pechten mit zynsen mit ackerlande, mit hoyneren, mit weyden, mit beden mit schetzongen, ind vort mit allen vervalle ind zubehoere'. Arnold zal, naast zijn recht van bewoning, ook de vruchten van de heerlijkheid nog mede genieten en samen met de koper de schepenen benoemen. Dit betekent dat de verpanding moet zijn beëindigd. Arnold spreekt Johan van Heinsberg in de oorkonde niet alleen aan als 'Myn genedige Heere van Heynsberg', maar hij vraagt ook bescherming van zijn leenheer: 'as eyn here synne manne ind diener van recht schuldig is zo doen'.¹⁷³⁹ Hij verklaart kasteel Limbricht opnieuw tot open huis voor de koper, maar nu zonder een voorbehoud te maken voor de rechten van andere leenheren.¹⁷⁴⁰

Hendrick van Welckenhuysen is een van de in deze oorkonde vermelde getuigen. Hij speelt een belangrijke rol in het vervolg. In de laatste oorkonde, gedateerd 21 september 1423, sluit deze Hendrick een overeenkomst met de heer van Heinsberg. Hieruit blijkt dat hij, namens zijn vrouw Agnes van Berghe, nog aanspraken meende te hebben op Limbricht, mogelijk op grond van de Loonse en Valkenburgse leengoederen die zijn schoonvader in pand had gehad. Hendrick verklaarde echter geen enkele aanspraak meer te zullen maken op Limbricht indien zijn vrouw Agnes kinderloos zou overlijden vóór de dood van Arnold van Merwede.¹⁷⁴¹ De rechtsgeldigheid van de verkoop door Arnold van Merwede (en mogelijk

¹⁷³⁸ LNRW_R, Heinsberg, Urkunden, inv.nr. 326. Op te merken is dat Daem in tweede huwelijk gehuwd was met Bela van Hagen, weduwe van ridder Dirk van Loon, waarschijnlijk een onwettige zoon uit het geslacht van de heren van Heinsberg. In 1373 had Daem een overeenkomst gesloten met Godfried (II) van Loon-Heinsberg over de nalatenschap van Dirk. Ramakers, Familie, 73.

¹⁷³⁹ LNRW_R, Heinsberg, Urkunden, inv.nr. 333. Gedrukt in: C.J. Kremer, *Akademische Beiträge zur gölch- und bergischen Geschichte (I. Urkunden zur Geschichte der Herren von Heinsberg)* (Mannheim 1769) 74-77.

¹⁷⁴⁰ De verkoper hield er rekening mee dat de koper ook kasteel Stein in bezit wilde krijgen. Zie voor een uitgebreide behandeling van Arnold van Stein en zijn belangen: Munsters, Sire.

¹⁷⁴¹ LNRW_R, Heinsberg, Urkunden, inv.nr. 336.

van het aan de leenheer vervallen verklaren van de rechten van Daem van Berghe op de Heinsbergse leengoederen) kon dus blijkbaar worden betwist.¹⁷⁴² Voor kinderen verwekt bij Agnes van Berghe zou Hendrick wel aanspraak mogen maken op rechten van zijn vrouw op Limbricht.

Hendrick van Welckenhuysen (circa 1380-1445) was evenals andere leden van dit geslacht met name actief in dienst van de hertog van Brabant en vervolgens van Anton van Bourgogne (hertog van Brabant en Limburg in de jaren 1406-1415).¹⁷⁴³ De familie Van Welckenhuysen speelde een belangrijke rol in het Luxemburgse, maar ook in de Landen van Overmaas. Hendrick was in 1404 burggraaf van Millen en Gangelt, toen deze nog Brabants waren. Maar hij had ook banden met de heer van Heinsberg. In de oorkonde van 10 februari 1423 wordt hij diens leenman genoemd.

Hendrick en zijn vrouw Agnes van Berghe kregen een dochter, Catharina. Op basis daarvan kon hij dus nog aanspraak maken op rechten op Limbricht. Maar wat was de aard en de omvang daarvan? Arnold van Merwede overleed waarschijnlijk in 1425. Na zijn dood verhiel Hendrick in 1426 'allen die landen, bembde en guede van Lymborch' voor de Loons leenzaal. Hij deed dit 'mits opdragenisse Willems van Breydenrode, here toe Steyne, als wettich man ende momber Margreten synre gesellinen, die t'ierst ontfangen hadde nae doet Heren Arnolts [Arnold van Merwede] wilen van Steyne (...) haers oemen'.¹⁷⁴⁴ Aan Hendrick waren dus de aanspraken (op de juridische eigendom?) van zijn nicht, als erfgename van Arnold van Merwede, overgedragen.¹⁷⁴⁵ Maar wij hebben geen enkel zicht op de achterliggende verdeling van rechten, bezitsverhoudingen en de financiële positie van de betrokkenen, vooral de vele schulden waarmee Limbricht waarschijnlijk belast was. Leenverheffingen bij andere leenhoven zijn niet bekend. Johan II, heer van Heinsberg, zou pas in 1438 overlijden. Dat hij niet alleen zou hebben afgezien van het volledige directe bezit van Limbricht, maar ook zou hebben afgezien van zijn rechten als leenheer, lijkt niet waarschijnlijk. Toch zwijgen de Heinsbergse leenboeken daarna over Limbricht. Het is mogelijk dat de Gulikse kanselarij pas in de tweede helft van de zeventiende eeuw de oorkonden heeft herontdekt waaruit de Heinsbergse leenband blijkt (zie 11.5).

Resumerend:

Terwijl er al leenbanden bestonden met Loon, Valkenburg en Brabant, werden in 1357 leenbanden aangegaan met een opkomende macht in de regio, de heer van Heinsberg. In de jaren 1422-1423 lijkt deze zich te verzekeren van het bezit van Limbricht na de dood

¹⁷⁴² Naaste familieleden die naar verwachting erfgenamen konden worden, moesten hun medewerking verlenen aan overdracht van grondbezit dat als familiegoed kon worden beschouwd. Zij konden zich verzetten tegen rechtshandelingen die de grond buiten de familie zouden brengen. Dit wordt *Beispruchsrecht* genoemd. De Monté ver Loren, Hoofdlijnen, 63. Zie ook: Heirbaut, Lenen, 157-162.

¹⁷⁴³ Vannérus, Famille, 299-347.

¹⁷⁴⁴ Habets, Loonsche Leenen, 95.

¹⁷⁴⁵ In een oorkonde uit 1428 wordt Hendrick betiteld als 'Hern zu Lymburch'. J. Habets, 'De voormalige Heerlijkheid Nuth', in: *PSHAL* (6) (1879) 69-184 [176].

van Arnold van Merwede, maar Hendrick van Welckenhuisen is waarschijnlijk de nieuwe eigenaar geworden in 1426. De Gulikse beambten lijken zich tot ver in de zeventiende eeuw niet bewust te zijn geweest van de Heinsbergse leenband, en deze vormde niet het uitgangspunt voor Gulikse landsheerlijke aanspraken op Limbricht.

11.4 Limbricht in het bezit van het geslacht Scheiffart van Merode

Na 1426 ontbreken gedurende een kwart eeuw alle gegevens, maar Limbricht kreeg nieuwe eigenaren, want in 1451 blijkt Limbricht in het bezit van het geslacht Scheiffart van Merode.¹⁷⁴⁶ Een Scheiffart van Merode verhiel in dat jaar huis en heerlijkheid, zoals zijn vader die vóór hem had bezeten. Wanneer en hoe zijn vader eigenaar was geworden, weten wij niet. De verheffing vond, zoals gezegd, plaats in het Heinsbergse kasteel van Millen, maar is later geregistreerd in de Loonse leenboeken. In 1457 verheft dan Wilhelm Scheiffart van Merode in Luik 'bona, terras et prata de Lymborch'. De omschrijving in de eerstgenoemde verheffing past bij de Heinsbergse rechten (met het kasteel als open huis), de omschrijving in de tweede sluit aan bij de eerdere Loonse verheffingen. Waarschijnlijk maakte de Loonse leenkamer dus een fout door de verheffing van 1451 in de Loonse registers te registreren terwijl het een Heinsbergse verheffing betrof.

Hoe kwam Limbricht in het bezit van het geslacht Scheiffart van Merode? In de literatuur wordt Johan Scheiffart van Merode beschouwd als verkrijger van Limbricht. Doordat hij successievelijk Agnes van Berghe (de dochter van Daem) en Catharina van Welckenhuisen (de dochter van Hendrick) huwde, zouden (het mogelijk resterende deel van) het pandschap en de juridisch eigendom van Limbricht in handen van één persoon (Johan, of in elk geval diens opvolger en mogelijk zoon Wilhelm) zijn verenigd. Johan was echter een kapitaalkrachtig man, en misschien heeft hij Limbricht gewoon gekocht (met zekere aanspraken als uitgangspunt) om aan elk van zijn zoons een heerlijkheid te kunnen nalaten. Eén document is nog niet eerder in de beschouwing betrokken en lijkt met de opvatting in de bestaande literatuur in strijd. In het testament van Hendrick van Welckenhuisen uit het jaar 1445 wordt niet Johan van Merode maar Reinhard van Merode als schoonzoon vermeld, dus als echtgenoot van Catharina van Welckenhuisen.¹⁷⁴⁷ Rechten op de heerlijkheid Limbricht worden in het testament niet genoemd. Reinhard wordt in het testament alleen aangeduid als heer van Hemmersbach, niet als heer van Limbricht. Kinderen van Reinhard zijn niet bekend, tenzij Wilhelm zijn zoon zou zijn en niet die van Johan. De genealogie van het geslacht Van Merode in deze periode is onzeker en in belangrijke mate gebaseerd op in zeventiende-eeuwse processen gepresenteerde stambomen. Reinhard wordt in

¹⁷⁴⁶ De belangrijkste genealogische literatuur over het geslacht is: Domsta, *Geschiede* (twee delen).

¹⁷⁴⁷ SAK_H, Urkunde 14.

de genealogieën tot nu toe niet vermeld.¹⁷⁴⁸ Johan komt in slechts drie van de aan hem toegeschreven oorkonden (in de periode 1401-1450) met vermelding van deze voornaam voor.¹⁷⁴⁹ Johan en Reinhard zijn waarschijnlijk broers. Ook Johan wordt in oorkonden nooit als heer van Limbricht aangeduid, zijn zoon of opvolger Wilhelm wel. Daarmee ligt de vraag hoe Limbricht in handen van de Scheiffart van Merode is gekomen helemaal open.

Met de nieuwe eigenaren kwam er een voorlopig einde aan de ‘westwaartse’ oriëntatie van de heren van Limbricht. Johan Scheiffart van Merode hield een (rente)leen van de heer van Heinsberg, maar was vooral actief in dienst van de aartsbisschop van Keulen, wiens raad hij was en aan wie hij grote leningen had verstrekt.¹⁷⁵⁰ Zijn oudste zoon Heinrich was wel gehuwd met Margaretha van Wittem, maar ook hij was vooral gericht op Keurkeulen en Gulik. De banden van deze Scheiffart van Merode, heren van Hemmersbach en Limbricht, met de hertog van Gulik werden aan het eind van de vijftiende eeuw nauwer. Hendrik Scheiffart van Merode droeg in 1479 zijn heerlijkheid Hemmersbach in leen op aan de hertog van Gulik. Hendrik was tevens heer van Sindorf, dat al een Guliks leen was, maar Limbricht was toen in het bezit van zijn broer Wilhelm. Hendrik wordt als raad van de hertog aangeduid. In de zestiende eeuw waren de bezitters van Limbricht steeds mede-eigenaren van Hemmersbach en Sindorf. De persoonlijke band met Gulik via Hemmersbach en Sindorf zal ook de aanspraken van de hertog op Limbricht hebben versterkt, ook al had men de Heinsbergse leenband misschien uit het oog verloren.

11.5 Leenbanden (2)

11.5.1 Limbricht en Brabant (II)

Zoals eerder gezegd, zwijgen de Brabantse leenregisters na het Stootboek (circa 1370 gesloten) ruim anderhalve eeuw over Limbricht. De verklaring in 1537 van Johan (III) Scheiffart van Merode voor het Valkenburgse leenhof is al beschreven.¹⁷⁵¹ Dit was geen Brabantse leenverheffing, maar een verklaring over de Valkenburgse leenband.

In 1540 werd Limbricht echter voor het Brabants leenhof te Brussel verheven door Willem (II) Scheiffart van Merode: “t Huys ende die borch tot Lympourch by Sittart gelegen, als open huys des hertogen van Brabant”.¹⁷⁵² Dit was een teruggrijpen op de oude Brabantse leenband. Willem verklaarde dat zijn grootvader, vader en broer Limbricht eerder hadden verkregen zonder verheffing voor dit leenhof. Daarom betaalde hij het heergewaad, dat bij verheffing verschuldigd was, nu viermaal, een wel heel bijzondere handelwijze. Dit betekent dat er in elk geval sinds 1451 (toen een voorouder Limbricht had verkregen) geen verheffing voor het

¹⁷⁴⁸ Een drager van de voornaam, Reiner Scheiffart van Merode, is een neef van Johan. Deze Reiner was heer van Bornheim, niet van Hemmersbach. Domsta, *Geschiede I*, 116.

¹⁷⁴⁹ Ibidem, 118.

¹⁷⁵⁰ Ibidem, 116.

¹⁷⁵¹ RAB_CF, Aveux et dénombremens, inv.nr. 618 (nr. 5481). De inventaris noemt ten onrechte 1527 als jaar.

¹⁷⁵² Habets, *Leenen Valkenburg* (1884), 248.

Brabants leenhof had plaatsgevonden. Het lang zwijgen van de Brabantse leenregisters over Limbricht is dus niet (alleen) te verklaren door verdwenen vastleggingen.

Deze rechtshandeling zou door de politieke omstandigheden ingegeven kunnen zijn. Het lijkt een poging zich onder de bescherming te plaatsen van de Habsburgse macht. De Valkenburgse leenverheffingen sinds 1530 vond de heer van Limbricht blijkbaar nog onvoldoende garantie bieden. In 1538 was de zoon van de hertog van Kleef door de Gelderse Staten tot hertog van Gelre gekozen, terwijl Karel V ook aanspraken had. In 1540 was het duidelijk dat het tot een militaire confrontatie zou komen tussen Karel V en de hertog van Gelre. Toen deze in 1543 uitbrak, werden Sittard en Born door de troepen van Karel V bezet, omdat hij deze als Gelders territorium beschouwde dat Gulik slechts in pand hield.¹⁷⁵³ Als leenman van keizer Karel V kon de eigenaar van Limbricht op bescherming hopen.¹⁷⁵⁴

Of er na 1540 verdere leenverheffingen voor het Brabantse leenhof plaats hebben gevonden is niet duidelijk.¹⁷⁵⁵ Er is wel diverse malen een beroep op het leenhof gedaan in juridische geschillen over Limbricht. Agnes Walraven van Kendenich procedeerde in de jaren 1566-1569 bij het Leenhof van Brabant in hoger beroep van een vonnis van het leenhof van Valkenburg.¹⁷⁵⁶ In 1618 verklaarde Maria Scheiffart van Merode dat Limbricht een Brabants leen was.¹⁷⁵⁷ In 1620 werd de overdracht van de heerlijkheid Limbricht door Maria van Strijthagen aan haar zoons bij het Brabants leenhof geregistreerd.¹⁷⁵⁸ Voor zover er sprake was van rechtstreekse keuze voor dit leenhof (niet als beroepsinstantie van het Valkenburgse leenhof) was dit een duidelijke standpuntbepaling, een intentieverklaring vóór Brabant en tegen Gulik.

11.5.2 Limbricht en Heinsberg (II)

Limbricht is als leen van Heinsberg door de leenheer blijkbaar uit het oog verloren. In de bewaard gebleven leenregisters (*Mannbücher*) van de mankamer van Heinsberg, waarvan de oudste uit de tweede helft van de vijftiende eeuw dateren, wordt Limbricht niet vermeld.¹⁷⁵⁹ Toch stelt Habets dat de hertog van Gulik in 1565 Johan van Merode, en in 1566 Hendrik en Robert van Vercken met Limbricht beleende, maar hij geeft daarvoor geen bron.¹⁷⁶⁰

Na de dood van Johan (II) Scheiffart van Merode in 1490 kwamen Limbricht en (een aandeel in) Hemmersbach en Sindorf weer in één hand, namelijk van zijn broer Wilhelm, wat het moeilijk maakt om in de vastleggingen de positie van Limbricht te onderscheiden van die

¹⁷⁵³ De Wit, Vorming, 128-129.

¹⁷⁵⁴ Diverse leden van het wijdvertakte geslacht Van Merode waren in deze periode in dienst van Karel V. Hendrik (I) van Merode, heer van Pietersheim, en Richard van Merode, heer van Frentz, voerden voor Karel ruitereenheden aan in de oorlog om Gelre.

¹⁷⁵⁵ Het register van de inventaris van het Leenhof van Brabant bevat geen verwijzingen daarnaar.

¹⁷⁵⁶ RAB_CF, Procès, inv.nr. 982.

¹⁷⁵⁷ Smeets, Lemborgh, 79.

¹⁷⁵⁸ RHCL, Vrije Rijksheerlijkheid Limbricht, inv.nr. 711.

¹⁷⁵⁹ LNRW_R, Jülich, Mannkammerlehen, Mannkammer Heinsberg, inv.nr. 165. Het uit het oog verliezen van een leen was zeker niet uniek. Zie bijvoorbeeld ook de heerlijkheid Eys.

¹⁷⁶⁰ Habets, Leenen Valkenburg (1884), 245. Smeets vermeldt alleen de belening van Johan (V) van Merode met Hemmersbach en Sindorf in 1565 (Smeets, Lemborgh, 78).

van de beide andere heerlijkheden. Zo staat in een lijst van leenmannen uit het eerste decennium van de zestiende eeuw (getiteld 'Guylige man') 'Wilhelm Scheiffart van Merod herr zo Hemmersbach ind zo Lymb.' vermeld.¹⁷⁶¹ Of hij toen ook als leenman van de hertog werd beschouwd voor Limbricht, is daarmee niet duidelijk. 'Silven' (Salvius) Scheiffart van Merode wordt in 1530, bij zijn belening met zijn aandeel in de heerlijkheden Hemmersbach en Sindorf, als heer van Limbricht aangeduid, zonder dat sprake is van verheffing van Limbricht.¹⁷⁶² In 1548 spreekt de schout van Limbricht alleen van Valkenburgse en Loonse leenbanden.¹⁷⁶³ Indien er een geschil was met de heer van Limbricht over het doen van leenhulde aan de hertog, zou daarvan de neerslag moeten zijn te vinden in de vanaf de zestiende eeuw bewaard gebleven stukken, maar daar is geen sprake van.¹⁷⁶⁴ Slechts eenmaal, in een bundel uit 1570, staat met datum september 1566 vermeld 'Haus und etliche güter zu Lymberg bei Sittart'.¹⁷⁶⁵ De eerder genoemde Adolf van der Horst, echtgenoot van Maria Scheiffart van Merode, behoorde tot de leden van de ridderschap 'so in anno 1596 den 16 Marty die huldigung geleistet' aan de nieuwe hertog Johan Wilhelm, die in 1592 zijn vader was opgevolgd.¹⁷⁶⁶ Of Adolf dit, namens zijn eega, ook expliciet voor Limbricht had gedaan, blijkt niet uit de lijst. Dat er in 1590 alleen Valkenburgse leenmannen als getuigen aanwezig waren bij de inbezitneming van het kasteel namens Van der Horst en zijn echtgenote, doet vermoeden dat Van der Horst Limbricht niet als een Guliks of Heinsbergs leengoed beschouwde. In zijn geschil met de Loonse leenkamer betoogde hij niet dat Limbricht een Heinsbergs leen was, wel dat Limbricht in Valkenburg werd verheven.

In de bewaard gebleven processtukken en correspondentie in de jaren vanaf 1648 in het geschil over de status van Limbricht is er wel sprake van dat een deel van Limbricht leenplichtig zou zijn aan de hertog van Gulik, maar dit wordt niet expliciet gemaakt.¹⁷⁶⁷ Een verwijzing naar een leenverheffing van Limbricht van de hertog van Gulik (of naar eerdere van de heer van Heinsberg) komt er niet in voor. Van Breyll zou in 1649 hebben gesteld dat 'men tot Dusseldorp egheene contrarie relieven ende acten van possessie oft dijegelijcke contrarie verificatien en heeft'.¹⁷⁶⁸ Pas in de eerder behandelde brief uit 1694 waarmee werd geprotesteerd tegen bemoeienis van de Raad van Brabant inzake Limbricht, wordt verwezen naar de hiervóór behandelde Heinsbergse leenverheffing uit 1357 en de oorkonden uit

¹⁷⁶¹ LNRW_R, Jülich-Berg, Lehen, Generalia, Akten, inv.nr. 41 ('Aufgebot der Lehnleute') fol. 103.

¹⁷⁶² Wilhelm en Werner Scheiffart van Merode waren in 1528 met hun aandelen in de heerlijkheden Hemmersbach en Sindorf beleend. LNRW_R, Jülich, Lehen, Spezialia, inv.nr. 100 (Band XVII) fol. 1-2 en 31.

¹⁷⁶³ 'Limberg (...) sei ein Ludigs und Falkenbergs lehen.' Von Below (3), 65-66.

¹⁷⁶⁴ Zo wordt Limbricht niet vermeld in een bundel met juridische beschouwingen (*consilia*) uit de tweede helft van de zestiende eeuw (vanaf 1560) van Gulikse raden met betrekking tot problemen over leengoederen. LNRW_R, Jülich-Berg, Lehen, Generalia, inv.nr. 29.

¹⁷⁶⁵ 'Bericht vonn den lehenen so noch zu empfangen' met stukken uit de jaren 1563-1567. LNRW_R, Jülich-Berg, Lehen, Generalia, inv.nr. 31 fol. 178.

¹⁷⁶⁶ 'Ridderschaft so in anno 1596 den 16 Marty die huldigung geleistet.' LNRW_JB, inv.nr. 6004 fol. 6.

¹⁷⁶⁷ '(...) bekandt unndt offenbahr ist, dass dass hauss undt herlichkeit Limburg wie vorgemelten in der landtfurstlicher Gulischer Hoch- unndt Pottmessigkeit gelegen so ihrer furstl dhltt auch zum theill mit lehenschaft affcijrt ist.' 'Bericht' aan de hertog d.d. 29 januari 1648. LNRW_JB, inv.nr. 3550 fol. 8 verso.

¹⁷⁶⁸ Brief van een zekere Van Else uit Brussel d.d. 3 mei 1649. LNRW_JB, inv.nr. 3550 fol. 68.

het eerste kwart van de vijftiende eeuw. Misschien had men deze stukken in de tussentijd herontdekt.

In de 'Submission' van 1665 (zie 11.11) wordt de hertog wel landsheer genoemd en Limbricht een *Unterherrschaft*, maar van leenroerigheid wordt geen gewag gemaakt. Ook na 1665 is er geen vastlegging van een Heinsbergse of Gulikse leenverheffing te vinden. Het lijkt er dus op dat de hiervóór behandelde oorkonden met betrekking tot een Heinsbergse leenband niet zijn gebruikt om de heer van Limbricht, ook al was hij *Unterherr*, te verplichten tot leenverheffingen van de hertog van Gulik.

11.6 Rechtsgang

Hoofdvaaft of rechtsgang in hoger beroep kan een indicatie zijn van machtsverhoudingen en de invloed van een landsheer. De leenbanden met Loon en Valkenburg hebben echter niet geresulteerd in een rechtsgang in civiele zaken op hoven in landsheerlijke invloedssferen. Limbricht behoorde niet tot het rechtsgebied van het Land van Valkenburg, want in dat geval had het Leenhof van Valkenburg in civiele zaken eerste instantie van beroep moeten zijn. Op de Raad van Brabant werd met betrekking tot Limbricht pas in de zeventiende eeuw in civiele procedures een beroep gedaan, niet in appel maar als instantie in eerste aanleg. Wij beschikken nauwelijks over gegevens van vóór de vijftiende eeuw inzake rechtsgang vanuit Limbricht. Een overeenkomst tussen schepenbanken in de regio, geldend in de vijftiende eeuw, betrof de verplichting om te procederen met onvertogen recht (een geding met verkorte termijnen) en een verbod op 'kommeren' (beslag laten leggen). Tot de partijen daarin behoorden de schepenen van Heinsberg, Millen, Gangelt, Born, Sittard, en uit het Land van Loon. Limbricht vormde als het ware een (geografische) enclave waarvoor dit niet van toepassing was.¹⁷⁶⁹ Indien er toen al een band met Sittard als hoofdvaaftgerecht bestond, zou men verwachten dat Limbricht dezelfde lijn als Sittard zou hebben gevolgd. Hetzelfde geldt indien Limbricht hoofdvaaft zou hebben gehad op de schepenen van Heinsberg.¹⁷⁷⁰ Maar meer dan een vermoeden is hieruit niet af te leiden.

Wat de band met de SvA betreft, is het bewijsmateriaal schaars. Intensief kan de relatie niet geweest zijn. In zestiende-eeuwse lijsten van *Untergerichte* van de SvA wordt Limbricht vermeld, al ontbreekt het nog in de oudste versies.¹⁷⁷¹ Het wordt dus opgevoerd na dieper graven in de archieven. In de lijst Beusdael, betrekking hebbend op de periode 1400-1461, komt Limbricht niet voor. Voor de periode tot 1500 is er slechts één document, waaruit is op te maken dat in 1454 een hoofdvaaft vanuit Limbricht rechtstreeks op de SvA zou hebben

¹⁷⁶⁹ Venner, Hoofdgerecht, 55-58. Hetzelfde gold voor Stein, waarmee Limbricht in dynastieke zin in de tweede helft van de veertiende eeuw nog nauw verbonden was geweest.

¹⁷⁷⁰ Grevenbicht, in de vijftiende eeuw in het bezit van de heren van Heinsberg en vanaf 1472 Guliks, had volgens een inventarisatie uit 1610 toen nog appel op Heinsberg. Eussen, Ambt, 71.

¹⁷⁷¹ De oudste versies bevatten 69 *Untergerichte*, de latere 77. 'Limburg under Sittardt' behoort tot de aanvullingen. SAA_NHL, inv.nr. 6.

plaatsgevonden.¹⁷⁷² Rechtstreekse hoofdvart op de SvA bestond in de omgeving voor de heerlijkheden Obbicht, Elsloo, Stein en Kessenich. In de lijst Beusdael wordt het naburige Stein 42 maal vermeld, Sittard 19 keer. In de lijsten getrokken uit de *Urteilsbücher* van de SvA betrekking hebbend op de periodes 1503-1517, 1531-1539 en 1559-1602 wordt Limbricht niet vermeld.¹⁷⁷³ Sittard wordt in de lijst met betrekking tot de jaren 1531-1539 nog elf keer vermeld. Hoofdvaarten vanuit Limbricht via Sittard kunnen in de Akense registers schuilgaan achter de aanduiding 'Sittard', maar ook dan is het aantal zeer gering geweest. Er zijn uit andere bronnen twee hoofdvaarten bekend vanuit Limbricht op de SvA in 1526 (via Sittard en met inwoners van Sittard als klagers) en twee uit 1555/1556 (rechtstreeks).¹⁷⁷⁴

Wat de band met Sittard betreft: Sittard lijkt in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw als hoofdvaartgerecht voor Limbricht te hebben gefungeerd. Maar in 1538 werd de heer van Limbricht gevraagd om in een geschil uitspraak te doen, 'sunder appelleren'.¹⁷⁷⁵ Misschien gebeurde dit vaker en kon rechtsgang op externe hoven daardoor beperkt blijven. De rechtsgang op het nabije Sittard zou natuurlijk toch een oude oorsprong kunnen hebben (gegevens ontbreken), maar dan heeft deze rechtsgang diverse machtswisselingen en verschuivingen in invloedssferen doorstaan. De hoofdvaart op Sittard kan echter ook een ontwikkeling van latere datum zijn. Sittard was hoofdvaartgerecht voor een reeks plaatsen, maar alle behorend tot het Gulikse ambt Born.¹⁷⁷⁶ Vanuit Sittard bestond vervolgens traditioneel de mogelijkheid van hoofdvaart op de SvA. Als de Gulikse invloed wat Limbricht betreft bepalend was in de keuze van Sittard, zou dat kunnen verklaren waarom Sittard in 1454 nog niet als tweede instantie had gefungeerd en waarom de hoofdvaart via Sittard op de SvA pas laat op gang lijkt te komen en geen hoog niveau bereikte.

Wat het RKG betreft: er zijn slechts twee RKG-processen bekend die vanuit de schepenbank van Limbricht zijn opgekomen, beide in 1526 bij het RKG aanhangig gemaakt, met de schepenen van Sittard en de SvA als voorafgaande instanties.¹⁷⁷⁷ De klagers waren in beide gevallen inwoners van Sittard, zodat deze rechtsgang misschien eerder de gebruiken van

¹⁷⁷² 'Limburgh onder Syttart: Anno 1454 in julio haben die Scheffen von Lymburgh eine consultationssach ad decidendum uberpracht.' Vermeld in een een afschrift (z.d.) ondertekend door syndicus Georg Stutdger. In een stuk uit 1638, ondertekend door syndicus Georg Hinckgen, is dezelfde passage getranscribeerd als 'die scheffen von Lieburg'. SAA_NHL, respectievelijk inv.nr. 8 en inv.nr. 6.

¹⁷⁷³ Daarnaast is er ook een eerder besproken lijst die gebaseerd is op de *Urteilsbücher* voor de jaren 1415-1425. Limbricht wordt daarin niet vermeld. SAA_NHL, inv.nr. 6.

¹⁷⁷⁴ 'Anno 1555 den 24 Jan. ist den Scheffen zue Lymburg ein heufftfardt schriftlich versiegelt zugesandt in causa (...) von Tudder als anwaldt Ryckalt Ercken und Mr Leonardt von Geleen. Anno eodem [1555] den 2 Aug. hat der Pott [bode] von Lymburg inter easdem partes noch ein uberpracht. Anno 1556 den 1 Febr. ist dem gericht von Lymburg die verschlossene urtheil zugesandt' (SAA_NHL, inv.nr. 6). De hoofdvaarten in 1526 blijken uit twee RKG-processen (zie hierna).

¹⁷⁷⁵ EHCS-G, Limbricht, inv.nr. 333.

¹⁷⁷⁶ Sittard was verder hoofdvaartgerecht voor Born, Susteren, Munstergeleen, Hillensberg, Tudderen, Wehr en Süsterseel, allemaal plaatsen behorend tot het Gulikse territorium, en verder indirect voor Leut, dat niet behoorde tot de Gulikse invloedssfeer, maar de hoofdvaart ging vanuit Leut via het Gulikse Susteren naar Sittard. Nève, RKG, 323.

¹⁷⁷⁷ RHCL_RKG, inv.nr. 5 en 178.

Sittard dan die van Limbricht reflecteert.¹⁷⁷⁸ In 1530 verkreeg de hertog van Gulik van de keizer een appelprivilege voor zijn landsheerlijke territoria, waardoor de mogelijkheid van appel op het RKG in principe werd beperkt.¹⁷⁷⁹ Was dit ook van invloed op Limbricht? Verdere RKG-appelprocessen van vonnissen van de schepenen van Limbricht zijn niet bekend. Wel ontving Wilhelm (II) Scheiffart van Merode, heer van Limbricht, in 1542 een mandatum van het RKG wegens landvredebreuk. Samen met 'consorten' had hij zijn zus Anna, weduwe van Johan van Vercken, met geweld uit enkele in geschil zijnde bezittingen verdreven. Een dergelijk bevelschrift kon echter door iedereen in het Rijk en zonder voorafgaande instantie worden verkregen. Het zegt ons niets over de gewone rechtsgang.¹⁷⁸⁰ Wij kunnen concluderen dat enige continuïteit in, of een traditie van hoger beroep vanuit Limbricht op het RKG nooit heeft bestaan.

De genoemde twee rechtstreekse hoofdvaarten op de SvA in 1555/1556 zijn bijzonder, gezien de hoofdvaarten via Sittard in 1526, maar verklaarbaar. Dit gebeurde kort nadat de hertog van Gulik een hervorming had doorgevoerd. Op 12 juni 1555 was de 'jülich-bergische Reformation' gepubliceerd. Daarmee gold voor de territoria van de hertog van Gulik een verbod voor appel op rechtbanken buiten het landsheerlijk territorium, al gold dit verbod formeel niet voor lering.¹⁷⁸¹ In de praktijk stopte de rechtsgang vanuit Sittard op de SvA echter volledig. Wilden partijen vanuit Limbricht toch nog naar de SvA en was dit via Sittard niet meer mogelijk? Als Limbricht een 'vrije rijksheerlijkheid' zou zijn geweest, die onafhankelijk van enige landsheerlijke autoriteit voor lering naar de schepenen van Sittard toog en vervolgens naar de SvA, dan had het verbod van de hertog van Gulik in elk geval geen invloed hoeven te hebben op de rechtsgang.¹⁷⁸² Dat hoger beroep vanuit Limbricht vóór 1555 zelden, en na 1555 in het geheel niet meer naar de SvA en het RKG ging, lijkt een indicatie te vormen dat de hertog van Gulik op het punt van rechtsgang (landsheerlijke) invloed had.¹⁷⁸³

Waar gingen dan eventuele lering- en appenzaken in derde instantie vanuit Limbricht via Sittard na 1555/1556 heen? Alle concrete gegevens ontbreken. Voor Sittard werd aanvankelijk het schepengerecht van de stad Jülich als *Oberhof* aangewezen, tot tien

¹⁷⁷⁸ Er zijn tenminste vier RKG-processen vanuit Sittard via de SvA in de jaren 1526-1533: RHCL_RKG, inv.nrs. 5, 41 en 177; LNRW_RKG, inv.nr. 286.

¹⁷⁷⁹ Dit privilege gold voor in geschil zijnde belangen niet hoger dan 200 gulden. Effectief werd een dergelijk privilege pas wanneer de keizer het aan het RKG liet betekenen. Het bedrag werd in 1546 verhoogd tot 400 gl. en toen werd het privilege ook aan het RKG betekend. In 1566 volgde een verdere verhoging tot 600 gl., in 1724 tot 2.500 goudgulden, en in 1764 werd het privilege tenslotte onbeperkt. Er werd tot ver in de achttiende eeuw uit het Hertogdom Gulik geappelleerd op het RKG. Gabel, *Beobachtungen*, 154-162 en 172.

¹⁷⁸⁰ LNRW_RKG, inv.nr. 3704. De in geschil zijnde goederen worden 'Erkenrod und Enckhausen' genoemd en de 'consorten' van Wilhelm waren Johan van Bronckhorst, heer van Rimburch, en Johan van Strijthagen. Het bevelschrift werd op 21 september 1542 te Limbricht 'vorm schloss' aan Wilhelm overhandigd.

¹⁷⁸¹ Stölzel, *Entwicklung*, 245.

¹⁷⁸² Zoals eerder beschreven, bleef men vanuit Pietersheim voor lering en appel in tweede instantie naar de Vroenhof en in derde instantie naar de SvA gaan, nadat Karel V in de eerste helft van de zestiende eeuw appel van de Maastrichtse hoven op de SvA had verboden.

¹⁷⁸³ Gehlen stelt dat de Gulikse 'Rechtsordnung und Reformation' van 1555 ook voor Limbricht 'van dadelijk belang' is geworden, maar doelt daarmee waarschijnlijk op de achttiende eeuw. Gehlen, *Rechtsordnung*, 14-30.

jaar later de hertog een *Hofgericht* of *Hofrat* in het leven riep.¹⁷⁸⁴ Er zijn geen concrete voorbeelden bekend van rechtsgang vanuit Limbricht via Sittard op Jülich of op de Hofraad, al zou de heer van Limbricht in 1586 een poging hebben gedaan om zich tot deze laatste instantie te wenden (zie 11.9). In 1665 bepaalde de hertog dat de appellaten vanuit Limbricht voortaan naar Heinsberg zouden gaan in plaats van naar Sittard.¹⁷⁸⁵ Waarschijnlijk werd daarmee de status van *Unterherrschaft* benadrukt (zie 11.11). Hoewel Limbricht al lang volledig verloren was voor de SvA, meende deze Limbricht in 1702 nog eens aan zijn oude functie te moeten herinneren. De vrouwe van Limbricht diende de SvA van repliek en wees op de al lang bestaande situatie.¹⁷⁸⁶

Op te merken is nog dat de heren van Limbricht uit het geslacht Van Breyll zich in de zeventiende eeuw, toen hun onafhankelijkheid door Gulik werd bedreigd, nooit tot het RKG of de RHR hebben gewend.

Resumerend:

De beschikbare gegevens geven geen bevestiging van het bestaan van een oude en stabiele oriëntatie van Limbricht op de SvA. In de periode na 1500 tot de onderwerping aan Gulik is er evenmin sprake van een duidelijke oriëntatie op de hoogste rechtbanken van het Rijk.

Tot slot is de Raad van Brabant in Brussel nog te behandelen. Deze heeft gedurende een beperkte periode een rol gespeeld met betrekking tot Limbricht, in de zeventiende eeuw. Daaraan was vooral, en misschien uitsluitend, de voorkeur van de familie van Breyll debet, die gewend was te procederen bij de Raad.¹⁷⁸⁷ De Raad was bevoegd processen van de adel in eerste instantie te behandelen, zodat voorafgaande plaatselijke instanties konden worden overgeslagen.¹⁷⁸⁸ Het blijft niettemin verrassend dat deze keuze voor de Raad van Brabant werd gemaakt.

Gegevens over de gevoerde processen zijn schaars. In 1622 sprak de Raad een vonnis uit in een geschil over cijzen en renten in Limbricht. Of de heer partij was is niet duidelijk, maar wel waarschijnlijk. Vanaf 1628 werd door de heer van Limbricht tegen een aantal van zijn onderdanen geprocedeerd voor de Raad, waarvan deze inwoners de competentie echter

¹⁷⁸⁴ Volgens Stölzel. Volgens Nève (Nève, RKG, 323) al in 1534. Volgens Von Below konden de hertogelijke raden deel uitmaken van het rechtscollege van een hoofdgerecht. Von Below (2), 119 (noot 8).

¹⁷⁸⁵ 'Appellationsprivileg Herzog Philipp Wilhelms für von Breyll, wonach die Appellationen vom Gericht zu Limbricht nicht mehr in Sittard, sondern beim Hauptgericht Heinsberg angebracht werden sollen, 1665.' (LNRW_RKG, inv.nr. 311 fol. 80.) In een proces in de jaren 1721-1723 is betoogd dat de rechtsgang vanuit Limbricht nog steeds naar Sittard liep, wat ook na 1665 nog eenmaal zou zijn voorgekomen. LNRW_R, Jülich-Berg, Gerichte, Amt Born und Millen, Gericht Limbricht, inv.nr. 220.

¹⁷⁸⁶ Brief van de vrouwe van Limbricht aan de SvA d.d. 25 februari 1702. SAA_NHL, inv.nr. 6.

¹⁷⁸⁷ Het archief van de heerlijkheid Eys in het RHCL bevat een hele reeks van dergelijke processen: Breyll contra Collen (1582), Breyll contra Van Zevel (1596-1597), Breyll contra Cuppen (1619), Breyll contra heer van Clermont (1619-1621), Breyll contra Van Eynatten (1623), Breyll contra Millendonk (1632), Breyll contra Seggeraet, echtgenote van Wilh. van Strijthagen (1632), Breyll contra Breyll (1640), Vander Couven contra Breyll, Hall contra Breyll, Breyll contra Strabach (alle 1640).

¹⁷⁸⁸ Put, Inventaris 1, 22.

niet wilden erkennen. Dit eindigde in 1629 in een compromis. In 1630 wilden inwoners van Sittard tegen de heer van Limbricht procederen in Sittard en vervolgens in Düsseldorf. De Raad verbood, op verzoek van Van Breyll, dit procederen voor Gulikse hoven door middel van zogenaamde ‘brieven van cassatie’ en stelde de daaraan gekoppelde dwangsom in 1632 ter executie, zodat Van Breyll dwangmiddelen mocht gebruiken. In september 1647 verbood de Raad opnieuw het procederen voor de Hofraad in Düsseldorf, waar inwoners van Limbricht zich tot hadden gewend. In 1649 werden de Gulikse gezant De Witte en een groep inwoners van Limbricht voor de Raad gedaagd.¹⁷⁸⁹ In 1659 waren deurwaarders van de Raad van Brabant in Limbricht actief in verband met executie van brieven van cassatie tegen de heer van Limbricht, verkregen bij de Raad van Brabant door de Procureur-Generaal bij de Raad.¹⁷⁹⁰

Na jaren zonder activiteit van de Raad, werd in 1694 van de zijde van de keurvorst van Pfalz-Neuburg een scherpe waarschuwing geuit tegen de zich opnieuw manifesterende neiging van de Raad om zich jurisdictie over Limbricht aan te matigen.¹⁷⁹¹ Het betrof de hervatting van een langlopend proces tussen de familie Van Berghe gen. Trips van Neerlinter enerzijds en de familie Van Breyll anderzijds, op dat moment in de persoon van Elisabeth van Breyll, vrouwe van Limbricht, weduwe van Johan Wolfgang Willem Bentinck. De Raad sprak desalniettemin een vonnis uit, in het nadeel van Van Breyll. Verdere bemoeienis van de Raad met Limbricht is niet bekend.

11.7 De Gulikse *Unterherrschaften*

De ontwikkelingen met betrekking tot Limbricht in de zestiende en zeventiende eeuw zijn niet te begrijpen zonder kennis van het fenomeen *Unterherren* en *Unterherrschaften*. Dit zijn heerlijkheden die vergaande autonomie kenden, maar toch onderdeel vormden van een landsheerlijk territorium of binnen de invloedssfeer daarvan lagen. In het Rijnland was dit verschijnsel wijdverbreid.¹⁷⁹² Het aantal binnen het hertogdom Gulik bereikte in de achttiende eeuw het totaal van 43. Zij waren meest klein (vaak maar een of enkele dorpen) en onbeduidend.

Hoewel diverse auteurs er aandacht aan hebben gegeven, bestaat er nog geen uitgebreide en gedegen studie van dit fenomeen.¹⁷⁹³ Moser heeft *Unterherrschaften* als ‘halb unmittelbar’

¹⁷⁸⁹ Al deze processen vermeld in: LNRW_JB, inv.nr. 3550.

¹⁷⁹⁰ RAB_OF, inv.nr. 6888. Uit de stukken blijkt niet wat het onderliggende geschil was.

¹⁷⁹¹ Brief d.d. 9 maart 1694 van F. Columbanus namens de keurvorst van Pfalz-Neuburg aan het Officie Fiscaal te Brussel. Ibidem.

¹⁷⁹² Het Keurkeulse territorium werd gekenmerkt door talrijke *Unterherrschaften* die in het bezit waren van geestelijke instellingen, in het Gulikse territorium hadden zij wereldlijke heren.

¹⁷⁹³ Von Below biedt een aanzet voor de Gulikse *Unterherrschaften*. Recente literatuur is een artikel van Wilhelm Janssen (Janssen, *Unterherrschaft*) uit 2012 en een hoofdstuk in een boek van Stephan Laux uit 2015 (Laux, *Gravamen*, 167-187). Janssen waarschuwt voor de diversiteit: ‘(...) dass es *die* Unterherrschaft nicht gegeben hat, sondern jede Unterherrschaft ein historisch gewachsenes oder landherrschaftlich konstruiertes politisches Gebilde

aangeduid.¹⁷⁹⁴ Janssen spreekt van een *Territorialstruktur* in het Rijnland waarbij er binnen territoria sprake was van 'Gebieten (...) einer nur mittelbare Landesherrschaft'.¹⁷⁹⁵ In zijn definitie is het genieten van bescherming een wezenlijk aspect.¹⁷⁹⁶ De aanduiding *Unterherrschaft* wordt pas in de tweede helft van de zestiende eeuw gebruikelijk, de status bestond al langer.¹⁷⁹⁷ Dat de rechten van de *Unterherr* niet duidelijk waren afgebakend van die van de *Schutzherr*, leidde volgens Janssen tot conflicten en een 'Überlagerungs- bzw. Überschichtungskampf' waarin de landsheer zijn positie langzaam wist te versterken zonder de *Unterherr* zijn oude landsheerlijke rechten echt te ontnemen.¹⁷⁹⁸ Aubin ziet vooral het fiscale aspect als onderscheidend.¹⁷⁹⁹ Gabel geeft een omschrijving die de landsheerlijke zelfstandigheid benadrukt, maar waarin een duiding van de relatie met de hertog van Gulik ontbreekt.¹⁸⁰⁰ Laux betitelt het fenomeen *Unterherrschaften* als '(...) ein Spezifikum der rheinisch-westfälischen Geschichte und der Frühen Neuzeit, das in der Forschung bedauerlicherweise so gut wie kein Interesse gefunden hat'. Zijn 'heuristisch zweckmäßige Definition' is even complex als het fenomeen.¹⁸⁰¹ Berkvens betitelt *Unterherrschaften* als mediate heerlijkheden.¹⁸⁰² Mediate heerlijkheden maken volgens hem deel uit van een standenstaat. Er kan tegengeworpen worden dat de *Unterherrschaften* niet bijdroegen in de landsbede en dat *Unterherren* in hun hoedanigheid van *Unterherr* ook geen lid waren van de statenvergadering, maar als men de *Unterherrentag* als pseudo-landdag beschouwt en de financiële bijdrage als vergelijkbaar met een bede, waren zij wel mediate heerlijkheden.

mit einem individuellen Profil gewesen ist, in dem die Rechte des Unterherren und sein Rechtsverhältnis zum übergeordneten Landesherren jeweils festgelegt sind.'

¹⁷⁹⁴ Moser, Reichs-Stände, 119.

¹⁷⁹⁵ Janssen, *Unterherrschaft*, 152.

¹⁷⁹⁶ 'Eine Unterherrschaft im eigentlichen und vollen Sinne war eine quasi-autonome Bezirk, in dem der Unterherr unbestritten die volle Straf- und Zivilgerichtsbarkeit ausübte, über die Polizeigewalt (Gebot und Verbot) verfügte, von seinen Hintersassen Steuern und Dienste verlangen konnte und noch weitere Kompetenzen (Regalrechte, Judengeleit, Kirchenhoheit) zumindest beanspruchte. Insofern war er in seiner Herrschaft *ex definitione* Landesherr im hergebrachten Sinne (...) eine eigenständige Herrschaft, die allerdings nicht rundum unabhängig, d. h. reichsunmittelbar ist, sondern sich (...) unter dem Schutze eines fürstlichen Landesherrn befindet.' Ibidem, 156-157.

¹⁷⁹⁷ Ibidem, 153.

¹⁷⁹⁸ Ibidem, 157-158. Gabel constateert een hoog aandeel van de *Unterherren* in de RKG-processen vanuit het hertogdom Gulik. Gabel, *Beobachtungen*, 164-165.

¹⁷⁹⁹ 'Das Wesen der Unterherrschaft liegt aber nicht so sehr in der eigenen Gerichtsbarkeit, als in der besonderen Stellung bei der Steuerveranlagung. Die Unterherren erschienen nicht auf den Landtagen, sondern hielten in Jülich als Kollegium mit eigenem Syndikus besondere Tage ab, welche dem Landesherrn wohl eine Beihilfe gewährten.' Aubin, *Entstehung*, 419-421 [419].

¹⁸⁰⁰ 'Diese Gebiete (...) waren frei von der landesfürstlichen wie auch der landständischen Besteuerung, frei von der fürstlichen Hochgerichtsbarkeit, waren eigene Landesherrschaften im kleinen, ausgestattet mit den zentralen Attributen staatlicher Gewalt (...)' Gabel, *Widerstand*, 37. Zie ook: Gabel, *Beobachtungen*, 164.

¹⁸⁰¹ 'Demnach waren die Unterherrschaften auf Grundherrschaft und Gerichtsbarkeit sowie auf Gewohnheitsrecht basierende, in der Regel sehr kleine, um einen Herrschaftsbesitz (Burg oder Herrenhof) radizierte Sonderrechtsgebiete im Besitz weltlicher oder kirchlicher Inhaber. Diese beanspruchten in unterschiedlichen Handlungsfeldern in Konkurrenz zur Landesherrschaft Autonomie, die sie teils durch unterschiedliche Grade expliziter oder impliziter fürstlicher Berechtigung, teils durch die schiere Praxis oder auch nur aus ihren ständischem Selbstverständnis heraus begründeten.' Laux, *Gravamen*, 170.

¹⁸⁰² Berkvens, *Kessenich*, 174.

De verzoeken van de hertog van Gulik om een financiële bijdrage van de *Unterherren* liepen parallel met de verzoeken aan de standen (al was de opbrengst niet groot).¹⁸⁰³

Hoewel men een leenband zou verwachten, waren de Gulikse *Unterherrschaften* in de helft van de gevallen niet leenroerig aan de hertog.¹⁸⁰⁴ Hoe de bijzondere relatie tussen de hertog en *Unterherren* was ontstaan, is in veel gevallen niet bekend. Voor zover een leenband niet de oorzaak was, speelden 'Schutz und Schirm' een belangrijke rol. Soms was er sprake van een duidelijke stap, het aangaan van een contractuele relatie. In 1475 gaf een Scheiffart van Merode, heer tot Bornheim, te kennen 'min dorp Nueraede [Neurath] gern in schirm mins gnedigen Here van Gulich zo stellen', tegen een vergoeding te betalen door zijn onderdanen.¹⁸⁰⁵ In 1476 verklaarde hertog Wilhelm, die in 1475 zijn vader was opgevolgd, dat hij, zoals zijn vader vóór hem, de dorpen Esch en Büllesheim in zijn 'Schutz und Schirm' nam, tegen betaling van een jaarlijkse hoeveelheid haver.¹⁸⁰⁶ De relatie kon of moest dus blijkbaar, net als bij een leenband, hernieuwd worden bij het aantreden van een nieuwe heerser. Een derde voorbeeld uit dezelfde periode is dat Heinrich van Nesselrode, heer tot Reinartstein, in 1478 de hertog verzocht om zijn kasteel en zijn onderdanen 'in schirm zu nehmen'.¹⁸⁰⁷

De *Unterherren* probeerden hun heerlijkheden te onttrekken aan de invloed van de instituties van het hertogdom. Zij wilden zich zo dicht mogelijk bij de persoon van de hertog positioneren, een feodale band, ook zonder formele leenverhouding. 'Schutz und Schirm' wordt vaak vermeld in verband met de *Unterherren*, en het belang blijkt ook uit de eerder gegeven voorbeelden.¹⁸⁰⁸ Volgens Correns is een oud juridisch gezegde dat 'ius protectionis est primus gradus superioritatis' (het recht van bescherming is de eerste graad (of trede) van soevereiniteit).¹⁸⁰⁹ De hertog interpreteerde deze bescherming overigens, zoals wij zullen zien, ook als bescherming van de onderdanen tegen hun heer. Von Below vindt 'Schutz und Schirm' slechts één aspect en definieert de verhouding tussen *Unterrherr* en hertog nog iets algemener als *Abhängigkeitsverhältnis*. Volgens hem is er in sommige gevallen zelfs geen andere basis dan de ligging 'im Bezirk' van het hertogdom, dus 'in territorio' leidend tot 'de territorio'.¹⁸¹⁰ Een kleine enclave ontkwam niet aan de invloed van de grote landsheer.

¹⁸⁰³ Laux noemt een bedrag van 1.000 rijksdaalders voor alle Gulikse *Unterherrschaften* samen in 1682. Laux, Gravamen, 167.

¹⁸⁰⁴ Van de 43 *Unterherrschaften* die in de achttiende eeuw bestonden, zouden er 22 niet leenroerig aan de hertog van Gulik zijn geweest en 21 wel. Von Below (1), 189 (noot 30).

¹⁸⁰⁵ Von Below (3), 18 (nr. 12a).

¹⁸⁰⁶ Ibidem, 20 (nr. 13a).

¹⁸⁰⁷ Ibidem, 22 (nr. 15a). Neurath en Büllesheim werden later tot de *Unterherrschaften* gerekend, Reinartstein [Reinhardstein] niet.

¹⁸⁰⁸ 'Schut en scherm' komt ook uit het leenrecht. Het was de verplichting van de leenheer jegens zijn vazal. De Monté ver Loren, Hoofdlijnen, 64.

¹⁸⁰⁹ Correns, Abhandlung, 144.

¹⁸¹⁰ Von Below (2), 188-189. Juristen onderscheidten 'in territorio' (ligging) en 'de territorio' (onderworpenheid aan een landsheer), maar het eerste (de ligging) kon als argument worden gebruikt voor het tweede (juridisch ertoe behoren).

Het gebruik van het wapen van de hertog als teken van het onder bescherming staan, zien wij in een verklaring van scholtis en schepenen van de *Unterherrschaft* Echtz (bij Düren) uit 1550, waarin wordt gesteld dat het dorp 'vur ziden viant gehat und derhalver (...) das Gulichs wapen erlangt und dasselbige zu Eix uf dem platz an dat cruz ufgeslagen', waar het twintig jaar eerder nog zou hebben gehangen.¹⁸¹¹ In het hoofdstuk Eys is beschreven hoe in 1672 wapenborden van de hertog van Gulik naar Eys werden gezonden om aan de grenzen op te stellen.

In de leenbrief van 16 oktober 1479 voor de een jaar eerder aan de hertog in leen opgedragen heerlijkheid Hemmersbach (door Hendrik Scheiffart van Merode in de brief aangeduid als 'min vri eigen sloss ind herlicheit'), wordt vastgelegd dat de hertog 'mich, mine erven, herren zo Hemmersbach, und undersaissen des lantz van Hemmersbach, geistlichen und werentlichen, doin beschirmen und verdadingen [voor hen zal opkomen] gelijk sinre gnaden undersaissen des herzochdomps van Guilche'.¹⁸¹² Zowel de heer als de onderdanen van de heer werden dus onder de bescherming van de hertog geplaatst, als waren zij diens onderdanen.

Unterherren oefenden veel landsheerlijke rechten uit binnen hun heerlijkheden. Maar de hertogen van Gulik wilde de heren in toenemende mate als *Landsassen*, dus als zijn onderdanen zien en hun onderdanen als zijn *Hintersassen*.¹⁸¹³ De *Unterherren* konden van de inwoners van hun heerlijkheden 'Schatz und Dienst' eisen en zij waren *Gerichtsherren*, aan wie ook de uit de uitoefening van de justitie voortvloeiende opbrengsten toekwamen. Deze twee (bundelingen van) rechten werden als onderscheidende criteria gebruikt ten opzichte van andere heren en ridders binnen het Guliks territorium voor het zijn van *Unterrherr*.¹⁸¹⁴ *Unterherren* hadden dus, in elk geval wat uitoefening van deze rechten betrof, zelf onderdanen. Maar volgens Correns was het Gulikse landrecht in de praktijk van toepassing binnen de *Unterherrschaften*.¹⁸¹⁵ De *Unterherren* werden geacht onderworpen te zijn aan de hertog en diens raad, hoewel met grote beperkingen van zijn algemene landsheerlijke bevoegdheden. *Unterherren* waren (evenals de geestelijkheid) als zodanig niet vertegenwoordigd op de Gulikse landdagen, al waren vele *Unterherren* uit hoofde van andere bezittingen wel *Rittermässig* en bevoegd op de landdagen te verschijnen. De categorieën werden niet scherp gescheiden, zodat de heren van Limbricht onder de hertog van Gulik zowel *Unterrherr* als *Rittermässig* waren, ook toen zij alleen Limbricht bezaten. De *Unterherren* kwamen in afzonderlijke vergaderingen bijeen en bepaalden daar hun financiële bijdrage aan de landsheer, wanneer deze daarom verzocht. De schijn van vrijwilligheid werd

¹⁸¹¹ Ibidem, 71 (nr. 54).

¹⁸¹² *Lehnsrevers* d.d. 16 oktober 1479. Het binnen Hemmersbach gelegen klooster Bottenbroich kreeg later dat jaar nog een formele bevestiging dat het onder de bescherming van de hertog was geplaatst. Ibidem, 23-24 (nr. 15c en 15d).

¹⁸¹³ In de jaren zestig van de zeventiende eeuw probeerde de hertog zijn *Unterherren* ertoe te dwingen het woord *Hintersassen* voor hun onderdanen te gebruiken en niet *Untertanen*. Laux, Gravamen, 169.

¹⁸¹⁴ Von Below (2), 186-187. Correns stelt echter dat zij geen 'ius collectandi' bezaten met betrekking tot hun onderdanen. Correns, Abhandlung, 140.

¹⁸¹⁵ Correns, Abhandlung, 141.

opgehouden. De bijdrage was dus verschuldigd op basis van dit gezamenlijke besluit, niet op basis van een besluit van de Gulikse landdag.¹⁸¹⁶

De *Unterherren* verzetten zich, in sommige gevallen tot het einde van het *Ancien Régime*, tegen het volledig verdwijnen van hun relatief onafhankelijke status, al zou de positie van velen van hen geleidelijk aan zwakker worden. Toen de hertog in 1485 twee leenmannen van de heer van Hemmersbach voor zijn eigen raden wilde laten verschijnen om een juridisch geschil op te lossen, protesteerde de heer van Hemmersbach omdat dit een inbreuk was op zijn rechten als heer in 'unse eigen vri herlicheit'.¹⁸¹⁷ Een ander voorbeeld is een klacht van twee *Unterherren* in 1564 over een clause die in hun leenbrieven zou worden opgenomen. De leenman beloofde daarmee de vastgestelde belastingen te zullen betalen en te zullen gehoorzamen aan de door de hertog uitgevaardigde 'Ordnungen, Edikten und gemeine Befehlen'.¹⁸¹⁸ De clause werd vanwege dit protest geschrapt, maar de hertog sprak formeel de verwachting uit dat de *Unterherren* zijn 'Ordnungen und Edikten' in hun heerlijkheden zouden implementeren.¹⁸¹⁹ Tegen een gecodificeerde plicht om de landsheerlijke edicten en verordeningen in hun heerlijkheden te publiceren, bleven de *Unterherren* zich collectief verzetten.¹⁸²⁰ In dit spanningsveld maakte de landsheerlijke invloed wel langzaam vorderingen, en de bevoegdheid van de hertog en zijn raden werd in de tweede helft van de zeventiende eeuw gecodificeerd.¹⁸²¹ Ook in de inning van de financiële bijdragen van de *Unterherrschaften* is deze ontwikkeling zichtbaar. In de zestiende eeuw verliep de inning vaak moeizaam. In de zeventiende eeuw was de lijn duidelijk veel strakker. Nadat op een vergadering (*Unterherrentag*) in juli 1668 was besloten de hertog financieel te ondersteunen gedurende zeven jaren, ontvingen 'Schultheis, Scheffen, Vorstehern und gantze Gemeindt der herligkeit Limburg' rechtstreeks een brief met een overzicht van de halfjaarlijkse termijnen (à negen rijksdaalders). Er werd aan toegevoegd dat de inwoners bij niet-betaling mochten rekenen op 'militärischer execution aus Düsseldorf', en dat 'ohne weitere vorgehende warnung'.¹⁸²² De heer van Limbricht werd dus administratief buiten spel

¹⁸¹⁶ Correns noemt deze bijdragen 'Schutz- und Schirmgeld'. Ibidem, 139.

¹⁸¹⁷ Von Below (3), 25 (nr. 15f).

¹⁸¹⁸ 'Ich und meine erben sullen und willen auch die reichs- und lantsteuren, so durch gemeine ritterschaft und lantschaft des furstentumbs Gulich jeder zeit gewilligt, gleich andern van der ritterschaft leisten und durch die undertanen gedachter herlicheit Gurzenich nach irem gebur und anpart leisten lassen, auch hocherm. meins g.f. und h. rechtz- und andern ordnungen, edicten und gemeinen bevelhen geleben und nachkommen.' Ibidem, 77-78 (nr. 59).

¹⁸¹⁹ Von Below (2), 190-191. Het betrof de heren van Gürzenich en van Binsfeld.

¹⁸²⁰ Correns, Abhandlung, 142.

¹⁸²¹ 'Sie müssen also die hiesige höhere Befehle schuldigst achten und befolgen; Daher ist schon mit dem Edikt vom 25 Juni 1680, welches sich in jenem vom 23 Sept. 1675 par. 13 gründet, G. und B. Landesordnung in den Zusätzen einiger Ordnungen pag. 42-44 vorgeschrieben worden. "Die Unterherren, deren Bediente sollen die von unseren Geheimen-, Hof- und Kammerrath an sie abgehende Befehle und Dekreten mit unterthänigst-schuldigem respect ohne einige Abweisung oder Auffenthalt gutwillig annehmen, dem inhalt solcher Befehlen unverzüglich gehorsamst nachleben, und sich, wie bishero unseren Verordnungen zuwider geschehen, in einer Sache nicht zweimal befehlen lassen, als lieb einem jeden seyn wird, eine Arbitrari Straf und unausbleibliche Entsetzung seines Dienstes, darin ein jeder, so dagegen thun würde, toties quoties unnachlässig erfallen und selbige alsobald exequirt werden sollte, zu vermeiden.'" Bewer, Sammlung III, 4-5.

¹⁸²² EHCS-G, Limbricht, inv.nr. 468.

gezet in het proces van inning en de inwoners konden geconfronteerd worden met Gulikse militairen.¹⁸²³

De bijzondere status van Limbricht als *Unterherrschaft* kon gebruikt worden om zich als neutraal gebied te presenteren. Van Breyll wist in 1673 van Franse commandanten een sauvegarde te verkrijgen voor Limbricht.¹⁸²⁴ Hetzelfde lukte in 1676 met een sauvegarde van de prins van Oranje.¹⁸²⁵ Toen de Fransen in 1676 Sittard innamen en plunderden, en de stad in 1677 verwoestten, werden van de Fransen weer sauvegardes verkregen, waardoor Limbricht werd gespaard.¹⁸²⁶ Deze sauvegardes zijn als indicatie beschouwd dat Limbricht als 'vrije rijksheerlijkheid' werd gezien, maar het zijn slechts diplomatieke succesjes in het benutten van een voor derden onduidelijke status.

11.8 *Unterherrschaften* en financiële bijdragen

De adel was lange tijd wel bereid om de hertog van Gulik als ridder te dienen, maar niet bereid tot financiële bijdragen. In 1428 wilde de ridderschap van Gulik bijvoorbeeld geen financiële bijdrage leveren in de aanslag voor de strijd tegen de Hussieten, waartoe in 1427 op de rijksdag in Frankfurt was besloten, maar wel 'selves dahin riden' en 'riden, dienen ind verzeren'.¹⁸²⁷ Van een algemene landsheerlijke belasting, een *Landessteuer*, was in het hertogdom Gulik voor het eerst in 1447 sprake.¹⁸²⁸ Maar deze raakte de later *Unterherrschaften* genoemde gebiedjes niet. Het zijn met name de rijkslasten, en specifiek de *Türkensteuer*, die in de zestiende eeuw aanleiding zullen gaan geven om ook de *Unterherrschaften* te belasten, nadat de hertog de rijkslasten lange tijd meestal uit zijn algemene middelen had betaald.

Het zoeken naar een bredere basis voor de verdeling van financiële lasten is al vroeg in de zestiende eeuw zichtbaar. In 1505 wordt de hertog in een advies in overweging gegeven om degenen die onder 'Schutz und Schirm' van de hertog staan 'mit in de bede zo zehen, as dergelichen in allen anderen landen geschuit [geschiedt]'. In 1521 was sprake van invoering van een accijns, die mede door allen die zich onder 'Schutz und Schirm' bevonden zou moeten worden opgebracht. In deze twee gevallen ging het om een *Landessteuer*, niet om betaling van rijkslasten.¹⁸²⁹

¹⁸²³ Volgens De Crassier zou de keurvorst van Pfalz-Neuburg als hertog van Gulik in 1720 hebben gepoogd de heer van Limbricht aan te tasten in zijn recht van hoge justitie en Limbricht tot het ambt Born hebben willen rekenen, waartegen de heer van Limbricht zich met succes zou hebben verzet. De Crassier, Dictionaire 1932, 244 (De Crassier vermeldt geen bron).

¹⁸²⁴ Eussen, Oorlog, 242.

¹⁸²⁵ Ibidem, 253.

¹⁸²⁶ Ibidem, 255. De Wit, Vorming, 47.

¹⁸²⁷ Von Below (3), 6 (nr. 4).

¹⁸²⁸ Von Below (1), 61.

¹⁸²⁹ Von Below (2) 191-192.

In 1532 werd in Gulik besloten de door het hertogdom aan het Rijk verschuldigde *Türkensteuer* op te brengen via een algemene *Kommunikantensteuer*, dat wil zeggen door de lasten hoofdelijk om te slaan zonder onderscheid des persoons.¹⁸³⁰ In augustus 1532 gaf de hertog van Gulik zijn *Amtleute* bevel om opgave te doen van heerlijkheden of dorpen binnen hun ambten gelegen 'die nit vom Rich angelegt', dus niet rechtstreeks vanwege het Rijk waren aangeslagen. In september is opgetekend dat er ook zou moeten worden bijgedragen door allen die 'im Bezirk [van het vorstendom Gulik] gesessen [landhuizen], herligkeiten, friheiten oder verpfandungen haben, ouch die, so in unserm schutz und schirm steen'.¹⁸³¹ De termen *Eigenherrlichkeit* of *Unterherrschaft* worden nog niet gebruikt. Op 2 september 1532 meldden twee Gulikse beambten uit Born over de volgens hen in het Gulikse ambt Born gelegen heerlijkheid Limbricht dat deze leenroerig was van twee andere heren, maar door dezen niet was aangeslagen en evenmin door het Rijk. Zij adviseerden daarom om Limbricht te betrekken in de aanslag voor de *Türkensteuer* van het hertogdom Gulik.¹⁸³² Dit is de eerste concrete vastlegging van een vorm van Gulikse landsheerlijke aanspraken op Limbricht. Of de inwoners van Limbricht toen daadwerkelijk mee hebben betaald, blijkt niet uit de stukken. Erg waarschijnlijk is dit niet. In augustus 1548 rapporteerde een Guliks beampte dat de schout van Limbricht stelde dat Limbricht nooit enige bijdrage aan de hertog van Gulik had betaald en van mening was dat Limbricht geen *Eigenherrlichkeit* was. De raden van de hertog besloten toen daarin te berusten, maar dat zou niet zo blijven.¹⁸³³ De positie van Limbricht in de tweede helft van de zestiende eeuw in relatie tot Gulik blijft onduidelijk. Limbricht werd toen van Gulikse zijde in elk geval gerekend tot de *Unterherrschaften* en de eigenaren werden uitgenodigd voor de bijeenkomsten van de *Unterherren*. De eigenaren werden ook uitgenodigd voor de landdagen, als leden van de Gulikse ridderschap. In de Gulikse *Ritterzettel*, de lijsten van 'landtagsfähige Rittersitze' (huizen die recht gaven op een uitnodiging voor de landdagen) vinden wij onder 'Born' de eigenaren van Limbricht vermeld, in elk geval vanaf 1566.¹⁸³⁴ Een Gulikse of Heinsbergse leenverheffing van Limbricht in de zestiende eeuw is echter niet bekend. De *Kommunikantensteuer* van 1532 bleef als wijze van lastenverdeling een eenmalig iets. Vanaf 1557 wilde de hertog de bijdrage van de *Unterherrschaften* in de *Türkensteuer* via een

¹⁸³⁰ 'Jeder communicant, edel oder unedel, (...) auff 3,5 Rader allb. gesetzt undt angeschlagen (...) Welche steuer auch in den underherlichkeiten (...) eingefordert.' 'Underherren Handlung 1532.' LNRW_JB, inv.nr. 6017. Al op de rijksdag van 1471 waren de standen gemachtigd voor de *Türkensteuer* afzonderlijke belastingen op te leggen aan hun onderdanen.

¹⁸³¹ Von Below (2), 184.

¹⁸³² Ibidem, 188 (noot 29).

¹⁸³³ 'Zu Limberg haven ich sullichs den scholtissen daeselbst Johannen van Gelings und Johann Hamer angezeigt, die mir weder vur antwort gegeben, dass Limberg keine eigenherrlichkeit sei, auch das haus Limberg nie eine Schatzung dem fürstentum Jülich gegeben habe, sondern es sei ein Ludigs und Falkenbergs lehen. Wulde derhalben die weduwe gebeden haben, das m.g.h. [mijn genadige heer] si boven altherkomen und gebruch niet besweren wulde.' ([Vindplaats:] Landtagskommissionsverhandlungen, Caps. 2, Nr. 15, fol. 367) 'Ist van mines g.h. reten am 1. Septembris anno '48 vur gut angesehen, die forderung mit Limberg itzo beresten zu laissen.' (Landtagskommissionsverhandlungen, fol. 376.) Von Below, Urkunden, 65-66. Deze publicatie wordt hierna aangeduid als 'Von Below (3)'.

¹⁸³⁴ LNRW_JB, inv.nr. 4315.

aanslag per heerlijkheid incasseren. In een vergadering van de *Unterherren* werd deze wens voorgelegd. Het aanvankelijke verzet van de heren verdween toen bleek dat niet de heren, maar de onderdanen de belasting zouden moeten opbrengen.¹⁸³⁵ Limbricht wordt vermeld in de matrikels voor deze bijdragen in de *Türkensteuer*, steeds samen met de heerlijkheden Hemmersbach en Sindorf, die dezelfde (mede-)eigenaar hadden.¹⁸³⁶ Agnes Walraven van Kendenich, weduwe van Johan (V) Scheiffart van Merode, werd vanwege Limbricht uitgenodigd voor een bijeenkomst van de *Unterherren* in januari 1563. Een jaar later, op 28 januari 1564, was haar broer Johan van Kendenich namens Limbricht op de *Unterherrentag* in Düsseldorf.¹⁸³⁷ In een 'Matricul der Gulischen underherren stewart Anno 1564' staat Limbricht ('Limburgh') vermeld met een aanslag van 12 gulden.¹⁸³⁸ In 1566 kreeg de heer van Limbricht een aanmaning om de bijdrage in de *Türkensteuer* te voldoen.¹⁸³⁹ In een lange lijst van niet-betalers uit mei 1567 staat Limbricht vermeld en in mei 1568 volgde een nieuwe aanmaningsbrief.¹⁸⁴⁰ In een lijst van de *Türkensteuer* van 1578 staat Scheiffart van Merode vermeld met een aanslag van 142 goudgulden voor Hemmersbach, Sindorf en Limbricht gezamenlijk, en een betaling van 132 gulden.¹⁸⁴¹ In een met het oog op belastingheffing opgesteld stuk getiteld 'Bericht wie viel feurstelle in jeder underherrlichkeit seien 1578-1579' staat het dorp Limbricht vermeld met 72, en Einighausen, het andere dorpje binnen de heerlijkheid, met 86 haardsteden.¹⁸⁴²

Daar staat tegenover dat Limbricht niet voorkomt in matrikels van de financiële bijdragen van de *Unterherrschaften* uit 1580, 1593 en 1594.¹⁸⁴³ Evenmin in een 'Matricul de Anno 1598' met de namen van 38 *Unterherrschaften*, of in matrikels van 1600 en 1601.¹⁸⁴⁴ In een 'Aufstellungen über die von den einzelnen Unterherrschaften abgelieferten Steuern 1610-1611' komt Limbricht niet voor.¹⁸⁴⁵ Of dit een gevolg was van de situatie in de eerste decennia van de Tachtigjarige Oorlog (zie 11.9), is onduidelijk. Hoewel de vermeldingen van Limbricht in de tweede helft van de zestiende eeuw dus enige tijd toenemen, is er geen bestendige lijn en blijft onzeker of er daadwerkelijk is betaald.

Ook voor Gulikse ambtenaren was de status van Limbricht niet altijd duidelijk. Bij een inventarisatie van geestelijke goederen in het ambt Born in 1610 werden rechten van het

¹⁸³⁵ LNRW_JB, inv.nr. 6004 fol. 1-2.

¹⁸³⁶ LNRW_JB, inv.nr. 6017 en 6018. Volgens Laux vond de eerste formele *Unterherrentag* in 1564 plaats (Laux, Gravamen, 168).

¹⁸³⁷ LNRW_JB, inv.nr. 6018 fol. 51 en 65. Hij had in 1563 ook Sindorf verheven namens zijn neef Johan Scheiffart van Merode (LNRW_R, Jülich-Berg, Lehen, Generalia, Akten, inv.nr. 19 fol. 543).

¹⁸³⁸ LNRW_R, Jülich, Unterherrschaften, Akten II, inv.nr. 1 fol. 1.

¹⁸³⁹ 'Wir wollen uns auch nochmals inniglich vorstehen, Ir werdet die alinge Turckensteuer von beiden termynen der herligkeit Limberg, so one mittell im bezirck unsers fürstenthumbs Gulich gelegen, zugleich und mit der anderer überlieberen, und euch ferner lang nit verweigern, damit wir (...) derwegen zu thun nit verursacht. Ut in literis.' (z.d.) LNRW_JB, inv.nr. 6018 fol. 117 verso.

¹⁸⁴⁰ LNRW_JB, inv.nr. 6018 fol. 9.

¹⁸⁴¹ Ibidem, fol. 406.

¹⁸⁴² Ibidem, fol. 480.

¹⁸⁴³ LNRW_R, Jülich, Unterherrschaften, Akten II, inv.nr. 1 fol. 15, 168, 192.

¹⁸⁴⁴ LNRW_R, Jülich, Unterherrschaften, Akten II, inv.nr. 2 fol. 48, 126, 142.

¹⁸⁴⁵ LNRW_R, Jülich, Unterherrschaften, Akten III, inv.nr. 39.

St.-Matthiasaltaar in de kerk van Limbricht en van de pastoor van Limbricht opgenomen onder de 'Auslendische Geistliche', dat wil zeggen van buiten het Gulikse gebied.¹⁸⁴⁶

Resumerend wat Limbricht als *Unterherrschaft* betreft:

Bescherming, 'Schutz und Schirm', vormde bij *Unterherrschaften* de basis voor landsheerlijke aanspraken. Limbricht werd van Gulikse zijde al in de eerste helft van de zestiende eeuw als *Unterherrschaft* beschouwd, maar niet op basis van de (in vergetelheid geraakte) Heinsbergse leenband, of een contract om zich actief onder bescherming te plaatsen (zoals in het geval van Hemmersbach). De ligging ('in territorio'), en de leenband van de eigenaren met de hertog via hun bezittingen Hemmersbach en Sindorf, lijken daarvoor bepalend.

11.9 Limbricht in de eerste helft van de Tachtigjarige Oorlog

De Gulikse ambten die grensden aan de Nederlanden, waaronder het ambt Born, werden in de eerste decennia van de Tachtigjarige Oorlog zwaar geteisterd.¹⁸⁴⁷ De hertog van Gulik was vaak niet in staat zijn gebieden militair daadwerkelijk te beschermen, zeker niet tegen de reguliere Spaanse troepen. Hij kon slechts protesteren in Brussel en onderhandelen met Spaanse commandanten. Wel kon hij enige bescherming organiseren tegen de vele ongeregelde soldaten, muiters, deserteurs, opstandelingen en zwervers die het platteland onveilig maakten.

De heer van Limbricht heeft blijkbaar geprobeerd om Limbricht onder Gulikse bescherming te plaatsen, want begin 1586 werd kasteel Limbricht ingenomen door Spaanse soldaten, omdat de heer zich als Guliks onderdaan wenste te beschouwen en de Hofraad in Düsseldorf als hoogste rechtsinstantie wilde erkennen.¹⁸⁴⁸ Concrete gegevens over Limbricht in deze periode zijn schaars. Waarschijnlijk is het kasteel in de jaren daarna verwaarloosd en vervallen. De militaire overlast duurde voort. De hertog van Gulik richtte regelmatig klachten aan de strijdende partijen, maar noch hijzelf noch de NWK konden veel uitrichten. Een uitgebreide klacht die in maart 1589 namens de hertog van Gulik in Brussel werd overhandigd, beschrijft de stroom Spaanse soldaten die inkwartiering eisten, geld afpersten en roofden en plunderden. Born en omgeving werden in januari 1589 geteisterd. In Holtum, ten noorden van Born, zou zelfs de kerk zijn geplunderd.¹⁸⁴⁹ In september 1591 overspoelden

¹⁸⁴⁶ 'Specificationes der ein- und auslendischen Geistlichen Gueter des Ampt Born, den 14 Septembris 1610.' Eussen, Ambt, 147.

¹⁸⁴⁷ Wouters, Maasdal, 178.

¹⁸⁴⁸ 'Als in den jaere 1586 den Here (...) hem onderstaen t'vors. Sloth ende heerlijckheit te willen trecken onder den Gulicxen Rade von Dusseldorff, soo heeft den prince von Parma t'selve Sloth doen innemen ende beseth gelaten met ennen compagnie perden soo lange tot dat het attentat is gerepareert gewest.' Verklaring van de procureur-generaal van de Raad van Brabant d.d. mei 1648. LNRW_JB, inv.nr. 3550 fol. 30.

¹⁸⁴⁹ ARA_Aud, inv.nr. 1472/15.

Spaanse soldaten, 2000 man sterk, het Gulikse ambt Born en hielden daar huis.¹⁸⁵⁰ Zij zullen ook Limbricht weer niet hebben ontzien. In 1596 werd door de landdag van Gulik besloten om de landweren te herstellen. De westelijke grens van het ambt Born moest ook door een landweer beveiligd worden en op kasteel Born werden ruiters gelegerd.¹⁸⁵¹ Van dergelijke maatregelen profiteerde ook Limbricht, en de inwoners zullen in de hertog hun enige beschermheer hebben gezien.

De eigenaren van Limbricht bleven in deze onveilige tijden uit de buurt. In maart 1590, na de dood van Johan (V) Scheiffart van Merode, erfden zijn zussen de heerlijkheid.¹⁸⁵² Het huis werd toen formeel in bezit genomen door een zekere Paul Groten, als 'burggrave zur zeitt des haus Lymburg', voor Maria Scheiffart van Merode, zus van de overledene en gehuwd met Adolf van der Horst.¹⁸⁵³ Daarbij waren twee leenmannen van het leenhof van Valkenburg als getuigen aanwezig, maar de notaris was een keizerlijk notaris ('aus Röm. Kays. macht immatriculirter Notarius'). In 1598 schreef dezelfde Groten vanuit Limbricht een brief aan Van der Horst. Hij meldde dat hij huis, schuur en stallen van de voorhof had laten 'dekken', dus van een (nieuw) dak voorzien, maar daarbij was een gedeelte ingestort. Hij noemt de gebouwen 'gantz verschlissen und verfault'. Groten ging waarschijnlijk op de voorhof wonen, want de knechten van de halfwin werden daarvan weggestuurd. Het kasteel zelf wordt niet genoemd.¹⁸⁵⁴

In september 1602 werd Limbricht bezet door een groep muitende Spaanse soldaten, behorend tot de zogenaamde 'gealtereerden'. Voor zij zich in een versterkte positie hadden kunnen nestelen, kwamen soldaten van de hertog van Gulik in actie. Zij verjoegen deze muiters uit Limbricht en dreven hen over de Maas. In de (Gulikse) beschrijving van deze gebeurtenissen uit januari 1603 is sprake van Limbricht als adellijk huis 'in unserem fürstenthumb Gulich auff der Brabandischen grentzen'.¹⁸⁵⁵

In 1606 waren de gealtereerden weer een bedreiging, maar zij opereerden vanuit hoofdkwartieren ten westen van de Maas. Gulikse afgezanten klaagden op de kreitsdag dat 'unsere Stett Sittart und Susteren offene brand zettulen zugeschickt worden'.¹⁸⁵⁶ De

¹⁸⁵⁰ '(...) um die 2000 starck zu ross und fuess (...) mit unzeligen wagen und karren (...) an unser Statt und Schloss Born gefallen, dieses und das Graibbroch umbzingelt um die dritte stundt, scharmutzelett und ferners gehauset.' 'Kreisdeputationtags handlung in Oct. 1591 zu Dortmund.' NWKA, inv.nr. IX.68 fol. 486.

¹⁸⁵¹ Zie: Janssen, Born, 130.

¹⁸⁵² Maria (II) Scheiffart van Merode, zuster van Johan (V), erfde Limbricht in 1590 samen met haar halfzuster, ook Maria (I) genaamd. Maria (II) was gehuwd met Adolf van der Horst, die in 1592 en 1598 ook namens zijn eega werd beleend met Hemmersbach en Sindorf.

¹⁸⁵³ Document van 23 maart 1590: '(...) sich zu deren pfortzen des vorhoffs angeregten hauses verfueget und daran hangende klapper angegriffen, von dannen in und auff das pricipal haus sich in die kuech verfueget und dhaselbst das ahm herdt hangendt gros haull angegriffen (...)'. SAK_H, Urkunde 104. De 'haal', het zaagvormige ijzer in de haard, werd bij deze ceremonies steeds vastgenomen. Zie voor de beschrijving van een inbezitneming van kasteel Gronsveld: J. van Rensch, 'De inhuldiging van de graven van Gronsveld', in: *Grueles* (april 2000) 9.

¹⁸⁵⁴ Brief van Paul Groten d.d. 20 april 1598. SAK_H, Urkunde 61.

¹⁸⁵⁵ Instructies d.d. 20 januari 1603 voor de vertegenwoordigers van de hertog van Gulik op de kreitsdag. NWKA, inv.nr. XIII.4 fol. 121-122.

¹⁸⁵⁶ 'Nebenmemorial' bij de instructie van de Gulikse afgevaardigden voor de kreitsdag van december 1606. NWKA, inv.nr. XIII.6 1/2 fol. 342.

gealtereerden wilden dus geld afpersen onder dreiging van brandschatting. In december nodigde de hertog van Gulik de standen van de Kreits uit om te beraadslagen over acties tegen de gealtereerden, maar men kwam niet tot een besluit.¹⁸⁵⁷ Deze dreiging van muitende troepen was pas na 1607 voorbij. Het Guliks optreden tegen de gealtereerden zou later als voorbeeld gegeven worden van aan Limbricht verleende 'Schutz und Schirm'.

11.10 Conflict van de heer met zijn onderdanen

Waarschijnlijk is kasteel Limbricht in de eerste decennia van de Tachtigjarige Oorlog dus een ruïne geworden en is de aandacht van de eigenaren voor hun heerlijkheid lange tijd beperkt geweest. Dit veranderde nadat Limbricht in 1619 in het bezit kwam van het geslacht Van Breyll. Maria van Strijthagen, vrouwe van Eys, was gehuwd geweest met Nicolaas van Moelenbach gen. Breyll (overleden 1589). In 1619, na de dood van Maria Scheiffart van Merode, kwam Maria van Strijthagen, samen met haar zus Wilhelmina, in het bezit van Limbricht. Zij had twee zonen, Winand en Nicolaas van Breyll. De jongste, Nicolaas (1589-1655), kreeg bij de scheiding en deling op 20 juni 1633 definitief de heerlijkheid Limbricht toebedeeld, maar hij gedroeg zich al eerder als heer van Limbricht.¹⁸⁵⁸

Na 1619 lieten de nieuwe eigenaren in Limbricht een nieuw kasteel bouwen. Zij wilden ook alle oude rechten weer gaan uitoefenen, waarvan er vele blijkbaar in onbruik waren geraakt. Dat impliceerde allerlei plichten en lasten voor de inwoners. Een voorbeeld is het weer opbouwen en in gebruik nemen van de banmolen en het banpanhuis. De inwoners van Limbricht waren inmiddels al lange tijd gewoon hun graan te laten malen bij een molenaar in het ambt Born. Er reed een 'molenkar' door Limbricht om het te malen graan op te halen en daarheen te brengen. Van Breyll verbood dit en verplichtte de inwoners zijn herbouwde banmolen te gebruiken.¹⁸⁵⁹ Tegen deze herinvoering van molendwang op de heerlijke banmolen verzetten de inwoners zich. De onderdanen klaagden ook dat de heer de elfde penning (de zogenaamde werfschelling) van alle in de heerlijkheid verkochte goederen eiste.¹⁸⁶⁰ Een dergelijke heffing was niet ongewoon, maar alleen voor cijsgoed. Verder vormden de herendiensten waartoe de inwoners verplicht waren een geschilpunt. Over de omvang daarvan worden wij geïnformeerd door een akkoord uit 1728.¹⁸⁶¹ De heer van Limbricht werd toen bevestigd in de meeste van zijn privileges. De lijst is lang. De inwoners waren verplicht tot:

¹⁸⁵⁷ Brief van de hertog van Gulik d.d. 8 november 1606. J. Habets, Inventaris Stift Thorn (deel IIA), inv.nr. 754.

¹⁸⁵⁸ Na zijn dood kwam Limbricht aan zijn zoon Herman van Breyll, die in 1678 ongehuwd overleed. Na de dood van Hermans zussen kwam Limbricht in 1706 in het bezit van het geslacht Van Bentinck.

¹⁸⁵⁹ LNRW_JB, inv.nr. 3550 fol. 29 verso.

¹⁸⁶⁰ Ibidem, fol. 3.

¹⁸⁶¹ In 1728 sloten de heer van Limbricht en de inwoners een compromis over de verplichtingen van de inwoners jegens de heer. Tien jaar eerder was een conflict ontstaan dat in eerste instantie tot een proces bij de Hofraad in Düsseldorf had geleid. Van diverse vonnissen van de Hofraad in 1720 gingen partijen in beroep bij de RHR, maar dit proces sleepte zich voort. In januari 1728 sloten partijen daarom een akkoord. EHCS-G, Limbricht, inv.nr. 379.

1. Een jaarlijkse betaling van 100 rijksdaalders (Maastrichter koers) aan de heer;
2. Betaling van het loon van een portier op het kasteel (30 rijksdaalders);
3. Jaarlijkse levering van vijf schapen of betaling van 15 rijksdaalders in plaats daarvan;
4. Diensten voor het onderhoud van het huis, het banpanhuis en de banmolen;
5. Het transporteren van zand, aarde en hout voor het onderhoud van de kunstmatige heuvel waarop het kasteel is gebouwd;
6. Vrij van onkruid houden van de boomgaard en weiden bij het kasteel, de molshopen egaliseren, de weiden één dag per jaar maaien, hooi maken en dit in de schuur brengen, mest spreiden, wieden van een veld;
7. Transport van hout en steenkool als brandstof voor het kasteel;
8. In oorlogstijd, 's winters of wanneer het water uit de gracht was weggelaten, de wacht houden op het kasteel en zo nodig het ijs in de grachten breken;
9. Transport van veldvruchten en fruit die de heer wilde verkopen tot maximaal een half uur reistijd (enkele reis) buiten de grenzen van de heerlijkheid;
10. Onderhoud van de wegen rond het kasteel;
11. Jaarlijks met nieuwjaar een hoeveelheid suiker in ruil voor de toestemming in oorlogstijd hun beesten op de voorhof en hun bezittingen in een stal van het kasteel in veiligheid te brengen.

Er werd bij opgemerkt dat de lijst niet compleet was en dat ook niet genoemde rechten bleven gelden! De heer van Limbricht zag in het kader van het compromis alleen af van de volgens hem bestaande verplichtingen om molenstenen voor de banmolen aan te voeren en om wijn voor hem te transporteren uit Wesel of andere steden aan de Rijn (een dienst die Nicolaas van Breyll nog van zijn onderdanen had geëist). Dit alles vormde volop conflictstof tussen de nieuwe heer en zijn onderdanen.¹⁸⁶²

Wat zich precies heeft afgespeeld in de strijd tussen heer en onderdanen is niet altijd duidelijk. De beschikbare stukken bevatten slechts beperkte gegevens.¹⁸⁶³ De juridische strijd begon rond 1627.¹⁸⁶⁴ De heer meende recht te hebben op afdrachten van bepaalde percelen grond, als 'feldt zinss' dan wel 'cheijnsen off renten' betiteld. De eigenaren ontkenden dat de grond daarmee belast was. Een aantal inwoners van Sittard met bezittingen in Limbricht begon daarop een proces voor de schepenbank van de heerlijkheid, verloren dit en gingen vervolgens in hoger beroep in Sittard. Van Breyll accepteerde dat niet en verkreeg van de Raad van Brabant in Brussel brieven van cassatie die de rechtsgang op Sittard verboden en de daar gegeven mandaten of gevelde vonnissen ongeldig verklaarden. Daarmee was de strijd over de jurisdictie ontbrand en werd het conflict tussen heer en onderdanen ook een conflict tussen Gulik en Brabant. De Sittardenaren verkregen in Düsseldorf een 'mandaet

¹⁸⁶² Gabel ziet in de '(...) den unterherrschaftlichen Gebieten eigenen, mit erheblichen Modernitätsdefiziten einhergehenden Kleinräumigkeit einen entscheidenden Bedingungsfaktor bäuerlicher Opposition'. Gabel, Beobachtungen, 165.

¹⁸⁶³ De voornaamste bronnen zijn: LNRW_JB, inv.nr. 3550 en RAB_OF, inv.nr. 6956.

¹⁸⁶⁴ Mogelijk al in 1622, het jaar waarin de Raad van Brabant, zoals eerder vermeld, een vonnis velde over 'cijnzen en renten'.

van prohibitie' tegen de juridische actie van Van Breyll, dat hij negeerde. Van Breyll ging op basis van het Limbrichtse en het Brusselse vonnis over tot rigoureuze executiemaatregelen tegen de (in zijn ogen) wanbetalers, die ook veroordeeld waren in de kosten. Vier van hen belandden in Limbricht in de gevangenis, om door hun 'arrest' betaling af te dwingen, en zagen zich nu gedwongen in Brussel te procederen. De Raad van Brabant stelde hen bij vonnis van 22 juni 1629 echter in het ongelijk. Diplomatieke interventie vanuit Düsseldorf in Brussel zorgde even voor opschorting van de vonnissen, maar van Breyll zette door en wist de opschorting weer ongedaan te laten maken door de Raad van Brabant.

Van Gulikse zijde werd nu harder opgetreden, met duidelijke inbreuken op de door de heer van Limbricht gepretendeerde onafhankelijkheid van Gulikse jurisdictie. Als executiemaatregel werden vier ploegpaarden van de heer van Limbricht op de akker uitgespannen, afgevoerd naar Sittard en daar verkocht. In de nacht van 2 op 3 oktober 1630 drongen gewapende mannen onder leiding van de gerechtsbode van het ambt Born een huis in de heerlijkheid Limbricht binnen in een poging een man te arresteren, die echter afwezig bleek. Een andere inwoner van Limbricht werd later op het veld gegrepen en naar Sittard afgevoerd. De reden voor deze acties was waarschijnlijk dat deze personen de competentie van de schepenen van Sittard niet wilden erkennen.¹⁸⁶⁵ Het zwaarste ingrijpen volgde kort daarna. Van Breyll hield in 1630 nog steeds een van de Sittardenaren die tegen hem hadden geprocedeerd op het kasteel gevangen, omdat die niet zou hebben voldaan aan de door het vonnis van de Raad van Brabant opgelegde verplichtingen. Dit was Willem Salden, die ook een belangrijke rol zou hebben gespeeld in de contacten met Düsseldorf, reden waarom Van Breyll hem als voorbeeld wilde stellen en reden waarom hij van Gulikse zijde bescherming mocht verwachten. Pogingen tot interventie vanuit Sittard of Düsseldorf negeerde Van Breyll. De maat was echter vol. Op 17 oktober 1630 viel Philip Hendrik van Bentinck, Guliks ambtman van Born en Millen, met vier- tot vijfhonderd gewapende mannen de heerlijkheid Limbricht binnen. Zij verschaften zich toegang tot het kasteel, waar alleen de gezusters Van Strijthagen aanwezig waren, en bevrijdden Willem Salden. Ook drongen zij de pastorie binnen en voerden daaruit enige meubelen af, waarschijnlijk als executiemaatregel.

Het was oorlog tussen de heer en een groot deel van zijn onderdanen. Een inwoner zou Van Breyll in het openbaar voor *Bauernschinder* ('bourenschijnder') hebben uitgemaakt en gezegd hebben 'hij wilt ons Brabants maecken, den duyvel brecke hem den halse'. Volgens de pastoor, die aan de kant van de heer lijkt te hebben gestaan, heerste er 'desordre en seditie' in de heerlijkheid. Hij verklaarde dat 'sommighe van de Schepenen, mit hun nemende die bourgemeesters, hun hebben vervoordert te conspireren mit den van Gulick ende getacheert de heerlicheijt van Limborg te brenghen onder het gebiedt van Gulick'. Er was door schepenen een 'schat' uitgeschreven die bestemd zou zijn om de reizen van vertegenwoordigers van de inwoners naar Düsseldorf te financieren en die door Van Breyll werd verboden, maar toch gedeeltelijk werd geïnd. Toen de schepenen naar zijn zin niet

¹⁸⁶⁵ RAB_OF, inv.nr. 6956.

voldoende meewerkten aan het maken van afschriften van documenten ten behoeve van de procedures van de heer in Brussel tegen onderdanen, liet Van Breyll de kist met het schepenarchief uit de kerk halen en naar het kasteel brengen. Het conflict liep zo hoog op dat de schepenbank haar werkzaamheden staakte. In juni 1632 verklaarden getuigen dat de taken van de justitie in Limbricht al een jaar niet meer werden uitgeoefend.¹⁸⁶⁶

Van Breyll klaagde in Brussel en de Procureur-Generaal van de Raad van Brabant begon daarop een proces tegen inwoners van Limbricht, als ‘oproerige seditieuze personen’. Dan zwijgen de bronnen. Van Breyll zou later verwijzen naar de uitkomsten van een conferentie over Limbricht die in of rond 1632 had plaatsgevonden tussen vertegenwoordigers van Gulik en van de Spaanse landvoogd, maar hij kon geen bewijsmateriaal overleggen.¹⁸⁶⁷ Na 1632 zwijgen de bronnen veertien jaar lang en gebeurde er blijkbaar niets dat in de latere procedures het vermelden waard werd gevonden. Deze jaren zouden echter niet meer dan een gevechtspauze blijken te zijn.

De gebeurtenissen vanaf 1628 tonen dat er onder de inwoners een neiging bestond zich tot Gulikse gerechten te wenden, terwijl Nicolaas van Breyll de Brusselse prefereerde, ook al bestond er in Limbricht geen enkele traditie van rechtsgang naar Brussel, anders dan in leenrechtelijke kwesties. Het RKG en de RHR werden blijkbaar door geen der partijen als opties gezien. ‘Rijks’ voelde men zich in dit opzicht niet.

De inwoners zouden zich in 1648 met een rekest rechtstreeks tot de hertog van Gulik wenden, die zij, of in elk geval het deel van de inwoners dat achter dit rekest stond, blijkbaar als hun landsheer beschouwden. De hertog greep toen direct in. Deze bereidheid van de hertog tot ingrijpen is verklaarbaar vanuit zijn plicht tot ‘Schutz und Schirm’, ook voor onderdanen van een (in zijn ogen) *Unterherrschaft* tegen hun heer. Hij kreeg daarmee echter ook een mogelijkheid deze (in zijn ogen) onderdaan en onwillige heer in het gareel te dwingen. Het ingrijpen van de hertog in het geschil tussen onderdanen van een *Unterherrschaft* en hun heer past in een patroon.¹⁸⁶⁸

11.11 Gulik contra Brabant (en de Staten-Generaal)

Hoewel de familie Van Breyll al bij het in het bezit komen van Limbricht lijkt te kiezen voor de Spaanse invloedssfeer, hebben zij bij de oplossing van erfrechtelijke geschillen in 1621

¹⁸⁶⁶ Ibidem.

¹⁸⁶⁷ In een brief van de hertog van Pfalz-Neuburg aan de keizer uit 1659 wordt gesteld dat er in 1631 een conferentie zou hebben plaatsgehad in Maastricht, waarin Limbricht aan de orde kwam. Partijen werden het niet eens. De Brabantse afgevaardigden zouden bij terugkeer in Brussel een stuk hebben geschreven met de stelling dat Limbricht Brabants zou zijn. Brief d.d. 10 febr. 1659. HHStA, RHR, Miscellanea Gratialis, Lateinische Expedition, inv.nr. 42.

¹⁸⁶⁸ ‘Der herzoglichen Position kam nicht zuletzt die oft in Auseinandersetzungen zwischen Bauern und lokaler Obrigkeit mündende Konflikthanfälligkeit der Unterherrschaften zustatten – war es doch in der Regel der Landesfürst, den die Untertanen als überherrschaftliche Schlichtungsinstanz anriefen und dem dadurch ein willkommener Anlass zur Wahrnehmung von Kontrollfunktionen und Durchsetzung eigener Interessen im

toch ook bemoeienis van de hertog van Gulik geaccepteerd. In 1615 was een akkoord gesloten tussen de (toekomstige) erfgenamen van Maria Scheiffart van Merode, waarin ook de rechten op Limbricht waren begrepen.¹⁸⁶⁹ Na haar dood in 1619 ontstonden tussen de erfgenamen toch weer geschillen. In 1621 werd een nieuw akkoord gesloten tussen diverse rechthebbende erfgenamen, waaronder de gebroeders Nicolaas en Winand van Breyll. Dit was tot stand gekomen door bemiddeling van de hertog van Gulik, die het mede ondertekende en zegelde.¹⁸⁷⁰ Partijen beloofden alle processen tegen elkaar (zowel bij het RKG, in Brussel als in Düsseldorf) te staken. Het akkoord betrof volgens de tekst van de akte 'alle die jenige jura, spruch und forderung so sie ahn Hemmersbach und Sindorff wie auch Lymburg respective haben, zusamt aller deren zu- und angehörigem, wie dieselbe in Ihrer Dhlt. fürstenthumb und pottmessigkeit Gulich gelegen sein'. Limbricht lijkt hier tot het Guliks territorium te worden gerekend. In 1623 volgde nog een akkoord van Wilhelm, Maria en Arnold Scheiffart van Merode tot Clermont met de gebroeders Van Breyll als 'possesseurs der Herrschafft von Lijmburg', waarin de Van Merode beloofden een proces tegen de gebroeders bij het leenhof van Brabant te staken tegen betaling van een som gelds.¹⁸⁷¹

Voordat de chronologische beschrijving van de strijd weer wordt opgepakt, is het goed om te bezien welke juridische argumenten werden gebruikt om landsheerlijke rechten te onderbouwen. Al deze argumenten werden overigens in de praktijk slechts gebruikt voor eenzijdige juridische doelredeneringen. Tot een objectivering en weging van deze criteria kwam het niet.

Van Spaanse zijde werden allereerst oude leenbanden en rechtsgang op leenhoven als argumenten aangevoerd. In 1540 was immers over het bezit van de heerlijkheid geprocedeerd voor het Valkenburgse leenhof en vervolgens voor het Leenhof van Brabant.¹⁸⁷² In 1584 was opnieuw voor het Leenhof van Brabant geprocedeerd, dat 'brieven van reformatie' had uitgevaardigd na een vonnis van het Valkenburgse leenhof.¹⁸⁷³ Van Gulikse zijde werd gesteld dat Limbricht in elk geval deels een leen van de hertog was, maar enige onderbouwing is

unterherrschaftlichen Bereich verschafft wurde. Vom Fürsten, darüber hinaus auch vom herzoglichen Rat und den landesherrlichen Gerichten forcierte Bemühungen um eine Integration der mittelbaren Gebiete in den jülichen Territorialstaat trafen sich solchermaßen mit dem Widerstand der unterherrschaftlichen Bauern gegen die nach innen herrschaftsintensivierend wirkenden territorialen Abschottungstendenzen ihrer lokalen Obrigkeit.' Gabel, *Widerstand*, 38.

¹⁸⁶⁹ Akkoord d.d. 11 april 1615. LNRW_RKG, inv.nr. 5659 (Band VIII) Q 151 fol. 268-274.

¹⁸⁷⁰ Akkoord d.d. 2 juli 1621. Ibidem, fol. 275-281.

¹⁸⁷¹ Akkoord d.d. 30 mei 1623. Ibidem, fol. 282.

¹⁸⁷² Er was 'arrest' gelegd op een rente die Selven [Salvius] Scheiffart van Merode verschuldigd was en waarvoor goederen in Limbricht als onderpand dienden. LNRW_JB, inv.nr. 3550 fol. 44.

¹⁸⁷³ Het betrof een vonnis van het Leenhof van Valkenburg gewezen ten voordele van Jonker Hendrick van Vercken inzake een rente, waarbij in geschil was of de goederen waar de rente op rustte een Valkenburgs leen waren. Voor het Leenhof van Brabant werd geprocedeerd om executie te verkrijgen. Brieven van reformatie d.d. 29 juni 1584. Ibidem, fol. 45.

in de bewaard gebleven diplomatieke- en processtukken niet te vinden.¹⁸⁷⁴ Wel werd het belang van de Spaanse leenrechtelijke aanspraken bestreden.

Op de tweede plaats komt de civiele rechtsgang, al dan niet in hoger beroep. Hier kon men van Spaanse zijde wijzen op de recente ingrepen door de Raad van Brabant. Van Gulikse zijde kon men verwijzen naar de rol van Sittard voor hoofdvaart en appel en stelde men dat de Düsseldorfer Hofraad hoogste instantie was voor Limbricht. Concrete voorbeelden van rechtsgang op een Guliks hoofdgerecht of op de Hofraad werden echter niet gegeven.

Wat het bijdragen in de bede betreft of in lasten die vanwege een landsheer werden verdeeld, kon men van Spaanse zijde niets aanvoeren. Van Gulikse zijde stelde men dat Limbricht in de matrikels van de *Unterherrschaften* voorkwam, zonder bewijzen van betalingen te overleggen.

‘Schutz und Schirm’, het zich onder de bescherming hebben geplaatst van de landsheer, is een argument dat alleen van Gulikse zijde werd aangevoerd. Het optreden tegen de gealtereerden in 1602 werd als voorbeeld aangehaald.

Tot slot werd de geografische ligging, het omsloten worden door gebied van een landsheer (‘in territorio’), van Gulikse zijde ook als argument gebruikt.

Voor zover de beschikbare stukken ons informatie geven, barstte de strijd tussen inwoners en heer van Limbricht in 1647 weer los. Inwoners wendden zich met klachten tot de Hofraad van de hertog van Gulik in Düsseldorf. In juli 1648 volgden nieuwe brieven van cassatie van de Raad van Brabant tegen deze actie. Eind 1648 stuurden de raden in Düsseldorf een uitgebreid rekest van inwoners van Limbricht, met klachten over Van Breyll, door aan de hertog van Gulik.¹⁸⁷⁵ De klachten waren deels een herhaling van de geschillen vanaf 1628, maar er werden nu meer details gegeven. Bij de bouw van het nieuwe kasteel had Van Breyll in 1628 de inwoners ‘von ihrer geringer gemeinden einen theill abzugraben gezwungen’, waarschijnlijk een verwijzing naar de vergroting en ophoging van de burchtheuvel. Ook had hij, waarschijnlijk in verband met zijn nieuwe banmolen, de waterloop verlegd. Van Breyll had zijn zoon opgedragen de onbetaald gebleven ‘Feld Zins’ uit de jaren 1577-1579 alsnog te incasseren. Toen de schout van Limbricht daartegen bezwaren opwierp, was hij door een bediende van Van Breyll in het openbaar bedreigd en mishandeld. De schout klaagde bij de hertog en verzocht om een formele waarschuwing (‘cautionem de non offendendo’) tegen Van Breyll. Verschillende verhalen betroffen het brute optreden van Van Breyll en zijn zoon tegen de onderdanen, die bedreigd en mishandeld werden. Wie zich verzette, werd geconfronteerd met ‘injurien, betröhungen, schlagen, soldaten, einlogirung undt sonsten’. Een schepen was door soldaten in zijn huis overvallen, volgens de klacht door Spaanse soldaten die Van Breyll had ingehuurd, maar die zich uitgaven voor Hessen (die

¹⁸⁷⁴ ‘(...) dass das hauss und herligkeit Limburch, in der landtfurstlicher Gulichscher hoch- und pottmässigkeit gelegen, so ihrer furstl. dhltt. auch zum theils mit lehnschafft afficijrt ist.’ Advies van de Gulikse raden d.d. 29 januari 1648. Ibidem, fol. 14 verso.

¹⁸⁷⁵ Ibidem, fol. 3.

rond 1647 de omgeving onveilig maakten). Van Breyll had de gerechtsbode verboden om de instructies van de schepenen op te volgen en zich zelfs het schepenzegel toegeëigend. Daardoor bleef uitvoering van besluiten van de schepenen achterwege. In juli 1648 stelden schout en schepenen van Limbricht dat de activiteit van de schepenbank opnieuw stillag, nu al anderhalf jaar. Zij verzochten de hertog van Gulik om een andere gerechtsbode aan te stellen, die wel hun instructies zou volgen.

Van Gulikse zijde werd diplomatieke actie ondernomen in Brussel. In oktober 1648 werd door Jacques de Witte, raad van de hertog van Gulik, een rekest ingediend bij de Spaanse landvoogd.¹⁸⁷⁶ De Witte betoogde dat Limbricht altijd de hoogste rechtsmacht van de hertog van Gulik had erkend, dat appel via Sittard naar de Hofraad in Düsseldorf liep, dat Limbricht was aangeslagen voor belastingen vanwege de hertog en dat de hertog altijd bescherming had geboden aan de inwoners en hun klachten had gehoord. In het geschil dat was ontstaan tussen de heer en zijn onderdanen had Van Breyll volgens het rekest gereageerd 'met alrehande sorte van moetwilliche attentaten, geweldt ende schandaelen, nijet betaemende in eedelluijden off heeren teghens d'onderdaenen'. Toen de hertog hem ter verantwoording riep, had Van Breyll de Raad van Brabant ingeschakeld en brieven van cassatie verkregen tegen zijn dagvaarding. Daartoe gemachtigd door de Raad van Brabant, was Van Breyll overgegaan tot 'rigoreuse executie' ten opzichte van zijn onderdanen. De hertog had daarop de landvoogd uitgebreid geïnformeerd en verzocht om in te grijpen, maar de procedures bij de Raad waren voortgegaan. De Witte verzocht nu om de kwestie in een conferentie af te doen en voorlopig de procedures bij de Raad van Brabant en de executie van vonnissen van de Raad stop te zetten.

In reactie daarop spande Van Breyll in 1649 bij de Raad van Brabant een 'purge-proces' (of proces 'ex lege diffamari') aan tegen een reeks inwoners van Limbricht en tegen De Witte, als raad van de hertog van Gulik.¹⁸⁷⁷ Van Breyll richtte zijn pijlen op het rekest van De Witte, volgens hem een 'requeste vervult met veele caloumen ende lasteringen'. Op 18 juli 1649 verkreeg Van Breyll een 'mandement van cassatie op attentaet' van de Raad. Nadat de gedaagden driemaal verstek hadden laten gaan, vroeg Van Breyll om een veroordeling, maar die liet nog drie jaar op zich wachten, waarschijnlijk door de tussenkomst van de Spaanse landvoogd.

Aan Gulikse zijde was de maat weer vol en werd er hard ingegrepen. In april 1650 en opnieuw in oktober werd het kasteel van Limbricht geplunderd door Gulikse troepen, met enthousiaste steun van inwoners van Limbricht.¹⁸⁷⁸ De banmolen, voor de inwoners blijkbaar een symbool van onderdrukking, werd verwoest.¹⁸⁷⁹ Commissarissen van de Raad van Brabant hadden in

¹⁸⁷⁶ Rekest z.d. met apostille d.d. 2 oktober 1648. RAB_RvB, Processen van adel, eerste reeks, inv.nr. 1269.

¹⁸⁷⁷ Gedaagd werden: 'Jacques de Witte Raedt ende Secretaris van haere hoocheyt die Hertoghe van Nieuwborch - Stas Haemers [de schout], Willem Dyck, Simon Harden, Jan Cox, Dierick Smeits, N. Cnoren, Gerard Slangen, Peeter Heiligers ende andere hunne gheasocieerde ingesetenen van Limberch'. Ibidem.

¹⁸⁷⁸ RHCL, Limbricht, inv.nr. 399.

¹⁸⁷⁹ Smeets, Lemborgh, 86; J.M.E. Vleeshouwers, 'Water dat zijn bedding verloor. Over bronnen, beek, vijver en watermolens in het oude Limbricht', in: *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold* (1984) 26.

september, na de eerste plundering, ter plekke de schade opgenomen, maar na de tweede plundering vroeg Van Breyll de landvoogd in Brussel om Spaanse soldaten. Aan dat verzoek werd tegemoetgekomen. In de winter van 1650-1651 lag er een klein Spaans garnizoen op het kasteel en er bleven Spaanse soldaten gelegerd tot februari 1657. De kosten daarvan moesten worden gedragen door de inwoners en bedroegen uiteindelijk 2.800 patagons (ruim 6.700 gulden).¹⁸⁸⁰ Het kleine Spaanse garnizoen lag op het kasteel, maar de heerlijkheid kreeg in deze jaren, zoals het hele grensgebied tussen de Spaanse Nederlanden en het Rijk, te maken met overlast van de Lotharingers.¹⁸⁸¹ Daartegen kon de hertog van Gulik blijkbaar geen bescherming bieden. In november 1650 lag er een regiment Lotharingers in Limbricht, die door de inwoners snel werden afgekocht met een betaling van 900 rijksdaalders.¹⁸⁸² In de twee jaar daarna betaalde Limbricht de Lotharingers voor 'sauvegardes', om zo van inkwartieringen gespaard te blijven. Van Breyll junior reisde, op kosten van de inwoners, naar Brussel om deze sauvegardes te verkrijgen. Er was ondanks de sauvegardes sprake van een voortdurende stroom van kleine groepjes doortrekkende soldaten, die op kosten van de inwoners 'refrechirt' moesten worden in de plaatselijke herberg.¹⁸⁸³ In september 1651 lagen Lotharingse troepen in de ambten Born en Millen, maar Limbricht werd blijkbaar ontzien vanwege de sauvegardes.¹⁸⁸⁴

De juridische strijd was doorgegaan na de twee plunderingen van het kasteel in 1650. In maart 1651 had de Raad van Brabant opdracht gegeven om zes functionarissen uit de Gulikse ambten die aan de Spaanse Nederlanden grensden gevangen te nemen en vast te houden tot een schadevergoeding aan Van Breyll was voldaan, een maatregel die bij uitvoering alleen maar tot escalatie kon leiden. In 1652 velde de Raad van Brabant eindelijk een vonnis in het purge-proces, in het voordeel van Van Breyll. De Witte werd veroordeeld tot het vergoeden van de schade die door de Gulikse plunderingen van Limbricht was ontstaan en aan Van Breyll werd ook militaire ondersteuning toegekend om tot executie te geraken. Gulikse gezanten verzochten de Spaanse landvoogd om de executie van het vonnis op te schorten, om Van Breyll uit te leveren aan de Gulikse justitie en om een conferentie te organiseren over de kwestie Limbricht. De landvoogd beval de Raad van Brabant daarop inderdaad om de uitvoering op te schorten en stemde in april 1653 in met een conferentie. Van Breyll zou intussen een zoektocht in de Brusselse archieven moeten ondernemen naar stukken die zijn aangevoerde beweringen konden onderbouwen.¹⁸⁸⁵

¹⁸⁸⁰ Smeets, Lemborgh, 86.

¹⁸⁸¹ Limbricht was al eerder geconfronteerd met militaire dreiging. Rond 1648 werd de inkwartiering van Hessische troepen afgekocht met 50 rijksdaalders. EHCS-G, Limbricht, inv.nr. 463.

¹⁸⁸² EHCS-G, Limbricht, inv.nr. 707.

¹⁸⁸³ EHCS-G, Limbricht, inv.nr. 463.

¹⁸⁸⁴ De hertog van Gulik stuurde slechts een brief d.d. 19 september 1651 aan de hertog van Lotharingen met het verzoek om de soldaten terug te trekken. LNRW_JB, inv.nr. 3518 fol. 49-50.

¹⁸⁸⁵ Het betrof het verslag van de conferentie met Gulik over Limbricht die rond 1631 in Maastricht zou hebben plaatsgevonden, de legering van soldaten in Limbricht in 1586 in opdracht van Farnese, en andere stukken met betrekking tot Limbricht. Brief van de landvoogd aan de Raad van Brabant d.d. 16 april 1653. ARA_Aud, inv.nr. 1498.

In januari 1653 richtten de inwoners van Limbricht opnieuw een verzoekschrift aan de hertog van Gulik. Een kolonel van de Lotharingers had Limbricht met 600 ruiters bezet. De helft was na acht dagen weer vertrokken, de rest lag nog in de heerlijkheid. Op het kasteel lagen nog steeds Spaanse soldaten in garnizoen. Volgens de klagers was een groot deel van de bevolking al weggevlucht. Van gevluchte inwoners die in het conflict met de heer duidelijk de Gulikse zijde hadden gekozen, liet Van Breyll door de Lotharingers nu de huizen afbreken. Aan de zoon van Van Breyll was een som gelds betaald om in Brussel de aftocht van de Lotharingers te bewerkstelligen, maar dat had geen resultaat gehad. De schrijvers wendden zich nu tot de hertog om bescherming.¹⁸⁸⁶ Deze greep niet militair in, maar richtte zich tot de hertog van Lotharingen, die aan de kolonel bevel gaf te vertrekken.¹⁸⁸⁷

In januari 1655 bepaalde de Spaanse landvoogd dat Limbricht de inkwartiering van zes soldaten moest dragen of een overeenkomstig bedrag moest betalen.¹⁸⁸⁸ Dat was in lijn met behandeling als een *terre franche*. Toen er in september 1656 een conferentie plaatsvond tussen afgezanten van (onder andere) Gulik en van de Spaanse landvoogd, gaf de hertog zijn vertegenwoordigers instructie de aftocht van de Spaanse soldaten uit Limbricht te eisen. De Spaanse vertegenwoordigers bleken toen echter alleen over de positie van Thorn te willen onderhandelen, niet over andere geschilpunten met Gulik en de NWK.¹⁸⁸⁹

Aan het eind van de jaren vijftig kwam er een nieuwe speler op het toneel. Nicolaas van Breyll had in 1649 al gezinspeeld op de mogelijkheid om zich tot de Staten-Generaal te wenden, als hij van Spaanse zijde niet de gewenste steun zou krijgen.¹⁸⁹⁰ De Staten-Generaal maakten sinds 1632 aanspraak op de volledige Landen van Overmaas, en Valkenburg was sinds 1644 vast in Staatse handen. Van Gulikse zijde bestond er grote zorg over mogelijk ingrijpen door de Staten-Generaal, omdat men zeer slechte ervaringen had met een geschil tussen erfgenamen die in Gulik en in de Landen van Overmaas woonden.¹⁸⁹¹ De Hofraad in Düsseldorf had in het voordeel van de ene partij, de Raad van Brabant in Brussel in het voordeel van de andere partij gevonnist. Na de val van Maastricht had de Staatse Raad van Brabant, op basis van dit vonnis van de Brusselse Raad van Brabant, alle ruimte geboden aan de zegevierende partij om zich te verhalen op bezittingen van Gulikse onderdanen binnen de Landen van Overmaas. Deze 'Belderbusch-represalien' hadden onderdanen van de hertog van Gulik al een fortuin gekost en in de kwestie kwam het pas in 1667 tot een compromis. Nicolaas van Breyll overleed in 1655 en werd opgevolgd door zijn zoon Herman. Waarom het kleine Spaanse garnizoen in februari 1657 uit Limbricht vertrok, is niet duidelijk. Misschien

¹⁸⁸⁶ LNRW_JB, inv.nr. 3521 fol. 103.

¹⁸⁸⁷ Brief van de keurvorst aan zijn raden d.d. 21 januari 1653. Ibidem, fol. 108.

¹⁸⁸⁸ NWKA, inv.nr. I.T.2 fol. 24.

¹⁸⁸⁹ LNRW_R, Jülich, Mannkammerlehen, inv.nr. 209.

¹⁸⁹⁰ '(...) soo t'den Coninck nijet en gelieft soo weet hij dat de Staten van geunieerde provintien t'selve nijet en sullen abandonneren.' Brief van een Brusselse functionaris d.d. 3 mei 1649 waarin Van Breyll wordt aangehaald. LNRW_JB, inv.nr. 3550 fol. 67.

¹⁸⁹¹ Het betrof enerzijds Diederick van der Heijden genaamd Belderbusch en zijn kinderen, die bij de Raad van Brabant in Brussel en vervolgens de hoven in de Staatse Landen van Overmaas recht zochten, anderzijds Arnoult van Elvervelt en zijn erfgenamen die de Gulikse hoven kozen.

had Herman al besloten steun te zoeken bij de Staten-Generaal. Kort daarna kwam het tot een botsing met Gulikse gezagsdragers. Op de grens tussen Guttecoven en Limbricht werden vanuit Born grensstenen geplaatst. Herman van Breyll was het niet eens met de zo afgebakende grenslijn en liet de stenen in juni 1657 door zijn bewapende onderdanen weghalen en in Limbricht in de buurt van de galg dumpen. Van Gulikse zijde werd dit als een ernstige belediging van de hertog van Pfalz-Neuburg gezien en tegenmaatregelen bleven niet uit. Herman van Breyll werd begin 1658 op het kerkhof van Limbricht verrast door Gulikse soldaten, die hem afvoerden naar Düsseldorf, waar hij in staat van beschuldiging werd gesteld. Hij zat negen weken gevangen en besloot toen om zich te onderwerpen. Hij tekende een verklaring dat het nooit zijn bedoeling was geweest zijn leenheer, de hertog, te beledigen, beloofde de grensstenen terug te zullen plaatsen en zijn leenheer ('meinem Lehnherr') voortaan alle respect te zullen bewijzen.¹⁸⁹²

Intussen waren echter ook de Staten-Generaal ingeschakeld, die allereerst vrijlating hadden geëist van hun 'onderdaan' Van Breyll. In het najaar van 1658 ging men van Staatse zijde tot juridische actie over. Op een rapport van de Staatse drossaard van Valkenburg over Limbricht volgde een advies van de Raad van Brabant in Den Haag en daarna een resolutie van de Staten-Generaal d.d. 5 december 1658: als leen van Valkenburg viel Limbricht onder het ressort van de Raad van Brabant en daarmee was het 'onder die souverainetiet van desen staet gehorende'. De heer van Limbricht was 'vassal ende onderdaen van desen Staet'.¹⁸⁹³ De Staten-Generaal waren niet bereid hierover een conferentie met Gulik te beleggen, maar gaven bevel de 'attentaten' van de zijde van Gulik tegen de heer van Limbricht 'costeloos ende schadeloos te doen repareren'. In januari 1659 beval de Raad van Brabant in Den Haag om beslag ('arrest') te leggen op goederen van onderdanen van Gulik gelegen binnen de landen van Overmaas.¹⁸⁹⁴

Nu kwam er intensieve diplomatieke activiteit op gang. De keurvorst, die ook al een conflict had met de Staten-Generaal over Ravenstein, wendde zich in februari 1659 tot de keizer. In maart zond de keizer een brief aan de Staten-Generaal waarin hij verzocht de beslagen op te heffen en het voor Staatse hoven dagvaarden van onderdanen van het Rijk achterwege te laten.¹⁸⁹⁵ In juni ontvingen de Staten-Generaal een brief van een groep Duitse vorsten, waaronder de keurvorsten van Mainz en Keulen, waarin werd aangedrongen op een conferentie over de kwestie Limbricht. Dit alles was aanleiding om de executiemaatregelen op te schorten. In augustus 1659 behandelden de Staten-Generaal een 'memoriaal' van een Gulikse afgevaardigde, dat het verzoek bevatte om een conferentie over Limbricht te beleggen. De vergadering stelde een besluit daarover twee maanden

¹⁸⁹² 'Reversal' d.d. 5 mei 1658. HHStA, RHR, Miscellanea Gratialia, Lateinische Expedition, inv.nr. 42.

¹⁸⁹³ RAB_OF, inv.nr. 6958.

¹⁸⁹⁴ Daartoe behoorde bijvoorbeeld ook kasteel Schaesberg, eigendom van Johan Frederik van Schaesberg, die belangrijke functies vervulde in Gulikse dienst.

¹⁸⁹⁵ Brief van de keurvorst aan de keizer inzake Limbricht d.d. 10 februari 1659. 'Gutachten' van de RHR 'der holländischen eingriff in der herrschafft Limberg und Ravensteijn betr.' d.d. 14 februari 1659. Brief van de keizer aan de Staten-Generaal d.d. 5 maart 1659. HHStA, RHR, Miscellanea Gratialia, Lateinische Expedition, inv.nr. 42.

uit, maar de executiemaatregelen bleven in de tussentijd opgeschort. Verdere gegevens ontbreken, maar waarschijnlijk verflauwde de belangstelling van de Staten-Generaal voor Limbricht. In de onderhandelingen over de verdeling van de Landen van Overmaas tussen de Staten-Generaal en Spanje, werden de rechten met betrekking tot Limbricht, als leen van Valkenburg, in 1661 toebedeeld aan Spanje. Daarmee eindigde de bemoeienis van de Staten-Generaal met de status van Limbricht definitief.

Er zijn geen gegevens over de jaren 1660-1664, voorafgaand aan de (nieuwe) onderwerping van Herman van Breyll aan de hertog van Gulik in 1665. Sloten de inwoners en hun nieuwe heer een compromis? Speelden familierelaties een rol? De jongste zus van Herman van Breyll, Maria Elisabeth, was in 1644 gehuwd met Johan Wolfgang Willem van Bentinck. Deze Johan was raad, kamerheer en jachtmeester van de hertog van Pfalz-Neuburg, en hij was van 1644 tot zijn dood in 1674 ambtman van Millen en Born.¹⁸⁹⁶ Zijn betrokkenheid bij de plunderingen van het jaar 1650 leidde blijkbaar niet tot een breuk met zijn verwanten. Men mag aannemen dat hij een rol heeft gespeeld bij de keuze van Herman van Breyll om zich aan de hertog te onderwerpen. In zijn verklaring betitelde hij de hertog van Gulik als 'mein gnädigster Landtfürst' en Limbricht als 'meine im fürstenthumb Gülich gelegene underherlichkeit Limburg'. Hij erkende de jurisdictie van de hertog 'gleich andere gulische underherren' en beloofde belasting te zullen innen in Limbricht ten behoeve van de hertog.¹⁸⁹⁷

Van Spaanse zijde bleven aanspraken op Limbricht na 1665 bestaan. Men wilde Limbricht, in elk geval op papier, nog steeds militaire lasten opleggen als een van de *terres franches*.¹⁸⁹⁸ Er werd echter niet betaald. In een vonnis van de Raad van Brabant in Brussel van 24 november 1695 wordt nog gesteld dat de heer van Limbricht onderworpen was aan de jurisdictie van de Raad.¹⁸⁹⁹ Een nieuwe poging van Spaanse/Gelderse zijde om Limbricht in 1701 militaire lasten op te leggen als *terre franche*, stuitte op verzet van de keurvorst van Pfalz-Neuburg en protest vanuit de Kreits.¹⁹⁰⁰ Onder Oostenrijks bewind werd de aanspraak administratief in stand gehouden. In de jaren 1744-1745 komt Limbricht nog voor in dergelijke lijsten.¹⁹⁰¹ Zelfs in een lijst uit 1783 wordt Limbricht nog opgevoerd 'pour six places', dus voor de lasten van zes soldaten.¹⁹⁰² Het waren niet meer dan administratieve handelingen, het kopiëren

¹⁸⁹⁶ Smeets, Lemborgh, 90.

¹⁸⁹⁷ '(...) und mich keines wegs opponiren, sondern vielmehr daran sein sollte, damit die hindersassen meiner Underherrschafft Limburg sampt den anderen gulischen underherlichkeiten proportionaliter collectirt, und Ihrer Dhltt. das ausgeschriebenes schuldiges contingent erstattet werde. (...) So geschehen Düsseldorf den 9 Febr. 1665.' LNRW_JB, inv.nr. 4826.

¹⁸⁹⁸ In de rekeningen van de ontvanger voor de jaren 1675-1676 wordt Limbricht opgevoerd in de categorie 'Pays de Gueldres', al was er nooit van enige band met Gelre sprake geweest. ARA_CdC, Comptes des aides et subsides, Section X Terres Franches, inv.nr. 17066.

¹⁸⁹⁹ '(...) in desen Raede convenibel (...) als vassal van dijen ten opsichte vande heerlijkckhey ende huijse van Limbericht, als bij de verdeijlinge vande drij quartieren van Overmaese gebleven aen Sijne Ma.' Vonnis in het proces van de heer van Neerlinter tegen Van Breyll. SAK_H, Urkunde 182a.

¹⁹⁰⁰ ARA, Jointe des terres contestées, inv.nr. 651; NWKA, inv.nr. VIII.25 fol. 646.

¹⁹⁰¹ ARA_CdC, Comptes des aides et subsides, Section X: Terres Franches, inv.nrs. 17103 en 17104.

¹⁹⁰² Stengers-Limet, Terres, 471.

van oude lijsten. Ook in een register uit de jaren 1791-1795 van leenbrieven in het archief van het Brabants leenhof komt 'Limberch' nog voor.¹⁹⁰³ Maar de aanspraken op Limbricht waren feitelijk al lang opgegeven.

11.12 Samenvatting en conclusies

Limbricht heeft lang een onduidelijke status kunnen behouden, maar eerder 'vergeten' door de machtige landsheren dan op enigerlei wijze erkend in een onafhankelijke of rijksonmiddellijke status. De vele leenbanden van Limbricht zijn een teken van de moeilijke positie tussen verschillende landsheren met wisselende krachtsverhoudingen. Niet het Rijk of de verre keizer waren belangrijk voor de heren van deze kleine heerlijkheid, maar de meer nabije machtige landsheren. Leenbanden werden aangegaan in de specifieke omstandigheden van dat moment. Zij boden geen neutraliteit, maar waren aanpassingen aan nieuwe verhoudingen.¹⁹⁰⁴ Door zich slechts met een deel van hun bezittingen en rechten aan een leenheer te binden, bleef er lang speelruimte voor nieuwe contractuele relaties. Leenbanden konden hun betekenis verliezen, maar eeuwen later ook nog weer van invloed zijn. De Loonse leenband had in latere eeuwen geen betekenis meer, de Heinsbergse was korte tijd dominant, maar raakt daarna weer lang in vergetelheid en vormde niet de basis voor de latere Gulikse aanspraken. Alleen de Valkenburgse/Brabantse leenband vormde expliciet een basis voor landsheerlijke bemoeienis, juridisch en militair, maar de keuzes van de heren zelf speelden daarin nadrukkelijk een rol. De belangstelling van een landsheer kon geactiveerd worden met een verwijzing naar leenbanden.

Volledige onafhankelijkheid in enige periode zou Limbricht alleen kunnen worden toegeschreven op basis van een negatief criterium: als het lange tijd ontbreken van duidelijk landsheerlijk gezag, in elk geval tot en met de vijftiende eeuw. Limbricht betaalde in die eeuwen nooit een bede aan een landsheer, en of er in de zestiende eeuw al als *Unterherrschaft* werd bijgedragen aan de Gulikse hertog, blijft onduidelijk. De rechtsgang in hoofdvaart en in hoger beroep is tot het midden van de zestiende eeuw onduidelijk wegens gebrek aan gegevens. Juist vanwege de instabiliteit in de omgeving zou men de SvA als een veilig en stabiel alternatief kunnen verwachten, maar daar lijkt geen sprake van te zijn geweest.

De oriëntatie op het Rijk was altijd zwak. Van positieve indicaties voor rijksonmiddellijkheid, zoals (kandidaat-)kreitsstandschap, een regelmatig beroep op RKG (al dan niet via de SvA) of RHR, of zelfs maar verzoekschriften aan de keizer, was geen sprake. Van het vaak als een gegeven veronderstelde streven naar rijksonmiddellijkheid van heren van VRH is bij de heren van Limbricht geen spoor te vinden. Rijks- en (later) kreitsstandschap zouden voor (de

¹⁹⁰³ RAB_CF, Registres dit Leenbrieven, inv.nr. 145 fol. 256.

¹⁹⁰⁴ De al eerder aangehaalde stelling van Mitteis 'Die Doppelvasallität ist die juristische Form der Neutralität geworden' (Mitteis, Staat, 172) blijkt hier dus niet van toepassing.

eigenaren van) Limbricht hoe dan ook niet haalbaar zijn geweest. De adellijke status was te gering, de bezittingen te beperkt. Bovendien zouden de aanspraken van de hertog van Gulik een poging tot verkrijging van deze status bij voorbaat kansloos hebben gemaakt.

Gulik begon in de zestiende eeuw met een territoriale consolidatie die ook Limbricht raakte. Aan de staatkundige versnippering en warrigheid in de omgeving kwam een einde. De druk vanuit Gulik begon toe te nemen. Er bestond slechts de mogelijkheid te kiezen tussen twee machtige landsheren.

De oriëntatie van de verschillende heren van Limbricht heeft duidelijk een rol gespeeld in de staatsrechtelijke uitkomst. Het geslacht Scheiffart van Merode zorgde voor personele banden met Gulik en voor Gulikse aanspraken. Zij waren Gulikse leenmannen en werden *Unterherren* uit hoofde van (mede)eigendom van de heerlijkheden Hemmersbach en Sindorf. Toch kozen zij wat Limbricht betreft in de eerste helft van de zestiende eeuw voor een band met Karel V door het nieuw leven inblazen van oude leenbanden met Brabant en Valkenburg. Limbricht was door een Heinsbergse leenband met Gulik verbonden, maar deze schijnt lang in vergetelheid te zijn geraakt en geen directe rol te hebben gespeeld in de Gulikse aanspraken in de zestiende eeuw. Het verlenen van 'Schutz und Schirm' vormde het uitgangspunt. De Gulikse bescherming, waar de Scheiffart van Merode voor hadden gekozen voor hun andere heerlijkheden, strekte zich ook uit tot Limbricht, mede vanwege de ligging 'in territorio'. Concrete Gulikse landsheerlijke aanspraken op Limbricht bestonden in elk geval al vanaf 1532. De Gulikse invloed nam toe, ook al werd er tegengesparteld, vooral op het punt van financiële bijdragen.

De eerste helft van de Tachtigjarige Oorlog versterkte de band met Gulik, zeker wat de inwoners betreft, die alleen van Gulikse zijde enige bescherming mochten verwachten. Nieuwe eigenaren, het geslacht Van Breyll, wilden in de zeventiende eeuw echter onvoorwaardelijk voor de Spaanse Nederlanden als beschermheer kiezen. Het is opvallend dat een aantal heren van Limbricht, in hun in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw diverse malen zichtbaar wordend streven om Limbricht te onttrekken aan de Gulikse invloed, nooit het 'rijkse' karakter van de heerlijkheid hebben willen benadrukken, maar Limbricht in de Spaanse (en korte tijd de Staatse) invloedssfeer hebben willen brengen. De stelling van rijksonmiddellijkheid is nooit ingenomen. De redenen voor deze voorkeur zijn niet altijd duidelijk. Waarom Herman van Breyll in 1665 de handdoek in de ring wierp, is ook niet duidelijk, al voelde hij zich misschien in de steek gelaten door zijn Spaanse beschermheer, of onderkende hij diens zwakte. De Staten-Generaal waren in 1661 als optie weggevallen, doordat de rechten als leenheer aan Spanje werden toebedeeld. De onderdanen hadden al geruime tijd hun voorkeur bepaald, namelijk vóór de hertog van Gulik.

Krachtdadig militair ingrijpen werd voor Gulik in de zeventiende eeuw mogelijk toen de Spaanse militaire macht ernstig was verzwakt. Toch was er in de jaren vijftig van de zeventiende eeuw nog militair tegenspel van Spaanse zijde. Maar zonder aandringen van de heer van Limbricht was er in Brussel blijkbaar onvoldoende belangstelling en werd er niet meer ingegrepen. Waarschijnlijk speelde ook een rol dat er geen regionale instantie als

het Hof van Gelre betrokken was om aanspraken met meer verve te verdedigen dan vanuit Brussel gebeurde.

De heer van Limbricht onderwierp zich formeel in 1665, en Limbricht werd de facto Guliks, weliswaar als semionafhankelijke *Unterherrschaft*, maar duidelijk binnen de Gulikse invloedssfeer.

12 KESSENICH

12.1 Inleiding en onderzoeksvragen

Over de historie van Kessenich bestaan al diverse publicaties. Een algemeen historisch overzicht geeft Henkens (1979).¹⁹⁰⁵ Nog steeds van belang is het werk van Bouveroux (1959).¹⁹⁰⁶ Recentere bijdragen die relevant zijn voor de staatsrechtelijke positie van de heerlijkheid zijn van Nève (1972) en vooral Berkvens (1986).¹⁹⁰⁷ Van een vereenvoudigd beeld van Kessenich als ‘vrije rijksheerlijkheid’ is al geen sprake meer.

Hier wordt slechts beoogd om een aantal aanvullingen te geven, die relevant zijn voor de algemene onderzoeksvragen. Daarbij worden allereerst de leenbanden onder de loep genomen. De daarmee verbonden Gulikse houding ten opzichte van Kessenich vanaf de zestiende eeuw wordt onderzocht. In de strijd tussen landsheren om soevereiniteit over Kessenich wordt met name de rol van het Hof van Gelre uitgebreid belicht. Er blijkt sprake te zijn geweest van belangrijke wijzigingen in het denken over soevereiniteit en de argumenten waarop de aanspraken in het geval van Kessenich werden gestoeld. Wat Spaanse aanspraken betreft, komt ook de poging om Kessenich tot een *terre franche* te maken aan de orde. Verder is er weer aandacht voor het hoger beroep, vooral in de achttiende eeuw.

De eigendomsverhoudingen van de heerlijkheid waren gedurende de gehele zeventiende eeuw, en ook nog in de eerste decennia van de achttiende, complex en omstreken. Kessenich en Hunsel waren tijdelijk zelfstandige heerlijkheden in verschillende handen.¹⁹⁰⁸ Van een stabiele dynastie van heren of een blijvende oriëntatie van de heren op één bepaalde landsheer was geen sprake. Pretendenten zochten steun bij verschillende landsheren en hun hoven.

12.2 Leenbanden

‘Kessenich was, sinds onheuglijke tijden, een vrije rijksheerlijkheid’, stelt Bouveroux, die de historische leenbanden beschrijft, maar daar geen betekenis aan toekent voor de staatsrechtelijke positie van de heerlijkheid.¹⁹⁰⁹ Gezien het belang dat de leenbanden feitelijk nog blijken te hebben in de zeventiende eeuw, krijgen zij hier toch nadere aandacht.

¹⁹⁰⁵ Henkens, Geschiedenis.

¹⁹⁰⁶ Bouveroux, Kessenich.

¹⁹⁰⁷ Nève, RKG, 351-355; Berkvens, Kessenich.

¹⁹⁰⁸ Hunsel had van 1653 tot 1711 een eigen schepenbank. Henkens, Geschiedenis, 88.

¹⁹⁰⁹ Bouveroux stelt ook dat de heren van Kessenich deel uitmaakten van de vergadering van de NWK, hetgeen volledig uit de lucht gegrepen is. Bouveroux, Kessenich, 83.

De heerlijkheid bestond na de middeleeuwen uit twee geografisch van elkaar gescheiden delen, Kessenich en Bronshorn (waartoe het dorp Hunsel behoorde), en kende zowel Gulikse als Brabantse leenbanden. Het oorspronkelijke Kessenich, of in elk geval het kasteel, werd in 1321 in leen opgedragen aan de hertog van Gulik.¹⁹¹⁰ Volgens Bouveroux was de nabije heerlijkheid Bronshorn toen nog zelfstandig en een leen van Brabant, evenals de bezittingen en rechten van de heren van Bronshorn binnen Kessenich, waar zij ook twee van de zeven schepenen mochten benoemen en recht hadden op 2/7 van de opbrengsten uit boeten. Van een aandeel in de eigendom van het kasteel van Kessenich was echter geen sprake.¹⁹¹¹ Deze Brabantse leenbanden met Bronshorn, en met goederen en rechten binnen Kessenich, bestonden al in 1321. Volgens Bouveroux waren de heer van Kessenich en die van Bronshorn toen vijanden. Het is begrijpelijk dat ook de heer van Kessenich de bescherming van een sterke leenheer zocht en zich daarom in 1321 tot de hertog van Gulik wendde. In de loop van de vijftiende eeuw kwamen Bronshorn en Kessenich in één hand. Het huis Bronshorn verdween. Daarmee ontstond een complexe en onduidelijke verhouding tot de beide leenheren. Zowel Gulik als Brabant meenden later aanspraak te kunnen maken op het geheel en de Brabantse leenheer meende dat het kasteel van Kessenich een leen van Brabant was. In de vastleggingen van het Brabants leenhof verdween de aanduiding 'Bronshorn' en werd alleen verwezen naar Kessenich. In de zeventiende eeuw was men niet in staat of niet bereid met deze complicaties rekening te houden en was er sprake van een zwart-wit benadering: Brabants of Guliks voor het geheel.¹⁹¹²

In een processtuk uit 1475 vinden wij nog een bevestiging van de leenbanden van de oorspronkelijke heerlijkheid Kessenich met Gulik. In dit stuk worden diverse 'enclavements au pays de Liege et de Looz' opgesomd die (overigens zonder juridische grondslag en zonder leenband met de hertog) waren aangeslagen om bij te dragen in een buitengewone bede voor Karel de Stoute als hertog van Brabant. Onder de betalers wordt door de ambtenaren van de hertog genoemd 'ung terre hors de lad. conté [=Loon] nommè Kesselinghe, mouvant du Duc de Juillers', waarmee waarschijnlijk Kessenich wordt bedoeld.¹⁹¹³ Kessenich (zonder

¹⁹¹⁰ De oudste bekende Gulikse verheffingen waren in 1321 en 1402 (Bouveroux, Kessenich, 87-88). Bij enkele Gulikse leenverheffingen wordt het leengoed als volgt omschreven: 'das huys zu Kessenich' en 'das landt, huys und herlicheit van Kessenich mit synem zubehor' (LNRW_R, Jülich-Berg, Lehen, Generalia, inv.nr. 24 fol. 138); 'das haus und herrlichkeit von Kessenich (...) zu Manlehen entfangen anno 1527' (LNRW_R, Jülich-Berg, Lehen, Generalia, inv.nr. 28 fol. 212).

¹⁹¹¹ De aan de hertog van Brabant in leen opgedragen goederen binnen Kessenich werden in een stuk uit 1346 nauwkeurig opgesomd. Het betrof tien leengoederen, zestien laatgoederen en de genoemde rechten betreffend de justitie. Bouveroux noemt dit geheel van rechten en bezittingen '2/7 van Kessenich', een onzorgvuldige conclusie. Bouveroux, Kessenich, 86.

¹⁹¹² Volgens het afschrift van een oorkonde uit 1429 zag Jan (II) van Heinsberg toen af van alle rechten die hij had op Kessenich ('dat gansche landt Slos ond Herlicheyt van Kessenicht mit den laeten van Bruijnshoren') ten gunste van Arent van Horn gen. de Wilde en zijn vrouw Lysbeth, natuurlijke dochter van Jan. Omdat Jan van Heinsberg via zijn moeder een kwart van de rechten op Gulik had geërfd en zich in de oorkonde ook als 'heer zo Gulich' betitelde, werd dit later aangevoerd als bewijs dat de rechten van de Gulikse leenheer zouden zijn opgegeven, zodat alle latere Gulikse verheffingen 'pretens' zouden zijn. RAB_OF, inv.nr. 7073.

¹⁹¹³ Proces van Horn en Thorn tegen functionarissen van de hertog van Bourgondië. ARA, Grote Raad van Mechelen, Processen in eerste aanleg, inv.nr. 3648.

Bronshorn) werd dus als Guliks leen betiteld en op de (indirecte) leenband van delen van Kessenich met Brabant (via de heer van Bronshorn) werd toen geen beroep gedaan om het eisen van bijdragen te rechtvaardigen. Bronshorn werd waarschijnlijk nog als zelfstandige heerlijkheid gezien.

Naast de leenverheffingen zijn er weinig gegevens beschikbaar. Wat er uit de zestiende eeuw aan gegevens is, heeft op Gulik betrekking. In een leenrechtelijk geschil over een hoeve binnen de heerlijkheid Kessenich, dat in hoogste instantie eindigde bij het RKG, waren de raden van de hertog van Gulik (zetelend te Wassenberg) in 1547 eerste beroepsinstantie.¹⁹¹⁴ In 1570 wezen de raden van de hertog van Gulik commissarissen aan om over een andere leenrechtelijke kwestie in Kessenich te beslissen.¹⁹¹⁵ In 1566 had Jacob Collart gen. De Wilde een geschil met het Guliks leenhof. Hij wilde Kessenich, met als omschrijving 'Haus und Herrligkeit', wel als Guliks leen verheffen, maar hij stelde dat het grootste deel van zijn bezittingen leenroerig was aan Brabant en dat hij Bronshorn 'von den Burgundischen' in leen hield. Hij weigerde de tekst te accepteren van de door het Guliks leenhof opgestelde leenbrief of 'Reversal'. Hij wilde met name het woord 'Gerichtszwanck' niet laten opnemen in de omschrijving van wat hij van Gulik in leen hield, ook al stond dat woord expliciet in de verheffing van 1321, omdat de term niet voorkwam in drie recentere leenbrieven die in zijn bezit waren, de laatste uit 1527. Hij wilde verder niet in de leenbrief opgenomen zien dat Kessenich een manleen was ('zu erb manlehen entfangen'), omdat dat volgens hem onvoldoende was aangetoond.¹⁹¹⁶ Wat de tekst van de leenverheffing uiteindelijk werd, blijkt niet uit de stukken. In 1568 is Kessenich wel als Guliks leen verheven.¹⁹¹⁷

Zoals in het hoofdstuk over Limbricht beschreven, wilde de hertog van Gulik in de zestiende eeuw de (in zijn ogen) met hem verbonden heerlijkheden laten bijdragen in de belastingen, met name in de rijkslasten. Kessenich wordt, evenals Limbricht en Dalenbroek, in Gulikse matrikels van de *Unterherrschaften* vermeld. Zo kreeg de heer van Kessenich in mei 1568 een aanmaning en wordt hij in 1578 opnieuw vermeld als aangeslagen voor de *Türkensteuer*.¹⁹¹⁸ Of er ook werd betaald, is niet bekend.¹⁹¹⁹ Dat Kessenich, ten westen van de Maas gelegen, binnen het Guliks landsheerlijk gebied ('in territorio') zou liggen, is moeilijk verdedigbaar, en daadwerkelijke 'Schutz und Schirm' was ook moeilijk te geven, dus de leenverhouding moet in dit geval het uitgangspunt zijn geweest voor de Gulikse aanspraken. Kessenich wordt in

¹⁹¹⁴ RHCL_RKG, inv.nr. 80.

¹⁹¹⁵ Notariële akte over deze kwestie van 12 september 1570. RHCL_HvG, inv.nr. 878.

¹⁹¹⁶ LNRW_R, Jülich-Berg, Lehen, Generalia, inv.nr. 31 fol. 50-52, en inv.nr. 32 fol. 31, 243, 266 en 268.

¹⁹¹⁷ 'Das haus und herlicheit Kessenich mit der mannschafft und allen anderen sachen darzu gehörende hat Jacob Kollart genant die Wilde durch seinen schwager Adrian Hauckart zu lehen entfangen. 1568.' LNRW_R, Jülich-Berg, Lehen, Generalia, Akten, inv.nr. 15 fol. 151 verso.

¹⁹¹⁸ LNRW_JB, inv.nr. 6018 resp. fol. 9 verso en fol. 435.

¹⁹¹⁹ Getuigen verklaarden in 1680 dat zich in het schepenarchief, dat in 1657 verloren was gegaan, 'orders van den keyser ende uytshryvende vorsten van westphalschen Creijts den Turckschen Stuyr raeckende' zouden hebben bevonden. En 'ten tijden van onsen gen. heere Jo. Jacob van Malsen' (1618-1639 heer van Kessenich) zouden er diverse aanmaningen zijn ontvangen en zou ook een keer een compromis zijn gesloten over betaling. Getuigenverklaringen d.d. 15 november 1680. RHCL_HvG, inv.nr. 878. Een rechtstreekse aanslag van *Türkensteuer* voor Kessenich is zeer onwaarschijnlijk, aanslagen via Gulik zijn waarschijnlijk.

de Duitstalige literatuur niet tot de 43 Gulikse onderheerlijkheden gerekend, waarschijnlijk omdat het in de zeventiende eeuw een omstreden status had en in de achttiende eeuw voor Gulik definitief verloren ging.¹⁹²⁰ Maar er waren dus al in de zestiende eeuw Gulikse aanspraken geweest.

Kessenich had in civiele zaken traditioneel hoofdvast op de SvA en kende vanaf de zestiende eeuw hoger beroep op het RKG. Er zijn geen aanwijzingen dat het Gulikse appelprivilege van 1530 en de Gulikse rechtshervorming ('Reformation') van 1555 enige invloed hebben gehad. Kessenich behield toen zijn rechtsgang op de SvA en op het RKG, en kende, zoals wij gezien hebben, wel in leenrechtelijke zaken hoger beroep op Gulikse hoven. Wat de Brabantse hoven betreft: in 1656 verklaarden de schepenen van Kessenich dat 'het Hof van Brabant' nooit enige rechtsmacht had uitgeoefend, dat het landrecht van Kessenich niets gemeen had met het Brabantse recht, dat Brabantse 'ordinantien of edicten haer luijden int minst niet raeckende' waren, dat men in civiele zaken 'bij forme van revisie' alleen naar de SvA kon gaan, en dat in strafzaken geen hoger beroep mogelijk was. Enige Brabantse jurisdictie bestond alleen in leenrechtelijke zaken, voor zover goederen Brabantse (onder)lenen waren. Met betrekking daartoe kon in appel worden gegaan bij het Leenhof van Brabant.¹⁹²¹

12.3 Geskil tussen Gulik en Brabant

Voor de beschrijving van het geschil dat in de zeventiende eeuw ontstond tussen Gulik en Brabant, moeten wij beginnen met de kinderen van de in 1580 overleden Jacob Collart gen. De Wilde, heer van Kessenich. Hij had twee zoons, Cornelis en Willem, en een dochter, Johanna, gehuwd met Guido van Malsen. De oudste zoon, Cornelis, verhuisde naar Kessenich voor het Brabants leenhof in 1580. In 1581 werden huis en heerlijkheid ten behoeve van de beide broers verheven voor het Guliks leenhof.¹⁹²² De broers bleven kinderloos. Daarmee ontstonden erfrechtelijke en leenrechtelijke complicaties die de aanleiding vormden tot een strijd tussen Brabant en Gulik. Volgens het Guliks leenhof was Kessenich een manleen, dat alleen in de mannelijke lijn kon vererven. Johanna en haar kinderen konden dus geen erfgenaam zijn. Als er geen mannelijke erfgenaam was, zou het leen aan de leenheer vervallen. Vanuit Brabants perspectief was Kessenich geen manleen, zodat ook in de vrouwelijke lijn kon worden geërfd.

In 1617 werd dit probleem acuut. Cornelis stond toen blijkbaar onder curatele van zijn zwager Guido van Malsen, die beheerder en curator van Cornelis wordt genoemd. Willem was waarschijnlijk al ernstig ziek. Na de dood van Guido van Malsen in 1617 beschouwde de hertog van Gulik Kessenich, nog vóór de dood van Cornelis in maart 1618, als een vervallen manleen. In december 1617 verscheen de drossaard van het Gulikse Millen met een groep

¹⁹²⁰ Correns, Abhandlung, Tit. XXVII: Über die Rechte und Freiheiten der Jülischen Unterherrschaften, 137-138.

¹⁹²¹ Verklaring d.d. 19 december 1656. RAB_CF, Correspondance, inv.nr. 504 fol. 342-344.

¹⁹²² RAB_CF, Correspondance, inv.nr. 495 fol. 216.

Gulikse soldaten uit Sittard in Kessenich om de heerlijkheid in bezit te nemen. De bezetting duurde tot 28 maart 1618. Volgens de erfgenamen Van Malsen zou de hertog van Gulik het toen op een akkoordje hebben gegooid met Hendrik van Bergh, Spaans legeraanvoerder en gouverneur van Gelre. Kessenich werd ontruimd, maar na de binnen niet al te lange tijd te verwachten dood van Willem Collart zou Hendrik van Bergh helpen om Kessenich in handen van de hertog te brengen. Na de dood van Cornelis werd Kessenich op 16 maart 1618 in Brussel verheven ten behoeve van Willem en Johanna, als erfgenamen van Cornelis. Willem wilde zijn aandeel in Kessenich overdragen aan zijn neef Jacob van Malsen en diens zussen, kinderen van zijn zus Johanna. De hertog van Gulik bleek niet te vermurwen en de erfgenamen zagen maar één uitweg: steun zoeken bij de Brabantse leenheer. Namens Willem werd van de aartshertogen toestemming verkregen voor de overdracht van zijn aandeel aan zijn neef en nichten.¹⁹²³ Op 5 juli 1618 verhief Jacob van Malsen Kessenich bij het Brabants leenhof. Een reguliere Gulikse verheffing was niet mogelijk omdat de hertog de erfgenamen niet als rechtmatig beschouwde. Het geslacht Van Malsen behoorde tot de adel van het Gelders Overkwartier.¹⁹²⁴ Dit kan van invloed zijn geweest op de duidelijke keuze voor de Zuidelijke Nederlanden die plaatsvond, al wordt die vooral verklaard door de bedreiging die het Gulikse standpunt vormde voor de erfgenamen.

Van Gulikse zijde werd er niet direct ingegrepen, maar de druk werd waarschijnlijk opgevoerd. In 1620 wendde Jacob van Malsen zich tot de aartshertogen in Brussel met een uitgebreid rekest. Hij betoogde daarin dat Kessenich altijd voor het Brabants leenhof was verheven, bagatelliseerde de Gulikse leenrechtelijke aanspraken, somde de hiervóór beschreven gebeurtenissen op en vroeg om te verhinderen dat Hendrik van Bergh medewerking gaf aan de plannen van de hertog van Gulik.¹⁹²⁵ Op 28 februari 1620 zonden de aartshertogen een brief aan Hendrik van Bergh met de opdracht de rechten van de familie Van Malsen te beschermen en alles te doen voor het behoud van 'notre haulteur et jurisdiction' over Kessenich.¹⁹²⁶ De ruime formulering zou al geïnterpreteerd kunnen worden als een landsheerlijke aanspraak, terwijl de hertog van Brabant alleen leenrechtelijke aanspraken op (een deel van) Kessenich geldend kon maken en uitsluitend (Brabantse) leenrechtelijke jurisdictie over deze delen. Dat in deze periode de Gelderse gouverneur werd ingeschakeld om eventueel militair in te grijpen, zou later als argument worden gebruikt voor Gelderse aanspraken op Kessenich. Spaans militair ingrijpen kon echter niet goed uit het verre Brabant komen en was alleen uitvoerbaar vanuit Roermond (later vanuit Stevensweert) en zou tot 1632 ook vanuit Maastricht hebben kunnen komen. Kessenich, toch vooral een enclave in Luiks gebied, had lang geen aandacht gekregen vanuit de Zuidelijke Nederlanden, behalve in

¹⁹²³ 'Octroy' d.d. 26 juni 1618. RAB_CF, Correspondance, inv.nr. 495 fol. 217. Volgens Bouveroux werd Willem krankzinnig, wat hem handelingsonbekwaam zou hebben gemaakt.

¹⁹²⁴ Guido van Malsen, heer te Broekhuizen (ambt Kessel) en Kessenich, lid van de ridderschap van het Overkwartier van Gelre vanaf 1590 (Venner, Ridderschap, 380). De familie Collart gen. De Wilde is als Luiks te beschouwen. M. Wieërs, Collard, 101-108.

¹⁹²⁵ RAB_CF, Correspondance, inv.nr. 495 fol. 224-226.

¹⁹²⁶ RAB_CF, Correspondance, inv.nr. 496 fol. 151-152.

het kader van de formaliteit van de leenverheffingen, maar nu had men zich vanuit Brussel ernstig geëngageerd. De lijnen waren uitgezet voor bijna een eeuw van strijd over Kessenich. Ondanks het bevel van de aartshertogen, kwam Hendrik van Bergh in 1624 blijkbaar zijn aan de hertog van Gulik gedane belofte na en stelde hij soldaten van het garnizoen van Roermond ter beschikking aan Gulik om de Van Malsens uit Kessenich te verdrijven. De soldaten stonden daarbij wel onder leiding van een Gulikse 'kommies'. De landvoogdes floot de gouverneur echter terug en gaf hem bevel de soldaten uit Kessenich terug te trekken.¹⁹²⁷ Daarna werd de strijd lange tijd alleen met juridische middelen gevoerd.

Verre afstammelingen in de mannelijke lijn van de heren van Kessenich uit het geslacht Collart de Wilde procedeerden voor de Hofraad van de hertog van Gulik, als Guliks leenhof, tegen de Van Malsens over het bezit van de heerlijkheid. Een vonnis van de Gulikse Hofraad in 1639 dat hen rechten op Kessenich toekende, bleef zonder effect doordat de Raad van Brabant in 1641 ten gunste van de Van Malsens een zogenaamd 'cassatoir' vonnis gaf, dat het vonnis van de Hofraad nietig verklaarde.¹⁹²⁸ Een conferentie tussen vertegenwoordigers van de Spaanse landvoogd en de hertog van Gulik in 1641 bracht geen resultaat.¹⁹²⁹ De geschiedenis van het geschil in deze periode vertoont daarmee sterke gelijkenis met wat zich rond Limbricht heeft afgespeeld. Maar in het geval van Kessenich ontbrak lange tijd een 'winnaar'.

Van Spaanse zijde kwamen er vanaf circa 1655 nieuwe aanspraken op Kessenich, doordat men Kessenich als *terre franche* wilde gaan behandelen. De heerlijkheid werd in 1655 aangeslagen voor de inkwartiering van zes soldaten of het equivalent in geld.¹⁹³⁰ Dat leidde tot decennia van protesten en strubbelingen.

12.4 Kessenich een *terre franche*?

Wat een *terre franche* was, en wat de aard van de relatie tussen *terre franche* en Spaanse kroon was, is niet gedefinieerd.¹⁹³¹ Stengers-Limet besteedt daar in haar boek over het fenomeen *terres franches* nauwelijks aandacht aan. Haar object van onderzoek zijn alle dorpen en gebiedjes waarvan de Zuidelijke Nederlanden in de loop van de zeventiende eeuw rationsgelden gingen proberen te incasseren. De administratie daarvan bepaalt voor haar de kring van *terres franches*. Maar op welke rechtsgrond(en) was het eisen van betaling van rationsgelden gebaseerd? In veel gevallen bestond er een leenband met de Spaanse

¹⁹²⁷ Brief van aartshertogin Isabella aan Hendrik van Berghe, gouverneur van Gelre, d.d. 14 augustus 1624. Ibidem, fol. 150.

¹⁹²⁸ Berkvens, Kessenich, 156-157.

¹⁹²⁹ RAB_CF, inv.nr. 501 fol. 125-128.

¹⁹³⁰ NWKA, inv.nr. I.T.2 (Band II) fol. 24.

¹⁹³¹ Berkvens geeft een definitie, alleen binnen het kader van zijn verhandeling over Kessenich: 'vrije rijksheerlijkheid, die vanuit het standpunt van de centrale regering te Brussel niet of niet langer als rijksonmiddellijk in staatsrechtelijke zin wordt beschouwd'. Berkvens, Kessenich, 150.

Kroon via een van de vele titels, bijvoorbeeld als hertog van Brabant. In andere gevallen lijkt het zijn van enclave, de ligging 'in territorio', voldoende te zijn geweest voor opname in de lijsten. Er werd vooral gestreefd naar maximalisatie van de opbrengsten, de rechtsgrond was minder belangrijk. Het opgenomen zijn in de lijsten van *terres franches* heeft daarom geen zelfstandige betekenis voor de beoordeling van de staatsrechtelijke status van dergelijke *terres*. Berkvens beschrijft een vijftal toetsingscriteria voor de juridische beoordeling van de aanwezigheid van soevereiniteit.¹⁹³² Op basis van deze criteria zouden de Spaanse Nederlanden in de eerste helft van de zeventiende eeuw geen enkele aanspraak op soevereiniteit over Kessenich hebben kunnen maken. Toch werd Kessenich in de jaren vijftig van die eeuw geconfronteerd met inkwartieringen als *terre franche*, en werd het vanaf de jaren zeventig als *terre franche* van het hertogdom Gelre betiteld en in de relevante lijsten opgenomen. Als uitgangspunt daarvoor bestond slechts de beperkte leenverhouding (die niet Gelders maar Brabants was). Eenmaal opgenomen in de lijsten, werd aan dit feit alleen al vervolgens betekenis toegekend in een tijd toen 'precedent' juridisch zwaar woog.

De geesten waren rijp gemaakt voor deze op militaire macht en financiële noodzaak gebaseerde benadering door het optreden van de troepen van de hertog van Lotharingen. In december 1646 lagen er Lotharingse soldaten in Kessenich, en in de jaren daarna worden de Lotharingers elke winter in de omgeving gemeld.¹⁹³³ Zoals beschreven in eerdere hoofdstukken, beschouwde de hertog juist de globaal als 'rijks' aan te merken VRH in het grensgebied van de Spaanse Nederlanden als legitieme bron van contributies en als plaatsen voor winterkwartieren. Wat deze grensgebieden betreft, lieten de Spanjaarden zelf pas vanaf 1654 hun oog vallen op deze VRH, nadat de Lotharingers hier jaren hun afpersingen hadden bedreven. Een bevel van de Spaanse landvoogd van 24 november 1654 bepaalde welke *terres franches* winterkwartieren moesten bieden aan zijn soldaten.¹⁹³⁴ De heerlijkheden in de bijgevoegde lijst worden vreemd genoeg 'terres franches neutres d'Empire independientes' genoemd.¹⁹³⁵ Kessenich is opgenomen in deze lijst met het aantal van zes in te kwartieren soldaten. Op 6 februari 1655 bepaalde 'auditeur de la cavalerie' Van Blitterswijck, die belast was met de organisatie van deze Spaanse inkwartieringen, dat van de al eerder in het aangrenzende Thorn ingekwartierde soldaten zes man naar Kessenich moesten worden overgeplaatst.¹⁹³⁶ Van Spaanse zijde werd als legitimatie gesuggereerd dat dergelijke inkwartieringen eigenlijk bedoeld waren als 'sauvegarde', om bescherming te bieden.

Kessenich kreeg in de jaren vanaf 1655 geen militaire bescherming van de rijksvorsten verenigd in de Keulse Alliantie, zoals wel het geval was met Wittem, Wijlre, Thorn en Rekem.

¹⁹³² Berkvens, Plakkatenlijst I, 87.

¹⁹³³ *De Maasgouw* (100) (1981) 529.

¹⁹³⁴ De lijst vermeldt verder onder andere Rekem, Limbricht en Obbicht. NWKA, inv.nr. I.T.2 (Band II) fol. 24.

¹⁹³⁵ Stengers-Limet stelt dat zij het probleem van de 'terres neutres et indépendantes', door haar nader gedefinieerd als *terres* die omstreden waren tussen verschillende landsheren, niet wil behandelen, maar wordt daar toch herhaaldelijk mee geconfronteerd. Stengers-Limet, *Terres*, 16.

¹⁹³⁶ ARA_Aud, inv.nr. 1436/2.

Aangezien de hertog van Gulik lid was van deze Alliantie en aanspraken had op Kessenich, maakte Kessenich ook geen kans om als een onafhankelijk territorium tot de Alliantie toe te treden. Maar er waren blijkbaar ook geen contacten met VRH die wel toetraden. Zoals hierna in 13.10 nog uitgebreider zal worden beschreven, heeft de Alliantie in januari 1656 geprobeerd het aangrenzende Thorn militair te beschermen tegen de troepen van een andere Spaanse bondgenoot, de prins van Condé, die toen ook Kessenich hadden bezet. De bisschop van Luik, tevens aartsbisschop van Keulen en lid van de Alliantie, stuurde in februari 1658 wel een brief op persoonlijke titel aan de Spaanse landvoogd, waarin hij suggereerde dat er 'du costé de l'Empire' ongenoegen zou kunnen ontstaan over Spaanse inkwartieringen in Kessenich.¹⁹³⁷ Er volgde een brief aan de landvoogd van de heer van Kessenich, waarin deze betoogde dat Kessenich onderworpen was aan het Rijk, ook voor appel. Deze protesten werden serieus genomen en de landvoogd vroeg via de Geheime Raad advies over de kwestie aan diverse organen: het Leenhof van Brabant, de Raad van Brabant en ook aan het Hof van Gelre en de gouverneur van Gelre (deze laatste twee waarschijnlijk vanwege de geografische ligging van Kessenich). De antwoorden kwamen in maart 1658. Het advies van het Hof van Gelre was kort. De Raad beschreef Kessenich als gelegen tussen 'la Comté de Horn, Thorn, Maseijck, Weert et Stevensweert'. Er werd dus geen poging gedaan om Kessenich als een enclave binnen het Gelders territorium te presenteren. De Raad stelde categorisch geen enkele aanspraak te maken op Kessenich: 'n'y pretendons rien au nom ou pour vre Ma. en qualité du Ducq de Gueldres'. Voor advies verwees de Raad naar het Leenhof en de Raad van Brabant. Er was duidelijk geen belangstelling bij het Hof van Gelre voor Kessenich.¹⁹³⁸ Deze houding zou echter sterk veranderen in het verdere verloop van de zeventiende eeuw.

Het Leenhof van Brabant gaf in zijn advies aan dat een heer van Bronshorn zijn bezittingen in Kessenich in leen had opgedragen aan de Hertog van Brabant. Maar de inwoners van Kessenich waren daardoor geen onderdanen van de hertog geworden en hadden nooit bijgedragen in de Brabantse bedden. Vanuit Kessenich ging men in appel naar Aken en naar het Rijkskamergerecht, zodat Kessenich niet tot het ressort van de Brabantse hoven behoorde, anders dan van het Leenhof. De conclusie van het Leenhof was duidelijk: alleen leenrechtelijk had de Brabantse hertog enige rechten in Kessenich, en alleen voor zover goederen in leen waren opgedragen.¹⁹³⁹

Het advies van de Raad van Brabant is niet bewaard gebleven, maar de inhoud blijkt uit een latere samenvatting. De Raad had op het punt van inkwartiering een iets andere mening

¹⁹³⁷ Brief d.d. 22 februari 1658. RAB_CF, Correspondance, inv.nr. 505 fol. 128-129.

¹⁹³⁸ Het Hof van Gelre is nooit betrokken geraakt bij het geschil met Gulik over Limbricht (een Valkenburgs en Guliks leen), terwijl ook Limbricht later als 'Gelderse' *terre franche* in de lijsten wordt opgevoerd. Het geschil was al verloren (1665) vóór het Hof van Gelre zijn strijd bare houding aannam in de verdediging van de (al dan niet vermeende) rechten van de Spaanse Kroon.

¹⁹³⁹ 'Mais comme le fieff ne fait pas de Territoire, les habitans (...) sont (...) demeurez sujets à l'Empire (...) de sorte qu'il semble que Sa Ma. n'y a aultre droit que celluy de relieff, jurisdiction et mouvance feodale.' RAB_CF, Correspondance, inv.nr. 505 fol. 83-84.

dan het Leenhof. De Raad meende dat de vazal wel verplicht was soldaten van de leenheer op eigen kosten in zijn in leen opgedragen kasteel onder te brengen, maar deze kosten mochten niet hoger zijn dan die van diensten waartoe de leenman verplicht was (in principe een aantal weken krijgsdienst voor zijn heer). Ook de Raad meende dus dat de onderdanen niet belast konden worden.

De landvoogd was blijkbaar niet tevreden met het antwoord van het Leenhof in het licht van het advies van de Raad van Brabant, want in augustus 1658 vroeg hij het Leenhof om een algemene uitspraak voor soortgelijke gevallen. De vraag richtte zich specifiek op de rechten als leenheer. Aangezien de leenheer verplicht was zijn vazal bescherming te geven, was de vazal dan niet verplicht soldaten van de leenheer op te nemen?¹⁹⁴⁰ In zijn antwoord van 8 november 1658 constateerde het Leenhof dat Kessenich voorheen niet belast was geworden met inkwartieringen van Spaanse zijde en dat pas de Lotharingers daarmee waren begonnen. Het leenhof was van mening dat een vazal alleen soldaten van zijn heer in zijn eigen kasteel hoefde op te nemen wanneer er direct gevaar dreigde, en in dat geval kwamen de kosten voor rekening van de leenheer. De leenheer had dus geen enkel recht om soldaten op kosten van de leenman in diens kasteel in te kwartieren, laat staan dat hij het recht zou hebben de inwoners met inkwartieringen te belasten. Daarin was het Leenhof heel stellig. Belangrijk was daarbij dat Kessenich niet door de leenheer uit zijn eigen bezittingen aan een leenman was geschonken, maar een *franc alleu* was geweest dat door de eigenaar in leen was opgedragen, en alleen voor zover het diens rechten en eigendommen betrof. De juridische positie van de inwoners was daardoor niet veranderd, zij bleven 'exempts de la jurisdiction et souveraineté de Sa Ma. et sujets à l'Empire'. Het leenhof concludeerde dat noch de leenman, noch de onderdanen van Kessenich met inkwartieringen belast konden worden en adviseerde hetzelfde voor soortgelijke *terres*.¹⁹⁴¹ Dit standpunt heeft slechts een beperkt effect gehad op de praktijk met betrekking tot de *terres franches*. Het kwam niet gelegen en financiële overwegingen waren doorslaggevend. In het geval van Kessenich had het echter (tijdelijk) effect. Opvallend is dat het Leenhof zuiver leenrechtelijk redeneerde en geen aanspraken wilde baseren op het geven van bescherming. En hoewel de leenband ten onrechte van toepassing was verklaard op het kasteel van Kessenich, werd niet geprobeerd om de leenband nog verder op te rekken tot de heerlijkheid met de onderdanen.

¹⁹⁴⁰ '(...) advis sur ce qu'y se pourroit practiquer cy apres aux occurrences de cas semblables, nommement si le vassal, auquel le Prince Souverain et Seign. direct du fief doit la protection et main forte, n'est point reciproquement obligé de recevoir les gens de guerre de sondit souverain, esquels consiste la mainforte et la puissance de proteger.' Brief van de landvoogd aan het leenhof d.d. 24 augustus 1658. Ibidem, fol. 219.

¹⁹⁴¹ Advies van het Brabants leenhof d.d. 8 november 1658: '(...) les feodistes tiennent que le vassal n'est obligé de recepvoir en son chateau la guarnison que le seigneur directe envoie que lors que l'evidence du danger le requiert (...) Kessenich (...) exempts de la jurisdiction et souveraineté de sa Maiesté et suiets à l'Empire et (...) advis que l'on ne debvroit plus charger le dit chasteau et beaucoup moins les inhabitants de la dite terre de Kessenich et autres de pareille nature de semblables logements au quartier de guerre (...)'. Ibidem, fol. 226-227. Zie ook: Bouveroux, Kessenich, 93.

De Geheime Raad gaf in een advies aan de landvoogd van 7 december 1658 een samenvatting van alle ontvangen adviezen inzake Kessenich.¹⁹⁴² Hij constateerde een grote mate van overeenstemming in de adviezen, met uitzondering van de verplichting die al dan niet op de vazal zou rusten wat inkwartiering van soldaten in zijn kasteel betrof. De Raad adviseerde om de rijksvorsten niet te irriteren voor een zaak van zo gering financieel belang en op dit punt dus niet de lijn van de Raad van Brabant te volgen, en om noch de onderdanen in Kessenich, noch het kasteel van de heer met inkwartieringen te belasten. De Geheime Raad meende dus niet dat hier Brabantse soevereiniteit over Kessenich in het geding zou zijn. Het duurde nog enige tijd voor een besluit viel, maar in juni 1659 bepaalde de landvoogd dat Kessenich vrijgesteld zou blijven van inkwartieringen en rationsgelden.¹⁹⁴³ Andere heerlijkheden die zich verzetten tegen behandeling als *terre franche* maakten gretig gebruik van dit bevel en het onderliggende advies van het leenhof in hun verweer. Kessenich vormde zo een gevaarlijk precedent.

Kessenich zou ruim tien jaar vrijgesteld blijven. In diverse lijsten uit de jaren 1664-1665 van *terres franches* waar inkwartieringen dienden plaats te vinden, komt Kessenich niet voor.¹⁹⁴⁴ Een bevel van de Spaanse landvoogd van 26 oktober 1670 wees 15 *terres* aan voor inkwartiering van een eenheid cavalerie. Kessenich wordt daarin nog niet vermeld.¹⁹⁴⁵ Maar in een nieuw bevel van 12 november 1671 wordt Kessenich wel genoemd (met 'dix places'). Aan de totstandkoming van de nieuwe lijst was waarschijnlijk een belangrijke bijdrage geleverd van Gelderse zijde.¹⁹⁴⁶ Vanuit Kessenich volgden weer protesten. Of er iets werd betaald, is niet bekend.

In 1673 vaardigde de landvoogd een nieuwe ordonnantie uit. De soldaten die waren ingekwartierd in de *terres franches* zouden helemaal worden teruggetrokken, maar in ruil daarvoor moesten de *terres franches* rationsgelden betalen. In de bijbehorende lijst van te betalen bijdragen is Kessenich vermeld.¹⁹⁴⁷ In deze lijst is nog geen sprake van een administratieve toedeling van Kessenich aan het hertogdom Gelre. Pas in de rekening van de *terres franches* voor de jaren 1675-1676 wordt Kessenich (evenals Limbricht) opgevoerd in de categorie 'Pays de Gueldres'.¹⁹⁴⁸ Er was nooit van enige band met het hertogdom Gelre sprake geweest, maar deze administratieve toedeling zou belangrijke consequenties hebben.

¹⁹⁴² RAB_CF, Correspondance, inv.nr. 505 fol. 232.

¹⁹⁴³ Decreet van 10 juni 1659: '(...) que la Terre de Kessenich soit maintenue dans l'exemption'. RAB_CF, Correspondance, inv.nr. 509 fol. 265.

¹⁹⁴⁴ ARA_Aud, inv.nr. 1399/16.

¹⁹⁴⁵ RAB_OF, inv.nr. 7071.

¹⁹⁴⁶ Berkvens, Plakkatenlijst I, 95-96. Hoewel een in dit kader van Gelderse zijde opgestelde lijst spreekt van 'terres et seigneuries enclavées au Pays et Duché de Geldres et en dépendentes', karakteristieken waaraan Kessenich niet voldeed, is Kessenich niettemin opgenomen. Hetzelfde kan overigens worden gezegd met betrekking tot de eveneens opgenomen heerlijkheid Limbricht.

¹⁹⁴⁷ Ordonnantie van 10 mei 1673 van de graaf van Monterey, Spaans landvoogd. Kessenich is in de lijst opgenomen met 'dix places' à 15 stuivers (sols) per dag, 270 zware guldens of 315 gulden Brabants per 'place' per jaar. RAB_CF, Correspondance, inv.nr. 506 fol. 40.

¹⁹⁴⁸ ARA_CdC, inv.nr. 17066.

In 1679 was er weer sprake van dreiging met inkwartieringen en van aanslagen, waartegen Frans Jacob van Waes als heer van Kessenich protesteerde.¹⁹⁴⁹ In zijn rekest wordt gesteld dat Kessenich een 'franc alleu' was en 'territoire de l'Empire'.¹⁹⁵⁰ De protesten sorteerden geen effect en Kessenich werd met militaire executie bedreigd door de ontvanger van de *terres franches*. Van Waes stelde in een nieuw verzoekschrift dat Kessenich per abuis in de lijst van 1673 was opgenomen.¹⁹⁵¹ Van Waes kreeg in juni 1679 uitstel van betaling voor zijn heerlijkheid. Hij vroeg ook om bevestiging van het besluit van 1659, maar de landvoogd stuurde zijn rekest voor advies door aan de diverse organen. De beslissing werd in handen gelegd van een nieuw in het leven geroepen orgaan, de 'Jointe des terres franches'. Vertegenwoordigers van Kessenich werden opgeroepen om voor deze *Jointe* te verschijnen om te onderhandelen. Zij weigerden de rationsgelden te betalen, maar boden aan een eenmalige betaling te doen om voor de toekomst bevrijd te worden van betalingen. Dat werd natuurlijk afgewezen en de druk werd opgevoerd door het inkwartieren van Spaanse troepen in Kessenich. Van Waes, officier in Staatse dienst, riep ook de steun in van de graaf van Waldeck, eveneens in Staatse dienst en toen gouverneur van Maastricht. Daarop werd Kessenich bevrijd van de inkwartieringen en werd er niet meer betaald, zonder dat er een formeel Spaans besluit was genomen over de positie van Kessenich.¹⁹⁵² De landvoogd vroeg opnieuw om adviezen.

De adviezen van het Hof van Gelre, dat nu een heel andere rol zou spelen dan in 1658, zijn bewaard gebleven. In zijn reactie van 3 februari 1680 herhaalde het Hof weliswaar dat de koning als hertog van Gelre geen aanspraken had op Kessenich, maar deze keer beperkte het Hof zich niet tot deze verklaring. Het Hof zei geen advies te willen geven omdat het dossier (met name de bij het rekest van Van Waes gevoegde stukken) onvolledig was, maar het Hof zaaide meteen twijfel. Het besluit van 1659 dat Kessenich vrijstelde, leek volgens het Hof op politieke gronden genomen en kon dus niet doorslaggevend zijn en zeker niet bindend voor de toekomst. Deze conclusie is nauwelijks te verdedigen bij lezing van het advies van de Geheime Raad uit 1658 (in 1680 in kopie aan het Hof van Gelre gezonden). De Geheime Raad had immers geconcludeerd dat Leenhof van Brabant en Raad van Brabant weliswaar van mening verschilden over de omvang van de rechten van de hertog van Brabant als leenheer, maar dat deze rechten, wat inkwartiering betrof, hoe dan ook te gering waren om het de moeite waard te maken door de uitoefening ervan irritaties te wekken bij de rijksvorsten. Er was in de adviezen van 1658 geen soevereiniteitsaanspraak te vinden. Het Hof negeerde de consensus in de adviezen van 1658 over de mogelijkheid de

¹⁹⁴⁹ De protesten werden ingediend namens Frans Jacob van Waes als 'Baron de Kessenich'. Hij was in 1678 heer van Bronshorn geworden, maar was nog niet onbetwist in het bezit van Kessenich. Frans Jacob was als militair in dienst van de Staten-Generaal.

¹⁹⁵⁰ Rekest z.d. met apostille d.d. 10 april 1679. RAB_CF, Correspondance, inv.nr. 509 fol. 81.

¹⁹⁵¹ Rekest z.d. met apostille d.d. 5 mei 1679. Ibidem, fol. 100.

¹⁹⁵² De datum van deze nieuwe vrijstelling wordt niet vermeld (RAB_OF, inv.nr. 6949). Uit een extract uit de rekeningen van de ontvanger voor de periode 1678-1682 blijkt dat Kessenich, totdat uitstel van betaling werd verleend, 6.292 gulden had betaald van de gevorderde 14.850 gulden (RAB_OF, inv.nr. 6950).

onderdanen te belasten, en gebruikte de verwijzing naar mogelijke protesten vanuit het Rijk om het besluit van 1659 tot een politiek besluit te maken. In 1658 waren de rechten van de hertog van Brabant in alle adviezen het uitgangspunt geweest. Het Hof van Gelre draaide nu de bewijslast om en introduceerde nieuwe criteria. Het Hof beweerde simpelweg dat deze benadering de vaste lijn was, hoewel er in de adviezen van 1658 geen spoor van is terug te vinden.¹⁹⁵³ Volgens het Hof diende te worden onderzocht of Kessenich was opgenomen in de matrikel van het Rijk. Eigenlijk moest Kessenich bewijzen rijksstand te zijn (vermeld in de matrikels en met zitting in de Rijksdag) of op zijn minst *Türkensteuer* te hebben betaald (zelfstandig of via een rijksstand), wilde het in de ogen van het Hof verweer hebben tegen de aanspraken van Spaanse zijde, die het Hof niet baseerde op de leenband als zodanig, maar op de soevereiniteit die het Verdrag van Augsburg aan deze leenband zou hebben verbonden. Enige andere poging deze aanspraken te definiëren of anders te onderbouwen deed het Hof niet. Het Hof sprak de overtuiging uit dat Kessenich niet alleen al eerder, maar zelfs regelmatig was aangeslagen als *terre franche*, zonder over stukken te beschikken die dat onderbouwden. Of het Hof hiermee een algemene omslag in het 'Spaanse' denken volgde of als initiator van deze lijn moet worden gezien, is niet duidelijk. In een advies van het Hof uit 1648 met betrekking tot Thorn is deze lijn echter al zichtbaar, al werd het Verdrag van Augsburg toen alleen aangevoerd om te beargumenteren dat Thorn tot de Bourgondische Kreits behoorde en daarom niet aan het Rijk hoefde bij te dragen.¹⁹⁵⁴

Het Leenhof was ook van mening veranderd. Niet wat de leenrechtelijke theorie betrof, zoals blijkt uit een advies van 24 september 1679 met betrekking tot de heerlijkheid Bolland. Dit was inhoudelijk identiek aan dat van twintig jaar eerder met betrekking tot Kessenich, vermeldde weer dat dit de visie was van de voornaamste leenrechtelijke auteurs en verwees expliciet naar het advies over Kessenich.¹⁹⁵⁵ Maar het Leenhof bracht in 1678 ook een advies over Kessenich uit met een nieuw feit en een nieuwe conclusie: Kessenich, dat gelijk werd gesteld aan Bronshorn, was oorspronkelijk weliswaar een *franc alleu* waarvan slechts delen in leen waren opgedragen, maar in 1471 was 'de heerlijkheid' geconfisqueerd (volgens het leenregister was dat Bronshorn geweest) en daarna aan een voorname edelman in dienst van Karel de Stoute geschonken en in leen uitgegeven.¹⁹⁵⁶ Daarmee was het oorspronkelijke karakter van *franc alleu* verdwenen en was de leenheer bevoegd met betrekking tot het

¹⁹⁵³ 'Nous estimons que la demande faicte (...) est de consequence a cause que sommes informez qu'il y at des terres franches relevantes en fief de ce Duché qui pretextent le mesme que led. suppl. (...) et que ce non obstant on at tousjours soustenu de la part de vre. Ma. que depuis le traité d'Ausburg de l'an 1548 elles ne dependent non plus de l'Empire que ses autres terres hereditaires y mentionnées, et cela entre autres a cause qu'on ne retrouve icelles estre comprises ou exprimees dans la vray matricule dud. Empire.' Advies van het Hof d.d. 3 februari 1680. RAB_CF, Correspondance, inv.nr. 509 fol. 177; RHCL_HvG, inv.nr. 14 fol. 54 verso - 55 verso.

¹⁹⁵⁴ Wolters, Notice Thorn, 152-155 (nr. 44).

¹⁹⁵⁵ RAB_CF, Correspondance, inv.nr. 509 fol. 151.

¹⁹⁵⁶ Volgens een afschrift uit de Brabantse leenregisters schonk Karel de Stoute in 1471 Bronshorn aan zijn vertrouweling Filips van Crèvecœur. Hij zou de heerlijkheid dan geconfisqueerd moeten hebben na de dood van Johan van Horn, bijgenaamd De Wilde, een van de aanvoerders van de Luikenaren, die in 1468 was gesneuveld in de strijd tegen hertog Karel. RAB_CF, Correspondance, inv.nr. 520.

geheel.¹⁹⁵⁷ Ook hier zien wij dus een nieuwe ijver om de rechten van de hertog van Brabant te verdedigen en te maximaliseren.

Het advies van het Hof van Gelre had, mogelijk mede in combinatie met andere adviezen, effect. Van Waes kreeg in juni 1680 bevel alle relevante documenten te overleggen om te bewijzen dat Kessenich een 'terre d'Empire' was.¹⁹⁵⁸ De stukken zouden naar Brussel moeten worden gezonden, maar later kreeg het Hof van Gelre van de landvoogd de taak om daarvan kennis te nemen en deze te beoordelen. Het was praktisch om het nabije Roermond daarvoor te gebruiken en niet het verre Brussel, of vanuit Brussel te zenden commissarissen in te schakelen, maar misschien kreeg het Hof deze taak ook vanwege de getoonde bijzondere ijver.

Deze beoordeling en bijgaand advies van het Hof dateren van 23 januari 1682. Het Hof hield vast aan de nieuwe uitgangspunten, in afwijking van de lijn van de adviezen van 1658. Deze uitgangspunten van het Hof zijn als volgt weer te geven: Het Verdrag van Augsburg had Karel V en zijn opvolgers tot landsheer gemaakt over alle gebieden in de Nederlanden waarvan hij leenheer was, ook als zij niet met name waren genoemd in het Verdrag. Alleen gebieden die al rijksstand waren of waarover een rijksstand landsheerlijke rechten uitoefende, ontkwamen aan deze algemene landsheerlijke rechten van de Habsburgers. Dit is een curieuze interpretatie van het Verdrag, want de rijksvorsten zouden Karel V dus landsheer hebben gemaakt over gebieden waarvan hij op dat moment nog geen landsheer was, een uitbreiding van Karels erflanden in de Nederlanden, iets waartoe de rijksvorsten uiteraard niet bevoegd waren. Door het Verdrag bestond er volgens het Hof een vermoeden van onderworpen zijn aan dit landsheerlijk gezag. Het tegendeel moest worden bewezen. Kessenich moest daarom bewijzen dat het (eigenlijk al in 1548) zitting en stem had op de rijksdagen en de *Türkensteuer* had betaald, dan wel dat het indirect, via een andere rijksstand, deze belasting had betaald. 'Rijks' te zijn in de Nederlanden, zonder rijksstand te zijn of aan het landsheerlijk gezag van een rijksstand onderworpen te zijn, bestond dus in de ogen van het Hof niet als er een leenband was met de Habsburgse landsheer. Dezelfde redenering paste het Hof aan het eind van de zeventiende eeuw ook toe met betrekking tot Thorn, met de voogdij als basis. De redenering is ook terug te vinden in de adviezen van diverse Brusselse organen met betrekking tot Kessenich in de jaren negentig.¹⁹⁵⁹

Wat het van de zijde van Kessenich gepresenteerde bewijsmateriaal betreft, het Hof vond dit maar op twee punten van waarde. Er was schriftelijk bewijs geleverd voor Gulikse leenverheffingen, maar het Hof bleef deze aanduiden als 'leenverheffingen die zouden hebben plaatsgevonden'. Ook erkende het Hof dat er bewijs was geleverd voor de rechtsgang op de SvA ('semble assé vérifié'), zonder daar enige consequentie aan te willen verbinden. Een punt van zorg vond het Hof alleen het verstrekte afschrift van het advies van het Leenhof van Brabant uit 1658 ('peu favorable pour le droict de Vre. Ma.'), maar

¹⁹⁵⁷ Advies van het Leenhof d.d. 28 september 1678. RAB_OF, inv.nr. 6949.

¹⁹⁵⁸ Bevel aan Van Waes d.d. 8 juni 1680. RAB_CF, Correspondance, inv.nr. 509 fol. 257.

¹⁹⁵⁹ RAB_OF, inv.nr. 6949.

het Hof trok de authenticiteit daarvan vooralsnog in twijfel. Het Hof was van mening dat er onvoldoende bewijs was geleverd van ‘actes de souveraineté’ door de hertog van Gulik, of van betaling van *Türkensteuer* via de hertog.¹⁹⁶⁰ Voor rijksstandschap van Kessenich was geen enkel bewijs geleverd, hetgeen niet kan verbazen. Het Hof stelde nog steeds geen conclusie te kunnen trekken wat de rechten van de vorst betrof, maar herhaalde het advies om op het punt van rijksstandschap nog onderzoek te laten doen door de Spaanse vertegenwoordiger in Regensburg.

Er was blijkbaar voldoende twijfel gezaaid om ervoor te zorgen dat de landvoogd het besluit van 1659 (de vrijstelling) niet bevestigde, maar de conclusie dat Kessenich een *terre franche* was, werd ook niet getrokken. Waarom dit niet gebeurde, is onduidelijk. In de rekeningen van de ontvanger van de *terres franches* van 1682 tot 1700 wordt Kessenich alleen promemorie vermeld.¹⁹⁶¹ Diverse oorlogen met Frankrijk en Spaanse militaire uitputting zijn hier mogelijk debet aan.

Men kan deze adviezen van het Hof van Gelre zien als uitingen van grote ijver aan de zijde van Gelderse functionarissen om de (al dan niet vermeende) rechten van hun landsheer te verdedigen, waarbij de objectiviteit uit het oog werd verloren. Men kan ze ook zien als uitingen van machtspolitiek, van het inzetten van juridische argumentatie om een politiek doel te bereiken, ongeacht de feiten. De lopende strijd over de positie van het aan Kessenich grenzende Thorn en over andere heerlijkheden, ‘Gelderse’ *terres franches*, kan het Hof daartoe hebben gemotiveerd.

Hoewel er door de landvoogd geen formeel besluit was genomen en Kessenich als *terre franche* een soort schemerbestaan leidde, bestond aan Spaanse zijde blijkbaar toch de overtuiging dat de Spaanse koning soeverein was. In 1691 procedeerde de momber van de beide heren van Kessenich en Hunsel (toen afzonderlijke heerlijkheden als gevolg van een verdeling van de erfenis) tegen een zekere Mattheus van Bockholt, inwoner van Weert, met bezittingen in Kessenich. Van Bockholt had in het openbaar verklaard, en in een proces voor het Leenhof van Brabant tegen Van Waes gesteld, dat Kessenich niet onder de jurisdictie van de rijksgerechten viel en dat de hertog van Brabant de soeverein was. Het Officie Fiscaal voegde zich met Van Bockholt in het proces voor het Leenhof om de belangen van de Spaanse koning te verdedigen. In een advies wordt gesteld dat men met rechtsmiddelen of zo nodig met ‘la main forte’ moest optreden tegen Kessenich, omdat meerdere heren van *terres franches* de soevereiniteit van de Spaanse koning op soortgelijke wijze aanvochten met de stelling dat zij ‘de l’Empire’ waren.¹⁹⁶² Het speelde Kessenich steeds parten dat het als mogelijk precedent werd gezien, dat de (niet altijd sterke) Spaanse aanspraken ondergroef. In 1693 werd het Hof van Gelre weer om advies gevraagd, na een klacht van Van Waes. Het betrof het heffen van belasting in Kessenich op in- en uitgaande goederen door Spaanse

¹⁹⁶⁰ RHCL_HvG, inv.nr. 14 fol. 149 verso - 151.

¹⁹⁶¹ Berkvens, Plakkatenlijst I, 98.

¹⁹⁶² ‘(...) afin qu’un petit particulier ne despouille pas Sa Ma. de son autorité et par voye de fait d’un droit si considerable et qui entraineroit tant de suites prejudiciables.’ Advies van een zekere De Horny d.d. 5 november 1691. RAB_OF, inv.nr. 6949.

functionarissen. Het Hof achtte dit gerechtvaardigd, opnieuw op basis van het Verdrag van Augsburg. Het Hof, hoewel formeel toch niet competent met betrekking tot Kessenich, werd in 1694 door de Geheime Raad belast met het afdoen van het rekest van Van Waes.¹⁹⁶³ En in 1697 mocht het Hof adviseren naar aanleiding van een brief van de hertog van Gulik. Het Hof verklaarde opnieuw dat het geen bevoegdheden over Kessenich pretendeerde, maar wees weer op het belang van Kessenich voor andere soortgelijke geschillen.¹⁹⁶⁴

Zo was het Hof van Gelre steeds vaker betrokken bij Kessenich en voedde het Hof het gevoel dat de Spaanse koning, als hertog van Brabant, aanspraak mocht maken op soevereiniteit over Kessenich. Maar het Hof bleef voornamelijk herhalen dat er van Gelderse zijde geen aanspraken bestonden. Ook dit laatste restje objectiviteit zou verdwijnen.

Begin 1699 was het kasteel van Kessenich in handen van vertegenwoordigers van Van Waes. Op 24 maart verscheen de zoon van een zekere Everhart, advocaat in Sittard, met een notaris voor de poort om het kasteel in bezit te nemen voor de andere pretendent, de baron Von Metternich. Zij werden niet toegelaten, maar een dag later kwamen dezelfde personen terug, nu met de advocaat zelf en met veertien soldaten uit het garnizoen van Sittard onder bevel van een sergeant. De soldaten wisten zich met geweld toegang te verschaffen en de vertegenwoordigers van Van Waes werden buiten gezet. De soldaten keerden daarna direct terug naar Sittard en lieten het kasteel in het bezit van personen die met een 'acte van possessie' schermde en beweerden het kasteel namens de hertog van Gulik in bezit te hebben genomen.¹⁹⁶⁵ De Gelderse gouverneur in Roermond berichtte aan de Spaanse landvoogd dat er een Guliks garnizoen in Kessenich was gelegd en dat Kessenich in bezit zou zijn genomen namens 'de vorsten van de Kreits' (wat de advocaat uit Sittard blijkbaar beweerde). Volgens de gouverneur bestond de dreiging dat meer *terres franches* aan de Spaanse Kroon zouden worden onttrokken. Hij vroeg om actie, en om tevens een einde te maken aan 'l'affaire de Thorn', die dagelijks verergerde en alleen door middel van een conferentie met de Kreits zou zijn op te lossen.¹⁹⁶⁶ Die kwestie komt in het volgende hoofdstuk aan de orde.

De Gulikse aanspraken waren intussen, als dreiging van verlies van de heerlijkheid, voor de eigenaren blijkbaar minder vergaand dan gevreesd, want in 1700 werd Van Waes in Düsseldorf met Kessenich beleend.¹⁹⁶⁷ Dat Kessenich aan de leenheer vervallen zou zijn, werd dus niet meer gesteld.

¹⁹⁶³ Berkvens, Kessenich, 152.

¹⁹⁶⁴ '(...) nous ne prétendons aucun ressort de la part de Vostre Maj. en qualité de Ducq de Gueldre.' Ibidem, 153.

¹⁹⁶⁵ Verklaring van de twee personen die namens Van Waes op kasteel Kessenich waren, d.d. 16 maart 1699. RHCL_HvG, inv.nr. 878. Bouveroux (Kessenich, 95) en Berkvens (Kessenich, 157) schetsen een ander beeld van deze gebeurtenissen, waarbij Kessenich geruime tijd door Gulikse troepen zou zijn bezet.

¹⁹⁶⁶ Brief van de prins van Nassau-Siegen d.d. 28 februari 1699. RHCL_HvG, inv.nr. 878.

¹⁹⁶⁷ Bouveroux, Kessenich, 95-96.

12.5 De achttiende eeuw

Omdat er geen Guliks garnizoen in Kessenich lag, kon van Gelderse zijde druk worden uitgeoefend. In april 1701 kreeg Kessenich bevel van de Gelderse gouverneur in Roermond om acht man en zes wagens te leveren voor werkzaamheden aan de fortificaties van Roermond. Toen niet direct werd gehoorzaamd, werden er vijftien ruiters in Kessenich ingekwartierd. Daarop voldeed Kessenich aan het bevel en werden de ruiters eind mei weer teruggetrokken. Er volgde echter een nieuw bevel, gedateerd 1 juli 1701, dat Kessenich vertegenwoordigers naar Roermond moest zenden om een akkoord te sluiten over de vanaf 1679 onbetaald gebleven en in de toekomst te betalen rationsgelden, onder dreiging van militaire executie. De inwoners van Kessenich zetten nu een bijzondere stap en wendden zich tot de NWK met een klacht, die op 16 juli in het *Direktorium* werd behandeld.¹⁹⁶⁸ In het door een jurist opgestelde rekest wordt Kessenich aangeduid als 'Reichs Freijherrschaft'. Verwezen wordt naar het in 1697 door de Kreits genomen algemene besluit tot 'beijbehaltung aller zu diesem Craijs gehörigen gliedern, besonders die von der Geldrischen Regierung wollen unterbracht werden'. Het advies van het Brabants Leenhof uit 1658 en de door de Spaanse landvoogd in 1659 verleende vrijstelling worden aangehaald. Het *Direktorium* besloot een brief te sturen aan de Spaanse landvoogd, de markies De Bedmar.¹⁹⁶⁹ Opvallend is dat noch in de klacht van Kessenich, noch in de behandeling door het *Direktorium*, melding wordt gemaakt van de leenband met Gulik of de Gulikse aanspraken. Van Kessenich als een mogelijke Gulikse *Unterherrschaft* is in deze stukken geen sprake, hoewel er voor de Hofraad in Düsseldorf nog werd geprocedeerd over Kessenich.

Tot militaire bescherming was de Kreits blijkbaar niet bereid. De Gelderse dreiging bleef, en Kessenich moest zichzelf zien te redden. Op 11 oktober 1701 werd namens de vrouwe van Kessenich, schepenen en inwoners een akkoord gesloten met de markies De Bedmar. Kessenich en Hunsel zouden samen voortaan jaarlijks 630 Brabantse guldens gaan betalen. Aangezien één 'place' gelijk stond aan 315 gulden per jaar, was er dus overeengekomen dat Kessenich niet voor tien, maar voor twee plaatsen zou betalen, en zonder de gebruikelijke opslag van 25% voor 'entretien de la Cour'.¹⁹⁷⁰ Dit was financieel gezien een gunstige regeling. Bovendien had de overeenkomst de vorm van een 'sauvegarde'. De betalingen waren daarmee geen formele erkenning van de status van *terre franche* en de soevereiniteitskwestie werd zo ontweken. Nadat Spanjaarden en Fransen in 1704 uit Brussel waren verdreven, werd hetzelfde bedrag betaald aan de nieuwe machthebbers. In de jaren 1704-1720 zijn betalingen uit Kessenich verantwoord in de rekeningen van de Brusselse ontvanger van de *terres franches*.¹⁹⁷¹

¹⁹⁶⁸ NWKA, inv.nr. VIII.25 fol. 648-660.

¹⁹⁶⁹ Isidro de la Cueva-Benavides, Marquis de Bedmar, plaatsvervangend landvoogd (1701-1704) in dienst van de Fransman Filips V, koning van Spanje.

¹⁹⁷⁰ Stengers-Limet, Terres, 243.

¹⁹⁷¹ Ibidem, 277.

In 1702, na het uitbreken van de Spaanse Successieoorlog, werd het Overkwartier door Staatse troepen bezet. De Staten-Generaal hoopten het Overkwartier te kunnen behouden na een vredesverdrag.¹⁹⁷² Zij duldden geen Gulikse aanwezigheid in Kessenich.¹⁹⁷³ In 1708 zond de Kreits op verzoek van de hertog van Gulik een brief aan de Staten-Generaal, aan wie werd verzocht om een einde te maken aan de inmenging van het Hof van Gelre in de kwestie Dulkensweert.¹⁹⁷⁴ Kessenich wordt in de brief betiteld als 'im gülischen territorio gelegen'. De Kreits dreigde zelfs met militair optreden (wat natuurlijk niet gebeurde).¹⁹⁷⁵ Beslissend voor de rest van de achttiende eeuw is de resolutie van de Staten-Generaal d.d. 12 juli 1711, die neerkwam op annexatie van Kessenich door het Overkwartier. Deze resolutie kwam tot stand na het inwinnen van adviezen van het Hof van Gelre, van de Staatse Gedeputeerden tot de zaken van het Overkwartier, en van de Landsadvocaten.¹⁹⁷⁶ In de resolutie wordt het 'in territorio'-argument gebruikt om de soevereiniteit te onderbouwen, want Kessenich zou liggen 'binnen de bepalinge van het Overkwartier des Furstendoms Gelre, te weten, binnen de triangel van Roosteren, Weert ende Stevensweert, ende mitsdien in een territoir'.¹⁹⁷⁷ Wie de lijnen van deze driehoek op de kaart trekt, ziet daarbinnen een lappendeken van gebied van Luik, Thorn en Kessenich, en een klein stukje Gelders gebied. Maar het ging hier duidelijk om machtspolitiek die gelegitimeerd moest worden met juridische redeneringen. Kessenich werd geannexeerd in naam van de hertog van Gelre. Deze resolutie, die genomen zou zijn na rijp beraad en met kennis van de feiten, zou in de achttiende eeuw steeds naar voren worden gebracht door de Soevereine Raad in Roermond om de Gelderse soevereiniteitsaanspraak te onderbouwen.¹⁹⁷⁸ In 1715 zou de momber van de Soevereine Raad nog eens een breedvoerige deductie schrijven over Kessenich.¹⁹⁷⁹ Twintig jaar eerder had het Hof van Gelre nog verklaard dat er geen enkele Gelderse soevereiniteitsaanspraak op Kessenich bestond, nu werd met verve verdedigd dat Kessenich tot het hertogdom Gelre behoorde.

¹⁹⁷² 'De Staten-Generaal zijn in dit stadium méér gebaat bij een zelfstandige aanspraak op Kessenich 'à titre de Guldre' dan met een Zuid-Nederlandse 'à titre de Brabant.' Berkvens, Kessenich, 168.

¹⁹⁷³ In 1706 werden Gulikse troepen op weg naar Kessenich onderschept door soldaten van het garnizoen van Stevensweert en in 1710 werden vertegenwoordigers van Von Metternich door Staatse troepen uit Kessenich verdreven. Ook in 1713 zouden Gulikse soldaten nog een keer door troepen uit het garnizoen van Stevensweert zijn verdreven. http://wikivisually.com/lang-nl/wiki/Rijksheerlijkheid_Kessenich (maart 2017).

¹⁹⁷⁴ Dulkensweert was een leen van Kessenich, een gebiedje dat echter door de Maas van de heerlijkheid was gescheiden. In een geschil over het bezit ervan was een vonnis van het leenhof van Kessenich in hoger beroep door de Hofraad in Düsseldorf bekrachtigd. De verliezende partij zocht in 1700 steun bij het Hof van Gelre, dat het gebiedje als Gelders territorium wenste te beschouwen. Deze 'affaire' is beschreven door Berkvens (Berkvens, Kessenich, 161-166).

¹⁹⁷⁵ Genoemd worden het verhinderen van de tenuitvoerlegging van een vonnis van de Hofraad in Düsseldorf in de zaak 'erbgenamen Heisters und von Goltsein contra Frantz Frantzen und cons.' en de gevangenneming van de Gulikse voogd van Sittard, Maes. Behandeling in het *Direktorium* en brief (concept) d.d. 16 maart 1708. NWKA, inv. nr. VIII.36 fol. 239-240 en 249.

¹⁹⁷⁶ Berkvens, Kessenich, 168.

¹⁹⁷⁷ Ibidem, 168.

¹⁹⁷⁸ Om aan te geven dat het Hof van Gelre in Roermond na 1715 nog alleen voor het Oostenrijks geworden deel van het Overkwartier competent was, omdat de rest aan Pruisen en aan de Staten-Generaal was gekomen, wordt voor deze periode gekozen voor de aanduiding Soevereine Raad (te Roermond).

¹⁹⁷⁹ Berkvens, Kessenich, 173-174.

De juridische strijd die al bijna een eeuw werd gevoerd over het bezit van Kessenich en de rechten van de beide leenheren was intussen met wisselende intensiteit doorgegaan. In 1710 was de weduwe Van Waes (Frans Jacob was in 1706 overleden) een proces begonnen bij de RHR tegen de door Gulik gesteunde pretendent Von Metternich en tegen de keurvorst van Pfalz-Neuburg, als hertog van Gulik, maar dat werd niet verder doorgezet.¹⁹⁸⁰

Op 29 december 1711 sloot de keurvorst van Pfalz-Neuburg een overeenkomst met de keizer in diens hoedanigheid van landsheer van verscheidene territoria (waaronder een nog te verwerven gedeelte van het hertogdom Gelre).¹⁹⁸¹ Met deze overeenkomst werden diverse geschilpunten opgelost. De keurvorst zag onder andere af van zijn aanspraken ('praetensam supremam jurisdictionem territorialem') met betrekking tot de heerlijkheid Dalenbroek, ten gunste van het hertogdom Gelre. Ook in de affaire Dulkensweert deed hij een concessie. De keurvorst zag door het Verdrag af van zijn (leenrechtelijke) jurisdictie over dit leengoed, als leenheer van Kessenich. Over Kessenich als zodanig werd echter in dit Verdrag, of in de latere bekrachtigingen daarvan, niets overeengekomen. Na 1716, toen de Spaanse aanspraken op Kessenich waren overgegaan op de keizer als nieuwe hertog van Brabant en van (een deel van) Gelre, is niet direct een eind gekomen aan de Gulikse leenverheffingen. In 1728 vond nog een verheffing voor het Guliks leenhof plaats.¹⁹⁸² Maar na 1716 had de hertog van Gulik de hoop toch blijkbaar laten varen.

Kessenich zou na 1711 vanuit Gelders perspectief als een Gelderse vrijheerlijkheid kunnen worden beschouwd, onderworpen aan een vorm van belasting en behorend tot het ressort van de Soevereine Raad te Roermond. In Kessenich deelde men deze opvatting echter niet. Kessenich had daardoor in de achttiende eeuw nog lang een curieuze status. Toen de Soevereine Raad in 1784 wilde onderbouwen dat Kessenich daadwerkelijk tot zijn ressort behoorde, kwam men, wat voorbeelden van hoger beroep betrof, niet verder dan twee pogingen daartoe, in 1723 en 1733. Bij nadere bestudering blijkt uit beide voorbeelden hoe zeer men zich in Kessenich verzette tegen de aanspraken op jurisdictie van de zijde van de Soevereine Raad.

In de eerste zaak verleende de Soevereine Raad in januari 1723 aan een appellant uit Kessenich brieven van appel en vervolgens 'compulsoriaalbrieven' om de schepenen van Kessenich te bevelen de processtukken over te brengen naar Roermond. In september werd een boete opgelegd omdat niet was voldaan aan de compulsoriaalbrieven. Daarmee eindigt het dossier.¹⁹⁸³ De SvA mengde zich in de kwestie en verbood de rechtsgang op de

¹⁹⁸⁰ 'Citatio, inhibio et compulsoriales' d.d. 3 oktober 1710 (RHCL_HvG, inv.nr. 1888). In 1728 wordt daarover gezegd dat 'cette cause a été rappelée à Vienne, ou elle n'a pas été poursuivie pour n'avoir pas l'Electeur partie ennemie', dus dat de zaak niet was doorgezet om de keurvorst van Pfalz-Neuburg niet tot vijand te maken.

¹⁹⁸¹ De tekst van dit 'tractaat' geeft Sivré (Sivré, Daelenbroeck, 160-162).

¹⁹⁸² Dit gebeurde door Karel Bonaventura, Graaf van der Noot, in maart 1728 gehuwd met Catharina Philippa van Waes (Henkens, Geschiedenis, 564). Hij had de vraag of hij toe moest geven aan de druk uit Gulik om Kessenich te verheffen aan het bestuur in Brussel voorgelegd in een *Mémoire* (z.d.). RHCL_HvG, inv.nr. 1902.

¹⁹⁸³ RHCL_HvG, inv.nr. 893 en Processen nr. 4242.

Soevereine Raad met mandata gericht aan de schepenen van Kessenich, die daar maar al te graag aan wilden gehoorzamen.¹⁹⁸⁴

In de tweede zaak probeerde een inwoner van Kessenich in 1733 de Soevereine Raad in te schakelen.¹⁹⁸⁵ Wilhelm Smeets, notaris, procureur aan de schepenenbank van Kessenich en koster, had in Kessenich een procedure verloren. Volgens Smeets had hij te maken met een kliek, een 'despotique regering', met name geleid door de drie gebroeders Driessens, die de functies van meier, gerechtssecretaris en pastoor vervulden, en hem uit zijn functies als procureur en koster wilden verdrijven. Hij wilde in appel gaan, maar weigerde dit in Aken te doen, 'de verre afgelegene rijksstadt', omdat Kessenich volgens hem slechts pretendeerde 'eene Rijcksheerlijkheijt te wesen'. In zijn ogen wachtten hem daar de 'trainerende ende eeuwighdurende appellen, waeraen d'ondersaeten van het Rijck subject sijn'. Smeets verkoos de Soevereine Raad voor zijn hoger beroep. De Raad nam het appel in behandeling, stuurde compulsoriaalbrieven en legde weer een boete op omdat daar geen gehoor aan werd gegeven. De houding van Smeets werd echter in Kessenich hoog opgenomen.¹⁹⁸⁶ Smeets werd door de fiscaal van de vrouwe van Kessenich strafrechtelijk aangeklaagd, wat leidde tot een veroordeling op 26 mei 1734 en een boete. De Soevereine Raad verleende daarop een sauvegarde aan Smeets. Het vervolg is niet bekend.

In de jaren 1740-1742 was er een soort Gelders douanekantoor gevestigd in Kessenich, bemand door militairen, een duidelijke uitoefening van soevereiniteitsrechten. Het was echter een uitzonderlijke situatie. In verband met dreigende hongersnood was de uitvoer van graan uit de Oostenrijkse Nederlanden naar Luiks gebied ten strengste verboden, volgens een ordonnantie van december 1740 zelfs 'op straffe des doods'.¹⁹⁸⁷ Het leger werd ingezet om controles uit te voeren op doorgaande wegen. Soldaten overschreden in hun ijver zelfs de Luikse grenzen, wat tot een ernstig incident leidde.¹⁹⁸⁸ Dit 'douanekantoor' was dus militaire machtsuitoefening die niet lang gehandhaafd bleef.

Wat de rechtsgang betreft, stond de wens van de Soevereine Raad om Kessenich tot zijn ressort te rekenen tegenover de traditionele rechtsgang in hoofdvaart en appel op de SvA. Die traditie kon Kessenich in Gelderse ogen niet baten. Van Gelderse zijde werd betoogd dat een landsheer het ressort kon wijzigen, zoals Karel V en Filips II herhaaldelijk hadden gedaan. Weert, Nederweert en Wesseme werden als voorbeelden aangehaald. Ook zij hadden ooit op de SvA geappelleerd. In een antwoord aan de SvA in 1723 stelde de Soevereine Raad zelfs dat Kessenich, als behorend tot het ressort van Gelre, onder het appelprivilege van

¹⁹⁸⁴ '19 febr. 1723, Mandatum inhibitorium ad iudicem in Kessenich ne mandatis alienis pareat' en '23 Sept 1723, Mandatum ulterius am gericht Kessenich puncti resortus contra Rurmondanos'. SAA_Mis, 1714-1725, fol. 121 en 135.

¹⁹⁸⁵ RHCL_HvG, inv.nr. 879.

¹⁹⁸⁶ In de speciale commissiebrief voor de procureur die 'dans toute rigueur' moest procederen, wordt Smeets betiteld als 'violateur de la jurisdiction, infracteur des loix, du peis, et perturbateur du repos public'.

¹⁹⁸⁷ Berkvens, Plakkatenlijst II, 218, 221, 230-231.

¹⁹⁸⁸ RHCL_HvG, inv.nr. 1902.

dit hertogdom viel, zodat men dus noch bij de SvA, noch bij het RKG in hoger beroep kon gaan.¹⁹⁸⁹

De SvA bleef de bevoegdheid van de Raad in de achttiende eeuw echter aanvechten en verdedigde de eigen bevoegdheid als appelinstantie.¹⁹⁹⁰ In de eerste helft van de achttiende eeuw bleef ook sprake van activiteit als appelinstantie, al was deze beperkt.¹⁹⁹¹ Er werd nog maar één vonnis uitgesproken.¹⁹⁹² Maar na 1744, in welk jaar er nog activiteit van de SvA was in de vorm van twee brieven aan de schepenen van Kessenich, lijkt er sprake te zijn geweest van een periode van ruim 20 jaar zonder enige rechtsgang op de SvA. In een RKG-appelproces opgekomen vanuit Kessenich dat in 1763 begon, had de SvA niet als tusseninstantie gefungeerd.¹⁹⁹³ Vanaf 1768 was er weer sprake van enige activiteit. In 1768 en 1771, 1783, 1789 en 1793 werden pogingen gedaan om bij de SvA in appel te gaan.¹⁹⁹⁴ En in 1784 maande de SvA de Soevereine Raad nog om af te zien van het behandelen van een zaak uit Kessenich in appel.¹⁹⁹⁵

Vanuit Kessenich zijn in de achttiende eeuw nog twee procedures bij het RKG aanhangig gemaakt, een mandaatsproces in 1762 en het al genoemde appelproces in 1763, beide met de heer van Kessenich als klager.¹⁹⁹⁶ De Soevereine Raad werd in deze zaken genegeerd.

Toen de Brusselse regering aan de *terres franches* extra lasten wilde opleggen tijdens de Zevenjarige Oorlog (1756-1763), de zogenaamde 'dons gratuits', leidden protesten en onderhandelingen weer tot resultaat. Kessenich werd vrijgesteld van betaling van deze buitengewone belastingen, maar moest wel de in 1701 overeengekomen reguliere bijdrage blijven betalen.¹⁹⁹⁷ De anti-Gelderse houding blijkt uit de mededing van de ontvanger van de *terres franches* in 1777, dat die van Kessenich hun betalingen niet wilden doen in Roermond, om zo hun onafhankelijkheid van Gelre te benadrukken.¹⁹⁹⁸ Liever betaalden zij in het verre

¹⁹⁸⁹ '(...) que les pretendues appellations (...) doivent être tenues pour attentats manifestes contra (...) privilegium patriae de non evocando extra provinciam.' Brief van de Soevereine Raad aan de SvA d.d. 26 november 1723. RHCL_HvG, inv.nr. 893.

¹⁹⁹⁰ Zoals bijvoorbeeld blijkt uit de volgende brieven verzonden door de SvA: '19 Febr. 1723, Rescriptum ad consilium provincial Ruremondense de desistendo a cognitionem in causam appell. de Kessenich'; '20 Febr. 1723, Rescriptum ahn Ihre Excell. Marquis de Prié ['Ministre Plénipotentiaire' van de keizer voor de Nederlanden] auf Brussel in puncto resortus de Kessenich'; '23 Sept. 1723, Mandatum ulterius am gericht Kessenich puncti resortus contra Rurmondanos'. SAA_Mis, 1714-1725, resp. fol. 121-122, 124-126 en 135.

¹⁹⁹¹ '7 Aprilis 1724, Citatio inhibitio et compulsoriales in causam Deben nunc Leurs qq contra Peter Verlinden nacher Kessenich'; '18 Sept. 1725, Rescriptum nach Kessenich in causam Smeets contra Blomaerts (...) pro decernendis plenarijs appellationis (...)' (SAA_Mis, 1714-1725, resp. fol. 145 en 175.) '4 Apr. 1726, Missiva cum monitorio nacher Kessenich, Leurs contra Verlinden'; '14 Marty 1731, Processus nacher Kessenich Wezeren contra Berten.' (SAA_Mis, 1726-1748, resp. fol. 3 verso en 60 verso).

¹⁹⁹² '3 Apr. 1716, Missiva in causa appll. Henr. Oplichtenberg contra Gerardum Kops qq. nacher Kessenich.' SAA_Mis, 1714-1725, fol. 20. Volgens Bouveroux deed de SvA in 1744 uitspraak in een geschil over een dwangmolen binnen de heerlijkheid (Bouveroux, Kessenich, 91). Deze uitspraak is echter niet opgenomen in de Missivale.

¹⁹⁹³ RHCL_RKG, inv.nr. 273.

¹⁹⁹⁴ SAA_PA, 1760-1773, fol. 109 verso en 156 verso; 1782-1788, fol. 20; 1788-1793, fol. 10 verso en 49.

¹⁹⁹⁵ 'Mandatum de desistendo et illicito recursale contra mamburnos pauperum de Neeritter sub jurisdictione libera ac imperio dynastico de Kessenich in causa appellationis illorum contra dominum advocatum Gilissen' d.d. 1 maart 1784. RHCL_HvG, inv.nr. 893.

¹⁹⁹⁶ RHCL_RKG, inv.nr. 272 en 273.

¹⁹⁹⁷ Stengers-Limet, *Terres*, 26 en 320.

¹⁹⁹⁸ *Ibidem*, 331.

Brussel. In een lijst uit 1783 komt Kessenich voor met 'dix places', maar 'modéré' tot 630 gulden, dus nog steeds het bedrag van de overeenkomst uit 1701.¹⁹⁹⁹

In 1784 kwam het tot een confrontatie tussen Kessenich en de Soevereine Raad in Roermond. Eind december 1783 had de Raad bevel gegeven een plakkaat in Kessenich te publiceren. In januari 1784 besloot de landsvergadering dit te weigeren.²⁰⁰⁰ Op 3 maart dienden de inwoners van Kessenich in Brussel een verzoekschrift in aan de keizer als Gelders landsheer. Zij vroegen onder andere 'de déclarer que la terre franche de Kessenich est independante du Conseil en Gueldre comme n'ayant jamais été de son ressort'. De betekenis van de Brabantse leenband werd daarmee in het midden gelaten, maar de bereidheid tot betalen werd niet ontkend. Men wilde alleen verlost zijn van de Soevereine Raad. De argumenten uit het verzoekschrift werden door de Soevereine Raad in een advies echter van tafel geveegd. Het verzoekschrift vond daarom geen gehoor in Brussel en de Raad mocht de kwestie afdoen. Op 26 mei 1784 volgde een bevel van de Raad, dat als plakkaat in Kessenich moest worden gepubliceerd. Er werd op toegezien dat dit ook gebeurde. Het plakkaat verbood de inwoners van Kessenich 'hun te wenden naer eenen vreemden rechter', en stelde dat Kessenich 'in justitie als policie sal gehooren onder onse Jurisdictie (...), willende (...) voor altyt uyt den wegh geruymt hebben de ongegronde voorgeefsels, dat die plaetsen [Kessenich en Hunsel] onmiddelbaer souden gehooren tot het Duyts-Ryck'. Gulik was bereid een brief te sturen aan de Raad, waarin werd gewezen op het feit dat Kessenich een Guliks leen was.²⁰⁰¹ Maar verder stond Kessenich alleen. Zoals hiervoor vermeld, werden in de jaren 1789 en 1793 toch pogingen gedaan bij de SvA in appel te gaan. Niet iedereen wilde dus aan het plakkaat van de Raad gehoorzamen. Volgens Bouveroux verklaarde Kessenich zich na de Brabantse opstand van 1790 weer zelfstandig en onafhankelijk van Gelre.²⁰⁰² Tot het laatst toe bestond er dus een geest van verzet tegen de Gelderse annexatie, die de heerlijkheid echter waarschijnlijk lange tijd nauwelijks had beroerd.

12.6 Gulikse aanspraken op Dalenbroek en andere VRH

Gulik was, behalve in het geval van Limbricht, geen erg succesvolle speler wat het onder zijn soevereiniteit brengen van VRH betreft. De Gulikse aanspraken op Eys, Limbricht en Kessenich zijn behandeld. Leut kwam kort aan de orde. Om het beeld van Gulikse aanspraken te completeren, en als vergelijkingsmateriaal, kan nog een vijfde VRH kort worden behandeld, Dalenbroek.

¹⁹⁹⁹ Ibidem, 471.

²⁰⁰⁰ '(...) is eenpaerlijck geresolveert (...) ordonnantie (...) gecoomen van 't Hoff van Ruremonde, onder welckers jurisdictie ofte gebiedt dese vrijheerlijckheijdt Kessenich niet en is sorteerende, dat deselve gegeven ordonnantie niet en kan alhier aengenomen worden (...) niet te laeten publiceeren.' De landsvergadering bestond uit de drossaard, twee 'geërfden' en 'de saementlijcke Borgemeesters ende inwoonderen'. RHCL_HvG, inv.nr. 893.

²⁰⁰¹ Brief d.d. 3 juli 1784. RHCL_HvG, inv.nr. 893.

²⁰⁰² Bouveroux, Kessenich, 91.

De heerlijkheid Dalenbroek (Daelenbroeck) bij Roermond had zowel een Gelderse als een Heinsbergse leenband.²⁰⁰³ De twee schepenenbanken in de heerlijkheid (Maasniel en Ool-Herten) hadden hoofdvart op Echt, en van Echt op Roermond, zodat op dit punt de Gelderse invloed overheerste.²⁰⁰⁴ Toch komt Dalenbroek in de zestiende eeuw al voor in Gulikse lijsten van *Unterherrschaften*.²⁰⁰⁵ Gulikse ambities bestonden dus toen al. Maar de status was onduidelijk. In een Guliks rapport uit 1548 over *Eigenherrlichkeiten* wordt de rentmeester van Wassenberg aangehaald. Inwoners van Dalenbroek waren aangeslagen samen met die van Wassenberg, maar zij weigerden te betalen. Daarop was er beslag gelegd ('gepant'). De rentmeester stelde dat Dalenbroek door Wassenberg 'nit vur eigenherlicheit, noch vur frien gehalden' en dat de inwoners dus gewoon belasting zouden moeten betalen als onderdeel van het ambt.²⁰⁰⁶ In 1564 stelde een andere rentmeester van Wassenberg echter met betrekking tot Gulikse rechten op Dalenbroek: 'Ist allein das blosser haus, also das daselbst kein steuer zu fordern'.²⁰⁰⁷ In een lijst uit 1568 van *Unterherren* aan wie een aanmaningsbrief was gestuurd in verband met betaling van *Türkensteuer*, komt echter ook de heer van Dalenbroek voor.²⁰⁰⁸ Men wist het dus niet zo goed.

In de zeventiende eeuw zorgde een geschil tussen verschillende gerechtigden tot de heerlijkheid voor het betrokken raken van landsheerlijke hoven (wat wij ook bij Kessenich hebben gezien). Adolf van Eynatten, sinds 1623 mede-eigenaar van de heerlijkheid, kwam in conflict met de andere eigenaar, Johan Frans van Rollingen. Van Eynatten, eigenaar van Neubourg bij Gulpen en onderdaan van de Spaanse Nederlanden, begon een proces bij de Raad van Brabant in Brussel, die in 1625 een vonnis velde. Van Rollingen zocht zijn recht bij de Hofraad in Düsseldorf. In 1628 gaf de Raad van Brabant aan de hertog van Gulik te kennen bereid te zijn de kwestie in een conferentie op te lossen. Dit kreeg echter geen vervolg. Intussen hadden verschillende personen bij het Hof van Gelre in Roermond processen inzake Dalenbroek aangespannen tegen Van Rollingen, die de jurisdictie van dit Hof ontkende. Van Rollingen had de heerlijkheid in 1623 als leen van Heinsberg verheven. Het Hof van Gelre stelde in 1628 dat Dalenbroek een Gelders leen was, verwijzend naar verheffingen in 1367 en 1402. Dit bracht de hertog van Gulik in het geweer tegen het Hof. In 1630 werd in Aken een conferentie gehouden tussen Spaanse en Gulikse afgevaardigden, waar Dalenbroek op de agenda stond, maar waar geen oplossing werd bereikt. Beslag op bezittingen van Van Rollingen in Gelders gebied werd beantwoord met beslagen op bezittingen van de tegenpartij in Guliks gebied. Van Eynatten verhief de heerlijkheid in 1639 bij het Gelders leenhof. In januari 1656 werden troepen van Condé door Gulikse troepen uit

²⁰⁰³ Sivré, Daelenbroeck; Ter Berg, Vrijheerlijkheid. Volgens Corsten verklaarde Reinald van Valkenburg in 1395 de burcht Dalenbroek tot open huis voor de hertog van Gulik (volgens Sivré was hij toen al geen eigenaar meer). Corsten, Herren, 94.

²⁰⁰⁴ Van Rensch, Inventaris Echt, inleiding.

²⁰⁰⁵ Bijvoorbeeld in een lijst uit 1580 als 'Dalenbroich und Maesniel'. LNRW_JB, inv.nr. 6019 fol. 3.

²⁰⁰⁶ Von Below (3), 70 (nr. 53).

²⁰⁰⁷ 'Bericht von etlichen eigenherligkeiten.' Von Below (3), 77 (nr. 58).

²⁰⁰⁸ LNRW_JB, inv.nr. 6018 fol. 9. In deze lijst komt ook Kessenich voor.

Dalenbroek verdreven.²⁰⁰⁹ In 1681 betaalde Dalenbroek zowel aan de hertog van Gulik als aan de Spaanse zijde.²⁰¹⁰ Toch werd de Spaanse invloed daarna overheersend. Pas in 1707 werd de strijdbijl tussen de verschillende eigenaren begraven. De staatsrechtelijke positie van Dalenbroek was in 1711 voorwerp van een apart Verdrag tussen de keizer (als landsheer van het Overkwartier van Gelre) en de hertog van Gulik. De heerlijkheid behoorde in de achttiende eeuw tot de Gelderse invloedssfeer.

Waarom was de uitkomst in het geval van Dalenbroek anders dan in het geval van Limbricht? De traditionele rechtsgang vanuit Dalenbroek op Gelders hoven is al genoemd, terwijl het Hof van Gelre in Roermond zich niet competent kon achten met betrekking tot Limbricht. In de gevallen waarin het zich als leenhof of als hoogste rechtsinstantie wel competent achtte (zoals met betrekking tot Thorn), was het Hof een zeer actieve verdediger van de (al dan niet vermeende) rechten van de vorst. In het geval van Limbricht ontbrak een dergelijk interesse. Verder zal de ligging een niet onbelangrijke rol hebben gespeeld. Dalenbroek lag dicht bij Roermond en was vanuit Guliks gebied gezien meer een exclave, al grensde het aan het Gulikse Melick. Militair optreden was hier moeilijker dan in het geval van Limbricht, dat voor meer dan 85% grenzen met Guliks gebied had. Tot slot lijkt in Dalenbroek de voorkeur van de bevolking voor Gulik te ontbreken, die in het geval van Limbricht duidelijk aanwezig was.

Van de Gulikse politiek ten opzichte van VRH is soms een zwart beeld geschetst.²⁰¹¹ De pogingen in de zeventiende eeuw Kessenich definitief in de Gulikse invloedssfeer te brengen, zijn aangeduid als Guliks 'annexionisme'.²⁰¹² Dat suggereert pure machtspolitiek. Hoe zijn de Gulikse aanspraken en de Gulikse politiek te beoordelen?

Allereerst is op te merken dat Gulik deze VRH als potentiële *Unterherrschaften* zag, en dus een grote mate van vrijheid wilde laten behouden. 'Annexionisme' suggereert het ontbreken van een enige rechtsgrond en pure machtspolitiek. Gebleken is, dat er in elk geval steeds sprake was van een juridische basis voor aanspraken, meestal in leenbanden, in het geval van Leut alleen in rechtsgang (hoofdvaart).

Gulik had niet veel succes tegen concurrerende aanspraken van landsheren, behalve in de casus Limbricht, waar leenbanden met Gulik onduidelijk waren. Limbricht lag werkelijk 'in territorio'. Het geven van 'Schutz und Schirm', en leenbanden van de heren van Limbricht via andere heerlijkheden vormden de basis voor aanspraken. Gulik kon militair optreden in een periode van Spaanse zwakte, en had het geluk dat de Staten-Generaal de leenrechtelijke

²⁰⁰⁹ Joachim, *Entwicklung*, 64.

²⁰¹⁰ Akkoord van 28 februari 1681 om 600 patagons per jaar te betalen aan de ontvanger van de *terres franches*, hetzelfde bedrag dat aan de hertog van Gulik werd betaald. Stengers-Limet, *Terres*, 243.

²⁰¹¹ 'Toenemende druk vanuit de Spaans gebleven Zuidelijke Nederlanden dwong in de zeventiende eeuw de bezitters van in hun zelfstandigheid bedreigde heerlijkheden toenadering te zoeken tot de Nederrijns-Westfaalse Kreits. In een aantal gevallen leidde dit tot annexatiepogingen door de te hulp geroepen kreitsdirecteuren. Met name de hertogen van Gulik waren tot misbruik van de hun opgedragen taak bereid. Dit blijkt uit de gedocumenteerde pogingen van Gulik om de vrijheerlijkheden Dalenbroek en Kessenich te annexeren (...)'. Berkvens, *Geschiedenis*, 35.

²⁰¹² Berkvens, *Kessenich*, 151. Zie ook: Berkvens, *Ontwikkeling*, 7.

aanspraken aan Spanje lieten. In het geval van Eys werd Gulik gedwarsboomd door de heer van Wittem en de Staten-Generaal. In het geval van Leut blokkeerden de Staten-Generaal mogelijke Gulikse ambities. In het geval van Kessenich werd Guliks militair optreden steeds gefrustreerd, eerst door Spanje, later door de Staten-Generaal.

12.7 Samenvatting en conclusies

In de zestiende eeuw ontstond er van Gulikse zijde belangstelling om Kessenich in de eigen invloedssfeer te brengen, op basis van de leenband. Erg bedreigend was dit nog niet voor de zelfstandigheid. Dynastieke perikelen in Kessenich en de dreiging van het verlies van de heerlijkheid zorgden ervoor dat de eigenaren in het begin van de zeventiende eeuw bescherming zochten bij de Brabantse leenheer. De prikkel van een concurrerende landsheer gaf aan Spaanse zijde daarna aanleiding tot het ontstaan van soevereiniteitsaanspraken op Kessenich, gebaseerd op een (eigenlijk beperkte, maar tot de hele heerlijkheid verabsoluteerde) leenverhouding met het hertogdom Brabant. In de tweede helft van de zeventiende eeuw werd, zonder dat er daarvoor een precedent of een rechtsgrondslag was, van Spaanse zijde een betalingsverplichting gesteld voor Kessenich, als *terre franche*. Deze status en de daaruit voortvloeiende verplichtingen bleven echter in de zeventiende eeuw omstreden.

De bemoeienis van Gelderse zijde met de kwestie Kessenich nam in de loop van de zeventiende eeuw toe en Kessenich werd vervolgens administratief tot de Gelderse *terres franches* gerekend. In de laatste decennia van de zeventiende eeuw werd de soevereiniteitsaanspraak nog gebaseerd op de leenverhouding, in combinatie met het Verdrag van Augsburg. De resolutie van de Staten-Generaal in 1711 betekende echter feitelijk annexatie van Kessenich door het Overkwartier van Gelre, zuiver op grond van het 'in territorio'-argument en zonder een beroep op het Verdrag van Augsburg. De Soevereine Raad te Roermond heeft daarna ook aanspraak gemaakt op jurisdictie en ging Kessenich tot het ressort van de Raad rekenen. Het behoren tot het ressort van een provinciale rechtsinstantie was in dit geval dus niet de basis voor de soevereiniteitsaanspraak, maar een uitvloeisel ervan. De benadering van het Spaanse Hof van Gelre in de laatste decennia van de zeventiende eeuw en van de Staten-Generaal in de eerste decennia van de achttiende, was pure machtspolitiek, die juridische argumenten slechts als instrumenten van legitimatie gebruikte.

Van Gulikse zijde zijn serieuze inspanningen gedaan om de eigen aanspraken op Kessenich door te zetten, ook met militaire middelen. Kessenich lag echter ongunstig voor Guliks militair ingrijpen, terwijl de nabijheid van de vesting Stevensweert de Spaanse positie versterkte. Gulik werd in een kritische periode geconfronteerd met de macht van de Staten-Generaal, en zou na 1715 de strijd over Kessenich aan hebben moeten gaan met de keizer. Gulik berustte in de door de Staten-Generaal gecreëerde status quo, waardoor Kessenich na 1711, in elk geval op papier, door het Overkwartier geannexeerd bleef.

Kessenich had in de achttiende eeuw een bijzondere status. De feitelijke landsheerlijke machtsuitoefening was zeer beperkt. Fiscaal heeft de heerlijkheid nooit volledig de status van *terre franche* gekregen, ook al werd zij opgenomen in de lijsten daarvan. In Brussel namen in de achttiende eeuw genoegen met een beperkte betaling onder bijzondere titel. Ook de feitelijke bemoeienis van Gelderse zijde in de achttiende eeuw, rechterlijk en anderszins, lijkt beperkt te zijn gebleven. De confrontatie van 1784 leidde weliswaar tot een definitieve bevestiging van de Oostenrijkse/Gelderse macht, maar het verzet daartegen bleef bestaan. De traditie van rechtsgang op de SvA is nooit helemaal verdwenen.

13 THORN

13.1 Inleiding en onderzoeksvragen

Met betrekking tot de staatsrechtelijke status van het land van Thorn en de abdis van Thorn ontstond aan het begin van de achttiende eeuw duidelijkheid. Dat kan echter niet zonder meer als een bevestiging van een al lang bestaande status worden gezien. De daaraan voorafgaande eeuwen kennen vele onduidelijkheden en onzekerheden wat de staatsrechtelijke status betreft, die nog onvoldoende zijn onderzocht. Onderzoek naar de feitelijke status van Thorn en van de abdis, en de ontwikkeling daarin, vereist een benadering vanuit diverse invalshoeken om aspecten van de relatie met het Rijk en met het hertogdom Gelre te belichten.

Over de abdis van Thorn is beweerd dat zij al in de vijftiende eeuw in de rijksmatrikels voorkwam.²⁰¹³ Als dat juist is, zou de abdis rond 1500 al een gevestigde positie hebben gekend, die, ondanks bedreigingen in de zestiende en zeventiende eeuw, in de achttiende eeuw bevestigd werd. De vraag of (de abdis van) Thorn werkelijk een oude rijksstand was, zal allereerst worden benaderd vanuit het vóórkomen op de rijksmatrikels, met name in de vijftiende en zestiende eeuw. Vervolgens wordt deze vraag voor dezelfde periode onderzocht vanuit een mogelijke negatieve indicatie, een feit dat tegen rijksstandschap zou spreken: het onderworpen zijn aan enige landsheerlijke bede of belasting.

Met het actief worden van de kreitsen in de loop van de zestiende eeuw biedt zich de volgende invalshoek aan: de relatie van Thorn met de NWK in de zestiende en zeventiende eeuw. Onderzocht wordt onder andere in hoeverre Thorn in deze periode een kreitsstand was, wat het belang was van het muntrecht van de abdis voor de relatie met de Kreits en wat de Tachtigjarige Oorlog betekende voor de positie van Thorn en de relatie met de Kreits. Aangezien er vanuit de Habsburgse Nederlanden grote weerstanden blijken te hebben bestaan tegen kreits- en rijksstandschap en rijksonmiddellijkheid van Thorn, moet worden onderzocht wat de precieze aanspraken waren, wat daarvoor de basis vormde en welke juridische argumentatie werd gebruikt. Aangezien aanspraken van Spaanse zijde op soevereiniteit over Thorn gebaseerd waren op de banden met het hertogdom Gelre, krijgt met name het karakter van de Gelderse oppervoogdij over Thorn aandacht, en de betekenis van oppervoogdij in relatie tot mogelijke rijksonmiddellijkheid. Onderzocht wordt ook wat de verhouding was van Thorn tot het Hof van Gelre in de rol van het Hof als vertegenwoordiger van de Gelderse landsheer.

²⁰¹³ Wij vinden deze stelling al in de *Fasciculus documentorum* van Stuben uit 1703 (Wolters, Notice Thorn, 210). Zie hierover ook: Nève, RKG, 484.

Zoals bij alle VRH, worden ook in deze casus hoofdvaart en appel onderzocht, waarbij de betekenis van de rechtsgang op Gelderse hoven vanuit Thorn in relatie tot rijksonmiddellijkheid aan de orde komt. Ook een geschil in de achttiende eeuw met de koning van Pruisen over de rechtsgang in appel wordt in dit verband behandeld.

De prins-bisschop van Luik was een belangrijke naburige landsheer. Hij had geestelijke bevoegdheden over Thorn, maar werd in de zestiende eeuw door de verkrijging van Horn ook voogd van Thorn. De aard en het belang van de relaties van de prins-bisschop met Thorn krijgen daarom aandacht.

Vanaf enig moment werd de abdis betiteld als, en betitelde zij zichzelf als (rijks)vorstin. Het Land van Thorn wordt ook als vorstendom betiteld.²⁰¹⁴ Deze titel en aanduiding suggereren onbetwistbare soevereiniteit en rijksonmiddellijkheid. Onderzocht wordt welke grondslag bestond voor het voeren van deze titel. Wanneer werd dit gebruikelijk voor de abdis en hoe had zich het gebruik van de titel *Fürstin* in het HRR in algemene zin ontwikkeld? Om een indruk te krijgen van de realiteit achter deze titel, krijgt de financiële positie van de abdis in de achttiende eeuw aandacht.

Tot slot is ook de relatie van de abdis met haar onderdanen belangrijk. Wat was de houding van de bevolking van Thorn, met name ten opzichte van de politieke keuzes en ambities van de abdis? Welke speelruimte had de abdis? Kon zij als een absolute vorstin heersen?

De behandeling van deze vragen gebeurt, globaal gezien, zoveel mogelijk in een chronologisch verhaal, deels echter ook thematisch.

Het Land van Thorn was een relatief klein gebied met in de achttiende eeuw circa 3.800 inwoners.²⁰¹⁵ Het was verdeeld in vier 'kwartieren' met acht 'gemeenten' (dorpen of gehuchten): Thorn, Ittervoort, Baexem, Grathem, Stramproy, Ell, Haler en Beersel. Stramproy was door territorium van de heerlijkheid Kessenich van Thorn gescheiden. Hetzelfde gold voor de exclave waarin de gehuchten Ell, Haler en Beersel lagen. De abdis was landsvrouwe, maar het kapittel bezat de grondheerlijke rechten. Thorn kende een landdag, waar het kapittel, de voornaamste adellijken en de 'burgemeesters' namens de vier kwartieren vertegenwoordigd waren. De rechterlijke organisatie omvatte de schepenbanken van Thorn en Grathem, het leengerecht van de abdis en de laathof van het kapittel. De abdis was ook vrouwe van de heerlijkheden Neeroeteren (ten zuidwesten van Thorn) en Ubach (bij Kerkrade). Abdis en kapittel hadden verder belangrijke bezittingen in de omgeving van Breda.

²⁰¹⁴ Ook Linssen beschouwt Thorn als rijksvorstendom in de laatste eeuwen van het HRR. Hij meent dat voor de 'vorstelijke rang (...) de 16^e eeuw van beslissende betekenis geweest is'. Linssen, Bijdrage, 23.

²⁰¹⁵ Het was qua inwonertal wel de grootste hier behandelde VRH, groter dan de heerlijkheid Wittem. Wittem telde zelfs met Eys samen in 1865 nog maar 3.650 inwoners.

13.2 Literatuur

De meest recente publicatie over Thorn is van Kersken (2016).²⁰¹⁶ Artikelen van Linssen (1962), Berkvens (2005), en het hoofdstukje over Thorn in de studie van Nève met betrekking tot het RKG (1972), vormen de meest actuele literatuur over het stift Thorn en de verhouding tot het Rijk. Oudere literatuur is, wat het oordeel over de status van Thorn betreft, vaak sterk beïnvloed door de situatie in de achttiende eeuw en door de argumentatie en de selectieve gegevensverzamelingen van kanunnik Johannes Stuben (zie hierna). Eerdere auteurs zijn meestal partijgangers van het idee van Thorn als rijksstand met vorstelijke status, bij voorkeur al eeuwenlang vóór de achttiende eeuw. De door auteurs als Habets en Wolters verzamelde en beschreven documenten blijven hoe dan ook van belang. Verdere recente literatuur over specifieke aspecten van de historie van Thorn zijn artikelen van Berkvens en Van Rensch.²⁰¹⁷

Kanunnik Johannes Stuben, adviseur van twee abdissen, heeft in de periode rond 1700 verschillende omvangrijke werken het licht doen zien over de staatsrechtelijke status van de abdis van Thorn. Het zijn gegevensverzamelingen en betogen van een pleitbezorger van de abdis als rijksvorstin, maar zijn invloed op latere auteurs is groot geweest. Zijn rol is kritisch geanalyseerd door Berkvens, die hem als ‘auctor intellectualis’ van het ‘vorstendom’ Thorn betitelt, de schepper van een eenzijdig en misleidend beeld van de historie van Thorn in relatie tot het Rijk.²⁰¹⁸

Linssen is een goede leidraad wat de middeleeuwen betreft, maar redeneert wat de status van Thorn betreft sterk terug vanuit de uitkomst in de achttiende eeuw.²⁰¹⁹ Volgens Linssen was Thorn rijksonmiddellijk zonder een rijksabdij te zijn. De algemene rijksvoogdij die de keizer over abdijen en stichten uitoefende was ‘aanknopingspunt’ voor het bereiken van het rijksstandschap. Linssen stelt dat de hertog van Gelre wel oppervoogd was maar geen ‘rechtsheer’, dus geen hogere juridische bevoegdheid had. Hij is van mening dat de rechtsgang in hoger beroep naar Echt en Roermond nooit werkelijk appel was en meent dat er ver in de zeventiende eeuw nog feitelijk sprake was van hoofdvaart. Hij heeft deze punten echter niet onderzocht.

Berkvens, die diverse artikelen aan Thorn heeft gewijd, richt zich vooral op de late zeventiende en de achttiende eeuw. Wat de vroegere eeuwen betreft, ziet hij een ‘politiek gericht op maximale autonomie tegen minimale kosten’. Hij is van mening dat alleen de Spaanse Successieoorlog heeft verhinderd dat Thorn bij Spaans Gelre zou zijn gevoegd.²⁰²⁰

Beide auteurs signaleren lacunes in onze kennis over de historie van Thorn. De meest evidente lacune wordt veroorzaakt door het ontbreken van onderzoek in de archieven van de NWK.

²⁰¹⁶ Kersken, Studien.

²⁰¹⁷ Berkvens, Recht; Van Rensch, Organisatie.

²⁰¹⁸ Berkvens, Kanunnik.

²⁰¹⁹ Linssen, Bijdrage.

²⁰²⁰ Berkvens, Gebiedsuitbreiding, 90-91.

13.3 Was de abdis van Thorn een oude rijksstand?

Rijksstanden waren tot ver in de zestiende eeuw niet territoria maar personen, met het geheel van hun bezittingen.²⁰²¹ Als 'Thorn' toen een rijksstand zou zijn geweest, dan zou dat betrekking hebben gehad op de abdis, niet op een 'territorium' Thorn. De positie van abdisen binnen het HRR was in de middeleeuwen een bijzondere. Of abdisen een bijdrage aan het rijksleger leverden en of zij, als vrouwen, 'aktive Lehnfähigkeit' bezaten (dus vazallen konden hebben die in hun dienst ten strijde moesten trekken), is omstreden.²⁰²² Maar hun positie was zeker niet gelijk aan die van de rijksabten. Op de rijksdagen verschijnen abdisen pas laat als rijksstanden. In de oudste bewaard gebleven rijksmatrikels, die van 1422, 1431 en 1467, komen geen abdisen voor, alleen abten. Pas op de rijksdag van 1471 werd het besluit genomen om ook de abdisen in de aanslagen te gaan betrekken.²⁰²³ In de matrikels van 1471 en 1474 staan echter nog steeds geen abdisen vermeld. In 1480 verschijnt de abdis van Quedlinburg als eerste in een matrikel. Het eerste mede namens haar ondertekende *Abschied* dateert van 1481, zodat dat de eerste rijksdag moet zijn geweest waar een abdis vertegenwoordigd was.²⁰²⁴ In 1487 (rijksdag te Neurenberg) verschijnt dan een drietal verdere abdisen (allen uit het noordelijke deel van het Rijk) in de matrikel: de abdisen van Essen, Herford en Thorn ('Ebtessin von Thurn'). Waarom juist dit groepje, en niet de talrijke Zuid-Duitse abdisen met een nauwe relatie met het Rijk, is een raadsel. De aanslag voor Thorn bedroeg 500 gulden, een van de hoogste aanslagen voor kloosters in die lijst en eigenlijk een onwaarschijnlijk hoog bedrag.²⁰²⁵ Uit deze aanslag blijkt dat men zich misschien bewust was van het bestaan van de abdis, maar verder niet veel informatie had over haar.²⁰²⁶ De aanslag is niet betaald.²⁰²⁷ De volgende rijksdag was die van Frankfurt in 1489. In een concept van de matrikel van dat jaar staat na Quedlinburg, Essen en Herford waarschijnlijk weer Thorn (aangeslagen voor '2 zu Fuss').²⁰²⁸ In de een week later vastgestelde feitelijke aanslag wordt echter, net als in 1480, als abdis weer alleen Quedlinburg genoemd.²⁰²⁹ Daarna blijft Thorn tot 1521 volledig buiten beeld in de matrikels.

²⁰²¹ Zie: Weinberg, Witten, 70-72.

²⁰²² Mayer en Schulte ontkennen dit, Hörger en Auer nemen een tegengesteld standpunt in, in elk geval wat de Ottoonse tijd betreft, waarbij de abdis van Essen als voorbeeld wordt gegeven. Mayer, Fürsten, 224-225; Schulte, Adel; Hörger, Stellung, 234-236; Auer, Kriegsdienst, 63-64.

²⁰²³ Von Senckenberg, Neue Sammlung I, 232 en 255.

²⁰²⁴ Hörger, Stellung, 260.

²⁰²⁵ De aanslag voor Essen (abdis en stad samen) bedroeg ook 500, voor Herford (abdis en stad) 200, die voor Kornelimünster 400, die voor Quedlinburg maar 100, die voor de stad Aken 1000 gulden. Van de kloosters hadden alleen de mannenkloosters Fulda en Weingarten hogere aanslagen, respectievelijk 700 en 1000 gulden. Seyboth, Reichstagsakten II, 548.

²⁰²⁶ Verwarring met de toen belangrijke stad Thorn aan de Weichsel (nu het Poolse *Toruń*) heeft mogelijk een rol gespeeld bij de vermelding van Thorn en de hoogte van de aanslag.

²⁰²⁷ Seyboth, Reichstagsakten II, 554.

²⁰²⁸ Concept van 13 juli 1489. De *Reichstagsakten* (Bock, Reichstagsakten III, 1127) geven de vermelding weer als 'Äbtissin von Düren', maar het gaat waarschijnlijk om een interpretatie van de brontekst. Düren heeft nooit een rijksabdij gekend. In 1545 is sprake van 'die abtissin zu Dorn' (zie hierna). In enkele oorkonden van Maximiliaan I wordt Thorn aangeduid als 'Thüren' en als 'Turne' (zie hierna).

²⁰²⁹ Bock, Reichstagsakten III, 1165; Von Senckenberg, Neue Sammlung I, 286.

Die van 1487 blijft dus een vreemde uitzondering en de abdis van Thorn was daarmee nog geen erkend rijksstand geworden.

Rest wat de vijftiende eeuw betreft de vraag of wij enige staatsrechtelijke betekenis moeten toekennen aan het feit dat in 1494 Rooms-Koning²⁰³⁰ Maximiliaan I Thorn onder 'unsern und des reichs schutz und schirm' plaatste.²⁰³¹ Er is opmerkelijk veel betrokkenheid geweest van Maximiliaan bij Thorn. Daarvoor is allereerst als verklaring te geven zijn positie als verdediger van de erfenis van zijn vrouw Maria van Bourgondië, met wie hij in 1482 was getrouwd. Maximiliaan bracht na zijn huwelijk jaren in de Nederlanden door. Het hertogdom Gelre behoorde tot 1493 nog tot de Bourgondische bezittingen. Wij kunnen de betrokkenheid bij Thorn dan ook primair zien als voortkomend uit de oppervoogdij die de hertog van Gelre had met betrekking tot Thorn. In 1485 had Maximiliaan Thorn expliciet onder zijn bescherming geplaatst als oppervoogd, 'ter cause van onsen hertoghdomme van Gelre'.²⁰³² Een hele reeks van verdere activiteiten ten behoeve van Thorn zou volgen.²⁰³³ Omdat Karel van Egmont in 1492 door de Gelderse standen als hertog van Gelre werd erkend en het bestuur op zich nam, kon Maximiliaan daarna niet meer als hertog van Gelre opreden in relatie tot Thorn. Hij had in 1494 dus geen andere keuze dan zijn bevoegdheden als Rooms-Koning te gebruiken. De in Thorn vertegenwoordigde adellijke geslachten uit het Rijk zullen zeker ook zijn aandacht hebben gehad. Maximiliaan steunde de benoeming van Eva van Isenburg (abdis 1486-1531).²⁰³⁴ Haar familie was met nog twee kanunnikessen vertegenwoordigd in Thorn.²⁰³⁵ De bemoeienis van Maximiliaan met Thorn kwam dus voort uit twee rollen die hij vervulde, maar primair uit het bezit van het hertogdom Gelre. Uit zijn latere status als Rooms-Koning en als keizer vloeide nog een andere concrete bemoeienis voort. Traditioneel stond aan de Rooms-Koning of keizer het 'ius primariorum precum' of 'Recht der Ersten Bitte' toe. Dat betekende dat hij bij zijn kroning iemand kon voordragen voor de eerste vrijkomende prebende bij alle kloosters en stiftten binnen het Rijk. Maximiliaan heeft met betrekking tot Thorn van dit recht gebruik gemaakt.²⁰³⁶ Aangezien dit recht zich niet beperkte tot de rijksabdijen, zegt dit feit ons echter niets over de status van Thorn.

Wat zegt de in 1494 als Rooms-Koning verleende 'Schutz und Schirm' over de status van Thorn? Twee andere 'Schutz und Schirm'-oorkonden van kloosters zijn ter vergelijking aan te voeren. In 1471 plaatste keizer Frederik III het vrouwenklooster Walsdorf (in de Taunus)

²⁰³⁰ Zijn vader keizer Frederik III was in 1493 overleden, maar Maximiliaan was nog niet tot keizer gekroond.

²⁰³¹ Wolters, Notice Thorn, 126-127 (nr. 29); Wiesflecker, Regesten I/1, 92 (nr. 845).

²⁰³² Oorkonde d.d. 16 december 1485. Wolters, Notice Thorn, 120-121 (nr. 26).

²⁰³³ Naast de hierna te noemen twee belangrijkste oorkonden zijn er oorkonden van 14 december 1485 (verklaring voor vertegenwoordigers van Maximiliaan over een belofte van de graaf van Horn), 16 december 1485 (bescherming tegen de graaf van Horn), 1 oktober 1487 (twee oorkonden, respectievelijk een sauvegarde en een stuk over bescherming tegen de graaf van Horn), 2 juli 1494 (bescherming) en 1499. Wolters, Notice Thorn, annexes nr. 25, 26, 27, 28 en 206; RHCL, Thorn 01.187A, inv.nr. 483.

²⁰³⁴ Aan Eva's broer Gerlach (III) kwam de eer toe bij de plechtige opening van de rijksdag te Worms in 1490 het rijksbanier voor Maximiliaan uit te dragen. Fischer, Geschlechtsreihe, 253.

²⁰³⁵ Schwennicke, Stammtafeln XVII, Tafel 73.

²⁰³⁶ In de registers is sprake van 'Turne' aan de Maas en 'prope Remundam'. Het betrof niet de benoeming van stiftsdames, maar van een zekere J. Menchin (1486) en van een kapelaan (1508). Santifaller, Preces.

onder de bescherming van keizer en Rijk. Hij bepaalde verder dat het klooster alleen en rechtstreeks onderworpen zou zijn aan zijn keizerlijk *Kammergericht*.²⁰³⁷ Het in 1156 gestichte klooster behoorde aanvankelijk toe aan het aartsbisdom Mainz, maar plaatste zich in 1350 onder de bescherming van een graaf van Nassau. Deze voogdij bleef daarna bestaan.²⁰³⁸ Het klooster was geen rijksabdij. Ook de keizerlijke oorkonde veranderde daaraan niets. Het klooster komt niet voor in rijksmatrikels, de abdis had geen zitting op rijksdagen. Een tweede voorbeeld is het stift Säckingen (Schwaben). In 1495 plaatste Maximiliaan dit onder de bescherming van keizer en Rijk.²⁰³⁹ Het stift stamde uit de Karolingische tijd, evenals de vergelijkbare stichten Lindau en Buchau. Deze beide laatste kloosters werden in de zestiende eeuw erkende rijksstanden. De voogdij over Säckingen was echter in de dertiende eeuw door de keizer overgedragen aan de graven van Habsburg. En hoewel de abdis in 1307 door een keizer nog als rijksvorstin is aangeduid, was het stift zijn status als rijksabdij kwijt. Het kan als gemediatiseerd worden beschouwd.²⁰⁴⁰ Beide voorbeelden maken duidelijk dat het onder 'Schutz und Schirm' van keizer en Rijk geplaatst worden staatsrechtelijk weinig betekenis meer hoefde te hebben, terwijl voogdij van een ander dan de keizer een belemmering kon vormen voor rijksstandschap. Op de betekenis van de (opper)voogdij voor Thorn wordt hierna in 13.11 nog teruggekomen.

Samenvattend: voor de vijftiende eeuw is het algemene beeld dat abdissen nog geen rol speelden in de besluitvorming op rijksdagen en pas laat en zeer beperkt in de aanslagen werden betrokken. Thorn kwam slechts even in beeld, als niet meer dan een naam. Van een erkenning als rijksstand kan men op basis daarvan niet spreken, net zomin als op basis van de door Maximiliaan als Rooms-Koning in 1494 verleende 'Schutz und Schirm'.

Kijken wij naar de zestiende eeuw, dan moeten wij ons allereerst richten op de belangrijke matrikel van 1521. In een gepubliceerde versie die de oorspronkelijke lijst waarschijnlijk benadert, staat Thorn als PM-post vermeld, zonder een aanslag.²⁰⁴¹ Er waren in 1521 meer potentiële standen als PM-post opgenomen, waaraan toen géén aanslag was opgelegd omdat hun positie nog niet duidelijk was.²⁰⁴² Van een stellige vermelding als erkend rijksstand in de matrikel van 1521 is dus geen sprake.

²⁰³⁷ Oorkonde d.d. 21 oktober 1471. *Regesta Imperii* (online database www.regesta-imperii.de) XIII, Heft 5 nr. 231.

²⁰³⁸ Tot de verwoesting van het klooster in 1634. Buck, Hutturm.

²⁰³⁹ Angermeier, Reichstagsakten V/2, 730 (Nr. 784).

²⁰⁴⁰ Maurer, Kanonissenstift, 229-236.

²⁰⁴¹ 'Nota Ebtissin von Thoren' (Wrede, Reichstagsakten 2, 424-442). Deze versie van de matrikel van 1521 is samengesteld op basis van diverse documenten uit de archieven in onder andere Wenen, Würzburg en Düsseldorf. Een andere versie van deze matrikel van 1521 is die van Lünig (1662-1740), waarin Thorn wordt vermeld, eveneens zonder aanslag (Lünig, Reichsarchiv 2). Zijn versie geeft verder eerder de situatie weer in de tweede helft van de zestiende eeuw. Tot slot is hier te vermelden de versie van Cortreus (1637-1706), die waarschijnlijk de situatie in 1567 weergeeft en die Thorn niet vermeldt. Deze versie is overgenomen in de *Neue Sammlung* uit 1727 als 'Reichs-Matricul von 1521 nach der Herausgabe Cortreii' (Von Senckenberg, Neue Sammlung II, 221-229).

²⁰⁴² 'Volgens sein nachverzaichente stend in dem Worbischen anschlag anno 1521 aufgericht mit dem wort nota befunden, welchen kain anschlag gemacht ist, und die verordenten den stenden des reichs zu notturtiger

De matrikel van 1532 biedt nog meer duidelijkheid. Deze is in datzelfde jaar in druk verschenen, zodat wij geen rekening hoeven te houden met later aangepaste versies.²⁰⁴³ Bovendien is de daarin begrepen lijst van standen die tot de NWK behoorden identiek aan een lijst die de keizer in dat jaar aan de NWK zond.²⁰⁴⁴ Thorn wordt in de matrikel van 1532 niet als rijks- of kreitsstand vermeld. Als abdissen zijn in de NWK alleen Essen en Herford opgenomen.

Een bevestiging en verduidelijking van de positie van Thorn biedt de rijksdag van het jaar 1545. De vertegenwoordigers van de kreitsen rapporteerden in maart 1545 aan de Rijksdag over standen en aanslagen waarover nog discussie bestond.²⁰⁴⁵ In de matrikel zoals die vervolgens werd vastgesteld op 1 april 1545 komt Thorn niet voor.²⁰⁴⁶ Daarna werd er echter nog veel aandacht besteed aan de potentiële standen waarover nog geen duidelijkheid bestond, waaronder Thorn. Een commissie bestaande uit vertegenwoordigers van de kreitsen kreeg opdracht te onderzoeken 'ob und was von anschlegen den stenden, so in dem wormbsischen anschlag [1521] mit dem wort "nota" gezaichnet, zu machen sein' en rapporteerde in haar *Gutachten* van 15 juli 1545 met betrekking tot Thorn dat de abdis alleen in de aanslagen van 1487 en 1489 voorkwam (in 1489 was dat echter alleen in een concept, zie hiervóór) en dat de commissie bij gebrek aan gegevens geen oordeel kon geven.²⁰⁴⁷ Het 'Schlussgutachten der Reichsstände' van 26 juli 1545 bepaalde dat voor een aantal kandidaten, waaronder Thorn, geen aanslag kon worden vastgesteld wegens gebrek aan gegevens.²⁰⁴⁸ Aan de 'Krajsfürsten' zou worden gevraagd nader onderzoek te doen en te rapporteren aan de rijkskanselier of aan de volgende rijksdag. Hieraan werd echter blijkbaar tot de volgende rijksdag geen vervolg gegeven.

Op de rijksdag van 1548 werd opnieuw aandacht besteed aan de PM-posten. De vertegenwoordigers van de Keulse keurvorst konden over Thorn niet meer opmerken dan 'sei ein frei stift nit weit von Fendlau [Venlo]'.²⁰⁴⁹ En hoewel in het overleg werd geopperd dat 'dieser abtissin woll ein anschlag gemacht und aufgelegt werden mög', een stelling die nergens op gebaseerd schijnt te zijn, kwam men niet tot een besluit. In de matrikel van 1548 staat de abdis van Thorn vermeld, maar weer zonder aanslag.²⁰⁵⁰ Wel werd besloten een

nachtrachtung haben anzeigen wollen: das herzogtumb Geldern (...)' Gross, Urkunden I, 268 (noot 2).

²⁰⁴³ Vindplaats: http://de.wikisource.org/wiki/Hernach_volgend_die_zehen_Krayß (juli 2018).

²⁰⁴⁴ NWKA, inv.nr. IX.11 fol. 1-3.

²⁰⁴⁵ 'Bericht der Kreisverordneten an die Reichsstände' (Gross, Urkunden I, 260-261 (nr. 348)). Zij voegden een lijst bij van standen die in 1521 de toevoeging 'Nota' (dat wil dus zeggen: PM/nog te beoordelen) hadden gekregen (door Gross niet afgedrukt).

²⁰⁴⁶ Aulinger, Reichstagsakten 16, 1084-1095.

²⁰⁴⁷ 'Zum sibenden findet man die abtissin zu Dorn in den reichsanschlegen nit, dann allain in denen, so zu Nurmberg anno 1487 und dann zu Franckfurt anno 1489 aufgerichtet sein. Weil dann der ausschuss von solher abtissin und irer gelegenhait kainen bericht gehabt, hat er ir auch kain anschlag zu machen gewist.' (Ibidem, 1108.) Fabricius noemt een aanslag voor het jaar 1545 van '1 zu Ross' (Fabricius, Erläuterungen II, 626). Dit jaartal kan dus niet juist zijn.

²⁰⁴⁸ 'Dieweyl aber diser aller auch nit genugsamer noch satter bericht vorhanden, hat inen ainlicher gewisser und bestendiger anschlag nit gemacht werden mögen.' Aulinger, Reichstagsakten 16, 1120.

²⁰⁴⁹ Machoczek, Reichstagsakten, 1482 en 1607.

²⁰⁵⁰ Ibidem, 2264.

verzoek om informatie uit te doen gaan aan de NWK, en deze keer werd er daadwerkelijk een brief aan de Kreits (de bisschop van Münster en de hertog van Gulik) gezonden, gedateerd 30 juni 1548.²⁰⁵¹ En de Kreits ondernam actie, zoals hierna beschreven zal worden. Ook na 1548 zoeken wij Thorn nog enige decennia tevergeefs in de rijksmatrikels. In de rijksmatrikel opgesteld op de *Moderationstag* van 1551 komt Thorn niet voor.²⁰⁵² Toen de hertog van Gulik en de bisschop van Münster zich begin 1555 namens de NWK tot de keizerlijke fiscaal bij het RKG wendden, omdat zij juridische stappen wilden ondernemen tegen wanbetalers binnen de Kreits, voegde de fiscaal bij zijn antwoordbrief een lijst bij met de bijdragen aan het RKG (*Kammerzieler*) die de standen binnen de NWK volgens de fiscaal verschuldigd waren.²⁰⁵³ Thorn staat hierin niet vermeld.²⁰⁵⁴

Twee stukken uit het NWKA, extracten uit de rijksmatrikels voor de jaren 1564-1567, vermelden Thorn nog steeds niet (wel Essen en Herford).²⁰⁵⁵ Pas in 1570 zou voor het eerst het basisbedrag van een rijksaanslag voor Thorn zijn vastgesteld (zie 13.5). Tot een bestendige vermelding in rijksmatrikels leidde het vaststellen van deze basisaanslag echter niet. In een stuk in het NWKA getiteld 'Extract aus den Reichs-Matriculn' met lijsten voor de jaren 1521, 1577 en 1593 komt Thorn niet voor.²⁰⁵⁶ Ook wat verplichtingen aan het RKG betreft, blijft Thorn op rijksniveau feitelijk buiten beeld (zie 13.13). Op de kreitsdag van 1602, die was belegd op verzoek van de keizer in verband met via de Kreits te innen *Türkensteuer*, presenteerden keizerlijke commissarissen een overzicht (matrikel) van de bedragen van de eerdere 'Hülff' van de jaren 1594 en 1598, met een nog in te vullen kolom voor de bijdragen van de standen van de NWK in de rijksaanslag van 1601. In deze matrikel

²⁰⁵¹ '(...) haben wir under andern die Ebtissin zu Thorn in des Heil. Reichs anschlegen in dem Niederlendischen und Westphelischen Krais befunden. Dieweyl aber von Iret wegen nit genugsame noch vollkommener bericht vorhanden, wie es aigentlich mit Ir geschaffen, derowegen kein gewisser bestendiger anschlag uff sie gestellt werden mag, so ist an E.L. und fürstlichen Gnad, als die den Niederl. Westph. Kraijs beschrieben haben, unser freuntlich, vleissig und underthenig bit E.L. und fürstliche gnaden wollen sich gemelte Ebtisin gelegenheit mit allen umbstenden soviel mueglich erkundigen und wie die sachen befinden, solches alles mitlerzeit in die Mainzische Cantzlei schriftlich uberschicken, oder uf nechst künfftigen Reichs oder Ringerungs tag so derhalb furgenommen, uns eröffnen lassen. Damit der gemelten Ebtissin ein geburlicher anschlag gemacht werden möge (...)' NWKA, inv.nr. IX.2 fol. 387.

²⁰⁵² Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (Berlijn), I. HA Geheimer Rat, Rep. 11 Auswärtige Beziehungen, Akten Nr. 5289.

²⁰⁵³ Deze lijst vermeldt de geestelijke standen (6 bisschoppen, 5 abten, 2 abdissen), Gulik en Kleef, 30 graven en 8 steden. Er is slechts een afschrift bewaard gebleven. Brief d.d. 21 maart 1555. NWKA, inv.nr. IX.11 fol. 478.

²⁰⁵⁴ Een recent gepubliceerd overzicht met betrekking tot de jaren 1521-1555 bevestigt bovenstaande bevindingen. Thorn komt in deze jaren niet voor in de *Abschiede* (en was dus niet vertegenwoordigd). Het wordt in 1521 in de matrikel vermeld met de aanduiding 'Nota', maar komt niet met een aanslag voor in de matrikels tot en met 1555. Aulinger, Präsenz.

²⁰⁵⁵ 'Auszug der anlage und der am Wormbischen anno 1564 und Augsburgischen anno 1566 wartgelde, im NWK erlegt und restirt. Welchen kost auf dem Erfurdischen Reichs Kraistags zu behulff der Gothischen acht executions kriegs kosten erstattung anzuwenden bewilliget worden.' 'Auszug der sieben verlaufenen monaten, nemblich vier so zu Regensburg anno '67 und dan den Erfurdischen ersten termins bewilligten drei monat purif. Mariae anno '68 verschienen, jeder standes in dem NWK zu erstattung der Gottischen kriegs costens anlage, was deren erlegt und restirt.' NWKA, inv.nr. IX.1 respectievelijk fol. 149 en 143.

²⁰⁵⁶ De lijst van 1593 kent maar achttien standen uit de NWK en ook Essen ontbreekt. Von Senckenberg, Neue Sammlung (Zugabe zu dem Vierten Teil), 41.

staat Thorn niet vermeld.²⁰⁵⁷ Keizer Rudolf (in 1605) en keizer Mathias (in 1612) schreven brieven aan de abdis over achterstallige 'Reichs Contributionen' van de jaren 1603-1606.²⁰⁵⁸ Was Thorn deze keer in de matrikel opgenomen? Er werd echter niets betaald. In een vanaf 1615 gevoerd RKG-proces (zie 13.8) overlegde de abdis geen uitnodigingen voor rijksdagen of afschriften van rijksaanslagen, maar stelde slechts dat algemeen bekend zou zijn dat zij in de rijksmatrikels was opgenomen en zitting had op de rijksdagen.²⁰⁵⁹ Dat was niet meer dan een bewering. De abdis zond in elk geval geen vertegenwoordigers naar rijksdagen.²⁰⁶⁰ Wij kunnen al even een sprong maken naar een latere periode. Volgens de verzamelingen documenten van kanunnik Stuben zou de abdis zijn uitgenodigd voor de rijksdagen van 1640/1641 en van 1652.²⁰⁶¹ Dat is mogelijk, maar juist in die periode keerde de abdis zich weer van het Rijk af. Zij stuurde geen vertegenwoordiger naar de rijksdag van 1640/1641.²⁰⁶² Op de rijksdag van 1654 was de abdis van Essen vertegenwoordigd. En hoewel zij tevens abdis van Thorn was, wordt Thorn desalniettemin niet als vertegenwoordigde rijksstand vermeld in het *Abschied*.²⁰⁶³

Er is dus, ook in de periode na het vaststellen in 1570 van een basisbedrag voor een rijksaanslag, weinig bewijs voor een daadwerkelijk rijksstandschap van Thorn, anders dan als 'PM-post'. In de matrikels voor de bijdragen aan het RKG komt Thorn tot ver in de achttiende eeuw evenmin voor (zie 13.13). Rijksstand werd Thorn in elk geval pas definitief in de achttiende eeuw. Twee besluiten van de Rijksdag in 1706 betitelen de abdis als 'gefürstete abtisin des freyen weltlichen reichs-stifts Thorn' en spreken van 'ihrer fundirten reichs-jurisdiction'.²⁰⁶⁴ Wij kunnen dit niet als een historisch gefundeerd oordeel zien, maar slechts als de wil van de Rijksdag op dat moment, en de wens om het verleden alsnog daarmee in overeenstemming te brengen. Politieke omstandigheden hebben deze wil versterkt. De Gelderse aanspraken op Thorn in combinatie met de bezetting van het Overkwartier door Staatse troepen in 1702 en de verwachting dat het Overkwartier bij de vredesonderhandelingen door Spanje zou moeten worden afgestaan en in protestantse handen zou overgaan, waren in 1712 voor de keurvorst van Pfalz-Neuburg in elk geval reden vurig bij de keizer te pleiten om te

²⁰⁵⁷ 'Niderlendisch Westfalisch Crais '94 jarige hülf, '98 jarige hülf, Kais. hülf 1601. Presentatum Lippe am 10 May 1602 per commissarios imperiales.' De lijst bevat 33 standen, waaronder slechts één abdis (Essen). NWKA, inv.nr. VIII.3 fol. 227.

²⁰⁵⁸ De Rijksdag van 1603 had besloten tot een *Türkenhilfe* gedurende vier jaren. Beide brieven vermelden hetzelfde achterstallige bedrag van fl. 1.236, gelijk aan 103 *Römermonate*. Brief van keizer Rudolf d.d. 10 augustus 1607 (NWKA, inv.nr. I.G.2); brief van keizer Mathias d.d. 10 november 1612 (RHCL_RKG, inv.nr. 233 Q11 en Q12).

²⁰⁵⁹ 'Domina Thorensis sit notorie in Imperii matricula descripta, sessionemque habeat in Imperio et ea qualitate soleat (...) ab omni sanctum memoria.' RHCL_RKG, inv.nr. 233 Q28. Op basis van literatuuronderzoek stelde kanunnik Stuben aan het begin van de achttiende eeuw dat de abdis van Thorn in de rijksmatrikels voorkwam van 1471, 1521, 1545, 1551, 1557, 1567, 1571 en 1577. Wolters, Notice Thorn, 210.

²⁰⁶⁰ In de *Abschiede* zoals opgenomen in de *Neue Sammlung* wordt de abdis van Essen wel, maar de abdis van Thorn niet vermeld als vertegenwoordigd op de rijksdagen van 1570, 1582, 1594, 1613 en 1641. Geen van beiden wordt vermeld in 1567, 1598 en 1603. Von Senckenberg, Neue Sammlung III, 312, 376, 415, 447, 468, 517, 529, 570.

²⁰⁶¹ Volgens de *Fasciculus documentorum* van Stuben. Wolters, Notice Thorn, 207 (nr. 19 en 20).

²⁰⁶² Zij wordt niet vermeld in het in 1641 in druk verschenen *Abschied* van 1641. LNRW_R, Kurköln VI, inv.nr. 238.

²⁰⁶³ Von Senckenberg, Neue Sammlung III, 684.

²⁰⁶⁴ Wolters, Notice Thorn, 171-174 (nr. 53 en 54).

intervenieren ten behoeve van Thorn als rijksstand, tegen Gelderse pretenties.²⁰⁶⁵ Bij het Barrièretractaat (1715) is Thorn definitief onder de bescherming van het Rijk geplaatst, niet op basis van een door de betrokken partijen gedeelde juridische conclusie, maar als het resultaat van onderhandelingen. Maar er was nog een lange en wisselvallige weg te gaan.

13.4 Beden en bijzondere landsheerlijke rechten

Na 'relatie' benaderd te hebben vanuit het Rijk, wordt nu mogelijke landsheerlijke macht als invalshoek genomen.

Thorn was geen rijksleen en de abdis ontving haar regalia niet rechtstreeks van de keizer. Linssen noemt Thorn 'rijksonmiddellijk, zonder echter rijksabdij te zijn in de betekenis van rijkseigendom'.²⁰⁶⁶ Zijn conclusie is minder gebaseerd op positieve blijken van een directe band met de keizer dan op het ontbreken van duidelijke landsheerlijke rechten met betrekking tot Thorn. Het grondgebied van Thorn was allodiaal bezit en kende dus geen leenheer, maar de (opper)voogdij van de hertog van Gelre maakt de status op zijn minst ambivalent, zoals de hiervoor beschreven voorbeelden Walsdorf en Säckingen tonen. De oppervoogdij zal later nog behandeld worden. Hier wordt eerst een gebruikelijk aspect van landsheerlijke macht onderzocht, het recht op financiële bijdragen. Indien Thorn steeds volledig onafhankelijk was, zou het vrij zijn geweest van beden en andere fiscale betalingen aan landsheren.²⁰⁶⁷ Wat (pogingen tot) het heffen van landsheerlijke beden en belastingen betreft in relatie tot Thorn zijn er in de vijftiende en zestiende eeuw drie gevallen te behandelen. Vervolgens komen bijzondere landsheerlijke rechten aan de orde.

In 1473 blijkt Thorn te zijn aangeslagen in een bede ten behoeve van Karel de Stoute.²⁰⁶⁸ Op dat moment heerste Karel niet alleen over de Bourgondische Nederlanden maar ook over Gelre (als pandheer) en feitelijk ook over het Luikse gebied (als oppervoogd). De Staten-Generaal in Brussel hadden aan Karel in 1472 een bede toegekend voor zes jaren. Aan Gelre werd in 1473 een strafschatting opgelegd, de zogenaamde 'deniers de composition'.²⁰⁶⁹ Ook Thorn werd in 1473 aangeslagen, echter niet met Gelre. Verrassend genoeg is Thorn opgenomen in rekeningen van de genoemde bede voor het graafschap Namen.²⁰⁷⁰ Dit wordt begrijpelijker in het kader van een ambitieuze Bourgondische centralisatiepoging, waaraan al is gerefereerd in het hoofdstuk over Elsloo. Allerlei dorpen die als enclaves in het Luikse gebied en in het graafschap Loon lagen, en die niet eerder in beden voor de hertog hadden

²⁰⁶⁵ Brief van de hertog aan de keizer d.d. 28 maart 1712. NWKA, inv.nr. I.G.2.

²⁰⁶⁶ Linssen, Bijdrage, 23.

²⁰⁶⁷ Het recht van de voogd (niet de oppervoogd) op een bede heeft ooit bestaan, maar deze voogdbede had Thorn in 1282 afgekocht.

²⁰⁶⁸ Stengers-Limet, Terres, 118-120.

²⁰⁶⁹ Van Schaik, Belasting, 66.

²⁰⁷⁰ Vier rekeningen voor de jaren 1473-1476. ARA_CdC, inv.nrs. 16587-16590.

gecontribueerd, werden toen aangeslagen. De aandacht richtte zich primair op Horn, als Loons leen, maar Thorn werd aangeslagen als 'dependant de Horne', wat waarschijnlijk gebaseerd was op de (onder)voogdij. Horn en Thorn worden nog niet met name vermeld in de opdracht en machtiging, de 'lettre patente de commission', voor de ontvanger van het aandeel van Namen in de bede, welke brief wel een hele lijst van dorpen geeft die moesten worden aangeslagen, maar de brief bood ruimte voor uitbreiding.²⁰⁷¹ In de rekeningen van de Naamse ontvanger worden Thorn en Horn wel (en als enige) met naam opgevoerd, met daarachter de totale opbrengst van alle dorpen samen. Maar Thorn en Horn weigerden te betalen. Thorn werd voor 600 'escus' per jaar aangeslagen, later verminderd tot 400, Horn voor 1600, later verminderd tot 1200.²⁰⁷² Een deugdelijke rechtsgrond werd niet aangevoerd, anders dan de door Karel de Stoute gepretendeerde voogdij over de Luikse gebieden, inclusief het graafschap Loon, en de aan Namen gegeven toestemming van de hertog: Loon was Luiks, Horn een leen van Loon en Thorn werd verondersteld tot Horn te behoren. Als argument werd verder aangevoerd dat deze enclaves in oorlogstijd profiteerden van de bescherming van de hertog, en daarom in buitengewone bedden moesten bijdragen. Op grond van feitelijke 'Schutz und Schirm' in oorlogstijd dus.

Horn en Thorn weigerden hardnekkig om te betalen. Dreigementen hielpen niet. Inwoners werden gegijzeld, maar zonder resultaat. Horn en Thorn trokken samen op en de abdis liet de contacten met de Naamse zijde bijna geheel over aan Horn. Dit paste bij de functie van de graaf van Horn als (onder)voogd. Alleen toen de 'bouteiller' van de abdis in Maastricht als gijzelaar gevangen werd gezet, begaf zij zich naar Maastricht om zijn vrijlating te bewerkstelligen. Horn en Thorn begonnen in 1474 een proces, rechtstreeks bij de Grote Raad van Mechelen. Zij moesten blijkbaar een borgsom van 800 ponden ('livres') deponeren bij de Raad.²⁰⁷³ Enkele processtukken zijn bewaard gebleven, naast de kwitantie van de borgsom met name de vastleggingen van verklaringen van meer dan veertig getuigen die werden gehoord.²⁰⁷⁴ De getuigen moesten vragen beantwoorden die door de partijen waren geformuleerd. Horn en Thorn hadden blijkbaar onder andere gesteld dat zij 'rijks' waren ('de l'empire'), waartegen van Naamse zijde werd betoogd dat Horn een leen van Loon was. Horn en Thorn hebben echter niet geprobeerd deze stelling dat zij 'rijks' waren te onderbouwen met getuigenverklaringen over deze status. Hun verweer werd vooral

²⁰⁷¹ '(...) et autres villages estons voisins et enclavez en pais de Liege, de Looz et de Namur, deca et dela les rivieres de Meuze et de Sambre qui n'ont contribue es aydes (...)' ARA_CdC, inv.nr. 16587. In de getuigenverklaring van de ontvanger in het voor de Grote Raad van Mechelen gevoerde proces wordt gesteld dat ook Elsloo, Stein en de banken van Sint-Servaas bijdroegen.

²⁰⁷² Er is sprake van 'escus à 40 gros monnaie de Flandre'. Een pond Vlaams was gelijk aan 20 groten Vlaams en kwam overeen met zes gulden.

²⁰⁷³ Op bevel van de Grote Raad betaalden Horn en Thorn in juni 1574 de som van 800 pond Vlaams, zoals blijkt uit een kwitantie. Dit wordt aangeduid als 'namptissement' (nantir = borg stellen, onderpand geven).

²⁰⁷⁴ Graaf van Horn en 'Religieuses, abbessse et convent de Thoren' contra de procureur-generaal van het graafschap Namen als vertegenwoordiger van de gouverneur en de Staten van Namen. Bewaard zijn een verweerschrift van Naamse zijde, een tussenvonnis, en verslagen van getuigenverhoren. ARA, Grote Raad van Mechelen, Processen in eerste aanleg, inv.nr. 3648.

gebaseerd op vele verklaringen dat de inwoners van Horn en Thorn sinds mensenheugenis niet hadden bijgedragen in welke landsheerlijke bede dan ook.

In juni 1475 namen twee commissarissen van de Grote Raad de getuigenverhoren af in Weert, Thorn, Roermond en Maastricht. Gehoord werden personen die bij de kwestie betrokken waren (zoals de Naamse gouverneur, de Naamse ontvanger en enkele raden van de hertog), of die op enigerlei wijze bij het graafschap Loon, bij Horn of bij Thorn betrokken waren, of geacht mochten worden enige kennis van zaken te hebben. Over de executiemaatregelen werden ook gewone werklieden uit Thorns gebied gehoord. Als getuigen zijn te noemen de abt van Val-Saint-Lambert bij Luik, de aartsdiaken van de Ardennen (een Luikse kanunnik), een voormalig schout en schepen van de stad Hamont (Loons), twee voormalige drossaards van Stokkem (Loons), de heer van Haps (als Gelders hoveling), de voogd van Roermond, een voormalig drossaard van Horn, de drossaard van Bilzen (Loons), twee kanunniken van Aldeneyck, een schepen van Roermond, een schepen van Thorn, de drossaard van Loon (de heer van Vogelsanck), de heer van Mopertingen, twee schepenen en de pastoor van Echt, en diverse inwoners van aangrenzende Brabantse territoria. De getuigen uit Thorn, Horn en de naaste omgeving daarvan waren heel stellig dat Thorn nooit had bijgedragen in enige bede, wat Thorn betreft ook niet van de abdis zelf. Thorn was wel geconfronteerd met hoge kosten van inkwartieringen van soldaten in de recente campagnes van de hertog van Bourgondië. Verder hadden alle getuigen hun kennis slechts van horen zeggen. Over de status van Thorn blijken zij slecht geïnformeerd. De leenband van Horn met het graafschap Loon konden de meeste ondervraagden bevestigen, een kleiner aantal wist nog dat sommige van de bezittingen van de graaf van Horn Gelderse lenen waren. Een deel wist van de voogdij van Horn over Thorn. Bijna alle getuigen verklaarden niets te weten over de status van Thorn. Zelfs de schepenen van Echt durfden niet te zeggen wat de status van Thorn was, leengoed dan wel een 'franc alleu'. Slecht één getuige, een inwoner van Thorn, stelde dat Thorn toebehoorde aan abdis en kapittel 'comme terre et seigneurie admortie et à Dieu donnée' (amortir = in de dode hand brengen). Vier getuigen noemden de graaf van Horn 'advoué et souverain' van Thorn, maar gevraagd naar leenverhoudingen wisten zij geen antwoord. Wat zij met 'souverain' bedoelden is onduidelijk. Enkele getuigen noemden de rechtsgang van Thorn op Echt en verder van Echt op Roermond. Geen enkele van de getuigen stelde dat Thorn een rechtstreekse band met het Rijk had. Deze getuigenverhoren zeggen ons iets over de zeer beperkte kennis die, zelfs in de nabije omgeving, bestond over de status van Thorn. Over de afloop van het proces leren de stukken ons niets. Met de dood van de hertog in 1477 stopte blijkbaar ook het innen van de bede.

Het tweede voorbeeld van een poging tot het innen van een landsheerlijke belasting speelde aan het begin van de zestiende eeuw. In 1512 werd Thorn aangeslagen door de hertog van Gelre, Karel van Egmont, voor 'doetspennynge'.²⁰⁷⁵ Het betrof een soort 'ruitergeld' of

²⁰⁷⁵ Er zijn geen andere vindplaatsen van deze term te vinden, die bijvoorbeeld niet voorkomt in de eerdergenoemde studie van Van Schaik over belastingen in Gelre.

‘ruiterpenningen’, de financiering van militaire lasten in oorlogstijd. Het hierop betrekking hebbende stuk noemt Kessel, Montfort, Horn en Thorn in een adem.²⁰⁷⁶ Kessel en Montfort waren Gelderse ambten, de graaf van Horn was leenman van de hertog vanwege de Hornse heerlijkheden Weert en Wesseme. Zag de hertog de Gelderse oppervoogdij over Thorn als voldoende grondslag om ook Thorn aan te slaan? De omstandigheden waren extreem, want Karel van Egmont streed om het behoud van zijn hertogdom Gelre tegen de Habsburgse pretenties. Thorn lijkt de vordering te hebben voldaan, want in augustus 1512 namen de abdis en de gezamenlijke inwoners van Thorn een lening op van 1.700 rijns gulden.²⁰⁷⁷ Dit bleef echter een incidenteel geval.

Als derde landsheerlijke belasting is een soort *Türkensteuer* te behandelen. Door pauselijke bullen van 1532, 1542, 1546 en 1552 kreeg Karel V van de paus speciale toestemming om de geestelijkheid van zijn erflanden te laten bijdragen in de strijd tegen de Turken.²⁰⁷⁸ De keizer mocht van de paus heffen ‘de halve rentten der gheystlicheydt inder selver maiestaet patrimonie landen gelegen’. De eerste keer leidde dit tot heftig verzet van de Brabantse prelaten, die een confederatie sloten.²⁰⁷⁹ Thorn is opgenomen in een register van inkomsten van geestelijke instellingen dat ten behoeve van het innen van deze ‘subsidien’ werd opgemaakt in 1533. Vermeld worden de binnen de erflanden gelegen bezittingen van abdis en kapittel in de omgeving van Breda en in Ubach. In de belasting van 1532 droeg de abdis van Thorn in elk geval bij, zoals al blijkt uit stukken uit 1535 die betrekking hebben op een opgenomen lening, mede dienend ter financiering van deze belasting.²⁰⁸⁰ In de rekening voor de jaren 1534-1535 van de ontvanger van deze subsidie in het kwartier van Antwerpen wordt Thorn vermeld met een betaling van in totaal 678 ponden Vlaams (à zes gulden).²⁰⁸¹ De rekening vermeldt vier afzonderlijke posten. Allereerst ‘d’abdisse van Thoren inden Lande van Overmaze, vande goeden die zij hebben onder den keijser van herwartsover’, aangeslagen voor 411 Vlaamse ponden. Dan volgen de ‘kosterije van Thoren’ (7 pond), het kapittel van Thorn (189 pond) en tot slot de kapelanie te Gilze bij Breda (61 pond). Het

²⁰⁷⁶ Hertog Karel gaf de stad Venlo opdracht zijn raden assistentie te geven bij het innen van deze ‘doetspennynge’ in ‘onsen lande ind Ampten van Montfort ind Kessel, inden wertlicken Stiff van Thoeren ind inden lande van Hoerne’ ten behoeve van betalingen aan ‘weerden ind weerdynnen’ en ‘ruyteren ind knechten’. Oorkonde d.d. 27 juli 1512. Gemeentearchief Venlo, Archief Stadsbestuur Venlo, inv.nr. 2422.

²⁰⁷⁷ RHCL, Thorn 01.187A, inv.nr. 510. [Voor zover de nummers van J. Habets (Deel I) en J. Habets/A.J.A. Flament (Deel II) van *De archieven van het kapittel der hoogadellijke rijksabdij Thorn* ([’s-Gravenhage] 1889-1899) verwijzen naar stukken die bewaard worden in het RHCL, worden respectievelijk de aanduidingen ‘Thorn 01.187A’ en ‘Thorn 01.187B’ gebruikt, gevolgd door het inventarisnummer. Wanneer verwezen wordt naar tekst of naar stukken in deze werken die zich niet in het RHCL bevinden, worden de aanduidingen ‘Habets, Thorn’ en ‘Habets/Flament, Thorn’ gebruikt, gevolgd door pagina en nummer.]

²⁰⁷⁸ Baelde, Subsidies.

²⁰⁷⁹ Gorissen, Prelaten. De abdis van Thorn heeft zich niet aangesloten bij deze groep, hoewel ook abdisen, en niet-Brabantse prelaten met bezittingen binnen Brabant, zoals de abt van Sint-Truiden, zich aansloten bij de confederatie.

²⁰⁸⁰ Abdis en kapittel namen een lening op van 500 Brabantse guldens. RHCL, Thorn 01.187A, inv.nr. 554 en 555; Bormans, Cartulaire, 314; Creemers, Aanteekeningen.

²⁰⁸¹ ARA_CdC, inv.nr. 15767.

kapittel wordt beschreven als: ‘mijn vrouwe, 20 jouffrouwen ende 6 canonicken, zijn 27 participanten, hebben jaerlicx incomen 948 pond’. In de rekening voor het kwartier van Antwerpen van de volgende aanslag, die van het jaar 1542, komt Thorn echter niet meer voor.²⁰⁸² Als er voor dat jaar betalingen zijn gedaan, dan moeten deze ergens anders zijn verantwoord.²⁰⁸³ De rekeningen voor de aanslagen van 1546 en 1552 zijn niet bewaard gebleven.

In het eerdergenoemde RKG-proces dat vanaf 1615 werd gevoerd, is een afschrift ingebracht van een stuk (zonder datum) waaruit blijkt dat de meier van de abdis van Thorn van Breda naar Antwerpen was gereisd om aan de rentmeester van Karel V te betalen ‘die schettinge vanden Kaijser’. Deze betaling moet betrekking hebben op de met pauselijke toestemming door de landsheer geheven belasting, niet op een rijksbelasting. Uit het stuk zouden wij echter ook kunnen opmaken dat de abdis erin was geslaagd de inwoners van Thorn te laten bijdragen in deze heffing, want de ‘schatheffers van Thorn’ droegen geld af.²⁰⁸⁴

Dat Thorn in de aanslag van 1532 volgens het register alleen voor de bezittingen bij Breda en in Ubach werd aangeslagen, wijst erop dat Karel V zich niet als landsheer van Thorn beschouwde. Volgens kanunnik Stuben zou Karel V in 1544, dus kort nadat hij in het bezit van Gelre en dus van de oppervoogdij was gekomen, hebben verklaard dat Thorn niet tot zijn Nederlandse erflanden behoorde.²⁰⁸⁵ Stuben geeft geen volledige tekst maar een regest in zijn verzameling bewijsmateriaal gepubliceerd in 1703, de ‘Fasciculus Documentorum’ (224 regesten). In de verzameling gepubliceerd in 1700, waarin hij van alle daarin opgenomen 175 regesten ook de volledige tekst geeft (vertaald in het Latijn) is dit regest (en dus ook het document) nog niet opgenomen.²⁰⁸⁶ Hing deze verklaring (als Stuben op dit punt betrouwbaar is) misschien samen met de ‘subsidie’ van 1542 en werd Thorn zelf daarvan vrijgesteld?

Een blik op de positie van Margaretha van Brederode als abdis van Thorn is interessant. Zoals wij hebben gezien, was de traditionele band van Thorn met keizer en Rijk niet sterk. Na de verkiezing van Margaretha van Brederode tot abdis in 1531 lijkt Thorn zich in versterkte mate op de Nederlanden te richten en op Karel V als landsheer. Margaretha wordt in 1528

²⁰⁸² Ook in de rekening over 1527 komt Thorn niet voor. ARA_CdC, inv.nr. 15767 (1527) en 15768 (1542).

²⁰⁸³ In de rekeningen van deze subsidies voor de Landen van Overmaas voor 1534-1535, 1543-1544 en 1553 komt Thorn evenmin voor. ARA_CdC, inv.nr. 15809.

²⁰⁸⁴ ‘Extract uit seker rekeningh gedaen bij Daniel van Gerwen saliger als gewesene rentmeester der Hooghw. Wolgeb. frauwe Margareta van Brederode (...): Item ontfangen van den Schatheffers van Thorn ein hondert xxii golt guldens ix st. iii ort (...) Item staet te noteren dat dertijt Ihre Kaij Mat. penninghsmeester tot Antwerpen sine residentie was haldende. (...) is der meijer van Bredae gewest nae Antwerpen aenden rentm. vanden quartieren om over te tellen die schettinge vanden Kaij.’ RHCL_RKG, inv.nr. 233 Q36.

²⁰⁸⁵ Hij zou, volgens de verzameling van Stuben, hebben verklaard dat Thorn ‘extra Belgium’ zou liggen. Het regest is opgenomen onder de ‘Documenta Hispano-Geldrica’. De oorspronkelijke tekst is niet bekend. Wolters, Notice Thorn, 215 (nr. 109).

²⁰⁸⁶ De titel van deze verzameling is: ‘Illustriissimae imperialis ecclesiae Thorensis jura immedietas ex authenticis imperatorum, circuli Westphalici, ipsorumque Hispano-Belgarum et Geldrorum aliorumque documentis deducta, cum fundamentali elisione scriptie, per fiscale Geldricum compilati, et nuper Sacrae Caesareae Majestatie ex parte Geldrica exhibiti, in sequenti Memoriali humillime repraesentata.’

voor het eerst als kanunnikes in Thorn vermeld. Naast de abdis en de decanes waren er toen maar drie residerende kanunnikessen. Het stift Thorn lijkt in verval te zijn geweest. Na haar verkiezing tot abdis in 1531, slechts 17 jaar oud, breidde het aantal kanunnikessen zich snel uit. In 1535 waren er negen residerende kanunnikessen, waarvan er drie de naam Van Brederode droegen (waarschijnlijk een zus en twee nichtjes van Margaretha). Twee andere waren dochters van Margaretha's zus Francoise, die gehuwd was met Hendrik van Merode, heer van Pietersheim.²⁰⁸⁷ Het geslacht van Brederode was aanzienlijk maar niet grafelijk. Margaretha was de eerste vertegenwoordiger van dit geslacht in Thorn. Dat haar zus gehuwd was met een Van Merode, was niet per definitie een aanbeveling. Ruim een halve eeuw eerder, in 1477, waren weliswaar twee zusjes Van Merode kanunnikessen in Thorn geworden, maar hun toelating moest toen worden doorgedrukt tegen weerstanden van grafelijke families in. Een derde zus werd in 1487 in Thorn toegelaten. Toen Margaretha na haar benoeming tot abdis twee prebenden verleende aan haar nichtjes Van Merode, waren er opnieuw weerstanden op grond van onvoldoende hoge adellijke afkomst. Het is opvallend dat landvoogdes Margaretha van Parma nadrukkelijke steun gaf aan hun toelating. In een brief d.d. 22 februari 1532 van de landvoogdes aan decanes en kapittel van Thorn, verzoekt zij om de twee dames Van Merode in het bezit te stellen van de hun door de abdis toegekende prebenden.²⁰⁸⁸ De landvoogdes zegt te handelen 'ter conservatie vander gerechticheyt der vryen baenderheren', en hoewel zij haar broer Karel alleen als keizer betitelt, worden de Nederlanden genoemd en lijken de belangen van Karel als landsheer te worden gediend. De landvoogdes gebiedt weliswaar niet, zij is 'begherende ende versueckende'. Zij lijkt echter ook te dreigen, al is niet meer leesbaar waarmee zij dreigt.²⁰⁸⁹ Duidelijk is dat het volle gezag van Karel V hier in de strijd werd geworpen om steun te geven aan Margaretha's benoemingen. Thorn werd in deze jaren in belangrijke mate een instituut voor de dochters uit geslachten die nauw verbonden waren met Karel als landsheer van de Nederlanden.²⁰⁹⁰ Interessant in dit verband zijn ook de kanunnikessen uit het geslacht Van Rennenberg (Johanna en Eva, respectievelijk vermeld vanaf circa 1520 en vanaf 1531), dochters van Wilhelm II van Rennenberg en Cornelia van Culemborg.²⁰⁹¹ Hun tante Anna van Rennenberg was gehuwd met Philip de Lalaing, graaf van Hoogstraten, de

²⁰⁸⁷ Brouwer, Margareta, 270. Zij moeten nog kinderen zijn geweest, want hun ouders waren in 1528 gehuwd. Kinderen vanaf drie jaar konden al een prebende krijgen.

²⁰⁸⁸ RHCL, Thorn 01.187A, inv.nr. 544. De brief is beschadigd zodat belangrijke delen niet leesbaar zijn.

²⁰⁸⁹ 'Soe schryven wy aen u, begherende ende versueckende van wegghen [...] Key. Ma. [...] onss lieven heeren ende broeders, dat ghy die voirs. twee dochteren, [...] genoegh zijnde van heuren affcompsten, totter voirs. prebenden admitteeren [...] wat manieren dat het zij. Anders bij gebreck van dyen [...] (De met ' [...] aangegeven gedeelten zijn verloren.)

²⁰⁹⁰ De familie Van Brederode had nauwe banden met de Habsburgse heersers. Margaretha's vader Walraven II (overleden in 1531) had Maximiliaan gediend als raad. Haar oudste (half)broer Reinout (overleden 1556) diende Karel V. Vader en broer waren beiden ridder van de Orde van het Gulden Vlies. Haar zwager Hendrik (I) van Merode, heer van Pietersheim en vader van de beide kanunnikessen, diende Karel V in de oorlog van 1543-1544 om Gelre. Hij kan tot de baenderheren gerekend worden die de landvoogdes wilde protegeren.

²⁰⁹¹ Brouwer, Margareta, 249-252.

vader van twee kanunnikessen in Thorn die vermeld worden in de jaren vanaf 1553.²⁰⁹² Hij was een van de trouwste dienaren van Karel V. De grootmoeder van vaderszijde van abdis Margaretha was een Lalaing. Vanaf het tweede kwart van de zestiende eeuw kreeg Thorn dus een meer 'Nederlands' karakter.

De duidelijke poging van de landvoogdes om de benoeming van kanunnikessen te beïnvloeden, roept de vraag op of de Spaanse landvoogden ooit het collatierecht (bindende voordracht) of het recht van 'placet' (goedkeuring) hebben willen uitoefenen met betrekking tot de benoeming van abdissen van Thorn. Dit laatste recht hield in dat een kerkelijke benoeming pas rechtsgeldig werd door de goedkeuring van de landsheer. Karel V had dit recht in 1515 van de paus verkregen voor zijn landsheerlijke gebieden in de Nederlanden. Er zijn echter geen sporen te vinden van pogingen een dergelijk recht uit te oefenen met betrekking tot Thorn. De Geheime Raad in Brussel zou in een advies uit 1632 constateren dat de Spaanse Kroon dit recht niet bezat met betrekking tot Thorn.²⁰⁹³

Samenvattend: Thorn en de abdis hebben zich niet altijd kunnen onttrekken aan vormen van landsheerlijke beden of belastingen en landsheerlijke invloed. Het Rijk was in de vijftiende en de vroege zestiende eeuw in de praktijk nog ver weg en een aanslag van het Rijk kon genegeerd worden, zoals in 1487 gebeurde. Bij machtige landsheren in de omgeving kon men zich dat niet zo makkelijk permitteren. Ook was men gedwongen voor een landsheerlijk hof te procederen. Het bleven echter incidenten in bijzondere omstandigheden. Van structurele landsheerlijke aanslagen, of aanspraken op bijzondere landsheerlijke rechten zoals het recht van 'placet', was geen sprake.

13.5 Thorn en het lidmaatschap van de Kreits in de zestiende eeuw

Habets heeft gesteld dat Thorn in 1512 tot de NWK behoorde, een bewering waarvoor hij alleen kan steunen op een verhandeling van kanunnik Stuben uit 1697, niet op enig document.²⁰⁹⁴ In 1512 werd de (oude) Bourgondische Kreits in het leven geroepen, zodat er tussen deze kreits en de NWK in principe een grens moest worden getrokken. Meer dan dit feit en de latere pogingen van de NWK om Thorn tot die kreits te rekenen (en de overtuiging dat Thorn een oude rijksstand was en dus ingedeeld moest zijn bij een kreits), kan aan de

²⁰⁹² Ibidem, 296-300.

²⁰⁹³ '(...) n'ajant lieu d'obligation de demander lettres de placet sur Bulles Apostoliques, si non es terres a nous appertnantes comme Sr. et non en celles qui ne sont de nostre domaine, (...) et n'avons entendu que la dite Terre de Thorn ait jusques ores esté soubmise à l'induls touchant la nomination aux premieres de quitter en vertu du quel nous aurions le droict de nomination à la dignité abbatiale dud. Thorn.' Brief van 15 maart 1632. NWKA, inv.nr. I.T.2 (bundel VI) fol. 187.

²⁰⁹⁴ 'Sedert 1512 maakte zij [de abdij van Thorn] een deel uit van den Westphaalschen Kreits.' (Habets, Thorn, inleiding, xxiii.) Stuben geeft echter nergens enig document om deze stelling te onderbouwen.

bewering van Habets niet ten grondslag liggen. Er is geen lijst van tot de kreitsen behorende standen opgesteld toen de kreitsen in het leven werden geroepen. De eerste lijsten kwamen later tot stand door onderverdeling van de overzichten van rijksstanden. Toen de NWK in 1532 werkelijk als collectief actief werd en de eerste kreitsdag werd gehouden, bestond de NWK uit 56 leden. Daartoe behoorde Thorn niet, want het komt, zoals eerder gezegd, niet voor in de rijks- en de kreitsmatrikel van 1532, die wat de NWK betreft alleen de abdissen van Herford en Essen vermelden. De abdis van Thorn werd evenmin uitgenodigd voor de kreitsdag die op 4 december 1541 in Essen begon en staat niet vermeld in de slotverklaring, het *Abschied*. Alleen de abdissen van Essen en Herford worden weer vermeld.²⁰⁹⁵ Hetzelfde geldt voor een kreitsdag te Keulen in 1544.²⁰⁹⁶

Zoals eerder beschreven, ontving de Kreits in juli 1548 van de Rijksdag een verzoek om gegevens over Thorn aan te leveren. Voor de Kreits was dat blijkbaar de prikkel om de abdis van Thorn als stand te willen beschouwen. Vóór 1549 blijkt er uit de stukken in het NWKA nog geen activiteit van de Kreits richting Thorn. De abdis van Thorn ontving voor het eerst een uitnodiging voor de kreitsdag van 25 februari 1549. In de bewaard gebleven lijst van uitgenodigde standen is de naam 'Abtissin zu Thorn' er echter klein tussen geschreven en lijkt een toevoeging in tweede instantie.²⁰⁹⁷ Vóór de kreitsdag werd door een aantal daartoe aangewezen commissarissen geoordeeld over mogelijk kreitsstandschap en werden klachten behandeld over de hoogte van de aanslagen. De abdis protesteerde in een namens haar aan deze commissarissen geschreven brief, waarin werd betoogd dat aan Thorn nog nooit een rijksaanslag was opgelegd, dat het stift Thorn geen goederen bezat in het gebied van de Kreits of het Rijk [sic], en aan 'dem Haus von Burgundien und sonst das Stift Lüttich' onderworpen was en aan deze landsheren ook belastingen betaalde. Of zij met het onderworpen zijn aan 'dem Haus von Burgundien' alleen haar bezittingen bij Breda en in Ubach bedoelde, of dat zij ook Thorn tot de Bourgondische Kreits wilde rekenen, is niet duidelijk. Zij lijkt echter haar rijksnonmiddellijkheid te ontkennen.²⁰⁹⁸ De abdis verscheen niet op de kreitsdag.²⁰⁹⁹

In de jaren direct daarna is het beeld, zoals dat uit de bewaard gebleven stukken van de Kreits blijkt, wisselend. In de lijst van genodigden (*Beschreibung*) voor de vergadering van de Kreits op 1 april 1551 te Essen wordt Thorn niet vermeld. In een matrikel uit het jaar 1551 komt Thorn evenmin voor, zelfs niet in een toegevoegde lijst getiteld 'Nachgeschreven seyn angeschlagen, aber man vermutet nit das ehtwas von innen erlecht werden sall'.²¹⁰⁰

²⁰⁹⁵ NWKA, inv.nr. IX.1 fol. 2-3 en inv.nr. IX.2 fol. 222-223.

²⁰⁹⁶ NWKA, inv.nr. IX.11 fol. 47-49.

²⁰⁹⁷ 'Stende so uff den 25 Febr. 1549 ghen Collen beschrieben.' NWKA, inv.nr. IX.11 fol. 93.

²⁰⁹⁸ Expliciet zegt zij over Ubach nog dat zij ooit de hoge justitie had bezeten, maar dat deze haar door een vonnis van de Raad van Brabant was ontnomen en aan de hertog van Brabant was gekomen. NWKA, inv.nr. IX.2 fol. 361-362.

²⁰⁹⁹ In een lijst van 'Stende so uff den 25 Febr. 1549 beschrieben und erschienen' staat met betrekking tot de 'Abtissin zu Thorn': 'hat sich entschuldigt (...) das sie zu diesem Kreis Standt nit gehörig'. NWKA, inv.nr. IX.11 fol. 100.

²¹⁰⁰ Ibidem, fol. 130-131.

In een lijst van genodigden voor de vergadering in Essen in februari 1552 staat Thorn weer vermeld.²¹⁰¹ In een andere lijst voor dezelfde bijeenkomst staat Thorn vermeld, maar is de naam doorgehaald.²¹⁰² Stuben geeft in zijn verzameling documenten van 1697 een brief van keizer Karel V d.d. 4 augustus 1552 met een aansporing de *Türkensteuer* te voldoen, die aan de abdis zou zijn gezonden.²¹⁰³ De brief is echter waarschijnlijk door de Kreits aan de abdis (door)gezonden en is een standaardbrief die aan alle standen werd verstuurd. De keizer richtte zich in de brief niet persoonlijk tot de abdis, maar tot de standen, 'euch alle und einen jeden insonderheit'. De brief zegt daarom niet meer dan dat de abdis bij de Kreits in beeld was als potentiële stand.

De uitnodiging in 1549 en de reactie van de abdis zouden slechts de eerste stappen zijn in een langdurig geschil, want de abdis bleef zich er nog bijna 20 jaar tegen verzetten dat Thorn zou worden aangeslagen door Kreits en Rijk. Helaas ontbreken in het NWKA stukken waaruit zou zijn af te leiden hoe de verdere discussie verliep en wat de manier was waarop de beoordeling van het kreitsstandschap gebeurde. Alleen de uitnodigingen voor de kreitsdagen geven een indicatie van de houding van de Kreits. Hoewel Thorn dus beschouwd werd als potentieel lid, komt het ook in de jaren daarna niet voor in een van de vele matrikels of de lijsten van achterstallige betalingen, van 'eximirte Stände', 'ungehorsame Stände' en dergelijke. In maart-april 1558 werd op de kreitsdag in Keulen een aanslag van dertien *Römermonate* vastgesteld ten behoeve van de *Rietbergische Execution* waaraan de Kreits moest bijdragen.²¹⁰⁴ In een op deze aanslag betrekking hebbende lijst van nog openstaande bedragen getiteld 'Restanten 1558', die uit 1563 dateert en de namen bevat van 41 standen, waarvan er 18 hun aanslag gedeeltelijk hadden betaald en waarvan de overige nog niets hadden betaald, wordt Thorn niet vermeld.²¹⁰⁵ Toen in 1562 door de keizerlijke fiscaal bij het RKG processen werden aangespannen tegen een reeks onwillige standen, behoorde Thorn niet tot de gedaagden.²¹⁰⁶ Had Thorn aan de verplichtingen voldaan? Gezien het vervolg lijkt dat niet waarschijnlijk.

De abdis werd door de hertog van Gulik uitgenodigd voor een vergadering van de Kreits die op 6 april 1567 in Keulen begon.²¹⁰⁷ De abdis bleef zich verzetten tegen een aanslag, maar haar argumentatie was veranderd, want zij wilde nu vrijgesteld worden van aanslagen op basis van oude keizerlijke privileges. In januari 1568 werd een 'Kreis Deputation Tag' gehouden te Essen, waar gedelegeerde afgevaardigden beslisten over het kreitslidmaatschap van

²¹⁰¹ 'Beschreibung' van 11 januari 1552. NWKA, inv.nr. IX.11 fol. 142-143.

²¹⁰² Ibidem, fol. 147-148.

²¹⁰³ Stuben, *Vindiciae*, 114-116.

²¹⁰⁴ De *Rietbergische Execution* betrof een geschil tussen de graaf van Oost-Friesland en graaf Johan von Rietberg. De graaf van Rietberg gebruikte geweld om zijn doelen te bereiken en reageerde niet op een ultimatum van de Kreits. Een door de Kreits op de been gebrachte troepenmacht belegerde de graaf vanaf april 1557 in zijn kasteel en dwong hem in juni 1557 tot overgave.

²¹⁰⁵ NWKA, inv.nr. IX.14 fol. 3-5.

²¹⁰⁶ 'Copia prothocolli des proces so durch den Kay. Fiscaln an dem Kay. Cammergericht gegen den seumigen Reichs Stenden (...) geübt wurd.' Ibidem, fol. 158-166.

²¹⁰⁷ RHCL_RKG, inv.nr. 233 Q29.

diverse kandidaten. De abdis zond haar rentmeester daarheen als vertegenwoordiger. Deze kon echter geen of onvoldoende schriftelijk bewijs overleggen voor de privileges waarop de abdis zich wilde beroepen. De 'Abgesandte Rhete und Botschafften' kwamen daarom niet tot een besluit en schoven dit door naar de volgende gewone kreitsdag.²¹⁰⁸ Deze vergadering begon op 29 maart 1568 in Keulen.²¹⁰⁹ De 'Kreyshandlung' vermeldt dat de abdis van Thorn stukken had ingediend om haar bezwaar tegen een bijdrage te staven, maar dat de Kreits oordeelde dat zij 'zum einfachen Römerzug monatlich leisten und contribuiren soll zwei zu fuss, und damit vor ein Reichs und Kreisstandt angenommen sein und bleiben'.²¹¹⁰ In een (al eerder aangehaalde) matrikel die betrekking heeft op aanslagen van de jaren 1567 en 1568 komt Thorn echter niet voor. In een lijst uit 1568 van rijksstanden die hun bijdragen niet betaalden, wordt Thorn niet vermeld.²¹¹¹ Thorn was nog steeds een tegenstribbelend (kandidaat-)lid, maar de betalingsverplichting werd blijkbaar ook onzeker geacht. De abdis was nog niet bereid om aanslagen te betalen, en zal ook geen precedent hebben willen scheppen door enige betaling te doen. Toch bezweek zij uiteindelijk onder de druk, maar de speciale vergadering waarin dat gebeurde zegt alles over haar belangen. De abdis zond een vertegenwoordiger naar de (*Münz-*) *Probationstag* van de Kreits in mei 1568 in Keulen, een bijeenkomst die specifiek de uitoefening van het muntrecht betrof. Daar liet de abdis verklaren dat zij bereid was zich neer te leggen bij het besluit van de Kreits haar aan te slaan, maar alleen als de abdis weer het recht kreeg munten te slaan. De Kreits zond daarop een brief aan de keizer om daarover een besluit te nemen.²¹¹² (Over het muntrecht in relatie tot de Kreits in 13.6 meer.) In 1569 kon de abdis een besluit van de keizer overleggen waarmee de al enige jaren bestaande opschorting van haar muntrecht werd opgeheven.²¹¹³ Daarmee was aan haar voorwaarde voldaan en eindigde haar verzet tegen het lidmaatschap van de Kreits. De bevoegdheden van de Kreits met betrekking tot het muntrecht bleken dus een effectief drukmiddel.

²¹⁰⁸ 'Kreis Deputation Handlung zu Essen: (...) Wiewoll auch die Abdissen zu Thorn Iren rentmeister Heinrichen von der Horst hierher abgefertigt, weil er aber notturfftigem beweis vermog des ausschreibens nit versehen gewesen, als ist solcher handell bis zu negstem Kreistag verschoben. (...) schriftlichen bericht, mit vorlegung der angezogenen privilegien glaubwürdiger copiam zu thuen (...)'. Getekend 22 januari 1568. NWKA, inv.nr. IX.1 fol. 1-6.

²¹⁰⁹ Ibidem, fol. 74.

²¹¹⁰ Ibidem, fol. 53-66.

²¹¹¹ Lijst van 'Angemasst exempten Stende'. Bijlage bij een brief d.d. 19 mei 1568 namens de keizer aan de Kreits. Ibidem, fol. 388-390.

²¹¹² 'Kreyshandlung uff dem probationtag in Maio 1568 zu Coln. (...) Zudem dieweill der Abbadissen zu Thorn hiebevur ein anschlag auff zwey zu fuess gemacht, haben Ire G. durch Ire gesandten jetzo furgeben lassen das dieselbe darin zu bewilligen erprietig, so fern dieselbe von der Rom. Kais. Matt. der Muntzsuspension relaxirt werden mochte. In betrachtung Ire G. gar wenig von dem Reich in besitzlichen gebrauch hetten. Und ist derwegen auf des gesandten anhalten ein schreiben an die Kais. Matt. ausgangen, wie das concept mitbringt.' NWKA, inv.nr. IX.49 fol. 49 verso.

²¹¹³ 'Coln Maio 1569 (...) Ferner hatt die Erw. und wolgeporene fraw Margareta Abdis zu Thor den anwesendten Rheten und Gesandten Röm. Kais. Mtt. allergnedigste relaxation Irer Muntz Suspension in originali vorbringen lassen. (...) Und haben obgemelte Rheten und Gesandten solche Kais. absolution mit gepurender reverentz angenohmen, crafft derselben Irer G. pitt statt gegeben. Doch dergestalt das Ire G. in Iren muntzen sich des Hail. Reichs und disen Krais Muntz Probier Ordnungen und abschieden durchaus gemes halten, auch Ire gepurliche contribution zu den muntzsachen, wie die Irer G. angeschlagen werden mochten, verrichten und betzalen soll.' NWKA, inv.nr. XII.9 fol. 107.

De in 1568 door de Kreits bepaalde voorlopige basisaanslag voor Thorn van '2 zu Fuss' (8 gulden) voor één *Römermonat* was bijzonder laag. Heren die de minimumeis van '1 zu Ross' (12 gulden) niet konden betalen, lijken in de zestiende eeuw niet als rijksstand te zijn geaccepteerd.²¹¹⁴ In 1548 werd door een commissie van de Rijksdag een (uiteindelijk niet aangenomen) voorstel besproken dat uitging van een aanslag (op jaarbasis) van 48 gulden per 1000 gulden inkomsten, dus bijna 5%.²¹¹⁵ Dan zou de abdis bij '2 zu Fuss' circa 2.000 gulden belaste jaarlijkse inkomsten hebben gehad. Bij de aanslagen werd er rekening mee gehouden dat (niet-rijks)middellijke bezittingen al door een landsheer belast konden worden. Wat de abdis van Thorn betreft, zouden de bezittingen rond Breda en in Ubach, zeker na 1548, daarom niet meegeteld moeten worden. Het verbaast dat Thorn met deze geringe draagkracht toch als stand werd aangemerkt. Was men de abdis tegemoetgekomen door de aanslag zo laag te houden?²¹¹⁶ De definitieve aanslag kon de Kreits niet vaststellen, dat gebeurde op rijksniveau. Uit de archieven van de rijkskanselier te Mainz bleek (in het jaar 1700) het volgende: 'Der abtissin zu Thorn ist anno 1570 zu Speyer ein anschlag gemacht auf 1 zu Ross. In der matricul wie selbige von der Kays. Hoffcammer zum reichspfennigsmeister übergeben worden, stehet es also: Abdissin zu Thorn fl. 12'.²¹¹⁷ Op rijksniveau was men dus niet bereid beneden de ondergrens van '1 zu Ross' te zakken. Daarnaast zou de aanslag voor de *Kammerzieler* toen zijn vastgesteld op 3 gulden jaarlijks.

Op welke criteria Kreits en Rijk hun oordeel baseerden dat Thorn een stand was, blijft onduidelijk. Een diepgaand onderzoek lijkt niet te hebben plaatsgevonden. Speelde het precedent van 1487 een grote rol? Woog het feit zwaar dat de abdis al *Münzstand* was (zie 13.6) en dat het muntrecht als een leen van het Rijk kon worden gezien? Financiële draagkracht kan niet doorslaggevend zijn geweest. Uiteindelijk ging het vooral om *Standesqualität*, een niet precies gedefinieerd begrip.²¹¹⁸ Voor heerlijkheden als Wittem en Gronsvelt had de Kreits pas belangstelling toen hun eigenaren in de gravenstand werden verheven. Wijlre is nooit als stand toegelaten. Als landsvrouw van Thorn is de abdis vergelijkbaar met dergelijke kleine heren, maar als abdis lijkt zij toch een bijzondere status te hebben gehad. Waarschijnlijk heeft een belangrijke rol gespeeld dat in Thorn vertegenwoordigers van diverse grafelijke geslachten traditioneel tot de stiftsdames

²¹¹⁴ Géén rijksstand in de matrikel van 1521 werd voor minder dan '1 zu Ross' aangeslagen. Herford was in 1521 voor 10 man te voet aangeslagen, Essen voor 2 te paard (abdis) en 13 te voet (stad). In 1545 was dit voor Herford (abdis) zes man te voet en voor Essen ongewijzigd.

²¹¹⁵ Zwierlein, *Staatsbeschreibungskunst*, 605. De *Kammerzieler* zouden op basis van dit voorstel 6 gulden en 40 kreuzer (= 2/3 gulden) per jaar moeten bedragen. Zwierlein komt echter bij een vergelijking van de inkomsten in de lijst met de matrikel van 1545 tot een gemiddelde aanslag van 1 gulden per circa 81 gulden geschatte inkomsten. Zwierlein, *Staatsbeschreibungskunst*, 620.

²¹¹⁶ Mogelijk was men ook bekend met het eerdergenoemde concept uit 1489, waarin eveneens een aanslag van '2 zu Fuss' was opgenomen. In de definitieve matrikel van 1489, die bedoeld was om een leger als 'ylende hilf' naar de Nederlanden te sturen, komt voor de prelaten vaak een aanslag van '2 zu Fuss' voor.

²¹¹⁷ 'Nachricht und extract des Reichs Matricular anschlags der fürstl. Abteij zu Thorn', verklaring van Adolph Oppenheimer, 'Churf. Maijntz. Hoffrath undt archivarius', d.d. 24 juli 1700. NWKA, inv.nr. I.G.2.

²¹¹⁸ In dit verband worden naast *Standesqualität* ook de termen *Adelsqualität*, *Stiftsmässigkeit* en *Stiftsfähigkeit* gebruikt. Küppers-Braun, *Anmerkungen*. Zie ook de voorbeelden behandeld in: Weinberg, Wittem, 80-86.

behoorden. Thorn had in die zin ruim voldoende *Standesqualität*, zodat criteria van territoriale rijksonmiddellijkheid niet diepgaand getoetst zullen zijn.

De abdis, praktisch tot kreitslidmaatschap gedwongen, verloor snel weer haar belangstelling voor de Kreits. Naar de kreitsdagen van 1573 en 1574 stuurde zij al geen vertegenwoordiger meer.²¹¹⁹ In de rekeningen van de *Kreispfennigmeister* is tot en met 1578 maar één betaling van de abdis aan de Kreits te vinden: 18 thaler in 1570 betaald uit hoofde van de verplichting als *Münzstand*.²¹²⁰ De penningmeester noemt in zijn verslag van juni 1578 Thorn als een van de standen die al lang niets hebben bijgedragen.²¹²¹ Op kreitsvergaderingen in de jaren 1576-1578 was de abdis niet vertegenwoordigd.²¹²² Abdis Margaretha van Brederode overleed begin 1577 en mede door de strijd over haar opvolging werd het muntrecht niet uitgeoefend en werd de relatie met de Kreits niet onderhouden. In 1579 wordt Thorn door de Kreits alweer tot de 'gantz ungewisse Stendt' gerekend. In een lijst met standen die uitgenodigd moesten worden voor een kreitsvergadering in 1579 staat bij Thorn: 'unnötig zu schreiben'.²¹²³ De penningmeester van de Kreits voerde nog wel steeds een aanslag voor Thorn op, maar boekte deze ook direct weer als oninbaar weg.²¹²⁴ Deze situatie duurde nog een tiental jaren voort. In twee *Kreisabschiede* van het jaar 1585 komt Thorn niet voor.²¹²⁵ Pas in 1589 wendde abdis Josina van der Marck zich op een *Probationstag* tot de Kreits met de mededeling dat zij het muntrecht weer wilde gaan uitoefenen. De afgevaardigden van de Kreits constateerden 'das wolgemelte Abtisse nu etliche jaren keine kreis oder probation tagh besucht, noch auch einige kreis oder muntz contributiones erlegt'.²¹²⁶ Hoewel de abdis wat het uitoefenen van het muntrecht betreft haar zin niet kreeg (zie 13.6), volgde er toch een periode van twee decennia waarin de abdis met enige regelmaat vertegenwoordigers naar de kreitsvergaderingen zond. Enige bijdrage betalen deed zij echter niet.

Pas vanaf 1569/1570 was Thorn dus formeel rijks- en kreitsstand, in de zin dat Rijk en Kreits haar als zodanig beschouwden en dat de abdis het lidmaatschap niet afwees. Van een erkenning van deze status door de Habsburgse Nederlanden was geen sprake. Zoals veel kleinere landsheren (in elk geval tot het uitbreken van de Tachtigjarige Oorlog) schijnen ook de abdissen van Thorn het lidmaatschap van de Kreits in de zestiende eeuw alleen als een kostenpost te hebben beschouwd en er geen toegevoegde waarde in te hebben gezien, ook niet voor de eigen status. De abdissen moesten daarbij rekening houden met de houding van de onderdanen, die geen nieuwe lasten wensten te gaan dragen. Het is ook de vraag of de adellijke dames die de 'Freye weltliche Stifften' bezetten wel belangstelling hadden voor de

²¹¹⁹ Dit blijkt uit het ontbreken van volmachten. NWKA, inv.nr. X.72 en X.73.

²¹²⁰ NWKA, inv.nr. VI.3, rekening 1570, fol. 2.

²¹²¹ Er was nog 81.486 gulden te vorderen op de standen, waarvan hij 32.467 gulden (inclusief Thorn) oninbaar achtte. NWKA, inv.nr. IX.55 fol. 225.

²¹²² NWKA, inv.nr. IX.53 en IX.55. Voor de jaren 1576-1577 blijkt dit ook uit: NWKA, inv.nr. X.76 en X.77.

²¹²³ NWKA, inv.nr. IX.56 fol. 559.

²¹²⁴ Rekeningen 1579 - 1581. NWKA, inv.nr. IX.56 en IX.57.

²¹²⁵ GA_C, inv.nr. 378.

²¹²⁶ NWKA, inv.nr. XII.9 fol. 337 verso.

politieke, juridische en militaire zaken die op rijks- en kreitsdagen aan de orde kwamen.²¹²⁷ Het sturen van afgezanten bracht kosten met zich mee. Slechts twee onderwerpen lijken voor de abdissen van Thorn redenen te zijn geweest om de kreitsdagen in deze jaren te bezoeken: overlast van militairen en het muntrecht. De betekenis van het muntrecht zal nu eerst worden besproken, daarna komt de periode van de Tachtigjarige Oorlog aan de orde.

13.6 Muntrecht, Kreits en *Türkensteuer*

In de relatie met de Kreits in de zestiende eeuw en in de bereidheid van de abdis om het kreitsstandschap te accepteren, lijkt het recht op muntslag een grote rol te hebben gespeeld. Of de abdis van Thorn van oudsher het muntrecht bezat, is niet duidelijk. Er zijn geen met zekerheid in Thorn geslagen munten bekend van vóór de tweede helft van de zestiende eeuw.²¹²⁸ Documenten over de verkrijging van dit privilege ontbreken. Meende de abdis als landsvrouw dit recht te mogen uitoefenen, of is het haar verleend? Als wij de schaarse bronnen mogen geloven, dan is het muntrecht aan abdis Margaretha van Brederode verleend (dan wel bevestigd) door de keizer. Margaretha zelf verklaarde in 1569 dat zij het muntrecht op eigen kosten had verworven en dat zij aan het kapittel daarover geen verantwoording schuldig zou zijn.²¹²⁹ In dat geval zou er dus geen sprake zijn geweest van een historisch recht van de abdissen. Het was mogelijk een gunst van keizer Karel V, die dan kort na 1550 moet zijn verleend. Karel V heeft zijn keizerlijke bevoegdheden vaker gebruikt om degenen te belonen die hem als landsheer dienden of die behoorden tot de families die hem dienden.²¹³⁰ Thorn stond er in het midden van de zestiende eeuw financieel waarschijnlijk niet erg goed voor en de abdis kon een nieuwe bron van inkomsten goed gebruiken.²¹³¹

In een getuigenverklaring uit 1616 wordt expliciet een relatie gelegd tussen *Türkensteuer* en verkrijging van het muntrecht. De getuige, een adellijke dame die als kind tot circa 1565 in Thorn bij abdis Van Brederode had verbleven, beweerde toen gehoord te hebben dat

²¹²⁷ Küppers-Braun heeft twee eeuwen beschikbare correspondentie van abdissen en leden van het stift Essen onderzocht en daarin weinig tekenen van belangstelling voor de politiek van hun tijd aangetroffen. De kanselarij en de raden waren op dit terrein bepalend. Küppers-Braun, Frauen, 21-22.

²¹²⁸ Kersken is overtuigd van eerdere muntslag, in de elfde eeuw (Kersken, Studien, 93-100). Deze stelling vinden wij verder bij: De Wit, Vorming, 56-57; Moberg-Bervoets, Stift, 78. In een oorkonde van de hertog van Gelre uit 1402 wordt een 'Strampraische gulden' vermeld (Van der Chijs, Munten Brabant, 184-207; dezelfde, Munten Gelderland, 277). Van muntslag in het tot Thorn behorende dorp Stramproy is verder echter niets bekend. Verder is te noemen Guido Rothhoff, die de tekst analyseert van een in afschrift bewaard gebleven oorkonde uit het jaar 950 over het verlenen van markt- en muntrecht te 'Cassallum' door keizer Otto I, welke plaats Rothhoff meent te kunnen identificeren als Neeroeteren (Rothhoff, Studien, 164-171).

²¹²⁹ RHCL, Thorn 01.187B, inv.nr. 736.

²¹³⁰ De vele verleningen van (hogere) adellijke titels in de Nederlanden zijn daar duidelijke voorbeelden van.

²¹³¹ In 1535 wordt gesteld dat '(...) allen ons gemeyn gelt off peculium aen eynden kosteliken bouwe off tymmeringhe der huyser der jouffrouwen onsser kercken ganss verdaen inde wtggelaeghe hebben inde van der selver tymmeringhe noch groete merckclike sommen geltz schuldich syen (...)' (RHCL, Thorn 01.187A, inv.nr. 554.) In 1553 verkocht de abdis haar rechten op de heerlijkheid Eysden aan de heer van Leut.

de abdis *Türkensteuer* had betaald in samenhang met de verkrijging van het muntrecht.²¹³² Wij moeten daarbij mogelijk aan de eerder genoemde belasting denken op basis van door de Paus (het laatst in 1552) aan Karel V verleende toestemming om de geestelijkheid van zijn erflanden te laten bijdragen in de strijd tegen de Turken.²¹³³ Als de abdis ook in de belasting van 1552 heeft bijgedragen, kan de mogelijke verkrijging van het muntrecht kort na 1552 daarmee in verband staan. Er bestaat geen bewijs voor het bestaan van een directe koppeling tussen bereidheid van de abdis om *Türkensteuer* te betalen aan het Rijk, en de oorspronkelijke verkrijging van het muntrecht.²¹³⁴ De abdis heeft zich tot 1568 verzet tegen het betalen van aanslagen van Kreits of Rijk, en het muntrecht had zij in de jaren direct daarvóór al intensief gebruikt.

Juist in de kleine territoria aan de rand van de Nederlanden die niet onder het gezag van de landvoogd vielen, was er vanaf het midden van de zestiende eeuw veel activiteit op het gebied van muntslag. Zowel het centrale bestuur van de Habsburgse Nederlanden in Brussel als het Rijk en de NWK werden steeds actiever in het reguleren van de muntslag. De regering van de Nederlanden trad eerder (al vanaf de jaren '30) en strenger op dan de autoriteiten in de rest van het Rijk, maar aanvankelijk met name tegen steden. In 1551 was de taak om toe te zien op de kwaliteit van de munten door het Rijk al bij de kreitsen gelegd door de eerste *Reichsmünzordnung*. Deze regelgeving bleef echter nog een dode letter. Pas de gewijzigde *Reichsmünzordnung* van 1559 werd daadwerkelijk toegepast, waarbij het concreet daaraan uitvoering geven vanaf 1566 zichtbaar is. Daartoe werden vanaf 1567 door de Kreits *Probationstage* gehouden.²¹³⁵ Belangrijke beslissingen over het muntrecht werden echter steeds aan de keizer overgelaten. Deze bleek herhaaldelijk toegeeflijk jegens muntstanden bij de toepassing van de *Reichsmünzordnung*.

Muntslag kon een lucratieve bezigheid zijn, maar alleen als men het niet zo nauw nam met de muntstandaard, het gehalte aan edelmetaal.²¹³⁶ Aantrekkelijk was het omsmelten van goede munten naar munten met ogenschijnlijk gelijke waarde, maar met een lager gehalte aan edelmetaal.²¹³⁷ Het kiezen voor de Bourgondische muntstandaard was niet aantrekkelijk omdat er nauwelijks profijt was te behalen met muntslag die aan deze norm voldeed. Hetzelfde gold in principe voor de standaard van het Rijk, wanneer deze strikt

²¹³² Verklaring van Helena van Manderscheid-Blankenheim in 1616: '(...) quodque sepius audierit dictam Dominam Abbatissam fateri et declarare quod praeinominata Dna Abbatisa regalia monete per Cesaream Majestatem et septem electores curaverit renovari (...) quodque praeinominata Dna Abbatisa ea de causa certas contributiones dictas Turckensteuer solveret.' (RHCL_RKG, inv.nr. 233 Q26.) Opvallend is dat in een bevestiging van privileges in 1559 door keizer Ferdinand geen melding wordt gemaakt van het muntrecht. RHCL, Thorn 01.187A, inv.nr.16; HHStA, RHR, Gratalia Feudalia, Confirmationes privilegiorum, deutsche Expedition, inv.nr. 46.

²¹³³ Baelde, Subsidies.

²¹³⁴ Jansen meent dat de abdis het muntrecht als persoonlijk bezit bedong in ruil voor de bereidheid persoonlijk de *Türkensteuer* te betalen. Het is een stelling die in het RKG-proces van 1615 tegen de abdis (zie 13.8) is ingenomen. Jansen, Muntrecht, 59-60.

²¹³⁵ Dotzauer, Reichskreise, 306-308.

²¹³⁶ Het voorbeeld van de graven van Bergh is beschreven door: Tangelder, Muntheer, 299.

²¹³⁷ Ook het slaan van munten zonder edelmetaal kon (in de juiste omstandigheden) redelijk lucratief zijn. In 1676 bood een muntmeester de abdis nog een bedrag van 100 dukaten jaarlijks voor het recht om kleine koperen muntjes ('oortjens ende deuten') te slaan. Wolters, Notice Thorn, 200-201 (nr. 66).

werd gevolgd. De steden Nijmegen, Deventer, Kampen en Zwolle, die aanspraak maakten op het muntrecht, verdedigen dit recht als een oud keizerlijk privilege dat de landsheer hen niet kon ontnemen. Op deze wijze ontkwamen zij aan de centralisatie van de muntslag die de Habsburgse landvoogden nastreefden. Om hun munten in het Rijk geaccepteerd te doen worden, waren deze steden echter gedwongen 'muntleden' of 'muntstanden' van de NWK te zijn (vanaf 1567), en zij bleven dit tot ver in de zeventiende eeuw.²¹³⁸ De steden zorgden voor een goede verstandhouding met belangrijke personen en instituties van het Rijk. Een *Münzstand* was echter niet automatisch ook een gewoon lid van de Kreits. De Kreits wilde deze steden wel als gewone standen bij de Kreits betrekken en nam hen op in de matrikels, maar hiertegen konden de steden het Verdrag van Augsburg en de landsheerlijke bescherming inroepen.

Een andere houding dan bij de genoemde steden zien wij bij de graven van Bergh, die vanaf 1557 grote aantallen munten lieten slaan, aanvankelijk in Bergh, waar het muntrecht onder de jurisdictie van het Rijk viel. Zij kozen echter niet voor een coöperatieve houding jegens Rijk en Kreits en verplaatsen hun muntslag vanaf de jaren zestig daarom (in elk geval op papier) van Bergh naar plekken binnen de Bourgondische Nederlanden waar de omstandigheden muntslag mogelijk maakten (door graaf Willem onder andere naar Dieren, door graaf Frederik naar Hedel en later naar Stevensweert). Hun houding leidde tot suspensie van het muntrecht door Kreits en Rijk vanaf 1561 en tot diverse RKG-processen tegen hen.²¹³⁹ Graaf Willem, die nooit een vertegenwoordiger naar *Probationstage* van de Kreits zond, stuurde in 1578 wel gezanten naar een kreitsdag, maar alleen om zijn stelling te verdedigen dat hij muntte binnen de Bourgondische Nederlanden en niet binnen het Rijk of op basis van rijksprivileges.²¹⁴⁰ Zijn muntslag ging echter ten onder door krachtdadig optreden van de autoriteiten in de opstandige provincies. Onder toenemende druk zou ook graaf Frederik zich in 1582 bij de Kreits proberen te verdedigen.²¹⁴¹ Zijn muntslag eindigde echter in 1585. Thorn blijkt tot de plaatsen te behoren waarvan de munten niet voldeden aan de gestelde normen. De eerste algemene maatregelen tegen dergelijke praktijken werden in 1556 door het bestuur in Brussel genomen.²¹⁴² In 1558 werden de verboden herhaald, nu met expliciete vermelding van de abdis van Thorn.²¹⁴³ Een plakkaat van 2 januari 1559 verbood alle leveringen van munten of edelmetaal aan (onder andere) Thorn, omdat dit materiaal werd gebruikt voor de productie van minderwaardige munten.²¹⁴⁴ Blijkbaar achtte men

²¹³⁸ Deventer was minstens tot 1674 vertegenwoordigd op *Probationstage* van de Kreits. Gropp, Muntslag, 92. Zelfs de bisschop van het verre Kamerijk was in 1569 nog bereid geweest aan zijn financiële verplichtingen te voldoen om *Münzstand* van de Kreits te kunnen zijn. NWKA, inv.nr. VI.3 (bundel II) fol. 3.

²¹³⁹ Tangelder, Muntheer, 20.

²¹⁴⁰ Ibidem, 34-35.

²¹⁴¹ Ibidem, 73-74.

²¹⁴² In 1556 werden de emissies van de steden Deventer, Kampen, Nijmegen en Zwolle verboden. Andere muntplaatsen werden nog niet met name genoemd. Gropp, Muntslag, 96-98.

²¹⁴³ Er is sprake van '(...) goude penningen gemunt (...) bij der abdisse van Thoren, gecontrefeyt nae den ducaet van Hongryen'. Ordonnantie van 26 november 1558. Bolsée, Recueil VII, 387-391.

²¹⁴⁴ Deze ordonnantie richtte zich, naast Thorn, specifiek tegen Batenburg, Deventer, Nijmegen en Rekem. Ibidem, 400-402.

zich in Brussel niet bevoegd om in Thorn zelf in te grijpen (vergelijk het eerder beschreven ingrijpen in Terblijt). Diverse ordonnanties van de jaren 1559-1562 verboden de circulatie van alle gouden en zilveren munten van onder andere Thorn.²¹⁴⁵ In 1561 ontving de abdis een vermanende brief van de keizer.²¹⁴⁶ Daarna zond de landvoogdes de graaf van Horn als gezant naar de abdis om dezelfde boodschap over te brengen.²¹⁴⁷ Op te merken is dat de landvoogdes in haar brief met de aankondiging van dit bezoek niet gebiedt (als vertegenwoordiger van een landsheer), maar de wens uitspreekt tot 'goeden naebuerschap und bijwonungh'. In 1563 verbood de graaf van Horn de munten geslagen te Thorn in zijn gebieden.²¹⁴⁸ In 1567 werd Thorn, door afgezanten van de Bourgondische Kreits naar de keizer, genoemd als een van de 'kwade' muntplaatsen.²¹⁴⁹ Thorn werd in 1561 en opnieuw in 1563, samen met diverse anderen, voor het RKG gedaagd wegens het overtreden van de *Reichsmünzordnung* van 1559.²¹⁵⁰ Waarschijnlijk heeft de abdis ook een verweerschrift aan het RKG gestuurd.²¹⁵¹ De processen zijn, wat de eerder genoemde vier steden betreft, uiteindelijk geseponeerd door tussenkomst van de keizer. In 1567 werd de suspensie van het muntrecht van deze steden door de keizer opgeheven. De keizer stelde als voorwaarde dat voortaan aan de *Reichsmünzordnung* zou worden voldaan. Aan te nemen is dat dit ook voor Thorn de uitweg is gebleken wat het RKG-proces betreft.²¹⁵² De suspensie van Thorn werd, zoals al vermeld, in 1569 opgeheven.

Voor de abdis was de druk in verband met het uitoefenen van het muntrecht blijkbaar te groot geworden, zodat toenadering tot de Kreits werd gezocht. De aanvankelijke argumentatie

²¹⁴⁵ Bolsée, Recueil VIII, 14-23 (d.d. 44 okt. 1559), 59-63 (20 april 1560), 127-131 (7 december 1560), 218-224 (17 juni 1561), 320-324 (24 maart 1562), 352-353 (9 november 1562). In de laatste ordonnantie is sprake van het heimelijk transporteren van de slechte munten 'nae Oistlandt, Vranckrijck, Lorreyne ende elders'.

²¹⁴⁶ 'Wir khomen in glaubwürdiger erfahrung das du, neben etlichen andern deiner nechst angesessenen nachbarn, (...) under dem schein Ewerer von uns und dem hailigen Reiche tragenden lehen und munz freyhaiten, die guete munzen haimblicher weise auswechslen, dieselben volghends schmelzen und von newem auf das geprechs und formb der rechten gueten munz in ganz schlecht und gemeinen werdt zumunzen dich understanden sollest. (...) 18 Septembris 1561.' RHCL, Thorn 01.187C, inv.nr. 18818/133.

²¹⁴⁷ Brief van Margaretha van Parma aan de abdis d.d. 31 december 1561 met aankondiging van de komst van de graaf van Horn. GA_HGZ, inv.nr. 5128 bijlage K3.

²¹⁴⁸ Akte van 4 december 1563 (RHCL, Wesseme, inv.nr. 97, proces tegen H. Haex wegens het verspreiden van verboden munten).

²¹⁴⁹ Gropp, Muntslag, 104. In een register van gouden en zilveren munten uit deze periode wordt Thorn vermeld met 'angelotten, doppelducate, ducaten, thaler, halbthaler, dickpfennig, halb batzen, groschen'. NWKA, inv.nr. XII.9 fol. 33-34 en 41.

²¹⁵⁰ Dagvaardingen van 13 november 1561 en 7 juni 1563. Gedaagd werden behalve de abdis van Thorn ook de bisschop van Luik, de graven van Mansveld, Willem van Bronckhorst, de graaf van Bergh, de graaf van Oost-Friesland, de heer van Gronsveld, de vrouwe van Jever en de steden Nijmegen, Deventer, Kampen, Zwolle en Zutphen. Gropp, Muntslag, 72. Volgens Stuben werd er van 1555 tot 1577 door de fiscaal bij het RKG tegen Thorn geprocedeerd (Habets/Flament, Thorn, 292 (nr. 727)). Dit laatste jaar lijkt onwaarschijnlijk.

²¹⁵¹ Er zijn geen stukken bewaard gebleven, maar in 1570 werd bij het vaststellen van een aanslag als argument aangevoerd dat de abdis zelf in een stuk gericht aan het RKG had verklaard tot de NWK te behoren. Dit wordt gesteld in de eerder vermelde verklaring van Adolph Oppenheimer d.d. 24 juli 1700.

²¹⁵² In 1565 rapporteerde de keizerlijke fiscaal dat een aantal in Thorn geslagen munten weliswaar in een 'Probation register' was opgenomen, maar dat er geen aanklacht was ingediend: 'Gegen der frawen Ebtisin zu Thoren ist deren im Probation register begriffenen silbernen muntzen halben als dickpfennig, batzen und halbpatzen auch nitt geclagt worden.' NWKA, inv.nr. XII.9 fol. 24 verso.

tegenover de Kreits in 1549, waarbij de abdis zich onder de bescherming van Karel V als landsheer leek te plaatsen en kreitsstandschap afwees, is mogelijk opgegeven toen het muntrecht moest worden verdedigd. De abdis was gedwongen om in elk geval *Münzstand* van de Kreits te zijn. Aan de druk vanuit de Kreits om ook de financiële verplichtingen van gewone leden te dragen, probeerde Thorn nog te ontkomen door een beroep op een keizerlijk privilege van vrijstelling. Maar in 1569 moest de abdis toegeven aan de druk en werd zij, in elk geval in principe, betalend lid van de Kreits.

Van de opheffing van de suspensie van het muntrecht heeft de abdis niet kunnen genieten. De abdis wilde in de jaren 1569-1572 nog een muntmeester aanstellen, maar de kandidaat werd door de Kreits niet geaccepteerd en kon daarom niet aan het werk. Vanaf 1570 was het bovendien verboden gouden of zilveren munten te slaan binnen het Rijk anders dan in aangewezen muntsteden, tenzij men over eigen goud- of zilverbijlen beschikte.²¹⁵³ Ten westen van de Rijn waren deze muntplaatsen in de NWK alleen Keulen en Aken. Thorn heeft blijkbaar aan dit verbod gehoorzaamd.²¹⁵⁴ Een plakkaat van de hertog van Gulik verbood in 1572 allerlei gouden en zilveren munten, waaronder alle die in de jaren 1559-1566 in Thorn waren geslagen, 'aber nitt seythero'.²¹⁵⁵ In 1574 ontsloeg de abdis haar door de Kreits niet geaccepteerde muntmeester, Peter Bossenhoven, van zijn eed aan haar.²¹⁵⁶ Bossenhoven trad in dienst van de bisschop van Luik.²¹⁵⁷ Abdis Van Brederode was voor het laatst vertegenwoordigd op de *Probationstag* van oktober 1574.²¹⁵⁸ Pas vijftien jaar later zou een abdis weer een vertegenwoordiger sturen.

Twee feiten lijken in strijd met staking van de muntslag rond 1570. Het eerste is een plakkaat van de Staten-Generaal van de Nederlanden van 11 november 1577, waarin alle gouden munten en daalders geslagen in (onder andere) Thorn 'voor billioen' werden verklaard, dat wil zeggen onzuiver, vals, en niet langer geldig.²¹⁵⁹ Dit moet echter betrekking hebben op al langer in omloop zijnde munten, die vóór 1571 waren geslagen. Het tweede feit is het expliciet vermeld worden van Thorn, in het *Abschied* van de rijksdag van 1582 te Augsburg, onder de standen waaraan het muntrecht zou worden ontnomen door middel van een

²¹⁵³ Dit werd in 1570 op rijksniveau besloten op de *Probationstag* te Speyer. Gropp, Muntslag, 84.

²¹⁵⁴ Abdis Josina van der Marck verklaarde in 1591 dat Thorn was geweest 'in exercitio monetæ bis auf das Jahr '70, da die besunder munzstett angesetzt'. NWKA, inv.nr. IX.68 fol. 285.

²¹⁵⁵ Plakkaat van 8 januari 1572. NWKA, inv.nr. XII.16 fol. 342.

²¹⁵⁶ 'Attesttion von erlassung des aidtz' d.d. 20 november 1574 (NWKA, inv.nr. XII.15 fol. 212). Bossenhoven was al eerder de muntmeester van de abdis geweest. In 1574 werd hij, in verband met zijn aanstelling in Luik, door afgevaardigden van de *Probationstag* scherp ondervraagd over zijn slechte reputatie. De eerste vraag was: 'Nachdem er ein altererfahrner muntzmeister, hiebevör auch seines zu Thor gehabtens muntzens halb und sonst hernacher in beschwerlichen verdacht und gefarigkeit geraten, ob er (...) der Reichs muntz und probation abschiedt und ordnung genugsam erinnert?' Ibidem, fol. 233.

²¹⁵⁷ Volgens Wolters zou in 1575 het volgende zijn vastgelegd op een *Probationstag* (Wolters, Notice Thorn, 61): 'Anno 1575 in Maio, beschiedt meldung der Thorischer ungerichter muntz und wirt Bossenhoven gefangen.' Dit is twijfelachtig. Bossenhoven werd in mei 1575 op Guliks gebied gevangengenomen maar al snel weer vrijgelaten. Er is sprake van een 'Schlägerei' waarin hij betrokken was geweest. Bossenhoven was toen muntmeester in Luik, niet in Thorn. NWKA, inv.nr. XII.16 fol. 201-211.

²¹⁵⁸ Ibidem, fol. 152.

²¹⁵⁹ Behalve Thorn werden onder andere Bergh, Batenburg, Horn, Gronsveld en Rekem genoemd. Gropp, Muntslag, 109.

keizerlijk mandaat, als zij verder weigerden zich aan de regelgeving (het *Münzedict*) te houden.²¹⁶⁰ Dit wekt bevreemding. Er zijn geen sporen van Thornse muntslag in de tien jaar daarvoor. In bewaard gebleven stukken van de 'Münzhandlungen' van de Kreits in de jaren 1575-1580, waaronder correspondentie met de keizer, wordt Thorn niet vermeld. De beide graven van Bergh en de vrouwe van Batenburg waren toen duidelijk wel in beeld.²¹⁶¹ In een 'Muntz Ordnung' uit 1578 in het NWKA, een overzicht van gouden en zilveren muntsoorten en hun waarde, komen Thornse munten niet voor.²¹⁶² Twee brieven van de keizer uit 1578 over muntaangelegenheden noemen dezelfde drie partijen (Batenburg en twee keer Bergh), Thorn echter niet.²¹⁶³ In het *Abschied* van de *Münzprobationstag* te Keulen in mei 1579 worden beide graven van Bergh en de vrouwe van Batenburg weer als 'kwade' munters vermeld, Thorn niet. Plakkaten van de hertog van Gulik d.d. 1 januari 1578 en 6 november 1579, met allerlei verboden gouden en zilveren munten, vermelden munten van Bergh en Batenburg, maar niet van Thorn.²¹⁶⁴ De vermelding van Thorn in 1582 lijkt daarom een vergissing, gebaseerd op de oude reputatie van Thorn, niet op recentere activiteiten. In 1589 bleken de gedelegeerden op een *Probationstag* bereid om abdis Josina van der Marck het al jaren niet meer gebruikte muntrecht op haar verzoek weer te laten uitoefenen. Van een op te heffen nog bestaande schorsing was toen geen sprake. Maar de abdis zou uitsluitend munten mogen laten slaan in een van de steden die daarvoor sinds 1570 in de Kreits waren aangewezen, of zij zou moeten kunnen aantonen dat zij over eigen mijnen beschikte. De abdis stelde een bijzonder privilege te hebben dat haar het recht gaf in Thorn munten te slaan, en ook over mijnen te beschikken, die door overstroming van de Maas en door oorlogsgeweld tijdelijk niet in gebruik waren.²¹⁶⁵ Voor een besluit hierover werd de abdis naar de algemene kreitsvergadering verwezen. De abdis richtte verzoeken aan burgemeester en schepenen van respectievelijk Keulen en Aken met het verzoek daar een huis te mogen gebruiken voor haar muntslag. Beide steden wezen haar verzoek af.²¹⁶⁶ De gedachte achter de centrale muntplaatsen was om het proces van muntslag volledig onder controle te brengen. Anderen zouden gebruik moeten maken van de munt in de aangewezen steden. De abdis wilde ongecontroleerd zelfstandig munten slaan binnen een van deze steden, dus niet meer dan een geografische centralisatie. Aken achtte dit 'niet allein hochbedencklich

²¹⁶⁰ Habets en Flament stellen dat het muntrecht op de rijksdag werd ontnomen, maar Tangelder merkt terecht op dat het om een dreigement ging: '§ 67 (...) wie wir dan auch erbietig seyn, daruber unsere sonderne ernstliche Kayserl. Mandaten ausgehen zu lassen und insonderheit diejenige Müntzstand als Battenberg, Bergen, Thor und andere mehr, so da notorie wider angeregte unser Müntz-Edict unrecht gemüntzt, aller ihrer Müntzgerechtigkeit den nichten zu priviren (...)' Een commissie moest binnen vier maanden samenkomen om de problemen 'am Rheinstrohm' aan te pakken en besluiten te nemen over strafmaatregelen. Von Senckenberg, Neue Sammlung III, 410.

²¹⁶¹ *Probationstage* 1577-1579 (NWKA, inv.nr. XII.17a en XII.18). In een kreitsvergadering in 1578 stonden 'die 's Heerenbergischen und Battenburgischen Münzen' op de agenda, die van Thorn niet (NWKA, inv.nr. IX.55).

²¹⁶² NWKA, inv.nr. XII.17a fol. 2.

²¹⁶³ Brieven van 20 augustus en 24 september 1578. NWKA, inv.nr. IX.55 fol. 294 en 323.

²¹⁶⁴ NWKA, inv.nr. XII.17 fol. 169 en inv.nr. XII.18 fol. 100.

²¹⁶⁵ NWKA, inv.nr. XII.9 fol. 343.

²¹⁶⁶ Afwijzingen van 16 oktober (Keulen) en 26 oktober 1589 (Aken). NWKA, inv.nr. IX.68 fol. 282 en 283.

sonder auch dieser statt habenden privilegien (...) prejudicie und nachteilig'.²¹⁶⁷ De abdis richtte zich in 1590 tot de keizer, die geen besluit wilde nemen zonder voorafgaande consultatie van de Kreits.²¹⁶⁸ De Kreits vond de door de abdis verstrekte onderbouwing onvoldoende. De Hertog van Gulik instrueerde zijn vertegenwoordigers voor de kreitsdag van februari 1591 om de keizer een afwijzend advies te geven.²¹⁶⁹ Daarmee verdwijnt het onderwerp uit de vastleggingen van de kreitsdagen. Het slaan van zware gouden en zilveren munten in Thorn was voorbij. Wolters noemt vanaf 1613 weer activiteiten die op (de wens tot) hervatting van de muntslag wijzen, maar het waren munten van lagere waarde of van niet-edele metalen.²¹⁷⁰

Resumerend:

De wens het muntrecht uit te oefenen speelde in de zestiende eeuw een grote rol bij de bereidheid van de abdissen van Thorn om zich bij het opgedrongen kreitslidmaatschap neer te leggen en te kiezen voor het Rijk, na jaren van tegenstribbelen. De terughoudendheid in het optreden van de Brusselse autoriteiten tegen Thorn inzake het muntrecht wijst erop dat Thorn daar niet als onderdeel van de Bourgondische Kreits werd gezien.

13.7 Thorn en de relatie met het Hof van Gelre in de zestiende eeuw

Na de relatie met de Kreits in de zestiende eeuw te hebben beschreven, moeten wij de aandacht richten op een aspect van de relatie met de Spaanse Nederlanden: de relatie tussen Thorn en het Hof van Gelre. Bourgondische/Spaanse aanspraken op enige vorm van soevereiniteit over Thorn waren gebaseerd op het bezit van het hertogdom Gelre en de daaraan verbonden rechten. Maximiliaan had Thorn al onder zijn bescherming geplaatst in zijn hoedanigheid van hertog van Gelre. In 1543, nadat Karel V het hertogdom in bezit had gekregen, werd een nieuw instituut in het leven geroepen, het Hof van Gelre, ook Soevereine Raad genoemd, en gevestigd in Arnhem. Het Hof was zowel regeringsraad als justitieraad, dus bekleed met bestuurlijke en rechterlijke bevoegdheden. Het Hof vertegenwoordigde de hertog en had ruime bevoegdheden.²¹⁷¹ Het fungeerde ook als leenhof. Als er één instituut is dat de landsheer van de Habsburgse Nederlanden vertegenwoordigde en dat regelmatige interactie met Thorn kende, dan is het dit Hof. De landvoogden speelden veel minder vaak

²¹⁶⁷ Ibidem, fol. 283.

²¹⁶⁸ HHStA, RHR, Gratia Feudalia, Confirmationes privilegiorum, deutsche Expedition, inv.nr. 46.

²¹⁶⁹ NWKA, inv.nr. IX.68 fol. 186 verso.

²¹⁷⁰ Wolters, Notice Thorn, 63-64. Een beschrijving van een negental munten geeft De Jonghe, Monnaies.

²¹⁷¹ Berkvens, Gelre, 31 en 35.

een directe rol. De verschillende casus waarin het Hof in de zestiende eeuw een rol had met betrekking tot Thorn, worden hierna kort behandeld.

13.7.1 Geschil met de Luikse officiaal

In 1549 werd door de schepenen van Thorn een vonnis uitgesproken, na lering te Echt en Roermond (beide in Gelders gebied gelegen). Partijen in het proces waren een inwoner van Thorn en een burger van Luik. Daarop verbood de Luikse officiaal door middel van een mandatum verdere rechtshandelingen van de schepenen van Thorn, of de uitvoering van het vonnis. Op verzoek van de schepenen wendde de abdis zich daarop om steun tegen dit ingrijpen in de justitie van Thorn tot de schepenen van Roermond als 'overheufft', wat tegelijkertijd ook de schepenen van Echt deden. De schepenen van Roermond wendden zich op hun beurt tot het Hof van Gelre en verzochten dit om de bisschop van Luik te vragen dergelijk ingrijpen achterwege te laten. De schepenen van Roermond stelden dat 'nyt vuerkhomen dat inde furstendomb Gelre dat wetliche recht durch den Official thoe Luydich solde gesloeten ind verboeden werden'. Zij rekenden, gezien deze tekst, Thorn dus tot het rechtsgebied van het hertogdom Gelre. Het Hof van Gelre gaf aan de schepenen van Roermond te kennen dat aan de burger van Thorn alle steun moest worden geboden om tot executie van het vonnis te komen en richtte zelf een brief aan de bisschop van Luik. Het Hof stelde daarin dat de handelwijze van de officiaal tegen alle gebruiken inging, maar ook 'verkortinge' van de 'hoocheyt' van de hertog van Gelre inhield.²¹⁷²

13.7.2 De kwestie Neeroeteren

In 1551 vroeg de abdis aan de stadhouder van Gelre haar te steunen tegen de bisschop van Luik voor het behoud van de rechtsgang uit Neeroeteren in 'appellationen unde houft oordeelen' naar Thorn en naar Echt. Neeroeteren was tweehurig, met de abdis en de bisschop van Luik (als graaf van Loon) als vrouwe en heer.²¹⁷³ De bisschop, die in 1548 een ordonnantie had uitgevaardigd om het appel binnen het graafschap Loon te centraliseren, wilde de traditionele rechtsgang vanuit Neeroeteren naar Loonse gerechten verleggen.²¹⁷⁴ De Gelderse oppervoogdij strekte zich niet uit over Neeroeteren, waar de graaf van Loon (de bisschop van Luik) voogd was. Maar de abdis stelde dat ook de hertog van Gelre in zijn rechten 'verhindert ende vercort' werd, en het Hof ging daarin mee.²¹⁷⁵ Het Hof wenste hoofdvaart dus ook in deze casus als een vorm van soeverein recht te zien, want het ingrijpen in deze rechtsgang betekende volgens het Hof dat de hertog van Gelre in zijn 'hoich- ende gerechticheyt' werd aangetast.

Dit kreeg in 1557 een vervolg. De abdis beklagde zich opnieuw bij het Hof en betoogde dat de rechtsgang vanuit Neeroeteren al eeuwen via Thorn, Echt en Roermond en zelfs

²¹⁷² GA_HGZ, inv.nr. 1046 (nr. 1112a en 1113a), 1047 (nr. 1131 en 1133), 1066 (nr. 1093).

²¹⁷³ Zie voor algemene gegevens: Hasquin, Gemeenten II, 745-746.

²¹⁷⁴ Van Rensch, Organisatie, 66-67.

²¹⁷⁵ Wolters, Notice Thorn, 146-147 (nr. 40).

tot 'in die kamer van Geller' liep.²¹⁷⁶ De abdis suggereerde daarmee dat het Hof hoogste rechtsinstantie voor de rechtsgang uit Thorn was, en dat er sprake was van Gelderse 'hoocheyt'. Dit kwam niet overeen met de werkelijkheid, maar moest het Hof er blijkbaar van overtuigen dat er een direct Gelders belang was. De stadhouder van Gelre reageerde met een brief aan de bisschop van Luik, waarin hij verzocht om alles bij het oude gebruik te laten.²¹⁷⁷ In 1562 stelde het Hof voor om de kwestie door twee commissarissen van elk der partijen én twee vertegenwoordigers van het Hof in een conferentie in Thorn te laten afhandelen. Dat zou een erkenning van de hertog van Gelre als partij hebben betekend. De bisschop ging niet op dit voorstel in en ontweek elke poging van het Hof om tussenbeide te komen, verwijzend naar zijn 'alder possessie' als heer en voogd van Neeroeteren.²¹⁷⁸ In 1573 sloten de abdis en de bisschop van Luik een compromis, waarmee definitief een einde kwam aan de rechtsgang van Neeroeteren op Thorn en Echt. De vrouwe en de heer van Neeroeteren benoemden samen voortaan appelcommissarissen. Van enige bemoeienis of reactie van het Hof blijkt niets. Hier gedroeg de abdis zich weer als landsvrouwe die geen rekening hoefde te houden met Gelderse belangen.

13.7.3 St. Elisabethsdal

In 1555 ontstond een geschil tussen het klooster St. Elisabethsdal in Nunhem (in het graafschap Horn), eigenaar van een pachthoeve gelegen binnen Thorn, en de pachter van deze hoeve. Op de hoeve rustte de verplichting bij te dragen in het onderhoud van een bruggetje op Horns gebied. Toen het bruggetje vernieuwd moest worden, ontstond onenigheid over de vraag of de eigenaar (het klooster) of de pachter deze last moest dragen. Het klooster daagde de pachter voor de schepenen van Heythuysen (Horns territorium), waar de pachter bezittingen had, en werd in het gelijk gesteld. De pachter was gedwongen te betalen, maar begon een proces in Thorn om de schade te verhalen, en werd daar op zijn beurt in het gelijk gesteld. Het klooster ging tegen dit vonnis in 'appel' bij de schepenen van Echt. De schepenen van Echt bevestigden echter (als lering) het vonnis in Thorn en het vonnis werd ter executie gesteld.

Daarop gaf het klooster aan in appel te willen gaan, maar niet te weten of dit bij het RKG of bij het Hof van Gelre diende te geschieden. De vraag werd voorgelegd aan het Hof van Gelre. De abdis was welwillend en schreef een brief voor het klooster aan het Hof, waarin zij aangaf dat appel op het RKG vanuit Thorn al was voorgekomen. Het Hof wees echter zowel appel op het RKG als appel op het Hof van Gelre af: 'dat men van Echt soll appelleren is nyet gebruyckelick, dat men van Echt int Camergericht soll beroepen ofte appelleren is tegen privilegien deser lantschap'.²¹⁷⁹ Het Hof stelde daarbij niet dat appel op het RKG vanuit Thorn niet toegestaan zou zijn, maar dat een onderdaan van Gelre (wat de pachter in Thorn

²¹⁷⁶ Brief van de abdis aan het Hof d.d. 14 maart 1557. GA_HGZ, inv.nr. 1069 (nr. 2234).

²¹⁷⁷ RHCL, Thorn 01.187B, inv.nr. 997.

²¹⁷⁸ Brief van de bisschop van Luik aan het Hof van Gelre d.d. 15 mei 1562. GA_HGZ, inv.nr. 1070 (nr. 2707).

²¹⁷⁹ Brief d.d. 2 april 1555 van het Hof aan de abdis. GA_HGZ, inv.nr. 1068 (nr. 1930).

volgens de Raad blijkbaar was) zich met succes op het Gelders privilege 'de non evocando' zou kunnen beroepen. Hoewel het Hof dus geen appelinstantie wilde zijn (conform Gelders gebruik), greep het vervolgens toch zelf in en verklaarde dat het vonnis van de schepenen van Echt een 'oirdel boven oirdel' was, 'herkommen uyt materie van represalien'. Het Hof verklaarde het vonnis 'null, van onwerden und gantz nichtich' en gebod de schepenen van Echt de executie op te schorten.²¹⁸⁰ Daarmee werd feitelijk het vonnis in Thorn nietig verklaard. Het opschorten van de executie moest de schepenbank van Echt op bevel van het Hof aan de schout van Thorn opleggen. Hoewel strikt formeel een gebod van het Hof aan de justitie van Echt, was het optreden van het Hof feitelijk een ingrijpen in de rechtspleging te Thorn. Uit de bewaard gebleven stukken blijkt niet of er in Thorn enig verzet was tegen deze besluiten, of dat aan de instructies van het Hof werd gehoorzaamd.

13.7.4 Geschil met de graaf van Horn

In 1560 richtte de abdis zich tot het Hof van Gelre met een klacht tegen de graaf van Horn. De door de voogd benoemde schout van Thorn had een inwoner van Thorn gevangengenomen en op het kasteel van Horn gebracht. Dit was volgens de abdis 'violatio territorii', een schending van de integriteit van het territorium van Thorn door de voogd. De klacht mondde uit in een proces bij het Hof van Gelre. Onduidelijk is of wij dit proces zouden moeten zien als een proces in het Gelderse leenhof tegen de voogd als leenman, of als een direct beroep op de hertog als toezichthoudend oppervoogd. De graaf probeerde de competentie van het Hof in de kwestie in elk geval te ontkennen. Hij stelde de 'exceptio [fori] declinatoris', een afwijzing van de competentie van het Hof. In april 1561 wees het Hof hierover een tussenvonnis. De tegenwerping werd afgewezen en de graaf werd verplicht verder te procederen en te reageren op de klacht van de abdis.²¹⁸¹ In augustus 1561 was het proces gevorderd tot de quadrupliek.

In reactie op het handelen van de schout was het gerecht in Thorn, conform het landrecht, gesloten.²¹⁸² De abdis verzocht het Hof om een vervangende schout aan te stellen zolang het geschil met de graaf van Horn als voogd (over het handelen van diens schout) voortduurde.²¹⁸³ In augustus 1561 wees het Hof dit verzoek af. Het Hof gelastte de abdis toen om het gerecht weer te openen en voor de onderdanen 'wederomme expeditie und administratie van justitie' mogelijk te maken.²¹⁸⁴ Daarmee wilde het hof toch een vergaande bevoegdheid uitoefenen binnen Thorns territorium.

In september 1561 vroeg het Hof van Gelre aan de abdis om stukken van een in Thorn gevoerd proces te verstrekken aan de graaf van Horn, in het kader van het lopend proces voor het Hof van de abdis tegen de graaf. De abdis gaf weliswaar toe aan dit verzoek, maar schreef

²¹⁸⁰ Missive van het Hof aan de schout van Echt d.d. 2 april 1555. GA_HGZ, inv.nr. 1049 (nr. 2197).

²¹⁸¹ Wolters, Notice Thorn, 135-136 (nr. 32).

²¹⁸² Conform artikel 48 van het landrecht. Habets, Landregten, 233.

²¹⁸³ Ibidem, 133-134 (nr. 31).

²¹⁸⁴ 'Wy gesinnen dat Uwe Ed. verschaffen und verfuegen dat id Recht weder geopent (...)' Schrijven van het Hof aan de abdis d.d. 22 augustus 1561. GA_HGZ, inv.nr. 1070 (nr. 2654).

aan het Hof dat '[gij] in diesem und dergelicken fellen in unsen geleendts [territorium] nit hebben toe gebieden' en verklaarde 'alles mit der uytdrucklicher protestation dat wir durch sullicke overschickongh dieser acten uns uwe edele jurisdictie nit ferner willen onderworpen hebben'.²¹⁸⁵ Zij wilde dus de onafhankelijkheid van het gerecht van Thorn ten opzichte van het Hof van Gelre benadrukken, en haar eigen landsheerlijke status. Het proces tegen de graaf eindigde in 1563 met de afwijzing van de klacht van de abdis.²¹⁸⁶

13.7.5 Geschil met de bisschop van Roermond

Een pauselijke bul van 12 mei 1559 bevatte het besluit tot oprichting van een bisdom Roermond. De financiële middelen voor de bisschop zouden worden genomen uit de inkomsten van tienden en kerkelijke goederen. In een volgende pauselijke bul, van 7 augustus 1561, werd bepaald dat dit bisdom onder andere Gelderland ten zuiden van de Waal en het graafschap Horn zou omvatten. Thorn (*Thorela*) wordt in deze bul niet genoemd als onderdeel van het Overkwartier, maar als onderdeel van het graafschap Horn.²¹⁸⁷ Tegen dit besluit kwam er verzet van de bisschop van Luik en diverse wereldlijke heren. Ook de abdis van Thorn verzette zich ertegen dat Thorn van het bisdom Luik zou worden losgemaakt en onder het bisdom Roermond zou gaan vallen.

Eind 1570 wendde de abdis zich met een rekest tot de bisschop van Luik, die zich op zijn beurt tot de Spaanse landvoogd wendde. De landvoogd vroeg advies aan het Hof van Gelre.²¹⁸⁸ Het antwoord is interessant omdat het Hof een uitgebreide beschouwing wijdde aan de positie van Thorn. Het Hof, dat kort daarvoor in 1569 nog aan Alva had gerapporteerd over Thorn op basis van alleen getuigenverklaringen, was nu duidelijk beter geïnformeerd en citeerde onder andere uit de oorkonde van 1282 (betreffende het afkopen van de voogdbede) en uit het landrecht van Thorn. Het Hof betoogde dat Thorn noch tot het Gelders territorium, noch tot dat van Horn behoorde en dat daarom de pauselijke bul geen basis kon vormen voor de aanspraken van de bisschop van Roermond.²¹⁸⁹ Thorn is tot het bisdom Luik blijven behoren.

13.7.6 Een onderzoekscommissie

In maart 1584 benoemde het toen in Roermond gevestigde Hof van Gelre, in opdracht van de landvoogd, een commissie van twee personen om een onderzoek in te stellen naar 'seeckere swaericheden ofte schandalen' onder de 'geestelycke personen ofte religieusen' in Thorn.²¹⁹⁰ Dit optreden was alleen te rechtvaardigen vanuit een ruime interpretatie van de

²¹⁸⁵ Brief van de abdis aan het Hof d.d. 8 oktober 1561. GA_HGZ, inv.nr. 1070 (nr. 2669).

²¹⁸⁶ ARA_Leef, inv.nr. 30. Een inventaris uit 1718 van het (nu grotendeels verdwenen) archief Egmont bevat onder andere het vonnis: 'Sentence rendue au conseil de Gueldre entre le seigneur comte de Homes et la dame abesse de Thoorntouchant la jurisdiction et autres preeminences dudit Thoornt de l'an 1563'. Een kopie van deze inventaris in: Gemeentearchief Weert, aanwinsten niet-gemeentelijke archiefbescheiden en documentatie, D-281.

²¹⁸⁷ Habets, Geschiedenis II, 45-51.

²¹⁸⁸ Brief d.d. 2 december 1570 van de landvoogd aan het Hof van Gelre. GA_HGZ, inv.nr. 660 (nr. 2424).

²¹⁸⁹ Brief d.d. 1 februari 1571 van het Hof aan de landvoogd. GA_HGZ, inv.nr. 661 (nr. 2448).

²¹⁹⁰ Wolters, Notice Thorn, 136 (nr. 33).

bevoegdheden voortvloeiend uit de oppervoogdij (waarover later meer). Helaas ontbreken alle verdere gegevens over de activiteiten van deze commissie.

Resumerend:

De relatie met het Hof van Gelre was veel intensiever dan die met de hoogste rijksgerechten. Het Hof was in de zestiende eeuw geen appelinstantie voor Thorn, maar accepteerde wel rekestten van partijen (zoals van het klooster St. Elisabethsdal). Het Hof werd door de abdis vooral aangeroepen als vertegenwoordiger van de oppervoogd in zijn rol van beschermheer, in de hier behandelde periode met name ter handhaving van justitiële rechten van het schepengerecht van Thorn. In de kwestie St. Elisabethsdal ging het ingrijpen van het Hof heel ver, zeker in vergelijking met de zeer beperkte justitiële bevoegdheden van de voogd. Ook de bevelen van het Hof in het kader van het proces tegen de graaf van Horn, en het instellen van een onderzoekscommissie, zijn inbreuken op de landsheerlijke status van de abdis. De abdis gaf één keer, toen het Hof een haar onwettig besluit nam, te kennen dat het Hof geen onbeperkte competentie had, maar gehoorzaamde ook toen toch aan de wens van het Hof.

Het Hof meende herhaaldelijk dat de 'hoocheyt' van de hertog van Gelre in het geding was wanneer het om Thorn en de rechtsgang vanuit Thorn op Echt ging. Het Hof mat zich ook ruime bevoegdheden aan. Toch lijkt het Hof Thorn in deze periode niet te hebben willen beschouwen als Gelders territorium, al achtte het Hof het Gelders appelprivilege wel van toepassing op inwoners van Thorn. Al met al een verwarrend beeld, maar er was zeker sprake van Gelderse invloed.

13.8 De periode van de Tachtigjarige Oorlog

In de voorafgaande hoofdstukjes zijn onderwerpen al tot in de periode van de Tachtigjarige Oorlog gevolgd. Er zijn betrekkelijk weinig gegevens beschikbaar over de algemene wederwaardigheden van het Land van Thorn tijdens de eerste helft van de Tachtigjarige Oorlog. Thorn (of in elk geval de abdij zelf) lijkt in principe als neutraal gebied te zijn beschouwd. Dat wordt in elk geval gesteld in een brief van prins Maurits aan de abdis uit 1596 en lijkt af te leiden uit een sauvegarde van een Spaanse commandant uit 1599.²¹⁹¹ Maar de militaire commandanten trokken zich hier in de praktijk meestal weinig van aan wat het grondgebied betrof. In het archief van de NWK vinden wij een reeks klachten namens Thorn over het optreden van militairen van de strijdende partijen. In 1579 en 1580 werden de akkers niet bebouwd vanwege de verwoestingen en de voortdurende aanwezigheid van

²¹⁹¹ Respectievelijk RHCL, Thorn 01.187B, inv.nr. 747 en Habets/Flament, Thorn, 299 (nr. 745). Wat de eerste verklaring betreft: door de belangrijke bezittingen van de abdis in de omgeving van Breda bestond er een nauwere relatie met het geslacht Oranje-Nassau.

soldaten.²¹⁹² Daarna wilde er maar geen eind komen aan inkwartieringen en het afpersen van contributies. Volgens een verklaring zou aan het kleinste van de drie dorpen onder de jurisdictie van de abdis van 1577 tot 1590 al 39.400 gulden Brabants aan contributies zijn afgeperst door beide partijen, terwijl daarnaast nog zeer vaak inkwartieringen plaatsvonden. In één jaar had men 36 inkwartieringen geteld.²¹⁹³ Als dit bedrag correct is, dan vallen de (niet betaalde) financiële eisen van Rijk en Kreits daarbij in het niet.

Zoals al beschreven, is de relatie met de Kreits in de eerste decennia van de oorlog lang verwaarloosd door de abdis, en in die houding stond zij niet alleen. De Kreits bleef vergaderen, maar van de circa 35 uitgenodigde standen verschenen er vaak maar rond de vijftien op vergaderingen.²¹⁹⁴ Pas in het laatste decennium van de zestiende eeuw, 20 jaar na het aanvaarden van het kreitslidmaatschap, gedroeg Thorn zich wat de vergaderingen betreft als een gewone kreitsstand en stuurde de abdis regelmatig afgevaardigden naar de kreitsdagen. Op de kreitsdag die van 30 april tot 4 mei 1590 in Dortmund plaatsvond, presenteerde de vertegenwoordiger van de abdis een 'memoriaal' waarin werd gesteld dat 'dis geringe Stifft' weliswaar was aangeslagen voor rijksbijdragen, maar dat Thorn dankbaar was dat er weinig druk was uitgeoefend om te betalen. Thorn leed al jaren onder militaire overlast en de Kreits had geen enkele bescherming kunnen bieden. De laatste vier jaren waren bijzonder zwaar geweest. De Kreits zou er daarom wel begrip voor hebben dat Thorn geen bijdragen kon betalen en de abdis verzocht om kwijtschelding. Thorn zou graag bereid zijn te betalen wanneer er vrede heerste.²¹⁹⁵ Op verzoek van de abdis stuurde de Kreits een brief aan de gouverneur van Roermond om te protesteren tegen een door de Spanjaarden geëiste contributie.²¹⁹⁶

De Kreits had al eerder besloten, vanwege de grote lasten veroorzaakt door de Nederlandse opstand, om de *Türkensteuer* van de jaren 1582 en 1594 collectief niet te betalen aan het Rijk.²¹⁹⁷ Er werden echter wel aanslagen voor *Kreissteuer* opgelegd, die Thorn evenmin betaalde. In juli 1597 bedroegen de achterstallige betalingen 492 gulden (41 *Römermonate*). De penningmeester van de Kreits dreigde met dwangmaatregelen in de vorm van 'Arresten', wat het in gijzeling nemen van inwoners van Thorn inhield. De Kreits besloot op de kreitsdag in Duisburg in juli 1597 om te voldoen aan een verzoek van de keizer tot betaling van 500 ruiters voor de strijd in Hongarije tegen de Osmanen. Ook de abdis zegde toe om haar

²¹⁹² 'Inden jaer 1579 und '80 is mit der belagerungh van Maestricht t'lant also destruiert so durch inlegerungh van Italianen und Switzer gevort [aangevoerd] durch Graven Haniball van Hongen (...) dat dair keijn landt inder zeytt van 2 jaeren is gebouwt geworden (...)' (Verklaring van de schepenen van Thorn d.d. 9 februari 1595, NWKA, inv. nr. IX.71 fol. 191-192). De bedoelde aanvoerder in Spaanse dienst is graaf Jakob Hannibal von Hohenems, die in februari 1579 Weert innam en vervolgens deelnam aan het beleg van Maastricht.

²¹⁹³ NWKA, inv.nr. IX.75 fol. 386-389.

²¹⁹⁴ In oktober 1583 verschenen slechts dertien standen, in april 1584 slechts twaalf. NWKA, inv.nr. IX.59 fol. 156 en IX.61 fol. 5.

²¹⁹⁵ NWKA, inv.nr. IX.75 fol. 386-389.

²¹⁹⁶ Brief d.d. 7 mei 1590 aan 'Johan Andrea Cigoigna, (...) Gubernatoren zu Ruremundt und Superintendent General uber die contributionen.' RHCL, Thorn 01.187C, inv.nr. 18818/110.

²¹⁹⁷ De keizerlijke fiscaal bij het RKG begon een proces tegen de standen van de Kreits, dat in 1597 nog gevoerd werd. NWKA, inv.nr. IX.76 fol. 221-241.

aandeel in deze aanslag (12,5 *Römermonate*, 150 gulden groot) te zullen voldoen. Volgens een aantekening op het verzoek van Thorn om kwijtschelding van de overige openstaande bedragen werd dit verzoek ingewilligd, onder voorwaarde dat Thorn de 150 gulden zou betalen.²¹⁹⁸ Beide vorderingen duiken echter in 1599 weer op in de registers van de penningmeester van de Kreits.²¹⁹⁹

In de eerste helft van 1597 werd in de Kreits het voorstel gedaan om, na inventarisatie van alle klachten (*gravamina*), een deputatie naar de beide strijdende partijen in de Nederlanden te zenden om deze klachten van de standen over te brengen. Slechts vijf standen stuurden echter hun klachten schriftelijk aan de Kreits. Daartoe behoorden Thorn en Gronsveld. De klacht van Thorn richtte zich alleen op het heffen van contributies door de Spanjaarden in de heerlijkheid Ubach, eigendom van de abdis. Gezien de geringe belangstelling vanuit de Kreits, werd vervolgens echter afgezien van het zenden van deze deputatie.²²⁰⁰

Op de kreitsvergaderingen van november 1598 en mei 1599 was de abdis niet vertegenwoordigd.²²⁰¹ De abdis werd echter onder druk gezet vanuit de Kreits om het genoemde bedrag van 150 gulden daadwerkelijk te voldoen. Interessant is een brief aan de abdis uit augustus 1599 van de Keulse jurist Grimoldt die als vertegenwoordiger van de abdis in kreitsvergaderingen optrad. Hij benadrukte de dreiging van executiemaatregelen door de Kreits, maar wilde van de abdis andere argumenten om in de vergadering te gebruiken dan het intussen gebruikelijke verhaal over armlastigheid van het stift en militaire overlast. De abdis had niet gereageerd op diverse eerdere brieven, maar de advocaat wilde nu dringend antwoord én een ondertekende volmacht.²²⁰² Het zijn tekenen van de weer tanende belangstelling van de abdis voor de Kreits. Op de vergadering van augustus 1599 was de abdis wel weer vertegenwoordigd, en liet een klaagzang presenteren.²²⁰³ Het kapittel had de abdis desgevraagd het advies gegeven om de 150 gulden te betalen.²²⁰⁴ Er werd daarom een 'schat' opgelegd in Thorn die meer dan 300 gulden opbracht. Deze 'schat' is bijzonder. Blijkbaar hadden de standen van Thorn ermee ingestemd, terwijl zij zich niet lang daarna fel verzetten tegen schatheffing ten behoeve van betalingen aan de Kreits. De speciaal naar de Kreits gezonden afgevaardigden van Thorn wisten echter te bereiken dat ook deze 150 gulden *Türkensteuer* werden kwijtgescholden.²²⁰⁵ Enerzijds werd 'das verderben des lands' aangevoerd, anderzijds werd gewezen op het onvermogen van de Kreits om het stift Essen te beschermen. Essen was in december 1598 door Spaanse troepen bezet en geplunderd. Het ver naar het Westen gelegen Thorn zou daarom al helemaal niet op bescherming kunnen

²¹⁹⁸ Ibidem, fol. 122. De aantekening is echter weer doorgekruist.

²¹⁹⁹ 'Restanten aller Kreisstende in maio 1599.' NWKA, inv.nr. IX.80 fol. 330.

²²⁰⁰ NWKA, inv.nr. IX.76 fol. 1 e.v.

²²⁰¹ NWKA, inv.nr. IX.77 en IX.80.

²²⁰² Brief van R. Grimoldt uit Keulen d.d. 22 augustus 1599. RHCL, Thorn 01.187C, inv.nr. 18818/122.

²²⁰³ NWKA, inv.nr. IX.81 fol. 256.

²²⁰⁴ 'Extracten uijt het Prothocol (...) Capitels van Thorn'. RHCL, Thorn 01.187B, inv.nr. 729.

²²⁰⁵ RHCL_RKG, inv.nr. 233 Q6, Q37, Q38 en Q44.

rekenen. Nu de druk om te betalen was weggevallen, lijkt de abdis de belangstelling voor de Kreits weer enige jaren te hebben verloren.

Muitende Spaanse troepen, de gealtereerden, zorgden in de jaren 1600-1607 voor dreiging en ernstige overlast. Zij gingen zelf contributies innen omdat hun soldij niet werd betaald. In oktober 1600 werden in Thorn drie opties overwogen: zich aansluiten bij een delegatie die de Kreits naar de aartshertog in Brussel wilde zenden, zelf afgevaardigden naar de aartshertog sturen, dan wel zich aansluiten bij een plan van de steden Aken en Luik om zelf een defensieve strijdmacht te vormen. Het kapittel vond het, gezien de ligging van Thorn, noch raadzaam om soldaten in dienst te nemen, noch om zich met 'groote klachten' tot de aartshertog te wenden.²²⁰⁶

In 1602 trok Maurits met een leger langs de linker Maasoever naar het zuiden. In Thorn zouden hij en zijn officieren eind juni door de abdis warm zijn ontvangen. Het omringende platteland leed echter zwaar.²²⁰⁷ In augustus legerde de Spaanse veldheer Spinola troepen in Thorn en verdreef van daaruit muiters die zich in Hamont hadden genesteld, zo'n 25 kilometer ten westen van Thorn.²²⁰⁸

Op de kreitsvergadering van mei 1602 in Lippstadt was de abdis niet vertegenwoordigd.²²⁰⁹ Hetzelfde geldt voortwee kreitsdagen in 1603.²²¹⁰ In een overzicht van de kreitspenningmeester getiteld 'kreisrestanten und bewilligung bis ad Oct. 1603' staat Thorn vermeld met een schuld van 666 gulden, maar met de aantekening 'ungewiss'.²²¹¹ In 1605 was de vordering van de Kreits opgelopen tot 690 gulden.²²¹² De abdis vroeg weer advies aan het kapittel. Dit adviseerde in maart 1605 'dat niet en dient dat wir ons van den Rijck gans affsnijden'.²²¹³ Ook in november 1606 stelde het kapittel dat het niet raadzaam was zich, zoals tot dan toe was geschied, van de Kreits af te wenden.²²¹⁴ In mei 1606 was in een landsvergadering in Thorn echter besloten dat de standen niet bereid waren de *Türkensteuer* te betalen waarvoor een aanslag was opgelegd, maar dat de standen wel bereid waren in geval van 'extraordinarisse beschwernissen van mutinationen oder diergelijcken gewalt saecken' de abdis te ondersteunen in de eventuele financiële lasten.²²¹⁵ Men wilde dus alleen betalen wanneer dit direct nut kon afwerpen, niet voor de oorlog tegen de Turken.

In 1606 vormden muitende Spaanse troepen opnieuw een probleem. Zij hadden hun hoofdkwartier weer in Hamont gevestigd. De abdis diende op de kreitsdag in augustus van dat jaar een schriftelijke klacht in over hun optreden. Gezien de omstandigheden zou het

²²⁰⁶ 'Extract uijt het Protocol, 31 Oct. 1600.' RHCL, Thorn 01.187B, inv.nr. 729.

²²⁰⁷ Van Meteren, *Historie* 8, 163-164.

²²⁰⁸ Creemers, *Aanteekeningen*, 82. Bron: Chapeauville, *Gesta*, 629.

²²⁰⁹ NWKA, inv.nr. VIII.3. Gronsveld en Rekem waren vertegenwoordigd. Wittem wordt niet genoemd.

²²¹⁰ NWKA, inv.nr. VIII.4 fol. 128 en 469.

²²¹¹ *Ibidem*, fol. 439.

²²¹² RHCL, Thorn 01.187C, inv.nr. 18818/94.

²²¹³ 'Extract uijt een ander Prothocol des Capittels, 13 marty 1605.' RHCL, Thorn 01.187B, inv.nr. 729.

²²¹⁴ 'Extract des Ew. Cap. Prothocols, den 18 Nov. 1606: (...) gantz onradsam vindt dat men sich wijders (gelijck bisher geschiet is) vanden Kreitz soude affscheijden.' RHCL_RKG, inv.nr. 233 Q30.

²²¹⁵ Verslag van de vergadering van 16 mei 1606. *Ibidem*, Q7.

voor Thorn onmogelijk zijn enige bijdrage aan de Kreits te betalen.²²¹⁶ In december 1606 werd een speciale kreitsdag belegd om over het probleem van deze gealtereerden te spreken.²²¹⁷ In de uitnodiging van de hertog van Gulik is sprake van het organiseren van gewapende weerstand tegen deze muiters.²²¹⁸ Dat gebeurde echter niet. De activiteit van de Kreits bleef beperkt tot het sturen van protestbrieven aan de strijdende partijen.

De frequentie waarmee de Kreits vergaderde was na 1600 gemiddeld lager dan in de decennia daarvoor, toen er vaak twee keer en soms drie keer per jaar een kreitsdag plaatsvond. Na 1610 vonden er zelfs twintig jaar lang (tot 1631) geen algemene kreitsvergaderingen plaats.²²¹⁹ Er werden wel *Probationstage* gehouden.

Het geschil tussen de abdis en de standen van Thorn over het betalen van bijdragen aan de Kreits en van *Türkensteuer* aan het Rijk duurde voort. In 1611 adviseerde het kapittel om onpartijdige personen aan te wijzen om dit geschil tot een oplossing te brengen.²²²⁰ De abdis zocht echter de confrontatie en probeerde de inwoners met juridische maatregelen tot betaling te dwingen. Toen de schepenen van Thorn weigerden daar medewerking aan te verlenen, begon de abdis in 1615 een proces bij het RKG tegen de schepenen. Dit proces kwam na 1619 tot stilstand, zonder dat er een vonnis was geveld.

In 1619 kreeg de abdis weer eens een aanmaning van de penningmeester van de Kreits, met het dreigement 'des beharlichen nichtzahlens halben (...) mit executions mitteln (...) zu verfahren'.²²²¹ In 1620 bedroeg de betalingsachterstand 440 gulden. Thorn stond daarin niet alleen, want ook Luik had al lang niets betaald.²²²² Uiteindelijk kwam het toch tot het gebruik van dwangmiddelen van de zijde van de Kreits. In 1626 werden in Maaseik enkele inwoners van Thorn op verzoek van de Kreits gevangengenomen. Er volgde een proces bij het RKG van inwoners van Thorn tegen de abdis en tegen de schepenen van Maaseik.²²²³ De abdis stelde dat zij niet betrokken was bij deze executoriale maatregelen van de Kreits. Inwoners van Thorn wendden zich ook met een verzoekschrift tot de *Probationstag* van de Kreits in mei 1626, omdat zij meenden dat de vordering van de Kreits samenhang met het muntrecht van de abdis.²²²⁴ Zij stelden zowel in het verzoek als in de RKG-processtukken dat er vanuit Thorn nog nooit iets aan de Kreits was betaald, anders dan door de abdis zelf in verband met

²²¹⁶ '(...) das wirj neben haver, brodt, bier und dergleichen noch dausent gulden bb. den gealtereerden albereit geben muessen und damit noch von weiter beschwernissen derselben nit versicheret seindt als mit inlogeringh, rauben und steelen (...) Was die restanten belangen, willen mit erster gelegenheit verheffen die selbe verricht sollen werden. (...) Thorn 4 dec. 1606.' NWKA, inv.nr. VIII.6 1/2 fol. 414.

²²¹⁷ NWKA, inv.nr. VIII.6 fol. 340.

²²¹⁸ Brief van de hertog van Gulik d.d. 8 november 1606. RHCL_RKG, inv.nr. 233 Q29.

²²¹⁹ De dood van de hertog van Gulik in 1609 zonder directe erfgenaam heeft daarbij een rol gespeeld.

²²²⁰ 'Extract de Anno 1609, 24 Nov.' RHCL, Thorn 01.187B, inv.nr. 729.

²²²¹ RHCL, Thorn 01.187C, inv.nr. 18818/92.

²²²² 'Relatio der herren deputirte wegen abgehörter Kraijs rechnungen 1605-1619 in Maio 1620.' NWKA, inv.nr. III.10 fol. 3.

²²²³ RHCL_RKG, inv.nr. 234.

²²²⁴ NWKA, inv.nr. XII.34 fol. 4.

haar *Münzregal*.²²²⁵ Het proces kwam al snel tot stilstand omdat de gevangenen na korte tijd weer werden vrijgelaten.

Vanaf het tweede decennium van de zeventiende eeuw werden er door de abdis weer activiteiten ontplooid op het gebied van muntslag. In de jaren 1613-1614 had de abdis in elk geval weer een muntmeester.²²²⁶ Waar de muntslag plaatsvond, is niet bekend. In de jaren twintig was de abdis regelmatig vertegenwoordigd op de *Münzprobationstage*. Deze dagen werden, misschien vanwege het niet plaatshebben van reguliere kreitsvergaderingen, druk bezocht. Mogelijk beperkte het interesse van de abdis zich echter tot de wens haar recht van muntslag uit te oefenen.²²²⁷ De abdis presenteerde op de vergadering van 7 oktober 1627 een nieuwe muntmeester.²²²⁸ Hij werd 'zu solchem muntzmeisters ampt auff der Thorischen Muntzen admittirt'.²²²⁹ De *Probationstag* gaf de abdis desgevraagd toestemming om (kleinere) munten te slaan.²²³⁰ Daarbij werd de verwachting uitgesproken dat 'durch hochgedachte fraw abdissin die schuldige kreisrestanten dermalle eins entrichtet werden'.²²³¹ Het was ijdele hoop. Volgens een door Stuben in zijn verzameling documenten uit 1700 weergegeven verklaring van de penningmeester van de Kreits, zou de abdis in 1625 een bedrag van 260 gulden hebben betaald.²²³² Gezien de opmerking over 'Restanten' in 1627, heeft de abdis waarschijnlijk alleen haar bijdragen voor de *Probationstage* betaald. Na de jaren twintiger heeft de muntslag waarschijnlijk lang stilgelegen, om pas in 1648 hervat te worden. Dit verklaart mede de geringe belangstelling voor de Kreits in deze periode. In 1630 tekende de abdis een schriftelijke verklaring dat zij het in 1615 begonnen en in 1619 tot stilstand gekomen proces bij het RKG staakte. Daarmee gaf zij dus ook de moed op om haar onderdanen tot betalingen te dwingen en was er geen mogelijkheid om te voldoen aan de vorderingen van de Kreits, anders dan de beperkte betalingen uit haar eigen middelen in verband met het muntrecht. Over de vraag of de abdis het recht had de onderdanen *Türkensteuer* te doen betalen, zegt haar eenzijdige verklaring echter niets.²²³³ De interne vrede werd hersteld en de abdis zag blijkbaar geen noodzaak om de Kreits ter wille te zijn. De Dertigjarige Oorlog heeft zich in zijn eerste decennium elders in het Rijk afgespeeld. Aan het eind van de jaren twintig veranderde dit. In 1630 en 1631 verschenen keizerlijke

²²²⁵ RHCL_RKG, inv.nr. 234 fol. 32.

²²²⁶ Wolters, Notice Thorn, 181-182.

²²²⁷ Thorn was in elk geval vertegenwoordigd op bijeenkomsten van mei 1623, oktober 1624, mei 1625, mei en oktober 1626, mei en oktober 1627 en mei 1629. NWKA, inv.nr. XII.33 en XII.34.

²²²⁸ Simon Zimpe, die voorheen in dienst was geweest van de hertog van Brunswijk. NWKA, inv.nr. XII.34 fol. 191, 199 en 206.

²²²⁹ Dit lijkt erop te wijzen dat munten buiten de aangewezen muntsteden weer mogelijk was. De heer van Batenburg overlegde een brief van de keizerlijke kanselarij waarin werd bevestigd dat hem dat door de keizer werd toegestaan. NWKA, inv.nr. XII.33 fol. 130.

²²³⁰ De abdis had verzocht om munten van tien, vijf en van een halve stuiver te mogen slaan. NWKA, inv.nr. XII.38 fol. 6.

²²³¹ Extract uit het 'Müntz probation-abscheidt' d.d. 12 oktober 1627. RHCL_RKG, inv.nr. 234 fol. 46.

²²³² Stuben, 'Illustrißimae imperialis ecclesiae Thorensis jura immedietas (...)', nr. 58.

²²³³ Verklaring d.d. 28 februari 1630. Op 5 juli 1630 verklaarden decanes Anna Eleonora van Staufen en het kapittel dat dit proces zonder hun toestemming was begonnen en dat zij niets liever zagen dan 'peijs en vrede' tussen de abdis en haar onderdanen. RHCL, Thorn 01.187B, inv.nr. 771.

troepen in de omgeving, die van Thorn contributies eisten. In 1631 lagen troepen van Johan van Nassau in het tot het land van Thorn behorende dorp Stramproy.²²³⁴ Thorn verzette zich daartegen en kreeg steun van de Spaanse landvoogdes. Midden in deze onrustige periode overleed abdis Anna van der Marck op 10 januari 1631. Haar opvolging leidde tot een heftige strijd tussen twee kandidaten, die hierna in 13.9 apart zal worden behandeld. Deze strijd zou een periode van 25 jaar inluiden waarin Thorn zich duidelijk in de invloedssfeer van de Spaanse Nederlanden bevond. Op de kreitsdag van oktober 1631, de eerste sinds 1609, was de abdis niet vertegenwoordigd.²²³⁵ Dit kan wijzen op het zich afwenden van Rijk en Kreits, waar zeker sprake van was, maar ook (mede) veroorzaakt zijn door de problemen rond de verkiezing van een nieuwe abdis. Het muntrecht werd blijkbaar niet meer uitgeoefend en de *Probationstage* werden in de decennia na 1630 niet meer bezocht.²²³⁶

Tijdens het beleg van Maastricht in 1632 werd Thorn geconfronteerd met talrijke inkwartieringen van Spaanse troepen. Na de val van Maastricht bouwden de Spanjaarden in 1633 het op maar vier kilometer afstand van Thorn gelegen stadje Stevensweert om tot vesting. Dit bracht veel militaire activiteit in de omgeving. In december 1633 bedankten de inwoners van Thorn de gouverneur van Gelre dat hij hen had proberen te beschermen, maar klaagden over de vele doortochten van Spaanse konvooien.²²³⁷ Uit enkele brieven blijkt dat de gouverneur zijn best deed om Thorn te sparen vanwege 'la neutralité qui de tout temps avoit esté observé avec vous'. In oktober 1634 was Johan van Nassau-Siegen (die toen in Spaanse dienst was overgegaan) op bezoek in Thorn.²²³⁸ Hij zou een belangrijke rol spelen in het geschil over de benoeming van een nieuwe abdis.

Vanaf 1636 verschenen er weer regelmatig keizerlijke troepen in de omgeving, die contributie-eisen stelden aan alle heerlijkheden die als rijksgebied zouden kunnen worden aangemerkt. In 1636 gebeurde dat onder commando van keizerlijk maarschalk Piccolomini. Daarmee geconfronteerd, zocht Thorn opnieuw bescherming bij de Spaanse landvoogd. Als de hertog van Gelre slechts (opper)voogd was en Thorn een rijksstand, dan was deze houding juridisch absurd, want hoe kon men lasten van het Rijk afwijzen? Vanuit financieel opportunisme volkomen begrijpelijk, staatsrechtelijk een ontkenning van de status van rijks- en kreitsstand. Maar als zodanig zagen de inwoners van Thorn zich ook niet. In april 1638 en in maart 1639 schreef de Spaanse landvoogd weer brieven ten behoeve van Thorn aan keizerlijke commandanten.²²³⁹ Thorn liet zich deze bescherming graag ten deel vallen.

²²³⁴ Creemers, Aanteekeningen, 86.

²²³⁵ NWKA, inv.nr. V.7 (Band IV) fol. 130.

²²³⁶ Stukken van de *Probationstage* 1632-1649: NWKA, inv.nr. XII.35 tot en met XII.39.

²²³⁷ Gemeentearchief Roermond, Archief Parochie H. Michaël te Thorn, inv.nr. 215.

²²³⁸ Hij bepaalde dat het dorp Stramproy vrij zou worden gehouden van inkwartiering in ruil voor de levering van hoeveelheden brood, bier en boter aan zijn soldaten. Briefje d.d. 23 oktober 1634. RHCL, Thorn 01.187D, inv.nr. 253.

²²³⁹ Hij verklaarde niet te willen toestaan dat de troepen van Piccolomini in strijd met het recht van bescherming door de Spaanse koning de abdij contributies oplegden. Brief van de landvoogd d.d. 14 april 1638. RHCL_HvG, inv. nr. 874.

Toch was de abdis op de kreitsdag die op 3 december 1638 in Keulen begon, aanvankelijk vertegenwoordigd, zoals wordt vermeld in het verslag.²²⁴⁰ De vergadering werd door 22 van de 30 uitgenodigde standen bezocht. Luik ontbrak en de Kreits vreesde zelfs dat het zich volledig aan de Kreits wilde onttrekken.²²⁴¹ Thorn vertrok blijkbaar tussentijds, want het ontbreekt in het *Abschied* van januari 1639.²²⁴² Aangezien de Kreits, onder zware keizerlijke druk, er mee instemde om grote militaire lasten op zich te nemen, zal de abdis zich niet hebben willen aansluiten bij de genomen besluiten. In december 1640 stuurde de Spaanse landvoogd, ongetwijfeld op verzoek van de abdis, een brief aan de keizer, waarin hij stelde dat de abdis van Thorn geen rijksstand was maar rechtstreeks onderworpen was aan het vorstendom Gelre, en daarom van contributie-eisen van keizerlijke troepen verschoond diende te blijven.²²⁴³ Op de vergadering van de Kreits in november en december 1642 was de abdis niet vertegenwoordigd.²²⁴⁴ Tijdens de vergadering stuurde de keizer, waarschijnlijk op verzoek van de Kreits, aanmaningsbrieven aan diverse niet-betalende standen in de Kreits, waaronder Thorn en Luik.²²⁴⁵ De dreiging van keizerlijke troepen bleef aanwezig. Begin 1642 had Stramproy veel te lijden van keizerlijke militairen.²²⁴⁶ In maart 1643 schreef de landvoogd weer een brief aan een keizerlijk commandant ten behoeve van Thorn, verklaarend dat Thorn 'in het gebied van Zijne Majesteit' (de Spaanse koning) gelegen zou zijn.²²⁴⁷ Thorn bleef voor de Spaanse bescherming kiezen. In een verzoekschrift van abdis en inwoners van Thorn aan het Hof van Gelre d.d. 29 juli 1644 verzochten zij om bescherming tegen de troepen van de landgravin van Hessen. Deze protestantse soldaten hadden de keizerlijke militairen verdreven. Thorn wordt in het verzoekschrift beschreven als 'een oprecht allodium ende een vrij eiggen, niemanden oijth ter tijdt in resorts ofte jurisdictie en heeft gekent ofte is kennende dan allenlick den hertogh van Gelre als haeren oppervooght ende schutz ofte schermheere'.²²⁴⁸ De tekst is dubbelzinnig, maar kan zo gelezen worden dat Thorn de jurisdictie van de hertog van Gelre zou erkennen, een interpretatie waar het Hof van Gelre 50 jaar later in elk geval voor zou kiezen. Na de dood van abdis Anna Eleonora van Staufen in 1646 (zij was vanaf 1645 tevens abdis van het stift Essen geweest) veranderde deze lijn niet. Eind 1647 wendde de nieuwe abdis, Anna Katharina van Salm-Reifferscheidt, zich tot het Hof van Gelre in Roermond om opnieuw bescherming te krijgen tegen contributie-eisen, nu

²²⁴⁰ NWKA, inv.nr. V.8 (Band III) fol. 86, 92 en 100.

²²⁴¹ NWKA, inv.nr. VIII.10 fol. 11.

²²⁴² NWKA, inv.nr. V.8 (Band VII) fol. 85-139.

²²⁴³ '(...) sub praetextu ac si praedictum Thoor quoque membrum Imperij et de eo dependens esset. (...) dictus locus (...) Imperium nullo modo recognoscat sed nude a Ducatu geldriensi dependeat.' Brief van de landvoogd aan de keizer d.d. 5 december 1640. RHCL_HvG, inv.nr. 874.

²²⁴⁴ *Abschied* d.d. 15 december 1642. NWKA, inv.nr. I.H.15 fol. 359.

²²⁴⁵ '(...) a S. Imperij oneribus ac communibusque Circuli illius pensitationibus te ipse facto praetendas eximere.' Brief van 24 november 1642. NWKA, inv.nr. VIII.11 (Band III) fol. 195.

²²⁴⁶ Creemers, Aanteekeningen, 86.

²²⁴⁷ Brief d.d. 16 maart 1643: '(...) desista dela pretension de contributiones (...) por ser dicha Abadia situada en tierras de Su Ma.' RHCL_HvG, inv.nr. 874.

²²⁴⁸ ARA_Leef, inv.nr. 30.

weer van keizerlijke troepen.²²⁴⁹ Na haar overlijden in 1647 continueerde haar opvolgster, Anna Salomé van Manderscheid-Blankenheim (vanaf 1646 tevens abdis van Essen), deze lijn. In januari 1648 richtte de Keulse keurvorst zich tot het Hof van Gelre met de stelling dat Thorn een lid was van de NWK en daarom diende te contribueren.²²⁵⁰ Het Hof verwees in zijn antwoord naar de vele voorbeelden van geboden bescherming tegen dergelijke eisen en betitelde Thorn als 'dependerende van dit forstendomb'.²²⁵¹ De correspondentie met de keurvorst werd echter voortgezet. De abdis zond in februari 1648 een rekest aan de landvoogd met diverse bijlagen, ter onderbouwing van de stelling dat Thorn vrij was van alle externe beden en belastingen.²²⁵² In juni 1648 werd aan de vertegenwoordiger van de Keulse keurvorst in Brussel een verhandeling over de positie van Thorn overhandigd. De situatie bleef ongewijzigd: Thorn distantieerde zich van de Kreits.

In het laatste kwart van de Tachtigjarige oorlog zochten de abdisen dus bescherming bij de Spaanse landvoogd en het Hof van Gelre tegen contributie-eisen van keizerlijke en Hessische militaire commandanten. Daarmee werden mogelijke Spaanse landsheerlijke aanspraken echter versterkt en plaatste Thorn zich in elk geval binnen de Spaanse invloedssfeer. Overigens was men van Spaanse zijde bereid het afkopen van de voogdbede in 1282 als een feit te erkennen en geen aanspraak meer te maken op een bede. Bovendien werden de latere inkwartieringen van Spaanse troepen diverse malen gelegitimeerd als 'sauvegarde' voor Thorn, dus niet als landsheerlijk recht om militaire lasten op te leggen.²²⁵³

In 1648 vestigde de abdis nog eens in negatieve zin de aandacht van de Kreits op zich. De stad Luik en de Luikse gebieden werden overspoeld met minderwaardige koperen munten die werden geslagen in Gronsveld, Rekem en Thorn. Klachten van Luikse onderdanen bij hun bisschop, tevens Keulse keurvorst, leidden tot brieven van deze aan de graven van Gronsveld en Rekem en aan de abdis, maar dat baatte niet. De keurvorst wendde zich daarop medio 1648 tot de Kreits. De *Probationstag* van oktober 1648 stuurde een vermanende brief aan de abdis met de eis om de 'hochschädtliche prägung' direct stop te zetten, haar muntmeester verantwoording te laten afleggen op een *Probationstag*, en om alle achterstallige betalingen te voldoen.²²⁵⁴ Blijkbaar bleef het bij deze brief.

Na de vrede van 1648 biedt de kreitsdag van 1653 in Essen, wat de leden van de Kreits betreft, een bijna ongewijzigd beeld ten opzichte van die van 1639. Volgens de lijst van een stemming waren er 27 standen vertegenwoordigd, waaronder Gronsveld en Rekem. Thorn wordt daarin niet vermeld. De Kreits beschouwde Thorn niet meer als volwaardig lid. In de volmacht van de vertegenwoordiger van Anna Salomé van Manderscheid-Blankenheim, abdis van Essen en Thorn, wordt Thorn wel vermeld, maar dit betekende

²²⁴⁹ Zoals blijkt uit een brief d.d. 27 februari 1648 van het Hof aan de landvoogd (zie volgende noot).

²²⁵⁰ Brief d.d. 27 februari 1648 van het Hof aan de landvoogd, met als bijlage een 'Memoriale' van de Keulse keurvorst inzake de positie van Thorn. RHCL, Thorn 01.187C, inv.nr. 18796.

²²⁵¹ Brief van het Hof van Gelre d.d. 16 januari 1648. RHCL_HvG, inv.nr. 874.

²²⁵² Rekest met afschriften van oorkonden uit 1282, 1292, 1309 en 1310. RHCL_HvG, inv.nr. 874.

²²⁵³ Verklaringen van 12 februari 1655 en 29 augustus 1660. ARA_Aud, inv.nr. 1436/2 fol. 55 en 64.

²²⁵⁴ Brief d.d. 13 oktober 1648. NWKA, inv.nr. XII.39 fol. 130.

niet dat in de vergadering aan Thorn, naast het stift Essen, stemrecht werd toegekend. Wat de genoemde lijst van de stemming al aangeeft, dat de abdis van Thorn niet meer als (betalend) rijks- en kreitsstand werd gezien, wordt bevestigd door het ontbreken van Thorn zowel in een voorlopige opstelling van bijdragen aan de te vormen strijdmacht van de Kreits (waartoe de vergadering had besloten), als in een verdeelstaat van lasten op rijksniveau uit januari 1654.²²⁵⁵

Resumerend:

Thorn kwam de Tachtigjarige Oorlog al schipperend door. Lid van de Kreits, maar ook weer niet met overtuiging, en zeker niet betalend (behalve voor de *Münzprobation*). Voor de abdis was het kreitslidmaatschap belangrijk in verband met uitoefening van haar muntrecht, maar zodra dit niet meer kon worden uitgeoefend, verdween ook al snel de belangstelling voor de Kreits. Echt breken met de Kreits wilden abdis en kapittel ook niet. De inwoners van Thorn waren zich er nauwelijks van bewust dat Thorn lid was van de Kreits en wilden in verband daarmee zeker geen verplichtingen dragen. De lasten van de *Münzprobation* moest de abdis waarschijnlijk uit eigen middelen betalen.

In Thorn was men zich goed bewust van de realiteit van Spaanse militaire macht en de militaire onmacht van de Kreits. In de tweede helft van de oorlog bracht de Spaanse bescherming weinig lasten met zich mee, zodat deze voor de inwoners zonder meer de aantrekkelijkste optie was. Wanneer abdis en kapittel geen tegenwicht boden aan deze tendens, dan dreigde Thorn zich van het Rijk af te keren. Sommige abdissen versterkten deze tendens zelfs. Daarover gaat het volgende hoofdstukje.

13.9 Van Staufen contra Van Löwenstein

In 1630 wilde de commandant van de keizerlijke troepen in de omgeving Thorn met contributies belasten. De landvoogdes kwam toen tussenbeide, met als motivering dat Thorn tot het hertogdom Gelre zou behoren.²²⁵⁶ Het effect was tijdelijk, want begin 1631 werd Thorn opnieuw geconfronteerd met contributie-eisen.²²⁵⁷ De verleiding zich onder Spaanse bescherming te plaatsen, werd daardoor alleen maar groter. In deze moeilijke situatie overleed abdis Anna van der Marck in januari 1631. De verkiezing van een nieuwe abdis resulteerde in een heftige strijd.

²²⁵⁵ 'Repartition der Lottringischen auff den ersten Termin, nemblich den 11 Martij versprochen 3,5 Römermonath. Regenspurg den 24 Jan. 1654' en 'Einwilligung der Craisstendt, provisionaliter'. NWKA, inv.nr. VIII.13.1 fol. 580 en 586.

²²⁵⁶ Johan van Nassau gaf daarover in april 1636 een verklaring af. RHCL, Thorn 01.187C, inv.nr. 18796.

²²⁵⁷ RHCL, Thorn 01.187C, inv.nr. 18818/106.

Anna Eleonora van Staufen, op dat moment decanes, ambieerde de positie van abdis.²²⁵⁸ Curieus genoeg was zij verwant met de commandant van de keizerlijke troepen, Johan van Nassau-Siegen (die in 1613 katholiek was geworden).²²⁵⁹ Hij was begin 1631 formeel nog in keizerlijke dienst, maar had al nauwe contacten met het Brusselse hof en zou in de loop van 1631 in Spaanse dienst overgaan. In februari 1631 kwamen bij het kapittel brieven binnen van Van Nassau en de landvoogdes, waarin erop werd aangedrongen om Van Staufen te kiezen.²²⁶⁰ Van Nassau deed de toezegging dat de contributie-eisen (van zijn keizerlijke troepen) in dat geval zouden vervallen, en dat Thorn ook in de toekomst van militaire lasten zou worden vrijgesteld. In overleg met de landvoogdes stuurde hij een officier naar Thorn om de verkiezing te beïnvloeden. Deze gedroeg zich zeer intimiderend.²²⁶¹ Misschien had deze actie een averechts effect, want het kapittel koos op 11 maart 1631 met vijf tegen één stem de slechts zeventien jaar oude Josina van Löwenstein tot nieuwe abdis. De benoeming van een zo jonge abdis vereiste pauselijke dispensatie. Ondanks verzet van Van Staufen bij de pauselijke rechtbank, werd deze dispensatie in oktober 1631 verleend.²²⁶² Van Staufen wilde zich echter niet neerleggen bij de benoeming van de gekozen abdis. Er werd nu een belangrijke stap gezet, want bij het Hof van Gelre in Roermond werd een procedure aanhangig gemaakt tegen Josina van Löwenstein. Dit impliceerde een ongekende erkenning van de rechtsmacht van het Hof over Thorn. In mei 1632 verkreeg de Gelderse fiscaal bij het Hof van Gelre, op instigatie van Johan van Nassau, een 'decreet van cassatie' tegen de benoeming van Josina van Löwenstein. In maart 1632 had het Hof aan de Geheime Raad in Brussel gevraagd of aan de Spaanse Kroon het goedkeuringsrecht toekwam bij de benoeming van een abdis, de 'brief van placet' van de landsheer die vereist was bij benoemingen in de Nederlandse erflanden. De Geheime Raad antwoordde toen ontkennend. Het Hof van Gelre beweerde overigens later dat dit niet het definitieve standpunt van de

²²⁵⁸ Anna Eleonora van Staufen stamde uit een (niet grafelijk) adellijk geslacht uit zuidwest Duitsland, dat relaties had met de Habsburgers. Met de dood in 1602 van haar vader, vrijheer Georg Leo, was het geslacht in de mannelijke linie uitgestorven. In brieven aan Catharina, gravin van Culemborg, dochter van Willem van den Bergh en van Maria Elisabeth, gravin van Nassau (oudste zuster van prins Willem I van Oranje) noemt Anna Eleonora haar 'meine frauw Muotter' (GA_C, inv.nr. 432). Volgens een gepubliceerde stamboom zou Margareta van Waldburg-Trauchburg haar moeder zijn (Schwennicke, Stammtafeln XI, Tafel 127).

²²⁵⁹ Hij noemt haar 'Baahs' (modern Duits: Base), wat tante kan betekenen of een andere familierelatie. Johan (VIII) van Nassau-Siegen (1583-1638) wordt, bij gebrek aan onderscheidende voornamen, 'der Jüngste' genoemd, zijn vader 'Johan der Mittelste' en zijn grootvader 'Johan der Alte'. Schwennicke, Stammtafeln I/1, Tafel 74-75; Blok, Woordenboek 1, kol. 1221-1222.

²²⁶⁰ Brief van Van Nassau d.d. 13 februari 1631. GA_HGZ, inv.nr. 5128.

²²⁶¹ Driessen, Canonick, 734-736. Van Nassau gaf opdracht om, als de verkiezing niet in het voordeel van Van Staufen zou uitvallen, enkele kanunniken als gijzelaars naar Gangelt af te voeren. Brief d.d. 9 maart 1631 aan de kolonel van een keizerlijk regiment. GA_HGZ, inv.nr. 5128.

²²⁶² Van Staufen had toen nog steun in Thorn. Een rekest aan de paus van de 'Ridderschap, edelluijden ende leenmannen' van Thorn d.d. 30 september 1631 om Thorn 'met eene bequaeme regentinne opt spoedlicxte te voirsien' bevat een soort getuigenschrift voor Van Staufen. Zij stellen dat de dreiging in 1630 'deur middel ende beleidt van haer genade voirs. personelick aefgescaft is worden' en bedanken Van Staufen voor haar 'voirstant ende faveur bij nabuerige princen ende krijgh oversten'. GA_GR, inv.nr. 432.

Geheime Raad was.²²⁶³ De Geheime Raad ging in elk geval wel akkoord met het steunen van Van Staufen, maar vond dat er omzichtig te werk moest worden gegaan.²²⁶⁴

Doordat Roermond op 5 juni 1632 capituleerde voor Frederik Hendrik, werd het (Staatse) Hof van Gelre en Zutphen in Arnhem de facto de competente instantie in het proces (tot 1637).²²⁶⁵ De procedure werd, ongeacht de implicaties voor de status van Thorn, bij het Hof in Arnhem voortgezet door Van Staufen, die daartoe zelfs domicilie koos in Arnhem. Op 11 oktober 1632 volgde een 'ordonnantie en mandement' van het Hof, waarmee Van Staufen voorlopig in het bezit van de abdij werd gesteld. Zij werd echter in Thorn niet als abdis geaccepteerd, maar verjaagd, waarbij er zelfs op haar zou zijn geschoten.²²⁶⁶ Een vonnis van het Arnhemse Hof van 29 april 1633 bekrachtigde Van Staufen in het voorlopige bezit ('provisionele possessie') van de abdij en bood haar alle steun 'oock soo nodigh mitte stercke handt'. Een stelligere verklaring van landsheerlijke macht dan het zich toekennen van de bevoegdheid militair in te grijpen, was niet mogelijk. Van Löwenstein werd veroordeeld tot een (nader vast te stellen) schadevergoeding.²²⁶⁷ Medio 1633 werd bekend dat Josina van Löwenstein op 16 december 1632 in het geheim in het huwelijk was getreden met graaf Herman Frederik van den Bergh. Haar positie als abdis was daarmee feitelijk onhoudbaar. Toch bleef men haar in Thorn als de rechtmatige abdis zien. Het optreden van het Hof in Arnhem in deze kwestie werd in Thorn niet zonder meer geaccepteerd. In december 1636 protesteerden de standen van Thorn bij het Hof tegen de 'mandata, inhibitiones & citationes' die het Hof aan de inwoners van Thorn deed uitgaan, als een ongekennde nieuwigheid, 'nooit eerder gezien of gehoord'.²²⁶⁸

Van Löwenstein was in 1634 een proces begonnen tegen Van Staufen bij de Raad van Brabant in Brussel.²²⁶⁹ Daarin ontkende zij de soevereiniteit van de hertog van Gelre over Thorn, maar de Raad velde een vonnis in het voordeel van Van Staufen. De vertegenwoordiger van Van Staufen en haar bedienden, die de abdij in bezit wilden nemen, werden echter opnieuw uit Thorn verdreven. Begin 1637 vaardigde de Spaanse landvoogd (nog vóór de herovering van Roermond in september 1637) een decreet uit aan de gouverneur van Gelre, dat aan de abdis, indien zij daarom verzocht, militairen ter beschikking moesten worden gesteld om

²²⁶³ Het zou slechts gaan om een reactie op de (gebrekkige) argumentatie van Van Nassau, die in de procedure had gesteld dat dit recht bestond. Uit een processtuk uit 1699: '(...) quia continent solum dubia seu objectiones quas Consilium Privatum movit ad supplicans quam Comes Joannes de Nassau (...) repraesentaverat, quia ad illas objectiones per Consilium Gelriae talis solutio et satisfactio fuit reddita' (NWKA, inv.nr. I.T.2 (bundel IV) fol. 79). In het proces voor het Hof van Gelre en Zutphen in Arnhem stond de vraag of een *placet* vereist was ook nog ter discussie. Volgens een vertoogschrift had het Hof van Gelre in Roermond een decreet afgegeven dat een *placet* vereist was, waarna de landvoogd dit had verleend ten gunste van Van Staufen (GA_HGZ, inv.nr. 5128, bijlage G5).

²²⁶⁴ Brief van 15 maart 1632. NWKA, inv.nr. I.T.2 (bundel VI) fol. 187.

²²⁶⁵ Sinds 1580 bestond er een Staats Hof van Gelre te Arnhem en een Spaans Hof van Gelre te Roermond.

²²⁶⁶ Brief van Van Staufen aan de graaf van Culemborg d.d. 7 december 1632. GA_C, inv.nr. 432.

²²⁶⁷ Vonnis d.d. 29 april 1633. Wolters, Notice Thorn, 149-150.

²²⁶⁸ Stuben, 'Illustrissimae imperialis ecclesiae Thorensis jura immedietas (...)', nr. 156.

²²⁶⁹ Processtukken zijn niet bewaard gebleven, zodat alleen korte verwijzingen in andere documenten duidelijk maken dat dit proces is gevoerd. Zelfs de datum van het vonnis is onduidelijk. Zie onder andere: 'Consideration aengaende die Souvereijneitjij Sijne Ma. als Hertoge van Gelre competerende over 't Stiffte ende landschappen van Thoir' d.d. 30 november 1634. RHCL_HvG, inv.nr. 1885.

de vonnissen die in haar voordeel waren geveld tot uitvoering te brengen.²²⁷⁰ In het najaar van 1639 lag er een groepje Spaanse soldaten in de abdij. De inwoners protesteerden met een verklaring tegen het 'gewalt ende verdruckinge' van deze soldaten en verzochten het kapittel om actie te ondernemen.²²⁷¹ Schepenen en inwoners duiden Van Staufen in dit protest nog steeds aan als decanes, niet als abdis.

Nadat Roermond weer in Spaanse handen was gekomen en het Spaanse Hof van Gelre er was teruggekeerd, wilde Van Staufen het haar door het Hof in Arnhem toegekende recht op schadevergoeding effectueren. Zij diende een 'taxatie van kosten' in bij het Hof, die meer dan 40.000 gulden beliep. Deze compensatie voor kosten en gederfde inkomsten werd haar door het Hof in 1640 toegekend. Omdat de graaf Van den Bergh bezittingen had in het Overkwartier, kon de abdis zich daarop verhalen. De graaf had dit proces in Roermond zo lang mogelijk getraineeerd, maar na het vonnis in zijn nadeel koos hij een heel andere juridische weg. Hij wendde zich tot de Raad van Brabant in Den Haag. Daar betoogde hij dat hij in Roermond geen recht mocht verwachten, omdat zijn familie werd gehaat. Zijn vader Herman was immers overgelopen naar de Staatse zijde. Goederen van de abdis rond Breda, onder de jurisdictie van de Raad, boden hem de mogelijkheid van verhaal en represailles. De graaf richtte zijn pijlen niet op de 'sententie van taxatie' van het Hof van Gelre in Roermond, maar stelde dat het oorspronkelijke vonnis van het Hof in Arnhem nietig was. Vreemd genoeg nam de Raad van Brabant de zaak in behandeling en de abdis werd gedaagd om op 16 februari 1642 te verschijnen. De abdis wendde zich daarop tot het Hof in Arnhem, dat duidelijk niet gelukkig was met deze inbreuk van de Raad van Brabant op zijn competentie. Het Hof verzocht de Raad om de zaak te 'renvoyeren' aan het Hof. Toen de Raad daartoe niet bereid bleek, wendde Het Hof zich tot de Staten-Generaal vanwege de 'confusie van jurisdicties'. Het Hof betitelde Thorn als 'gehoorende onder die superioriteit vanden Furst van Gelder'.²²⁷² De abdis wees de competentie van de Raad af, maar verklaarde zich bereid zich aan het Hof in Arnhem te onderwerpen voor het proces over nietigheid van het eerdere vonnis, en beloofde zelfs 'nergens elders eenige questie ofte proces te sullen moveren'. De uitkomst van deze juridische verwarring is niet bekend.

Dat partijen over hun geschillen bij hoven van Spanje en van de Verenigde Nederlanden procedeerden, met mogelijk militair ingrijpen door Spaanse of Staatse troepen, was natuurlijk niet in overeenstemming te brengen met een rijksonmiddellijke status. Men betitelde Thorn vaak als keizerlijk stift, maar de partijen in dit geschil wendden zich niet tot de keizer, het RKG of het RHR. In geval van ongewenste bemoeienissen van bijvoorbeeld de Raad van Brabant in Brussel vroegen VRH met rijksonmiddellijke pretenties in de zestiende eeuw bij herhaling om een mandatum van het RKG tegen inmenging van 'fremde gerichte'. Dat gebeurde in deze kwestie niet. Partijen kozen de gerechtshoven

²²⁷⁰ Decreet van 3 januari 1637 (Wolters, Notice Thorn, 151 (nr. 43)). Het vonnis van de Raad van Brabant wordt in dit decreet vermeld, maar er zijn geen stukken bewaard gebleven.

²²⁷¹ Vastlegging van verklaringen van de inwoners van Thorn voor de schepenen d.d. 17 oktober 1639. Gemeentearchief Roermond, Archief parochie H. Michaël te Thorn, inv.nr. 212.

²²⁷² NA_S-G, inv.nr. 12551.86. De afloop van deze kwestie blijkt niet uit dit dossier.

puur opportunistisch. In het proces voor het Hof van Gelre tegen abdis Van Löwenstein wees de beklagde de competentie van het Hof over Thorn niet categorisch af. Er werd slechts gesteld dat de verkiezing van een abdis een kwestie was waarvoor geestelijke hoven competent waren.²²⁷³ Dat Van Staufen bereid was haar geschil met de graaf Van den Bergh als vertegenwoordiger van zijn eega, de vroegere abdis, in 1642 aan het Hof van Gelre en Zutphen in Arnhem te onderwerpen, een Hof dat Thorn als Gelders territorium beschouwde, was heel verklaarbaar vanuit pragmatische overwegingen, maar niet te verenigen met rijksonmiddellijke pretenties van Thorn. Deze abdis had zich afgekeerd van de Kreits en ook van de hoogste rechtsinstanties van het Rijk.

13.10 De tweede helft van de zeventiende eeuw

Na 1648 zorgde de komst van de troepen van de hertog van Lotharingen naar deze streken voor een nieuwe situatie. In juli 1649 schrijft abdis Anna Salomé van Manderscheid-Blankenheim al dat Thorn belast is geweest met Lotharingse inkwartieringen.²²⁷⁴ Over de jaren direct daarna ontbreken gegevens grotendeels. In mei 1650 gaf de landvoogd een sauvegarde voor het Land van Thorn, maar of de Lotharingers deze respecteerden, is niet bekend.²²⁷⁵

Op 20 november 1652 kreeg de abdis bericht dat er troepen van de hertog van Lotharingen op weg waren naar Thorn om daar hun winterkwartieren te betrekken. Afkopen daarvan was niet mogelijk. De abdis vroeg eerst aan de drossaard van Horn, als representant van de bisschop van Luik in zijn hoedanigheid van voogd, om bescherming, maar de drossaard antwoordde dat hem expliciet was verboden aan Thorn of Kessenich enige hulp te bieden. De Lotharingers hadden aangegeven het Luikse gebied niet te zullen belasten, en de bisschop wilde daarom elke confrontatie vermijden. Namens de abdis wendde haar 'Raet ende Ambtman' Hartger de Blois zich opnieuw tot het Spaanse Hof van Gelre en de gouverneur van Gelre. In de brieven wordt verwezen naar de bescherming die de vorige twee abdisen hadden genoten tegen zowel keizerlijke troepen als tegen pogingen rijks- en kreitsbelastingen op te leggen, en het lidmaatschap van de Kreits wordt ontkend.²²⁷⁶ Ook wordt in de brief aan het Hof gesuggereerd dat Thorn, met Gelre, vanaf 1548 onderdeel van de Bourgondische Kreits was geworden. De brief noemt de 'vooghdije van Thorn' als een

²²⁷³ GA_HGZ, inv.nr. 5128.

²²⁷⁴ Brief d.d. 18 juli 1649 van de abdis aan het Hof van Gelre. Gemeentearchief Roermond, Hoofdgerecht van Roermond, inv.nr. 1334.

²²⁷⁵ Sauvegarde d.d. 3 mei 1650. RHCL_HvG, inv.nr. 874.

²²⁷⁶ Brief d.d. 21 november 1652 aan het Hof van Gelre. '(...) Sjine Maj. voor desen ten tijde van haere voorsaeten, naementlijck die gravinne van der Stauben ende die van Salms, het Stift gedefendeert heeft niet alleen tegen d'inlogeringe van de keijserlijcke, Hessens ende andere volckeren, maer oock tegen alle stueren ende schattinghe die welcke in den naeme van het Roomsche Rijcke op Thorn onder pretext dat t'selve soude gehoren onder den neersaxischen off westphalischen Craijs gevoordert worden (...)' RHCL, Thorn 01.187C, inv.nr. 18796. Brief aan de gouverneur van dezelfde datum in: ARA_Aud, inv.nr. 1436/2 fol. 45-46.

‘appendent van tzelve Vorstendom’. De abdis vroeg ‘haer oppervooght om scherm ende protectie’, zoals haar beide voorgangsters hadden genoten. Het Hof wendde zich tot de landvoogd en schreef dat Thorn ‘part et portion de ce Duché de Gueldre’ was en dat er vanuit Thorn geappelleerd werd op Echt, en verzocht om bescherming voor Thorn zoals ook ‘les aultres places de ceste province’ genoten.²²⁷⁷

Wat er zich in Thorn heeft afgespeeld in de eerste jaren na deze dreiging van Lotharingse troepen eind 1652 is niet duidelijk. Waarschijnlijk zorgden de Lotharingse troepen, zoals ook elders in de wijde omtrek, voor grote overlast en kon de landvoogd dit niet verhinderen. Daarom begon de abdis weer steun te zoeken bij het Rijk. In december 1653 verklaarde de abdis zich bereid om, samen met onder andere de stad Aken en Kornelimünster, deel te gaan nemen aan een defensieve alliantie met de Keulse keurvorst (als bisschop van Luik).²²⁷⁸ Dit bleef nog bij een plan. Eind november 1654 kunnen wij het verhaal weer oppakken. De Spaanse *terre franche*-politiek zorgde ervoor dat Spaanse inkwartieringen en contributie-eisen structureel dreigden te worden. De landvoogd had opdracht gegeven dat Thorn aan soldaten van zijn garde winterkwartieren moest bieden. Op 19 december werd dit bevel nog eens herhaald.²²⁷⁹ Begin februari 1655 lagen er nog 24 soldaten in Thorn en hun onderhoud drukte op de gemeenschap. De landvoogd verklaarde dat deze soldaten bedoeld waren als ‘sauvegarde’ tegen de ‘troupes auxiliaires’ (de Lotharingers).²²⁸⁰ De aanwezigheid van deze Spaanse soldaten had maar een beperkt effect. Lotharingse troepen streken als sprinkhanen neer in Stramproy.²²⁸¹ De aanhoudende dreiging en militaire lasten zouden tot een radicale ommekeer leiden in de houding van Thorn, ook van de inwoners.

Zoals eerder beschreven, kwam in december 1654 de Keulse Alliantie tot stand. De voortdurende militaire overlast leidde in Thorn tot het eensgezinde besluit om de hoop niet meer op de landvoogd en op Gelre te vestigen, maar zich tot de Alliantie te wenden. Op een ‘Landtsvergaderinge’ in Thorn op 2 maart 1655 werd ‘eensaementlick gedeclareert ende verclaert’ dat ‘het Stift Thorn ende Landt van Thorn immediatelic alletijt gestanden heeft onder den H. Roomschen Rijck als een vrije allodium desselven ende sonder eenige beswaernisse onder de Nederlandtsche Westphalische Creyts’. Omdat men nooit de aanslagen had betaald, meende men zich dus een van bijdragen vrijgesteld lid van de Kreits te kunnen noemen. Aan de bisschop van Luik, als voogd en beschermheer, werd verzocht om Thorn te beschermen tegen ‘allen tegenwoordigen beswaernis van inlogeringe (...) ende ons mede inde Lige (...) te willen admitteren’. Thorn verklaarde zich bereid zes of acht soldaten

²²⁷⁷ Brieven van 19-21 november 1652. RHCL_HvG, inv.nr. 875. Advies van het Hof van Gelre aan de landvoogd in: ARA_Aud, inv.nr. 1436/2 fol. 51.

²²⁷⁸ Brieven van de bisschop van Luik en diens *Conseil Privé* aan de keurvorst van Brandenburg d.d. 12 en 16 december 1653. Erdmannsdörffer, Urkunden 6, 483.

²²⁷⁹ ARA_Aud, inv.nr. 1436/2 fol. 55.

²²⁸⁰ Het Hof van Gelre beweerde later dat de abdis zich in 1654 tweemaal schuldig had gemaakt aan felonie (ontrouw aan de leenheer), reden waarom de landvoogd opdracht zou hebben gegeven om Thorn te straffen door inkwartieringen. Troepen hadden daarom opdracht gekregen Thorn te bezetten. Voor deze bewering is geen bevestiging te vinden. Verklaring van het Hof van Gelre d.d. 29 april 1699. ASH, inv.nr. 4604 fol. 9.

²²⁸¹ Ibidem, fol. 58 en 61.

bij te dragen aan de Alliantie. Op 6 maart richtte de abdis zich met een brief tot de hertog van Pfalz-Neuburg met het verzoek om bescherming en om tussenkomst bij de Spaanse landvoogd en de hertog van Lotharingen. Op 9 maart werd in een volgende landsvergadering besloten om gedeputeerden aan te wijzen die namens Thorn zouden onderhandelen.²²⁸²

De brief van de abdis aan de hertog van Pfalz-Neuburg werd welwillend ontvangen. De raden van de hertog in Düsseldorf schreven op 11 maart aan de hertog om goedkeuring voor opname van Thorn in de Alliantie. Er ging een brief uit aan de bisschop van Münster waarin werd gesteld dat Thorn vroeger altijd tot de Kreits had behoord, maar er zich nu al een aantal jaren aan had onttrokken. Dit was een kans om Thorn weer bij de Kreits te brengen en het aantal katholieke standen te vermeerderen.²²⁸³ De Keulse keurvorst schreef een brief waarin hij zich betitelde als 'schutzherr des Stiffts Thor' en pleitte voor het opnemen van Thorn in de Alliantie. Hij stelde dat Thorn altijd zijn bijdragen aan de NWK had betaald en zich alleen tijdens de 'Hessenkrieg' daaraan had onttrokken, een wel erg rooskleurige voorstelling van zaken.²²⁸⁴

De gevraagde brieven aan de hertog van Lotharingen en aan de Spaanse landvoogd werden verzonden. De hertog gaf als reactie dat hij slechts bevelen van de landvoogd uitvoerde, de landvoogd schreef in een brief van 3 april dat het nooit zijn bedoeling was geweest 'Stift Thoor mit einiger soldatesca beschweren zu lassen' en voegde een bevel (in het Spaans) aan alle officieren toe om 'la Abadia de Thoor' ongemoeid te laten. De abdis meldde dat de Lotharingse commandant ter plekke dit bevel negeerde en deed alsof het alleen de abdij zelf betrof, niet het territorium. Een nieuw bevel van de landvoogd was nodig om de Lotharingse troepen in mei uit Stramproy te doen vertrekken.²²⁸⁵ Op 29 mei verklaarde de hertog van Pfalz-Neuburg dat hij akkoord ging met opneming van Thorn (en Rekem) in de Alliantie. Er werden wel eisen gesteld aan de abdis: zij moest verklaren dat zij zou deelnemen aan de kreitsvergaderingen, dat zij de bijdragen aan de Kreits en de Alliantie zou voldoen, en dat zij geen bescherming meer zou zoeken bij de Spaanse landvoogd. Dit deed de abdis in een brief van 12 juli 1655, die mede werd ondertekend door twee leden van het kapittel.²²⁸⁶

Daarna bleef het enkele maanden stil. Op 6 oktober vergaderden de standen van Thorn en spraken hun dank uit aan de abdis voor haar bemoeiingen. Zij verzochten haar om zo spoedig mogelijk naar de Keulse keurvorst in Bonn te reizen om 'te solliciteren de ratificatie'. Het land verklaarde zich bereid de kosten te dragen, ook van noodzakelijke 'vereeringen'. Op dezelfde dag werd ook een met de bisschop van Luik als voogd van Thorn gesloten overeenkomst geratificeerd door abdis en kapittel. De abdis verklaarde voor alle van belang zijnde zaken de hulp van de voogd te zullen inroepen, en van niemand anders. De bisschop

²²⁸² RHCL, Thorn 01.187B, inv.nr. 729.

²²⁸³ NWKA, inv.nr. I.T.2 (bundel II) fol. 6.

²²⁸⁴ Brief van de Keulse keurvorst aan de bisschop van Münster en de hertog van Pfalz-Neuburg d.d. 9 mei 1655. Ibidem, fol. 16.

²²⁸⁵ Ibidem, fol. 10-13.

²²⁸⁶ Ibidem, fol. 39.

van Luik verklaarde Thorn niet in de steek te zullen laten.²²⁸⁷ Van de zijde van de abdis was dit een afwijzing van de Gelderse oppervoogd en een ontkenning van de rol die hij al lange tijd vervulde als beschermer van Thorn. Deze rol zou de prins-bisschop van Luik nu overnemen. Naar de *Probationstag* van de Kreits in oktober 1655 mocht de abdis een vertegenwoordiger sturen. De verklaring van de abdis dat zij aan al haar verplichtingen zou voldoen werd er voorgelezen.²²⁸⁸ Op 3 november 1655 meldden de raden van de hertog van Pfalz-Neuburg dat zij vernomen hadden dat Thorn definitief in de Alliantie werd opgenomen. Op verzoek van de abdis hadden zij al zes soldaten naar Thorn gestuurd als ‘sauvegarde’. Eind november stuurden de raden de hertog een brief ter ondertekening die namens hemzelf, de bisschop van Münster en de Keulse keurvorst aan de Spaanse landvoogd werd gericht en waarin aan de landvoogd werd medegedeeld dat Thorn, Rekem, Wittem en Wijlre in de Alliantie werden opgenomen.²²⁸⁹ Op 20 december meldde De Rougemont, de vertegenwoordiger (resident) van Pfalz-Neuburg aan het hof in Brussel, dat hij deze brief gericht aan de landvoogd had ontvangen en aan hem zou overhandigen. De brief kwam te laat. Een bevel van de Spaanse landvoogd gedateerd 24 november 1655 bepaalde dat Thorn en omgeving winterkwartieren moesten bieden aan troepen van een Spaanse bondgenoot, de prins van Condé.²²⁹⁰

De taak om Thorn militair te beschermen nam vervolgens met name de bisschop van Luik op zich. Hij stuurde er soldaten heen. Abdis en kapittel durfden daarom in Thorn te blijven hoewel de troepen van Condé in aantocht waren. De aanwezigheid van troepen van de Alliantie kon Condé echter niet afschrikken. Op 6 januari 1656 verschenen diens soldaten in Thorn, versterkt met Spaanse soldaten van de garnizoenen van Roermond en Stevensweert. Dit wijst erop dat men van Spaanse/Gelderse zijde de confrontatie nadrukkelijk zocht. Ook de gouverneur van Gelre zou persoonlijk aanwezig zijn geweest. Wat er op 6 januari gebeurde wordt beschreven in een brief van de dag erna.²²⁹¹ De aanvallers beschikten over drie kanonnen en een mortier. Zij gebruikten handgranaten en ‘petards’ (springladingen om poorten mee open te blazen). Verschillende aanvallen op de abdij werden afgeslagen door de verdedigers, die de aanvallers zware verliezen toebrachten, volgens de briefschrijver wel 150 man aan doden en gewonden. Uiteindelijk bleek de overmacht te groot. De verdedigers capituleerden en de abdij werd ingenomen. Abdis en kapittel konden vervolgens alleen het vege lijf redden. Volgens de schrijver zouden de verdedigers hebben kunnen standhouden als de toegezegde hulptroepen uit Stokkem, Grevenbroek, Neerpelt en het land van Horn zouden zijn gekomen. Hun commandant wordt in de brief beticht van lafheid of verraad, omdat hij, ondanks een expliciet bevel, zijn manschappen niet naar Thorn had gedirigeerd. De graaf van Rekem, die bij het gevecht aanwezig was, noemde dit later ‘la guerre de Thor’ en was van mening dat de verdedigers ‘se sont lors acquis grande gloire’.²²⁹² Er werd door de

²²⁸⁷ Wolters, Notice Thorn, 160-162 (nr. 48).

²²⁸⁸ NWKA, inv.nr. XII.40 fol. 381.

²²⁸⁹ Brief d.d. 27 november 1655. NWKA, inv.nr. VIII.13.2 fol. 175.

²²⁹⁰ Creemers, Aanteekeningen, 89.

²²⁹¹ AEL_C, inv.nr. 2707.

²²⁹² Brief d.d.30 mei 1664. LNRW_W, inv.nr. 33701.

Alliantie geen poging ondernomen de troepen van Condé weer te verdrijven uit Thorn. De Keulse keurvorst was tegen. De nabijheid van de Spaanse vesting Stevensweert maakte Thorn te kwetsbaar, volgens hem zou men zich er militair niet makkelijk kunnen handhaven.²²⁹³ Het bleef daarom bij protesten en bij correspondentie met de Spaanse landvoogd en met het Hof van Gelre.

In februari 1656 hadden twee vertegenwoordigers van de landvoogd in Keulen overleg met vertegenwoordigers van de Alliantie, maar de standpunten bleven diametraal tegengesteld. De Spaanse gezanten wezen erop dat de hertog van Gelre oppervogd was en stelden dat hij 'rechtsheer' ('Seigneur Justicier') was. Zij wezen ook op de herhaalde verzoeken om bescherming aan de landvoogd in de afgelopen decennia tegen aanspraken vanuit het Rijk. In hun verslag lijkt verbazing door te klinken over de onbuigzaamheid van hun gesprekspartners, die zij weten aan de 'grande partialité pour l'Abbesse' bij Wilhelm von Fürstenberg, de vertegenwoordiger van de Keulse keurvorst. De vertegenwoordigers van de Alliantie overlegden, ter onderbouwing van hun stelling dat de abdis bijdragen aan het Rijk had betaald, geen stukken van de Kreits, maar alleen enkele kwitanties van betalingen aan keizerlijke commandanten. Volgens de Spaanse vertegenwoordigers betroffen deze slechts het afkopen van militaire dreiging. Beide partijen bleken bereid het geschil aan onafhankelijke arbiters voor te leggen. De Alliantie eiste in de tussentijd echter ontruiming van Thorn, de landvoogd was wel bereid een groot deel van de ingekwartierde soldaten te laten vertrekken, maar wilde een klein aantal handhaven als teken van zijn rechten op Thorn.²²⁹⁴ Het overleg was daarmee een mislukking. De troepen van Condé zouden Thorn pas in juni 1656 verlaten.

Op het overleg in Keulen volgde veel diplomatieke activiteit, waarbij ook de keizer werd ingeschakeld. Er werd aangestuurd op een conferentie om de kwestie tot een oplossing te brengen.²²⁹⁵ Deze zou een hervatting moeten zijn van overleg in 1641 over diverse geschillen tussen Gulik en Gelre.²²⁹⁶ In juni werd er druk overlegd tussen de leden van de Alliantie.²²⁹⁷ In de laatste week van augustus 1656 begon de conferentie in Keulen.²²⁹⁸ Namens het Rijk onderhandelde niet de Kreits, maar onderhandelden vertegenwoordigers van de tot

²²⁹³ Brief van de Keulse keurvorst aan de hertog van Pfalz-Neuburg d.d. 17 januari 1656. NWKA, inv.nr. VIII.13.2 fol. 171.

²²⁹⁴ Twee brieven van de Spaanse gezanten d.d. 11 februari 1656. ARA_Aud, inv.nr. 1470/4.

²²⁹⁵ Brief van de keizer aan de hertog van Pfalz-Neuburg inzake Thorn d.d. 28 maart 1656, met kopie van een brief van de keizer aan de aartshertog in Brussel. Brief Spaanse landvoogd aan de keizer d.d. Brussel, 8 mei 1656, waarin sprake is van het oplossen van het geschil 'durch guetliche conferentz'. NWKA, inv.nr. VIII.13.2 respectievelijk fol. 108 en 92.

²²⁹⁶ Het overleg in 1641 betrof op de eerste plaats de heerlijkheid Kessenich. Verzoek van de hertog van Pfalz-Neuburg d.d. 5 juli 1641 aan de Raad van Brabant (RAB_CF, Correspondance, inv.nr. 501 fol. 113).

²²⁹⁷ NWKA, inv.nr. I.T.2 (bundel II) fol. 64-72.

²²⁹⁸ Instructie aan de vertegenwoordigers van Gulik en verslagen van de onderhandelingen in: LNRW_R, Jülich, Mannkammerlehen, inv.nr. 209. De hertog van Gulik wilde ook over andere geschilpunten, zoals Dalenbroek en Limbricht, onderhandelen, maar de afgevaardigden van de landvoogd waren daartoe niet gemachtigd. Volgens Joachim was de abdis van Thorn al eind augustus in Keulen gearriveerd (Joachim, 76). Over Thorn werd alleen met de afgevaardigden van Gelre onderhandeld, tot 10 september. De 'brabandische rhäte' arriveerden pas op 27 september in Keulen. NWKA, inv.nr. VIII.13.2 fol. 9.

de Alliantie behorende rijksvorsten. In feite werden slechts de al bekende standpunten uitgewisseld, en men kwam niet tot een akkoord. De Gelderse afgevaardigden stelden dat de hertog van Gelre in het bezit was van het 'ius supraemae advocatiae oder protectionis, und aus dies in folges ius superioritatis und territorij'. Van de zijde van de Kreits wilde men de landvoogd ertoe bewegen de kwestie aan de keizer (het RHR) of het RKG voor te leggen. De Spaanse delegatie was niet bereid dat toe te zeggen, maar wel om de vraag voor te leggen aan de Geheime Raad. Er werd tenslotte alleen overeenstemming bereikt dat Thorn voorlopig aan géén der partijen contributies zou betalen, tot de zaak was opgelost. Thorn zou intussen ook vrijgesteld zijn van Spaanse winterkwartieren, maar korte Spaanse inkwartiering op doortocht was toegestaan.²²⁹⁹ De Spaanse delegatie vertrok daarna zonder dat er een akkoord was getekend.²³⁰⁰ De uitkomsten van deze conferentie zouden vijftig jaar later belangrijke argumenten vormen voor de Gelderse zijde. Volgens het Hof van Gelre was in 1656 ook uitdrukkelijk afgesproken dat de rechtsgang op Echt gecontinueerd zou worden tot het geschil was opgelost. Samen met het recht van doortocht en (beperkte) inkwartiering zou Gelre daarom juridisch 'in possessio' zijn gelaten van de (omstreden) landsheerlijke rechten.²³⁰¹

In de dertig jaar daarna bleef deze status quo bestaan. Thorn had vaak te maken met Spaanse inkwartieringen en doortochten van Spaanse troepen. De Keulse keurvorst, de Kreits, en eenmaal zelfs de Rijksdag waren bereid protesten in Brussel in te dienen.²³⁰² Er werd nog herhaaldelijk gesproken over een conferentie, die echter niet plaatsvond. De inwoners van Thorn probeerden in 1661 de juridische weg te bewandelen om aan inkwartieringen en andere lasten te ontkomen en wendden zich tot het Hof van Gelre. Welke argumenten zij aanvoerden, is niet bekend. Bij vonnis van 5 juli 1661 verwierp het Hof echter de eis van de inwoners van Thorn om bevrijd te worden van winterkwartieren.²³⁰³

Thorn betaalde de aanslagen van Rijk en Kreits niet. De rijkspenningmeester constateerde in augustus 1663 en opnieuw in maart 1664 dat Thorn nog niets had betaald. Hij had gehoord dat de onderdanen 'widersetzliche hartneckichkeit' toonden in hun weigering om te betalen en dreigde met executiemaatregelen.²³⁰⁴ De abdis probeerde de inwoners van Thorn tot betaling te bewegen en wilde daartoe een landsvergadering houden. Inwoners zochten echter steun bij het Hof van Gelre, dat op 30 april 1664 een verbod uitvaardigde aan de inwoners van Thorn om akkoord te gaan met een 'schat' ten behoeve van het

²²⁹⁹ Wolters, Notice Thorn, 163-164. Zie ook: Habets, Oorsprong, 197-198.

²³⁰⁰ Joachim, Entwicklung, 77-78; Verklaring van het Hof van Gelre d.d. 29 april 1699 (ASH, inv.nr. 4604 fol. 9).

²³⁰¹ In 1661 stelde Van Blitterswijk, Spaans 'auditeur de la cavalerie' en verantwoordelijk voor de inkwartieringen, dat het absoluut noodzakelijk was de inkwartieringen in Thorn te continueren om de soevereiniteit van de Spaanse Kroon te behouden, zoals de Geheime Raad volgens hem een jaar eerder ook aan de landvoogd had geadviseerd. Brief van Van Blitterswijk d.d. 13 maart 1661. ARA_Aud, inv.nr. 1399/16.

²³⁰² In december 1663 stuurde het college van keurvorsten een brief aan de Spaanse landvoogd, met een vermaning om Thorn '(...) ad Imperium notoriissime pertinenti (...) hospitacionibus alijque molestacionibus (...) non inquietetur' (RHCL_PW, inv.nr. 506).

²³⁰³ Er is sprake van drie Spaanse compagnieën die in Thorn zouden liggen. Wolters, Notice Thorn, 166-167 (nr. 51).

²³⁰⁴ Brieven van 30 augustus 1663 en 27 maart 1664. RHCL, Thorn 01.187B, inv.nr. 729.

betalen van bijdragen aan Rijk of Kreits.²³⁰⁵ De abdis werd gemaand dat 'de hoogheijt ende d'oppervooghdije de welcke Sijne Ma. over het Stift Thorn competeert, niet en kan lijden dat Uwe Eerw. gehoorsaeme aen die vorsten van eenen anderen craits, veel min contribuere tot stuer vande lasten'.²³⁰⁶ Het kapittel zond een kopie van dit bevel naar de Kreits. Daar had men geen illusies meer. De keurvorst van Keulen schreef aan de hertog van Pfalz-Neuburg dat Thorn 'wie man sich bei den vorigen Niederlendischen Kriegen und einquartirungen gegen die Geldrische mit dem Reich, also anjetzo mit dem Turckenkrieg mit den Geldrischen gegen das Reich wolle eximiren'.²³⁰⁷ Nog geen tien jaar nadat Thorn enthousiast in de Kreits was (her)opgenomen, was de relatie weer verzuurd. De abdis wilde het verbod van het Hof van Gelre echter negeren. Zij stelde dat 'die Geldrische mir niemahlen zu befehlen gehabt' en vroeg de Kreits 'mich beim Reich undt meiner immedietet zu erhalten'.²³⁰⁸ In juli 1664 wendde zij zich tot de Kreits met het verzoek om militairen ter beschikking te stellen om de bijdragen door middel van 'execution gegen die ungehorsame underthanen' te incasseren, en de Kreits zegde deze ondersteuning toe.²³⁰⁹ De abdis schrok er vervolgens echter voor terug, omdat de gouverneur van Gelre, d'Isenghien, dreigde te zullen ingrijpen.²³¹⁰ Zij vroeg de Kreits om eerst een reactie van de landvoogd af te wachten op de door de Kreits aan hem gezonden brief. Indien daarna tot executie zou worden overgegaan, mocht niet bekend worden dat zij zelf de initiator daarvan was, omdat de gouverneur van Gelre bedreigd had alle schade voor de inwoners op de bezittingen van de abdij te zullen verhalen.²³¹¹ In augustus werd besloten tot uitstel en dit leidde tot afstel. Waarschijnlijk bleven betalingen aan de Kreits ook in de vijftienvintig jaar daarna achterwege.

In oktober 1668, toen opnieuw sprake was van het beleggen van een conferentie over Thorn, adviseerde de rekenkamer in Roermond afwijzend in een rapport hierover aan de Geheime Raad in Brussel, omdat van een conferentie 'niet vruchtbaers voor Sine Ma. en was te verwachten'.²³¹² De schrijvers van het rapport meenden van de vorsten van de Kreits 'dat sij partialijcken genegen waeren om te protegeren ende defenderen de voors. Abdisse om de particuliere interessen ende convenientien vande Graven van Duijtslandt om (...) t'onderhouden haere dochters, susters ende vrienden op de praebenden van Thorn, in prejuditie, jae ter exclusie, vande gequalificeerde dames van Nederlandt'. Voortdurende Spaanse inkwartieringen vanaf 1670 zouden er uiteindelijk toe hebben geleid dat de abdis deze afkocht tegen betaling van enkele duizenden rijksdaalders.²³¹³ In 1676

²³⁰⁵ RHCL, Thorn 01.187C, inv.nr. 18796.

²³⁰⁶ Brief d.d. 30 april 1664 aan de abdis. Ibidem.

²³⁰⁷ Brief d.d. 20 mei 1664. NWKA, inv.nr. I.T.2 (bundel IV) fol. 15.

²³⁰⁸ Brief z.d. Ibidem, fol. 19.

²³⁰⁹ NWKA, inv.nr. III.83 fol. 48-49.

²³¹⁰ Philips Balthasar van Gendt, Graaf en Prins d'Isenghien, stadhouder en gouverneur van het Overkwartier 1652-1680.

²³¹¹ Brief van de abdis aan de Kreits d.d. 23 juli 1664. NWKA, inv.nr. I.T.2 (bundel IV) fol. 30.

²³¹² Rapport d.d. 25 oktober 1668. RHCL_HvG, inv.nr. 1885.

²³¹³ ASH, inv.nr. 4604 fol. 11.

verbood het Hof van Gelre nog eens elke medewerking aan het betalen van een aanslag van de Kreits.²³¹⁴

In het laatste decennium van de zeventiende eeuw escaleerde het geschil over Thorn tot een open conflict, dat pas in 1715 beëindigd zou worden. Deze laatste fase in de strijd om de status van Thorn tussen het Rijk en de Spaanse Nederlanden wordt hier niet beschreven, omdat er in deze fase geen nieuw licht wordt geworpen op de voorafgaande staatsrechtelijke geschiedenis van Thorn. Het is wel interessant om kennis te nemen van de argumentatie die het Hof van Gelre toen gebruikte om de Spaanse soevereiniteitsaanspraak op Thorn te onderbouwen. Deze is te vinden in een gedrukt *Mémoire* uit 1697, bestemd om aan de Kreits en aan de keizer te worden gepresenteerd, en zal in een later hoofdstukje worden behandeld.

De Spaanse/Gelderse aanspraken op Thorn vormden in de tweede helft van de zeventiende eeuw een voortdurende bron van wrijving met Rijk en Kreits. In januari 1656 had de Spaanse militaire macht zich duidelijk gemanifesteerd, en de Gelderse greep op Thorn bleef daarna sterk. De facto bevond Thorn zich in een groot deel van de zeventiende eeuw zonder meer in de Spaanse invloedssfeer.

13.11 De hertog van Gelre als oppervoogd

Zoals bleek uit het vorige hoofdstukje, maar ook uit voorbeelden uit de zestiende eeuw, heeft de oppervoogdij van de Gelderse hertog mede als basis gediend om landsheerlijke rechten over Thorn te rechtvaardigen. Thorn hoefde niet als Gelders territorium te worden gezien om het toch tot Gelre te rekenen. Daarom wordt de aard van deze relatie tussen Thorn en de hertog Van Gelre hier onderzocht. Oppervoogdij blijkt nauw verweven met ‘Schutz und Schirm’, een begrip dat ook in andere casus van belang is gebleken en voor meer VRH een relevant thema vormt.

Wat literatuur over oppervoogdij in het algemeen betreft: Simon constateerde in 1995 dat er geen recentere studie over het onderwerp oppervoogdij is, dat de gebruikte begrippen nog geen eenduidige betekenis hebben, en dat de verhouding tussen voogd(en) en oppervoogd nog onduidelijk is.²³¹⁵ Opvattingen over de aard van de Gelderse oppervoogdij zijn te vinden bij Linssen en Kersken. Linssen stelt dat de hertog van Gelre als oppervoogd gehouden was tot bescherming en verdediging van Thorn, maar meent dat enige aanspraak op soevereiniteit voortvloeiend uit een vorm van voogdij alleen door de graaf van Horn als voogd zou kunnen worden gepretendeerd. Hij koppelt landsheerlijke aanspraken aan concrete bevoegdheden

²³¹⁴ Verhandeling van de momboor bij het Hof van Gelre d.d. 31 juli 1696. ARA_Leef, inv.nr. 30.

²³¹⁵ Simon, Grundherrschaft.

op het terrein van justitie, en is van oordeel dat de Gelderse hertog die nauwelijks had.²³¹⁶ Kersken is van mening dat de heer van Horn de volledige voogdijrechten in leen hield, en dus geen ondervoogd (met gedelegeerde bevoegdheden) maar volwaardig voogd was. Hij betitelt de voogdij van de graaf van Horn daarom ook als *Altarvogtei* (direct verbonden met de bescherming van de religieuze gemeenschap), en ziet de rol van de hertog van Gelre alleen als die van leenheer. Hij meent ook dat de voogdij door de heren van Horn op enig moment was verkregen en pas later in leen is opgedragen.²³¹⁷ Geen ‘feudum datum’ dus maar een ‘feudum oblatum’, zodat het karakter van deze voogdij en de directe relatie met Thorn ongewijzigd en volwaardig bleven ondanks de leenopdracht.

Simon constateert voor het door hem onderzochte gebied in zuidwest Duitsland dat wat hij aanduidt als de *Kastvogt*²³¹⁸ (of *Altarvogt*) de beschermheer was van de *Rechtssphäre* van het klooster zelf. Deze voogd had volgens Simon ook vaak de bevoegdheid toezicht uit te oefenen op het economisch beheer, wat als een van de verklaringen voor de term wordt gegeven (*Kast* = schuur, opslag). Zo nodig moest hij het klooster (in het gebied van de invloedssfeer van de *Kastvogt*) ook beschermen tegen de (andere) voogden.²³¹⁹ Een klooster kon vele en wijdverspreide bezittingen hebben, die elk een eigen voogd kenden. Dat gold wat (de abdis van) Thorn betreft bijvoorbeeld voor Ubach en de goederen rond Breda, maar ook voor Neeroeteren. Voor deze buiten het kerngebied van het klooster competente voogden worden in het Duits ook de termen *Bezirksvogt*, *Ortsvogt* en *Nebenvogt* gebruikt. Oppervoogdij is dus van een andere orde dan gewone voogdij. In het kerngebied van de bezittingen van het klooster was de oppervoogd, volgens Simon, gewoonlijk tevens voogd, wat mogelijk oorspronkelijk ook bij Thorn het geval was. Het is alleen deze concrete juridische bevoegdheid in het kerngebied en de daaraan verbonden financiële rechten die dan in leen zouden zijn gegeven aan de graaf van Horn als voogd. De graaf van Horn wordt soms aangeduid als ‘ondervoogd’, een schijnbaar logische combinatie met ‘oppervoogd’. De aanduiding ‘ondervoogd’ wordt echter gewoonlijk gereserveerd voor een persoon met beperkte, gedelegeerde bevoegdheden, iemand die door de eigenlijke voogd is belast met uitvoerende taken, een plaatsvervanger dus. De graaf van Horn stond niet in een dergelijke verhouding tot de hertog van Gelre, zodat wij hem als voogd moeten betitelen.²³²⁰

Er zijn zeer weinig gegevens over de feitelijke uitoefening van de oppervoogdij over Thorn vóór het laatste kwart van de vijftiende eeuw, zodat niet eenvoudig is vast te stellen wat het

²³¹⁶ ‘(...) indien de voogdij tot landsheerlijkheid geleid had dan was deze niet in handen van de hertogen van Gelre gekomen maar in die van de heren van Horn, want deze waren voor de voogdij geen ambtenaren van de hertogen maar hun leenmannen.’ Linssen, Bijdrage, 26-27.

²³¹⁷ Kersken, *Studien*, 177-200.

²³¹⁸ Dit is een in Zuid-Duitsland en Zwitserland gebruikte term. Er is een veelheid aan woorden in het Duits en het Latijn die ogenschijnlijk hetzelfde aanduiden, waarbij soms onduidelijk is of oppervoogdij of voogdij (of beide) wordt bedoeld: *Hochvogt*, *Hauptvogt*, *Grossvogt*, *Obervogt*, *Schirmvogt*, *Kastvogt*, *Altarvogt*, *advocatus principalis*, *advocatus major*, *advocatus superior*.

²³¹⁹ Simon, *Grundherrschaft*, 36-39.

²³²⁰ In haar klacht over de graaf van Horn, gericht aan het Hof van Gelre in 1560, betitelt Margaretha van Brederode de graaf als voogd, niet als ondervoogd. Wolters, *Notice Thorn*, 133.

karakter daarvan was. Zelfs het bestaan van oppervoogdij (onderscheiden van het zijn van leenheer) in de middeleeuwse periode is daarmee niet evident, al is het de vraag of de heer van Horn aan het eind van de dertiende eeuw (of later) voldoende machtig was om de rol van beschermheer voor de abdij te vervullen. Maar in de oorkonde uit 1282 waarin de graaf van Gelre de verkoop door de heer van Horn van diens rechten op de voogdbede en andere heffingen bevestigde, is er slechts sprake van dat de graaf Thorn zal bijstaan, mochten de heer van Horn of zijn nakomelingen nog enige aanspraak geldend willen maken op deze bede. De graaf duidt zichzelf in de oorkonde niet als oppervoogd aan. Van een algemene verplichting tot bescherming is in de oorkonde geen sprake, maar toch is in later eeuwen herhaaldelijk een beroep op de hertog gedaan om dergelijke bescherming te geven. Wij kunnen daarom voor de oorspronkelijke inhoud van de oppervoogdij alleen maar vermoedens hebben door terug te redeneren vanuit het later te constateren optreden van de oppervoogd en de toen in Thorn bestaande verwachtingen, en ons verder baseren op wat gebruikelijk was bij andere kloosters, abdijen en stichten. De keizer werd geacht oppervoogd te zijn over rijksabdijen en daarmee een algemene beschermende rol te vervullen (waaraan ook rechten waren verbonden). Als wij de keizer als oorspronkelijke model voor de oppervoogd zien, dan zou het bieden van bescherming de kern van oppervoogdij vormen.

De graaf/hertog van Gelre is, na de genoemde oorkonde van 1282, niet vaak zichtbaar in oorkonden met betrekking tot Thorn in de twee eeuwen tot de bemoeienis van Maximiliaan. In een heftig geschil tussen Thorn en de heer van Horn in de jaren 1314-1320 speelden kerkelijke rechtbanken een hoofdrol, voor de graaf van Gelre was slechts een kleine bijrol weggelegd. Zelfs als beschermheer manifesteerde hij zich toen niet.²³²¹ Over de redenen voor de geringe (zichtbare) betrokkenheid van de hertog van Gelre bij Thorn in de middeleeuwen kunnen wij slechts speculeren (tenzij wij de uitleg van Kersken volgen en de Gelderse oppervoogdij ontkennen). Voogdij over kerkelijke goederen heeft tot heftige geschillen geleid over de bevoegdheden van de voogden. Blijkbaar heeft de relatie met de hertog van Gelre geen aanleiding gegeven tot dergelijke geschillen. Was dit te danken aan grote terughoudendheid bij de Gelderse hertog?²³²² Misschien was er lang sprake van gebrek aan interesse, omdat de aandacht van de graven en hertogen zich naar het noorden verplaatste.²³²³ Mogelijk was de adel van het hertogdom niet sterk vertegenwoordigd in het kapittel. De graven en hertogen van Gelre hadden in het algemeen minder belangstelling voor religieuze stichtingen dan andere hoge adellijke geslachten.²³²⁴

Hoe en wanneer de voogdij, dan wel oppervoogdij, over Thorn in handen van de hertog van Gelre is gekomen, is niet bekend. Schiffer meent dat Gerard van Wassenberg-Gelre in het

²³²¹ Habets, Thorn, xlix-lviii.

²³²² Er zijn adellijke heren geweest die hun voogdijrechten zelf hebben gereduceerd tot alleen de militaire verdediging van het klooster en alle inmenging hebben willen vermijden. 'Die Schutzausübung ist somit mehr der öffentlich-rechtlichen Sphäre der Friedenswarung zuzuordnen.' Boshof, Untersuchungen, 101-119.

²³²³ Schiffer, Entwicklung, 10-11, 13-14 en 17.

²³²⁴ Schiffer, Grafen, 62-69, 169-174, 301-306 en 409-411.

begin van de twaalfde eeuw al voogd van Thorn was.²³²⁵ Hij baseert dat op een overdracht in 1102 aan het stift die ‘per manus Gerhardi, comitis de Gelren’ gebeurde.²³²⁶ Aangezien wordt aangenomen dat Thorn na de stichting aan de bisschop van Luik is geschonken en tot in de twaalfde eeuw een eigenkerk van deze bisschop is gebleven, is de bisschop blijkbaar niet in staat geweest de voogdij zelf te behouden.²³²⁷ De bisschop heeft in de periferie van zijn invloedssfeer meer terrein prijs moeten geven aan opkomende territoriale machten, zoals de graven van Leuven en Namen, en in het geval van Thorn blijkbaar ook aan de graven van Gelre.²³²⁸ Thorn, dat van het Luikse kerngebied gescheiden werd door het graafschap Loon, lag duidelijk in de periferie, zeker tot de inlijving van Loon door de bisschop van Luik in 1361. Ook vanuit Gelders perspectief was Thorn perifeer, tenminste nadat de graven (vanaf 1339 hertogen) van Gelre na de slag bij Woeringen in 1288 hun ambities in zuidelijke richting hadden moeten beperken. Dat heeft hun belangstelling voor Thorn mogelijk doen afnemen. Maar de voogdij was al eerder in leen gegeven aan de heer van Horn. Thorn lag geografisch gezien aan de rand van de Gelderse invloedssfeer, en ten opzichte van Echt en de heerlijkheid Montfort lag het aan de overzijde van de Maas, wat redenen kunnen zijn geweest om de voogdij aan de heer van Horn in leen te geven.

Hoewel de graaf van Horn, zoals gezegd, geen ondervoogd van de hertog van Gelre was maar leenman, kan voor de interpretatie van zijn functie en de verhouding tot de oppervoogd de vergelijking met de ondervoogd misschien verhelderend zijn. (Opper)voogden die een groot aantal voogdijen in handen wisten te krijgen, konden niet anders dan taken uitbesteden. Er is een recente studie over ondervoogdij van Martin Clauss.²³²⁹ Ondervoogden blijken altijd lager in rang dan de oppervoogd, en zich geografisch dichter bij het klooster te bevinden dan de oppervoogd.²³³⁰ Clauss constateert dat ondervoogden wel als getuigen in oorkonden van het onder voogdij staande klooster voorkomen, maar alleen in oorkonden die betrekking hebben op de meer alledaagse zaken, en bijna nooit zonder dat ook de voogd wordt vermeld. De oorkonden bevatten geen aanwijzingen dat de ondervoogden enige bemoeienis hadden met de bescherming van het klooster.²³³¹ Die bleef de verantwoordelijkheid van de (opper)voogd. Alleen op het gebied van uitoefening van de justitie en van juridische vertegenwoordiging op een lager niveau, namen de ondervoogden de taken van de voogd over.²³³²

²³²⁵ Schiffer, Grafen, 64. Zie over twijfels over de echtheid van deze oorkonde: Kersken, Studien, 180-181.

²³²⁶ RHCL, Thorn 01.187A, inv.nr. 5.

²³²⁷ Van de vermeldingen van ‘Turne’ in respectievelijk een pauselijke en een keizerlijke bevestiging in 1155 van de bezittingen van de Luikse kerk wordt aangenomen dat zij betrekking hebben op Thorn. Bormans, Cartulaire I, 74-80.

²³²⁸ Carré, Avoueries, 408.

²³²⁹ Hij heeft zich gericht op oorkonden uit het laatste derde deel van de elfde en uit de twaalfde eeuw. De ondervoogdij als structureel verschijnsel komt op in de tweede helft van de elfde eeuw, het eerst in Lotharingen. Clauss, Intervogtei.

²³³⁰ Ibidem, 120.

²³³¹ Het landrecht van Thorn bevat een beschrijving van de taken van de voogd, waaronder vermeld staat dat hij ‘schuldigh’ zou zijn om ‘die gemein undersaeten (...) te beschermen’. Linssen, Bijdrage, 15.

²³³² Ibidem, 48-49 en 53-54.

Wat was de mogelijke staatsrechtelijke betekenis van oppervoogdij? De juridische theorie en de realiteit moeten in dit verband nadrukkelijk worden onderscheiden. In de praktijk was alle voogdij in de middeleeuwen een opening geweest voor territoriale ambities van de feodale adel.²³³³ De hertogen van Brabant verkregen kort voor het midden van de twaalfde eeuw van Rooms-Koning Koenraad III de oppervoogdij over de abdijen in hun gebieden. De hertogen fungeerden daarna ook als tussenpersoon bij de schenkingen van weldoeners aan de kloosters en garandeerden de kloosters het bezit van deze schenkingen. De oppervoogdij vormde een belangrijk instrument in de opbouw van hun territoriaal gezag, vooral in de periferie van het machtsbereik van de Brabantse hertogen, waar zij niet over andere rechten beschikten die de basis voor aanspraken van soevereiniteit konden zijn.²³³⁴ Voogdijrechten waren ook van wezenlijke betekenis voor het ontstaan van het territorium van de graven, later hertogen, van Gelre.²³³⁵ Maar geestelijke instellingen hebben zich deels ook met succes verzet tegen de pogingen van de adellijke voogden om hun bevoegdheden steeds verder op te rekken en de voogdij als een eigendomsrecht te beschouwen. Volgens Carré had, in het gebied dat de Luikse bisschop controleerde, de voogdij over geestelijke bezittingen aan het eind van de veertiende eeuw zijn glans verloren. De militaire rol van de voogd was praktisch verdwenen, de rol in de justitie was strikt beperkt, de inkomsten uit voogdij waren gering. Dit is vergelijkbaar met de positie van de heer van Horn met betrekking tot Thorn, dat diens ambities ook met succes heeft weten te beperken en diens bevoegdheden contractueel heeft weten vast te leggen. In hoeverre de rol van de graaf van Gelre de ambities van de heer van Horn heeft belemmerd, is niet te zeggen.

Deze constatering dat voogdij als zodanig zijn belang voor de onderbouwing van territoriale ambities kon verliezen, geldt echter niet voor de landsheerlijke oppervoogdij. Volgens Willoweit wisten in de periode van de dertiende tot en met de vijftiende eeuw de landsheren voogdij in te zetten om hun macht uit te breiden. Op basis van 'Schutz und Schirm' wisten de landsheren de kloosters die in hun zich vormende territoria waren gelegen, vanaf de dertiende eeuw geleidelijk onder hun invloed te brengen.²³³⁶ Hun voogdij beschouwden zij als een landsheerlijk, politiek recht, niet een specifiek eigendomsrecht waar zij hun aanspraken op zouden moeten baseren.²³³⁷ Willoweit betitelt 'Schutz' als het 'die Territorialherrschaft tragende Element im mittelalterlichen Rechtsdenken' en stelt: 'In der Formel "Schutz und Schirm" hat sich die Rechtswirklichkeit der mittelalterlichen

²³³³ Carré noemt de voogdij in het Luikse 'une porte ouverte vers l'usurpation du pouvoir seigneurial'. Carré, *Avoueries*, 410.

²³³⁴ Van Uytven, *Geschiedenis*, 83-84.

²³³⁵ Stinner, *Hertogdom*, 49. Schiffer noemt met name voogdijen over bezittingen van de Keulse aartsbisschop en de Utrechtse bisschop, maar ook van diverse kloosters. Schiffer, *Entwicklung*, 5-7.

²³³⁶ De Cisterciënzers streefden naar volledige vrijheid van voogdij. Ook zij hadden bescherming nodig (*defensio*), maar wilden geen rechten aan de beschermheer toestaan. Zij zochten deze bescherming daarom bij de keizer en bij landsheren. Maar ook hun kloosters zijn uiteindelijk vaak niet aan de landsheerlijke invloed ontkomen. 'Schutz und Schirm' bleek daar voldoende basis voor te geven. Willoweit, *Vogt*, 940.

²³³⁷ Willoweit, *Vogt*, 939-940.

Landesherrschaft niedergeschlagen.²³³⁸ De geleerde juristen, die zich op het Romeinse recht baseerden, verbonden heerschappij echter uitsluitend met jurisdictie en negeerden daarmee de realiteit. De rechten verbonden aan de 'advocatia armata', de voogdij met een beschermende militaire rol, werden met betrekking tot geestelijke goederen door geleerde juristen van de veertiende tot en met de zestiende eeuw zeer beperkt uitgelegd. Zij kenden het concept van de 'nudus advocatus': de voogd als blooteigenaar van een voogdij die hem bijna geen rechten gaf, en zeker geen rechten die verbonden waren met eigendom. De voogd als beschermheer over kerkelijke goederen duiden de juristen daarom aan als 'nudus defensor', waarbij werd aangenomen dat deze relatie oorspronkelijk gebaseerd was op een overeenkomst, ook al waren daarvan weinig concrete voorbeelden bekend.²³³⁹ Voogdij die niet gekoppeld was aan andere rechten, met name op het gebied van uitoefening van de justitie, zou geen aanspraak op enige vorm van soevereiniteit met zich meebrengen: 'Schutz gibt keine Obrigkeit'. In de zestiende eeuw werden alleen leenrechtelijke banden, de hoge justitie en het hoger beroep door geleerde juristen als factoren beschouwd die tot soevereiniteit konden leiden, voogdij niet. In werkelijkheid vormden, zoals gezegd, 'Schutz und Schirm', die gekoppeld waren aan (opper)voogdij, een belangrijke basis voor landsheerlijke macht. Toch zijn ook moderne historici lang aanhangers gebleven van de genoemde theorie. Aubin wilde in zijn in 1920 gepubliceerd werk over het ontstaan van de *Landeshoheit* nog geen enkel belang toekennen aan oppervoogdij voor het ontstaan van landsheerlijk gezag. Wel aan voogdij in het algemeen, maar dan gekoppeld aan justitiële bevoegdheden. Hij concludeerde echter dat geestelijke instellingen die de voogdij terug wisten te kopen en weer in het bezit van de uitoefening van de hoge justitie kwamen, zelden een landsheerlijke status wisten te bereiken, tenzij zij tot de *Reichskirche* behoorden. Hij constateerde dat geestelijke instellingen in het gebied rond Keulen en Bonn een hele reeks bezittingen hadden waar zij zowel grondheer als rechtsheer waren. Zij hadden daar geen hogere rechtsinstantie boven zich en zouden daarom zelfs als rijksonmiddellijk kunnen worden beschouwd. De aartsbisdom van Keulen was echter oppervoogd van deze instellingen en al deze bezittingen raakten de facto onderworpen van de Keurkeulse landsheerlijkheid, vaak als *Unterrherrschaften*. Omdat Aubin aan de oppervoogdij geen belang toekent, kan hij slechts speculeren over de oorzaken van deze ontwikkeling, en neemt aan dat de behoefte aan bescherming de verklaring is voor het verlies of opgeven van soevereiniteit.²³⁴⁰ Maar daarmee zijn wij bij een wezenlijk element van oppervoogdij. Pas in de zeventiende eeuw ontwikkelde zich onder geleerde juristen, naast de genoemde opvatting, een stroming die erkende dat (opper)voogdij bij veel kloosters had geleid tot landsheerlijke macht. Ook werd erkend dat deze voogdij vaak bestuurlijke en justitiële invloed met zich meebracht. Met name het zoeken naar een juridische basis voor de secularisatie van kloosters deed een deel van de juristen van standpunt veranderen. Aan

²³³⁸ Willoweit, *Rechtsgrundlagen*, 63.

²³³⁹ *Ibidem*, 215-218.

²³⁴⁰ Aubin, *Entstehung*, 386-389.

het eind van de zeventiende eeuw heeft dit geleid tot een stroming die verdedigde dat voogdij landsheerlijke rechten gaf.²³⁴¹ Daarmee had de theorie aansluiting gevonden bij de realiteit. Maar Kreits en Rijk hoefden in de zestiende eeuw de (opper)voogdij nog niet mee te wegen bij de (juridische) beoordeling van Thorn als potentiële stand, hoewel hiervoor al voorbeelden zijn genoemd (het klooster Walsdorf en het stift Säckingen) waaruit blijkt dat voogdij van een ander dan de keizer in de praktijk altijd wel degelijk al een belemmering kon vormen voor rijksstandschap, in weerwil van de theorie dat voogdij geen soevereiniteit met zich meebracht.

Wat kunnen wij concluderen over de positie van Thorn? Voorbeelden van het eenduidig in zijn hoedanigheid van oppervoogd optreden van de Gelderse hertog zijn schaars, doordat de grens met de rollen van leenheer en verdediger van de rechtsgang op Echt moeilijk is te trekken. Mogelijk is de oppervoogdij zelfs van weinig concrete betekenis geweest vóór Maximiliaan. Wat de middeleeuwse betrokkenheid van de hertog van Gelre ook moge zijn geweest, de oppervoogd heeft Thorn vanaf het laatste kwart van de vijftiende eeuw daadwerkelijk bijgestaan tegen de graaf van Horn. Wij hebben de graaf van Horn nog als vertegenwoordiger van de abdis zien optreden in het proces voor de Grote Raad van Mechelen in 1473 (toen zij een gezamenlijk belang hadden), maar daarna waren er vooral geschillen met de graaf, waarin de hertog van Gelre herhaaldelijk tussenbeide kwam. De verklaring van Maximiliaan van 16 december 1485 is expliciet tegen de graaf gericht.²³⁴² Omdat de graaf Thorn lastig bleef vallen, werd in januari 1487 door Maximiliaan zelfs een vervangende voogd benoemd.²³⁴³ De als hertog van Gelre gegeven bescherming lijkt voort te komen uit de plicht tot bescherming door de oppervoogd tegen een voogd, maar de benoeming van een vervangende voogd lijkt formeel een handeling van de leenheer.

In de zestiende eeuw heeft de abdis zich bij herhaling tot het in 1543 opgerichte Hof van Gelre gewend om steun te krijgen bij de verdediging tegen derden van haar rechten en die van haar schepenbank. De van Gelderse zijde geboden bijstand kan voor een deel gezien worden als voortkomend uit directe Gelderse belangen, zoals de verdediging van de rechtsgang op Echt. Maar het Hof spreekt herhaaldelijk van de 'hoocheyt' van de hertog die in het geding zou zijn en overschreed met zijn bemoeienis diverse malen de grenzen van een zuiver beschermende rol. De steun tegen de aspiraties van de bisschop van Roermond in 1570 past in een algemene beschermende rol, maar de onderzoekscommissie naar interne misstanden in de abdij in 1584 kan niet anders worden gezien dan als voortkomend uit een ruime interpretatie van de verantwoordelijkheden van de oppervoogd.

Op te merken is, dat de voorbeelden van bemoeienis in de zestiende eeuw dateren van na 1543, dus nadat Gelre in het bezit van Karel V was gekomen en na de oprichting

²³⁴¹ Volgens Willoweit begint deze ontwikkeling met Knichen en Reinkingk, en wordt zij afgerond met Hertius en Goebel. Willoweit, *Rechtsgrundlagen*, 223-230.

²³⁴² '(...) indyen eenige persoonen quaemen ende sonderlinge onse getrouwe neve den grave van Horne, die hoen lieden overlast doen wolden (...)’ Wolters, *Notice Thorn*, 121 (nr. 26).

²³⁴³ *Ibidem*, 30-32 en 122-124 (nr. 27).

van de Raad van Gelre. In algemene zin is te verwachten dat wanneer een kapittel in belangrijke mate wordt bezet door adellijken die met een bepaalde landsheer verbonden zijn, diens belangstelling en invloed zullen toenemen, nog los van concrete verzoeken om bescherming. Onder abdis Van Brederode is dit proces al in de jaren '30 van de zestiende eeuw zichtbaar.²³⁴⁴ De banden met de Habsburgse Nederlanden werden daardoor versterkt, ook toen Gelre nog niet in handen van Karel V was. Zowel onder Maximiliaan als onder Karel V werd een machtige beschermheer gezocht. De Gelderse oppervoogdij bood een kader en een juridische rechtvaardiging voor bemoeienis.

Wat de rol van militaire beschermer betreft: er was in de zestiende eeuw tot de Tachtigjarige Oorlog geen sprake van militaire bedreigingen van derden waartegen bescherming werd ingeroepen. Nadat de voogdij in 1570 was overgegaan op de bisschop van Luik, was deze niet in staat om Thorn enige militaire bescherming te bieden in de Tachtigjarige Oorlog. Van de Kreits kon Thorn toen evenmin bescherming verwachten. Dat Thorn zich steeds opnieuw tot de hertog van Gelre heeft gewend om bescherming (voor zover de dreiging niet van de Spaanse Nederlanden zelf kwam) spreekt daarom vanzelf. In de zeventiende eeuw heeft Thorn herhaaldelijk een nadrukkelijk beroep gedaan op de algemene plicht tot bescherming door de oppervoogd, tegen de eisen van troepen uit het Rijk, en, wat de inwoners betreft, zelfs tegen de financiële eisen van de Kreits.

In de zestiende en zeventiende eeuw heeft Thorn maar heel beperkt steun en bescherming gezocht bij het Rijk, en heel vaak bij de oppervoogd. Wie bij herhaling bescherming zoekt bij een machtige buur, plaatst zich in een relatie van cliëntelisme, ook los van oppervoogdij. Het zoeken van bescherming past niet bij een landsheerlijke status van de abdis. Wie bescherming zoekt, brengt zich in de invloedssfeer van de beschermheer. Dat was de middeleeuwse rechtsopvatting en realiteit, en bleef ook daarna de realiteit.

13.12 Rechtsgang op Gelderse hoven

De rechtsgang in hoofdvaart of hoger beroep vanuit Thorn op Gelderse hoven is van Spaanse zijde als argument aangevoerd om aanspraken op soevereiniteit over Thorn te onderbouwen. De aard en het belang van de rechtsgang op de schepenbank van Echt, en van Echt op de schepenbank van Roermond en (mogelijk) het Hof van Gelre, worden daarom in dit hoofdstukje onderzocht. In het volgende hoofdstukje wordt aandacht gegeven aan het bestaan en het belang van rechtsgang op het RKG en de RHR.

Er is één vastlegging uit de veertiende eeuw bewaard gebleven over hoofdvaart vanuit Thorn, de oudste bron op dit punt. Uit een vonnis van de schepenen van Thorn van 14 december 1394 blijkt dat zij ter hoofdvaart waren gegaan naar Echt, 'dair wyr van alder tot alder toegehoert hebben'.²³⁴⁵ Van een halve eeuw later dateert een vonnis uit 1440 in een

²³⁴⁴ Voor andere periodes is er geen hiermee vergelijkbare duidelijke tendens.

²³⁴⁵ GA_GR, inv.nr. 1105. Transcriptie in: Maas, Geschiedenis I, 342-345.

zaak voor de schepenen van Grathem, met hoofdvart op Thorn, van Thorn op Echt en van Echt op Roermond.²³⁴⁶ Andere vastleggingen van een dergelijke ouderdom over hoofdvart zijn er niet.²³⁴⁷ In januari 1551 verklaarden de schepenen van Echt dat de schepenen van Thorn al ‘over de hondert ende hondert jaren’ geen andere hoofdgerechten hadden gekend dan Echt en Roermond.²³⁴⁸ Volgens het Hof van Gelre zouden de schepenen van Thorn dit hebben bevestigd.²³⁴⁹

Toch is beweerd dat Thorn in de vijftiende eeuw nog hoofdvart op de SvA had, maar dat de hoofdvart daarna was verlegd naar Echt.²³⁵⁰ Het oudste document met deze bewering dateert uit de zeventiende eeuw. De schepenen van Echt zouden in 1616 in een brief aan de schepenen van Roermond hebben verklaard dat men vanuit Thorn meer dan 100 jaren daarvoor nog ter hoofdvart naar de SvA was gegaan, maar dat dit, vanwege de afstand en de kosten, toen naar Echt zou zijn verlegd.²³⁵¹ In de lijst Beusdael, die betrekking heeft op de periode 1400-1461, wordt het ‘Stift Toorn’ met drie hoofdvarten vermeld.²³⁵² In het besluit uit 1718 waarmee de keizer bepaalde dat appel vanuit Thorn niet langer naar Echt mocht gaan, staat vermeld dat de rechtsgang ‘in uralten Zeitten’ van Aken naar Echt zou zijn verlegd.²³⁵³ Als argument voor hoofdvart op de SvA zou verder nog kunnen worden aangevoerd dat Thorn, de heerlijkheid Kessenich en het Luikse vrijdorp Neeritter samen de ‘Drie Eygen’ werden genoemd en ooit waarschijnlijk één rechtsgebied vormden.²³⁵⁴ Vanuit Kessenich werd tot in de achttiende eeuw toe nog voor hoofdvart en appel naar Aken gegaan. Tot slot is op te merken dat de schepenen van Thorn in 1656 zouden hebben gedreigd de hoofdvart van Echt naar Aken te verleggen.²³⁵⁵

Bij kritische beschouwing is hoofdvart op de SvA echter onwaarschijnlijk te achten. Tegenover de lijst Beusdael staan oudere stukken uit het schepenarchief van Aken, die Thorn niet vermelden. De in de zestiende eeuw in Aken opgestelde lijsten van *Untergerichte*

²³⁴⁶ Wolters spreekt van het Hof van Gelre als laatste instantie, maar het waren de schepenen van Roermond. Wolters, Notice Thorn, 140 (nr. 36).

²³⁴⁷ Over de oriëntatie van Thorn zegt misschien het al eerdergenoemd akkoord uit 1420 nog iets, dat gesloten werd tussen een groot aantal schepenbanken, waaronder de SvA. Thorn was daarin geen partij.

²³⁴⁸ Verklaring d.d. 13 januari 1551. Wolters, Notice Thorn, 142-143 (nr. 38).

²³⁴⁹ ‘Declaration donnée par la justice de Thorn sous leur sceau datée le 21 d’aoust 1551 par laquelle ils confessent n’avoir jamais reconnu d’autres chef justices que celle d’Echt et Ruremonde, et n’avoir jamais veu ou entendu parler d’aucun titre au contraire et moins de Spier.’ ASH, inv.nr. 4604 fol. 8.

²³⁵⁰ Schwabe, Oberhof (48/49), 103. In navolging van Schwabe: Nève, RKG, 487. Van Rensch heeft in zijn inventaris van het archief van de schepenbank van Echt een beschouwing gewijd aan de relatie met Thorn, waarin hij tot andere conclusies komt. Van Rensch, Inventaris Echt.

²³⁵¹ Habets/Flament, Thorn, 304 (nr. 758). Gebaseerd op de *Vindiciae* van Stuben.

²³⁵² De schepenen van Aken verklaarden in 1720, waarschijnlijk op basis van de lijst Beusdael, dat in de vijftiende eeuw nog vanuit Thorn hoofdvart op Aken had plaatsgevonden. SAA_Mis, 1714-1725 fol. 65.

²³⁵³ RHCL, Thorn 01.187B, inv.nr. 865.

²³⁵⁴ Van Rensch, Inventaris Echt, 49-52; Bouveroux, Kessenich, 83-84. In een oorkonde uit 1442 waarin de grenzen van de ‘Drie Eygen’ met Bree en Tongerlo worden vastgelegd, worden de namen Kessenich, Thorn en Neeroeteren niet eens als zodanig vermeld. De oorkonde werd opgesteld voor de schepenen van Wessem. GA_HGZ, inv.nr. 5128 bijlage K3.

²³⁵⁵ Blijkbaar vormde optreden van het Hof van Gelre de aanleiding hiertoe. De schepenen van Echt verzochten het Hof van Gelre toen om ‘denen van Thorn gheene bevoegde oorsaack te geven’. Brief van de schepenen van Echt aan het Hof van Gelre d.d. 26 februari 1656. NWKA, inv.nr. I.T.2 (bundel VI) fol. 170.

noemen Thorn niet. Zij zijn opgesteld vóór de stadsbrand van 1656, en konden op veel meer bronnenmateriaal steunen dan bij het opstellen van de lijst Beusdael nog beschikbaar was. In een oude lijst die hoofdvaarten op de SvA in de periode 1415-1425 vermeldt, dus midden in de periode waar de lijst Beusdael betrekking op heeft, komt Thorn niet voor.²³⁵⁶ Het voorbeeld van hoofdvaart op Echt en Roermond in 1440 is al genoemd. De conclusie is daarom gewettigd dat aan lijst Beusdael in dit verband geen waarde is te hechten. De steeds wisselende en fonetische spellingen in de oude stukken leidden gemakkelijk tot foute interpretaties.²³⁵⁷ Daar komt bij dat de schepenen van Aken in de zeventiende en achttiende eeuw geneigd waren om terug te redeneren vanuit de toen bestaande situatie. Thorn was een erkende kreits- en rijksstand en een verleden als *Untergericht* van de SvA was daarmee voor de schepenen van Aken vanzelfsprekend.

De genoemde brief van de schepenen van Echt uit 1616, waarvoor alleen Stuben als bron bestaat, is raadselachtig. Zij spraken daarmee eerdere door schepenen van Echt gegeven verklaringen tegen. Niet alleen in 1551, maar ook in 1569 hadden de schepenen van Echt verklaard dat Thorn 'over minschen memoriën und altiet' hoofdvaart op Echt had gehad, zowel in criminele als civiele zaken.²³⁵⁸ In 1633 zouden de schepenen van Roermond dit eveneens verklaren.²³⁵⁹ Speelde in 1616 het toen lopende RKG-proces een rol? In dit proces heeft de abdis aangevoerd dat Thorn ooit op de SvA appelleerde.²³⁶⁰ Was er misschien een verklaring ingebracht van de schepenen van Aken die men in Echt niet meende te kunnen weerleggen wat het verre verleden betrof, zodat men de overgang van Aken naar Echt maar veronderstelde? De aangevoerde verklaring voor het door Thorn opgeven van de SvA als hoofdvaartgerecht is niet erg overtuigend. Het kostenargument van de afstand tot Aken is op zich valide, maar het vlakbij gelegen Wessems (tot de Hornse invloedssfeer behorend) bleef tot en met de zeventiende eeuw hoofdvaart en appel op de SvA houden, terwijl dat voor het aan Thorn grenzende Kessenich nog bleef gelden tot in de achttiende eeuw. En als het een vrije keuze uit praktische motieven was, waarom dan niet kiezen voor het nabije Wessems, maar voor Echt aan de overzijde van de Maas? Temeer, daar de abdissen van Thorn in de jaren 1398-1446 uit het geslacht van de heren van Horn stamden. Dat Echt hoofdvaartgerecht was, zou eerder als een aanwijzing kunnen worden gezien dat de voorgdij

²³⁵⁶ SAA_NHL, inv.nr. 6.

²³⁵⁷ In de stukken van een RKG-proces van de SvA in 1523 tegen een viertal *Untergerichte* is sprake van een plaats die onder andere als 'Teuren' wordt aangeduid en volgens Schwabe Tignée bij Luik is (Schwabe, Oberhof (48/49), 103). In een lijst van zestiende-eeuwse RKG-processen is sprake van de plaats 'Thueren' (SAA_NHL, inv.nr. 12). Dergelijke aanduidingen kunnen gemakkelijk verkeerd zijn geïnterpreteerd.

²³⁵⁸ Verklaring d.d. 5 april 1569. De schepenen van Echt verklaarden ook dat in december 1568 de schepenen van Thorn met zes processen ter hoofdvaart naar Echt waren gekomen. Voor één daarvan waren de schepenen van Echt ter hoofdvaart naar de schepenen van Roermond gegaan. GA_HGZ, inv.nr. 660 (scan nr. 81).

²³⁵⁹ Verklaring van 21 januari 1633. Wolters, Notice Thorn, 143-146 (nr. 39).

²³⁶⁰ In de bewaard gebleven stukken wordt alleen expliciet weersproken dat er een andere optie dan Echt zou hebben bestaan: '(...) recursus olim etiam vel Aquisgranum vel alio pro libitu partium fuerit factus, illa expresse negantur'. RHCL_RKG, inv.nr. 233 Q43.

oorspronkelijk Gelders was, en niet een Horns bezit dat aan Gelre in leen is opgedragen.²³⁶¹ Gelderse invloed lijkt bepalend voor deze hoofdvaart.²³⁶² Het bestaan van hoofdvaart op de SvA moet onwaarschijnlijk worden geacht.

Wat was het karakter van de hoofdvaart op Echt en welke bevoegdheden hadden de schepenen van Echt met betrekking tot Thorn?²³⁶³

Als basis voor aanspraken op soevereiniteit werd door juristen veel waarde gehecht aan de uitoefening van de hoge justitie.²³⁶⁴ Had de hoofdvaart op Echt ook betrekking op strafrechtelijke zaken? In het oude landrecht van Thorn staat een bepaling die hoofdvaart op initiatief van de schepenen verbiedt in zware strafrechtelijke zaken (met lijfstraffen als sanctie).²³⁶⁵ Was daarmee ook de mogelijkheid van hoofdvaart op initiatief van de beklaagden ('appel') uitgesloten? Een verklaring van de schepenen van Echt uit 1569 suggereert dat zij bemoeienis hadden met strafrechtelijke kwesties.²³⁶⁶ Maar deze bewering kan zijn ingegeven door de ambitie van de schepenen van Echt om ook op dit terrein competent te zijn, of door het doel waarvoor de verklaring werd gebruikt. De schepenen van Roermond legden in 1633 een verklaring in dezelfde zin af, maar ook hier ontbreken concrete voorbeelden van processen die duidelijkheid zouden kunnen geven. Voorbeelden van betrokkenheid van het Hof van Gelre in strafrechtelijke zaken zijn evenmin bekend. In de enige twee bekende voorbeelden van gratieverlening aan een misdadiger was het de abdis die dit deed.²³⁶⁷ Ook een overeenkomst uit 1655 over de voogdij vermeldt expliciet dat alleen aan de abdis het recht toekwam om gratie te verlenen.²³⁶⁸

De schepenen van Echt verklaarden in 1616 dat zij bevoegd waren bevelschriften uit te vaardigen aan de schepenen van Thorn, ook op verzoek van partijen.²³⁶⁹ Dat zou een

²³⁶¹ Linssen komt tot een andere conclusie op grond van het feit dat de heren van Horn diverse voogdijen in de omgeving bezaten. Linssen, Bijdrage, 39 (noot 27).

²³⁶² Van Rensch zegt over de hoofdvaart in het Overkwartier: 'De tamelijke straffe organisatie [van hoofdvaart in het Overkwartier] wijst op een vroege landsheerlijke bemoeienis in deze. Van het begin van de veertiende tot het begin van de zestiende eeuw zijn bronnen bekend, waaruit ook blijkt dat de landsheer op dit punt een actief beleid voerde.' Van Rensch, Inventaris Echt, 49.

²³⁶³ Linssen kent veel waarde toe aan de verklaring van de SvA in 1586 dat Thorn rijksonmiddellijk zou zijn. Hij wil de rechtsgang op Echt daarom als zuivere hoofdvaart zien, die op geen enkele wijze een bedreiging voor soevereiniteit kon zijn, maar onderzoekt dit niet verder. Linssen, Bijdrage, 24 en 31-32.

²³⁶⁴ Willoweit, Rechtsgrundlagen, 18-47.

²³⁶⁵ Artikel 64 van het Thornse landrecht: 'Doe en sullen die schepen gheyn saecken daer dat lyf in der clacht geheyschen wort te hoefft beroepen'.

²³⁶⁶ '(...) mit oeren processen und appellationen, (...) ouch van criminele und civile saecken alhier tot Echt als oere wittelick heuftgericht gekomen und overbracht hebben (...)' (Van Veen, Onderzoek, 44). Deze verklaring is afgegeven in het kader van het eerder (zie 3.5) behandelde onderzoek waartoe Alva bevel had gegeven. Hoewel volgens de opdracht ook onderzoek moest worden gedaan naar 'acten van jurisdictie, id sye by appel, ontfanck van beden ende schattingen', heeft er toen geen diepgaand onderzoek naar de rechtsgang plaatsgevonden. Aan de verklaring van de schepenen van Echt over appel in criminele zaken zijn geen consequenties verbonden wat Gelderse soevereiniteit betreft.

²³⁶⁷ Gratie verleend aan een moordenaar, zonder dat er sprake lijkt te zijn geweest van hoger beroep, op 30 augustus 1561 (Wolters, Notice Thorn, 148-149 (nr. 41)); gratie verleend in 1651 (Berkvens, Recht).

²³⁶⁸ Wolters, Notice Thorn, 161.

²³⁶⁹ RHCL_RKG, inv.nr. 233 Q24.

bevoegdheid zijn die verder ging dan hoofdvaaft. Ook op dit punt is er geen duidelijkheid of en hoe vaak dit in de praktijk gebeurde.²³⁷⁰ Hierna zullen wij wel een voorbeeld zien van ingrijpen door de schepenen van Echt bij rechtsweigering.

Appel bestond in de zestiende eeuw niet in het Overkwartier. Een ontwikkeling zoals die in de hoofdvaaft op de SvA plaatsvond, was dus binnen Gelre uitgesloten. De schepenen van Echt accepteerden zelfs geen 'appel', dus het vragen van lering op initiatief van partijen na een vonnis of lering in Echt en bij de ondergerechten van Echt gold hetzelfde. Hoofdvaaft van Echt op Roermond was dus volgens Echt alleen mogelijk op initiatief van de schepenen van Echt, wanneer zij 'neit wyse' waren.²³⁷¹ De schepenen van Echt accepteerden ook niet dat partijen in Echt slechts om een juridische opinie vroegen die zij dan in een proces in Thorn konden inbrengen.²³⁷² De abdis van Thorn lijkt echter al in de jaren dertig van de zestiende eeuw 'appel' (in de zin van hoofdvaaft op initiatief van partijen) op Echt te hebben toegestaan, zodat deze vorm van hoofdvaaft in Echt alleen voor partijen uit Thorn mogelijk was.²³⁷³ In 1539 stond de abdis ook 'appel' toe van processen van de schepenbank van Neeroeteren op de schepenen van Thorn. Behalve wat deze bijzonderheid betreft, lijkt de Gelderse rechtspraktijk met betrekking tot appel van toepassing te zijn geweest op de rechtsgang vanuit Thorn. Dat wil zeggen dat appel niet mogelijk was. De schepenen van Echt verklaarden in 1561 ten behoeve van de abdis dat hoger beroep op het RKG van de na lering in Echt gegeven vonnissen niet mogelijk was.²³⁷⁴ Bij een poging in 1529 om in appel te gaan bij het RKG van een vonnis dat in Thorn was uitgesproken na hoofdvaaft op Echt en Roermond, beriep de beklaagde zich op het uit 1310 stammende Gelderse privilege 'de non evocando'. Het proces lijkt te zijn vastgelopen.²³⁷⁵ In het in 1615 begonnen RKG-proces van de abdis tegen de schepenen van Thorn stelden deze laatsten dat het RKG niet bevoegd was, onder

²³⁷⁰ Het eerder behandelde bevel van het Hof van Gelre aan de schepenen van Echt in 1555 in de zaak St. Elisabethsdal, om aan de schout van Thorn te gebieden om de executie op te schorten, zou een voorbeeld kunnen zijn. Maar of de schout gevolg gaf aan een dergelijk mandaat van de schepenen van Echt, is niet bekend. Het protest in 1561 van de abdis tegen een bevel van het Hof in het proces tegen de graaf van Horn lijkt een indicatie dat mandaten op zijn minst gevoelig lagen.

²³⁷¹ In een verklaring uit 1561 stellen de schepenen van Echt dat '(...) neit allein unse, dan aller heufftbencken gegeven vondenissen sunder enige andere appellatie stracks vollentogen und ter executien gebracht worden.' Het Hof van Gelre bevestigde die regel in 1571 in een brief aan de landvoogd, maar gaf wel aan dat sommigen een andere mening toegedaan waren: '(...) ceulx d'Echt ont leur ressort a Ruremunde par consultation et aussy, comme aulcuns veullent pretendre, par appellation.' GA_GR, inv.nr. 1105.

²³⁷² '(...) alhier tot Echt (...) beroipen und dair over sententiert wurde, hielt men sulche sententie vur geine reconsultation oder vurraedt sunder allein voir ein eyndt ordell tot der execution, want unsse vurseeen vur, ind wir bis nu, alhie tot Echt geine partien reconsultation oider vurraidt hangende des rechten geven oider mit deilen.' (Tweede) verklaring van de schepenen van Echt d.d. 4 januari 1561. GA_GR, inv.nr. 1105.

²³⁷³ Venner, Hoofdgerecht, 93-94.

²³⁷⁴ '(...) en hefft sich niemantz van parthien so vur uns durch beroip dinckplichtig gewest ind verluist gehort, ant Cammergericht off andere Landsfursten, Graffen of herren, geistlichen oder werltlichen standes, verner off hoig mogen beroipen und appellieren buten idt furstendumb Geldren.' Verklaring van de schepenen van Echt ten behoeve van de abdis van Thorn over 'wat uns kundich und wittich in saicken van appellation und beroepen des dorps unnd herlicheit van Nederoteren' d.d. 4 januari 1561 (GA_GR, inv.nr. 1105). De overeenkomstige mening van het Hof van Gelre in 1555 is hiervóór beschreven.

²³⁷⁵ RHCL_RKG, inv.nr. 215.

verwijzing naar de rechtsgang op Echt.²³⁷⁶ Een ontkenning van de rijksonmiddellijkheid van Thorn dus. De abdis beschuldigde de schepenen van Thorn er in 1617 van dat zij beweerden dat Thorn met Rijk en Kreits 'nit zu schaffen' had en dat de schepenen 'so het scheint viel liever sich under het hertochdom van Gelre begeven wollen'.²³⁷⁷ Voor de schepenen bestond in de praktijk alleen de rechtsgang op Echt, als hoofdvaartgerecht, en het RKG was in hun ogen niet competent.

De rechtsgang van Thorn op Echt behield procedureel het karakter van hoofdvaart en ontwikkelde zich niet tot een volwaardig appelproces.²³⁷⁸ In 1663 schreef de Geheime Raad in Brussel, blijkbaar op basis van gegevens verstrekt door de schepenen van Echt, dat er, in geval van hoofdvaart op Echt vanuit Thorn, in Echt geen nieuwe feiten konden worden ingebracht, en door partijen daar ook geen geschriften konden worden ingediend.²³⁷⁹ De Geheime Raad concludeerde daarom ook dat de schepenen van Echt geen aanspraak konden maken op een (sterke) vorm van 'supériorité', dus van rechtsmacht over Thorn.²³⁸⁰ In 1692 stelde de abdis dat de schepenen van Echt ertoe beperkt waren 'aus denen von Thorn überbrachten acten allein, ohne ahn und einzunehmen, die Urtheil abzufassen'.²³⁸¹ In 1719 verklaarden de schepenen van Thorn nog dat, wanneer zij voor lering of appel naar Echt waren getogen, op dezelfde dag het vonnis moest worden gegeven.²³⁸² Van een formeel appelproces kan dan geen sprake zijn geweest.²³⁸³ Blijkbaar bleef de rechtsgang op Echt dus tot het einde toe het karakter van lering of 'appel' houden. Ook in het geval van Echt moeten wij dus (net als wat de SvA in een groot deel van de zestiende eeuw betreft) constateren dat uit het gebruik van termen zoals 'beroep' en 'appel' niet kan worden geconcludeerd dat er sprake is van formele appelprocessen.

²³⁷⁶ RHCL_RKG, inv.nr. 233 Q22.

²³⁷⁷ Ibidem, Q41.

²³⁷⁸ Van Rensch beschrijft een verklaring uit 1651 (Van Rensch, Inventaris Echt, 50). Daarin stelden de schepenen van Thorn dat tegen hun vonnissen alleen 'revisie of leeringe' mogelijk was. Met 'revisie' zullen zij het 'appel' op Echt bedoeld hebben.

²³⁷⁹ Brief van de Geheime Raad aan het Hof van Gelre d.d. 16 augustus 1663 (NWKA, inv.nr. I.T.2 (bundel VI) fol. 172 verso). Het was wel mogelijk in Thorn na het vonnis nog aanvullende verhandelingen in te dienen, die dan door de schepenen van Thorn met de processtukken naar Echt werden gebracht (Van Rensch, Inventaris Echt, 50). Vergelijk de eerder beschreven praktijk van 'naekonden' die in Wessem konden worden ingediend vóór de gang naar de SvA.

²³⁸⁰ 'La superiorité de la justice d'Echt n'est pas aussij telle que l'on suppose, veu qu'elle ne s'assemble qu'au jour praefixe par le dit officier de Thoorn, qu'elle ne peut recevoir aucune allegation de fait nouveau, non pas mesme des escritures instructives, mais (...) la lecture du proces avec la justice de Thorn, qui se fait par le greffier de celle cij, et en fin donner son advis en mesme jour (...) et de si bonne heure que la ditte justice de Thorn puisse prononcer la sentence avant le soleil touchant. De tout quoy il y a plus d'apparence d'un resort volontaire que necessaire (...)' Ibidem.

²³⁸¹ Brief van de abdis aan de keurvorst van Pfalz-Neuburg d.d. 15 september 1692. Ibidem, fol. 3.

²³⁸² RHCL, Thorn 01.187B, inv.nr. 865.

²³⁸³ Alleen onderzoek van de procesdossiers zou op dit punt zekerheid kunnen verschaffen. Volgens Van Rensch bevat het archief van het hoofdgerecht Thorn tot omstreeks 1710 ongeveer 130 dossiers die op de een of andere manier met hoofdvaart of appel op Echt te maken hebben op een totaal van circa 675 bewaard gebleven procesdossiers. RHCL, Thorn 01.187E, inleiding inventaris.

De schepenen van Echt gaven, volgens een vonnis van de schepenen van Thorn uit 1394, lering 'nae haere banckrecht', dus niet volgens het landrecht van Thorn.²³⁸⁴ Procedureel gaven zij wel lering 'nae unser banckrecht' (dat van Thorn).²³⁸⁵ Ook in uitspraken uit de zestiende eeuw zeggen de schepenen van Echt recht te spreken 'nae uns landrecht und banckrecht'.²³⁸⁶ In een betoog uit 1697 wordt gesteld dat de schepenen van Echt in feite recht schiepen in Thorn, doordat hun uitspraken ook in toekomstige zaken richtinggevend werden voor de schepenen van Thorn.²³⁸⁷

Echt was dus geen appelinstantie, maar slechts hoofdvaartgerecht. Het toepassen van Gelders recht en de feitelijke blokkade van rechtsgang in appel naar het RKG, vormen echter banden met Gelre die verder gaan dan eenvoudige hoofdvaart. In hoeverre in Thorn aan bevelschriften uit Echt is gehoorzaamd, is onduidelijk, evenals de vraag of er in criminele processen enige rechtsgang naar Echt mogelijk was.

Was er een rol in de reguliere rechtsgang weggelegd voor het Hof van Gelre? De schepenen van Echt verklaarden in 1551, op verzoek van de abdis, over de hoofdvaart: 'Soe behoeren ind moeten wir van Echt onssen houfftgericht tho Ruremunde, ende die van Ruremunde soe voirt indie camer van Gelre haelen. Daer uijt klaer te vernemen, dat Key. May. onsern allergenedigsten heeren als hertoch van Gelre die hoecheit ind gerechticheit toekomen ind behoerende is.'²³⁸⁸ De abdis verklaarde zelf in een brief uit 1557 aan het Hof van Gelre ook dat de hoofdvaart via Echt en Roermond naar het Hof ging.²³⁸⁹ Dit zou op het gebied van rechtsgang een positie van de hertog van Gelre kunnen inhouden die een landsheerlijk karakter had, want het Hof was geen instantie van (consultatieve) hoofdvaart, maar representeerde de hertog en diens landsheerlijke macht.²³⁹⁰ Er zijn echter geen processtukken bekend die deze rechtsgang tot op het Hof van Gelre kunnen bevestigen. Zowel de verklaring als de brief werden geschreven in verband met een geschil over hoger beroep vanuit Neeroeteren op Thorn, en dienden een specifiek politiek belang, wat de betrouwbaarheid twijfelachtig maakt. Appel was, zoals eerder gezegd, in de zestiende eeuw nog niet gebruikelijk in het Overkwartier.

In 1613 werd in Gelre de mogelijkheid van revisie door het Hof van Gelre ingevoerd met betrekking tot vonnissen van de schepenbanken in civiele zaken. Daarmee werd de schepenbank van Roermond in de praktijk blijkbaar uitgeschakeld als instantie van lering

²³⁸⁴ Vonnis van de schepenen van Thorn na lering door de schepenen van Echt in een zaak uit Neeroeteren. Maas, Neeroeteren, 343.

²³⁸⁵ Volgens Venner werd (later?) in Echt bij hoofdvaart recht gesproken conform Roermonds stadsrecht (Venner, Hoofdgerecht, 89-91).

²³⁸⁶ Uitspraken in hoofdvaart vanuit Neeroeteren via Thorn op Echt uit 1544 en 1560. GA_GR, inv.nr. 1105.

²³⁸⁷ '(...) que ces jugemens doivent estre gardez & suivis comme une loy inviolable pour servir à l'avenir de modele, dans les mesmes cas, qui se presenteront dans la justice de Thorn.' 'Mémoire' uit 1697 (in 13.14 nog uitgebreid te behandelen).

²³⁸⁸ Verklaring van de schepenen van Echt van 15 januari 1551. GA_GR, inv.nr. 1105.

²³⁸⁹ Brief van de abdis aan het Hof van Gelre d.d. 14 maart 1557. GA_GR, inv.nr. 1069 nr. 2234.

²³⁹⁰ Zie over de slecht gedefinieerde bevoegdheden van het Hof: Venner, Inventaris, 14-16.

voor de schepenen van Echt.²³⁹¹ Deze vernieuwing heeft men in Thorn niet willen volgen. In een verklaring van de schepenen van Echt uit 1632 stelden zij dat appel van hun vonnissen nooit mogelijk was geweest, maar dat de schepenen van Thorn meenden dat revisie in een zaak uit Thorn na een uitspraak in Echt nog steeds niet mogelijk was: 'Allegerende dat sij verners niet schuldich en waeren te volgen als bij ons tot Echt'.²³⁹² In 1656 stelden de schepenen van Thorn hetzelfde in een verklaring. Volgens hen probeerden partijen soms een beroep te doen op het Hof van Gelre, maar dat was steeds zonder effect gebleven.²³⁹³ In 1694 stelde het Hof van Gelre te Roermond weliswaar dat er vele stukken beschikbaar waren van processen tussen particulieren zowel te Echt als voor het Hof, 'meer als twee peerden souden connen trecken', maar een uitgebreide onderbouwing van de rol van het Hof werd niet gegeven. Het Hof noemde slechts twee processen vanuit Thorn die via Echt in derde instantie naar het Hof zouden zijn gekomen (zonder tussenkomst van de schepenen van Roermond), één in 1618 en één in 1682.²³⁹⁴ Dit kan niet als overtuigend bewijs gelden voor het gebruikelijk zijn van rechtsgang in enige vorm van hoger beroep op het Hof van Gelre. Toch zijn enkele van de hiervóór beschreven gevallen van betrokkenheid van het Hof in de zestiende eeuw, en met name het proces van het klooster Sint Elisabethsdal, duidelijke ingrepen door het Hof in de rechtsgang in Thorn, maar dan als landsheerlijk ingrijpen, niet als *Instanzenzug*.

De abdissen hebben in de rechtsgang op Echt blijkbaar lang geen bedreiging gezien voor de status van Thorn en van henzelf, of hebben het lang niet gewaagd om te proberen deze band te verbreken (zoals diverse VRH in hun relatie met de SvA wel al in de zeventiende eeuw probeerden). Pas aan het eind van de zeventiende eeuw deden de abdissen pogingen daartoe. In deze keuze speelde Johan Stuben een grote rol, wiens naam al vaker is gevallen in verband met zijn verzamelingen documenten. Hij wist grote invloed te verkrijgen op twee abdissen.²³⁹⁵ In 1689 kwam het tot een conflict tussen de justities van Thorn en Echt.

²³⁹¹ Venner, Hoofdgerecht, 97.

²³⁹² GA_HGZ, inv.nr. 5128.

²³⁹³ '(...) sonder daervan eenighe voordere revisie ofte appelatio te admitteren (...) dat ondertuschen wel eenighe parthijen om d'executie t'ontgaen, sich geaddreseert mochten hebben aent Hoff van Gelderland, soeckende alhier eenighe usurpatie met mandaten oft anderssints bij besloetene courtoise brieven op versoeck van gegraveerde parthijen, maer hetselve noijt tot eenighe effecten hebben connen bringhen, noch oock bij ons gerichte geaprobeert worden.' Verklaring van de schepenen van Thorn d.d. 5 Sept 1656. NWKA, inv.nr. I.T.2 (bundel VI) fol. 168-169.

²³⁹⁴ Verhandeling van 31 juli 1696: '[Art.] 57. Dat Anno 1618 door het gericht van Thoor gegeven sijnde sententie tot voordeel van Walraven Severijns ende naerdeel van Hendrick Wintgens, is daervan geappelleert, eerst naer Echt ende daarnaer aen desen Hove ende deselve sententie geconfirmeert inde voors. tweede en derde instantie (...) [Art.] 79. Wie oock vanden 12 aprilis 1682 op eene procedure in dewelcke de Vrouwe Abdisse ende Capittel soo tot Echt in secunda als hier te hove in tertia instantia hebben gestaen ten rechten tegens Johan Knippenbergh.' ARA_Leef, inv.nr. 30.

²³⁹⁵ Stuben was afkomstig uit het Guliks territorium. In een lijst van de kanunniken van Thorn met hun plaats van herkomst staat hij vermeld als 'Stuben gulischer' (StAAM, inv.nr. 46 fol. 56). De naam Stuben komt in de eerste decennia van de achttiende eeuw voor in de doopregisters van de kerk van Würm bij Geilenkirchen. Een neef van de kanunnik schreef zich in 1704 in aan de universiteit van Duisburg. Deze neef was geboren in het plaatsje Beeck bij Geilenkirchen. Stuben voerde een wapen dat alleen in de kleuren afwijkt van dat van de vrijheren Von Stuben,

De abdis, geadviseerd door Stuben, had een geschil met het kapittel, dat escaleerde. De rentmeester van het kapittel, Knops, werd aangepakt als een crimineel. De abdis huurde soldaten in om zijn huis te doorzoeken. Knops vluchtte, maar werd op Guliks gebied aangehouden en uitgeleverd aan Thorn. Zijn bezwaarschriften werden niet in behandeling genomen. Knops wendde zich tot de schepenen van Echt. Deze oordeelden dat in Thorn sprake was van rechtsweigeren en achtten zich competent om in te grijpen. Knops werd in het gelijk gesteld en alle juridische actie tegen hem in Thorn, crimineel dan wel civiel, werd verboden. De justitie van Thorn had echter geweigerd om mee te werken aan het proces in Echt, ondanks 'poenale mandementen' om de processtukken uit Thorn naar Echt over te brengen. De zaak escaleerde. Op bevel van de schepenen van Echt werd de meier van Thorn gearresteerd en in Roermond gevangengezet. Toen besloot de abdis om toe te geven. Op 10 januari 1690 werd door Stuben, namens abdis Anna Salomé van Manderscheid-Blankenheim, een compromis gesloten met Echt waarin de competentie van Echt in algemene zin werd bevestigd. Afgesproken werd 'dat in alles het alt gebruik sal worden naegeleefd'.²³⁹⁶ De originele processtukken zouden voortaan weer ter beoordeling naar Echt worden gebracht. Stuben werd daarna ontslagen als adviseur van de abdis. Haar opvolgster Eleonora van Löwenstein (abdis van 1690 tot 1706) nam Stuben echter weer in dienst en hervatte de strijd tegen Gelre.²³⁹⁷

Kort na het compromis deden de schepenen van Echt op 1 maart 1690 uitspraak in een zaak uit Thorn waarin Knops namens het kapittel was opgetreden. Knops had echter in Echt een stuk ingediend, waarvan de schepenen aldaar kennis hadden genomen.²³⁹⁸ Dit was in strijd met de oude gewoonte, dat in Echt alleen gevonnist werd op basis van de processtukken uit Thorn.²³⁹⁹ Het conflict kwam daarna al snel opnieuw tot uitbarsting. De abdis wendde zich tot het RKG, dat op 6 juli 1692 oordeelde dat het de inwoners van Thorn vrij stond zich tot RKG of RHR te wenden, en niet tot de schepenen van Echt.²⁴⁰⁰ Een uitspraak die past bij interpretatie van de rechtsgang op Echt als zuivere en vrijwillige hoofdvaart. Op 7 januari 1693 verkreeg deze abdis een keizerlijk bevel, dat het hoger beroep naar Echt en andere gerechtshoven buiten het Rijk verbood.²⁴⁰¹ Daarna procedeerde de abdis tien jaar lang bij het RKG tegen het Hof van Gelre over de rechtsgang op Echt en op het Hof, een proces dat

die hun stamslot hadden in het plaatsje Stuben in Württemberg. Stuben wordt echter nooit 'Von Stuben' genoemd en was waarschijnlijk niet adellijk, noch verwant met dit vrijheerlijke geslacht (dat in 1744 uitstierf). Stuben noemt zich in 1718, naast kanunnik van Thorn en Bonn, ook 'Churpfaltzischer Geistlicher Rath' (brief Stuben d.d. 27 mei 1718. StAam, inv.nr. 47). Ook de keurvorst van Pfalz-Neuburg (hertog van Gulik) maakte dus toen blijkbaar gebruik van zijn diensten, of beloofde hem voor andere verdiensten.

²³⁹⁶ ARA_Leef, inv.nr. 30. De tekst bevat geen woord over de concrete bevoegdheid in criminele processen of de bevoegdheid tot het uitvaardigen van bevelschriften. Er is wel sprake van 'appel' op Echt.

²³⁹⁷ De auteur van een stuk uit Gelders perspectief, die duidelijk het bloed van Stuben wel kan drinken, noemt hem 'certain prestre, se declarant docteur en droicts' en stelt dat hij na de 'transaction' met de abdis 'a esté chassé du mesme service'. ASH, inv.nr. 4604 fol. 11-12. Zie voor de rol van Stuben verder het al aangehaalde artikel van Berkvens.

²³⁹⁸ NWKA, inv.nr. I.T.2 (bundel VI) fol. 19 en 163.

²³⁹⁹ Knops had het stuk wel in Thorn aan het procesdossier kunnen laten toevoegen vóór overbrenging naar Echt.

²⁴⁰⁰ Linssen, Bijdrage, 32.

²⁴⁰¹ Wolters, Notice Thorn, 208 (nr. 31); ASH, inv.nr. 4604 fol. 12.

nauwelijks vorderde. Het Hof stelde zich op het standpunt dat Thorn tot de Bourgondische Kreits behoorde en wees daarmee de competentie van het RKG af.²⁴⁰²

Het keizerlijk verbod van 1693 was niet het einde van de strijd met betrekking tot de rechtsgang op Echt. In 1696 bevestigde de keizer het verbod nog eens in een brief aan de onderdanen van de abdis.²⁴⁰³ Maar vanaf 1702 was het Overkwartier bezet door Staatse troepen en van Staatse zijde ging men de belangen van Echt verdedigen. Na de dood van Eleonora van Löwenstein verklaarden abdis Anna Juliana van Manderscheid-Blankenheim en het kapittel in 1707, onder druk van beslagleggingen op de goederen van de abdij bij Breda, dat zij 'de saeken van de justitie oock wederom sullen brengen op den ouden voet, in specie het appel van het Gerecht van Thorn te sullen laten verblijven aen het Hooftgericht der Stede van Echt'.²⁴⁰⁴ Dit was in directe tegenspraak met het herhaalde keizerlijk verbod, maar de druk om aan de in dit kader gevelde vonnissen van Staatse hoven te voldoen was blijkbaar te groot. Met het vredesverdrag dat de Spaanse Successieoorlog beëindigde verkregen de Staten-Generaal grote delen van het Overkwartier van Gelre. In het Barrièreverdrag van 1715 deden de Staten-Generaal echter afstand van de in 1707 nog bevestigde rechtsgang in hoger beroep vanuit Thorn op Echt, en gaven de keizer toestemming te bepalen waarheen hoger beroep vanuit Thorn voortaan zou gaan.²⁴⁰⁵ Maar de Pruisische koning, die aanspraak maakte op de heerlijkheid Montfort, waartoe Echt behoorde, accepteerde deze verdragsbepaling niet. Daarover later meer.

Wat in de achttiende eeuw gebruikelijk werd in Thorn, blijkt uit een compromis dat in 1776 werd gesloten tussen de standen van Thorn en de abdis. Daarin staat het volgende: 'De schepenen sullen continueren, soo als sij in possessie sijn te doen, van de acten der processen te draegen bij eenen impartialen advocaet'.²⁴⁰⁶ Het was de in de achttiende eeuw gebruikelijke werkwijze bij veel schepengerechten. Hoofdvaart was vervangen door advies van juristen.

13.13 De relatie van Thorn met het RKG en de RHR

Naast de behandelde Gelderse hoven, hebben ook RKG en RHR een rol gespeeld. Van een duidelijke en stabiele relatie tussen Thorn en deze hoogste rechtsinstanties van het Rijk

²⁴⁰² RHCL_RKG, inv.nr. 235.

²⁴⁰³ Brief d.d. 31 juli 1696. NWKA, inv.nr. I.T.2 (bundel VI) fol. 450.

²⁴⁰⁴ NA_S-G, inv.nr. 12548.494. Het financiële belang van de inkomsten uit de goederen rond Breda voor de abdis was groot. Zie 13.16.

²⁴⁰⁵ In artikel 18 van het Verdrag d.d. 15 november 1715 is opgenomen: 'Il est aussi stipulé, que les États Généraux ne prétendront pas d'avoir acquis par la Cession de la Ville d'Echt aucun Droit de Judicature, ou d'Appel par rapport au Chapitre de Thorn, ou autres Teres de L'Empire, et il sera libre à Sa Majesté Impériale et Catholique de nommer tel endroit qu'il conviendra pour la dite Judicature ou Appel.' Dit artikel bevat echter ook de bepaling: 'Le tout pourtant sans préjudice et sauf tous les droits qui pourront compéter à Sa Majesté Le Roy de Prusse'.

²⁴⁰⁶ Compromis d.d. 29 oktober 1776. HHStA, RHR, Gratiaalia Feudalia, Confirmationes privilegiorum, deutsche Expedition, inv.nr. 46.

blijkt echter geen sprake. De behoefte aan de mogelijkheid van appel manifesteert zich echter ook in Thorn in de eerste helft van de zestiende eeuw. Nadat er in het eerste kwart daarvan nog geen spoor is van RKG-activiteit met betrekking tot Thorn, volgden kort daarna één leenrechtelijke en twee civiele appelprocedures.

In het eerste appelproces (1529), een leenrechtelijke procedure, stelde de abdis dat hoger beroep van haar leenhof niet mogelijk was.²⁴⁰⁷ Dit RKG-proces zou in 1537 zonder vonnis eindigen, met een compromis tussen de partijen. In het eerste civiele appelproces bij het RKG, het al eerdergenoemde proces uit 1529, was Echt instantie van hoofdvaart geweest voor de schepenen van Thorn, en Roermond voor die van Echt. De beklaagden ontkenden de mogelijkheid van appel op het RKG. Zij overlegden onder andere het Gelders appelprivilege en verklaringen van de meier van Thorn en van de stad Roermond dat appel op het RKG niet was toegestaan.²⁴⁰⁸ Karel van Egmond, hertog van Gelre, had, op verzoek van de schepenen van Roermond, aan de abdis van Thorn geschreven dat van appel geen sprake kon zijn en dat het vonnis in Thorn ter executie moest worden gesteld.²⁴⁰⁹ Dit RKG-proces kwam al in 1530 zonder vonnis tot stilstand.

Het tweede civiele appelproces, dat in 1530 aanhangig werd gemaakt, is interessant omdat er werd gepoogd om vanuit Thorn rechtstreeks op het RKG te appelleren. Echt of Roermond hadden in dit proces geen rol gespeeld. Na het vonnis in Thorn verklaarde de verliezende (adellijke) partij het vonnis te 'beroepen', en wel 'in hon erbair hoift off soe waer hy dat myt recht beropen maech'. Dit was blijkbaar ongekend, want voor de schepenen van Thorn was dit geen reden zich voor een lering naar Echt te begeven, dus 'appel' op Echt bestond blijkbaar nog niet. De klager wendde zich vervolgens rechtstreeks tot het RKG. De advocaat van de beklaagde stelde bij het RKG categorisch dat appel van vonnissen van de schepenen van Thorn niet mogelijk was en nooit mogelijk was geweest. De rechtsgang naar Echt wordt niet genoemd. Opnieuw een aanwijzing dat 'appel', dus lering na een vonnis, op initiatief van een partij, op dat moment in Thorn nog niet mogelijk was. De advocaat van de klager was bekend met het feit dat de abdis geen appel van haar leenhof op het RKG wilde toestaan, maar meende dat het gemene recht appel in civiele zaken hoe dan ook mogelijk maakte. De advocaat van beklaagde betoogde dat de abdis een privilege zou bezitten, zonder op dit punt concreet te worden. Na een jaar besloot het RKG de zaak in behandeling te nemen. Uit het RKG-dossier blijkt dat de schepenen van Thorn geen medewerking verleenden aan het appel. Het dossier bevat weliswaar *acta priora*, maar het zijn door de advocaat van de klager ingediende afschriften over het proces in Thorn, en geen gewaarmerkte afschriften die in reactie op de *compulsoriales* van het RKG door de schepenen van Thorn waren

²⁴⁰⁷ RHCL_RKG, inv.nr. 247 Q10.

²⁴⁰⁸ RHCL_RKG, inv.nr. 215. Op te merken is dat Gelre in deze jaren nog niet Habsburgs was. Gelre had een oud privilege 'de non evocando' (1310), maar de interpretatie dat dit ook gold voor hoger beroep op de (nieuwe) rijksgerichten was niet onomstreden (Nève, RKG, 113-114 en 489).

²⁴⁰⁹ Venner, Hoofdgerecht, 94.

toegezonden. Het proces maakte weinig vorderingen. In 1535 was sprake van de benoeming van commissarissen ter plaatse, maar daarmee kwam de zaak tot stilstand.²⁴¹⁰

Aan het eind van de jaren dertig stond de abdis 'appel' vanuit Neeroeteren op Thorn toe.²⁴¹¹ Het lijkt aannemelijk dat dit voor de rechtsgang vanuit Thorn op Echt al daarvóór zal zijn toegestaan. Aan het landrecht van Thorn werd een nieuw artikel toegevoegd.²⁴¹² Dit was dus waarschijnlijk een reactie op de pogingen tot appel bij het RKG, zodat 'appel' op Echt, het vragen van lering op initiatief van partijen, werd toegestaan om te voorkomen dat partijen zich nog voor appel tot het RKG zouden wenden. Deze maatregel schijnt succesvol te zijn geweest. Van verdere civiele appelprocedures op het RKG vanuit Thorn was in elk geval in de zestiende en zeventiende eeuw geen sprake. In 1555, in de eerder beschreven kwestie St. Elisabethsdal, was wel de vraag opnieuw aan de orde of appel op het RKG na hoofdvaart mogelijk was. De abdis stond daar blijkbaar neutraal tegenover, maar liet de keuze toen aan het Hof van Gelre, dat dit afwees.

In de zestiende eeuw was er slechts één verder civiel RKG-proces dat Thorn (mede) raakte, een mandaatsproces in 1565, dat niet vanuit Thorn opkwam.²⁴¹³ Het zou tot 1753 duren voor er een derde civiel appelproces vanuit Thorn bij het RKG werd gevoerd.²⁴¹⁴ De onwil van de schepenen van Thorn, van Echt en Roermond, en van het Hof van Gelre, om mee te werken aan hoger beroep op het RKG is dus effectief geweest in het blokkeren van deze weg.²⁴¹⁵ Thorn volgde daarin de Gelderse gebruiken. Feitelijk bestond er voor Thorn in deze periode dus geen appel in civiele procedures, als gevolg van Gelderse invloed. Alleen 'appel' was mogelijk. Er zijn in de eerste helft van de zeventiende eeuw wel twee processen in eerste instantie (mandaatsprocessen) voor het RKG gevoerd: abdis tegen schepenen (1616) en inwoners tegen abdis (1626).²⁴¹⁶ Echt was voor dergelijke processen geen optie.

In leenrechtelijke zaken is de abdis, ondanks haar aanvankelijke verzet, overstag gegaan. In het tweede leenrechtelijke proces (1539) stelde de verdediging nog dat appel van een vonnis van het leenhof niet gebruikelijk was, maar het RKG wees dit bezwaar in 1542 af en nam de zaak in behandeling.²⁴¹⁷ Het proces betrof overigens een leengoed in Houthem (Land van Valkenburg). De abdis heeft zich er daarna blijkbaar bij neergelegd dat het RKG zich competent achtte, maar het was niet haar eigen keuze. Er volgden leenrechtelijke appelprocessen in 1557, 1558, 1570 (2), 1575 (2), 1592, 1596, 1622, 1663, 1685 en 1735. Een bijzondere leenrechtelijke casus speelde in 1706. De abdis deed toen haar beklag bij

²⁴¹⁰ RHCL_RKG, inv.nr. 200.

²⁴¹¹ Venner, Hoofdgerecht, 93.

²⁴¹² 'So is geordiniert ende toegelaten voer ein nieuwe landrecht, dat alle man den schepen ende den gericht eynd betert leren sall, ende in datt eerbar hoefft voeren ende mogen hun waell beroepen (...)' Van Rensch, Inventaris Echt, 50.

²⁴¹³ De klager wendde zich rechtstreeks tot het RKG omdat de omstreden goederen in verschillende jurisdicties lagen, waaronder Thorn. RHCL_RKG, inv.nr. 149.

²⁴¹⁴ RHCL_RKG, inv.nr. 221.

²⁴¹⁵ Zie ook de behandeling van de kwestie St. Elisabethsdal in 1555 hiervóór.

²⁴¹⁶ RHCL_RKG, inv.nrs. 233 en 234.

²⁴¹⁷ RHCL_RKG, inv.nr. 201.

de Kreits omdat 'fraw Dechantinn und etliche Capitularen' van een vonnis van het leenhof in beroep waren gegaan bij de pauselijke nuntius in Keulen. Waarom zij hem competent achtten, is niet duidelijk. De abdis had diens competentie in elk geval afgewezen en had de keizer verzocht om de fiscaal bij het RKG tot actie te bewegen tegen de nuntius, maar zij had nog geen reactie ontvangen. Er was door de nuntius een 'mandatum poenale' tegen de abdis uitgevaardigd. De Kreits schreef een brief aan de nuntius dat een dergelijk beroep op een instantie 'buiten het Rijk' niet geoorloofd was.²⁴¹⁸

Er zijn in totaal 28 RKG-processen bekend die Thorn raken.²⁴¹⁹ De helft (veertien) heeft betrekking op hoger beroep in leenrechtelijke zaken. In acht RKG-processen was het RKG eerste instantie (zeven mandaatsprocessen, één *Zitationsprozess*). In al deze acht processen was de abdis partij. Slechts vijf van de RKG-processen zijn appelprocedures in civiele zaken van een vonnis in eerste instantie in Thorn geveld.

Vanuit Thorn is betrekkelijk vaak een beroep gedaan op de keizer en de RHR. In de algemene kwantitatieve analyse van de RHR in een eerder hoofdstuk is Thorn met twintig activiteiten begrepen, waarvan de helft in de achttiende eeuw. In de zestiende eeuw hebben de abdisen de keizer alleen maar om bevestigingen van privileges verzocht (1559 en 1590). In 1635 werd de RHR ingeschakeld door het kapittel in het eerder beschreven geschil met (kandidaat-)abdis Van Staufen.²⁴²⁰ Na het midden van de zeventiende eeuw is in 1656 hulp van de RHR ingeroepen tegen de Spaanse landvoogd. In 1672 werd een sauvegarde gevraagd. Intensief wordt de bemoeienis van de RHR, zowel juridisch als diplomatiek, pas vanaf het laatste decennium van de zeventiende eeuw, in de strijd van de abdis tegen Gelderse aanspraken.²⁴²¹ Ook tegen de bisschop van Luik zocht de abdis steun bij de RHR. In de tweede helft van de achttiende eeuw leidde de strijd tussen de standen en de abdis verschillende malen tot bemoeienis van de RHR.

Ondanks de 28 processen bij het RKG, is het de vraag of Thorn ooit enige bijdrage aan het RKG (*Kammerzieler*) heeft betaald. In een *Kammerzieler*-matrikel van het jaar 1567, toen de abdis zich nog verzette tegen rijks- en kreitsstandschap, wordt Thorn niet vermeld.²⁴²²

²⁴¹⁸ NWKA, inv.nr. VIII.34 fol. 53-63.

²⁴¹⁹ Daarvan bevinden zich er 24 in het RHCL, drie in het LNRW en één in het 'Untrennbarer Bestand' (nu in Berlin-Lichterfelde).

²⁴²⁰ Omdat alleen de summiere aanduiding van Ruwet beschikbaar is, is de aard van deze bemoeienis niet vast te stellen. Ruwet, Archives, 79.

²⁴²¹ In 1692 diende de abdis bij het RHR een klacht in tegen het Hof van Gelre: 'Citatio edictalis super constit. Leg. Diffamari in sachen der Fürstin von Thorn contra Cantzler undt Rätthe des Hertzogthumbs Gelderlandt undt consorten. Affgirt undt angeschlagen durch mich (...) Cammerbot (...) 3 Aug. 1692' (NWKA, inv.nr. I.T.2 (bundel V) fol. 26). In 1694 diende de abdis bij het RHR een klacht in tegen de Gelderse gouverneur en fiscaal: 'Praes. 6 Aug 1694 an den Reichshofrat, (...) anzeigen klagen undt bitten anwaltds in sachen (...) der frauen abtissin zu Thorn contra den Printzen von Nassau Siegen als Geldrischen Gouverneur zu Rurmundt undt den substituirtten Geldrischen Fiscalem Joannem von Afferden pro clementissimae impertienda protectione Caesarea nec non benignissime decernendo dehortatorio ut intus' (NWKA, inv.nr. I.T.2 (bundel IV) fol. 85).

²⁴²² Fabricius, Erläuterungen, 629.

In 1570 zou de hoogte van de door Thorn verschuldigde *Kammerzieler* zijn vastgesteld (zie hiervoor), maar Thorn bleef blijkaar daarna toch buiten beeld. Een in 1654 op de rijksdag te Regensburg opgestelde 'Cammer Matricul' vermeldt Thorn niet.²⁴²³ In september 1654 (toen de Kreits de abdis op al haar verplichtingen wilde wijzen) stuurden de 'kreisausschreibende Fürsten' een brief aan de abdis over de verplichting tot het betalen van *Kammerzieler*, maar een vervolg bleef uit.²⁴²⁴ Na een besluit van de Rijksdag om het RKG in te schakelen tegen niet-betalende standen, gingen in 1655 maanbrieven (*monitoria*) uit, maar in de lijst van standen aan wie deze werden verstuurd, komt Thorn niet voor.²⁴²⁵ De daarop volgende processen tegen wanbetalers liepen nog decennia, maar Thorn komt niet in de lijsten voor. In een lijst van *Kammerzieler* uit 1695 en een lijst die een overzicht geeft van de hele periode 1654-1697, komt Thorn nog steeds niet voor.²⁴²⁶ Een 'Matricula zu des Cammer Gerichts Unterhalt' die op de rijksdag van 1719 werd vastgesteld, vermeldt Thorn, maar zonder aanslag.²⁴²⁷ Een lijst uit 1745 van de *Kammerzieler* vermeldt 'Stift Thoren', maar zonder aanslag en met de aantekening dat er nog niets is betaald.²⁴²⁸ De fiscaal bij het RKG verkreeg in 1754 een vonnis tegen een groot aantal niet-betalende standen, waaronder toen ook Thorn.²⁴²⁹ Dit vonnis werd in een landdag op 21 juli 1755 in Thorn besproken. Allereerst werd geconstateerd dat 'het landt van Thorn noijt daerin betaelt heeft'. Besloten werd eerst contact te zoeken met andere 'veroordeelden' om hun reactie te vernemen. Op 1 december vond opnieuw een landdag plaats. Men had intussen vernomen dat Dyck en Wickrath niet voornemens waren op het vonnis te reageren. De landdag besloot deze lijn ook te volgen en 'dese saecke onder stilswijgentheijt tot naerdere aenschrijvinge passeren te laeten'. Deze aanpak had blijkaar succes, want het onderwerp komt op de landdagen van de jaren daarna niet opnieuw aan de orde. Een in 1771 gepubliceerd overzicht vermeldt dat Thorn tot en met 1762 niet was aangeslagen en niets had betaald.²⁴³⁰ In 1762 velde het RKG weer een vonnis tegen standen die geen bijdragen betaalden. Daarna kwam er langzaam

²⁴²³ Grönsveld en Reken worden vermeld, Wittem ontbreekt. 'Extract Cammer Matricul Anno 1654 den 6 May zue Regensburg dictirt. Einjahrs Ziehl.' NWKA, inv.nr. III.68 fol. 47.

²⁴²⁴ Brief d.d. 24 september 1654. NWKA, inv.nr. I.T.2 (bundel VI) fol. 15.

²⁴²⁵ Ibidem, fol. 84.

²⁴²⁶ 'Extract Pfenningmaistereij Manualis, 14 Junij 1695, Neue Ziehler', en 'Specification RKG unterhaltung von Nativitatis 1654 bis Nativitatis 1697' (Ibidem, fol. 574 en fol. 608). Ook Wittem ontbreekt nog steeds.

²⁴²⁷ Thorn is van een * voorzien. De toelichting luidt: 'Wobey diejenigen Posten welche bishero ungangbar verblieben, mit einem * bezeichnet, bey denenselben auch, bis künfftig dieserwegen ein gewisses beschlossen und verordnet werden wird, keine Summe ausgeworffen worden.' Deze matrikel werd in 1732 door de penningmeester van het RKG nog bij een brief gevoegd, zodat er blijkaar nog niets veranderd was. J.J. Moser, *Reichs-Fama*, (...) (Band 13) (Frankfurt 1733) 592.

²⁴²⁸ 'Cammer Gerichts Usual Matricul', ondertekend door de penningmeester van het RKG en gedateerd 31 december 1745. Voor de daarin van een * voorziene posten, waaronder Thorn, gold dat 'noch zur Zeit nichts hat ausgeworffen werden können'. De aanslag voor het stift Essen bedroeg 162 Reichsthaler 29 Kreuzer. Von Senckenberg, *Neue Sammlung* (Zugabe zu dem Vierten Teil), 109-114.

²⁴²⁹ 'Sententia publicata 17 Julij 1754.' Het betrof 'Monitoria nunc Mandata de Exequendo'. In de NWK worden genoemd Thorn, Dyck, Grimborn, Kerpen en Lommersum en Wickrath. De veroordeelden dienden zich 'wegen übernehmung eines proportionirten anschlags (...) innerhalb zweijer monaths zu erklären'. RHCL, Thorn 01.187B, inv.nr. 882.

²⁴³⁰ N.N., *Neueste Sammlung*, nr. 33 fol. 14.

weer aandacht op gang voor Thorn. In 1771 ging een brief van het RKG uit aan de NWK met het verzoek voor Thorn een aanslag vast te stellen. Namens Thorn nam een advocaat contact op met de penningmeester van het RKG en bood acht rijksdaalders als jaarlijkse bijdrage aan.²⁴³¹ Het RKG mocht daarover echter zelf niet beslissen. In 1774 deed het RKG een ‘maanbrief’ uitgaan aan de ‘ausschreibende Fürsten’ van de NWK, dat voor Thorn een aanslag moest worden vastgesteld.²⁴³² In 1791 was dat nog steeds niet gebeurd.²⁴³³ Ook wat deze verplichting voortvloeiend uit de status van rijksstand betreft, was Thorn dus een slechte betaler en kwam daar wat deze bijdragen betreft mee weg.²⁴³⁴ Dit sluit aan bij de eerdere beschouwing over de gebrekkige administratie op rijksniveau.

Resumerend inzake de rechtsgang:

Thorn had in de zestiende en zeventiende eeuw een bijzondere positie wat rechtsgang in hoger beroep betreft. In civiele zaken bestond er geen appel, alleen hoofdvaart. Door Gelderse invloed blokkeerde het Gelders appelprivilege feitelijk de rechtsgang in civiele zaken op het RKG. Gelderse invloed was ook aanwezig doordat de schepenen van Echt in Thorn recht konden creëren, aangezien zij in hoofdvaart recht spraken naar Gelders landrecht.

Thorn had in de zestiende en een groot deel van de zeventiende eeuw slechts een zwakke band met het RKG (behalve in leenrechtelijke zaken) en een eerder incidentele band met de RHR. Dit had gemakkelijk kunnen bijdragen aan een andere uitkomst van de strijd over de status van Thorn. De strijd over appel zou uiteindelijk door verdragen, en niet door traditie en precedent, worden beslecht in het voordeel van de hoogste rechtsinstanties van het Rijk.

13.14 Het Gelderse standpunt inzake Thorn

De vraag welke status men van Spaanse/Gelderse zijde aan Thorn wilde toekennen, is niet eenvoudig te beantwoorden, ook omdat het Hof van Gelre en de Brusselse instanties niet steeds op één lijn lijken te zitten. In 1570 was het Hof nog duidelijk van mening dat Thorn niet tot het Gelders territorium behoorde.²⁴³⁵ In de zeventiende eeuw lijkt het Hof soms grotere bevoegdheden over Thorn te willen uitoefenen dan de centrale bestuursorganen

²⁴³¹ N.N., *Beyträge zur Beförderung*, 234.

²⁴³² Moser, *Zusätze*, 1074.

²⁴³³ N.N., *Beyträge zur Beförderung*, 236.

²⁴³⁴ In de eerdergenoemde gedrukte lijst inzake *Kammerzieler* uit 1786 staat Thorn vermeld als ‘Ganz ungangbarer Posten’, zonder aanslag. LNRW_R, Kurköln, inv.nr. 1286.

²⁴³⁵ ‘Et comme on ne sait icy aultre que lad. terre et Sr. de Thoren a tousjours esté propre territoire separé de la Conté ou Ducé de Gueldres dont led. Chapitre et Dame de Thoren ont esté et encores sont en possession oultre le temps de cent deux cent ans et plus, sans qu’on trouve aulcune acte de possession du territoire par lesd. Contes et Ducqs de Gueldres ou Sr. et Conte de Hoirne estre usé, il nous semble, a correction, que lad. terre et Sr. de Thoren n’est pas territoire de la Ducé de Gueldres.’ Brief d.d. 1 februari 1571 van het Hof aan de landvoogd. GA_HGZ, inv. nr. 661 (nr. 2448).

in Brussel verdedigbaar achtten. Het Spaanse standpunt met betrekking tot Thorn is uiteindelijk vooral bepaald door de houding van het Hof van Gelre. Toen het geschil in het laatste decennium van de zeventiende eeuw weer tot uitbarsting kwam, heeft het Hof van Gelre de ongeclausuleerde soevereiniteit over Thorn opgeëist.

Een verhandeling uit 1634 kiest al de lijn waaraan in de rest van de zeventiende eeuw zal worden vastgehouden.²⁴³⁶ Thorn ligt volgens deze redenering in het gebied waar de hertog van Gelre zijn landsheerlijke macht uitoefent. Uit de oppervoogdij vloeien voort 'universalis et supremo iure territorij et jurisdictionis'. Dat de hertog met betrekking tot Thorn het 'ius supremae advocatae ende Schutz ende Schirm gerechtigheit' bezit, zou zelfs blijken uit het landrecht van Thorn (zie 13.11). De hertog is daarnaast 'opperrichter superieur'. De argumenten zijn dus de ligging 'in territorio' (een argument dat door de aanleg van het fort van Stevensweert sterker was geworden), de oppervoogdij met de daaraan gekoppelde 'Schutz und Schirm', en de jurisdictie voortvloeiend uit de rechtsgang op de schepenen van Echt en verdere Gelderse instanties.

Het (Staatse) Hof van Gelre en Zutphen in Arnhem betitelde Thorn in 1642, zoals eerder beschreven, als 'gehoorende onder die superioriteit vanden Furst van Gelder'. Het (Spaanse) Hof van Gelre in Roermond betitelde Thorn in 1652 in een advies aan de landvoogd als 'part et portion de ce Duché de Gueldre'.²⁴³⁷ Het eerdergenoemde advies van Van Blitterswijk aan de landvoogd uit 1661 spreekt ook van soevereiniteit.²⁴³⁸ In 1664 spreekt het Hof in Roermond van 'de hoogheijt ende d'oppervooghdije de welcke Sijne Ma. over het Stift Thorn competeert'. De momboor van het Hof betitelt Thorn in 1664 als 'geunieert metten Bourgondischen Creijts, waervan Sijne Ma. notoirlijck is erff- ende opperheer'.²⁴³⁹

Van Gelderse zijde is echter ook enkele malen aangegeven dat men géén aanspraak maakte op soevereiniteit over Thorn en/of dat Thorn niet tot het Gelders territorium behoorde. Hiervóór zijn behandeld de verklaring van Karel V in 1544 (indien Stuben te geloven is), de houding van de landvoogdes in 1561 (toen het muntrecht speelde), het advies van het Hof van Gelre op verzoek van Alva in 1568/1569, en het advies van het Hof van Gelre in 1571 naar aanleiding van aanspraken van de bisschop van Roermond. Er is geen indicatie dat men Thorn toen tot de Bourgondische Kreits wilde rekenen. Maar het Hof van Gelre was duidelijk wel van mening ruime bevoegdheden te hebben wat Thorn betreft, voortvloeiend uit de oppervoogdij. In dezelfde lijn ligt een verklaring van de momboor van het Hof van Gelre uit 1604.²⁴⁴⁰ In 1632 vroeg de gouverneur van Gelre aan de Geheime Raad in Brussel

²⁴³⁶ 'Consideration aengaende die Souvereijneijt Sijne Ma. als Hertoge van Gelre competerende over 't Stiffte ende landschappen van Thoir' d.d. 30 november 1634. RHCL_HvG, inv.nr. 1885.

²⁴³⁷ ARA_Aud, inv.nr. 1436/2 fol. 51.

²⁴³⁸ 'De plus Son Excellence conservera par ce moyen le droit de souveraineté competent à Sa Ma. sur ladite terre de Thoor comme Ducq de Brabant fondateur et ayant (...) l'advocatie armée depuis plusieurs siècles, ainsi que j'ai déduit plusieurs fois. Et Son Excellence ayant demandé avis l'an passé à ceux du Conseil Privé, ils (...) avis qu'il estoit absolument nécessaire de maintenir le logement pour la conservation de la souveraineté de Sa Ma.' Brief van Van Blitterswijk d.d. 13 maart 1661. ARA_Aud, inv.nr. 1399/16.

²⁴³⁹ Rekest (z.d.) van de momboor gericht aan het Hof van Gelre. NWKA, inv.nr. I.T.2 (bundel IV) fol. 11.

²⁴⁴⁰ Habets/Flament, Thorn, 739.

of aan de koning van Spanje het collatierecht toekwam bij de verkiezing van een abdis. De Geheime Raad antwoordde dat Thorn niet tot het Gelders territorium behoorde en dat aan de oppervoogdij geen collatierecht of recht van 'placet' was gekoppeld.²⁴⁴¹ Er is in het antwoord wel sprake van 'subjecta', dus een onderworpenheid van Thorn en aanspraak op gezagsuitoefening voortvloeiend uit de oppervoogdij. Dat lijkt de kern van het Gelderse standpunt: Thorn was niet zonder meer tot het Gelderse territorium te rekenen, maar daaraan was niet de consequentie te verbinden dat Thorn buiten de Gelderse invloedssfeer viel, of dat het een rijksstand kon zijn. Er is daarom reden om het Gelderse standpunt nog eens onder de loep te nemen.

Van Gelderse zijde is in principe erkend dat Thorn geen bede verschuldigd was. In een door Linssen behandeld advies van het Hof van Gelre aan de landvoogd uit 1648 wordt weliswaar het standpunt ingenomen dat de hertog van Gelre nog het recht zou hebben om 'aydes et subsides' te vorderen.²⁴⁴² Maar in de praktijk is daar geen poging toe gedaan en in de vele en uitgebreide verhandelingen uit het laatste decennium van de zeventiende eeuw is dat standpunt niet meer ingenomen. Een geprivilegieerde status van Thorn, waaronder de vrijheid van bede en een recht op terughoudendheid wat inkwartieringen betreft, was men bereid te erkennen. Men heeft in de tweede helft van de zeventiende eeuw in de praktijk alleen willen verdedigen dat de hertog van Gelre in principe gerechtigd was om troepen in Thorn te legeren. In het door de inwoners van Thorn over Spaanse inkwartieringen begonnen proces, kon het Hof van Gelre daarom in 1661 niet in het voordeel van de inwoners oordelen.²⁴⁴³ Van Spaanse zijde achtte men dit recht van wezenlijk belang om aanspraak te kunnen blijven maken op soevereiniteit over Thorn.

In de laatste twee decennia van de zeventiende eeuw lijkt er sprake van een verharding en radicalisering in het Spaanse standpunt. Het Hof van Gelre moest in die periode de belangen van de Spaanse Kroon ook verdedigen, tegen Gulik en tegen de NWK, in de strijd over diverse heerlijkheden zoals Kessenich, Dalenbroek en Wickrath. Daarbij werd de argumentatie aangescherpt, maar ging elke nuance verloren. Linssen heeft het door het Hof van Gelre aan het eind van de zeventiende eeuw ingenomen standpunt behandeld, met name aan de hand van een brief van 5 juli 1695 van het Hof aan de bisschop van Münster als een van de 'ausschreibende Fürsten' van de NWK.²⁴⁴⁴ Dezelfde argumentatie van het Hof is grotendeels ook te vinden in een gedrukt *Mémoire* uit 1697 dat bestemd was voor de keizer en de 'ausschreibende Fürsten' van de NWK.²⁴⁴⁵ Hierin wordt als uitgangspunt genomen dat de

²⁴⁴¹ '(...) quod terra Thorensis de ducatu Gelriae vel nobis non aliter subjecta sit quam in qualitate Advocati.' Verklaring gedateerd Brussel, 15 maart 1632. NWKA, inv.nr. I.T.2 (bundel I) fol. 156. Ook in: Stuben, *Vindiciae*, 124; Habets/Flament, Thorn, 309 (nr. 772).

²⁴⁴² Linssen, Bijdrage, 27.

²⁴⁴³ Wolters, Notice Thorn, 166-167 (nr. 51).

²⁴⁴⁴ Linssen, Bijdrage, 26-31.

²⁴⁴⁵ 'Mémoire touchant le différend suscité par la Dame Abbessse de Thorn contre le chef justice du Roy d'Angleterre à Ect dans l'Ammanie de Montfort au Duché de Gueldres.' Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek Jena, inv. nr. 2 Bud.Ded.14 (26). Formeel verdedigt het alleen de positie van de schepenbank van Echt ten opzichte van Thorn, namens Willem III als heer van Montfort.

situatie in het jaar van het Verdrag van Augsburg, waardoor de nieuwe Bourgondische Kreits werd gedefinieerd, doorslaggevend moet zijn. Als Thorn daarvóór niet tot de rijksstanden werd gerekend en de abdis geen erkende rijksvorstin was, dan behoorde het na 1548, als ‘une dependance’ van het hertogdom Gelre, tot de Bourgondische Kreits, zoals een reeks andere ‘fiefs et terres franchises dependentes de Gueldres’ die, zonder expliciete vermelding in het Verdrag, samen met Gelre tot de Bourgondische Kreits gingen behoren (zie hierna voor voorbeelden). Of Thorn vóór 1548 een ‘dependance’ van Gelre was, dan wel een rijksstand, is daarom volgens het stuk de kernvraag. Dat de abdissen, zeker vóór 1548, geen bijdragen aan het Rijk hebben betaald, is een belangrijk argument. Het kreitslidmaatschap is overigens een thema dat in het stuk zorgvuldig wordt vermeden. Maar de argumentatie dat het jaar 1548 beslissend is voor de toedeling aan NWK of Bourgondische Kreits, impliceert dat een eenzijdige erkenning van Thorn als lid door de NWK na 1548 onrechtmatig zou zijn, want in strijd met het Verdrag.

Thorn wordt als territoriaal onbeduidend beschreven: het omvatte slechts een vijftal kleine dorpen en er lag geen stadje, kasteel of fort binnen zijn grenzen. De abdis is geen grondvrouwe, want het kapittel is grondheer. Gesuggereerd wordt dat Thorn midden in Gelders gebied ligt, tussen Roermond, Weert en Echt, terwijl het geografisch juist van het gebied van de Kreits verwijderd is en ten opzichte daarvan aan de andere zijde van de Maas ligt. Het is daarom, en vanwege de rechtsgang op Gelderse hoven, geen ‘Duché’ of ‘Duché souverain’, waarmee blijkbaar wordt bedoeld dat het niet het karakter van een landsheerlijk territorium kan hebben. Impliciet wordt hier verwezen naar de door juristen gebruikte redenering dat ligging ‘in territorio’ zou leiden tot het zijn ‘de territorio’.²⁴⁴⁶

Het stuk noemt de hertog van Gelre soeverein over Thorn, maar maakt niet duidelijk of Thorn daarmee tot het Gelders territorium moet worden gerekend. Het Hof van Gelre zou echter hoogste rechtsinstantie zijn (‘justice en dernier ressort’). Vonnissen van het Hof zouden in het verleden ook met ‘main forte’, dus met militaire middelen, tot executie zijn gebracht, een teken van daadwerkelijke hoogste rechtsmacht. Dat Thorn de verplichting van een bedde had afgekocht, wordt niet weersproken. Daarmee is Thorn een *franc alleu*, dus vrij van enige bedde of andere uit leenbanden voortvloeiende afdracht, conform de definitie van de Franse jurist D’Eispisses.²⁴⁴⁷ Thorn wordt in het *Mémoire* weliswaar aangeduid als ‘dependance’ van Gelre, maar dit begrip wordt niet nader gedefinieerd. Blijkbaar vormen de oppervoogdij en de rechtsgang op Gelderse hoven de basis hiervoor. De term ‘terre franche’ wordt in het stuk tweemaal gebruikt voor Thorn. Ten eerste wordt hij in de mond gelegd van de abdissen, die zich, op basis van de oorkonde van 1282 als *terre franche* zouden willen zien. Verder is sprake van Thorn als een van de ‘fiefs et terres franchises dependentes de Gueldres’. In algemene zin wordt nog enkele malen gerefereerd aan ‘seigneuries franchises’. Op te merken

²⁴⁴⁶ Willoweit, Rechtsgrndlagen, 280-281.

²⁴⁴⁷ ‘Des droits seigneuriaux, Titre Second: Quels biens sont appellés Féodaux, quels Censiers et quels Allodiaux. (...) 4. Les allodiaux, ou tenus en franc-alleu, sont tous les terres, possessions & droits immobiliers, pour raison desquels n’est dûe aucune prestation de foi, d’hommage, censive, rente, redevance, ni devoir quelconque.’ Rousseaud, Oeuvres.

is dat de term *terre franche* van Spaanse zijde zelden is gebruikt met betrekking tot Thorn. In een bevel van de Spaanse landvoogd d.d. 19 december 1654 is Thorn begrepen in een bijgevoegde lijst van plaatsen waar inkwartiering moest plaatsvinden. Deze plaatsen worden aangeduid als ‘terres franchises feudataires à Sa Ma’.²⁴⁴⁸ Verdere voorbeelden zijn schaars. Thorn komt niet regelmatig voor in de lijsten van *terres franchises*.²⁴⁴⁹ De inkwartieringen in Thorn hadden niet primair een financieel motief, zoals bij de *terres franchises*, maar dienden vooral om de rechten van de Spaanse Kroon te bevestigen.

De conferentie van 1656 had volgens het *Mémoire* tot een voorlopige overeenkomst geleid op twee belangrijke punten: Thorn zou, tot de definitieve oplossing van het geschil, aan geen der partijen contributies betalen (een afspraak die men van de zijde van het Rijk en de Kreits zou hebben proberen te schenden) en daarnaast werd door de Kreits de bestaande rechtsgang op Echt en op het Hof van Gelre erkend. Deze rechtsgang was na 1656 ook daadwerkelijk gedurende meer dan 30 jaar in stand gebleven en het Hof had dus ‘possession’ van deze rechtsuitoefening, juridisch een belangrijk gegeven.²⁴⁵⁰

De eerder beschreven nieuwe denkbeelden in de zeventiende eeuw van (Duitse) juristen over oppervoogdij, die het standpunt van het *Mémoire* toch konden ondersteunen, vinden geen directe neerslag in de Gelderse argumentatie in dit stuk of in de geschriften ingediend in de procedure bij het RHR, zoals zij ook niet terug zijn te vinden in de adviezen van Brusselse organen.²⁴⁵¹ Wat de voogdij betreft, wordt in het *Mémoire* slechts verwezen naar de jurist Knipschildt, die stelt dat men de betekenis van voogdij voor jurisdictie niet in een algemene regel kan vatten, maar naar de gewoonte van een specifieke regio moet beoordelen.²⁴⁵² Vervolgens wordt een reeks voorbeelden aangevoerd van plaatsen en heerlijkheden, zowel in geestelijk (Erkelenz, Viersen, Cruchten) als wereldlijk eigendom (Well, Walbeck, Arcen), waar de hertog van Gelre de voogdij over bezit en die altijd als ‘dependences’ van het hertogdom Gelre zijn beschouwd. Met het Verdrag van Augsburg zouden deze alle zijn overgegaan naar de Bourgondische Kreits, zonder expliciete vermelding in het Verdrag. Thorn zou in dit rijtje thuishoren.

Het *Mémoire* beschouwt Stuben als de kwade genius en zet de abdissen neer als zachtmoedige wezens die door hem zijn misleid. Groot is de verontwaardiging dat Stuben in 1690 nog persoonlijk het akkoord had ondertekend, inhoudende dat de rechtsgang op Echt

²⁴⁴⁸ ARA_Aud, inv.nr.1436/2 fol. 55.

²⁴⁴⁹ Het komt bijvoorbeeld niet voor in diverse lijsten van ‘terres franchises’ uit 1664 en 1665. ARA_Aud, inv.nr. 1399/16. Zie ook Stengers-Limet, *Terres*, 90 (noot 111).

²⁴⁵⁰ Er wordt aangevoerd dat zelfs de regerende abdis, toen zij nog slechts lid van het kapittel was, samen met het kapittel voor het Hof zou hebben geprocedeerd. Elders is sprake van ‘eene procedure in dewelcke de Vrouwe Abdisse ende Capittel soo tot Echt in secunda als hier te hove in tertia instantia hebben gestaen ten rechten tegens Johan Knippenbergh’. Verhandeling van de momboor bij het Hof van Gelre d.d. 31 juli 1696, artikel 79. ARA_Leef, inv.nr. 30.

²⁴⁵¹ Deze ontwikkeling was begonnen met auteurs als Andreas Knichen, *De iure territorii* (1600) en Dietrich Reinkingk, *Tractatus de Regimine seculari et ecclesiastico* (1619). Willoweit, *Rechtsgrundlagen*, 122-126.

²⁴⁵² P. Knipschildt, *Tractatus politico-historico-juridicus de juribus et privilegiis civitatum imperialium tam generalibus quam specialibus* (...) (Ulm 1657) 333.

op de oude voet zou voortgaan, om daarna de nieuwe abdis weer op te stoken tot het (in Gelderse ogen) breken van haar eed om het landrecht op dit punt na te leven.

Als sterke punten van deze argumentatie zijn te noemen:

- Er is geen bewijs dat Thorn ooit *Türkensteuer* of *Römermonate* heeft betaald aan het Rijk.
- De abdis is nooit een rijksvorstin geweest.
- Het Hof van Gelre heeft in de voorafgaande 50-60 jaar vaak ingegrepen in Thorn door middel van vonnissen en decreten.
- Vanuit Thorn is in dezelfde periode vaak een beroep gedaan op de hertog van Gelre, als oppervoogd, om bescherming, zelfs tegen aanspraken van Rijk en Kreits.

Een zwakker argument is dat de rechtsgang op Echt als appel wordt betiteld zonder nadere nuancering. De vergelijking met diverse Gelderse voogdijen is ook niet overtuigend, omdat de hertog daar juist rechten had, zoals op een bede, die hij in Thorn niet bezat, en omdat de voogd van Thorn geen beambte van de hertog was, maar een leenman.

Het valt niet te ontkennen dat Thorn zich in 1548 binnen de invloedssfeer van de Habsburgse Nederlanden bevond, al staat daarmee niet vast dat Thorn tot de Bourgondische Kreits zou moeten worden gerekend. De NWK heeft echter met betrekking tot meer potentiële standen die geografisch binnen de Nederlanden lagen lange tijd hardnekkig verdedigd dat zij tot de NWK behoorden. Meestal zonder succes, maar in het geval van Thorn heeft de niet volledig afwijzende houding van de abdis (vanaf 1569) de hybride positie van Thorn mogelijk gemaakt. De geschiedenis van Thorn in de zeventiende eeuw, vooral in de jaren vanaf 1630, gaf alle reden voor de veronderstelling van het Hof van Gelre dat Thorn de facto tot de invloedssfeer van de Spaanse Nederlanden behoorde. Er was een periode van 60 jaar waarin de oppervoogd regelmatig om bescherming werd gevraagd en er herhaaldelijk een beroep op het Hof van Gelre werd gedaan. Spaanse militairen konden in Thorn komen en gaan wanneer zij wilden. Vanuit Kreits en Rijk kwamen er, op één poging tot militaire actie na, slechts onmachtige protesten. Juridisch volledig overtuigend is de argumentatie van het Hof van Gelre niet, maar de argumenten kunnen zeker ook niet van tafel worden geveegd, zoals Linssen heeft gemeend.

13.15 De relatie met de prins-bisschop van Luik

Het prinsbisdom Luik was lange tijd van weinig belang voor de staatsrechtelijke positie van Thorn. De oriëntatie van Thorn op Gelre in een groot deel van de zestiende eeuw is al beschreven. De bisschop had zijn geestelijke bevoegdheden met betrekking tot Thorn, maar er zijn geen aanwijzingen dat hij de zelfstandigheid van Thorn op enigerlei wijze bedreigde. Het geschil met de Luikse officiaal in 1549 en het geschil over Neeroeteren vanaf 1551 zijn in dit opzicht van weinig belang. Tegen het lidmaatschap van de Kreits van de abdis heeft de prins-bisschop zich in 1568 niet verzet, anders zou dit tegen de zin van een belangrijk zittende lid in niet mogelijk zijn geweest (zoals het voorbeeld Stein laat zien). Hij miste

ook een juridische basis voor landsheerlijke aanspraken. Nadat hij in 1570 in het bezit was gekomen van de voogdij over Thorn, veranderde er nog lange tijd weinig in de relatie met Thorn, ook al kwamen de twee abdissen die regeerden in de jaren 1579-1631 uit het met Luik verbonden geslacht Van der Marck. De prins-bisschoppen waren in de Tachtigjarige Oorlog militair onmachtig en hielden zich lange tijd afzijdig van de Kreits. Er zijn geen documenten waaruit zou blijken dat er sprake was van een intensieve relatie tussen Thorn en Luik, op welk gebied dan ook.²⁴⁵³

Onder Maximilian Heinrich van Beieren (1621-1688), de derde bisschop van Luik uit de Beierse dynastie, veranderde dit. Hij was sinds 1650 aartsbisschop en keurvorst van Keulen, prins-bisschop van Luik, bisschop van Hildesheim en abt van Stavelot. In 1683 zou hij bovendien bisschop van Münster worden. De keurvorst behoorde tot de rijksvorsten die bereid waren ook voor kleinere standen verantwoordelijkheid op zich te nemen. Het verzoek van de abdis om bescherming tegen de Lotharingers in november 1652 moest de prins-bisschop nog afwijzen, omdat de Lotharingers op dat moment een zo grote bedreiging voor de Luikse gebieden vormden, dat de bisschop zich een risico op militaire confrontatie niet kon permitteren. Aan deze dreiging kwam voor Luik pas een einde door het Verdrag van Tirlémont van 17 maart 1654, waarbij Spanje de Luikse neutraliteit erkende.²⁴⁵⁴ Daarna zag de prins-bisschop zich als beschermheer van Thorn, zoals hij zich in mei 1655 al betitelde.²⁴⁵⁵ Toen de abdis zich in 1655 tot Keulse Alliantie wendde om steun te krijgen tegen de Spanjaarden en hun bondgenoten, stond de prins-bisschop duidelijk welwillend tegenover dat verzoek. Het werd blijkbaar als wenselijk ervaren om de relatie te verbeteren. Op 6 oktober 1655 sloot de abdis een overeenkomst met de prins-bisschop over de voogdij.²⁴⁵⁶ Het is slechts een kort stuk. In de preambule wordt gesteld dat er sprake was geweest van meningsverschillen over de uitoefening van de voogdij. Groot kunnen deze niet zijn geweest, want andere gegevens daarover ontbreken en de overeenkomst bevat over de voogdij weinig nieuws. Nieuw is het zoeken van bescherming. In de overeenkomst wordt verklaard dat abdis, kapittel, functionarissen en inwoners van Thorn zich in geval van

²⁴⁵³ Stuben geeft in zijn *Fasciculus Documentorum* wel in regestvorm een reeks van 28 'Leodiensia Documenta' voor de periode 1569-1694 waarvan een deel betrekking heeft op contacten tussen, of geschillen tussen, Thorn en het prinsbisdom. Wolters, Notice Thorn, 223-227.

²⁴⁵⁴ De overlast van de Lotharingers voor het Luikse gebied was in deze jaren groot. De prins-bisschop van Luik deed eind 1653 een beroep op de keizer. Deze reageerde alleen met het zenden van een afgezant naar Brussel. De wanhopige prins-bisschop vroeg om Franse militaire hulp, waarop Franse troepen in het Waalse gebied verschenen. Voor de hertog van Lotharingen was dit reden om het gebied van de prins-bisschop als vijandelijk gebied te behandelen. De Spaanse landvoogd had de Lotharingers verboden om in de winter van 1653-54 in de Nederlanden hun winterkwartieren op te slaan, maar zonder resultaat. In het huidige Belgisch Limburg (toen Luiks gebied) werden de stadjes Beringen, Hamont, Herck en Loos ingenomen en geplunderd.

²⁴⁵⁵ 'Nun seindt Wir als bischoff zu Luttich schutzherr des Stiffts Thor (...)' Brief d.d. 9 mei 1655. NWKA, inv.nr. I.T.2 (bundel II) fol. 16.

²⁴⁵⁶ AEL_C, inv.nr. 2707. Dit 'concordat' is in druk verschenen in: Louvrex, Recueil IV, 149. Ook (gebaseerd op Louvrex) weergegeven door Wolters (Notice Thorn, 161). Curieus is een grotendeels identiek afschrift getiteld 'Accort tussen Sijne doorlugt. hoogheijt ende die abdisse en prinsesse van Thoor ende een graefflijck ende eerw. capittel aldaer wegen der voegdijen' dat zich ook bevindt in AEL_C, inv.nr. 2707. Dit geeft bij de handtekening van de abdis als datum 6 oktober 1686 en bij de bekrachtiging door het kapittel 6 oktober 1685. De jaartallen kunnen niet juist zijn.

problemen in de ruimste zin uitsluitend tot de bisschop zullen richten en tot geen enkele andere landsheer of staten (*estats*). De bisschop verklaart hen niet in de steek te zullen laten.²⁴⁵⁷ Dit lijkt de kern van de overeenkomst, ingegeven door de omstandigheden en de keuze om zich af te wenden van Gelre. De oppervoogd wordt in het stuk niet genoemd. Vervolgens verklaart de voogd criminelen te zullen vervolgen, waarvoor hij de traditionele vergoeding zal ontvangen. Tot slot wordt expliciet vermeld dat alleen aan de abdis het recht toekomt om gratie te verlenen.²⁴⁵⁸ De samenhang van deze overeenkomst met de wens toe te treden tot de Alliantie blijkt ook uit het feit dat de landsvergadering van Thorn op diezelfde 6 oktober de abdis verzocht om zo spoedig mogelijk naar de keurvorst in Bonn te reizen om 'te solliciteren de ratificatie' van de toetreding tot de Alliantie. De keurvorst/prins-bisschop blijkt in deze periode ook zeer welwillend te staan tegenover het weer als lid opnemen van Thorn in de Kreits (zie hiervóór).

Van enig streven om de rijksonmiddellijkheid van Thorn op basis van de voogdij aan te vechten, is nooit sprake geweest. Maar het optreden als voogd kon een bedreiging zijn voor de soevereiniteit van de abdis. Zo greep de prins-bisschop in 1694 hard in. Inwoners van Thorn hadden zich tot hem gewend met een rekest over schendingen van de oude rechtsgebruiken. Bedreigingen, willekeurige arrestaties en de toepassing van militaire executie zouden gewoon zijn geworden. De abdis, beïnvloed door Stuben, wilde blijkbaar als een absolutistisch vorstin regeren, ook op het vlak van de justitie, en daardoor kwam zelfs de rol van de voogd in het gedrang. Een 'niet bevoegd particulier' (waarschijnlijk wordt Stuben bedoeld) zou proberen zich als rechter op te werpen ('d'usurper l'office et la qualité de juge'). Op 13 november 1694 besloot de Luikse *Conseil Privé* aan de voogd opdracht te geven zich tot de abdis en het kapittel te wenden met ernstige vermaningen. Aan alle 'ongehoorde nieuwigheden' moest onmiddellijk een eind komen, anders zouden er maatregelen volgen.²⁴⁵⁹ Het besluit bevat vergaande formuleringen over de bevoegdheid van de bisschop. Er is sprake van 'autorité souveraine' en van de bescherming die de bisschop aan de onderdanen van Thorn verschuldigd is. De bisschop wordt zelfs als 'Haut Voué' betiteld. Blijkbaar werd er in Thorn niet gehoorzaamd, want de bisschop van Luik stuurde een regiment dragonders, die in Thorn werden ingekwartierd en ook het huis van de abdis bezetten.²⁴⁶⁰ Het was een ernstige schending van de soevereiniteit van de abdis. Over de afloop is niets bekend.

²⁴⁵⁷ 'Qu'en occurrence d'affaires, difficultés et controverses publiques, touchantes (...) le bien, salut et repos des sujets, la dame abbesse et princesse, son noble et vénérable chapitre, la justice, officiers, et sujets des quatre quartiers dudit pays, imploreront l'autorité et l'assistance de Son Altesse sérénissime à titre de comte de Horne, en qualité d'évêque et prince de Liège, et de nul autre prince ou estats (...)'

²⁴⁵⁸ Was er misschien een verschil van mening geweest op het punt van gratieverlening?

²⁴⁵⁹ AEL_CP, inv.nr. 51.

²⁴⁶⁰ NWKA, inv.nr. I.T.2 (bundel III) fol. 73 en (bundel VI) fol. 269. Volgens Stuben gedroegen zij zich schandelijk: 'Die Luttiger haben ebenfals dem Stift zugesetzt, durch ihn Brigadier Jamaigne überzogen, darin à discretion gelebt, die fürstl. residentz überwältiget, darin nach wollgefallen insultirt, verfressen, verzehrt, verbrandt, die bediente, knecht und mägdt übel undt schandtlich tractiret, die fürst- und gräfflichen Persohnen in der residentz ohne zulassung einiger lebensmitteln etliche vielle taghe lang eingescherth gehalten undt schier verschmachten lassen, allerhandt zu schmälierung der landtsobrigkeitlicher jurisdiction, gewalthatige visitationes, affixiones ad

In 1704 kwam de abdis in conflict met de prins-bisschop in een kwestie die de soevereine rechten van de abdis raakte.²⁴⁶¹ Het geschil betrof een huis in Grathem, de ‘Bormanshof’ genaamd, dat een leen was van het graafschap Horn.²⁴⁶² Als graaf van Horn had de bisschop diverse malen een sauvegarde afgegeven ten behoeve van de eigenaren. In 1605 (ten tijde van de gealtereerden) en nog eens in 1697 was dit gedaan om de eigenaar te beschermen tegen pogingen van de gemeenschap in Thorn de eigenaar mee te laten betalen in de verdeling van militaire lasten. Dit raakte de inwoners meer dan de abdis, maar was niettemin een ingrijpen in het *ius collectandum*. In 1704 deed zich een ernstigere kwestie voor. De eigenaar van het huis, Van Puitlinck, had een zoon die in dienst was van het Staatse regiment dat in Stevensweert en Roermond gelegerd was. Deze zoon werd begin februari 1704 doodgeschoten in het huis van zijn vader, toen hij die aanviel. Vervolgens weigerde Van Puitlinck mee te werken aan een lijkschouwing door de plaatselijke justitie. Hij vroeg weer een Luikse ‘sauvegarde’, die op 3 maart 1704 ook werd verleend. Soldaten van het regiment van de zoon verhinderden dat de plaatselijke justitie de lijkschouwing uitvoerde. De abdis veroordeelde Van Puitlinck daarop tot betaling van een hoge dwangsom. Het lijk werd echter door soldaten weggevoerd naar Stevensweert en daar begraven. In januari 1705 begon de abdis een proces bij het RHR tegen kanselier en raden van de *Conseil Privé* van de bisschop van Luik.²⁴⁶³ De abdis vroeg een ‘mandatum sine clausula’ wegens inbreuken op de soevereiniteit van Thorn, waaronder het geven van sauvegardes aan onderdanen van Thorn. Dit mandatum werd verleend, waarna van Luikse zijde werd betoogd dat dit ‘sub- et obreptive’ was verkregen. Er volgde een proces. Van Luikse zijde werd gesteld dat de als ‘Suprema Advocatia’ aangeduide voogdij de prins-bisschop de exclusieve bevoegdheid gaf tot vervolging van criminelen, in de uitvoering van welke taak de abdis zich niet zou mogen mengen. Daarnaast zou hij als leenheer het ‘dominium directe’ over het huis van Van Puitlinck hebben, waardoor de leenman aan zijn leenhof onderworpen was. Dat zou de leenheer ook het exclusieve recht geven om belasting te heffen met betrekking tot het huis.²⁴⁶⁴ Het landrecht van Thorn werd aangehaald om deze bevoegdheden te onderbouwen. Verder werd betoogd dat een rijksvorst (‘Princeps Imperij’), zoals de bisschop van Luik was, het recht en de plicht had om de onderdanen te beschermen in gebieden waarover hij voogdij uitoefende.²⁴⁶⁵ Tot slot werd bestreden dat de abdis de bevoegdheid had een dwangsom op te leggen. Het proces leidde niet tot een vonnis.

valvas und dergleichen actus prejudicales und insolentias mehr verüben lassen.’ Brief Stuben uit februari 1717. STAAm, inv.nr. 46 fol. 80.

²⁴⁶¹ De bisschop van Luik had in de in 1701 uitgebroken Spaanse Successieoorlog de Franse zijde gekozen en was, na de inname van Luik in 1702 door de geallieerden, naar Frankrijk gevlucht.

²⁴⁶² Hof Ten Hove, ook Bormanshuis of Bormanshof genoemd. Zie: De Crassier, Comté, 370-375.

²⁴⁶³ Processtukken uit de jaren 1705-1706 zijn bewaard gebleven, maar zonder vonnis. AEL_C, inv.nr. 2707.

²⁴⁶⁴ ‘(...) bona illa non subesse iudicibus aut officiatis pagi de Grathem, sed Iudicio Feudali Comitatus Hornensis, et ab illo collectari debere, ac collectata semper fuisse non aliter quam si in ipso Comitatu Hornensi sita forent (...)’

²⁴⁶⁵ Vertaling van de Latijnse tekst: Het is algemeen bekend dat aan een rijksvorst in een gebied waarover hij de voogdij heeft, rechtstreeks en wettelijk toekomt, ja zelfs dat hij verplicht is toe te kennen aan zijn onderdanen of afhankelijken, [het geven van] bescherming en sauvegarde.

De abdis wendde zich in maart 1705 tot het *Direktorium* van de Kreits, dat een ‘Directorial Verordnung’ uitvaardigde waarmee aan Van Puitlinck werd bevolen zijn beroep op externe hoven (‘frembden recurs’) geheel op te geven en te voldoen aan wat hem in Thorn was opgelegd, onder dreiging dat men hem ‘darzu durch kräftige mittelen von gantzen Craijses wegen würcklich anhalten lassen wissen werde’.²⁴⁶⁶ Krachtige taal. Dit bevel werd begin april aan Van Puitlinck betekend, maar onmiddellijk gevolgd door een reactie van de Luikse *Conseil Privé*, die aan Van Puitlinck verbood aan enig bevel van de Kreits te gehoorzamen en aan Luikse officieren in het graafschap Horn bevel gaf hem zo nodig met militaire middelen bij te staan. De Kreits liet het bij woorden. Een jaar later, in april 1706, wendde de abdis zich opnieuw tot de Kreits. Zij herinnerde aan de ‘Directorial Verordnung’ en vroeg de Kreits om nu daadwerkelijk tot militaire executie over te gaan. Het *Direktorium* nam het besluit daartoe op 29 april, en gaf Gulik en Kleef bevel de uitvoering op zich te nemen, teneinde de ‘fürstin und abtissin zu Thoor beij dero obrigkeitliche gerechtsamb kräftigst zu schützen’.²⁴⁶⁷ Er zijn geen aanwijzingen dat deze actie ook is ondernomen. In 1717 werd nog gesteld dat het leengoed de facto aan de jurisdictie van de abdis was onttrokken.²⁴⁶⁸ Of daar later in de achttiende eeuw nog verandering in kwam, is niet bekend.

Een ander in Grathem gelegen leengoed van Horn, het huis Buggenum, zorgde eveneens voor geschillen. In 1698 nam de bisschop ook dit huis in bescherming tegen pogingen er belasting aan op te leggen, waarbij aan de eigenaar zo nodig steun met ‘main forte’ zou worden verleend, een duidelijke inbreuk op het territoriale recht van de abdis.²⁴⁶⁹ Het geschil laaide weer op toen de abdis in 1753 aan de eigenaar, de graaf De Kerckhem, het jachtrecht wilde ontzeggen. De bisschop van Luik verleende hem in 1754 een sauvegarde als leenman en bevestigde daarin bovendien dat het kasteel recht gaf op lidmaatschap van de Luikse Staten.²⁴⁷⁰ Dit plaatste het huis Buggenum buiten het territorium van de abdis. De Kerckhem wendde zich ook tot het RKG en verkreeg een ‘mandatum sine clausula’ tegen de abdis, waarmee haar werd verboden hem nog in de uitoefening van zijn rechten (waaronder het jachtrecht) te storen en dat haar gebod alle tegen hem genomen maatregelen terug te draaien.²⁴⁷¹ Het mandatum spreekt van optreden door of namens de abdis tegen De Kerckhem ‘in territorio plane tertio’ en van ‘violatio territorialis’, dus van schending van de grenzen van het graafschap Horn en onbevoegd optreden buiten haar eigen territorium. De abdis voelde

²⁴⁶⁶ NWKA, inv.nr. XIII.33 fol. 67-74 en 287.

²⁴⁶⁷ NWKA, inv.nr. VIII.34 fol. 163-169, 261 en 269.

²⁴⁶⁸ ‘(...) einen sicher dem Stift und landt Thorn gehörigen beij Grathem gelegenen district biss auf heutige stundt wegnehmen lassen undt behalten.’ Brief Stuben uit februari 1717. StAAm, inv.nr. 46 fol. 80.

²⁴⁶⁹ Ten westen van het huis lag het gehucht Ass. De laathof van Ass was ook een leen van Horn en behoorde toe aan de eigenaren van het huis Buggenum. In 1605, toen de schepenen van Wessem er aanspraak maakten dat appelpcedures van deze laatbank naar Wessem dienden te gaan, verklaarde een reeks getuigen dat Ass ‘tot Gratum ter kijrchen und ter galgen tot Horn’ behoorde. De Luikse *Conseil Privé* steunde ook toen de eigenaar van Buggenum. In 1699 hielden de schepenen van Wessem nog vast aan hun bewering dat Wessem competent was in appel. Ass is echter als een (Luikse) enclave van Horn te beschouwen. Archief Borchgrave d’Altena, inv.nrs. 83 en 84.

²⁴⁷⁰ De Crassier, Comté, 379.

²⁴⁷¹ RHCL_RKG, inv.nr. 291. In het proces dat volgde is geen vonnis geveld.

zich genoodzaakt om in 1756 uitdrukkelijk tegen te spreken dat er een kasteel ‘Grathem’ bestond en te benadrukken dat uitsluitend zichzelf heerlijke rechten in Grathem bezat.²⁴⁷² De *Conseil Privé* van de bisschop reageerde echter met een brief waarin werd gesteld dat het huis Buggenum niet tot het grondgebied van Thorn behoorde en dat de abdisen er nooit enige jurisdictie over hadden uitgeoefend, noch enige ‘acte de souveraineté’. De abdis werd gewaarschuwd dat enige poging gezag uit te oefenen over het huis beschouwd zou worden als ‘attentat’ tegen de rechten van de bisschop als graaf van Horn.²⁴⁷³ Wat hierop volgde, is niet bekend. Waarschijnlijk was de abdis gedwongen zich neer te leggen bij de status quo en was ook dit huis onttrokken aan de jurisdictie van de abdis.

De prins-bisschop ontpopte zich vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw dus als een gevaarlijk buurman voor Thorn.

13.16 Was de abdis van Thorn een vorstin en was Thorn een vorstendom?

Abdisen van Thorn gingen zich vanaf het eind van de zestiende eeuw soms *Fürstin* noemen. Er is geen keizerlijke oorkonde bekend die een abdis van Thorn deze titel toekende, maar dat geldt voor de meeste prelaten die aanspraak maakten op de titel van vorst. In hoeverre kon de abdis er aanspraak op maken? Om deze vraag te beoordelen, moet eerst de aard van de vorstentitel worden toegelicht en moet de geschiedenis van de vorstentitel in het HRR worden geschetst.

De *Reichsfürstenstand*, als een collectief dat mede besliste over rijkszaken, ontstond (volgens Hörger) pas vanaf de twaalfde eeuw.²⁴⁷⁴ Het gebruik van de term ‘princeps’, aanvankelijk uitsluitend in het meervoud als aanduiding in keizerlijke oorkonden voor de voornaamsten van het Rijk als groep, ontstaat ook in die eeuw.²⁴⁷⁵ De term ‘princeps’ in het enkelvoud wordt pas later in de twaalfde eeuw gebruikelijk. Een aantal vrouwenabdijen die in oorsprong stichtingen van bepaalde machtige geslachten waren, was in de eeuwen daarvoor onder de bescherming van de keizer geplaatst.²⁴⁷⁶ Het rijksrecht werd er daarmee op van toepassing. Pas in de dertiende eeuw werd het in keizerlijke oorkonden gebruikelijk om abdisen die hun *regalia*, de wereldlijke macht, als rijksleen rechtstreeks van de keizer ontvingen, als ‘princeps’ (*Fürstin*) te betitelen. Het oudste voorbeeld is te vinden in een oorkonde uit 1216 van keizer Frederik II, waarin hij de abdis van Quedlinburg als ‘dilecte principe nostre’ aanspreekt.²⁴⁷⁷ De abdis van Essen werd rond 1230 door de keizer als

²⁴⁷² Brief d.d. 23 januari 1756 aan de *Conseil Privé* in Luik. AEL_C, inv.nr. 2707.

²⁴⁷³ Brief d.d. 28 maart 1756 van de *Conseil Privé* in Luik aan de abdis. Ibidem.

²⁴⁷⁴ Hörger baseert zich met name op: Keutgen, Staat.

²⁴⁷⁵ Het eerste bekende gebruik dateert uit 1216. Ficker, *Reichsfürstenstände* I, 53.

²⁴⁷⁶ Hörger geeft een overzicht vanaf de zevende eeuw.

²⁴⁷⁷ Quedlinburg had zonder meer de hoogste status van de abdisen, die in de tiende en elfde eeuw nog vaak uit de keizerlijke familie stamden.

‘dilecta princeps nostra’ aangeduid.²⁴⁷⁸ Gezien de onbeduidende reële macht van deze abdissen, kan het slechts om een beleefdheidsvorm gaan, meer een uiting van respect dan een staatsrechtelijke kwalificatie.²⁴⁷⁹

Als inventarisatie van de situatie in de dertiende eeuw geeft Hörger een lijst van 23 abdissen van ‘alte Gründungen’, abdijen en stichten waarvan de abdissen, in elk geval qua titel, mogelijk tot de rijksvorstenstand zouden zijn te rekenen. Daartoe behoort Essen, maar Thorn niet. Hörger gebruikt als criterium voor deze lijst de verlening van de regalia door de keizer, volgens hem ‘Vorbedingung des Reichsfürstenstandes’. Ook deze lijst van 23 bevat nog veel vraagtekens, zowel wat het ontvangen van de regalia betreft, als het consequente gebruik van de titel *Fürstin*. Hörger onderzoekt vervolgens of deze abdissen enige van de bijzondere rechten uitoefenden die aan de vorsten in het HRR toekwamen. Omdat zij niet of nauwelijks een rol speelden in het bestuur van het Rijk, blijkt dit moeilijk vast te stellen.

In de veertiende eeuw is er een verandering zichtbaar. Vanaf de regering van keizer Karel IV (1346-1378) werden abten en abdissen die hun regalia van de keizer ontvingen niet meer automatisch als *Fürst(in)* aangeduid. Het motief voor deze wijziging is niet bekend. Een mogelijke verklaring is de verschillende mate waarin deze prelaten de band met de keizer onderhielden en participeerden in rijksaangelegenheden.²⁴⁸⁰ Het is een indicatie dat het bij het gebruik van de titel om beleefdheid ging, en dat er blijkbaar formeel geen recht op bestond.

In de veertiende en vijftiende eeuw ontstond een nieuwe groep voorname personen die weliswaar de status van vorst benaderden, maar toch daarvan werden onderscheiden. Zij werden aangeduid als *Fürstengenossen*. Leden van deze groep bezaten als persoon wel (bepaalde) rechten van een *Fürst*, maar hun territorium was geen vorstendom en hun status niet volledig gelijk aan die van de vorsten. Krieger onderscheidt de mogelijke privileges in ‘persönliche Vorrechte’ en ‘fürstliche Herrschaftsrechte’.²⁴⁸¹ Schlinker noemt ‘persönliche Vorrechte in der Titulatur, zeremonielle Vorrechte und Herrschaftsrechte’.²⁴⁸² Als aanduiding voor deze personen die wel de vorstelijke titel mochten dragen, maar niet in alle opzichten een vorstelijke status hadden, werd in het Duits de aanduiding ‘gefürstet’

²⁴⁷⁸ Door keizer Heinrich VII. Funcke, *Geschichte des Fürstenthums und der Stadt Essen* (Mülheim an der Ruhr 1848) 72. Funcke noemt 1231 als jaar, andere bronnen noemen 1228 en 1230.

²⁴⁷⁹ ‘Dass diese [de abdissen] ihn [deze titel] so spät erst und nicht einmal alle erlangt haben, ist ein Ausdruck dafür, wie er ihnen mehr zufällig, um der äusseren staatsrechtlichen Symmetrie willen, als aus tatsächlichem Bedürfnis zugefallen ist.’ Hörger, *Stellung*, 253.

²⁴⁸⁰ Krieger, *Standesvorrechte*, 99.

²⁴⁸¹ Krieger zegt dat het bij de verlening van dergelijke vorstentitels ‘mehr um eine persönliche Ehrung der Betroffenen handelte, die diese zwar zu “Fürstengenossen”, nicht aber zu Fürsten im engen staatsrechtlichen Sinne machte, was vor allem auch darin zum Ausdruck kam, daß die Verleihung sich ausschließlich auf die Person, nicht aber auf das Land der Betroffenen bezog, das hierdurch nicht zum Fürstentum aufgewertet wurde, sondern seinen alten Rechtsstatus behielt’. Krieger, *Standesvorrechte*, 94-95.

²⁴⁸² Schlinker, *Fürstenamt*, 52.

gebruikelijk.²⁴⁸³ Het voornaamste verschil met volwaardige vorsten was dat hun territorium geen vorstendom was.

In de lijst van standen die voor de rijksdag van 1550 moesten worden uitgenodigd, komen vijftien kloosters met een 'gefürstet' abt of abdis voor, en vier 'gefurst graven'.²⁴⁸⁴ In de zeventiende en achttiende eeuw was het aantal personen dat aanspraak maakte op de titel *Fürst(in)* aanzienlijk. Een in 1615 verschenen boek met een opstelling van de rijksstanden komt, naast de *Kurfürsten* en de *Fürstbischöfe*, tot het aantal van 124 overige *Principes*.²⁴⁸⁵ Deze groep van 124 bestond uit 33 geestelijke vorsten (3 grootmeesters, 18 abten, 3 proosten, 9 abdissen) en 91 wereldlijke vorsten (5 landgraven, 20 markgraven, 18 vorsten 'simpliciter sic dicti' (zonder andere titel), 4 burggraven, 29 graven en 15 heren). De vorsten vormden echter geen homogene groep wat de met deze titel verbonden rechten betrof. Velen droegen wel de titel van vorst, maar zonder alle standskenmerken te hebben en alle privileges van een vorst te genieten. Titel en rang moeten daarom worden onderscheiden. De rangorde blijkt het duidelijkst op de rijks- en kreitsdagen. Op de rijksdagen werd vergaderd in drie *Kurien*, die van de keurvorsten, van de vorsten (de *Fürstenkurie*) en van de rijkssteden. In de *Fürstenkurie* bestonden twee soorten stemrecht: individuele (*Viril-*) en collectieve (*Kuriat-*) stemmen. Slechts een deel van de vorsten had een *Virilstimme*.²⁴⁸⁶ Er waren negen geestelijke vorsten-prelaten die daarover beschikten.²⁴⁸⁷ Slechts iets meer dan een kwart van de 33 prelaten met de titel van vorst(in) bezat dus het zelfstandige stemrecht. De abdissen behoorden, ook als zij vorstin werden genoemd, zonder uitzondering tot de vele prelaten die alleen als collectief een stemrecht hadden in de *Fürstenkurie*. In 1512 was er één collectief (de 'Schwäbische Prälaten'), vanaf 1653 een tweede (de 'Rheinische Prälaten') die elk één *Kuriatstimme* uitbrachten. Thorn behoorde, toen het op de rijksdagen werd toegelaten, tot de 'Rheinische Prälaten' (evenals Essen).²⁴⁸⁸ In 1792 bestond dit collectief uit negentien prelaten. Veel van de vorstentitels waren wat stemrecht betreft dus tweederangs. Volgens Mayer droegen vele abten en abdissen de titel van *Fürst(in)*, maar er

²⁴⁸³ Voorbeelden in de veertiende eeuw zijn de graven van Henneberg en van Nassau. De linie Schleusingen van de graven van Henneberg kreeg vanaf 1310 bepaalde vorstelijke privileges (als 'gefürsteter Graf von Henneberg in Schleusingen'). Het geslacht Henneberg stierf in 1583 uit. Van de graven van Nassau werd een graaf Johan uit de linie Nassau-Weilburg al in 1366 *gefürstet*, maar pas in 1688 werd de erfelijke titel van *Reichsfürst* voor deze linie verkregen, echter nog steeds zonder *Virilstimme*. Schlinker, *Fürstenamt*, 224-227 en 232-237.

²⁴⁸⁴ Er worden drie soorten graven onderscheiden: de 'Graven so hochgeborn geschriben', en de 'Graven so man edel schreibt'. De eerste groep omvat maar vier graven, waaronder die van Henneberg. De tweede omvat tien graven of groepen van graven, waaronder die van Nassau. Alle overige behoren tot de categorie 'edel'. Eltz, *Reichstagsakten* 20/2, 89-94.

²⁴⁸⁵ Goldast, *Collectio I*, 13-34. P. Bertius geeft dezelfde lijst (ontleend aan Goldast) in zijn *Commentariorum rerum germanicarum* (Liber III) (Amsterdam 1616) 207-228.

²⁴⁸⁶ De negentiende-eeuwse auteur Klüber telde twaalf 'oude' en achttien 'nieuwe' wereldlijke vorstengeslachten met *Virilstimme*. J.L. Klüber, *Abhandlungen und Beobachtungen für Geschichtskunde, Staats- und Rechtswissenschaften* (Band 1) (Frankfurt 1830) 171-173.

²⁴⁸⁷ Zo was de situatie in de tweede helft van de achttiende eeuw. Dit waren de abten of proosten van Fulda, Kempten, Ellwangen, Berchtesgaden, Weissenburg, Prüm, Stablo en Corvey. Verder de grootmeester van de Johanniters. Zeumer, *Quellensammlung*, 552-554.

²⁴⁸⁸ Volgens Hörger kreeg Thorn pas in de achttiende eeuw een plaats. Hörger, *Stellung*, 262.

is geen kloosterterritorium van hen bekend dat tot vorstendom werd verheven.²⁴⁸⁹ Op de rijksdagen behoorden deze vorsten zonder vorstendom tot de vorsten zonder *Virilstimme*, met een rang gelijk aan de graven. De achttiende-eeuwse auteur Moser gebruikt de term *Titularfürsten*, dragers van de titel maar vorsten zonder vorstendom of wereldlijke macht van betekenis.²⁴⁹⁰ Hun invloed of staatsrechtelijke betekenis was verwaarloosbaar.²⁴⁹¹ Bij de wereldlijke leden van de *Fürstenkurie* wordt het verschil tussen vorstelijke titel en feitelijke rang duidelijk doordat beide aanduidingen worden gecombineerd: vanwege het recht op de titel van vorst worden zij aangeduid als ‘gefürstet’, maar tegelijkertijd met de titel die hun rang aanduidt, bijvoorbeeld ‘gefürsteter Graf’.²⁴⁹²

De beperkte betekenis voor de plaats in de rangorde van het voor prelaten gebruiken van de aanduiding ‘gefürstet’ blijkt uit de vastleggingen op rijksdagen. In de oudste rijksmatrikels werd geen onderscheid gemaakt tussen ‘gefürstete’ en niet-‘gefürstete’ prelaten. In de *Abschiede* van rijksdagen tot en met 1654, zoals weergegeven in de *Neue Sammlung*, komt de aanduiding ‘gefürstete Äbtissin’ nog zelden voor. Abdissen worden vaak betiteld als ‘Äbtissin des Kayserlichen frey weltlichen Stiffts’. ‘Gefürstet’ komt alleen (soms) voor bij de vrouwenkloosters Buchau (Schwaben) en Andlau (Vogezes).²⁴⁹³ Hun plaats in de lijst verandert daardoor niet: nog steeds tussen de andere abdissen en in een vaste volgorde met de abdis van Quedlinburg als eerste. Essen heet steeds ‘Kayserliches frey weltliches Stifft’.²⁴⁹⁴ In het *Abschied* van de rijksdag van 1640-1641 is geen van de abdissen opgenomen onder de ‘Geistliche Fürsten’ en wordt geen van de vertegenwoordigde abdissen als ‘gefürstet’ aangemerkt.²⁴⁹⁵ Het zich ‘gefürstet’ mogen noemen leidde dus niet tot een andere status op de rijksdagen.

Vanaf de rijksdag van 1582 in Augsburg stond vast dat zetel en stem op de rijksdagen voor (nieuwe) rijksvorsten voortaan gekoppeld zouden moeten zijn aan het bezit van passend rijksomiddellijk territorium. Dit principe werd formeel bekrachtigd in het *Abschied* van de rijksdag van 1653/54 (Neurenberg). Acht door de keizer nieuw gecreëerde vorsten verkregen toen weliswaar als personen het ‘Beneficium sessionis et voti’, dus zitting en

²⁴⁸⁹ Mayer, *Fürsten*, 243.

²⁴⁹⁰ Moser, *Reichs-Ständen*, 524.

²⁴⁹¹ Hun aanwezigheid op rijksdagen was vaak ook beperkt. In de periode 1521-1555 waren er op zes van de 21 rijksdagen geen abdissen vertegenwoordigd. Het gemiddeld aanwezige aantal was slechts drie. Essen en het Obermünster in Regensburg behoorden tot de regelmatig vertegenwoordigde abdissen, maar waren nog altijd in minder dan de helft van de gevallen present. Aulinger, *Präsenz*.

²⁴⁹² Krieger, *Standesvorrechte*.

²⁴⁹³ Buchau werd op de rijksdagen soms tot de prelaten, soms tot het ‘schwäbische Reichsgrafenkollegium’ gerekend. De abdis werd door de keizer in 1342 een keer als ‘unsere liebe Fürstin’ betiteld, maar daarna ontbreken tekenen van vorstelijke privileges nog een eeuw lang. Een vertegenwoordiger van de abdis tekende in 1501 het *Abschied* van de rijksdag. Daarna was de abdis vaker vertegenwoordigd op rijksdagen. Theil, Buchau, 71-72.

²⁴⁹⁴ De formule ‘Äbtissin des kaiserlich freyen weltlichen Stiffts Essen’ zou echter pas eind zeventiende eeuw voor het eerst in de in Essen opgestelde oorkonden zijn gebruikt. Vanaf dan wordt het echter de standaardaanduiding. Küppers-Braun, *Frauen*, 117.

²⁴⁹⁵ De aanduidingen verschillen: ‘Kays. frey weltliches Stifft’ (Essen), ‘gefürstetes frey weltliches Stifft’ (Buchau), ‘frey adliches weltliches Stifft’ (Lindau), ‘Kays. gefreytes Stifft Nidermünster zu Regensburg’, ‘Kays. Stifft Obermünster zu Regensburg’. N.N., *Abschiedt der Rö. Kay. Ma. und der verordneten Churfürsten, Fürsten und Stände (...) zu Regensburg im Jahr 1641 auffgericht* (Mainz 1641) 60.

stem in de Rijksdag, maar hun opvolgers en erfgenamen zouden dit recht verliezen, tenzij zij daadwerkelijk in het bezit zouden zijn van rijksvorstendommen.²⁴⁹⁶ De achttiende-eeuwse auteur Höpfner stelt dat degenen aan wie de vorstentitel werd verleend, daarmee tot 1582 wel zetel en stem (*Virilstimme*) op de rijksdagen verkregen.²⁴⁹⁷ Dat kan waar zijn voor degenen die door de keizer in de vorstenstand werden verheven. Voor de abdisen met hun staatsrechtelijk onzekere vorstentitel geldt dit in elk geval niet. Essen, waarvan de abdis al vroeg als ‘princeps’ is aangeduid, had bijvoorbeeld geen *Virilstimme*.

Bezien wij nu de positie van de abdis van Thorn. ‘Vrouwe’ is de gebruikelijke aanspreekvorm voor de abdis tot en met de zestiende eeuw.²⁴⁹⁸ Ook de abdisen zelf betitelden zich gedurende een groot deel van de zestiende eeuw nog alleen als abdis. Margaretha van Brederode heeft zichzelf nooit als vorstin betiteld. Zij is wel soms als gravin betiteld, één keer ook in een door haar ondertekende volmacht. Zij had echter geen recht op deze titel, al stamde haar moeder uit het grafelijke geslacht van Neuenahr. Ook met betrekking tot kanunnikessen is er soms een wat losse omgang met de titel van gravin te constateren.²⁴⁹⁹ Het eerste document waarin met betrekking tot een abdis van Thorn, of tot het stift, de term ‘gefürstet’ wordt gebruikt, is de eerdergenoemde verklaring van de schepenen van Aken uit 1586. De titel moest waarschijnlijk gewicht geven aan de poging alle twijfel over de rijksnonniddellijkheid van Thorn weg te nemen.²⁵⁰⁰ Josina van der Marck is de eerste abdis van Thorn die zich soms als vorstin betitelt. Vier brieven uit de jaren 1590-1591 zijn in dit kader verhelderend. In brieven aan burgemeester en raad van de steden Keulen en Aken duidt de abdis zichzelf respectievelijk aan als ‘gefürstete abdisen des Kays. freijen Stifts Thorn’ en ‘abdisin des gefürsteten freijen Kaijs. Stifts Thorn’. In brieven aan de hertog van Gulik en aan de keizer pretendeert deze abdis echter geen vorstelijke titel.²⁵⁰¹ In de stukken van de Kreits, inclusief de *Abschiede*, wordt de abdis in de zestiende eeuw nooit als vorstin betiteld. Keizer Rudolf duidt de abdis in een brief uit 1590 slechts als abdis aan.²⁵⁰² In de brieven aan de hertog van Gulik en in de bij de Kreits ingediende volmachten voor haar vertegenwoordigers bij de kreitsvergaderingen, duidt Josina van der Marck zichzelf alleen als ‘vrouwe’ aan. Een Keulse jurist die Thorn vertegenwoordigde bij de Kreits spreekt de

²⁴⁹⁶ ‘§ 197 (...) und dieses Beneficium Sessionis et Voti auf dero Erben und Successoren nicht extendirt werden solle, [es sei denn] sie haben sich dann vorher mit ohnmittelbaren Fürstmässigen Reichs-Gütern versehen. Und solle forthin ohne vorgehende Real-Erfüllung aller nothwendiger und bestimmter Requisitionen, und insonderheit erstgemeldter Begüterung, und ohne der Churfürsten und Ständen Vorwissen und Consens, keiner zur Session und Stimm in Fürsten-Rath zugelassen werden.’ Von Senckenberg, *Neue Sammlung* III, 678.

²⁴⁹⁷ L.J.F. Höpfner, *Deutsche Encyclopädie oder Allgemeines Real-Wörterbuch aller Künste und Wissenschaften* (Band 11) (Frankfurt 1786) 400.

²⁴⁹⁸ De abdis van Essen wordt daarentegen in een oorkonde van 5 mei 1565 als ‘gnedige Fürstin und Frauen Abtissin’ betiteld. LNRW_R, Stift Essen, Urkunde nr. 1927.

²⁴⁹⁹ Brouwer, Margareta, 397-402.

²⁵⁰⁰ Wolters, Notice Thorn, 137-138 (nr. 34). In deze verklaring, die waarschijnlijk bedoeld was om sauegardes te verkrijgen van de strijdende partijen, wordt de waarheid geweld aangedaan wat de gevestigde status van Thorn als rijks- en kreitsstand betreft.

²⁵⁰¹ NWKA, inv.nr. IX.68 fol. 282-283, 285-286.

²⁵⁰² Ibidem, fol. 278.

abdis in een brief in 1599 echter ‘underthänigst’ als vorstin aan.²⁵⁰³ Een namens de RHR en keizerlijk commissaris graaf Zur Lippe aan de abdis geschreven brief uit 1601 duidt de abdis niet als vorstin aan, maar als ‘Fraw’.²⁵⁰⁴ Ook Anna van der Marck, die haar zus in 1604 als abdis opvolgde, gebruikt de vorstelijke titel niet in correspondentie met de Kreits. In een gepubliceerde lijst van rijksstanden uit het jaar 1615 is Thorn opgenomen onder de abdisen die géén vorstin zijn.²⁵⁰⁵ In een brief uit 1612 van keizer Mathias aan de abdis wordt deze slechts aangesproken als ‘Unsre liebe Abdisin’. De rijkspenningmeester adresseert in 1613 een brief aan ‘der Frawen Abdisin zu Thorn’.²⁵⁰⁶ Een brief uit 1615 van de penningmeester van de Kreits is echter gericht aan de abdis als *Fürstin* en noemt de abdis ‘gefürstete Gravinnen zue der Marck’.²⁵⁰⁷ Waarom gingen Josina en Anna van der Marck ertoe over zich soms als ‘gefürstet’ te betitelen, terwijl zij dit ten opzichte van hun ‘meerderen’ nog zorgvuldig vermeden? Het kan persoonlijke ambitie zijn geweest. Hun broer Willem, heer van Lummen, de ‘Lumey’ die Brielle had ingenomen, had zich, zonder daartoe formeel het recht te hebben, als graaf betiteld.²⁵⁰⁸ In deze periode ging ook de bisschoppen van Luik zich ‘vorst’ noemen, wat de abdisen tot voorbeeld kan hebben gediend (of onderdeel kan zijn van eenzelfde trend).²⁵⁰⁹ De toenemende bereidheid om de abdis als vorstin te betitelen, wijst echter ook op het *usance* worden als beleefdheidsvorm.

In de zeventiende eeuw is het beeld verder wisselend en worden de aanduidingen ‘gefürstet’ en het in zwang rakende Franse woord ‘princesse’ vaker gebruikt, maar zeker niet consequent. Een brief uit 1648 van de *Probationstag* van de Kreits aan de abdis over haar muntslag spreekt haar aan als *Fürstin*.²⁵¹⁰ Opvallend is het standpunt van een raad van abdis Van Manderscheid, die in een namens haar geschreven brief in 1652 een status als rijksvorstin nadrukkelijk ontkent, maar de abdis toch als ‘prinses’ aanduidt.²⁵¹¹ Dus beleefdheid losgekoppeld van staatsrecht. Abdis Van Manderscheid noemt zich in 1654 ‘princesse’, in 1659, 1677 en 1687 ‘gefürstete abtissine’.²⁵¹² Het *Abschied* van de *Probationstag* van 1655 betitelt de abdis van Thorn als ‘Fraw’ maar de abdis van Essen als ‘Gefürstete Abtissin’.²⁵¹³ Ook keizer Ferdinand noemt de abdis in 1658 nog gewoon ‘abbas’.²⁵¹⁴ In een brief namens het college van keurvorsten aan de Spaanse landvoogd uit december 1663 wordt de abdis

²⁵⁰³ ‘Meiner gnediger Fürstinnen und Frauen.’ RHCL, Thorn 01.187C, inv.nr. 18818/122.

²⁵⁰⁴ RHCL, Thorn 01.187C, inv.nr. 18818/96.

²⁵⁰⁵ Goldast, Collectio I.

²⁵⁰⁶ RHCL_RKG, inv.nr. 233 respectievelijk Q11 en Q10.

²⁵⁰⁷ Brief d.d. 12 augustus 1615. RHCL, Thorn 01.187B, inv.nr. 729.

²⁵⁰⁸ De Chestret de Haneffe, *Histoire*, 217-218.

²⁵⁰⁹ ‘De oorspronkelijke titel van de prins-bisschop van Luik was “bisschop”. Vanaf de bisschoppen uit het Huis van Beieren (na 1580) werd het “bisschop en vorst van Luik” met de toevoeging: hertog van Bouillon, graaf van Loon, van Horn, enz. De titel “prins-bisschop” is modern. De wijziging van de oudste titel – bisschop – heeft plaats in de zeventiende en achttiende eeuw: Harsin, *Études*, II, 127 noot 6.’ Ubachs, *Handboek*, 86.

²⁵¹⁰ NWKA, inv.nr. XII.39 fol. 130.

²⁵¹¹ Rekest van Hartger de Blois namens de abdis aan ‘Stadthouder Cancelier ende Raeden van Sijne Ma. in den vorstendom Gelre’. RHCL, Thorn 01.187C, inv.nr. 18796.

²⁵¹² Linssen, *Bijdrage*, 10-11.

²⁵¹³ NWKA, inv.nr. XII.40 fol. 382.

²⁵¹⁴ Wolters, *Notice Thorn*, 163 (nr. 50).

aangeduid als 'Domina Abbatissa Thorensis'.²⁵¹⁵ Een gezamenlijke brief van de bisschop van Münster en de hertog van Gulik uit 1664 is gericht aan de 'Abdissin' van Thorn en noemt haar slechts 'Frau abdissin'.²⁵¹⁶ De rijkspenningmeester gebruikt in 1663 en 1664 echter de titel *Fürstin* en adresseert zijn brieven aan de abdis als 'Princesse de l'Empire'.²⁵¹⁷ Wie een lagere rang bekleedt of een verzoek heeft, kiest dus voor de beleefdheidsvorm, maar formeel wordt de abdis nog steeds niet als vorstin aangeduid.

Hoewel in de zeventiende eeuw dus steeds meer in zwang rakend, blijft dit toenemend gebruik van de titel vorstin een modeverschijnsel, geen staatsrechtelijke kwalificatie. Dat blijkt ook uit het volgende. In 1697 werd in de vergadering van de NWK een geschil zichtbaar tussen de vorsten van Nassau(-Katzenellenbogen) en van Ostfriesland enerzijds en de 'praelatische ohngefürstete' abten en abdissen anderzijds. Traditioneel hadden de prelaten voorrang ten opzichte van de graven en heren. In de Kreits had van de prelaten echter alleen de abt van Stablo de (erkende) vorstelijke status. De samenstelling van de Kreits veranderde in de tweede helft van de zeventiende eeuw doordat de graven van Nassau en van Ostfriesland door de keizer tot vorsten werden verheven. In 1654 had Nassau-Katzenellenbogen voor het eerst als zodanig zitting op een rijksdag, voor Ostfriesland was dat op de rijksdag van 1667. Beide vorstenhuizen hadden een *Virilstimme* en mogen dus als volwaardige vorsten worden beschouwd. In de Kreits werd hun gewijzigde rang wel tot op zekere hoogte erkend doordat zij voorrang kregen bij allerlei formaliteiten, maar zonder dat formeel daartoe was besloten. Hiertegen kwamen de prelaten in 1697 in verzet.²⁵¹⁸ In een reactie gericht aan het *Direktorium* spraken de vertegenwoordigers van de vorst van Nassau daarover hun verbazing uit. Volgens hen behoorden de klagende abten en abdissen tot 'denen im Reich so genannte geringeren oder ohngefürsteten Praelaten undt diesen zugerechneten gleichgehaltenen Abbatissinnen'.²⁵¹⁹ In een vervolgens ingediend 'memoriale' wordt het recht op voorrang van de beide vorsten verdedigd.²⁵²⁰ Daarin wordt betoogd dat noch de abdis van Quedlinburg, 'die sunst viele praerogatives hatt', noch de Zuid-Duitse abdissen die hun regaliën rechtstreeks van de keizer ontvingen, op rijksdagen voorrang kregen boven de wereldlijke vorsten. In een aantekening waarin tegenargumenten van Thorn worden opgesomd, wordt geen aanspraak gemaakt op de staatsrechtelijk vorstelijke rang van de abdis.²⁵²¹ De kwestie werd nooit opgelost en er veranderde niets in de bestaande situatie. In de achttiende eeuw blijft Thorn in de volgorde van stemmen en in de matrikels en

²⁵¹⁵ RHCL_PW, inv.nr. 506.

²⁵¹⁶ Brief d.d. 3 april 1664. RHCL, Thorn 01.187B, inv.nr. 729.

²⁵¹⁷ Brieven van 30 augustus 1663 en 27 maart 1664. Ibidem.

²⁵¹⁸ De abt van Kornelimünster protesteerde dat deze vorsten 'die praerogatif erstlich in deputationibus et subscriptionibus, folgents auch in sessionibus et votif anmaslich praetendirt'. Dit betrof dus de rangorde op *Deputationstage*, bij het ondertekenen van *Abschiede*, bij het aan het woord komen in vergaderingen en bij het stemmen. NWKA, inv.nr. VIII.22 fol. 515. Zie ook een stuk in: RHCL, Thorn 01.187C, inv.nr. 18818/48.

²⁵¹⁹ Brief van 12 april 1697. NWKA, inv.nr. VIII.22 fol. 257.

²⁵²⁰ Memoriale' d.d. 6 mei 1697. Ibidem, fol. 347.

²⁵²¹ 'Gegen die Nassauische protestation militirt: 1. l'honneur à l'Eglise 2. l'honneur aux dames 3. Antiquissima possessio 5. Praecellentia aut ad minimum aequalita familiarum Thorensis Collegii cum Nassauia familia (...)' RHCL, Thorn 01.187C, inv.nr. 18818/43.

andere lijsten vóór de vorsten van Nassau en Ostfriesland vermeld worden. Oude gebruiken vormden verworven rechten waarvan moeilijk was af te wijken.

Abdis Anna Salomé van Manderscheid tekende in 1686 een overeenkomst met de bisschop van Luik als 'abbesse de Thorn, Comtesse de Manderscheid-Blanckenheim', hoewel zij in de tekst wel als prinses wordt aangeduid.²⁵²² Haar opvolgster Eleonora van Löwenstein (abdis 1690-1706) ondertekent echter als 'Abtissin und Fürstin zu Thorn'.²⁵²³ Maar de keurvorst van Pfalz-Neuburg richtte in 1697 nog een brief aan haar zonder haar vorstin te noemen.²⁵²⁴ In 1706 gebruikte de Rijksdag de term 'gefürstet' voor de abdis.²⁵²⁵ Maar dit kan ook gezien worden als een manier om in het geschil met Gelre de rijksonmiddellijkheid van Thorn te bevestigen. De vorstelijke status van de abdis stond daarmee niet vast. De bezetting van het kapittel begon intussen mee te wegen in de keuze voor het voeren van de titel. In 1709 bestond het kapittel uit vijf dames die zich prinses noemden en acht dames die zich gravin noemden.²⁵²⁶ Dat de abdis, zeker als zij uit een geslacht met vorstelijke status kwam, zich graag met de titel van vorstin wilde sieren, ligt daarmee voor de hand.

In de achttiende eeuw gebruiken de abdisen altijd de titel vorstin. Abdis Anna Juliana van Manderscheid (abdis 1706-1717), de laatste abdis die niet uit een vorstelijk geslacht stamde, betitelt zich als abdis van Thorn en 'des Heijl. Röm. Reichs Fürstin', tekent 'zu Thorn in unser fürst-abtheijlichen Residentz' en voegt, net als haar voorgangster, in haar handtekening de titel toe: 'Anna Juliana Abtissin und Fürstin zu Thorn'.²⁵²⁷ Francisca Christiana van Palts-Sulzbach (abdis 1717-1776) stamde uit een vorstelijk geslacht en gaf de voorkeur aan haar eigen vorstelijke titel. Zij tekent 'Francoise Christine Princesse Palatine du Rhin, Abbessé d'Essen et Thorn'.²⁵²⁸ Daarmee was Thorn nog steeds geen vorstendom. In een brief van de keizer uit 1724 wordt Thorn aangeduid als 'Kaijs. freijes Reichs Stifft Thorn'.²⁵²⁹

In de tweede helft van de achttiende eeuw is de positie van de abdis van Thorn nauwkeurig als volgt beschreven: 'Das kaiserliche frey-weltliche Stift Thorn (...) Auf dem Reichstag sitzt es unter den ungefürsteten Prälaten auf der rheinischen Banck; es wird ihm aber doch der fürstliche Titel beygeleget, und auf den westphalischen Kreistagen hat es auch einen fürstlichen Rang und sitzt nach dem Stift Essen.'²⁵³⁰ Zelfs toen was er dus nog onduidelijkheid. Van een vorstendom was geen sprake en de titel van vorstin was staatsrechtelijk nog steeds niet algemeen erkend, maar als beleefdheidsvorm wel algemeen gebruikelijk.

²⁵²² Akkoord over de voogdij d.d. 6 oktober 1686. AEL_C, inv.nr. 2707.

²⁵²³ Aan haar broer Maximilian van Löwenstein-Wertheim-Rochefort werd in 1711 de vorstentitel verleend. Hij was een trouw dienaar van de keizer in verschillende belangrijke functies. Na zijn verheffing in de vorstenstand was hij vertegenwoordiger van de keizer op de rijksdag (*Prinzipalkommissar*) in de jaren 1712-1716.

²⁵²⁴ Brief d.d. 2 november 1697 gericht aan: 'Der Ehrw. Hoch- und wolgeb. Unserer besonders lieben Eleonora Abtissin zu Thorn, geb. Gräffin zu Lewenstein.' NWKA, inv.nr. I.T.2 (bundel V) fol. 19.

²⁵²⁵ Wolters, Notice Thorn, 172-174 (nr. 54).

²⁵²⁶ Ibidem, 76-77.

²⁵²⁷ Volmachten voor kreitsvergaderingen in 1710 en 1715. NWKA, inv.nr. VIII.38 fol. 985 en VIII.41 fol. 636.

²⁵²⁸ Brief d.d. 23 januari 1756. AEL_C, inv.nr. 2707.

²⁵²⁹ Keizerlijke brief d.d. 16 juni 1724 gericht aan de inwoners van Thorn. RHCL, Thorn 01.187B, inv.nr. 885.

²⁵³⁰ Büsching, Erdbeschreibung VII, 756.

Mooie adellijke titels stemden niet altijd overeen met de financiële mogelijkheden. Wat de abdisen van Thorn betreft, is een voorbeeld uit de achttiende eeuw interessant. Francisca Christina van Pfalz-Sulzbach, geboren in 1696 en in 1717 tot abdis gekozen, was de eerste abdis van Thorn uit een geslacht dat de vorstentitel voerde. Zij had op vijfjarige leeftijd een prebende ontvangen in Thorn en was op tienjarige leeftijd door haar tante, de in 1706 overleden abdis Eleonora van Löwenstein, als haar erfgename aangewezen. Haar vader was eigenaar van de *Pfalzgrafschaft* Pfalz-Sulzbach, welk territorium ook hertogdom werd genoemd, omdat het was ontstaan als afsplitsing van het hertogdom Pfalz-Neuburg. Als nevenlinie van het keurvorstelijk geslacht noemden deze *Pfalzgrafen* zich *Fürst*, maar zij hadden geen zetel of stem in de Rijksdag. In de aanloop naar haar verkiezing in 1717 bleken er weerstanden te bestaan bij leden van de grafelijke geslachten die in Thorn domineerden tegen de benoeming van een vorstin. Er werd gevreesd dat zij bij het vergeven van prebendes aan leden van vorstelijke geslachten voorrang zou geven ten nadele van de grafelijke geslachten.²⁵³¹ Toezeggingen vóór de verkiezing zouden deze angst moeten wegnemen. Zij had de steun van de keizerin-weduwe en van de keurvorst van Pfalz-Neuburg, die aanbevelingsbrieven aan het kapittel schreven.

Francisca Christina kwam als abdis al snel in financiële problemen. In augustus 1721 schrijft zij aan haar vader om hulp. Zij heeft 'unglaublich grosse ausgaben' moeten doen en wordt nu belaagd door haar Luikse schuldeisers. Zij vraagt om financiële ondersteuning, maar stelt als alternatief voor om zich één of anderhalf jaar lang in Sulzbach terug te mogen trekken met slechts enkele begeleiders en de 'huishouding' (*ménage*) in Thorn te ontbinden. De inkomsten als abdis in die periode kunnen dan worden aangewend om de schulden af te betalen. Het antwoord is kort: Thorn zo lange tijd verlaten is niet mogelijk voor een abdis en verder moet zij de toring naar de nering zetten ('sich nach der decken zu strecken und nach den revenuen zu reguliren'). De abdis meldt in een andere brief dat zij een reis naar Brussel wil maken om een bruiloft bij te wonen, maar zij bezit geen koets en heeft ook nieuwe kleren nodig. Kan vader bijspringen? Het antwoord uit Sulzbach is weer afwijzend: een 'parade kutsche' is niet nodig, zij kan een gewone koets huren, en kleren heeft zij toch al wel?²⁵³² Dit lijkt nog op het zeuren van een verwende dochter, maar de abdis blijft haar financiële positie aan de orde stellen. In oktober 1721 schrijft zij dat zij absoluut meer inkomsten nodig heeft, anders is het onmogelijk verder te leven in Thorn. Zij oppert de mogelijkheid van een prebende of van een functie in een andere abdij. In januari 1722 verklaart haar vader zich bereid een bedrag van 2000 gulden ter beschikking te stellen, maar uitdrukkelijk als een lening die volledig moet worden terugbetaald. Uit een brief van juli van dat jaar blijkt dat men vanuit Sulzbach bezig was te proberen om op termijn de

²⁵³¹ 'Ist wohl zu beobachten, dass bei einigen Capitularen diese impression seije, keine fürstliche personen zur fürstlicher würde zu erwählen, damit hiedurch die graffliche familien, wie in andern stifteren geschehen zu sein vorgeben, mit der zeith, undt sonderlich dahe der newerwehlter fürstin alle vacirende erstere praebenden nach ihrem wolgefallen zu begeben freijstehen, nicht ausgeschlossen werden mögten (...)' Brief z.d. [1717] StAAM, inv. nr. 46 fol. 58.

²⁵³² StAAM, inv.nr. 49.

functie van abdis te Essen voor haar te verkrijgen. Intussen werden financiële overzichten uit Thorn naar Sulzbach gestuurd. Volgens een opstelling van inkomsten en uitgaven voor de jaren 1719-1721 gezamenlijk bedroegen de uitgaven in totaal 11.690 gulden, terwijl de inkomsten slechts 7.568 gulden bedroegen.²⁵³³ De grootste posten in de lijst zijn voeding (3.350), 'gehalten der bedienten und domestiquen' (2.200), steenkool (1.100), kleding (720) en rente (460 gulden). Het overgrote deel van de inkomsten van de abdis (meer dan 90%) kwam uit de Bredase bezittingen. Een landsvrouw met zo geringe inkomsten uit haar eigen territorium is een opvallend gegeven. Het probleem bleef spelen en in 1724 kwam een van de raden uit Sulzbach naar Thorn om de abdis te helpen haar financiële zaken beter op orde te brengen.²⁵³⁴ De op het stift Essen gerichte inspanningen waren uiteindelijk succesvol, want in 1726 werd Francisca Christina tevens abdis van Essen.

Dit roept de vraag op of Thorn een abdis wel de financiële armslag kon bieden om er een vorstelijke levensstijl op na te houden. Ook de opvolgster van Francisca Christina, Maria Cunigunde van Saksen, combineerde de functies van abdis van Thorn en van Essen.

Resumerend:

Het werd pas laat algemeen gebruikelijk de abdis als vorstin aan te duiden. Het was vooral beleefdheid. Staatsrechtelijk heeft dit geen betekenis en kan er geen conclusie aan worden verbonden over rijksstandschap. De abdis was staatsrechtelijk geen vorstin en het Land van Thorn geen vorstendom.

13.17 Oppositie en verzet van de standen en inwoners

Een grote mate van eigennutten kenmerkt de houding van in elk geval een deel van de inwoners van Thorn. De abdissen stuitten steeds weer op verzet wanneer zij keuzes probeerden te maken over externe relaties, en vooral op onwil om bij te dragen aan Kreits en Rijk, als daar geen directe toegevoegde waarde voor de inwoners aan verbonden leek. In 1473 verklaarde een getuige al dat de inwoners van Thorn alleen vrijwillig tot het dragen van collectieve lasten besloten, zoals de proceskosten voor de Grote Raad van Mechelen, en dat er geen bede aan de abdis werd betaald.²⁵³⁵ Er zijn weinig aanwijzingen dat de inwoners in de zestiende eeuw te bewegen waren tot betalingen aan Rijk of Kreits. Mogelijk droegen zij in 1535 bij aan de betaling van de 'subsidie' aan Karel V. In 1599 werd door een 'schat' een bedrag voor betaling van een bijzondere *Türkensteuer* bijeengebracht, maar uiteindelijk niet afgedragen. Abdis Anna van der Marck ging de confrontatie met haar onderdanen aan, maar het door haar in 1615 geïnitieerde RKG-proces bracht geen verandering. In 1630 accepteerde

²⁵³³ 'Thorischer Status (...) Einnamen: Nach der Bredaischen rechnung 3.478 pattagons, Von denen Tornischen örthern 206, Lehngeldern etc. 100, Summa summarum 3.784 pattagons = 7.568 gulden.' StAAm, inv.nr. 53.

²⁵³⁴ StAAm, inv.nr. 53.

²⁵³⁵ Verklaring van een inwoner van Thorn. ARA, Grote Raad van Mechelen, Processen in eerste aanleg, inv.nr. 3648.

zij haar verlies. In het kader van dit geschil richtte een groep inwoners van Thorn in 1627 een brief tot de *Probationstag* van de Kreits. Daarin werd betoogd dat zij 'etlichen hundert jaren hero, jederzeit von allen contributionen des Niederrheinisch Westphälischen Kreises freij' zouden zijn geweest. Die bewering kan, wat daadwerkelijke betaling betreft, overigens juist zijn. Zij beriepen zich op hun 'von keijseren und königen von jederzeit gehabte freiheit'.²⁵³⁶ Het is elk geval een indicatie dat niet iedereen zich bewust was van het lidmaatschap van de Kreits, zoals dat in principe sinds 1569 bestond, en de daarmee verbonden lasten. In de ogen van tenminste een deel van de inwoners was het kreitsstandschap slechts iets van de abdis, dat hen niet regardeerde.

De algemene erkenning van de relatie met het Rijk op de landsvergadering van maart 1655 was niet meer dan een opportunistisch intermezzo in moeilijke omstandigheden. De inwoners bleven afwijzend staan tegenover bijdragen aan Rijk en Kreits. Zij meenden wel tot het Rijk te behoren, maar 'sonder eenige beswaernisse'. Zij meenden ook recht te hebben op de bescherming van de hertog van Gelre als oppervoogd, zonder dat dat enige inkwartieringen of contributies tot gevolg zou mogen hebben.

Er was aan het eind van de zeventiende eeuw sterk verzet tegen de plannen van abdis Eleonora van Löwenstein om Thorn definitief onder Rijk en Kreits te brengen. Volgens een verklaring van de penningmeester van de Kreits hervatte de abdis in maart 1690 de betalingen aan de Kreits en betaalde zij alsnog aanslagen van 1684 en 1688.²⁵³⁷ Of zij deze bedragen toen door haar onderdanen kon laten opbrengen, is de vraag. Het conflict over Thorn ontbrandde in volle hevigheid tijdens de Negenjarige Oorlog (1688-1697). Spanje was toen lid van de Grote Alliantie tegen Frankrijk. Maar de troepenbewegingen brachten in de tweede helft van die oorlog soldaten van kreitsstanden naar de omgeving en maakten het de abdis toen mogelijk deze, via de Kreits, in te schakelen om de inwoners tot betaling te dwingen. Brandenburgse troepen waren hiervoor bijvoorbeeld beschikbaar in de jaren 1694-1695. Zowel deze lasten als de frequente inkwartieringen leidden tot hevige protesten van de inwoners van Thorn. Bij akte van 6 december 1694 wezen 'gemeijne ingesetene ende naebuijren des Landts van Thoorn' een advocaat in Luik aan om hen te vertegenwoordigen en bij de bisschop van Luik als voogd te protesteren tegen de politieke keuzes van de abdis. In januari 1695 sloten leden van de ridderschap zich daarbij aan. Zij verklaarden 'datter sijn quae de geintentioneerde die het landt soecken te veranderen van natuijre, te brenghen onder den Westphalischen Creijts ende hetselve te priveren van hunne oude gerechticheijt ende privilegien'.²⁵³⁸ De prior van het dicht bij Thorn gelegen klooster Sint-Elisabethsdal in Nunhem was een van de ondertekenaars, en hij zou in deze jaren herhaaldelijk fungeren

²⁵³⁶ Brief van 27 april 1626 ondertekend door tien personen, waarvan er één met een 'merk' tekent en drie (de als eersten genoemden Van Kessenich, Van Balderich gen. Barich en Van Baexem) een adellijke status lijken te hebben. NWKA, inv.nr. XII.34 fol. 4.

²⁵³⁷ 'Extractus was Thorn ab Anno 1682 im NWK ad cassam (...) pfennigsmeistern beijgetragen und zahlt habe.' Stuben, 'Illustrissimae imperialis ecclesiae Thorensis jura immedietas (...)', nr. 62.

²⁵³⁸ Verklaring van 5 januari 1695. RHCL, Thorn 01.187C, inv.nr. 18796.

als afgezant van de standen van Thorn, die hun eigen diplomatie wilden bedrijven, tegen de politiek van de abdis.

In juli 1695 werd door klagers ('remonstrants') uit Thorn een rekest geschreven aan de Spaanse koning, waarin werd geklaagd dat de vorsten van de Kreits werden misleid door 'des informations sinistres leurs données que la terre de Thorn est comprise sous le Cercle Westphalique', en dat de inwoners inkwartieringen moesten verdragen alleen vanwege de wens van de abdis 'pour s'établir Princesse d'Empire'.²⁵³⁹ In mei 1696 vergaderde een groep inwoners, vertegenwoordigers van de vier kwartieren, in Wessem (in Thorn voelde men zich blijkbaar niet veilig) en ondertekende rekesten aan de bisschop van Luik en de gouverneur van Gelre om te worden bevrijd van Brandenburgse winterkwartieren en om vrijlating van een in Thorn gevangen inwoner te verkrijgen.²⁵⁴⁰ Inwoners weigerden om medewerking te verlenen aan de algemene landmeting ten behoeve van de schatheffing.²⁵⁴¹ Het Hof van Gelre verbood de inwoners van Thorn in juni 1696, ongetwijfeld op instigatie van inwoners van Thorn, om medewerking te verlenen aan schatheffing of aan inkwartieringen.²⁵⁴² Van de zijde van de abdis werd alle verzet gezien als complotteren met de Gelderse vijand. In juli 1696 richtte de keizer, ongetwijfeld op verzoek van de abdis, een brief aan de inwoners van Thorn, waarin wordt gesteld dat inwoners 'gefährliche conventicula und zusammenkunfften mit den Geldrischen' zouden hebben. De keizer verbood de inwoners enig Gelders bevel op te volgen.²⁵⁴³ Inwoners van Thorn zetten in 1697 opnieuw een verzoekschrift op papier aan de Spaanse koning, waarin zij zijn bescherming verzochten en aanboden om in ruil daarvoor jaarlijks een bedrag van 400 rijksdaalders te betalen.²⁵⁴⁴ Dit stuk is blijkbaar daadwerkelijk gepresenteerd, want Stuben meldt in april 1697 aan de Kreits dat dit was gebeurd. Hij spreekt van 'öffentliche rebellion' en vraagt om arrestatie van de 'Thorische radelsführer'.²⁵⁴⁵ 'Leichtsinnige Thorensische unterthanen' zouden bezig zijn 'sich und das gantzer Landt von Thorn allem landtsobrichkeitlichem gehorsamb, dem H. Röm. Reich und diesem löbl. Creijs strafbahr zu entziehen und in Spanischer, auch Lüticher gewalt zu bringen'.²⁵⁴⁶

²⁵³⁹ Ibidem.

²⁵⁴⁰ NWKA, inv.nr. I.T.2 (bundel VI) fol. 298 en 304.

²⁵⁴¹ Ibidem, fol. 298.

²⁵⁴² Ordonnantie van het Hof van Gelre d.d. 9 juni 1696. Ibidem, fol. 424.

²⁵⁴³ 'Als ist anbeij unser ernstlicher Kaijs. befelch an euch hiemit, das ihr euch beij vermeidung unser Kaijs. ungnad und ohnfehlbar behöriger bestraffung keines wegs denen Geldrischen noch anderen Edictis und befelchen conformiret und nachkommet, noch sonsten im geringsten zu praejuditz unserer allehöchsten Reichs jurisdiction ichtwas geschehen oder verfügen lasset, derenthalben auch von schädlichen conventiculen und zusammenkunfften mit den Geldrischen euch enthaltet.' Brief d.d. 31 juli 1696. Ibidem, fol. 450.

²⁵⁴⁴ 'De conditien waeronder die van het landeken van Thorn Sijne Maj. versoecken om in sijne protectie te worden genomen tegens alle violentien ende oppressien soo door de Abdisse als andere uijtheijmsche militairen (...) dat sij uijt eene enckele liberaele recognitie aen Sijne Maj. jaerlicx sullen furneren ende betaelen ene somme van vierhondert rixdaldar (...) (Stuk z.d.) RHCL, Thorn 01.187C, inv.nr. 18796.

²⁵⁴⁵ '(...) die Thorische unterthanen dahin zu induciren gewust haben, das vor etwa sechs wochen, dieselbe sich jhenen Spanisch-geldrischen und deren Schutz, gegen entrichtung jährlicher vierhundert Rthlr., gantz unterworffen hetten.' Brief Stuben aan de Kreits (z.d.). NWKA, inv.nr. VIII.22 fol. 307.

²⁵⁴⁶ 'Memoriale' van Stuben (z.d.). Ibidem, fol. 440.

In september 1697 wendden 'geestelicke ende andere geerffde ende bedroeffde inwoonders van Stramproy, Baexen ende Gratium ende de gebroecken quartieren' zich tot het Hof van Gelre over de 'oppressien' van de abdis. Eén hunner zat al zes weken gevangen, de schepenen mochten niet meer in Grathem vergaderen maar moesten daarvoor naar Thorn gaan, 'om alsoo de schepenen te brengen tot particulier gesagh vande vrouwe abdisse', en er was een algemene landmeting aangekondigd om op basis daarvan de rijks- en kreitslasten om te slaan. De klagers verwezen naar het voorstel dat aan de Spaanse koning was gedaan en verzochten om diens bescherming als 'oppervooght, schutz ende schermheer'.²⁵⁴⁷ Het regime van de abdis had dictatoriale trekken gekregen. In 1699 vroeg de momboor van het Hof van Gelre om stappen tegen een pastoor die actief was in dienst van de abdis en die in het openbaar zou hebben gesteld 'datte Abdisse binnen Thorn soude wesen meer souverain als den Coninck in Sijne Rijcken'.²⁵⁴⁸

De inwoners waren echter niet gemakkelijk te intimideren. In november 1697 beklagde de keurvorst van Pfalz-Neuburg zich bij de abdis. Hij had op haar verzoek een aantal soldaten als 'Craijs Mannschafft' ter beschikking gesteld voor militaire executie in Thorn, maar deze waren door de inwoners 'übell tractiret worden', met als gevolg één dode en enkele gewonde soldaten. Hij had daarom besloten deze soldaten weer terug te trekken en vroeg de abdis om alle schade te vergoeden.²⁵⁴⁹

In 1700 waren er plannen voor een conferentie tussen de abdis en de bisschop van Luik. De abdis weigerde om voorafgaand aan de onderhandelingen een landsvergadering toe te staan, die haar speelruimte zou hebben beperkt. Daarop verleende de ridderschap aan de prior van Sint-Elisabethsdal commissie om in Luik te protesteren tegen de inbreuken van de abdis op de landrechten van Thorn.²⁵⁵⁰

In januari 1702 werd een voorstel van de abdis om Thorn de lasten van veertien soldaten voor de Kreits te doen dragen, gesteund door het kapittel, maar door de inwoners eenstemmig verworpen.²⁵⁵¹ Een jaar later deed de abdis haar beklag bij de Kreits over haar onwillige onderdanen, en vroeg om harde maatregelen: militaire executie door de Kreits en het gevangenzetten van de aanvoerders der inwoners in vestingen in Gulik.²⁵⁵²

Abdis Eleonora van Löwenstein, die de adviezen van Stuben volgde, wist zowel het kapittel als de inwoners van Thorn tegen zich in het harnas te jagen. Na haar dood werd gesteld dat er 'vele, grote en ongehoorde klachten' tegen de abdis waren geweest over inbreuken op het gemene recht en het landrecht, die tot diverse processen bij de Romeinse Curie en het RHR zouden hebben geleid. Voordat decanes Anna Juliana van Manderscheid-

²⁵⁴⁷ Rekest van 4 september 1697. ARA_Leef, inv.nr. 30.

²⁵⁴⁸ Rekest van de momboor van de Raad aan het Hof van Gelre d.d. 22 december 1699. RAB_OF, inv.nr. 7023.

²⁵⁴⁹ NWKA, inv.nr. I.T.2 (bundel V) fol. 19.

²⁵⁵⁰ 'Alsoo eenige jaren herwaerts de privilegien, landtrechten ende andere gerechtigheden des Landts van Thoorn door die vrouwe prinsesse van Thoorn geheelijck sijn geramverseert ende te niet gedaen (...)' Stuk d.d. 25 januari 1700. RHCL, Thorn 01.187C, inv.nr. 18796.

²⁵⁵¹ NWKA, inv.nr. I.T.2 (bundel III) fol. 176.

²⁵⁵² Brief van de abdis d.d. 13 januari 1703. Ibidem, fol. 185.

Blankenheim (abdis 1706-1717) tot nieuwe abdis werd gekozen, werd haar door het kapittel een statuut voorgelegd, gedateerd 7 december 1706, met 26 artikelen, waarin oude gebruiken en het oude landrecht werden bevestigd. Zij moest dit document als abdis met haar eed bekrachtigen.²⁵⁵³ Dit statuut ging blijkbaar verder dan gebruikelijk was, want in 1715 fulmineerde Stuben ertegen in een pamflet en stelde dat het op illegale wijze zou zijn verkregen.²⁵⁵⁴ In 1717 verdedigde het kapittel het stuk uit 1706 tegen een klacht van de abdis bij de pauselijke nuntius.²⁵⁵⁵

Ook in de rest van de achttiende eeuw waren de inwoners geen gewillige betalers. In 1755 wendde de abdis zich met een klacht over haar onderdanen tot de keizer, die een vermanende open brief stuurde aan schepenen en onderdanen van Thorn, waarin hij hen aanspoorde tot 'beijbehaltung des schuldigen respects' jegens de landsvrouw. Met klachten over de besluiten van de abdis zouden zij zich tot de keizer moeten wenden.²⁵⁵⁶ In 1765 schreef de abdis een brief aan de Kreits en vroeg om soldaten om de openstaande schuld aan de Kreits met dwang in te vorderen, omdat de inwoners weigerden te betalen.²⁵⁵⁷ Het *Direktorium* van de Kreits wilde liever nog een laatste aanmaningsbrief sturen. De conflicten met de abdis in de tweede helft van de zeventiende eeuw zijn beschreven door Gabel, die spreekt van een 'ständigeübergreifende Opposition gegen die Landesfürstin'.²⁵⁵⁸ Kapittel en standen kozen gezamenlijk positie tegen absolutistische neigingen van abdissen. In 1777, na 25 jaar van strijd tussen abdis en standen, met bemoeienis van de RHR, bekrachtigde de keizer een in 1776 gesloten compromis.²⁵⁵⁹ De opstandigheid bleef echter tot het einde toe aanwezig. In 1791 kreeg de abdis, die toen in Koblenz verbleef, van haar beambten signalen van 'anlagen zu einem aufstand einer gemeente', reden om militaire steun van het garnizoen van Maaseik te vragen aan de Kreits.²⁵⁶⁰

De houding van de onderdanen van Thorn verhinderde dat Thorn de rijks- en kreitslasten ooit structureel betaalde. De inwoners wendden zich in de tweede helft van de zeventiende eeuw vaak om steun en bescherming tot de Spaanse en Gelderse autoriteiten, en versterkten zo de Gelderse invloed. Zij hielden ook lang vast aan de rechtsgang op Echt. Daarmee was de houding van de inwoners een belangrijke belemmerende factor voor de neiging van diverse abdissen om voor Rijk en Kreits te kiezen.

²⁵⁵³ 'Statutum seu recessus capitularis Thorensis.' Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek Jena, inv.nr. 2 Bud. Ded.14 (27).

²⁵⁵⁴ 'Ex monstrosis Thorensis Patriae statutis per quosdam capitulares Thorenses compactum atque monstrosum, magis temerarium & Anno 1706, Sede vacante, Neo-eligendae Principi Abbatissae, ad jurandum desuper, obtrusum Statutum, seu Recessus, nec non super re nec dubia, nec incerta, nec propria, sed aliena, prorsus ridicula transactio et capitulatio, per fidum quendam Ecclesiae suae Thorensis Concapitularem novissime detecta.' RHCL_RKG, inv.nr. 236 Q49.

²⁵⁵⁵ RHCL, Thorn 01.187B, inv.nr. 861.

²⁵⁵⁶ Gemeentearchief Roermond, Archief Parochie H. Michaël te Thorn, inv.nr. 218.

²⁵⁵⁷ NWKA, inv.nr. I.T.6 (niet gefolieerd).

²⁵⁵⁸ Gabel, *Widerstand*, 398-399.

²⁵⁵⁹ 'Confirmatio Caesaraea Transactionis' d.d. 12 augustus 1777. HHStA, RHR, Gratia Feudalia, Confirmationes privilegiorum, deutsche Expedition, inv.nr. 46.

²⁵⁶⁰ Brief van de abdis d.d. 12 februari 1791. NWKA, inv.nr. VIII.87. Zie over deze periode: Berkvens, *Landrecht*.

13.18 Geschil met de koning van Pruisen

Na het overlijden van stadhouder-koning Willem III in 1702 maakte de Pruisische koning aanspraak op diens erfenis, waaronder de heerlijke rechten van het ambt Montfort (met Echt). Hoewel de erfenis van Willem III lang omstreden bleef, beschouwde de koning zich als rechtmatig heer en vanaf 1704 oefende hij deze heerlijke rechten ook uit.²⁵⁶¹ Bij de verdeling van het Overkwartier in 1715 kwam de soevereiniteit over het ambt Montfort aan de Republiek, zonder een wijziging in de aanspraken op de heerlijkheid zelf. Zoals eerder vermeld, accepteerde de Pruisische koning de clausule niet waarmee de Staten-Generaal in het Barrièreverdrag van 1715 afstand hadden gedaan van enige aanspraak op rechtsgang vanuit Thorn op Echt, en aan de keizer de vrijheid hadden gelaten te bepalen waarheen hoger beroep vanuit Thorn voortaan zou gaan. De koning had in alle relevante hoofdsteden formeel geprotesteerd tegen de genoemde clausule.²⁵⁶² Er was in het Verdrag ook een expliciet voorbehoud gemaakt voor de rechten van de koning.²⁵⁶³

De rechtsgang vanuit Thorn op Echt was na 1715 niettemin in principe afgesloten, maar de keizer had nog geen alternatief aangewezen. Het initiatief daartoe moest blijkbaar vanuit Thorn komen. Er werd een agent in Wenen ingeschakeld om de keizer tot actie te bewegen.²⁵⁶⁴ Bij decreet van 8 april 1718 bepaalde de keizer dat hoger beroep in Thorn in eerste instantie bij de kanselarij van de abdis moest worden ingesteld en in tweede instantie bij RKG of RHR.²⁵⁶⁵ Het duurde enige tijd voor dit stuk door de abdis aan het kapittel werd gepresenteerd. De in 1717 tot abdis gekozen Francisca Christina van Pfalz-Sulzbach was nog zeer jong en had geen ervaring in staatszaken en blijkbaar onvoldoende steun van adviseurs in Thorn. Zij correspondeerde met de raden van haar vader in Sulzbach over de concrete invulling die aan het keizerlijk decreet moest worden gegeven. Vervolgens werd besloten de syndicus van de stad Aken, Dr. Moll, als adviseur aan te trekken. Op 15 september 1718 keurde het kapittel de publicatie van het keizerlijk decreet goed en stemde in met het voorstel van de abdis om drie tot vijf commissarissen aan te stellen. Ook werd bepaald welke vergoeding deze zouden ontvangen (vier patagons per dag). Op 19 september werd

²⁵⁶¹ Pas in 1732, bij het Traktaat van Partage, werd de erfenis definitief verdeeld tussen Willem IV en de koning van Pruisen, aan wie de rechten als heer van Montfort werden toegewezen.

²⁵⁶² '(...) zu Wien, Londen, im Haag undt zu Antwerpen wegen des in dem Barriere tractat dieswegen inserirten puncts (...) protestirt haben.' Brief van de koning van Pruisen aan de abdis d.d. 14 februari 1719 (StAAm, inv.nr. 48). Voor protesten gericht aan de Staten-Generaal in 1715 en 1716 zie: Habets/Flament, Thorn, 344-345 (nr. 855-857).

²⁵⁶³ In artikel 18 van het Verdrag d.d. 15 november 1715 is opgenomen: 'Il est aussi stipulé, que les États Généraux ne prétendront pas d'avoir acquis par la Cession de la Ville d'Echt aucun Droit de Judicature, ou d'Appel par rapport au Chapitre de Thorn, ou autres Terres de l'Empire, et il sera libre à Sa Majesté Impériale et Catholique de nommer tel endroit qu'il conviendra pour la dite Judicature ou Appel.' Dit artikel bevat echter ook de bepaling: 'Le tout pourtant sans préjudice et sauf tous les droits qui pourront compéter à Sa Majesté Le Roy de Prusse'.

²⁵⁶⁴ '(...) einen (...) agenten zu Wien (...) 800 Rthr zu überwechseln umb vom Kaijser einen locum devolvendarum appllationum vor Thorn zu erhalten.' Brief Stuben d.d. 22 juni 1718. StAAm, inv.nr. 47.

²⁵⁶⁵ Habets/Flament, Thorn, 347-349 (nr. 863); Berkvens, Bronnen, 241-260; Berkvens, Abkürzung, 121-148.

een decreet van de abdis in Thorn openbaar gemaakt waarin de nieuwe regeling voor hoger beroep beschreven stond.²⁵⁶⁶

Een reactie van de koning van Pruisen liet niet lang op zich wachten. Een brief van de koning aan de abdis, gedateerd 14 februari 1719, geeft uitdrukking aan zijn 'höchste Befremdung'.²⁵⁶⁷

De koning wees op de oude gebruiken inzake rechtsgang op Echt en herinnerde aan het compromis van 1690. 'Solches ist nicht gar angenehm', schreef de verontruste abdis aan de raden in Sulzbach. Ook Dr. Moll werd opnieuw bij de zaak betrokken. Er werden door de abdis geen stappen gezet zonder afstemming met de keizer, en de RHR werd ingeschakeld, maar de koning was niet onder de indruk. Een brief van 14 juni 1719 uit Wenen doet verslag van een gesprek met de vertegenwoordiger (*Agent*) van de Pruisische koning aan het Weense hof. De schrijver constateert dat er in Berlijn belang wordt gehecht aan de zaak, omdat de *Agent* er al herhaaldelijk over had gesproken. De taal was dreigend. De koning zou niet van plan zijn zich iets aan de RHR gelegen te laten liggen. De *Agent* stelde dat zijn heer 'wohl mit 2000 mann sein recht in seinem souverainen hertzogthumb Geldern gultig machen und manuteniren könnte'.²⁵⁶⁸ Tot een crisis kwam het echter niet.

De aanspraak van de Pruisische koning was staatsrechtelijk niet meer in te passen in de status van Thorn en van Echt/Montfort. Er werd van Pruisische zijde expliciet gesproken van appel, niet van hoofdvaart. In de achttiende eeuw was een appellinstantie in het juridisch denken verweven met soevereiniteit. Maar de Pruisische gezant in Wenen stelde zelfs dat voor de koning het 'recht in seinem souverainen hertzogthumb Geldern' in het geding was, terwijl de soevereiniteit over Echt bij de Staten-Generaal lag. De Staten-Generaal hadden de competentie van het Hof van Gelre te Roermond voor de verkregen delen van Gelre in 1716 beëindigd verklaard. Vanuit Echt was vanaf 1717 revisie mogelijk bij het Staats Hof van Gelre te Venlo. Hoe de rechtsgang vanuit Thorn via Echt verder zou hebben moeten verlopen indien hoger beroep vanuit Thorn naar Echt zou zijn gaan, is een raadsel. Maar daar was van Pruisische zijde waarschijnlijk niet over nagedacht.

Voor partijen die naar mogelijkheden van hoger beroep zochten, bleef Echt vooralsnog een optie omdat de schepenen van Echt daartoe gelegenheid boden. In april 1723 verleende het hoofdgerecht van Echt mandaten van appel in een leenrechtelijke zaak uit Thorn.²⁵⁶⁹ De abdis berichtte dit aan de RHR. In oktober 1723 liet de abdis een nieuwe appelverordening publiceren.²⁵⁷⁰ In juni 1724 bekrachtigde de keizer zijn decreet van 1718 met een bevel aan

²⁵⁶⁶ StAAM, inv.nr. 47.

²⁵⁶⁷ '(...) die stadt Echt von undencklichen zeiten her gewesen und noch ist des rechtens hoff- und obergericht des landes von Thoren (...) in casu Appellationis et devolutionis (...) so wohl in criminal als civil, reel und personen sachen (...) Convention vom 10 jan. 1690 (...) als herr von Montfort (...) mit höchster befremdung haben vernehmen können (...) eine Cantzleij zu Thoren errichtet werden, wohin künfftig alle appellationes (...) gezogen werden sollten. (...) solches zu unserm und der Stadt Echt höchster praejuditz (...) Berlin, 14 febr. 1719. Friederich Wilhelm'. StAAM, inv.nr. 48.

²⁵⁶⁸ Brief van Johan Caspar Schneidern uit Wenen d.d. 14 juni 1719. Ibidem.

²⁵⁶⁹ Berkvens, Abkürzung, 213.

²⁵⁷⁰ Berkvens, Bronnen, 243-244.

de inwoners van Thorn om aan de 'Patenten' van 1718 te gehoorzamen.²⁵⁷¹ Dit leidde weer tot een protest in Wenen van de koning van Pruisen. Vorderingen werden in deze kwestie niet geboekt. In 1725 blijkt er een bemiddelaar actief, de graaf Von Hompesch.²⁵⁷² Deze suggereerde om de koning van Pruisen gunstig te stemmen door een paar 'lange Grenadiere' aan hem te presenteren voor het *Königsregiment* van de vorst. De abdis vroeg aan de raden in Sulzbach om dergelijke soldaten voor haar te vinden.²⁵⁷³ De zwakte van de vorst voor de 'Lange Kerls' was algemeen bekend. Of deze mannen daadwerkelijk zijn gepresenteerd, blijkt niet uit de stukken, maar waarschijnlijk gebeurde dat niet. De kwestie bleef vervolgens lange tijd rusten.

Waarom de kwestie weer werd opgerakeld, is onbekend, maar in september 1742 ontving de abdis een brief uit Geldern namens de koning van Pruisen. Er werd weer gewezen op de rechten van de koning en er werd gedreigd 'so wohl bei dem jetzigen Römisch-Kaiserlichen Hofe als sonsten die nöthige mesures zu nehmen'.²⁵⁷⁴ Abdis en kapittel wezen nog dezelfde maand twee gedeputeerden aan om in Geldern met een door de koning benoemde commissie te gaan onderhandelen. Van 2 tot 5 oktober waren zij in Geldern, waar al snel duidelijk werd dat afkoop door betaling van een som gelds mogelijk was. In maart en in oktober 1743 werd er onderhandeld met een zekere Heinius, Pruisisch 'Kriegs- und Domainen-Rat zu Geldern', en in nieuw overleg in Geldern van 5 tot 9 december werd een akkoord bereikt. De koning was bereid, mede vanwege zijn 'gantz besonderen Egards' voor de abdis, om 'bisherige Missfelligkeiten gäntzlich niederzuschlagen' en af te zien van zijn rechten, tegen betaling van een 'Aequivalent' van 400 Louis d'Or (overeenkomend met 6.140 gulden).²⁵⁷⁵ De betaling gebeurde op 29 januari 1744 in Geldern. De totale kosten voor Thorn bedroegen 9.210 gulden.²⁵⁷⁶ Er werd een lening van 7.500 opgenomen om deze betalingen mede te financieren. De abdis gaf aan dat zij verwachtte dat het Land van Thorn de lasten zou dragen, inclusief aflossing in vijf of zes jaar.²⁵⁷⁷

Op de landdag van 10 augustus 1744 werd deze kwestie voorgelegd en werd de kostenrekening gepresenteerd. Een besluit werd echter uitgesteld. Een jaar later, op de landdag van 31 augustus 1745, stond de kwestie weer op de agenda. De standen uitten hun ongenoegen dat zij niet voorafgaand aan de overeenkomst waren geraadpleegd, maar aangezien de zaak 'tot des lants beste is streckende' waren zij bereid een bedrag van 8.406 gulden te betalen. De aanwezige burgemeesters van de kwartieren gingen echter slechts onder voorbehoud akkoord omdat zij nog wilden overleggen met hun gemeenten. Er werd hun een termijn van drie weken gegeven om eventueel formeel verzet aan te tekenen. De burgemeesters

²⁵⁷¹ Keizerlijke brief d.d. 16 juni 1724. RHCL, Thorn 01.187B, inv.nr. 885.

²⁵⁷² Adam Adrian Ludwig von Hompesch (1678-1733). Hij wordt in een brief als 'Mediator' aangeduid. Volgens Berkvens was hij gouverneur van Geldern.

²⁵⁷³ Stukken van maart-mei 1725. StAAm, inv.nr. 48.

²⁵⁷⁴ Brief d.d. 3 september 1642. RHCL, Thorn 01.187B, inv.nr. 885.

²⁵⁷⁵ Ondertekende versie van deze verklaring d.d. 31 december 1743. RHCL, Thorn 01.187B, inv.nr. 882.

²⁵⁷⁶ Daarin was ook begrepen de betaling van 1.275 gulden aan Pruisische functionarissen 'zu dieser sach befürderung', ook als 'present' of 'neben discretion' aangeduid.

²⁵⁷⁷ RHCL, Thorn 01.187B, inv.nrs. 884, 885 en 886.

van drie van de vier kwartieren bleken hun gemeente niet te kunnen overtuigen. Alleen het kwartier van Thorn ging akkoord. De andere drie kwartieren wilden de abdis samen eenmalig 900 pattagons geven, grofweg een derde van hun aandeel in het bedrag van de kosten voor afkoop. De abdis vond dit voorstel 'unstatthafft' en beval de kwartieren in december 1745 om de resolutie van de landdag te volgen.²⁵⁷⁸ Verdere gegevens ontbreken, maar omdat het onderwerp op de landdagen niet meer aan de orde kwam, is aan te nemen dat de onderdanen toch toegaven aan de druk.

In 1744 was de abdis dus eindelijk bevrijd van de laatste bedreiging voor de soevereiniteit van Thorn, een bedreiging puur gebaseerd op gepretendeerd ressort en op een vermeende *Instanzenzug* die in die vorm nooit had bestaan.

13.19 Samenvatting en conclusies

Wat de staatsrechtelijke status van Thorn vóór de achttiende eeuw betreft, is er geen echte duidelijkheid mogelijk. Woorden als ambivalent of hybride zijn op hun plaats. In de vijftiende eeuw was Thorn nog geen rijksstand. In 1568 legde de abdis zich neer bij kreitsstandschap en kort daarna werd een rijksaanslag vastgesteld. Een volwaardig lid van de Kreits, laat staan een volwaardige rijksstand, is Thorn in de zestiende en zeventiende eeuw echter nooit geweest. Bijdragen werden zelden betaald. Het regelmatig deelnemen aan de kreitsvergaderingen is slechts gedurende relatief korte periodes voorgekomen. De belangstelling van de abdissen voor de Kreits werd lange tijd bepaald door de wens het muntrecht uit te oefenen. De inwoners van Thorn voelden zich toen geen lid van de Kreits en hebben zich met hand en tand verzet tegen het betalen van bijdragen aan Rijk en Kreits. Opportunisme typeert de houding van de abdissen, het kapittel en de standen van Thorn. Staatsrechtelijk laveerde men lange tijd tussen de beschikbare opties, zonder principes en zonder een langetermijnvisie. De voordelen van de Gelderse/Habsburgse bescherming bleven aantrekkelijk. Het directe financiële belang stond meestal centraal, naast het verdedigen van (al dan niet vermeende) oude rechten. Voor zover abdissen in hun voorkeur meer naar het Rijk neigden, stuitten zij op het verzet van de standen, vanwege de kosten die gepaard gingen met rijks- en kreitsstandschap.

De rechtsgang in hoger beroep kende in de zestiende en zeventiende eeuw bijzondere trekken. Van rechtsgang op het RKG was toen in civielrechtelijke zaken geen sprake, conform de Gelderse gewoonten. Alleen in leenrechtelijke zaken was het RKG beroepsinstantie. Appel bestond in civiele zaken feitelijk niet. De bemoeienis van de RHR met Thorn werd pas aan het eind van de zeventiende eeuw intensief.

Er was tot en met de zeventiende eeuw zonder meer sprake van Gelderse invloed. Thorn zocht vaak steun en bescherming bij Gelre en de Habsburgse Nederlanden. De formele

²⁵⁷⁸ RHCL, Thorn 01.187B, inv.nr. 882.

staatsrechtelijke betekenis van de Gelderse oppervoogdij is moeilijk te duiden, maar vormde, samen met de rechtsgang op Echt, de basis voor Gelderse aanspraken. De oppervoogdij, de steeds weer gevraagde steun en bescherming, in combinatie met de rechtsgang op Echt en het herhaalde beroep vanuit Thorn op van het Hof van Gelre, ook tegen de Kreits en tegen keizerlijke militairen, hadden er ook toe kunnen leiden dat Thorn tot het Gelders territorium was gaan behoren. De Gelderse/Spaanse invloed was groot in de zestiende en zeventiende eeuw. Toch heeft het hertogdom Gelre Thorn nooit werkelijk tot zijn territorium willen rekenen, wel tot zijn invloedssfeer. Zolang de Spaanse militaire macht aanwezig was, kon deze voor voldongen feiten zorgen. Met het wegvallen daarvan, en nadat de Staatse pretenties, als rechtsopvolger in het Overkwartier, door verdragen waren afgewend, bood zich aan de abdis de kans om in de achttiende eeuw volwaardig, door iedereen erkend rijks- en kreitsstandschap te bereiken.

Het gebruik van de titel 'Fürstin' voor de abdis, en door de abdis zelf, was in de achttiende eeuw breed geaccepteerd, maar Thorn was geen vorstendom en de abdis heeft op rijksdagen nooit de formele staatsrechtelijke erkenning gekregen als *Reichsfürstin*. De abdis mocht zich in de achttiende eeuw als vorstin betitelen, maar zij kon niet regeren als een absoluut vorstin omdat de standen in Thorn te sterke weerstand boden.

Wat juridische theorie betreft: In deze casus zijn wel theoretische argumentaties en criteria voor de aanwezigheid van (Gelderse) landsheerlijke macht aangetroffen, maar niet voor rijksonmiddellijkheid en rijks- en kreitsstandschap, anders dan door het aanvoeren van precedënten die een historisch aanwezige status zouden moeten onderbouwen. Waarom de Kreits in de zestiende eeuw vastbesloten bleek om Thorn tot kreitsstand te maken, is niet evident. Thorn was geen rijksabdij, de abdis speelde geen rol in rijksaangelegenheden, de eerder door Maximiliaan I als Rooms-Koning verleende 'Schutz und Schirm' was staatsrechtelijk zonder betekenis en het kerngebied van de bezittingen was een onbeduidend territorium, dat niet of nauwelijks aan de financiële minimumeis voor standen voldeed. Er resten dan als verklaringen alleen het muntrecht (als rijksleen) en de *Standesqualität* van de kanunnikessen, afkomstig uit grafelijke geslachten, zijlinies van grafelijke geslachten of tenminste geslachten van bannerheren. Ook bij de uiteindelijke regeling van de status van Thorn speelde het vertegenwoordigd zijn van grafelijke (en later vorstelijke) geslachten onder de stiftsdames, en de dreiging van overheersing van dit katholieke stift door protestantse machten, een rol bij de belangstelling van keizer en rijksorganen voor Thorn.

14 CONCLUSIES

14.1 De relatie van VRH met het Rijk

Aan het begin van de onderzochte periode, rond 1500, bestond er nauwelijks een relatie van de behandelde VRH met keizer en Rijk. Men wist zich deel van een groter geheel, met de keizer als symbolisch hoofd, maar concrete vormen nam de relatie niet aan. Leenbanden met het Rijk waren zeldzaam, rijksstand was alleen de graaf van Horn. Bijdragen aan het Rijk waren VRH niet gewend. Voor zover er sprake was van rechtsgang op de SvA, is er geen reden deze te beschouwen als voortkomend uit een bijzondere oude band met de keizer. De VRH behoorden tot een spectrum van heerlijkheden met verschillende status en privileges, binnen en buiten de nog nauwelijks gecentraliseerde landsheerlijke territoria. Privileges en eigenheden waren gemeengoed, gerespecteerd en getolereerd.

Een concrete relatie van VRH met het Rijk en zijn nieuwe instituties moest zich na 1500 nog ontwikkelen. Voor een deel kon dat snel gaan, zoals het explosief stijgende beroep op het RKG laat zien. Voor het overige groeide deze concrete relatie slechts langzaam en bleef zij voor de meeste VRH beperkt. Rijks- en kreitsstandschap werden aanvankelijk afgewezen door de weinige daarvoor in aanmerking komende nieuwe kandidaten, bijdragen betalen wilde eigenlijk niemand, op de keizer en de RHR werd nauwelijks een beroep gedaan.

De onderzochte VRH hadden geen duidelijke staatsrechtelijke status toen rond 1500 het Rijk zijn nieuwe structuur kreeg. Deze onduidelijkheid van de relatie met het Rijk en van de relaties met landsheren die invloed hadden in de omgeving, typeert de VRH. VRH waren witte vlekken op de staatkundige kaart. Voor keizer en Rijk waren het *terra incognita*. In Wenen of in Mainz bestonden geen archieven waaraan enige gegevens over de aard van deze verre, en in het grote geheel onbeduidende VRH konden worden ontleend. Het kostte, ook in de zestiende eeuw, nog de grootste moeite om alleen al de rijksstanden te bepalen en te administreren. Zelfs de Kreits, die toch over meer lokale kennis beschikte, tastte grotendeels in het duister wat VRH en hun eigenaren betrof. Thorn en Wittem werden zonder veel kennis van zaken eenzijdig tot rijks- en kreitsstanden bestempeld. Met de positie van Horn wist men na 1548 geen raad. De incidentele bereidheid tot bemoeienis met een VRH van de zijde van de keizer of het Rijk, kan, zeker nog in de zestiende en zeventiende eeuw, niet als bewijs voor een bijzondere relatie met het Rijk of een bijzondere staatsrechtelijke status worden geïnterpreteerd, want er was eenvoudigweg geen kennis of documentatie over de status van VRH. Wie zich tot de keizer richtte met een rekest en daarbij een status pretendeerde, kreeg in principe het voordeel van de twijfel. Ook RKG en RHR herhaalden in hun dagvaardingen en mandata eenvoudigweg de stellingen van de klager over de status van zijn VRH, stellingen die zij niet konden toetsen.

Het aangemerkt zijn als rijksstand bleef, als deze status niet werd geaccepteerd door de heer van de VRH zelf en geen algemene erkenning kreeg van de relevante landsheren, slechts een administratief gegeven met een eenzijdig karakter, een opname in een matrikel. Wittem en Thorn waren lange tijd slechts op papier rijksstand. Het rijksstandschap van de graaf van Horn had na 1570 zijn feitelijke betekenis verloren voor de voormalige bezittingen van de graaf, maar er bleef een administratieve voetafdruk achter, een juridische onduidelijkheid met een potentieel dat men op enig moment kon proberen te reactiveren. Rekem bleef een halve eeuw in een status van bijna-kreitsstand zweven. Met betrekking tot de VRH die geen (potentiële) rijksstanden waren, ontbraken zelfs vastleggingen zoals matrikels. Het aangeslagen worden van niet-rijksstanden voor rijkslasten was een grote zeldzaamheid: de *Türkenhilfe* van 1664 was een unicum. Verder waren er alleen in enkele gevallen (Wijlre en Stein) aanslagen voor de *Kammerzieler*, maar pas aan het eind van de achttiende eeuw. De VRH werden verder alleen geconfronteerd (vanaf de zeventiende eeuw) met de oorlogslasten van troepen uit het Rijk, waarbij militaire commandanten de finesses van juridische status negeerden, zodat deze contributie-eisen nauwelijks een indicatie bieden voor de status van een VRH.

De bemoeienis door keizer, Rijk en Kreits en pogingen tot bescherming van VRH hadden slechts beperkt effect. Dat was al aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog zo, en in de zeventiende eeuw was het niet anders. Toen in de zeventiende eeuw het beroep van VRH op de keizer en het Rijk frequenter werd, konden deze niet daadwerkelijk ingrijpen in de regio. Pogingen tot bescherming van VRH en verdediging van hun zelfstandigheid waren zelden effectief. De keizer stond machteloos wat het Staatse optreden tegen Elsloo betreft. Leut kwam stevig in de Staatse greep. Protesten inzake Gelderse mediatisering van Obbicht bleven zonder effect. De Keulse Alliantie leed een militaire nederlaag in Thorn, dat later, toen de omstandigheden Gelderse druk bemoeilijkten, eerder toevallig definitief 'rijks' werd. Wittem moest steeds weer Spaanse inkwartieringen verdragen, tot de omstandigheden een niet verwacht, maar gunstig besluit in Madrid mogelijk maakten. Thorn en Wittem waren dus kwetsbaar voor Spaanse militaire macht en ontkwamen ternauwernood aan Spaanse mediatisering, terwijl er door keizer en Rijk maximale diplomatieke inspanningen werden geleverd. Dergelijke bemoeienis kon er wel voor zorgen dat de status in geschil bleef, zodat het dubbeltje op een gunstig moment soms (zoals bij Thorn en Wittem) de kant van het Rijk uit kon vallen. Wat Wittem en Thorn betrof was het Rijk mede zo vasthoudend vanwege de *Standesqualität* van de betrokken adellijken.

Van de kant van zowel de heren als de onderdanen van VRH werd de relatie met het Rijk, alsook die met landsheren, nog lang als een keuzemenu gezien. Steun en bescherming waren welkom, lasten werden afgewezen. Men koos even gemakkelijk voor een proces in hoger beroep bij het RKG als bij een van de landsheerlijke hoven. De weinige VRH die door Rijk en Kreits als standen werden beschouwd, hebben hun aanslagen heel vaak niet betaald. Pas vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw kwamen enigszins regelmatige betalingen op gang, maar van harte ging het, wat de onderdanen betreft, nooit.

De Kreits was vooral een organisatie van en voor leden (bijna uitsluitend gravenstand en hoger), met beperkte belangstelling voor niet-kreitsleden. De vruchteloze poging van de heer van Elsloo in 1643 om steun te krijgen van de Kreits tegen de Staten-Generaal, en het rekest van de inwoners van Kessenich in 1701 dat zonder vervolg bleef, bevestigen dit beeld. De Keulse Alliantie vormde op dit punt een uitzonderlijke (en korte) episode. Een aantal rijksvorsten was toen bereid ook voor de bescherming van kleinere standen en niet-standen verantwoordelijkheid te nemen vanuit een visie van het Rijk als collectief. De Kreits speelde daarbij geen rol. Deze omstandigheden leidden ook kort tot een vorm van samenwerking tussen enkele VRH, wat verder zeldzaamheid was. Slechts af en toe toonde de Kreits een gevoel van verantwoordelijkheid voor de niet-standen. De kleinere VRH deden van hun kant zelden of nooit een beroep op de NWK, ook niet in de zeventiende eeuw, toen VRH zich wel in toenemende mate tot keizer en RHR wendden. De bemoeienis van de Kreits met 'Nicht-Eingekreiste' was dus zeer beperkt. Van belastingheffing was geen sprake. Toen in 1664 eenmalig ook de niet-standen om bijdragen in een *Türkenhilfe* werd gevraagd, ging dat van het Rijk uit en was een speciale keizerlijke commissaris daarvoor verantwoordelijk. Slechts militaire contributies werden van alle VRH gevorderd die mogelijk als 'rijks' konden worden beschouwd. Executie van vonnissen van het RKG leidde na 1648 wel tot een vorm van bemoeienis van de Kreits met een aantal VRH, met name in de achttiende eeuw (Leut, Rijckholt, Stein).

Het ambiëren van het lidmaatschap van de Kreits was meer een keuze van de heren dan van de onderdanen, die de lasten vreesden en constateerden dat de Kreits niet tot feitelijke militaire bescherming in staat was. In het midden van de zestiende eeuw werd het lidmaatschap zelfs door de heren van VRH (zoals de heer van Wittem) nog niet geambieerd. De abdis van Thorn accepteerde het haar opgedrongen kreitsstandschap alleen vanwege de wens het muntrecht uit te oefenen. In 1568 sloeg deze afwijzende houding om bij degenen die bedreigd werden door Alva's confiscaties. Maar de daaruit voortvloeiende belangstelling voor het lidmaatschap van de Kreits was opportunistisch en vaak niet van lange duur. Hoop op diplomatieke steun kon wel een motief zijn om voor de Kreits te kiezen. Voor de graaf van Gronsveld waren de geïsoleerde positie van de heerlijkheid en regelmatige militaire overlast waarschijnlijk mede redenen om aan het eind van de zestiende eeuw in moeilijke omstandigheden direct voor de Kreits te kiezen, toen de graventitel deze mogelijkheid bood. De kersverse graaf van Rekem deed hetzelfde na de verheffing in de gravenstand in 1623, toen de militaire overlast na het einde van het Twaalfjarig Bestand weer groot was. De heer van Wijlre, wiens heerlijkheid zwaar te lijden had van Spaanse troepen, deed in 1631 een eerste poging tot toelating. Een aantal andere heren van VRH zocht pas in de tweede helft van de zeventiende eeuw de status van kreits- en rijksstand. Voor Wittem werd het onder de graven van Waldeck een structureel streven, maar eigenlijk pas vanaf 1653, hoewel zij al sinds 1639 heren van Wittem waren. Wat Eys, Cartils, Kessenich, Elsloo en Limbricht betreft, zijn er géén ambities te bespeuren, maar deze zouden ook onrealistisch zijn geweest, behalve voor Elsloo (op basis van de gravenstand van de heren en de relatief grote omvang).

Wat Wijlre betreft, dat lang geen enkel politiek belang lijkt te hebben gehad voor de op Gulik georiënteerde eigenaren, zijn er in de zeventiende en aan het begin van de achttiende eeuw herhaalde pogingen gedaan toe te treden tot de Kreits. Deze pogingen tot opwaardering van de status en meer bescherming van de Kreits mislukten echter. Als de heren graven waren geweest, zou toetreding ongetwijfeld gelukt zijn.

Het in 1654 opgerichte *Niederrheinisch-Westfälische Grafenkollegium* had van de Limburgse VRH alleen de drie rijksstanden Gronsveld, Rekem en Wittem als leden.²⁵⁷⁹ Voor de meeste VRH had het dus geen enkele betekenis. Het nauwelijks of niet functioneren van het *Grafenkollegium* in de zeventiende eeuw betekende dat het (minimale) stemrecht op de rijksdagen door de leden feitelijk niet werd uitgeoefend. Wittem heeft even geprobeerd gebruik te maken van dit nieuwe instituut voor steun tegen de Spaanse landvoogd, maar na 1661 was alle activiteit voor lange tijd voorbij en bleef het lidmaatschap lang zonder betekenis.

Een relatie met keizer, Rijk en Kreits bestond dus voor de meeste VRH slechts in heel beperkte mate, en had veelal geen, of gedurende lange periodes geen structureel karakter.

14.2 Leenbanden en leenrecht

Leenbanden konden volkomen eenduidig (Elsloo) of heel complex zijn (Limbricht). Er kon sprake zijn van discontinuïteiten en van bewuste strategische keuzes en heroriëntaties, zoals met name de casus Limbricht toont. Het aangaan van meervoudige leenbanden lijkt niet zozeer een middel te zijn geweest om neutraliteit te bereiken en leenheren tegen elkaar uit te spelen (al konden zij later wel zo gebruikt worden), maar het gevolg te zijn van nieuwe keuzes en gewijzigde oriëntatie in verschillende periodes en in gewijzigde omstandigheden. Hoewel de vaak gebrekkige administratie van leenrechten erop wijst dat de aandacht voor leenbanden in de vijftiende eeuw was verslapt, was het belang ervan niet verdwenen. Oude adellijke feodale traditie leefde nog in het 'gevoel' van de adel, en het leenhof was een plek van adellijk ritueel en samenkomen. De feodale structuur en hiërarchie blijken niet alleen in de structuur van het HRR, maar ook in het denken van de landsheren en hun beambten nog een rol te spelen.

De talrijke processen bij leenhoven en vooral een aantal leenrechtelijke processen over de eigendom van VRH, laten het belang van het leenrecht zien: er was een rol voor de Loonse Leenzaal (Stein, Leut), het Leenhof van Brabant in Brussel (Wittem, Eys), het Leenhof van Valkenburg (Elsloo, Leut), de Gulikse Hofraad (Kessenich, Eys), de Raad van Brabant in Den Haag (Elsloo, Stein). Maar ook de leenhoven van VRH zelf hadden nog een rol, zoals het leenhof van Wittem inzake Eys, dat van Stein inzake Meeswijk, dat van Gronsveld inzake Oost en dat van Elsloo inzake het leen Materberg in Geulle. Het leenrecht kon grote gevolgen

²⁵⁷⁹ De graaf van Goldstein, die in 1771 Slenaken had verworven, deed in 1773 zonder succes een verzoek om voor Slenaken te worden toegelaten. Arndt, Reichsgrafenkollegium, 168.

hebben. Waar sprake was van een 'manleen', gaf dat de leenheer een recht dat een ernstige bedreiging kon vormen voor vererving buiten de mannelijke lijn. Deze leenrechtelijke problemen bij erfopvolging en de dreiging van het vervallen van het leen aan de leenheer speelden bij Kessenich en Eys, en brachten het graafschap Horn in handen van de prins-bisschop van Luik. Het leenrechtelijk begrip felonie werd nog vaak toegepast. Aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog werd het in stelling gebracht tegen diverse opstandige heren, waaronder de heer van Wittem, de graaf van Horn en de heer van Leut. In de tweede helft van de zeventiende eeuw vormde het opnieuw een instrument voor de Spaanse Kroon, in elk geval van dreiging, tegen de graaf van Waldeck als heer van Wittem. De Staten-Generaal gebruikten het tegen de heer van Elsloo. De bisschop van Luik tot tweemaal toe tegen de heer van Pietersheim en één keer tegen de heer van Stein. Maar ook de kleinere heren probeerden het te gebruiken: Gronsveld tegen de eigenaar van Oost, Stein tegen de heer van Meeswijk.

Het uit het feodale systeem afkomstige begrip 'Schutz und Schirm' speelde als basis voor landsheerlijke aanspraken een rol in de casus Limbricht (zoals bij andere Gulikse *Unterherrschaften*) en Thorn (op basis van voogdij). Het was ook al bij het opleggen van aanslagen aan VRH onder Karel de Stoute als basis gebruikt, en later opnieuw bij de Spaanse financiële eisen jegens de *terres franches*. Hoewel 'Schutz und Schirm' bij voorkeur werd gekoppeld aan leenbanden, kon de ligging 'in territorio' ook zonder directe leenband tot aanspraken leiden, zoals het voorbeeld Limbricht en andere Gulikse *Unterherrschaften* laten zien.

Leenbanden waren niet alleen knellend en bedreigend. Zij konden ook worden ingezet om een relatie met een landsheer te smeden of te bekrachtigen. Een vorm van verdragssluiting. Oude, verwaterde leenbanden van Elsloo werden in 1452 vervangen door een sterke leenband met Valkenburg, in feite een verbond met Philips de Goede van Bourgondië. Een al bijna vergeten leenband van Limbricht met Brabant werd in 1540 gereactiveerd om een mogelijke dreiging van Karel V in de te verwachten oorlog met Gulik over Gelre onschadelijk te maken. De heer van Eys zocht bescherming bij de hertog van Gulik op basis van een (vermeende) leenband die volledig buiten beeld was geraakt. Een heer van Stein benadrukte de (relatief zwakke) leenband met Valkenburg toen dat opportuun was om militaire en juridische steun te krijgen van Spaanse zijde. In het geval van Kessenich was het aantrekkelijk om de Brabantse leenband te benadrukken en te verabsoluteren ten koste van de Gulikse, om zo van Brabants erfrecht gebruik te kunnen maken tegen Gulikse aanspraken. Er is dus sprake van een paradox: banden konden voor bedreigingen van zelfstandigheid zorgen, maar konden ook gebruikt worden tegen de aspiraties van andere leen- en landsheren, en boden mogelijkheden om bescherming te zoeken als de omstandigheden daarom vroegen. Voor de leenman waren er tot slot ook mogelijkheden de relatie te benutten voor een adellijke carrière als bestuurder of militair.

Met het einde van de leenband eindigde ook de landsheerlijke bemoeienis met een VRH, zoals na het Partageverdrag de bemoeienis van Spaanse zijde met Stein en die van de

Staten-Generaal met Limbricht. Waar leenbanden met landsheren ontbraken (en waar 'Schutz und Schirm', ook op basis van ligging 'in territorio', niet kon worden aangevoerd) was de zelfstandigheid van VRH nauwelijks omstreden. Gronsveld, Rekem en Wijlre werden geconfronteerd met militaire overlast, maar niet echt met landsheerlijke aanspraken. Alleen Rijckholt kreeg, ondanks het ontbreken van leenbanden, te maken met een poging het qua ressort aan het graafschap Dalhem te onderwerpen, en met twee Spaanse confiscaties. Hier speelden echter de leenbanden van de heren via hun bezitting Leut een rol, zoals de leenbanden van de heren van Limbricht via het volledig Gulikse leen Hemmersbach dat ook deden. Waren de heren van Leut ook heren van Rijckholt gebleven, dan was het misschien heel anders met Rijckholt afgelopen, maar onder eigenaren zonder banden met relevante leen- en landsheren kon Rijckholt aan de aandacht ontsnappen.

De Staten-Generaal stelden zich anders op met betrekking tot het door eenduidige leenbanden met Valkenburg verbonden (en aan het Land van Valkenburg grenzende) Elsloo dan met betrekking tot de door beperkte leenbanden met Valkenburg verbonden VRH Stein en Limbricht. In het geval van het als buitenleen met deze laatste twee te vergelijken Leut was de houding weer anders, maar daarbij speelden de relaties van de heren van Leut met de Verenigde Nederlanden een belangrijke rol. Bij de heren van Stein en Limbricht ontbraken dergelijke banden. Persoonlijke banden of het onderdaan zijn van een landsheer die ook leenheer was, blijken het effect van leenbanden in belangrijke mate te kunnen versterken. Ondanks het duidelijke belang van leenbanden en van leenrechtelijke begrippen, blijkt het onderliggende leenrecht over aard en reikwijdte van de leenband, in elk geval in de behandelde casus, nauwelijks aandacht te krijgen. Een opinie van het Leenhof van Brabant over de verplichtingen van de leenman, waarbij onderscheid werd gemaakt tussen een 'feudum datum' en een 'feudum oblatum' en de concrete verplichtingen verbonden aan het 'open huis', vormt een uitzondering. Welke rechten en goederen precies in leen waren opgedragen, de betekenis van andere leenbanden, voor dergelijke nuances was er nauwelijks aandacht. De relatie leenheer – vazal werd zonder veel juridische onderbouwing vertaald naar de relatie landsheer – onderdaan.

Wat de staatkundige status van VRH betreft, konden leenbanden dus een ernstige beperking vormen van de onafhankelijkheid van een leenman, als heer van een VRH, en van diens eigendomsrechten, en de basis vormen voor landsheerlijke aanspraken.

14.3 Landsheerlijke ambities en bedreigingen

De voor de behandelde VRH relevante landsheren zijn de Zuidelijke Nederlanden (respectievelijk Bourgondisch, Spaans en Oostenrijks), Luik, Gulik en de Staten-Generaal. Wittem kan als een landsheer worden gezien met betrekking tot de bedreigde zelfstandigheid van Eys (en ook Slenaken).

Er is sprake geweest van een soort golfbewegingen. Onder sterke landsheren dreigden de VRH te worden opgeslokt. Wanneer de aandacht verslapte, trokken de (heren van) VRH zich weer op hun gedoogde zelfstandigheid terug. Gemiddeld genomen was de belangstelling van landsheren voor mediatisering eigenlijk gering en werden er geen grote inspanningen gedaan. De ambities van Karel de Stoute hadden het einde kunnen betekenen van de zelfstandigheid van alle VRH, maar met zijn vroege dood kregen de VRH weer ruimte om zich aan de directe Bourgondische invloed te onttrekken. Karel V zorgde als landsheer voor belangrijke staatkundige herschikkingen in de Nederlanden en hij was een magneet voor adellijken met ambities, maar zijn aandacht was zozeer verdeeld dat de centralisatiepolitiek in de Nederlanden en de afscheiding van de Nederlanden van het Rijk, wat de meeste VRH betreft, onvoltooid bleven. Toen de Spaanse invloed zich, na de chaos van de eerste decennia van de Tachtigjarige Oorlog, weer leek te herstellen, maakte de inname van Maastricht een eind aan de Spaanse dominantie in de regio. Van één dominante macht was daarna geen sprake meer. Het jaar 1632 is dus van groot belang geweest voor het zelfstandig blijven van een aantal VRH. Daarvóór zou men kunnen zeggen dat veel VRH 'in territorio' van de Zuidelijke Nederlanden lagen en de invloed daarvan voelden. De Brusselse hoven achtten zich vaak competent, de landvoogden interpreteerden hun bevoegdheden op basis van leenrechtelijke banden maximaal. Als de latere politiek inzake de *terres franches* had kunnen steunen op de de facto juridische autoriteit en militaire macht zoals die vóór 1632 bestonden, dan waren de meeste VRH ongetwijfeld in de Spaanse invloedssfeer terechtgekomen. Voor de VRH zou verzet daartegen niet alleen moeilijk zijn geweest, het zou ook, net als onder Karel V, bijzonder onaantrekkelijk zijn geweest om de dominerende macht tegen te werken.

Na 1648 hebben alleen de Zuidelijke Nederlanden nog structurele pogingen gedaan om VRH onder hun gezag te brengen, of in elk geval tot regelmatige betalingen te verplichten, maar eerder vanuit (financiële) zwakte dan vanuit kracht. De Spaanse Kroon was in de zeventiende eeuw door militaire nederlagen en afnemende middelen in het defensief gedrongen. De politiek inzake de *terres franches* was een poging om de VRH fiscaal te benutten, zonder daar direct verdere gezagsuitoefening aan te verbinden. Deze politiek moet in Zuid-Limburg echter als een mislukking worden beschouwd. In de Gelderse invloedssfeer was er meer succes. Gelre heeft feitelijk een annexatiepolitiek gevoerd.²⁵⁸⁰ Zelfs Kessenich kreeg te maken met de Gelders ambities, hoewel elke juridische grondslag ontbrak, maar de directe Gelderse gezagsuitoefening bleef lang beperkt.

De betrokken landsheren blijken altijd vanuit bestaande rechten tot verdergaande aanspraken te concluderen. Deze rechten konden gering zijn, maar zonder een dergelijke kern van (al dan niet vermeend) recht werd er zelden gepoogd zich tot landsheer over een VRH te maken (de Gelderse aanspraken op Kessenich, alleen op basis van een zwakke 'in territorio' redenering, zijn hierin de enige uitzondering). Er is daarom een sterke correlatie

²⁵⁸⁰ Zie Berkvens, Gebiedsuitbreiding.

geconstateerd tussen landsheerlijke aanspraken en leenbanden. Daarnaast speelden 'Schutz und Schirm' en de 'in territorio'-benadering ook een rol.

Gulik baseerde zijn aanspraken vooral op oude leenbanden, soms in combinatie met 'Schutz und Schirm'.²⁵⁸¹ Gulik werd in het geval van Eys, Leut en Kessenich gedwarsboomd door de Staten-Generaal. Maar strategisch hadden deze VRH geen betekenis voor Gulik. In de literatuur vinden wij wel de theorie dat Gulik de ambitie had invloed uit te oefenen aan de Maas.²⁵⁸² Zo redenerend zou men de geschillen over Leut en Kessenich ook als een strijd om invloed aan de Maas kunnen zien. Maar uit niets blijkt dat de betrokken partijen toen in dergelijke termen dachten, in elk geval vernemen wij uit documenten zelden argumenten om een strategisch belang aan een VRH toe te kennen. De ligging van Wittem aan de weg tussen Maastricht en Aken wordt genoemd. Over Thorn wordt aan Spaanse zijde gezegd dat het 'onder het kanon van Stevensweert' lag en daarom in Spaanse handen zou moeten zijn. Pietersheim lag zo dicht bij de vesting Maastricht dat de Staten-Generaal het van belang achtten, maar alleen om het militair te neutraliseren. Gulik en de Staten-Generaal probeerden wel om de zich voordoende gelegenheden tot mediativering van VRH te benutten, maar het was opportunistisch gedrag, waar meestal geen consequente strategie aan ten grondslag lag, tenzij men de aanvankelijke Staatse strategie tot maximale benutting van de door de inname van Maastricht verkregen rechten als zodanig wil zien. De Staten-Generaal vormden toen een agressieve macht in de regio, die haar wil ook met militaire middelen wist op te leggen, maar ook zij namen bestaande (leen)rechten als uitgangspunt voor territoriale aanspraken. Vrije en veilige handelswegen (de Maas, de weg Maastricht-Aken) waren belangrijk, en de Staten-Generaal probeerden nieuwe tolbarrières te verhinderen (bijvoorbeeld in Rekem). In Pietersheim wilden de Staten-Generaal geen versterkingen dulden. Maar zij streefden er niet naar deze belangen door annexaties veilig te stellen. Zij dwarsboomden Gulikse aanspraken op Eys, maar ten behoeve van de heer van Wittem en onder voorbijgaan aan hun eigen (zwakke) leenrechtelijke aanspraken. De heren van Elsloo maakten de fout de confrontatie te zoeken, terwijl de Staten-Generaal bereid waren de staatkundige onduidelijkheid te laten voortbestaan.

De bisschop van Luik was eerder terughoudend, al toonde hij in de zestiende en zeventiende eeuw op basis van zijn leenrechtelijke positie als graaf van Loon nog actieve bemoeienis met Stein en Pietersheim. Met betrekking tot Pietersheim wilde de bisschop aan de eind van de zeventiende eeuw, zoals ook gebeurd was aan het eind van de zestiende eeuw, zijn aanspraken als landsheer nog bevestigen. De Staten-Generaal verhinderden toen echter militair optreden, en er was blijkbaar onvoldoende interesse van Luikse zijde om het proces bij het RKG energiek voort te zetten. Zijn positie als (onder)voogd van Thorn (nadat Horn in 1570 in zijn bezit was gekomen) heeft de prins-bisschop nauwelijks proberen te benutten.

²⁵⁸¹ In het geval van Limbricht speelden de ligging 'in territorio' en de leenbanden van de heren via Hemmersbach een rol.

²⁵⁸² Volgens Boeren beging Karel V in 1543 een strategische blunder door Born aan de hertog van Gulik te gunnen en de Maas zo 'ten dele voor eeuwen een gemeenschappelijke Duits-Nederlandse grensrivier' te maken. Boeren, Middeleeuwen, 64.

Een overeenkomst in 1655 die de relatie leek te willen versterken, bracht geen grote wijzigingen in de oriëntatie van Thorn. Als belangrijk lid van de Keulse Alliantie toonde de prins-bisschop zich, meer dan de hertog van Gulik, genegen zich verantwoordelijk te voelen voor de bescherming van de kleine leden. Luik was dus, behalve met betrekking tot Stein en Pietersheim, grotendeels passief wat territoriale uitbreiding van landsheerlijk gezag betrof. Er zijn veel voorbeelden van concurrentie tussen de ressorten van hogere rechtbanken van diverse landsheren, en die van landsheren en het Rijk, maar de bij botsingen ingezette strijdmiddelen waren juridisch: cassatie van elkaars vonnissen en verboden om te procederen bij, of te gehoorzamen aan 'vreemde' hoven. Tot militair ingrijpen leidde dat zelden, een van de redenen waarom concurrentie lang kon blijven voortbestaan. Militair ingrijpen was er wel in Stein (door de Spaanse landvoogd) en Leut (door de Staten-Generaal).

Het optreden van de Lotharingers en andere Spaanse bondgenoten na 1648 is belangrijk geweest omdat het voor een aantal VRH de prikkel was om voor het Rijk te kiezen. De aanspraken van de Lotharingers waren zuiver financieel, maar vormden een extreme belasting voor de VRH, en het koesteren van neutraliteit of het juridisch tegen elkaar uitspelen van landsheren en Rijk werkten niet in hun geval. De na de periode van de Lotharingers ingezette Spaanse *terre franche*-politiek was ook een financiële claim op een onduidelijke staatsrechtelijke basis, die de VRH opnieuw de Spaanse Kroon als hun grootste bedreiging deed ervaren.

De Spaanse Successieoorlog bood de Staten-Generaal en Pruisen kans op gebiedswinst. Maar hij schiep ook de gelegenheid om Thorn definitief 'rijks' en rijksstand te maken. Na de eerste decennia van de achttiende eeuw lijkt de concurrentie tussen landsheren af te nemen. Na de annexatie van Kessenich in 1711 en het optreden van de Staten-Generaal met betrekking tot Elsloo, volgde in de rest van de achttiende eeuw een periode van stabiliteit.²⁵⁸³

Van de felheid waarmee concurrerende landsheren, of landsheren en Rijk, om Limbricht, Wittem, Kessenich en Thorn hadden gestreden, was nauwelijks meer sprake. Dat wil niet zeggen dat er geen conflicten meer voorkwamen. De kwesties Stein en Meeswijk laten twee gezichten van de Staten-Generaal zien: spierballen met betrekking tot Meeswijk (hoewel toch eerder defensief gemotiveerd), terughoudend manoeuvreren met betrekking tot Stein. De conclusie is dat VRH dus zelden ontkwamen aan een vorm van invloed van landsheren en aan toenemende fiscale aanspraken, maar pas als zij op enigerlei wijze de aandacht op zich vestigden of een gelegenheid zich aanbood (zoals een vervallen manleen), werd de dreiging van mediatisering concreet. Zelfs wanneer een VRH onder landsheerlijke invloed werd gebracht, werd deze niet snel vertaald in bestuurlijke integratie in het landsheerlijke territorium door het daadwerkelijk opleggen van allerlei regelgeving.

²⁵⁸³ Jozef II zou als landsheer van de Zuidelijke Nederlanden in de jaren 1784-1785 nog een agressieve poging doen tot herschikking van grenzen met de Republiek, waarbij onder andere de status van Elsloo aan de orde kwam. Haas, Verdrag.

14.4 Rechtsgang in hoger beroep en het belang van ressort

Het staatkundige belang van ressort blijkt gerelativeerd te moeten worden. Wat de grote landsheren betreft, was er eigenlijk alleen onder Karel V sprake van een duidelijke en radicale politiek op dit punt, inclusief het verbieden van hoofdvaart op de SvA.²⁵⁸⁴ De Gulikse politiek rond het midden van de zestiende eeuw verbood externe hoofdvaart aanvankelijk niet. Wanneer appel zich ontwikkelt, wordt ressort een instrument van interne consolidatie, maar het blijkt geen belangrijk instrument voor het uitbreiden van macht door landsheren, die zich over het algemeen bij VRH niet snel in de rechtsgang mengen en pas laat in een proces van mediatisering exclusiviteit voor hun hoven gaan afdwingen. Dat de heren van VRH keuzes blijken te kunnen maken met betrekking tot de instanties van hoger beroep (zoals in het geval van Wittem, Eys en Leut), relativeert het belang van ressort als criterium voor de staatsrechtelijke status. Bij de heren is lange tijd een zekere onverschilligheid te constateren wat de rechtbanken betreft waar hun onderdanen in civiele zaken in hoger beroep gingen. De oude lokale traditie met betrekking tot hoofdvaart was historisch gezien bij een aantal VRH sterk (met relatief frequente contacten), bij andere verrassend zwak (met zeer onregelmatige en incidentele contacten). Wat deze verschillen verklaart is onbekend. In een aantal gevallen was er wel wat verzet van onderdanen of andere partijen tegen het gedwongen afscheid van het oude hoofdgerecht (Rijckholt, Thorn, Wittem).

Rechtsgang in hoger beroep in civiele zaken kon, in de zestiende en zeventiende eeuw, nog in belangrijke mate een keuze van partijen zijn, geen strikt vastliggende exclusieve route naar hogere instanties. Wat hoger beroep in leenrechtelijke zaken betreft, was de beroepsinstantie vaak onduidelijk of omstreden (Gronsveld, Elsloo, Stein). Het RKG bood soms nieuwe mogelijkheden (Thorn, Sint-Servaas). Dat instanties in het algemeen ruime opvattingen hadden over het eigen ressort en zichzelf weinig beperkingen oplegden, verruimde de keuzemogelijkheden en vergrootte de onduidelijkheid. Zaken werden door rechtbanken zonder veel toetsing van het bestaan van de eigen bevoegdheid in behandeling genomen. Onderdanen en andere partijen zochten een efficiënte en gezaghebbende instantie van hoger beroep, zonder zich aan de eventuele staatkundige betekenis van die keuze veel gelegen te laten liggen. De enorme populariteit van het RKG in de eerste helft van de zestiende eeuw laat zien dat er een grote behoefte kon bestaan aan de mogelijkheid tot hoger beroep, maar deze behoefte zocht een weg naar verschillende beschikbare hoven, afhankelijk van de omstandigheden. De effectiviteit van de keuze die partijen maakten, hing af van de bereidheid van de tegenpartij de gekozen instantie te respecteren, of van de mogelijkheden om tot executie te geraken van een vonnis. Verschillende instanties blijken nog lange tijd elkaars concurrenten te kunnen zijn en de rechtsgang werd niet snel exclusief. Er bleef vaak lang sprake van een 'open relatie' van VRH met instanties. Exclusiviteit werd door een heer soms om politieke redenen opgelegd (Wittem, Thorn). Afgedwongen door

²⁵⁸⁴ Dat gold niet voor Nijmegen.

een landsheer werd het pas wanneer de invloed over de VRH op andere wijze was gevestigd (Elsloo, Terblijt).

De traditionele rechtsgang op de SvA is door VRH bij externe bedreigingen vaak aangevoerd om een status als rijksgebied te verdedigen. Maar dit bleef in de meeste gevallen vooral retrospectief, een historisch gegeven, en dan nog geïnterpreteerd vanuit de latere *Instanzenzug*. Hoofdvaart op de SvA kan ons weinig zeggen over de historische status van een VRH. In een aantal belangrijke casus, waaronder twee latere rijksstanden, was er helemaal geen sprake van geweest, of hoogstens incidenteel (Thorn, Wittem, Eys, Limbricht). Net als bij de grote landsheren zien wij bij heren van VRH tot op zekere hoogte de neiging ontstaan om de rol van alle externe gerechtshoven terug te dringen. Nadat de heren van VRH lang onverschillig waren gebleven wat de functiewijziging van de SvA van hoofdvaartgerecht naar appelinstantie betreft, liepen de spanningen met name in de zeventiende eeuw snel op en gingen de meeste heren van VRH er uiteindelijk toe over om de SvA buitenspel te zetten. Zij deden dit ook als zij nadrukkelijk 'rijks' of rijksonmiddellijk wilden zijn. Alleen Kessenich probeerde voor de SvA te blijven kiezen, ook omdat het zich door de dreiging van het Hof van Gelre in een te kwetsbare positie bevond om een andere keuze te maken (en omdat de heren geen conflicten met de SvA hadden). De heren van Wittem hebben er nooit voor gekozen om hoger beroep op de SvA te introduceren teneinde daarmee de band met het Rijk te versterken. Wat Eys betreft, is er wel (door de heer van Eys) even een zwakke poging toe gedaan. In het geval van Elsloo zien wij in de zeventiende eeuw een duidelijke politieke keuze van de heren van Elsloo voor de SvA, tegen Valkenburgse aspiraties. In het geval van Leut (1649) was die keuze voor de SvA, gezien de oriëntatie van de heer op de Staten-Generaal, misschien eerder een poging om op dat moment Gulikse invloed uit te bannen dan een poging 'rijks' te worden.

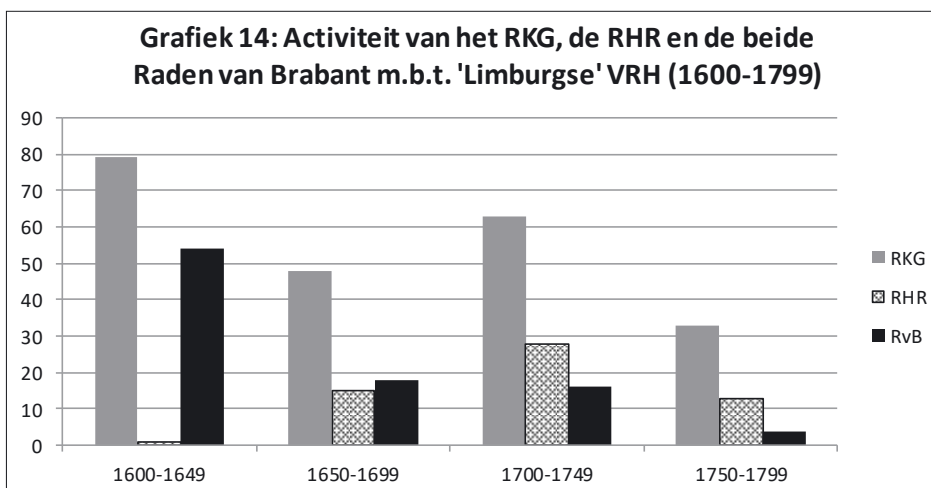
De SvA ontbeerde duidelijk het gezag om de heren nog aan zich te kunnen binden. De SvA was een belangrijke bedreiging voor de macht van de heren binnen hun eigen VRH. De SvA beperkte en hinderde de heren in hun leenrechtelijke, strafrechtelijke en fiscale gezagsuitoefening (of deed pogingen daartoe). Voor de inwoners als collectief was de SvA in een aantal gevallen met name op fiscaal gebied een belemmerende factor. Wij kunnen daarmee ook Aken/de SvA naast landsheren onder de bedreigingen voor zelfstandigheid van VRH opnemen. De SvA ontwikkelde de ambitie als een directe vertegenwoordiger van de keizer gezag uit te oefenen en schuwde soms militair optreden niet, in een poging zich respect te verschaffen, maar feitelijk ook in pogingen zijn bevoegdheden te vergroten. Status en een zeker financieel belang zullen de drijfveren van de SvA zijn geweest. Maar alleen Pietersheim keerde na een conflict terug naar rechtsgang op de SvA tot het einde van de achttiende eeuw.

De beroepsinstanties waartoe men zich wendde, zeggen vaak wel iets over politieke lotgevallen in een bepaalde periode, maar het is niet mogelijk er de politieke lotgevallen van de VRH 'aan af te lezen' (zoals Nève heeft gesteld). In individuele gevallen kan er sprake zijn van de voorkeur of de processtrategie van één partij, er kan ook sprake zijn van een sterke

lokale traditie die politieke ontwikkelingen negeerde, of er kan sprake zijn van een al dan niet geslaagde poging door de heer van de VRH tot sturing. Ressort blijkt een veranderlijk iets. Waar sprake was van beroep op RKG of RHR, was dat in veel gevallen incidenteel, en incidentele voorbeelden van rechtsgang zeggen weinig over traditionele of gevestigde competentie, over de acceptatiegraad van een instantie bij partijen in het algemeen, of over de staatsrechtelijke status van een VRH. De feitelijk gemaakte keuzes in de rechtsgang moeten altijd in het licht van de omstandigheden en van de betrokken partijen worden gezien. Dat kon een partij zijn afkomstig uit een andere plaats, waarvandaan men gewoon was bij het RKG te appelleren. Of een elders, binnen het ressort van een landsheer, woonachtige adellijke die vertrouwd was met de landsheerlijke hoven. Gezien de opvallende mate van succes van onderdanen bij hun eigen landsheerlijke hoven in geschillen buiten landsheerlijk territorium, lagen opportunistische keuzes voor de hand.

Eerder is gesteld dat ook inventarisaties van rechtsgang op andere hoogste rechtsinstanties dan het RKG wenselijk zouden zijn. Voor de onderzochte VRH kan een eerste en voorlopige analyse worden gemaakt wat de Raad van Brabant in Brussel betreft en zijn rechtsopvolger voor een aantal VRH, de Raad van Brabant in Den Haag. De resultaten zijn ongetwijfeld niet volledig en zouden door bestudering van de archieven van alle VRH kunnen worden aangevuld. Bij de behandelde VRH zijn er in de zestiende eeuw al acht processen bij de Raad van Brabant in Brussel geconstateerd, maar deze betreffen alle Elsloo. Een cijfermatige analyse van de verzamelde gegevens voor alle behandelde heerlijkheden gezamenlijk wordt daarom pas vanaf de zeventiende eeuw interessant.

Voorals de Raad van Brabant in Brussel was, naast de diverse leenhoven, lange tijd een belangrijk gerechtshof voor veel van de onderzochte VRH. Dat blijkt niet alleen uit de populariteit van de Raad in bijvoorbeeld Wittem en Eys in de eerste helft van de zeventiende eeuw. De Raad was een gezaghebbend gerechtshof, met een bijzondere status bij een belangrijk deel van de over de VRH regerende adel en met een populariteit bij die adel groter dan die van het RKG. De betrokkenheid van RKG, RHR (uitsluitend als rechterlijke instantie) en van de beide Raden van Brabant (de aantallen van Brussel en Den Haag samengevoegd) in de periode 1600-1799 is dan als volgt weer te geven:

Er was bemoeienis van de beide Raden van Brabant bij elf van de onderzochte VRH.²⁵⁸⁵ Drie VRH hebben gezamenlijk een aandeel van 67% (64 processen) in het totaal voor de beide Raden van Brabant. Dat zijn Elsloo, Wittem en Eys. In Wittem waren het de onderdanen die de weg naar de Raad van Brabant in Brussel zochten (tot 1660). In Eys (tot 1664) en Elsloo (tot 1693) verschillende partijen, maar ook in belangrijke mate de heren zelf. Dat de rechtsgang vanuit Wittem en Eys in de loop van de zeventiende eeuw stopte, bepaalt in overwegende mate de sterk dalende lijn in die eeuw. In het geval van Limbricht (aandeel 6,3%) was de Raad van Brabant in Brussel met name de keuze van de heer van Limbricht (in de jaren 1622-1659), niet van onderdanen of andere partijen. Stein (aandeel 9,4%) is vooral in de eerste helft van de zeventiende eeuw relatief vaak vertegenwoordigd (zeven processen).

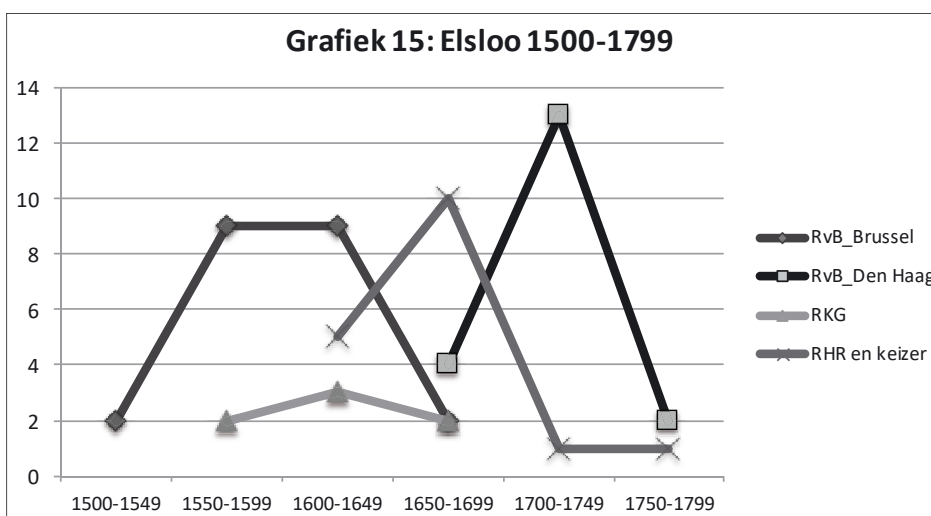
De opvallend hoge uitkomst in de eerste helft van de zeventiende eeuw wat rechtsgang op de Raad van Brabant in Brussel betreft (een vijftigtal processen), reflecteert de aanvankelijk nog sterke Spaanse positie. De Raad van Brabant in Den Haag is in deze periode nog maar met één proces vertegenwoordigd (Thorn betreffend). De RHR speelde toen als juridische instantie nog geen rol van betekenis. Na 1700 heeft de Raad van Brabant in Brussel zijn belang geheel verloren en speelt alleen de Raad van Brabant in Den Haag nog een rol (vooral met betrekking tot Elsloo, verder Stein, Leut en Terblijt).

Niet in de grafiek opgenomen zijn andere voor de onderzochte VRH relevante hoogste landsheerlijke gerechtshoven: de Gulikse Hofraad, het Hof van Gelre (met name relevant voor Thorn) en de hoogste Luikse gerechten, omdat de verzamelde gegevens daarvoor te fragmentarisch zijn. Wat de Gulikse Hofraad betreft, is er bij de behandelde VRH alleen betrokkenheid geconstateerd bij Limbricht (civielrechtelijk) en Kessenich en Eys (leenrechtelijk). In het geval van Limbricht was dat een keuze van de onderdanen en van

²⁵⁸⁵ Dat zijn Elsloo (37 processen), Wittem (19), Stein (9), Eys (8), Leut (7), Limbricht (6), Wijlre en Cartils (5), Terblijt (2), Thorn (2), Kessenich (1).

externe partijen, niet van de heer. De conclusie is wel gewettigd dat de Hofraad (behalve wat Limbricht betreft) de brede aantrekkingskracht miste die de Raad van Brabant in Brussel lange tijd had, voor gewone partijen, maar zeker voor de adel.

Onderstaande grafiek met betrekking tot Elsloo probeert de 'relatie' met hoge rechtsinstanties gedurende drie eeuwen in beeld te brengen en maakt nog eens duidelijk hoe gevaarlijk het is alleen op basis van de inventarisatie van RKG-processen conclusies te trekken. In de aantallen van de RHR zijn hier alle activiteiten van de RHR en de keizer verwerkt, ook het frequente diplomatieke beroep dat de heren van Elsloo op de keizer hebben gedaan in de periode van strijd met de Staten-Generaal. Wat de beide Raden van Brabant betreft, zijn ook de processen verwerkt die primair de adellijke heren betroffen, civielrechtelijk (met Elsloo vaak als onderpand voor vorderingen) of erfrechtelijk (met Elsloo als onderdeel van een veel grotere erfenis), en die de heerlijkheid zelf alleen indirect raakten.

De Raad van Brabant in Brussel was voor Elsloo al van belang in de eerste helft van de zestiende eeuw en speelde daarna een eeuw lang een hoofdrol. Het RKG speelde een onbeduidende rol, en ook dat slechts gedurende een beperkte tijd (120 jaar). De keizer en de RHR werden in de zeventiende eeuw enige tijd belangrijk doordat de heren daar steun zochten bij toenemende dreiging van de zijde van de Staten-Generaal. De Raad van Brabant in Den Haag begon in de tweede helft van de zeventiende eeuw een rol te spelen en domineerde de hele achttiende eeuw. Voor een compleet beeld zou ook de leen- en civielrechtelijke rol van het Leenhof van Valkenburg moeten worden geïnventariseerd. In het hoofdstuk over Elsloo zijn in de zestiende en zeventiende eeuw processen in 1516, 1591, 1612, 1668, 1684 (confiscatie) genoemd, terwijl er in de eerste decennia na 1700 grote

activiteit was van dit leenhof met betrekking tot Elsloo. De RKG-activiteit valt dan helemaal in het niet tegenover die van landsheerlijke hoven.

14.5 De betekenis van de heren van VRH voor de staatkundige status

De heren van de behandelde VRH zijn zeer verschillend en vormen geen homogene groep. Ook de aard van de heren van één VRH kan in de tijd sterk verschillen. Sommige heren hadden nauwe banden met de regio, andere in het geheel niet. Voor sommige was de betreffende VRH slechts een van vele bezittingen, voor andere hun belangrijkste bezit. In veel gevallen waren de heren 'verre' eigenaren, die zich gedurende lange periodes niet of nauwelijks in hun heerlijkheid lieten zien (Wittem, Stein, Elsloo, Wijlre en Leut zijn lange tijd voorbeelden daarvan).

De meestal verspreide bezittingen, rechten en belangen van een heer of adellijke familie moesten veiliggesteld worden binnen een, qua rechtbanken en leen- en staatsrechtelijke positie, complex juridisch landschap. Politieke keuzes van de heren blijken vaak een afgeleide van dynastieke belangen (op het punt van bezit, erfrecht, functies), die van de onderdanen werden primair bepaald door financiële aspecten (lasten), secundair door bescherming, ook tegen de heer zelf. Wat de status van een VRH betreft, hoefden de belangen van de heer dus niet samen te vallen met die van de inwoners (met Limbricht als duidelijk voorbeeld daarvan). Maar de heren waren meestal belangrijke grondeigenaren in hun VRH, en er was een gezamenlijk financieel belang bij stabiliteit en bescherming, tegen een zo laag mogelijke prijs.

De politieke speelruimte, voor zover die bestond, werd vooral bepaald door de vrijheid of gebondenheid van de heer. De graaf van Gronsveld verscheen in 1643 persoonlijk op de kreitsdag en keerde zich op persoonlijke titel tegen de door de hertog van Gulik voorgestane neutraliteit van de Kreits.²⁵⁸⁶ Een eigen lijn werd zelden zo direct voorgestaan. VRH en hun heren kenden alleen in crisissituaties een vorm van eigen diplomatie. Er werden door de VRH als zodanig geen structurele politieke banden onderhouden met naburige landsheren. Alles gebeurde ad hoc, en niet op het niveau van de heer maar van zijn beambten, de drossaard, schout of advocaat (zoals contacten namens Wittem en Pietersheim met de gouverneur van Maastricht en de Staten-Generaal). Voor zover de VRH onderling contact onderhielden, gebeurde dat op dezelfde manier, slechts zelden door de heren onderling. Samenwerking kwam niet vaak voor, alleen een enkele keer ten behoeve van collectieve sauvegardes of het regelen van gezamenlijke betalingen in oorlogstijd aan militaire commandanten. Dat een groepje VRH samen met Wittem optrok om tot de Keulse Alliantie te worden toegelaten, is uitzonderlijk.

²⁵⁸⁶ NWKA, inv.nr. V.11 fol. 53. De graaf verdedigde daarmee ook keizerlijke belangen.

Banden van een adellijk geslacht met een landsheer konden mediatisering bevorderen, maar hoefden niet te betekenen dat dit door de heren werd geaccepteerd. Het voorbeeld Elsloo laat zien dat de ene tak van het geslacht Van Gaveren, hoewel die nauwe banden had met de Zuidelijke Nederlanden, zich verzette tegen Spaanse aanspraken op Elsloo, terwijl er bij hun voorgangers uit een andere tak minder weerstand was geweest. Het geslacht Scheiffart van Merode verbond Limbricht met Gulik, maar ging niet vanzelfsprekend akkoord met een status als *Unterherrschaft* voor Limbricht.

Als adellijken carrière wilden maken, moesten zij zich in dienst stellen van de keizer of van een landsheer (of van de kerk). Dergelijke banden hoefden niet permanent te zijn.²⁵⁸⁷

De heren, later graven van Gronsveld zijn een duidelijk voorbeeld van heroriëntaties: van Brabant naar Kleef en daarna naar de keizer. Daarmee wendden zij zich af van de regio waarin Gronsveld lag. Maar de keuze raakte de status van Gronsveld niet, tenzij indirect, doordat het ontbreken van persoonlijke banden en van leenbanden van Gronsveld zelf met bijvoorbeeld Karel V en met de Spaanse Nederlanden betekende dat Gronsveld ontsnapte aan de invloed van deze landsheer.

Van carrièremogelijkheden in keizerlijke dienst was lang geen sprake. Pas in de Dertigjarige Oorlog kon de katholieke adel van Maas- en Rijnland er gemakkelijk voor kiezen in keizerlijke dienst te gaan. Maar dezelfde keuze werd evengoed gemaakt door de adel in Spaans en Staats gebied als door de heren van VRH.²⁵⁸⁸ Het was niet zozeer een loyaliteitskwestie (veel katholieke adellijken waren ook in Spaanse dienst) als een kans op een militaire carrière, en de keuze hield geen verband met de status van de VRH waarvan zij eigenaar waren. De keizer bouwde na de Dertigjarige Oorlog niet echt een clientèle op onder de heren van VRH, al wist hij wel adellijken aan zich te verplichten door het verlenen van titels.

Als wij de belangen van een heer en zijn familie als uitgangspunt nemen, dan hoefde basale 'rijksonmiddellijkheid' (dat wil zeggen een onafhankelijke status zonder rijksstandschap) voor een heer van een VRH geen na te streven doel te zijn, als dat in de weg stond van bijvoorbeeld dynastieke belangen of het vervullen van functies. Wij zien heren van VRH bereid tot het de facto erkennen van het ressort van rechtbanken van een landsheer, het selectief bekrachtigen van een oude leenband (Kessenich, Eys, Limbricht) en het zich plaatsen onder militaire bescherming (Kessenich, Eys, Limbricht). Bij de Gulikse *Unterherren* was de 'onafhankelijke' ('vrijheerlijke') status belangrijk, niet de rijksonmiddellijke. Men verbond zich nauw met een landsheer, in ruil voor participatie in de macht, financieel gewin en bescherming. De schijn van onafhankelijkheid wilde men echter ophouden, maar het motief

²⁵⁸⁷ Met betrekking tot de wisselende oriëntatie van leden van het geslacht Van Schaesberg in de zeventiende eeuw tussen Gulik en Gelre is het volgende geschreven: 'An diesem Wechsel von Düsseldorf nach Roermond wird erneut deutlich, dass die Bindungen eines adeligen Hauses zwischen Rhein und Maas nicht für ewige Zeiten eingegangen wurden, sondern dass in Familien, in denen die entsprechenden besitzmäßigen und verwandtschaftlichen Voraussetzungen gegeben waren, jede Generation erneut vor der Frage stand, welchem Territorium sie sich zuwenden werde.' Peters, *Geschichte*, 160.

²⁵⁸⁸ Voorbeelden zijn Joost Maximiliaan van Bronckhorst, graaf van Gronsveld, en Willem van Binsfeld, heer van Wijre (die in 1631 sneuvelde in de slag bij Leipzig).

lijkt met name adellijke status, geen concrete voordelen. Pas vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw lijkt rijksstandschap een begeerd adellijk statussymbool voor grafelijke geslachten. De lasten (rijksbijdragen of landsheerlijke belastingen) kon men hoe dan ook proberen af te wentelen op de onderdanen. Hoe moeilijk het echter kon zijn rijksbelastingen van onwillige onderdanen te incasseren, ook met militaire ondersteuning door de Kreits, laat het voorbeeld Thorn zien. Doordat de status van een VRH vaak lang formeel onbepaald bleef, was er een sluimerend potentieel dat een ambitieuze heer kon proberen te benutten. Dat gebeurde zonder succes met betrekking tot Weert rond 1670 en met betrekking tot Elsloo in de jaren tachtig van de achttiende eeuw. Pietersheim onttrok zich met succes aan de greep van Luik, zonder formele Luikse erkenning van de status, en blijkbaar ook zonder de behoefte formele erkenning van het Rijk te verkrijgen.

14.6 Rijksonmiddellijkheid

Wanneer VRH soms als 'blijvend rijksonmiddellijk' worden betiteld, dan impliceert dat een vereenvoudigde kijk op 'rijksonmiddellijkheid' in de periode vóór 1500 en een geloof in een meestal niet bestaande continuïteit in de status van een VRH. Eerder is al gesteld dat 'rijksonmiddellijkheid' vóór 1500 geen bruikbaar begrip is. Het is onjuist 'rijksonmiddellijkheid' voor de onderzochte VRH in 1500 aanwezig te veronderstellen en daarmee de bewijslast om te keren, dat wil zeggen aan te nemen dat er zonder duidelijke landsheerlijke gezagsuitoefening, en in geval van hoofdvaart op de SvA, een rijksonmiddellijke status zou hebben bestaan. De meeste VRH bevonden zich ook rond 1500 al in een invloedssfeer, met name door leenbanden en door persoonlijke banden van hun heren, in combinatie met de ligging, zonder hun zelfstandigheid daarmee volledig te hebben verloren. Limbricht, Elsloo en Wittem zijn duidelijke voorbeelden daarvan. Slechts enkele lijken zich geheel aan landsheerlijke invloed te onttrekken (Gronsveld, Wijlre). VRH zoals Wittem, Thorn, Kessenich en Eys kenden, op weg naar hun uiteindelijke achttiende-eeuwse status, belangrijke wijzigingen in hun staatkundige positie. Van een stabiele rechtsgang op het RKG was vaak geen sprake en de RHR kwam zelden en pas laat in beeld. Wittem en Thorn eindigden als rijksonmiddellijk, maar er waren periodes waarin hun 'rijksonmiddellijkheid' op zijn minst twijfelachtig of bedreigd was.

Wanneer bij een VRH incidenteel het benutten van de mogelijkheid tot rechtsgang op het RKG wordt geconstateerd, kan niet geconcludeerd worden dat (structurele) onderworpenheid en exclusiviteit van rechtsgang bestonden. Bovendien vereist echte onderworpenheid ook de mogelijkheid om tot executie van een verkregen vonnis te geraken, die in de praktijk vaak niet bestond. Een hard criterium 'ressort' (het leggen van de koppeling tussen rechtsgang op het RKG en rijksonmiddellijkheid) blijkt dus niet toepasbaar. Gezien de noodzakelijk gebleken relativisering van het belang van ressort, het ontbreken van structurele betalingen aan het Rijk en de zeer beperkte participatie in, en contacten met Kreits en Rijk, blijft het begrip

‘rijksonmiddellijkheid’ ook na 1500 in relatie tot VRH lastig in te vullen. Zelfs (administratief bestaand) rijksstandschap blijkt niet per definitie gelijk te staan aan rijksonmiddellijkheid. Pas wanneer de status van rijksstand algemeen werd erkend en er exclusiviteit in de rechtsgang in hoger beroep tot stand was gekomen, kan men concluderen dat een VRH daadwerkelijk rijksonmiddellijk was geworden.

Er zijn daarom op basis van de behandelde casus geen harde criteria te formuleren voor rijksonmiddellijkheid van VRH. Het ontbreken van leenbanden (dan wel het zijn van rijksleen) is belangrijk gebleken, maar dat kwam hoogst zelden voor en het was geen formele juridische eis. VRH waren door hun geringe omvang kwetsbaar voor mediatisering, en leenbanden vormden een potentiële versterking van deze kwetsbaarheid. Relaties van de heren konden die kwetsbaarheid nog verder versterken. Verhelderend is de casus Wijlre. Wijlre bereikte nooit rijks- en kreitsstandschap, maar is als rijksonmiddellijk te beschouwen. Leenbanden ontbraken. Andere van belang gebleken factoren vormen onderdeel van wat hier als ‘relaties’ is betiteld. De heren van Wijlre waren lang op Gulik en het Rijk georiënteerd, niet op de Nederlanden, maar Gulik lag te ver weg om landsheerlijke aanspraken op basis van ‘Schutz und Schirm’ een rol te kunnen laten spelen. De belangrijke grondeigenaren (naast de heren zelf) waren in meerderheid gevestigd in rijksgebied (met name Aken). Er werd in de praktijk, op slechts enkele uitzonderingen na, consequent gekozen voor rechtsgang in hoger beroep op de SvA (tot die relatie door de heer werd beëindigd) en op het RKG. De RHR werd al vroeg ingeschakeld. Zelfs de eigenaren van Cartils kozen in hun geschil met de heer en de inwoners van Wijlre voor de SvA en het RKG. Rechtsgang op landsheerlijke hoven door externe partijen kwam incidenteel voor (ook in het geschil over Cartils), maar heeft nooit veel betekenis gehad. Het is veelzeggend dat de pogingen de Raad van Brabant in Brussel in te schakelen, werden gedaan door de eigenaar van Cartils, door inwoners van Maastricht en door het klooster Sint Gerlach, in Valkenburgs gebied. Meer grondeigenaren die Brabantse onderdanen waren, of op de Nederlanden georiënteerde heren, zouden dus een groter risico hebben gevormd voor andere keuzes van rechtbanken of het elders zoeken van bescherming. Een vergelijking tussen Wijlre en Elsloo is nuttig. Bij Elsloo zien wij, naast de (primair uit de leenband voortvloeiende) bemoeienis van het Valkenburgse leenhof, een geleidelijke groei in het belang van de Raad van Brabant, vooral bepaald door de oriëntatie van de heren zelf. Wijlre bleef, dankzij het ontbreken van een leenband, verschoond van pogingen tot belastingheffing door landsheren (anders dan militaire lasten), Elsloo werd geconfronteerd met Valkenburgse aanslagen. Wijlre werd echter ook niet structureel aangeslagen vanwege het Rijk, zodat betaling van rijksbelastingen hier geen onderscheidend criterium kan zijn. Wij moeten dus constateren dat het ontbreken van leenbanden een belangrijke factor in het ‘vrij’ of ‘rijks’ blijven van Wijlre is geweest. En naast de oriëntatie van de heren is ook die van de onderdanen met grondbezit van enig belang. De ‘rijksonmiddellijke’ status (dat wil zeggen het vrij zijn van landsheerlijke aanspraken, inclusief ressort en belastingen) werd door het gezamenlijk effect van deze factoren algemeen gerespecteerd en de facto erkend, een continuïteit die echter het gevolg was van omstandigheden en geen juridisch gegeven.

Voor Gronsveld en Rekem geldt eigenlijk hetzelfde, waarbij het latere rijksstandschap een aanvullende juridische onderscheiding en een bevestiging van het rijksonmiddellijke karakter is, maar als zodanig geen doorslaggevend criterium. Omdat de status feitelijk al onomstreden was, was ook het rijksstandschap onomstreden. Het eenzijdig als rijks- en kreitsstand aangemerkt worden (zoals Thorn en Wittem) is geen bruikbaar criterium voor rijksonmiddellijkheid, omdat, naast het standpunt van Rijk en Kreits, relevant is of de VRH zelf deze status accepteerde (en de aanslagen betaalde), en of betrokken landsheren de status erkenden.

14.7 Tot slot

Wij kunnen pas de balans opmaken van de status van de onderzochte VRH op basis van de situatie in de tweede helft van de achttiende eeuw, toen stabiliteit grotendeels tot stand was gekomen. Niet gemediatiseerd waren de rijksstanden Thorn, Gronsveld, Rekem en Wittem. Van de VRH die geen rijksstanden waren geworden, geldt dat alleen voor Stein en Wijlre (met Cartils). Pietersheim, Kessenich en Mesch hadden tot op zekere hoogte nog een hybride status, waarbij Pietersheim als de facto niet-gemediatiseerd kan worden beschouwd, zonder dat er echter sprake was van Luikse erkenning van deze status. Kessenich bood, in elk geval nog tot 1784, verzet tegen Gelderse landsheerlijke gezagsuitoefening. Limbricht was gemediatiseerd door Gulik, Eys door Wittem, Weert, Wessem en Obbicht door de Zuidelijke (Oostenrijkse) Nederlanden, Elsloo, Leut en Terblijt (ondanks rechtsgang op de SvA tot 1784) door de Staten-Generaal. Interessant is echter niet de vooral door toevalligheden bepaalde einduitkomst. Interessant zijn de weg erheen en de omstandigheden die van invloed waren. Zoals gebleken is, kunnen die zeer verschillend zijn.

Wij kunnen vlakken op de kaart inkleuren als landsheerlijke territoria, maar daarbinnen bestonden ook nog heerlijkheden met eigen gewoonten en privileges. De Gulikse *Unterrherrschaften* zijn daar duidelijke (en talrijke) voorbeelden van. In een wereld waar privileges eerder regel dan uitzondering waren, werden uitzonderingen gemakkelijker getolereerd. De VRH waren ook dergelijke uitzonderingen. Het denken in zwart-wit, in scherpe grenzen, in exclusieve autoriteitsuitoefening, in 'rijks' of niet, past bij de negentiende-eeuwse natiestaat, niet bij het karakter van het HRR.

De houding van VRH en hun heren ten opzichte van de omgeving en de 'relaties' daarmee, ook de relatie met het Rijk, was pragmatisch. Besluiten werden vooral ad hoc genomen, met verschillende en wisselende belangen als basis. De geboden speelruimte werd benut waar dat kon, concessies werden gedaan waar dat moest, of waar dat voordeel opleverde. De 'neutraliteit', de hybride en 'vrije' status, werd zo veel en zo lang mogelijk gekoesterd. Een puur juridische benadering van de status, staatsrechtelijk en qua onderworpenheid aan een ressort, doet geen recht aan de nog lang zeer diverse en variabele werkelijkheid. Uiteindelijk blijft de historie van VRH toch met name geschiedenis op (staatkundig)

microniveau. Verklaringen voor de ontwikkelingen die zij doormaakten zijn specifiek. Eys en Rijckholt, Thorn en Wittem, of Kessenich en Limbricht, hebben maar beperkte gemeenschappelijkheden.

Voor VRH bestond, zolang de landsheerlijke druk niet te groot werd, de mogelijkheid van een concrete relatie met het Rijk. Er kon rechtsgang op het RKG plaatsvinden, al dan niet via de SvA. Er kon een beroep worden gedaan op de keizer en de RHR. Voor sommige VRH was de Kreits ook een mogelijk aanspreekpunt. Maar de relatie met het Rijk was meestal niet exclusief en niet stabiel.

Heerlijkheden binnen de landsheerlijke invloedssfeer verschillen van VRH doordat de landsheer de relatie met hem exclusief weet te maken. Hij biedt bescherming, de rechtsgang in hoger beroep gaat naar zijn hoven, hij heft belastingen. Bij VRH in hun hybride toestand staat het Rijk niet in de plaats van een landsheer, met een exclusieve relatie, maar is het Rijk een van de machten waartussen men laveert om de eigen positie steeds weer te optimaliseren. In deze zin hadden VRH een eigen externe politiek die volkomen verschillend was van die van heerlijkheden in de landsheerlijke invloedssfeer. Het was een politiek die zwakte tot op zekere hoogte tot een kracht maakte. Anders hadden VRH hun hybride status niet zo lang kunnen behouden.

BIJLAGE: VOORBEELDEN VAN DE AANDUIDINGEN GEBRUIKT VOOR VRH

De gebruikte aanduidingen zijn in principe traditioneel en blijven lang gelijk. In bijzondere omstandigheden (bijvoorbeeld in processen) worden afwijkende aanduidingen gekozen om standpunten te onderbouwen. Het zijn vaak keuzes van juristen, die met de gekozen aanduidingen al stelling nemen wat de gepretendeerde status betreft. ‘Rijks’ is een toevoeging die pas in de zeventiende eeuw verschijnt.

Wittem

In 1408 noemt Johan van Wittem zich simpelweg ‘here thoe Wetheym’.²⁵⁸⁹

In 1478 betitelen de schepenen zich als ‘schepen der herlicheijt Witthem ende die dinckbanck van Mechelen’.²⁵⁹⁰

Na de verheffing tot vrijheerlijkheid in 1520 wordt ‘vrijheerlijkheid’ in de zestiende en zeventiende eeuw de gebruikelijke aanduiding.

In 1604 wordt de graaf van Culemborg als heer van Wittem in een namens hem bij het RKG ingediend processtuk aangeduid als ‘liberum baronem Imperii’, maar de Spaanse landvoogd duidt Wittem in datzelfde jaar aan als ‘baronie et terre’.²⁵⁹¹

In 1624 noemen de schepenen zich ‘Schepenen der houfftbanck Mechelen in der vrijheerlicheijt Wytthem’.²⁵⁹² Ook in 1640 noemen de schepenen zich nog ‘Schepenen der vrijheerlicheijt Wettem’.

In 1656, toen de keuze vóór het Rijk en tegen de Spaanse Kroon was gemaakt, noemden zij zich ‘Schepenen der Rijckx Baronie’.²⁵⁹³ In 1667 is in een stuk ten behoeve van Kreits en Rijksdag sprake van de ‘freije immediat Herrschafft’.²⁵⁹⁴

In 1690 richt de graaf van Waldeck zich met een decreet tot zijn onderdanen, een intern stuk dus, en spreekt weer gewoon van ‘unsere Freijherrlichkeit Witthem’.²⁵⁹⁵

Wijlre

Bij de verkoop van de heerlijkheid Wijlre in 1489 is sprake van de ‘vrije Herrligheijdt’.²⁵⁹⁶

²⁵⁸⁹ Oorkonde d.d. 25 juli 1408. SAA, Urkunde Y 59.

²⁵⁹⁰ RHCL_Wit, inv.nr. 1a.

²⁵⁹¹ Respectievelijk RHCL_PW, inv.nr. 505 en 504 (akte van mainlevée).

²⁵⁹² Verklaring d.d. 24 februari 1624. RHCL_Wit, inv.nr. 1193.

²⁵⁹³ Respectievelijk RHCL_Wit, inv.nr. 304 en RHCL_PW, inv.nr. 523 (beide zijn formele verklaringen van de schepenen).

²⁵⁹⁴ ‘Kurtzer Bericht’. RHCL_Wit, inv.nr. 272.

²⁵⁹⁵ RHCL_Wit, inv.nr. 296.2.

²⁵⁹⁶ LNRW_RKG, inv.nr. 2622 (Band III) fol. 124-129.

In een brief van de Kreits aan de Spaanse landvoogdes wordt Wijlre in 1631 aangeduid als 'reichs herrlichkeit', in interne stukken van de Kreits uit dat jaar als 'Herrlichkeit'.²⁵⁹⁷

In een notariële verklaring ten behoeve van schout en schepenen van Wijlre is in 1641 sprake van de 'Vrijheerlijckheijt Wijlre'.²⁵⁹⁸

In een verzoogschrift gericht aan de Raad van Brabant in Den Haag namens schout en schepenen is in 1643 slechts sprake van de 'vrij heerlijckheijt'. In een brief aan de Raad uit 1647 van het 'Lant ende Heerlijckheijt van Wijlre, resort van het H. Rooms Rijk'.²⁵⁹⁹

In het randschrift van het (waarschijnlijk achttiende-eeuwse) zegel van de schepenbank wordt Wijlre aangeduid als 'freye Reichsherrschaft'.²⁶⁰⁰

In 1783 duidt de keizerlijke fiscaal bij het RKG Wijlre aan als 'unmittelbare Reichsherrschaft'.²⁶⁰¹

Slenaken

In 1466 is de aanhef van een akte 'Wyr scholtis ind scheffen der dorpe ind dingbanck'.²⁶⁰²

In de zeventiende eeuw wordt Slenaken nog simpelweg aangeduid als heerlijkheid, ook in processtukken bij het RKG.²⁶⁰³

In 1715 wordt Slenaken aangeduid als 'Reichsherrschaft'.²⁶⁰⁴

In 1762 leggen inwoners van de 'Reichs herrschafft Schlenacken' een formele verklaring af.²⁶⁰⁵

Stein

De rentmeester spreekt in zijn rekening over 1470 van 'die heirlichheit tot Steyn'.²⁶⁰⁶

In 1541 betitelen de schepenen Stein in een officiële verklaring als 'Vrij Heerlicheijt Steijn'.²⁶⁰⁷

Bij de leenverheffingen voor de leenzaal van Kuringen is in 1556 en in 1641 sprake van 'die Herlyckhydt van Steyn'.²⁶⁰⁸

In 1605 is in een akte van inhuldiging van de heer sprake van 'des heil. Reichs freierherligkeit Stein'.²⁶⁰⁹

²⁵⁹⁷ NWKA, inv.nr. V.7 fol. 7.

²⁵⁹⁸ Akte d.d. 14 september 1641. RHCL_Wijl, inv.nr. 252.

²⁵⁹⁹ RHCL_Wijl, inv.nr. 253.

²⁶⁰⁰ Afgebeeld in de gedrukte inventaris van het archief van de heerlijkheid en schepenbank Wijlre in het RHCL.

²⁶⁰¹ RHCL_Wijl, inv.nr. 5.

²⁶⁰² RHCL_RKG, inv.nr. 95 fol. 18.

²⁶⁰³ SAA_RKG, inv.nr. S 3265 en S 3266.

²⁶⁰⁴ RHCL, Klooster Hoogcruts te Noorbeek/Slenaken, inv.nr. 1001.

²⁶⁰⁵ SAA_RKG, inv.nr. S 3265 Q379.

²⁶⁰⁶ Munsters, Staat, 237.

²⁶⁰⁷ RHCL_Els, inv.nr. 247.

²⁶⁰⁸ NWKA, inv.nr. I.K.5 fol. 317 en 379.

²⁶⁰⁹ BBL_P, inv.nr. 37 Q10.

In 1613-1614 wordt de heerlijkheid in processtukken voor de Raad van Brabant in Brussel aangeduid als 'Huijs ende vrijheerlicheijt van Steijn', maar ook als 'resort des heiligen Roomschen Rijcx ende niemanden anders subject'.²⁶¹⁰

In 1747 duiden de heren zich aan als 'ryx-vry-bannerheeren der immediaten ryx-vrye heerlyckheidt Stein'.²⁶¹¹

Elsloo

In processtukken uit 1553 is sprake van de 'herlicheyt van Elsloe'.²⁶¹²

In 1626 noemen schout en schepenen zich 'Scholtis end Schepenen der Vreierlicheit Elsloe'.²⁶¹³

In een verklaring van drossaard en schepenen uit 1669 is sprake van 'vrij rixheerlijckheijt' en 'libre Baronie Imperiale'.²⁶¹⁴ In 1680 wordt de heer van Elsloo in een processtuk door zijn advocaat aangeduid als 'des Keijs. Röm. Reichs freijbanderherr'.²⁶¹⁵ In een verklaring van de schepenen uit 1700 wordt Elsloo aangeduid als 'vrij rijx Baronnie'.²⁶¹⁶

Kessenich

In 1557 is sprake van de 'dingbanck ind heerlicht tot Kessenich'.²⁶¹⁷ In 1641 van de 'schepenen der dinghbancken tot Kessenich'.²⁶¹⁸ In 1680 noemen de schepenen zich 'Schepenen der heerlijckheijt Kessenich'.²⁶¹⁹

In 1700, bij de eedaflegging door de nieuwe landsheer, is sprake van de 'Keyserlijcke vrije Heerlijckheyt Kessenich'.²⁶²⁰

In 1734 spreken de schepenen in een officiële verklaring slechts van de 'heerlijkheid'.²⁶²¹

Pietersheim

In 1615 is in rekestten voor de heer van Pietersheim sprake van 'Heer Philips, vrijebaenderheer tot Merode, Petershem', van de 'vrijbaenderheerlijckheijt' en van 'een vrije heerlijckheijt (...) immediatelijck subject die jurisdictie van t'heijlich Roomsche Rijke'.²⁶²²

²⁶¹⁰ RAH_LvK, inv.nr. 603.

²⁶¹¹ Nève, RKG, 479.

²⁶¹² RHCL_RKG, inv.nr. 100 fol. 23-46.

²⁶¹³ RHCL_RKG, inv.nr. 123 Q5.

²⁶¹⁴ Verklaring d.d. 26 maart 1669. NA_S-G, inv.nr. 12553.74.

²⁶¹⁵ 'Instrumentum appellationis' d.d. 13 oktober 1680. HHStA, RHR, Judicialia Decisa, inv.nr. 115.

²⁶¹⁶ RHCL_Wit, inv.nr. 297.1.

²⁶¹⁷ Henkens, Geschiedenis, 459.

²⁶¹⁸ RAB_CF, inv.nr. 501 fol. 144.

²⁶¹⁹ RHCL_HvG, inv.nr. 878.

²⁶²⁰ Henkens, Geschiedenis, 448.

²⁶²¹ RHCL_HvG, inv.nr. 879.

²⁶²² RAB_OF, inv.nr. 7056.

In 1667 spreekt men in een geschil met de stad Maastricht van Maastrichtse zijde van de 'Vrije Heerlijkheid Petershem' en van de zijde van Pietersheim van de 'Rijcx Vrije Baronie Petershem'.²⁶²³

Aan het eind van de achttiende eeuw noemt de heer van Pietersheim zich 'vry ryx baenderheer' en 'baron der vrye rykse baronie Petersheim en Lanaken'.²⁶²⁴

Leut

De heer van Leut wordt in twee akten uit 1739 door zijn drossaard aangeduid als 'vrijheere der Rixse heerlijckheden Leuth, Meeswijck enden Eisden'.²⁶²⁵ In een verklaring van 'stadholder en schepenen' van Leut uit 1740 duiden zij Leut aan als 'vrije Rijckxse heerlijkheijt'.²⁶²⁶

Eys

In 1664 vindt er een omslag plaats en gaan de schepenen, die Eys tot dan toe als 'vrijheerlijkheid' hebben aangeduid, zich met enige regelmaat als 'schepenen der Rijksvrijheerlijkheid Eijs' betitelen. Zie verder het hoofdstuk over Eys.

Limbricht

Voor Limbricht is de aanduiding 'vrije rijksheerlijkheid' nooit gebruikelijk geweest. In de achttiende eeuw gingen de schepenen Limbricht soms wel als 'vrijheerlijkheid' betitelen. Zie verder het hoofdstuk over Limbricht.

²⁶²³ NA_S-G, inv.nr. 5838.

²⁶²⁴ Nève, RKG, 456.

²⁶²⁵ RAH_LvK, inv.nr. 1525.

²⁶²⁶ NWKA, inv.nr. I.K.5 fol. 191.

SAMENVATTING

In het gebied van de huidige Nederlandse en Belgische provincies Limburg bestond vóór de negentiende eeuw een grote mate van territoriale versnippering. Het historische proces waardoor heerlijkheden binnen de invloedssfeer van grote landsheren kwamen (mediatisering), vorderde voor de nog bestaande kleine heerlijkheden maar geleidelijk. Door het Verdrag van Augsburg van 1548 en de Vrede van Münster in 1648 werden grote delen van de Nederlanden de facto losgemaakt van het Heilige Roomse Rijk. Er werden grenzen geschapen in het huidige Nederlandse en Belgische gebied aan beide zijden van de Maas waarvan het exacte verloop voor een deel niet helder was. De status van veel heerlijkheden bleef onduidelijk en omstreden, en zij slaagden er soms lange tijd in om een zekere mate van zelfstandigheid te behouden ten opzichte van de grote landsheren. In de regionale historiografie is het tot nu toe gebruikelijk geweest deze als 'vrije rijksheerlijkheden' te betitelen zo lang ze niet volledig gemediatiseerd waren. Het Land van Thorn wordt zelfs als een vorstendom van het Heilige Roomse Rijk beschouwd. Aan deze traditionele benadering is het geloof verbonden dat deze 'vrije rijksheerlijkheden', klein tot minuscule van omvang in de verhoudingen van het Rijk, nog een vast bestanddeel vormden van het Heilige Roomse Rijk, en dat zij, ook al bereikten slechts weinige ooit de status van rijksstand, toch een duidelijke staatsrechtelijke status hadden, dat wil zeggen dat zij rijksomiddellijk waren en daarom alleen het gezag van de keizer en de Rijksdag hoefden te erkennen, en als hoogste rechters alleen onderworpen waren aan instanties binnen het Rijk: de schepenstoel van Aken, het Rijkskamergericht en de keizerlijke Rijkshofraad. Als zij in de vroegmoderne tijd toch werden gemediatiseerd door landsheren, dan zou dat overeenkomen met annexatie, niet gebaseerd op recht maar alleen op macht.

Dit proefschrift onderzoekt deze mythe van de 'vrije rijksheerlijkheid' en voert een kritische analyse uit, een 'deconstructie', van het, als 'romantisch' beoordeelde, bestaande beeld van dergelijke heerlijkheden als eilandjes van volledige zelfstandigheid (binnen het kader van het Rijk). De aanduiding 'vrije rijksheerlijkheid' is achterhaalde terminologie, een nauwelijks gedefinieerd verzamelbegrip dat grote verschillen verhult in de individuele geschiedenis van heerlijkheden en in de ontwikkeling van de relaties tussen de verschillende heerlijkheden (en hun heren) met het Rijk en met landsheren. Veel van de oudere Nederlandse en Belgische regionale historiografische literatuur over 'vrije rijksheerlijkheden' is achterhaald wat de staatsrechtelijke aspecten betreft en is toe aan een kritische revisie. Dat geldt ook voor de Duitstalige literatuur over de schepenstoel van Aken in zijn functie van hogere rechtsinstantie of *Oberhof*. En hoewel er een stroom aan recente Duitstalige literatuur is verschenen over het Heilige Roomse Rijk in de vroegmoderne tijd, is er nauwelijks literatuur met betrekking tot de positie van kleine heerlijkheden die geen rijksstanden en territoria

waren. Ook de positie van de in het Rijnland talrijke *Unterherrschaften* binnen de grote landsheerlijke territoria is nog nauwelijks onderzocht.

Object van onderzoek van deze studie is de staatsrechtelijke status van de 'vrije rijksheerlijkheden' in verhouding tot het Heilige Roomse Rijk en tot de relevante landsheren. 'Relaties' in de breedste betekenis worden als uitgangspunt genomen. Onderzocht wordt welke concrete relaties bestonden tussen de behandelde 'vrije rijksheerlijkheden' en enerzijds het Heilige Roomse Rijk, anderzijds de relevante landsheren, voornamelijk voor de tijd na de grote staatsrechtelijke hervorming (*Reichsreform*), dat wil zeggen de vroegmoderne tijd van circa 1500 tot 1800. Pas na de *Reichsreform* is rijksonmiddellijkheid, anders dan in leenrechtelijke zin, een bruikbaar en toetsbaar begrip. De *Reichsreform* schiep nieuwe instellingen, die het mogelijk maken de concrete relaties met deze instellingen te onderzoeken als indicatoren van directe banden met het Rijk. Tegelijkertijd versterkten landsheren na 1500 hun centrale bestuur en schiepen zij nieuwe instellingen voor bestuur en rechtspraak, waarmee, naast al bestaande leenrechtelijke banden, nieuwe concrete indicaties voor relaties van heerlijkheden met landsheren zichtbaar kunnen worden.

Aan vijf 'vrije rijksheerlijkheden' en aan het Land van Thorn zijn zelfstandige hoofdstukken gewijd. Meer dan een dozijn andere 'vrije rijksheerlijkheden' worden minder uitgebreid behandeld, waarbij met name de relatie met de schepenstoel van Aken als *Oberhof* speciale aandacht krijgt, omdat deze relatie in de traditionele visie altijd is beschouwd als gebaseerd op eeuwenoude banden en als staatsrechtelijk belangrijk.

Deze studie heeft voor een groot deel nog niet gepubliceerde archivalische bronnen als basis. Circa 40% van de verwijzingen naar dergelijke bronnen heeft betrekking op Duitse archieven, waarbij het Niederrheinisch-Westfälische Kreisarchiv in het Landesarchiv in Duisburg de belangrijkste vindplaats vormt, met het Stadtarchiv in Aken op de tweede plaats. Ook andere Duitse archieven en het Österreichische Staatsarchiv in Wenen leverden relevant bronnenmateriaal op. In Nederlandse en Belgische archieven is breder onderzoek gedaan dan tot nu toe gebruikelijk.

Waar het bronnenmateriaal het toeliet, zijn kwantitatieve analyses uitgevoerd. De gegevens zijn in grafieken gepresenteerd om ontwikkelingen te verduidelijken.

De 'vrije rijksheerlijkheden' vanuit het perspectief van het Heilige Roomse Rijk

De meeste van de in deze studie onderzochte heerlijkheden bleven op rijksniveau onbekende grootheden. In de archieven in Wenen of Mainz zijn zelfs met betrekking tot de rijksstanden onder hen (waarvan alleen Rekem een rijksleen was) nauwelijks vastleggingen te vinden. Administratief had het Rijk nooit greep op deze heerlijkheden. De kleine rijksstanden in de regio waren maar heel beperkt in beeld, de niet-rijksstanden nagenoeg niet. De niet-rijksstanden zijn soms voor een korte periode, en uitsluitend in een regionaal kader, in kaart gebracht voor een vorm van fiscale doeleinden, de betaling van contributies, maar alleen wanneer er sprake was van de aanwezigheid van troepen van het Rijk in de regio, zoals in de Dertigjarige oorlog. Slechts eenmaal, in het jaar 1664, zijn ook de heerlijkheden die

geen lid waren van de Nederrijns-Westfaalse Kreits verplicht tot betaling van een bijdrage voor de strijd tegen de Osmanen op de Balkan. De administratieve organisatie daarvan bleef ad hoc en leidde niet tot het beter in beeld krijgen van deze heerlijkheden op rijksniveau. Wat de weinige rijksstanden onder de onderzochte heerlijkheden betreft, was er pas vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw sprake van regelmatige afdrachten aan het Rijk en aan de Kreits. In het laatste kwart van de achttiende eeuw werden enkele niet-rijksstanden moeizaam gedwongen tot incidentele betalingen van de bijdragen aan het Rijkskamergerecht.

De Nederrijns-Westfaalse Kreits, die pas vanaf 1532 actief werd, probeerde in de tweede helft van de zestiende eeuw, door financiële problemen gedwongen, om het aantal kreitsstanden te vergroten. De Kreits moest, zonder vast theoretisch kader en zonder alle relevante gegevens, tot een oordeel komen over de staatsrechtelijke status van potentiële leden. Adellijke status (*Standesqualität*) en de graventitel kwamen in de praktijk als criteria in de plaats van objectieve staatsrechtelijke criteria. Een ander instituut, het in 1653 tot stand gekomen *Niederrheinisch-Westfälische Reichsgrafenkollegium*, had maar drie leden in de regio (Gronsveld, Wittem en Rekem) en speelde geen rol van betekenis.

Een bijzondere episode in de relaties tussen het Rijk en een aantal van de onderzochte heerlijkheden was de tijd van de in 1654 tot stand gekomen Keulse Alliantie. Enkele rijksvorsten voerden een zelfstandige politiek, onafhankelijk van keizer en Rijk, en waren bereid ook kleine heerlijkheden en zelfs niet-rijksstanden concrete militaire bescherming te bieden. Voor Wittem was deze bescherming enige jaren effectief tegen bedreigingen van Spaanse zijde. Maar uit Thorn werden de door de Alliantie ter bescherming gezonden soldaten door de Spanjaarden verdreven. De betrokken vorsten kregen al snel spijt van hun bereidwilligheid tot bescherming, vanwege de grote militaire en politieke inspanningen die dit met zich meebracht. Thorn en Wittem bleven nog lang omstreden tussen het Rijk en de Spaanse Nederlanden, en het Rijk was noch bereid, noch in staat om blijvend militaire bescherming te bieden.

De hoogste rechtbanken

Een belangrijke constatering met betrekking tot de staatsrechtelijke betekenis van de hoogste rechterlijke competentie aangaande 'vrije rijksheerlijkheden' is dat voor het Rijkskamergerecht en de Rijkshofraad lang geen exclusief ressort bestond als hoogste rechterlijke instanties, maar dat zij landsheerlijke hoven als concurrenten hadden. Dat geldt zelfs voor heerlijkheden die van de zijde van het Rijk al lang als rijksstanden werden beschouwd. Daarmee is het beroep op het Rijkskamergerecht en de Rijkshofraad maar in beperkte mate als criterium te gebruiken voor het bestaan van rijksonmiddellijkheid.

De in de praktijk gemaakte keuzes tussen verschillende hogere rechterlijke instanties waren vaak situationeel bepaald. De mogelijkheid tot executie van het vonnis, tot aan het met militaire middelen kunnen afdwingen daarvan, speelden daarbij een grote rol, wat vooral de schepenstoel van Aken minder aantrekkelijk maakte. Landsheerlijke instanties konden,

steunend op, al dan niet tijdelijke, politieke en militaire kracht van de landsheer, een groot gezag ontwikkelen, zowel voor individuele heerlijkheden als voor adellijke families, als rechter in eerste instantie en als beroepsinstantie. Dat laat vooral het voorbeeld van de Raad van Brabant in Brussel in de zestiende en zeventiende eeuw zien. Maar ook de hoge rechtbanken in Den Haag en, in mindere mate, Düsseldorf en Luik boden lange tijd alternatieven voor het Rijkskamergerecht en de Rijkshofraad.

De kwantitatieve analyse van de processen bij het Rijkskamergerecht en de Rijkshofraad die hun oorsprong vonden in de regio laat parallellen zien met de ontwikkelingen in het Rijk als geheel, maar ook verschillen. Opvallend, en bijzonder voor de regio, is hoe snel en hoe sterk al in de eerste decennia na de oprichting van het Rijkskamergerecht er in de onderzochte regio een beroep op werd gedaan. Maar de latere sterke daling in het beroep op het Rijkskamergerecht, vooral in de tweede helft van de zeventiende eeuw, verliep zonder meer parallel met de ontwikkelingen in het Rijk als geheel.

De Rijkshofraad was als rechterlijke instantie van weinig betekenis voor de onderzochte Nederlands-Belgische regio, ook toen de Rijkshofraad in het Rijk als geheel sterk aan betekenis won en in de achttiende eeuw het Rijkskamergerecht zelfs overvleugelde. Alleen als appelinstantie voor het leenhof van het graafschap Loon werd in de zeventiende en achttiende eeuw regelmatig een beroep gedaan op de Rijkshofraad. In het kader van de strijd tussen de schepengoed van Aken en de heerlijkheden waarvoor deze competent was, en in het geschil over Cartils, dat tot een reeks processen leidde, gaven beide partijen in principe de voorkeur aan het Rijkskamergerecht en werd de Rijkshofraad maar incidenteel ingeschakeld.

Een ander kwantitatief aspect is het aandeel van de verschillende processorten. Dit veranderde wezenlijk. Het aantal mandaatsprocessen bij het RKG steeg in de tweede helft van de zestiende eeuw naar een aandeel van 20%. Door de sterke absolute daling van het aantal appelprocessen steeg het aandeel van de mandaatsprocessen aan het eind van de achttiende eeuw naar 50%. Deze verschuivingen wijzen op een gewijzigde functie van het Rijkskamergerecht en op nieuwe types procespartijen. Het mandaatsproces, een soort kort geding, was, samen met het citatie-proces, onderdeel van de bevoegdheden in eerste instantie van het Rijkskamergerecht en de Rijkshofraad, en bood vooral de mogelijkheid om voorlopige voorzieningen te verkrijgen en de activiteiten van de tegenpartij lam te leggen, meestal zonder dat dit tot een definitief vonnis leidde.

Het Rijkskamergerecht en de Rijkshofraad namen klachten in behandeling zonder de staatsrechtelijke status van de betrokken heerlijkheden te toetsen. Incidentele processen vanuit een heerlijkheid bij deze instanties zijn daarom geen bewijs voor de rijksonmiddellijke status van een heerlijkheid. De enige bijdrage tot het verhelderen van een staatsrechtelijke status leverde het Rijkskamergerecht in de casus Cartils. Het Rijkskamergerecht besliste (in een mandaatsproces) dat dit adellijk huis 'Independenz' bezat. Bij deze beslissing lijkt het Rijkskamergerecht de analogie met de staatsrechtelijke status van de *Reichsritterschaft* te

hebben toegepast (een groep die in de onderzochte regio niet bestond). Aan de verheldering van algemene criteria voor rijksonmiddellijkheid draagt dit vonnis niet bij.

De schepenstoel van Aken als *Oberhof*

In deze studie is veel aandacht besteed aan de schepenstoel van Aken, als voor de onderzochte heerlijkheden naast Rijkskamergerecht en Rijkshofraad relevante hogere rechterlijke instantie, en aan de verhouding van de schepenstoel met deze heerlijkheden. De schepenstoel wordt vaak gezien als een belangrijke element in de banden tussen deze heerlijkheden en het Heilige Roomse Rijk, en als vast bestanddeel van een staatsrechtelijk relevante keten van beroepsinstanties binnen het Rijk.

De rol van de schepenstoel in relatie tot de 'vrije rijksheerlijkheden' blijkt in verschillende opzichten van minder betekenis dan tot nu toe werd aangenomen. Ten eerste is te constateren dat het aantal heerlijkheden met rechtsgang op de schepenstoel (*Untergerichte*) in de oudere literatuur overschat is. Wittem, Eys, Thorn en Breust worden vaak ten onrechte als zodanig beschouwd. Een aantal andere heerlijkheden deed slechts in zeer geringe mate een beroep op de schepenstoel, of er was sprake van lange onderbrekingen in de relatie met de schepenstoel. De hypothese van eeuwenlange continuïteiten die hun oorsprong zelfs zouden hebben in het zijn van koningsgoed in de middeleeuwen, is als algemene verklaring voor de rol van de schepenstoel als *Oberhof* te verwerpen. De in een aantal gevallen indirecte rechtsgang via diverse tussengeschakelde rechtbanken, zoals bijvoorbeeld het geval was voor Rijckholt en Leut, is problematisch voor de interpretatie van de staatsrechtelijke betekenis van de schepenstoel als *Oberhof*. Hoewel in de zeventiende en achttiende eeuw vaak is geprobeerd om de door de schepenstoel afgegeven (zeer onbetrouwbare) verklaringen over traditionele rechtsgang op de schepenstoel te gebruiken als bewijs voor rijksonmiddellijkheid van heerlijkheden, kunnen uit een relatie met de schepenstoel geen conclusies worden getrokken over de staatsrechtelijke status van een heerlijkheid.

De rol van de schepenstoel als hogere rechterlijke instantie ontwikkelde zich in de tweede helft van de zestiende eeuw van *Oberhof* (instantie voor lering, bindend juridisch advies) tot appelinstantie. In het eerste kwart van de zeventiende eeuw had de schepenstoel in zijn rol van *Oberhof* nauwelijks nog betekenis. Al voor deze ontwikkeling begon was het woord *Appellation* gebruikelijk geweest, maar het werd gebruikt voor de gang naar de schepenstoel voor lering op initiatief van een der procespartijen, nadat de plaatselijke schepenen een vonnis hadden geveld. Er zijn geen aanwijzingen dat de schepenstoel de *Reichskammergerichtsordnung* van 1555 tot leidraad voor de eigen activiteiten zou hebben genomen. De algemene ontwikkeling in de tweede helft van de zestiende eeuw naar de rol van appelinstantie (mandaatsprocessen in eerste instantie bleven uitzonderingen) werd door de schepenstoel niet geïnitieerd of gestuurd, maar de schepenstoel was er later desalniettemin van overtuigd dat het om bevoegdheden ging die op oude keizerlijke privileges berustten.

Hoewel er al in de zestiende eeuw weerstanden bestonden tegen deze verandering in de functie van de schepenstoel, werden de conflicten tussen de schepenstoel en *Untergerichte* pas in de zeventiende eeuw talrijk. De schepenstoel heeft herhaaldelijk geprobeerd om *Untergerichte* met militaire middelen tot de orde te roepen. Verrassend vaak zijn in de zeventiende en achttiende eeuw soldaten naar heerlijkheden gestuurd om de autoriteit van de schepenstoel overeind te houden. Daartoe achtte de schepenstoel zich zonder meer competent. Aanleiding tot conflicten tussen schepenstoel en *Untergerichte* waren vooral de door de schepenstoel gepretendeerde bevoegdheid tot het uitvaardigen van rechterlijke bevelen (*Mandate*) en de gepretendeerde competentie in strafrechtelijke, leenrechtelijke en fiscale aangelegenheden. Deze inbreuk op de rechten van de heren werd door deze uiteindelijk niet getolereerd, hoewel zij lange tijd weinig belangstelling hadden getoond en passief waren gebleven ten opzichte van de ontwikkeling in de functie van de schepenstoel, zolang het alleen de civiele processen van hun onderdanen betrof. Waar hun persoonlijke belangen in het geding waren, gaven zij meestal de voorkeur aan andere rechtbanken. Ook de grote landsheren schonken maar beperkte aandacht aan de verandering in de functie van de schepenstoel. Wanneer zij verboden uitvaardigden, zoals Karel V met betrekking tot enclaves in het graafschap Dalhem, werden deze, wat de onderzochte kleine heerlijkheden betreft, in de praktijk niet afdgedwongen.

Het hoogtepunt van de activiteiten van de schepenstoel als *Oberhof* lag waarschijnlijk in de eerste helft van de zestiende eeuw. Vanaf het midden van die eeuw is een teruggang zichtbaar in het aantal gevallen waarin men zich vanuit de onderzochte heerlijkheden tot de schepenstoel wendde. Deze achteruitgang kan maar gedeeltelijk worden verklaard door oorlogen, religieuze strubbelingen en het ingrijpen van landsheren. Mogelijk vormt toenemende kwaliteit van de lokale schepenen mede een verklaring. In de zeventiende en achttiende eeuw namen juridische opinies van juristen, soms ook van universiteiten, en door de heren aangestelde appelcommissarissen in toenemende mate de rol van de schepenstoel over op het gebied van lering en appel. De schepenstoel werd in steeds mindere mate als een vast bestanddeel van de keten van rechtbanken en als noodzakelijke tussenschakel gezien. Aan het eind van de achttiende eeuw was de schepenstoel ook als appelinstantie nauwelijks nog van betekenis. Vóór 1550 was de schepenstoel als *Oberhof* een belangrijke regionale dienstverlener. De latere ambities van de schepenstoel om als een instantie te functioneren zoals Rijkskamergerecht en de Rijkshofraad dat waren, dus als hogere rechterlijke macht, waren mislukt.

Wat de kwaliteit van de schepenstoel als rechterlijke instantie betreft, toonde hij zich in de geschillen rond de status van Cartils een zeer ineffectieve en juridisch zwakke instantie. De schepenstoel werd enkele malen op de vingers getikt door het Rijkskamergerecht en de Rijkshofraad wegens het overschrijden van zijn competentie, maar hield hardnekkig vast aan zijn geloof dat deze bevoegdheden praktisch onbeperkt waren. Hij was niet in staat tot een vonnis te komen over de kern van de zaak, en liet zonder meer smaadprocessen toe op basis van de *Lex diffamari*, die bij het Rijkskamergerecht alleen onder strenge voorwaarden

toegestaan waren. Hij was niet in staat de executie van een vonnis van het Rijkskamergerecht tegen Wijlre te effectueren.

Concrete bemoeienis van het Rijk, de keizer en de Rijkshofraad

In de zestiende eeuw kwam concrete bemoeienis van de keizer en de Rijkshofraad met de kleine heerlijkheden in de onderzochte regio nog nauwelijks voor. Aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog dreef de Spaanse repressie, inclusief het confisqueren van heerlijkheden, een aantal opstandige adellijken dusdanig in het nauw dat zij zich met rekestten tot de keizer wendden. Dit had geen succes, zodat deze belangstelling voor de keizer weer snel verdween. In de zeventiende eeuw werd er in toenemende mate een beroep gedaan op de keizer en de Rijkshofraad, waarbij bedreigingen van de zijde van de Spaanse Nederlanden en van de Staten-Generaal vaak de aanleiding vormden. De aanwezigheid van een keizerlijk vertegenwoordiger, een *Resident*, in Den Haag vanaf 1658 versterkte deze tendens. Maar de daaruit voortkomende diplomatieke en politieke bemoeienissen van de zijde van het Rijk waren ook in de zeventiende eeuw zelden effectief. Het Rijk was militair te zwak, de juridische basis te onduidelijk.

Hoewel veel leden van de regionale adel tijdens de Dertigjarige Oorlog als officier in keizerlijke dienst traden, schiep de keizer in de onderzochte regio niet werkelijk een adellijke clientèle. Maar de keizer wist al in de zeventiende eeuw adellijken in de Zuidelijke Nederlanden, dus nog voordat deze Oostenrijks werden, door het verlenen van adellijke titels in zekere mate aan zich te binden.

De keizer, de Rijkshofraad en de Rijksdag boden alleen aan de rijksstanden onder de onderzochte heerlijkheden volledige diplomatieke steun. Vooral Thorn en Wittem vergden in de tweede helft van de zeventiende eeuw veel aandacht. Bemoeienis van de Rijksdag was zeldzaam, en betrof uitsluitend enkele rijksstanden (of door het Rijk als zodanig beschouwde heerlijkheden), maar daarvoor waren bestaande relaties binnen het Rijk (zoals die van de graaf van Waldeck als heer van Wittem) en keizerlijke steun (zoals in het geval van Thorn) vereist. De keizer en de Rijkshofraad waren ook actief ten behoeve van enkele niet-rijksstanden, zoals Elsloo, Obbicht en Wijlre, maar slechts incidenteel of in een beperkte periode, en naar aanleiding van specifieke rekestten, maar hadden met de meeste van de onderzochte heerlijkheden helemaal geen bemoeienis. Ook de Kreits toonde nauwelijks belangstelling voor de heerlijkheden die geen lid waren en was nagenoeg uitsluitend bereid de leden van de Kreits steun te geven.

Het tweede kwart van de zeventiende eeuw bracht een omslag in de oriëntatie van een aantal van de onderzochte heerlijkheden. De verovering van Maastricht door de troepen van de Staten-Generaal in 1632 betekende het einde van de Spaanse hegemonie in de regio. De laatste twee decennia van de Dertigjarige Oorlog brachten voor het eerst troepen uit het Rijk (vooral keizerlijke en Hessische) naar de regio, en daarmee contributie-eisen. De onderzocht heerlijkheden reageerden in eerste instantie nog met pogingen om aan hun neutraliteit en onduidelijke status tussen het Heilige Roomse Rijk en de Spaanse Nederlanden

vast te houden, om zo aan deze eisen te ontkomen. De Spaanse Nederlanden of (in het geval van Wittem) de Staten-Generaal konden een zekere bescherming bieden. Toen de hertog van Lotharingen echter vanaf 1647, en later de prins van Condé, als bondgenoten van de Spanjaarden hun troepen voor winterkwartieren naar de regio voerden, werden de kleine heerlijkheden in de armen van het Rijk gedreven. Zij waren nu noodgedwongen bereid hun lang als voordelig gekoesterde neutrale en hybride status tussen het Rijk en de Spaanse Nederlanden op te geven. De overlast van de Lotharingers bedreigde de inwoners in hun bestaan en het Rijk leek de enige hoop te bieden op bescherming. Wittem besloot, mede onder invloed van nieuwe heren, de graven van Waldeck, om definitief voor het Rijk te kiezen. Ook Thorn wendde zich naar het Rijk, hoewel slechts tijdelijk wat de onderdanen betrof. Eys, dat als niet-rijksstand weinig van het Rijk bleek te mogen verwachten, probeerde zich onder de bescherming van de hertog van Gulik te plaatsen.

Rijksonmiddellijkheid, rijks- en kreitsstandschap

De rijksmatrikel en (vanaf 1532) de kreitsmatrikel waren de belangrijkste en bijna de enige formele vastleggingen met betrekking tot de staatsrechtelijke status van kleinere onderdelen van het Rijk. De matrikel had rond 1500 nog voornamelijk betrekking op personen als standen, pas later op territoria. Formele criteria voor rijksstandschap moesten na 1500 nog worden ontwikkeld. In de zestiende eeuw was sprake van een regelrechte vlucht om aan rijksstandschap en aan de daarmee verbonden afdrachten te ontkomen. Ook de hoogte van de aanslagen was zeer omstreden, en de beoordeling van de bezwaren, de *Moderation*, was een moeizaam proces. Dit leidde tot het (nog steeds beperkt) ontwikkelen van criteria. Het ontbreken van een leenband met het Rijk en het bestaan van leenbanden met landsheren waren lang geen belemmeringen geweest voor rijksstandschap, maar werden in de loop van de zestiende eeuw als relevant gezien, maar uitsluitend voor potentiële nieuwe rijksstanden of degenen die aan rijksstandschap wilden ontkomen. Verdere ontwikkelingen waren dat het persoonlijke karakter van rijksstandschap veranderde in een meer territoriaal karakter, en dat rijksonmiddellijke bezittingen een vereiste werden voor nieuwe rijksstanden. Deze ontwikkelingen werden pas in de loop van de zeventiende eeuw afgesloten. Maar de feitelijke criteria bleven uiteindelijk ongrijpbaar, en de adellijke status, de *Standesqualität*, speelde een grote rol. Het verkrijgen van de titel van graaf maakte toelating als rijksstand een formaliteit, terwijl heren maar zelden werden toegelaten.

Rijks- en kreitsstand werden van de onderzochte heerlijkheden alleen (de graaf van) Horn (tot 1570), Wittem, Thorn, Gronsveld en Rekem. De graaf van Horn was rond 1500 nog de enige rijksstand onder de kleinere heren in de regio. De abdis van Thorn behoorde in de vijftiende eeuw nog niet tot de rijksstanden, al kwam zij vanaf 1487 als potentiële rijksstand in het vizier, maar misschien eerder door een naamsverwisseling, daar maar enkele van de vertegenwoordigers op de Rijksdag zich vaag van haar bestaan bewust waren. In het geval van Gronsveld vormde de stap naar rijksstandschap aan het eind van de zestiende eeuw geen probleem, nadat de heren de titel van graaf wisten te verkrijgen. De positie van Rekem

bleef gedurende een halve eeuw (tot 1625) onduidelijk door administratieve verwarring en gebrek aan bereidheid van de heer van Rekem tot deze stap. Het rijks- en kreitsstandschap van Wittem en Thorn bleef nog veel langer onduidelijk. In de zestiende eeuw werd het kreitsstandschap de heer van Wittem en de abdis van Thorn gewoonweg opgedrongen. De heer van Wittem had er echter lang geen belangstelling voor, behalve gedurende een periode aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog. Van Spaanse zijde werd rijksstandschap van Wittem en Thorn lang niet erkend. Spaanse aanspraken op Wittem eindigden in 1689 door een gunst van de koning. Thorn kon door territoriale herschikkingen aan het eind van de Spaanse Successieoorlog aan de Spaanse greep ontkomen. Uitsluitend haar belangstelling voor het uitoefenen van het muntrecht had de abdis er vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw toe gedwongen om zich niet volledig aan de Kreits te onttrekken en zich te onderwerpen aan de 'Münzprobation' van de Kreits. De standen van Thorn verzetten zich tot begin achttiende eeuw tegen de financiële consequenties van rijksstandschap, dat voor hen geen duidelijke voordelen bood wat veiligheid betrof, en bleven geneigd om voor Spaanse bescherming te kiezen. Ook de abdissen zelf waren in de zeventiende eeuw nog wisselvallig in hun loyaliteit ten opzichte van het Rijk. De abdis werd, vooral in de achttiende eeuw, weliswaar als vorstin betiteld en Thorn soms als vorstendom, maar staatsrechtelijk was zij geen vorstin, en Thorn was geen vorstendom.

De betekenis van het leenrecht

De meeste van de onderzochte heerlijkheden hadden leenbanden met een van de grote landsheren. Alleen Rekem was een rijksleen, en een klein aantal heerlijkheden kende geen leenbanden. Deze leenrechtelijke banden, het leenrecht en de leenhoven blijken hun belang in de vroegmoderne tijd nog zeker niet volledig te hebben verloren. De leenband was een belangrijk element in de verhouding tussen landsheren en niet-gemediatiseerde heerlijkheden. Hij vormde de basis voor landsheerlijke aanspraken en het leenrecht kon de leenheer een sterk juridisch instrument bieden, vooral doordat het schenden van de leeneed (felonie) of, bij manlenen, het ontbreken van een mannelijke erfgenaam, tot het vervallen van het leen aan de leenheer kon leiden. Ook het onder bescherming staan, in het leenrecht 'Schutz und Schirm', werd geïnterpreteerd als een afhankelijkheidsrelatie en kon tot landsheerlijke aanspraken leiden, zoals in het geval van Thorn, waar de Gelderse oppervoogdij daarvoor de grondslag vormde.

De niet ongebruikelijke meervoudige leenbanden, die in de middeleeuwen waren ontstaan, boden de vazal een zekere politieke speelruimte en de mogelijkheid om, wanneer de omstandigheden dat gunstig leken te maken, te proberen zich onder de bescherming van een leenheer naar keuze te plaatsen. Zij waren echter geen bewuste strategie om de neutraliteit van een heerlijkheid te behouden. Dergelijke meervoudige leenbanden waren oorspronkelijk exact gedefinieerd wat de goederen en rechten betreft waarop zij elk betrekking hadden. Maar deze nuances werden in de vroegmoderne tijd genegeerd en één band werd verabsoluteerd, terwijl oude leenbanden met concurrerende landsheren werden

gebagatelliseerd, om op die manier de aanspraken van een landsheer te versterken en zijn ingrijpen te legitimeren.

Leenbanden en het leenrecht konden ook in de staatsrechtelijke theorie in de vroegmoderne tijd nog van belang zijn. Van Spaanse zijde werden leenbanden tot het criterium gemaakt om, op basis van het Verdrag van Augsburg, te concluderen tot het bestaan van landsheerlijke rechten. Binnen het Rijk werd vanaf de zestiende eeuw een leenband geïnterpreteerd als mogelijke belemmering voor rijksonmiddellijkheid, terwijl een leenband voorheen rijksstandschap niet in de weg had gestaan.

Landsheerlijke ambities en invloed

Bij de relevante landsheren was geen sprake van een consequente strategie om kleine heerlijkheden onder hun gezag te brengen. De druk van de zijde van landsheren was daarom meestal gering. Alleen wanneer de omstandigheden een gelegenheid boden en een heerlijkheid de aandacht op zich vestigde, werden landsheerlijke functionarissen op dit gebied actief. Maar zonder een vorm van juridische grondslag, die meestal van leenrechtelijke aard was, bleven landsheerlijke aanspraken bijna zonder uitzondering achterwege. Alleen in het geval van Kessenich schoven de Staten-Generaal de beweerde ligging *in territorio*, dus te midden van landsheerlijk gebied, naar voren als juridische basis voor mediatisering.

De hertog van Gulik kon zijn op leenrechtelijke banden steunende landsheerlijke ambities met betrekking tot Kessenich en Eys niet met succes doorzetten tegen concurrerende landsheren. De heer van Wittem slaagde erin om Eys, met steun van de Staten-Generaal, te annexeren. Spaans en Staats ingrijpen frustreerde de ambities met betrekking tot Kessenich. Alleen in het geval van Limbricht had Gulik succes. De hertog van Gulik wilde Limbricht al in de zestiende eeuw als een *Unterherrschaft* zien. De basis daarvoor was niet de uit het oog verloren oude leenband met Heinsberg, maar het feit dat de heren van Limbricht vazal waren van de hertog vanwege andere heerlijkheden, en daarnaast de ligging omringd door Guliks gebied.

Spaanse aanspraken op de heerlijkheden zoals Stein en Limbricht, die eerder nog tot militair ingrijpen hadden geleid, eindigden abrupt toen het Partagetraktaat in 1661 de leenverhouding aan de Staten-Generaal toebedeelde.

De oppervoogdij van de hertog van Gelre over de abdij Thorn, en de daarmee verbonden rol van beschermheer ('Schutz und Schirm'), vormden de basis voor Spaanse aanspraken, hoewel Thorn niet als onderdeel van het hertogdom Gelre, maar als behorend tot de Gelderse invloedssfeer werd gezien. Thorn bevond zich in de zestiende en zeventiende eeuw zonder meer in die invloedssfeer, ondanks het lidmaatschap van de Kreits, dat de abdis was opgedrongen, maar dat lange periodes alleen op papier bestond. Thorn werd aan het begin van de achttiende eeuw toch definitief een door alle partijen erkende rijksstand. De prins-bisschop van Luik was over het algemeen eerder terughoudend in zijn houding ten opzichte van 'vrije rijksheerlijkheden'. Hij deed nauwelijks pogingen om de voogdij over Thorn (vanaf 1570 in zijn bezit) te benutten voor mediatisering. De prins-bisschop toonde

wel duidelijke landsheerlijke ambities met betrekking tot Pietersheim en Stein. Wat Stein betreft waren die in de eerste helft van de zeventiende eeuw nog groot, maar zij werden gefrustreerd door Spaans tegenspel. Wat Pietersheim betreft, verhinderden de Staten-Generaal dat de prins-bisschop de leenband kon uitbouwen tot landsheerlijke macht, zodat de heer van Pietersheim zich in de achttiende eeuw als rijksonmiddellijk kon beschouwen, zonder echter door het Rijk of de prins-bisschop formeel als zodanig erkend te worden.

De Staten-Generaal hadden na de inname van Maastricht in 1632 een sterke militaire positie, maar zij waren maar beperkt geïnteresseerd in het mediatiseren of annexeren van heerlijkheden. Wanneer zij echter meenden dat hun rechten bedreigd werden, konden zij na een lange periode van terughoudendheid deze rechten energiek verdedigen, en in het geval van Leut en Elsoo legden zij eenzijdig hun wil op en maakten deze heerlijkheden tot satellieten, zonder ze echter formeel of bestuurlijk in het Staatse Land van Valkenburg te integreren. In de achttiende eeuw opereerden zij in het geval van Stein veel voorzichtiger. In de Spaanse Successieoorlog hebben zij de mogelijkheid die de omstandigheden boden tot het verdelen van Spaans Gelre echter benut en werd Kessenich eenvoudigweg geannexeerd alsof het onderdeel was van Gelre. Elsloo, dat sinds 1452 door een exclusieve leenband met Valkenburg was verbonden, kwam al in de tweede helft van de zestiende eeuw steeds verder in de Spaanse invloedssfeer. De poging in de zeventiende eeuw om met hulp van de keizer een status als onafhankelijke heerlijkheid en onderdeel van het Rijk te verwerven, mislukte in de confrontatie met de leenrechtelijke aanspraken en militaire macht van de Staten-Generaal.

Uitsluitend de zelfstandigheid van Gronsveld, Wijlre en Rekem werd nooit door landsheren bedreigd. Deze heerlijkheden hadden geen leenbanden met landsheren. Van belang voor het behouden van zelfstandigheid was ook dat in de praktijk maar een geringe neiging bestond zich tot externe landsheerlijke instanties te wenden. In andere aspecten, zoals de plaats waar belangrijke grondeigenaren vandaan kwamen, de oriëntatie van hun heren, of de economische invloedssfeer waartoe de heerlijkheden behoorden, waren zij zeer verschillend van aard, zodat daaruit geen algemene conclusies zijn te trekken over factoren die het behouden van zelfstandigheid bevorderden.

ZUSAMMENFASSUNG

„Freie Reichsherrschaften“ in Limburg (1500-1800): Dekonstruktion eines Mythos

Forschungsgegenstand und Fragestellung

Im Gebiet der heutigen niederländischen und belgischen Provinzen die den Namen Limburg tragen, bestand in den Jahrhunderten vor 1800 eine große territoriale Zersplitterung. Der Mediatisierungsprozess der noch zahlreichen verbleibenden kleinen Herrschaften durch große Landesherren schritt nur zögernd voran. Der Burgundische Vertrag von 1548 und der Westfälische Frieden von 1648 lösten große Teile der (Burgundisch-Habsburgischen) Niederlande weitgehend vom Heiligen Römischen Reich und schufen Grenzen in dem untersuchten niederländisch-belgischen Maasgebiet, deren exakter Verlauf aber teilweise unklar war. Die Zuordnung vieler Herrschaften blieb ungeklärt und umstritten und sie konnten lange eine gewisse Selbstständigkeit behaupten den großen Landesherren gegenüber. In der regionalen Historiografie ist es üblich diese als „freie Reichsherrschaften“ zu bezeichnen so lange sie nicht offensichtlich völlig mediatisiert waren. Das Ländchen der Abtei Thorn wird sogar für ein Fürstentum des Reichs gehalten. Mit dieser traditionellen Betrachtungsweise ist der Glaube verbunden das diese „freie Reichsherrschaften“, der Größe nach klein bis winzig, noch einen festen Bestandteil des Heiligen Römischen Reichs ausmachten und, obwohl nur wenige jemals die Reichsstandschaft erreichten, im Reich eine klare verfassungsrechtliche Stellung hatten, das heißt reichsunmittelbar waren, wodurch sie politisch nur dem Kaiser und dem Reichstag unterstanden, und als höhere richterliche Instanzen nur dem Aachener Schöffenstuhl, dem Reichskammergericht und dem Reichshofrat unterworfen waren. Wenn sie in der frühen Neuzeit mediatisiert wurden durch Landesherren, würde dass in dieser Anschauung eher einer Annexion gleichstehen, die nicht auf Recht, sondern nur auf Macht beruhte.

Mit diesem Mythos der „freien Reichsherrschaft“ setzt diese Studie sich auseinander. Sie beabsichtigt die „Dekonstruktion“ dieser Vorstellung von Herrschaften in der untersuchten Region als Inseln von fast (innerhalb des Reichsverbandes) völliger Selbstständigkeit. Dieses Bild wird als „romantisch“ gewertet und die Bezeichnung „freie Reichsherrschaft“ als überkommene Terminologie, eine kaum definierte Sammelbezeichnung die große Unterschiede abdeckt in der individuellen Geschichte und in der Entwicklung der Beziehungen der verschiedenen Herrschaften und deren Herren zum Reich und zu Landesherren.

Viel der älteren niederländischen und belgischen historiografischen Literatur regionaler Herkunft über „freie Reichsherrschaften“ ist überholt was die Verfassungsrechtlichen Aspekte betrifft, und bedarf einer kritischen Revision. Das trifft auch zu für die deutschsprachige Literatur über den Aachener Schöffenstuhl als Oberhof. Und obwohl eine Fülle neuerer deutschsprachiger Literatur existiert über das Heilige Römische Reich in der frühen Neuzeit,

gibt es kaum Literatur die sich beschäftigt mit der Stellung von kleinen Herrschaften unterhalb des verfassungsrechtlichen Niveaus von Reichsständen und Territorien. Auch die Stellung der im Rheinland zahlreichen Unterherrschaften innerhalb der großen Landesherrschaften ist noch kaum untersucht.

Forschungsgegenstand dieser Studie ist die verfassungsrechtliche Stellung dieser „freien Reichsherrschaften“ im Kräftefeld zwischen Reich und Landesherren. Sie nimmt „Beziehung“ im weitesten Sinne als Ausgangspunkt und untersucht welche konkrete Beziehungen bestanden zwischen den untersuchten „freien Reichsherrschaften“ und dem Heiligen Römischen Reich einerseits, und den relevanten Landesherren andererseits, vornehmlich für die Zeit nach der Reichsreform, also für die frühe Neuzeit von etwa 1500 bis 1800. Erst nach der Reichsreform ist Reichsunmittelbarkeit, anders als lehnsrechtlich aufgefasst, ein brauchbarer Begriff. Die Reichsreform schuf neue Institutionen, wodurch sich die Möglichkeit bietet die konkreten Beziehungen zu ihnen als Indikatoren für eine gewisse Nähe zum Reich zu prüfen. Gleichzeitig schufen Landesherren im Zuge der wachsenden Zentralisierung neue Institutionen für Verwaltung und Rechtsprechung, womit, neben oft schon lange bestehende Lehnsverhältnisse, auch weitere konkrete Beziehungen von Herrschaften zu Landesherren sichtbar werden konnten.

Fünf „freie Reichsherrschaften“ und dem Ländchen von Thorn sind selbstständige Kapitel gewidmet. Mit mehr als ein Dutzend weitere „freie Reichsherrschaften“ befasst diese Studie sich in beschränkterem Maße, wobei vor allem der Beziehung zum Aachener Schöffenstuhl als Oberhof besonderes Interesse gilt, da diese Beziehung in der traditionellen Anschauung immer als verfassungsrechtlich bedeutend bewertet ist, welche Bedeutung auf sich über viele Jahrhunderte erstreckende Kontinuitäten beruhen würde.

Diese Studie baut zu einem großen Teil auf nicht ediertem Archivmaterial auf. Rund 40% der Verweise auf nicht edierte Quellen bezieht sich auf deutsche Archive, wobei das Niederrheinisch-Westfälische Kreisarchiv im Landesarchiv in Duisburg die wichtigste deutsche Fundstelle ist und das Stadtarchiv Aachen an zweiter Stelle kommt. Auch weitere deutsche Archive und das Staatsarchiv in Wien wurden benutzt. Niederländische und belgische archivalische Quellen wurden viel breiter untersucht und genutzt als bisher üblich. Wo die Quellenlage es zulässt sind quantitative Analysen ausgeführt und werden die Ergebnisse in Grafiken präsentiert, um Entwicklungen zu veranschaulichen.

Die „freien Reichsherrschaften“ aus der Perspektive des Reichs

Die in dieser Studie untersuchten Herrschaften blieben auf Reichsebene meist unbekannte Größen. In den Archiven in Wien oder Mainz gab es sogar über die Reichsstände unter ihnen, von denen nur Rekem ein Reichslehn war, kaum Festlegungen. Das Reich hatte die untersuchten Herrschaften administrativ nie im Griff. Aus verwaltungstechnischer Perspektive betrachtet bestand eine Erfassung sogar der kleinen Reichsstände in der Region durch das Reich nur in einem sehr geringen Maße, und eine Erfassung der nicht-reichsständischen Herrschaften nahezu überhaupt nicht. Eine kurzfristige Form von steuerlicher Erfassung

der nicht-reichsständischen Herrschaften geschah nur, und ausschließlich auf regionaler Ebene, wenn in Kriegszeiten Kontributionen gefordert wurden bei wirklicher Präsenz von Reichstruppen, wie im Dreißigjährigen Krieg. Nur einmal, im Jahr 1664, sind auch nicht-eingekreiste Herrschaften zur Bezahlung einer Türkenhilfe verpflichtet. Das geschah auf Basis einer im Gebiet des Niederrheinisch-Westfälischen Kreises ad hoc geschaffenen administrativen Organisation und führte nicht zu einer besseren Erfassung auf Reichsebene. Zu regelmäßigen Abgaben der wenigen Reichsständen unter den untersuchten Herrschaften an Kreis und Reich kam es für die meisten erst ab der zweiten Hälfte des siebzehnten Jahrhunderts. Und erst im letzten Viertel des achtzehnten Jahrhunderts wurden einige nicht-Reichsstände mühsam zu vereinzelter Zahlungen von Kammerzieler für die Finanzierung des Reichskammergerichts gezwungen.

Der Niederrheinisch-Westfälische Kreis besteuerte nur die Kreisstände. Was diese betrifft, war der Kreispfennigmeister lange Zeit auch nur für die Abgaben der Stände an den Kreis zuständig, nicht für Reichssteuern. Der Kreis wurde erst auf Grund der Reichsdefensionalordnung von 1681 verantwortlich für die Aufbringung eines Teils des Reichsheeres und die Einziehung von Reichssteuern im Kreis für das Reichsheer. Bis zu diesem Jahr mussten Reichssteuern (die Römermonate) von den Zahlungspflichtigen Reichsständen individuell direkt in den „Legstädten“ abgetragen werden.

Der Niederrheinisch-Westfälische Kreis, der erst ab 1532 aktiv wurde, war in der zweiten Hälfte des sechzehnten Jahrhunderts aus finanzieller Not bemüht die Zahl der Kreisstände zu vergrößern, musste aber ohne einem gefestigten theoretischen Rahmen und ohne die relevanten Daten zu einem Urteil kommen über die Verfassungsrechtliche Stellung. Standesqualität und Grafentitel kamen in der Praxis an der Stelle von objektiven rechtlichen Kriterien. Das 1653 zu Stande gekommene Niederrheinisch-Westfälische Reichsgrafenkollegium hatte nur drei Mitglieder in der Region (Gronsveld, Wittem und Rekem) und spielte kaum eine Rolle.

Eine besondere Episode in der Beziehung zwischen dem Reich und den untersuchten Herrschaften war die Zeit der im Jahr 1654 zu Stande gekommene Köllner Allianz. Einige Fürsten des Reichs machten damals ihre eigene Politik, unabhängig von Kreis und Kaiser, und waren bereit auch kleine Herrschaften, sogar nicht-Reichsstände, konkreten militärischen Schutz zu bieten. Für Wittem war dieser Schutz einige Jahre effektiv gegen Bedrohungen von spanischer Seite. Aus Thorn wurden die zum Schutz gesandten Truppen der Allianz aber von den Spaniern vertrieben. Die beteiligten Fürsten bereuten ihre wohlwollende Haltung aber schon bald wegen des hohen militärischen und diplomatischen Aufwandes. Thorn und Wittem blieben noch lange umstritten zwischen Reich und Spanische Niederlande, und das Reich war weder bereit noch im Stande sie mit militärischem Einsatz zu schützen.

Hohe Gerichtsbarkeit

Eine wichtige Feststellung in Bezug auf die verfassungsrechtliche Bedeutung von höchster richterlicher Kompetenz was „freie Reichsherrschaften“ betrifft, ist dass

Reichskammergericht und Reichshofrat lange Zeit keine exklusive höchste richterliche Kompetenz ausüben konnten, sondern landesherrliche Gerichtsinstanzen als Konkurrenz hatten. Das trifft sogar noch zu für Herrschaften die von der Seite des Reichs schon längst als Reichsstand gesehen wurden. Die Inanspruchnahme von Reichskammergericht und Reichshofrat als höchste Rechtsinstanzen ist damit nur beschränkt als Kriterium für bestehende Reichsunmittelbarkeit brauchbar. Es gab, was die untersuchten Herrschaften betrifft, lange keine klare Abgrenzung zwischen den Gerichtsbezirken der höheren gerichtlichen Instanzen des Reichs und der Landesherrn.

Die Inanspruchnahme verschiedener höherer Rechtsinstanzen war oft situativ bestimmt. Exekutionsmöglichkeiten und militärische Erzwingung von Urteilen spielten dabei eine große Rolle, was vor allem den Aachener Schöffenstuhl weniger attraktiv machte. Landesherrliche Instanzen konnten, gestützt auf die, sei es auch nur zeitweilige, politische und militärische Kraft des Landesherrn, eine große Autorität entwickeln, sowohl für individuelle Herrschaften wie für adlige Familien, erstinstanzlich wie auch als Appellationsinstanz. Das zeigt vor allem das Beispiel des Rats von Brabant in Brüssel im sechzehnten und siebzehnten Jahrhundert. Aber auch die hohen Gerichte in Den Haag und, in geringerem Maße, Düsseldorf und Lüttich boten lange Zeit Alternativen zu Reichskammergericht und Reichshofrat.

Eine quantitative Analyse des Geschäftsaufkommens von Reichskammergerichts- und Reichshofratsprozesse aus dem untersuchten Gebiet weist Parallelen aber auch Unterschiede auf im Vergleich zu Entwicklungen im Reich als Ganzes. Auffallend und eher außergewöhnlich ist die sehr schnelle und starke Inanspruchnahme des Reichskammergerichts in der untersuchten Region in den ersten Dezennien der Existenz des Reichskammergerichts. Der vor allem in der zweiten Hälfte des siebzehnten Jahrhunderts starke Rückgang in der Inanspruchnahme des Reichskammergerichts verlief aber durchaus parallel zu Entwicklungen für das Reich als Ganzes. Der Reichshofrat als richterliche Instanz war von geringer Bedeutung für die untersuchte niederländisch-belgische Region, was auch unverändert blieb als der Reichshofrat im Reich als Ganzes stark an Bedeutung gewann und das Reichskammergericht im achtzehnten Jahrhundert zeitweilig überflügelte. Nur als Appellationsinstanz für die Lehnkammer der Grafschaft Loon wurde der Reichshofrat im siebzehnten und achtzehnten Jahrhundert regelmäßig in Anspruch genommen. Im Rahmen der Auseinandersetzungen zwischen dem Aachener Oberhof und den Untergerichten, wie auch in den Streitigkeiten über Cartils, wurde von beiden Seiten das Reichskammergericht bevorzugt und wurde der Reichshofrat nur vereinzelt eingeschaltet.

Der Anteil der verschiedenen Prozessarten änderte sich wesentlich. Die Zahl der Mandatsprozesse stieg in der zweiten Hälfte des sechzehnten Jahrhunderts auf einen Anteil von 20%. Durch den starken Rückgang im Anteil der Appellationsprozesse, vor allem ab der zweiten Hälfte des siebzehnten Jahrhunderts, stieg der Anteil der Mandatsprozesse am Ende des achtzehnten Jahrhunderts auf 50%. Diese Verschiebungen weisen auf eine Funktionsänderung des Reichskammergerichts und auf neue Verfahrensparteien hin. Der summarische Mandatsprozess gehörte, neben dem eher seltenen Zitationsprozess, zur

erstinstanzlicher Zuständigkeit von Reichskammergericht und Reichshofrat und bot vor allem die Möglichkeit einstweilige Verfügungen zu erhalten und die Aktivität der gegnerischen Partei zu lähmen, meistens ohne zu einem definitiven Urteil zu führen.

Reichskammergericht und Reichshofrat nahmen Klagen in Behandlung ohne Prüfung der verfassungsrechtlichen Stellung der betroffenen Herrschaften. Damit sind vereinzelte Reichskammergerichts- und Reichshofratsprozesse kein Beweis für Reichsunmittelbarkeit einer Herrschaft. Der einzige Beitrag zur Klärung der Verfassungsrechtlichen Stellung der untersuchten Herrschaften lieferte das Reichskammergericht im Fall Cartils. Das Reichskammergericht entschied in einem Mandatsprozess, dass dieses adlige Haus „Independenz“ besaß. In seiner Entscheidung scheint das Reichskammergericht Anlehnung an die rechtliche Stellung der Reichsritterschaft gesucht zu haben (die in dieser Region nicht existierte). Zur Klärung der allgemeinen Kriterien für Reichsunmittelbarkeit trägt dieses Urteil nicht bei.

Der Aachener Schöffentuhl als Oberhof

Als dritte höhere richterliche Instanz neben Reichskammergericht und Reichshofrat ist in dieser Studie dem Aachener Oberhof und sein Verhältnis mit den untersuchten Herrschaften viel Aufmerksamkeit gewidmet. Der Oberhof wird oft als ein wichtiges Element in der Anbindung von Herrschaften an das Reich betrachtet und als fester Bestandteil eines verfassungsrechtlich bedeutsamen Instanzenzuges innerhalb des Reichs.

Es zeigt sich, dass die Rolle des Schöffentuhls bezüglich den „freien Reichsherrschaften“ in verschiedener Hinsicht von weniger Bedeutung war als bisher angenommen wurde. Erstens ist fest zu stellen, dass die Zahl der Untergerichte des Schöffentuhls in der älteren Literatur überschätzt ist. Wittem, Eys, Thorn und Breust werden oft zu Unrecht zu den Untergerichten gerechnet. Einige andere Herrschaften zeigen nur eine sehr geringe Inanspruchnahme oder bedeutende Diskontinuitäten in ihren Beziehungen zum Schöffentuhl. Die Hypothese von langwierigen Kontinuitäten die ihren Ursprung in mittelalterlichem Königsgut hätten, ist als allgemeine Erklärung für die Stellung des Schöffentuhls als Oberhof zu verwerfen. Die nicht seltenen mehrstufigen Oberhofzüge, wie zum Beispiel bei Rijckholt und Leut, sind problematisch für eine Interpretation der verfassungsrechtlichen Bedeutung des Oberhofs. Obwohl im siebzehnten und achtzehnten Jahrhundert oft versucht ist die (sehr unzuverlässigen) Aachener Zugehörigkeitszeugnisse als Beweis für Reichsunmittelbarkeit zu benutzen, können aus einer Bindung an den Aachener Oberhof keine Schlüsse gezogen werden über die Verfassungsrechtliche Stellung einer Herrschaft.

Die Rolle des Aachener Schöffentuhls als richterliche Instanz für Untergerichte entwickelte sich in der zweiten Hälfte des sechzehnten Jahrhunderts von Oberhof (Instanz für Rechtsbelehrung) zu Appellationsinstanz. Im ersten Viertel des siebzehnten Jahrhunderts hatte der Schöffentuhl als Oberhof kaum noch Bedeutung. Schon vor dieser Entwicklung war das Wort „Appellation“ üblich, aber es wurde benutzt für Rechtsbelehrung die auf Initiative einer der Parteien stattfand nach einem Urteil der Schöffen des Untergerichts.

Es sind keine Hinweise dafür gefunden, dass der Aachener Schöffentuhl sich die Reichskammergerichtsordnung von 1555 zur Richtschnur gemacht hätte für die eigene Tätigkeit. Diese allgemeine Entwicklung zur Appellationsinstanz (Mandatsprozesse blieben die Ausnahme) wurde vom Schöffentuhl weder initiiert noch gesteuert, aber der Schöffentuhl war später nichtsdestoweniger überzeugt, dass es sich um auf alte Privilegien gestützte Befugnisse handelte.

Obwohl es schon im sechzehnten Jahrhundert Widerstände gab gegen diese Funktionsänderung, wurden die Konflikte zwischen Schöffentuhl und Untergerichte erst im siebzehnten Jahrhundert zahlreich. Der Schöffentuhl hat mehrfach versucht die Untergerichte mit Waffengewalt zu disziplinieren. Überraschend oft wurden im siebzehnten und achtzehnten Jahrhundert Soldaten in widerspenstige Herrschaften geschickt um die Autorität des Schöffenthuhls zu behaupten, wozu der Schöffentuhl sich ohne weiteres kompetent erachtete. Anlass für Konflikte zwischen Schöffentuhl und Untergerichte waren vor allem die vom Schöffentuhl beanspruchte neue Befehlsgewalt (Ausfertigung von Mandaten) und die beanspruchte Zuständigkeit in strafrechtlichen, lehnsrechtlichen und fiskalischen Angelegenheiten. Diese Beeinträchtigung der herrschaftlichen Rechte wurde von den Herren der untersuchten Herrschaften letztendlich nicht toleriert, obwohl sie lange Zeit ein geringes Interesse gezeigt hatten und passiv geblieben waren angesichts der Entwicklung in der Funktion des Schöffenthuhls, so lange es die zivile Prozesse ihrer Untertanen betraf. Wo es ihre persönlichen Interessen betraf, bevorzugten sie meistens schon andere Gerichte. Auch die großen Landesherrn widmeten der Rolle des Schöffenthuhls und der Funktionsänderung nur beschränkte Aufmerksamkeit. Wo sie, wie Karl V. es tat für Enklaven der Grafschaft Dalhem, Verbote erließen, wurden diese, was die untersuchten kleinen Herrschaften betrifft, nicht durchgesetzt.

Der Höhepunkt in der Aktivität des Schöffenthuhls als Oberhof lag wahrscheinlich in der ersten Hälfte des sechzehnten Jahrhunderts. Ab der Mitte dieses Jahrhunderts zeigte sich ein Rückgang im Geschäftsaufkommen. Krieg, Religionswirren und landesherrliches Eingreifen können diesen Rückgang nur teilweise erklären. Vielleicht ist zunehmende Qualität der lokalen Schöffen eine Erklärung. Im siebzehnten und achtzehnten Jahrhundert übernahmen Gutachten von Juristen, manchmal auch von Universitäten, und durch die Herren eingesetzte Appellationskommissare zunehmend die Rolle des Schöffenthuhls auf den Gebieten von Belehrung und Berufung. Der Schöffentuhl wurde immer weniger als fester Teil des Instanzenzuges und als notwendiger Schritt gesehen. Am Ende des achtzehnten Jahrhunderts war er auch als Appellationsinstanz kaum noch von Bedeutung. Vor 1550 war der Schöffentuhl als Oberhof ein wichtiger regionaler Dienstleister. Die späteren Ambitionen des Schöffenthuhls als Appellationsinstanz dem Reichskammergericht oder Reichshofrat gleich zu funktionieren, also als eine höhere Reichsinstanz, waren gescheitert. Was die Qualität des Schöffenthuhls als richterliche Instanz betrifft, zeigte er sich im Falle von den Streitigkeiten bezüglich Cartils eine sehr ineffektive und juristisch schwache Instanz. Er wurde einige Male getadelt durch Reichskammergericht und Reichshofrat

wegen Überschreitung seiner Kompetenzen, beharrte aber auf seinem Glauben an fast unbeschränkte Befugnisse. Er war nicht im Stande zu einem Urteil in der Sache selbst zu kommen, ließ ohne Weiteres Prozesse zu auf der Basis des „Lex Diffamari“ (Schmachprozesse), die beim Reichskammergericht nur sehr bedingt zugelassen waren, und war nicht im Stande die Exekution eines Reichskammergerichtsurteils gegen Wijlre zu Stande zu bringen.

Konkrete Bemühungen von Reich, Kaiser und Reichshofrat

Im sechzehnten Jahrhundert gab es noch kaum direkte Bemühungen von Kaiser und Reichshofrat mit den kleinen Herrschaften in der untersuchten Region. Zu Beginn des Aufstandes in den Niederlanden führte die Bedrängnis rebellischer Adligen durch spanische Repression, bis hin zur Konfiszierung ihrer Herrschaften, dazu dass diese Adlige sich mit Bittschriften an den Kaiser wandten, was aber erfolglos blieb, so dass dieses Interesse einiger Adligen schnell wieder verschwand. Im siebzehnten Jahrhundert wurden Kaiser und Reichshofrat in zunehmendem Maße in Anspruch genommen, wobei Bedrängnisse von Seiten der Spanischen Niederlande und der Generalstaaten oft Auslöser waren. Die Anwesenheit eines kaiserlichen Residenten in Den Haag ab 1658 verstärkte diese Tendenz. Aber die daraus hervorgehenden diplomatischen und politischen Bemühungen von Seiten des Reichs waren auch im siebzehnten Jahrhundert selten effektiv. Das Reich war militärisch zu schwach, die rechtliche Grundlage zu verschwommen.

Der Kaiser schuf in der Region keine wirkliche kaiserliche Klientel, obwohl im Dreißigjährigen Krieg viele Mitglieder des regionalen Adels als Offiziere in kaiserliche Dienste traten. Der Kaiser wusste aber schon im siebzehnten Jahrhundert, also bevor die Spanische Niederlande österreichisch wurde, durch Standeserhebungen Adlige in der Spanischen Niederlande in einem gewissen Grad an sich zu binden.

Durch Kaiser, Reichshofrat und Reichstag wurde nur den Reichsständen unter den untersuchten Herrschaften volle diplomatische Unterstützung geboten. Vor allem Thorn und Wittem bedurften in der zweiten Hälfte des siebzehnten Jahrhunderts viel Aufmerksamkeit. Die seltenen Bemühungen des Reichstags betrafen ausschließlich einige Reichsstände (oder vom Reich als solche betrachteten), wofür aber bestehende Beziehungen innerhalb des Reiches (wie die des Grafen von Waldeck, Herr von Wittem) und kaiserliche Unterstützung (wie im Fall von Thorn) erforderlich waren. Kaiser und Reichshofrat waren auch aktiv bezüglich einiger nicht-Reichsständen wie Elsloo, Obbicht und Wijlre, obwohl meist nur vereinzelt oder in einer beschränkten Periode, mit den meisten nicht-Reichsständen aber überhaupt nicht. Auslöser waren meistens Bittschriften. Auch der Kreis zeigte kaum Interesse für nicht-eingekreiste Herrschaften und war fast ausschließlich dazu bereit seinen Mitglieder Unterstützung zu bieten.

Das zweite Viertel des siebzehnten Jahrhunderts brachte eine Kenterung in der Orientierung verschiedener der untersuchten Herrschaften. Die Eroberung Maastrichts durch die Truppen der Generalstaaten im Jahr 1632 bedeutete das Ende der spanischen Hegemonie in der Region. Die letzten zwei Dezennien des Dreißigjährigen Krieges brachten zum ersten Mal

Truppen aus dem Reich (vornehmlich kaiserliche und hessische) in die Region, und damit Kontributionsforderungen. Die untersuchten Herrschaften reagierten darauf noch mit dem Versuch an ihre gewohnte neutrale und unbestimmte Stellung zwischen Reich und Spanische Niederlande fest zu halten, um diesen Forderungen zu entgehen. Die Spanische Niederlande oder (im Fall von Wittem) die Generalstaaten, konnten dagegen einen gewissen Schutz bieten. Als der Herzog von Lothringen ab 1647, und später der Prinz von Condé, als spanische Verbündeten ihre Truppen für Winterquartiere in die Region brachten, wurden die kleinen Herrschaften aber entschieden in die Arme des Reichs getrieben und dazu gebracht ihre lang als vorteilhaft gehütete neutrale und hybride Position zwischen Reich und Spanische Niederlande aufzugeben. Die schweren Drangsalierungen der Lothringer waren existenzbedrohend, und das Reich schien noch die einzige Hoffnung auf Schutz zu bieten. Wittem entschied sich, auch unter dem Einfluss seiner neuen Herren, Grafen von Waldeck, definitiv für das Reich. Thorn wandte sich auch dem Reich zu, obwohl was die Haltung der Einwohner betrifft nur vorübergehend. Eys, das als nicht-Reichsstand wenig vom Reich zu erwarten hatte, versuchte sich unter dem Schutz des Herzogs von Jülich zu stellen.

Reichsunmittelbarkeit, Reichs- und Kreisstandschaft

Die Reichsmatrikel und (ab 1532) die Kreismatrikel waren für kleine Territorien die wichtigsten und fast die einzigen formellen Festlegungen in Bezug auf die verfassungsrechtliche Stellung im Reich (um 1500 noch vornehmlich von Personen, erst später von Territorien). Formelle Kriterien für Reichsstandschaft mussten nach 1500 noch entwickelt werden. Im sechzehnten Jahrhundert gab es eine regelrechte Flucht um Reichsstandschaft und den damit verbunden Abgaben zu entkommen. Auch die Höhe der Anschläge war sehr umstritten, und die „Moderation“ ein mühsamer Prozess. Das führte zu einer gewissen (aber immer noch beschränkten) Ausarbeitung der Kriterien. Das Fehlen eines Lehnungsverhältnis mit dem Reich und das Bestehen von Lehnsverhältnisse mit Landesherren waren lange Zeit keine Hindernisse für Reichsstandschaft. Beides wurde im Laufe des sechzehnten Jahrhunderts in der Theorie problematisiert, was aber nur auf neue Reichsstände zutraf und solche die an Reichsstandschaft entkommen wollten. Weitere Entwicklungen waren, dass die personale Reichsstandschaft zur territorialen wurde und dass reichsunmittelbare Besitzungen bei neuen Ständen zur Voraussetzung wurden, Entwicklungen, die erst im Laufe des siebzehnten Jahrhunderts abgeschlossen wurden. Die Kriterien bleiben aber letztendlich ungreifbar und Standesqualität spielte eine große Rolle. Der Erwerb des Grafentitels machte Zulassung meist zu einer Formalität, Herren wurden nur selten als Reichsstand zugelassen. Reichs- und Kreisstände waren oder wurden von den untersuchten Herrschaften nur (der Graf von) Horn (bis 1570), Wittem, Thorn, Gronsveld und Rekem. Der Graf von Horn war um 1500 noch der einzige Reichsstand unter den kleinen Herren in der Region. Die Äbtissin von Thorn gehörte im fünfzehnten Jahrhundert noch nicht zu den Reichsständen, obwohl sie ab 1487 ins Visier kam als potenzieller Reichsstand, aber vielleicht eher durch Verwechslung, da nur ihr Name flüchtig bekannt war bei einigen wenigen Räten der Reichsstände. Im Falle

von Gronsvelt war der Schritt zur Reichsstandschaft am Ende des sechzehnten Jahrhunderts unproblematisch nach Erwerb des Grafentitels, die Stellung von Rekem blieb bis etwa 1625 ein halbes Jahrhundert lang unklar durch administrative Verwirrung und fehlende Bereitschaft der Herren von Rekem zu diesem Schritt. Die Reichs- und Kreisstandschaft von Wittem und Thorn blieb noch viel länger unklar. Im sechzehnten Jahrhundert wurde dem Herrn von Wittem und der Äbtissin von Thorn die Kreisstandschaft regelrecht aufgezwungen. Der Herr von Wittem war daran aber lange nicht interessiert, mit Ausnahme einer Periode zu Anfang des niederländischen Aufstands. Die Reichsstandschaft von Wittem und Thorn wurde von spanischer Seite lange nicht anerkannt. Spanische Ansprüche auf Wittem endeten 1689 durch einen Gnadenakt des Königs. Thorn konnte durch die Umschichtungen am Ende des Spanischen Erbfolgekrieges dem spanischen Zugriff entkommen. Nur das Interesse an Ausübung des Münzregals hatte die Äbtissin von Thorn dazu gezwungen sich ab der zweiten Hälfte des sechzehnten Jahrhunderts dem Kreis nicht völlig zu entziehen, und sich der „Münzprobation“ des Kreises zu unterwerfen. Die Stände des Ländchens widersetzten sich bis zum Anfang des achtzehnten Jahrhunderts gegen die finanziellen Folgen von Reichsstandschaft, die keine klaren Vorteile bot was ihre eigene Sicherheit betraf, und blieben dem Schutz und Schirm der spanischen Niederlande zugeneigt. Auch die Äbtissinnen waren im siebzehnten Jahrhundert noch wechselhaft in ihre Loyalität zum Reich. Die Äbtissin von Thorn wurde zwar, vor allem im achtzehnten Jahrhundert, als Fürstin bezeichnet und das Ländchen von Thorn als Fürstentum, sie war verfassungsrechtlich aber keine Fürstin und Thorn war kein Fürstentum.

Die Bedeutung des Lehnrechts

Bei den meisten der untersuchten Herrschaften bestanden Lehnverhältnisse mit den großen Landesherren. Nur Rekem war ein Reichslehen, und einige wenige Herrschaften hatten überhaupt kein Lehnverhältnis. Es zeigt sich, dass diese lehnrechtlichen Bindungen, das Lehnrecht und die Lehnshöfe ihre Bedeutung in der frühen Neuzeit keineswegs völlig verloren hatten. Die lehnrechtliche Bindung erweist sich als ein wichtiges Element im Verhältnis zwischen Landesherren und nicht-mediatisierten Herrschaften. Sie bildete einen Grundstein für landesherrliche Ansprüche und das Lehnrecht bot den Lehnsherren unter Umständen auch ein starkes rechtliches Instrument, vor allem dadurch, dass ein Bruch des Treueverhältnisses (Felonie), oder das Fehlen eines männlichen Erben bei Mannlehen, zur Kaduzität des Lehens führen konnten, wodurch es an den Lehnsherren zurückfiel. Der dem Lehnrecht entlehnte „Schutz und Schirm“ wurde ebenso interpretiert als ein Abhängigkeitsverhältnis und konnte zu landesherrlichen Ansprüchen führen, wie im Falle von Thorn, wo die geldrische Obervogtei dafür die Grundlage bildete.

Die nicht unübliche mehrfache Lehnverhältnisse, die im Mittelalter entstanden waren, boten dem Vasallen einen gewissen politischen Spielraum und die Möglichkeit, wenn die Umstände das günstig erschienen ließen, um zu versuchen sich unter den Schutz und Schirm des Lehnsherren seiner Wahl zu stellen. Sie waren aber keine bewusste Strategie um die

Neutralität einer Herrschaft zu bewahren. Solche mehrfache Lehnverhältnisse waren ursprünglich gut definiert was die Güter und Rechte betrifft worauf sie sich bezogen. Diese Nuancen wurden in der frühen Neuzeit aber ignoriert, das Verhältnis wurde verabsolutiert, alte Lehnverhältnisse mit konkurrierenden Landesherren wurden bagatellisiert, um so die Ansprüche eines Landesherrn zu stärken und sein Eingreifen zu legitimieren.

Lehnverhältnisse und Lehnrecht fanden auch in der verfassungsrechtlichen Theorie in der frühen Neuzeit noch Anwendung. Von spanischer Seite wurden Lehnverhältnisse zum Kriterium gemacht um, ausgehend vom Burgundischen Vertrag, auf landesherrliche Rechte zu schließen. Auf Reichsebene wurde ab dem sechzehnten Jahrhundert ein Lehnverhältnis als potenzielles Hindernis interpretiert für Reichsunmittelbarkeit, während es vorher Reichsstandschaft nicht im Wege gestanden hatte.

Landesherrliche Ambitionen und Einfluss

Bei den relevanten großen Landesherren war von einer konsequenten Strategie der Mediatisierung kleiner Herrschaften nie die Rede. Der Mediatisierungsdruck war bei den untersuchten Herrschaften dadurch meistens gering. Nur wenn die Umstände eine Gelegenheit boten und eine Herrschaft die Aufmerksamkeit auf sich zog, wurden landesherrliche Beamte in dieser Richtung aktiv. Ohne eine Form von Rechtsgrundlage, die meistens lehnsrechtlicher Art war, wurden fast ausnahmslos keine landesherrlichen Ansprüche geltend gemacht. Nur im Falle von Kessenich nahmen die Generalstaaten die angebliche Lage *in territorio* als Rechtsgrund für Mediatisierung.

Der Herzog von Jülich konnte seine auf lehnsrechtliche Bindungen stützende Landesherrlichen Ambitionen im Falle von Kessenich und Eys nicht verwirklichen gegen konkurrierende Landesherren. Der Herr von Wittem, unterstützt von den Generalstaaten, wusste Eys zu annektieren. Spanisches und generalstaatliches Eingreifen verhinderten die Ambitionen bezüglich Kessenich. Nur im Falle von Limbricht war Jülich erfolgreich und gelang es diese Herrschaft zur Unterherrschaft zu machen. Jülich wollte Limbricht schon im sechzehnten Jahrhundert als Unterherrschaft betrachten. Basis dafür war nicht der außer Sicht geratene alte Lehnband mit Heinsberg, sondern die Vasallität seiner Herren durch andere Herrschaften im jülichischen Einflussbereich und die Lage *in territorio*.

Spanische Ansprüche auf Herrschaften wie Stein und Limbricht, die vorher sogar noch zu militärisches Eingreifen geführt hatten, endeten abrupt als die Lehnverhältnisse durch den Partagevertrag von 1661 an die Generalstaaten übertragen wurden. Die Obervogtei des Hertzogs von Geldern über die Abtei Thorn, und der damit verbundene Schutz und Schirm, formten die Basis für spanische landesherrliche Ansprüche, obwohl Thorn nicht als Teil des Herzogtums gesehen wurde, nur als Gebiet innerhalb der Einflussphäre. Thorn befand sich im sechzehnten und siebzehnten Jahrhundert deutlich im diesem spanisch-geldrischen Einflussbereich, unerachtet der (über längere Perioden nur auf Papier bestehenden) Kreisstandschaft die der Äbtissin aufgezwungen war, und wurde erst Anfang achtzehntes Jahrhundert definitiv ein allgemein anerkannter Reichsstand.

Der Bischof von Lüttich war meistens eher zurückhaltend in seiner Haltung gegenüber „freie Reichsherrschaften“. Er versuchte kaum um seinen Besitz der Vogtei über Thorn (ab 1570) zu nutzen für Mediatisierung. Er zeigte aber klare landesherrliche Ansprüche was Pietersheim und Stein betrifft. Seine Ambitionen bezüglich der Herrschaft Stein, die in der ersten Hälfte des siebzehnten Jahrhunderts noch stark waren, wurden frustriert durch spanisches Gegenspiel. Bezüglich Pietersheim hinderten die Generalstaaten den Bischof daran das Lehnverhältnis effektiv zur landesherrlichen Macht auszubauen, sodass der Herr von Pietersheim sich im achtzehnten Jahrhundert als reichsunmittelbar sehen konnte, ohne aber vom Reich oder vom Bischof als solches formell anerkannt zu werden.

Nach der Eroberung von Maastricht durch die Vereinigten Niederlanden hatten die Generalstaaten in der zweiten Hälfte des siebzehnten Jahrhunderts militärisch eine sehr starke Position, waren aber nur in geringem Maße interessiert an Mediatisierung oder Annexion von Herrschaften. Obwohl sie auf diesem Gebiet lange zurückhaltend sein konnten, verteidigten sie schließlich meistens energisch was sie als ihre Rechte sahen, so dass sie im Falle von Leut und Elsloo einseitig ihren Willen aufzwangen und diese Herrschaften zu Satelliten machten, ohne sie jedoch im Land von Valkenburg zu integrieren. Im Spanischen Erbfolgekrieg wollten sie die Möglichkeiten der Stunde nutzen bei der Aufteilung von spanisch Geldern, wobei sie Kessenich einfach zum geldrischen Gebiet annektierten. Später im achtzehnten Jahrhundert, im Fall Stein, gingen die Generalstaaten aber eher zögernd vor. Elsloo, seit 1452 durch ein exklusives Lehnverhältnis mit Valkenburg verbunden, geriet schon in der zweiten Hälfte des sechzehnten Jahrhunderts immer mehr in den spanischen Einflussbereich. Der Versuch sich in im siebzehnten Jahrhundert mit Hilfe des Kaisers als unabhängige Herrschaft und Teil des Reichs zu etablieren scheiterte gegen die lehnsrechtlichen Ansprüche und militärische Macht der Generalstaaten.

Ausschließlich die Selbstständigkeit von Gronsvelt, Wijlre und Rekem wurde nie von Landesherren bedroht. Diese Herrschaften kannten kein Lehnverhältnis mit Landesherren. Wichtig für den Erhalt der Selbstständigkeit war auch dass in der Praxis nur eine sehr geringe Neigung von Parteien bestand sich an externen landesherrlichen Instanzen zu wenden. Im Übrigen, wie in der Herkunft wichtiger Grundeigentümer, in der Orientierung ihrer Herren oder im wirtschaftlichen Einflussbereich wozu sie gehörten, waren diese Herrschaften sehr unterschiedlicher Natur, so dass daraus keine allgemeine Faktoren abzuleiten sind die den Erhalt von Selbstständigkeit förderten.

SUMMARY

‘Free imperial Lordships’ in Limburg (1500-1800): Deconstruction of a Myth

The area on both sides of the Meuse river covered by the present Dutch and Belgian provinces called Limburg was characterised by a significant degree of territorial fragmentation in the early modern period. The historical process in which the larger territorial lords brought smaller entities under their rule progressed only slowly. A considerable number of these small lordships managed to maintain a degree of independence for a longer or shorter period. When the Burgundian Treaty of 1548 and the Peace of Westphalia of 1648 detached large parts of the Netherlands politically to an important degree from the Holy Roman Empire and created significant new frontiers in the area under scrutiny, their exact demarcation remained unclear for a long time, while the status of many small lordships was unresolved and remained contended between different territorial lords and between these and the Holy Roman Empire. Regional historians have traditionally dubbed these entities ‘free imperial lordships’ as long as they had not evidently been brought completely and definitively under the rule of one of the larger territorial lords. One of these small entities, the little dominion of the abbey of Thorn, is even supposed to have been a *Fürstentum*, a principality. This traditional view goes hand in hand with the belief that such ‘free imperial lordships’ still formed an integral part of the Holy Roman Empire, and that, though few of them ever became actual estates of the Empire, they had a clear status within the constitution of the Empire, i.e. that they were imperially immediate, which would imply that they were politically only subordinate to the emperor and the Imperial Diet, and that the higher courts they recognized were exclusively the court of the city of Aachen, the Imperial Chamber (*Reichskammergericht*) and the Imperial Aulic Council (*Reichshofrat*). When at some moment they were brought under the rule of a large territorial lordship, as was not uncommon in the early modern period, this is regarded as equal to annexation, purely based on power and not on law.

This myth of the ‘free imperial lordship’ is the subject of this study. Its objective is the ‘deconstruction’ of this historical narrative of the small lordships in the region under scrutiny as small islands of almost complete independence (within the constitution of the Holy Roman Empire). This narrative is classified as ‘romantic’ and the term ‘free imperial lordship’ as outdated terminology, a collective, often misleading, term that covers up important differences in the individual histories of the different lordships and their lords, and in the development of their relationship with the Holy Roman Empire and with the important territorial lords.

This study focuses on the constitutional status of these so-called ‘free imperial lordships’ in relation to the Holy Roman Empire as a political entity and in relation to the territorial

lordships. It takes 'relationship' in the broadest sense as its starting point and investigates what concrete ties existed between the 'free imperial lordships' selected for treatment and, on the one hand, the Holy Roman Empire, on the other hand the relevant territorial lords. It does this mainly for the period after the *Reichsreform* (constitutional reform), the early modern period (roughly 1500-1800). Only after this constitutional reform can imperial immediacy, other than as a feudal relationship, be seen as a significant concept within the constitution of the Empire. This constitutional reform created new institutions, which makes it possible to use concrete relationships with these institutions as indicators and a test for the degree of proximity to the Holy Roman Empire. At the same time the important territorial lords, as part of a centralisation process, were creating new executive bodies and higher courts, and concrete relations with these can reveal ties to territorial lords other than those of a feudal nature.

Five of these 'free imperial lordships' and the dominion of the abbey of Thorn are treated in separate chapters. More than a dozen others are treated less extensively, but special attention is given to their relationship with the 'Schöffentuhl', the court of the city of Aachen, in its old function as 'Oberhof' which gave legal opinions to lower courts and in its later function as a court of appeal. In the traditional view this relationship was deemed important for the status of the 'free imperial lordships' and was assumed to have age-old roots, originating in imperial possessions in medieval times.

This study is to a large extent founded on unpublished archival material. About 40% of the references to such material are based on sources in German archives, of which the Landesarchiv in Duisburg and the Stadtarchiv in Aachen take first and second place. Dutch and Belgian archives and the Staatsarchiv in Vienna were used more widely than has so far been usual, bringing many relevant documents to light.

Where the sources allow it, quantitative analysis has been applied. The results are presented in charts to illustrate developments.

The 'free imperial lordships' from the perspective of the Empire

The small lordships studied here mostly remained unknown entities in the administrative centres of the Empire. In the imperial archives in Vienna and Mainz there was hardly any documentation about them, even regarding the only imperial fief amongst them, Rekem. The Empire never managed to get any kind of administrative grip on these small entities. Even about the small lordships that actually were imperial estates the central institutions of the Empire had very limited knowledge, while those small lordships that were not estates remained almost completely unknown entities. An inventory of these entities was made for the first time in the seventeenth century, and only on a regional level, when contributions were exacted in wartime during the Thirty Years War for imperial troops that were present in the region. Only once, in 1664, were these small lordships forced to pay some sort of fiscal levy, a *Türkenhilfe*. This was, however, levied by a temporary regional organisation created for the purpose and did not result in improved administrative control of these entities on

a central level. Even for most of the small number of estates in the region regular fiscal payments did not become usual until the second half of the seventeenth century. And only in the last decades of the Holy Roman Empire, in the last quarter of the eighteenth century, were a few of the lordships that were not estates but that were considered imperially immediate, forced to pay some contribution to the Imperial Chamber. The Lower Rhenish-Westphalian Circle levied contributions exclusively from its members, not from other small lordships. And until far into the seventeenth century its treasurer was only responsible for collecting these contributions to the Circle, not for contributions to the Empire (the *Reichssteuer* expressed in *Römermonate*). It wasn't until the *Reichsdefensionalordnung* of 1681 that the Circle became responsible for actually raising part of the imperial army and collecting imperial taxes within the Circle to finance the imperial army. Until that year, the estates had had to pay the imperial taxes directly in certain designated cities (*Legstädten*), not through the treasurer of the Circle.

In the second half of the sixteenth century financial problems induced the Lower Rhenish-Westphalian Circle, which had not become active until 1532, to try and increase the number of its members. It had to judge the eligibility of potential members without an established legal framework and based on very little factual information. In practice, a sufficiently noble descentance of a lord and the minimum rank of count replaced objective legal criteria.

A body of imperial counts, the *Niederrheinisch-Westfälische Reichsgrafenkollegium* established in 1653, had only three members in the region and played hardly any political role, except once, in 1664, when it gave a diplomatic mission to the court in Brussels some authority.

An unusual alliance established in 1654 formed a special episode in the relationship between the Empire and the lordships under scrutiny. A few princes of the empire acted independently from the Circles and the emperor and were prepared to offer military protection to small lordships, even those that were not regarded as estates of the empire. This protection proved effective for Wittem for several years against Spanish threats, but the troops of the alliance were driven out of Thorn by the Spaniards. The cooperating princes however soon regretted their willingness because of the level of the military and diplomatic efforts required, so that this protection lasted less than a decade. Thorn and Wittem remained contested between the Empire and the Spanish Netherlands, the Empire being unwilling or unable to protect them by military means.

The supreme courts

An important finding about the constitutional importance of supreme jurisdiction regarding 'free imperial lordships' is that for a long time the Imperial Chamber and the Imperial Aulic Council were unable to be the exclusive supreme judicial powers for the small lordships under scrutiny and saw themselves faced with competition from the courts of important territorial lords. This even applies to those small lordships which the Holy Roman Empire regarded as estates of the Empire. Recourse to the Imperial Chamber and the Imperial Aulic

Council can therefore only to a limited degree be used as a criterion for imperial immediacy. For a long time, there existed no clear geographical boundary in the region between the jurisdictions of the highest imperial courts and those of the important territorial lordships. The actual recourse to different higher courts was often determined by situational factors. The possibility to have sentences executed was important, which made the court of the city of Aachen an unattractive choice. The courts of the major territorial lords could, supported by, albeit often temporary, political and military power of the territorial lord in the region, develop great authority, both in relation to individual small lordships as well as in relation to families from the nobility, as courts of first recourse as well as courts of appeal. The example in the sixteenth and seventeenth centuries of the Council of Brabant in Brussels shows this most clearly. The higher courts in The Hague and, to a lesser extent, Düsseldorf and Liège for a long time also offered alternatives to the Imperial Chamber and the Imperial Aulic Council. A quantitative analysis of the number of cases started at the Imperial Chamber and the Imperial Aulic Council by parties from the region under scrutiny reveals parallels as well as differences in comparison with developments in the Empire as a whole. Striking, and for the Holy Roman Empire rather unusual, is the speed with which recourse from the region to the Imperial Chamber developed in the first decades of the sixteenth century. The sharp decrease in the number of cases in the second half of the seventeenth century is, however, in line with the Empire as a whole. Recourse to the Imperial Aulic Council only happened on a regular basis from the court of the county of Loon, and only in the seventeenth and eighteenth centuries. In the disputes between the court of the city of Aachen and the courts of small lordships, as well as in the long conflict over Cartils, all parties preferred the Imperial Chamber, only occasionally opting for the Imperial Aulic Council.

The Imperial Chamber and the Imperial Aulic Council, besides their roles as appeal courts, could act as courts of first instance in both the *Mandatsprozess*, a form of summary proceedings resulting in an interim injunction, and the *Zitationsprozess*, a regular procedure. The *Mandatsprozess* offered the opportunity to block the opponent's activities and in many cases a final judgement by the court was never obtained.

There was a considerable shift in the percentage share of different types of court proceedings at the Imperial Chamber originating from the small lordships under review. The number of *Mandatsprozesse* initiated there increased considerably in the second half of the sixteenth century, to a 20% share of all cases. The further decrease in the share of appeal procedures made itself especially felt from the second half of the seventeenth century. The share of the *Mandatsprozesse* had increased to 50% at the end of the eighteenth century. These shifts indicate a change in the function of the Imperial Chamber, and new classes of litigants.

The Imperial Chamber and the Imperial Aulic Council accepted cases without establishing the constitutional status of the small lordships involved. Occasional procedures in these courts can therefore not be regarded as proof of imperial immediacy of the lordship. The only decision of the Imperial Chamber with respect to the constitutional status of one of the small lordships was provided in the case of Cartils. The court decided, in a *Mandatsprozess*,

that the manor house Cartils was independent, a decision that seems based on analogy with the status of the *Reichsritterschaft* (which, however, only existed elsewhere in the Empire). This judgement offers no contribution to the clarification of formal criteria for imperial immediacy.

The court of the city of Aachen as *Oberhof* and court of appeal

The court of the city of Aachen, a court of aldermen, for a long time functioned as a higher court for many of the small lordships under review. This court has usually been regarded as constitutionally important and as an integral part of the chain of appeal courts within the Holy Roman Empire, linking the small lordships to the Empire.

A finding of this study is, however, that the role of this court was less important in several respects than has hitherto been assumed. Firstly, the number of local courts in the lordships making use of the court of Aachen as an *Oberhof* has been overestimated in existing publications, which incorrectly regarded lordships like Wittem, Eys, Thorn und Breust as having been being part of its jurisdiction. Several other lordships had only a very limited or intermittent relationship with this court. The old hypothesis about long-term continuities originating in medieval imperial possessions must be rejected as an overall explanation for the role of the court of Aachen. It is hard to see any constitutional significance in the not uncommon indirect relationships, with recourse to one or more intermediary courts between the court of a small lordship and the *Oberhof* (applying for example to Rijckholt and Leut). In the seventeenth and eighteenth centuries the *Oberhof* issued declarations categorically stating that the court of small lordships was part of its jurisdiction, which were used as proof of imperial immediacy. These declarations are, however, often unreliable as statements of historical fact, and even when correct about the existence of a relationship, cannot be the basis for conclusions about the constitutional status of a small lordship.

The role of the court of Aachen in relation to the courts of small lordships developed in the second half of the sixteenth century from that of *Oberhof* (an institution providing judicial advice) to that of court of appeal, and in the first quarter of the seventeenth century the court of Aachen had almost completely stopped functioning as an *Oberhof*. Even before this development the word 'appeal' had been in use, but only as a term for the process of seeking judicial advice from the court of Aachen on the initiative of one of the parties after the local court had pronounced judgement. The court of Aachen did not take the initiative for this general change into a court of appeal, nor did it steer this development. There are no indications that the court of Aachen made the *Reichskammergerichtsordnung* of the year 1555 a guideline for its own activities. No imperial decree had sanctioned its new role, but the court was convinced that the old imperial privileges of the city provided sufficient basis for these new judicial powers.

In the small lordships there was some resistance to this change in the function of the court even in the sixteenth century, but conflicts between the court of Aachen and the courts of the small lordships became numerous in the seventeenth century. The court of Aachen

repeatedly attempted to make small lordships obey its orders by means of force. The instances in the seventeenth and eighteenth centuries of Aachen sending soldiers into small lordships are surprisingly numerous. The court had no doubt whatsoever that such interventions fell within its powers as an imperial court. What gave rise to these conflicts was primarily the new power claimed by the court to issue court orders, and the competence it claimed in criminal, feudal and fiscal matters. The local lords could not tolerate these infringements of their power, although they had long shown no interest in the development of the role of the court of Aachen, as long as this only affected the civil litigation of their subjects. Where their private interests were at stake, they had usually preferred other courts. The important territorial lords had also paid little attention to the change in function of the court of Aachen. Even when they had formally prohibited recourse to the court of Aachen, like Charles V did for the enclaves within his county of Dalhem, these prohibitions were not enforced as far as the small lordships under review were concerned.

The high point in the activities of the court of Aachen in relation to the small lordships was probably in the first half of the sixteenth century. From the middle of that century there is a decrease in activity that can only partially be explained by war, religious troubles and measures taken by territorial lords. An improved quality of local aldermen may be one explanation. In the seventeenth century legal advice from lawyers, sometimes also from universities, replaced the old formal advisory role of the court of Aachen, while appeal officers appointed by the local lords gradually replaced the court as an appeal court. The court of Aachen was seen less and less as an established and necessary step in the appeal process. At the end of the eighteenth century it had largely lost even its function as a court of appeal for small lordships. Before 1550 it had provided important services on a regional level. Its later ambitions to be an imperial institution, a court of appeal with powers comparable to those of the Imperial Chamber and the Imperial Aulic Council, had failed.

In its long involvement in the dispute over Cartils the court of Aachen showed itself to be an ineffective institution with limited legal expertise. It was repeatedly corrected by the Imperial Chamber and the Imperial Aulic Council because it had acted beyond its judicial powers, but continued to be convinced that there were practically no limits to those powers. The court was unable to come to any verdict about the core of the dispute. It accepted claims based on the *Lex Diffamari* (defamation) as a court of first instance, a form of legal process that the Imperial Chamber only allowed under strict conditions. It was unable to effectuate the execution of a sentence passed by the Imperial Chamber against the lordship of Wijlre.

The extent of the direct involvement of the Emperor and the Imperial Diet

In the sixteenth century there was hardly any involvement of the emperor and his Imperial Aulic Council in the affairs of the small lordships under review, until at the beginning of the Dutch Revolt harsh measures by the Spanish authorities against rebelling nobles, even including the confiscation of their lordships, made them turn for help to the emperor. As this

was unsuccessful, these nobles soon lost interest again in contacts with the emperor. In the seventeenth century the number of appeals for help to the emperor and the Imperial Aulic Council increased significantly, often triggered by pressure from the Spanish Netherlands or the United Provinces. This development was reinforced by the presence of an imperial resident in The Hague from the year 1658. But diplomatic efforts and political activity by the Holy Roman Empire were rarely successful in these cases. The Empire was too weak militarily and the constitutional position of most of the lordships too unclear.

The emperor did not really build up a clientele network of nobles in the region, although many members of the local aristocracy served as officers in the imperial armies during the Thirty Years War. The emperor did, however, create a bond with members of the nobility in the Spanish Netherlands, even before this territory became Austrian in the eighteenth century, by conferring imperial titles.

The emperor, the Imperial Aulic Council and the Imperial Diet only offered full diplomatic assistance to those of the small lordships considered to be imperial estates. Especially Thorn and Wittem received much attention in the second half of the seventeenth century. The rare instances of involvement of the Imperial Diet exclusively concerned those lordships that were imperial estates (or which the empire chose to consider as such). But obtaining this support required the use of a network of relations within the Empire that was already in existence (as in the case of the count of Waldeck, lord of Wittem), or full support from the emperor (as in the case of Thorn). The emperor and the Imperial Aulic Council made some efforts on behalf of lordships that were no estates of the Empire, like Elsloo, Obbicht and Wijnre, but usually only occasionally or during a limited period. Most of such lordships were ignored and had to fend for themselves. Involvement was usually triggered by direct requests to the emperor, though the Lower Rhenish-Westphalian Circle could play a role for its members. The Circle showed hardly any interest in small lordships that were not members.

The second quarter of the seventeenth century saw a clear change in the orientation of several of the lordships under review. The conquest of Maastricht by the troops of the United Provinces in 1632 had marked the end of Spanish military hegemony in the region. Furthermore, in the last two decades of the Thirty Years War troops from the Empire (mostly imperial and Hessian) appeared in the region, inevitably resulting in financial demands. The small lordships at first reacted by attempting to cling to a neutral and hybrid position, in between the Holy Roman Empire and the Spanish Netherlands, in order to avoid these contributions. This changed when, as of 1647, the Duke of Lorraine, and later the Prince of Condé, as Spanish allies, led their troops to the region for winter quarters year after year. This drove several of the small lordships into the arms of the Holy Roman Empire and made them renounce their neutral and hybrid position, which they had long cherished. The extreme exactions by the troops of the Duke of Lorraine threatened their very existence, and only the Empire offered some hope of protection against these. Wittem made an unconditional choice to be part of the Holy Roman Empire, partly under the influence of its new lords, the

counts of Waldeck. Thorn turned to the Empire, although for the inhabitants this choice was only temporary.

Constitutional status and imperial immediacy

The *Matrikel* or official list of imperial estates and their contributions, and the lists of members of the imperial Circles (for the Lower Rhenish-Westphalian Circle as of 1532), were for smaller lordships the most important and nearly only formal registrations regarding constitutional status within the Empire (around 1500 still referring to persons, only later to territorial units). Formal criteria for the status of *Reichsstand* (estate of the Empire) still needed to be developed after 1500. Important in this respect was that the sixteenth century saw a flight away from this status in order to escape the financial burdens it involved. This led to some development, albeit limited, of formal criteria. The absence of a direct feudal bond with the Holy Roman Empire, or the existence of feudal ties with territorial lords, had traditionally been no obstacles to the status of imperial estate. Both became, however, to be seen as such in the course of the sixteenth century, at least for new estates, while being accepted as arguments for those that wanted to escape this status. Further developments were that the personal character of the status of estate changed into a territorial one, and that possessions that were imperially immediate became a requisite for new estates, developments that were finalized in the seventeenth century. But the actual criteria for admission remained elusive and rank was always important. Being made a count made the admission as an estate usually a formality, while mere lords were only rarely admitted as imperial estates.

Of the lordships under review, only Horn (till 1570), Wittem, Thorn, Gronsveld and Rekem were or became imperial estates and members of the Lower Rhenish-Westphalian Circle. Around 1500 the count of Horn was the only estate among the smaller lords in the region. In the case of Gronsveld the new title of count made admission as an estate at the end of the sixteenth century easy. The position of Rekem remained unclear for half a century when its owner was still only a lord, both by administrative confusion and unwillingness on the part of the owners. The status of Wittem and Thorn remained unclear for much longer.

In the fifteenth century the abbess of Thorn did not yet have the status of an imperial estate. She was listed as a possible candidate in 1487, although most likely by a mix-up, as the name Thorn was only known superficially to some councillors involved. In the sixteenth century the abbess of Thorn and the lord of Wittem were practically forced into membership of the Lower Rhenish-Westphalian Circle. But the lord of Wittem remained uninterested for a long time, except for a period at the beginning of the Dutch Revolt. The Spanish authorities in Brussels long refused to recognize Wittem and Thorn as estates of the Empire. Spanish claims regarding Wittem ended by an act of grace by the Spanish king. Thorn was only able to escape from the Spanish grasp in the reshifting of borders at the end of the War of the Spanish Succession. Only her desire to mint coins had obliged the abbess since the second half of the sixteenth century not to distance herself completely from the Lower

Rhenish-Westphalian Circle and to submit herself to its *Münzprobation*. The estates of her small dominion continued to oppose themselves to the financial consequences of being an imperial estate, a status offering them no clear advantages of greater security and military protection, and tended to prefer the protection offered by the Spanish Netherlands. The abbesses themselves remained wavering in their loyalty to the Holy Roman Empire during the seventeenth century. The title of *Fürstin* was used for the abbess, especially in the eighteenth century, but constitutionally the abbess was no *Fürstin* and Thorn was no imperial principality.

The importance of feudal law

Most of the small lordships under review knew feudal ties with one or more important territorial lords. Rekem was the single imperial fief among them. Only very rarely were there no feudal ties at all. This study shows that feudal ties, feudal law and feudal courts had by no means lost their importance completely in the early modern period. Feudal ties turn out to be an important element in the relationship between territorial lords and small lordships that had not yet been integrated into a larger territory. They formed the basis for claims by territorial lords, and feudal law could present them with a strong legal instrument, especially because a breach of fealty (felony) or the absence of a male heir in the case of a male fief, could lead to loss of the fief. The concept of protection derived from feudal law (*Schutz und Schirm*) was also interpreted as implying a relationship of dependency and could lead to claims of sovereignty, as in the case of Thorn, where they were based on the supreme advocacy of the Duke of Guelders.

The - not unusual - multiple feudal ties that originated in the Middle Ages left the vassal a certain political scope and the opportunity, when circumstances made this appear advantageous, to try and place himself and his lordship under the protection of the feudal lord of his choice. Multiple feudal ties were, however, no deliberate strategy to safeguard the neutrality of a lordship. Such multiple feudal ties had originally been well defined as to the goods and rights they related to. These finer distinctions were ignored in the early modern period, the relationship was presumed to incorporate a small lordship as a whole, in order to legitimize the claims of, and intervention by, a territorial lord.

Feudal bonds and feudal law were also applied in constitutional theories in the early modern period. The Spanish authorities in Brussels used the existence of feudal bonds as a criterium to decide whether the Burgundian Treaty of 1548 applied to the status of a lordship in respect to the Spanish Netherlands. In the Holy Roman Empire, the existence of feudal bonds, other than with the Empire, started to be seen as an obstacle to imperial immediacy as of the sixteenth century, while before they had in no way impeded recognition as an estate of the Empire.

The ambitions and the influence of territorial lords

The important territorial lords relevant for the region never had consistent and persistent strategies of bringing small lordships under their rule, let alone of incorporating them into their territories. There was usually little pressure on the small lordships. Only when circumstances offered an opportunity and a small lordship drew attention upon itself, were officers and councillors of the territorial lords stimulated to become active in this respect. But without at least some form of legal basis, generally of a feudal nature, claims were usually not made. Only in the case of Kessenich did the United Provinces base their claim solely on the pretended geographical position within their territory (*in territorio*).

The Duke of Jülich was unable to effectuate several claims based on feudal bonds against competing territorial lords. The lord of Wittem, with the support of the United Provinces, succeeded in the annexation of Eys, while intervention from the Spanish Netherlands and subsequently the United Provinces thwarted the ambitions regarding Kessenich. The Duke was only successful in the case of Limbricht. As early as the sixteenth century the Duke of Jülich had wished to regard Limbricht as a subject lordship or *Unterherrschaft*. The basis for this was not the feudal bond with Heinsberg, which had been lost sight of, but the fact that its lords were vassals of Jülich because of other lordships within the sphere of influence of the duke, and the position of Limbricht *in territorio*, as it was surrounded by the territories of the duke. In the seventeenth century the duke was able to subject this lordship to his supreme rule, but it retained a degree of independence.

Spanish claims regarding Stein and Limbricht, which had led to military interventions, ended abruptly when the feudal bond was transferred to the United Provinces by treaty in 1681.

The supreme advocacy of the Duke of Guelders over the abbey of Thorn, and the duty of protection it implied, were the basis for claims as a territorial lord, though Thorn was not regarded as an integral part of the Dukedom but rather as being within the Spanish sphere of influence, to which Thorn undoubtedly belonged in the sixteenth and seventeenth centuries, in spite of being a member (although for long periods only nominally) of the Lower Rhenish-Westphalian Circle. Thorn became a fully recognized imperial estate at the beginning of the eighteenth century.

The bishop of Liège in general showed restraint in his attitude towards the small lordships. He made no real attempt to make use of the advocacy over the territory of the abbey of Thorn (after 1570) for claims of sovereignty. But there were clear claims of sovereignty regarding Stein and Pietersheim. His ambitions regarding Stein, strong in the first half of the seventeenth century, were blocked by Spanish opposition. In the case of Pietersheim, the United Provinces effectively blocked the bishop's attempts to extend the feudal bond to sovereignty over this lordship, which made it possible for the lord of Pietersheim to regard his lordship in the eighteenth century as imperially immediate, although not formally recognised as such by the Holy Roman Empire.

After the conquest of Maastricht in 1632, the United Provinces had a strong military position in the region in the second half of the seventeenth century, but showed little interest in

bringing small lordships under their control. This general restraint could alternate with forceful intervention when they saw threats to what they regarded as their rights. In the cases of Leut and Elsloo they imposed their will unilaterally, making these lordships into satellite dominions, without, however, integrating them into the lordship of Valkenburg. In the eighteenth century they were, however, rather hesitant in the case of Stein. In the War of the Spanish Succession they decided to make use of the opportunity, claiming parts of Guelders and simply adding Kessenich to the territory of Guelders.

Elsloo, a lordship that had an exclusive feudal bond with Valkenburg from the year 1452, came more and more in the Spanish sphere of influence during the second half of the sixteenth century. The attempt made in the first half of the seventeenth century to regain an independent position with the help of the emperor and to be recognized as part of the Holy Roman Empire, failed against the existing feudal claims and military might of the United Provinces.

Only the independence of Gronsveld, Wjlre and Rekem was never threatened by territorial lords. These lordships knew no feudal bonds with territorial lords. Also important for their continued independence was the fact that there was a very limited tendency of litigants to turn to the courts of territorial lords. But in other respects, as, for example, which territorial lords the local landowners were subjects of, the orientation of their lords, or the economic sphere of influence they were part of, these small lordships had completely different characteristics, and no further generalisations can be made about factors that helped them to remain independent lordships.

VALORISATIE-ADDENDUM

Het uitgangspunt van valorisatie is dat vergroting van wetenschappelijke kennis ook tot concrete maatschappelijke (of economische) waardecreatie kan en zou moeten leiden. De verplichting tot het toevoegen van een valorisatie-addendum aan een proefschrift beoogt om de promovendus te laten tonen dat hij zijn blik verder richt dan alleen de academische wereld en de wetenschap, en dat hij zich bewust is van de maatschappij en haar concrete behoeften. Hij dient zich af te vragen welke maatschappelijke relevantie zijn werk heeft buiten de ivoren toren. De promovendus mag zich niet alleen richten op wetenschappers als doelgroep, maar moet zich daarnaast ook bewust zijn van andere mogelijke gebruikers, belanghebbenden en geïnteresseerden. Twee concrete vragen moeten in dit addendum worden beantwoord: wat heeft dit proefschrift aan andere doelgroepen dan wetenschappers te bieden, en hoe zal de promovendus maatschappelijke benutting van deze kennis bevorderen door concrete activiteiten.

Er kan vooropgesteld worden dat er een 'markt' bestaat voor geschiedenis. Dat bewijzen niet alleen de vele boeken over historie die verschijnen, wetenschappelijke en populairwetenschappelijke. Bij een breed publiek bestaat een zekere historische belangstelling, die verder gaat dan 'ridders en kastelen' en andere zaken die kinderen aanspreken. Met name voor wat cultureler gekleurde toeristische activiteiten wordt historische informatie op veel plaatsen in kleine hapjes aangeboden op informatieborden en -plaquettes, in brochures, door rondwandelingen met of zonder gids, door Open Monumentendagen.

Dit proefschrift is primair regionale geschiedschrijving. Ook op dit deelgebied van regionale en lokale historie bewijst een gestage stroom publicaties dat er daarvoor belangstelling bestaat. Het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG) heeft meer dan 2500 leden. Het aantal lokale heemkundeverenigingen is groot. Er bestaat dus ook buiten de wetenschappelijke wereld zonder meer vraag naar 'producten' die informeren over aspecten van de regionale en lokale geschiedenis van Nederlands en Belgisch Limburg. Daarmee kan dit proefschrift in principe in een (weliswaar relatief kleine) behoefte voorzien. Realisme is echter op zijn plaats wat een breder lezerspubliek betreft. Zo zal bij een groot deel van een jong, met fantasy (in film, stripverhaal en boeken) en met games vertrouwd publiek van de voorafgaande honderden pagina's niet de geschiedschrijving, maar hoogstens noot 986 (over een necromancier) enige flauwe belangstelling kunnen wekken.²⁶²⁷

Qua onderwerp, periode en invalshoek kiest dit proefschrift niet de meest gemakkelijke of aantrekkelijke materie, voor zover beoogd wordt tevens een publiek buiten de wetenschap te bereiken. Wat de periode betreft: de aandacht van heemkundeverenigingen, en

²⁶²⁷ Men google het Engelse woord 'necromancer' (bijna 8 miljoen treffers).

het interesse van hun lezerspubliek, gaan in de praktijk vooral uit naar het recentere en meer herkenbare verleden, tenzij het de geschiedenis betreft die direct verbonden is met zichtbare 'stille getuigen' (vooral gebouwen). Toch hebben amateurhistorici wel aandacht voor het verdere verleden en jubileumjaren zijn vaak aanleiding voor overzichten van lokale geschiedenis die vele eeuwen bestrijken.

Wat het tweede punt betreft, het object van onderzoek: de voormalige 'vrije rijksheerlijkheden' die het onderwerp zijn van deze studie vormen niet alleen in de tijd (een aantal eeuwen vóór 1800), maar ook geografisch, demografisch, economisch en politiek maar een zeer beperkt deel van de historie van de 'beide Limburgen', al zijn zij kwantitatief niet verwaarloosbaar. Zij besloegen bijvoorbeeld 20% van de oppervlakte van het huidige Zuid-Limburg en de behandelde Nederlandse heerlijkheden hadden, grof geschat, waarschijnlijk 10% van de bevolking van het gebied van heel Nederlands Limburg binnen hun grenzen. Maar de eeuwen vóór 1800 staan al relatief ver van ons af. Een staatkundige structuur als het Heilige Roomse Rijk is complex en vreemd. Heerlijkheden en 'vrije rijksheerlijkheden' zijn structuren die in de Franse tijd zijn weggevaagd. Van duidelijke continuïteiten is geen sprake, behalve in delen van oude grenzen die nu nog gemeentegrenzen zijn.

Het derde (min)punt is dat de gekozen invalshoek primair rechtshistorisch is. Rechtshistorie, die volgens de website van de rechtenfaculteit van de Universiteit Maastricht tot doel heeft 'het verschaffen van inzicht in de wordingsgeschiedenis van ons huidige recht', staat ver af van het interesse en de beleving van de gemiddelde historisch geïnteresseerde. Ook op de websites en in de publicaties van heemkundeverenigingen is er weinig aandacht voor oude staatkundige structuren en voor de hogere rechtsgang. Datzelfde geldt zeker ook voor leenbanden en het leenrecht, die in dit proefschrift veel aandacht krijgen. De rechtshistorische invalshoek is echter te vergelijken met fundamenteel onderzoek in de exacte wetenschappen, omdat hij een noodzakelijk kader schept voor het begrip van fundamentele structuren, waarbinnen het politieke, economische en sociale leven zich afspeelde.

Belangrijk voor het, ondanks deze handicaps, bereiken van een lezerspubliek is dat er in dit proefschrift bij uitstek sprake is van, met een Duitse term, 'verortete Geschichte', dat wil zeggen geschiedschrijving die door geografische of andere coördinaten verbonden wordt met mensen en bestaande gemeenschappen en hun historische wortels.²⁶²⁸ Een studie die zich verdiept in aspecten van de historie van kleine, ooit min of meer zelfstandige, gebieden in de beide Limburgen, gebieden die nu als dorpsgemeenschap of onderdeel van een gemeente vaak nog steeds een gevoel van eigenheid hebben, sluit aan bij een bestaand lokaal historische bewustzijn en mag rekenen op belangstelling van amateurhistorici, van leden van heemkundeverenigingen en van lokale historisch geïnteresseerden. Er is daarmee sprake van natuurlijke doelgroepen buiten de wetenschap, dank zij dit lokale aspect. Dit proefschrift belicht aspecten van de historie van een twintigtal 'vrije rijksheerlijkheden',

²⁶²⁸ G. Kunz, *Verortete Geschichte. Regionales Geschichtsbewußtsein in den deutschen Historischen Vereinen des 19. Jahrhunderts* (Göttingen 2000).

waarmee dus ook een twintigtal specifieke kleine doelgroepen wordt aangesproken. In marketingtermen zijn het nichemarktjes.

Daarmee zou de eerste vraag als beantwoord kunnen worden beschouwd. Maar misschien moet deze promovendus nog andere doelstellingen hebben, behalve het ter beschikking stellen van historische kennis aan historisch geïnteresseerden? In Duitsland zijn in elk geval grotere ambities geformuleerd voor regionale geschiedschrijving. Naast 'Vermittlung von Fachwissen an die Geschichtsinteressierten', zou regionale geschiedbeoefening ook de rol van 'Vermittler zwischen Geschichtswissenschaft und Öffentlichkeit' en 'regionaler Dienstleister und Identitätsstifter' kunnen vervullen.²⁶²⁹ Op het gebied van deze intermediairfuncties, deze bredere 'Vermittlung', speelt het LGOG voor Limburg een belangrijke rol. Educatie en kennisoverdracht zijn speerpunten. Aan 'Vermittlung' is onder andere concrete invulling gegeven door de benoeming van een historisch consulent, die een schakelfunctie heeft tussen de wetenschap en de amateurhistorici, die kennismakelaar is en intermediair in het vertalen voor, en doorgeven aan een breed publiek van wetenschappelijke historische kennis. Het LGOG wil dus, door een schakelfunctie te vervullen tussen wetenschap en amateurhistorici, daarmee ook een doelgroep bereiken van lezers die niet slechts consumenten van 'geschiedenis' zijn maar, die actief, door verzamelen, bewaren en onderzoeken, die kennis vergroten.

Deze promovendus deelt de mening dat het belangrijk is dat amateurhistorici en heemkunde enerzijds, en wetenschappelijke discipline anderzijds, niet volledig uit elkaar groeien of gescheiden werelden blijven. De genoemde 'Vermittlung', de intermediairfunctie, is hier noodzakelijk. Daarom is ook wetenschappelijk werk gewenst dat de amateurhistoricus en de lokaal en regionaal historisch geïnteresseerde aanspreekt. Wat raakt aan de geschiedenis van individuele dorpen of (al dan niet voormalige) gemeenten, maar deze geschiedenis in een breder kader plaatst, is daarvoor bij uitstek geschikt. Dit proefschrift kan een intermediaire rol vervullen tussen de meer wetenschappelijke benadering en de kring van historisch en heemkundig geïnteresseerden doordat het op toegankelijke wijze kennis en gegevens die relevant zijn voor de geschiedenis van de regio en van specifieke plaatsen presenteert, zowel uit wetenschappelijke literatuur in diverse, niet voor iedereen toegankelijke talen, als uit talrijke ongepubliceerde archivalische bronnen. Het vormt voor verder onderzoek een wegwijzer naar relevante archivalische bronnen, die zich zowel in Nederlandse archieven binnen en buiten de provincie Nederlands Limburg als in buitenlandse archieven bevinden. Van de verwijzing naar ongepubliceerde bronnen betreft iets meer dan de helft niet-Nederlandse archieven, namelijk een kleine 40% Duitse en ruim 10% Belgische, plus een beetje Oostenrijkse. Een groot deel van deze bronnen is niet eerder benut voor de regionale geschiedschrijving van de beide provincies Limburg. De in dit proefschrift gepresenteerde kennis ondersteunt amateurhistorici op microniveau bij de interpretatie van literatuur en documenten. Er worden ook kwantitatieve gegevens gepresenteerd op regionaal en lokaal

²⁶²⁹ E. Bünz, 'Wozu Landesgeschichte?' Festvortrag zum 50. Jubiläum des Instituts für Geschichtliche Landeskunde an der Universität Mainz e.V. am 28. Juni 2010. www.regionalgeschichte.net. (augustus 2018)

niveau, die een stimulans kunnen zijn voor verder onderzoek naar de daarmee zichtbaar gemaakte ontwikkelingen en fenomenen.

Behalve door het proefschrift zelf, kan de daarin gepresenteerde kennis door de promovendus productief worden gemaakt door het geven van lezingen en door hulp en ondersteuning te bieden aan de auteurs van lokale (heemkundige) publicaties. Verder is de promovendus voornemens om actief worden op Wikipedia. Wikipedia is voor velen de eerste, en vaak de enige kennisbron. De geïnteresseerde leek die 'vrije rijksheerlijkheid' googelt, vindt daar vaak slechts de oude beweringen en veel verwijzingen naar verouderde literatuur, naast aperte verzinsels. De vele evidente onjuistheden op internetpagina's blijven tot nu toe vaak ongecorrigeerd. Op dit gebied kunnen de voor dit proefschrift verzamelde gegevens en kennis productief worden gemaakt. Daarmee is ook de tweede vraag beantwoord.

Terugkerend naar de eerste vraag en mogelijke doelstellingen voor regionale geschiedschrijving: regionale geschiedschrijving is ook als potentiële 'Identitätsstifter' genoemd. Geschiedenis wordt de laatste jaren weer meer gerelateerd aan identiteit en voor educatieve doelen belangrijk geacht. Gezamenlijke geschiedenis kan verbinden en identificatie mogelijk maken en versterken. Zou het in dit proefschrift gepresenteerde stukje regionale geschiedschrijving op het gebied van identiteit en mentaliteit (regionaal dan wel lokaal) enige bijdrage kunnen leveren of in elk geval relevante historische gegevens kunnen aandragen?

Dat de 'vrije rijksheerlijkheden' een onderdeel zijn van de regionale 'wordingsgeschiedenis' spreekt vanzelf, al is hun, in kwantitatieve zin, relatief geringe belang al aangegeven. De geschiedenis van 'vrije rijksheerlijkheden' is met name onderdeel van de geschiedenis van de algemene staatkundige versnippering van de regio, die invloed kan hebben gehad op de mentaliteit van zijn inwoners in dit 'land van heel veel grenzen' (Knotter). Maar is hun bijzondere status een factor geweest in het ontstaan van lokale 'identiteiten' en heeft de individuele geschiedenis van 'vrije rijksheerlijkheden' sporen achtergelaten in de mentaliteit van huidige (dorps)gemeenschappen? Heeft het zijn van 'vrije rijksheerlijkheid' en het (in een aantal gevallen) hebben van een band met het Heilige Roomse Rijk de mentaliteit beïnvloed van de inwoners en hun afstammelingen? Deze vragen moeten ontkennend worden beantwoord. Limburgers zien zelf wel verschillen in mentaliteit tussen nabijgelegen dorpen. Maar voor zover bijvoorbeeld Gulpen en Mechelen, die nu tot één gemeente behoren, een verschillende mentaliteit zouden kennen, is die niet het gevolg van het al dan niet 'vrije rijksheerlijkheid' geweest zijn. Zij kenden vóór 1800 feitelijk dezelfde bestuursvorm. Het 'geschichtsprägende Strukturelement' (Bünz) is niet de 'vrije rijksheerlijkheid' maar de heerlijkheid (op bestuurlijk niveau), en in algemene zin in nog belangrijkere mate de dorpsgemeenschap. Aan mentaliteitsgeschiedenis kan de bestudering van het fenomeen 'vrije rijksheerlijkheid' dus weinig toevoegen. Aan het versterken van de identiteit van lokale gemeenschappen zal dit proefschrift door het afbreken van het oude beeld van 'vrije rijksheerlijkheden', of het ontkennen dat Thorn een vorstendom was, ook niet direct bijdragen.

De 'vrije rijksheerlijkheden' zijn een in Nederlands Limburg gekoesterd idee. Toonbeelden van zelfstandigheid en eigenheid. 'Niemand dan de keizer boven zich.' In dit oude beeld lijkt een 'vrije rijksheerlijkheid' op het beroemde dorp in Gallië uit de Asterix-strips: een enclave die door toverkracht standhoudt in een vijandige omgeving, waarbij in plaats van toverkracht het Heilige Roomse Rijk deze positie mogelijk maakte. Het bewustzijn dat de territoriaal versnipperde regio lang perifeer is geweest ten opzichte van de grote landsheerlijkheden en de grote politieke en economische ontwikkelingen is volkomen terecht. Maar de oude staatsrechtelijke visie op 'vrije rijksheerlijkheden' zag vooral isolement en heel beperkte relaties, waarbij formele banden met het Rijk en incidentele contacten met de keizer en de verre instanties van het Rijk de zelfstandigheid legitimeerden. De 'vrije rijksheerlijkheden' zouden in deze visie vooral een bestaan los van de omgeving hebben gekend, in isolement, zich echter voortdurend bewust van hun bijzondere status ten opzichte van de door verschillende grote landsheren gedomineerde gebieden in de omgeving.

Welk beeld is daar in dit proefschrift voor in de plaats gesteld? Dit proefschrift laat zien dat 'vrije rijksheerlijkheden' onderdeel waren van een complexe en steeds veranderende omgeving, en dat hun heren en inwoners relaties daarmee onderhielden op verschillende niveaus. Het waren geen statische, staatkundig verstarde grootheden, uitsluitend naar binnen gericht, passief en lijdzaam, voortdurend in de slachtofferrol van de kleine tussen groten. Er bestond een verscheidenheid aan relaties en aan externe invloeden. Dit bood opties voor de heren en inwoners van 'vrije rijksheerlijkheden'. Er was dynamiek in de status en in externe betrekkingen, die de zich wijzigende omstandigheden reflecteerde. Zo verandert een te simpel beeld van naar binnen gekeerde 'vrije rijksheerlijkheden' en beperkte externe relaties in een sympathieker beeld, opener, flexibeler, meer verweven met de omgeving, 'moderner'. Interactie, relaties en verwevenheid als kernbegrippen, hoewel niet met het Rijk maar met de directere omgeving. Naar binnen én naar buiten gericht.

Dit te-simplificeren kan 'vrije rijksheerlijkheden' ook weer tot object van verder onderzoek maken wat deze relaties betreft. Het sjabloon, het eendimensionale beeld is uit de weg geruimd. Er is ruimte gemaakt voor een complexer en uiteindelijk interessanter beeld. Elke heerlijkheid heeft zijn eigen heel specifieke geschiedenis, ook wat externe relaties betreft. Dat maakt de bestudering van die historie, ook door amateurhistorici, alleen maar interessanter.

DANKWOORD

Veel werk voor een proefschrift gebeurt met de neus in de stukken en de boeken, of met de neus voor een scherm. Alleen maar niet eenzaam, weliswaar niet echt 'in gesprek met de vorigen', maar wel in contact met een verdwenen wereld, een andere maatschappelijke ordening, en met de beslommeringen van mensen in een andere tijd. Het eindresultaat komt echter alleen tot stand dankzij de begeleiding, hulp en ondersteuning van anderen.

Ik wil allereerst mijn dankbaarheid uitspreken naar mijn promotor prof. dr. Louis Berkvens en copromotor prof. dr. Bram van Hofstraeten. Hun zorg gold vooral de structuur, en de begrijpelijkheid voor de lezer.

Erkentelijk ben ik ook de leden van de leescommissie, prof. mr. Remco van Rhee, prof. mr. Beatrix van Erp-Jacobs, prof. dr. G.G.G.M.M. Martyn en prof. mr. René de Groot. De omvang van dit proefschrift heeft alle betrokkenen op de proef gesteld.

Dit proefschrift zou er niet zijn gekomen zonder Jacques van Rensch. Hij zette mij jaren geleden aan tot het schrijven en publiceren van mijn eerste artikel over een historisch onderwerp en stimuleerde mij later tot een eerste gesprek met professor Berkvens over een mogelijk proefschrift. Hij was (en is) steeds een stimulerende gesprekspartner.

Mijn dank gaat zeker uit naar Peter Heijkoop, die altijd geïnteresseerd was in mijn historisch onderzoek en die zich een onvermoeibaar en acribisch lezer toonde van de vele conceptversies van delen van dit proefschrift.

Wie de lijst van onuitgegeven bronnen bekijkt, zal beseffen hoe veel werk ik aan de medewerkers van archieven in binnen- en buitenland heb bezorgd. Ik dank allen voor hun behulpzaamheid en geduld.

De vele reizen naar archieven, duizenden uren elektriciteitsverbruik van de computer, en de verbruikte pakken papier betekenen dat dit proefschrift een zware 'CO2-footprint' heeft. Hopelijk compenseert mijn beperkte vleesconsumptie dat enigszins.

AFKORTINGEN VOOR DE BELANGRIJKSTE GERAADPLEEGBE ARCHIEVEN

AEL	Archives de l'État à Liège
AEL_C	AEL, Conseil Privé
ARA	Algemeen Rijksarchief (Brussel)
ARA_CdC	ARA, Chambres des Comptes
ARA_Aud	ARA, Archief van de Audiëntie
ARA_Leef	ARA, Archief kasteel Leefdael
ASH	Archiv Schloss Haag
BBL	Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde
BBL_P	BBL, Bestand AR 1-A Reichskammergericht, Streitige Gerichtsbarkeit (Prozesse)
BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum ('s-Hertogenbosch)
BHIC_RvB	BHIC, Raad van Brabant
EHCS-G	De Domijnen / Euregionaal Historisch Centrum Sittard-Geleen
GA	Gelders Archief (Arnhem)
GA_C	GA, Archief van de heren en graven van Culemborg
GA_HGZ	GA, Hof van Gelre en Zutphen
GA_GR	GA, Gelderse Rekenkamer
HHStA	Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv
LNRW_R	Landesarchiv Nordrhein-Westfalen, Abteilung Rheinland
LNRW_JB	LNRW, Abteilung Rheinland, Jülich-Berg II
LNRW_RKG	LNRW, Abteilung Rheinland, Reichskammergericht
LNRW_W	Landesarchiv Nordrhein-Westfalen, Abteilung Westfalen, Landsberg-Velen
NA	Nationaal Archief ('s-Gravenhage)
NA_S-G	NA, Archief van de Staten-Generaal
NWKA	LNRW_R, Niederrheinisch-Westfälisches Kreisarchiv
RAB	Rijksarchief te Brussel (voorheen Rijksarchief Anderlecht)
RAB_CF	RAB, Cour Féodale
RAB_OF	RAB, Office Fiscal
RAB_RvB	RAB, Raad van Brabant
RAH	Rijksarchief Hasselt
RAH_LvK	RAH, Leenzaal van Kuringen
RHCL	Regionaal Historisch Centrum Limburg (Maastricht)
RHCL_Els	RHCL, Vrije Rijksheerlijkheid Elsloo
RHCL_Eys	RHCL, Vrije Rijksheerlijkheid Eys
RHCL_HvG	RHCL, Hof van Gelder te Roermond

RHCL_LvO	RHCL, Landen van Overmaas
RHCL_PW	RHCL, Familie van Pallandt/Waldeck
RHCL_RKG	RHCL, Rijkskamergerrecht te Wetzlar
RHCL_Wijl	RHCL, Heerlijkheid en Schepenbank Wijlre
RHCL_Wit	RHCL, Vrije Rijksheerlijkheid Wittem, later Graafschap
SAA	Stadtarchiv Aachen
SAA_Mis	SAA, Missivale
SAA_NHL	SAA, Nachlass Hugo Loersch
SAA_PA	SAA, Protocollum Appellationis
SAA_RKG	SAA, Reichskammergericht
SAA_SP	SAA, Städtische Prozesse
SAK_H	Stadtarchiv Kerpen, Archiv Burg Hemmersbach
StAAm	Staatsarchiv Amberg, Fürstentum Pfalz-Sulzbach, Geheime Registratur

ONUITGEGEVEN BRONNEN

Nederland

Regionaal Historisch Centrum Limburg (Maastricht)

Archief van de vrije Rijksheerlijkheid Wittem, later Graafschap: inv.nrs. 1a, 4, 57, 103, 215, 227, 230, 231, 268, 269, 270, 273, 274, 275, 276, 278, 281, 282, 283, 287, 288, 289, 291, 292, 296, 297, 299, 304, 410, 1005, 1006, 1021, 1042, 1057, 1102, 1103, 1106, 1110, 1119, 1122, 1193, 1195, 1196, en de oude inv.nrs. 1034, 1035, 1036, 1037, 1038, 1040 (nu verplaatst naar Vrije Rijksheerlijkheid Eys).

Vrije Rijksheerlijkheid Eys: inv.nrs. 502, 503, 508, 511, 512, 513, 514, 515, 516.

Familie Van Pallandt/Waldeck: inv.nrs. 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 508, 522, 523, 525, 526.

Rijkskamergerecht: inv.nrs. 1, 5, 15, 23, 24, 33, 41, 46, 51, 55, 56, 57, 58, 61, 67, 68, 70, 76, 77, 80, 91, 95, 100, 116, 117, 121, 123, 124, 125, 176, 177, 178, 188, 189, 196, 199, 200, 201, 215, 219, 233, 234, 235, 236, 247, 249, 250, 254, 256, 257, 269, 270, 271, 272, 273, 277, 280, 286, 291, 305.

Vrije Rijksheerlijkheid Thorn 01.187A: inv.nrs. 5, 16, 483, 510, 544, 554, 555.

Vrije Rijksheerlijkheid Thorn 01.187B: inv.nrs. 729, 736, 747, 771, 861, 865, 882, 884, 885, 886, 997.

Vrije Rijksheerlijkheid Thorn 01.187C: inv.nrs. 18818/43, /48, /92, /94, /96, /106, /110, /122, /133, 18796.

Kerspels in het Vorstendom Thorn (Baexem, Ell, Haler, Ittervoort en Stramproy) 01.187D: inv.nr. 253.

Hof van Gelder te Roermond: inv.nr. 880.

Hof van Gelder te Roermond, Processen: inv.nrs. 1067, 1493, 1508, 1863, 1942, 2058, 2603, 2813, 2853, 2900, 2927, 2963, 3044, 3045, 3284.

Archief van de heerlijkheid en Schepenbank Wijlre: inv.nrs. 1, 4, 5, 7, 11, 104, 141, 252, 253, 410, 468, 469, 470.

Landen van Overmaas: inv.nrs. 622, 632, 941, 3881, 4039, 4077, 8623, 9990, 9991.

Archief van de vrije Rijksheerlijkheid Elsloo: inv.nrs. 134, 201, 222, 246, 247.

Archief De Bounam de Rijckholt: inv.nrs. 457, 462, 478, 484.

Schepenbank Rijckholt: inv.nrs. 13, 18, 19.

Vrije Rijksheerlijkheid Stein: inv.nrs. 11, 14, 55.

Vrije Rijksheerlijkheid Limbricht: inv.nrs. 399, 711.

Nalatenschap Janssen de Limpens: inv.nrs. 1, 13.

Archief familie de Borchgrave d'Altena: inv.nrs. 83, 84.

Klooster Hoog-Cruts te Noorbeek/Slenaken: inv.nrs. 781, 1001.

Schepenbank Wessem: inv.nr. 97.

Archieven van het graafschap Gronsveld en de heerlijkheid Slenaken: inv.nr. 228.

Archief Kasteel Terworm te Heerlen: inv.nr. 7.

Kasteel Well: aanwinsten uit de nalatenschap van A.F. van Beurden: inv.nr. 25.

Archieven van het Provinciaal Bestuur: inv.nr. 12379.

Kaartencollectie: inv.nr. 308-d.

Nationaal Archief ('s-Gravenhage)

Archief van de Staten-Generaal: inv.nrs. 1065, 1100, 3239, 5680, 5838, 5876, 5877, 11139, 11140, 12548.494, 12550.124, 12551.86, 12551.152, 12551.165, 12553.48, 12553.65, 12553.74, 12553.78.3.

Collectie Fagel: inv.nr. 1742.

Archief Van den Bergh: inv.nr. 2375.

Archief Raadpensionaris Van der Heim: inv.nr. 518.

Brabants Historisch Informatie Centrum ('s-Hertogenbosch)

Raad van Brabant: inv.nrs. 2, 3, 5, 149, 314, 392, 393, 394, 395, 411, 412, 413, 516, 819, 823, 824, 825, 826, 833, 366.0385, 466.0440, 447.0181, 447.0439, 788.1374, 788.1437, 788.1851, 788.3048, 788.3313, 788.3383.

Gelders Archief (Arnhem)

Hof van Gelre en Zutphen: inv.nrs. 660, 661, 1046, 1047, 1049, 1055, 1066, 1068, 1069, 1070, 5128.

Archief van de heren en graven van Culemborg: inv.nrs. 378, 432, 923, 1430, 6590, 7703a.

Gelderse Rekenkamer: inv.nrs. 432, 1069, 1105.

De Domijnen / Euregionaal Historisch Centrum Sittard-Geleen

Archief van de parochie H. Salvius te Limbricht: inv.nrs. 333, 356, 379, 463, 468, 707.

Archiefbescheiden uit de collectie Smeets betreffende Limbricht: inv.nrs. 4, 19, 20.

Schepenregister Sittard: inv.nr. 32.

Gemeentearchief Roermond

Archief Parochie H. Michaël te Thorn: inv.nrs. 212, 215, 218.

Hoofdgerecht van Roermond: inv.nr. 1334.

Gemeentearchief Venlo

Archief Stadsbestuur Venlo: inv.nr. 2422.

Gemeentearchief Weert

Oud-administratief archief van Weert: inv.nr. 114.

Duitsland

Landesarchiv Nordrhein-Westfalen, Abteilung Rheinland (Duisburg)

Niederrheinisch-Westfälisches Kreisarchiv: Afdeling I, inv.nrs. A8, A11, G2, H15, K5, K6, R10, T2, T6; Afd. II, inv.nrs. C15, K5, P3; Afd. III, inv.nrs. 10, 29, 68, 83; Afd. V, inv.nrs. 7, 8, 11; Afd. VI, inv.nr. 3; Afd. VIII, inv.nrs. 3, 4, 6, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 22, 25, 31, 33, 34, 36, 38, 40, 41, 50, 60a, 87; Afd. IX, inv.nrs. 1, 2, 11, 12, 14, 49, 53, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 68, 71, 75, 76, 77, 80, 81; Afd. X, inv.nrs. 11, 72, 73, 76, 77; Afd. XII, inv.nrs. 9, 15, 16, 17, 17a, 18, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40; Afd. XIII, inv.nrs. 4, 6, 33.

Reichskammergericht: inv.nrs. 286, 311, 502, 507, 544, 550, 1820, 1987, 2622, 2624, 2742, 2756, 3461, 3506, 3704, 4846, 5658, 5659.

Jülich-Berg II: inv.nrs. 3518, 3521, 3550, 4315, 4318, 6004, 6017, 6018, 6019.

Jülich-Berg, Lehen, Generalia, Akten: inv.nrs. 15, 19, 24, 28, 29, 31, 32, 41.

Jülich, Lehen, Spezialia, Akten: inv.nrs. 63, 100.

Jülich, Mannkammerlehen: inv.nrs. 165, 209, 214.

Jülich, Unterherrschaften, Akten II: inv.nrs. 1, 2.

Jülich, Unterherrschaften, Akten III: inv.nrs. 33, 39.

Kurköln: inv.nrs. 1286, VI.238.

Paffendorf, Akten, inv.nrs. 5,20, 5,20a.

Heinsberg, Urkunden: inv.nrs. 153, 326, 333, 336.

Jülich-Berg, Gerichte, Amt Born und Millen, Gericht Limbricht: inv.nr. 220.

Kleve-Mark, Akten, inv.nrs. 2996, 3691.

Stift Essen, Urkunden: inv.nr. 1927.

Stadtarchiv Aachen

Reichskammergericht: inv.nrs. A70, A74, B2433, B4301, B4302, B4303, B4304, B5666, B5667, B5745a, B5745b, B5974, B5985, C292, E2000, G3, L1991, R962, S3265, S3266, S5324, W326.

Missivale: 1656-1662, 1662-1673, 1673-1681, 1681-1697, 1697-1706, 1706-1714, 1714-1725, 1726-1748, 1748-1775, 1782-1792.

Protocollum Appellationis: 1691-1717, 1731-1759, 1760-1773, 1773-1782, 1788-1793.

Nachlass Hugo Loersch: inv.nrs. 6, 8, 12.

Städtische Prozesse: inv.nr. 4-73.

Ratsprotokolle: 1715.

Urkunden: Y59.

Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde

Reichskammergericht, Urteilsbücher: inv.nrs. 3, 5, 14, 27, 31, 34, 37, 40, 42, 43, 45, 62, 63, 67, 68, 69, 71, 79, 80, 81, 83, 84, 90, 95, 96, 97, 98, 102.

Reichskammergericht, Prozesse: inv.nrs. 36, 37, 38.

Stadtarchiv Kerpen

Archiv Burg Hemmersbach, Akten: inv.nrs. 195b, 261, 262, 263, 266, 267/1, 267/2, 268, 270.

Archiv Burg Hemmersbach, Urkunden: inv.nrs. 13, 14, 39a, 61, 104, 182a.

Staatsarchiv Amberg

Fürstentum Pfalz-Sulzbach, Geheime Registratur: inv.nrs. 46, 47, 48, 49, 53.

Archiv Schloss Haag

Inv.nrs. 3349, 4604, 4774, 4816.

Landesarchiv Nordrhein-Westfalen, Abteilung Westfalen (Münster)

Gesamtarchiv von Landsberg-Velen, Raesfeld – Akten, inv.nrs. 33700, 33701, 33705.

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (Berlin)

Geheimer Rat, Auswärtige Beziehungen, Akten: inv.nr. 5289.

Hessisches Staatsarchiv Marburg

Waldeckische Ältere Kanzleien: inv.nr. 115.15.

Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek Jena

Inv.nr. 2 Bud.Ded.14 (26).

België

Algemeen Rijksarchief (Brussel)

Chambres des Comptes: inv.nrs. 15767, 15768, 15809, 16587, 16588, 16589, 16590, 17103, 17104, 17066, 20201, 20202, 20203, 20204.

Archief van de Audiëntie: inv.nrs. 1399/16, 1436/2, 1470/4, 1472/15, 1498, 2149/4.

Jointe des terres contestées: inv.nrs. 518, 651.

Jointe des Administrations et des Affaires des Subsidies: inv.nr. 1291.

Grote Raad van Mechelen, Processen in eerste aanleg: inv.nr. 3648.

Registres de la Chambre des Comptes: inv.nr. 1.

Archief kasteel Leefdael: inv.nr. 30.

Archief familie de Gavre: inv.nr. 71.

Rijksarchief te Brussel (v/h Anderlecht)

Cour Féodale: inv.nrs. 145, 495, 496, 501, 504, 505, 509, 510, 516, 520, 618, 734, 982, 1698.

Office Fiscal: inv.nrs. 6878, 6882, 6884, 6888, 6921, 6949, 6950, 6956, 6958, 7023, 7056, 7071, 7073.

Raad van Brabant, Processen van adel, eerste reeks: inv.nrs. 152, 267, 325, 818, 928, 1269.

Raad van Brabant, Processen van particulieren, tweede reeks: inv.nr. 1169.

Rijksarchief Hasselt

Leenzaal van Kuringen: inv.nrs. 603, 604, 638, 644, 740, 808, 1525, 1526.

Archives de l'État à Liège

Conseil Privé: inv.nrs. 51, 71, 101, 102, 103, 104, 107, 2707, 2854, 2995, 2998.

Oostenrijk

Österreichisches Staatsarchiv (Wien)

Haus-, Hof- und Staatsarchiv

Reichshofrat, Miscellanea Gratialis, lateinische Expedition: inv.nrs. 4, 22, 42.

Reichshofrat, Judicialia Decisa: inv.nrs. 11, 12, 16, 115.

Reichshofrat, Alte Prager Akten: inv.nrs. 325, 326.

Reichshofrat, Gratialis Feudalia, Confirmationes privilegiorum, deutsche Expedition: inv.nrs. 46, 89.

Mainzer Erzkanzlerarchiv, Reichsmatrikelmoderationen: inv.nrs. 1b, 4.

Allgemeines Verwaltungsarchiv

Adelsarchiv, Reichsadelsakten: inv.nr. 434.25.

GEPUBLICEEERDE BRONNEN

- Aitzema, L. van, *Saken van staet en oorlogh* (Deel V) (tweede editie, 's-Gravenhage 1670).
- Bewer, J.W., ed., *Sammlung einiger bei den Göllich- und Bergischen Dikasterien entschiedenen Rechtsfällen auch der merkwürdigen Edikten und Normal-Verordnungen* (Band III) (Düsseldorf 1798).
- Büsching, A.F., *Neue Erdbeschreibung* (VII) (Schaffhausen 1770).
- Bundschuh, J.K., *Versuch einer Historisch-Topographisch-Statistischen Beschreibung der unmittelbaren Freyen Reichs-Ritterschaft in Franken nach seinen sechs Orten* (Ulm 1801).
- Chapeauville, J., *Gesta Pontificum Leodiensium Scripserunt Auctores Praecipui, Ad Seriem Rerum & Temporum Collocati, Ac in Tomos distincti* (Tome III) (Luik 1616).
- Cramer, J.U. von, *Observationes juris universi ex praxi recentiori supremorum imperii tribunalium* (...) (Darmstadt 1792).
- Fischer, C., *Geschlechtsreihe der Häuser Isenburg, Wied und Runkel* (Mannheim 1778).
- Goldast, M.H., *Collectio Constitutionum Imperialium* (I) (1615).
- Höpfner, L.J.F., *Deutsche Encyclopädie oder Allgemeines Real-Wörterbuch aller Künste und Wissenschaften* (Band 11) (Frankfurt 1786).
- Knipschildt, P., *Tractatus politico-historico-juridicus de juribus et privilegiis civitatum imperialium tam generalibus quam specialibus* (...) (Ulm 1657).
- Leibnitz, G.W., *De jure suprematus ac legationis principum Germaniae* (1678).
- Louvrex, M.G. de, *Recueil des édits, reglemens, privilèges, concordats et traitez du pais de Liège et Comté de Looz* (Deel I) (Luik 1714).
- Louvrex, M.G. de, en B. Hodin, *Recueil contenant les édits et reglemens faits pour le pais de Liège & Comté de Looz* (Deel 4) (Luik 1752).
- Lünig, J.Chr., ed., *Teutsches Reichsarchiv* (Band 2) (Leipzig 1713).
- Meyer, K. F., *Aachensche Geschichten* (Aken 1781).
- Miraeus, A., en J.F. Foppens, *Opera diplomatica et historica* (Deel I) (Brussel 1723).
- Moser, J.J., *Historisch- und rechtlicher Beweis in Possessorio & Petitorio, daß die Reichs-freye Herrschafft Homburg an der Marck keine Zugehör der Reichs-Graffschafft Sayn, mithin auch kein Chur-Pfälzisches Lehen, sondern eine Reichs-freye allodiale Herrschafft (...) seye* (Wetzlar 1751).
- Moser, J.J., *Von denen Teutschen Reichs-Ständen, der Reichs-Ritterschafft, auch denen übrigen unmittelbaren Reichs-Glidern* (Neues teutsches Staatsrecht Band IV) (Frankfurt 1767).
- Moser, J.J., *Von der Teutschen Reichs-Stände Landen, deren Landständen, Unterthanen, Landes-Freyheiten, Beschwerden, Schulden und Zusammenkünften* (Frankfurt/Leipzig 1769).
- Moser, J.J., *Zusätze zu seinem neuen Teutschen Staatsrecht* (Band I) (Frankfurt 1781).

- N.N., *Neueste Sammlung auserlesener Deductionen: Worinn allerhand wichtige Fragen aus dem Staats- Lehen- und Privat-Recht, in verschiedenen bey denen höchsten Reichs-Gerichten anhängigen Rechts-Sachen, ausgeführt werden* (Band I) (Wetzlar 1771).
- N.N., *Handvesten en onuitgeeevene charters behoorende tot de beschrijving en chronijk van Nijmegen* (...) (Nijmegen 1785).
- N.N., *Beyträge zur Beförderung der Ordinari-Visitation bey dem Kaiserlichen und Reichs-Kammergericht* (Band 8) (1791).
- Pütter, J.S., *Unpartheyisches rechtliches Bedenken über die zwischen der Krone Böhmen und den Herren von Zedtwitz wegen Mittelbarkeit oder Unmittelbarkeit der Herrschaft Asch obwaltende Streitigkeit* (Göttingen 1772).
- Rousseaud de la Combe, G. du, ed., *Oeuvres de M. Antoine D'Espeisses* (Tome 3) (Lyon 1750)
- Schweders, C.H., *Theatrum historicum praetensionum et controversiarum illustrium oder historischer Schauplatz der Ansprüche und Streitigkeiten hoher Potentaten und anderer regierenden Herrschaften in Europa* (suppliret und cont. von Adam Friedrich Glafeyn) (Leipzig, 1727).
- Senckenberg, H.C. von, en J.J. Schmauss ed.: *Neue und vollständigere Sammlung der Reichsabschiede, welche von den Zeiten Kayser Conrads des II bis jetzo, auf den Teutschen Reichs-Tägen abgefasset worden, sammt den wichtigsten Reichs-Schlüssen, so auf dem noch fürwährenden Reichstage zur Richtigkeit gekommen sind* (Frankfurt 1747; herdruk Osnabrück 1967).
- Stuben, J., *Vindiciae consilarii Thorensis celsissimae et reverendissimae dominae principi et abbatissae suae in Thor tanquam ibidem Immediato Statui S.R. Imperii, ac propterea in omnibus eiusdem, et Circuli Westphalici respective Comitii et Conventibus Civilitatem, sessionem et votum obtinenti, territorialem in eodem loco superioritatem pro nunc in umbra tantum afferentes* (...) (1697).
- Tirion, I., *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden* (Deel II) (Amsterdam 1740).
- Regesta Imperii* (online database www.regesta-imperii.de).

LITERATUURLIJST²⁶³⁰

- Abeele, A. van den, ‘“La Parfaite Egalité” à l’Orient de Bruges. Un coin du voile soulevé’, in: *Bulletin Trimestriel du Crédit Communal de Belgique* (januari 1985) 13-34.
- Aders, G., e.a., *Die Geschichte der Grafen und Herren von Limburg und Limburg-Styrum und ihrer Besitzungen* (Teil II, Band 4) (Assen/Münster 1968).
- Aders, G., en H. Richter ed., *Das Staatsarchiv Münster und seine Bestände, Band 2: Gerichte des Alten Reiches, Teil 2: Reichskammergericht L-Z, Reichshofrat* (Veröffentlichungen der staatlichen Archive des Landes Nordrhein-Westfalen, Reihe A: Inventare staatlicher Archive) (Münster 1968).
- Agt, J.F. van, *De monumenten van geschiedenis en kunst: Zuid-Limburg. Vaals, Wittem en Slenaken* (’s-Gravenhage 1983).
- Alberts, W. Jappe, *Geschiedenis van de beide Limburgen* (Deel I) (Assen 1972).
- Alberts, W. Jappe, *Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse territoria tussen Maas en Rijn ± 1288 – ca. 1500* (Deel II) (Assen 1982).
- Alger, J.G., ‘A Scottish Free-Lance: Sir Andrew Melville’, in: *The Scottish Review* (Londen 1895).
- Angermeier, H. ed., *Deutsche Reichstagsakten, Mittlere Reihe* (Band 5, 2. Teil) (Göttingen 1981).
- Angermeier, H., *Die Reichsreform 1410-1555: die Staatsproblematik in Deutschland zwischen Mittelalter und Gegenwart* (München 1984).
- Antweiler, W., e.a. ed., *Das Hauptstaatsarchiv Düsseldorf und seine Bestände: Reichskammergericht* (Veröffentlichungen der staatlichen Archive des Landes Nordrhein-Westfalen, Reihe A: Inventare staatlicher Archive Band 9, Teile 1–9) (Siegburg 1991-2003).
- Aretin, K.O. von, *Das Alte Reich, 1648-1806* (Band III) (Stuttgart 1997).
- Arndt, J., *Das niederrheinisch-westfälische Reichsgrafenkollegium und seine Mitglieder (1653-1806)* (Mainz 1991).
- Aubin, H., *Die Entstehung der Landeshoheit nach niederrheinischen Quellen: Studien über Grafschaft, Immunität und Vogtei* (Berlijn 1920).
- Auer, L., ‘Der Kriegsdienst des Klerus unter den sächsischen Kaisern’ (2. Teil), in: *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* (Band 80) (1972) 48-70.
- Auer, L., ‘The role of the Imperial Aulic Council’, in: R.J.W. Evans e.a. ed., *The Holy Roman Empire 1495-1806* (Oxford 2011) 63-75.

²⁶³⁰ Er is voor gekozen niet alle gebruikte archiefinventarissen te vermelden. Alleen wanneer in de tekst verwezen wordt naar de inleiding van inventarissen, of wanneer inventarissen gebruikt zijn voor kwantitatieve analyse, zijn deze inventarissen in de literatuurlijst opgenomen.

- Augustus, L., e.a. ed., *De Brabantse lenen tussen Maas en Rijn* (Fontes Rodenses 2) (Kerkrade 1994).
- Aulinger, R., ed., *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V.* (Band 16: Der Reichstag zu Worms 1545) (München 2003).
- Aulinger, R., en S. Schweinzer-Burian, 'Habsburgische und reichsständische Präsenz auf den Reichstagen 1521-1555', in: F. Hederer e.a. ed., *Handlungsräume: Facetten politischer Kommunikation in der frühen Neuzeit; Festschrift für Albrecht P. Luttenberger zum 65. Geburtstag* (München 2011) 109-164.
- Baelde, M., 'De kerkelijke subsidies in de Nederlanden onder Karel V (1532-1555)', in: *Revue Belge de philologie et d'histoire* (Tome 43 fasc. 4) (1965) 1243-1271.
- Baerten, J., 'Hadden de graven van Loon rechten in de omgeving van Roermond?', in: *Libellus festivus* (Roermond 1964) 15-24.
- Baerten, J., *Het graafschap Loon (11de-14de eeuw): ontstaan, politiek, instellingen* (Maaslandse monografieën 9) (Assen 1969).
- Batta, E.C.N.A., e.a. ed., *Limburg's Verleden* (Deel II) (Maastricht 1968).
- Bauduin, H.O.J.H., en J.C.G.M. Janssen, 'Aspecten van de Limburgse landbouwgeschiedenis', in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* (XIV) (1969) 1-102.
- Baumann, A., e.a. ed., *Prozessakten als Quelle* (Quellen und Forschungen zur höchsten Gerichtsbarkeit im Alten Reich, Band 17) (Keulen 2001).
- Baumann, A., *Die Gesellschaft der Frühen Neuzeit im Spiegel der Reichskammergerichtsprozesse* (Keulen 2001).
- Baumann, A., 'Die Nutzung von Reichskammergericht und Reichshofrat durch Nassau und Waldeck während des Dreißigjährigen Krieges' (lezing, 2008). Samenvatting: www.hsozkult.de/conferencereport/id/tagungsberichte (januari 2018).
- Baumann, A., ed., *Die Affäre Papius* (Petersberg 2012).
- Bax, W., *Het Protestantisme in het bisdom Luik en vooral te Maastricht 1557-1612* ('s-Gravenhage 1941).
- Belonje, J., 'Cartils en Rode Cartils', in: *Liber amicorum Edm. M.A.H. Delhougne* (Roermond, 1982) 51-57.
- Below, G. von, 'Geschichte der direkten Staatssteuern in Jülich und Berg bis zum geldrischen Erbfolgekrieg', in: *Zeitschrift des Bergischen Geschichtsvereins* (26) (1890) 1-84 en (28) (1892) 1-205.
- Below, G. von, 'Urkunden und Akten zur Geschichte der Steuern in Jülich und Berg', in: *Zeitschrift des Bergischen Geschichtsvereins* (29) (1893) 1-132.
- Berg, P.J.J. ter, *De Vrijheerlijkheid en de Vrijheren van Dalenbroeck te Herkenbosch in 1777* (Laren/Herkenbosch 1977).
- Berkvens, A.M.J.A., 'De vrije rijksheerlijkheid Kessenich, van Brabants en Guliks leen tot Gelders "Territoir", 1699-1715', in: *PSHAL* (1986) 149-176.
- Berkvens, A.M.J.A., *Plakkatenlijst Overkwartier 1665-1794* (Deel I) (Nijmegen 1990).

- Berkvens, A.M.J.A., 'Gebiedsuitbreiding van de Zuidelijke Nederlanden à titre de Gueldre, 1570-1702', in: J. Stinner e.a. ed., *Het hertogdom Gelre* (Utrecht 2003) 86-91.
- Berkvens, A.M.J.A., 'De kanunnik Joannes Stuben als auctor intellectualis van het Rijksvorstendom Thorn (1688-1721)', in: A.M.J.A. Berkvens en Th.J. van Rensch ed., *Wordt voor Recht gehouden. Opstellen ter gelegenheid van vijftieng jaar Werkgroep Limburgse Rechtsgeschiedenis (1980-2005)* (Maastricht 2005) 191-210.
- Berkvens, A.M.J.A., "'Zur Abkurtzung unnötiger Processualweitlaufigkeiten'", Een bijdrage over de geschiedenis van het Hof van Appel te Thorn 1718-1795', in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* (84) (2006), 121-148.
- Berkvens, A.M.J.A., "'Cort onvertogen recht" te Thorn in 1651', in: A.M.J.A. Berkvens en Th.J. van Rensch ed., *In hoede van rechte gekeerd. Opstellen ter gelegenheid van dertig jaar Werkgroep Limburgse Rechtsgeschiedenis* (Maastricht 2010) 151-166.
- Berkvens, A.M.J.A., 'Adellijke concurrentie tegenover de landsregering', in: M. van Driel e.a. ed., *Adel verbindt: elitevorming en standcultuur in Noordwest-Duitsland en de Nederlanden van de 15e tot de 20e eeuw* (Forschungen zur Regionalgeschichte 64) (Paderborn 2010) 39-55.
- Berkvens, A.M.J.A., 'Spaans en Oostenrijks Gelre: Soevereine Raad te Roermond 1580-1795', in: Berkvens, A.M.J.A., e.a. ed., *Rechtspraak in Roermond, Van Soevereine Raad naar Rechtbank Limburg (1580-2012)* (Hilversum 2013).
- Berkvens, A.M.J.A., 'Staatkundige en institutionele geschiedenis van de Limburgse territoria, 1548-1795', in: P. Timmers e.a. ed., *Limburg. Een geschiedenis* (Maastricht 2015) 19-115.
- Bittner, L., e.a. ed., *Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder seit dem Westfälischen Frieden (1648)* (Band I 1648-1715) (Berlijn 1936).
- Blickle, P., *Landschaften im Alten Reich. Die staatliche Funktion des gemeinen Mannes in Oberdeutschland* (München 1973).
- Blickle, P., 'Alternativen zur frühmodernen Staatsbildung im Kleinterritorium', in: D. Langewiesche ed., *Kleinstaaten in Europa / Symposium am Liechtenstein-Institut zum Jubiläum 200 Jahre Souveränität Fürstentum Liechtenstein 1806-2006* (Liechtenstein 2007) 59-78.
- Blok, P.J., en P.C. Molhuysen ed., *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (Deel 1) (1911) en (Deel 9) (1933).
- Bock, E., ed., *Deutsche Reichstagsakten unter Maximilian I.* (Band III) (Göttingen 1972).
- Boel, W.M. van de, 'Facetten uit de Middeleeuwse historie van Weert', in: *Weert in woord en beeld: jaarboek voor Weert* (1988) 128-144 en (1989) 23-32.
- Boeren, P.C., 'Frankische tijd en vroege middeleeuwen', in: E.C.N.A. Batta e.a. ed., *Limburg's Verleden* (Deel II) (Maastricht 1967) 1-67.
- Boeren, P.C., 'Bestuurs- en rechtsinstellingen c. 1300-1500', in: E.C.N.A. Batta e.a. ed., *Limburg's Verleden* (Deel II) (Maastricht 1967) 68-117.
- Bolsée, J. en Ch.A.J.J.M. Terlinden ed., *Recueil des ordonnances des Pays-Bas Deuxième série: 1506-1700* (deel VII) (Brussel 1957) en (deel VIII) (Brussel 1978).

- Bormans, S., *Les seigneuries allodiales du Pays de Liège* (Luik 1867) 37-39.
- Bormans, S., en E. Schoolmeesters ed., *Cartulaire de l'église Saint-Lambert de Liège* (Tome I) (Brussel 1893); (Tome II) (Brussel 1895); (Tome IV) (Brussel 1914); (deel VI) (Brussel 1933).
- Boshof, E., 'Untersuchungen zur Kirchenvogtei in Lothringen im 10. und 11. Jahrhundert', in: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* (Band 96) (Weimar 1979).
- Bouveroux, B., 'Kessenich – Vrije rijksheerlijkheid', in: *Het Oude Land van Loon* (XIV) (1959) 83-99.
- Brands, L.A.M., *Het Tractaat van Fontainebleau (1785) en zijn betekenis voor het Land van Overmaas* (doctoraalscriptie, Sittard 1965).
- Broers, E.J.M.F.C., *Beledigingszaken voor de Staatse Raad van Brabant 1586-1795* (Brabantse rechtshistorische reeks deel 9) (Assen 1996).
- Brouwer, H.H.J., en T. Joosen, *Margareta Dochter tot Brederode* (Thorn 2013).
- Buchner, M., 'Das fingierte Privileg Karls des Grossen für Aachen. Eine Fälschung Reinalds von Dassel', in: *ZAGV* (47) (1925) 179-254.
- Buck, G., *Rund um den Hutturm* (Bürgerbrief Bürgerverein Walsdorf) (Nr. 37) (juni 1987).
- Busch, T., *Herrschen durch Delegation: reichsgräfliche Herrschaft zu Ende des 17. und im 18. Jahrhundert am Beispiel der Reichsgrafschaft Solms-Rödelheim* (Darmstadt 2008).
- Carré, P., *Les avoueries des églises liégeoises, XIe-XVe siècles* (proefschrift, Luik 2009).
- Chestret de Haneffe, J. de, *Histoire de la Maison de la Marck* (Luik 1898).
- Chijs, P.O. van der, *De munten der voormalige Graven en Hertogen van Gelderland: van de vroegste tijden tot aan de pacificatie van Gend* (Haarlem 1852).
- Chijs, P.O. van der, *De munten der Leenen van de voormalige hertogdommen Brabant en Limburg, enz.: van de vroegste tijden tot aan de Pacificatie van Gend* (Haarlem 1862).
- Claessens, V.Th.J., e.a., *Berg en Terblijt, Van twee heerlijkheden naar een gemeente* (Valkenburg 1981).
- Clauss, M., *Die Untervogtei: Studien zur Stellvertretung in der Kirchenvogtei im Rahmen der deutschen Verfassungsgeschichte des 11. und 12. Jahrhunderts* (Bonner historische Forschungen Band 61) (Siegburg 2002).
- Coels von der Brügghen, L., 'Die Schöffen des Königlichen Stuhls von Aachen', in: *ZAGV* (50) (1928) 1-596.
- Cools, C.H.I.C., *Mannen met macht: edellieden en de moderne staat in de Bourgondisch-Habsburgse landen (1475-1530)* (Zutphen 2001).
- Coppens, H., *Inventaris van het archief van de Leenzaal van Kuringen* (Brussel 1976).
- Correns, Th., *Abhandlung über den vorzüglichen Unterschied zwischen den ehemaligen Landes-Rechten, Gewohnheiten, landständischen und unterherrschaftlichen Verfassungen des Kurfürstenthums Köln, der Herzogthümer Jülich und Berg, und der Successions-Rechte der ehemaligen Reichsstadt Köln: nebst Vergleichen mit dem französischen bürgerlichen Gesetzbuch* (Keulen 1826).

- Corsten, S., 'Die Herren von Sittard bis 1400', in: *Sittard, uit bronnen geput* (Sittard 1993) 88-95.
- Crassier, L. de, 'Comté de Hornes. – Cour féodale et nouvelles seigneuries', in: *PSHAL* (65) (1929) 370-375.
- Crassier, L. de, 'Dictionnaire historique du Limbourg néerlandais de la période féodale à nos jours', in: *PSHAL* (67) (1931) 43-147, (68) (1932) 153-250 en (73) (1937) 289-342.
- Creemers, C., 'Aanteekeningen over het dorp Stramproy, eene bijdrage tot de geschiedenis van het rijksvorstendom Thorn', in: *PSHAL* (9) (1872) 202-204.
- Cuvelier, J., en J. Lefèvre (ed.), *Correspondance de la cour d'Espagne sur les affaires des Pays-Bas au XVII siècle IV: Précis de la Correspondance de Philippe IV (1647-1665)* (Brussel 1933).
- Damen, M.J.M., 'Heren met banieren. De baanrotsen van Brabant in de vijftiende eeuw', in: M.J.M. Damen en L.H.J. Sicking ed., *Bourgondië voorbij: de Nederlanden 1250-1650* (Hilversum 2010).
- Daris, J., *Histoire du diocèse et de la principauté de Liège pendant le XVIIe siècle* (Luik 1877).
- Dick, B., *Die Entwicklung des Kameralprozesses nach den Ordnungen von 1495 bis 1555* (Quellen und Forschungen zur höchsten Gerichtsbarkeit im alten Reich, Band 10) (Keulen 1981).
- Domsta, H.J., *Geschichte der Fürsten von Merode im Mittelalter* (Band I) (Düren 1974) en (Band II) (Düren 1981).
- Doppler, P., 'Schepenbrieven van het kapittel van St. Servaes te Maastricht' (vervolg), in: *PSHAL* (39) (1903) 272-376.
- Doppler, P., 'Verpanding van de rijksheerlijkheid Slenaken aan den heer van Mheer in 1638', in: *De Maasgouw* (26) (1904) 68-70.
- Doppler, P., 'Namen van schouten, schepenen enz. van de hooggerechten te Maastricht', in: *De Maasgouw* (40) (1920) 67-69.
- Doppler, P., 'Lijst der proosten van het Vrije Rijkskapittel van St. Servaas te Maastricht (800-1797)', in: *PSHAL* (72) (1936) 141-242.
- Dormans, E., 'De financiële verhoudingen en belastingen in de Staatse Landen van Overmaze omstreeks 1750', in: H. Boels ed., *Overheidsfinanciën en het Koninkrijk, 1600-1850* (Hilversum 2012) 83-117.
- Dotzauer, W., *Die Deutschen Reichskreise in der Verfassung des alten Reiches und ihr Eigenleben (1500-1806)* (Darmstadt 1989).
- Drubbers, J., ed., *De geschiedenis van kasteel Stein en zijn bewoners* (Stein 2011).
- Duerloo, L., *Wapenboek van de Belgische adel: van de 15de tot de 20ste eeuw* (Brussel 1992).
- Dyserinck, H., 'De militaire gouverneurs van Maastricht, 1567-1794', in: *PSHAL* (28) (1912) 128-130.
- Ehrenpreis, S., *Kaiserliche Gerichtsbarkeit und Konfessionskonflikt. Der Reichshofrat unter Rudolf II. 1576-1612* (Göttingen 2006).
- Eltz, E., ed., *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V.* (Band 20, zweiter Teilband: Der Reichstag zu Augsburg 1550/51) (München 2005).

- Endres, R., *Adel in der Frühen Neuzeit* (Enzyklopädie deutscher Geschichte Band 18) (München 1993).
- Erdmannsdörffer, B., ed., *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg* (Band 6: Politische Verhandlungen. Dritter Band) (Berlijn 1872).
- Erler, A. e.a. ed., *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte* (Band I-V) (Berlijn 1964-1998).
- Ermen, E. van, e.a. ed., *Limburg in kaart en prent* (Tielt/Weesp 1985).
- Ernst, S.P., *Histoire du Limbourg* (Tome V) (Luik 1840) en (Tome VI) (Luik 1847).
- Eussen, N.G.H.M., e.a., *Het Guliks ambt Born anno 1610* (Sittard 1990).
- Eussen, N.G.H.M., 'De Frans-Nederlandse oorlog van 1672-1679 en de gevolgen voor Sittard en omgeving', in: *Sittard, uit bronnen geput* (Deel I) (Sittard 1993) 237-270.
- Eversen, J.M.H., 'Lijst der Hoogschouten en hunne plaatsvervangers de Vice-Hoogschouten der beide Gerechten van Maastricht', in: *De Maasgouw* (11) (1890) 101-103.
- Eversen, J.M.H., en J.L. Meulleners, *De Limburgsche gemeentewapens vergeleken met de oude plaatselijke zegels en beschouwd in het licht der locale geschiedenis* (Maastricht 1900).
- Fabricius, W., *Erläuterungen zum geschichtlichen Atlas der Rheinprovinz* (Band II) (Publikationen der Gesellschaft für rheinische Geschichtskunde XII/2) (Bonn 1898, herdruk 1965).
- Fawtier, R., 'Comment le roi de France, au début du XIVe siècle, pouvait-il se représenter son royaume?', in: *Mélanges offerts à M. Paul-E. Martin* (Mémoires et documents, Société d'histoire et d'archéologie de Genève, Tome 40) (Genève 1961) 65-77.
- Ficker, J., *Vom Reichsfürstenstande* (Band I) (Innsbruck 1861).
- Flach, D., *Untersuchungen zur Verfassung und Verwaltung des aachener Reichsguts der Karlingerzeit bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts* (Göttingen 1976).
- Flament, A.J.A., *De rechtsbedeeling op het grondgebied van de tegenwoordige provincie Limburg in 1794: met een blik op de voorgeschiedenis* (Maastricht 1915) 57-64.
- Flügel, W., recensie van: HT2004: Räume und Grenzen. Traditionen und Konzepte der Landesgeschichte. H-Soz-u-Kult, H-Net Reviews (november 2004), <http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=28971> (januari 2018).
- Franquinet, G.D., 'Les appels à la cour d'Aix-la-Chapelle', in: *PSHAL* (9) (1872) 296-310.
- Franquinet, G.D., 'Les Schoonvorst, Documents inédits', in: *PSHAL* (11) (1874) 228-335.
- Friedrich, M., 'Das Alte Reich und seine Archive im Spiegel reichspublizistischer Literatur. Ius archivi, gerichtliche Beweiskraft und konfessionspolitische Indienstnahme', in: H. Rudolph ed., *Stadt, Reich, Europa, Multiple Perspektiven auf den Immerwährenden Reichstag* (Regensburg 2015) 411-429.
- Fuchs, B.C., *Die Sollicitatur am Reichskammergericht* (Quellen und Forschungen zur höchsten Gerichtsbarkeit im alten Reich Band 40) (Keulen 2002).

- Gabel, H., 'Beobachtungen zur territorialen Inanspruchnahme des Reichskammergerichts im Bereich des Niederrheinisch-Westfälischen Kreises', in: B. Diestelkamp ed., *Das Reichskammergericht in der deutschen Geschichte* (Keulen/Wenen 1990) 143-172.
- Gabel, H., *Widerstand und Kooperation* (Tübingen 1995).
- Gehlen, A.F., 'De Guliks-Bergse "Rechtsordnung und Reformation" van 1555', in: *De Maasgouw* (111) (1992) 14-30.
- Geurts, J.H.J., *Onsser stadt in sulken gedranghe' Maastricht tussen Brabant en het Rijk 1500-1550* (Nijmegen 1993).
- Gläser, F., *Schönau – Schönforst, Eine Studie zur Geschichte des rheinisch-maasländischen Adels im Spätmittelalter* (dissertatie, universiteit Trier 1999), <http://ubt.opus.hbz-nrw.de/volltexte/2005/313/> (juli 2016).
- Goecke, R., 'Aachener Prozesse am Reichskammergericht', in: ZAGV (10) (1888) 22-95.
- González de León, F., *The Road to Rocroi* (Leiden 2009).
- Gorissen, P., *De prelaten van Brabant onder Karel V (1515-1544): hun confederatie (1534-1544)* (Leuven 1953).
- Gorissen, P., *De Raadkamer van de hertog van Bourgondië te Maastricht (1473-1477)* (Leuven/Parijs 1959).
- Gotthard, A., *Das Alte Reich 1495-1806* (Darmstadt 2003).
- Grass, F., 'Der Aachener Schöffentuhl. Ein Beitrag zur Verfassungsgeschichte der freien Reichsstadt Aachen', in: ZAGV (41) (1919) 132-139 en (42) (1920) 1-89.
- Graswinckel, D.P.M., ed., *De rijksarchieven in Nederland. Overzicht van de inhoud van de rijksarchiefbewaarplaatsen* ('s-Gravenhage 1953).
- Gropp, S., *De stedelijke muntslag te Deventer en Nijmegen 1528/43-1591: stedelijk particularisme tegen Habsburgs centralisme in de Oostelijke Nederlanden* (Hilversum 2004).
- Gross, L., ed., *Urkunden und Aktenstücke des Reichsarchivs Wien zur reichsrechtlichen Stellung des burgundischen Kreises* (Band I) (Wenen 1944) en (Band II) (Wenen 1945).
- Gschliesser, O. von, *Der Reichshofrat: Bedeutung und Verfassung, Schicksal und Besetzung einer obersten Reichsbehörde von 1559 bis 1806* (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte des ehemaligen Österreich 33) (Wenen 1942).
- Guillaume, H.L.G., *Histoire des bandes d'ordonnance des Pays-Bas* (Mémoires de l'Académie Royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique, Tome XL) (Brussel 1873).
- Haanen, E., 'De strijd om een erfenis (1686-1727): De graven van Arberg contra de prinsen van Chimay over de heerlijkheden Weert, Nederweert en Wessem' (Deel 1), in: *Weert in woord en beeld: Jaarboek voor Weert 1997* (11) (1996) 27-49.
- Haanen, E., 'Bijdragen aan de muntgeschiedenis van de heerlijkheid en het graafschap Horn (± 1270-1567)', in: *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* (101) (2014) 58-123.
- Haas, J.A.K., *De verdeling van de Landen van Overmaas 1644-1662* (Assen 1978).

- Haas, J.A.K., 'Het Verdrag van Fontainebleau 1785: Maastricht en de landen van Overmaas als internationale conflictstof aan het eind van het ancien régime', in: *PSHAL* (124) (1988) 264-344.
- Habets, J., 'De Loonsche leenen in het tegenwoordige hertogdom Limburg', in: *PSHAL* (8) (1871) 5-160.
- Habets, J., 'Généalogie de la famille Stas de Maastricht', in: *PSHAL* (14) (1877) 236-242.
- Habets, J., 'Reglement der ryksbaronie Steyn', in: *PSHAL* (12) (1875) 446-457.
- Habets, J., 'De Leenen van Valkenburg', in: *PSHAL* (21) (1884) 152-440 en (22) (1885) 3-394.
- Habets, J., (Deel I) en J. Habets/A.J.A. Flament (Deel II), *De archieven van het kapittel der hoogadellijke rijksabdij Thorn* ([l's-Gravenhage] 1889-1899).
- Habets, J., *Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond en van de bisdommen, die het in deze gewesten zijn voorafgegaan* (Deel II) (Roermond 1890).
- Habets, J., en J.B. Sivré, 'De oude landregten en andere gerechtelijke documenten van het voormalige sticht en rijksvorstendom Thorn', in: *PSHAL* (8) (1871) 195-297.
- H germann, D., lemma 'Reichshofgericht', in: *Lexikon des Mittelalters* (Band VII) (München 2003) kolom 622.
- Hall, J.H.M.M. van, 'Aspecten uit de rechterlijke organisatie van de Staatse Landen van Overmaze en uit de praktijk van het Valkenburgse leenhof (1681-1730)', in: B.C.M. Jacobs en P.L. Nève ed., *Hoven en Banken in Noord en Zuid* (Brabantse Rechtshistorische Reeks deel 7) (Assen 1994) 187-216.
- Hall, J.H.M.M. van, *Eijsden, een vrijheid met Luikse stadsrechten* (Hilversum 2011).
- Hall, J.H.M.M. van, *Inventaris van het archief van de schepenbank Breust (1417) 1421-1796* (Maastricht 2015).
- Hansen, J., 'Beiträge zur Geschichte von Schönau', in: *ZAGV* (6) (1884) 81-108.
- Hanssen, H., *Die Rimburg: Geschichte der Burg, der ehemaligen Herrschaft bzw. freien Reichsherrschaft und der Gemeinde Rimburg* (Aken 1912).
- Hanssen, J.H., *Inventarissen van de archieven der Schepenbank en Gemeente Wessem 1481-1937* (Maastricht 1986).
- Hansotte, G., *Inventaire des archives du Conseil Privé de Liège* (Brussel 1985).
- Hansotte, G., *Les institutions politiques et judiciaires de la Principauté de Liège aux temps modernes* (Brussel 1987).
- Hardenberg, H., 'Les divisions des Ardennes et des pays d'Outremeuse avant 1200', in: *Mélanges Félix Rousseau:  tudes sur l'histoire du Pays Mosan au moyen âge* (Brussel 1958).
- Hartmann, J.L.H., *De reconstructie van een middeleeuws landschap* (Assen 1986).
- Hartung, F., *Deutsche Verfassungsgeschichte vom 15. Jahrhundert bis zur Gegenwart* (Stuttgart 1950).
- Hasquin, H., e.a. ed., *Gemeenten van België - Geschiedkundig en administratief-geografisch woordenboek* (Deel I en II) (Brussel 1980).

- Haye, R.M. de la, *Inventaris van de archieven van de heerlijkheid en de schepensbank Wijlre 1464-1797* (1816) (Maastricht 1993).
- Hechberger, W., *Adel, Ministerialität und Rittertum im Mittelalter* (Enzyklopädie deutscher Geschichte Band 72) (München 2004).
- Heirbaut, D., *Over heren, vazallen en graven: het persoonlijk leenrecht in Vlaanderen ca. 1000-1305* (Brussel 1997).
- Heirbaut, D., *Over lenen en families: een studie over de vroegste geschiedenis van het zakelijk leenrecht in het graafschap Vlaanderen (ca. 1000-1305)* (Brussel 2000).
- Henkens, P., *Geschiedenis van Kessenich* (Kinrooi 1979).
- Hermesdorf, B.H.D., 'Te hoofde gaan', in: dezelfde, *Recht en taal te hoofde. Opstellen over de ontmoeting tussen Middel-Nederlandse letteren en oudvaderlands recht* (Zwolle 1955) 307-348.
- Hörger, K., 'Die reichsrechtliche Stellung der Fürstabtissinnen', in: *Archiv für Urkundenforschung* (9) (1926) 195-270.
- Horbach, K.-H., *Das Privatrecht der Reformation von Jülich-Berg aus dem Jahr 1555: Entstehung, Vorlagen und Einwirkung auf das Recht der benachbarten Territorien* (Keulen 1981).
- Hovens, F., "'Criminele justitie': Geulse bokkenrijders aan de galg", in: *De Maasgouw* (135/3) (2016) 113-124.
- Hüllbüsch, U., en H. Schenk ed., *Reichskammergericht, Bestand ARI, Prozeßakten* (Findbücher zu Beständen des Bundesarchivs, Band 46) (Koblenz 1994).
- Hupperetz, W., e.a. ed., *Kastelen in Limburg* (Utrecht 2005).
- Hupperichs, L., *De geschiedenis van kasteel Cartils* (Maastricht 2018).
- Ilsenmann, E., lemma 'Reichssteuerverzeichnis von 1241', in: *Lexikon des Mittelalters* (Band VII) (München 2003) kolom 640.
- Jacobs, B.C.M., 'Voor vijand en rebel gehouden. Ten onrechte procederen voor de Raden van Brabant in Brussel en 's-Gravenhage', in: B.C.M. Jacobs en P.L. Nève ed., *Hoven en Banken in Noord en Zuid* (Brabantse Rechtshistorische Reeks deel 7) (Assen 1994) 103-119.
- Jansen, C., 'Het muntrecht te Thorn', in: *De Maasgouw* (86) (1967) 59-60.
- Janssen, W., ed., *Regesten des Erzbistums Köln* (Band 7) (Bonn 1982).
- Janssen, W., 'Unterherrschaft. Anmerkungen zu einem Strukturmerkmal niederrheinischer Territorien in der Frühen Neuzeit', in: *Rheinische Vierteljahrsblätter* (76) (2012) 152-175.
- Janssen de Limpens, K.J.Th., 'Bijzondere Oppergerechten voor het Hertogdom Limburg en de Landen van Overmaze', in: *De Maasgouw* (80) (1961) 65-82.
- Janssen de Limpens, K.J.Th., 'Geschiedenis der Heerlijkheid Oost', in: *PSHAL* (100) (1964) 85-147.
- Janssen de Limpens, K.J.Th., 'De territoriale ontwikkeling der heerlijkheid Wittem', in: *De Maasgouw* (84) (1965) 23-28.

- Janssen de Limpens, K.J.Th., 'Het vierdel van Herle met den Gherichte ende met viefteyen Mannen', in: *De Maasgouw* (86) (1967) 99-110.
- Janssen de Limpens, K.J.Th., 'Het verbond van Aken van 1420', in: *De Maasgouw* (86) (1967) 169-176.
- Janssen de Limpens, K.J.Th., *Leen- en Laathoven in de Maaslandse Territoria* (Maastricht 1974).
- Janssen de Limpens, K.J.Th., 'Bescheiden betreffende de Rijksheerlijkheid Wylre', in: *PSHAL* (112) (1976) 251-274.
- Janssen de Limpens, K.J.Th., *Rechtsbronnen van het Hertogdom Limburg en de Landen van Overmaze* (Bussum 1977).
- Janssens, P., *De evolutie van de Belgische adel sinds de late middeleeuwen* (1998).
- Joachim, E., *Die Entwicklung des Rheinbundes vom Jahre 1658* (Leipzig 1886).
- Jonghe, B. de, 'Quelques monnaies d'Anne de la Marck, Abbessé de Thorn (1604-1631)', in: *Revue Belge de numismatique et de sigillographie* (68) (1912).
- Keller, H., *Zwischen regionaler Begrenzung und universalem Horizont: Deutschland im Imperium der Salier und Staufer 1024 bis 1250* (Propyläen Geschichte Deutschlands Band II) (Berlijn 1986).
- Kersken, H., *Studien zur Geschichte der religiösen Frauengemeinschaft Thorn von der Gründung bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts* (Hilversum 2016).
- Kesting, H., 'Geschichte und Verfassung des Niedersächsisch-Westfälischen Reichsgrafen-Kollegiums', in: *Westfälische Zeitschrift* (106) (1956) 175-246.
- Keyser-Schuurman, W.E.S.L., *Inventaris van het archief van de Schepenbank Ryckholt 1532-1792* (Maastricht 1988).
- Kloosterhuis, E.M., *Erasmusjünger als politische Reformer: Humanismusideal und Herrschaftspraxis am Niederrhein im 16. Jahrhundert* (Keulen 2006).
- Keutgen, F., *Der deutsche Staat des Mittelalters* (Jena 1918).
- Knotter, A., inleiding van *Limburg. Een geschiedenis* (Deel I) (Maastricht 2015) 17-25.
- Köbler, G., *Historisches Lexikon der deutschen Länder: die deutschen Territorien und reichsunmittelbaren Geschlechter vom Mittelalter bis zur Gegenwart* (5. Auflage) (München 1995).
- Koser, O., *Repertorium der Akten des Reichskammergerichts, Unteilbarer Bestand* (Band I en II) (Heppenheim 1933 en 1936, Nachdruck 2006).
- Kossmann, H., *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België* (Deel I) (Amsterdam/Brussel 1986).
- Kraus, Th.R., *Aachen: Von den Anfängen bis zur Gegenwart* (Band 3/2) (Aken 2015).
- Krey, A., *Die Praxis der spätmittelalterlichen Laiengerichtsbarkeit: Gerichts- und Rechtslandschaften des Rhein-Main-Gebietes im 15. Jahrhundert im Vergleich* (Köln/Weimar 2015).
- Krieger, K.-F., 'Fürstliche Standesvorrechte im Spätmittelalter', in: *Blätter für deutsche Landesgeschichte* (122) (Düsseldorf 1986) 91-116.

- Kroll, F.-L., 'Kaisermithos und Reichsromantik. Bemerkungen zur Rezeption des Alten Reiches im 19. Jahrhundert', in: M. Asche e.a. ed., *Was vom Alten Reiche blieb. Deutungen, Institutionen und Bilder des frühneuzeitlichen Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation im 19. und 20. Jahrhundert* (Publikationen der Bayerische Landeszentrale für Politische Bildungsarbeit A 134) (München 2011) 19-32.
- Kupper, J.-L., e.a. ed., *Les institutions publiques de la principauté de Liège (980-1794)* (Brussel 2014).
- Küppers-Braun, U., *Frauen des hohen Adels im kaiserlich-freiweltlichen Damenstift Essen (1605-1803)* (Münster 1997).
- Küppers-Braun, U., 'Anmerkungen zum Selbstverständnis des hohen Adels - Katholische Hochadelsstifte als genossenschaftliche Kontrollinstanzen für Ebenbürtigkeit und Missheirat', in: *Zeitenblicke* 4 (2005), Nr. 3, [13.12.2005], <http://www.zeitenblicke.de> (januari 2018).
- Kwiatkowski, I., *Herrschaft zwischen Herrschaften: Die Herrschaft Anholt und die Familie Von Bronckhorst-Batenburg. Ein niederrheinisches Kleinterritorium im Spätmittelalter* (dissertatie, 2006). www-brs.ub.ruhr-uni-bochum.de (januari 2018).
- Lantink, F.-W., en J. Temminck ed., *Heerlijkheden in Holland* (Hilversum 2017).
- Laux, S., *Gravamen und Geleit Juden im Ständestaat der Frühen Neuzeit (15.-18. Jahrhundert)* (Forschungen zur Geschichte der Juden Band 21) (Hannover 2010).
- Leeb, J., ed., *Der Kurfürstentag zu Frankfurt 1558 und der Reichstag zu Augsburg 1559* (Deutsche Reichstagsakten: Reichsversammlungen, 1556–1662) (Band III) (Göttingen 1999).
- Leeb, J., ed., *Der Reichstag zu Regensburg 1556/57* (Reichsversammlungen 1556-1662) (Band II) (München 2013).
- Lindemann, W.M., 'De rechtspraak in leenzaken bij de Staatse Raad en het Leenhof van Brabant', in: Jacobs, B.C.M., en P.L. Nève ed., *Hoven en Banken in Noord en Zuid* (Brabantse Rechtshistorische Reeks deel 7) (Assen 1994) 63-94.
- Linssen, J., 'Een bijdrage voor de geschiedenis van de abdij Thorn' [Roermond 1962].
- Loersch, H., 'Über den Aachener Schöffenstuhl als Oberhof', in: Fr. Haagen, *Geschichte Achens: Von seinen Anfängen bis zur neuesten Zeit* (Band 1) (Aken 1873) 2. Beilage. Ook separaat als 'Nachdruck' verschenen (Aken 1873).
- Luyn, P.B.N. van, 'De vestingwerken van Sittard', in: *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold* (17) (1996) 42-43.
- Luyn, P.B.N. van, 'Vragen rondom Limbricht', in: *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold* (27) (2006) 53-74.
- Maas, P.J., *Geschiedenis van Neeroeteren* (Deel I) (1905, heruitgave 1997).
- Machoczek, U., ed., *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V.* (Band 18: Der Reichstag zu Augsburg 1547/48) (München 2006).
- Maessen, M., 'De heerlijkheid Cartiels', in: *De Maasgouw* (39) (1919) 92-94.

- Marquardt, G., *Vier rheinische Prozessordnungen aus dem 16. Jahrhundert Ein Beitrag zum Prozessrecht der Rezeptionszeit* (Rheinisches Archiv 33) (Bonn 1938).
- Maurer, H., 'Kanonissenstift und Pfalz: Beobachtungen am Beispiel der südwestdeutschen Stifte Buchau, Lindau und Säckingen', in: *Pfalz - Kloster - Klosterpfalz St. Johann in Müstair: historische und archäologische Fragen* (Zürich 2011).
- Mayer, T., *Fürsten und Staat* (Weimar 1950).
- Menk, G., *Georg Friedrich von Waldeck 1620-1692. Eine biografische Skizze* (Arolsen 1992).
- Meteren, E. van, *Historie van de oorlogen en geschiedenissen der Nederlanden, en der zelve naburen: beginnende met den jare 1315, en eindigende met den jare 1611* (Deel 8) (Gorinchem 1760).
- Meulleners, J.L., 'Eenige bladzijden uit de geschiedenis van de rijksheerlijkheden Obbicht en Leuth', in: *PSHAL* (24) (1887) 67-166.
- Meulleners, J.L., 'Legertochten tusschen Maastricht en Mook sedert 1568 tot 1575 en gelijktijdige belastingen en inkwartieringen te Elsloo', in: *PSHAL* (25) (1888) 161-355.
- Meulleners, J.L., 'De Antwerpsche Bankier Erasmus Schetz en zijne geassocieerden Jan Vleminck en Arnold Proenen, in hunne betrekking tot Maastricht en Aken', in: *PSHAL* (27) (1890) 307-334.
- Mitteis, H., *Der Staat des hohen Mittelalters* (Darmstadt 1980).
- Mobers-Bervoets, E., 'Het stift Thorn in de tweede helft der zestiende eeuw', in: *De Maasgouw* (85) (1966) 75-88.
- Monté ver Loren, J.Ph. de, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (zevende herziene druk) (Deventer 2000).
- Moraw, P., 'Personenforschung und deutsches Königtum', in: *Zeitschrift für historische Forschung* (Band 2) (1975) 7-18.
- Moraw, P., en V. Press, 'Probleme der Sozial- und Verfassungsgeschichte des Heiligen Römischen Reiches im späten Mittelalter und in der frühen Neuzeit: zu einem Forschungsschwerpunkt', in: *Zeitschrift für historische Forschung* (Band 2) (1975) 95-108.
- Moraw, P., *Von offener Verfassung zu gestalteter Verdichtung: das Reich im späten Mittelalter 1250 bis 1490* (Propyläen Geschichte Deutschlands Band III) (Berlijn 1985).
- Moraw, P., lemma 'Reichshofrat', in: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte* (Band IV) (Berlijn 1990) kol. 630-638.
- Mosmans, H., *De Heeren van Wittem* (Venlo 1923).
- Mosmans, H., 'De adelycke Sale tot Eysch', in: *De Maasgouw* (44) (1924) 33.
- Mulken, L. van, 'Enige gegevens over de vroegere loop van de Maas bij Elsloo', in: *De Maasgouw* (63) (1949) 17-23.
- Mulken, L. van, 'Het Marktschip van Elsloo', in: *De Maasgouw* (65) (1951) 17-22.
- Munier, W.A.J., *Het simultaneum in de Landen van Overmaas* (Leeuwarden 1998).
- Munslow, A., *Deconstructing History* (Londen/New York 2006).
- Munsters, A., 'De Witte Poort van Stein', in: *De Maasgouw* (1944/45) 56-58.

- Munsters, A.J., 'Staat van inkomsten en uitgaven van de heerlijkheid Stein over het jaar 1470', in: *PSHAL* (109) (1973) 225-252.
- Munsters, A.J., 'Rijksonmiddellijkheid en Kammerzieler', in: *PSHAL* (111) (1975) 189-216.
- Munsters, A.J., 'Sire Ernoul de Steyn, een pseudo-Arnold van Stein (ca. 1360-1425)', in: *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold* (6) (1985) 7-28.
- Munsters, A.J., 'De soevereiniteit van de Graetheide', in: *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold* (VII) (1986) 58-89.
- N.N., 'Elsloo, een Guliksch leen', in: *De Maasgouw* (1882) 655-656.
- N.N., 'De grafkelder der voormalige dorpsheren in de kerk te Steyn', in: *De Maasgouw* (6) (1884, herdruk 1978) 996-998.
- Neervoort, L., 'Familie de Limpens en de Bokkenrijders (2)', in: *'t Bokske* (14) (2012).
- Nève, P.L., *Het Rijkskamergerecht en de Nederlanden* (Assen 1972).
- Nève, P.L., "'Appellation, so fur dem urteil beschicht": Maastricht tussen Brabant en het Rijkskamergerecht', in: *Consilium Magnum 1473-1973: herdenking van de 500e verjaardag van de oprichting van het Parlement en Grote Raad van Mechelen* (Brussel 1977) 353-369.
- Nève, P.L., 'Enige opmerkingen over de betekenis van het Rijkskamergerecht voor de receptie van het geleerde recht in de Nederlanden (1495-1550)', in: *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* (48) (1980) 151-179.
- Nève, P.L., 'Het gerecht van de Vroenhof als hoedgerecht voor subalterne gerechten en als "tussengerecht" naar de Akense schepengoel', in: *Ten definitieven recht doende ... Opstellen aangeboden aan prof. dr. A.M.J.A. Berkvens, bijzonder hoogleraar rechtsgeschiedenis der Limburgse territoria (UM), ter gelegenheid van zijn emeritaat: Louls BERKvens AMICORUM* (Maastricht 2018) (Werken uitgegeven door Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap 25) 254-265.
- Nolden, R., *Besitzungen und Einkünfte des Aachener Marienstifts* (Aken 1981).
- Notten, J.G.M., 'De geschiedenis van Wijlre tot aan de Franse tijd', in: *Wielder, Wylré, Wijlre* (Wijlre 1981) 64-87.
- Oedinger, F.W., 'Die Bedeutung des Hauptstaatsarchivs Düsseldorf für die niederländische Geschichtsforschung', in: *Nederlandsch archievenblad* (1966) 52-66.
- Oidtman, E. von, 'Die Herren von Vlodorp, Erbvögte zu Roermond', in: *ZAGV* (8) (1886) 125-147.
- Oppenhoff, J., 'Vaalsbruch und der Malensbruch, zur Geschichte einer alten Waldgenossenschaft', in: *ZAGV* (56) (1935) 34-35.
- Paquay, J., 'La juridiction d'appel de la Haute Cour d'Aix-la-Chapelle', in: *Annales du congrès archéologique et historique (XXIX session à Liège)* (fasc. 5) (Luik 1932) 175-184.
- Pater, J.C.H. de, 'De eerste gezant der Nederlandsche Republiek te Weenen', in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* (zesde reeks, deel III) (1926) 97-100.
- Peters, L., *Geschiede des Geschlechtes von Schaesberg* (Maaslandse Monografieën 16) (Assen 1972).

- Petri, F., e.a., *Rheinische Geschichte* (Band 2) (Düsseldorf 1976).
- Pohle, F., 'Der Aachener Schöffenstuhl als "Oberhof"', in: *Recht und Unrecht – 1200 Jahre Justiz in Aachen* (Aken 2016) 46-53.
- Polak, M.S., en E.C. Dijkhof ed., *Oorkondenboek van de abdij Kloosterrade 1108- 1381* ('s-Gravenhage 2004).
- Poswick, E., *Histoire de la seigneurie libre et impériale d'Argenteau et de la maison de ce nom* (Brussel 1905).
- Press, V., *Kaiser Karl V., König Ferdinand und die Entstehung der Reichsritterschaft* (Vorträge, Institut für Europäische Geschichte Mainz Nr. 60) (Wiesbaden 1976).
- Press, V., 'Von den Bauernrevolten des 16. zur konstitutionellen Verfassung des 19. Jahrhunderts. Die Untertanenkonflikte in Hohenzollern-Hechingen und ihre Lösung', in: H. Weber ed., *Politische Ordnungen und soziale Kräfte im Alten Reich* (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Beiheft 8) (Wiesbaden 1980) 85-112.
- Press, V., 'Die kaiserliche Stellung im Reich zwischen 1648 und 1740 – Versuch einer Neubewertung', in: G. Schmidt ed., *Stände und Gesellschaft im Alten Reich* (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Beiheft 29) (Stuttgart 1989) 51-80.
- Puschner, U., 'Reichsromantik. Erinnerungen an das Alte Reich zwischen den Freiheitskriegen von 1813/14 und den Revolutionen von 1848/49', in: H. Schilling e.a. ed., *Heiliges Römisches Reich deutscher Nation 962 - 1806. Altes Reich und neue Staaten 1495 - 1806* (Band 2: Essays) (Dresden 2006) 319 - 329.
- Put, E., *Inventaris van het archief van der Raad van Brabant* (Deel 1, Archief van de griffies) (Brussel 1995).
- Ramakers, E., 'De familie Van Berghe', in: *Adel aan Maas, Roer en Geul* (III) (Valkenburg 2011).
- Ranieri, F., *Recht und Gesellschaft im Zeitalter der Rezeption: Eine rechts- und sozialgeschichtliche Analyse der Tätigkeit des Reichskammergerichts im 16. Jahrhundert* (Band I en II) (Quellen und Forschungen zur höchsten Gerichtsbarkeit im alten Reich Band 17/I en 17/II) (Keulen 1985).
- Ree-Scholten, G.F. van der, *De grensgebieden in het Noordoosten van Brabant ca. 1200-1795. Institutionele en juridische aspecten* (Brabantse Rechtshistorische Reeks 6) (Assen 1993).
- Rensch, Th.J. van, *Inventaris van het archief van de schepenbank Echt* (Maastricht 1981).
- Rensch, Th.J. van, 'De rechtspraak van de Commissarissen-Deciseurs te Maastricht', in: B.C.M. Jacobs en P.L. Nève ed., *Hoven en Banken in Noord en Zuid* (Assen 1994) 39-62.
- Rensch, Th.J. van, 'De rechterlijke organisatie in het land van Thorn 1500-1796. Een verkenning', in: *In hoede van rechte gekeerd. Opstellen ter gelegenheid van dertig jaar Werkgroep Limburgse Rechtsgeschiedenis* (Werken LGOG 20) (Maastricht 2010) 45-76.
- Rensch, Th.J. van, *Licht op het zonneleen Gronsveld* (Werken uitgegeven door Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap deel 23) (Maastricht 2017).

- Reuter, T., 'The "Imperial Church System" of the Ottonian and Salian Rulers: a Reconsideration', in: *Journal of Ecclesiastical History* (33) (1982).
- Reynolds, S., *Fiefs and Vassals* (Oxford 1994).
- Richardson, E., *Geschichte der Familie Merode* (Deel I en II) (Praag 1877-1881).
- Ridderikhoff, C.M., ed., *Les livres des procureurs de la Nation Germanique de l'ancienne université d'Orléans, 1444-1602* (Deuxième Livre, deuxième Partie) (Leiden 1980).
- Rotthoff, G., *Studien zur Geschichte des Reichsguts in Niederlothringen und Friesland während der sächsisch-salischen Kaiserzeit: das Reichsgut in den heutigen Niederlanden, Belgien, Luxemburg und Nordfrankreich* (Bonn 1953).
- Ruwet, J., *Les archives et bibliothèques de Vienne et l'histoire de Belgique* (Brussel 1956).
- Ryckel, A. de, 'Histoire de la seigneurie de Bolland', in: *Bulletin de la société d'art et d'histoire du diocèse de Liège* (32) (1930) 73-257.
- Sagebiel, M.D., ed., *Archiv des Niederrheinisch-Westfälischen Grafenkollegiums* (Detmold 1975).
- Salm, H., *Armeefinanzierung im Dreißigjährigen Krieg: der Niederrheinisch-Westfälische Reichskreis 1635-1650* (Münster 1990).
- Santifaller, L., 'Die Preces primariae Maximilians I. Auf Grund der maximilianischen Registerbücher des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchives', in: L. Santifaller ed., *Festschrift zur Feier des zweihundertjährigen Bestandes des Haus-, Hof- und Staatsarchivs, Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* (Ergänzungsband I) (Wenen 1949).
- Schaik, R.W.M. van, *Belasting, bevolking en bezit in Gelre en Zutphen (1350-1550)* (Middelleeuwse Studies en Bronnen VI) (Hilversum 1987).
- Schiffer, P., *Die Grafen von Geldern im Hochmittelalter (1085-1229)* (Geldern 1988).
- Schiffer, P., *Die Entwicklung des Territoriums Geldern* (Beiheft V/9-10 zum Geschichtlichen Atlas der Rheinlande) (Bonn 2006).
- Schleicher, H.M., ed., *Ernst von Oidtmann und seine genealogisch-heraldische Sammlung* (Band 8) (Keulen 1995).
- Schlinker, S., *Fürstenamt und Rezeption: Reichsfürstenstand und gelehrte Literatur im späten Mittelalter* (Keulen 1999).
- Schmid, P., *Der gemeine Pfennig von 1495: Vorgeschichte und Entstehung, verfassungsgeschichtliche, politische und finanzielle Bedeutung* (Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften Band 34) (Göttingen 1987).
- Schneider, A., *Der Niederrheinisch-Westfälische Kreis im 16. Jahrhundert. Geschichte, Struktur und Funktion eines Verfassungsorgans des Alten Reiches* (Düsseldorf 1985).
- Schnettger, M., 'Kleinststaaten in der Frühen Neuzeit. Konturen eines Forschungsfelds', in: *Historische Zeitschrift* (Band 286 Heft 3) (2008) 605-640.
- Schoolmeesters, E., 'Hanson – Aynse – Eyss', in: *Leodium* (9 nr. 1) (1910) 61-63.
- Schrijnemakers, M.J.H.A., *Codex Nederlands-Limburgse toponiemen* (Geleen 2014).

- Schröder, R., en E. von Künsberg, *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte* (zevende druk) (Berlijn en Leipzig 1932).
- Schubert, E., *Fürstliche Herrschaft und Territorium im späten Mittelalter* (Enzyklopädie deutscher Geschichte Band 35) (München 1996).
- Schulte, A., *Der Adel und die Deutsche Kirche im Mittelalter* (Stuttgart 1910).
- Schulze, W., *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert: Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äußeren Bedrohung* (München 1978).
- Schwabe, W., 'Der Aachener Oberhof', in: ZAGV (47) (1925) 83-159 en (48/49) (1926/27) 61-120.
- Schwarze, T., 'Die unterschiedlichen Bewertungen und Wahrnehmungen der komplexen Staatsstruktur des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation von 1780 bis heute', in: H.-H. Nolte en K. Bähre ed., *Innere Peripherien in Ost und West* (Stuttgart 2001) 65-79.
- Schwenicke, D., ed., *Europäische Stammtafeln Neue Folge* (Band VII) (Marburg 1979), (Band XI) (Marburg 1986), (Band XVII) (Marburg 1998), (Band I, Teilband 1) (Marburg 2005) en (Band XXVI) (Frankfurt 2009).
- Seeliger, G., 'Die Registerführung am deutschen Königshof bis 1493', in: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* (Ergänzungs-Band 4) (1894) 223-364.
- Seyboth, R., ed., *Deutsche Reichstagsakten unter Maximilian I.: Reichstag zu Nürnberg 1487* (Band II) (Göttingen 2001).
- Simon, T., *Grundherrschaft und Vogtei: eine Strukturanalyse spätmittelalterlicher und frühneuzeitlicher Herrschaftsbildung* (Frankfurt 1995).
- Sivré, J.B., *De vrijheerlijkheid en de vrijheeren van Daelenbroeck bij Roermond* (Maastricht 1889).
- Slanghen, E., *Het markgraafschap Hoensbroeck gevolgd door geschiedkundige aantekeningen over het voormalige land van Valkenburg* (Maastricht 1859).
- Sloet, J.J.S., *Register op de Leenaktenboeken van het Vorstendom Gelre en Graafschap Zutphen: Overkwartier* (Gouda 1904).
- Smeets, F. Th.W., e.a. ed., *Lemborgh, Het kasteel en zijn Sint Salviuskerk te Limbricht* (Assen 1984).
- Smend, R., *Das Reichskammergericht* (Erster Teil) (Weimar 1911).
- Stengers-Limet, A., *Les terres franches, Une fiscalité particulière dans les anciens Pays-Bas* (Kortrijk-Heule 1985).
- Stinner, J., e.a. ed., *Het hertogdom Gelre* (Utrecht 2003).
- Stölzel, A., *Die Entwicklung der gelehrten Rechtsprechung untersucht auf Grund der Akten des Brandenburger Schöppenstuhls* (Band II) (Berlijn 1901).
- Stollberg-Rilinger, B., 'Das Reich als Lehnssystem', in: H. Schilling e.a. ed., *Heiliges Römisches Reich deutscher Nation 962 - 1806. Altes Reich und neue Staaten 1495 - 1806* (Band 2: Essays) (Dresden 2006) 55-67.
- Strange, J., *Beiträge zur Genealogie der adligen Geschlechter* (Heft 1) (Keulen 1864).

- Stuers, V. de, ed., 'Memorie of Kronyckboeck (...) sedert het jaar 1740 van W. Mengels', in: *PSHAL* (24) (1887) 167-297.
- Tangelder, F.B.M., *Muntheer en muntmeester* (Arnhem 1955).
- Tangelder, F.B.M., 'De munt van Stevensweert', in: W. Sangers en A.H. Simons ed., *Geschiedenis van Stevensweert en Ohé en Laak* (Arnhem 1978) 277-317.
- Teichmann, E., 'Ein Aachener als Darsteller der Titelrolle in zwei Metzser Mysterien', in: *ZAGV* (20) (1898) 295-298.
- Theil, B., *Das (freiweltliche) Damenstift Buchau am Federsee* (Germania Sacra, Neue Folge 32) (Berlijn 1994).
- Thimister, O.J., *Cartulaire ou recueil de chartes et documents inédits de l'église collégiale de Saint-Paul, actuellement cathédrale de Liège* (Luik 1878).
- Thomas, C., *Le visage humain de l'administration: les grands commis du gouvernement central des Pays-Bas espagnols (1598-1700)* (Brussel 2014).
- Thomassen, Th.H.P.M., *Instrumenten van de macht. De Staten-Generaal en hun archieven 1576-1796* (proefschrift, Amsterdam 2009).
- Ubachs, P.J.H., 'De burgerboeken van Maastricht, 1300-1795', in: *PSHAL* (126) (1990) 22-50.
- Ubachs, P.J.H., *Handboek voor de geschiedenis van Limburg* (Hilversum 2000).
- Uhlhorn, M., *Der Mandatsprozess sine clausula des Reichshofrats* (Quellen und Forschungen zur höchsten Gerichtsbarkeit im alten Reich 22) (Keulen 1990).
- Uytven, R. van, e.a. ed., *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Leuven 2004).
- Vajen, C., 'Die Durchsetzung der kaiserlichen Steuerpolitik vor dem Reichskammergericht, Dargestellt an einem Beispiel aus der Grafschaft Lippe' in: *Zeitenblicke* 3 (2004) Nr. 3 (digitale publicatie) www.zeitenblicke.de (januari 2018).
- Vannérus, J.L., 'La famille de Welchenhausen', in: *Annales de l'Institut Archéologique du Luxembourg* (45) (Arlon 1910) 299-347.
- Veen, J.S. van, 'Een onderzoek naar de rechten des Konings als hertog van Gelderland op Weert, Wessem, Thorn en Monnikenland in 1569', in: *De Maasgouw* (37) (1915) 33-36, 43-45, 52-54.
- Veltman, H., 'Aachener Prozesse am Reichskammergericht', in: *ZAGV* (18) (1896) 77-213, (20) (1898) 9-89 en (21) (1899) 1-59.
- Venner, G.H.A., 'Het Hoofdgerecht Roermond', in: *PSHAL* (122) (1986) 30-101.
- Venner, G.H.A., *Inventaris van het archief van het Hof van Gelder te Roermond 1580-1794* (Maastricht 2009).
- Verbois, R.P.J., *Geschiedenis van Rekem en zijn keizerlijk graafschap* (Rekem 1972).
- Verkooren, A., *Inventaire des chartes et cartulaires des Duchés de Brabant et de Limbourg et des Pays d'Outre-Meuse* (Première Partie, Tome III en IV) (Brussel 1912).
- Villermont, A.C.H. de, *Tilly ou la guerre de trente ans* (Deel II) (Parijs 1860).
- Weinberg, H.G., 'Wilhelm Veucht en de graven van Gronsveld 1660-1694', in: *PSHAL* (143) (2007) 81-115.

- Weinberg, H.G., 'De heerlijkheid Wittem: vrij en rijksonmiddellijk?', in: *PSHAL* (146) (2010) 50-161.
- Weinberg, H.G., 'Corruptie, fraude en falend bestuur in de Landen van Overmaas? Bede en militaire lasten als bestuurlijke uitdaging in de jaren 1600-1640', in: *PSHAL* (148) (2012) 55-116.
- Werkmüller, D., lemma 'Oberhöfe' in: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte* (Band III) (Berlijn 1984) kol. 1134-1146.
- White, H., 'The Historical Text as a Literary Artifact', in: H. White, *Tropics of Discourse: Essays in cultural criticism* (Baltimore 1978) 81-100.
- Wiech, M., e.a. ed., *Das Hauptstaatsarchiv Düsseldorf und seine Bestände. 9: Reichskammergericht. Teil 10: Prozessakten des Hauptstaatsarchivs Düsseldorf im Rijksarchief Limburg in Maastricht (Bestand 02.01)* (Siegburg 2002).
- Wieërs, M., 'De adellijke familie Collard van Lynden van Kessenich, in: *Dao Raostj Get* (Publicatie van de Geschied- en heemkundige kring Kinrooi) (Jaargang 6, nr. 3-4) (februari 1988) 101-108.
- Wieland, J.H.M., ed., *Kleine atlas voor de geschiedenis van beide Limburgen* (Leeuwarden/Maastricht 1989).
- Wiesflecker, H., *Kaiser Maximilian I.: das Reich Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit* (München 1975).
- Wiesflecker, H., ed., *Ausgewählte Regesten des Kaiserreiches unter Maximilian I. (1493-1519)* (Erster Band, 1. Teil) (Wenen 1990).
- Wiggenhorn, H., *Der Reichskammergerichtsprozess am Ende des alten Reiches* (proefschrift, Münster 1966).
- Wijnroks, E.H., *Handel tussen Rusland en de Nederlanden, 1560-1640: een netwerkanalyse van de Antwerpse en Amsterdamse kooplieden, handelend op Rusland* (Hilversum 2003).
- Willoweit, D., *Rechtsgrundlagen der Territorialgewalt: Landesobrigkeit, Herrschaftsrechte und Territorium in der Rechtswissenschaft der Neuzeit* (Forschungen zur deutschen Rechtsgeschichte 11) (Keulen 1975).
- Willoweit, D., lemma 'Vogt, Vogtei' in: W. Stammler e.a. ed., *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte* (Band IV) (Berlijn 1998) kol. 932-943.
- Win, J.Th.H. de, 'Minder bekende facetten in de bestuursgeschiedenis van stad en land van Weert', in: *De Maasgouw* (77) (1958) 13-22.
- Wit, J.J. de, en J.A. Flament, 'De vorming der heerschappijen op het grondgebied in Limburg of die zich daarover hebben uitgestrekt, van de Romeinsche overheersing tot 1814-1817', in: *PSHAL* (47) (1911) 1-259.
- Wit, J.J. de, 'Inwendige toestanden in enkele heerlijkheden, maar vooral in de vrije rijksheerlijkheid Rijckholt in de 17e en 18e eeuw', in: *PSHAL* (52) (1916) 74-187.
- Wolters, M.J., *Notice historique sur l'ancien comté impérial de Reckheim dans la province actuelle de Limbourg* (Gent 1848).

- Wolters, M.J., *Notice historique sur l'ancien chapitre impérial des chanoinesses à Thorn* (Gent 1850).
- Wolters, M.J., *Notice historique sur les anciens seigneurs de Steyn et de Pietersheim, grands vassaux de l'ancien comté de Looz* (Gent 1854).
- Wouters, H.H.E., 'Het Limburgs Maasdal gedurende de Tachtigjarige- en Dertigjarige Oorlog met inleiding en vervolg 1543-1663', in: *Limburg's Verleden* (Deel 2) (Maastricht 1967) 118-301.
- Wouters, H.H.E., *Grensland en Bruggehoofd* (Assen 1970).
- Wrede, A., e.a. ed., *Deutsche Reichstagsakten Jüngere Reihe* (Band 2) (Gotha 1896).
- Zeumer, K., red., *Quellensammlung zur Geschichte der Deutschen Reichsverfassung in Mittelalter und Neuzeit* (Tübingen 1913).
- Zwierlein, C., 'Deutsche und Italienische Staatsbeschreibungskunst: Die Einkünfte aller Reichsstände, ca. 1547/48 nach einer unbekannten Quelle', in: *Zeitschrift für Historische Forschung* (39 nr. 4) (2012) 593-660.

CURRICULUM VITAE VAN DE AUTEUR

Harry (Henricus Gerardus) Weinberg werd in 1954 geboren in Vaals (dus niet in een voormalige ‘vrije rijksheerlijkheid’) en doorliep het gymnasium aldaar. Hij studeerde Engelse taal- en letterkunde aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en, gedurende een jaar, aan de universiteit van Nottingham in het Verenigd Koninkrijk. Na zijn studie verhuisde hij naar Breda, waar hij enige jaren als leraar actief was aan een middelbare school. Na een boekhoudkundige opleiding stapte hij over naar de Belastingdienst, als controle-ambtenaar. Naast zijn werk volgde hij de opleiding tot registeraccountant, die hij in 1995 afrondde. Eind 2016 nam hij afscheid uit overheidsdienst.

Zijn eerste artikel over een regionaal historisch onderwerp verscheen in 2007 in de ‘Publications’. Zuid-Limburg, en met name de heerlijkheid Wittem, hebben zijn bijzondere historische belangstelling.

